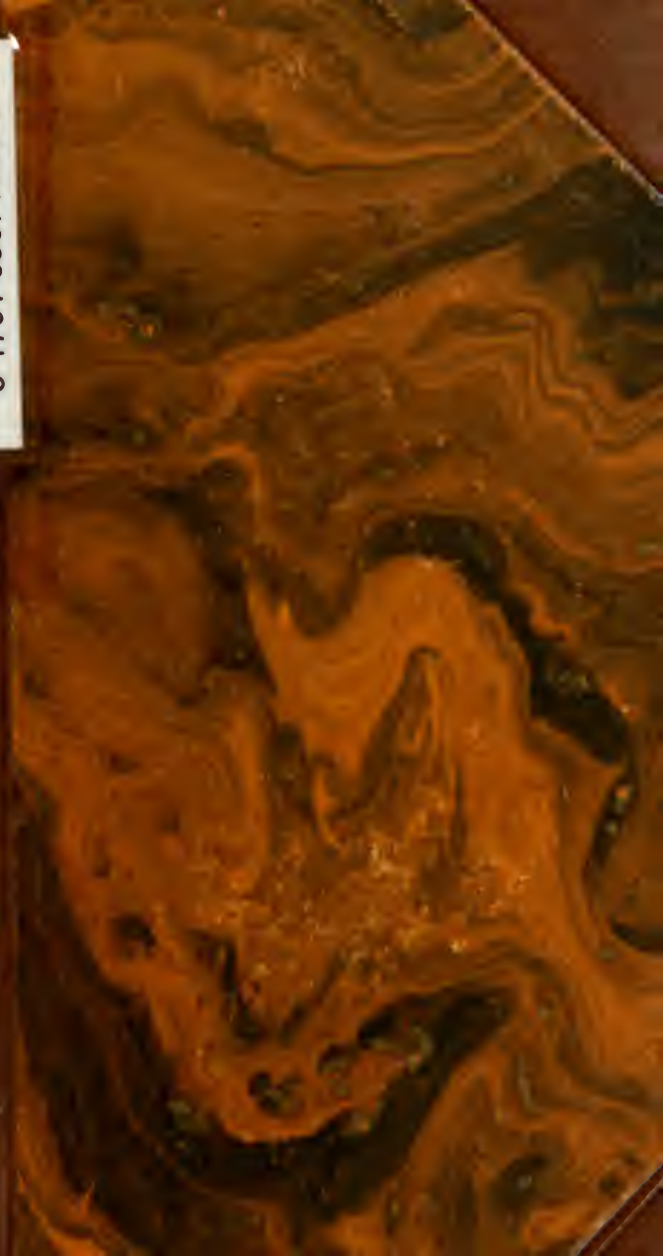

3 1761 05071590 3

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO

by

ANNA AND WILFRED WONG

BONNIERS
KONVERSATIONS
LEXIKON

B O N N I E R S
K O N V E R S A T I O N S
L E X I K O N

Redaktionskommitté:

STURE CENTERWALL
BYLÄSARE

BERNHIL KARLGRÉN
PROFESSOR

EINAR HAMMARSTEN
LÄROBOKFÖRFATTARE

JOHNS LUNDBERG
LEKTOR

AXEL HERBLIN
PROFESSOR

OSCAR WIESELGRÉN
FÖRSTA DEKONOMFÖRELÄSARE

Huvudredaktör:

YNGVE LORENTS
FÖRSTARE

IX

Park—Sagån

STOCKHOLM
NORDISKA BOKHÄNDELSENS EDITION

STOCKHOLM

ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1926

Redaktion:

- BENNER, SVEN, Fil. Kand., Amanuens vid Stockholms högskola.
BJÖRKMAN, CARL, Fil. Lic.
ENANDER, BO, Fil. Kand.
FOLKESON, FOLKE, Fil. Kand.
FRÖBERG, PAUL, Fil. Mag.
HYLANDER, ERIK, Bergsingenjör.
JOHANSSON, GOTTHARD, Fil. Kand.
LORENTS, YNGVE, Fil. D:r.
NÄSSTRÖM, GUSTAF, Fil. Kand. (Illustrationsredaktör.)
SCHÜCK, ADOLF, Fil. Lic., Docent vid Stockholms högskola.
SPRINCHORN, EINAR, Fil. Kand., Amanuens i Ecklesiastikdepartementet.
SVANSTRÖM, RAGNAR, Fil. Kand.
SÖDERBERG, TOM, Fil. Kand.

Övriga medarbetare:

- ALMGREN, BERTIL, Civilingenjör. (Maskin- och skeppsbyggnad.)
ANDERBERG, ANTON, Direktör för Göteborgs stads renhållningsverk (art. Renhållning).
ANDRÉN, GUNNAR, Med. Lic., Amanuens vid Serafimerlasarettet (art. Radiumbehandling, Radiumhemmet, Röntgenologi).
ASPELIN, GUNNAR, Fil. Lic., Docent vid Lunds universitet. (Filosofi och pedagogik.)
BEHLE, ANNA, Lärarinna vid Kungl. Musikkonservatorium (art. Plastisk dans, Rytmask gymnastik).
BERGELIN, SUNE, Major vid Kungl. Göta artilleriregemente. (Försvarsväsen och världskrigets militära historia.)
BERGSTRÖM, LENNART, Körsnär (art. Pålsvärk).
BERTSON, GUSTAF, Lärare vid Väviskolan i Borås. (Textilindustri.)
BOHM, IVAR, Bergsingenjör. (Metallurgi.)
BRANTING, AGNES, Föreståndarinna för Licium. (Textilkonst.)
BRUCE, NILS OLOF, Undervisningsråd. (Svenskt skolväsen.)
CARLSON, CARL NATHANIEL, Redaktör. (Socialpolitik och arbetarrörelsen.)
CENTERWALL, STURE, Jur. Kand., Byråchef i Militieombudsmansexpeditionen. (Rättsvetenskap.)
DAHLMAN, AXEL, Fil. D:r, f. d. Rektor vid Högre allmänna läroverket i Karlstad (art. Puniska kriget).
EKEROTH, PERCY, Tjänsteman hos a. b. Hadar Schmidt (art. Räkne maskin).
ELFSTRAND, PERCY, Fil. Lic., Förste amanuens vid Kungl. Biblioteket (art. Perceval, Pitt, Portland, Rosebery, Russell).
ENQVIST, ARVID, Fil. D:r, Amanuens hos Kungl. Vitt. hist. och ant. akad. (Nordisk fornkunskap.)
ERDMAN, GUNNAR, Fil. D:r (art. Pollenanalys).
ERIKSSON, JOEL VILHELM, Fil. D:r, Förste statshydrograf vid Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt. (Meteorologi och hydrografi.)
ERIKSSON, RUBEN, Fil. Lic., Amanuens vid Kungl. Biblioteket. (Bibliografisk kontroll.)
FAHLBECK, ERIK, Fil. D:r, Jur. Kand. (Statskunskap.)
FEHR, MARTIN, Jur. D:r, Professor vid Handelshögskolan i Stockholm (art. Romersk rätt).
FLEETWOOD, GEORG WILHELM, Friherre, Amanuens vid Kungl. Livrustkammaren. (Vapenhistoria och art. Regalier.)
FLEETWOOD, HARALD, Friherre, Kammarherre, Sekreterare i Riksheraldikerämbetet (art. Riksvapen).
FOLKESON, GÖSTA, Diplomingenjör. (Elektroteknik.)
GEIJER, AGNES, Fil. Kand. (Textilkonst.)
GEZELIUS, ERIK BJÖRGER, Fil. D:r, Lektor vid Högre lärarinneseminarium. (Kartredaktör.)
GRÄNSTRÖM, OLOF, Fil. D:r, Professor vid Göteborgs högskola (art. Riksdag, Riksdagsmannaval, Röst rätt).
GUNNARSSON, GUNNAR, Fil. Kand. (Slaviska språk.)
GÖTH, JAN-ERIK, Diplomingenjör (art. Rosenbergs maskin).
HALLQUIST, SVEN, Fil. Mag. (art. Polen. Geogr., Ryssland. Geogr.).
HAMMARSTEN, EINAR, Med. D:r, Laborator vid Karolinska medicokirurgiska institutet. (Medicin.)
HEILBORN, OTTO, Fil. D:r, Docent vid Stockholms högskola. (Botanik.)

- HENNERBERG, CARL, Hovorga-
 nist (art. Reliö. *Mus.*).
 HERRLIN, AXEL, Med. och Fil.
 D:r, Professor vid Lunds universitet.
 (Filosofi och pedagogik.)
 HOFREN, MANNE, Fil. Lic., Inten-
 dent vid Kalmar läns fornminnesför-
 enings museum (art. Ryggåstuga).
 JACOBSON, GUSTAF, Fil. D:r.
 Lektor vid Högre allmänna läroverket
 å Östermalm i Stockholm (art. v.
 Ranke, Reduktion. *Historia*,
 Richelieu 1. Rudbeck 1).
 JANSSON, KURT, Bergsingenjör,
 Ingenjör vid Stockholms gasverk (art.
 Provtagning, Regenerator,
 Rekuperator).
 JOHANSSON, ALF, Fil. Kand.,
 Amanuens vid Stockholms högskola.
 (Nationalekonomi.)
 JUHLIN-DANNFELT, HER-
 MAN, Fil. D:r, Professor, Lantbruks-
 akademien f. d. sekreterare. (Jord-
 bruksvetenskap.)
 KARLGRÉN, ANTON, Fil. D:r,
 Professor vid Köpenhamns universitet
 (art. Poleb. *Historia*. Polsklit-
 teratur, Rysklitteratur,
 Ryssland. *Författning, Undervis-
 ningsväsen, Historia*).
 KARLGRÉN, BERNHARD, Fil.
 D:r, Professor vid Göteborgs högskola.
 (Östasiatisk kultur och historia.)
 KJELLBERG, ERNST, Fil. Lic.,
 Amanuens vid Nationalmuseum.
 (Klassisk kultur och historia.)
 KLEIN, ERNST, Fil. Lic., Amanuens
 vid Nordiska museet. (Folklivsforsk-
 ning och art. Ring, Runö.)
 KLEIN, OSKAR, Fil. D:r, Docent
 vid Lunds universitet (art. Rela-
 tivitetsteori).
 v. KOCH, FABIAN, Fil. Lic. (Natio-
 nalekonomi.)
 LARSSON, SAM, Byråchef i Kon-
 trollstyrelsen (art. Rusdrycks-
 lagstiftning).
 LEWENHAUPT, CARL GUSTAF,
 Greve, Major. (Hästsport.)
 LILJESTRAND, GÖRAN, Med.
 D:r, Docent vid Karolinska mediko-
 kirurgiska institutet (art. Ret-
 ning, Rockefeller Foundation,
 Rockefeller Institute for Medical Research,
 Rusdrycker. *Fysiol.*, Rörelse.
Fysiol.).
 LINDBLÖM, GERHARD, Fil. D:r,
 t. f. Föreståndare för Naturhistoriska
 riksmuseets etnografiska avdelning
 (art. Plathuvudindianer,
 Polynesier, Prärieindianer m. fl.).
 LINDFORS, THORE, Fil. D:r,
 Laborator vid Centralanstalten för
 försöksväsendet på jordbruksområdet
 (art. Rostsvampar).
 LINDQUIST, IVAR, Fil. D:r, Do-
 cent vid Lunds universitet (art.
 Runor, Rökstenen).
 LINDROTH, HJALMAR, Fil. D:r,
 Professor vid Göteborgs högskola.
 (Språkvetenskap.)
 LOVÉN, SVEN, Fil. D:r, Docent vid
 Göteborgs högskola, Amanuens vid
 Naturhistoriska riksmuseets etnogra-
 fiska avdelning. (Etnografi och antro-
 pologi.)
 LUNDBERG, JOHANNES, Teol.
 D:r, Lektor vid Högre allmänna läro-
 verket i Norrköping. (Teologi.)
 LUNDIN, WÄRNER, Civilingenjör.
 (Väg- och vattenbyggnadskonst.)
 LUNDMARK, EFRAIM, Fil. Lic.
 (Medaljkonst och art. Polsk
 konst.)
 MAGNUSSON, NILS, Fil. D:r.
 Geolog vid Sveriges geologiska under-
 sökning. (Geologi.)
 MALMER, IVAR, Fil. D:r, Docent
 vid Tekniska högskolan (art. Ro-
 torfartyg).
 MEURK, BROR ERIK, Fil. Kand.,
 Aktuarie i Pensionsstyrelsen. (Astro-
 nomi.)
 MUNTIE, GUSTAF, Fil. Lic., Inten-
 dent vid Röhsska konstslöjdmuseet.
 (Konsthistoria.)
 NAUMANN, EINAR, Fil. D:r, Do-
 cent vid Lunds universitet (art.
 Plankton).
 NÖREN, ERIK, Fil. D:r, Docent
 vid Stockholms högskola. (Isländsk
 litteratur.)
 NYSTRÖM, EDVARD, Fil. Lic.,
 Professor vid Veterinärhögskolan.
 (Veterinärvetenskap.)
 ODENCRANTS, ARVID, Fil. D:r,
 Docent vid Stockholms högskola.
 (Fotografi, geometrisk optik och re-
 produktionsmetoder.)
 PALMGREN, AXEL, Fil. D:r,
 Prosektor vid Veterinärhögskolan.
 (Zoologi.)
 PERÉUS, EDVARD, Fil. Kand.,
 Tullkontrollör. (Främre Orientens
 kultur och historia.)
 PSILANDER, HJALMAR, Fil. D:r,
 Professor vid Uppsala universitet (art.
 Rumäniska språket, Ru-
 mänisk litteratur).
 RAMSTEDT, EVA, Fil. D:r, Lek-
 tor vid Folkskoleseminariet i Stock-
 holm, Docent vid Stockholms högskola
 (art. Radioaktivt vatten,
 Radium).
 ROLF, BRUNO, Fil. D:r, Förste stats-
 meteorolog (art. Polarsken).
 ROSENGREN, HILDING, Fil. D:r,
 Lektor vid Folkskoleseminariet i Upp-

- sala (art. Posse 3, Preussen fr. o. m. *Författning*, Reuter-holm, Rumänien fr. o. m. *Författning*).
- de ROUBETZ, ALEXANDER, Jur. D:r, t. f. Lektor vid Handelshögskolan i Stockholm. (Slavisk kultur och historia.)
- SAMUELSSON, SIXTEN, Fil. Lic., Lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala. (Geografi.)
- SCHALLING, ERIK, Jur. D:r. Kammarråd. (Kameralistik.)
- SCHARP, VILHELM, Fil. Mag. (art. Riddare, Riddarhus, Riddarhusordning, Riddarväsen, Ridderskap, Ruys de Beerenbrouck, Ruyter, Sachsen, Sachsen 1 och 2. *Historia*.)
- SCHÜCK, HENRIK, Teol. och Fil. D:r, Professor emeritus, f. d. Professor vid Uppsala universitet, En av de aderton i Svenska akademien (art. Rom, Romersk litteratur).
- SILFVERSTOLPE, GUNNAR MASCOLL, Fil. Lic., Intendent vid Kungl. Husgerådskammaren. (Konsthistoria.)
- SJÖBERG, KNUT, Fil. D:r, Amanuens vid Stockholms högskola. (Kemi.)
- SKÖLD, ERIK, Med. Kand. (art. Prostitution, Pubertet, Rasbiologi, Ratin.)
- STARK, ALBIN, Arkitekt (art. Peking).
- STERNER, RICHARD, Fil. Kand., (art. Peabody, Rockefeller, Riksbanken, Rothschild).
- SUNDSTRÖM, EINAR, Fil. Lic., Andre bibliotekarle vid Kungl. Biblioteket. (Musikhistoria och musikteori.)
- SVANBERG, NILS, Fil. Mag. (art. Poetik, Rim, Ryt m.).
- SVANBERG, VICTOR, Fil. D:r, Docent vid Uppsala universitet (art. Rydberg 3).
- SWENSSON, TORSTEN, Fil. D:r, Ingenjör vid Mynt- och justeringsverket. Docent vid Stockholms högskola (art. Reaktion. *Kem.*).
- TROEDSSON, GUSTAF, Fil. D:r, Docent vid Lunds universitet. (Geologi.)
- TUNBERG, LARS, Amanuens i Ecklesiastikdepartementet (art. Riksarkivet).
- TÖRNQVIST, GERHARD, Speciallärare vid Handelshögskolan i Stockholm (art. Reklam).
- WAILGREN, ERNST, Fil. D:r, Docent vid Uppsala universitet (art. Portugisiska språket, Provencalska språket och litteraturen, Romanska språk och Rätoromanska).
- WENGSTRÖM, GUNNAR, Fil. Lic., Amanuens vid Nationalmuseum. (Grafisk konst.)
- WERSÄLL, CLAËS A., Kapten i Kungl. Västmanlands regemente. (Idrott.)
- WESTMAN, CLAËS GUSTAF, Jur. utr. Kand., Envoyé. (Internationell rätt.)
- VETTERLUND, FREDRIK, Fil. D:r. (Litteraturhistoria.)
- WIESELGREN, OSCAR, Fil. D:r, Förste bibliotekarle vid Kungl. Biblioteket. (Teater- och litteraturhistoria.)
- WÄSSMAN, SVEN, Bergsingenjör, Fil. Kand. (Metallurgi.)
- ZTHELIUS, OTTO, Major i armén, Kapten i Trängens reserv (art. Röda stjärnan).

UTTALSBECKNING. Se Bd I och III.

FÖRKORTNINGAR. Se Bd I och IV.

RÄTTELSER OCH TILLÄGG.

Band I.

- Sp. 104 r. 16—17 ufr. böra lyda: sympatiska nervsystemet (se Nervsystem. *Autonoma N.*) och tjänstgöra där-
- » 392 » 4 nfr. står: d. o. bör vara: Mennoniter
- » 403 » 5—6 ufr. utgå
- » 508 » 15 ufr. står: Palestina bör vara: Herodes 1
- » 832 » 15—16 nfr. »Se även Nanism.» utgår
- » 1132 » 6 ufr. står: Rosellis bör vara: Rossellis
- » 1531 » 1 nfr. » Rosellino bör vara: Rossellino
- » 1531 under ill. » Rosellino bör vara: Rossellino

VIII

Band II.

- Sp. 274 r. 8 nfr. står: d. o. bör vara: Korsika
 » 291 under ill. » 1780 bör vara: 1732
 » 851 r. 2 nfr. » Rosellino bör vara: Rossellino
 » 951 » 4—5 nfr. utgå
 » 1258 » 3 nfr. utgå
 » 1353 » 13—14 nfr. » Jfr Lycée.» utgå
 » 1443 » 7 nfr. står: Roselli bör vara: Rosselli

Band III.

- Sp. 31 r. 24 ufr. står: Montenegro. bör vara: Jugoslavien.
 » 158 » 22 nfr. »(se d. o.)» utgå
 » 699 » 15 ufr. står: omkr. 300 bör vara: senast under 300-t.
 » 1037 » 2 nfr. » Rosetti bör vara: Rosetti
 » 1038 under ill. » Rosetti bör vara: Rosetti
 » 1051 r. 23 nfr. » Rosetti bör vara: Rosetti
 » 1139 » 4 » » Muskler bör vara: Trötthet
 » 1334 » 21 ufr. » Människan bör vara: Muskler.

Band IV.

- Sp. 748 r. 26—28 ufr. böra lyda: vit dylik rätt. Rätt att jordfästa medlem av egen församling äga prästerna i samtliga av staten erkända samfund (lag av 19 okt. 1894). Efter dis-
 » 1476 » 15 nfr. står: Rosellino bör vara: Rossellino
 » 1492 » 5 ufr. » 000 bör vara: 1525

Band V.

- Sp. 1292 r. 24—26 ufr. böra lyda: ringar tjänstgjorde 1571—1917 en särskild indexkongregation. I vår tid har I.
 » 1427 » 17 ufr. står: 1634 bör vara: 1635
 » 1487 » 2 nfr. » Persien bör vara: Persisk litteratur
 » 1535 » 13 » » 1813 bör vara: 1814
 » 1562 » 8 » » 1200 » » 1250
 » » » 9 » » 1450 » » 1400

Band VI.

- Sp. 58 r. 3 nfr. står: 3,927 bör vara: 3,927
 » 267 » 7 » » Karadjić bör vara: Karadzić
 » 269 » 1 » » 1893 bör vara: 1891
 » 316 » 10 ufr. » 1762 » » 1810
 » 434 » 4—5 ufr. står: längre ned bör vara: mellan dem
 » 692 » 19—22 » »dels också... skolor» utgå

Band VII.

- Sp. 192 r. 3 nfr. står: 1248 bör vara: 1254
 » 288 » 8—9 ufr. »(se Romersk litteratur)» utgå
 » 1028 » 2 nfr. står: 1224 bör vara: 1225
 » 1219 under ill. » 1425 » » 1423
 » 1281 r. 2 ufr. » 391 bör vara: 91
 » 1573 » 3 » » den bör vara: den nutida

P.

Park [pak], *Mungo*, f. 1771, d. 1806, skotsk Afrikaforskare. P. upptäckte Niger, som han utforskade under tvenne resor; vid den senare omkom han.

Parker [pa'kə]. 1. *Matthew P.*, f. 1504, d. 1575, engelsk teolog, vid Elisabets tronbestigning (1558) upphöjd till ärkebiskop av Canterbury, den egentlige organistorn av Englands protestantiska kyrka. P. var även framstående historiker och patristiker. — 2. *Sir Hyde P.*, f. 1739, d. 1807, brittisk amiral, förde överbefälet vid angreppet på Köpenhamn 1801. — 3. *Theodore P.*, f. 1810, d. 1860, nordamerikansk unitarisk teolog (se Unitarier). P:s skrifter (sv. övers. 1867—75) spelade en stor roll i den religiösa diskussionen på 1860—70-t. och påverkade bl. a. Strindberg.

Parkera [-ke'ra] (fr. *parquer*), eg. uppställa en kolonns fordon i bivaek l. läger; numera uppställa fordon i allm., spec. automobiler.

Parkett [-kä'tt] (av fr. *parquet*, eg. avskrankning, av *parc*, inhägnad). 1. Den ung. i jämnhöjd med seenen belägna delen av åskådarrummet å en teater. Urspr. betecknade P. blott en inhägnad, med sittplatser försedd del därav närmast orkestern, medan den övriga delen, som upptogs av omnumrerade sitt- och ståplatser, kallades *parterr*. Den sistnämnda inskränktes senare till blott den bortersta delen av rummet och har numera ofta helt försvunnit. — 2. Se *Golv*.

Parkhurst [pa'khøst], *Helen*, f. 1887, nordamerikansk pedagog.

tog initiativet till *Daltonplanen*, en 1920 i Dalton, Massachusetts, först tillämpad reformplan för skolundervisningen, som sedan vunnit insteg bl. a. i England och Sovjet-Ryssland. Den vill främst tillgodose lärjungarnas självverksamhet genom att i till "laboratorier" förvandlade skolsalar öva dem att så självständigt som möjligt inom en viss tid lösa sina arbetsuppgifter samt på egen hand begagna den därför behövlige litteraturen. Jfr *Pragmatism*.

Pa'rkum, ett slags starkt, tätt bomullstyg i vanlig eller s. k. spetssovad kypert. Användes bl. a. till foder.

Parlame'nt, beteckning för ett lands folkrepresentation. Urspr. under medeltiden, betecknade P. den samling stormän, med vilken konungarna rådplögade i olika statsaker (eg. själva sammanträdet; lat. *parlame'ntum*, samtal). I England och Frankrike utvecklades härur olika institutioner under namn av P. I England blev P. en riksförsamling, *the Parliament* (se *Storbritannien*. *Författning*). I Frankrike åter utvecklade sig ss. huvudsakl. dömande myndigheter (se *Frankrike* sp. 504) ett P. i Paris och ett antal provinsparlament (12 st. 1789). De franska P. hade även att inregistrera de från konungen utgående förordningarna, varav de småningom togo sig rätt att även granska dem och vägra att tillämpa, vad de funno författningsvidrigt. Därigenom blevo P. tidtals, t. ex. under Fronden och Ludvig XV:s regering, mäktiga härdar

för oppositionen och kunde endast hållas nere genom att konungen utövade sitt prerogativ att vid personligt uppträdande i Parisparlamentet (som var det förnämsta) befalla inregistrering. Detta kallades *lit de justice* (rättsvisans tronhimmel). Ett försök att alldeles krossa P:s makt gjordes av Maupeou, men den återställdes 1774 av Maurepas. P. försvunno genom revolutionen 1789. I Frankrike liksom i flera andra länder är P. det nu gällande namnet på folkrepresentationen. — **Parlamentariker**, led. av en folkrepresentation.

Parlamentarism, parlamentariskt statsskick, det statsskick, där folkrepresentationen, parlamentet (se d. o.), har ett övervägande inflytande på regeringsmakten. P:s ursprungliga hemland är England, där parlamentet alltsedan 1688 års "ärorika revolution" (se England sp. 1080) steg för steg tillägnade sig makten över riksstyrelsen. Under 1800-t. blev den engelska P. fullt utbildad. Kännetecknande för denna P., som urspr. vilade på förekomsten av två stora, stadigvarande partier, mellan vilka makten skiftade, är, att parlamentet har avgörande inflytande redan på själva regeringsbildandet på sådant sätt, att ministären tas ur underhusets mäktigaste parti (se Minister sp. 95). Därigenom blir således, även om författningen *rättsligt* vilar på maktfördelning (se Maktfördelningsläran), makten dock *faktiskt* koncentrerad hos parlamentet. För de liberala strävandena på författningens område har den engelska P. varit förebildlig, men P:s utformning och genombrott, som ägt rum i samband med demokratins huvudsakl. efter

sekelskiftet, har på grund av olikartade historiska och rättsliga förutsättningar i skilda länder gestaltat sig olika. I följd därav har även själva begreppet erhållit en skiftande innebörd. Ett alltför splittrat partiväsen och alltmör framträdande svårigheter för ett parti att vinna absolut majoritet ha hindrat en konsekvent och systematisk utveckling av P:s idé. Regeringsbildandet har ofta fått grundas på mer l. mindre tillfälliga koalitioner inom representationen, och samlingsregeringar ur olika partier äro ganska vanliga. Sätillvida kan P. sägas vara utmärkande för statsskicket, att vid ministärbildningar hänsyn främst tagits till den blivande regeringens möjlighet att stödja sig på ett maktägande parti inom riksdagen (l. en koalition av flera partier), varvid maktens tyngdpunkt vid tvåkammerssystem har ansetts ligga hos andra kammaren, och för sin tillvaro ha regeringarna varit beroende av den framgång, deras initiativ rönt hos riksdagen.

Parlamentära (fr. *parlementer*), underhandla; dagtinga. — Subst.: parlamentar.

Parlando (ital., talande), ett sångsätt med lätt tonansats, stående på gränsen till talet.

Pa'rlar, tysk arkitekt- och bildhuggarsläkt, verksam på 1300-t. Släktens äldste kände medlem är Heinrich P. d. ä. från Köln, verksam i Gmünd i Schwaben. Av hans söner ledde Peter P. från 1352 dombygget i Prag (se ill. till d. o.), där han även uppförde den storartade Karlsbron, under det Heinrich P. d. y. 1385—96 uppförde Der schöne Brunnen i Nürnberg (se ill. till Brunnen sp. 651).

Parlow [pa'låo], Kathleen,

f. 1890, nordamerikansk violinist, har i Europa (Sverige 1907 och senare) och Amerika vunnit framgång genom utmärkt teknik och rikt nyanserat föredrag.

Parlör (av fr. *parleur*, pratmakare), ordbok på främmande språk, där orden (och satserna) ej genomgående äro ordnade alfabetiskt utan delvis uppställda i vissa grupper (för järnvägsresor, hotell, besök i affärer etc.) och därigenom lätt tillgängliga för praktiskt bruk.

Parm (trol. etym. besläktat med isl. *farmr*, last), äldre svenskt hömätt av växlande storlek (1688 mätte en s. k. *kronoparm* 216 kbft; i Sthlm var 1728 en P. ung. 677 kbft = 17,72 kbm.). — **P a r m m ä t a r e**, person, som fordom mätte böndernas hö i stadstullen.

Pa'rma, huvudstad i en provins med samma namn, Emilien, n. Italien, vid en högerbiflod till Po. Biskopssäte. 70,000 inv. — Domkyrkan, som med sin ståtliga kampanil i huvudsak härrör från 1100-t., smyckas av skulpturer av Benedetto Antelami, kupolen över korskvadraten av berömda fresker av Correggio, som även utfört kupolfreskerna i den angränsande klosterkyrkan San Giovanni Evangelista, en vacker centralkyrka i ungrenässansstil. Det åttkantiga baptisteriet erhöill 1196—1216 av Antelami sin rika skulpturutsmyckning, som tillhör den lombardiska konstens huvudverk. Det s. k. Pilotta, farnesernas 1583 påbörjade jättepallats, innehåller fornsaksmuseum, målningssalleri och stort bibliotek. Universitet. Livlig industri och handel; järnvägsknut. — *Historia*. P., som är känt sedan forntiden, blev på 1000-t. en fri republik. Denna förenades 1346 med Milano

Parma. Domkyrkan och baptisteriet.

och införlivades 1512 med Kyrkostatens. 1545 bildade påven Paul III för sin son Pierluigi Farnese ett hertigdöme av Parma och Piacenza med områden. Vid ätten Farneses utslocknande tillföll detta välde 1731 en gren av de spanska bourbonerna, som (utom 1735—48) härskade där till 1802, då hertigdömena annekterades av Napoleon I. 1815 tilldelades de Napoleons gemål Marie Louise, efter vars död 1847 de tillföll en förut i Lucca residerande bourbonisk släkt. Denna fördrevs 1859, och hertigdömena uppgingo i konungariket Italien.

Parmeggiani'no [parmädja-], eg. Mazzuoli, Francesco, f. 1504, d. 1540, italiensk målare, lärjunge till Correggio, vars stil han i sina helgonbilder drev till manierism. Bäst är han som porträttör.

Parme'nides, f. omkr. 510 f. Kr., se *Försokratisk filosofi* sp. 960.

Parmoor [pa'moo], Charles Alfred Cripps, baron P., f. 1852, engelsk jurist och politiker, domare i Privy Council 1914. Religiöst intresserad, har P. beklätt höga kyrkliga värdigheter. Under världskrigets inverkan närmade sig P. arbetarpartiet, ingick 1924 i Macdonalds ministär och

var s. å. brittiskt ombud i N. F:s råd och delegerad i församlingen.

Parnahyba [-nai'ba], flod i ö. Brasilien, bildar gräns mellan staterna Piauhy och Maranhão.

Parna'ssen, försv. av Parnasos (se d. o.). P. användes ofta bildligt i bet. skaldekonstens bönning ("bestiga P.", dikta) l. som sammanfattning av ett visst lands l. en viss tids diktning.

Parnassi'sterna, fr. *Les parnassiens*, benämning (efter en av P. utgiven litterär kalender, *Le parnasse contemporain*) på en grupp franska skaldar, vilka 1866 sammanslöt sig för att i opposition mot romantikens subjektiva lyrik skapa en diktning av mera opersonlig och objektiv karaktär. P. dyrkade *l'art pour l'art* (se d. o.) och lade huvudvikten vid den finslipade formen och den färgmättade skildringen av främst exotiska och historiska motiv. P. räknade som sin lärofader Th. Gautier; deras ledare var Leconte de Lisle, och till rörelsens främsta representanter hörde bl. a. J. M. de Hérédia och Sully-Prudhomme.

Parna'ssos (nygrek. *Liakura*), starkt söndersplittrat kalkstensmassiv i mell. Grekland. 2,459 m. — P., på vars sluttning Delfoi ligger, ansågs under forntiden vara hemvist för Apollon.

Parnell [pa'nəl], Charles Stewart, f. 1846. d. 1891, irländsk nationalisticledare. Invald i underhuset 1875, blev P. snart homerulepartiets ledare och tillgrip en obstruktionstaktik, som framtving successiva eftergifter åt kraven på jord- och självstyrelser reformer (jfr Irland sp. 1504 f.). Under samverkan med de terroristiska fenierna och Davitt frambesvor P. en folkrörelse, som ytterst gick ut på skilsmässa från England och som lyfte honom

till Irlands "okrönte konung". Genom bojkott mot de engelska godsmagnaterna och feniernas våldsbragder mot engelska ämbetsmän blev P. fruktad och inflytelserik. 1890 genom en skilsmässoprocess avslöjad som äktenskapsbrytare, miste P. sitt anseende och lämnade England. Endast en mindre del av det irländska partiet i underhuset, de s. k. *parnelliterna*, svek honom icke. Hans död avbröt försöken till hans rehabilitering.

Par no'bis, lat., "jämngod med oss" (näml. examinators), förr benämning på högsta betygsgraden, förstärkning av huvudbetyget laudator (jfr Betyg).

Parodi' (grek. *parodi'a*, av *para'*, bredvid, och *ode'*, dikt), förlöjligande omdiktning. P. användes framför allt om det satirisk-komiska diktslag, i vilket en diktskapelse skämtsamt omskrives, så att diktens form och tonfall bibehållas, medan innehållet blir ett annat, i regel ett "lägt" ämne, skildrande obetydliga personer och händelser etc. Komiken åstadkommes främst genom kontrastverkan. P. användes även om det oavsiktligt löjliga ("det är rena P."). — Verb: *parodie'ra*. — Adj.: *parodisk*.

Parole d'honneur [-rå'll dänör], fr. (på mitt) hedersord.

Paro'll (fr. *parole*), fältrop, lösen.

Pa'ros, ö bland Kykladerna, berömd för sin marmor. Vin- och fikonodling. 205 kvkm. 8,000 inv.

Paro'tis (av grek. *para'*, bredvid, och *us*, öra), öronspottkörteln (se Spottkörtlar).

Paroxy'sm (av grek. *paroxysmo's*, förbittring, anfall), häftigt uppträdande symptom av sjukdom (ss. feber, kramp, blödning); även i bet. raserianfall.

Par préférence [-ra'ŋs], fr., företrädesvis, framför allt.

Par procuration [-kyrasiã'ŋ], fr., genom fullmakt, genom ställföreträdare.

Parr [pa(r)], Catherine, f. 1512, d. 1548, Henrik VIII:s (se d. o. sp. 645) av England sjätte gemål, förmäld 1543.

Parrasios, grekisk målare från Efesos, verksam på 400-t. f. Kr. Se Målar Konst sp. 461.

Par renommée [rənãme'], fr., ryktesvis, blott genom hörsägen.

Parry [pæ'rri]. 1. Sir William Edward P., f. 1790, d. 1855, engelsk polarfarare. P. företog flera resor i de arktiska farvattnen för att n. om Nordamerika finna nordvästpassagen och upptäckte bl. a. flera öar i den ögrupp, som fått hans namn. — 2. Sir Charles Hubert P., f. 1848, d. 1918, engelsk tonsättare och musikkristställare. P. tonsatte bl. a. körverken *De profundis* och *Jerusalem*, oratoriet *Job*, fem symfonier, kammarmusik samt skrev musik till Aiskylos' *Agamemnon* och flera av Aristofanes' komedier. Bland P:s skrifter märkas en biografi över Bach samt studier över olika stilperioder.

Parryöarna [pæ'rri-]. 1. Ögrupp i N. Ishavet, n. om Nordamerika, omfattar utom mindre öar Prince Patrick Land, Melville, Bathurst Land och North Devon. — 2. Se Boninöarna.

Par, plur. pa'rtes, lat., del.

Parallax (sammandragning av *parallax* och *sekund*), det avstånd, som motsvarar en årlig parallax av 1". = 206,265 jordbaneradier, = 30,836,617,500,000 km. Ett ljusår = 0,31 P.

Parser, efter deras inhemska namn *parsi* (d. v. s. perser) benämning på dem, som efter islams seger i Persien (under 600-t.) för-

blevo mazdaismen trogna. Fler-talet av dessa utvandrade och funno slutligen vid 700-t:s början en fristad i v. Främre Indien, där de ännu bo, numera väsentligen i och omkring Bombay (c:a 100,000 medl.). P. ha snabbt tillägnat sig västerländsk kultur och inta en aktad samhällsställning ss. köpmän, industriidkare etc. I hemlandet finnas endast obetydliga rester. — **Parsi'sm**, parsernas lära.

v. Pa'rseval [-fall], se Luftskepp sp. 825.

Pa'rsifal, se *Parcival*.

Parsons [pa'sonš], se Ängturbin.

Par *pro to'to*, lat., "delen i st. f. det hela", retorisk figur, bestående i att man låter det hela uttryckas genom en del (*segel* sättes i st. f. *skepp*, *hård* i st. f. *hem*). P. är en art av synekdoke (se d. o.).

Part (lat. *pars*, plur. *partes*), (an)del, endera sidan i gruppen i underhandling, tvist e. d. — *Jur.* I en rättegång benämning såväl på den person, fysisk i juridisk, som påkallar rättsskydd mot en annan, som på den, mot vilken rättsskyddet påkallas. Den förre benämnes *kärandepart* i *kärande*, den senare *svarandepart* i *svarande*. — *Tekn.* 1. Sladden på ett tågvirke. — 2. De olika linlängderna mellan skivorna i ett blocktyg. — 3. Duktarna i en tross (se d. o.) och kardelerna i en kabel.

Part., förk. för *particip* och *partikel*.

Partenogene's (av grek. *partenos*, jungfru, och *genesis*, födelse), se *Förtplantning*. — Adj.: *partenogene'tisk*. — *Konstgjord P.*, se *Loeb*.

Partenokarpi' (av grek. *partenos*, jungfru, och *karpós*,

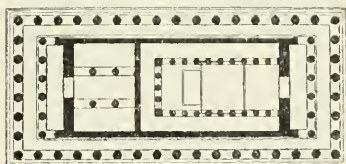

Partenon. Sydfasaden.

frukt), i vanlig bet. utbildning av frukt utan frön, förekommer i regel hos handels bananer, ofta hos ananas, gurka m. fl.

Pa'rtenson, Atena partenos' (se *A t e n a* sp. 810) tempel på Akropolis i Aten, uppfört under Perikles 447—432 f. Kr. av Iktinos och Kallikrates på grundvalarna av ett före perserkrigen påbörjat, ofullbordat tempel, ersättande ett äldre Atenatempel, det s. k. Hekatompedon. Uppfört av pentelisk marmor i dorisk stil, är P. genom sina ädla proportioner och sin rika skulpturala utsmyckning ett av antikens förnämsta och mest berömda byggnadsverk. — Det c:a 70 m. långa och c:a 30 m. breda templet utgöres av en kolonnomgiven cella, indelad i två rum, av vilka det större, som har en efter tre väggar löpande kolonnad i två våningar, var det egentliga kultrummet, det mindre, treskep-

piga, skattkammare. — Bildutsmyckningen tillkom under ledning av Feidias, som själv utförde gudiinnans 10 m. höga kryselefantina staty i cellan, nu endast känd genom avbildningar (se ill. till *G e m* sp. 1145) och ofullkomliga kopior (se ill. till *A t e n a* sp. 811). Den fasta skulpturutsmyckningen bestod av 92 metoper, av vilka de bäst bevarade framställa striden mellan lapiter och kentaurer (se ill. till d. o.), vidare av en runt cellan löpande 160 m. lång fris, framställande det panateneiska festtåget (se ill. till *A k r o p o l i s* sp. 207), och av två gavelgrupper, av vilka den ö. framställde Atenas födelse, den v. hennes seger över Poseidon i striden om Attika. Vilken andel Feidias själv haft i dessa skulpturer, är ovisst (se *F e i d i a s*). — Efter skiftande öden (se *A k r o p o l i s* sp. 208) står P. nu som ruin. Bäst bevarad är v. fasaden (se ill. till *A k r o p o l i s* sp. 207). F. n. pågå restaureringsarbeten å s. fasaden, varvid nedfallna kolonner m. m. återuppföras. Av skulpturerna befinna sig de flesta i British Museum, dit de fördes av lord Elgin (se d. o.).

Partenon. Plan.

Partenon. Kvinnogrupp från ö. gaveln.

Partenope'iska republiken, se Neapel sp. 680.

Parter, se Partien.

Parte'rr (av fr. *par terre*, på marken). 1. Se Parkett. — 2. Se Trädgårdskonst.

Parti' (fr. *partie*), (an)del; större varumängd; grupp av personer, förenade genom åsikts- l. intressegemenskap; utflykt l. sällskapsnöje, deltagarna däri (*jakt-, spelparti*); avslutat spel; gifte(rmål) (*gott, dåligt P.*); val, beslut (*ta sitt P.*); operaroll, musikstämma.

Partia'lbråk (av lat. *parti'ri*, dela), de termer med nämnare av första l. andra graden, vari man alltid kan uppdelat kvoten mellan två algebraiska funktioner. — Partia'ltryck, se Gaser sp. 1080.

Partici'p (lat. *partici'pium*, av *pa'rticeps*, delaktig; eg. det som har del, näml. i både verbets och adjektivets natur), en form av verbet med adjektivisk böjning och funktion. Från andra verbaladjektiv skiljer sig P., därigenom att det betecknar tempus. Germanska språk ha både aktivt och passivt P.; bådadera äro dels presens, t. ex. *åkande, älskad*, dels preteritum (perfektum),

t. ex. *gången, slagen*. Ett P. öfvergår ofta helt till adjektivisk betydelse, t. ex. *begåvad, förtjusande*. Jfr Supinum och Verb.

Participe'ra (av lat. *participa're*), deltaga, vara delaktig. — Subst.: *participa'nt*.

Partie'll (fr. *partiel*, av lat. *pars*, del), som avser, utgör l. omfattar blott en del l. vissa delar av ett helt; delvis.

Pa'rtien, i forntiden land i n.ö. Persien (ung. motsvarande det nuv. Chorassan), uppkallat efter de därstädes boende *parterna*, ett folk av omtvistad men trol. till huvudsaklig del iransk härkomst, särskilt känt som djärva ryttare och modiga krigare. P. utgjorde en provins i det fornperiska och sedermera i det seleukidiska riket. Omkr. 250 f. Kr. grundades ett självständigt partiskt rike av *Arsakes*, inom vars ätt härskarmakten blev ärftlig (arsakiderna). Det nya riket utvidgades snabbt och bragtes till stormaktsställning genom *Mitradates I* (174—136), som bl. a. underlade sig Medien och Baktrien (se d. o.). Under *Mitradates II* (124—87) omfattade det hela området mellan Indus och Euftrat. Den romerska stormak-

ten, som med Syriens besittningstagande (64 f. Kr.) nått fram till Eufratgränsen, erhöi i P. en oförsönlig och farlig fiende, som i stort sett lyckades förhindra dess vidare framträngande mot ö. — P:s samhällsordning liknade en feodalstats; parterna utgjorde en styrande militärkast. Trots det att de antagit persiskt språk och voro anhängare av Zarathustras lära samt hela deras politik innebar en reaktion mot det av Alexander den store och hans efterföljare påbörjade helleniseringsarbetet, betraktades de med hat och misstro av perserna, som slutligen (226 e. Kr.) under ledning av Ardasjir lyckades störta dem och grunda ett nationellt persiskt rike (se *Persien. Historia*).

Partihandel, i vanligt språkbruk detsamma som grosshandel; i Kungl. förordn. 14 juni 1917 ang. försäljning av rusdrycker sådan handel, som bedrivs till återförsäljare i och för deras rörelse samt försäljning för export. Jfr *Minuthandel*.

Partikel (av lat. *particula*, liten del). 1. Liten kropp, smädel. — 2. Sammanfattande namn på oböjliga s. k. småord, näml. adverb, konjunktioner och prepositioner. Även de egentliga interjektionerna räknas ofta hit.

Partikulärism (fr. *particularisme*, av lat. *particula'ris*, som avser blott en del, av *pars*, del), avsondringssträvande, separatism. — **Partikulär**, som rör blott en del. Jfr *Integral*.

Partille, **Partilled**, socken i Göteb. l., pastorat i Göteborgs stift. 6,925 inv. Stor yllefabrik.

Partisk. 1. Som gynnar ena parten, ledd av våld, orättvis. — 2. Adj. till parter (se *Partien*). — P. pil, glåpord e. d., som en person, just då han avlägsnar sig,

tillkastar en annan. Uttrycket härleder sig av de gamla parternas stridsätt att under lätsad flykt avskjuta pilar mot fienden.

Parti'ta, ital., se *Svit*.

Partitidevarvet, i Sveriges historia benämning på perioden 1719—72 på grund av den framträdande roll, de politiska partierna spelade därunder (jfr *Frighetstiden*).

Partitiv (fr. *partitif*, av lat. *pars*, del), som betecknar en del av det hela. — **Partikel** (*de, d'*; tills. med art. *le, les resp. du, des*) anger i franskan, att ett substantiv ej får fattas i sin totalitetsbetydelse (t. ex. *de la crème*, grädde). Jfr *Kasus* sp. 674.

Partitu'r (ital. *partitura*, fördelning), uppteckning av samtliga till ett musikstycke hörande stämmor, skrivna under varandra takt efter takt. I P. sammanhållas de olika klanggrupperna, och inom dessa tecknas de högst liggande stämmorna överst. P., som förekom i tryck redan på 1500-t., är främst avsett som hjälpmedel för dirigenten.

Partner [pa'tnø], eng., deltagare, kompanjon, medspelare. — **Sparringpartner** [spa'ring-], motståndare vid träning i boxning.

Partout [-to'] (fr., eg. över allt), prompt, ovillkorligen.

Partus, lat., födelse, förlossning.

Partåiga fåglar, se *Klätterfåglar*. — **Partåiga** hovdjur, se *Klövdjur*.

Parusi' (grek. *parusi'a*, närvaro, ankomst), i N. T. det vanliga uttrycket för Kristi väntade "tillkommelse" i härlighet.

Parveny' (fr. *parvenu*, av *parvenir*, komma sig upp), uppkomling.

Pary'r (fr. *parure*, av *parer*, pryda), (hår)prydnad.

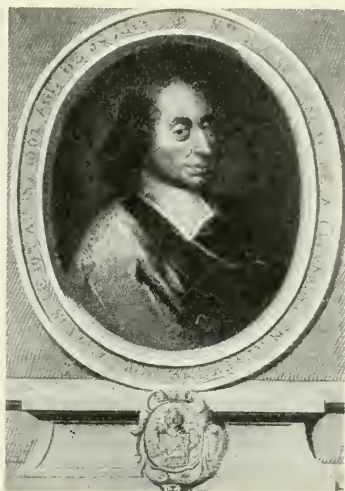
Pas [pa], fr., steg, danssteg.

de Pas [dø pa], se *F e u q u i è r e s*.

Pasadena [pæsədi'nə], stad i Kalifornien, För. Stat., n.ö. om Los Angeles. 65,000 inv. Nära P. ligger Mount Wilson (se d. o.).

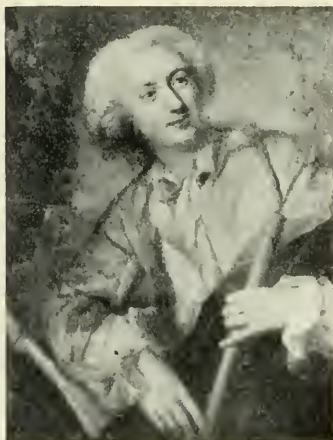
Pasa'rgade (grek. *Pasargadai*), det fornpersiska rikets äldsta huvudstad, grundad av Kyros efter segern över mederna. P. tros ha legat ung. 30 km. n.ö. om Persepolis (se d. o.). Där finnas rester av ett palats samt en fristående gravbyggnad, vari man velat återfinna Kyros' palats och grav.

Pascal [-ka'll], Blaise, f. 1623, d. 1662, fransk vetenskapsman och tänkare. — P. var tidigt utvecklad och gjorde redan som barn matematiska och fysiska upptäckter. Efter en häftig religiös kris drog han sig 1654 tillbaka till Port Royal och ägnade sig åt teologiska studier. — Ss. filosof utgår P. närmast från Cartesius och hävdar en mekanistisk naturförklaring, också i fråga om organismerna, ss. människokroppen. Den med matematikens resurser inom den fysiska världen suveränt opererande forskningsmetoden visar sig dock vanmäktig inom andens värld, vars väsen endast är tillgängligt för en omedelbar, intuitiv känsloupplevelse. Det samma gäller om den gudomlighet, som allena motsvarar vår andes djupaste krav. P:s av jansenismen (se *Jansenister*) påverkade religiösa uppfattning kom, sådan den möter i de efter hans död av hans vänner 1669 utgivna *Pensées sur la religion* (många senare uppl.; Tankar, 1890 och 1911), att präglas av skeptisk misströstan om män-

Blaise Pascal. Kopperstiek av Edelinck.

niskoförnuftets kunskapsresurser och en med paradoxalt skarpsinne hävdad auktoritetstro. P:s strängt religiösa och sedliga allvar drev honom att med skärpa vända sig mot den avprutning på de etiska kraven, som han särskilt konstaterade i jesuiternas biktväsen i form av s. k. probabilism (se *Jesuitter* sp. 124) och andra urartningar av kyrklig kasuistik. Så tillkommo de s. k. *Lettres provinciales* (1656—57), av vilka de första tio voro ställda till en fingerad vän till författaren i landsorten, åtta senare däremot riktade till själva jesuitfäderna. — Som matematiker framträdde P. redan vid 16 års ålder med ett arbete om de koniska sektionerna, i vilket han framställde en ny viktig sats. Vid. undersökte han cykloiden, behandlade talteori, kombinatorik och sannolikhetskalkyl. Inom fysiken påvisade han, att lufttrycket avtar med höjden, och framställde den för

Ung man med flöjt. Målning av Lorens Pasch d. ä. (Helsingfors.)

hydrostatiken grundläggande P:s princip: ett tryck, som, t. ex. genom en rörlig kolv, utövas på en i ett slutet kärl innesluten vätska, fortplantar sig oförändrat genom vätskan till kärlets alla väggar. — P:s hydrostatiska paradox, se Bottentryck.

Pasch, målarsläkt. 1. Lorens P. d. ä., f. 1702, d. 1766. P. kom från v. Kraffts ateljé i unga år till England, där han studerade för Mikael Dahl. Hans tidiga porträtt utmärkas av effektfullt arrangemang och pittoresk kolorit. Under några år var P. den ledande porträttmålaren i Sthlm men nedsjönk snart i själlös massproduktion. — 2. Johan P., f. 1706, d. 1769, den föreg:s broder, utgick liksom denne från v. Kraffts ateljé. Efter studieår i Frankrike anställdes han 1735 vid slottsbygget i Sthlm, där han först vid Taravals sida och sedan så gott som ensam stod för det dekorativa målningsarbetet. — 3. Lorens P. d. y., f. 1733, d. 1805,

son till P. 1, fick en grundlig konstnärlig utbildning, bl. a. hos Pilo i Köpenhamn och i Paris, där han studerade för Boucher och Roslin. Vid sin hemkomst 1766 blev han i ett slag porträttören på modet. Med fin psykologisk uppfattning och i en stundom bländande pariselegant form skildrade han hovet och aristokratin. Särskilt berömda äro den stora svit lantmarskalksporträtt, han utförde för Riddarhuset 1778—1805, samt porträtten av Lovisa Ulrika och Gustav III (se ill. till dessa ord). Genom sin långa verksamhet som lärare och från 1793 som direktör för Konstakademien fick P. betydelse för konstutvecklingen. — 4. Ulrika P., f. 1735, d. 1796, den föreg:s syster, målade porträtt i en först av fadern, senare av brodern påverkad stil.

Pasch, Gustav Erik, f. 1788, d. 1862, kemist, uppfinnare av säkerhetständstickorna.

Pascha. 1. Se Påsk. — 2. Se Pasja.

Paschalis [paska'-], namn på 3 påvar, av vilka P. I, påve 817—824, uppges ha slutit ett fördrag 817 med Ludvig den fromme (det s. k. *pa'ctum Ludovi'ci*), vilket bekräftade påvens suveränitet inom eget område och överlät påvevalet åt romarna.

Pa'schen, Friedrich, f. 1865, tysk fysiker, 1901 prof. i Tübingen, 1920 i Bonn, har utgivit undersökningar rör. olika ämnens spektra och spektralserier samt Zeemaneffekten och finstrukturen för olika linjer, samt rör. vissa ämnens dispersion i ultrarött, metallreflexion och värmestrålning.

Pa'scoli, Giovanni, f. 1855, d. 1912, italiensk skald, prof. i italiensk litteratur i Bologna 1904, fullföljde med talrika diktsam-

lingar (bl. a. *Pocmi conviviali*, 1904) Carduccis antikiserande strävanden.

Pas-de-Calais [pa dø kalä']. 1. Se Engelska kanalen sp. 1018. — 2. Departement i n.ö. Frankrike, vid P. 1. Betydande jordbruk, bergsbruk (kol, järn), industri och fiske. Badorter. 990,000 inv. Huvudstad Arras.

Pasdeloup [padlo'], Jules Étienne, f. 1819, d. 1887, fransk orkesterdirigent, anordnade 1861—84 i Paris de s. k. "concerts populaires", vid vilka bl. a. utfördes samtida franska verk. Denna form av konsertverksamhet återupptogs 1920 av Rhené-Baton ("Concerts Pasdeloup").

Pas de quatre [pa dø ka'ttr] (fr., av *pas*, steg, och *quatre*, fyra), se **Dans** sp. 78.

Pasewalk [pa'se-], stad i prov. Pommern, Preussen, v. om Stettin. 12,000 inv. — Under Trettioåriga kriget stormades 1630 det av svenskarna besatta P. av kejserliga trupper, som ödelade det.

Pašić [-sjič], Nikola, f. 1844, jugoslavisk politiker. Till yrket byggnadsingenjör, blev P. deputerad 1878, grundade 1881 det radikala partiet och bedrev en energisk opposition mot konung Milans regim. 1883 dödsdömd för deltagande i en sammansvärjning men sedermera benådad, invaldes han ånyo i skupštinan, vars talman han blev 1890, och var 1891—92 ministerpresident. Gentemot österrike-Ungerns Balkanpolitik sökte P. anknytning till Ryssland. För delaktighet i ett attentat mot Milan förvisades han 1899 men återvände efter dynastin Obrenovićs fall 1903. Ss. det radikala partiets chef var P. från denna tid den serbiska politikens verkliga ledare (1904 utrikesminister, från 1906 flera gånger minister-

Nikola Pašić.

president) och en energisk främjare av den storserbiska rörelsen (se Jugoslavien sp. 263 f.). Vid den jugoslaviska statens bildande hävdade P. under en mängd konflikter med kroater och slovener ett det serbiska folkelementet gynnande krav på en enhetsstat. Han var Jugoslaviens representant på fredskongressen i Paris 1919. Fortsatta konflikter med kroaterna ledde april 1926 till P:s tillbakaträdande.

Pasi'faë, se **Minos**.

Pasigrafi' (av grek. *pa'si*, för alla, och *gra'fein*, skriva), skriftsystem, som alla kunna läsa på sitt eget språk. Varje begrepp l. begreppsförhållande uttryckes genom ett skriftecken l. kombination av sådana (jfr **Ideografi**). Ett slags P. äro våra vanliga siffror och de tecken, som användas i matematiska, kemiska o. a. vetenskaper.

Pasja (turk., av *padisjah*, se d. o.), hög rang- och ämbetstitel i flera länder i främre orienten; i Turkiet den högsta rangtiteln, som förlänas högt uppsatta förtjänta män (dock ej andliga).

Pa'sjto, se **Iranska språk** sp. 1487.

Paske'vitj, **Ivan Fjodorovitj**, greve av Erivan, furste av Warszawa, f. 1782, d. 1856, rysk generalfältmarskalk. P. erövrade Erivan från turkarna i kriget 1827—29. 1831 övertog han efter Diebitj kampen mot det upproriska Polen, efter vars kuvande han blev dess överståthållare. 1849 ledde P. den ryska interventionsarmén i Ungern.

Paskill [-ki'll] (ital. *pasquillo*, av *Pasquino*, namn på en bildstod i Rom, på vilken smådeskrifter brukade anbringas), smådeskrift, nidskrift. — **Paskilla'n t**, paskillförfattare.

Pasma, **pasma n**, viss mängd hasplat bomullsgarn. P. har en omkrets av $1\frac{1}{2}$ yards och är vanl. avdelad i 7 bund à 80 trådar. Trådlängden är följaktligen 840 yards = 767,8 m. — **Korshasplat** garn har en l. två pasmors längd. Jfr **Garn** och **Härva**.

Pasquini [-ki'ni], **Bernardo**, f. 1637, d. 1710, italiensk kompositör, skrev sonater och oratorier samt vann stort rykte ss. organist.

Pass (av lat. *pa'ssus*, steg), 1. Trång väg genom eljest otillgänglig terräng (särskilt bergstrakt). Jfr **Berg**. — 2. Poliskonstapels l. vaktsoldats patrulleringsområde. — 3. Se **Jakt** sp. 25. — 4. Se **Gångarter** sp. 185. — 5. Se **Trepass**.

Pass (fr. *passeport*, av mlat. *passa're*, passera, och lat. *po'rtus*, hamn; eg. tillåtelse att passera hamn), legitimationshandling för resande. I Sverige, liksom i flertalet andra länder, fanns i gamla tider ett strängt genomfört pass tvång. Detta gällde icke blott vid inresa från utrikes ort utan jämväl vid färd inrikes orter emellan.

I början på 1600-t. bestämdes t. o. m., att P. erfordrades för erhållande av skjutshästar. Detta pass tvång upphävdes 1860. I samband med världskriget återinfördes pass tvång vid resa utom egna landets gränser. Enl. Kungl. kung. om övervakande av utlänningar i riket 11 dec. 1925 skall envar vara försedd med P., för så vitt han ej genom legitimationshandling l. på annat sätt styrker, att han är svensk medborgare. Befriade från skyldighet att medföra P. äro bl. a. i vissa undantagsfall danska och norska undersåtar samt kvinna, som varit svensk medborgare men genom äktenskap med utlänning förlorat sitt svenska medborgarskap utan att bli medborgare i annat land. P. skall innehålla uppgift om innehavarens namn, födelsedag, födelseort, yrke, nationalitet, hemort och signalement. P. skall vara av svensk myndighet påtecknat (viserat). Behörig att visera är tjänsteman i utrikesdepartementet l. vid svensk beskickning och vissa svenska konsulter. Enl. överenskommelse med vissa stater erfordras ej visering för deras undersåtar. Ankommer utlänning till riket utan att vara försedd med behörigt P., skall han omedelbart avvisas. Betr. P. för svensk undersåte att resa utomlands gäller Kungl. kung. 20 okt. 1916 med delvis ändrad lydelse 3 april 1925. Av utrikesministern utfärdas för sådan resa s. k. diplommat- och kabinettpass (i allm. endast för resor i offentligt uppdrag). Andra behöriga myndigheter för utfärdande av P. äro förutom svensk beskickning och vissa svenska konsulter, Ö. Ä. i Sthlm, länsstyrelse, magistrat, poliskammare l. stadsstyrelse i stad, som icke är säte för läns-

styrelse. P., som meddelas av annan än utrikesministern och under honom hörande organ, må utfärdas att gälla högst två år samt sedermera förnyas på högst samma tid. Se även *Jaktpass*.

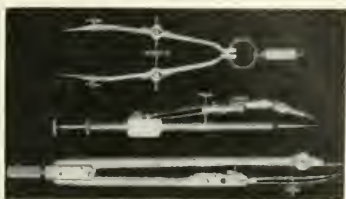
Pass (av fr. *passer*, upphöra), kortspelsterm, betecknande, att spelaren ej gör något eget bud.

Pass., förk. för passivum.

Passabel (fr. *passable*), som kan få passera, hjälplig, skaplig.

Passacaglia [-ka'llja], gammal dans i långsam trippeltakt med ostinat bas (se *Ostinato*).

Passadvind (av fr. *passade*, genomfart), *passad*, vind av permanent karaktär, som blåser inom oceanernas arida bälten (se *Klimat*) på ömse sidor om kalmregionerna (se d. o.). Genom den starkare upphettningen i ekvatorialtrakterna stiger luftmassan här i höjden och ersättes genom lufttillströmning längs jordytan i riktning från polerna mot ekvatorn. På stor höjd strömmar luft tillbaka från ekvatorn mot polerna (*antipassad*). På grund av jordrotationen avlänkas P., som huvudsakl. äro märkbara mellan vändkretsarna, i västlig riktning, varvid uppstå *nordöstpassaden n.* om och *sydöstpassaden s.* om ekvatorn. Läget för såväl kalmregionerna som passadbältena förflyttas med solens rörelse under årets lopp och ligger under hösten 3—9 breddgrader nordligare än under våren. I Stilla havet och Atlanten äro P. normalt utbildade. I Indiska oceanen uppträder sydöstpassaden i v. men ersättes i ö. av sydöstmonsun under sommaren och nordvästmonsun under vintern. I stället för nordöstpassad blåser under vintern nordöstmonsun och under sommaren sydvästmonsun (se

Passare. Jungfrueirkel (överst).
Svängeirkel. — Vanlig passare.

Monsoon). Inom den australasiatiska övärlden erhålla P. på grund av lufttrycksfördelningen över land samt landmassornas läge i havet delvis andra riktningar (nordvästpassad och sydvästpassad).

Passage [sv. utt. -sa'sj], fr., genomgång, -fart. — *Mus.* En ur ett motiv bildad snabb tongång i form av skala l. brutet ackord (*arpeggio*). — *Ridkonst.* Samlad trav med höga knärörelser.

Passageinstrument [-sa'sj-], i meridianen uppställd tub (utan noggrant graderade höjdeirklar; jfr *Meridiancirkel*) för bestämning av kulminationstider.

Passagerare [-sje'rare] (fr. *passager*), resande, person, som låter befordra sig medelst allmänt tillgängligt fortskaffningsmedel; i överförd bet. gymnare, figur.

Passaic [pøse'jik], stad i New Jersey. För. Stat., n. om Newark. Textilindustri. 65,000 inv.

Passare, eirkel, instrument, varmed eirkel uppritis, mått avsätts m. m. P. består av tvenne skänklar, ben, upptill vridbart förenade med en tapp. Kan avståndet mellan benen inställas medelst en ställskruv. benämnes P. *jungfrueirkel*. *Noll- l. svängeirkel* är en P., vars ena, ritstiftförsedda ben kan vridas kring det andra, spetsförsedda, och vilken användes till uppdragande av

Passiflora (l. *Taconia*) van Wolxemi
(från Colombia, ofta odlad).

mycket små cirklar. Se även
Måttverktyg sp. 498.

Passarowitz, se Požarevac.

Passa'to, ital., sistlidne (månad).

Pa'ssau [-sao], stad i ö. Bayern, Tyskland, vid Inns inflöde i Donau, nära österrikiska gränsen. Ändpunkt för flodfarten på Donau. Katolsk biskop. 24,000 inv. — P. återgår på romarlägret *Ca'stra Bata'va*. Stiftet P. var 738—1803 riksomedelbart. Känd som klingfabrikationsort redan under folkvandringstiden, utvecklades P. under medeltiden till den förnämsta i Tyskland. — **Passaufördraget**, se **Reformationen**.

Passe-partout [pass-parto'], (fr., av *passer*, passera, och *partout*, överallt), huvudnyckel; dubbelnyckel; frikort; kartong (i form av en ram) för förvaring av fotografier etc.

Passe-poil [passpoa'll], fr., se **Passpoal**.

Passe'ra (fr. *passer*), gå (fara) över, förbi, igenom; förflyta; hända; duga; pressa genom en sil. — **Pass'e'rad**, vissnad, utnött, ej längre ny (ung).

Passe'rvikt, fastställd minimivikt, som mynt skall ha för att vara lagligt betalningsmedel. Mynt, som genom nötning kommit under P., skola ersättas med nya.

Passevola'ns (av fr. *passévola'nt*, understucken karl vid mönstring), den fordom för de värvade trupperna tillämpade ordningen, att militärbefälet mot viss ersättning (även kallad P.) åtog sig att anskaffa och underhålla manskapets persedlar, bekosta rekrytering, underhåll o. d. P., som ytterst återgår på legotrupper sväsendet, avskaffades 1872—75. 1812 övertog kronan mot ersättning av rust- och rotehållarna manskapets underhåll under möten, mötes *passévola'nsen*. 1841 efterskänktes denna ersättning. Jfr **Indelningsverket**.

Passglas, ett under renässansen i Tyskland vanligt dryckeskärl av glas med hög cylindrisk skål på låg fot. P. har fått sitt namn av att det genom vågräta linjer indelades i pass (mått).

Passgång, **Passgångare** (av lat. *pa'ssus*, steg), se **Gångarter** sp. 185 f.

Passia'r (da., urspr. av fornind. *vicara*, överläggning), pratstund.

Passiflo'ra, växtsläkte (fam. *Passiflora'ceae*, ordn. *Parieta'les*), med c:a 400 arter, de flesta i Amerika, vanl. klängväxter med stamklängen. Bladen äro vanl. stora, handflikiga, blommorna stora, praktfulla, med "bikrona" (vanl. av strålförmigt ordnade trådar innanför blomkronan). Blombotten är ofta förlängd till en pelare, som uppbär ståndare och pistill. P. *edu'lis*, P. *liga'la'ris* m. fl. arter ha åtliga frukter (ofta kallade *granadi'lla*), vilka innehålla talrika frön

Passionsspel i Oberammergau. T. v. Korsfästelsen (1910). — T. h. Kristus (Anton Lang), Jungfru Maria och Petrus (1922).

med saftiga, välsmakande fröhyhlen. Flera arter odlas som prydnadsväxter, ss. *P. coerulea*, Kristi kors- l. passionsblomma, med blå blommor; denna art odlas ofta i boningsrum.

Pa'ssim, lat., här och där.

Passio'n (av lat. *pa'ssio*, lidande). 1. Lidande (spec. Kristi lidande). — 2. Lidelse. Jfr Känsla. — 3. P. l. passionsmusik, benämning på musikaliska framställningar, som i episk-dramatisk form med anknytning till påskveckans liturgi återge passionshistorien (se d. o.). Inom den protestantiska kyrkan märkas bland tonsättare av P. särskilt Schütz och J. S. Bach. — 4. Konstnärlig framställning av passionshistorien, särskilt de under renässansen vanliga kopparstick- l. träsnittsviterna, ss. Dürrers "lilla" och "stora" P. — Ofta utbyttes framställningarna mot symboler, föreställande de verktyg, som användes vid Kristi pinande och avlivande, passionsverktygen l. Kristi pinoredskap, d. v. s. kolonnen (där Kristus gisslades), riset och gisslet, svettduken, törnekronan, korset, spikarna, hammaren, röret med svampen och lansen.

Passiona'to, ital., lidelsefullt.

Passione'rad (av *passion*, se d. o. 2), lidelsefull.

Passioni'ster l. Passionsbröder, en av italienaren Paolo della Croce (f. 1694, d. 1775, kanoniserad 1867) 1725 grundad och 1741 stadfäst prästkongregation av strängt askotisk karaktär och med betraktelsen av Kristi lidande ss. huvudsyfte.

Passionsblomma, se *Passiflora*.

Passionshistorien, Kristi lidandes historia. Den i olika "akter" indelade sammanställningen av de 4 evangeliernas skildring, som förekommer ss. bihang till svenska evangelieboken, torde häröra från Luthers vän Bugenhagen. Över dessa "akter" predikas under fastan i särskilda s. k. *passionspredikningar* (i städerna vanl. onsdag l. fredag, förr även i aftonsångerna, under dymmelveckan oftare; på landet stundom förlagda till söndagen). 5:e och 6:e akterna äro alltid predikotext för resp. högmässa och aftonsång på långfredagen.

Passionsmusik, se *Passion* 3.

Passionsspel, en art av dramer, som i anslutning till evangeliernas berättelser behandla passions-

historien (se d. o.). Dylika dramer förekommo under den senare medeltiden mångenstädes, och de kvarlevde även senare här och var, särskilt i Syd-Tyskland och Schweiz. Till modern tid har den gamla passionsspeltraditionen bevarats främst i Oberammergau, där man på grund av ett under en pestepidemi 1634 givet löfte vartionde år uppför ett stort P., behandlande hela Kristi pinas historia. I uppförandet, som äger rum på en delvis i anslutning till medeltida förebilder uppbyggd scen, deltar större delen av byns befolkning (de uppträdandes antal är över 500 personer). Se ill. sp. 29—30.

Passionsverktyg, se **P a s s i o n 4**.

Pa'ssiv (lat. *passivus*, av *pa'ti*, lida), se **Aktiv** och **P a s s i v u m**.

Passivite't, egenskapen att vara passiv; översksamhetstillstånd. — *Kem.* Egenskap hos järn, tenn och krom att under vissa förhållanden ej påverkas av koncentrerad salpetersyra; beror trol. på att metallen beklädes med ett skyddande oxidskikt.

Passiv rörelse, term, använd inom sjukgymnastiken för att beteckna en av patienten utan egen medverkan utförd rörelse.

Pa'ssivum (lat., av *pa'ti*, utstå, lida), ett av verbets tre genus (se d. o. sp. 1177). P. uttrycker, att det, som reellt sett är objekt för en verbalhandling, tas till utgångspunkt för framställningen och göres till subjekt (i formellt grammatisk mening, vanl. också i logisk-grammatisk: jfr **S u b j e k t**). Det s. k. handlande subjektet, här kallat agent (se d. o.), uttryckes genom oblik kasus, ev. föregången av preposition (t. ex. *han föraktas av alla*; jfr akti-

vum: *alla förakta honom*). P., som i indoeuropeiska språk till stor del vuxit fram ur medium, uttryckes i nord. språk vanl. genom omskrivning med particip l. med en ur reflexivt uttryckssätt framgången form på -s; t. ex. *han har blivit l. är slagen, han föraktas* (där -s är en rest av reflexivet *sar, sik*). Även s. k. oper-souligt P. finns: *det skrivs för mycket*. Jfr **D e p o n e n s**.

Passpoa'l (fr. *passé-poil*), snöre, insytt i en söm på l. i kanten av ett klädesplagg.

Pa'ssus, lat., steg. 1. Romerskt längdmått, ung. = 1,5 m. — 2. Ställe i en skrift l. ett yttrande.

Passy [-si'], **Frédéric**, f. 1822, d. 1912, fransk politiker och nationalekonom, deputerad 1881—89, framstående ekonomisk författare och ivrig förkämpe för världsfredstanken. Han medverkade bl. a. vid stiftandet av interparlamentariska unionen och erhöll 1901 tills. med H. Dumant Nobels fredspris.

Pa'sta (lat., deg), preparat, principiellt likartat med salva men av fastare konsistens.

Paste'j (mlty. *posteide*, urspr. av lat. *pa'sta*, deg), anrättning av fisk, kött l. frukt, inbakad i deg och gräddad i ugn.

Paste'll l. **pastell** målning utföres på papper med färgstift (ital. *pastello*, av *pasta*, deg), innehållande torr, kritartad färg, beredd av finmalen gips, blandad med mineraliska färgämnen. Pastellkritor finnas i en mängd färgnyanser. Den färdiga målningen är ytterst ömtålig för beröring och för fukt, varför den måste förvaras inom glas och tättslutande ram. — P. utvecklade sig småningom ur bruket att teckna med färgkritor (jfr **H a n d t e c k n i n g**), praktiserat av

t. ex. Holbein d. y. och J. Clouet, men först i början av 1700-t. blev P. ett självständigt målningssätt, främst genom Rosalba Carriera, vilken inspirerade Gustav Lundberg och mästaren framför alla, de La Tour. I slutet av 1800-t. kom P. en tid åter till heders.

Pasteur [-tö'r], Louis, f. 1822, d. 1895, fransk kemist och biolog, genom sina bakteriologiska rön även en av medicinens stormän. P. var professor omväxlande i kemi, fysik och geologi vid flera franska universitet, slutligen direktör för Pasteurinstitutet i Paris (1889). P:s viktigaste kemiska arbete rörde vinsyrornas optiska aktivitet, varvid han lyckades klyva den inaktiva druvsyran i dess höger- och vänstervridande beståndsdelar. Hans studier över jäsning ledde bl. a. till upptäckten, att varje jäsningsprocess orsakas av för densamma karaktäristiska mikroorganismer, och han var den förste, som fann ättiksyrejäsningens svamp och mjölksyrebakterien. Dessa arbeten (*Études sur le vin...*, 1866) fingo även storartad ekonomisk betydelse genom upptäckten, att efterjäsning i vin kan hindras genom upphettning till 55° å 60°, utan att kvaliteten försämras (pasteurisering; se vid. d. o.). P:s upptäckter på detta område bilda grundvalen för den medicinska anti- och aseptiken. Bl. a. ledde de även till definitionen av aëroba och anaëroba mikroorganismer och till det slutgiltiga beviset för ohållbarheten i den gamla läran om uralstring. Under fem år arbetade P. för franska statens räkning på utredandet av förödande farsoter hos silkesmasken och lyckades finna ej blott orsakerna (mikroorganismer) utan även

Louis Pasteur. Målning av Albert Edelfelt. (Detalj.)

effektiva botemedel, varigenom stora summor räddades åt hans land (*Études sur la maladie des vers à soie*, 2 dlr, 1870). P:s största upptäckt inom den medicinska bakteriologin var påvisandet av att sjukdomsalstrande bakterier kunna försvagas l. stärkas i sin virulens (genom upprepade inokulationer på djur, uppvärmning m. m.) och att försvagade bakterier kunde immunisera (ss. vaccin, se Immunitetens lära). P:s praktiska resultat på detta område voro renodling av mjältbrandsbacillen samt framställandet av vaccin mot mjältbrand, hönskolera, mässling hos svin och rabies. Jfr Pasteurinstitut.

Pasteurinstitut [pastö'r-] (fr. *Institut Pasteur*), franska biologiska forskningsinstitut i Paris, Lille och flerstädes i Frankrikes kolonier. Det första P. inrättades på grundvalen av enskilda donationer för L. Pasteurs räkning i Paris och avsågs från början spec. för bekämpande av rabies men utvidgades sedan till ett av världens främsta biologiska och experimen-

tellt medicinska forskningsinstitut (numera även sammankopplat med vaccinerberedning i teknisk skala och sjukhus).

Pasteurise'ring [pastö-] (av *Pasteur*; se d. o.), **pastörise'ring**, upphettning till värme-grad under kokpunkten för att hindra jäsuing och döda smittämnen i drycker m. m. Inom mejerihanteringen användes högpasteurisering, hastig upphettning till 80° C., l. långtidspasteurisering, upphettning till 63° C. under 30 min. Vid den förra dödas nästan alla mikroorganismer utom vissa motståndskraftiga sporer (vilkas utveckling dock senare hindras genom avkyllning), men mjölken får lätt samma smak som efter kokning, varjämte enzymer och lecitin förstöras, albuminet koagulerar och mjölken blir mindre lämplig till gräddsättning och ystning. Konsumtions- och ystmjolk underkastas därför långtidspasteurisering, vilken dödar alla smittförande bakterier men ej åstadkommer ovannämnda förändringar. — Högpasteurisering utföres vanl. med pasteuriseringsapparat l. pastör, med dubbla väggar, mellan vilka inledes ånga, som upphettar den från bottnen inledda och upptill utströmmande mjölken. Långtidspasteurisering utföres vanl. i en vanna, i vilken mjölken hålles vid bestämd temperatur under 30 min. I regenerativa apparater användes den upphettade mjölken till förvärmning av mjölken före P. — P. till 80° är genom lag 6 juni 1925 (pasteuriseringslagen) påbjuden för mjolk, kärnmjolk och vassla, som utlämnas från mejeri till kreatursföda; avser att motarbeta kreaturstuberkulosen. Den tillämpas icke i

Kopparb., Västernorrll., Jämtl., Västerb. och Norrb. l.

Pasteurmedaljen [pastör-], guldmedalj, stiftad 1892 av Svenska Läkarsällskapet och överlämnad till L. Pasteur på hans sjuttioårsdag. Den skall vart tionde år tilldelas den forskare, som mest bidragit till framstegen inom bakteriologin och hygien. Den har tillerkänts M. v. Pettenkofer, R. Pfeiffer och J. Bordet.

Pastiche [-ti'sj] (fr., av ital. *pasticcio*, eg. pastej), konst-, dikt- l. musikverk, medvetet imiterande stil l. manér, som är utmärkande för annan tid l. konstrikning, konstnär, diktare l. kompositör.

Pastiljer, pastiller (lat. *pastilli*), urspr. små kakor av mjöl, balsam o. d., numera läk- l. förfriskningsmedel i form av små, vanl. runda l. månghörniga kakor.

Pa'stor, lat., herde, kyrkoherde; ss. titel i allm. använd om präst i lägre tjänst än kyrkoherde. — P. lo'e i, förk. p. l., beteckning för vederbörande präst på platsen, kyrkoherden i pastoratet. — P. prima'rius ("av första rangen"), titel för kyrkoherden i Storkyrkoförsamlingen i Sthlm. Denne är ord. preses i Stockholms stads konsistorium och självskrivnen led. av kyrkomötet.

v. Pa'stor, Ludwig, f. 1854, frih., tysk historiker, prof. i Innsbruck 1887, föreståndare för österrikiska historiska seminariet i Rom 1901, österrikiskt sändebud vid kurian 1921. P:s huvudverk är det apologetiska men likväl kritiskt objektiva *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters* (9 bd, 1886—1923).

Pastora'l (ital. *pastorale*, av lat. *pa'stor*, herde), herdedikt (se d. o.); som skildrar l. har karaktären av herdelliv l. idylliskt lant-

liv; som hör till en kyrkoherdes älligganden.

Pastoralbrev kallas stundom breven till Timoteus och Titus, emedan de ge råd och anvisningar för en församlingsföreståndares ämbete.

Pastoralexamen, en 1693 inrättad examen, som inför domkapitel skulle avläggas av präst ss. villkor för erhållande av pastorat. P., som skulle främja prästerskapets fortsatta bokliga studier, upphävdes 1884.

Pastora't, området för en kyrkoherdes (pastors) ämbetsverksamhet. Ett P. består med få undantag av en l. flera territoriella församlingar. Jfr **P r ä s t v a l**.

Pastoratshandeln, benämning på det särskilt under Gustav III:s regering förekommande missbruket, att en präst för erhållande av ett regalt pastorat måste erlägga en lösesumma. Systemet utbildades särskilt av E. Schröderheim, för vilken det blev en betydande inkomstkälla. P. väckte häftig opposition, och införandet av en ecklesiastikberedning 1786 under ledning av K. G. Nordin gjorde slut på P.

Pastorsadjunkt, resp. **komministersadjunkt**, extraord. präst, som i ett pastorat *tillfälligt* anställes som kyrkoherdes, resp. komministers personliga ämbetsbiträde vid sjukdom, hög ålder o. d. Till skillnad från dessa s. k. **personliga adjunkter** finnas s. k. **ständiga adjunkter** (förr **pastoratsadjunkter**) som ss. *stadigvarande* förordnas i sådana pastorat, där ständigt ämbetsbiträde åt kyrkoherden på grund av pastoratets storlek är behövt.

Pasto's, **pastö's** (ital. *pastoso*, degig), tjockt pålagd (om

färg på en målning); fyllig (om vinsmak).

de la Pasture [dölapasty'r], se **v a n d e r W e y d e n**.

Pastörise'ring, se **P a s t e u r i s e r i n g**.

Pastö's, se **P a s t o s**.

Pa'sviks älv, kommer från Enare träsk i n. Finland, bildar under större delen av loppet (95 km. av 128) gräns mellan Norge och Finland och mynnar i en arm av Varangerfjord.

Patago'nien, högplatåområde i s. Argentina, mellan Anderna och Atlanten huvudsakl. s. om Rio Negro. P. är högst i n. invid Anderna (800—1,000 m. ö. h.) och sänker sig kraftigt mot kusten. Det genomdras av enstaka höjdsträckningar. Ytlagret utgöres huvudsakl. av lössbildningar samt moräner och sandavlagringar från istiden. Till stor del är platån avloppslös; flerstädes strömma dock floder i djupa cañons till Atlanten. — P. bebos bl. a. av **patagonier** (av sp. *pata*, tass, avseende deras ursprungliga fotbeklädnad av skinn), ett indianskt ryttarfolk, som lever av jakt med bolas (se **I n d i a n e r** sp. 1298) och bor i *toldos*, långa tält, stående på tre rader tältstänger.

Pataholms köping, ort i Ålems skn, Kalmar l. P. uppväxte på 1600-t. som Kalmars lydköping och nederlagsplats. 95 inv.

Patare'ner. 1. Anhängarna av en kyrkligt revolutionär rörelse i Milano och en del andra städer på 1050—70-t. (namnet sannolikt från lumphandlarnas kvarter, *pataria*, i Milano), som proklamerade starkt asketiska reformkrav, kamp mot simonin m. m. och en tid understöddes av kurian. — 2. P. kallades sedermera även vissa slag av katarer, trol. dock utan sakligt sammanhang med P. 1.

Pata'vium, se *Pa d u a*.

Pa'tchouli, se *Pa t s c h u l i*.

Pâte [pat] (fr., av lat. *pa'sta*, deg), massa, användes särskilt om lergods massa (se *Por slin*) och om färgmassan i en oljemålning.

Pate'n (av lat. *pa'tina*, skål), se *Na t t v a r d s k ä r l*.

Patenier [-ni'r], se *Pa t i n i r*.

Paté'nt (av lat. *li'tterae pate'ntes*, öppet brev), offentligt utfärdad handling, innehållande en regerings befallning, tillkännagivande om tilldelad rättighet o. s. v.; mest använt i bet. uppfinnarpatent, d. v. s. rätt för en uppfinnare l. hans rättsinnehavare att under viss tid med andras uteslutande tillgodogöra sig en industriell uppfinning. — De svenska bestämmelserna om P. finnas främst i Kungl. förordn. ang. patent 16 maj 1884. P. får meddelas å nya uppfinningar av industriella alster l. av särskilda sätt för tillverkning därav. Till P. är endast uppfinnare l. hans rättsinnehavare berättigad. P. får ej meddelas å uppfinning, vars utövning skulle strida mot lag l. goda seder. Avser uppfinning livs- l. läkemedel, får P. endast beviljas å särskilt sätt för dess tillverkning. Ansökan om P. skall göras hos *Pa t e n t - o c h r e g i s t r e r i n g s v e r k e t* och vara åtföljd av *pa t e n t b e s k r i v n i n g*, ritningar samt, om så erfordras, modeller o. d. I beskrivningen skall sökanden uppge, vad han anser vara det nya i uppfinningen, *pa t e n t a n s p r å k e t*. Skulle anledning till avslag icke föreligga, utfärdar Patent- och registreringsverket kungörelse om ansöknigen. Under två månader därefter står det envar fritt att göra invändning mot densamma. Efter denna tids utgång upptar myndigheten ären-

det till avgörande. Om hinder ej möter mot bifall till ansöknigen, meddelas P., och patentbrev utfärdas. — P. meddelas i regel för en tid av 15 år. Förutom vissa ansöknings- och andra avgifter skall för meddelat P. erläggas en årsavgift fr. o. m. andra t. o. m. femtonde året. — Tilläggs-*pa t e n t* meddelas å förbättring å förut *pa t e n t e r a d* uppfinning, dock endast för tid, varunder det första P. gäller. — Svensk lag stadgar *utövningstvång*. Om näml., sedan tre år förflutit från det P. beviljades, uppfinningen ej inom riket utövas i viss omfattning, äger annan person, som vill erhålla tillstånd att trots P. utöva uppfinningen, att därom instämna talan till Stockholms rådhusrätt. Rätten, som i dylika mål erhåller en särskild sammansättning, kan föreskriva, med vilka inskränkningar och villkor samt mot vilken ersättning uppfinningen må utövas av käranden. — *Pa t e n t e ' r a*. uttaga patent på en uppfinning.

Patentmedicin (eg. patent-skyddade läkemedel), humbugsmedicin (jfr *Hemliga medel*).

Patent- och registreringsverket, centralt ämbetsverk under handelsdepartementet, utbildat ur den 1885—91 inom Kommerskollegium fungerande *Pa t e n t b y r å n*. P. handlägger ansökningar om patent samt om registrering av varumärken, mönster och modeller, aktiebolag, försäkringsbolag och bankbolag. Hos P. föras för hela riket gemensamma patentregister, varumärkesregister, mönsterregister, aktiebolagsregister och försäkringsregister. Från ämbetsverket utges beskrivningar över beviljade patent, registertidning för varumärken samt samling av anmälningar till aktiebo-

lags- m. fl. register. Chef för P. är en generaldirektör. Verket är delat i 6 byråer under byråchefer. Därjämte finnas 19 byrådirektörer jämte ett flertal andra tjänstemän.

Patentunionen, benämning å *Internationella unionen till skydd för den industriella äganderätten*, en genom konvention i Paris 1883 grundad internationell sammanslutning, till vilken även Sverige sedan 1885 är anslutet, med syfte att bereda de till unionen anslutna staternas undersåtar samma förmåner i samtliga stater, som i den enskilda staten i avseende å patent, industriella mönster och modeller, fabriks- l. handelsmärken samt firmor. Ny konvention för P. i Washington 1911.

Pater [pe'jtø], Walter, f. 1839, d. 1894, engelsk essayist och kritiker. P., som främst sökte sina ideal i den italienska renässansen, övade med sin lidelsefulla skönhetsdyrkan stort inflytande bl. a. på Osear Wilde. Hans huvudverk är romanen *Marius the Epicurean* (2 dlr, 1885).

Pater [-tär], Jean Baptiste, f. 1695, d. 1736, fransk målare. Elev av Watteau, målade P. i dennes stil, dock med mindre lyrisk betoning, sällskapsscener etc., stundom av rätt lasciv art.

Pa'ter, plur. pa'tres, lat., fader; hus-, familjefader; benämning på (särskilt prästvigd) munk. — *P. familias*, se *Patria potestas*.

Paternite't (av lat. *pa'ter*, fader), faderskap. — *Paternitetets* mål, benämning på rättgång om faderskapet till och den därav följande försörjningsplikten mot ett barn utom äktenskap.

Pa'ter no'ster, lat., Fader vår.

Paterno'sterbönor l. *jequ'i'*

ritybönor, se *Abrus precatorius*.

Paterno'sterhiss, ett slags i ständig gång varande person- l. varulissar, huvudsakl. för affärs- hus o. d. med en jämn, stark trafik mellan våningarna. In- och utstigning sker under farten. P. består av ett flertal hisskorgar, anbragta å en ändlös kätting. Då korgarna nått högsta läget, flyttas de till ett annat schakt, röra sig där nedåt och återflyttas vid lägsta läget till första schaktet. Farhastigheten är ringa. P. är billig och bekväm i drift.

Paterno'sterskären, kala klippor och undervattensskär s.v. om Tjörn. 32 m. högt fyrtonn på *Hamn skär*, det sydligaste av P., 6 km. v. om Marstrand. P. räknas till Klädesholmens skn.

Paterno'sterverk, se *Grävmaskin* sp. 55.

Pa'ter, pecca'vi, lat., "Fader, jag har syndat", citat från Jesu liknelse om den förlorade sonen (enl. Vulgata).

Paterson [pæ'ttøsn], stad i New Jersey, n.ö. För. Stat., n. om Newark. Stor silkes- ("Amerikas Lyon") och maskinindustri. Järnvägsknut. 140,000 inv.

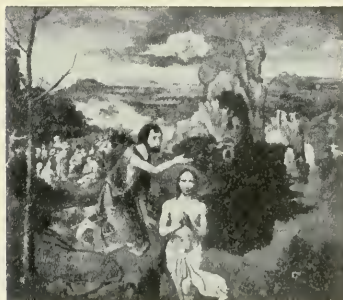
Paterson [pæ'ttøsn], William, f. 1658, d. 1719, skotsk finansman, initiativtagaren till Bank of England, startade även kolonisationsföretag och utgav talrika skrifter.

Pate'tisk, se *Patos*.

Patiens [-sia'ngs] (fr. *patience*, eg. tålmod), ett tidsfördriv med spelkort. P., som vanl. "lägges" av blott en person, går ut på att efter ett visst system söka bringa korten i en bestämd ordning.

Patie'nt (av lat. *patiens*, som lider), person under behandling av läkare, massör etc.

Patie'ntia, se *Rumex*.

Kristi dop. Målning av Joachim Patinir.

Pa'tina (lat., eg. fat, skål), se **Bronsp.** 618. P., som ansetts som ett säkert kännetecken på hög ålder hos bronsarbeten, kan numera framkallas på kemisk väg. — P. användes även i bet. ålderdomlig, förfinad prägel. — **Patine'ra**, överdra med patina.

Patinir (**Paténier**), **Joachim**, f. (omkr. 1490, d. 1524, flamländsk målare, verksam huvudsakl. i Antwerpen. Hans i blåt förtonande klipplandskap, som i sin detaljmässiga stil anknyta till de nederländska 1400-talsmästarna, äro före sin tid i så måtto, att figurerna, vanl. bibliska, ofta äro inskränkta till blott staffage.

Patisseri' (fr. *pâtisserie*, av *pâté*, pastej), finare bakverk; pastejbagarkonst.

Pa'tkul, **Johan Reinhold**, f. 1660, d. 1707, tysk-baltisk politiker och militär. P. sändes 1690 till Sthlm som den liv- och estländska adelns underhandlare i reduktions- och privilegiefrågan (se **Livlandsp.** 637). Henkommen, genomdrev P. självrådigt en författningsändring, åsyftande att ge Livland större självständighet. Då en räfst inleddes, flydde P. och dömdes frånvarande till döden. Han trädde 1699 i förbindelse med August den starke

och åstadkom ett anfallsförbund mot Sverige mellan Sachsen, Ryssland och Danmark. I ett separatavtal med August utlovade han Livlands anslutning till Polen som autonom adelsrepublik. Efter Stora nordiska krigets utbrott trädde P. 1701 i tsar Peters tjänst och medverkade vid ryska arméns reorganisation. Då han ss. ryskt sändebud hos August skarpt kritiserade dennes politik, lät August fängsla honom och enl. freden i Altranstädt utlämna honom till Karl XII, varpå dödsdomen verkställdes.

Pa'tmos, italiensk ö bland s. Sporaderna i Egeiska havet. 3,000 inv. P. är skådeplatsen för Uppenbarelsebokens syner (jfr **Upp.** 1: 9). Kloster från 1000-t:s slut.

Patna [pæ'tnø], huvudstad i prov. Bihar och Orissa, Britt. Indien, på en höjd vid Ganges. Universitet. Textilindustri och opiummarknad. 120,000 inv.

Patogen (av grek. *pa'tos*, lidande, och *ge'nein*, alstra), sjukdomsalstrande (spee. om bakterier, som orsaka infektionssjukdomar).

Patois [-toa'], fr., dialekt, folk-mål; rotvälska.

Patologi' (av grek. *pa'tos*, lidande, och *lo'gos*, lära), läran om sjukliga processer, deras orsaker (allmän P.) och av dem alstrade förändringar i organen (**patologisk anatomi**). — **Patolo'gisk**, sjuklig, abnorm (motsats: **fysiologisk**, normal). — **Patolo'g**, forskare inom patologi.

Pa'tos (grek., eg. lidande), lidelse i känsla och uppfattning; lidelsefullt, högstämt framställningssätt. — **Pate'tisk**, fylld av patos, högstämmd; högtravande.

Pa'tras, nygrek. *Patrai*, största staden på Peloponnesos, Grekland,

vid Patrasviken. Ärkebiskopssäte. Viktig hamnstad med livlig handel och sjöfart (export av korinther, vin m. m.). 60,000 inv. — **Pa'trasviken**, se **Korintiska viken**.

Pa'tria, lat., fädernesland.

Pa'tria pote'tas (lat., fadersmakt), i den romerska rätten den makt, som hufvudern (*pa'ter familias*) hade över sin familj och sitt husfolk. P. avsåg icke blott personerna själva utan även allt vad de förvärvade.

Patriark (grek. *patria'rkes*, stamfader). 1. I judiska skrifter och N. T. använd beteckning för Israels stamfäder (Abraham, Isak och Jakob samt dennes tolv söner). — 2. Från 300-t. heders-titel för äldre biskopar, med tiden reserverad väsentligen för de förnämsta kyrkofurstarna i Österlandet. De äldsta och mest bekanta av patriarkämbetena, **patriarka'ten**, äro de fyra i Konstantinopel, Alexandria, Antiokia och Jerusalem. Dessa P. krävde och erhöilo inom sina resp. områden en viss myndighet även över metropoliterna. Den i rang förnämste var och är alltjämt Konstantinopels "ekumeniske P." (se **Grekisk-ortodoxa kyrkan** sp. 1511). Även i vissa heretiska nationalkyrkor upptogs titeln, ännu bevarad hos nestorianer och kopter. Likaså ha de flesta av de med Rom unierade grupperna (se **Österns unierade kyrkor**) P. (en del dock av mycket ungt datum). Till de äldre ortodoxa patriarkaten lades 1585 (genom Fjodor I) ett för Ryssland. Det ryska P. upphörde 1700 men återupprättades efter revolutionen 1917 (se vid. **Ryssland**). I nyare tid har patriarktiteln dessutom delvis kommit i bruk också i de länder

med ortodox kyrka, som efter hand frigjort sig från Turkiet: Grekland, Serbien (nu Jugoslavien), Bulgarien och Rumänien. — Den romerska kyrkan, som alltjämt gör anspråk på hegemoni över Östern, utnämner fortfarande nominella P. för Konstantinopel, Alexandria, Antiokia och Jerusalem. Av dessa residera de tre förstnämnda i Rom. Titeln P. tillkommer även biskoparna i Venedig, Lissabon, Västindien och Goa. Verklig betydelse har den däremot i den nyorganiserade tjeckoslovakiska katolsk-nationella kyrkan.

Patriarka'list (av *patriark*, se d. o.), utmärkande för patriarkerna; utövad med faderlig myndighet. — En **patriarkalisk statsuppfattning** av riket som ett hushåll med monarken som folkets enväldige men faderlige husbonde gjordes gällande från 1500-t. i samband med den starka konungamaktens genombrott (i Sverige är Gustav Vasa dess typiske representant).

Patri'cier (lat. *patri'cius*, plur. *patri'cii*), hos romarna medlemmar av de släkter, ur vilka från början senaten (*pa'tres*) rekryterades. P. utgjorde ett stånd, som var strängt skilt från plebejerna och klienterna (se d. o. och **Plebs**), vilka ej hade rätt till giftermål med en P. Alla ämbeten tillhörde från början P., och efter kungadömet fall ägde P. all makt i staten. Under ständsstriderna omkr. 450—367 f. Kr. förlorade P. flera politiska privilegier och sammansmälte med de förnämsta plebejfamilierna till den nya adeln, *nobilitas* (jfr **Nobilis**) l. *optimaterna* (se d. o.). Titeln *patricius* tillkom under senantiken person, som i rang stod närmast under konsulerna. — Sedan

medeltiden har P. även använts om förmögna borgare (se d. o. sp. 326), vanl. av ansedd l. gammal familj. — Adj.: patri'eisk.

Pa'trik, f. sannolikt omkr. 390, d. omkr. 460 (?), Irlands skyddshelgon. Enl. legenden skall P., som var av brittisk börd, ha varit den förste egentlige missionären på Irland. Kristendomen fanns dock säkerligen där redan före P:s tid (se Irland sp. 1497), och P. kan därför på sin höjd ha bragt missionen till seger (enl. somliga forskare skall han blott ha gjort ett misslyckat missionsförsök i s.ö. Irland).

Patrimonia'l, patrimo-nie'll, adj. till patrimonium (se d. o.). — Patrimonial-jurisdiktion, befogenhet att utöva domsrätt, tillkommande innehavare av viss egendom. Förekom från medeltiden i stor utsträckning som ett led i länsväsendet. I Sverige har den endast förekommit betr. vissa gods, ss. Bergkvara och Ängsö.

Patrimo'nium (lat., av *pa'ter*, fader), fädernearv, arvods. — 1. P. Cae'saris, den romerske kejsarens privategendom, utgjorde senare ett slags kronodomäner under kejsarnas direkta förvaltning. Jfr Fiscus. — 2. Se Kyrkostatens sp. 23.

Patrio't (av grek. *patrio'tes*, landsman), fosterlandsvän. — Patrioti'sm, fosterländskhet. — Adj.: patrio'tisk.

Patriotiska sällskapet, samfund med uppgift att sprida upplysning i ämnen rörande den allmänna hushållningen och näringslivet samt utdela belöningar för berömliga gärningar l. företag samt för långvarig tjänst. De medaljer, som av P. utdelas, äro "För långvarig, gagnande verksamhet", "För långvarig trogen

tjänst", "För odlingsflit" samt de s. k. Branderska medaljerna för yrkesskicklighet på olika områden. Därför utdelar P. penningbelöningar och -understöd. P. utbröts 1772 från den 1767 stiftade Svenska Landt-orden.

Patripassia'ner (av lat. *pa'ter*, fader, och *pa'ti*, lida), se Monarkianer.

Patri's (av lat. *pa'ter*, fader), se Gipsavgjutning sp. 1262 och Stil.

Patristi'k (av lat. *pa'tres*, fäder), den gren av den kyrkohistoriska forskningen, som sysslar med kyrkofäderna. — Patri'stiker, vetenskapsman, som ägnar sig åt patristik.

Patro'klos, se Akilleus.

Patro'n (av *patronus*, se d. o.). 1. Skyddsherre; skyddshelgon; titel för större jordbrukare, bruksägare (förr också affärsman). — 2. Detsamma som kartong (se d. o. 2). — 3. Gemensam benämning å patronhylsan, i sig inneslutande laddnings- och antändningsmedel, samt projektilen. Äro patronhylsa och projektil förenade, uppstår en enhetspatron (se d. o.). Vid lös patron är projektilen ersatt av en träplugg l. en förladdning och laddningen svag. En blindpatron saknar laddning och antändningsmedel.

Patrona'tsrätt (lat. *jus patronatus*), enl. 1686 års kyrkolag enskild person (patro'nus) tillkommande rätt att kalla präst i en församling samt de olika rättigheter och förpliktelser av ekonomisk natur, som voro därmed förbundna. Om med kallelserätten följde rätt för patronus att uppbära viss kyrkoinkomst (kyrkotionde, kronotionde m. m.), kallades P. lukrativ. De pastorat, där P. förekom, kallades patro-

ne'lla. — P. var av mycket gammalt ursprung och sammanhängande med det i äldre tid hos de germanska folken vanliga bruket, att en storman av egna medel uppförde en kyrka och själv utsåg präst. Detta var även vanligt i Sverige, där P. omtalas redan i ett par av landskapslagarna. Det stora flertalet P. tillkommo dock först under 1600- och 1700-t. Frågan om upphävande av P. stod i nära hundra år på dagordningen, men försöken strandade länge på uppfattningen, att P. vore av privaträttslig karaktär. Genom lag 3 juni 1921 upphävdes P. fr. o. m. 1 jan. 1922. För bedömande av de anspråk, som i anledning härav kunde ifrågakomma, tillsattes en särskild förlikningsnämnd, **patronatsrättsnämnden**, bestående av tre av K. M:t utsedda ledamöter. Samtliga anspråk skulle vid äventyr av talans förhast framställas före 1 jan. 1923. Nämndens verksamhet avslutades 1925. — Vid P:s upphävande funnos i Sverige 120 patronatsrättigheter.

Patrone'lla pastorat, se **Patronatsrätt**.

Patrone'ssa, en patrons (se d. o. 1) hustru; beskyddarinna.

Patronskiva, se **Svarv**.

Patro'nus, lat., kallades hos antikens romare envar patricisk husfader i förhållande till sin klient (se d. o.). Ordet brukades även i andra bemärkelser och hade även en mera omfattande betydelse av beskyddare i allm. — I Sverige innehavare av patronatsrätt (se d. o.).

Patronymikon, plur. -ka (av grek. *patēr*, fader, och *onyma*, namn), personnamn, bildat av faderns (l. förfaderns) namn och angivande fädernehärkomst (t. ex.

Adelina Patti.

Atr'ider, söner l. ättlingar av *A'treus*).

Patru'll (fr. *patrouille*), truppavdelning på vanl. högst 10 man, utsänd för att spana, söka förbindelse, m. m.; i överförd bet. hinder ("stöta på P."). — **Patrulle'ra**, gå fram och tillbaka över bevakningsområdet (om post, polis).

Pa'tschuli, **pa'tchouli**, de torkade stånden av *Pogoste'mon Pa'tchouli* (fam. *Labia'tae*), liten halvbuske från tropiska Asien, spec. Bortre Indien. Av P. fås en starkt doftande eterisk olja, använd i parfym.

Patt (av ital. *patto*, fördrag). se **Schack**.

Patterson [pæ'ttəsn], **Elisabeth**, se **Bonaparte** sp. 277.

Pa'tti, **Adelina**, f. 1843, d. 1919, operasångerska, gift med markis H. de Caux 1868—86. omgift med tenorsångaren E. Nicolini samt efter dennes död med friherre R. Cederström 1899. P. som ägde en utmärkt utbildad stämma (koloratursopran) och en betydande dramatisk talang, debuterade 1859 i New York samt gästspelade därefter bl. a. i Paris.

"Aus Ostelbien." Teckning av Bruno Paul.

Petersburg, Wien, överallt mot-
tagen med entusiasm.

Pattinsoné'ring, se Silver.

Pau [på], huvudstad i dep. Basses-Pyrénées, s.v. Frankrike, vackert belägen på en höjd vid Adours vänsterbiflod Le Gave de Pau. P. var säte för grevarna av Béarn och växte upp kring deras slott från 1300-t., tillbyggt på 1500-t. och restaurerat av Ludvig Filip. Livlig handel. Mycket besökt vinterkurort. 36.000 inv. — I P. föddes Henrik IV och Karl XIV Johan.

Pau [på], Gérald, f. 1848, fransk general, ledde offensiven i Elsass (se d. o. sp. 957) aug. 1914 och var 1915 chef för en militär-diplomatisk beskickning till Ryssland och Balkanhalvön.

v. **Pauer** [paó'-], Max, f. 1866, tysk konsertpianist, 1924 chef för konservatoriet i Leipzig, har genom utmärkt teknik och rikt nyanserat föredrag vunnit

livlig uppskattning, särskilt som tolkare av klassiska och romantiska tonsättare.

Paul, namn på fem påvar, bland vilka märkas: 1. P. III, av släkten Farnese, f. 1468, d. 1549, kardinal 1493, påve 1534, den siste typiske renässanspåven. För att främja sin politik, dikterad av en oerhörd stark nepotism (framför allt omsorgen om sonen Pierluigi), sökte han, obekymrad om följderna i övrigt, anknytning än hos Karl V, än hos Frankrike och kom därför mer än en gång att arbeta reformationen i händerna. I kyrkligt hänseende urspr. ej otillgänglig för tanken på en reform, gynnade P. med tiden restaurationen, bl. a. genom återupprättandet av den påvliga inkquisitionen 1542. P. stadfäste även jesuitorden och sammankallade Tridentinska mötet (se d. o.). Se ill. till Farnese sp. 1418. — 2. P. IV, av släkten Caraffa, f. 1476, d. 1559, kardinal 1535, påve 1555. Deltog 1524 i stiftandet av teatinorden och framträdde därefter ss. den öppna motreformationens man. Han rådde Paul III att återuppliva inkquisitionen och fullföljde ss. påve hänsynslöst samma program. bl. a. även genom gynnande av jesuiterna. I politiskt hänseende var han Spaniens förbittrade motståndare. — 3. P. V, av släkten Borghese, f. 1552, d. 1621, kardinal 1596, påve 1605. P. hyste mycket höga tankar om påvens makt men kunde i allm. icke genomdriva sina önskemål. I Rom byggde han åt släktingar Palazzo Borghese, fullbordade Peterskyrkan, utökade Quirinalen m. m. samt utvidgade Vatikanens bibliotek.

Paul I (ry. *Pavel*), f. 1754, d. 1801, *rysk* tsar, son till kejsarinnan Katarina II. P:s anspråk på att ss. myndigt få del i styrelsen

Midsommar. Målning av Georg Pauli.

åsidossattes av modern, som höll honom avlägsnad från hovet. Detta bidrog att göra P. misstänksam, häftig och nyckfull. Efter sin tronbestigning 1796 arbetade han för arméns förbättring och deltog 1798—99 i koalitionen mot Frankrike, därtill driven av ett glödande hat mot revolutionen. I följd av de militära motgångarna närmade han sig Napoleon I och avslöt 1800 med Sverige, Danmark och Preussen ett mot England riktat neutralitetsförbund. P:s alltmer despotiska regering väckte en häftig opposition, och till sist föll han offer för en sammansvärjning.

Paul, Adolf, f. 1863, författare, född i Sverige men uppvuxen i Finland och sedan 1889 bosatt i Tyskland, har på såväl svenska som tyska skrivit romaner och skådespel, de flesta av mystiskt-symbolistisk karaktär. Han utgav 1915 *Strindbergsminnen och brev*.

Paul [päll], **Jean**, se **Richter, Johann Paul**.

Paul [paol]. **I. Hermann P.**, f. 1846, d. 1921, tysk språkforskare, prof. i tysk filologi i Freiburg 1874, i München 1893. P:s huvudarbeten äro: *Principien der Sprachgeschichte* (1880), *Deut-*

sches Wörterbuch (1896) och *Deutsche Grammatik* (5 bd, 1916—20). P. redigerade samlingsverket *Grundriss der germanischen Philologie* (1889—93). — **2.** **Bruno P.**, f. 1874, tysk arkitekt och skämttecknare, en av de främsta medarbetarna i *Simpli-cissimus*, har verkat för en modern inredningskonst med utgångspunkt i Jugendstilen och är sedan 1907 direktör för Kunstgewerbeschule i Berlin.

Paulette [pålä'tt], i Frankrike under l'ancien régime en årlig avgift, som av ämbetsmän kunde betalas till staten för att få befattningarna ss. ärftliga. P. bär namn efter sin upphovsman Charles Paulet (Henrik IV:s tid).

Pauli, Emericia, se **Krakou**.

Pauli, 1625 naturaliserad ätt från österrike. **1. Georg P.**, f. 1855, målare. P., som studerade på 1870- och 80-t. vid Konstakademien samt i Paris och Italien, har särskilt inriktat sig på dekorativa och monumentala uppgifter. Han har bl. a. utfört fresker i Göteborgs museum (1895; de första i Sverige efter Sandbergs i Uppsala domkyrka), i Riksbanken (1906)

Venny Brofeldt-Aho. Målning av Hanna Pauli. (Göteborgs mus.)

och Dramatiska teatern (1908) i Sthlm, samtliga i en naturalistisk men starkt linjebetonad stil, samt i Jönköpings läroverk (1912—13), i vilka han ansluter sig till kubismen (se ill. till d. o.); i Stockholms stadshus har han utfört dekorativt stiliserade al secco-bilder (1920). Hans stafflibilder (t. ex. *Midsommar*, 1901, Jönköpings läroverk) visa en liknande utveckling; i de senaste har han från kubismen återgått till en mer naturalistisk form. P. har även utgivit en rad spirituellt skrivna böcker om konst, reseintryck och minnen (bl. a. *I Paris, nya konstens källa*, 1916; *Väggmåleri*, 1920; *Mina romerska år*, 1924; *I vår ungdom*, 1925; *Eugen*, s. å.) samt konsttidskriften *flamman*. — 2. Hanna P., f. Hirsch, f. 1864, målarinna, sedan 1887 gift med P. 1. P. har målat såväl koloristiskt som psykologiskt intressanta porträtt av bl. a. den finska målarinnan Venny Brofeldt-Aho (1886, Göteborgs mus.), av Ellen Key (se ill. till d. o.) och av Adolf Noreen (se ill. till d. o.) samt gruppbilderna *Vännerna* (1910, Nat. mus.) och *Handarbetsets vänner* (1914).

Paulicia'ner, en på 600-t. i Ori-

enten sannol. under påverkan av Marcions åskådning grundad kyrkofientlig sekt av dualistiskt kynne med centrum i Armenien. Tidvis förföljda, kvarlevde de i Östromerska riket ända till 1100-t.

Paulin, se Olivekrans.

Pauli'nus. 1. Se Laurentius Paulinus. — 2. Se Lilienstedt.

Paulinzelle [paolintsä'lle], by i Thüringen, med ruiner av en 1105—19 uppförd benediktinkyrka, ett av Tysklands vackraste romanska byggnadsverk.

Pauliström, träsliperi och pappersbruk i Karlstorps skn, Jönköp. l. Bruket anlades 1899.

Pauli'nia, växtsläkte (fam. *Sapindaceae*). Fröna av *P. so'rbilis* (*cupa'na*), buske i Amasonområdet, äro starkt koffeinhaltiga. De rostar och malas, varpå massan ofta pressas till stänger, som under namnet *guaraná* l. *guaraná* pasta användas som stimulerande njutningsmedel samt i medicinen. Jfr Kaffein.

Paulsen [paol'-], Julius, f. 1860, dansk målare, prof. vid konstakademien i Köpenhamn 1908 —21. P., som i interiörer med kvällsbelysning odlat en spec. dansk genre, har även i en målerisk, delvis impressionistiskt på-

Paulinzelle. Klosterkyrkans ruin.

verkad stil utfört realistiska modellstudier, stora figurkompositioner (*Adam och Eva*, 1887, Kunstmuseet, Köpenhamn), karaktärsfulla porträtt samt landskap av fin lyrisk charm.

Paulsen [paʊ'l-], Friedrich, f. 1846, d. 1908, tysk filosof och pedagog, 1893 prof. i Berlin. P. hävdade ss. filosof bl. a. i verket *Einleitung in die Philosophie* (1892; De metafysiska problemen, 1904) en idealistisk typ av parallellteorin (se d. o.). Ss. pedagog skrev han bl. a. en historik över det tyska undervisningsväsendet från medeltidens slut.

Paulsson, Gregor, f. 1889, konsthistoriker, intendent vid Nat. mus. 1916—20, docent vid Stockholms högskola och Svenska Slöjdföreningens direktör 1920, kommissarie för svenska avd. vid konstindustriutställningen i Paris 1925, har bl. a. utgivit *Skånes dekorativa konst* (1915) och konstteoretiska verk.

Paulu'n (av mlty. *paulune*, av fr. *pavillon*, tält), sänggardin; sparlakanssäng.

Paulus (så bland greker och romare; bland judar Saul), den urkristna tidens förnämste apostel. Källor för kännedomen om P:s liv och person äro i främsta rummet hans brev, därjämte Apg. Född i Tarsos av judiska föräldrar, undervisades P. i Jerusalem av Gamaliel (se d. o. 1) och blev en sträng anhängare av det fäderneärvda och en lidelsefull förföljare av den unga kristna församlingen. Men sedan P. i en syn skådat den uppståndne, var han vunnin för den nya tron, för vilken han nu blev en hängiven förkunnare. Efter en tids vistelse i Arabien (förmodligen syrisk-arabiska öknen) verkade P. först i Damaskus och därpå un-

der 14 år i Syrien och Kilikien med Antiokia ss. medelpunkt. Under denna tid infaller trol. den av Apg. (kap. 13—14) omtalade resan till Cypern och Mindre Asien. Efter det s. k. apostlamötet i Jerusalem (Gal. 2; Apg. 15), vid vilket P. segerrikt hävdade iekjudarnas rätt att utan omskärkelse och förpliktelse till den judiska lagen bli medlemmar av den kristna församlingen, började P. bedriva sitt arbete i allt större omfattning. Under den s. k. 2:a missionsresan (Apg. 16—18) genomkorsade han Mindre Asien från s.ö. till n.v. och gick från Troas över till Europa, där han grundlade församlingar bl. a. i Filippi, Tessalonika, Berea och Korint. I Korint stannade han 1 ½ år. Denna vistelse är f. ö., om Apg:s uppgift om Gallios samtidsighet med P. är riktig, den viktigaste hållpunkten i P:s kronologi (omkr. år 50—51). Apostlamötet har då sannol. ägt rum omkr. år 49, verksamheten i Syrien börjat omkr. år 35 och omvändelsen inträffat omkr. år 32 (jfr Gal. 1: 18 ff.; om födelseåret se nedan). Först fr. o. m. 2:a missionsresan finnas brev av P:s hand bevarade (det äldsta är 1 Tess., sannol. skrivet i Korint). Den s. k. 3:e missionsresan (Apg. 19—20) förde genom Mindre Asiens inre till Efesos, som nu en längre tid blev medelpunkten för verksamheten, varefter P. ånyo begav sig till Makedonien och Grekland. Från denna resa härröra 1 och 2 Kor.-, Gal.- samt Rom.-brev. Återkommen till Östern, besökte P. Jerusalem för att överlämna en insamlad penninggåva men blev här av sina fanatiska landsmän anklagad ss. avfälling och uppviglare och räddades blott genom romarnas mel-

lankomst. Under 2 år satt han därpå i fängsligt förvar i Caesarea men skickades slutligen, efter en vädjan till kejsarens domstol, av ståthållaren Festus (sannol. år 60) ss. fånge till Rom (Apg. 21—28). Om P:s öde närmast efter de 2 årens relativt lindriga fångenskap där (Apg. 28: 30 f.) finnas inga säkra underrättelser. Enl. somliga skulle han ha blivit frigiven och åter kunnat företa missionsresor, bl. a. till Spanien, men vid en andra ankomst till Rom ånyo fängslats och avrättats. Enl. andra har redan den första fångenskapen slutat med skärpning och fällande dom. I varje fall har P. enl. den gammalkyrkliga traditionen under Neros regering blivit avrättad i Rom genom halshuggning. Från den romerska tiden härröra tydligen Filemon- och Filippbrevnen. (Då P. i det förstnämnda kallar sig en gammal man, v. 9, synes hans födelseår icke kunna sättas mycket senare än vår tideräknings början.) Om Kolosser-, Efesier-, Timoteus- och Titusbrevnen se dessa ord. — P:s insats i kristendomens historia är mycket betydande. Han var på sin tid den störste missionären, som målmedvetet uppsökte de stora centra, varifrån kristendomen sedan skulle kunna vidare utbreda sig, och var för sina församlingar en aldrig tröttnande ledare och rådgivare. P. hävdade vidare med stor energi kristendomens rätt till frihet från den judiska lagen (särskilt i Gal.). Slutligen är P. den förste egentlige teologen, vilken sökt att i vissa stora grunddrag sammanfatta det kristna budskapets innebörd. Särskilt betydelsefull är i detta hänseende hans med frihetsläran intimt sammanhängande förkunnelse om tron ss. den rätta

frälsningsvägen (i Rom. och Gal.), vilken, av den katolska kyrkan oförstådd, ånyo upptogs av Luther. Om P:s kristologi se d. o. sp. 1376 f. Ss. personlighet kännetecknas P. av en rikedom på starka motsatser: ytterlig skärpa och allt uppoffrande ömhet, starkt myndighetsmedvetande och utpräglad ödmjukhet. — Förutom breven i N. T. finnes även en utomkanonisk, helt och hållet apokryfisk Pauluslitteratur från gamla kyrkans tid. Bland denna märkas *Paulusakterna* (från omkr. 170), vilkas bevarade delar i starkt legendarisk stil skildra förnämligast verksamheten i Östern, bl. a. sammanträffandet med Tekla (se d. o.) samt martyriet i Rom. Flera skrifter sysselsatte sig med vad P. skådat under sin extatiska himmelsfärd (2 Kor. 12). Bekant är slutligen den av Hieronymus omtalade och alltjämt bevarade skriftväxlingen (på latin!) mellan P. och Seneca. — Av kyrkliga fester till P:s ära märkes utom Peter-Paulsfesten (se d. o.) blott en, näml. den på 25 jan., av osäker ålder och härledning, med tiden uppfattad ss. ”P:s omvändelses fest”.

Paulus Diaconus, d. 795, langobardisk historieskrivare, munk i Monte Cassino. P. var 782—786 en bemärkt medlem av den litterära kretsen vid Karl den stores hov. Hans huvudverk är *Histo'ria langobardo'rum*.

Paulus Eli'ae (latinisering av Povl Helgesen), f. omkr. 1480, dödsår okänt, dansk karmelitmunk. Lärjunge till Erasmus av Rotterdam, ivrade P. för en viss reform av kyrkan men avvisade samtidigt den lutherska reformationen. P. skrev bl. a. den för kändedomen om dåtiden viktiga *Chro'nicon Skiby'ense*.

Paulus från Samo'sata, biskop i Antiokia (Syrien) från omkr. 260, betydande kyrkofurste (vicekung i drottning Zenobias rike), den främste representanten för den dynamistiska monarkianismen, dömd ss. kättare sannol. 268 och med kejsar Aurelianus' hjälp avsatt 272.

Paumotuöarna, Farliga l. Låga öarna, se Tuamotuöarna.

Pauperi'sm (av lat. *pauper*, fattig), sociologisk term för en levnadsstandard, som håller sig omkring existensminimum, varvid lägre inkomstagare hotas av brist på utkomst; i vidsträckt mening ett samhällstillstånd, som kännetecknas av hela samhällsklassers otrygga existens, nöd och umbäranden. Marxismen, som betraktar P. ss. alstrad av industrikapitalets exploatering av arbetskraften, byggde härpå sin teori om alltjämt stegrad massutarmning.

Paus (lat. *pausa*, grek. *pausis*, upphörande, avstannande), uppe-

1/1	1/4	1/2	1/4	1/8	1/16
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

Paustecken.

håll, avbrott, vila. — *Mus.* Under ett musikstykes fortgång tillfälligt inträdande avbrott l. upplörande av utförandet. Omfattar P. alla i ett stycke medverkande stämmor, kallas denna generalpaus. Skall en l. flera stämmor pausera under en hel sats l. en längre avdelning, utmärkes detta genom beteckningen *tacet* (tiger). Tecken för P. förekomma i den grekiska musiken men infördes i Västerlandet först med mensuralmusikern (se d. o.). — *Pause'ra*, göra paus.

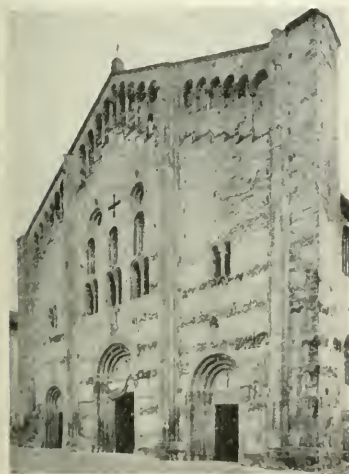
Pausa'nias. 1. P., d. 468 f. Kr., riksföreståndare i Sparta, grekernas befälhavare vid Plataiai (se Grekland sp. 1531). Hans senare självrådiga uppträdande ådrog honom misstanke för förräderi med perserna. Han skall ha tagit sin tillflykt till Atenas helgedom i Sparta, där han inmurades och omkom. — 2. P., grekisk författare på 100-t. e. Kr., skrev en resebeskrivning över Grekland, viktig för kändedomen om Greklands konstverk och myter.

Pauvre [påvr], fr., fattig.

Pauvres honteux [påvr åntö'] (fr., eg. blyga fattiga), fattiga personer, vilka, ofta av hänsyn till att de tidigare varit socialt bättre ställda, ogärna öppet söka understöd. För att bringa hjälp i sådana fall ha i de flesta länder upprättats anstalter.

Pavane [-va'nu], se Dans sp. 74.

Pavi'a, huvudstad i en provins med samma namn, Lombardiet, n. Italien, vid Ticino, nära dess utflöde i Po. Biskopssäte. 40,000 inv. — Bland P:s många kyrkor märkas San Michele, med sin skulpturöversållade fasad ett av den

Pavia. Kyrkan San Michele.

Ivan Petrovitj Pavlov.

lombardiska 1100-talsarkitekturens huvudverk, den samtida San Pietro in Ciel d'Oro, Santa Maria del Carmine, en av Nord-Italiens skönaste gotiska tegelbyggnader, samt domen, en mäktig centralanläggning i renässansstil, fullbordad först 1898. Berömt universitet, grundat 1361. Gjuterier och kemisk industri. N. om P. ligger kartusianklostret Certosa di Pavia (se d. o.). — *Historia*. P., som under forntiden hette *Tici'num*, var langobardernas huvudstad från 572 till 774, då det erövrades av Karl den store. Vid mitten av 1300-t. införlivades P. med stadsstaten Milano. Om slaget vid P. se *Frans* sp. 534.

Paviljo'ng (av fr. *pavillon*, av lat. *papilio*, tält), mindre, oftast rund l. månghörnig, med tältformigt tak försedd byggnad, vanl. belägen i en park l. i anslutning till en större byggnad. — **Paviljongsystem**, byggnads-sätt, enl. vilket museer, sjukhus-l. militära etablissemang m. m. förläggas i småbyggnader.

Pavlo'v, Ivan Petrovitj, f. 1849, d. 1916, rysk fysiolog,

prof. i experimentell medicin i Petersburg 1890, lyckades genom förfinad operationsteknik anlägga fistlar från magsäck och bukspottkörtel, från vilka ren mag-, resp. bukspottkörtelsaft kunde uppsamlas under intagande av föda, och gjorde i samband därmed viktiga rön ang. dessa safters utsöndring. Han erhöll 1904 Nobelpris i fysiologi och medicin.

Pa'vlova, Anna Pavlova, f. 1882, rysk dansös, 1899—1908 vid kejserliga Mariateatern i Petersburg. P., som vid teaterns utlandsturné 1907—08 bl. a. uppträdde i Sthlm, har på turnéer i Europa och Amerika vunnit storartade framgångar.

Pa'vlovsk, se *Slutsk*.

Pawnee [på'ni], se *Indianer* sp. 1295.

Pa'vor, se *Mars* sp. 1277.

Pawtucket [på'tø'kkit], stad i Rhode Island, n.ö. För. Stat., n. om Providence. Textilindustri. 70,000 inv.

Pax (lat., fred), hos romarna fredens gudinna, åt vilken Augustus 9 f. Kr. invigde ett stort altare, *A'ra Pa'cis*, på Marsfältet. — Jfr *Kysstavla*. — *P. De'i*, se *Gudsfred*. — *P. roma'na*, lat., romersk fred, beteckning för det fredsstillstånd, som i stort sett rådde i Romerska riket under de två första årh. e. Kr. I anslutning härtill användes ofta uttrycket *P. brita'nica*, brittisk fred, för att beteckna läget i Indien under brittiskt välde. — *P. te'cum* (*vo'bi'scum*)!, lat., "frid (vare) med dig (resp. eder)!", katolsk hälsningsformel.

Pa'xo, *Pa'xos*, en av Joniska öarna, Grekland. Oliv- och vinodling. 19 kvkm. Jämte den närbelägna, mindre ön *Antipaxo* 5,000 inv.

Payen [-jü'ŋ], Anselme, f. 1795, d. 1871, fransk kemist, prof. i industriell kemi i Paris 1842, påvisade bl. a., att växteellernas väggar bestå av cellulosa.

v. Payer [pa'j]. 1. Julius v. P., f. 1842, d. 1915, österrikisk polarfarare. Upptäckte på den österrikisk-ungerska polarexpeditionen 1872—74 jämte K. Weyprecht Frans Josefs land. — 2. Friedrich v. P., f. 1847, tysk politiker, led. av riksdagen med smärre avbrott 1877—1917, 1895—1912 talman i württembergiska kammaren. P. var från 1910 ordf. i framstegsvänliga folkpartiet och spelade en framträdande roll vid den politiska kris 1917, som ledde till bildande av v. Hertlings ministär, vari P. blev vicekansler. P. avgick vid revolutionen 1918 och var demokratisk led. av nationalförsamlingen 1919—20.

Paykull, se **Pa i j k u l l 2**.

Pays-Bas [päiba'], franskt namn på Nederländerna.

Pays de Dombes [päi' də dəŋb], sumptigt plåtområde i dep. Ain, ö. Frankrike (se d. o. sp. 475). Genom utdikning har den odlade arealen ökats och P:s klimat blivit hälsosammare.

Payta, **Pa ita** [pa'j-], se **P i u r a**.

Pázmány [pa'smanj], **P e t e r**, f. 1570, d. 1637, ungersk prelat, ärkebiskop i Gran 1616, ledare för motreformationen i Ungern.

Pb, kemiskt tecken för en atom bly.

P. B., förk. för **Par Bricole**.

P. b., förk. för **På befallning**.

p. c., förk. för procent och för fr. *pour condoléance*, för att beklaga sorgen.

p. Chr. n., förk. för **Post Christum natum**.

Pd, kemiskt tecken för en atom palladium.

Peabody [pi'bäddi], **G e o r g e**,

Robert Peary.

f. 1795, d. 1869, nordamerikansk filantrop. P. grundade 1837 i London ett bankhus, som snart blev ett av de ledande. P., som bortskänkte större delen av sin förmögenhet, skapade bl. a. billiga arbetarbostäder samt en amerikansk uppfostringsfond.

Peace River [pi's ri'vø], se **M a c k e n z i e 1**.

Peak [pik], eng., bergstopp.

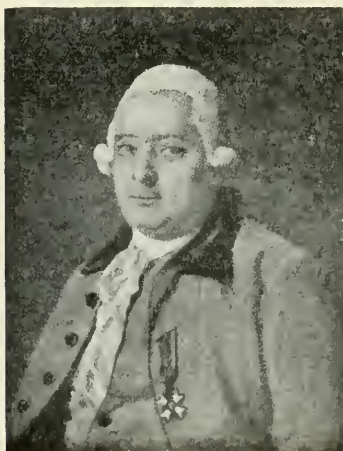
Pea-nuts, se **P a i a n**.

Pea-nuts, [pi-nøtts], se **J o r d n ö t t e r**.

Pearl Harbour [pəl ha'bø], av För. Stat. starkt befästad, modern marin bas å ön Oahu bland Hawaiiöarna, v. om Honolulu.

Peary [pi'əri], **R o b e r t E d w i n**, f. 1856, d. 1920, nordamerikansk polarfarare, konteramiral. Från 1880-t. företog P. upprepade arktiska färder och lyckades vid den sista (1908—09) framtränga till nordpolen l. åtminstone dess omedelbara närhet.

Pe'bersvend [-svänn] (da., "pepparsven"), urspr. benämning på de hanseatiska handelshusens kringvandrande försäljare. Då dessa voro ogifta, fick ordet senare bet. av äldre ungarl.

Karl Fredrik Pechlin.

Pechblände [pě'č-] (ty. *Pechblende*, becks svart mineral, bestående av blyhaltig uranoxidul, (U, Pb)O, och uranoxid, UO₃. Spec. v. 6,4—8. Kristalliserar reguljärt. Radioaktivt. Förekommer i pegmatit och på vissa silvermalmsgångar. Är jämte sina oxidationsprodukter den viktigaste radium- och uranmalmen. Förnämsta fyndigheter äro Katanga och Joachimsthal.

Pechili, *Pei Chili*, äldre namn på prov. Chili, Kina.

Pechli'n, *Karl Fredrik*, frih. v. *Löwenbach*, f. 1720, d. 1796, generalmajor 1770, politiker, en av frihetstidens mest intriganta partigångare. Måg till Plomgren, kom han i nära förbindelse med storfinanserna inom hattpartiet men band sig ej vid något visst partiprogram. Vid 1760 års riksdag ledde han till en början anfallen mot hattregeringen men slog plötsligt om och räddade rådet genom ett mästertligt intrigs spel. P. övergick 1769 till mösspartiet, för vilket han var en

av ledarna på 1772 års riksdag. Efter Gustav III:s revolution s. å. sökte P. förgäves åstadkomma en motaktion. Kring honom samlades sedermera de missnöjda elementen i Sthlm. I den ankarströmska mordplanen torde P. ej haft direkt andel, men han umgicks med revolutionsplaner i samband därmed. Han blev trots bristen på bevis insatt på Varbergs fästning, där han avled.

Pechstein [pě'čstajn], *Max*, f. 1881, tysk expressionistisk målare, representerande en närmast med Matisse sammanhörande stil, kännetecknad av hela färgplan inom kraftiga konturlinjer.

Pechsten [pě'č-] (ty. *Pechstein*, beckssten), vulkaniskt glas med mulligt brott och becklik, svart l. brunsvart färg.

Pecos River [pě'jkāos ri'vva], *Río Pecos*, vänsterbiflod till *Río Grande del Norte*, i För. Stat. C:a 1,000 km.

Pecquet [-kä'], *Jean*, f. 1622, d. 1674, fransk anatom, upptäckaren av bröstgängen.

Pécs [petj], ty. *Fünfkirchen* ("fem kyrkor", efter dess äldre latinska namn *Quinque Ecclesiae*), stad i s. Ungern. Romansk domkyrka. Universitet, grundat 1912. Tillverkning av majolika, orglar, maskiner, möbler m. m. 48,000 inv.

Pe'cten, se *Kammusslor*.

Ped., förk. för *pedal*.

Pedago'g (av grek. *país*, barn, och *agēin*, leda), hos forntidens greker och romare beteckning för en slav, som ledsagade barn på vägen till och från skolan och i hemmet övervakade deras arbete; under medeltiden äldre skolgosse l. student, som mot fritt vivre hade plats ss. informator; senare likbetydande med lärare och uppfostrare l. person, som ägnar sig åt pedagogik.

Pedagogi' (jfr *P e d a g o g*), i Sverige före 1905 beteckning för allmänna läroverk med endast en l. ett par av de lägsta klasserna.

Pedagogi'k (jfr *P e d a g o g*), den vetenskapliga behandlingen av uppfostringskonsten. Enl. den herbartska skolans systematik skiljer man på systematisk och historisk P. 1) Den *s y s t e m a t i s k a* P. söker ge en översikt över uppfostringsvetenskapens env. ståndpunkt; den har två grenar: teoretisk och praktisk P. Den förra behandlar dels uppfostringskonstens uppgift (*teleologi*), dels dess medel (*metodologi*). Inom metodologin särskiljer man läran om undervisningen, *didaktiken* (jfr d. o.), i Sverige ofta kallad *metodik* (se d. o.), särskilt i den mån den spec. refererar sig till undervisningsmetoden, samt läran om fysisk fostran och hälsovård, *pedagogisk dietetik*, och läran om karaktärsdanningen, *hodegetiken*. Den praktiska P. avhandlar de olika uppfostringsformerna (individual- l. hemuppfostran och kollektiv- l. skoluppfostran) samt de organisatoriska problem, vilka härtill anknyta sig. — 2) Den *h i s t o r i s k a* P. söker klargöra de pedagogiska teoriernas och de praktiska uppfostringssträvandenas historiska utveckling. Denna disciplin kan även, ss. oftast sker, betecknas ss. P:s *h i s t o r i a*. Denna har beröringspunkter med filosofins. Den systematiska P. är genom sitt allmänna behov av förtrogenhet med själslivets företeelser och deras lugar hänvisad till ständig kännning med psykologin, ej minst barnpsykologin (jfr *P e d o l o g i*) och experimentallpsykologin. Särskilt under de tre senaste årtiondena har P:s experimentallpsykologiska och allmänt biologiska

orientering tagit en betydande utveckling genom forskare som A. Binet i Frankrike, E. Meumann och W. Stern i Tyskland, Stanley Hall och E. Thorndike i Nordamerika. — Adj.: *p e d a g o g i s k*.

Pedagogisk tidskrift, grundad 1865, behandlar särskilt spörsmål, som angå de allmänna läroverken.

Peda'l (av lat. *pes*, fot), anordning, som skötes med foten. *Mus.* 1. De två trampor, som reglera pianots tonstyrka. Genom högra P. (fortepedalen) avlyftes dämmaren (dämparen), varvid tonen uthålles och genom medklingande strängar blir fylligare. För att ernå minskad klangeffekt nedtrampas vänstra P. (pianopedalen), varvid klaviaturen förskjutes åt höger, så att hamrarna anslå blott en sträng i st. f. två l. tre (så på flyglar och vissa pianinon) l. hamrarna flyttas närmare strängarna (pianinon i allm.). Bruket av fortapedalen anges med *Ped.* (för insatsen) och * (för upphörande). Motsvarande beteckningar för vänstra P. äro *una corda* (en sträng) och *tutte le corde* (alla strängarna). — 2. Se *H a r p a*. — 3. Se *O r g e l* sp. 1384.

Peda'nt (ital. *pedante*, trol. av grek. *paiden'ein*, undervisa), småaktigt noggrann, överdrivet ordentlig person. — *P e d a n t e r i'*, småaktigt noggrannhet. — Adj.: *p e d a ' n t i s k*.

Pede'll (av mlat. *pedellus*, av flty. *bital*, böneman, tjänare), rättstjänare; katolsk kyrkovaktare; gammal benämning på vissa vaktmästare vid universiteten.

Pederasti' (av grek. *pais*, gosse, och *era'n*, älska). "gossekärlek", mäns kärlek till gossar, ett slag av homosexualitet. P.

Hjärtesorg. Teckning av C. Andersens sagor av Vilhelm Pedersen.

förekom ofta öppet i forntiden bland greker och romare. Medan den bekämpades av somliga, sökte andra, ss. Platon, förläna den en etiskt uppfostrande karaktär.

Peder Månsson (*Petrus Magni*), d. 1534, föreståndare för Birgittas hospital i Rom 1508—24, biskop i Västerås 1524. Genom att den i Rom biskopsvigde P. 1528 vigde de efter brytningen med påvedömet utsedda biskoparna i Strängnäs, Skara och Åbo bevarades den apostoliska successionen inom den svenska kyrkan. P. utgav bl. a. "Barnaboken", en bearbetning efter Erasmus.

Pe'dersen. 1. *Christiern P.*, f. 1480, d. 1554, dansk författare. P. bedrev ett omfattande humanistiskt-reformatoriskt skriftställarskap. Han utgav bl. a. en latinsk-dansk ordbok (1510), danska rimkrönikor samt bearbetningar av Luthers småskrifter. Genom sin bibelöversättning ("Kristian III:s bibel", 1550) blev han grundläggaren av det moderna danska skriftspråket. — 2. *Vilhelm P.*, f. 1820, d. 1859, dansk tecknare. P. är framför allt känd genom de älskvärda och i bästa mening naiva teckningar

han utförde till H. C. Andersens sagor. — 3. *Viggo P.*, f. 1854, d. 1926, dansk målare och tecknare, son till P. 2, lärjunge till P. C. Skovgaard och liksom denne i första hand landskapsmålare. — 4. *Holger P.*, f. 1867, dansk språkforskare, prof. i jämförande språkforskning i Köpenhamn 1914. P. har bl. a. behandlat problem i slaviska, keltiska, armeniska och albanesiska språk.

Peder Sunnanväder, d. 1527, prelat, kyrkoherde i Sthlm 1510—20, Svante Stures och Sten Sture d. y:s kansler, biskop i Västerås 1523. Då Gustav Vasa tvang domkapitlet att upphäva biskopsvalet, anstiftade P. en resning i Dalarna (se *Dalupproren*), varefter han avrättades.

Peder Swart (*Svart*), d. 1562, krönikeförfattare, biskop i Västerås 1556, skildrade Gustav Vasas historia till 1534 i en *Krönika* (tr. 1870 och 1912). Tillkommen under konungens överinseende, är den grundad huvudsakl. på muntliga meddelanden och tradition, varför den ger en livfull skildring men ofta brister i tillförlitlighet.

Pediatrik (av grek. *pais*, barn, och *iatrike'* *te'kne*, läkekunst), läran om barnsjukdomar och deras behandling. — *Pediatriker*, barnläkare.

Pedicula'ris, växtsläkte (fam. *Scrophularia'ceae*), kärr- l. fjällörter med parflikiga blad och tvåläppiga blomkronor. *P. palu'stris*, kärrspira, med vanl. röda blommor, är allmän över hela Sverige. *P. sce'ptrum caroli'num*, kung Karls spira, högväxt med stora blommor, vilkas kronor äro gula med violettröda flikar, är täml. allmän endast i fjällen.

Pedicure [-ky'r] (fr., av lat. *pes*, fot, och *cura're*, vårda), fot-

vård. — **Pedikuri'st**, yrkesnässig utövare av *pedicure*.

Pedigree [pe'ddigri], eng., stamtavla över avkomman i flera släktled av ett djurpar l. ett växtindivid. — **Pedigree-ljur**, djur av ren ras med härstamning bestyrkt genom stamtavla. — **Pedigreekultur**, -förädling, renodling av avkomman efter ett växtindivid (motsats: massurval, då avkomman av olika plantor blandas).

Pedipa'lper, se *Spindeldjur*.

Pedogene's (av grek. *pais*, barn, och *genesis*, alstring), se *Fortplantning*. — Adj.: *pedogene'tisk*.

Pedologi' (av grek. *pais*, barn, och *logos*, lära), gemensam beteckning för de olika vetenskaperna, som handla om barnet, dess fysiska och psykiska natur och utveckling. Ss. mera självständiga discipliner av P. ha utvecklats sig *barnpsykologi* (se *Psykologi*), *pedagogik* och *pediatrik* (se dessa ord).

Pedologi' (av grek. *pe'don*, mark, och *logos*, lära), se *Markära*.

Pedrell [pedhrä'llj], *Felipe*, f. 1841, d. 1922, spansk tonsättare och musikforskare, banbrytare för en spansk nationell riktning inom musiken med anknytning till tysk klassicism och romantik.

Pedro [pe'dh-], sp. och port., *Peter*.

Pedrotallagalla, se *Ceylon*.

Pebbles [pi'blš]. 1. Grevskap i S. Skottland, kring övre Tweed. Jordbruk, fåravel, stenkolsbrytning, ylleindustri. 15.000 inv. — 2. Huvudstad i P. 1. 5.000 inv.

Peel [pil], sir *Robert*, f. 1788, d. 1850, engelsk politiker. Ivrig anhängare av torypartiet, blev P. 1809 led. av underhuset och var 1812—18 minister för

Robert Peel. Gravyr efter målning av Th. Lawrence.

Irland. Som inrikesminister 1822—27 inlade han den största förtjänsten om mildrandet av strafflagen. Änjo inrikesminister 1828, genomdrev han f. å. lagen om katolikernas emancipation, vilket reformkrav han tidigare själv ogillat. Däremot var P. avgjord motståndare till parlamentsreformen. 1834 kallad att bilda regering, avgick han f. å., då det ej lyckades honom att vinna majoritet i underhuset. Därvid godtog han å sitt partis vägnar principiellt parlamentarismen. Änjo vid makten 1841, genomdrev P., som i tullfrågan utvecklats i frihandelsvänlig riktning, 1846 ett nästan fullständigt avskaffande av spannmålstullarna. Härigenom sprängde han sitt eget parti, av vilket hädanefter endast ett mindretal, de s. k. *peeli'terna*, följde honom. Övriga tories samverkade med whigs till att störta honom (1846).

Peele [pil], *George*, f. onkr. 1558, d. omkr. 1597, engelsk dramatiker. P., som tillhörde Mar-

Pegasos. Antik vasbild.

lowes författarkotteri, skrev bl. a. mytologiska festspel och skådespelet *The old wives' tale* (1595) med folksagomotiv.

Peene [pe'-]. 1. Oders v. mynning mellan fastlandet och Usedom. — 2. Flod i Mecklenburg och Pommern, mynnar i P. 1. 110 km. 1720—1814 gräns mellan Svenska Pommern och Preussen.

Peenemünde [pe-], fordom beväst ort på Usedom vid Peene.

Peer [pi'ø] (eng., av lat. *par.* jämlike), pär, ledamot av engelska överhuset l. högadeln, lord. Fem.: *peeress* [pi'æres].

Peerage [pi'æridj] (eng.; jfr *Peer*), pärsvärdighet, de brittiska pärernas stånd l. korporation. P. utgöres av *peers of England, of Great Britain* och *of the United Kingdom*, kreerade resp. före 1707, 1707—1800 och efter 1800, vid *peers of Scotland*, kreerade före 1707, och *peers of Ireland*, de flesta kreerade före 1800. P. är ärftlig på manslinjen men i vissa fall även på kvinnolinjen. Värdigheten innehas blott av en ättmedlem i sänder, men till P. räknas socialt även pärers släktingar inom de led, i vilka P. kan ärvas (*nobility*). P. medför titeln *lord* (se d. o.) och omfattar 5 rangklasser från hertigar till baroner (jfr *Adelstitlar* och *Namn* sp. 587). De tre först-

nämnda slagen av P. medföra ledamotskap av överhuset (utom då bäraren är kvinna l. omynlig). De skotska pärerna utse inom sig för en parlamentsperiod 16 led. av överhuset, de irländska för livstid 28.

Pegamoï'd, ett vattentätt, eldfast material, som användes till överdrag å papper l. bomullsväv och utgör ersättning för läder t. ex. i möbelklädselar, bokband o. s. v. P. framställes av celluloid, som löses i en blandning av etylalkohol, metylalkohol, aceton m. m. samt ämnen, som orsaka eldfastheten. Lösningen försattes med ricinolja och mineralfärgämnen, utbredes på väv, som torkas, glättas och pressas i mönster.

Pe'gasos (lat. *Pe'gasus*), i grek. myt. den bevingade häst, som sprang fram ur Medusas kropp, då Perseus avhögg hennes huvud. I anslutning främst till sägnen om källan Hippokrenes (se d. o.) tillkomst användes P. (försv. *pega's*), första gången hos Boiardo, i bet. skaldehäst, ss. symbol för den poetiska inspirationen, på vars vingar diktern svingar sig bort från jorden.

Pe'gasus, stjärnbild på n. hemisfären, belägen intill Andromeda. P. innehåller 2 stjärnor av 2:a storleken.

Pe'gel (ty., märke, angivande ett visst mått), se *Hydrogra-fi* sp. 1063.

Pegelow, *Fredrik*, f. 1852, d. 1925, järnvägsman, direktör för Stockholm — Västerås — Bergslagens nya järnvägs a. b. 1899, generaldirektör och chef för Järnvägsstyrelsen 1907—13, ordf. i Statens arbetslöshetskommission 1919—23. Under P:s generaldirektörstid ordnades bl. a. kontinentalförbindelsen Trälleborg — Sassnitz och påbörjades Inlands-

banan samt elektrifieringen av linjen Gällivare—Riksgränsen.

Pegmatit'er, grovkristalliniska eruptivbergarter, bundna till graniter, syeniter l. (mera sällan) gabbror, ur vilkas sista stelningsrester de utkristalliserat. P:s grova struktur förklaras genom den för restmagman karaktäristiska höga halten av vatten och andra lättflyktiga ämnen, vilka underlättat kristallisationen och nedsatt kristallisationstemperaturen. Graniternas P. bestå övervägande av kvarts och fältspat jämte glimmer, turmalin och topas. Gabbropegmatiterna hålla även skapolit, hornblände och apatit. Ofta förekomma i P. mineral med sällsynta jordarter, beryllium, litium, niobium, tantal, molybden, uran och radium, stundom i brytvärda mängder. P. övergå stundom i malmförande kvartsgångar med guld, tenn, wolfram l. koppar. Ur P. utvinnes större delen av världens produktion av fältspat och glimmer samt betydande mängder kvarts. Bekanta pegmatitgångar äro Ytterby, Finnbo vid Falun, Utö (litium) och Margretelund (Sveriges största fältspatgruva) i Sverige. Kimito och Tammela i Finland, Moss, Arendal, Langesundsfjord (mineralrika syenitpegmatiter) och Ödegården (apatitgruva) i Norge samt Ivigut (kryolitgruva) på Grönland.

Péguy [-gi']. Charles, f. 1873, d. 1914, fransk författare. P. utgav 1900—14 tidskriften *Cahiers de la quinzaine*, i vilken han offentliggjorde arbeten av en grupp unga författare (bl. a. Rolands Jean-Christophe) och själv skrev av en lidelsefull övertygelse burna politiska och litterära artiklar, i början socialistiskt påverkade, sedan starkt religiöst

och nationalistiskt betonade. Han skrev även två mysterieartade dramer om Jeanne d'Arc (1897 och 1910). P. stupade i världskriget.

Pe'hlevi, detsamma som pahlavi (se Iranska språk).

Pehrson, Per (i Törneryd, Blekinge), f. 1845, d. 1915, riksdagsman, led. av A. K. 1879—1908 (från 1903 vice talman) och av F. K. 1910—11. P. intog en ledande ställning inom lantmanpartiet och nedlade ett betydande arbete i statsutskottet.

Pehrsson, Per (i Åkarp, Skåne), f. 1853, lantbrukare, bankdirektör, politiker, tillhörde A. K. 1897—1908 som medlem av Lantmannapartiet. Efter motion av P. tillkom 1899 den efter honom uppkallade "Åkarpslagen" (Strafflagen kap. 15 § 22, mom. 2), som med böter l. fängelse bestraffar försök att med våld l. hot tvinga någon att delta i strejk l. hindra någon att återgå till arbete l. överta erbjudet arbete.

Peignoir [pänjoa'r], fr., se Penjoar.

Pei-ho, Pai-ho, "vita floden", flod i n.ö. Kina, upprinner n. om Kinesiska muren och flyter huvudsakl. i s.ö. riktning till Chiliviken. Av stor vikt för trafiken på Peking; segelbar för kinesiska segelfartyg till Tungchou, varifrån vattenväg för till Peking. Genom Kejsarkanalen föränad med Huang-ho. C:a 550 km.

Peintre-graveur [päntr-gravör], fr., målargravör (se d. o.).

Peipus [pä'j-], insjö på gränsen mellan Estland och Ryssland. P., som har låga stränder och ett medeldjup av 15 m., avflyter genom Narova till Finska viken. Fiskrik. 2,776 kvkm. (jämfte Pskovska sjön, varmed P. i s.ö. sammanhängar, 3,510 kvkm.).

Peiraieus, *Pireus*, Greklands tredje stad och främsta hamn samt Atens hamnstad, på en halvö i Eginaviken. Livlig industri (kvarnar, bomulls- och såp-fabriker; maskinverkstäder och varv); stor export (olja, oliver) och import. Järnväg till Aten och Peloponnesos. 135,000 inv. — P. anlades av Temistokles 493 f. Kr. och var Atens arsenal och krigshamn. Genom de s. k. långa murarna förbands P. i forntiden med Aten. Många minnesmärken från P:s storhetstid på 400-t. f. Kr.

Peirce [pøs], *Charles*, f. 1839, d. 1914, nordamerikansk filosof och matematiker. Bland P:s arbeten märkas *Studies in Logic* (1883). P. står tillika ss. en banbrytare för pragmatismen.

Peiri'toos, se *Teseus*.

Peisi'stratos, d. 529 f. Kr., enväldshärskare i Aten 560—529 f. Kr. (se *Grekland* sp. 1528). Aten hade under P. en tid av hög blomstring och förskönades genom stora byggnader. P:s söner *peisistratiderna* (se *Hipparkos* 1) fördrevos 510.

Pei-ta-ho, av utlänningar livligt besökt badort i Chili. Kina.

Pejla (ty. *peilen*, av *pegel*, se d. o.). 1. Bestämma riktningen till ett föremål vanl. med hjälp av kompass och i förhållande till väderstrecken. — 2. Medelst en måttsticka, *pejlstock*, undersöka vattenhöden i lastrum, tankar, dubbla bottnar o. d.

Pejling, bäring l. riktning från ett fartyg till ett observerat föremål. Inpeilas två föremål, erhålles en bestämning av fartygets läge, s. k. *krysspejling*.

Pejlkvadra'nt (jfr *Kvadrant*), akterut å segelfartyg placerat instrument, varmed kölvattnet pejlas för uppmätning av fartygets avdrift.

Pejlskiva, navigationsinstrument för iakttagande av bäringen till ett visst föremål, t. ex. vid bestämning av kompassens deviation och kontroll av ett fartygs läge och fart. P. består av en vridbar, graderad skiva l. ring. Kring centrum rör sig, oberoende av ringen, en linjal med dioptrar l. kikare, varmed syftningar göras.

Pe'jpus, annan form för *Peipus*.

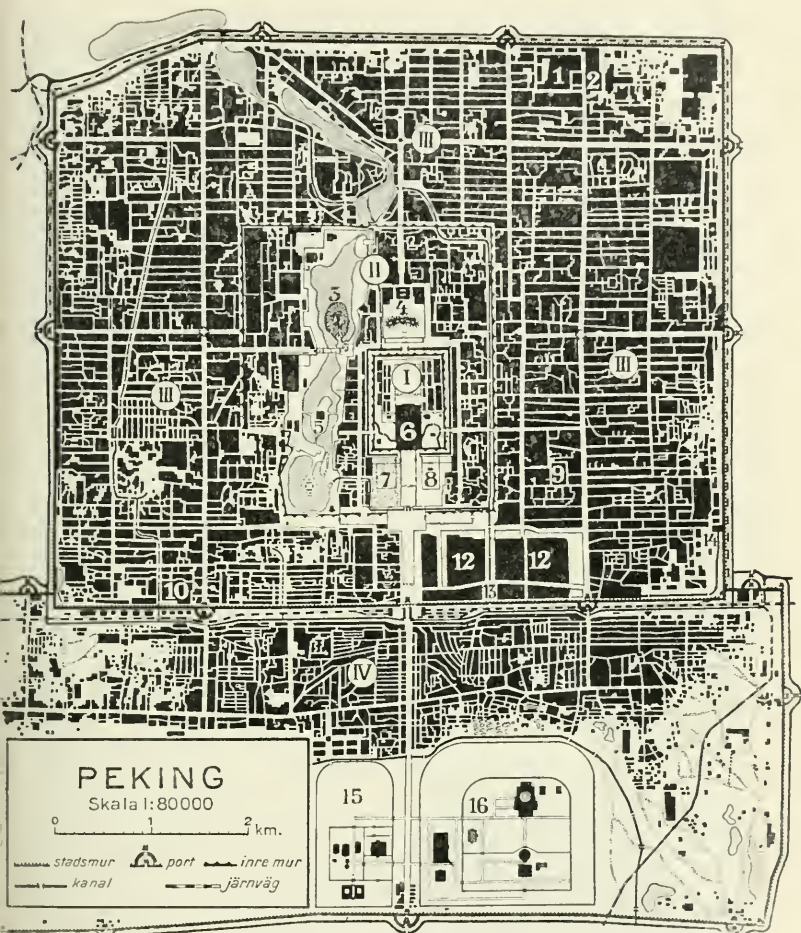
Pe'ka, konung i Israels rike omkr. 737—733 f. Kr. P. störtade sin företrädare *Pekaja* och anslöt sig till det av konung *Resin* i Damaskus ledda förbundet mot Assyrien, vilket medförde förlusten av landets n. och ö. delar. P. föll för troninkräktaren *Hosea*.

Pe'kännöt, se *Hickoryträd*.

Peka'ri, se *Navelsvin*.

Peking, huvudstad i Kina, belägen på c:a 40° n. br. och 116° ö. l. i prov. *Chili*, 140 km. från sin hamnstad *Tientsin*. P. är anlagt på en slätt, mot n. hästskofornigt omgiven av bergskedjor, och upptar en yta av 63 kvkm. med c:a 1,2 mill. inv. (1922). — P. består av två huvuddelar, *Inre* och *Yttre* staden. *Inre* staden begränsas, även från *Yttre* staden, av en 23,5 km. lång, 11 m. hög och vid basen 18 m. tjock, krenulerad mur, som avbrytes av med ståtliga torn krönta portar. *Yttre* staden omges av en lägre mur. — *Inre staden* l. *Tatarstaden* är P:s äldsta och förnämligaste del. I stort sett äro stadsplan, murar och offentliga palats oförändrade sedan 1400-t:s början. Till grund för stadsplanen ligger ett regelbundet system av huvudgator, som utgå från stadsportarna och löpa parallellt med murarna. De utfyllande stadspartierna äro genomdragna av ett gyttor av trånga gator, som i sitt

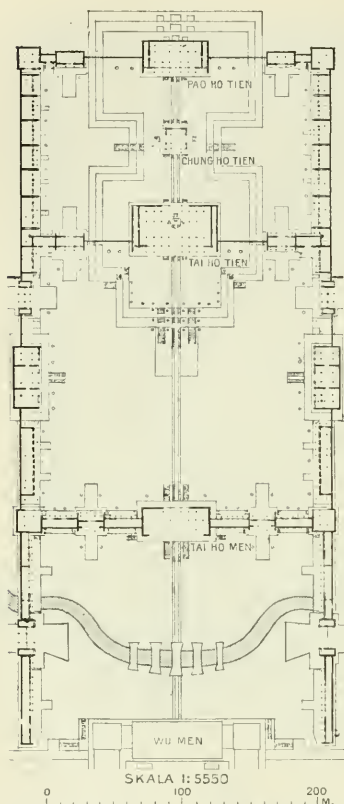

I. Förbjudna staden. II. Kejsarstaden. III. Tatarstaden. IV. Kinesstaden.

1. Kung fu-tsi-templet. 2. Lamatemplet. 3. Vita dagopan. 4. Kolhöjden. 5. Residenset. 6. Se särskild plan sp. 83. 7. Park. 8. Tai Miao-templet. 9. Rockefeller Foundation. 10. Parlamentsbyggnaderna. 11. Tsiens Men samt v. och ö. stationerna. 12. Legationskvarteret. 13. Water Gate. 14. Observatoriet. 15. Akerbrukets tempel. 16. Himmels tempel.

ovärdade tillstånd bilda en slående kontrast mot de breda, ofta av rikt ornerade och förgyllda fasader inramade huvudgatorna. Mot

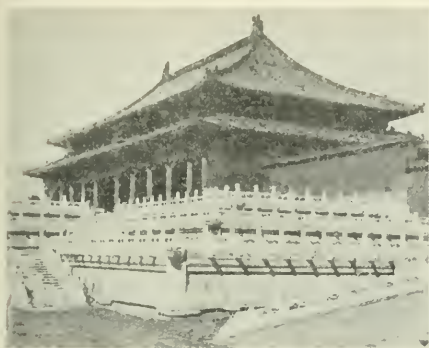
smågatorna vända husen gråa, fönsterlösa murar, men bakom dessa dölja sig vackra hem, byggda enl. paviljongsystem kring

Peking. Wu Men, Tai Ho Men och de tre ceremonipalatsen i Förbjudna staden, uppmätta av arkitekt Albin Stark (ang. områdets läge se karta [6] sp. 81—82).

borggårdar och trädgårdar. Genom murar avgränsas från övriga Tatarstaden ett centralt parti, Kejsarstaden, och därinom ännu ett parti, Förbjudna staden, kring kejsarpalatsen. Hela stadsplanen är alltså uppbyggd i försvarssyfte med kejsarens boning som den mest skyddade punkten. — P:s kärna, *Förbjudna staden*, vars portar intill revolutionen 1911

voro obevekligt tillslutna för alla andra än kejsarens närmaste uppvaktning och främmande sändebud, ligger mitt för Tatarstadens s. huvudport, Tsien Men, och förbindes med denna genom den breda processionsvägen, stadens i n.—s. lagda mittaxel. Längst åt s. ligga två yttre borggårdar. Från dessa leder den väldiga porten Wu Men (se plan sp. 83) till en ny borggård, genomfluten av en kanal, "Det gyllene vattnet", varöver fem marmorbroar leda, och omgiven av portiker. Genom en portpaviljong, Tai Ho Men, når man nästa borggård, Kinas förnämsta, c:a 40,000 kvm. stor, belagd med svart tegel och omgiven av vita marmorterrasser. I dess fond resa sig på en av balustrader, praktfulla trappanläggningar och skulpturer i brons och marmor prydd marmorterrass tre ceremonipalats bakom varandra, alla med huvudfasaden mot s. Störst är Tai Ho Tien, vars guldglänsande tak vilar på rödlackerade kolonner. Bortom ceremonipalatsen ligger i fonden av en ny borggård Tsien King Kung, det förnämsta av alla palatsen, och bakom detta kejsarinnans tronsal. Åt n. avslutas Förbjudna staden av en stor trädgård. Utmed dess v. och ö. sidor ligga bostadspalats, ekonomibyggnader, tempel, teatrar och bibliotek, varjämte i det s.v. hörnet ett palats inrymmer en ytterst värdefull samling av kinesisk konst. — Närmast omkring Förbjudna staden utbreder sig *Kejsarstaden*, förr bebodd av hovet och de högsta ämbetsmännen. En stor del av dess areal upptas av tre artificiella, redan under mongoldynastin grävda sjöar, Norra sjön, Mellersta sjön och Södra sjön. På de lotusbevuxna sjöarnas stränder

Peking. Ceremonipalatsset Tai Ho Tien i Förbjudna staden (t. v.) och en marmorterrassen framför detsamma.

ligga palats, omgivna av parker, på en ö i Mellersta sjön presidentens residens, en ful västerländsk byggnad, och på en hög halvö i Norra sjön lyser Vita dagopan (Pai Ta), ett lamaitiskt tempel, i sitt nuv. skick från 1200-t., vars flaskliknande silhuett är synlig över hela P. Omedelbart bakom Förbjudna staden ligger den av schaktjorden från sjöarna bildade höga "Kolhöjden". På ömse sidor om borggården framför Wu Men ligga P:s enda offentliga park och manchudynastins familjetempel, Tai Miao. — I den övriga Tatarstaden bildar *legationskvarteret* en skarpt avgränsad del med enhetlig europeisk bebyggelse. Tillträde dit nås genom en särskild, efter 1900 upptagen stadspport, Water Gate. Legationsområdet är befäst, och legationerna ha militärbesättning. Här ligga även de förnämsta hotellen. — Bland tempel i Tatarstaden märkas Lama- och Kung fu-tsi-templen, bland lämningarna från mongoltiden observatoriet, urspr. ett av Kublai khan på 1200-t. uppfört torn, med märkliga, på 1600-t. konstruerade bronsinstrument, samt bland nyare byggnader

Rockefeller Foundation, ett sjukhus av betong, uppfört i kinesisk stil i motsats till de moderna parlaments- och regeringsbyggnaderna, som utgöra ett störande västerländskt inslag i stadsbilden. — P:s andra huvuddel, *Yttre staden l. Kinesstaden*, erhöll sitt nuv. utseende och sina murar på 1600-t. men är alltså i stor utsträckning obebyggd. Här ligger Himmelens tempel, dit kejsaren två gånger årligen i lysande proession bars

Peking. Parti av stadsmuren.

Peking. Huvudporten Tsien Men, sedd från Kinesstaden.

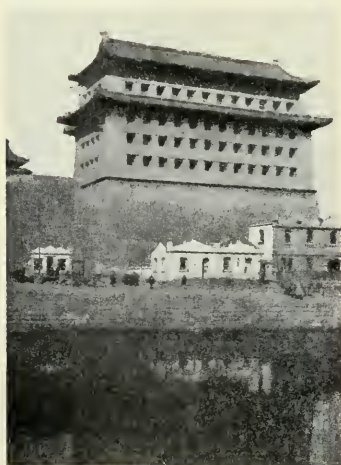
från Förbjudna staden för att förrätta offer. I n. delen av tempelområdet reser sig Årsväxtens tempel (se ill. till Byggnads-konst sp. 823), en stor, rund hallbyggnad med blått tak i tre avsatser. Området v. om Himmelens tempel upptas av Åkerbrukets tempel. — 13 km. n.v. om P. ligger vid en sjö det kejsrerliga sommarpalatset, nyuppfört efter 1860. Det består av en mängd

villor och hallbyggnader, uppförda på terrasser ovanför varandra. — I P. finnas kinesiska nationaluniversitetet och många andra undervisningsanstalter. — P:s industri är obetydlig. Det har främst betydelse som konsument av produkter från olika delar av Kina. Staden beröres av Kejsarkanalen och är en viktig järnvägsknut (se Kina sp. 790). — *Historia.* På l. invid P:s nuv. område ha tidigare olika städer avlöst varandra. Den äldsta kända är Ki från 1100-t. f. Kr. Omkr. 1405 anlades det nuv. P. ("norra huvudstaden") som Mingdynastins residens. P. har sedan förblivit Kinas främsta stad, ehuru det under de senaste årens politiska upplösning reellt ej varit dess administrativa centrum.

Pekinge'ser, se Hund sp. 1002.

Pekora'l (av lat. *pe'cus*, boskap), eg. något, som lämpar sig för boskap; enfaldigt och löjeväckande skriftligt arbete (l. yttrande). P. innebär ofta användande av högstämnda ord och fraser utan motsvarande innehåll. — **Pekora'l'i'st**, person, som gör sig skyldig till pekoral.

Pekta's, enzym (se d. o.), som

Peking. Murtornet An Ting Men.

åstadkommer koagulering av pektinämnen.

Pekti'nämnen, kolhydraten närstående ämnen, som förekomma i frukter och rötter. Vid kokning med vatten övergå de i geléartat tillstånd; vid hydrolys bildas sockerarter och metylalkohol.

Peku'nier (av lat. *pecunia*, pengar), skämtsamt benämning på pengar. — **Pekuniä'r**, penning-, som avser pengar.

Péladan [-da'n], **Joséphin**, f. 1859, d. 1918, fransk mystiker och författare. P. väckte på 1880- och 1890-t. stort uppseende i Paris, där han utgav sig för ättling till de babyloniska konungarna och i samband därmed antog titeln **Sar**. Hans viktigaste arbete är romancykeln *La décadence latine*. P. har övat stort inflytande på Strindbergs mystiska och okultistiska författarskap.

Pelagiani'sm, se **Pelagius**.

Pela'gisk (av grek. *pelagos*, hav), havs-, som hör till havet. Se **Havsfana**.

Pela'gius, d. efter 418, brittisk teolog, uppträdde vid början av 400-t. i Rom, där han gjorde sig till tolk för en nykter och moralistisk uppfattning av kristendomen (**pelagiani'sm**): människan hade sin valfrihet i behåll, synden vore ej något i naturen inneboende utan individens fria handling o. s. v. Mot P. och hans ännu längre gående meningsfrände, **Coele'stius**, uppträdde afrikanska kyrkan och särskilt Augustinus med skärpa, likaså i östern Hieronymus. Här vann eljest särskilt P. anhängare. I Västern utvisades emellertid genom kejsarligt dekret 419 **Coelestius** jämte andra ledare. Ss. deras bundsförvanter uppträdde nu bl. a. **Teodoros av Mopsuestia** och **Nestorius**. Förbindelsen med den

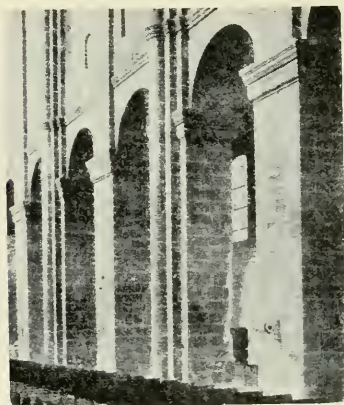
senare drog emellertid även i östern med sig domen över pelagianismen på ett kyrkomöte i Efesos 431. I Gallien bildades en förmedlande riktning (Hilarius av Arles m. fl.), de sedermera s. k. **se'mi-** (d. v. s. halv-) **pela'gia'nerna**. Enl. dessa ägde människan förmåga att vilja, men den gudomliga nåden vore dock nödvändig för frälsningen. Striderna om denna semipelagianism bragtes till ett slut på synoden i Orange 529, vilken hävdade Augustinus' nådelära, dock med undvikande av dess mest karaktäristiska moment (nådens oemotståndlighet och predestinationen). Katolska kyrkan har dock i stort sett en "semipelagiansk" uppfattning.

Pelagosa [-gå'sa], italiensk klippö mitt i Adriatiska havet, på 42° 23' n. br. 0,3 kvkm.

Pelarben, se **Hörselorgan** sp. 1214 och **Kranium** sp. 1284.

Pelare (lat. *pila'rium*), arkitektoniskt stöd med samma funktion som en kolonn (se d. o.) men av annan form än den cylindriska; även cylindriskt stöd med mycket stor diameter, **rundpelare**. Vanl. är P. liksom kolonnen försedd med bas och kapital. — Större betydelse och mera självständig utformning erhöles P. först under medeltiden i samband med valvslagningen (se **Valv**). Ur den romanska P., vanl. bestående av en tjockare, oftast rektangulär kärna, som uppbär arkadmurens tryck, och därtill anslutna kolonnetter, **knektar**, som motta valvbågnarna och -ribbornas tryck, utvecklades den gotiska P., som i anslutning till de allt rikare valvformerna förvandlades till ett knippe av genom hålkålar skilda kolonnetter, **knippapelare**.

Romanska pelare. (Domen i Worms.)

Pela'rer (av lat. *pila'rium*, pelare), stundom använda vid dressyr av ridhästar, utgöras av två e:a 2 ½ m. höga stolpar, mellan vilka hästen bindes för inlärande av en del rörelser, ss. sidvärtsförflyttningar och trav på stället, avsedda att utveckla dels muskulaturen, dels lydnad och smidighet (pela'r arbete).

Pelargo'nium, pelargo'nie, växtsläkte (fam. *Geraniaceae*), varav e:a 230 arter äro kända, de allra flesta i Syd-Afrika. Talrika trädgårdsformer, med stora, praktfulla blomställningar, vanl. i röda nyanser, samt ofta med brokiga blad, odlas som prydnadsväxter. *P. grandiflorum*, engelsk pelargonie, odlas endast som krukväxt inomhus, *P. zonale* odlas även i trädgårdar; klängl. murgröns pelargonie, *P. peltatum*, är en klätterväxt med murgrönslika blad. *P. odoratissimum*, "rosengeranium", med finflikiga, strävåriga, starkt doftande blad och små röda blommor, odlas ofta som krukväxt. Samtliga förökas vid odling genom sticklingar. Trädgårdsfor-

merna äro ej vinterhärdiga utan inflyttas på vintern. — Ur bladen av *P. ro'scum* från Kaplandet destilleras äkta geraniumolja, använd som tillsats till rosenolja i parfymindustrin m. m.

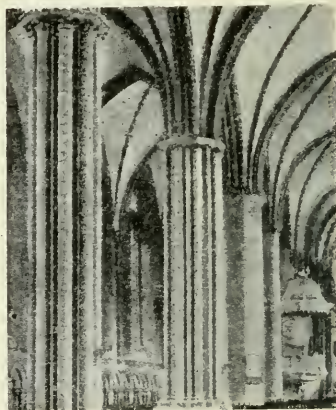
Pelarchelgon, styli'ter, eremiter, som tillbragte längre l. kortare tid på toppen av höga pelare. Den tidigast kände är syriern Simeon (f. 390, d. 459), vilken från 429 skall ha vistats på en med bröstvärn försedd, 18 m. hög pelare i närheten av Antiokia. Vanliga i Orienten under 600-t., förekommo P. ännu på 1500-t.

Pelarne, socken i Kalmar l., jämte Vimmerby stads- och landsförsamlingar pastorat i Linköpings stift. 645 inv. — Träkyrka från 1200-t:s mitt l. senare hälft med romanska målningar.

Pela'sger (grek. *pelasgoi'*), i antikens Grekland benämning på landets urinvånare. P. antogos ha uppfört de jättelika borgarna bl. a. i Mykene och Tiryns.

Pêle-mêle [päl-mä'l] (fr., av *pelle*, skyffel, och *mêler*, blanda), virrvarr, huller om buller.

Peleri'n (fr. *pèlerine*, fem. av

Gotiska knippepelare. (Linköpings domkyrka.)

pèlerin, pilgrim), (vanl. svart) överplagg utan ärmar, slängkappa.

Pe'leus, se *Tetis*.

Pelewöarna [pi'lljo-], *Palauearna*, ögrupp i Mikronesien, mellan Filippinerna och Karolinerna. Skogrika; delvis vulkaniska, delvis korallöar. Kopraexport. 6,000 inv. — De då spanska *P.* köptes 1899 av Tyskland och ha efter världskriget blivit japanskt mandatområde.

Pelham [pe'lləm], se *Newcastle*.

Péligot [-gå']. *Eugène Melchior*, f. 1811, d. 1890, fransk kemist, prof. i kemi vid *Conservatoire national des arts et métiers*, känd genom arbeten inom såväl den oorganiska och organiska som den tekniska kemien (rörsockerfabrikation).

Pelika'nfåglar, *Steganopodes*, en ordn. Fåglar. Tarserna äro korta, baktån lång, inåtvänd och genom simhud förbunden med framtårna (ärfötter). Simfåglar. Leva av fisk m. m. Häcka i träd l. på klippor, vanl. kolonivis. **Pelikane'erna**, fam. *Pelecanidae*, ha mycket lång, platt och bred näbb. Undernäbben bär en

Vanliga pelikanen. Längd 1,2—1,5 m.

stor, naken och mycket tänjbar hudsäck. Vanliga pelikanen, *Pelecanus onocrotalus*, är vit med röd anstrykning. Näbben grågul, rödkantad, hudsäcken gul. S. Europa, s. Asien, n. och mell. Afrika. — Till *P.* höra bl. a. även havssulor, skarvar, tropikfågel.

Pe'lion, nygrek. *Plessidi*, berg på Tessaliens östkust, Grekland. 1,618 m. Förenas i n.v. genom en rad höjder med *Ossa*, nygrek. *Kissavos* (1,978 m.). — Den grek. myt. berättar om giganternas försök att i sin strid mot gudarna stapla *P.* på *Ossa* för att nå *Olympens* topp.

Pélissier [-je'], *Jean Jacques*, f. 1794, d. 1864, hertig av *Malakov*, marskalk av Frankrike 1855, generalguvernör i Algeriet 1860. *P.*, som tidigare deltagit i strider i Algeriet, blev under Krimkriget chef för franska orientarmén och ledde stormningen av *Malakov* och *Sevastopol*.

Peli't, generell namn för leror och bergarter, uppkomna ur leror.

Pe'ljekaise, se *Nationalpark*.

Pe'lla, forntida stad i Makedonien, n.v. om nuv. *Saloniki*, av *Filip II* gjord till huvudstad.

Pella'gra (av grek. *pe'lla*, hud, och *a'gra*, jakt), en särskilt i n.

Pelargonium grandiflorum.

Italien och Nord-Amerika förekommande sjukdom hos personer, som livnärt sig huvudsakl. av majs. Symtom: hudutslag, svåra rubbningar från matsmältningskanal och nervsystem. Dödligheten är stor. P. sättes i samband med brist på vissa aminosyror l. ett särskilt vitamin i födan.

Pellerin [-lärä'j], Auguste, f. 1853, fransk industriidkare och konstsamlare, anlade 1876 i Kristiania den första margarinfabriken i Skandinavien och 1895 en margarinfabrik i Göteborg. Hans privatgalleri i Paris innehåller den största samlingen av Cézannes målningar.

Pe'llico, Silvio, f. 1788, d. 1854, italiensk författare, skrev bl. a. den romantiska tragedin *Francesca da Rimini* (1818; sv. övers. 1877). På grund av politisk frihetsagitation satt han fängslad 1820—30, därav 8 år på det österrikiska fästet Spielberg. Sitt liv under fängelsetiden skildrade han i arbetet *Le mie prigioni* (1832; 1 fängelse, 1925).

Pelliot [-â'], Paul, f. 1878, fransk sinolog, prof. i centralasiatiska språk vid Collège de France 1911. Från en forskningsresa 1908 hemförde han en unik samling manuskript på diverse centralasiatiska språk från 1:a årtusendet e. Kr., funna i grottempellet Tun-huang (Kansu).

Pe'lloreppe, fjällparti i s.ö. Sarekfjällen, Norrb. l. 1,978 m.

Pellote [päljå'te], se *Echinocactus*.

Pelloutier [-lot-je'], Fernand, f. 1867, d. 1901, fransk syndikalist, generalsekreterare i Arbetarbörsernas förbund 1894, en av de ledande krafterna inom Confédération générale du travail (se d. o.) under dess första år.

Pe'llworm, annan form för Pelworm.

Pelo'pidas, d. 364 f. Kr., te-bansk faltherre och politiker. P. störtade 379 f. Kr. den av Sparta beroende oligarkiska regimen i Tebe och var senare Epameinondas' främste medhjälpare i kriget mot Sparta. Han stupade under ett fälttåg i Tessalien.

Peloponne'siska krigen, se Grekland sp. 1533 f.

Peloponne'sos (grek., "Pelops' ö", se Pelops), den halvö, som utgör s. delen av Greklands fastland. P. omfattar 5 nomarkier, Argolis och Korint, Akaiia och Elis, Arkadien, Messenien, Lakonien. 21,440 kvkm. 1 mill. inv. — Ett annat namn på halvön är sedan 1200-t. *Morea*.

Pe'lops, i grek. myt. Tantalos' son och härskare på Peloponnesos. P. vann en konungadotter Hippodameia till maka genom att besegra hennes fader i en kappkörning, vid vilken denne förolyckades genom sin körsvens ingripande. Då körsvennen av P. fordrade lön för sitt dåd, lät P. bringa honom om livet och drog därigenom förbannelse över sig och sina efterkommande (se *Orestes-sagan*).

Pelta'ster (grek. *peltastaj'*), hos forntidens greker lätt beväpnat infanteri, som förde en halv-månformig sköld och kastspjut.

Peltier [-je'], Jean Charles Athanase, f. 1785, d. 1845, fransk fysiker, urmakare, upptäckte 1834 den efter honom uppkallade peltiereffekten (se *Termoelektricitet*).

Pe'ltonhjul, se *Vattenturbin*.

Peltu'ra, trilobitsläkte med vidsträckt utbredning i bl. a. Europa och Nord-Amerika. I Sverige karaktäriserar P. den olje-

rikaste delen, *Pelturazonen*, av alunskiffern.

Pel'usker (ty. *Peluschken*), se *Ärter*.

Pe'lworm, *Pellworm*, se *Frisiska öarna*.

Pelvoux [-vo'], massiv i Väst-Alperna, på franskt område. Rikt på glaciärer. Högsta topp 4,103 m.

Pemba [pe'mmbø], se *Sansi-ba*.

Pembrokeshire [pe'mmbrok-sjò], grevskap i s.v. Wales, England, vid S:t Georgskanalen. Många gamla slott. Goda hamnar, bl. a. Milford Haven. Boskapskötsel, fiske, bergsbruk. 90,000 inv. Huvudstad Haverfordwest.

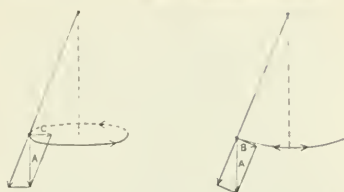
Pemmican [pe'mmikøn], ett slags konserver, bestående av lika delar köttpulver och fett.

Pen (etym. besläktat med *pinne*). 1. *Gallionspen*, främre timret å gallion å segelfartyg, på vilket vanl. gallionsbilden är anbragt. — 2. *Hammarpenn*, den för uträkning (se *Räck*) av ett arbetsstycke avsedda, mejselformade ändan av en hammare (*penhammare*). P. är å *kulhammare* utbytt mot en kula, varigenom hammaren blir lämpligare för nitning o. d.

Penalite't (eng. *penalty*, straff, vite), tilläggsvikt vid hästtävlingar, där hästen skall vara belastad med viss minimivikt.

Penang, *Pinang*, ö v. om Malacka, på ung. 5° n. br., ingår i Straits Settlements. 280 kvkm.

Pena'ter (lat. *pena'tes*), hos romarna husgudar, som under sitt särskilda beskydd hade husets förråds-kammare l. skafferit (*penus*). I motsats till larerna (se d. o.) uppfattades P. icke urspr. som särskilda gudaindividualiteter. Staten hade också sina P., vilka dyrkades i Vestas tempel på

T. v. konisk, t. h. plan pendel. A tyngdkraft, B dess komponent längs banan, C centripetalkraft.

Forum romanum. — P. användes bildligt i bet. bopålar, hemvist.

Pence [penns], se *Penny*.

Penchant [pansja'ŋ], fr., böjelse, förkärlek.

Pencz, *Penz* [pännts], *Georg*, f. omkr. 1500, d. 1550, tysk gravör, en av de s. k. Kleinmeister (se d. o.).

Pendang [pangda'ng] (fr. *pendant*, av lat. *pendere*, hänga), eg. något, som hänger; motstycke, motsvarighet, något, som väl passar tillsammans med något annat.

Pendel (av lat. *pendulus*, hängande), i allm. en kropp, som under tyngdens inflytande utför svängningar kring en horisontell axel (*plan P.*) l. en fast punkt (*sfärisk P.*). *Konisk P.* l. *centrifuga'lpendel* är en sfärisk P., vars punkter beskriva horisontella cirkel kring lodlinjen genom upphängningspunkten. Tyngdkraftens horisontella komponent verkar härvid som centripetalkraft (se fig.). — *Fri* säges en P. vara, som ej påverkas av andra krafter än tyngdkraften. Den *matematiska P.* har hela sin massa koncentrerad i en punkt; förbindelsen mellan denna punkt och upphängningspunkten l. -axeln består av en viktlös stång. *Pendellängd* är denna stångs längd. För en plan matematisk P., som utför små svängningar, är svängningstiden den tid, som förflyter

mellan två successiva passager genom jämviktsläget, lika med halva omloppstiden för en konisk P. av samma längd, vilken även utför små svängningar, nämligen

$$T = \pi \sqrt{\frac{l}{g}},$$

där l är pendellängden och g tyngdkraftens acceleration. Härav framgår P:s betydelse för bestämningen av denna storhet. Då en matematisk P. ej kan praktiskt framställas, utföres bestämningen med en fysisk P., vars massa ej är samlad i en punkt. Dess reducerade pendellängd är längden av den matematiska P., som har samma svängningstid som den fysiska. Man kan låta P. svänga om endera av två parallella axlar, en på var sida om tyngdpunkten, och inställa en flyttbar vikt så, att svängningstiden om båda axlarna blir densamma. Då blir reducerade pendellängden lika med axlarnas avstånd. En sådan P. kallas *reversio'ns pendel*. För noggranna mätningar måste åtskilliga korrektioner göras, ss. för luftens upptryck, utslagets ändliga storlek m. m. Absoluta precisionsbestämningar av g äro svåra; vanl. bestämmes g för en ort genom jämförelse av samma P:s svängningstid där och å en ort, för vilken absolut bestämning gjorts. — Om kompensationspendlar och P:s användning i ur se *Ur*. — Den *ballistiska* P., som användes för att mäta gevärskulors hastighet, består av en vid en stång upphängd, med sand fylld låda, mot vilken projektilen avfyras. Ur P:s första utslag kan projektilens hastighet beräknas. — Se även *Horison-tal pendel*.

Pendelbock, upplagsanordning vid broar o. d., bestående av ett

pelarstöd med leder i båda ändar; medger längdförändring hos den konstruktion, som understödjes av P.

Pendelhammare, en vid seghetsprov (se *Hållfasthetsprovning*) använd slagmaskin, där en som en pendel upphängd hammare med viss arbetskapacitet får nedfalla på provstycket. Det utslag, som hammaren gör efter dettas avslagning, avläses och utgör ett mått på provmaterialets seghet.

Pendelmätare, se *Elektriska mätinstrument* sp. 887 f.

Pendelobservationer, bestämningar av tyngdkraftens acceleration med hjälp av pendel (se d. o.).

Pendelpress, verktyg för mindre pressningsarbeten, bestående av en pendel, som röres med foten och genom en hävstångsrörelse påverkar pressliden.

Pendentiv (fr. *pendentif*, av lat. *pende're*, hänga), se *Valv*.

Pendjab [pendja'b], se *Punjab*.

Pendyl [även utt. pang-] (fr. *pendule*, av lat. *pende're*, hänga), väggur, bordstudsare.

Peneios, antikens namn på *Salamvri'as*, flod i n. Tessalien, Grekland. P. upprinner på Pindos, flyter genom Tempedalen och mynnar i Salonikibukten. 175 km.

Pene'lope, se *Odyseus*.

Penepla'n (av lat. *pae'ne*, nästan, och *pla'nus*, jämn), den så gott som plana yta, som uppkommer, om erosionen ostörd får påverka en del av jordytan under en längre tid.

Penetratio'nstvillingar (av lat. *penetra're*, genomtränga), se *Kristall* sp. 1342.

Penetre'ra (lat. *penetra're*), genomtränga i bildlig bet., t. ex. en bok.

Pengö, en planerad ungersk myntenhet på guldmyntfot, som skall införas från 1927. Parivärde 0,65 svenska kr.

Penibel (fr. *pénible*), mödosam, besvärlig; otrevlig.

Penicillium, se Mögel.

Peninsular and Oriental Steam Navigation Company [peni'nusjölö änd ärie'nntl sti'm nævige'jsjön kæ'mmpøni], förk. *P. and O.* [pi önd ø], se Rederibolag.

Pe'nis, lat., se Könsorgan sp. 74 f.

Penite'ns (lat. *poenite'ntia*, ånger), botgöring, kyrkoplikt (se dessa ord). — **Penitentiälböcker**, biktböcker. Se Bikt. — **Penitentiär**, som avser en fånges förbättring.

Penjoar (fr. *peignoir*, av *peigner*, kamma), kamkofta.

Penn, William, f. 1644, d. 1718, engelsk kväkare. P. utformade sina trosförvanters åskådning i en rad mot statskyrkan polemiska skrifter. Ss. ersättning för en större penningfordran hos kronan erhöll P. 1681 v. om Delaware i Nordamerika ett område, där han grundade en koloni ss. fristad åt förtryckta sekterister (se vid. *Pennsylvania*). Efter återkomsten till England intog han en inflytelserik ställning ss. Jakob II:s förtrogne rådgivare. Under Vilhelm III:s regering fängslades P., misstänkt för jakobitiska stämplingar, men frigavs.

Pennali'sm (av mlat. *penna'le*, föraktfull benämning på nyvordna studenter, vilka utrustade med sina skrivdon, lat. *pe'nnae*, flitigt bevistade föreläsningarna), urspr. det förtryck, som yngre studenter utsattes för från de äldres sida, sedermera i allm. äldre kamraters förtryck över yngre.

Pe'nnell, Joseph, f. 1868,

"The flat iron" (Fuller Building i New York). Etsning av Joseph Pennell.

nordamerikansk grafiker och författare, länge bosatt i London. P. har i etsningar och litografier främst skildrat amerikansk storstadsmiljö, industrianläggningar o. d., i ett impressionistiskt, av Whistler beroende manér.

Pe'nni, plur. *pe'nniä*, finländskt skiljemynt om $\frac{1}{100}$ mark.

Penny (möjl. av fornfrisiskt *pand*, *pant*), medeltida mynt, urspr. silvermynt om $\frac{1}{8}$ örtug. Se **Mynt** sp. 430.

Penningaristokrati, se Börsadel.

Penningarv, se *Lysimachia*.

Penningby, gods i Länna skn, Sthlms l. Det nuv. slottet, sannolikt uppfört omkr. 1550 men förändrat vid restaurering på 1830-t., består av en nästan kvadratisk byggnad med två, diagonalt ställda rundtorn, en i mell. Sverige sällsynt anläggningstyp. Se ill. sp. 103.

Penninggräs, *Thla'spi arve'n-*

Penningby.

se (fam. *Cruciferae*), ettårig ört med vita blommor och platta, cirkelrunda skidor; allmänt ogräs.

Penninghushållning, en byteshushållning, där bytet (se d. o.) sker med penningen ss. bytesmedel. Motsats: naturhushållning.

Penningknapphet säges råda, då näringslivets behov av kredit ej kan tillfredsställas fullt. P., som yttrar sig i hög låneränta l. i att centralbanken på grund av sedeltäckningsbestämmelser måste vägra kreditgivning, framträder skärpt vid de kriser, som beteckna övergången mellan hög- och lågkonjunktur. Se **K o n j u n k t u r v ä x l i n g a r**.

Penningsland, åttendedelen av ett örtugsland.

Penningvärde, penningens köpkraft i förhållande till varor och tjänster (den allmänna prisnivån). P:s förändringar mätas genom beräkning av prisindex (se d. o.). Vid guldmyntfot är P. bundet vid guldets värde, vilket dock kan avsevärt påverkas av flera länders samfällda penningpolitiska åtgöranden. Jfr **K v a n t i t e t s t e o r i n**.

Penningväsen, sammanfattning av penningförhållandena inom ett visst område. För att P. i ett land skall vara välordnat, er-

fordras bl. a. ett så vitt möjligt oföränderligt penningvärde samt enhetlighet, d. v. s. endast ett huvudmynt får finnas, till vilket övriga mynt och sedlar stå i ett fast värdeförhållande. Penningvärdena i olika länder böra ej förändras mycket i förhållande till varandra, utan växelkurserna (se d. o.) böra vara stabila.—*Historik*. Redan vid primitivt varuutbyte uppstår behovet av en enhetlig prisskala (allmän värdemätare) och av ett allmänt bytesmedel. Därtill ha hos olika folk de mest olika varor blivit använda; av spec. intresse är användningen först av boskap och sedan av metaller (guld och silver). Bl. a. hos grekerna förekom, att man uppskattade olika varors *värden* i t. ex. oxar men använde ädla metaller som *bytes*-medel efter dessas värde i oxprisskalan. Smärningom blevo metallerna både prisskala och bytesmedel. Vid varje köp och försäljning måste urspr. kontroll och vägning av bytesmedlet ske. Man fann då på (omkr. 700 f. Kr. i Lydien) att tillverka präglade mynt (jfr *Mynt*). I äldre tider framkallades ofta förvirring i P. genom att furstarna i fiskaliskt syfte försämrade mynthalten. Även den bristfälliga präglingstekniken ledde enl. Greshams lag (se *Gresham*) till haltförsämring genom utplockning av bättre mynt l. ”filning och klippning”, varigenom enskilda gjorde sig inkomst. På 1600-t. började man använda s. k. depositionsbevis (d. v. s. kvitton på till en bank l. bankir inlämnad ädel metall) som bytesmedel. Dylika bevis torde ha utgjort förebilden för banksedlarna (jfr *S e d e l b a n k*). Efter mycket experimenterande under 1700- och 1800-t. med ”parallellmyntfot”, ”dubbel-

myntfot" m. m. blev guldmyntfoten slutligen det härskande systemet. — Under åren närmast före världskriget tillämpades sålunda i flertalet länder *guldmyntfot* l. modifikationer därav (i österrike-Ungern guldväxelpolitik, i latinska myntunionens stater och Nederländerna haltande dubbelmyntfot; se *Guldmyntfot* och *Myntfot*). I några länder tillämpades nominellt *silvermyntfot* men med begränsad prägling för endast statens räkning (i Britt. Indien hölls rupeen i ett fast värdeförhållande till engelska pund sterling och var närmast att betrakta som guldvaluta). Å en del platser (Shanghai, Hongkong) mottogos främmande silvermynt (mexikanska dollars) efter vikt. Slutligen förekom i några länder med oordnat P. oinlösligt pappersmynt, s. k. *fri myntfot*. P. före kriget utmärktes av jämförelsevis stor stabilitet dels i fråga om penningvärdena i varje särskilt land, dels beträffande deras inbördes relationer. Under världskriget frångicks faktiskt guldmyntfoten (ehuru man sökte bibehålla den till skenet) och rubbades guldets värdestabilitet högst väsentligt. Närmaste anledningen var centralbankernas önskan att bevara sina guldreserver orörda. Genom guldexportförbud m. m. sökte man skydda dessa. Krigsfinansieringen, de neutralas exportkrediter till de krigförande m. m. åstadkom inflation (se d. o.), penningvärdet sjönk, och det blev allt svårare att åter göra sedlarna guldinlösliga. Även efter kriget fortgick inflationen, vilket hade sin grund dels i stora statsutgifter ("dyrtidslindrande" åtgärder m. m.), dels i överdriven kreditgivning till näringslivet (för lågt

diskonto). Följden av denna inflation i ett flertal länder samtidigt blev, att även guldets värde sjönk, vilket föranledde Sverige, Danmark och Norge till ett i huvudsak misslyckat försök med guldspärrning (se d. o.). 1920 hade samtliga länder, med ett undantag, övergivit guldmyntfoten; detta undantag var För. Stat., där genom guldexportens frigivande guldmyntfoten återinförts (juni 1919). Vissa länders pappersvalutor (bl. a. pund, floriner, schweiziska franes, svenska kronor) befunno sig doek ganska nära sina resp. guldpåriteter (se d. o.), andra (rubel, mark, franska franes m. fl.) voro betydligt undervärda (deprecierade). 1920—21 försiggick i För. Stat. ett prisfall (en deflation) med åtföljande stegring av guldvärdet; prisfallens orsaker äro ännu omstridda men torde huvudsakl. vara att söka i alltför restriktiv penningpolitik. De undervärda europeiska valutorna togo föga intryck härav utan försämrades; i de fall, då sedermera en återgång till guldmyntfot skett, har ny myntenhet med nedsatt guldvärde måst införas. De förstnämnda valutorna påverkades däremot desto mera och undergingo en stark värdestegring, som vållade svårartade rubbningar i affärslivet och arbetslöshet. Denna värdestegring gjorde det möjligt för Sverige — som första europeiska land (1924) — och England m. fl. länder att åter införa guldmyntfot efter i huvudsak samma bestämmelser, som tidigare gällt.

Penninska Alpena, *Wa'llis-Alperna*, massiv i Väst-Alperna mellan passen Stora S:t Bernhard i v. och Simplon i n.ö., beläget huvudsakl. i Schweiz på gränsen till Italien. Många toppar

över 4,000 m. (förutom toppar i Monte Rosa i s.ö. P. märkas bl. a. Weisshorn 4,512 m., Matterhorn 4,505 m.).

Penni'ska bergen, eng. *Pennine Chain*, höglandsområde i n. England. P., som sträcka sig från Tyne åt s. in i Staffordshire och nå högst i v. (Cross Fell 881 m.), täckas till stor del av hedar och mossar.

Pennklubben, se **Författarföreningar**.

Pennskaft, skämtsam benämning på kvinnlig journalist.

Pennsylvania [pensilve'jniä], stat i n.ö. För. Stat., mellan Eriesjön, New York och New Jersey i n. och ö., Delaware, Maryland, Väst-Virginia och Ohio i s. och v. 116,872 kvkm. 9,3 mill. inv., därav 0,3 mill. negrer. P. är i ö. ett kuperat lågland, i mitten uppfyllt av Alleghanybergen och i v. ett lågt platåland; de båda senare områdena äro mineralrika. Jordbruk och trädgårdsskötsel stå högt. P. är För. Stat:s främsta bergsbruksstat (stenkol, järnmalm, bergolja och naturgas). Betydande industri (spec. stål-) och handel. Största städer Philadelphia, Pittsburg, Seranton, Reading, Erie och huvudstaden Harrisburg. — P., varav s.ö. delen tillhör det först av svenskar och holländare koloniserade området, förlänades 1681 åt William Penn (se d. o.), som gjorde kolonin till en tillflyktsort åt kväkarna. Dessa skapade där en blomstrande koloni, vilken blev en av För. Stat:s ursprungliga 13 stater.

Pennteckning, se **Handteckning**.

Penny [pe'nni], förk. *d* (se **Denar**), engelskt bronsmynt om $\frac{1}{12}$ shilling. Plur. *pence* (twopence = 2 P. o. s. v.) l. *pennies* (i bet. pennystycken).

Pennyweight [pe'nnioe'jt], se **dwt**.

Peñón de Vélez de la Gome'ra [pänjä'nñ de ve'leth], ö vid Marockos Medelhavskust. Tillhör sedan 1508 Spanien och ingår i Los Presidios. 400 inv.

Pe'nsa, se **Pensum**.

Pe'nsa. 1. Guvernement i mell. Ryssland. Jordbruk, boskapsskötsel. 38,840 kvkm. 1,8 mill inv. — 2. Huvudstad i P. 1, vid Volgas högerbiflod Sura. Järnvägsknut. 80,000 inv.

Pensacola [pensäkå'la], stad i n.v. Florida, För. Stat. Bästa naturhamn vid Mexikanska bukten; örlogshamn. 25,000 inv.

Pensée [pangse'], se **Viola**.

Pensésvin, se **Knölsvin**.

Pensio'n [pang-] (fr. *pension*, av lat. *pe'nsio*, avvägning). 1. Löneförmån, som utgår till i statens, kommuns och understundom enskild tjänst anställda personer vid avgång ur tjänst efter viss längre tids anställning. Tidigare betraktades P. som ett understöd till den, som efter långvarig tjänst avgick utan medel till sin försörjning; uppfattningen av P. som en uppskjuten löneförmån har dock alltmer trängt igenom. — I äldre tider behöllo statens tjänst innehavare sina tjänster till sin död, även om tjänsten på grund av innehavarens sjukdom l. av annan anledning måste skötas av vikarie. I slutet av 1700-t. infördes rättighet för tjänst innehavare att avgå vid 70 års ålder med bibehållande av hela lönen. Under hans återstående livstid fick då i stället efterträdadaren vara utan lön. För att undanröja detta misförhållande bestämdes i början av 1800-t., att den, som avgick från befattning med bibehållen lön, skulle överföras på en särskild stat (all-

männan indragningssstaten); hans lön kvarstod då till vederbörande ämbetsverks disposition för avlöning av vikarie å tjänsten. När sedermera avlöningsbeloppen delades i lön och tjänstgöringspenningar, blev P., som utgick med samma belopp som lönen, mindre än den sammanlagda avlöningen. — Enl. lagen 11 okt. 1907 ang. civila tjänst innehavares rätt till P. inträder skyldighet att avgå från tjänst för innehavare av domarämbeten vid 70 års ålder och för andra tjänst innehavare, med åtskilliga undantag, vid 67 års ålder för man och 60 års ålder för kvinna. Bland undantagen märkas lärare vid universitet, högskolor och läroverk, för vilka avgångsåldern är 65 år. Har vid den tidpunkt, då denna skyldighet inträder, tjänst innehavaren uppnått minst 10 tjänstår, erhålles P., som utgår i förhållande till ett för varje tjänst fastställt pensionsunderlag. P. är antingen hel l. avkortad. Hel P., vilken i allm. utgör samma belopp som pensionsunderlaget, erhålles, när jämte den stadgade levnadsåldern viss tjänstålder, i regel 35 tjänstår för man och 30 för kvinna, uppnåtts. Har däremot för hel P. föreskrivna antalet tjänstår icke uppnåtts (men antalet dock uppgår till minst 10), erhålles avkortad P.: för en tjänst innehavare med t. ex. 27 tjänstår utgör P. $\frac{27}{35}$ av pensionsunderlaget. Tjänst innehavare är skyldig erlägga viss årlig pensionsavgift (i allm. växlande mellan 3 och 6 % av pensionsunderlaget), vilken ingår till civila pensionsfonden. — I fråga om militär personal är pensionsåldern: för generaler och vederlikar 65 år, för regementschefer,

regementsofficerare vid intendenturkåren, fält- och regementsläkare samt flertalet civilmilitära personer 60 år, för överstelöjtnanter och majorer, kapteners vid intendenturkåren, bataljonsläkare m. fl. 55 år samt för kompaniofficerare och flertalet underofficerare 50 år. P. utgår för dessa befattningshavare dels ss. P. från arméns pensionskassa, dels ss. fyllnadspension enl. särskilda grunder. — För riksdagens tjänstemän äro bestämmelser meddelade i det vid 1921 års riksdag fastställda avlöningsreglementet. — För pensionering av änkor och barn till statstjänstemän finnas bl. a. Civilstatens änke- och pupillkassa (se Civilstatens pensionsinrättning), Arméns nya änke- och pupillkassa och Flottans pensionskassa, Prästerskapets änke- och pupillkassa, Telegrafverkets änke- och pupillkassa m. fl. — För pensionering av i privat tjänst anställda finnas jämväl ett antal inrättningar. — Ang. den s. k. folkpensioneringen se Socialförsäkring. — 2. Enskild undervisningsanstalt, vanl. med helinaekordering för eleverna (hल्पension); inackordering.

Pensiona't [pang-] (fr., av *pension*, se d. o. 2), inackorderingsställe.

Pensione'ra [pang-], tilldela pension.

Pensionsdistrikt, se Pension snämnd.

Pensionsfullmäktige, se Pension sförsäkringsfonden.

Pensionsförsäkring, se Socialförsäkring.

Pensionsförsäkringsfonden, fond, till vilken pensionsavgifterna enl. lagen 30 juni 1913 om allmän pensionsförsäkring skola ingå. P. uppgick vid ingången av budgetåret 1925—26 till 279 mill. kr. och vid ingången av budgetåret 1926—27 till 316 mill. kr. P. förvaltas enl. reglemente 17 juni 1916 av 7 pensionsfullmäktige.

Pensionsnämnd, en för varje pensionsdistrikt (stad, socken å landet l. köping, som bildar egen kommun) tillsatt myndighet för handläggning av pensionsärenden enl. lagen 30 juni 1913 om allmän pensionsförsäkring. P. består av en ordf. och ett jämnt antal led., högst 6. P. åligger att i allm. övervaka pensionsförsäkringslagens efterlevnad inom distriktet, pröva de i ansökning om pension lämnade upplysningarna, besluta, luruvida sökande äger rätt till pension och, då så erfordras, fastställa den årsinkomst, som skall läggas till grund för beräkningen av pensionstillägg. Nämndens beslut jämte tillhörande handlingar skola insändas till Pensionsstyrelsen.

Pensions- och indragningsstaterna, se *Statsreglering*.

Pensionsstyrelsen, centralt ämbetsverk, lydande under socialdepartementet, för handläggande av pensionsärenden enl. lagen 30 juni 1913 om allmän pensionsförsäkring (s. k. *folkpensionering*). P., som trädde i verksamhet 1914, består av en generaldirektör ss. chef samt 8 byråchefer, 4 sakkunniga, 1 överläkare, 2 läkare samt ett stort antal andra tjänstemän.

Pensionstillskott, kommunala pensionstillskott, benämning å medel, som enl. lag

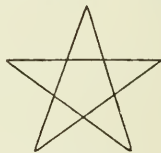
14 juni 1918 om kommunala pensionstillskott och sjukvårdsbidrag av fattigvårdssamhälle anslås för beredande av understöd i penningar och naturaförmåner åt personer, som uppbära pension enl. 1913 års pensionsförsäkringslag men dock befinnas vara i behov av fattigvård.

Pensionär [pang-] (fr. *pensionnaire*), person, som åtnjuter pension; understödstagare; elev i en pension.

Pe'nsum, plur. *pe'n sa* (lat., det avvägda), förelagt arbete, uppgift.

Pentago'n (av grek. *pe'nte*, fem, och *go'ny*, vinkel), se *Polygon*. — **Pentagondodekæ'der** (jfr *Dodekæder*), se *Kristall* sp. 1341.

Pentagra'm (av grek. *pe'nte*, fem, och *gra'mma*, inristat tec-

Pentagram.

ken), magisk figur i form av en femuddig stjärna, vilken kan uppritas med fem linjer i ett enda drag. Som tecken för världsalltet, fullkomligheten, hemligheten etc. användes P. av druiderna m. fl.; under medeltiden ansågs P. som en kraftig amulett (se d. o.) och har senare upptagits som kännetecken av olika hemliga sällskap. Jfr *Alfkors*.

Penta'meruskalk, en med rastroitesskiffern jämgammal, mörk kalksten (äldre silur), uppkallad efter brachiopodsläktet *Pentamerus*. Har stor utbredning i s. Norge, Jämtland och s. Lapplands fjälltrakter.

Pentameter (av grek. *pe'nte*,

fem, och *me'tron*, mått), sexfotad vers med enstavig takt i tredje och sjätte versfoten, i övriga dakt Tyler; dessa kunna i första och andra versfoten utbytas mot trokéer. *P.* användes blott i distikon (se d. o.). Under antiken indelades *P.* stundom i fem verstakter; därav namnet. — Ex.:

Såg du min lilja? O säg! Såg du min
rodnande ros.

(Malmström: *Angelica*.)

Penta'ndria (av grek. *pe'nte*, fem, och *andri'os*, manlig), se **Sexualsystemet**.

Penta'ner, till metanserien hörande kolväten (se d. o.) med fem kolatomer.

Penta'nlanpan, se **Normal-ljus**.

Penta'polis, se **Kyrenaika**.

Pentateuken [-te'vken] (av grek. *pe'nte*, fem, och *tey'kos*, rulle), se **Moseböckerna** sp. 270.

Pentato'midae, sköldskinnbaggar, en fam. Stinkflyn. Kroppen är vanl. platt och bred, skutellen (ett sköldformat stycke av mellankroppen, beläget mellan vingbaserna) mycket stor och halsskölden ofta försedd med utstående sidohörn. Stinkkörtlarna äro väl utvecklade. Huvudsakl. växtätare, som gärna suga saften ur bär och frukter, vilka därigenom bli illasmakande. Vanliga bärfisen l. stinkflyet, *Doly'coris ba'ccarum*, är gulaktigt rödbrun, 9,5—11,5 mm. lång. Skadar stundom korsblommiga växter. — På ek anträffas ofta den bronsbruna *Pentato'ma ru'fipes*. — Larverna av den mörkgröna, vitl. rödfläckiga rapsugaren, *Euryde'ma olera'ccum*, leva på korsblommiga växter och göra stundom stor skada på unga planter av kålrot, kål m. fl. Bekämpas

Pentatomidae. T. v. Bärfis. — T. h. Rapsugare.

genom besprutning med t. ex. 4 % lysollösning.

Pentato'nisk skala (av grek. *pe'nte*, fem, och *to'nos*, ton), skala bestående av fem tonsteg utan halvtonsteg (ex. f, g, a, h, d), utgör den äldsta påvisbara skalformen såväl i öster- som Västerlandet.

Pente'likon, berg i ö. Attika, Grekland, n.ö. om Aten, 1,110 m. Berömt för sin marmor, *pente'lisk marmor*, varav under antiken Athens praktbyggnader uppfördes och som alltjämt brytes.

Pente'ner, till etylenserien hörande kolväten (se d. o.) med fem kolatomer.

Penteri' (eng. *pantry*, av lat. *pa'nis*, bröd), skeppskafferi, diskrum å fartyg.

Pentesilej'a, se **Amasoner**.

Pe'nteus, en sagokonung i Tebe. *P.* motsatte sig Dionysosdyrkan och blev till straff härför söndersliten av mainaderna.

Pentland Firth [pe'ntlænd fəth], sundet mellan Orkneyöarna och Skottland. C:a 30 km. långt.

Pento's, se **Socker**.

Pentosa'ner, kolhydrat, sammansatta av pentoser, ingå i cellväggarna i äldre växtdelar, ss. ved, halm och kli. *P.* ge furfuro l vid upphettning med saltsyra. En del av *P.* går vid foderanalysen i lösning och räknas med i de kvävefria extraktivämnena, en del

Peppar. *Piper nigrum*.

stannar i den olösliga växttråden. Näringsvärdet är ej säkert uttrönt.

Pe'ntry (av eng. *pantry*, skafferier, av *pa'nis*, bröd), kokvrå.

Penu'ltima (lat., av *pac'ne*, nästan, och *u'ltima*, den sista), näst sista stavelsen i ett ord.

Penu'mbra (av lat. *pac'ne*, nästan, och *u'mbra*, skugga), halvskugga. Jfr *Förmörkelser*. — P. kallas även den ljusare gården kring en solfläcks mörka centralparti (u m b r a).

Peo'n (grek. *paio'n*, ursprung namn på ett slags hymn), en fyrstavig versfot (jfr *Metrik*), med den starkaste tonvikten antingen på första stavelsen (fallande P.) l. på den sista (stigande P.).

Peo'n (sp. *peón*, daglönare), uselt avlönad daglönare i det spansktalande Amerika.

Peoria [piä'riö], stad i Illinois, För. Stat., vid Illinois River. Stor industri och handel. Kanalförbindelse med Chicago. 80,000 inv.

Pe'plos, forngrekiskt klädesplagg, huvudsakl. buret av kvinnor (dorisk kvinnodräkt, se *Klädedräkt* sp. 925).

Peppar, kryddor, som erhållas av flera olika växter, främst i s.ö. Asien hemmahörande arter av släktet *Pi'per* (se d. o.). De mogna, torkade och skalade stenfrukterna av *Piper ni'grum*, en klättrande buske, utgöra handelns vitpeppar. Omogna och oskalade frukter av samma art ge, torkade, svartpeppar. Kryddan går vanl. i handeln malen och är ofta utsatt för förfalskningar. Dess skarpa smak betingas av alkaloiden piperi'n. Dessa pepparsorter exporteras framför allt från Malackahalvön. Bladen av *Piper Be'tle*, betelpeppar, användas vid beteltuggning (se *Betel*). Arter av släktet *Ca'psicum* (fam. *Solana'ceae*), örter från Syd-Amerika, ha stora, vanl. röda, uppblåsta bär av växlande form, vilka lämna spansk peppar l. paprika samt kaje'nnepeppar (Cayennepeppar). Den förra produceras i många länder, även i Europa (ss. Ungern), och säljes ofta pulveriserad, den senare kommer från tropikerna. Bägge ha brännande smak. Spansk peppar har medicinsk användning (tinktur till gurgling m. m.). Kryddpeppar utgöres av de ärtstora, torkade, halv mogna bären av *Pime'nta officina'lis* (l. *Euge'nia Pimenta*, fam. *Myrta'ceae*), träd på Antillerna, huvudsakl. Jamaica. Kryddpeppar har stark kryddsmak, som delvis betingas av eugenol. Mor- och negerpeppar, av *Xylo'pia*-arter, träd i tropiska Afrika och Amerika (fam. *Anona'ceae*), användas huvudsakl. i produktionsländerna.

Pepparkusten, se *Guinea*.

Pepparmynta, se *Mynta*.

Pepparrot, se *Nasturtium*.

Pepparträdet, *Schi'nus molle* (fam. *Anacardia'ceae*), träd från

Syd-Amerika, ofta odlat som parkträd i subtropiska länder (ss. i s. Europa). Av *P.* erhålles amerikansk mastix (jfr d. o.).

Pepparätare, se *Tukaner*.

Pepsi'n (av grek. *pe'psis*, matsmältning), se *Enzym* sp. 1105 och *Matsmältning* sp. 1350.

Pepti'der (av grek. *pe'psis*, matsmältning), se *Äggviteämnen*.

Pepto'n (av grek. *pepto's*, kokt, sönderdelad), se *Äggviteämnen*.

Pepys [pepps l. pips], *Samuel*, f. 1633, d. 1703, engelsk ämbetsman, skrev kulturhistoriskt viktiga dagboksanteckningar från Karl II:s tid (utg. ss. *Memoirs of Samuel Pepys*, 2 bd, 1825; senare utvidgade uppl.; sv. övers. 1922).

Per, lat. och itali., genom, för, på. Jfr *An*.

Pe'ra, se *Konstantinopel* sp. 1121.

Per adress, förk. *p. a.*, att avlämnas hos.

Perak [pejra'k], se *Malajstaterna*.

Per a'spera ad a'stra, lat., "över branter till stjärnorna", uttryck, bildat i anslutning till olika klassiska citat.

Pera'ter (av grek. *pera'n*, över-skrida), en av Hippolytos omtalad gnostisk (ofitisk) sekt. Namnet syftar på *P*:s anspråk att ha överskridit gränsen för förgänglighetens värld och nått fram till det eviga livet.

Perborat bildas vid inverkan av vätesuperoxid på borat (se *Bor*) och användes som tvätt- och desinfektionsmedel.

Per ca'pita, lat., se *Caput*.

Perceptio'n (lat. *perce'ptio*), förnimmelse, föreställning, varseblivning. — Hos medeltidsfilosoferna, Cartesius m. fl. äldre filo-

sofer betecknar *P.* rent medvetna förnimmelser l. föreställningar, hos Leibniz även de mera dunkla, av honom tillika betecknade ss. små *P.* (fr. *petites perceptions*), d. v. s. vad man numera plägar kalla undermedvetna själstillstånd. För att beteckna de klart medvetna förnimmelserna i motsats mot de mera dunkla använder Leibniz termen *apperceptio'n* (lat. *ad*, till; *P.* med ett tillskott). Denna term använder han dock även om medvetandets uppfattning av sig självt, självmedvetandet, vilken bet. går igen i Kants *apperceptionsbegrepp*. Det "ursprungliga och nödvändiga medvetandet om jagets identitet med sig självt" l. den transcendental *apperceptionen* är enl. honom villkoret för allt det sammanhang, som i form av de s. k. kategorierna gör företeelsevärlden till en lagbunden helhet. För Herbart blev *apperception* likbetydande med det sammanhang, som skapas mellan nya förnimmelser l. föreställningar och de äldre "föreställningsmassorna" i vår själ, och för Wundt likbetydande med uppmärksam och avsiktlig iakttagelse (se d. o.), en förnimmelse l. föreställnings inträde i vad han kallar medvetandets blickpunkt till skillnad från dess hela blickfält (jfr *Uppmärksamhet*). — *Percipie'ra*, iakta, förnimma, ha en *perception*.

Perceso'ces, en underordn. *Benfiskar*. Simbläsegång saknas. Till *P.* höra bl. a. makrillgäddor, labyrint- och tobisfiskar.

Perceval [p'o'sivəl], *Spencer*, f. 1762, d. 1812, engelsk politiker av torypartiet, led. av underhuset 1796, minister 1801—06, premiärminister 1809. Han nedlade den största energi på fullföljandet av

kriget mot Frankrike. Hans inre politik var ytterligt högkyrklig. P. var personligen ovän till tronföljaren (sedermera Georg IV) och lyckades få dennes befogenheter ss. regent 1811 inskränkta. F. å. mördades P. i parlamentshuset.

Perch [pətj] (eng., av lat. *pe'rtica*, mätstång), engelsk längdenhet, även benämnd *pole* l. *rod*, 5,5 yards, 5,03 m.; ytmått 25,3 kvm.

Percheron [pärsj'raŋ], fr., se Häst sp. 1161.

Percier [-je'], Charles, f. 1764, d. 1838, fransk arkitekt. P. samarbetade med P. F. Fontaine och blev jämte denne skapare av empirestilen, vars karaktär fastslogs såväl genom byggnadsverk (se Fontaine) som genom mönsterblad för arkitekter och möbelsnickare (bl. a. *Recueil de décorations intérieures*, 1812).

Percipie'ra, se Perception.

Percy [pə'si]. 1. Sir Henry P., f. 1364, d. 1403, engelsk ridare med tillnamnet Hotspur ("hetsporre"), medverkade vid Henrik IV:s upphöjelse på tronen. 1403 gjorde han uppror mot denne men besegrades och stupade. P. skildras i Shaksperes skådespel Henrik IV. — 2. Thomas P., f. 1729, d. 1811, engelsk biskop (i Dromore på Irland 1782), utgav en samling folkvisor, *Reliques of ancient English poetry* (3 dlr, 1765), som i hög grad bidrog att väcka intresset för den gamla folkdiktningen.

Perdi'kkas, d. 321 f. Kr., en av Alexander den stores fältherrar och efter dennes död riksföreståndare. För att sammanhålla arvet bekämpade han Antigonos, Antipatros och Ptolemaios (jfr Diadoker sp. 277).

Perdu [-dy'], fr., förlorad; förbi, slut; uppgiven av trötthet.

Père [pär], fr., fader; benämning på fransk präst l. munk (jfr Pater). — **P. noble** [näbl], eg. ädel fader; beteckning för värdiga fadersroller ss. skådespelarfack.

Pe'reat, lat., må han gå under, ned med honom!

Pe'rean (av grek. *pe'ran*, på andra sidan), hos Josephus beteckning för den av judar bebodda delen av öst-Jordanlandet, från Dekapolis i n. till Makairus i s., sedermera även för öst-Jordanlandet över huvud. P. i inskränkt bemärkelse judaiserades under mackabéerna och tillföll efter Herodes den stores död Herodes Antipas (se vid. Herodes). Dess huvudort var Ga'dara (riktigare Ga'd'ora, Ge'dor), trol. det nuv. as-Salt.

Père Hyacinthe [pär iasä'ŋt], se Loyson.

Pèreire [-rär'], Émile, f. 1800, d. 1875, fransk finansman av judisk-portugisisk börd, en av det moderna bankväsendets föregångsmän. Tills. med brodern Isaac P., f. 1806, d. 1880, grundade han Société générale de crédit mobilier, ett av Frankrikes ledande finansföretag, som under Napoleon III:s regering hade vidsträckt internationellt inflytande.

Père Joseph [pär jâsä'ff], se Tremblay.

Père-Lachaise [pär lasjä's], Cimetière du P., Paris största kyrkogård, belägen i stadens n.v. utkant på en plats, uppkallad efter Ludvig XIV:s bikt-fader (se Lachaise). På P. ligga många av Frankrikes största män begravna. Förutom ståtliga enskilda gravmonument märkes Bartholomé's berömda monument *Aux morts* (Åt de döda).

Peremto'risk (av lat. *premitorius*, tillintetgörande), avgörande, slutlig, oåterkallelig.

Perénn (av lat. *perennis*, som varar hela året). *Bot.* Flerårig (i motsats till ett- l. tvåårig).

Péret [-rä'], Raoul, f. 1870, fransk politiker och advokat, invaldes 1902 i deputeradekammaren, där han 1920—24 var talman. P., som tillhör republikanska vänstern, var 1914 handelsminister i Doumergues och 1917 justitieminister i Ribots och Painlevés samt 1926 finansminister i Briands S:e ministär.

Peré'tter (av ital. *pera*, päron), se Citrus sp. 1295.

Perevolotjna, ort i Ukraina, vid Vorsklas inflöde i Dnjestr. Om svenskarnas kapitulation vid P. 1709 se Stora nordiska kriget.

Pérez Galdós [-reth galdå'ss], Benito, f. 1845, d. 1920, spansk författare. P., som är en av realismens främsta representanter i spansk litteratur, skrev seditensromaner samt en serie *Episodios nacionales* (46 bd, 1873—1912), en romantiserad spansk historia från slaget vid Trafalgar fram till våra dagar.

perf., förk. för perfektum.

Perfé'kt (lat. *perfectus*), fullbordad; fulländad, fullkomlig. — **Perfektibili'sm**, läran om mänsklighetens möjligheter till ständigt framåtskridande utveckling. — **Perfektion'i'sm**, uppfattningen av sedlighetens mål ss. fullkomningen av alla individens anlag.

Per'fektum (lat. *perfectum*, fullbordat), se Tempus.

Perfi'd (lat. *perfidus*), trolös, svekfull. — Subst.: perfidite't.

Perfore'ra (lat. *perforare*), genomstinga, göra hål igenom. — Subst.: perforatio'n, som i medicinsk bet. spec. betecknar genombrott av väggen till ett hålrum i kroppen antingen genom

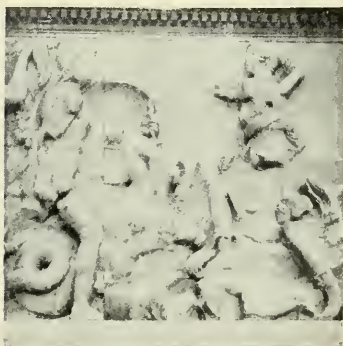

Pére-Lachaise. Monumentet "At de döda". Av P. A. Bartholomé.

yttre våld l. genom varbildning l. annan sjuklig process.

Pergame'nt, skrivmaterial av beredda hudar l. vegetabiliska ämnen, enl. Plinius d. ä. upfunnet i Pergamon på 100-t. f. Kr. (därav namnet). P. undanträngde papyros ss. skrivmaterial och användes ss. sådant företrädesvis under medeltiden men utträngdes av papperet. — Det animaliska P. användes numera i stor utsträckning inom bokbinderiet, till trumskinn m. m. Till P. användas huvudsakl. get-, får-, kalv- och åsnehudar, vilka efter renskrapning inrivs medelst pimpsten med krita och efter torkning glattslipas. — Vegetabiliskt P., **pergamentpapper**, framställes av vanligt papper genom behandling med koncentrerad svavelsyra (se Cellulosa sp. 1131). Det överträffar i flera hänseenden det animaliska, angripes t. ex. icke av insekter och uppmjukas icke av kokande vatten.

Pe'rgamon. l. Under forntiden rike i v. delen av Mindre Asien (jfr Diadoker sp. 279). P. var under attalidernas ätt ett betydande rike och en medelpunkt för konst och vetenskap. Genom sina segrar över galaterna gjorde konung A'ttalos I (241—197 f. Kr.) 230 slut på dessas härj-

Pergamon. Detalj av Gigantomakirelieffen på Zeussaltaret.

ningståg i Asien. Hans efterträdare *Eumenes II* (se denne) understödde romarnas expansion på Balkanhalvön och underlade sig Frygien. *Attalos III* (138—133) testamenterade hela landet till romarna. — 2. Huvudstad i P. l., vid nuv. Bergama. P., som utgrävts 1878—86 och från 1900 av tyska arkeologer, är den främsta fyndorten från den hellenistiska konstepoken. I P:s mitt låg residenset på en hög kulle, omgivet av praktfulla byggnader, främst Zeussaltaret (se ill. till *Byggnadskonst* sp. S33). Detta, som omgavs av en 120 m. lång relieffris, den berömda Gigantomakirelieffen, framställande striden mellan gudar och giganter, förvaras nu i Berlin i museet för antik arkitektur. Ett äldre verk av den pergameniska bildhuggarskolan äro de numera förstörda bronsgrupper, skildrande en kamp mot galaterna ("galaterslaget"), till vilka den nyare forskningen återfört flera berömda antika marmorstatyer, ss. "den döende gallern" (se ill. till *Bildhuggarkonst* sp. 1518).

Pergamo'tt, se *Päronträd*.

Pergamy'npapper, tätt, gla-

sigt sulfitpapper, användes bl. a. till omslag för matvaror (smörpapper).

Pe'rgola, ital., lövsal, vanl. av klättrväxter övervuxen pelargång. Jfr ill. till *Lago Maggiore*.

Pergole'si, *Giovanni Battista*, f. 1710, d. 1736, italiensk tonsättare, skrev ett flertal operor, av vilka särskilt *La serva padrona* (1733; Pigan husbondefru, Sthlm 1781) blev livligt uppskattad. Av kyrkliga verk märkes främst *Stabat mater*, på 1700-t. bl. a. i Sthlm årligen uppförd under passionstiden.

Perhydro'l, se *Vätessuperoxid*.

Pe'ri, i den persiska folktron välsinnade feer, som hjälpa människorna i deras kamp mot mörkrets makter.

Pe'ri, *Jacopo*, f. 1561, d. 1633, italiensk tonsättare (se *Opera* sp. 1325).

Pericardi't (av grek. *peri'*, omkring, och *kardi'a*, hjärta), se *Hjärtssjukdomar* sp. S29. — *Pericardium*, se *Hjärta* sp. S23.

Peri'culum in mo'ra, lat., "fara i dröjsmål", citat från *Livius*.

Perido't, se *Olivin*.

Peridoti'ter, fältspatfria bergarter, i vilka olivin utgör en av huvudbeståndsdelarna.

Périer [-je']. 1. *Casimir P.*, f. 1777, d. 1832, fransk bankir och liberal politiker. Premiärminister 1831—32, strävade P. att öka Frankrikes inflytande i Europa och tryggade bl. a. genom sitt ingripande Belgiens frigörelse. — 2. Se *Casimir-Périer*.

Periferi' (av grek. *perife'ria*, kringgående), cirkelns omkrets. Om radien är *r*, är P. $2\pi r$ (se *Pi*). — *Periferivinkel*, en

vinkel, vars ben gå genom ändpunkterna av en viss cirkelbåge och vars spets ligger på periferin. Alla periferivinklar på samma båge äro lika stora och hälften så stora som medelpunktsvinkeln på samma båge. — *Perifé'risk* (*perife'r*), som hör till periferin; yttre, oväsentlig.

Perifra's (grek. *perifrasis*), retorisk omskrivning, bestående i att en enkel benämning ersättes med en sammansatt (t. ex. Norrland med "midnattssolens land"). — *Perifra'stisk*, omskrivande.

Perige'um (av grek. *peri'*, omkring, och *ge*, jord), se *Apo'geum*.

Périgueux [-gö'], huvudstad i dep. Dordogne, s.v. Frankrike, vid en biflod till Dordogne. Biskopsäte. 34,000 inv. — P. har många romerska fornlämningar, bl. a. en större amfiteater. Katedralen Saint-Front, från 1100-t:s förra hälft, är en egenartad, bysantiskt influerad korskupolkyrka. Medelpunkt för tryffelodling. Handel med jordbruksprodukter och redskap; järnvägsknut. — P. var under medeltiden huvudstad i det omgivande grevskapet *Périgord*.

Périgueux. Katedralen Saint-Front.

Perikles. Antik marmorbyst efter Kresilas.

Perihe'lium (av grek. *peri'*, omkring, och *he'lios*, sol), den solen närmaste punkten i en planets l. komets bana. Jfr *Aphelium* och *Apsid*.

Pe'rikles, f. omkr. 500, d. 429 f. Kr., atensk statsman. Från omkr. 460 det demokratiska partiets ledare i Aten, inskränkte P. areopagens makt och blev ss. förste strateg efter Kimons död 449 allena-rådande. P:s styrelse bildar höjdpunkten i Atens historia. Han avvecklade den både mot Sparta och perserna aggressiva politiken samt konsoliderade och utvidgade atenska sjöförbundet. Därmed ville han lägga grunden till Atens herravälde i Grekland. Själv fint bildad, värtalig och representant för tidens fria filosofi, understödde han den andliga odlingen och samlade kring sig och sin älskarinna, Aspasia (se d. o.), framstående konstnärer och lärda, bl. a. Anaxagoras och Feidias. I Aten tog han initiativet till uppförandet av flera monumental-

byggnader (se Akropolis). Efter peloponnesiska krigets utbrott störtades P. 430 men fick upprättelse kort före sin död.

Perikli'n, en efter tvärxaxeln sträckt albit.

Periko'per (av grek. *perikopai'*, avskurna stycken), de för sön- och helgdagarnas gudstjänster fastställda, till liturgisk läsning l. ss. text för predikan avsedda bibelstyckena (i den romerska kyrkan kallas de *lectio'nes*, läsestycken). Med kyrkoårets utbildning kommo så småningom bestämda P. i bruk. P. hämtades urspr. såväl ur G. T. som ur N. T. Från 500-t. innehåller dock den romerska mässan blott evangelie- och episteltexter. (Om de böcker, vari P. samlades, se *Evangeliebok* och *Missale*.) Luther övertog i stort sett den romerska kyrkans serie av P., medan de reformerta helt slopade dem och i allm. införde sammanhängande bibelläsning. Detta var även Olaus Petris avsikt, men från 1541 tilläts åter i svenska kyrkan användandet av P., och från 1614 äro dessa uttryckligen påbudna. I Sverige ha från 1862 införts nya serier av P., vilka omväxlande med de gamla tjänstgöra ss. predikotexter.

Peri'm, ö av vulkaniskt ursprung i Bab al-Mandab, sedan 1857 tillhörande Storbritannien. P. lyder liksom Aden under indiska regeringen. Befäst. 13 kvkm.

Perime'ter (av grek. *peri'*, omkring, och *me'tron*, mått). 1. Apparat för bestämning av det perifera seendets utbredning. Se *öga*. — 2. Omkretsen av en sluten figur. Cirkelns P. kallas periferi.

Perimorfo's, en kristall, som består av ett tunt skal av ett mineral kring en kärna, bestående av

en blandning av detta och ett annat mineral.

Peringskiöld, Johan, f. 1654, d. 1720, hette urspr. *Peringer*, adlad P. 1693, fornforskare, riksantikvarie 1693. P. samlade synnerligen värdefulla historisk-antikvariska anteckningar över Sverige, *Monumenta Svegotica* (nu i Kungl. Bibl.), varav han utgav beskrivningar av Tiundaland och av Ulleråkers härad (1710, resp. 1719).

Perio'd (grek. *peri'odos*, av *peri'*, omkring, och *hodo's*, väg), tidsskede, tidevarv (jfr *Cykel*). *Fys.* 1. Den tid, inom vilken en regelbundet fram och åter varierande storhet återkommer till samma fas. Ofta finnas flera P. samtidigt, ss. de meteorologiska fenomenens dagliga och årliga P. Om växelströmmars P. se *Elektrisk ström* sp. 918. — 2. Se *Radium*. — *Matem.* P. för en funktion är det minsta tal, så beskaffat, att funktionens värde ej ändras, om den oberoende variabelns värde ökas l. minskas med en multipel av talet. De enklaste periodiska funktionerna äro de trigonometriska. — *Periodiskt decimalbråk*, decimalbråk, i vilket (ev. med undantag för de första siffrorna) samma siffergrupp ständigt återkommer. Det kan uppfattas som en oändlig geometrisk serie och är alltså ett rationellt tal. — *Geol.* Se *Geokronologi*. — *Språkv.* Se *Sats*.

Periodicite't (av *period*, se d. o.), periodisk växling, regelbunden återkomst. — *Bot.* Periodiskt återkommande företeelser i växternas liv, t. ex. periodisk lövsprickning och lövfällning, blomning och fruktsättning. I länder med utpräglade skillnader mellan

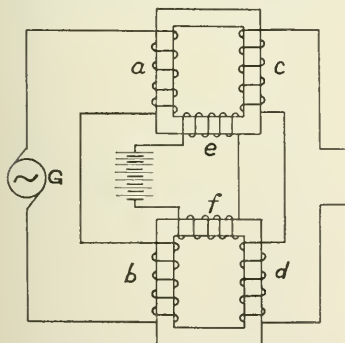
årstiderna råder samklang mellan dessa och P., men i tropiska länder utan utpräglad torrtid kunna t. ex. olika träd av samma art fälla löven under skilda årstider. Av dagsperiodiska företeelser märkas t. ex. nyktinastiska rörelser. Jfr Drivning.

Perio'disk (av *period*), med bestämda mellantider.

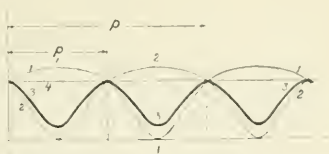
Periodiska systemet, se Grundämnen sp. 22 ff.

Periodisk skrift, i T. F. använd beteckning å sådan skrift, som utges i nummerföljd l. på bestämda tider, d. v. s. har karaktären av tidning l. tidskrift. Utgivare av P. skall anmäla sig samt skriftens titel och tryckningsort hos justitieministern, som äger utfärda hinderlöshetsbevis (se Utgivningsbevis).

Periodomformare, synkrom motorgenerator, där växelström av visst periodtal inledes i motorn och uttas ur generatoren i form av växelström med annat periodtal. Emedan förhållandet mellan periodtalen är lika med förhållandet mellan antalet magnetpoler i resp. motor och generator, kan icke varje önskat periodtal erhållas.

Periodtransformator. G växelströmsgenerator, a och b primär-, c och d sekundär-, e och f likströmslindningar.

Periodtransformator. 1 och 2 primärinduktion, bildad av växelström och likström i resp. transformatorer. 3 resulterande induction, 4 av enbart likströmmen framkallad induction. P och P_1 periodlängderna hos primärinduktionerna, resp. den resulterande inductionen.

Periodsupare, se Dipsonani.

Periodtal, hos växelströmmar, antal perioder (se Elektrisk ström) per sekund. För att en växelström skall vara tjänlig till belysningsändamål bör den icke ha ett lägre P. än 50, emedan lamporna eljest flimra. Nämda P. är det i Europa vanligaste; i Amerika går man ofta t. o. m. 133. För järnvägsdrift användes huvudsakl. P. 15, 16 $\frac{2}{3}$ och 25.

Periodtransformator, apparat för höjning av en växelströms periodtal. Principen är härvid vanl. strömmens förvridning ur sitt sinusformiga förlopp, grundsvängningens eliminerande samt utnyttjande av en av de uppstådda översvängningarna. I Epsteins P. användas två transformatorer, vilka utom de seriekopplade primär- och sekundärspolarna för växelströmmarna ha en tredje lindning, genom vilken likström av samma styrka som växelströmmen ledes. Dessa lindningar, c och f, som i kärnorna framkalla ett magnetfält nära mättning, äro motsatt riktade: likströmmen samarbetar således med den primära växelströmmen i den ena transformatorn, samtidigt som den motarbetar den i den andra. Induk-

tionens positiva amplituder bli på grund av fältets höga mättningsgrad mycket mindre än de negativa. Förloppet sinusform har härigenom blivit störd, och den resulterande induktionen (fig. 2) alstrar i lindningarna *c* och *d* en växelström med fördubblat periodtal. Genom seriekoppling av flera dylika *P.* kan frekvensen mångfaldigas, så långt apparaternas verkningsgrad tillåter. Inga *P.* medge nedtransformering av periodtalet. Trefasström omtransformeras till enfasström med tredubbel frekvens genom tre enfastransformatorer med stjärnkopplade primär- och seriekopplade sekundärlindningar.

Perioiker (grek. *peri'oikoi*, de kringboende), samhällsklass i forntidens Sparta. *P.* voro fria men saknade politiska rättigheter.

Perio'st, Periosti't (av grek. *perio'ston*, benhinna), se **Benhinna**.

Peripate'tiker, *peripate'tiska skolan* (jfr **Aristoteles** sp. 641), beteckning för Aristoteles' lärjungar. Efter dennes död leddes *P.* av **Teofra'stos** från Lesbos, f. omkr. 372, d. omkr. 288, som bl. a. gjorde sig bemärkt genom två botaniska verk (*Peri' fyto'n historias* och *Peri' fyto'n aition*), vilka ända in på 1600-t. behärskade botanikens utformning. Hans efterträdare ss. ledare, skolark, blev **Strat'on** från Lampsakos, vilken utbildade Aristoteles' metafysik i panteistisk och naturalistisk riktning. Skolan fortlevde ännu på 200-t. e. Kr., vid vars början den företrädades av bl. a. Aristoteleskommentatorn **Alexander**.

Peri'pteros (grek. av *peri'*, omkring, och *ptero'n*, vinge, kolonad), se **Tempel**.

Perisko'p (av grek. *peri'*, omkring, och *skopi'n*, se). 1. *P. l. bistigma't*, se ill. till **Objektiv**. — 2. Synrör med prismor och linssystem, vari horisonten l. del därav kan betraktas, utan att observatören själv är synlig (på *U-båtar* med endast *P:s* topp över vattenytan). Förstoringen är vanl. svag. — **Perisko'pisk**, se **Glasögon**.

Peristaltik (av grek. *peristaltiko's*, sammantryckande), vägförmigt fortskridande kontraktion av väggen i rörformiga organ, varigenom innehållet framdrives i rörelsens riktning. Är denna motsatt den normala, kallas kontraktionen **antiperistaltik**. Jfr **Tarm**.

Peristalti'n, se **Rhamnus**.

Peristylium (lat., av grek. *peri'*, omkring, och *stylos*, kolonn), *peristyl*, se **Bostad** sp. 383.

Perithe'cier, *peritecier*, se **Ascomycetes**.

Peritone'um, lat. se **Buk**. — **Peritoni't**, se **Bukhinneinflammation**.

Perka'l (fr. *percale*), en tryckt, tvåskaftad bomullsvävnad, huvudsakl. använd som skjorttyg.

Perka'n, *berka'n* (ital. *baracane*), en sorts vävnad av gethår och ull.

Per kassa, kontant. Jfr **Kassa**.

Perkin [pø'kin], sir **William Henry**, f. 1838, d. 1907, engelsk kemist, som särskilt ägnade sig åt färgämnesframställning; upptäckte bl. a. mauvein.

Perklora't, se **Klor** sp. 906.

Perklor'syra, *detsamma* som **överklor'syra**. Se **Klor** sp. 906.

Perkussio'n (av lat. *percussio*), stöt. — *Med.* Metod att genom knackning på kroppsytan bedöma underliggande organs

storlek och beskaffenhet (jfr Förtätning). Vanl. knäckas med ena handens krökta långfinger mot yttre leden av andra handens mot kroppsytan lagda fingrar. Känd redan av Hippokratés, utbildades metoden huvudsakl. av österrikiske läkaren Leopold Auenbrugger (f. 1722, d. 1809). P. är ett av den medicinska diagnostikens viktigaste hjälpmedel. — Verb: perkute'ra.

Perkussionscentrum, se Stöt.

Perkussionsinstrument, slaginstrument (puka, trumma, triangel, klockspel m. m.).

Perlis, se Malajstaterna.

Perli't, se Ståle.

Perm, stad i Uralområdet, Ryssland, vid Kama. Stor industri och handel. Universitet. 70,000 inv.

Perm, förk. av permperioden (se d. o.) l. permiska systemet.

Permane'ns (av lat. *permanere*, förbli), varaktighet, beständighet. — Adj.: perma'nent.

Permanent internationella domstolen, se Nationernas Förbund sp. 638 f.

Permanent axel, se Friaxel.

Permanentvitt, se Barytvitt.

Permangana't, se Manganföreningar sp. 1171.

Permeabilité (fr. *perméabilité*, av lat. *permeare*, genomgå), genomtränglighet (hos membraner o. d., jfr Osmos). — *Fys.* Se Magnetiskt fält sp. 1060. — Adj.: permea'bel.

Permiska formationen, se Permperioden.

Permissio'n (fr. *permission*, av lat. *permittere*, tillåta), kortare ledighet (spec. i militär termino-

logi). — Permitt'e'ra, ge permission.

Pe'rmoser, Balthasar, f. 1650, d. 1732, tysk bildhuggare, verksam särskilt i Dresden, där han i praktfull italiensk barockstil utförde bl. a. en del av utsmyckningen av Zwinger.

Permperioden (i Tyskland ofta kallad *Dyas*), geologisk period, uppkallad efter förutvarande ryska guv. Perm, där dess avlagringar inta en stor yta; den yngsta perioden inom paleozoiska eran. P:s avlagringar, pe'rmiska syste'met l. formatio'nen, uppträda flerstädes; deras utbildningsformer tyda på starkt varierande klimatologiska förhållanden. I Tyskland indelas systemet i en undre del (*Rotliegendes*) och en övre (*Zechstein*). Såväl den förras rödfärgade konglomerat och sandstenar som den senares dolomiter, gips och bergsalt synas vara avlagringar, bildade på land och i insjöar. I Zechstein uppträda mäktiga kalisaltavlagringar (Stassfurt m. fl. ställen). Permavlagringarna i England överensstämma i det stora hela med Tysklands. De sydeuropeiska och nordamerikanska synas till stor del vara verkliga havsavlagringar. På s. halvklotet uppträda i Australien, Afrika, Syd-Amerika och Indien permiska avlagringar med moräner, tilliter och varvig lera samt jökelrepade stenar i moränerna och slipade och refflade ytor under de sistnämnda. Dylika bildningar visa, att istid gått över dessa länder i permisk tid. I tydligt samband med istidsavlagringar uppträda lämningar av Glossopterisfloran (se d. o.). Flera för karbonperioden utmärkande grupper av lummerväxter (*Lepidodendron*, *Sigillaria*) och fräkenväxter (*Ca-*

lamaria'les) dogo under P. ut, men cykadofyter uppträdde i stället. Ormbunkar, barrträd och *Cordai'tes* voro allmänna. Av ryggradsdjur uppträda fiskar, huvudsakl. ganoider men även hajfiskar. Bland amfibierna märkas de egendomliga stegocefalerna. Under P. uppträdde de tidigaste reptilerna, nämligen rhynchocefalerna samt *Theromorph*a. Av ryggradslösa djur märkas foraminiferer, bland vilka *Fusulin*a uppträder bergartsbildande, brachiopoder (se *Brachiopoda*), med det formrika *Productus*-släktet, samt huvudfotingar med former, som stå nära de karboniska (goniatiter), men också med sådana, som peka hän mot trias (ceratiter och ammoniter).

Permutatio'n (av lat. *permutare*, ändra om), de olika sätt, på vilka ett antal element kunna ordnas. Antalet P. av n olika element är $n!$ (se **Fakultet**. *Matem.*). Äro p av elementen lika,

blir antalet P. $\frac{n!}{p!}$. — **Cyklisk P.** är den omflyttning, vid vilken ett antal element tas från slutet och sättes före de andra, ss. då *abcde* överföres i *deabc*. — **Permutationsgrupp**, en grupp permutationer.

Pernambuco [-bo'kko]. 1. Kuststat i ö. Brasilien. Produktion av socker och bomull. 128.395 kvkm. 2,4 mill. inv. — 2. P. l. Recife, huvudstad i P. l, vid Atlanten. Sockerraffinaderier. Livlig handel; export av socker, bomull, tobak, hudar. Anlöpes av många ångbåtslinjer; stor järnvägsknut. 260,000 inv. — P. anlades på 1530-t.

Pe'rnau [-nao], estn. *Pärnu*, stad i Estland, vid floden *Perinaus* utlopp i *Perinau* viken

av Rigabukten. 19,000 inv. — P., som fordom hade slott och befästningar, var ofta omstritt under svensk-ryska krig. 1699—1710 var nuv. Dorpats univ. förlagt till P.

Perniciö's (fr. *pernicieux*), skadlig; elakartad.

Pe'rnter, Joseph Maria, f. 1848, d. 1908, österrikisk meteorolog, prof. i Innsbruck 1893, i Wien 1897, chef för Österrikes meteorologiska centralanstalt. P. undersökte atmosfärens ljusförhållanden samt organiserade undersökningarna i Österrike rör. jordbävningar. Utgav bl. a. *Meteorologische Optik* (1902—06).

Pérochon [-sjå'η], Ernest, f. 1885, fransk författare, folkskollärare, har utgivit berättelser med hembygds- och allmogemotiv, bl. a. den med Goncourtpriset belönade *Néne* (1920, sv. övers. 1921).

Peronospora'ceae, se **Phycomycetes**.

Perosi [-rå'si], Lorenzo, f. 1872, italiensk tonsättare, 1898—1915 ledare av kören vid Sixtinska kapellet, har tonsatt 25 mässor, ett flertal oratorier, orkesterverk, kammarmusik m. m.

Peroxida'ser, enzym (se d. o.), vilka förmedla överförandet av syre från en superoxid till ett annat ämne men ej direkt verka oxiderande. Förekomma i organ och vävnader från djurvärlden.

Perpendicular style [pəpən-di'kkjələ stajl] (eng., lodrät stil), den sengotiska byggnadsstilen i England. Se **Engelsk konst** sp. 1028.

Perpendi'kel (lat. *perpendiculum*), sänklod; pendel. — **Geom.** Detsamma som normal (se d. o. **Geom.**). — **Skepps**. Lodrät linje å ett fartyg, dragen antingen akter om förstäven l. akter om

akterstävén l. ock i hjärtstockens centrumlinje, då roderstäv saknas.

Perpe'tua, en förnäm kristen kvinna i Kartago, vilken jämte sin slavinna Feli'citas led martyrdöden (sannol. 202). Deras äminnelse dag i romerska kyrkan är 6 (urspr. 7) mars.

Perpetue'll (fr. *perpétuel*), oavbruten, ständig, ihållande.

Perpe'tuum mo'bile (lat., ständigt rörligt), tänkt maskin, som oavbrutet levererar mekaniskt arbete utan att fordra energitillförsel. Omöjligheten härav följer av energiprincipen. — Ett P. "av andra slaget" är en maskin, som från en värmekälla av viss temperatur oavbrutet mottar värme och restlöst omvandlar det till mekaniskt arbete (omöjligheten av ett sådant P. följer av entropiprincipen; se *Termodynamik*).

Perpignan [-pinja'ŋ], huvudstad i dep. Pyrénées-Orientales, s. Frankrike, nära Medelhavet. 55,000 inv. — P., som varit huvudstad i det fordom spanska Roussillon, har delvis spansk karaktär. Det s. om P. belägna citadellet omsluter ett på 1200-t. grundat slott. Starka äldre och nyare befästningar. Biskopssäte. Vin- och fruktodling, silkesmaskavel. Knutpunkt på Sydbanan.

Perple'x (av lat. *perple'xus*, invecklad), häpen, handfallen.

Per procu'ra [ital. utt. -ko'ra], ital., genom ombud.

Perrault [-rå']. I. Claude P., f. 1613, d. 1688, fransk arkitekt, urspr. läkare. P. är en av den franska klassicismens förnämsta representanter inom arkitekturen. Han verkade för de antika idealen dels genom skrifter (bl. a. Vitruviusupplagor), dels genom sina byggnadsverk, främst den berömda kolonnaden å Louvre

(se ill. till d. o. sp. 771—772), uppförd 1665—80. — 2. Charles P., f. 1628, d. 1703, den föreg:s broder, fransk författare och ämbetsman, en av Colberts närmaste medhjälpare, led. av Fr. akad. 1671. P. är bekant för sina *Contes* (1697, sv. övers. 1873), där han i en frisk och älskvärd ton återberättar en rad populära folksagor. I sin tids strid mellan förespråkarna för den antika och den moderna litteraturen ("querelle des anciens et des modernes") spelade P. en viktig roll som motståndare till antikefterhärmandet.

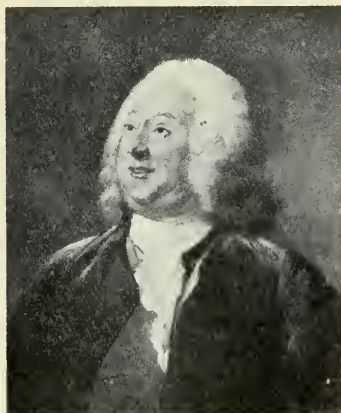
Perrin [-rå'ŋ]. I. Émile P., f. 1814, d. 1885, fransk teaterledare, chef först för Stora operan, sedan för Théâtre-Français, vars repertoar han moderniserade genom att med densamma införliva även det samtida dramat. — 2. Jean P., f. 1870, fransk fysiker, 1910 prof. i fysikalisk kemi vid Sorbonne, visade, att katodstrålarna medföra negativ elektrisk laddning, samt beräknade ur kolloidala partiklars browniska rörelse och andra egenskaper molekylernas absoluta vikt, varför han 1926 fick Nobelpriset i fysik.

Perronet [-nä'], Jean Rodolphe, f. 1708, d. 1794, fransk ingenjör, direktör för École des ponts et chaussées i Paris 1747, framstående brokonstruktör (se *Bro* sp. 593).

Perro'ng (av fr. *perron*, fritrappa, av *pierre*, sten), avstigningsplan vid järnvägsstation.

Perronneau [-nä'], Jean Baptiste, f. 1715, d. 1783, fransk porträttmålare i pastell. P:s pasteller utmärka sig för ett lysande, impressionistiskt brett föredrag och en smältande kolorit. I saknad av de La Tours psykologiska skarpblick, lyckades han ej hålla sig uppe i konkurrensen

Greve de Bastard. Pastell av Jean Baptiste Perronneau.

med denne utan nödgades söka sina kunder utom Frankrike, bl. a. i Holland, där han dog.

Perrotin (fr. *perrotine*), se Tygtryck.

Perry [pe'rri], Matthew Calbraith, f. 1794, d. 1858, nordamerikansk sjöofficer, kommandör 1841. Genom en expedition till Japan (se d. o. sp. 71) 1852—54 utverkade P. detta lands öppnande för För. Stat:s handel.

Pers, Anders, f. 1860, tidningsman, liberal politiker, 1898 utg. av (sedan 1908 redaktör för) Vestmanlands Läns Tidning, led. av F. K. sedan 1911. P. är initiativtagare till Vasaloppet (se d. o.).

Persberg, Värmlands största järnmalmsfält, i Färnebo skn. Malmerna utgöras av skarnmalmer av olika slag, från kalkrika till magnesiarika, liggande i en mäktig, starkt hopveckad kalkdolomitmassa, huvudsakl. utefter gränserna mot omgivande leptit. Anrikningsverk. 1911—20 bröts i medeltal 35,000 ton malm per år. Äg. Persbergs gruve a. b.; för-

valtas av Filipstads bergslags gemensamma förvaltning.

Per se, lat., i och för sig, av sig själv.

Perse'del (av fr. *parcelle*, litet stycke, av lat. *pars*, del), föremål (särskilt klädesplagg), som hör till förråd, soldatutrustning etc.; i kameralt hänseende de förnödenheter, dagsverken m. m., i vilka jordeboksräntan delvis utgjordes. — **Perse'delränta**, den grundskatt, som utgjordes i perseudlar, ej i penningar (se Grundskatt sp. 15).

Perse'fone (lat. *Prose'rpina*), i grek. myt. Demeters dotter. P. blev, då hon plockade blommor på en äng, bortrövad av Hades, som gjorde henne till sin gemål och underjordens drottning. Demeter sörjde henne och lät ingen växtlighet spira på jorden. Till slut lyckades hon utverka, att P. halva året skulle få vistas hos henne. Till minne härav instiftades de eleusinska mysterierna (se Eleusis). P. har blivit en symbol för årstidernas växling.

Perse'iderna, periodiska stjärnfallssvärmar, uppträdande i aug. (augustistjärnfallen), med radiationspunkten i stjärnbilden Perseus.

Perse'polis, fordom en av det akemenidiska perserrikets huvudstäder, grundad av Dareios I, nu ett ruinfält, ung. 60 km. n.ö. om Sjiraz. På en kolossal terrassbyggnad ligga ruinerna av åtta, främst av Dareios och Xerxes uppförda, portbyggnader och palats, delvis med väldiga kolonnhallar, varav endast ett antal kolonner, hörnpelare o. d. med märkliga skulpturrester kvarstå (se ill. till Persien sp. 150), medan de förbindande murarna av lufttorkat tegel totalt försvunnit. I terrass-

Persepolis.

byggnadens väggar ligga tre av de senare akemenidkonungarnas gravar. — I närheten ligger Naksji-Rustem med fyra äldre, i klippan inbyggda konungagravar, bland dem Dareios' och Xerxes' (se ill. till Byggnadskonst sp. 318) samt klippreliefer från sasanidisk tid.

Perserkrigen, se Grekland sp. 1530 f.

Pe'rseus. 1. Grekisk sagohjälte, son till Zeus och konungadottern Danaë. På grund av en spådom, att Danaës fader skulle bli dödad av en dotterson, hade fadern inneslutit dottern i ett koppartorn, dit emellertid Zeus trängde in i form av ett guldregn. P. och hans moder inneslötos i en kista, som kastades i havet men flöt i land på ön Serifos, där P. växte upp. Därifrån sändes han att döda gorgonen Medusa, som bodde vid Okeanos yttersta rand och hade förmågan att med sin fruktansvärda blick förstena betraktaren. Med hjälp av Hermes och Atena lyckades P. avhugga Medusas huvud. På hemfärden befriade P. Andromeda (se d. o.), som han fick till maka. Med gorgonhuvudet förstenade han sedan sina fiender och gav det slutligen åt Atena (se d. o.), som fäste det på sin sköld. Förutsägelsen om

morfaderns död gick i fullbordan, i det P. råkade döda honom vid diskuskastning. P. bosatte sig sedan i Tiryns, grundade Mykene och blev stamfader för flera sagohjältar, bland dem Herakles. — 2. Konung av Makedonien (se d. o. sp. 1105).

Pe'rseus, stjärnbild på n. hemisfären, belägen mellan Cassiopeia och Oxen. P. innehåller bl. a. stjärnan Algol (se d. o.).

Perséus, Edvard, f. 1841, d. 1890, målare, hovintendent 1882. P., som bl. a. studerade för Piloty, utförde främst historiemålningar och porträtt. Sin största insats gjorde han som lärare.

Perseveratio'n, Perseverationstendens, se Föreställning sp. 920.

Pershing [pø'sjing], John Joseph, f. 1860, nordamerikansk general, 1917 högste befälhavare över till Frankrike översända amerikanska stridskrafter, vilkas operationer han hösten 1918 under Foch ledde på Verdunfronten. 1921—24 generalstabschef. Se ill. sp. 143.

Pershyttan, masugn i Nora landskommun, anlagd 1621. Äg. a. b. Pershyttan, grundat 1910.

Pershyttefältet, ett av de största och äldsta järnmalmsfäl-

John Joseph Pershing.

ten i Nora bergslag. Malmerna utgöras av svartmalmer, uppbländade med finfjällig blodsten och kvarts. Anrikningsverk. Produktionen 1924 var 17,471 ton järnmalm. Äg. Persshytte gruvebolag.

Persia'n (efter *Persien*), se **Fårsläktet** sp. 833.

Persien, officiellt **Ir a' n**, stat i v. Asien, mellan 25° och 40° n. br. samt 44° och 63° 30' ö. l. 1,6 mill. kvkm. 8—10 mill. inv. (5—6 per kvkm.). — *Gränser och naturbeshaffenhet.* P., som i s. gränisar till Omanviken och Persiska viken, i v. till Irak och Turkiet, i n. till Transkaukasus' och Turkmenistans sovjetstater samt Kaspiska havet, i ö. till Afghanistan och Belutsjistan, omfattar v. och större delen av Iran, en högslätt, som begränsas och på sina ställen genomdras av veckade bergskedjor. I n. märkes Elburs (Demavend, 5,670 m.), som åt ö. övergår i n.ö. P:s randberg; i s. gå flera parallella kedjor, som nå 2,500—3,000 m. Stora delar av P. äro öken, *Lut*, och saltstätt, *Kavir*. Utmed sydkusten löper en sandig sträcka. Floderna ha betydelse för bevattningen, ehuru de i allm. äro

små. Av sjöarna äro de största Urmija i n.v. och saltträsket Hamun-i Helmand i ö. — *Klimatet*, utmärkt av ringa nederbörd (vinterregn, omkr. 250 mm.) och häftiga stormar, är tropiskt hett vid s. kusten; i det inre av P. råder vinterkyla och sommarvärme, modererad av höjden ö. h. — Om *växt- och djurvärld* se *Asien* sp. 736 f. — Av *befolkningen* är flertalet perser med indoeuropeiskt språk (se *Iranska språk*). Araber beräknas till 260,000, turkar till 720,000, kurder till 675,000 och européer till 1,200. Forntidens perser torde ha uppstått genom hopsmältning av invandrade arier med tidigare invånare. Ättlingar av de gamla perserna finnas mest bland den åkerbrukande befolkningen, *t a d s j i' k e r n a*, medan nomadstammarna äro mera blandade; till de renare avkomlingarna höra *parserna* (se d. o.). De egentliga perserna äro av medellängd, välbyggda, med bruna ögon, böjd näsa och svart l. brunt hår. De äro i allm. intelligenta men opålitliga. Levnadssätt, klädedräkt och föda äro rent orientaliska. Ett typiskt mansplagg är den höga fårskinnsmössan (av tatariskt ursprung). I n. ligga de förnämsta städerna Teheran (huvudstad), Tabris, Mesjhed och Resjt. I mell. P. är Isfahan, i s. hamnarna Abusjehr och Muhamera viktigast. — Bland *näringar* märkes främst jordbruk, som sysselsätter hälften av befolkningen, bedrivs i oaser med konstgjord bevattning och bl. a. producerar spannmål, frukter, opium, dadlar, gulbär, tobak och bomull. Boskapsskötseln omfattar bl. a. får; ¼ av befolkningen är nomader. Silkesmaskaveln och textilhantverket (särskilt mattor och sjalar) stå av gammalt

högt. Mineraltillgångarna äro betydande, men hittills produceras huvudsakl. blott bergolja (1925 5 mill. ton). P. är en viktig marknad för europeiska industriprodukter; utrikeshandeln ligger i n. i ryska, i s. i engelska händer. Kommunikationerna äro bristfälliga; järnvägarnas längd var 1923 564 km. — *Myntenhet* är kran à 20 sjahis (på silvermyntfot med växlande värde). — *Mått och vikt*. Viktenhet är miskal (4,6 gr.) och längdenhet zar l. gaz, som dock varierar (vanl. = 1,04 m.). — *Författning och förvaltning*. Härskaren, sjahen, biträdes i förvalt-

ningen av f. n. 9 ministrar; för lokalförvaltningen är P. indelat i 33 provinser, styrda av generalguvernörer. 1906 skapades en folkvald nationalförsamling, som dock ej sammankallats regelbundet. — *Försvarsväsen*. Armén har reorganiserats och modernt utrustats efter europeiskt mönster samt består av 5 divisioner, 2 självständiga brigader, flygtrupper m. m. Fredsstyrkan skall enl. plan uppgå till omkr. 60,000 man. Flotta saknas. — *Religion*. Av befolkningen äro flertalet muhammedanska sjiiter, 850,000 äro sunniter, 40,000 judar och 10,000

Landskap i närheten av staden Sjiraz, s. Persien.

parser. Av kristna samfund är armeniernas (50,000) det största. Nestorianerna beräknas till 30,000. En hel del av dessa ha dock övergått till grekisk-ortodoxa kyrkan, andra leva sedan länge i union med Rom. Kristendomen kom till arsakidernas rike från Syrien senast under 100-t. och vann här redan före 200 en mycket snabb spridning (även till de ö. prov.) men förföljdes på 300- och 400-t. Mot slutet av 400-t. antog P:s kyrka den nestorianiska bekännelsen (se vid. Nestorianer). — *Historia.* Av de iranska stammar, som från Tu-

ran invandrade i P., bosatte sig perserna i s.v. delen av landet, där ett landskap, Persis (nuv. Farsistan), uppkallats efter dem. Vid det elamitiska rikets sönderfallande synas de ha utbredd

Handelsomsättning (mill. p. st.).

Ar	1920—21*	1921—22	1922—23	1923—24
Import	14,2	11,5	11,1	14,8
Export	10,9	0,9	13,1	16,3

Viktigaste importvaror 1923—24.
(Mill. kran.)

Textilvaror	242
Sockor	132
Te	60
Metaller, metallvaror och maskiner . .	39
Petroleum	20

Viktigaste exportvaror 1923—24.
(Mill. kran.)

Petroleum	383
Yllemattor	105
Opium	60
Bomull	49
Frukt	39
Skinn	24

Viktigaste import- och exportländer.
(Import och export i 1,000-tal p. st.)

	1923—24	
	Imp.	Exp.
Belgien	727	39
Egypten	171	1,079
För. Stat.	75	1,255
Irak	189	781
Ryssland	2,237	3,361
Storbritannien	9,303	8,588
Turkiet	248	538

* $\frac{1}{7}$ 1920— $\frac{30}{100}$ 1921.

Persiskt stäpplandskap.

sig i detta rikets provinser ända fram till Zagrosbergen. Att de rönt inflytande av assyrisk-babylonisk kultur torde vara otvivelaktigt. I politiskt avseende synas de ha utgjort ett flertal stammar under egna furstar. Bland dessa intogo akemeniderna en särskild ansedd ställning. Under det mediska storväldets dagar voro perserna vasaller under detta. År 550 f. Kr. lyckades emellertid akemeniden Ky'ros att underlägga sig det mediska riket och grundlade därigenom det *fornpersiska* l. *akemenidiska väldet*, en av forntidens mäktigaste statsbildningar (vars härskare ofta kallades "stormkonungar"). För att hindra en för hans rike farlig koalition mellan den tidens tre stormakter, Egypten, Babylonien och Lydien, angrep han sistnämnda rike, som fullständigt erövrades 546 f. Kr. Därpå vände han sig mot Babylon, som föll 539, varefter Mesopotamien och Syrien tillföll honom. Mot de besegrade visade sig Kyros mild och tolerant. Bekant är, att han tillät judarna återvända till sitt land. Kyros lär ha stupat i kampen mot ett nomadfolk vid rikets n.ö. gräns 530 f. Kr. Ett av honom tillämnat krigståg mot Egypten sattes i verket av sonen och efterträdaren *Kamby'ses* (530—522), även han en betydande härskare, om ock av ett mera hårt och slutet sinnelag. Genom segern vid Pelusium 525 f. Kr. blev Egypten persisk prov. Kambyses' sista år upptogs av strider mot en äventyrare, som utgav sig att vara Kyros andre son, Bardija (av grekerna kallad Smerdis), vilken Kambyses kort efter sin tronbestigning låtit döda. Först efterträdaren, *Dareios I* (522—486), lyckades besegra den falske Smerdis och kuva de uppror, som

Persien. Perserkonungen med sin livvakt. Relief i ett palats i Persepolis. denne framkallat. Dareios gav sitt väldiga rike en fast organisation. Det indelades i tjugu satrapier under ståthållare (satraper), vilka vid sin sida hade särskilda militärbefälhavare. Satraperna övervakades genom resande ämbetsmän, "konungens ögon och öron". Utmärkta vägar anlades och ett omfattande postväsen inrättades. En ny huvudstad grundades, Persepolis (se d. o.), som omväxlande med Susa, Babylon och Ekbatana tjänade som residens. Dareios underkuvade de grekiska kolonierna i Mindre Asien och gjorde Trakien och Makedonien tributskyldiga. Ett tåg mot de i s. Ryssland boende skyterna misslyckades. Rör. de strider, som under Dareios och hans efterträdare *Xerxes* (486—465) och *Artaxerxes I* (465—424) utkämpades mellan perser och greker (se *Grekland* sp. 1530 f.). På grund av ideliga uppror av underkuvade folk och intriger

av maktlystna satraper började förfallet alltmera gripa omkring sig. Egypten, som aldrig kunnat finna sig i det persiska främlingsväldet, återvann för en tid sin självständighet men kuvades åter 345 f. Kr. av *Artaxerxes III* (359—338), en grym men duglig härskare, som för en tid återställde rikets enhet. Dennes minderårige son, *Arses*, dödades redan 335 och på tronen upphöjdes *Dareios III*, en satrap, som på mödernet var befryndad med akemenidernas ätt. Under dennes regering anfölls P. av Alexander den store (se d. o. sp. 255 f.), som inom några få år underlade sig hela perserväldet. *Dareios* mördades av en satrap 330. — Efter Alexanders död 623 kom P. under *selcukiderna*, som dock ej länge kunde bibehålla sitt inflytande därstädes. Omkr. 250 grundade *parterna* ett självständigt rike, som snart kom att omfatta hela P. (se *Partien*). De störtades 226 e. Kr. av *Ardasjir*, som grundade den *sasani'diska* dynastin (226—651) och återupprättade ett nationellt persiskt välde. Sasanidväldets yttre historia kännetecknas av ständiga strider med Romerska och senare Östromerska riket. Om också perserna under dessa strider taek vare sin utmärkta här visade sig som jämbördiga och stundom överlägsna motståndare, uttömdes likväl rikets krafter, särskilt som även från ö. anfall ofta gjordes av turkiska och andra folk. Strävan att bevara den nationella egenheten spåras även i sasanidernas omsorger om Zarathustras religion. Denna blir statskyrka med ett hierarkiskt organiserat prästerskap, som får ett synnerligen stort inflytande. De delar av den heliga urkunden, som und-

gått förstörelsen, samlas åter (se *Avesta*), och en vidlyftig teologisk litteratur uppstår på det talade språket, *pahlavi* (*pehlevi*). Olika tänkande, särskilt de kristna, utsattes tid efter annan för svåra förföljelser. Flera av sasaniderna voro dugliga härskare, så t. ex. *Sja'pur I* (241—272), *Sja'pur II* (309—379) och *Cho'sroes I Anusjirwa'n* (531—579). Under den siste sasaniden, *Je'sdegerd III* (632—651), bröto araberna in i P., som nu blev en prov. i kalifväldet (se *Kalifat* sp. 423). När under abbasiderna kalifatets makt började avtaga, grundades i P. l. angränsande länder dynastier, som tidvis fullt självständigt härskade över olika delar av landet. Så t. ex. *bujiderna* i v. (934—1055), *samaniderna* (se d. o.) och *ghasnaviderna* (se d. o.). Härefter kommo de turkiska *seldjukerna* (se d. o.) och sedermera *mongolerna* under *Djingis khan* (se d. o.). En sonson till denne grundade i P. *ilkanernas* dynasti, som härskade under ett sekel (1232—1335). 1380 bröt *Timur Lenk* (se d. o.) in i landet, som till 1468 bildade en del av det av honom grundade *mongolväldet*. Sedan härefter en *turkmenisk* dynasti någon tid regerat och flera olika *tronprentender* kämpat med varandra, lyckades *Ismail Safi* 1499 åter grunda en inhemsk härskarätt, *safavi'derna* (1499—1736). *Ismail I* (1499—1524) var fanatisk anhängare av den *sjiitiska* riktningen inom islam, som av honom gjordes till statsreligion. Den religiösa motsättningen förde till ständiga strider med de *sunnitiska* turkarna i v. och de likaledes *sunnitiska* turkmenerna i ö. Den märkligaste av *safaviderna* var *Abba's I* den store (1586—1628).

som dels förde framgångsrika krig, dels sökte upphjälpa tillståndet i det inre genom understödjande av åkerbruk och handel. Hans efterträdare förmådde dock ej upprätthålla hans verk. Riket försjönk alltmer i vanmakt. Redan 1638 återerövrade turkarna Bagdad. I ö. erhöll afghanska stammar ökad makt och slutligen lyckades en afghanhövding, Mahmud, 1722 tilltvinga sig tronen i P. Afghanernas välde blev emellertid ej långvarigt. Mahmud dog redan 1725 och efterträdaren följades 1730 av perserna, som fått en kraftfull ledare i Na'dir Ku'li, en turk, tillhörande en i P. bofast stam. Denne blev nu landets verkliga regent och lät 1736 kröna sig till sjah. Han kämpade framgångsrikt mot turkarna, krossade afghanerna och företog ett krigståg mot Indien, där han erövrade Delhi. Indus blev åter för en kortare tid rikets östgräns. Efter Nadirs död vidtogs tronstrider. En kurdisk dynasti härskade 1759—96. Den representeras endast av två härskare, Kari'm (1759—79) och Lutf A'li (1779—96), vilka båda voro utmärkta regenter. Den förre lämnade bl. a. engelsmännen rätt till handel på Persiska viken samt lät dem i Abusjehr upprätta ett faktori. Den senare hade att kämpa med uppror av hövdingen över den turkiska kadjarstammen i n. P., A'ga Muha'mmed, som besegrade honom och själv utropade sig till sjah 1796 och grundade en ny dynasti, *kadjardynastin* (1796—1925). Han gjorde Teheran till sin huvudstad. Efter en kort och grym regering mördades han och efterträdades av brorsonen Fath A'li (1797—1834). Denne råkade i krig med Ryssland vid ett försök att åter-

erövrå Georgien. Härvid understöddes han av Napoleon, som 1807 sände till P. en stor militärkommission, som emellertid återvände efter freden i Tilsit 1809. Kriget slutade olyckligt för P., som fick avstå sin rätt till nästan alla besittningar i Kaukasien och dessutom förbinda sig att ej hålla krigsfartyg på Kaspiska havet, fordringar, som efter ett förnyande av kriget i skärpt form återkommo i freden i Turkmanjaj 1828. Stora svårigheter bereddades Fath Ali genom den begynnande rivaliteten mellan England och Ryssland, som sedan genomgår P:s historia. Hans efterträdare, Muha'mmed sjah (1834—48), utarmade landet genom vanvettigt slöseri. En på ryskt initiativ igångsatt framstöt mot Herat i Afghanistan framkallade engelsmännens missnöje och blev utan resultat. Även sonen, Nasir ad-din (1848—96), stötte på samma motstånd vid ett liknande försök. Ej heller hans strider i Turkestan hade någon framgång. I det inre hade han vid sin tronbestigning att bekämpa åtskilliga uppror, som delvis framkallats av en muhammedansk sekt rörelse, babismen. Till Europa företog han tre resor, 1873, 1887 och 1889, som dock ej medförde några mera betydande praktiska konsekvenser för landet. 1896 föll han offer för en babists hämnd. Sonen MUSA'FFERAD-DIN (1896—1907) företog likaledes flera resor i Europa. Missnöjet växte till följd av ökade skatter, och sjahen tvangs att skänka riket en författning och sammankalla en representation (madjlis). Under efterträdaren, Muha'mmed A'li (1907—09), avslöto England och Ryssland 1907 en konvention, varigenom P.

delades i två av en neutral zon skilda intressesfärer, en rysk i n. P. intill Isfahan och en engelsk omfattande s. kusten med därtill gränsande inland. Sjahens starka ryska sympatier och hans försök att upphäva konstitutionen framkallade ett uppror. Sjahen avsattes och hans elvaårige son, A' h m e d, utropades till sjah (1909). Rikets ekonomiska vanmakt tvang regeringen att tillkalla en finansexpert, amerikanen Morgan Shuster, som bekläddes med utomordentlig maktbefogenhet (1911). Hans självständiga uppträdande misshagade både de persiska stormännen och Ryssland och efter ett år måste han nedlägga sin gagnarika verksamhet. Osäkerheten i det inre, där talrika rövarband härjade, medförde upprättandet av ett gendarmeri, vars organisation överlämnades åt svenska officerare (1911). Under ledning av H. O. Hjalmarson (se d. o.) skapade dessa ett relativt dugligt gendarmeri. Ekonomiska och politiska förhållanden försvårade emellertid deras arbete och redan 1915 lämnade de flesta landet. Under världskriget var P. neutralt, men såväl ryska som turkiska trupper överskred dess gränser och England uppsatte truppstyrkor i s. P. Efter den ryska revolutionen och världskrigets utgång växte Englands inflytande i P., som dock åter minskades, då engelska trupper ej kunde hindra en bolsjevikisk framstöt i n. P. De därpå följande åren kännetecknades av täta regeringsbyten. Händelserna hade emellertid fört fram en verklig ledarbegävnig, R i ' z a k h a n. Denne, som urspr. varit simpel soldat, hade efter en lyckad kupp i Teheran febr. 1921 blivit krigs-

minister och övertog okt. 1923 premiärministerposten. Han har lyckats skapa en nationell armé och återinföra ordning i landet. 13 dec. 1925 avsattes sjah Ahmed, som redan tidigare lämnat landet, och Riza khan valdes till sjah. Som sådan bär han namnet R i z a s j a h P a ' h l a v i.

Persie'nn (fr. *persienne*, eg. persisk), spjäljalusi, fönster-skärm av rörliga träribbor.

Persifle'ra (fr. *persifler*), håna, begabba, förlöjliga. — Subst.: persiflage [-la'sj].

de Persigny [dø pärsinj'i], Victor Fialin, f. 1808, d. 1872, fransk politiker, deltog i Louis Napoléons upprorsförsök mot Ludvig Filip och verkade 1848 för hans presidentval. I statskuppen 1851 tog han stor del. Inrikesminister 1852—54 och 1860—63, var P. en av andra kejsardömets förgrundsfigurer. Han blev led. av senaten 1852 och hertig 1863.

Persika, se *Prunus* sp. 659.

Persilja, *Petroselinum sativum* (fam. *Umbelliferae*), ört med finflikiga blad och gröna blommor, härstammande från Medelhavsländerna. På grund av bladens starka kryddsmak användes P. som krydda och köksväxt. Vissa odlade sorter ha krusiga blad. **Rotpersilja** är en form, vars köttiga pårot ätes som rotfrukt. — **Vildpersilja**, *Aethusa cynapium* (fam. *Umbelliferae*), är en giftig ört med vita blommor och långa, nedböjda svepeblad samt annan smak och lukt än P.; vanligt ogräs.

Persimon [pøsi'mon], eng., se *Kakiplomon*.

Persiska språket, se *Iranska språk* och *Kilskrift*.

Persiska viken, bihav i n.v. till Indiska oceanen, varmed P. för-

enas genom Ormuzsundet. P. är grund (största djupet c:a 100 m.) men lätt att befara. Enda större tillopp Sjatt al-Arab. 240,000 kvkm.

Persisk konst. Om den fornpersiska konsten se *Bildhuggarkonst* sp. 1497 f. och *Byggnadskonst* sp. 818 f., om den senare P. se *Sasanidisk konst* och *Muhammedansk konst* sp. 327 f. och 331 f. Jfr även *Fajans* sp. 1370 ff. och *Mattor* sp. 1360 f.

Persisk litteratur. *Pahlavilitteraturen.* Först under sasaniderna kan en nationell P. sägas ha uppstått. Denna på pahlavi (se *Iranska språk*) skrivna litteratur var till huvudsaklig del av teologisk art. Några sådana verk ha bevarats, t. ex. *Bundehesj* (se d. o.), och utgöra värdefulla kommentarer och kompletteringar till Avesta (se d. o.). Den profanlitteratur, som otvivelaktigt funnits — säkert är, att bl. a. flera indiska fabel- och legendverk översatts till pahlavi — gick däremot så gott som alldeles förlorad vid den arabiska invasionen. — *Den nypersiska litteraturen.* Införandet av islam medförde en genomgripande förändring i Persiens andliga liv. Även på litteraturens område blevo araberna läromästare, och till följd av arabiskans dominerande ställning inom islam skrevo många perser sina verk på detta språk. Intresset för de gammaliranska hjältesagorna och Persiens äldre historia sloknade emellertid ej utan frambragte ett betydande nationellt epos, *Sjahna'me*, ett verk, som i över 50,000 verser besjunger Irans historia från mytisk tid till sasanidernas fall. Till huvudsaklig del är det diktat av *Firdausi* (se d. o.),

som måste räknas som en av världslitteraturens främsta epiker. Den episka diktningen efterträdades av den lyriska, som på grund av diktarnas beroende av furstarna ofta urartar till ren panegyrik. En utmärkt lyriker är *Nizami* (f. 1141, d. 1203), som bl. a. författat fem större dikter, förenade i en samling *Pandj Gandj*, som ännu anses oöverträffad. — En av sufismen inspirerad mystisk riktning vann tidigt insteg i den persiska diktningen. Påverkade därav äro både *Omar Chajjam* (se d. o.) och *Nizami*. Det var dock först efter mongoltidens svåra lidanden, som denna mystiska poesi nådde sin fulla blomstring. De främsta namnen äro här *Ferid ad-di'n Atta'r* (d. 1230) och *Djala'l ad-di'n Ru'mi* (f. 1207, d. 1273), vilkens verk *Me'snewi* inom sufismen jämställdes med Koranen. (Utdrag ur detta verk liksom av Attars "Fåglarnas samtal" finnas i *Främmande Religionsurkunder III*.) En mer didaktisk karaktär har *Sa'dis* (se d. o.) diktning. Hans båda sededikter *Gulistan* (Rosengården) och *Bustan* (Frukträdgården) åtnjuta ännu en oerhörd popularitet i Orienten. Med de två stora lyrikerna *Ha'fiz* och *Djami* (se dessa ord) avslutas den persiska diktningens klassiska period. — Vad prosalitteraturen beträffar, utgöres denna huvudsakl. av fabler, sagor och berättelser, ofta bearbetade efter indiska original. Även på historieskrivningens område ha perserna frambragt betydande verk. Övrig facklitteratur, särskilt den språkvetenskapliga, är i stor utsträckning skriven på arabiska. Av intresse är slutligen från senare tid *sjah Nasir ad-di'n*s (d.

1896) beskrivningar över sina resor. I motsats till de flesta tidigare prosaverk äro dessa skrivna på ett synnerligen klart och lättfattligt språk och ha därigenom varit av betydelse för uppkomsten av en ny persisk prosastil.

Persiste'ra (av lat. *persi'stere*), stå fast (vid), framhärda.

Pe'rsius, Aulus P. Flaeus, f. 34, d. 62 e. Kr., romersk skald, bekant för en efter hans död utgiven samling satirer, formellt fulländade men av en täml. abstrakt karaktär.

Permässa, benämning på den marknad, som sedan medeltiden årligen hålles i Karlstad i slutet av juni, urspr. i samband med mässan till S:t Peters ära 29 juni (se Peter-Paulsfesten).

Persnäs, socken i Kalmar l. (Öland), jämte Föra pastorat i Växjö stift. 1,315 inv.

Perso'n (lat. *perso'na*), hos romarna urspr. en ansiktsmask, som användes av skådespelare i enlighet med karaktären av den roll, som de hade att spela, senare i allm. karaktären hos en individ (*personlighet*), slutligen beteckning för individen själv. — *Fil.* P. i bet. individuell väsen innebär självmedvetenhet och förmåga av avsiktligt handlande i en grad, som endast kan utsägas om mänskliga varelser. Inom den boströmska filosofin användes emellertid begreppet P. om privata l. offentliga samhällen (äktenskapet, familjen, kommunen, staten) och detta ej blott i "överbörd" mening utan ock för att beteckna dessa samhällen ss. självmedvetna väsen inom den gudomliga idévärlden. Uppfattningen är ett uttryck för denna filosofis stränga *personali'sm*, d. v. s. dess uppfattning av all verklig-

het ss. till sitt innersta väsen personlig. — *Jur.* Se *Juridisk person*. — *Språkve.* P. är den grammatiska kategori, som anger, i vilket förhållande någon till- l. omtalad står till den talande. Man skiljer på första, andra och tredje P., med syftning på resp. den talande själv, den tilltalade och den (l. det) omtalade. Tredje P. innefattar dock ej blott "personer" (l. därmed jämförligt) utan över huvud det omtalade, alltså även ting, förhållanden m. m. P. har hos pronomina och verb utbildat särskilda former. Hos de förra äro dessa olika alltefter numerus och kasus: *jag, mig, min(a), vi, oss, vår(a)* o. s. v. (jfr *Pronomen*). Även hos verb har P. förr haft utvecklad skillnad till numerus; nu visar svenskan här blott rester av rikare personböjning (*I låten; vi, de låta; låtom oss*; jfr *Kongrensens* och *Verb*).

Personage [-na'sj] (fr. *personnage*), person, vanl. i ringaktande betydelse.

Perso'na gra'ta, lat., omtyckt, gärna sedd person (motsats *perso'na ingra'ta*).

Persona'l, kollektivbenämning på vid verk l. företag anställda, i sms. även personlig, person-.

Persona'lier (lat. *personalia*), uppgifter om en persons liv och verksamhet (spec. i liktal).

Personalstatut (lat. *statutum persona'le*, plur. *statuta persona'lia*), se *Internationell rätt*. — *Personalunion*, se *Förbund* sp. 902.

Personell (fr. *personnel*), personlig. — P. skatt, skatt, som utgår efter huvudtalet och utkräves av varje medborgare, som uppnått viss ålder. Denna gamla skatteform har numera mångstädes försvunnit. I Sve-

rige finnes den kvar i form av mantalspenningar.

Personifiera (fr. *personifier*), personliggöra, förkroppsliga. — Subst.: personifikatio'n.

Personkilometer, en i järnvägsstatistiken använd prestationsenhet, betecknande 1 persons förflyttning med järnvägståg 1 km.

Personlig ekvation, vid observationer och mätningar uppträdande fel, som har sitt ursprung i olika personers olika sätt att uppfatta och registrera samma företeelse.

Personlighet, se Person. — Personlighetsför-dubbling, -klyvning, se Undermedvetetsjälsliv.

Personnamn, se Namn sp. 584 ff.

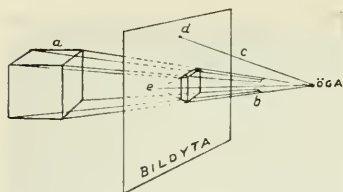
Pers'onne. 1. John P., f. 1849, teolog, lektor i Sthlm 1881, domprost i Linköping 1897, biskop där 1910. 1885—1917 led. av Bibelkommissionen, till 1910 dess sekr. och därefter ordf. — 2. Nils P., f. 1850, den föreg:s kusin, skådespelare. 1877 anställd vid Dramatiska teatern, tjänstgjorde han tidvis som regissör, ledde 1898—1904 ss. intendent teatern och har från 1907 som skådespelare tillhört densamma. P. tillhör de främsta representanterna för den klassiska traditionen inom den svenska skådespelarkonsten. Hans konst kännetecknas främst av karaktäriseringens pregnans och replikföringens skärpa. Bland hans främsta roller märkas Cyrano de Bergerac samt en rad komiska Shakspeare- och Molière-roller. P. har även framträtt som teaterhistorisk författare och föreläsare (*Svenska teatern*, 7 dlr, 1913—25, omfattande Gustavianska tiden och Karl Johans-tiden till 1838).

Nils Personne som Mascarille i "De löjliga preciöserna".

Personrätt, den avdelning av rätten (ofta hänförd till civilrätten), som behandlar de av rättsordningen erkända personerna l. rättssubjekten i ett rättsförhållande ur synpunkten av deras rätts- och handlingskapacitet.

Perspektiv (av lat. *perspicere*, se genom). 1. Inom *optiken* förstås med P. det intryck, som erhålles av förhållandet mellan dimensionerna hos föremål i olika plan, då en projektion av föremålen på en given yta betraktas. Förhållandet i fråga beror endast på projektiionscentrums och den givna ytans läge och på ytans form. Beträktaren erhåller ett riktigt perspektiviskt intryck, endast om hans ståndpunkt sammanfaller med projektiionscentrum, vilken då även benämnes *ögonpunkt*. I motsatt fall erhålles ett oriktigt P., som yttar sig i ett felbedömande av avbildningens djupdimensioner l. av på olika avstånd belägna föremåls relativa storlek. Ligger projek-

Perspektiv. a föremål, b synstrålar, c huvudstråle, d huvudpunkt, e gränspunkt.

tionssentrum på oändligt avstånd, får man parallellperspektiv, i motsatt fall centralperspektiv. Bildytan är vanl. men ej alltid plan. Vid centralperspektivet är huvudpunkt fotpunkten av huvudstrålen, normalen till bildplanet från ögonpunkten. Synstrålar äro de linjer, som förbinda föremålets punkter med ögonpunkten. Gränspunkt för en grupp parallella linjer i föremålet är den punkt, där deras bilder skära varandra, och erhålles genom att från ögonpunkten dra en linje parallell med de givna. — I *konsten* spelar P. en stor roll. Man skiljer här mellan *linearperspektiv*, som åsyftar den riktiga framställningen av föremålets inbördes läge och dimensioner, samt *luftperspektiv*, d. v. s. skildringen av de förändringar, färgerna och konturerna undergå genom atmosfärens ljusabsorberande inverkan. Redan antikens målare eftersträvade perspektiviska framställningar, men först under renässansen fick P. sin slutgiltiga lösning. Praktiskt löstes problemet tidigast av de florentinska 1400-talsmålarna, främst Uccello. Lagarna för P., *perspektivläran*, fastställdes för första gången av Alberti i "De pictura" 1435 och utvecklades närmare av bl. a. Piero dei Franceschi, Lionardo

och Dürer. Under barocken utnyttjades P. såväl inom bildkonsten som arkitekturen för framkallande av allehanda illusionistiska verkningar. Genom att t. ex. i en kolonnad undan för undan göra kolonnerna kortare, stegrade man den perspektiviska effekten, s. k. *skenperspektiv*. I kinesisk och japansk konst förekommer även det s. k. *omvända P.*, som i modern europeisk konst upptagits bl. a. av Cézanne. Projektionscentrum tänkes härvid befinna sig *bortom* bildplanet och föremålen, från betraktaren sett. De från denne mest avlägsna föremålen bli härvid störst. — Vid *fågelperspektivet* ses föremålen rakt l. snett uppifrån, vid *grodperspektivet* (ital. *di sotto in sù*, nedifrån upp) snett nedifrån. — I överförd bet.: sammanhang, överblick, framtidsutsikt. — Adj.: *perspektivisk*. — 2. Föråldrad benämning på smärre terrestriska kikare.

Perspire'rad (av lat. *perspirare*, beständigt blåsa), tonlös (om språkljud).

Persson. 1. Carl P. (i Stallerhult, Västergötland), f. 1844, d. 1926, hemmansägare, politiker, led. av A. K. 1881—1918. P. var en av de främsta inom lantmannapartiet (under schismen 1888—95 inom nya lantmannapartiet) och blev 1912 ordf. inom lantmanna- och borgarpartiet. Som led. av statsutskottet var han känd för sina utpräglade sparsamhetstendenser. — 2. Daniel P. (i Tällberg, Dalarna), f. 1850, d. 1918, liberal politiker. P. invaldes 1890 i A. K., där han efterträdde Liss Olof Larsson. Urspr. led. av lantmannapartiet, deltog P. i bildandet av liberala samlingspartiet. Slagfärdig och intelligent, vann han med

växande erfarenhet genom flitigt arbete i utskott och kommittéer stort inflytande, var 1913—17 vice talman och en kort tid 1918 talman. Sin mest bestående insats gjorde han i rösträttsfrågan 1907, då han i strid med sitt partis program genomdrev den s. k. Tällbergslinjen, som sammankopplade den lindmanska regeringens proportionalistiska rösträttsförslag med P:s eget förslag om demokratisering av F. K. P. var ordf. i Kopparb. l:s lands-ting från 1912 och led. av kyrkomötena 1909 och 1915. — 3. Per P., f. 1857, språkforskare, prof. i latinska språket och litteraturen i Uppsala 1895—1922. P. har gjort banbrytande insatser inom den jämförande språkforskningen samt givit betydande bidrag till den latinska filologin. — 4. Nils P., f. 1865, murare, Svenska murarfackförbundets ordf., kommunalman, politiker, socialdemokratisk led. av A. K. 1903—16, av F. K. 1917—19 och sedan 1922, led. av Sociala rådet 1913, Malmö stadsfullmäktiges ordf. sedan 1919. — 5. Axel Waldemar P., f. 1888, klassisk arkeolog, prof. i Uppsala 1924, en av ledarna för Asineexpeditionen (se Asine), har därjämte 1926 utforskat en kupolgrav i Dendera nära Nauplia med enastående rika fynd. P. har bl. a. utgivit *Staat und Manufaktur im Römischen Reiche* (1923).

Perstorp. 1. Soeken i Kristianst. l., jämte Oderljunga pastorat i Lunds stift. 1,755 inv. — 2. Station i P. l, vid Hälsingborg—Hässleholms järnväg. Industri (Skånska ättikfabriken).

Persulfa't, se Svavel.

Persvade'ra (lat. *persuade'rc*), övertala, söka intala.

Perth [pøth]. 1. Grevskap i

mell. Skottland, kring Tay. Jordbruk, boskapsskötsel, bergsbruk, laxfiske, textil- och livsmedelsindustri. 120,000 inv. — 2. Huvudstad i P. l, vackert belägen vid Tay. Textilindustri. 33,000 inv. P. var under senare medeltiden Skottlands huvudstad. Nära P. ligger de forna skotska konungarnas kröningsort, (Old) Scone, med ett till största delen modernt slott. — 3. Huvudstad i Väst-Australien. nära s.v. kusten. Universitet. 180,000 inv. (med Fremantle o. a. förstäder). P. har sedan 1890-t. snabbt utvecklats taek vare guld-fyndigheterna i Väst-Australien.

Perthes, tyska bokförläggare. 1. Justus P., f. 1749, d. 1816, grundade 1785 i Gotha en förlagsfirma, som bl. a. utgivit Almanach de Gotha och geografiska verk. — 2. Friedrich P., f. 1772, d. 1843, den föreg:s brorson, grundade 1822 i Gotha en bokförlagsaffär, som huvudsakl. utgivit historiska och teologiska arbeten.

Perti't, en intim sammanväxning mellan kalifältspat och plagioklas, uppkommen därigenom, att den homogena blandning av kali- och natronfältspat, som utkristalliserat ur magnan vid hög temperatur, under avsvälningen sönderfallit. P. har kalifältspatens form. Om däremot plagioklasen överväger och bestämmer mineralets form, säges fältspaten vara anti'per'ti'tisk.

Pertone'rad (av lat. *per*, genom, och *tona're*, dundra), tonande (om språkljud).

Per tot discri'mina re'rum, lat., "genom så många faror", citat från Vergilius.

Perturbatio'n (lat. *perturba'tio*), förvirring, omvälvning. — Astr. Störningar i banorna för himlakropparna i vårt solsystem. orsakade av kropparnas ömsesi-

diga attraktioner. — *Fys.* Oregelbunden variation av jordmagnetismen (se d. o. sp. 190 f.).

Pertussi'n (av lat. *pertu'ssis*, kikhosta), starkt sötat extrakt på timjan. Användes som hostlindrande medel vid akuta luftrörskatarrer och spec. vid kikhosta.

Peru', sp. República del Perú, republik i v. Syd-Amerika. C:a 1,355,000 kvkm. C:a 5,5 mill. inv. — *Gränser, naturbeskaffenhet.* P. sträcker sig mellan 2° och 18° s. br. och gränsar i n. till Ecuador och Colombia, i ö. till Brasilien och Bolivia, i s. till Chile, i v. till Stilla havet; gränserna mot Ecuador och Chile äro omtvistade. Kusten är föga sönderskuren och har få hamnar och öar (störst Chinhaöarna). P. omfattar tre regioner: 1) Det nästan ökenartade kustlandet, intill 150 km. brett. 2) Höglandsområdet i mitten, *sierran*, P:s befolknings- och kulturcentrum. Det uppfylles av Anderna, har många toppar på 6,000—7,000 m. samt högslätter och dalar och genomflytes av

Amasonfloden i dess översta lopp (Marañón). 3) Den urskogsbevuxna lågslätten i ö., *montañan*, kring Amasonfloden med bifloder. — *Klimatet* bestämmes väsentligen av höjden ö. h. Kustlandet är hett och nästan regnlöst, då nederbörden till följd av den kalla Peruströmmen faller över havet, som ofta höljes av dimmor. Sierran

Bergsbrukets avkastning.

	1913	1923
Guld (kg.)	1,435	3,744
Silver (kg.)	299,132	580,229
Koppar (ton)	27,776	44,169
Petroleum (ton)	276,147	751,710
Kol (ton)	273,945	253,000

Handelsomsättning. (Mill. libra.)

År	1920	1921	1922	1923	1924
Import	18,38	16,67	10,59	14,13	18,63
Export	35,30	16,68	18,69	23,95	25,11

Viktigaste importvaror 1924.

(Mill. libra.)

Livsmedel	3,71
Bomullsvvaror	2,17
Andra textila råvaror och produkter	1,19
Järn- och stålvaror	1,43
Maskiner och apparater	3,91

Viktigaste exportvaror 1924.

(Mill. libra.)

Socker	4,98
Bomull	6,65
Ull	0,97
Silver	0,86
Koppar	3,67
Petroleum	6,02

Viktigaste import- och exportländer.

(Import och export i mill. libra.)

	Import		Export	
	1923	1924	1923	1924
Argentina	0,52	0,33	0,88	1,74
Chile	0,38	1,60	2,10	2,44
För. Stat.	5,49	7,06	9,52	8,39
Storbritannien	2,71	3,35	7,95	9,46
Tyskland	1,42	1,65	0,73	0,57

Perus handel med Sverige 1924.

(1,000-tal kr.)

	Exp.	Imp.
Papper etc.	—	401
Cement	—	100
Tändstickor	—	85
Metaller och metallvaror	—	242
Maskiner och apparater	—	290
Övriga artiklar	2	33
Exp., resp. imp. totala värde	2	1,151

Peru. Från gruvdistriktet Morococha i mell. Peru.

har låg temperatur i förhållande till den geografiska bredden. Sommaren har varma dagar och svala nätter, och på vintern förekommer ofta frost. Nederbördens är relativt riklig. Montañan har tropiskt fastlandsklimat. — *Växt- och djurvärld*, se Syd - A - M e r i k a. — *Befolkningen* utgöres till största delen av indianer (se d. o. sp. 1298) och mestizer; därjämte vita, negrer och kineser. Det officiella språket är spanska. — *Närningar*. Jordbruk, boskapsskötsel och bergsbruk äro huvudnäringar. Jordbruket, som producerar socker, bomull, kaffe, koka m. m., är mest utvecklat i kustlandet, där det bedrivs med hjälp av konstbevattning. Boskapsskötseln lämnar spec. hudar, alpaca- och lamaull; guanolagren äro numera obetydliga. Bergsbruket producerar bl. a. koppar, petroleum, silver och något guld. Industrin är föga utvecklad; viktigast är sockerindustrin. Utländskt, spec. nordamerikanskt kapital, spelar stor roll i P:s ekonomiska liv. Bland städerna märkas huvudstaden Lima, hamnarna Callao och Mollendo samt i det inre

Arequipa, Cerro de Pasco, Cuzco och Iquitos. *Kommunikationer*. Sjöfarten (kustfarten och flodfarten på Amasonfloden) är livlig. Järnvägarnas längd c:a 3,350 km. — *Myntenhet* är libra (= 1 p. st.) à 10 soles. — För mått och vikt gäller metersystemet; därjämte brukas ännu spanska mått. — *Författning och förvaltning*. Presidenten väljes på 5 år och biträdes av f. n. 7 ministrar. Representationen består av 2 kamrar, som väljas på 5 år genom direkta val. Landet är indelat i 18 departement jämte 3 provinser.

Peru. Staden Arequipa med vulkanen Misti i bakgrunden.

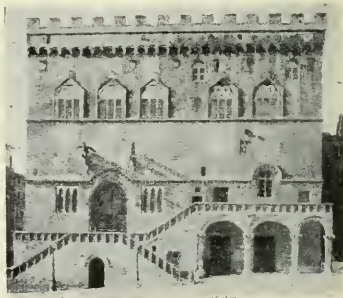

Perugia. Arco di Augusto.

— *Religion och undervisningsväsen.* P. har romersk-katolsk statskyrka. Folkundervisningen är obligatorisk. Universitet i Lima och Cuzco. — *Försvarsväsen.* Arméns rekrytering grundar sig på allmän värnplikt, men blott en del av värnpliktskontingenten utbildas. Fredsstyrka c:a 800 officerare och 12,000 man. Flottan är obetydlig. — *Historia.* Det nuv. P. behärskades urspr. av flera olika indianstammar, tills det på 1200-t. erövrades av inkas (se Inkariiket och Fornamerikansk kultur sp. 344 f.). 1532 inträngde spanjorerna under Pizarros (se d. o.) ledning i P., vilket ss. vicekonungadöme lades under spanskt herravälde. P. var länge den främsta av de spanska kolonierna i Syd-Amerika. Det tyngdes emellertid av dryga skatter och det tvångsarbete, som en del av befolkningen måste fullgöra. Under den sydamerikanska frihetsrörelsen i början av 1800-t. var P. till en början det spanska väldets främsta stöd, men då den argentinska frihetskämpen San Martín 1820 inträngde i P., mottogs han med hänförelse av befolkningen, och P. förklarades f. å. självständigt. Definitivt besegrades spanske vicekonungen av den från Colombia inkallade Bo-

lívar, president 1824—26. Under de följande decennierna pågingo häftiga inre strider, tills Ramón Castilla, president 1845—51 och 1855—62, återställde lugnet och genomförde en ny författning. Ett krig med Chile (se d. o. sp. 1245) 1879—83 medförde betydande landförluster. P:s senare utveckling har i hög grad hämmats av ständiga inre strider och gränstvister med grannstaterna. En tvist med Chile om Tacna-Aricaområdena är ännu (okt. 1926) oavgjord. Gränsregleringar ha dock kommit till stånd med Bolivia (1912) samt Brasilien och Colombia (1922). P. avbröt under världskriget de diplomatiska förbindelserna med Tyskland, och ingick 1919 i N. F. Den s. å. till president valde Augusto Leguía (omvald 1924) har inlett ett omfattande reformarbete.

Peru'balsam, en efter bultning och partiell förkolning (på det växande trädet) av barken hos *Myroxylon Pere'irae* (fam. *Leguminosae*) utsipprande, tjockflytande vätska, som efter rening är mörkbrun med vaniljartad lukt och rivande smak. P. erhålles från Central-Amerika (San Salvador). Det innehåller bl. a. hartser och kanelsyra. Är sedan äldsta tider ett skattat läkemedel i sitt

Perugia. Palazzo del Municipio.

Kristus överlämnar nycklarna till Petrus. Fresk i Sixtinska kapellet av Pietro Perugino.

hemland och användes i modern medicin vid flera hudsjukdomar (spec. skabb), som expectorans och som kosmetiskt medel. Jfr *T o l u b a l s a m*.

Perugia [-ro'ddja], huvudstad i en provins med samma namn (motsvarande landskapet Umbrien), mell. Italien, vackert belägen på en höjd nära Tiber. Biskopsäte. 38,000 inv. — P., antikens *Perusia*, är av etruskiskt ursprung. Från denna period återstår bl. a. en stadsport, den s. k. Arco di Augusto, från stadens blomstringstid på 1300- och 1400-t. en rad ståtliga byggnader. Vid Piazza del Municipio med den berömda, av Niccolò och Giovanni Pisano samt Arnolfo di Cambio utförda, reliefprydda stora brunnen ligger det fästningslika Palazzo del Municipio, uppfört 1281—1333, bl. a. inrymmande en stor samling målningar av den umbriska skolan, som i P. hade en huvudort, samt i närheten Collegio del Cambio (växlarbörser)

med berömda fresker av Perugino. — Universitet från 1200-t.; därjämte ett 1926 öppnat främlingsuniversitet. Sidenindustri.

Perugino [-rodji'nå], eg. V a n u c c i, P i e t r o, f. 1446, d. 1524, italiensk målare av den umbriska skolan. P. var en tid lärjunge till Verrochio i Florens, var även verksam i Rom och slog sig slutligen ned i Perugia. Till hans huvudverk höra tre fresker i Sixtinska kapellet i Vatikanen (1480—82) samt fresker i Santa Maria Maddalena dei Pazzi i Florens och Collegio del Cambio i Perugia, varjämte han utförde en mängd stafflibilder. P. brukar betraktas som Rafaels egentlige lärare; säkert är, att mycket av den lugna värdighet och den milda, lyriska stämning, som kännetecknar P:s konst, även återfinnes hos hans store lärjunge. I flera arbeten torde de ha samarbetat.

Peruk (fr. *perruque*), efter skallens form anpassad huva med utvändigt vidfäst hår (tagel,

ull e. d.), buren antingen som ersättning för naturligt hår l. som prydnad. Dekorativa P. buros av forntidens egypter (se ill. till *Egypten* sp. 754), assyrier och perser, under det att de hos grekerna endast tillhörde skådespelarmaskerna. Som ett viktigt komplement till den manliga klädedräkten infördes under 1600-t. allongeperuken (se d. o. och ill. till *Piper*), som i Sverige bibehöll sig till mitten av 1700-t. Vid denna tidpunkt blevo P. mindre, hårfästet markerades, och nackhåret inneslötts till en början i en pung av tyg l. läder samt hopbands senare med en stor rosett (se ill. till *Ludvig* sp. 794). Ur detta mod utvecklades stångpiskan (se *Hårpiska* och ill. till *Robespierre*), urspr. buren endast av soldater, under senare delen av 1700-t. allmänt mod. P. buros tidigast i naturliga färger, under 1700-t. i allm. vitpudrade. Vid 1700-t:s slut upphörde det allmänna bruket av P., som dock ännu ingår i ämbetsdräkter för vissa engelska befattningshavare, bl. a. domare. — Perukstil, förklenande benämning (med hänsyftning på allongeperuken) på barockstilen, riktad mot dess svulst och onatur. — Perukstock, tråkubb i form av ett människohuvud, varå peruker tillverkas; i överförd bet. person med förlegade åsikter.

Peruströmmen, se *Stilla havet*.

Peruzzi [-ro'ttsi], *Baldassare*, f. 1481, d. 1537, italiensk arkitekt och målare. Som arkitekt utbildad under *Bramante* och genom grundliga klassiska studier, skapade han sitt främsta verk i *Palazzo Massimi alle Colonne* i Rom. Han medverkade även vid

byggnadet av *Peterskyrkan*. Som målare verkade han framför allt som dekoratör, bl. a. i *Villa Farnesina* i Rom, som förr ansågs byggd av P. men nu tillskrives *Rafaël*.

Perve'rs (lat. *perve'rsus*), förvänd, onaturlig (vanl. beteckning för abnorm könsdrift). — Subst.: *perversite't*.

Pesa'd (fr. *pésade*), se *Ridning*.

Pesa'nte, ital., tungt.

Pes'aro, huvudstad i prov. *Pesaro e Urbino*, Marche, mell. Italien, vid Adriatiska havet. Biskopssäte. 23,000 inv. — Prefekturen, fordom hertigtligt palats, uppfördes vid 1400-t:s mitt av *Luciano Laurana*. I närheten av P. ligger *Villa Imperiale*, en ståtlig renässansanläggning.

Pescadores [-då'res] (port., *Fiskaröarna*), jap. *Hokoto*, japansk ögrupp i *Formosasundet*. P. äro av vulkaniskt ursprung och omges av korallrev. C:a 120 kvkm. 60,000 inv.

Pesca'ra, Fernando (*Ferrante*) *d'Avalos*, markis P., f. 1489, d. 1525, spansk härförare, hade huvudandelen i segern vid *Pavia* 1525. Han var gift med skaldinnan *Vittoria Colonna*.

Pe'schel, *Oskar*, f. 1826, d. 1875, tysk geograf, prof. i Leipzig 1871 (se *Geografi* sp. 1183).

Pese'ta (sp., eg. liten vikt), spansk myntenhet om 100 céntimos, nominellt = 72 öre.

Peshawar [pejsjå'ø], huvudstad i Nordvästgränsprovinserna, Britt. Indien, ö. om *Khaibarpasset*. Starkt befäst. Livlig handel. Ändpunkt för järnväg och karavanvägen från *Kabul*. 105,000 inv.

Pesji'tto (syriska, den allmänna), den egentliga syriska kyrkobibeln, från omkr. 412.

Pes'jkov [-kaf], *Aleksej Maksimovitj*, se *Gorkij*.

Pesne [pän], Antoine, f. 1683, d. 1757, fransk målare. P. var den franska rokokons förnämsta representant i Berlin, dit han inkallades av Fredrik den store 1710 och där han snart blev akademidirektör. Han är främst känd som en livfull och fantasirik porträttör. Flera goda arbeten av P. finnas å Gripsholm och Nat. mus.

Pe'so (sp., eg. vikt), namn på myntenheten i Mexiko och flera syd- och centralamerikanska stater. Jfr Dollar.

Pessimism (av lat. *pe'ssimus*, sämst), en bl. a. av Schopenhauer och v. Hartmann företrädd filosofisk ståndpunkt, som vilar på uppfattningen, att den givna världen är den sämsta möjliga l. åtminstone att världsprocessen över huvud är en olycka. I allmänt språkbruk beteckning för en mörk och dystert livsåskådning. Motsats: optimism (se d. o.). — **Pessimist**, anhängare av pessimismen; person, som ser allt från dess mörkaste sida. — Adj.: pessimistisk.

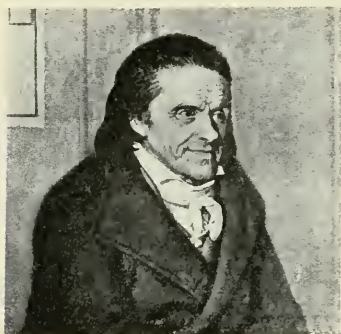
Pest (lat. *pe'stis*, *pestilentia*). *Med.* Förr benämning på svårare farsot i allm., numera endast på den infektionssjukdom, som framkallas av pestbacillen. Sjukdomen är endemisk i vissa delar av Kina och Himalaya, där den för sin päls jagade bobaken (se Murreldjursläktet) är bärare av smittan, samt i vissa delar av Arabien och Central-Afrika. Viktigast för P:s spridande är dess förekomst hos råttor och på dessa levande loppor. I forna tider ha pestepidemier ödelagt stora delar av världen. De första epidemierna i Europa uppträdde i mitten av 500-t. e. Kr. och bortryckte under kejsar Justinianus' regering nära hälften av romer-

ska rikets befolkning. Senare ha upprepade epidemier uppträtt, av vilka digerdöden (se d. o.) vid 1300-t:s mitt uppvisade en aldrig förr l. senare sedd dödlighet. Under de senaste årh. ha tack vare karantänsåtgärder (se Karantän) inga större epidemier förekommit inom Europa. Människan infekteras av baciller, som intränga genom huddefekter l. slemhinnor. Inkubationstiden är i regel 1—6, sällan mer än 10 dygn, varunder inga l. icke-karaktäristiska, lindriga allmänsymtom förekomma. Sjukdomen börjar sedan med frossbrytning och fortgår under hög feber med delirier och ångest. Alltefter ingångsporten kan den anta olika former, varav den efter hudinfektion uppträdande *bubo'n-* l. *böldpesten*, med voluminösa, smältande, ömma lymfkörtelsvullnader, är vanligast. Andra former äro *lungpesten*, med pneumonisyntom och otaliga pestbaciller i upphostningen, *tyfö's pest*, med lokalisation till tarmen, och allmän blodinfektion, *pestseptikemi'*. Dödligheten är alltid mycket stor; vid lungpest och septikemi dör den sjuke nästan undantagslöst inom några få dagar. Utom dessa svåra former förekomma även lindriga, *pestis mitior*, med abortiva symtom; de sjuka kunna dock vara farliga smittspridare. *Behandling* i fullt utvecklade fall är i regel hopplös, men tidigt insatt serumterapi kan stundom leda till effekt. Försök med vaccination mot P. ha hittills ej lämnat tillfredsställande resultat. — *Veter.* Om boskapspest se d. o., hönspest se Höns sjukdomar, renpest se d. o., svinpest se d. o.

Pest, se **Budapest**.

Pestalozzi [-lä'ttsi], Hein-

Heinrich Pestalozzi.

rich, f. 1746, d. 1827, schweizisk pedagog. P., som tidigt fått intresse för förbättring av de lägre samhällsklassernas ställning och starkt påverkats av Rousseaus *Émile*, grundade på sitt gods Neuhof en anstalt för uppfostran av fattiga barn (nedlagd 1780) och var 1799—1825 verksam som organisator och ledare av olika uppfostringsanstalter. Han utgav bl. a. den socialpedagogiska folkromanen *Lienhard und Gertrud* (4 dlr, 1781—87) och *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt* (1801; Hur Gertrud undervisar sina barn, 1895), i vilken han fylligast utvecklar sin undervisningsmetod. — P., som genom sin folkuppfostran ville motverka den begynnande industrialiseringens faror, sökte å ena sidan på bästa sätt tillgodose den fackmässiga yrkesutbildningens krav, bl. a. genom att införa yrkesarbeten redan i själva skolan, men å andra sidan ock ta fasta på individernas allmänmänskliga utveckling. Främst står för P. vad han kallar hjärtats bildning, en sedlig och religiös karaktärsdanning. Under denna subordnera huvudets och handens bildning, de intellektuella och tekniska undervisningskraven.

I skolan ser P. endast *en* av de sociala uppfostringsfaktorerna, vilken måste harmoniskt samverka med samhällsförhållandena i övrigt. — Med Rousseau hävdar P. vikten av lärjungens självverksamhet vid undervisningen, vilken bör vara "en hjälp till självhjälp", och med honom framhäver han ock åskådningen ss. en grundval för allt kunskapsförvärv. Med särskild styrka betonar han, delvis under påverkan från Kant, att åskådningen är en aktiv funktion hos medvetandet, varigenom detta av förmimelseelementen skapar sammanhängande helheter. Betr. individens kunskapsförvärv måste den grundläggande undervisningen gälla tingens form- och talförhållanden samt ordet, det språkliga uttrycket för tingens väsen. Undervisning i geometri, teckning, aritmetik och språk kommer därför att spela en dominerande roll. För naturvetenskap och historia hade P. föga sinne men väl däremot för geografi. Hans grundåskådning måste med nödvändighet ge en formalistisk prägel åt hans bildningsideal. — För 1800-t:s folkuppfostran fick P. den mest vittgående betydelse, såväl på kontinenten som i Norden, ej minst i Sverige (jfr *Macléan*), där undervisningen i folkskolorna länge dominerades av P:s metodik.

Pe'ster Lloyd [lådj], tysk-språkig frisinna tidning i Budapest, grundad 1853.

Pestile'ns (lat. *pestilentia*), pest.

Pestrot, skräp, *Petasites ova'tus* (fam. *Compositae*), tidig värväxt med fjällig stjälk och klarar av röda blomkorgar samt mycket stora blad, till formen lika hästhovsörtens, vilka skjuta fram efter blomningen. Rätt sällsynt på fuktig mark, mest vid

gårdar, i s. och mell. Sverige. Rotstocken användes fordom som medel mot pest.

Pétain [-tä'η], **Henri Philippe**, f. 1856, fransk marskalk. Vid världskrigets utbrott var P. överste, blev arméchef sept. 1915, ledde försvaret av Verdun 1916, blev maj s. å. armégruppechef samt efterträdde slutligen Nivelles maj 1917 ss. chef för franska arméerna på västfronten, vilket chefskap han behöll till krigets slut. Nov. 1918 marskalk. blev P. 1919 generalinspektör för franska armén och dess högste befälhavare vid eventuellt krig. P. har varit verksam för arméns organisation efter freden och tog personlig del i ledningen av Marockofältttåget 1925.

Petali't, vitt, fältspatliknande mineral med sammansättningen $\text{LiAlSi}_4\text{O}_{10}$. Användes för framställning av litiumpreparat. Förekommer i en pegmatitgång på Utö.

Peta'rd (fr. *pétard*), sprängmina, förr använd i fästningskrig.

Petasi'tes, se **Pestrot**.

Peter (port. *Pedro*), kejsare av **Brasilien**. 1. P. I, f. 1798, d. 1834, son till Johan VI av Portugal, kejsare av Brasilien 1822—31. 1826 konung av Portugal (se d. o.), avstod P. från dess krona till

Philippe Pétain.

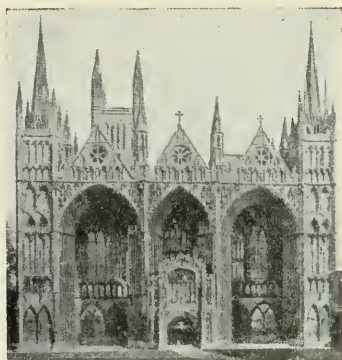
Peter den store. Kopparstick av Jakob Houbraken.

förmån för sin dotter Maria da Gloria. — 2. P. II, f. 1825, d. 1891, den föreg:s son och efterträdare, fördrevs genom revolutionen 1889. Se vid. **Brasilien** sp. 506 f.

Peter (serb. *Petar*), konung av **Serbien** 1903, av **Jugoslavien** 1918, f. 1844, d. 1921, se **Jugoslavien** sp. 262 ff.

Peter (port. *Pedro*), konungar av **Portugal** (se d. o.).

Peter (ry. *Pjotr*), tsarer av **Ryssland**. 1. P. I, den store, f. 1672, d. 1725, son till tsar Aleksej. P. efterträdde sin broder Fjodor III 1682. Styrelsen låg dock i händerna på hans syster Sofia, tills hon genom en kupp, i vilken P. själv ej hade någon andel, 1689 störtades, varefter P. övertog regeringen. Han företog 1697—98 en ryktbar resa till Brandenburg, Holland, England och Österrike, varunder han starkt men ytligt influerades av den västerländska kulturen. Under den kamp, han börjat mot Karl XII, skapade han

Katedralen i Peterborough.

en stark, efter västerländskt mönster organiserad armé, varmed han småningom lyckades hävda sin överlägsenhet (se Stora nordiska kriget). Kriget gav honom också tillfälle att grunda ett ryskt östersjövälde och skapa en rysk flotta. P. är grundaren av det moderna Ryssland. Hans mångsidiga reformer ledo dock av planlöshet och kunde ej alltid anpassas efter ryska förhållanden. Centralförvaltningen omorganiserades, och rättskipningen förbättrades. Adeln gjorde han till ett ämbetsmannastånd, och kyrkans inflytande och självständighet begränsades. Bönernas ställning försämrades dock genom livegenskapens skärpande. P:s med största hänsynslöshet genomdrivna reformer uppväckte bland bojarerna en häftig opposition, till vilken även hans son Aleksej (se d. o.) anslöt sig. Med all sin intelligens, arbetsförmåga, bildningsiver och västerländska orientering förblev han alltid en barbar, rå, härsklysten och lastbar. P. var andra gången förmäld med Katarina I (se d. o.), vilken han utsåg till sin efterträdare. — 2. P. II, f. 1715, d. 1730, den

föreg:s sonson. Kort efter den unge P:s tronbestigning 1727 avskedades den förut allrådande Mensjikov, varefter det gammalryska partiet dominerade. — 3. P. III, Karl P. Ulrik, f. 1728, d. 1762, dotterson till P. I, efterträdde 1739 sin fader Karl Fredrik ss. hertig av Holstein-Gottorp. 1742 utsågs han av sin moster Elisabet till rysk tronföljare, samtidigt som han föreslogs till samma ställning i Sverige av hattpartiet, vilket Elisabet avvisade. Av sin gemål Katarina (se d. o. sp. 688) negligerades den svage P. Han väckte ovilja genom ett fredsslut med Fredrik II av Preussen, och efter ett halvårs regering mördades han.

Peter av Amiens [-jä'ŋ], d. 1115, se **Korståg** sp. 1238.

Peterborough [pi'tøbørrå], huvudstad i Soke of P., Northamptonshire, England. Biskopssäte. 36,000 inv. — Katedralen, uppförd 1140—93, är ett av den normandiska stilens huvudverk i England; västfasaden fick dock sitt nuv. utseende först i unggotisk tid. — Livsmedelsindustri, järnvägsverkstäder. Livlig spannmålshandel. Järnvägsknut. — P. har uppvuxit kring ett 655 grundat benediktinkloster.

Peter från Chelčic [tjä'ltjits], se **Böhmiska bröder**.

Peterhof [-häf], stad i guv. Leningrad, Ryssland, vid Finska viken. F. d. kejserligt lustslott, uppfört för Peter I av fransmannen J. B. Leblond, omgivet av stor park med ståtliga vattenkonster efter mönster av Versailles. 10,000 inv.

Peter katt, se **Petrus** sp. 203.

Petermanfjället, se **Grönland** sp. 60.

Petermann, August, f. 1822,

d. 1878, tysk kartograf och geograf, utgivare av den av honom skapade *Petermanns Mitteilungen* (från 1855), Tysklands ledande geografiska tidskrift.

Peter-Paulsfesten, kyrklig fest 29 juni till minne av apostlarna Petrus och Paulus (från omkr. 300). Dagen betecknar eg. datum för den år 258 (trol. med anledning av kejsar Valerianus' förföljelse) företagna flyttningen av apostlarnas kvarlevor från Vatikanus och Via Ostiensis till ett gemensamt vilorum i den helige Sebastians kyrka vid Via Appia men uppfattades redan på 300-t. felaktigt ss. deras gemensamma dödsdag under Nero. Relikerna återfördes under Konstantin (sannol. 326) till sina ursprungliga platser, där kejsaren lät bygga resp. en Peters- och en Paulskyrka.

Peters, se **Heidenstam**.

Pe'ters. 1. Carl Friedrich P., f. 1779, d. 1827, tysk musikförläggare. P. köpte 1814 ett 1800 grundat förlag i Leipzig, mest bekant genom en sedan 1867 utgiven prisbillig samling av främst klassiska tonsättare (*Edition Peters*). Av förlaget grundades 1894 ett offentligt musikbibliotek (*Musikbibliothek Peters*). — 2. Karl P., f. 1856, d. 1918, tysk kolonisations- och Afrikaforskare. P. stiftade 1884 Sällskapet för tysk kolonisation och grundlade Tyska Öst-Afrika. 1891 dess rikskommissarie, avsattes han 1897 på grund av ämbetsmissbruk och företog sedermera forskningsresor till Syd-Afrika.

Petersburg, S:t P., se **Leningrad**.

Petersburg [pi'tøsbøg], stad i Virginia, ö. För. Stat., vid en biflod till James River. Tobaks- och bomullsindustri. 31,000 inv.

Vid P. utkämpades slutstriden i inbördeskriget (1865).

Pe'tersen. 1. Niels Mathias P., f. 1791, d. 1862, dansk språkforskare och historiker, prof. i nordiska språk i Köpenhamn 1845 (den förste i detta ämne). P. grundlade genom *Det danske, norske og svenske Sprogs Historie* (1829—30) den historiska utforskningen av Skandinavians språk. Han utgav även *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, 6 dlr, 1853—64, m. fl. arbeten. — 2. Carl Georg Johannes P., f. 1860, dansk zoolog, 1889 föreståndare för danska biologiska stationen, i vars årsberättelser han publicerat talrika marinbiologiska, spec. för fiskerierna viktiga undersökningar. — 3. Carl Sophus P., f. 1873, dansk litteraturhistoriker, överbibliotekarie vid Det kongelige Bibliotek 1924, utger sedan 1913 en stor Holbergsupplaga och sedan 1916 tills. med Vilhelm Andersen *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, där han behandlat den äldre danska litteraturen.

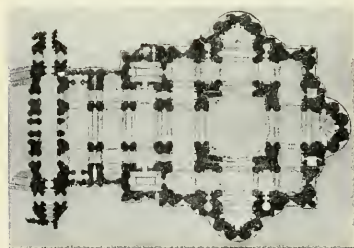
Petersfisk, petrusfisk 1. S:te Persfisk, *Zeus faber*, en art Taggfeningar. Kroppen är bred, platt, gulaktig med en stor svart fläck på var sida, enl. folktron avtrycken av Petri fingrar. Längd intill c:a 1 m. Medelhavet, Atlanten.

Peterskyrkan, ital. *San Pietro in Vaticano*, i Rom, världens största kyrkobyggnad (längd c:a 200 m., höjd 132 m., areal 15,160 kvm.) och den katolska kristenhetens huvudkyrka, belägen omedelbart intill Vatikanen, enl. traditionen över aposteln Petrus' grav. På denna plats uppförde Konstantin den store den äldsta, 326 invigda P., en stor femskepig basilika (se ill. till d. o.), i

Peterskyrkan och Piazza di San Pietro.

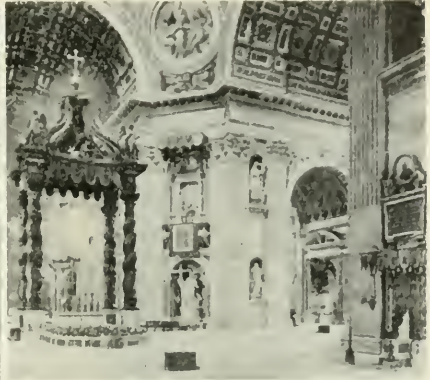
vilken under medeltiden påvar be-
grovos och bl. a. Karl den store
kröntes till romersk kejsare. 1452
påbörjade påven Nikolaus V en
utvidgning av denna kyrka under
ledning av Bernardo Rossellino.
Arbetet avstannade 1455 och åter-
upptogs på allvar först av Julius
II, som lät riva den gamla kyrkan
och 1506 påbörja uppförandet av
en ny efter ritningar av Bramante.
Dennes av storartad enkelhet
kännetecknade plan (se ill. till
Byggnadskonst sp. 853) av-
såg en centralkyrka i form av ett
grekiskt kors med korskvadraten
täckt av en väldig kupol och fyra
smärre kupoler i hörnen mellan
korsarmarna. Bramante fullbor-
dade före sin död 1514 endast
mittpartiet, och under de följande
byggnadsledarna, bl. a. Rafael och

Peterskyrkan. Nuvarande plan.

Antonio da Sangallo, frångingos
hans planer till förmån för en
långhusanläggning. Michelangelo,
som 1547 blev P:s arkitekt, åter-
upptog Bramantes plan, som han
ytterligare förenklade för att upp-
nå starkare rums- och massver-
kan (se ill. till Byggnads-
konst sp. 853). I detta syfte vid-
gade och höjde han även genom en
tambur mittkupolen, som efter
hans ritningar först 1590 fullbor-
dades av Giacomo della Porta och
Domenico Fontana, under det att
sidokupolerna, inskränkta till två,
uppfördes av Vignola. Vid 1600-t:s
början tillbyggde slutligen Carlo
Maderna på Paul V:s uppdrag
långhuset, förhallen och den rika
barockfasaden (se ill. till Byggn-
adskonst sp. 853), varige-
nom den av Michelangelo åsyf-
tade monumentala helhetsverkan
splittrades. 1626 invigdes kyrkan.
— P:s interiör är till sina lugna
grundlinjer Bramantes, till sin
praktfulla barockutsmyckning
Berninis verk. Av inventarierna
märkas tabernaklet över hög-
altaret och "Cathedra Petri", på-
vens stol, bägge av Bernini, den
trol. på 1200-t. utförda sittande
Petrusstatyn, vars högra fot kys-
ses av församlingen, Michelange-

Peterskyrkan. T. v. Förhallen. — T. h. Interiör med altartabernaklet.

los Pietà (se ill. till d. o.), påve-monument av bl. a. Pollajuolo (se ill. till *Gravvård* sp. 1475—1476), Bernini, Canova och Thorvaldsen samt Carlo Fontanas monument över drottning Kristina. I sakristian målningar av Giotto och Melozzo da Forlì (se ill. till d. o.). — Platsen framför P. ordnades på mästertligt sätt 1655—67 av Bernini i form av en fyrkantig förgård och en framför denna belägen större elliptisk plats, Piazza di San Pietro, båda omgivna av med helgonstatyer smyckade mångdubbla kolonnader.

Peterson-Berger, Wilhelm, f. 1867, tonsättare och skriftställare. Sedan 1896 har han under märket P.-B. i *Dagens Nyheter* utövat en ofta starkt polemisk musikkritik, präglad av en personlig musikestetisk uppfattning, som även framträder i hans övriga musikskriftställarskap. P., vilken som tonsättare i hög grad bygger på svensk folkmusik och f. ö. närmast anknyter till Grieg och Söderman, har i sin musik suggestivt skildrat den norrländska naturen. Han har utgivit en mängd sånger och pianostycken

(bl. a. *Frösöblomster*), som vunnit stor popularitet, vid två violinsonater, tre symfonier (bl. a. *Lapplandsymfonin*, *Same Ät-nam*), fyra musikdramer till av honom själv författad text, *Ran* (1903), *Arljot* (1910), *Domedagsprofeterna* (1919) och *Adils och Elisiva* (väntas bli uppförd 1927), m. m. 1908—11 regissör vid Kungl. teatern.

Wilhelm Peterson-Berger. Bronshuvud av Olof Ablberg.

Fru Andrea Kleen. Målning av Eilif Peterssen. (Nasjonalgalleriet, Oslo.)

Peterspenningen (lat. *denarius beati Petri*), en skatt till påvestolen. P. erlades i England med säkerhet sedan 900-t. och infördes efter hand i ett flertal länder, i Sverige trol. på mötet i Linköping 1152. Den utgiök vanl. med en penning för varje hushåll men förekom ej i Norrland och Finland. P. steg aldrig till större belopp och var ekonomiskt föga givande för kurian. Dess egentliga betydelse låg däri, att dess erläggande betraktades som ett erkännande av påvens överhöghet. I vissa länder (Polen, Portugal) hade den karaktären av en verklig länsskatt. P. avskaffades efter reformationen även i de katolska länderna men återupplivades efter Kyrkostatens upphävande ss. en frivillig underhållsavgift till påven.

Peterssen, Eilif, f. 1852, norsk målare. P. studerade på

1870-t. i München, där han slog igenom med historiemålningen *Kristian II underskriver Torben Oæes dödsdom* (1876, Breslau), men till skillnad från de samtida norska konstnärerna sökte han sig därifrån icke till Paris utan till Italien, där han målade realistiska folklivsbilder. På en gång verklighetsskildrare och fantasi-konstnär, har P. måhända nått högst i sina porträtt, bland vilka märkas en rad förfinade dampor-trätt och det som karaktärsskildring djupgående porträttet av Garborg (se ill. till d. o.).

Petersson. 1. Albert P., f. 1851, jurist, ämbetsman, revisions-sekreterare 1889, expeditionschef i justitiedepartementet 1892, justitieråd 1896, konsultativt statsråd i Lundebergs ministär 1905, justitieminister i Lindmans ministär 1906—11, president i Kamrarrätten 1911—21. Konservativ led. av A. K. 1912—17. — 2. Alf fred P. (i Påboda, Kalmar l.), f. 1860, d. 1920, lantbrukare, politiker, landshövding i Sthlms l. 1920. Ss. led. av A. K. 1895—1908 och av F. K. 1911—20 kom P. att inta en bemärkt politisk ställning, tillhörande först lantmannapartiet, därefter högern och slutligen liberala partiet. Särskilt är hans namn knutet till ett förslag om rösträttsreform vid 1906 års riksdag, "Påbodaförslaget", enl. vilket även F. K. skulle grundas på proportionella val. P. var 1905 jordbruksminister i Lundebergs, 1906—09 i Lindmans, 1911—14 i Staaffs och 1917—20 i Edéns ministärer. — 3. Valfrid P., f. 1862, geolog, gruvvetenskapsman, statsgeolog 1897—1901, därefter prof. i gruvvetenskap vid Tekniska högskolan. P. har utfört ett stort antal malmgeologiska undersökningar och

ofta anlitats för utredningar, bl. a. i statens varpmalmskommitté, skifferoljekommitté och djupundersökningsnämnden. — 4. Axel P., f. 1868, d. 1925, skulptör, efter sin hemsocken benämnd *Döderhultaren*, vann popularitet genom sina i trä skurna, dråpligt karikerade folktyper, t. ex. *Beväringsmönstring* (Göteborgs mus.). — 5. Albert P., f. 1870, d. 1914, ingenjör, konstruerade en karbidugn samt anlade karbid- och cyanamidfabriker.

Peterwardein [-da'jn], serb. *Petrovaradin*, stad och fästning i n. Jugoslavien, belägen vid Donau, mitt emot Novi Sad. 6,000 inv. P., som tillhört Ungern och kallats dess Gibraltar, har varit omstritt i krigen mot turkarna.

Petinet [pötinä'], fr., vissa stickade varor (strumpor m. m.) med mönster, framställt på en specialmaskin med samma namn.

Pétion de Villeneuve [-siä'ŋ də vilnöv'], Jérôme, f. 1756, d. 1794, fransk revolutionsman, en av yttersta vänsterns ledare 1789. Ss. mär i Paris från 1791 hade P. stort inflytande på befolkningen.

Petit (av fr. *petit*, liten), se *Stil*.

Petit [pöti'], Alexis Thérèse, f. 1791, d. 1820, fransk fysiker, 1815 prof. vid École polytechnique, upptäckte 1819 jämte Dulong den efter dem benämnda lagen (se *Atom* sp. 829).

Peti'ta, sing. *peti'tum* (av lat. *pe'tere*, begära), önskemål, framställningar. Spec. användes P. i sms. riksdagspetita, framställningar från statliga institutioner till K. M:t om av dem önskade anslag att av K. M:t äskas hos riksdagen.

Petit de Julleville [pöti' də jylvi'll], Louis, f. 1841, d. 1900,

Barndop. Träskulptur av Axel Petersson i Döderhult.

fransk litteraturhistoriker, prof. vid Sorbonne. P. skrev bl. a. *Histoire du théâtre en France* (5 bd, 1880—86, behandlande franska dramatiken under medeltiden) och redigerade *Histoire de la langue et de la littérature française* (8 bd, 1896—99).

Petite'ss (fr. *petitessc*), småsak, obetydlighet; småaktighet.

Petitio'n (lat. *peti'tio*), anhållan; särskilt en framställning till en myndighet om vidtagande av viss åtgärd. Riksdagen säges äga petitionsrätt, då den enl. R. F. § 89 inom området för K. M:ts ekonomiska lagstiftning hos K. M:t kan framställa "föreställningar och önskingar", vid vilka K. M:t "göre det avseende han för riket nyttigt finner". Denna rätt har främst ett historiskt intresse ss. härstammande från den rätt att hos konungen framställa s. k. besvär, som av ålder tillkom de forna riksständen och utgör ursprunget till riksdagens initiativ i allm. — **Petitio'nä'r**, person, som deltar i en petition. — Verb: *petiti'o'n'e'ra*.

Petition of Right [piti'sjøn ävv rajt], en rättighetsförklaring av engelska parlamentet 1628 i form av en besvärsskrift till Karl I, som samtyckte till dess krav.

Hertiginnan de la Vallière, hertiginnan de Foulanges och Mme de Maintenon.
Miniatur av Jean Petitot.

Dessa voro bl. a.: inga nya skatter utan parlamentets samtycke, inga olaga häktningar och inga tvångsinkvarteringar. P. räknas som en märkessten i den engelska författningsutvecklingen.

Peti'tio princi'pii (lat., krav på bevisningsgrund), det fel mot reglerna för ett logiskt korrekt bevis (se d. o.), som uppstår, då man utgår från en bevisgrund, som är osäker och själv i behov av bevis.

Petit Journal, Le P. [lø pøti'jorna'll], mycket spridd tidning i Paris, grundad 1863, numera i L. Loucheurs ägo.

Petit-maitre [pøtimä'tr] (fr., eg. liten herre), sprätt.

Petitot, [pøtitä'], Jean, f. 1607, d. 1691, schweizisk miniaturmålare. P. verkade i London och Paris och reproducerade de stora porträttmålarnas (van Dycks, Mignards m. fl:s) bilder i en mässterligt behärskad emaljteknik.

Petit Parisien, Le P. [lø pøti'paris-jä'η], stor partilös nyhetstidning i Paris, grundades 1876, övertogs 1888 av J. Dupuy och äges nu av dennes söner.

Petits choux [pøti' sjo'] (fr., eg. små kålhuvuden), bakelser, som klyvas och vanl. fyllas med vispad grädd.

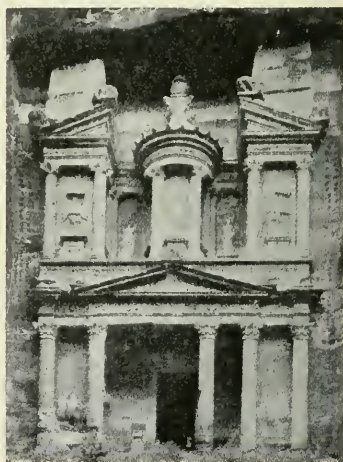
Petjo'ra, flod i Ryssland, upprinner på Urals västsida, mottar bl. a. från h. Ussa (700 km.) och mynnar med ett stort delta i

Petjo'ra viken av N. Ishavet. Vattenrik och segelbar. C:a 1,500 km. 240,000 kvkm:s flodområde.

Petjo'ry, se Petseri.

Petlju'ra, Simon Vasiljevitj, f. 1878, d. 1926, ukrainsk revolutionär och politiker. Fr.o.m. 1905 verksam i den ukrainska nationaliströrelsen, tog P. efter marsrevolutionen 1917 ledningen vid bildandet av särskilda ukrainska regementen och blev efter bolsjevikrevolutionen s. å. krigsminister i den då proklamerade självständiga ukrainska regeringen. 1918—19 kämpade P. mot bolsjevikerna med föga framgång. Han mördades i Paris.

Pe'tra (grek., klippa), ruinstad i s.v. Trans-Jordanien, i en dal s. om Döda havet. I de omgivande klipporna äro uthuggna en amfiteater, en stor mängd gravkammrar och hellenistiska praktbyggnader, främst "Faraos skattkammare", med en om barocken påminnande fasadarkitektur. P., som var huvudstad i nabatéernas rike och en medelpunkt för karavanhan-

Petra. Faraos skattkammare.

deln, intogs av romarna 106 f. Kr. På 600-t. e. Kr. plundrades det av araberna, varefter det förföll.

Petrae'us, Eskil, f. 1593 i Värmland, d. 1657, universitets- och kyrkoman, domprost i Åbo 1634, förste teol. prof. och rektor vid Åbo nyanlagda universitet 1640, biskop i Åbo 1652. Se *Finländsk litteratur* sp. 11.

Petra'ra, Francesco, f. 1304, d. 1374, italiensk humanist och skald. P. tillhörde en florentinsk släkt, men fadern hade 1302 måst gå i landsflykt, och från 1313 var familjen mestadels bosatt i Avignon. P. studerade till en början juridik men övergick senare till teologin och erhöll åtskilliga inbringande andliga ämbeten. Han tillbragte en stor del av sitt liv på resor; ett mer städigtvarande hemvist hade han 1337—53 i det natursköna Vaucluse. Av samtiden åtnjöt P. ett utomordentligt anseende; 1341 erhöll han skaldelagern på Capitolium i Rom. — P. är ett av den italienska humanismens största namn och den främste banbrytaren för renässansens diktning. På sina resor samlade han flitigt klassiska handskrifter, och han var en av de första humanister, som studerade grekiska och som sökte väcka entusiasm för forntidens Hellas. Samtiden fäste sig främst vid hans latinska författarskap, som omfattar glänsande brev (sv. övers. i urval 1915) och prosaskrifter, i vilka han riktar skarpa angrepp på medeltidens, framför allt skolastikens, åskådning, poetiska epistlar i Horatius' stil, bukoliska ekloger av allegorisk karaktär samt det stora eposet *Africa* (med ämne från andra puniska kriget, sv. övers. 1889), i vilket han söker återuppliva anti-

Francesco Petrarca. Miniatyr ur en handskrift av De viris illustribus.

kens epos. Numera är P. dock mest skattad för sina på italienska skrivna dikter, samlade främst i *Il canzoniere*. Förutom av politiska dikter, i vilka han ger uttryck åt sin sorg över Italiens söndring, utgöres dessa framför allt av erotisk lyrik, riktad till en viss Laura, vars bekantskap han gjort 1327 och om vars verkliga namn och existens långvariga lärda strider förts, dock utan avgjort positivt resultat. Dessa dikter, vilka äro skrivna på skilda konstfulla versmått (framför allt canzoner och sonetter), variera i oändlighet tvenne motiv: P:s kärlek till Laura och hans sorg över hennes död. Med sin subjektiva karaktär blevo de förebilden för nästan all senare renässanslyrik och ha spelat en viktig roll även för modernare poesi. Sv. övers. av P:s dikter föreligger bl. a. i Fr. Wulffs *En svensk Petrarcabok* (1905—07).

Pe'tre, Tore, f. 1793, d. 1853, bruksägare, liberal politiker. P. invaldes 1833 som bergsmannarepresentant i borgarståndet, där han länge var en av regeringens mest energiska vedersakare. Han

ivrade bl. a. för en representationsreform och var ordf. vid reformmötet i Örebro 1850.

Petrén. 1. Edvard P., f. 1863, jurist, revisionssekreterare 1902, expeditionschef i justitiedepartementet s. å., konsultativt statsråd i Ramstedts ministär 1905, justitieråd s. å. — 2. Alfred P., f. 1867, den föreg:s broder, läkare, politiker, överinspektör för sinnessjukvården 1909—24, titulärprofessor 1924, läkare vid Stockholms hospital s. å. Led. av F. K. sedan 1912 (socialdemokrat), har P. anlåtats ss. sakkunnig på det sociala området och verkat för nykterheten och vården av kroniska och ungdomliga förbrytare. — 3. Karl P., f. 1868, de föreg:s broder, läkare, prof. i praktisk medicin i Uppsala 1902, i Lund 1910, direktör för länslasarettet i Lund. P:s vetenskapliga arbeten avhandla bl. a. neurologi och sockersjuka. — 4. Bror P., f. 1870, de föreg:s broder, jurist, politiker, hovrättsråd i skånska hovrätten 1909, 1911—14 konsultativt statsråd i Staaffs och 1917—20 i Edéns ministär, häradshövding i Vemmenhögs, Ljunits och Herrestads domsaga 1915, led. av A. K. 1908—11 och urtima riksdagen 1914 samt av F. K. 1912—lagtima riksdagen 1914, 1918—20 och 1922—25. Förut led. av Liberala samlingspartiet, var P. 1924—25 ledare för förstakamargruppen av Sveriges liberala parti.

Pe'tri, latinisering av Peters, resp. Pers son, t. ex. Olaus Petri. Se under resp. personers förnamn.

Petri, Henning, d. 1703, guldsmed. P. hade sin verkstad i Nyköping och utförde ett stort antal ståtliga silverarbeten i yppig barockstil (se ill. till Guldsmedskonst sp. 112).

Petrie [pi'tri], sir William Matthew Flinders, f. 1853, engelsk egyptolog, sedan 1893 prof. vid University college i London. P., som särskilt ägnat sig åt arkeologiska utgrävningar, företrädesvis i Egypten men även på Sinai och i Judéen, har därvid riktat vetenskapen med synnerligen viktiga rön. Särskilt märkliga äro hans grävningar i Koptos och Nakada, som blottade lämningar från Egyptens prehistoriska tid. Han har även utgivit arbeten i Egyptens historia.

Petrifika't (av lat. *pe'tra*, sten, och *fa'cere*, göra), se Fossil. — **Petrifice'ra**, förstena, förvandla till sten.

Petrifång, se Petrus sp. 204.

Petrina'l (fr. *pétrinal*, möjligen av *poitrine*, bröst), ett av medeltidens första handeldvapen, försett med järnskaft, som vid avfyrandet stöddes mot bröstet.

Pe'tri stol, benämning på påvestolen. Se även Petrus sp. 203.

Petroasa, se Pietroasa.

Pe'trograd, se Leningrad.

Petrografi' (av grek. *pe'tra*, berg, och *gra'fein*, skriva), läran om bergarterna. Se Bergarter, Eruptiva bergarter, Djupbergarter och viktigare sådana, ss. Granit, Syenit, Gabbro, Diorit, Peridotit och Pyroxenit; Ytbergarter och hänvisning från d. o.; Gångbergarter och viktigare sådana, ss. Granitporfyr, Syenitporfyr, Dioritporfyr, Pegmatit, Odinit och Alnöit; Sedimentära bergarter och hänvisning från d. o.; Metamorfiska bergarter och viktigare sådana, ss. Kristalliniska skifferar, Leptit och Gnejs. Jfr ock Struk-

tur. — Först under de senaste 50 åren kan P. sägas ha varit en självständig vetenskap, sedan engelsmannen H. Sorby (se d. o.) uppfunnit en metod att genom slipning framställa så tunna prov av bergarterna, att dessa kunna undersökas mikroskopiskt. Sedan Tschermak (se d. o.) visat, att man i dylika slipprov kunde bestämma mineralens kristallsystem, uppvisade ett stort antal forskare med Zirkel och Vogel-sang (se dessa ord) i spetsen, att man på en hel rad egenskaper, bestämbara under mikroskopet, kunde skilja de olika mineralen åt och även i viss mån kunde bestämma mineralens kemiska sammansättning. Vid sidan av den mineralogiska synpunkten började nu kemiska och geologiskt-genetiska synpunkter att vinna beaktande. Med hänsyn tagna till dessa synpunkter uppbyggde Rosenbusch (se d. o.) sin storartade petrografiska lärobyggnad. Senare ha fysikaliskt-kemiska synpunkter alltmera lagts på de petrografiska problemen. De största framstegen ha här nåtts inom den del av P., som behandlar de metamorfiska bergarterna, men även när det gäller de eruptiva samt, fast i mindre grad, de sedimentära bergarterna, ha de fysikaliskt-kemiska metoderna verkat befruktande. Bland forskare på detta område märkas Bercke, Grubenmann och V. M. Goldschmidt (se d. o.). Man har även försökt framställa bergarter på konstgjord väg. På detta område ha framför allt Fouqué och Michel-Lévy varit de ledande.

Petro'leum (av lat. *pe'tra*, berg, och *o'leum*, olja), se Bergolja. — **Petroleumeter**, se Bergolja sp. 1334 f. — **Petroleumkoks**, fast åter-

stod, som erhålles vid långt driven destillation av massut.

Petro'nus, **Cajus**, romersk författare, skrev en i fragment bevarad sederoman, *Sa'tirae*. En av de förnämsta episoderna i denna är *Ce'na Trimalchio'nis* (Trimalchios gästabud, sv. övers. 1902), en kvick och målande skildring av en rik uppkomlings gästabud. P. anses vara identisk med en P. A'r-biter (d. 66), som stod Nero nära och var ett slags ceremonimästare, "arbiter elegantiarum", vid dennes hov.

Petropa'vlovsk. 1. Stad i rep. Kazakstan (f. d. Kirgis), Ryssland, vid Irtysjs biflod Isjim och Transsibiriska järnvägen. Livlig handel. 36,000 inv. — 2. Se **Kamtjatka**.

Petro'polis, se **Rio de Janeiro** 2.

Petrosavo'dsk, huvudstad i rep. Karelen, Ryssland, vid Onega. Järnbruk. Järnväg till Leningrad och Murmansk. 20,000 inv.

Petrovaradi'n, se **Peterwardein**.

de'i Petrucci [-ro'ttji], **Ottavia no**, f. 1466, d. 1539, italiensk nottryckare, var den förste, som tryckte mensuralmusik med rörliga typer. Se **Nottryck**.

Petrus, den främste av Jesu ursprungliga apostlar, hette eg. **Simeon** (grekiserat **Simon**) men kallades därjämte på arameiska **Kefa** (grekiserat **Kefa**s), d. v. s. klippman, vars grekiska motsvarighet är **Petros**. P:s hemstad skall enl. Joh. 1: 44 ha varit Betsaida, men enl. Mark. 1: 29 ägde han i Kapernaum hus och familj. Till yrket var han fiskare och kallades jämte sin broder **Andreas** ss. en av Jesu första lärjungar. Bland dessa framträdde den impulsiva P. ss. den ledande. Men vid den avgörande provning-

en, då Jesus stod fångslad, förnekade han sin Mästare. Kärleken till denne levde dock kvar, och P. blev tydligen sedan själen i den första församlingen. Om P:s senare öden föreligga inga direkta underrättelser. Förmodligen har han verkat även utanför Palestina. Enl. 100-t:s tradition kom han slutligen till Rom och led där martyrdöden under Nero, sannol. genom korsfästelse (jfr redan Joh. 21: 19). Från Konstantins tid vila enl. traditionen P:s kvarlevor under högaltaret i den efter honom benämnda Peterskyrkan i Rom (jfr Peter-Paulsfesten). — P:s betydande ställning i den äldsta församlingen återspeglas i vissa evangelieord, främst Matt. 16: 18 f., som ger honom en enastående myndighet men som av flera skäl icke kan återgå på Jesus själv (nycklarna, som utgöra P:s attribut, symbolisera f. ö. säkerligen P:s förvaltande makt och känneteckna honom ej ss. himmelrikets dörrvaktare). Detta och liknande ställen blevo emellertid av betydelse för påvedömet, vars innehavare från 200-t. betraktade sig ss. P:s spec. efterföljare (P. ss. Roms förste biskop), och P. själv blev alltmer den ojämförlige "apostlafursten". I den medeltida folksagan tecknas han ss. "Sankte Per" med humoristiska drag och framställes ss. "Vår Herres" ständige följeslagare och hjälpare. — Av kyrkliga fester till P:s ära märkas utom Peter-Paulsfesten (se d. o.) *Petri ca'thedra* ("P:s stol") samt *Petri fångelse*. Den förra (i äldre svenska almanackan förkortad till Petr. cath., därav allmogens "Peter katt") firas från omkr. 300 i Västerlandet 22 febr. till minne av P:s bestigande av biskopsstolen (enl. senare spekulation stolen i

Antiokia, vilken P. sades ha innehaft före den romerska; ett annat datum, 18 jan., blev då den spec. romerska festen). Den senare, i Västern 1 aug., sannol. från 500-t., i grekiska kyrkan 16 jan., firas till minne av P:s fångslande ("Petrifång") och befrielse under Agrippa (Apg. 12). — Under P:s namn gå ett flertal kanoniska och utomkanoniska skrifter. I N. T. finnas två P:s brev, det första enl. 1: 1, 5: 13 skrivet från Babylon (säkerligen = Rom) till de kristna i Pontos, Galatien, Kappadokien, Asien och Bitynien och fyllt av förmaningar särskilt med avseende på förföljelsetider, det andra utan någon som helst geografisk adress 1. ortsuppgift och rymmande varningar för en libertinistisk gnosticisism. Av dessa är spec. 2 Petr., vilket tydligen blott är en utvidgad upplaga av Judas' brev och endast med svårighet erövrade en plats i kanon (jfr Antilegomena), säkert av efterpetrinskt ursprung (förmodligen från mitten av 100-t.). Men även 1 Petr. innehåller en mångfald moment, som göra det petrinska ursprunget ytterst osannolikt. Det är förmodligen tillkommet inemot slutet av 1:a årh. Utom kanon märkas: den blott i smärre fragment bevarade P:s predikan, en apologetisk skrift, sannol. från omkr. 125; P:s evangelium, från omkr. 150; av detta finnes ett större brottstycke bevarat, behandlande huvuddelen av lidandehistorien samt början av uppståndelsehistorien; P:s uppbyggelse, från ung. samma tid, skildrar i de bevarade fragmenten med hjärta färger och på ett omorfisken påminnande sätt de saligas och osaligas tillstånd efter döden; Petrusakterna, från

omkr. 200, berätta om P:s sammanträffande i Rom med trollkarlen Simon, dennes flygförsök samt P:s martyrdöd. Jfr även *Klementinerna* och *Markus*.

Petrus av Alcántara, f. 1499, d. 1562, kanoniserad 1669, spansk franciskanprovinsial och stiftare av en sträng franciskansk kongregation. P. är en av vägröjarna för den spanska kvietismen.

Petrus Ca'roli, f. 1510, d. 1587, biskop i Linköping 1582. P. tillhörde den adelsfientliga kretsen av Erik XIV:s rådgivare och var trol. den, som drev konungen till Sturemorden. Han dömdes till döden men benådades och vann senare Johan III:s gunst genom sitt nit för dennes liturgi.

Petrus de Da'cia (*Peter från Dacia*), f. på 1230-t., d. 1289, gotländsk munk. P. studerade i Köln 1266—69, grundlade i Skänninge det första svenska kvinnliga dominikanklostret och blev slutligen prior för dominikanklostret i Visby. I Köln gjorde P. bekantskap med en from bondflicka, Kristina från Stumbelen, vars späkningar och trosiver han skildrat i en för medeltidsmystikernas känslokult typisk levnadsteckning på latin.

Petrus Johannis Go'thus, f. 1536, d. 1616, författare, "Sveriges förste bokförläggare". P. verkade även som psalmförfattare (*Gudheliga bööner*. 1572) samt utgav i Sthlm och Rostock talrika uppbyggelseböcker och reformationsskrifter av strängt luthersk karaktär.

Petrus Jo'nae Helsi'ngius (latinisering av *Per Jonsson från Hälsingland*), d. 1607, teolog. Prof. i Uppsala omkr. 1572, blev P. ledare för Uppsalakapitlets motstånd mot Johan III:s liturgi, togs i skydd av hertig Karl.

som 1586 gjorde honom till biskop i Strängnäs, och var en av de ledande vid Uppsala möte.

Petrus Lomba'rdus, f. i Lombardiet, d. omkr. 1160, skolastisk teolog, lärare i Paris omkr. 1140, biskop där 1159, skapade medeltidens mest berömda dogmatiska kompendium, *Sententia'rum libri IV* (1147—50).

Petrus Ola'í. 1. **Petrus av Alvastra**, f. omkr. 1307, d. 1390, subprior i Alvastra, den heliga Birgittas bikt-fader, var från 1344 hennes förnämste medhjälpare vid upp-tecknandet av uppenbarelserna, utövade ett betydande inflytande vid avfattningen av klosterreglerna och är sannol. den egentlige författaren av den första Birgittabiografin (1373). — 2. **Petrus av Skänninge**, d. 1378, var en tid föreståndare för helgeandshuset i Skänninge, från 1348 Birgittas ständige bikt-fader, från 1374 generalbikt-fader i Vadstena kloster. Biträdde P. 1 i arbetet med Birgittas uppenbarelser och levnadsteckningen över Birgitta. Han författade även en Birgittaritual.

Pe'tsamo, ry. *Petsjenga*, no. *Peisen*, härad i Uleåborgs l., n. Finland. Omkr. 10,150 kvkm. P. utgör den mellan norska och ryska gränserna till N. Ishavet framskjutande landremsa, som genom freden i Dorpat 1920 införlivades med Finland (se d. o. sp. 1596), och omfattar även det forna ryska Boris Gljeb (se d. o.), numera kallat Kängäs.

Pe'tseri, ry. *Petjory*, stad i s.ö. Estland. Ortodox biskop. Kloster med kyrka från 1400-t. Katedral i nyklassicistisk stil. Centrum för linodling. 2,000 inv. (mest ryssar).

Petsje'nga, se *Pe'tsamo*.

v. Pe'ttenkofer [-käfer]. Max. f. 1818, d. 1901. tysk kemist och

läkare, 1853 prof. i fysiologisk kemi och 1866 i hygien i München, grundare av den vetenskapliga hygienien i Tyskland.

Pe'ttersen, **Karl Johan**, f. 1826, d. 1890, norsk geolog, bekant för sina undersökningar rör. det nordliga Norges geologi.

Pettersson, **I. Sven Otto P.**, f. 1848, kemist och oceanograf, prof. i kemi vid Stockholms högskola 1884—1909, dess rektor 1893—96, en av ledarna för Svenska hydrografiska kommissionen sedan 1893 och från 1902 föreståndare för Svenska hydrografisk-biologiska kommissionen. I sistnämnda egenskap har P. utfört och lett omfattande undersökningar i Östersjön, Kattegatt, Skagerrak och Nordsjön rör. bl. a. havsströmmar och tidvattensvågor samt kraftigt bidragit till lösning av frågorna rör. det svenska sillfiskets periodicitet och förutsättningar. P. är en av de ledande krafterna i de nordvästeuropeiska ländernas internationella havsforskningsråd i Köpenhamn. Jfr *Oceanografi*. — 2. **David P.** (i Bjälbo, Östergötl. l.), f. 1866, lantbrukare, politiker, konservativ led. av A. K. sedan 1908, jordbruksminister i Tryggers ministär 1923—24. — 3. **Jakob P.**, f. 1866, ämbetsman, politiker, borgmästare i Södertälje 1896, liberal led. av A. K. 1900—24, socialminister i ministären Ekman 1926. Utom riksdagen, där han var ordf. i första lagutskottet 1920—24, har han bl. a. varit led. 1911—20 av nykterhetskommittén och ordf. 1916—18 för rätts-hjälpsakkunniga samt är sedan 1924 led. av lilla strafflagskommissionen. Han har även varit statens förlikningsman i arbetskonflikter. — 4. **Alfred P.**, f. 1867, föreståndare för Statens

bakteriologiska laboratorium 1909, prof. i hygien vid Karol. inst. 1919. P:s viktigaste arbeten avhandla de bakteriedödande krafterna hos sera och vita blodkroppar samt barnförlamningens spridningssätt. — 5. **Hans P.**, f. 1888, son till P. 1, fysiker, 1914 docent i oceanografi i Göteborg, har utfört viktiga undersökningar om atomsprängning (se *Grundämnen* sp. 28).

Pettersson-Norrie [-ri], **Anna**, f. 1860, operettsångerska, gift först med skriftställaren W. Norrie, senare med skådespelaren A. de Verdier. Utrustad med livfullt dramatiskt temperament och komisk gestaltningförmåga, har P. vunnit berömmelse i huvudrollerna i *Sköna Helena*, *Storhertiginnan av Gerolstein*, m. fl.

Petty [pe'tti], **sir William**, f. 1623, d. 1687, engelsk läkare och skriftställare, en genial mångfrestare, främst känd ss. Englands främste merkantilist.

Petty-Fitzmaurice [pe'tti fits-mä'rris], se *Lansdowne*.

Petu'nia, sydamerikanskt växtsläkte (fam. *Solana'ceae*). Former med stora, trattformiga, vanl. röda l. vita blommor odlas som ettåriga prydnadsväxter i trädgårdar och i krukor i boningsrum.

Petzi't, guldteallurid av sammansättningen (Au,Ag)₂Te. Viktig guldmalm (bl. a. i Väst-Australien, Cripple Creek i Colorado).

Pet'zval, **Josef**, f. 1807, d. 1891, österrikisk matematiker, banbrytare på den fotografiska optikens område, beräknade bl. a. det ofta efter honom benämnda porträttobjektivet, utmärkt för stor ljusstyrka och mittskärpa.

Petöfi [pä'-], **Sandor** (*Alexander*), f. 1823, d. 1849, ungersk skald, deltog i revolutionen 1848, varvid han stupade

i slaget vid Segesvár. P. räknas som ett av den ungerska litteraturens största namn. Han är bekant dels för sina med folkvisan besläktade natur- och kärleksdikter, dels för sina revolutions-sånger. En del av P:s dikter äro översatta till svenska av B. och K. V. Schöldström.

Peu à peu [pö a pö'], fr. (försv. peu om peu), så småningom.

Peuerbach [på'j-], **Georg**, f. 1423, d. 1461, österrikisk matematiker och astronom, huvudsakl. verksam vid univ. i Wien, utgav noggranna trigonometriska tabeller och konstruerade ett vinkel-mätningssinstrument.

Peutinger [på'j-], **Konrad**, f. 1465, d. 1547, tysk humanist, bekant genom en efter honom uppkallad kopia av ett romerskt itinerarium (se d. o.).

Peyote [-jä'te], se **Echinocactus** och **Njutningsmedel**.

Pfaff, **Johann Friedrich**, f. 1765, d. 1825, tysk matematiker, 1788 prof. i Helmstedt (Braunschweig), 1810 i Halle, gjorde viktiga undersökningar inom teorin för differentialekvationer.

Pfalz [pfallts] (ty., av lat. *palatium*, palats). 1. Under medeltiden benämning på de tyska konungarnas gods och slott med kringliggande domäner, vilkas förvaltare från Otto I:s tid kallades **pfalzgrevar** (jfr **Palatin** och **Greve**). Detta ämbete blev småningom ärfdigt och dess innehavare delvis självständiga riksfurstar. — 2. **Pfalzgrevskapet** vid Rhen, kurfurstendömet P., fordom tysk stat, till 1620 bestående av hertigdömena **Unter-Pfalz** l. **Rhein-Pfalz** (**Rhen-Pfalz**) kring mell. Rhen och bifloderna Nahe och Neckar samt **Ober-Pfalz**

kring Donaus vänsterbiflod Naab. P. uppkom, därigenom att till pfalzgreve (se ovan) i Aachen (med spridda förvaltningsområden i Rhenlandet) utsågs **Konrad** av **Hohenstaufen** (1155), varefter namnet P. övergick på dennes ss. arvland innehavda besittningskomplex. 1215 tillföll detta det i Bayern regerande huset **Wittelsbach**, av vilket en särskild gren från 1255 regerade i P. Tvistigheter om den med P. sedan gammalt förbundna kurvärdigheten uppstodo mellan de båda wittelsbachska linjerna och avgjordes slutgiltigt genom **Gyllene bullan** 1356 till **Pfalzgrenens** förmån. 1329 avträdde till P. **Nordgau**, det senare **Ober-Pfalz**. Under den följande tiden utveklades P. genom landförvärv (bl. a. **Simmern** och **Zweibrücken**). 1410 delades P. mellan fyra linjer, vilka efter varandra innehade kurvärdigheten. Under 1400-t:s senare del var P. ett centrum för den tyska humanismen. **Fredrik III** (1559—76) införde reformerta läran (se **Heidelbergkatesen**), och P. blev en av de ledande protestantiska makterna i Tyskland. Sedan det genom **Fredrik V** (se d. o. sp. 639) indragits i **Trettioåriga kriget**, fick det utstå svåra härjningar. I **Westfaliska freden** 1648 tillerkändes P. (utom **Ober-Pfalz**, som Bayern behöll) åt **Fredriks son Karl Ludvig** (1649—80). Bayern fick visserl. den omstridda kurvärdigheten, men en ny sådan upprättades för P. Under den duglige **Karl Ludvig blomstrande** P. åter upp. **Ludvig XIV** av **Frankrike** framställde 1685 arvsanspråk på P., vilket ledde till **Pfalziska kriget** (se d. o.), under vilket fransmännen hänsynslöst förhärjade det blomstrande P. **Kurfurst**

Karl Teodor (1742—99) blev 1777 kurfurste även av Bayern, med vilket P. därefter förblev för-enat. Under franska revolutions-krigen besattes P:s områden på v. Rhenstranden av fransmännen, till vilka de avträdde 1801 genom freden i Lunéville. Genom riks-deputationens beslut 1803 tillföll det övriga P. skilda tyska stater. Sedan den franska delen 1815 ut-skiftats, är det forna P. delat mellan Baden, Bayern, Hessen och Preussen.

Pfalzgreve, se P f a l z 1.

Pfalziska kriget utkämpades 1688—97 mellan Frankrike å ena sidan, tyske kejsaren, England, Nederländerna, Spanien och Savo-jen å den andra. Då den rege-rande linjen i kurfurstendömet Pfalz 1685 utdog, framställde Ludvig XIV anspråk på landet för sin svägerskas (se E l i s a - b e t sp. 947) räkning. Utnyttjan-de en gynnsam europeisk situa-tion, lät han 1688 besätta större delen av Pfalz. F. å. ingicks mot Ludvig en allians mellan ovan-nämnda makter, vilka även rik-tade sig mot Ludvigs tidigare annexionspolitik (jfr Réunions-d o m s t o l a r). Fransmännen ut-rymde då Pfalz, som på Louvois' inrådan "till skydd för den franska Rhengränsen" skövlades; bl. a. brändes slottet i Heidelberg. En kraftig fransk offensiv rikta-des mot Nederländerna, där frans-männen under Luxembourg snart stodo som segrare. En av Frank-rike understödd aktion på Irland till förmån för Jakob II misslye-kades däremot, och franska flot-tan led ett svårt nederlag vid Kap la Hogue 1692. På en kongress i Rijswijk 1697 slöt Frankrike med koalitionen makter en rad sepa-ratfreder, vilka betecknade ett av-gjort nederlag för Ludvig; han

måste erkänna Vilhelm som Eng-lands konung och förbinda sig att ej understödja Jakob II. Frank-rike behöll Strassburg och 'av ré-unionerna dem, som gjorts i El-sass. Nederländerna erhöillo åt-skilliga handelsförmåner. Den pfalziska tvisten hänsköts till skiljedom, som senare gick Frank-rike emot.

Pfalziska ätten, svensk konungaätt, härstammande från den i Zweibrücken (se d. o.) rege-rande sidolinjen till det kurpfalz-iska huset. Dess stamfar var Johan Kasimir (se d. o.). P., som besteg tronen med Karl X Gustav, utdog på svärdssidan med Karl XII 1718 och på spinssidan med Ulrika Eleonora 1741.

Pfannenstill, M a g n u s, f. 1858, teolog, prof. i Lund 1900, förste teol. prof. och domprost 1912—23. P. har ss. apologet tagit livlig del i debatten om kristendomens ställning och be-tydelse i nutiden samt uppträtt ss. förkämpe för en modernare teologi och kyrklighet. P. är en av huvudredaktörerna för Kris-tendomen och vår tid.

Pfeffer, W i l h e l m, f. 1845, d. 1920, tysk växtfysiolog, prof. i Leipzig från 1887. Av P:s många viktiga undersökningar märkas bl. a. studier över tillväxt- och rörelsefenomen hos växterna samt över osmos och diffusion, vilka senare legat till grund för van't Hoff's lära om osmotiska trycket. Hans *Pflanzenphysiologie* (2 bd, 2:a uppl. 1897—1904) har utövat stort inflytande.

Pfeiffer [pfa'j-], R i c h a r d, f. 1858, tysk bakteriolog, prof. i hygien i Königsberg 1899 och i Breslau 1909. P:s viktigaste upp-täckt rör specificiteten hos im-munseras inverkan på bakterier (jfr I m m u n i t e t s l ä r a).

Pfe'nnig [-niʒ], ty., se **M a r k** sp. 1251.

Pfi'tzner, **H a n s**, f. 1869, tysk tonsättare och musikskriftställare. P., som med anslutning till Wagner och Schumann företräder en romantisk riktning, har skrivit operorna *Der arme Heinrich* (1893) och *Palestrina* (1915), en piano- och en violinkonsert, ett flertal sånger, körverk (*Von deutscher Seele* m. fl.), kammarmusik m. m.

v. Pfla'nzer-Ba'tin, **K a r l**, f. 1855, d. 1925, frih., österrikisk-ungersk fältmarskalk, deltog ss. arméchef i striderna å östfronten under världskriget 1914—16 och förde befälet i Albanien 1918.

v. Pflugk-Harttung [pflok ha'rrtong], **J u l i u s**, f. 1848, d. 1919, tysk historiker, arkivråd vid Geheimes Staatsarchiv i Berlin 1901, har bl. a. redigerat en *Weltgeschichte* (6 bd, 1907—10; sv. uppl., utg. av H. Hildebrand och H. Hjärne, 6 bd, 1913—21).

Pflü'ger, **E d u a r d**, f. 1829, d. 1910, tysk fysiolog, prof. i Bonn 1859, utförde banbrytande undersökningar över tarmens rörelser, nervernas elektriska retbarhet och ämnesomsättningen. Grundade 1868 tidskriften *Archiv für die gesammte Physiologie*.

v. der Pfordten [pfä'rrten], **L u d w i g K a r l H e i n r i c h**, f. 1811, d. 1880, frih., bayersk politiker, se **B a y e r n** sp. 1177.

Pforzheim [pfä'rrtshajm], stad i Baden, Tyskland, vid n. foten av Schwarzwald och Neekars biflod Enz. Stor tillverkning av bijouterier, sysselsättande 30,000 arbetare. 80,000 inv. — P., romarnas *Po'rta Hercy'niae*, var 1300—1565 badensisk residensstad.

Pfund [pfonnt], se **P u n d**.

Phaedra [fä'd-], se **F a i d r a**.

Phaedrus [fä'd-], romersk

fabelförfattare, verksam i 1:a årh. f. Kr. P., vilken enl. traditionen var en av kejsar Augustus frigiven slav, skrev efter grekiska förebilder djurfabler på hexameter.

Phaeophyceae [fääfy'-], brunalger, flercelliga alger, vilka innehålla ett brungult, klorofyll närstående ämne, f e o f y' l l, varmed de assimilerar kolsyra. De minsta P. ha knappt synlig, trådformig bäl, de största äro jättestora med intill 200 m. lång bäl. Könsfortplantning sker med rörliga han- och hougameter l. med spermatozoider och orörliga ägg, könlös fortplantning med sporer; generationsväxling förekommer. P. leva nästan uteslutande i havet. En väsentlig del av "havstången" vid Sveriges kuster bildas av släktena *Fu'cus* och *Lamina'ria* (se dessa ord) samt av *Ascophy'llum nodo'sum*, k n ö l t å n g, den sistnämnda liksom blåstång med luftblåsor fast utan medelnerv. Jfr **S a r g a s s o** havet och **Sudare**.

Phala'ris [fa-], ett släkte gräs (fam. *Grami'neae*) med gyttrade, borstlösa småax. P. (*Typho'idcs arundina'cea*, rörrflen, intill 2 m. högt med breda blad, är allmänt vid stränder o. d. samt odlas ofta som prydnadsgräs (har då vitrandiga blad: band- l. randgräs). P. *canariensis*, k a n a r i e g r ä s, från s. Europa, odlas och förvildas. Frukterna. "kanariefrö", begagnas som fågelfrö.

Phalaris [fa'-], se **F a l a r i s**.

Phalén [fa-], **A d o l f**, f. 1884, filosof, prof. i teoretisk filosofi i Uppsala 1916. I *Das Erkenntnisproblem in Hegels Philosophie* (1912) har P. kritiskt behandlat den hegelska filosofins dialektiska metod samt i psykologiska arbeten bl. a. bekämpat hypotesen om ett omedvetet l. undermedvetet

Phasmatidae. T. v. Vandrande pinne.
— T. h. Vandrande blad.

själsliv, parallellteorin och psyko-
logismen.

Phallus [fa'l-], se Fallos.

Pharsalus [far-], lat. namn på
Farsalos.

Phaseolus [fa-], växtsläkte
(fam. *Legumino'sae*), med c:a 150
arter i varmare länder. *P. vulga-
ris* och *P. multiflorus*, ettåriga
örter från Syd-Amerika, odlas i
trädgårdar, den förra för sina ät-
liga baljor och frön (vanliga
bönor), den senare som prydnads-
växt (rosenböna). De ha
blad med tre stora småblad samt
stora blommor. Den förra arten
har slingrande (stång- l. stör-
bönor) l. låg, upprätt stjälk
(busk- l. krypbönor,
bruna bönor) samt vita l.
violettröda blommor i fåblommiga
klasar. Rosenbönan har slingran-
de stjälk och vanl. röda blommor
i mångblommiga klasar samt röd-
fläckiga bönor. Vaxbönor
(gula) samt gröna l. turska
bönor, skärbönor, fr. *haricots
verts* (gröna), äro sorter, vil-
kas baljor ätas omogna. Bruna
bönor exporteras särskilt från
Ungern och Holland.

Phasma'tidae [fas-], spök-
gräshoppor l. spökskräckor,
en fam. Rätvingar. En del
P., som likna torkade l. friska

blad, kallas vandrande blad,
andra, som likna kvistar, vandr-
rande pinnar (jfr Mimi-
cry). Hos de förra är bakkrop-
pen bred och platt samt vingarna
bladlika. Hos de senare äro
kroppen och benen långa, smala,
stundom försedda med utväxter,
som likna lossnade barkstycken,
mossa l. dylikt. Vingarna äro
rudimentära l. saknas. I s.
Europa finnes en vandrande
pinne, *Bacillus ro'ssius*, som fort-
plantar sig partenogenetiskt.
Längd c:a 1 dm. Flertalet till-
höra tropikerna. Leva av blad.

Phidias [fi'-], se Feidias.

Philadelphia [filøde'llfiø], Fi-
ladelphia, För. Stats: till stor-
leken tredje stad, belägen i Penn-
sylvania vid Delaware, på ömse
sidor om dess biflod Schuylkill,
150 km. från Atlanten. 1,9 mill.
inv. — P. är regelbundet byggt
och karaktäriseras av de många
enfamiljshusen, som givit P.
namnet "hemens stad". Histo-
riskt märkliga byggnader äro den
oansenliga, på 1730-t. uppförda
Independence Hall, där oavhängig-
hetsförklaringen antogs 1776, den
gamla svenska kyrkan, Old Swe-
de's Church, en av Amerikas
äldsta och märkligaste, fullbor-

Philadelphia. T. v. Independence Hall. — T. h. Old Swede's Church.

dad 1700, i vilken predikades på svenska till 1831, samt det storartade, i form av ett grekiskt tempel 1833—47 uppförda Girard College. I den stora och vackra Fairmount Park hölls 1876 års världsutställning, från vilken byggnader kvarstå. P. har två universitet med resp. 14,400 och 8,300 studenter (1925), ett flertal colleges, konstakademi, förbunden med museum, specialskolor av alla slag, bibliotek. örlogsvarv på League Island; myntverk. P. är en av För. Stat:s främsta industristäder med stora mekaniska verkstäder (bl. a. Baldwin Locomotive Works), varv (Cramp's Shipyards), textilfabriker, sockerrefinaderier och garverier. Det är även en av de förnämsta hamnarna; antalet ankomna och avgångna fartyg var 1925 9,900 (därav 2,380 i utländsk och 7,520 i kustfart). 59 ångbåtslinjer hade regelbunden trafik på P., därav 8 enbart för last av petroleum, som jämte spannmål, bomull och stenkol är viktigaste exportvara, medan socker, hudar, malm, järn, öl, ull, frukt ingå i importen.

Järnvägsknut. — P. anlades 1682 av W. Penn, spelade en stor roll under oavhängighetskriget och var jämte Boston politiskt ledande stad till början av 1800-t.

Philadelphiasystemet, se Fängelsesystem sp. S50.

Philae [fi'-]. File, liten ö i Nilen strax ovanför Assuan, berömd för sina tempelruiner. Dessa, som tillhöra de yngsta fornegyptiska minnesmärkena, utgöras främst av ett stort Isistempe, uppfört av de första ptolemaierna, och den s. k. kiosken, en ofullbordad paviljong från omkr.

Philae. Kiosken.

100 e. Kr. Efter anläggningen av den stora Assuandammen översvämmas P. periodiskt av Nilvattnet, som hotar att helt fördärva ruinerna.

Philidor [filidå'r], François André Danican, f. 1726, d. 1795, fransk tonsättare. P., som företräder 1700-t:s franska komiska opera, skrev bl. a. *Le maréchal ferrant* (1761, uppf. i Sthlm 1781) och *Tom Jones* (1765, uppf. i Sthlm 1790).

Philippe [fili'pp], fr., Filip. — Philippe égalité [fili'pp egalité'], se Orléans sp. 1398.

Philippe [fili'pp], Charles Louis, f. 1874, d. 1909, fransk författare. P:s av egna livserfarenheter starkt färgade, av Dostojevskij påverkade romaner (bl. a. *Bubu de Montparnasse*, 1901, sv. övers. 1920; *Père Perdrix*, 1902; Livets bröd, 1920; *Croquignole*, 1906) skildra främst fattigdomen och lidandet.

Philippeville [filipvi'll], befast hamnstad i n.ö. Algeriet. Livlig handel med Marseille. 34,000 inv., därav 18,000 européer.

Phili'ppi [fi-], se Filippoi.

Phili'ppus Ragva'ldi [fi-], d. omkr. 1332, se Konunga- och hövdingastyrelsen.

Philipsen [fi'-], Theodor, f. 1840, d. 1920, dansk målare. P. studerade i Paris under de år, då impressionismen slog igenom, och bibehöll sedan en av denna riktning påverkad frisk och målerisk stil. Han var den förnämste djurmålaren i Danmark efter Lundbye och målade helst kor i landskap.

Phillimore [fi'llimå(r)]. 1. Sir Robert Joseph P., f. 1810, d. 1885, engelsk rättslär, bekant genom sitt stora arbete *Commentaries upon international law* (4 dlr, 1854—61). — 2. Walter George Frank P., f. 1845,

den föreg:s son, engelsk rättslär. P., som 1905—08 var ordf. i International Law Association, tog verksam del i det första engelska förslaget till förbundsakt för N. F. och förberedelserna till den mellanfolkliga domstolen i Haag. Har bl. a. utgivit en revision av faderns nämnda arbete (4 dlr, 1873—89) och *Three centuries of peace and their teaching* (1917).

Philo [fi'-], se Filon.

Philobi'blon [fi-] eller om kärleken till böckerna, titel på ett arbete av Richard de Bury, biskop av Durham (f. 1287, d. 1345), kallad "bibliofilins äldsta urkund", senast utg. 1922 av A. Nelson (med sv. övers.). P. ger värdefulla upplysningar till den medeltida bokhistorien.

Philo'choros [fi-] (av grek. *fi'los*, vän, och *koro's*, dans), en i Uppsala 1880, urspr. under namn av Studenternas dansförbund, grundad förening för odlande av folkdanser bland studenterna.

Philode'ndron [fi-], växtsläkte (fam. *Ara'ceae*), hemmahörande i tropiska Amerika. Flera arter, klättrande halvbuskar med dekorativa blad, odlas i varmhus. Som P. betecknas ofta (oriktigt) *Mo'nstera* (se d. o.) *delicio'sa*.

Phister [fi'ss-], Joachim Ludvig, f. 1807, d. 1896, dansk skådespelare, berömd särskilt för sin överlägsna framställning av Holbergs Jeppe paa Bjerget. P. spelade en viktig roll för Holbergstraditionens fortplantande på dansk scen.

Phlegre'iska fälten [fle-], vulkanområde v. om Neapel, s. Italien. Bland vulkanerna märkes det 1538 bildade Monte Nuovo.

Phoebus [fe'-], se Foibos.

Phoenix [fi'niks]. 1. Huvudstad i Arizona, För. Stat., vid en biflod till Rio Gila. Fruktodling.

45,000 inv. — 2. Phoenix-öarna, brittisk ögrupp i Polynesien. 41 kvkm. 60 inv.

Phoenix [fe'-]. 1. Se Foinix. — 2. Se Dadelpalmen och Palmae.

Phosphoros [få'ssfå-] (grek., ljusbringare), en i Uppsala 1810—13 av Atterbom och Palmlblad utgiven månadsskrift, Uppsalaromantikernas viktigaste organ. Efter P. kallas den svenska nyromantiken fosforism och dess anhängare fosforister.

Phragmén [frag-], Edvard, f. 1863, matematiker, försäkringsman, 1892—1904 prof. vid Stockholms högskola, 1903—08 chef för Försäkringsinspektionen, sedan 1908 verkst. direktör för Allmänna Lifförsäkringsbolaget, har spec. behandlat funktionsteorin.

Phycomycetes [fy-], algsvampar, enkelt byggda svampar med i regel encelligt mycelium, som dock ofta bildar långa trådar med många cellkärnor. Könsfortplantning är vanlig (jfr Befruktning sp. 1215). P. leva ofta i vatten (t. ex. som parasiter på fisk); en del äro parasiter på landväxter l. -djur. Hit höra bl. a. fam. *Peronosporaceae* (potatissjuka, bet- och bladmögel m. fl.). Se även Flugmögel, Mögel (kulmögel) och Potatiskräfta.

Phyllanthus [fyl-], växtsläkte (fam. *Euphorbiaceae*). Arter med fyllokladier odlas som växthusväxter. Jfr Myrobalaner.

Phyllocactus [fyl-], kaktusläkte (fam. *Cactaceae*). Flera arter (eg. tillhörande *Epiphyllum*) med platta grenar och praktfulla blommor odlas i kruka ("natens drottning"; jfr Cereus).

Phyllograptus [fyl-], graptolitsläkte, som levde under äldre ordovicium över hela jorden. —

Phyllograptus skiffer, ordovicisk lerskiffer, förekommer i flera av Sveriges silurområden, ss. Skåne, Västergötland, Dalarna och Jämtland, och utgör närmaste underlag för ortocerkalken.

Phylloxera [fyl-], se Vinlus.

Physalis [fy'-], växtsläkte (fam. *Solanaceae*). *P. Alkekengi*, lyktblomma, vild i mell. Europa, har vid fruktmognaden stora uppblåsta, hängande, eldröda blomfoder, som innesluta ett gult, ätligt bär (judekorrbär, judekirs). Torkade exemplar i frukt begagnas som etereller.

Physikalisch-technische Reichsanstalt [fysika'lisj te'znisje ra'jžsansjtaltt]. tyskt statsinstitut, grundat 1887, Charlottenburg. I P. kontrolleras fysiska instrument och utföras vetenskapliga undersökningar.

Physiologus [fy-] (av lat. *physis*, natur, och grek. *logos*, lära), en under medeltiden mycket använd allegorisk naturalhistoria.

Phytolacca'ceae [fy-], se Kermesbär.

Pi, *II*, π , bokstav i grek. alfabetet. — *Matem.* π betecknar förhållandet mellan en cirkels periferi och diameter och är i siffror lika med 3,14159... Den räta vinkels värde, mätt i radianer, är $\pi/2$. Ytan av en cirkel med radien r är πr^2 . P. är transcendent, varav omöjligheten av cirkelns kvadratur i inskränkt mening följer. Inom den högre analysen spelar P. en mycket viktig roll.

Piacenza [-tjü'nntsa], huvudstad i en provins med samma namn, Emilien, n. Italien, vid Po. Biskopssäte. 60,000 inv. — P. omges av murar från 1500-t. Dess märkligaste byggnad är det ståtliga rådhuset, Palazzo Municipale.

Piacenza. Palazzo Municipale.

påbörjat 1281. Domen, påbörjad 1122, är uppförd i lombardisk-romansk stil. För ungrenässanskyrkan San Sisto målade Rafael den efter kyrkan uppkallade Sixtinska madonnan, nu i Dresden. Metall- och sidenindustri. Järnvägsknut. — P. är forntidens *Place'ntia*, som 218 f. Kr. blev romersk koloni. Efter växlande öden kom P. 1313 till huset Visconti och 1512 till Kyrkostaten. 1545 förenades P. jämte område med Parma.

Pi'a deside'ria, lat., fromma önsksningar, titel på ett arbete av Ph. J. Spener (jfr d. o.).

Pia'ff (fr. *piaffe*, eg. prål, ståt), se **Ridning**.

Pi'a fraus, lat., fromt bedrägeri, citat från Ovidius.

Piani'no (ital., diminutiv av *piano*), se **Piano** 1.

Piani'ssimo, ital., se **Piano** 2.

Pia'no (ital., svagt). 1. P., **pianofo'rte** l. **fo'rte piano** (av ital. *forte*, starkt), klaverinstrument, på vilket strängarna anslås med hammare (hammarklaver). Jfr Klaver sp. 877. Vid nedtryckande av en tangent upplyftes en dämmare (dämpare) från strängen och samtidigt anslås denna med en filtbeklädd hammare, som medelst en fjäder

därefter återföres till sitt utgångsläge. Tonens uthållighet och fyllighet regleras av pedalen (se d. o.). P:s nuv. mekanism uppfanns i huvudsak redan 1711 av italienaren Cristofori. Av äldre pianobyggare må f. ö. nämnas tysken G. Silbermann, engelsmannen Broadwood och fransmannen Érard, den sistnämnde konstruktör av den s. k. repetitionsmekaniken, som möjliggör hammarens förnyade anslag mot strängen utan att fingret lyfts från tangenten. P. bygges i rektangulär form med strängarna spända parallellt med klaviaturen (taffel, numera ur bruk), i trekant (flygel, flera storlekar, konsert-, salongs-, mignonflygel) l. med strängarna i lodrätt ställning (piani'no). De bägge senare ha flera strängar för varje ton och två pedaler (taffeln endast fortededal). — 2. Föredragsbe-teckning (förk. *p*) för svag tonstyrka. — **Mezzopiano** (*mp*) halvstarkt, **piani'ssimo** (*pp*) l. **piano pianissimo** (*ppp*) mycket svagt.

Pianospelapparater, mekaniska anordningar, som anbringas på vanliga pianon, varigenom dessa bli självspelande (**autopiano**). Principen är, att varje abstrakt (a) ligger an mot en bälge (b), som står i förbindelse med en kanal (c), vilken medelst trampning l. elektrisk drift kan göras lufttom. Från bälgen utgår ett luftrör (d), som slutar med ett munstycke (e). Mot munstyckena (ett för varje tangent) löper ett papper (notrulle, f) med utstansade hål. Papperet stänger lufttillförseln, så att vacuum uppstår även i röret. Då ett hål i notrullen passerar över ett munstycke, inrusar luft i röret och öppnar en ventil mellan vacuum-

kanalen och bälgen. Denna hoptryckes och påverkar abstrakten, varigenom dämmaren (i) lyftes från strängen (s) och hammaren (h) slår an mot denna. Nyanse-ringar åstadkommas genom moderering av vacuumstyrkan, och tempot kan ändras genom särskilda anordningar.

Piari'ster (lat. *Regula'rcs pia-rum schola'rum*, de fromma skolornas präster), katolsk prästorden för ungdomens undervisning, stiftad ss. kongregation 1597, upphöjd till orden 1621. P:s blomstringstid var 1700-t.

Piassa'ba, piassa'va, piassa'v'e, grova fibrer, erhållna ur bladslidorna av flera palmer: *Ra'phia*-arter i Afrika samt *Attale'a*, *Bora'ssus flabellifo'rmis* (se dessa ord) m. fl. Begagnas till kvastar, borstar, penslar m. m. — **Piassa bapalm**, se *Attalea*.

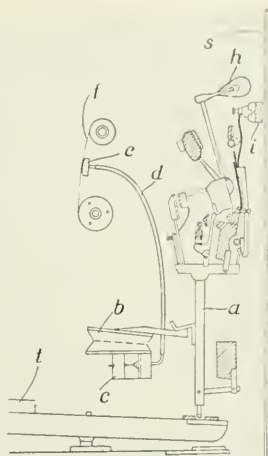
Pia'st, mytisk polsk konung, efter vilken Polens äldsta dynasti kallas den piastiska.

Pia'ster (av ital. *piastra*, plåt).
1. Fordom brukligt italienskt namn på spanska pesomyntet. —
2. Turkiskt silvermynt, formellt räkneenheten för dess icke existerande guldmyntsystem. P. delas i 40 para. — 3. Egyptiskt skiljemynt, = $\frac{1}{100}$ egyptiskt pund.

Pia'tti (ital., tallrikar), backen (se d. o. *Mus*).

Piauhy [-aoi'], stat i ö. Brasilien, ö. om Parnahyba. Utvecklat näringsliv. 301,797 kvkm. 670,000 inv. Huvudstad Therezina.

Pia've, flod i n.ö. Italien, utmynnar n.ö. om Venedig i Adriatiska havet. 220 km. — Under världskriget lyckades de italienska arméerna efter centralmakternas stora offensiv mot Venetien hösten 1917 (se *Caporetto*) under återtagandet sluta upp längs P. En förnyad offensiv juni 1918, det

Mekanik till pianino med tillkopplad pneumatisk pianospelapparat.

s. k. slaget vid P., varunder österrikarna för en vecka lyckats övergå P., tillbakavisades av italienarna. Okt. 1918 grepo dessa till offensiven och besegrade österrikarna i det s. k. slaget vid Vittorio Veneto, varefter Österrike-Ungern begärde fred.

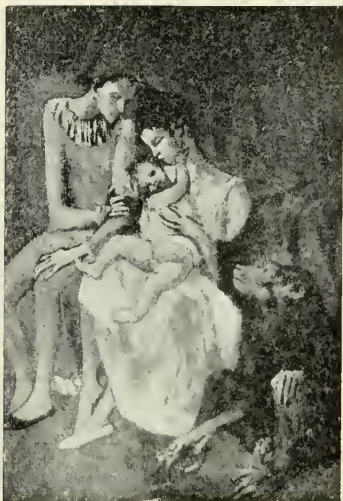
Piazza [-a'ttsa], ital., offentlig plats, torg.

Piazzetta [-atsä'tta], Giovanni Battista, f. 1682, d. 1754, italiensk målare av den venetianska skolan, inom vilken han är den förste modernt betonade koloristen. Han utbildade en personligt präglad målerisk stil, som utövade stort inflytande på Tiepolo och Guardi.

Piazz [-a'ttsi], Giuseppe, f. 1746, d. 1826, italiensk astronom, chef för observatoriet i Palermo, upptäckte den första asteroiden, Ceres.

Pic [pikk], fr., bergstopp.

Picador [-där] (sp., av *picar*, sticka, reta), se *Tjurfäkting*.

Akrobatfamilj. Målning av Pablo Picasso. (Göteborgs mus.)

Picard [-ka'r], Charles Émile, f. 1856, fransk matematiker, 1886 prof. i Paris, har utfört viktiga arbeten spec. inom funktionsteorin, teorin för differential- och integralekvationer samt rör. algebraiska former.

Picardie [-di'], gammalt franskt landskap, omfattande landet kring floden Somme (nuv. dep. Somme samt delar av dep. Oise, Aisne och Pas-de-Calais).

Pica'sso, Pablo, f. 1881, spansk målare, verksam i Paris, jämte Matisse den mest inflytelserike representanten för de senaste strömningarna inom måleriet. Efter att tidigare ha målat särskilt pierrot- och cirkusmotiv i en vek linjestil och en mild färgskala, behärskad av blåa toner (t. ex. *Akrobatfamilj*, Göteborgs mus.), blev han omkr. 1910 den egentlige grundläggaren av kubismen (se d. o.) men har senare övergått till en naturalistisk,

starkt formbetonad, av Ingres påverkad stil.

Piccadilly [pi'kkødilli], se London sp. 731.

Piccini [pittji'-], Nicola, f. 1728, d. 1800, italiensk tonsättare, en av de främsta företrädarna för den neapolitanska operan. P., som länge var verksam i Paris och där uppträdde ss. Glucks konstnärlige medtävlare, skrev ett flertal komiska och tragiska operor, ss. *La buona figliuola* (Sthlm 1788), *Roland* (Sthlm 1781).

Pi'ccolo (ital., liten). 1. Särart av ett instrument med tonomfång över det egentliga diskantläget, särskilt en mindre flöjt, pi'ccola flöjt. — 2. Gosse, som passar upp (på hotell).

Piccolomini [-lâ'mini], italiensk ätt, till vilken hörde påvarna Pius II och Pius III samt Ottavio P., f. 1599, d. 1656, hertig av Amalfi 1639, kejsrerlig fältmarskalk. Urspr. i spansk tjänst, blev han 1627 en av Wallensteins underbefälhavare och utmärkte sig vid Lützen 1632. Han deltog i sammansvärjningen mot Wallenstein 1634, kämpade framgångsrikt mot fransmännen men besegrades av svenskarna vid Wolfenbüttel 1641 och Breitenfeld 1642. 1648 kejsrerlig överbefälhavare i Tyskland.

Pic d'Anéthou [pikk daneto'], se Pyrenéerna.

Pic du Midi' [pikk dy], se Pyrenéerna.

Pi'cea, se Gran.

Picénum, forntida landskap i mell. Italien vid Adriatiska havet.

Pichegru [pisjgry'], Charles, f. 1761, d. 1804, fransk general. Under revolutionskrigen var P. 1794—96 chef för nordarmén, befriade n. Frankrike och erövrade Holland. Arresterad för inblandning i en rojalistisk sam-

mansvärjning, undkom P. till England. Efter att ha återvänt till Paris, häktades P. av Bonaparte för fortsatta stämplingar men dog kort därpå i fängelset.

Pichincha [-tji'nntja], se *Ecuador* sp. 678.

Pichon [-sjä'ŋ], *Stephen*, f. 1857, fransk diplomat och politiker, 1885—93 led. av deputeradekammaren, 1906—24 senator. Efter diplomatisk verksamhet var P. 1901—06 generalresident i Tunis och tre gånger utrikesminister: 1906—11 i Clemenceaus och Briands ministärer, 1913 i Barthous och 1917—20 i Clemenceaus. P. deltog i fredskonferensen i Paris 1919.

Pi'ckelhuva (ty. *Pickelhaube*, av mhty. *beckel-* l. *bechinhübe*; eg. bäckenliknande hjälm), kask l. hjälm med uppstående spets.

Pi'ckelhäring (eng. *picklering*, eg. i saltlake inlagd sill), namn på en komisk figur i 1600- och 1700-t:s folkdrama.

Pi'ckels (eng. *pickles*, plur. av *pickle*, saltlake, ättika), *mixed pickles* [mikkst pi'kkîs], en blandning av olika grönsaker, inlagda i starkt kryddad vinättika.

Pi'cker (eng. *picker*, plockare), se *Vävning*.

Pi'ckering, nordamerikanska astronomer. 1. *Edward Charles P.*, f. 1846, d. 1919, från 1877 prof. i astronomi vid Harvard University och chef för dess observatorium. P., som nedlade ett utomordentligt arbete på stellerastronomins område, organiserade omfattande undersökningar av fotometrisk och spektralanalytisk art, vilkas resultat framlagts i bl. a. *The Henry Draper Catalogue* (10 bd, 1918—24). — 2. *William Henry P.*, f. 1858, den föreg:s broder, anställd vid Harvard University, har ut-

fört värdefulla undersökningar rör. månens ytförhållanden.

Pickford [pi'kkfød], *Mary*, f. 1893 (eg. *Gladys Smith*), nordamerikansk filmskådespelerska, sedan 1920 gift med Douglas Fairbanks, har gjort lycka i humoristiskt och karaktärsfullt utförda flickroller.

Picknick [pi'kk-l.-ni'kk] (eng. *picnic*), utflykt med matsäck.

Pi'ckolaflöjt, *piccolaflöjt*, se *Piccolo* och *Flöjt*.

Pi'co, sp. och port., bergstopp.

Pi'co, en av Azorena, med öarnas högsta topp, *Pico Alto*, 2,320 m. 447 kvkm. 25,000 inv.

Pi'co della Mira'ndola, *Giovanni*, f. 1463, d. 1494, greve, italiensk renässansfilosof, verkade som led. av *Accademia Platonica* i Florens för en renässans av platonismen i nyplatonisk anda men fogade härtill ett starkt inslag av judisk kabbalistik. Han påverkade bl. a. Reuchlin.

Pi'co de Ane'to, se *Pyrénéerna*.

Pi'co de Teyde (Teide) [tä'j-], se *Teneriffa*.

Picot [-kâ'], fr., benämning på små öglor, som kanta formarna på sydda spetsar (se d. o.); även liten uddig kantörnering i allm.

Picquart [-ka'r], *Georges Marie*, f. 1854, d. 1914, fransk general. P., som upptäckt den skyldige i Dreyfusaffären (se d. o. sp. 516), verkade för revision av domen över Dreyfus, blev härför förföljd, lämnade en tid aktiv tjänst men återinträdde efter Dreyfus' rehabilitering 1906 i armén och var 1906—09 krigsminister i Clemenceaus ministär.

Pictet [-tä'], *Raoul*, f. 1846, schweizisk fysiker, 1879 prof. i industriell fysik i Genève, kondenserade 1877 samtidigt med Cailletet syrgas.

Pierididae. Fr. v. Citronfjäril. — Kålfjäril. — Kålfjärillarv. — Hagtornsfjäril.

Pidginengelska [pi'ddjin-], östasiatiskt affärsspråk, bestående av engelska ord i förvrängd form med inblandning av ord från hindustani, kinesiska, malajiska, portugisiska m. fl. språk. P. stammar från Kanton och har sitt namn av det förvrängda uttalet av eng. *business* (affärer).

Pièce [pjäs], fr., pjäs (se d. o.). — **P. de r é s i s t a n c e** [də resista'ns] (eg. motståndskraftigt stycke, huvudrätten vid en måltid), huvudnummer (vid en fest, utställning etc.); stundom i bet. räddningsplanka.

Pied de bœuf [pje də böff] (fr., eg. oxfoot), se R ö r s o p p a r.

Piedestal [pje-] (fr. *piédestal*, av ital. *pedestallo*, av *pede*, fot, och *stallo*, uppehållsort), fotställning (för en staty, vas etc.).

Piedmontplatån [pi'dmønt-], se N o r d - A m e r i k a sp. 883.

Piehl [pil], K a r l F r e d r i k, f. 1853, d. 1904, egyptolog, prof. i Uppsala 1893. P. kopierade på ett utmärkt sätt och utgav hieroglyf-texter samt publicerade värdefulla grammatiska utredningar. Han startade 1896 tidskriften Sphinx.

Pielisjärvi, insjö i ö. Finland, avflyter genom Pielisälven (Pielä) till Saima. 246 kvkm.

Piemo'nte, fr. *Piémont*, landskap i n.v. Italien, på gränsen mot Frankrike och Schweiz, omfattar prov. Alessandria, Cuneo, Novara och Torino. 3,4 mill. inv. — Före Italiens enande utgjorde P. den centrala delen av hertigdömet

Savojen, sedermera konungariket Sardinien (se dessa ord).

Pie'no, ital., full. — *Mus. O' r g a n o P.*, (spel på orgeln) med fullt verk; a voce P. [vå'tje], med full röst (motsats: *mezza voce*, *sotto voce*).

Pienza [-ä'ntsä], stad i Toscana, mell. Italien. 4,000 inv. — Pius II, som föddes i P., uppförde 1459—62 kring Piazza del Duomo domkyrkan, rådhuset, biskopspalatset och det praktfulla Palazzo Piccolomini efter ritningar av Bernardo Rossellino.

Pierce [pi'ös], F r a n k l i n, f. 1804, d. 1869, advokat, För. Stat:s fjortonde president 1853—57, under 1830- och 1840-t. en av demokraternas ledare i kongressen. Som president sökte P. ivrigt främja sydstaternas intressen.

Pie'ria, under forntiden landskap i s. Makedonien, gällde som hemvist för muserna.

Pieri'didae, en fam. medelstora D a g f j ä r i l a r med vit—rödgul vingfärg. Larverna äro korthärriga, pupporna gördelpuppor. — **Hagtornsfjärilen**, *Apo'ria cratae'gi*, har vita vingar med svarta vingnerv. Vingbredd 63—66 mm. Larverna, svarta med mörkbruna sidostrimmor, leva på hagtorn, fruktträd m. m. — **Kålfjärilen**, *P'ieris bra'ssicae*, har vita vingar med svarta spetsar; honan har även två svarta fläckar på framvingarna. Vingbredd 50—64 mm. Larverna, k å l m a s k a r n a, äro blågröna,

svartprickiga med gula längsstrimmor; de göra ofta stor skada på kål- och kålrotodlingar. Rov- och rapsfjärilarna, *Pieris rapae* och *Pieris napi*, äro mindre och ha gröna larver, som angripa rov- och rapsgrödor. — Hos ljusgula höfjärilen, *Eurymus hyale*, äro hanens vingar svavelgula, honans grönvita, med mörka, ljusfläckiga ytterkanter. Larverna leva på klöver, vicker m. m. — Hos citronfjärilen, *Colias rhawni*, äro hanens vingar citrongula, honans gulvita, med en gulröd fläck på var vinge. Larver gröna med vit sidostrimma, leva på brakved.

Pieris, se *Pierididae*.

Pierné [pjärne'], Gabriel, f. 1863, fransk musiker, verksam som organist och orkesterdirigent i Paris. Har skrivit ett flertal operor, pantomimer, körverk m. m.

Pie'ro de'lla Francesca [-tjä'sska], se *dei Franceschi*.

Pie'ro di Cosimo, se *di Cosimo*.

Pierrefonds [pjärfå'ŋ], by i dep. Oise, n. Frankrike, en för sina mineralkällor besökt badort. 2,000 inv. — Vid byn ligger slottet P. (se ill. till *Byggnadskonst* sp. 868), anlagt omkr. 1400 av Louis av Orléans men i allt väsentligt en nyskapelse av Viollet-le-Duc, som på 1800-t. restaureerade detsamma.

Pierrot [pjära'] (fr., dim. av *Pierre*, Peter), en urspr. i den italienska folkpantomimen förekommande drumlig betjänttyp i vida, vita kläder. P. omdanades senare, främst genom den franska pantomimen, till en mera elegant och svärmisk älskartyp och har som sådan fortlevat som maskeradfigur etc. Hans kvinnliga

Pieta. Marmorskulptur av Michelangelo. (Peterskyrkan, Rom.)

motsvarighet är *Pierrette* [pjära'tt].

Pietà (ital., fromhet), en konstnärlig framställning av jungfru Maria, sörjande över Kristi döda kropp, som vanl. vilar i hennes knä, ett särskilt under senare medeltiden och renässansen vanligt motiv.

Pi'etarsaari [-sari], se *Jakobstad*.

Pi'etas, lat., fromhet, hos romarna beteckning för vördnaden för allt heligt. Jfr *Pietet*.

Pi'etas, förening med ateljé i Sthlm för konservering av äldre textilier, stiftad 1908, åtnjuter statsunderstöd. P:s arbetsföreståndarinna är Agnes Branting.

Pietermaritzburg [piterma'ritsbyrch], huvudstad i Natal, Syd-Afrika, n.v. om Durban. 36,000 inv. (hälften vita). — P., som anlades av boerna 1839, har uppkallats efter två boerledare.

Piete't (av *pietas*, se d. o.), vördnad, hänsynfullhet för traditioner, minnen o. d.

Pieti'sm (av *pietas*, se d. o.), urspr. av motståndarna präglad beteckning för en under

1600-t. inom den protestantiska kyrkan framträdande rörelse, vilken lade vikten vid fromhetens utövning hos den enskilde samt ivrade för de sanna kristnas avskiljande från "världen" och deras samlande i smärre kretsar till gemensam uppbyggelse. Redan under 1600-t:s förra del hade inom Hollands reformerta kyrka ett reformparti uppträtt, som ivrade för det kristna livets förnyelse (jfr *T e e l i n e c k* och *V o e t i u s*). De från äldre tid ärvda konventiklarna blevo samlingspunkter för de "sant pånyttfödda" (1660—70-t.). Från Holland kom denna P. till de reformerta områdena i n.v. Tyskland. Inom Tysklands lutherska kyrka hade då redan från skilda håll röster höjts mot ortodoxins ofördragsamhet och religiösa ofruktbarhet samt mot det stela prästvåldet inom kyrkan (*A r n d t*, *C a l i x t u s*, *H e i n r i c h M ü l l e r* m. fl.). Signalen till den nya rörelsen gavs av *S p e n e r*, vilken, påverkad bl. a. av reformerta intryck, redan 1670 började samla de "väckta" bland sina åhörare till s. k. *colle'gia pietatis* (lat., fromma sammankomster). Hans anhängare voro de första, som kallades *pietister*. De nya idéerna spriddes hastigt men framkallade också motstånd. Genom *F r a n c e* blev Halle den tyska P:s högborg. Den av Francke präglade P. kännetecknades av strängt asketiskt allvar. En annan prägel erhöi P. hos *h e r r n h u t a r n a* (se d. o.). En württembergsk gren, uppbyren framför allt av bönder, utvecklade sig likaledes i en mera fridsam och vidhärtad riktning än den halleiska. Hit hörde bl. a. *B e n g e l*. Därjämte funnos extrema pietistiska kretsar med radikal kyrkokritik och mystiska

spekulationer (jfr *D i p p e l*). Gemensamt särskilt för den halleiska P. och herrnhutarna var ett brinnande intresse för kristendomens utbredning (inre och, spec. hos herrnhutarna, även yttre mission) samt praktiskt arbete i människokärlekens tjänst. — Till Sverige kommo de pietistiska idéerna under slutet av 1600-t. och vunno här, liksom i n. Tyskland, anhängare väsentligen inom de högre stånden. Bland prästerliga representanter för den äldre P. märkas *T o l l s t a d i u s* och *M u r b e c k*. Mot P. riktade sig konventikelplakatet (se d. o.), vilket emellertid hade till följd en stark tillväxt för den radikala P. (om herrnhutarna se d. o. sp. 697). Folkliga avläggare av P. voro bl. a. läsarna (se d. o.). — På engelskt område kan metodismen i viss mån betecknas ss. en fortsättning och egenartad ombildning av kontinentens P. — Den egentliga P. tillhörde 1600—1700-t. och avlöstes i vida kretsar av upplysningen, med vilken den hade subjektiviteten, oppositionen mot den tränga konfessionalismen, den praktiska inriktningen m. fl. drag gemensamma. Men dess fromhetstyp har icke upphört utan bl. a. via väckelserna under 1800-t:s förra del funnit en fortsättning under nyare tid. Teologiskt betecknar denna P. en reaktion mot rationalismens förflackning. Själv har den i samband härmed i teoretiskt hänseende alltmer utvecklats till en populär ortodoxi, vanl. med bibeldogmen ss. främsta kännetecken och med frontställning mot all nyare teologisk forskning. Religiöst har den flerstädes i ej ringa grad påverkats av metodistisk väckelse- och helgelsefromhet. Förhållandet till det historiskt givna kyrkosamfundet väx-

lar. På sina håll har denna nyare P. blivit helt inomkyrklig, på andra har den intagit en tämligen lös ställning till kyrkan i. fortskridit till direkt frikyrkobildning. I Sverige kan schartauanismen betecknas ss. en inomkyrklig P. Från följande tider äro att märka Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Sv. Missionsförbundet, de utifrån inkomna reformerta samfundens samt ett flertal smärre pietistiskt-metodistiska kretsar, ss. Hjelpsförbundet m. fl. P:s grundkrav på personlig kristendom har f. ö. nu i full utsträckning behjärtats även i de stora samfundens förkunnelse, liksom dessa också upptagit de av P. framhållna uppgifterna i yttre och inre mission samt tillägnat sig många av P:s arbetsformer, ss. församlingskretsar, ungdomsverksamhet (jfr även Konfirmation) m. m., medan man avvisat de mindre tilltalande drag, som särskilt utmärkt den lagiska P.: exklusiviteten, det andliga dömandet och den trånga horisonten. — *Pietist*, anhängare av pietismen. — *Adj.*: pietistisk.

Pietroasa, *Petroasa*, by i n. Valakiet, Rumänien. I P. gjordes 1837 ett mycket märkligt guldfynd från folkvandringstiden, omfattande bl. a. en guldring med gotisk runinskrift och två praktfulla skålar med infattade stenar.

Piezoelektricitet (av grek. *pie'ssein*, sammantrycka), genom mekaniskt tryck framkallade elektriska laddningar på ytan av en kropp. P. uppträder hos hemimorfa kristaller (se *Kristall* sp. 1339), ss. turmalin och kvarts. Laddningarna äro proportionella mot trycket. P. har använts vid mätning av små elektriska laddningar genom kompensation.

Piezokristallisation (av grek.

Guldskål från Pietroasa.

pie'ssein, sammantrycka), en magmas kristallisation under tryck, varvid den uppkomna bergarten blir primärt skiffrig.

Piezometer (av grek. *pie'ssein*, sammantrycka, och *metron*, mäta), instrument för mätning av vätskors sammantrycklighet. P. består av ett glaskärl, som löper ut i ett kapillär rör och fylls med den vätska, som skall undersökas, ett stycke upp i röret. Kärlet befinner sig inuti ett vidare, vätskefyllt och med manometer försett kärl. Då vätskan häri komprimeras, sjunker vätskenivån i kapillär-röret. Vid beräkning av kompressibiliteten måste hänsyn tas till det inre kärlets deformation.

Pigafetta, *Antonio*, f. omkr. 1490, d. 1534, italiensk sjöfarare. P. deltog i Magalhães' världsomsegling och har skrivit en värdefull berättelse härom.

Pigalle [-ga'll], *Jean Baptiste*, f. 1714, d. 1785, fransk bildhuggare. Redan med sitt ungdomsverk *Mercurius* (1744, Louvre, förstoraad replik i Berlin) angav P. sin egenart, en oförskräckt naturalism och en pittoreskt effektfull form. Ehuru verksam under nyklassicismen, företräder P. barocktraditionen såväl i sina monumentala verk, t. ex. gravmonumenten över greve d'Har-court i Notre-Dame i Paris och marskalk Moritz av Sachsen i Thomaskyrkan i Strassburg (se ill. till *Bildhuggarkonst* sp. 1537), som i intimare arbeten.

Piggfisk, se *Klotfiskar*.

Pigghajar, *Squa'lidae*, en fam.

Mercurius. Marmorskulptur av Jean Baptiste Pigalle. (Louvre.)

H a j f i s k a r med två ryggfenor, som i framkanten ofta äro beväpnade med en stark tagg. Spruthål finnas, analfena saknas. Vanliga pigghajen, *Squalus acanthias* (l. *Acanthias vulgaris*), har främre ryggfenan större än den bakre, vanl. gråbrun, glest vitfläckig rygg, vitaktig buk. Atlanten, Medelhavet; allmän vid svenska västkusten. Lever av fisk, kräftdjur m. m. Vivipar. Ätlig. — Hos blåkäxan, *Etmopterus spinax*, är bakre ryggfenan större än den främre, ryggen blåsvart, buken svart, ögonen starkt grönglänsande. Längd 45—47 cm. Medelhavet, Europas v. kuster; Bohuslän på djupt vatten. Vivipar. — Håckaringen, *Somniosus microcephalus*, saknar ryggfenstagg. Kroppen är svartbrun. Längd intill 7,5 m., vanl. 2—3 m. N. Atlanten, N. Ishavet; vintertid vid Bohuslän på djupt vatten. Trol. äggläggande.

Piggsvin, *Hystri'eidae*, en fam. Gnaga re. Kroppen är klumpig, ryggen besatt med långa, uppresbara taggar. Gamla världens varma delar. Nattdjur, som gräva i jorden och huvudsakl. leva av växtdelar. Hos vanliga P., *Hystriæ cristata*, är huvudet och nacken klädda med långa borst, ryggen med svart och vitringade taggar, undersidan med rödbruna hår. S. Europa, n. Afrika, Mindre Asien. — K v a s t p i g g s v i n e t, *Atheru'ra macrou'ra*, har kortare taggar och längre svans med en tofs i spetsen. Kochin-Kina, Malacka. — Jfr Träd-piggsvin.

Piggar, se Varsläktet.

Pigme'nt (lat. *pigme'ntum*, av *pin'gere*, måla). Anat. Svarta, bruna, gula, sällan rödaktiga, i celler inlagrade korn, vilka (normalt och i patologiska fall) till stor del bestämma vävnaders färg (pigmente'ring). Spec. rikligt förekommer P. i stora förgrenade bindvävsceller, *kromatoforer*. Då pigmentkornen förflyttas genom plasmastömningar i kromatoforerna l. då dessa förändra form, uppstår färgväxling, ss. hos kameleonter, huvudfotingar m. fl. Organ, som innehålla P., sägas vara pigmente'rade. P. härstammar från äggvita (ofta ur blodfärgämne), ss. *melani'ner*, l. ur fettartade substanser, *lutei'ner*. Som exempel på normalt P. kunna nämnas P. i ögats äder- och regnbågshinnor, i hud (se d. o. sp. 965), i hjärtat, i äggstoeckar m. m. Hos vita rasen är P. i huden obetydligt, varför blodfärgen i underhudsbindväven delvis lyser igenom, men kan tillta vid inverkan av solljus (solbränna; jfr Fräkna r). Hos färgade raser kan den större färgintensiteten bero på brunaktigt P.

Pigghaj. Längd intill 1,2 m.

i större mängd än hos vita rasen (mongoler, eskimåer och indianer ha ett gulrött P.). Nyfödda hos färgade raser ha avsevärt mindre P. än de fullvuxna. P. utgör ett skydd mot ljus, spec. ultraviolettera strålar. Särskilt hos blonda är detta skydd obetydligt utvecklat, varför de också lätt få inflammationer i huden vid stark bestrålning av denna med solljus. På gränsen till det sjukliga stå fläckvisa pigmentavlagringar i födelsemärken. Vid högre ålder ökar P. i många inre organ, medan håret avpigmenteras. Patologiskt P. kan bl. a. uppkomma vid inandning av kolstoff och damm (jfr Antrakos), vid argyri (se d. o.), vid blödningar genom sönderfall av hemoglobin, vid gulsot (se d. o.), vid melanosarkom (se Svulst) och vid en del kroniska sjukdomar, ledande till atrofi. Jfr Kloasma och Albinism. — Bot. Se Växtpigment. — Pigmente'ra, färga.

Pigmenttryck, fotografiska metoder, som grundas på det förhållandet, att organiska ämnen (gelatin, gummi m. fl.) garvas genom de reaktionsprodukter, som uppkomma vid reduktionen av vissa kromsalter, spec. bikromater. Vid garvningen förlorar t. ex. gelatin såväl förmågan att uppsuga kallt vatten och svälla däri som att lösas i varmt vatten. Dessa metoder användas dels i den egentliga fotografien, dels i repro-

duktionstekniken. Till den förra hör egentligt P., där ett med färgad gelatin överdraget papper (pigmentpapper) badas i bikromatlösning och belyses under ett negativ (se även Fotografi). Därvid göres gelatinet olösligt till ett visst, av belysningen beroende djup under ytan. Skulle man nu "framkalla" bilden genom att bortlösa den ej påverkade delen av hinnan i varmt vatten, skulle alla ljusare detaljer flyta bort; hinnan *överföres* därför på ett nytt underlag, så att de garvade partierna komma intill detta, och framkallas. Använder man i st. f. gelatin ett tunt, på grovt underlag utbredd gummskikt och kopierar detta på lämpligt sätt, får man utan överföring en bild, som dock ofta förbättras genom upprepade kopieringar (gummitryck). — Emedan bedömandet av kopieringens fortskridande stöter på svårigheter,

Vanliga piggsvinet. Totallängd 70 cm., därav svansen 10 cm.

har man sökt använda rent kemiska metoder, grundande sig på inverkan av en redan framställd silverbild, t. ex. Th. Manlys *o z o t y p i'*, senare utvecklad till *o z o b r o' m t r y e k*, varvid ett pigmentpapper prepareras med en lösning av bikromat m. m. och lägges i kontakt med en silverbild. Denna silver reagerar med lösningen, och de bildade produkterna hårda pigmentpapprets gelatin i en av silvermängden bestämd grad. Efter överföring kan en bild erhållas utan ljuskopiering. Senare angav Farmer en liknande metod, nu kallad *e a' r b r o t r y e k*, som vunnit stor användning som konstnärligt uttrycksmedel. Skillnaden mellan belyst och obelyst bikromatgelatin visar sig även, om en sådan kopia fuktas och behandlas med fet färg; denna kvarhålls då av de belysta men bortstöttes av de obelysta partierna. Härpå bygger Rawlins' *o l j e p i g m e n t m e t o d*, vid vilken ett gelatinpapper prepareras med bikromat, kopieras, fuktas och sedan infärgas medelst borstar. Medan denna metod fordrar ett negativ i bildens storlek, bygger *b r o m o l j e t r y e k e t* (jfr d. o.) (Wall, Piper) på en bild å bromsilverpapper, vilken blekes liksom vid *o z o b r o m t r y e k e t*. Dessa två metoder, liksom vissa gummitrycksmetoder, tillåta vidsträckt kontroll av bilden och benämnas därför *m a n u e l l a* kopieringsmetoder. Den erhållna färgbilden kan med tryckpress överföras på annat papper [*(o i l -) t r a n s f e r m e t o d e r*]. — Inom reproduktionstekniken användes P. på flertalet områden. Högtrycket använder det i form av bikromatlim o. d., som genomkopieras och därpå antingen förstärkes med syrefasta medel (foto-

typi) l. överföres till sådana (autotypi, emaljmetoder). Plantrycket använder det belysta och fuktade bikromatgelatinets olika mottaglighet för fet färg vid fotolitografins bildöverföring till sten l. plåt. Liknande metoder har ljustrycket vid det egentliga upplagestrycket. Heliogravyren framställer genom kopiering av linjeoriginal och bortlösning av de obelysta delarna en gelatinrelief, som sedan avformas. Fotogravyren framställer å kopparplåten en halvtonsbild i gelatin, vilken genom sin olika tjocklek ger olika motstånd mot etsvätskan och sålunda gradationen i djuptrycksformen. Härvid spelar även etsvätskans (ofta järnklorid) av koncentrationen beroende genomträngningsförmåga en viktig roll.

Pigou [*pigo'*], Arthur Cecil, f. 1877, engelsk nationalekonom, prof. i Cambridge 1908, har gjort sig känd som mångsidig och skarpsinnig teoretiker. Hans huvudarbete är *The Economics of welfare* (2:a uppl. 1924).

Pik (fr. *pique*), se **Stångvapan**.

Pik (lty. *pîk*), **Pikfall**, **Pikhorn**, se **Gaffel**.

Pikador [-då'r], försv. av **pica-dor**.

Pika'nt (fr. *piquant*, av *piquer*, sticka), stickande, skarp, starkt kryddad; (sensuellt) retande, livligt fångslande. — Subst.: **pikante'ri'**.

Pikare'sk roman (av sp. *pica-ro*, odåga, skälm), benämning på en litterär genre, uppkommen i Spanien vid 1500-t:s mitt. P. skildrar, ofta i jagform, en ung, förslagen odågas äventyr på hans resor och vandringar. Urtyper för P. är den Mendoza länge tillskrivna *Lazarillo de Tormes*. Se

nare exempel äro Lesages *Gil Blas* och Fieldings *Tom Jones*.

Piké [-ke'] (fr. *piqué*, av *piquer*, sticka). 1. Se **Kortspel**, sp. 1249. — 2. Fasonerad dubbelvävnad, där mönsterfigurerna bildas genom att rätinslagen på vissa ställen neddras av den hårt spända avigvarpen, så att fördjupade, skarpt markerade ränder uppstå (jfr **Matelassé**). Mönstermotiven äro vanl. snett stående rutor. — Med **P.** betecknas ofta, ehuru oegentligt, en del enkla, småfasonerade bomullsvaror med mönstermotiv, liknande **P.**

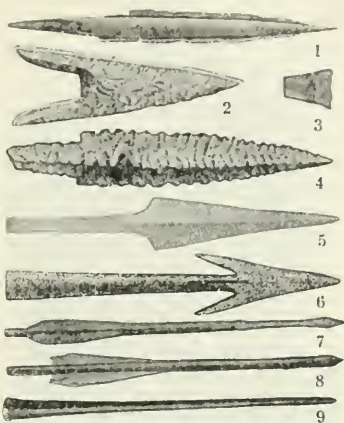
Pikene'rare, med pik l. lans utrustad fotsoldat (1500- och 1600-t.). **P.** hade även sidogevär.

Pikera [-ke'ra] (fr. *piquer*, eg. sticka), göra ett tyg uddigt i kanten; omplantera groddplantor av blomsterväxter; reta, förnärma. — Adj.: **pikera**.

Pike's Peak [pajks pik], berg i Klippiga bergen, Colorado, För. Stat. 4,312 m. Kuggstångsbana.

Piket [-ke'(t)] (fr. *piquet*), trupp l. polisavdelning, som hålles i beredskap för att vid behov kunna omedelbart rycka ut; i allm. personal l. material (t. ex. bevakningsfartyg) i beredskap.

Pikri'nsyra, trinitrofenol, $C_6H_2(NO_2)_3 \cdot OH$, erhålles, om en blandning av fenol och svavelsyra vid 100° försättes med koncentrerad salpetersyra. **P.** bildar gula kristallfjäll, lösliga i hett vatten. Spec. v. 1,68, smältpunkt 121 å 122°. Färgar ylle och silke intensivt gult. **P.** förbrinner vid antändning utan explosion med starkt sotande låga och är täml. okänslig för stötar; däremot bildar den lätt salter, **pikra't**, som i allm. ytterst lätt explodera för slag. Förr allmänt använd i sprängämnen, har därför **P.** ersatts av den ofarligare trotylen.

Pil. 1. Pilspets av ben (Bohuslän). 2. Flintspets (Skåne). 3. Tväreggad flintspets (Alvastra). 4. Trekantig flintspets (Skåne). 5. Pilspets av brons (Skåne). 6. Pilspets av järn (Gotland). 7. Dalpil (1500-t:s början). 8. Armborstpil (1500-t.). 9. Kolv- l. klumppil (1500-t.).

Piksborg, se **Bolmen**.

Pikter (lat. *picti*, de målade), romarnas namn på ett trol. keltiskt folk i Skottland, vilket under medeltiden uppgick i skottarna (se vid. **Skottland**). — **Piktiska muren**, annat namn på Hadrianus' vall.

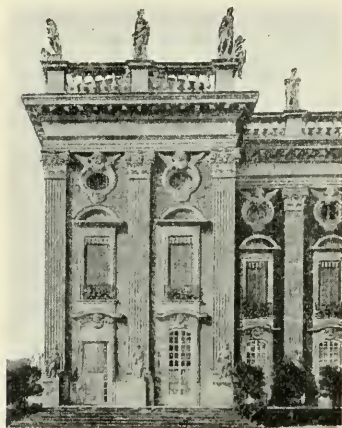
Piktu'r (av lat. *pictu'ra*, teekningskonst), handstil.

Pikul, kinesisk viktenhet = 60.4 kg.

Pikör [-kö'r] (fr. *piquer*), person, som har hand om hundarna vid jaktridning (se d. o.).

Pil, se **Salix**.

Pil (av lat. *pilum*, kastspjut), kastvapen, framslungat med båge l. armborst (jfr dessa ord). Fynd av pilspetsar av ben l. sten visa, att **P.** och båge användes redan i förhistorisk tid. Sannolikt har **P.** uppfunnits senare än spjutet, ur vilket den trol. utbildats. Med få undantag (australier och några

Pilastrar & Neues Palais i Potsdam.

andra) ha bäge och P. varit ett gemensamt kulturelement för hela mänskligheten. En P. består vanl. av åtminstone skaft och spets. Ofta har spetsen ett kort framskaft, som insättes i det egentliga pil-skaftet. Spetsen tillverkas av hårt material och vässas; dock förekomma på många håll även trubbiga spetsar för särskilt ändamål (t. ex. vid jakt å fågel, ekorrar etc. för att skinnen ej skolaskad). För att ge flykten säkerhet fästas vanl. fjädrar (mera sällan skinnbitar l. blad) vid skaftets bas. Med avseende på användningen kunna P. i stort sett delas i krigs- och jaktpilar. Hos många folk äro de senare försedda med ägarens märke. — De äldsta P. i Norden äro de s. k. fågelpilarna, vilka bestå av i ben insatta små flintskärvor. Stenålderns P. äro mestadels av flinta men även av skiffer och ben. Flintpilarna äro av flera slag: tväreggade, tresidiga och hjärtformiga, ofta med hullingar och i regel synnerligen väl utförda. I fynd från gravar och boplatser äro de mycket fram-

trädande. Brons- och järnålderns P. äro i regel försedda med tångar och lansettlika blad, ibland med hullingar. Medeltidens och nyare tidens P. äro i allm. av järn och av skiftande typer. De i Sverige använda armborstpilarna voro företrädesvis följande: *skäktan*, som hade bred, med hullingar försedd spets, *dalpilen*, som i början av 1500-t. hade klen uthamrad järnspets, instucken i skaftet, och raka fjädrar av trä men från Gustav Vasas tid kraftigare spets och snedställda fjädrar, *kolv-* l. *klump-pilen*, en mot spetsen starkt förtjockad och tvärt avskuren pilform, samt *räv-* l. *gillerpilen* med klykformig spets, avsedd för gill-erarmborst.

Pila'ff, pila'v, turk., orientalsk rätt, bestående av förvällad risgryn med smält smör och rödpeppar, ibland även hackat kött.

Pila'ster (fr. *pilastre*, av lat. *pila*, pelare), ett ur en vägg- l. muryta svagt framspringande vertikalt band, utbildat som en kolonn (se d. o.) med bas och kapital, ofta även kannelurer, använd urspr. i romersk arkitektur samt i senare antikiserande stilar för att dekorativt indela en yta.

Pila'tus, berg v. om Vierwaldstättersjön, Schweiz. 2,132 m. Kuggstångsbana (se d. o.).

Pila'tus, Pontius, romersk prokurator i Judéen 26—36 e. Kr. Enl. Filon och Josephus var P. en brutal natur, som flera gånger utmanade judarnas religiösa känslor. Till sist blev han på grund av en våldshandling mot samariterna hemkallad för att stå till svars inför kejsaren. Från N. T. är P. bekant ss. Jesu domare. Samtliga evangelier men i synnerhet de yngre (Luk. och Joh.) betona härvid, att P. klart insett Jesu oskuld men för att göra fol-

ket till viljes l. av fruktan för en anklagelse hos kejsaren avkunnat en fällande dom. Strävan att göra P. till ett vittne för Jesus har även framkallat apokryfiska Pilatusskrifter. Om Pilatusakterna se **Nikodemus**.

Pila'v, se **Pilaff**.

Pilblad, se **Sagittaria**.

Pilcomayo [-ma'jä], högerbiflod till Paraguay (se d. o.). Segelbar för mindre fartyg nästan till Anderna. C:a 2,500 km.

Pilfink, se **Sparvsläktet**.

Pilgift, för förgiftning av krigs- l. jakt Pilar, begagnas av många naturfolk. Mest användas växtgifter men även animala P. (av ormar, skorpioner, insekter). I Syd-Amerika användes framför allt curare, i ö. Afrika gift av *Acocanthera* (tillhör fam. *Apocynaceae*), i mell. och v. Afrika *Strophanthus*, bland buskmännen vissa giftiga skalbaggar.

Pilgrim (av lat. *peregrinus*, främling), person, som företar en vallfärd till en helig ort.

Pilgrimsfalk, se **Falksläktet**.

Pilgrimsfäderna, de engelska utvandrarerna till Amerika 1620 (se **Puritaner**).

Pilhöjd, **valvhöjd**, vinkelräta avståndet från hjässpunkten till föreningslinjen mellan ett valvs vederlag. **Pilhöjdsförhållande**, förhållandet mellan P. och spännvidd (se **Brosp.** 593).

Pilica [-li'ttsa], vänsterbiflod till Weichsel, i Polen. C:a 300 km.

Pilk, se **Fiskredskap** sp. 66. — **Pilka**, fiska med pilk.

Pillau [-la $\ddot{o}$], stad i prov. Ost-Preussen, Preussen, på en landtunga vid Pillauer Tief i Frisches Haff (se d. o.). Königsbergs uthamn. Fästning; havsbad. 9,000

inv. — P. var besatt av svenskar-na 1626—35.

Piller (av lat. *pi'lula*, liten kula) beredas av någon plastisk massa, innehållande bindemedel (jfr d. o.; gummi, växtslem, harts, tjockt extrakt e. d.) jämte ett l. flera läkemedel, genom delning i lika delar med maskin och vanl. rullning l. pressning av delarna till kulor (i allm. ej överstigande 25 egr:s vikt). Ofta består P. med något pulver för att hindra sammanklibbning.

Pillerbagg, se **Heligapillerbagg**.

Pilmaskar, *Chaetogna'tha* l. *Homaloptery'gia*, en grupp av *Deuterosto'mia*. Kroppen är långsmal, glasklar och försedd med 1—2 par fenkanter längs sidorna och en dylik i stjärtspetsen. Huvudet bär rader av smärre tänder och större griphakar samt ett par ögon. Hermafroditer. P. leva pelagiskt och förekomma i alla hav.

Pilnja'k, **Boris** (eg. **Vogau**), f. 1894, rysk författare, anarkist. P. har skildrat den ryska revolutionen i *Det nakna året* (1922), *Det som varit* (1922) och *Den tredje huvudstaden* (1923).

Pilo, **Karl Gustav**, f. 1711, d. 1793, målare. P. kom efter studieår i Tyskland 1740 till Köpenhamn, där han verkade som porträttmålare samt blev prof. och 1771 direktör för dess konstakademi. 1772 återvände han till Sverige och blev 1777 direktör för Konstakademien. — P. är en av den svenska 1700-talskonstens mest egenartade begävningar, en rokokomålare, som tagit starka intryck av äldre mästare (bl. a. av Rembrandt) och som söker en för tiden främmande fantastik. I den ofullbordade *Gustav III:s kröning* (beställd 1777, Nat. mus.) har han med överlägsen ljusbe-

Gustav III:s kröning. Detalj av målning av Karl Gustav Pilo. (Nat. mus.)

handling och i en både mustig och lätt kolorit mästerligt återgivit en historisk situation. Hans porträttkonst, som utmärker sig för djärv uppfattning och romantisk stilisering, skiljer sig starkt från det gustavianska måleriets insmickrande elegans och visar hän mot Breda.

Pilokarpi'n, alkaloid, framställd ur *j a b o r a' n d i*, bladen av *Pilocar'pus*-arter (buskar i träd från tropiska Amerika, fam. *Ruta'ceae*). *P.* framkallar efter injektion av några mgr. stark svett- och spottsekretion jämte ökad avsöndring även från andra körtlar (ss. i bronkerna) samt även i övrigt liknande symtom som fysostigmin (se *K a l a b a r b ö n o r*).

Pilon [-lä'ŋ], Germain, f. omkr. 1535, d. 1590, fransk bildhuggare. *P.* utvecklades under inflytande av Jean Goujon, vars graciösa formgivning går igen i

hans kanske mest berömda verk, *De tre gratierna* (Louvre). En kraftfullare realism kännetecknar hans senare arbeten, ss. figurerna på gravmonumentet över Henrik II med gemål i Saint Denis.

Pilot [-lä't] (sp. *piloto*, lots), förare av luftfartyg. — **Pilotballong**, se **Luftballong** sp. 803.

v. Piloty [-lä'ty], Karl, f. 1826, d. 1886, tysk målare, verksam i München, prof. vid konstakademien 1856, dess direktör 1874. *P.* studerade bl. a. i Paris, där han tog starka intryck av Delaroche. Han målade dramatiska motiv ur historien i stora kompositioner, överlastade med pittoreska detaljer och i koloristiskt hänseende utmärkta av en viss gräll prakt. *P.*s ateljé var under en tid högsätet för det akademiska historiemåleriet i Europa.

Pi'lsen [-sen], tjeck. *Plzeň*, stad i v. Böhmen, Tjecko-Slovakiet, vid Moldaus vänsterbiflod Beraun, där dennas källfloder sammanlöpa ("Pilsenbäckenet"). Världsbekant produktion av öl (Pilsener Bier, "pilsner"), stora metallfabriker (Skodawerke, se d.

De tre gratierna. Marmorskulptur av Germain Pilon. (Louvre.)

o.). I närheten stenkolsfält, malmgruvor och stenbrott. Stor handel. 110,000 inv. (mest tjecker).

Pilsner, se Öl.

Pilsu'dski, Józef, f. 1867, polsk marskalk och socialdemokratisk politiker. För stämplingar mot Ryssland förvisades P. 1888 på fem år till Sibirien. Under Rysk-japanska kriget sökte han få till stånd en polsk resning och organiserade sedan i Galizien ss. stomme till en polsk nationalarmé polska "legioner", vilka han vid världskrigets utbrott satte in i striderna mot Ryssland. Då centralmakterna emellertid icke tillfredsställde P:s krav i fråga om Polens frihet och legionerna måste kämpa i centralmakternas led, nedlade P. befälet 1916 och blev f. å. för vägran att avlägga trohetsed till centralmakterna internerad. Vid tyska revolutionen 1918 återvände P. till Warszawa, där han blev riksföreståndare. Han mottog 1922 icke val till president, var en kort tid generalstabschef och drog sig sedan tillbaka från det politiska livet. Hans inflytande var dock alltjämt starkt och tilltog i samma mån som oppositionen mot höger- och bondepartiernas föga framgångsrika inrikespolitik. Genom en militärkupp gjorde sig P. juni 1926 till Polens herre, valdes till president men avsåg sig värdigheten och tog ss. krigsminister säte i en ministär, vars främsta mål var en konstitutionell reform, åsyftande bättre harmoni mellan de högsta statsorganen. Denna störtdades snart, varefter P. okt. s. å. själv bildade ett kabinett, vari han även är krigsminister.

Pilört, se Polygonum.

Pimente'lli l. **Pimente'l**, Antonio, spansk diplomat, vann under en beskickning till

Józef Piłsudski.

Sverige 1652—53 drottning Kristinas gunst och understödde kraftigt hennes plan att övergå till katolicismen. Han sammanträffade 1654 med Kristina i Bryssel och följde henne till Rom.

Pimpelkrok, en huggkrok (se Fiskredskap sp. 66), bestående av ett sänke i form av en liten fisk med vidfäst krok. P. användes vanl. för vinterfiske av abborre, pimpling, varvid sänket, medelst en på ett kort spö fäst rev hålles i rörelse nära botten genom små ryckningar.

Pimpernell, pimpine'll, se Pimpinella.

Pimpine'lla, växtsläkte (fam. *Umbelliferae*). Frukterna av *P. anisatum* (*a'nisum*) från Medelhavsländerna, något odlad i s. Sverige, utgöra kryddan anis (jfr d. o.). Av frukterna framställes anisolja (aneto'l). — *P. l. pimpine'll* (*pimpernell*) är roten av *Sanguisorba minor* (fam. *Rosa'ceae*), ört med grönbruna blommor i huvud, sällsynt i s. Sverige; användes som krydda (Bellmans "rött vin med pimpinella").

Pimpine'llros, se Rosa.

Pimpling, se *Pimpelkrok*.

Pimpsten, *pimsten*, vulkaniskt glas, som vid eruptionen uppblåsts till ett skum av de i magman lösta gaserna.

Pina'ceae, se *Coniferae*.

Pinaflavo'l, *Pinakro'om*, *Pinaverd'o'l*, färgämnen, som användas vid sensibilisering av pankromatiska plåtar.

Pinakoi'd, se *Kristall* sp. 1339.

Pinakote'k (av grek. *pi'nax*, tavla, och *te'ke*, förvaringsplats), namn på några tavelgallerier, bl. a. i München (se d. o.). Det äldsta P. befann sig på Akropolis i Propyléernas n. flygel.

Pinakrypto'l, *Pinakryp-tolgrönt*, -gult, ämnen, vilka, då de användas som förbad l. i framkallningen, kraftigt nedsätta det fotografiska materialets ljuskänslighet och därigenom möjliggöra arbetet vid starkare belysning (*desensibilisering*).

Pinang, se *Penang*.

Pina'r del Río, stad på v. Kuba. Tobaksexport. 50,000 inv.

Pinatypi' (av grek. *pi'nax*, tavla, och *ty'pos*, avtryck), av Traube utarbetad metod för subtraktiv trefärgsfotografi (se *Fotografi* sp. 421 f.), varvid efter tre delnegativ kopior framställas på bikromatgelatin och infärgas i rött, gult och blått; färgerna överförs på ett gelatinerat papper.

Pincené [pängsne'] (fr. *pince-nez*, av *pincer*, klämma, och *nez*, näsa), se *Glasögon*.

Pince'ring [äv. päng-] (av fr. *pincer*, nypa), avnyppning av mjuka skott för att ge fruktträd önskvärd form och driva skottens nedre del till bildning av blomknoppar (fruktsporrar).

Pince'tt (fr. *pincette*, av *pin-*

cer, nypa), liten tång med fjädrande armar.

Pi'ndaros, f. omkr. 520, d. omkr. 440 f. Kr., grekisk skald. P., som var född i Tebe, är den främste representanten för körlyriken (se *Grekisk litteratur* sp. 1500). Han var en trogen bekännare av de gamla hellenska gudarna och tolkade myterna så, att de fingo en etisk innebörd. Av hans många oden äro endast de, som diktats till ära för segrarna i de stora nationella tävlingsspele nästan fullständigt bevarade. Dikternas höga lyftning, bildernas glans och innehållets allvar ställa P. i bredd med världslitteraturens största skald.

Pi'nden, försv. av *Pindos* (jfr d. o.). P. användes ofta bildligt i bet. skaldekunstens (sånggudinnornas) hemvist.

Pi'ndos, bergskedja i Grekland, mellan Epirus och Tessalien, nående en höjd av mer än 2.500 m. ö. h. P. var helgat åt Apollon och muserna. Jfr *Pinden*.

Pinea'lorgan, namn på hjärnans epifys.

Pi'nehas. 1. Se *Eleasar*. — 2. Se *Eliderna*.

Pinel [-nä'll], *Philippe*, f. 1745, d. 1826, fransk psykiater, reformerade äldre tiders barbariska behandling av sinnessjuka och banade genom praktiska åtgärder väg för modern psykiatri.

Pine'n, $C_{10}H_{16}$, en terpen, som utgör huvudbeståndsdelen i de terpentinarter, som erhållas ur barrträdens kåda genom destillation med vattenånga.

Pinero [pine'råo], sir *Arthur*, f. 1855, engelsk författare, urspr. skådespelare, har skrivit talrika lustspel och av Ibsen påverkade sociala dramer, bl. a. det med stor framgång spelade *The second Mrs*

Tanqueray (1893; *Tanquerays* andra hustru, uppf. 1895).

Ping-pong, ett från England härstammande spel med i huvudsak samma regler som för lawn-tennis, spelas med små celluloidbollar och miniatyrrackets på ett bord (140 × 282 cm.), tvärsöver vilket spänts ett nät.

Pingst (av grek. *pentekoste'*, den femtionde, näml. dagen efter påsk), det kristna kyrkoårets tredje stora högtid, är liksom påsk urspr. en israelitisk-judisk fest. I det gamla Israel firades den (bl. a. under namnet *veeko-högtiden*, emedan den inföll 7 veckor efter det osyrade brödets fest) vid veteskörden (2 Mos. 34:22); i den efterkanoniska judendomen tolkades den tillika ss. en åminnelse av lagens givande åt Israel, vilket nu hos judarna är dess enda innebörd. Den kristna P. firas till minne av den i Apg. 2 skildrade tilldragelsen: Andens utgjutande över apostlarna på den första P. efter Jesu bortgång. Urspr. (redan från 100-t.) var hela tiden från påsk till P. en oavbruten fröjdetid, då bönen för rättades stående, fasta var förbjuden o. s. v. Pingstundret åskådliggjordes fordom mångstädes genom varjehanda dramatiska upptåg: nedkastande från kyrkans tak av rosor l. eldkulor, utgjutande av vatten etc. Till P. ha flerstädes även diverse vår- l. majriter anknutits, ss. korande av *pingstbrud*, *pingst-drottning*, *pingstkonung*. Liksom de andra stora högtiderna är P. i de gamla svenska landskapslagarna omgiven av en särskild helgd (*pingstfriden*).

Pingstlilja, se *Narcissus*.

Pingströrelsen, en extatisk religiös rörelse, vilken började i Amerika (Los Angeles) 1906 och

främst genom den engelskfödde norske metodistpastorn T. B. Barratt överfördes till Europa. Till Sverige kom den 1907 och spreds först mest bland baptisterna. Dess första organiserade församling, Filadelfiaförsamlingen i Sthlm (från 1910), uteslöts emellertid 1913 ur baptistsamfundet, och P. har sedan dess bildat egna fristående församlingar. P:s anhängare kallas *pingstvänn-er*. Medlemsantalet uppskattas f. n. till c:a 30,000. Centrum är Filadelfiaförsamlingen i Sthlm, dit också P:s predikantskola är förlagd och därifrån dess huvudorgan utges: *Evangelii härold* (från 1916), sedan 1922 under redaktion av författaren Sven Lidman. Utom Sverige har P. också tämligen stark spridning i Norge, Danmark och Tyskland, däremot mindre i England. — Utmärkande för P. är, att den till omvändelsen och den metodistiskt fattade helgelsen fogat kravet på ännu en tredje och enl. dess mening högsta erfarenhet, det s. k. andedopet, vilket uppleves i mer l. mindre stark extas och vanl. utlöser sig i s. k. tungomålstalande, i likhet med den första kristna pingstens (därav namnet P.). Härtill kommer en tämligen stark eskatologisk inriktning, som i sin ordning ökar det extatiska: församlingen måste i dessa yttersta tider återfå samtliga de urkristna "gävor", utom tungomålstalandet särskilt "helbrägdagörelsen genom tron" (se d. o.). Gudstjänsterna äro vanl. starkt suggererande, med mycken sång, bön, predikan o. s. v. och utan några som helst fasta former. Författningen är helt och hållet independentisk.

Pingu'cula, se *Tätört*.

Pingvi'ner, *Impe'nes*, en ordu. Fåglar med rätt lång, rak

Pingvin.

nålbb, små, feulika vingar, vilkas fjädrar likna fjäll, och mycket kort stjärt. Benen sitta så långt bak, att gängen blir nästan upprätt. P. kunna ej flyga men sinna och dyka skickligt, varvid vingarna användas ss. fenor. Leva av fisk, kräft-, blötdjur o. d. Honan lägger endast ett ägg i en fördjupning i marken. S. halvklotets, spec. antarktiska, hav. — Störst är kungspingvinen, *Aptenodytes patago'nica*. Ovan grå, under vit, svart huvud, gul framhals. Längd ca 1 m. Antarktiska hav.

Pi'nje, se Tall.

Pinksalt (av eng. *pink*, nejlika), se Teunföreningar.

Pinnborr, borr för trä (i synnerhet längdträ), med urskålad halvcirkulär sektion, ibland med en snedstående, på botten skärande tand.

Pinnhöftad, se Kors. Veter.

Pinnmo, se Morän.

Pinntorpafru, **Pintorpafrun**, en i folksägnen förekommande omänskligt sträng och efter sin död spökande slottsfru, stundom identifierad med Beata v. Yxkull, på 1600-t. slottsfru på Eriksberg (förr Pinntorp).

Pinoli'n, se Hartsoljor.

Pinoredskap, Kristi P., se Passion 4.

Pi'nsback, detsamma som pinchbeck (se Mässing).

Pi'nscher, se Hund sp. 1001 f.

Pi'nsk, stad i dep. Polesie, ö. Polen, vid Pripet. Handel och industri (sågverk). 25,000 inv.

Pint, engelskt rymdmått = $\frac{1}{8}$ gallon = 0,568 l. I För. Stat. 0,473 l.

Pinturicchio [-tori'kkjä], eg. Bernardino di Betto Biagi, f. 1454, d. 1513, italiensk målare av den umbriska skolan. P., som utbildades i Perugia och i Rom samarbetade med Perugino, var en konstnär med stor dekorativ begåvning men utan djupare känsla. Hans viktigaste verk äro freskerna i Appartamento Borgia i Vatikanen (1492—94) med framställningar ur helgonlegender och av allegorisk art, utförd på uppdrag av påven Alexander VI (som även avbildas där, se ill. till Alexander sp. 254), och i biblioteket i domkyrkan i Siena (1504—07), där han utförde en serie bilder ur Enea Silvios, sedermera påven Pius II:s, liv (se ill. till Baselkonciliet).

Pi'nus, se Tall.

Pi'nxit (förf. pinx. p.), lat., har målat (den), tillägges ofta på tavlor efter konstnärens namn. Jfr Kopparsäck sp. 1197.

Pinzón [-thån], se Yáñez Pinzón.

Pi'o, Louis, f. 1841, d. 1894, den danska socialdemokratins grundläggare. Urspr. officer, började P. 1871 bedriva socialistisk agitation och knöt förbindelser med Internationalens ledare. På grund av sina uppviglande skrifter dömdes P. 1873 till fem års fängelse men frigavs 1875.

del Pio'mbo, eg. Luciani, Sebastiano, f. omkr. 1485, d. 1547, italiensk målare. Sin ungdom tillbragte han i Venedig som lärjunge till Giovanni Bellini. 1511 kom han till Rom, blev medarbetare åt Rafael och tog starkt intryck av denne samt senare av Michelangelo. Särskilt i en del porträtt lyckades han verkningsfullt förena de venetianska och romerska skolorna.

Pio'n, arter av släktet *Paconia* (fam. *Ranuncula'ceae*). Av gammalt odlas som prydnadsväxter de sydeuropeiska arterna *Paconia officina'lis*, bond pion, bondros, med stora, vita l. röda, ofta fyllda blommor och lansettlika bladflikar, samt *Paconia tenuifo'lia*, dill pion, med högröda blommor och smala, jämbreda bladflikar. I senare tid ha i odling införts bl. a. den östasiatiska *Paconia chin'ensis* (*hybrida*), lukt pion, i en mängd former med vita, ljusröda l. gula, välluktande blommor. Samtliga äro mångåriga och vinterhärdiga ämnu i s. Norrland. De blomma vanl. på för- och högsommaren.

Pioniär, pionjäv'r (fr. *pionnier*, av *pion*, fotsoldat, av lat. *pes*, fot), skansgrävare, ingenjör-soldat (se Tekniska trupper); banbrytare, vägröjare, föregångsman.

Piotrków, stad i dep. Łódź, v. Polen. 42,000 inv. — Stad sedan 1200-t. I P. höllos på 1400- och 1500-t. åtskilliga riksdagar.

Pip, se Blomma sp. 116.

Pipa (av mlat. *pī'pa*, flöjt, av lat. *pīpa're*, pipa, vissla). 1. Instrument, i vilket tonen alstras genom anbläsning. — 2. Eldröret (se d. o.) vid handeldvapen och kulsprutor. Jfr Lopp. — 3. Hästens "skenben" (mellanfots-hand). — 4. Äldre svenskt rymdmått för

Kvinnoporträtt ('Dorothea'). Målning av Sebastiano del Piombo. (Berlin.)

våta varor = 2 oxhuvud (c:a 47 l.); spanskt och portugisiskt vin- och oljemått, c:a 5 hl. — 5. Se Rök pipa.

Pipare (lty. *pīper*), äldre benämning på träblåsare.

Piparfåglar, *Charadri'inac*, en underfam. Brockfåglar med rak, mot spetsen förtjockad näbb och vanl. smala, spetsiga vingar. Ägg grågula, mörkfläckiga. Flyttfåglar. Fridlysta. — Hos ljungpiparen l. brockfågeln, *Charadrius apricu'rius*, är hanen i värdräkt ovan svart, gulfläckig, under svart med vit undergump. Honan har mindre rena färger. I vinterdräkt är buken vit. Häckar på fjäll- och ljunghedar över hela Sverige. — Större strandpiparen, *Aegialitis hiat'eula*, är ovan gråbrun, under vit. Pannan, en ring runt halsen och en fläck bakom ögat vita. Under halsringen ett svartaktigt band. Näbben gul med svart spets. Längd 19—20 cm. Anträffas spec. vid havs-

Piparfåglar. Ljängpipare. Hane. Längd 27—29 cm.

och sjöstränder. — Mindre strandpiparen, *Aegialitis dubia*, liknar föreg., men övernibben är svart. Längd 16—19 cm. Huvudsakl. i s. och mell. Sverige. — Se även Fjällpipare och Tofsvipa.

Pipdå, pipdån, se Galeopsis.

Pipe [pajp] (eng., pipa). 1. Engelskt och amerikanskt rymdmått = 126 gallons. — 2. Se Göt.

Piper, växtsläkte (fam. *Piperaceae*; tillhör dikotyledonerna). Hithörande äro örter, klättrväxter, buskar l. träd med obetydliga blommor samt små stenfrukter. De flesta äro tropiska. Hit hör bl. a. *P. Cube'ba*, i indomalajiska övärlden, vars frukter, *kube'ber*, ha medicinsk användning. Se vid. *Kava-kava*, *Betel* och *Peppar*.

Piper. 1. Karl P., f. 1647, d. 1716, greve (1698), diplomat och ämbetsman. P. blev 1689 statssekreterare och inkallades 1697 i rådet under titeln statsråd. Han blev den inflytelserikaste av konungens rådgivare, medföljde i fält ss. chef för fältkansliet och ledde särskilt dettas befattning med den inre styrelsen. I fråga om krigspolitiken kunde P. ej göra sina från konungens avvikande meningar gällande. Han rådde bl. a. till fred med konung

August och koncentration på kampen mot tsar Peter. Vid underhandlingarna i Altranstädt spelade P. en framträdande roll. I slaget vid Poltava tillfångatogs P. och fördes till Moskva, där han kraftigt verkade till sina fångna landsmäns fromma. Han avled i fångenskap. — 2. Fredrik Magnus P., f. 1746, d. 1824, arkitekt, hovintendent 1780. P. utförde bl. a. i spenslig och något torr nyklassicism Bjärka-Säby slott i Östergötland och Listonhill på Djurgården. Sin förnämsta insats gjorde han som trädgårdsarkitekt; i Hagaparken och delar av Drottningholmsparken införde han den engelska parkstilen. — 3. Sofia P., f. 1757, d. 1816, grevinna, gift med P. 1:s sonson, överhovmästarinna hos drottning Hedvig Elisabet Charlotta och dennas förtrognaste väninna. P. var känd för sina gustavianska sympatier, och efter kronprins Karl Augusts död 1810 spreds ett falskt rykte, att hon skulle ha förgiftat denne, vilket bidrog till

Karl Piper. Kopparstick av P. Schenk.

pöbelmordet på hennes bror A. v. Fersen d. y.

Piperazin, dietylen-diamin, $\text{H}_2\text{N} \langle \text{CH}_2 \cdot \text{CH}_2 \rangle \text{NH}_2$, vätska med ammoniakalisk lukt. Bildar med urinsyra ett lösligt salt och har därför användning som urinsyrelösande medel.

Piperin, se Peppar.

Piperonal, se Heliotropin.

Pipett (fr. *pipette*, eg. liten pipa), glasrör, som användes för att mäta av en viss vätskevolymer. P. är vanl. vidare på mitten och ovanför utvidgningen försedd med ett märke, upp till vilket röret har en viss, angiven volym. P. för små volymer äro ofta graderade på hela sin längd, så att man kan avmäta godtyckliga volymer.

Pipfiskar, *Fistulariidae*, en fam. av *Catostomi* med långsträckt kropp, rörformigt förlängd nos och mellersta stjärtnesträlarna utdragna till en lång tråd. **Tobakspipan**, *Fistularia tabacaria*, är e:a 1 m. lång inkl. stjärntråden. Atlanten.

Pipharen, *Ochotoniidae*, en fam. små Gnagare. Öronen äro korta, svansen rudimentär. Nordamerika, Asien, s.ö. Europa, i höglänta trakter. Växtätare; samlar vinterförråd av örter. Vanliga pipharen, *Ochotona pusillus*, är ovan gråbrun, under vitaktig. Längd e:a 15 cm. S.ö. Europa.

Piphas, ansvallning på haspetsen hos häst, beror på ökad vätskeansamling i en där belägen slem säck. Orsaken är vanl. tryck l. slag; oftast uppstår P. så småningom, är då mjuk, ömmar ej och medför ingen olägenhet. I svårare fall uppstår häftig inflammation i kringliggande vävnader med stor ansvallning, hetta och ömhet samt

Piplärksläktet. Trädpiplärka. Längd 15—17 cm.

oftast varbildning med böld. Behandling i detta fall med Burows lösning, fördelande l. hudretande salvor; böld bör öppnas.

Pipkrake, sådan isbildning i fuktig yttjord, vilken uppstår vid omväxlande tö och frost. P. skadar på våren unga plantor därigenom, att dessas rötter avslitas vid volymförändringen i jorden. Motverkas genom avdikning samt tung vältning, som sammanpressar jorden kring rötterna.

Piplera, en plastisk lera, som blir vit vid bränning. Användes bl. a. till tobakspipor.

Piplärksläktet, *Anthus*, ett släkte Ärlor, som likna lärkor till utseende och flykt. Insektätare, som häcka på marken. Ägg mörkfläckiga. Flyttfåglar. Fridlysta. Till P. höra bl. a. följande. **Ängspiplärkan**, *Anthus pratensis*, har rygg brunspräcklig, övergump olivbrun, strupe vitaktig, krävtrakt och sidor svartfläckiga, undersida gulvit, baktåns klo svagt böjd. Ett ljust band över ögat. Längd 15—16 cm. Allmän i Sverige vid fuktiga ängar och fjällhedar. Ägg 4—6. — **Trädpiplärkan**, *Anthus trivialis*, liknar föregående, men baktåns klo är starkt böjd. Allmän i skogar och buskmarker. — **Fältpiplärkan**, *Anthus campestris*, har mindre fläckig krävtrakt. Längd e:a 17 cm. S. Sverige, på hed. Ägg 4—5.

Luigi Pirandello. Torrnålsradering av Karl Dannemann.

Pippin [-pä'ŋ]. 1. P. (P. av Landen), d. 639, frankisk storman, major domus i Austrasien under Klotar II. Från P. härstammade karolingerna på mödernet. — 2. P. (P. av Héristal), d. 714, den föreg:s dotterson, major domus över hela Frankiska riket 687. P. förde framgångsrika krig mot friser, sachsare och alemanner och främjade verksamt missionen bland dem. — 3. P. den lille, d. 768, den föreg:s sonson, son till Karl Martell, major domus över rikets v. delar 741 och över hela riket 747, konung 751. P. förde en framgångsrik utrikespolitik (se Frankrike sp. 499, Italien sp. 1592 och Kyrkostaten sp. 21), ordnade riksförvaltningen och reformerade med understöd av Bonifatius den frankiska kyrkan.

Pipping. 1. Fredrik P., f. 1783, d. 1868, finländsk universitetslärare, prof. i lärdomshistoria och universitetsbibliotekarie i Åbo 1814, adlad 1839, chef för ekklesiastikexpeditionen 1841—53. P. ned-

lade ett omfattande arbete för återställandet av Åbo bibliotek efter dess brand 1827. Han utgav bibliografiska arbeten, bl. a. *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på finska språket* (1856—57). — 2. Hugo P., f. 1864, den föreg:s sonson, finländsk språkforskare, prof. i nordisk filologi i Helsingfors sedan 1908. P. har behandlat problem i allmän och finsk fonetik samt forngutnisk och fornsvensk filologi och ljudhistoria. Sedan 1910 redigerar P. Svenska litteratursällskapets i Finland skriftserie *Studier i nordisk filologi*.

Pipranka, se Aristolochia.

Pipsvampar, se Porsvampar.

Pipverk, se Orgel.

Piquet [-kä'], se Picket.

Pir (eng. *pier*, urspr. av grek. *pe'tra*, klippa), benämning på vågbrytare samt på hammarn, vid vilken fartyg kunna lasta och lossa.

Pirandello, Luigi, f. 1867, italiensk författare. P. har utgivit diktsamlingar och romaner (bl. a. *Il fu Mattia Pascal*, 1894; Salig Mattias Pascal, 1925) men framför allt väckt uppeende med en rad skickligt byggda samtidsdramer, i vilka han med bitter och skoningslös psykologi främst behandlar personlighetsproblemet och förhållandet mellan dikten och verkligheten, bl. a. *Sci personaggi in cerca d'autore* (1921). Sex roller söka en författare, uppf. i Sthlm 1925), *Enrico IV* (1922; Henrik IV, uppf. i Sthlm 1926), *Vestire gli ignudi* (1923; För att skylta sin nakenhet, 1925). P. leder sedan 1925 ett eget teatersällskap i Rom.

Pirane'si, italienska gravörer. 1. Giovanni Battista P., f. 1720, d. 1778. P:s kraftfullt

Panteon i Rom. Kopparstick av Giovanni Battista Piranesi.

tecknade arkitekturblad av lämningarna från den romerska antiken (*Alcune vedute... in Roma*, 1748, *Le antichità romane*, 4 bd, 1756) ha spelat en stor roll i det arkeologiska och romantiska underlaget till nyklassicismens konst, medan hans arkitektoniska fantasier (*Carceri d'invenzione*, omkr. 1745) tack vare sin suggestiva skräckstämning påverkat tidens teaterdekorationskonst. — 2. Francesco P., f. 1756, d. 1810, den föreg:s son, reproducerade i faderns gravyrmanér dennes och andras, särskilt Desprez', teckningar. Gustav III anställde P. som sin konstagent i Rom och köpte av och genom honom sin antiksamling (nu i Nat. mus.). P. bidrog verksamt till G. M. Armfelts störtande.

Pira't (av lat. *pira'ta*, sjörövere). 1. Sjørövere, fribytare, som idkar sjöröveri utan avseende på krigstillstånd l. nationalitet. Jfr *K a p a r e*. — 2. Äldre benämning på arbetsväska för damer.

Pirenne [-rää'nu]. *H e n r i*. f. 1862, belgisk historiker, prof. i Gent 1886. P:s huvudverk är *Histoire de Belgique* (5 bd, 1899—1920).

Pire'us, se *Peiraiens*.

Pire'uslejonet, antik marmorskulptur, förvarad i arsenalen i Venedig, dit den omkr. 1687 fördes som krigsbyte från Peiraiens (Pireus). På 1790-t. upptäckte J. D. Åkerblad å figurens sidor två runslingor (från omkr. 1070), ristade över en väring, Horse, av dennes kamrater, som stodo i östromerske kejsarens sold. Över denne Horse har även en runsten rests vid Ulunda nära Enköping.

Pirk, ett vid pimpling använt

Pireuslejonet.

Pirola secunda (t. v.) och *uniflora*.

krokredskap. — **Pirka**, fiska med pirk.

Pirmasens, stad i s. Rhen-Pfalz, Bayern. Stor skofabrikation. Garverier. 43,000 inv.

Pirna, stad i fristaten Sachsen, Tyskland, vid Elbe. Hospital i slottet Sonnenstein (från 1570-t.). I närheten stora sandstensbrott. 31,000 inv. — Vid P. kapitulerade sachsarna i Sjuåriga kriget (1756).

Pirog [-rå'g] (sp. *piragua*, urspr. ett västindiskt ord), litet fartyg, vanl. bestående av en urholkad trädstam och ofta försett med utliggare. P. användas av Syd-Amerikas indianer och av Australiens (se ill. till d. o. sp. 868) och Oceansiens infödingar.

Pirog [-rå'g], ry., maträtt av smördeg, fylld med någon stuvning.

Pirog'v, **Nikolaj Ivanovitj**, f. 1810, d. 1881, rysk pedagog samt Rysslands störste kirurg, prof. i kirurgi och patologisk anatomi i Petersburg 1840. P. var en av de första, som använde eterbedövning vid operationer, och var ss. operatör ytterst skicklig. Generalfältläkare under Krimkriget och Rysk-turkiska kriget 1877—78. Vid försök att reformera

värden av de sårade kom han i konflikt med myndigheterna och nödgades lämna sin professur.

Pirola'ceae, växtfamilj (ordn. *Ericales*). Hit hör släktet *Pirola* (*Pyrola*), varav flera arter förekomma i Sverige på skogsmark, örter l. risartade, med breda, glatta, vanl. övervintrande blad (vintergröna). Särskilt märkas *Pirola rotundifolia*, med rundade blad och rätt stora, vita blommor i allsidig klase, *Pirola secunda*, med ovala l. äggrunda blad och små, grönvita blommor i ensidig klase, samt *Pirola uniflora*, ögonljus, med stora, ensamma, lutande, vita, väluktande blommor. Jfr Tallört.

Piruet (fr. *pirouette*, eg. snurra), svängning runt på tåspetsen l. danssteg på tåspetsarna utan platsförändring; i den högre ridkonsten hastig helomvändning, varvid hästen lyfter sig på bakbenen. — Verb: *piruette'ra*.

Pirus, se Äppleträd och Päröträd.

Pirålar, *Hyperotreta*, en ordn. **Rundmunnar** med rudimentära ögon, fyra par korta tentakler på nosen och en rad starkt slemavsöndrande körtlar längs sidorna. Fenor, förutom en fenkant omkring stjärten, saknas. P. leva i havet av döda fiskar m. m. — Vanliga pirålen, *Myxine glutinosa*, har ögonrudimenten dolda under huden och vardera sidans yttre gälgångar förenade i en gemensam gälöppning. Kroppen ållik, ljust rödaktig, c:a 25—47 cm. lång. N. Europas hav; allmän vid svenska västkusten.

Pisa, huvudstad i en provins med samma namn, Toscana, mell. Italien, vid Arno, 10 km. från dess mynning. Ärkebiskopssäte. 70,000 inv. — Den i stadens n.v. hörn belägna domplatsen med de ett

Pisa. Domen och "lutande tornet".

arkitektoniskt helt bildande domen, baptisteriet, "lutande tornet" och Campo santo utgör en romansk platsbildning av enastående monumental verkan. Domen, uppförd i huvudsakl. vit marmor 1063—1118, är en femskeppig basilika med treskeppigt transept. Västfasaden indelas av i flera våningar löpande kolonnett-gallerier, ett i samtliga byggnader upprepat motiv. Av inredningen märkes den av Giovanni Pisano utförda marmorpredikstolen, återställd 1926. I baptisteriet (se ill. till d. o.), påbörjat 1153, står Niccolò Pisanos 1260 utförda praktfulla predikstol. Kampanilen, det ryktbara "lutande tornet", uppfördes 1174—1350. Dess lutande ställning beror på sättningar i grunden, som började sedan bygget redan nått avsevärd höjd och därefter ej kunde avhjälpas. Kyrkogården, Campo santo, till största delen uppförd av Giovanni Pisano, består av en mot en gård öppen, av gravmonument uppfylld hall, vars väggar smyckas av märkliga fresker av toskanska 1300- och 1400-talsmålare, främst den av okänd 1300-talsmästare ut-

förda jättefresken Dödens triumf (se ill. till Död sp. 631 f.). — Universitet från 1300-t. Bomullsindustri. Viktig järnvägsknut. — *Historia. P.*, forntidens *Pisae*, utvecklade sig i början av 1100-t. e. Kr. till en av Medelhavets främsta handelsstäder. Det slog under sig den genom korstågen uppblomstrande levantiska handeln och grundlade ett mäktigt kolonialvälde, bl. a. omfattande

Pisa. Campo santo.

Lionello d'Este. Medalj av Antonio Pisanello.

Sardinien, Korsika och Balearerna. På 1200-t. överflyglades staden av Genua, med vilket den förde långvariga krig, och under 1300-t:s första hälft förlorade den nästan alla sina besittningar. 1399 kom P. under huset Visconti, som 1406 avträdde det till Florens.

Pisakonciliet, ett allmänt kyrkomöte i Pisa 1409, det första av de s. k. reformatoriska kyrkomötena. P:s uppgift var att bilägga påveschismen och avskaffa de rådaande kyrkliga missförhållandena, framkallade genom påvarnas maktmissbruk, men dess försök i denna riktning misslyckades. Frågorna återupptogs på Konstanzkonciliet (se d. o.).

Pisanello, eg. Antonio (tidigare oriktigt kallad Vittore) Pisano, f. på 1390-t., d. 1455, italiensk målare och medaljskulptör, urspr. verksam i Verona, där han bl. a. utförde en stor fresk i kyrkan Sant' Anastasia, skildrande den helige Georgs avsked från prinsessan före drakstriden. Den stränga saktighet och det starka sinne för det monumentala, som präglade hans målningar — han var även en berömd porträttmålare — förde honom

över till skulpturen, där han skapat sin egentliga berömmelse. 1438 modellerade han en medalj över Johannes Palaiologos (se ill. till Medaljer sp. 1397 f.), som följdes av de berömda medaljerna över Sigismondo Malatesta, Lionello d'Este m. fl. Som fränsidor till porträttbilderna komponerade han ofta scener med djur, vilka han gärna framställde i stark förkortning. P. skapade med dessa arbeten den italienska ungenäsansens bästa medaljer, och först med hans framträdande kan man tala om en verklig medaljkonst.

Pisano, se Banan.

Pisano, italienska konstnärer. 1. Niccolò P., f. omkr. 1215, d. 1280, bildhuggare, kom antagl. från Apulien till Toscana, där han bl. a. utförde två reliefprydda predikstolar av marmor i baptisteriet i Pisa och i domen i Siena (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1527). Hans sista stora verk var den stora brunnen i Perugia, smyckad med 48 bibliska scener i relief. P:s stora betydelse ligger däri, att han kraftigt och målmedvetet anslöt sig till den antika konsten, närmast sådan han kände den från romerska sarkofager. — 2. Giovanni P., f. omkr. 1250, d. omkr. 1328, bildhuggare och arkitekt, den föreg:s son och medhjälpare i Perugia. P. saknar i sin konst den storslagna enkelhet, som utmärker faderns verk, men han var i gengäld en djupare och mångsidigare konstnärnatur. I st. f. att fortsätta närmandet till antiken utbildade han en naturalistisk stil med starkare dramatisk liv. Till hans huvudverk höra den skulpturala utsmyckningen av domfasaden i Siena samt predikstolarna i San Andrea i Pistoja (se ill. till Italiensk

konst sp. 1623) och i domen i Pisa, den senare återställd 1926. Hans främsta verk som arkitekt är Campo santo i Pisa. — 3. **Andrea P.**, f. 1273, d. 1348 (l. 1349), lärjunge till P. 2, bildhuggare, överförde de två föregås stilriktning till Florens, där han utförde den utomordentligt vackra s. bronsporten till baptisteriet med reliefer i en enkel, klar, harmonisk stil (se även ill. till **Bildhuggarkonst** sp. 1527). Även en del av skulpturerna på kampanilens understa våning härröra från P., som här fullföljde Giotto's verk. — 4. **Antonio P.**, se **Pisanello**.

Pisarev, **Dmitrij Ivanovitj**, f. 1840, d. 1868, rysk litteratur- och konstkritiker av radikal läggning. P. sökte bl. a. systematisera nihilismens teorier.

Pisces (lat., fiskar). 1. Se **Djurkretsen**. — 2. Se **Fiskar**.

Pisci'na (lat., fiskdamm, av *pisces*, fisk), i de äldsta kristna kyrkorna benämning på dopbasängen; senare på den stensål, i vilken de heliga kärnen sköljdes

Johannes födelse. Relief å s. bronsporten till baptisteriet i Florens av **Andrea Pisano**.

Piscina. Heda kyrka, östergötland.

efter begagnandet och vari prästen tvädde sina händer. P. är inmurad i själva altaret l. i kyrkmuren i altarets närhet l. ock fristående å kolonnformat stöd.

Pisi'dien, forntida berglandskap nära Mindre Asiens s. kust i Taurus, bebott av pisiderna, en krigisk folkstam.

Pisi'stratus, latinsk form för Peisistratos.

Piskmask, *Trichocephalus trichiurus*, en trådmask, som lever parasitiskt i människans blind- och tjocktarm. P. borrar in sin tråds mala framkropp i tarmens slemhinna. Äggen utvecklas i vatten och införas direkt i tarmkanalen, vanl. med förorenat dricksvatten. Hela världen.

Pisoli't, ett kalksinter, som består av årt stora kulor av aragonit l. kalkspat. Avsätter sig ur varma källor. Även bauxit kan ha en sådan struktur.

Pissarro [-rå'], **Camille**, f. 1830, d. 1903, fransk målare av judisk-kreolsk börd, född på

Pratande bondkvinnor. Målning av Camille Pissarro.

danska Antillerna, blev i Paris lärjunge av danske marinmålaren Melbye och av Corot. På 1860-t. slöt han sig till Manets krets och blev en av de mest konsekventa impressionisterna; några år under 1880-t. närmade han sig även i sin teknik neoimpressionismen. Hans produktion omfattar huvudsakl. landskapsbilder från Paris omgivning, stundom med staffage av i Millets anda uppfattade bondetyper, samt gatubilder från Paris och Rouen med virtuost återgiven rörelse och atmosfär (se ill. till Fransk konst sp. 587).

Pist (av fr. *piste*, spår), plattform l. (vanl.) matta, på vilken tävling i fäktning äger rum.

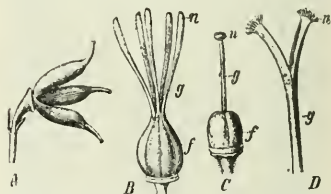
Pista'che, se **Pistacia**.

Pista'cia, växtsläkte (fam. *Anacardiaceae*), träd med oljehaltiga frön. Fröna av *P. vera* i Orienten och Medelhavsländerna användas under namnet **pista'che**, **pista'cier** l. gröna mandlar som krydda, i kondi-

torivaror o. d. *P. lentiscus*, i Medelhavsländerna, odlad spec. på Kios, lämnar hartset **ma'stix**, använt till fernissor m. m. Av *P. Terebinthus* erhålles **cyprisk terpentinen**. *Pistacia*-arter äro utmärkande för Medelhavsländernas **macchia**-vegetation.

Pisti'll (av lat. *pisti'llum*, mortelstöt), det honliga könsorganet (*gynoe'ccum*) i angiospermernas blommor. *P.* är uppbyggd av ett l. flera fruktblad (**karpe'ller**) och består av ett fruktämne, som i spetsen bär ett l. flera märken (vanl. lika många som fruktbladen), ofta sittande på en förlängd del av *P.*, stiftet. Fruktämnet innesluter ett l. flera fröämnen (se d. o.). Om en blomma innehåller flera fruktblad, vart och ett bildande en liten *P.*, säges blommans **gynoe'ccum** vara **apokarpt**, om fruktbladen äro sammanvuxna till en enda *P.*, **synkarpt**. — Märket uppfångar vid pollinationen frömjölet; efter befruktningen växer fruktämnet ut till en frukt.

Pistis Sofi'a (grek., tron, som är visheten), ett märkligt gnostiskt verk, trol. tillkommet i Egypten under första hälften av 200-t. Dess förra del, med titeln "Böcker från Frälsaren", innehåller föregivna samtal mellan Jesus och lärjungarna under 12:e året efter uppståndelsen, dess senare

Pistill. A Stormhatt (apokarpt gynoe'ccum). B Lin. C Tobak. D Rölleka (fruktämnet bortskuret). f fruktämne, g stift, n marke.

en liknande undervisning omedelbart efter uppståndelsen.

Pisto'ja, antikens *Pisto'ria*, stad i n. Toscana, mell. Italien. Biskopssäte. 22,000 inv. — Bland P:s talrika romanska, under inflytande från Pisa uppförda kyrkor märkes San Andrea från 1100-t. med berömd predikstol av Giovanni Pisano. P. är av gammalt känt för sin fabrikation av skjutvapen; de första pistolerna skola ha tillverkats där.

Pisto'l (ä. fr. *pistole*, av ital. *pistola*, av *Pistoja*). 1. Se **H a n d e l d v a p e n** sp. 392. — 2. Äldre guldmünt i Italien, Spanien, Frankrike och Tyskland, av växlande värde.

Pisto'ng (fr. *piston*, urspr. av lat. *pi'nserē*, sönderstöta), äldre namn på kolv (se d. o. *Mek.*).

Pisto'ria, se **P i s t o j a**.

Pisue'rga [piso-], högerbiflod till Duero, i n. Spanien. 250 km.

Pi'sum, se **Ä r t e r**.

Pi'ta, **pi'tahampa**, **pi'te**, **si'salhampa**, spånadsmaterial, som erhålles ur bladen av flera arter av *Agave* (jfr d. o.). Det användes till rep.

di Pita'ti, **Bonifazio**, f. 1487, d. 1533, italiensk målare, huvudsakl. verksam i Venedig, elev till Palma Vecchio, vars konst han utan större självständighet fortsatte.

Piteairn [pi'ttkäen], brittisk ö av vulkaniskt ursprung i sydöstpolynesiska Sporaderna. Kaffeodling. 5 kvkm. 140 inv., härstammande från en engelsk skeppsbesättning, som gjorde myteri och landsteg på ön 1790.

Pitchpine [pi'ttjpa:n], se **T a l l**.

Pi'te, se **P i t a**.

Piteå. 1. Stad i Norrb. l., vid Pite älvs mynningsvik, huvudsakl. belägen på den nu landfasta

H ä g g h o l m e n, som i s. genom en bro förenas med **P i t h o l m e n** (i P. landskommun). 3,130 inv. — P. har regelbunden stadsplan. Träkyrka från slutet av 1600-t. Statens samskola. På Pitholmen länsläsarett och hospital. P., som ligger inom ett betydande sägverksdistrikt, har livlig handel. Även fiske och sjöfart äro av vikt. Industrin sysselsatte 1924 134 arbetare vid 6 arbetsställen (jfr **L ö v h o l m e n** 2). Ångbåtsförbindelse med Sthlm; statsbana till Älvsbyn. P. bildar pastorat i Luleå stift. — Det ursprungliga P. anlades 1621 ½ mil högre upp vid älven (nuv. Gammelstaden), men efter en brand 1666 flyttades det till sin nuv. lämpligare plats. P. var i ryssarnas våld under såväl Stora nordiska kriget, då det bl. a. brändes 1721, som under Finska kriget 1809. Från mitten av

William Pitt d. ä. Mezzotint av R. Houston.

1700-t. gick P. emellertid framåt, och 1810—56 var det residensstad i Norrb. l. — 2. Domsaga i Norrb. l., utgöres av fyra tingslag, Piteå, Älvsby samt Arvidsjaur och Arjeplogs lappmarkers. 40,600 inv. — 3. Tingslag i P. 2, omfattande socknarna Hortlax, P. landskommun och Norrfjärden. — 4. P. l a n d s k o m m u n. socken i Norrb. l., pastorat i Luleå stift. 12,915 inv.

Pite älv, vattendrag i övre Norrland, opprinner på Sulitelma, genomflyter flera sjöar och bildar bl. a. Trollforsarna, Storforsen och Fällforsen. P. uppstår från v. Vargisån, från h. Vistån och mynnar i Bottniska viken vid Piteå. 310 km. 11,000 kvkm:s flodområde.

Pitheca'anthropus (av grek. *pit'ekos*, apa, och *antropos*, människa). *P. erectus*, apmänniska, fossilfynd, bestående bl. a. av kranietaket, en del av underkäken och vänstra lärbenet, upptäckt av E. T. Dubois på Java

1891. — P. tillhör pliocen l. äldsta kvartärtiden. Kraniet står på ett utvecklingsstadium mellan Neanderthalrasens och de människo- lika apornas. Lärbenet har större likhet med människans än med någon nu levande apas. P:s betydelse för människans utvecklingshistoria är dock mycket omstridd.

Pithecolo'bium, växtsläkte av tropiska träd (fam. *Leguminosae*). Jfr *Algarobilla*.

Pit'käranta, koppar-, tenn- och järnmalmgruvor i s.ö. Finland, strax n.ö. om Ladoga. Numera nedlagda. Malmerna äro bundna vid långa skarnlager och anses härstamma från en närbelägen rapakivgranit.

Pitman [pit'tmøn], sir Isaac, f. 1813, d. 1897, engelsk stenograf, uppfinnare av det i England mest spridda stenografiska systemet.

Pitotrör [pitä'-], apparat för mätning av en vätskas (l. gas) strömningshastighet, består av ett vinkelböjt rör, som doppas ned i vätskan med nedre mynningen riktad mot strömmen. Härvid pressas vätskan upp i rörets vertikala skänkel till en mot kvadraten på dess hastighet proportionell höjd. Jfr *Logg sp.* 700. — P. uppfanns av fransmannen *Henri Pitot*, f. 1695, d. 1771.

Pit'props (eng., av *pit*, gruvhål, och *prop*, stöd), se *Virkes-sortiment*.

Pitscha'ft (ty. *Petschaft*), gra-verat sigill, signet.

Pitt, engelska statsmän. 1. *William P.* d. ä., earl of *Chatham* (1766), f. 1708, d. 1778. P. inträdde 1735 i underhuset, där han utmärkte sig som ledare för en del yngre krafter inom whigpartiet, "the boys", som stodo i häftig opposition mot *Walpole*. Han stod från 1737 prinsen av *Wales* nära men ådrog sig

däremot konungens, Georg II:s, ovlja. 1746—55 tillhörde han bröderna Pelhams ministär och var 1756—57 krigs- och utrikesminister. Englands kritiska ställning under det nyss utbrutna Sjuåriga kriget gjorde P. ombärlig, och efter att 1757 ha bildat ministär vidtog han kraftiga åtgärder, som möjliggjorde en lång rad av segrar till lands och sjöss, särskilt i Amerika och Indien, och i ett slag höjde England från stormakt till världsmakt. Efter tronskiftet 1760 fick P. en motståndare i Georg III och avgick f. å., då konungen vägrade att förklara Spanien krig. 1766—68 var han ånyo premiärminister, men hans hälsa var då bruten. P. uppträdde i parlamentet till förmån för de amerikanska kolonierna i deras tvist med moderlandet men manade även till samling och enighet mot de bourbonska makterna. Han avled av ett slaganfall under ett tal i överhuset. — P., som i hög grad stödde sig på den allmänna meningen och intog en självständig hållning mot konungen och parlamentet, är en av Englands största statsmän och parlaments-talare. — 2. William P. d. y., f. 1759, d. 1806, den föreg:s son. P. uppfostrades av sin fader till politiker och inträdde redan 1781 i underhuset. Han tillhörde oppositionen först mot North och därpå mot den Fox-Northska koalitionsregeringen och blev redan 1783 premiärminister. Han genomdrev 1784 en lag, som utvidgade engelska regeringens inflytande öven Indiens styrelse, och åvägabragte 1800 realunionen med Irland. Ehuru ej från början fientligt stämd mot franska revolutionen, drevs han av skräckvildet och Frankrikes alltmera

William Pitt d. y. Kopparstiek av F. Bartolozzi.

aggressiva utrikespolitik till krig 1793. Därefter var P. själen i motståndet mot revolutionen samt skapade och sammanhöll de tre första antifranska koalitioner. Efter att 1801 ha avgått, då han ej kunde genomdriva katolikernas emancipation (jfr Irland sp. 1504), blev han ånyo premiärminister 1804, men den tredje koalitionen fullständiga nederlag och upplösning genom motgången vid Austerlitz bröt fullständigt ned honom. Även P. d. y. räknas som en av Englands största statsmän och parlaments-talare. Det var hans sega kraft och uthållighet, som räddade England i kampen mot Napoleon.

Pittakos, en av forntidens sju vise (se d. o.).

Pitti, en av Florens' förnämsta släkter. Om dess palats, nu museum, se Florens sp. 153 och Uffizierna.

Pittoresk (fr. *pittoresque*, av lat. *pingere*, måla), eg. något, som är värt att målas, l. om na-

got, som besitter en skönhet av ovanlig, oregelbunden, starkt frapperande art. I samma bet. användes ofta målerisk.

Pittsburg, *Pittsburgh* [pi'ttsbøg], stad i Pennsylvania, n. ö. För. Stat., vid föreningen av Ohios bägge källfloder. 600,000 inv. — P. har många monumentala byggnader, stort universitet, Carnegieinstitut (bl. a. Carnegie-museum med väldiga naturvetenskapliga och etnografiska samlingar) m. m. Det ligger inom ett på stenkol, petroleum och naturgas rikt område och är en av För. Stat:s främsta industristäder med världens största järn- och stålindustri. Goda kommunikationer (kanal Ohio—Eriesjön; järnvägs-knut) och livlig sjöfart. Med kringliggande orter bildar P. ett koncentrerat industriområde. — P. anlades 1754 av fransmännen ss. Fort Duquesne och omdöptes av engelsmännen efter Pitt d. ä.

Pituglando l. *pituitrin*, preparat från hypofysens bakre del, befordrar värkarna och stillar blödning från livmodern vid förlösning.

Pituri, *Piturin*, se *Duboisia* och *Njutningsmedel*.

Pityu'serna, ögrupp i Medelhavet, ingående i prov. Balearerna, Spanien. Största öar Ibiza (597 kvkm.) och Formentera (96 kvkm.). 26,000 inv.

Più [-o'], ital., mer. — *Mus.* P. *u o'sso*, mera rörligt, P. *forte*, mera starkt, o. s. v.

Piura [-o'ra], stad i n.v. Peru, belägen i ett stort bomullsdistrikt. Tillverkning av panamahattar. 11,000 inv. — Järnväg till den lilla men viktiga hamnstaden Payta.

Piu'ri, se *Indiskt gult*.

Pi'us (lat., from), namn på 11 påvar, bland vilka märkas: 1. P.

II, *Enea Silvio de' Piccolomini*, f. 1405, d. 1464, kardinal 1450, påve 1458, var före sin påvetid känd ss. tämligen frivol humanistisk författare och framgångsrik diplomat (på Basalkonciliet). Ss. påve tryggade han segern över koncilierörelsen. Av strider, bl. a. med Savojen och Frankrike, hindrades han från att uppta sin älsklingsplan, Konstantinopels återerövring från turkarna. — 2. P. VI, *Giovanni Angelo Braschi*, f. 1717, d. 1799, kardinal 1773, påve 1775. P. var en försiktig och klok politiker men led i kampen mot statsabsolutismen, främst i Österrike under Josef II (se denne), svåra nederlag. På grund av sitt fördömande 1791 av den franska kyrkoförfattningen av 1790 berövades P. Avignon och Venaissin, och då han framhärdade ss. Frankrikes fiende, förlorade han genom freden 1797 också Legationerna (se d. o.). Han dog ss. fransk fånge. — 3. P. VII, *Barnaba Luigi Chiaramonti*, f. 1740, d. 1823, kardinal 1785, påve 1800. Den egentlige ledaren av hans politik var Consalvi, som 1801 slöt konkordatet med Napoleon I. Enl. detta erkändes den romersk-katolska läran som "flertalet fransmäns religion". Biskoparna skulle utnämnas av förste konsuln, och kyrkan avsåg sig rätten till de gods, som frantagits den under revolutionen. P. kom senare på spänd fot med kejsaren, som 1809 indrog Kyrkostaten och tillfångatog P. samt 1811 och 1813 avpressade honom allehanda ytterligare medgivanden. Först 1814 blev P. frigiven. Vid restaurationen 1814 återställdes Kyrkostaten och triumferade reaktionen med P:s återupplivande av jesuitorden, inkquisitionen och index. — 4.

P. IX, Giovanni Maria Mastai-Ferretti, f. 1792, d. 1878, kardinal 1840, påve 1846, började sitt pontifikat ss. liberal och frihetsvän och hälsades i Italien med allmänt jubel. I samråd med greve Rossi (se d. o.) genomförde P. några reformer i Kyrkostatens styrelse. Han förverkade dock alla sympatier genom sin vägran att delta i befrielsekriget mot Österrike och måste under revolutionen 1848 fly från Rom. Då P. 1850 genom fransk hjälp kunde återvända, slog han om till en utpräglad reaktionär politik (jfr Antonelli). Mot det nyupprättade italienska konungariket intog P. en fientlig hållning, och Kyrkostatens (jfr d. o.) slutliga upphävande (1870) besvarade han med att proklamera sig ss. "fänge i Vatikanen". På det kyrkliga området förverkligades en rad av jesuitiska önskemål: 1854 proklamerades dogmen om Jungfru Marias ofleäckade avelse (se Maria sp. 1226), 1864 fördömdes i en eneyklika (se d. o.) och den bifogade *Sylla-*

Pius XI.

bus ett antal moderna villolärer, och 1870 fastslogos lärorna om påvens ofelbarhet och universal-episkopat (se *Ex cathedra* och *Påve*). 1850 hade P. lyckats återupprätta det katolska episkopatet i England och 1853 i Holland. — 5. P. X, Giuseppe Sarto, f. 1835, d. 1914, patriark i Venedig 1894, kardinal 1898, påve 1903. P., som var av enkel bondesläkt, var personligt from men saknade politisk begåvning. Hans regering betecknade en stark frammarsch för ultramontanismen. Fromhetslivet sökte P. höja genom gynnande av ordnar, vallfärder, avlat o. d. Kurian omorganiserades i centraliserande riktning. Mot Frankrikes nyordnande av de kyrkliga förhållandena reste P. ett obönhörligt motstånd (se *Frankrike* sp. 527). Likaså bekämpade han oförsonligt modernismen (se d. o.). — 6. P. XI, Achille Ratti, f. 1857, bibliotekarie vid Ambrosianska biblioteket i Milano 1907, prefekt vid Vatikanens bibliotek 1914, ärkebiskop i Milano samt kardinal 1921, påve 1922. P. ordnade

Pius IX.

Francisco Pizarro.

efter världskriget ss. visitator katolska kyrkans ställning i Polen.

Pivå' (fr. *pivot*), tappliknande konstruktionsanordning inom lavettage för möjliggörande av sidriktning utan svängning av hela lavettaget; i vissa fall för upptagande av inre bromsmotstånd (se Lavettage sp. 315).

Pizarro [-tha'rrå], Francisco, f. på 1470-t., d. 1541, spansk erövrare. P. deltog i flera spanska expeditioner i Sydamerika och framträngde längs kontinentens för européerna dittills okända v. kust. 1532 inträngde han i Inkariket (se d. o.), tillfångatog och avrättade kongungen samt bemäktigade sig 1533 huvudstaden Cuzco. P. grundlade Lima och Arequipa. Ett uppror av infödingarna nedslog P. med hjälp av Almagro (se d. o.), med vilken han senare råkade i tvist.

Pizetti [pitsä'tti], Ildebrando, f. 1880, italiensk tonsättare, en av de mera bemärkta

representanterna för den nyare italienska tonkonsten. Har bl. a. skrivit två operor, orkester- och kammarmusik samt vokalverk.

Pizzica'to [pitsi-] (ital., knäppning), förk. *pizz*, anger, att tonen på stråkinstrument skall frambringas genom knäppning med fingrarna.

Pjatigo'risk, stad i kretsen Terrek, N. Kaukasus. Svavelhaltiga mineralkällor. 40,000 inv.

Pjotr, rysk form för Peter.

Pjäs (fr. *pièce*), eg. stycke; eldvapen, tillhörande artilleriet; schackspelsfigur; husgerådssak, möbel; föremål; teaterstycke, skådespel. — **Pjäsvärn**, se **Kanonvärn**.

Pjätteryd, socken i Kronob. l., pastorat i Växjö stift. 1,845 inv.

Pjäxa (fi. *pieksu*), s. k. käng-l. handsko, ett i övre Norrland allmänt begagnat skoplagg med skaft, som medelst ett långt ylleband hopbindes med benkläderna.

pl., förk. för pluralis.

Place [plass], fr., plats, torg.

Place'nta, lat., kaka, se **Moderkaka**. — **Placenta'lia**, se **Aplocalia**.

Place'ntia, se **Piacenza**.

Place'ra (fr. *placer*), sätta, ställa, lägga; ge plats; skaffa anställning; insätta (pengar).

Plafond [sv. utt. -få'ngd] (fr., av *plat*, platt, och *fond*, botten), platt innantak; i svenskt språkbruk eg. endast ett dylikt med konstnärlig, oftast målad utsmyckning. Praktfulla P. med skenperspektiviska figurmålningar, vanl. i olja på duk, äro utmärkande framför allt för barocken.

Plaga'l l. **plaga'lisk** (av grek. *plagios*, sned, åt sidan), se **Kyrkotonarter**.

Plage [sv. utt. plasj], fr., svagt sluttande sandstrand, badstrand.

Plagemann, Karl Gustav, f. 1805, d. 1868, målare. Elev av Westin, vistades P. från 1831 många år i Italien. Hans konst, företrädesvis omfattande bibliska l. antika kompositioner, har beröringspunkter med nasarenernas.

Plagia't (av lat. *plagiūm*, människostöld i slavanskaffnings-syfte), medvetet lån från annan författares, konstnårs l. tonsättares verk. — **Plagia'tor**, person, som företar plagiat. — Verb: **plagie'ra**.

Plagiokla's, se **Fältspat**.

Plaid [plejd], eng., pläd, lång, rutig l. randig ylleschal, urspr. ingående i den högskotska nationaldräkten; numera vanligt namn på resfilt.

Plain chant [pläj sjan] (fr., eng. *plain-song*, ital. *canto piano*, lat. *cantus planus*, eg. jämn sång), benämning på den gregorianska sången, när nottecknen icke utmärka någon växling av tidsvärden. Motsats: *mensuralis*, mensuralmusik.

Plaisi'r [plä-], fr., nöje.

Plaka't (ty., av fr. *placard*, av *plaquer*, beslä), förordning, kungörelse; offentligt anslag, affisch.

Plakett [-kätt] (fr. *plaque*, dim. av *plaque*, platta), liten, vanl. fyrkantig platta av metall med bildframställning i relief (stundom gravyr). Se ill. till **Medaljer** sp. 1403.

Plakoi'dfjäll (av grek. *plax*, skiva, och *oidos*, form), se **Fiskar** sp. 40.

Plan (av lat. *plānum*, jämn yta), en yta, så beskaffad, att en rät linje, som förbinder två punkter, vilka som helst, på ytan, till hela sin längd ligger i ytan. — **Planfigur**, figur, vars alla punkter ligga i samma plan.

Planbox, detalj i en trähyvelmaskin, som avslätar det av

Max Planck.

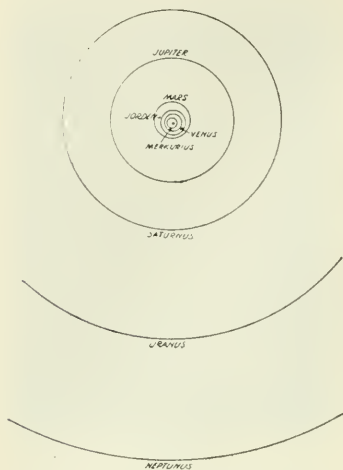
kuttrarna bearbetade trästycket l. plankan, och består av breda, snett ställda stål, inpassade i ramen l. i lädor. Arbetssättet är ung. som vid handhyvling. — **Planboxhyvel**, fast maskinhyvel, som saknar roterande kuttarrar och fränksiljer långa spånor vid stålens rörelse.

Planck, Max, f. 1858, tysk fysiker, 1885 prof. i Kiel, 1889 i Berlin, 1907 i Wien, 1913 åter i Berlin, har utfört viktiga arbeten inom termodynamiken, spec. teorin för kemiska jämvikter i utspädda lösningar, och inom teorin för värmestrålning, vartill han lade en ny grundval i kvantteorin. Han har även skrivit läroböcker i den teoretiska fysikens olika grenar. P. fick 1918 års Nobelpris i fysik. — **P:s konstant**, se **Kvantteori** sp. 1526.

Planeta'risk (jfr **Planeter**), som hör till l. avser en planet.

Planeta'rium (jfr **Planeter**), apparat för åskådliggörande av planeternas (och deras månars) rörelser i förhållande till solen.

Plane'ter (grek. *planētes*,

De åtta stora planeternas banor.

kringirrande), de större himlakroppar, som röra sig kring solen: Merkurius, Venus, Jorden, Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus och Neptunus. För ögat skiljas P. från fixstjärnorna genom lugnare, sällan gnistrande ljus och genom i tuben vanl. skönjbara skivor. 5 — utom Jorden — voro kända under antiken (då man som P. även räknade solen och månen och sålunda hade 7 P.). Uranus kan knappast skönjas med obeväpnat öga; Neptunus är alltid teleskopisk. De mellan solen och jorden befintliga (Merkurius, Venus) kallas undre (nedre) P., de, som röra sig utanför Jordens bana, övre P. De förra kunna aldrig komma i opposition utan synas alltid i närheten av solen. — Alla P. röra sig runt solen i samma riktning som denna i dess årliga rörelse. Samtliga ha elliptiska banor; banplanen bilda små vinklar med ekliptikan. De undre P. ha retrograd rörelse, då de äro omkring undre konjunktionen, de

övre, då de befinna sig omkring oppositionen. — Med inre P. avses Merkurius, Venus, Jorden och Mars, med yttre Jupiter, Saturnus, Uranus och Neptunus; de båda grupperna skiljas av planetoidernas skara. — P. ha faser (se d. o.). Deras skenbara diametrar äro omvänt proportionella mot avståndet från Jorden. — Jfr Intramercuriella planeter, Transneptuniska planeter, Planetoider och Solsystem.

Planetesimalhypotesen, framställd av T. C. Chamberlain, härleder planeternas ursprung från små, i den urspr. kaotiska massan ingående planetkärnor (eng. *planetesimals*) i st. f. från kondensation av nebulös materia.

Planetoïder (av *planet*, och grek. *εἶδος*, form, gestalt), *asteroïder*, småplaneter, till vårt solsystem hörande smärre himlakroppar, vilka röra sig kring solen i elliptiska banor, som — på 7 undantag när — äro belägna mellan Mars' och Jupiters, i flertalet fall närmare den förra. Alla P. äro teleskopiska; storleken varierar mellan 10,5 och 12,5 (jfr Stjärnor). Diametern hos de största (Ceres, Vesta) torde uppgå till 300—400 km., hos de minsta till 5—7 km.; hos flertalet är den mindre än 100 km. Den samlade massan av alla hittills kända P. torde icke utgöra mer än $\frac{1}{900}$ av Jordens. Banplanets lutning mot ekliptikan varierar mellan 0° och 43°, excentriciteten mellan 0 och 0,65. — Av de 7 P., vilkas banor icke ligga mellan Mars' och Jupiters, kan Eros komma Jorden närmare än någon annan P. l. planet. De 6 övriga befinna sig ung. på samma avstånd från solen som Jupiter, men kunna på grund av banornas

ringa excentricitet komma utanför Jupiters bana. Jfr Ceres, Juno och Pallas.

Planetsystemet, sammanfattningen av de kring solen kretsande planeterna med deras satelliter samt planetoiderna. Jfr Solssystem.

Planfilm, fotografiskt material med emulsionen gjuten på celluloid l. på acetylcellulosa och tillskuret i blad, vilka användas i växelförpackning (blockfilm) l. i kassetter (egentlig P.). Särskilt de senare, något tjockare P. förena plåtens och filmens goda egenskaper.

Planhjulsväxel, se Friktionshjul.

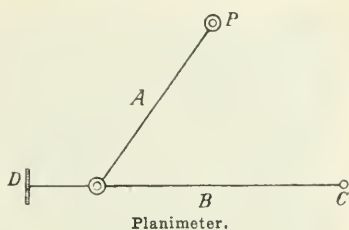
Planhyvel, träbearbetningsmaskin, som skiljer sig från en vanlig trähyvelmaskin därigenom, att den har endast en kutter, överkuttern. Användes för planing av ena sidan å ett trästycke, då noggrant arbete erfordras.

Planiglob (av lat. *planus*, jämn), plankarta över jordklotet l. dess ena hemisfär.

Planimeter (av *plan* och grek. *metron*, mäta), integrator, apparat för mekanisk kvadratur, mätning av en plan ytas storlek. Den vanligaste typen, polarpolarplanimetern, består av två med en led förbundna stänger *A* och *B*. *A* är vridbar omkring stiftet *P*, polen; med det vid *B* fästa stiftet *C* följer man begränsningen av den yta, som skall uppmätas. Sedan *C* återkommit till sin utgångspunkt, har trissan *D* vridit sig en mot ytans storlek proportionell vinkel.

Planimetri (jfr *Planimeter*), läran om beräkning av plana figurers ytor och längden av i figurerna ingående linjer.

Planisfär (av lat. *planus*,

jämn), plankarta över himmelsfären.

Plank, se Virkessortiment.

Plankgång, rad av plankor l. skift i ett träfartygs bordläggning l. i dess däck.

Plankonka'v, Plankonve'x, se Lins sp. 583 f.

Plankton (av grek. *plankto's*, kringdrivande), del del av vattnets växt- och djurvärld, vilken, obunden av strand och botten, driver omkring i det fria vattnet (jfr Bentos, Nekton, Neuston och Seston). P. förekommer i nästan alla slags ytvatten. Sin högsta utveckling ernå de planktoniska organismerna l. planktonerna i näringsrika och stillastående vatten; i hastigt strömmande vattendrag saknas P. ofta nästan alldeles. — I P. ingående växter äro genomgående mikroskopiska, medan djuren, särskilt i havet, kunna nå en mer betydande storlek. Växt- l. fytoplankton utgöres huvudsakl. av flagellater, dinoflagellater (spec. i havet), blågröna alger, grönalger (spec. i sötvatten) och kiselalger. De enklast byggda, t. ex. vissa flagellater, bestå av en enda, klotrund cell. Även dinoflagellaterna äro encelliga, ehuru mer komplicerat byggda. Blågröna planktonalger bilda oftast gytringar av celltrådar, inlagrade i slem, kiselalgerna äro ofta sammanslutna i cylinder-

Plankton. Fr. v. blågröna alger (*Anabaena*), inbäddade i siem, dinoflagellater (*Ceratium*), loppkräftor (*Diaptomus*) och vattenloppor (*Daphnia*).

l. stjärnformiga grupper etc. Det är sannolikt, att planktonformer-
nas ofta komplicerade byggnad,
sammanbyggnader, slembildning
o. s. v. genom att åstadkomma
en ytförstoring underlättar det
svävande livet i vattnet. — Djur-
l. zooplankton består till
stor del av lägre kräftdjur (i söt-
vatten spec. loppkräftor och vat-
tenloppor), samt, spec. i havet,
urdjur och larvformer av olika
djurgrupper (jfr Havsfau-
na). — Växt- och djurplank-
tons element förhålla sig till var-
andra som producerer till kon-
sumerer. Djurplankton är alltså
till väsentlig del beroende av den
näring, som växtplankton produ-
cerar. En del arter leva av växt-
plankton direkt l. av det fina
slam, vari de döda plankterna
sönderfalla; andra arter äro rov-
djur. Inom sötvatten och grunda-
re hav livnära sig många plank-
tondjur dock även av det ofta nä-
ringsrika slam, som utspolas från
stranden och omgivningarna. —
I vattnen, spec. i haven, spelar
P. rollen av den urnäring, varav
fisklivet ytterst beror. P. bildar
vidare slam i form av stora avlag-
ringar på botten av hav och söt-
vatten. Därigenom blir P. även
bestämmande för bottenens växt-
och djurvärld och utgör en geo-
logisk faktor av stor räckvidd. —

Vid massförekomst av P. färgas
ofta vattnet. I enstaka undantags-
fall betingas denna färgning av
djur, t. ex. vattenloppor; vanl. be-
ror dock den planktogene na
färgningen på växtplankton (vege-
tationsfärgning, se d. o.). — Jfr
ill. till Oceanografi.

Planmätning, se Praktisk
geometri.

Planparallell säges en platta
vara, då dess båda sidor äro exakt
plana och parallella.

Planpenningar, se Indel-
ningsverket sp. 1289.

Planquette [plan'kätt], Ro-
bert, f. 1848, d. 1903, fransk ton-
sättare, skrev ett flertal operetter,
av vilka särskilt *Corneilles klock-
kor* (uppf. i Sthlm 1878) vunnit
vidsträckt popularitet.

Plansch (fr. *planche*, av lat.
plā'nca, bräde), eg. graverad plåt
l. skiva; avtryck av sådan (kop-
parstiek, träsnitt etc.); illustra-
tion på särskilt blad.

Planschétt (av fr. *planchette*,
liten plåt), stålskena, insydd i
snörliv; lådbräda (se Bräder).
— Jfr även Psykografi.

Planskiva, noggrant planad
gjutjärnsplatta, mot vilken andra
föremål planas och på vilken upp-
märkning och utslagning av mått
och dimensioner försiggår vid
metallbearbetning.

Plantage [sv. utt. -ta'sj], fr.,

lantgods (särskilt i tropiska länder) för odling i stort av tobak, bomull, kaffe, sockerrör etc.

Plantagen [-je'n], konstgödsblandning, innehållande kväve, fosforsyra och kali, avsedd för krukväxt- och trädgårdsodling.

Plantagenet [planta'ddjinet], tillnamn till engelska konungadömmet Anjou (1154—1485), uppkommet därav att Henrik II:s fader, greve Gottfrid av Anjou i sitt vapen skall ha fört en ginstkivist (lat. *planta genista*).

Planta'go, växtsläkte (fam. *Plantagina'ceae*, ordn. *Tubiflorae*), omfattande c:a 200 arter. De ha 4-taliga blommor och kapsel, som öppnas med lock. Vanliga svenska arter (alla örter med blad i rosett och blommor i ax) äro *P. ma'jor*, groblad, läkeblad, med äggrunda blad, *P. me'dia*, kämpar, kämpegroblad, med ovala blad och blommor med vita ståndarknappar på långa, violetta strängar, *P. lancola'ta*, spetsgroblad, med lansettlika blad, m. fl. Förstnämnda art är ett vida spritt ogräs ("de vites fotspår"). De slemrika fröna (loppfrö) av *P. Psyllium* från Medelhavsländerna ha medicinsk användning.

Planté [plante'], Gaston, f. 1834, d. 1889, fransk fysiker, 1860 prof. i Paris, uppfann blyackumulatorn.

Plantering bör ske så, att växtens rötter så litet som möjligt rubbas från omgivande jord. Den sker bäst, då växten är i vilotillstånd. Rotstockar, lökar, stam- och rotknölar (t. ex. potatis och jordärtskockor) samt sticklingar utsätts helst på våren, innan de väckts till ny tillväxt, träd och buskar planteras på hösten efter lövfällningen l. på våren före knoppsprickningen. De senare

Plantago lanceolata (t. v.) och *media*.

kringgrävas ofta på hösten och flyttas sedan med tjälad jordklump. Örtartade växter omplanteras bäst vid växtperiodens början, utvuxna fleråriga örter dock även på hög- l. eftersommaren efter den livliga vartillväxten. Vissa örter, ss. rovor och morötter, fördras omplantering dåligt, varför de alltid sås på växtplatsen, medan eljest örtartade växter sås i plantsäng l. bänk och plantorna utplanteras, varigenom besparing av frö och skydd av de späda plantorna vinnas.

Planteringsdag, dag, som vid vissa skolor, särskilt folkskolor, anslås till att låta lärjungarna plantera skogsträd i syfte att dels främja skogsväxten, dels väcka intresse för skogsplantering.

Plantigra'd (av lat. *planta*, fotsula, och *gradus*, steg), hälgångare.

Plantin [planta'n], Christophe, f. trol. 1514, d. 1589, nederländsk boktryckare av fransk börd. P. uppsatte 1555 i Antwerpen ett tryckeri, som var sin tids förnämsta och från vilket talrika, i typografiskt avseende utmärkta arbeten utgingo. P:s tryckeri var i släkten Moretus'

ägo till 1876 och är nu ett belgiskt statsmuseum.

Plantryck, se Reproduktionsmetoder.

Plantskola, se Trädskola.

Planuloi'dea, en grupp Kavi-tetsdjur, som leva parasitiskt i kroppshålan hos ormsjärnor, ringmaskar m. fl. l. i njuren hos bläckfiskar. Tarmkanal saknas. Fortplantningen är förbunden med generationsväxling.

Pla'sma (grek., det bildade), beteckning för såväl blod- som cyto- l. protoplasma. Se Blod sp. 89 och Cell sp. 1120.

Plasmoly's (av *plasma* och grek. *ly'sis*, lösning), se Saftspänning.

Plassey [plæ'ssi], ort i Bengalen, Britt. Indien, 60 km. n. om Calcutta (se Clive sp. 1326).

Plasteli'na, se Plastilina.

Plasticite't (jfr Plastik), formbarhet; formbetoning, åskådlighet (jfr Plastisk).

Plasti'd (av grek. *plā'ssein*, bilda, forma), se Cell sp. 1121.

Plasti'k (av grek. *plā'ssein*, bilda, forma), bildhuggarkonst (se d. o.); konsten att föra sig behagfullt, att med sin kropps rörelser ge uttryck åt känslor l. nå konstnärliga effekter.

Plastili'na, *plastelina*, plastisk, seg massa, bestående av med olika ämnen blandat vax, använd vid modellering av småskulpturer.

Plastisk (jfr Plastik), hörande till plastiken, formbar; formbetonad (om konstnärlig, även icke skulptural framställning, t. ex. målning, som söker framhäva och ge illusion av föremålets volym, samt litterär skildring, utmärkt av åskådlighet och påtaglighet).

Plastiska operationer, kirurgiska ingrepp, varigenom yttre,

synliga defekter på grund av sjukdom, missbildning l. yttre skada mer l. mindre avhjälpas. Till P. höra bl. a. insättandet av konstgjorda lemmar (se Ortopedi). En stor grupp av P. består i transplantation (se d. o.). Kontrakturer (se d. o.) bli ofta föremål för P., varvid, efter fallets art, förlängning l. förkortning av senor, avskärning av muskler samt vid ärr transplantation av hud användas. Spec. i dessa fall samt vid ankylos måste P. vanl. följas av ortopedisk behandling. Vanl. ur kosmetisk synpunkt företas paraffininjektioner för att åstadkomma utfyllning av insjunkna partier l. smärre ändringar i den yttre konturen. Halvsmält paraffin insprutas under huden, helst i små kvantiteter och upprepade gånger.

Plastisk bild, bild, som genom stereoskopisk verkan ger intryck av ett rymdföremål.

Plastisk dans, vedertaget, populärt namn på den nya form av konstnärlig dans, som uppstod vid 1900-t:s början i opposition mot den tomma slentrian, i vilken baletten under 1800-t:s slut nedsjunkit. Banbrytaren för P. var Isadora Duncan (se d. o.), vilken efter fördjupat studium av antika statyer och vas målningar bröt med balettens trikaer och tyllkjolrar samt tåspetsteknik. Hon uppträdde på scenen med blottade lemmar, endast iförd en löst fallande grekisk tunika; inga traditionella poser l. "pas" förekommo; dansen anslöt sig på ett intimt sätt till musiken, vars skiftningar i fråga om fraserings och dynamik återgavos genom kroppens rörelser. — Ungefär samtidigt med Duncan experimenterade Jaques-Daleroze (se d. o.) med att i sitt system, "La gymnastique ryth-

mique", nå fram till en mera intim samverkan mellan gest och musik (se Ryt m i s k g y m n a - s t i k). — P. har hämtat idéer och uppslag från snart alla stilarter och kulturperioder. Den har utvecklat kroppstekniken högst väsentligt, och dess bästa representanter ha genom det intima sambandet mellan musik och gest och genom att träna kroppen till ett uttrycksfullt instrument för själsrörelser förmått höja P. till verklig konst. — Bland P:s mera bemärkta senare utövare märkas Ruth S:t Denis och Sent Mahesa, vilka specialiserat sig på orientaliskt formade danser, Alexander Saharov och Clotilde van Derp, vilka använt växlande stilarter, systrarna Wiesenthal samt Mary Wigman, Tysklands f. n. mest uppburna danserska.

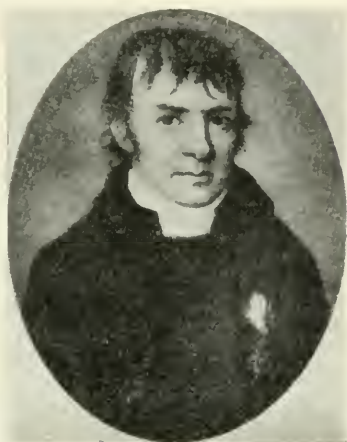
Plastron [sv. utt. -rå'ng], fr., bröstskydd (läderdyna e. d.) vid fäktning; bred herrhalsduk, som täcker hela västöppningen ("heltäckare"), modern på 1880-t. senare återupptagen till elegantare förmiddagsdräkt. Lång vit sådan, som viras direkt om halsen, användes till riddräkt av såväl herrar som damer.

Pla'ta, se La Plata.

Platai'ai, Plate'e, forntida grekisk stad i s. Beotien. Om slaget vid P. se Grekland sp. 1531.

Plata'n, arter av släktet *Platanus* (fam. *Platanaceae*, ordn. *Rosales*), träd med obetydliga blommor i klotrunda blomställningar och stora, handflikiga blad (lika lönnens). *P. orientalis* från Orienten och *P. occidentalis* från Nord-Amerika samt hybrider odlas som prydnadsträd i subtropiska och tempererade länder, den senare även något i s. Sverige. Den har grågul, avflagrande bark.

Pla'te, L u d w i g H e r m a n n,

Baltzar Bogislaus v. Platen. Samtida målning.

f. 1862, tysk zoolog, prof. i Jena, har bl. a. skrivit om selektionsläran och artbildningsproblemet.

Plateau [-tå'] (fr., av *plat*, platt, slät), platå (se d. o.); smörgåsbricka i form av ställ.

Plateau [-tå'], Joseph. f. 1801, d. 1883, belgisk fysiker, 1835 prof. i Gent, mest känd för undersökningar om ytspänning.

Plate'e, se Plataiai.

v. Platen. 1. Baltzar Bogislaus v. P., f. 1766, d. 1829, greve, militär, politiker, skaparen av Göta kanal. Som medlem av styrelsen för Trollhätte kanal upptog P. den gamla tanken att genom en kanal förbinda Väneren och Vättern med Östersjön, gjorde förberedande undersökningar där om, som han framlade i arbetet *Canaler genom Sverige* (1806), och framdrev kanalplanernas förverkligande (se Göta kanal). Vid 1809 års statsvälkning anslöt sig P. till Adlersparres krets, deltog som led. av konstitutionsutskottet i utarbetandet av R. F. och var 1809—12 statsråd. P., som

ivrigt förfäktat föreningen med Norge och 1809 underhandlat med Karl August, blev 1827 ståthållare i Norge, där hans mot norska krav avvisande hållning gjorde honom impopulär. P. var en av förespråkarna för byggandet av Karlsborg, som skulle bli kärnpunkten i en inre försvarslinje, det s. k. centralförsvaret. Sitt livsverk, kanalbygget, försvarade han tappert mot de häftiga angreppen med anledning av de över all beräkning stigande kostnaderna. P. begrovs ö. om Motala vid kanalens n. strand. — 2. Baltzar Julius v. P., f. 1804, d. 1875, den föreg. s son, greve, konteramiral, politiker. Ss. sjöminister 1849—52 sökte P. förgäves genomföra en omorganisation av flottan, främst åsyftande skärgårdsflottans förstärkning. Efter att 1857—61 ha varit minister i London var P. 1862—68 ånyo sjöminister och genomförde 1866 en betydelsefull flottreform. 1871—72 var P. utrikesstatsminister. Led. av F. K. 1866—73.

v. Pla'ten-Hallermund [ha'l-lermont], August, f. 1796, d. 1835, greve, tysk skald, vistades länge i Italien. P., vars liberala åsikter och klassiska stilideal ställde honom i opposition mot den romantiska efterklangsdiktningen, efterbildade i sina tidigare dikter orientalistiska diktformer och skrev senare bl. a. kvicka komedier i Aristofanes' art, i vilka han angrep förhållandena i sin tids Tyskland. Mest bekant är han dock för sina lyriska dikter och oden i antik stil. Ett urval av hans dikter utgavs 1925 i sv. övers.

Platere'sk stil (av sp. *platero*, silversmed) kallas i spansk arkitektur och konstslöjd övergångsstilen mellan gotik och renässans,

i vilken italienska renässansformer förenas med moriska och gotiska. P., som nådde sin blomstring omkr. 1500, är väsentligen av rent ornamentalt karaktär, varav också namnet, "silversmedsstil".

Plati'na (sp., dim. av *plata*, silver), gråvit, ädel metall, mjuk som koppar och lätt smidbar. P. förekommer rätt sällsynt i naturen, ständigt i gediget tillstånd, företrädesvis i Ural, Brasilien, Colombia, Mexiko och Kanada. Atomtecken *Pt*, atomvikt 195,2, smältpunkt 1,775°, spec. v. 21,4. P. har stor katalytisk verkan (se *Katalys*), särskilt i finfördelad form. Genom glödning av asbest, som indränkts med platinakloridlösning, erhålles *platinasbest*, genom glödning av platin ammoniumklorid erhålles *platinasvamp*. Ännu verksamare är *platinamor*, som erhålles genom reduktion av platinaklorur med formaldehyd och natriumhydrat. Finfördelad P. har även förmåga att adsorbera stora mängder vätgas. P. användes dels till smycken, dels för kemiska och fysikaliska apparater på grund av sin höga smältpunkt och stora beständighet mot syror; den angripes endast av kungsvatten. P. har unng. samma värmeutvidgning som glas och kan därför insmältas i detta. Priset på P. var 1880 700 kr. per kg., 1910 7.340 kr. och 1926 c:a 15.000 kr. P. är i sina föreningar 2- eller 4-värd. Den viktigaste föreningen är *platinaklorid*, $PtCl_4$, som erhålles, om P. löses i kungsvatten. Med saltsyra ger denna förening *kloroplatinsyra*, $H_2PtCl_6 + 6H_2O$, vilken reagerar som en syra. Dennes kaliumsalt, *kaliumkloroplatinat*, är olösligt.

Platinalavering, platinatryck

(se d. o.), vid vilket framkallningsvätskan påföres med pensel.

Platinallegeringar. Platina legeras med de flesta metaller. Viktigast äro P. med guld, silver, koppar, palladium, iridium och rodium. Lelegeringar med de tre första metallerna användas till smycken. En P. med 10 % iridium utmärker sig för stor hårdhet och beständighet mot kemiska reagens och användes bl. a. till normalmättstavar. I termoelektriska pyrometrar användes platina, legerat med 10 % rodium.

Platinametaller, sex närbesläktade metaller, som höra till periodiska systemets åttonde grupp (se Grundämnen sp. 24). De indelas i två grupper: de lättare P. (rutenium, rodium, palladium) och de tyngre (osmium, iridium, platina). P. ha hög smältpunkt, hög spec. v. och äro med undantag av osmium beständiga mot kemiska reagens.

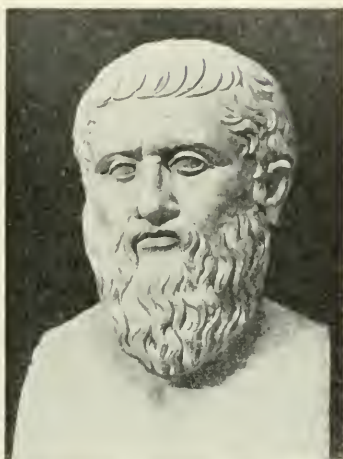
Platina-mor, P l a t i n a s v a m p, se P l a t i n a.

Platinatryck, platinotypi', en utkopieringsmetod (se Fotografi), vid vilken ett med platina- och ferrisalter preparerat papper belyses under ett negativ. Ferrisalterna reduceras då till ferrosalter, vilka direkt l. vid framkallning med kaliumoxalat utfälla metallisk platina. P. ger mycket hållbara och konstnärligt värdefulla bilder.

Platine'ring, elektrolytisk utfällning av platinamor på en platinaplåt.

Platini't, nickelstål, innehållande 46 % nickel och 0,15 % kol. P. har samma värmeutvidgningskoefficient som glas och platina och kan därför användas i st. f. platina i glödlampor.

Platitide [-ty'd], fr., platthet, smaklöshet.

Platon. Antik herm. (Vatikanen.)

Pla'ton, f. 427, d. 347 f. Kr., grekisk filosof, vid omkr. 20 års ålder lärjunge till Sokrates. Efter dennes död 399 f. Kr. lämnade P. sin födelsestad Aten, vistades bl. a. i Syd-Italien och på Sicilien och slog sig vid e:a 40 års ålder åter ned i Aten, där han bildade en filosofskola i Akademeia (se Akademi). Senare företog P. två huvudsakl. politiska resor till furstehovet i Syrakusa, under vilka han knöt förbindelser med pytagoréerna. — Under P:s namn äro många skrifter bevarade, några med säkerhet dock oäkta. De flesta av dem äro skrivna i dialogform, vilken av P. utbildades till oöverträffat mästerskap. I P:s ungdomsskrifter, ss. *Sokrates' försvarstal*, *La'kes*, *Prota'goras*, i stort sett ock i *Go'rgias*, dominera rent sokratiske frågeställningar och problembehandlingslingar. Den i P:s tankevärld centrala idéläran får sin första utformning i skrifter, trol. från P:s medelålder, ss. *Faj'don*, *Faj'dros*, *Sympo'sion* (Gästabudet) och

Politeia (Staten). I *Teaj'tetos*, *Sofiste's* (Sofisten) och *Parme'nides* motiveras idéläran gentemot vissa inkast med ingående kunskapsteoretiska och abstrakt metafysiska resonemang. I den säkerligen från P:s senare mannaålder stammande *Timaj'os* liksom i hans sista verk *No'moi* (Lagarna) söker P., med starkt inslag av pytagoreism, förklara sinnevärldens uppkomst och utformning mot idélärens bakgrund. På ålderdomen skall pytagoreismen ha blivit honom så övermärktig, att dess lära om talen ss. tingens väsen fullständigt undanträngt den egentliga idéläran. P:s närmaste lärjungar inom den akademiska skolan *Speusi'p'pos* och *Xen'o'krates*, utbildade också hans lära i rent pytagoreisk riktning. — P:s *idélära* betingas dels av kunskapsteoretiska, dels av metafysiska och religiösa förutsättningar. Kunskapsteoretiskt voro P:s strävanden närmast bestämda av Sokrates' tillspetsning av begreppsbestämningens, definitionens, problem. P. fortskred från Sokrates' "definitoriska frågor" till verkliga definitionsformuleringar, i vilka de egenskaper anges, som regelbundet återfinnas hos ett antal sinsemellan likartade tankeföremål och så tillvida äro för dessa väsentliga. Men har man såhunda lyckats fixera t. ex. de för ett lejon väsentliga egenskaperna, så att man kunnat bilda lejonets artbegrepp, så har man därmed enl. P. ej blott en viss föreställning utan tillika en uppfattning av en däremot svarande verklighet, näml. lejonets *idé*. P. anser det näml. vara en ren nödvändighet, att lika visst som man mot sinnesuppfattningen t. ex. av ett enskilt lejon räknar

med verkligheten av det sinnliga ting, som framkallar åskådningen av djuret, så måste ock mot tankeuppfattningen av lejonet ss. art svara en verklighet i form av ett tanketing, d. v. s. lejonets idé. Idéns verklighetsgrad är t. o. m. högre än verklighetsgraden hos de sinnliga ting, vilka utgöra dess motsvarighet. Den sinnliga varseblivningen har blott individuell giltighet, då den endast är ett uttryck för det sätt, varpå en individs ständigt föränderliga organism i ett visst ögonblick påverkas av intryck från den likaledes ständigt föränderliga sinnesvärlden. Med tänkandet åter kommer man i direkt kontakt med verkligheten i och för sig, med den ideella värld, vilken evigt förblir densamma och vars evighetsvärde förläuar den därpå riktade kunskapen oföränderlighet och allmängiltighet. — Idéerna äro de eviga urbilderna för tingen i sinnevärlden. I sin ordning äro dessa "skuggor" av idéerna, mer l. mindre ofullkomliga avbilder av desamma. Människan har i en föregående tillvaro l. preexistens skådat de eviga urbildernas värld. Hennes minne därav har omtöcknats, men de sinnliga tingen väcka hägkomster hos henne av urbilderna, och den ofullkomlighet, som vidläder sinnevärlden, framkallar hos henne en tränad efter idéerna, vilken av P. betecknas ss. den högsta formen av kärlek, *E'ros*, i dess filosofiska gestalt. Den själ, som helt hängivit sig åt *Eros*, får omedelbart efter döden sin längtan tillfredsställd. Övriga människosjälar få genomgå lutt-ringsprocesser, såväl i underjordens dödsrike som på jorden i samband med en själavandring. — P. antog en rangordning inom

idévärlden med det goda ss. den högsta idén. Denna idé personifieras av P. i Timaios till den skapande gudomen, *demiurgen* (se d. o.). Denne "världsbyggmästare" danar av idéprincipen, det absolut varande, och av dess motsats, det absoluta icke-varat, vilket av P. identifieras med det tomma rummet, dels en förnuftig världsplan, av P. kallad *världsjälen*, dels en materiell massa, vars yttersta beståndsdelar äro triangelytor och de fem reguljära polyederna. Partiklar av dylika kroppar uppbygga de olika elementen ss. ett slags atomer, varvid P. torde ha varit direkt påverkad av Demokritos' atomlära. Människosjälen består enl. P. av tre principer: förnuftet, modet och begäret. Mot varje princip svarar en särskild dygd, resp. vishet, tapperhet och självbehärskning, varjämte harmonin mellan de tre själsprinciperna motsvaras av en särskild dygd, rättvisan. — I P:s *statslära* återfinnas dessa "kardinaldygder" ss. normer för samhällslivet. Enl. P. bör staten konstitueras av tre stånd: de styrandes med vishetens, försvararnas med tapperhetens samt näringsidkarnas med självbehärskningens dygd. I den mån som varje stånd motsvarar sitt egenartade dygdeideal, uppstår den harmoni i hela samhällslivet, som däri förverkligar rättvisans dygd. Endast de högst begåvade äro kallade att styra och måste grundligt förbereda sig för sitt värv. P:s samhällslära kan karaktäriseras ss. en aristokratisk socialism, vilken särskilt i fråga om det försvarande ståndets medlemmar rentav får en kommunistisk prägel. Den har tiderna igenom satt djupa spår i de socialistiska doktrinernas ut-

Plattfisk.

formning. — Såväl genom sina egna verk — de viktigaste nu i en ypperlig sv. övers. av Claes Lindskog (5 bd, 1920—24) — som genom sin lärjunge Aristoteles har P. utövat ett inflytande på det mänskliga tankelivets utveckling, vilket säkerligen är utan motstycke i filosofins, så ock i diktningens historia. — P. var även framstående ss. matematiker. Han införde bl. a. den analytiska bevismetoden i geometrin. — *Platonisk*. — *Platonisk*, som härrör från I. avser Platon l. hans filosofi; ideell, ren, fri från sinnlighet (platonisk kärlek; jfr ovan); sval, som ej driver till praktiskt ingripande (platoniskt intresse). — *Platonism*, Platons filosofi.

Plattbaggar, *Cucujidae*, en fam. 2—3 mm. långa, platta *Skalbaggar*. Leva på vegetabiliska födoämnen. Skadedjur.

Plattensjön, ung. *Balaton*, insjö i Ungern, s. om Bakonysskogen. Mellersta och s. Europas största insjö, 80 km. lång och 30 km. bred. Grund, fiskrik; av ringa betydelse för sjöfarten. Avflyter till Donau. 635 kvkm. (med omgivande sumpmarker 1,300 kvkm.).

Platte River [plætt ri'vø], *Nebra River*, högerbiflod till Missouri, För. Stat., bildas av två källfloder, *North P.* [näth] och *South P.* [saoth], från Klippiga bergen. C:a 350 km. (med *North P.* c:a 1,400 km.).

Plattfisksläktet, *Argyroleleucus*, ett släkte små, mycket höga, platta, silverglänsande fiskar av

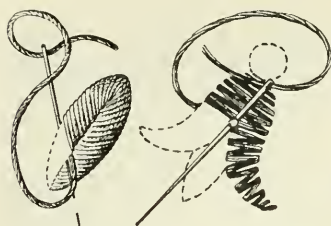

Fig. 1.

Plattsöm.

Fig. 2.

underordn. *Malacopterygii*. P. ha teleskopögon och lysorgan; leva på djupt vatten i Atlanten, Medelhavet och Indiska oceanen.

Pla'ttform (fr. *plate-forme*, av *plat*, jämn, och *forme*, skapnad), över marken höjd, jämn yta; benämning på vid järnvägsstationer utmed spåren anlagda plan för passagerares av- och påstigning; utbyggnad på järnvägs- och spår-vagnar för av- och påstigning; estrad, talartribun; förhandlings-bas, (parti)program.

Plattfot, felställning av foten, i vanligaste fall bestående i sänkning av inre fotranden, åtföljd av sänkning av fotvalvet. (Jfr *Extremiteter* sp. 1334 och *Hålfot*.) P., en av de vanligaste deformiteterna, är oftast en följd av bristande förmåga hos fotens stödjevådnader (främst ligamenten) att motstå kroppens tyngd. P. ger en något vaggande, oelastisk gång, ofta med utåtriktade fötter. Besvären av P. kunna bli betydande, spec. hos personer med stor kroppsvikt. *Behandlingen* är helst förebyggande med användande av lämpliga skodon, ev. stödjande inlägg i dessa, då anlag för P. finnas. Sådana inlägg böra användas av alla med P. behäftade. Stundom kan operativ behandling vara lämplig.

Platthuvudindianer (eng. *flat-*

heads), benämning närmast på vissa nordamerikanska folk, som omvandlade formen på de späda barnens huvuden genom att i vaggan utsätta pannan och framhuvudet för tryck av en fastbunden brädlapp e. d. Numera har bruket på de flesta håll försvunnit. — Liknande förändring förekom även i Mexiko, Peru, bland forntidens schweizare m. fl.

Pla'tting (eng. *plattning*, flätning), sjömaningsarbete av smäckrare tågvirke, lagt för hand l. med maskin. P. användes till klädsel av riggen som skydd mot avnötning, till mattor, beslagsband m. m.

Plattmaskar, *Platyhelmi'nthes*, en klass av *Scolecida*. Kroppen är vanl. starkt plattryekt. De inre organen ligga inbäddade i en av bindväv och muskeltrådar sammansatt vävnad (parenkym). Tarmen (då dylik finnes) saknar analöppning. P. äro vanl. hermafrodit. Könsorganen (se d. o.) äro starkt utvecklade. Stundom förekommer generationsväxling. Utvecklingen är vanl. förbunden med metamorfos. Många P. leva parasitiskt. Till P. höra binnike-, sug- och virvelmaskar.

Pla'ttners process, se *Guld* sp. 97.

Plattnäsor l. brednäsor, *Platyrh'na*, en grupp *Apor*. Näsans skiljevägg är relativt bred. Svansen är stundom utbildad som gripsvans. Kindpåsar och sittknölar saknas. Central- och Syd-Amerika. P. indelas i fam. *Hapa'lidae* (se *Kloapor*) och fam. *Ce'bidae*, till vilken bl. a. höra kläng-, natt-, rullsvans-, rävsvars- och vrålapor samt saimir.

Plattsöm, en art prydnadssöm, som fyller en mindre yta. Sydd som i fig. 1, är P. lika på båda sidor. Sydd som i fig. 2, ensidigt

på rätan, spar P. garn och kallas då ofta *delsbosöm* efter Delsbosön i Hälsingland, där denna teknik förekommer i mycket karaktäristiska mönster.

Plattvakt, se **Vakt**. *Sjöv.*

Platå' (av *plateau*, se d. o.), plant höglandsområde, högslätt. P. kan antingen bestå av orubbade lager l. ha uppkommit genom nedbrytning av veckberg.

Plauen [plau'-], stad i fristaden Sachsen, Tyskland, vid Saales biflod Elster. Textilindustri (spec. vita bomullsvoror, gardiner, spetsar). Järnvägsknut. 110,000 inv. — P. är stad sedan 1100-t.

Plausi'bel (av lat. *plausibilis*, som fortjänar bifall), rimlig, antaglig, sannolik.

Plau'tus, **Titus Maccius**, f. omkr. 254, d. 184 f. Kr., romersk komediförfattare. P., som jämte Terentius är den latinska litteraturens främste lustspelsdiktare, skrev efter grekiska förebilder en mängd skådespel, huvudsakl. intrigkomedier av täml. grovkornig karaktär, bl. a. *Mostella'ria* (Spöket, 1896), *Amphi'truo*, *Capti'vi* (Krigsfångarna, 1853), *Mena'e'chmi* (Tvillingarna, 1853) och *M'les glorio'sus* (Den skrävlande soldaten).

Playfair [ple'j'fä]. 1. **John P.**, f. 1748, d. 1819, skotsk geolog, jämte Hutton den ivrigaste förespråkaren för plutonismen. — 2. **William Henry P.**, f. 1780, d. 1857, engelsk arkitekt, sedan 1815 verksam i Edinburgh, vars stadsplan han utvecklade i klassicistisk anda och där han uppförde en rad monumentalbyggnader.

Plebe'jer, se **Plebs**.

Plebisci't (lat. *plebiscitum*, av *plebs*, se d. o., och *sci'tum*, beslut), folkomröstning (se d. o.). I det gamla Rom avsåg P. de beslut, som fattades av tribusförsam-

lingarna och som, såvitt de ej rörde plebejerna enbart, före 286 f. Kr. ej voro bindande. Sedermera har termen använts särskilt i Frankrike om utomordentliga folkomröstningar om författningsändringar (den första om den republikanska författningen av 1793).

Plebs (lat., besläktat med grek. *ple'tos*, mängd), **plebe'jerna**, i forntidens Rom den utanför släktsamhällets organisation stående delen av folket, huvudsakl. köpmanna- och hantverkarklasserna. I häftiga strider, som slutade 268 f. Kr., lyckades de under ledning av folktribunerna tillkämpa sig politisk och rättslig likställighet med patricierna. — I överförd bet. betecknar P. det lägre folket i allm. och plebejen simpel, tölpig person. — Adj.: **plebe'jisk**.

Plectasci'neae, svampar, tillhörande *Ascomycetes*, med vanl. rundade fruktkroppar. Hit hör flera vanligare mögelsvampar (jfr *Mögel*) samt hjortsvamp.

Pleha'nov, **Georgij Valentinovitj** (pseud. *Beltov*), f. 1857, d. 1918, rysk revolutionär, den ryska marxismens grundläggare. Under 1870-t. deltog P. ivrigt i narodnikernas rörelse, flydde efter 1876 till utlandet, där han 1883 grundade *Osvobosjdenie* (Befrielsen), den första ryska socialdemokratiska sammanslutningen, och redigerade tidningen *Iskra* (Gnistan). Efter revolutionen 1917 grundade P. i Ryssland den socialdemokratiska organisationen *Edinstvo* (Enheten).

v. Ple'hve, **Vjatjeslav Konstantinovitj**, f. 1846, d. 1904, rysk politiker. 1900 ministerstatssekreterare för Finland, stödde han Bobrikovs förryskningspolitik och sökte ss. in-

rikesminister från 1902 tillintetgöra de sista resterna av Alexander II:s liberala reformer. P. föll offer för en av Savinkov (se d. o.) arrangerad terroristisk komplott.

Pleia'derna, se Plejaderna.

Pleijel, Henning, f. 1873, fysiker, föreståndare för Telegrafverkets provningsanstalt 1900—13, prof. i teoretisk elektroteknik vid Tekniska högskolan 1914, rektor där 1922, har utfört undersökningar spec. inom teoretisk telegrafi och telefoni.

Plein-air-måleri [plän'är-] (fr. *plein air*, "fri luft"), se Friluftsmåleri.

Pleio'bariskt område (av grek. *plei'on*, mer, och *baros*, tyngd), se Meio'bariskt område.

Pleio'tro'n (av grek. *plei'on*, mer), se Vacuumrör.

Pleisto'ce'n (av grek. *plei'stos*, mest, och *kaino's*, ny), se Kvar'ärtiden.

Pleja'd (jfr Plejaderna), se Isotopa element sp. 1559.

Pleja'den kallade sig med hän-syftning på plejaderna (se d. o.) en grupp av 7 alexandrinska dik-tare. Namnet (fr. *La pleiade*) upptogs av en fransk diktargrupp på 7 medl. på 1500-t. (se Fransk litteratur sp. 593).

Pleja'derna, Pleia'derna, (grek. *Pleia'des*). 1. I grek. myt. Atlas' (se d. o.) och Pleiones sju döttrar. Av sorg över sin faders öde berövade sig P. livet, varefter de upptogs till stjärnhimmelen. — 2. P., Sjustjärnorna, efter P. 1 uppkallad stjärngrupp i stjärnbilden Oxen, innefattande bl. a. 6 för ett obehäpnat öga tydligt skönjbara stjärnor, av vilka den ljusstarkaste, Aley'one, är av 3:e storleken. Gruppen, som till stor del är av nebulös karaktär, har varit föremål för ingående studium alltsedan Bessels dagar.

Ple'ktron (grek., lat. *ple'ct-rum*), pinne l. skiva av elfenben, sköldpadd e. d., varmed strängar (på mandolin och antikens kitarar, lyra m. fl. instrument) anslås; även den slagring, som, anbragt på högra handens tumme, användes vid spel på cittra (se d. o.).

Plena'rsammanträde, detsamma som plenum.

Ple'nimål, ple'n i ä r e n d e n, i domstolar, ämbetsverk och representativa församlingar, de mål och ärenden, som avgöras *in pleno* (se Plenum).

Ple'num (lat., det fulla), en korporations sammanträde i sin helhet till skillnad från dess sammanträde på olika avdelningar. — P. plen'o'rum, se Riksdag. — In ple'u'o, av samtliga avdelningar l. samtliga ledamöter av en avdelning gemensamt.

Pleokroi'sm (av grek. *ple'on*, mera, och *kro'ma*, färg), egen-skap hos dubbelbrytande kristaller, bestående i att ljuset absorberas olika i olika genomgångsriktningar, så att kristallen alltefter riktningen företer olika färg l. olika grad av genomskinlighet. Om vitt ljus genomgår en optiskt enaxlig kristall (se d. o. sp. 1343) parallellt med huvudaxeln, visar kristallen en annan färg, än om ljuset går vinkelrätt mot axeln (dikroi'sm). För strålar, som gå snett mot huvudaxeln, erhållas nyanser mellan de båda färgerna. Optiskt tvåaxliga kristaller före-te olika färg i tre mot varandra vinkelräta riktningar (trikroi'sm).

Pleona'sm (av grek. *pleona'ssein*, överflöda), överflödigt uttryck; ett stundom effektfullt sammanställande av mer l. mindre liktydiga uttryck (t. ex. *frisk och sund*). Jfr Ta'utologi. — Adj.: pleona'stisk.

Pleona'st, se *Spinell*.

Plé'roma, grek., fullhet. Se *Gnosticism* sp. 1338.

Plesiosau'rus, se *Sauropterygia*.

Pleskov, se *Pskov*.

Plé'ton, *Georgios Gemistos*, f. 1389, d. 1464, grekisk medeltidsfilosof, särskilt bekant för sina 1438 i Florens hållna, entusiastiska föredrag över Platons filosofi, vilka ingävo Cosimo de' Medici idén att där grunda *Accademia Platonica*.

Plé'tra, se *Blodöverfyllna* d.

Plé'tron, se *Stadion*.

Pleura [ple'vv-] (grek. *pleura'*, eg. sida), lungsäck. Se *Lungor*.

Pleuri't l. *pleuri'tis* [plevv-], se *Lungsäcksinflammation*.

Pleurodi'ra [plevv-], flod-l. vattensköldpaddor, en underordn. Sköldpaddor, som leva i sötvatten. Halsen kan vanl. ej dras in i skalet utan böjes åt ena sidan under ryggskölden. Av äggen till den sydamerikanska *arrusköldpaddan*, *Podocnemis expansa*, beredes en olja. *Mattamattasköldpaddan*, *Che'lys fimbri'ata*, har snabblikt förlängd nos och hals med fransade utväxter. Guyana.

Pleurodo'nt [plevv-] (av grek. *pleura'*, sida, och *odu's*, tand), se *Tänder*.

Plé'vna, bulg. *Pleven*, stad i n. Bulgarien. 28.000 inv. P. är bekant som krigsskådeplats under Rysk-turkiska kriget 1877—78 (se d. o.).

Plé'xus (lat., flätad), spec. rikliga förgreningar av nerver l. blodkärl. *P. coeli'acus* l. *sola'riplexus* (se d. o.).

Pleydenwurff [pla'jdenvorf], Hansens, tysk målare, verksam under senare hälften av 1400-t. Han

tillhörde en känd målarsläkt och var en av huvudmännen för det samtida måleriet i Nürnberg.

Pleyel [pla'j-], *Ignaz*, f. 1757, d. 1831, österrikisk tonsättare, öppnade en musikaliehandel samt grundade en pianofabrik i Paris. — P:s son, *Camille P.*, f. 1788, d. 1855, framträdde som tonsättare samt fortsatte faderns pianofabrik, vilken under namn *Pleyel-Wolff-Lyon & Cie* alltjämt äger bestånd.

Plezzo [plä'ttså], se *Flitsch*.

Plikt (mlty. *plicht*; etym. besläktat med *pläga*), skyldighet; straff. — *Fil.* Ett krav, som sedelagen (se d. o.) oavvisligt uppställer. Stoikerna, som först utformade begreppet P., funno denna lag i naturens inneboende förnuft (*Logos*). För Kant är P. en handlingens nödvändighet enbart ur aktning för lagen utan själviska hänsyn, det kategoriska imperativet. Men samtidigt hävdar han, att man med uppfyllelsen av P:s bud endast följer sin egen förnuftiga viljas krav, dess självlagstiftning (autonomi). Kants uppfattning av P. har satt djupa spår såväl i J. G. Fichtes som andra senare filosofers lära om P. — Den kristna teologins morallära måste ytterst söka P:s grund i Guds vilja. Mest konsekvent har denna uppfattning utvecklats av Duns Scotus och av nominalisterna i den senare medeltidsfilosofin (se d. o.). — *Jur.* P:s gamla betydelse av straff ingår alltjämt i sammansättningen *kroppsplikt* (*kroppsstraff*). Numera förstås med P. böter, särskilt för för polisförseelser.

Plikt (mlty. *plicht*, litet halv-däck; av okänt ursprung), utrymme å fartyg, beläget åt fartygsändarna, använt som förråd, bostad e. d.

Plikta, detsamma som loda.

Pliktankare, svårt (d. v. s. tungt) skeppsankare, upplagt å fockröst l. muljör, uthyvas i hårt väder, då risk förefinnes, att bogankarna ej förmå hålla fartyget. — **Plikthuggare**, ett båtlags främsta män i rodden, på toften närmast förstäven; ha till uppgift att vid tillägg klara fånglinan samt med båtshake bära av, så att törn undvikes, samt att sätta av. — **Pliktåra**, främsta åran på varje sida i en roddbåt l. roddslup; betjänas av plikthuggarna.

Plimsoll [pli'mmsöl], Samuel, f. 1824, d. 1898, engelsk kolgrösör, liberal led. av underhuset 1868—80, genomdrev 1876 The Merchant Shipping Act jämte föreskrifter om inspektion av handelsfartyg, kallad **Plimsoll-lagen**, vilken föreskrev obligatorisk besiktning av handelsfartygs lastlinje och sjöduglighet. Åtgärden åsyftade att minska risken för förluster av både människoliv och varor, som under äldre tiders okontrollerade förhållanden varit onödigt stor. — **Plimsoll-märke**, se **Fribord**.

Pli'nius. 1. **Cajus P. Secundus**, P. d. ä., f. 23, d. 79 e. Kr., romersk ämbetsman och vetenskaplig författare. P:s *Naturalis historia* i 36 böcker, kompilerad ur ett stort antal äldre arbeten, är en av huvudkällorna för kunskapen om antikens vetenskap. Utom naturläran behandlar P. även konsthistorien. P. var ännu under renässansen en av de förnämsta naturvetenskapliga författarauktoriteterna. Vid Vesuvius' utbrott skyndade P., som förde befälet över den vid Misenum stationerade flottan, till hjälp åt de nödställda och omkom därvid. — 2. **Cajus P.**

Caecilius Secundus, P. d. y., f. 61, d. 114 e. Kr., syster-son och adoptivson till P. 1, ämbetsman och författare. P:s bevarade tal och brev äro litterära konstverk. Breven (sv. övers. i urval 1904) ge viktiga bidrag till kannedomen om tidens historia, i synnerhet korrespondensen med Trajanus, bl. a. angående behandlingen av de kristna i Bitynien, där P. var ståthållare.

Plint (grek. *pl'intos*, eg. tegelsten), vanl. parallelepipediskt underlag, kolonnbas, staty, maskin e. d.; gymnastikredskap (vanl. med stoppning försedd trälåda) för hopp, överslag etc.

Plioc'en (av grek. *pl'e'on*, mera, och *kaino's*, ny), se **Tertiärperioden**.

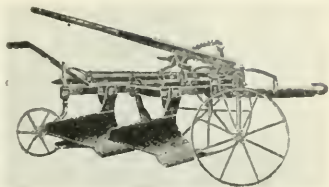
Plissé (fr., av *plisser*, lägga i veck), tygremsa med jämna, fina veck, använd som garnityr på damkläder. — **Pliss'e'ra**, lägga i jämna, skarpa veck.

Plister, se **Lamium**.

Plockväv, se **Krabbasnår**.

Ploesti [-ä'ssti], **Ploesci**, stad i Rumänien, n. om Bukarest. Ullhandel. Oljeraffinaderier. 60,000 inv.

Plog, åkerbruksredskap för jords luckring och vändning. P. skär med ett lodrätt snitt av risten (som vanl. har formen av en kniv l. stålskiva) och ett vågrätt av billen l. skäret lös en plogtilta, vilken där-efter glider uppför och vändes av vändskivan, förr vanl. kallad mullfjölen. Bill och vändskiva tills. med landsidan, som sluter P:s mot vändskivan motsatta sida, bilda plogkroppen, vilken jämte risten är fäst vid en ås l. ram, baktill försedd med styren och framtill med betsel l. annan anspänningsanordning. Landsidans undre

Plog. T. v. enskär'ig plog med s. k. skumrist, t. h. tvåskärig plog.

kant bildar en sula, på vilken plogen glider. Av gammalt förekommo 4 plogtyper: stångplog, vars ås var långt utdragen och med framändan vilade på dragarnas ok; svängplog med kort, ej understödd ås; tass- l. fotplog med åsen understödd av en tass l. fot; samt hjulplog, vars ås var understödd av 2 hjul l. av en förställarkärra. Stångplogar förekomma ej mera, men däremot ha tillkommit ramplogar, med 2—flera plogkroppar fästa vid en av hjul uppuren ram (2- och flerskäriga P.). För motordrift förekomma balansplogar, vilka ha en omgång av 4 l. flera plogkroppar på vardera armen av ett vinkelböjt ställ, så att de åt motsatta sidor vända plogomgångarna vid plöjning fram och åter växelvis arbeta i jorden. För vändning fram och åter, ss. vid plöjning tvärs för stark lutning, finnas även enskäriga växelplogar, vilka ha en höger- och en vänstervänd kropp, som växelvis nedsätts i jorden, l. en kropp, som kan vändas (vändplogar). Vanliga P. äro högerplogar, vilka lägga tiltan åt höger. Skumplogar, vanl. 4-skäriga, arbeta till högst 10 cm:s djup, djup- l. rajorplogar djupare än matjordslagret (i alven). Dubbelplogar ha 2 plogkroppar, arbetande till olika djup. P. med långsträckt vändskiva kallas

vallplogar, med starkt stigande vändskiva bryt- l. störtplogar. Gaffel- l. finnarplogar, med gaffelformig bill och utan vändskiva, användes förr vid svedjebruk, numera blott till att öppna ytjorden i skog för fröspridningen, diskplogar, en amerikansk typ, luckra jorden med en l. flera snett ställda, kupiga stålskivor. Om kup- l. drillplog se Drillkultur. Jfr Plöjning.

Plogben, se Kranium sp. 1281 och 1286.

Ploglag, se Våghållningsskyldighet.

Plogland, se Jugerum. Jfr Måttsystem.

Plomb (av lat. *plumbum*, bly). 1. Se Tändernas sjukdomar. — 2. Sigill av bly för försegling av varuförsändelser, mätare o. d.

Plomb du Cantal [plån dy kajta'll], se Cantalbergen.

Plombe'ra, förse med plomb (se d. o.). — *Bot.* Gamla ihåliga parkträd, t. ex. ekar, plomberas numera stundom för att bättre motstå stormar. Den murkna veden i stammens inre uttages, och håligheten fylles med betong.

Plomgren, Thomas, f. 1702, d. 1754, grosshandlare, politiker, kommerseråd (1747). P. invaldes 1738 i borgarståndet, där han s. å. tryggade hattarnas seger med tillhjälp av franska subsidier, och intog sedan till 1751 en ledande

Carl Ploug. Litografi av I. W. Tegner.

ställning inom hattpartiet. På 1740—41 års riksdag var P. en av krigspolitikens främsta förkämpar. Efter det ryska kriget utsattes P. för angrepp av mössorna bl. a. köpman Springer (se Principalatsläran). P. var en av det första s. k. växelkontorets (se d. o.) grundare.

Plommon, se Prunus.

Plommonmögel, stenfruktmögel, se Fruktmögel.

Plommonpung, se Pungsjuka.

Plommonstekel, se Bladsteklar.

Plommonvecklare, se Vecklarfjärilar.

Plon-Plon [plån plån], se Bonaparte sp. 279.

Plotinos, f. omkr. 205, d. omkr. 270 e. Kr., grekisk filosof. Se Nyplatonismen.

Ploug [plåo], Carl, f. 1813, d. 1894, dansk skald och politiker. P., som under sin studietid var en uppbluren radikal studentskald (under pseud. Poul Rytter), spelade under skandinavismens glansdagar såväl på 1840- som 1860-t. en framträdande roll bl. a. som redaktör för Fædrelandet. Ss.

politiker var P. först radikal och kämpade för konstitutionalism, Slesvigs fullständiga förening med Danmark och samverkan mellan de tre nordiska länderna. Senare övergick han till högern.

Plumbagina'ceae, växtfamilj (bildar egen ordn. inom *Sympetalae*). *Plumba'go*-arter med himmelsblå l. rosafärgade blommor äro klätterväxter, som odlas i växthus. *Statice arme'ria* (*Armeria clonga'ta*), trift l. gräsnejlika, ört med tuvade, gräslika blad och huvudlika samlingar av vanl. ljusröda blommor med hinnaktigt foder, växer vid havsstränder i s. och mell. Sverige (sparsamt inne i landet).

Plumba'go, se Plumbagina'ceae.

Plumba't, Plumbi't, se Blyföreningar sp. 133.

Plumer [plo'mæ], Herbert Charles Onslow, baron P., f. 1857, brittisk fältmarskalk, förde 1915—18 befäl över 2:a armén i Flandern utom vintern 1917—18, då han förde befälet över de brittiska trupperna i Italien. 1919—24 guvernör på Malta, sedan 1925 high commissioner i Palestina.

Plumpudding (av eng. *plum*, plommon, russin), russinpudding, engelsk nationalrätt, beredd av vetemjöl, njurtalg och ägg, tillsatt med russin, korinter m. m. Kokas inknoten i duk och serveras efter 14 dagar med brinnande rom.

Plura'le ta'ntum, plur. *plura'lia tantum* (lat., blott pluralis), se Numerus.

Plu'ralis (lat. *plura'lis*, som hör till flertal), den form av ett ord, som betecknar flertal. Jfr Numerus. — P. majesta'tis, majestätspluralis, av furste om sig själv använd flertalsform (*Vi. Vår*, etc. i st. f. *jag, min* etc.).

Plurali'sm (av lat. *plures*, flera), mångfaldslära, i nutida filosofiskt språkbruk beteckning för den metafysiska ståndpunkt, som fattar verkligheten ss. konstituerad av en mångfald självständiga principer, t. ex. Demokritos' atomer och Herbarts "realia". Motsatsbegrepp till P. är *monism* l. *singulari'sm*.

Pluralite't (lat. *plura'litas*), detsamma som majoritet.

Plus-fours [plöss få'öš] (eng., "plus fyra"), vida, löst fallande sportbyxor, som spännas nedanför knäet, uppkallade efter lägsta handicap i golf.

Pluskvamperfe'ktum (lat. *plusquamperfe'ctum*, mer än fullbordat), se *Tempus*.

Plustecken (av lat. *plus*, mera), +, utläst *plus*, sättes mellan två storheter för att ange, att de skola adderas till varandra.

Pluta'rkos, f. omkr. 50, d. omkr. 120, grekisk författare, skrev bl. a. en serie av 50. huvudsakl. parvis sammanställda levnadsteckningar, *Bi'oi*, över berömda greker och romare. Verket har från humanismens dagar varit ivrigt läst (sv. övers. 1842—45, senare flera urval). P. framhöll sina hjältar som mönster av fosterlands- och frihetskärlek och andra dygder. Biografierna äro trots bristfällig historisk uppfattning viktiga som källskrifter. P. författade även skrifter med moraliserande tendens i skilda ämnen; ss. filosof var han en föregångare till nyplatonismen.

Plu'to l. *Plu'ton*, se *Hades*.

Plutokrati' (av grek. *plutos*, rikedom, och *krati'n*, härska), penningvälde, statsskick, som ger makten åt de rika.

Pluto'n (fr. *peloton*), närmaste underavdelning av ett kompani.

Pluto'nisk (av *Pluton*, se *Hades*), bildad under jordytan, genom vulkanisk verksamhet. — *Plutonism*, plutonisternas (se *Neptunism*) lära.

Plu'tos, i grek. myt. rikedomens gud, avbildades som ett litet barn med ymnighetshorn.

Pluvia'le (lat., av *pluvia*, regn), se *Kyrkoskrud* sp. 17.

Pluvia'lperiod (av lat. *pluvia*, regn), regurik period, framkallad av istidens temperatursänkning och rådande under istiden i trakter, som nu utmärkas av regnfattigdom, t. ex. Medelhavsområdet.

Pluviome'ter (av lat. *pluvia*, regn, och grek. *metre'n*, mäta), detsamma som nederbördsräknare.

Pluviôse [plyviå's] (fr., av lat. *pluvia*, regn), "regnmånad", franska revolutionskalenderns femte månad. 20 (21, 22) jan.—18 (19, 20) febr.

Plü'cker, *Julius*, f. 1801, d. 1868, tysk matematiker och fysiker, prof. i Halle 1834, i Bonn 1836, utförde viktiga geometriska undersökningar. Inom fysiken behandlade han magnetismen och urladdningsfenomen i förtunnade gaser. — *P:s rör*, annan benämning på Geisslerör.

Plym (fr. *plume*, av lat. *pluma*, fjäder), hattprydnad, gjord antingen av strutsens (se vid *Strutsfågla'r*) på särskilt sätt beredda fjädrar (spec. de vita) l. ock av tagel och då använd till vissa militära huvudbonader. Genom tillskarvning till fanet (jfr *Fjäder*) på strutsplymer bli dessa bredare och få ett mera mjukt fall; P. kallas då *plörös* (fr. *pleurcusc'*). — *Plym'ach* (fr. *plumage*), kantprydnad av strutsfjädrar på uniformshatt.

Plymouth [pli'mmøth]. 1. Stad, bildande eget grevskap, i Devonshire, s.v. England, vid P.

Sound, en 4 km. bred vik av Engelska kanalen. Englands näst Portsmouth största krigshamn, starkt befäst. Skeppsbyggeri, livlig handel och sjöfart. Utvandringshamn. P. består av tre delar, egentliga P. (115,000 inv.), Stonehouse och Devonport. 210,000 inv. — P. var redan under medeltiden en betydande stad. — 2. Stad i Massachusetts, n.ö. För. Stat., vid Atlanten. 13,000 inv. — P. grundades av pilgrimsfäderna 1620.

Plymouthbröder [pli'mmøth-], en från England härstammande sekt av kiliastiskt och starkt independentiskt kynne. P:s förnämste apostel var John Nelson Darby (f. 1800, d. 1882), urspr. statskyrkopräst. Hos P. skulle intet ämbete finnas utan ledningen helt anförtros åt Anden. Den lösa organisationen jämte apokalyptiken ledde efter hand till diverse slitningar. P. spridde sig även till kontinenten, Nordamerika m. m. I Sverige torde finnas någon enstaka grupp.

Plymouth-rock [pli'mmøth-], se **Hönssläktet** sp. 1207.

Plysa, se **Plysmaskin**.

Plysch (fr. *peluche*, av lat. *pilulus*, hår), sammetsartad vävnad med betydligt längre lugg än sammet. Användes ss. möbelyger (mokett m. fl.), kapptyger, mattor m. m. Plyschytan bildas av en särskild varp (polvarp) antingen genom invävning av nålar, ståltrådar, på ändan formade till en kniv, l. genom att två vävnader framställas över varandra (se **Mattor** sp. 1365).

Plysmaskin (av *plys*, biform till *plysch*, se d. o.), en maskin, som användes i streichgarnsspinnerierna för att uppluckra (plysa) den vid tvättningen hoprovade ullen och befria den

från ännu inblandade föroreningar samt för att blanda inoljad ull l. material av olika kvalitet och färg. — **Borrplys** är en maskin, varmed man på mekanisk väg avlägsnar korborrhjäll, strö o. d. ur ullen (jfr **Karbonisering**). Se även **Spinning**.

Plywood [pla'jood] (eng., av *ply*, kryssa, och *wood*, trä) l. kryssfanér, fanér av björk-, al-, asp- och framför allt furuvirke, framställt genom svarvning av trästockarna. De erhållna skivorna limmas över varandra i 3 l. 5 lager med fibrerna korsvis.

Plzeň, se **Pilsen**.

Plåster (grek. *emplastron*, av *emplastsein*, stryka på), för utvärtes bruk avsedda läkemedel, mjuknande för kroppsvärmen. P. består vanl. av blytvål (blyplåster) l. vax, harts, fett m. m., vari ofta andra läkemedel äro insmälta.

Plåt. 1. Se **Fotografi** sp. 418. — 2. Valsade l. smidda skivor av metall. P. kan framställas av alla smidbara metaller. — Alltefter tjockleken skiljer man mellan grovplåt, mediumplåt, tunnplåt, bleck, folie och blad. (Jfr **Bleck** och **Bladmetall**.) Viktigast är tillverkning av järn- och stålplåt. — **Grovplåt** (med tjocklek över 5 mm.) utvalsas av gjutna platta block (plåtgot) l. av grövre förvalsade ämnen (*slabs*). Användes till ångpanne-, fartygs- och pansarplåt etc. — **Tunnplåt** (tjocklek under 1 mm.) valsas av förvalsade mindre ämnen, *platinér*. Mycket tunna plåtar valsas flera på en gång i paket, som under valsningen då och då måste värmas. Tunnplåt användes till taktäckning, dynamoplåt, för pressning och för framställning av förteut P. För erhållande av en hård

och jämn yta kallvalsas tunnplåten före förtenningen. — Rysk tunnplåt utsmides i paket under hammare. Plåten glödgas, så att ett tunt men segt oxidskikt bildas, vilket vid smidningen pressas fast i ytan och skyddar densamma mot rostning. — 3. P. l. Plåtmynt, se Mynt sp. 432 och ill. sp. 429.

Plåthyvel, lång bordhyvelmaskin för bearbetning av karterna av större bordläggings- och däcksplåtar, så att dessa bli raka och kunna diktas med maskin. Plåten fastspännes på hyvelbordet, och stålet rör sig längs kanten av bordet och skär plåtkanten ren.

Plåtsax, verktyg för klippning av plåt. För tunnplåt användes hand- l. rundsaxar (se ill. till Bleckslageri). Grövre plåt klipptes med parallell- l. giljotinsax, vars ena skär är fast, medan det andra rör sig upp och ned parallellt med sig själv. De skärande eggarna bilda en vinkel av 6—10° med varandra.

Pläd, försv. form för plaid.

Pläde'ra (fr. *plaid*, av ffr. *plaid*, domstolsförhandling), försvara, tala till förmån för.

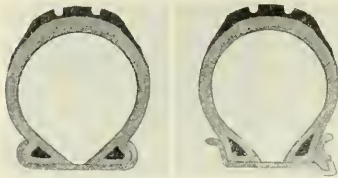
Plä'ter (av eng. *plate*, platta, plåt), plåt l. bleck av oädel metall, försedd med överdrag på ena l. båda sidorna av ädel l. rostbeständig metall. P. kan bl. a. framställas genom hopvalsning (plä'te'ring) av metallplåtar. — Jfr Hattfabrikation.

Plöjning, bearbetning av jorden med plog (jfr d. o.), avser att uppbryta jorden och utsätta dess delar för luftens inverkan, nedmylla gödsel etc. Djupplöjning avser matjordens fördjupning (djupkultur; jfr d. o.). P. av lerjord bör undvikas, då den är så våt, att den smetar tillsammans

och därefter vid torra hårdnar till kokor. P. företas huvudsakl. på hösten, så att jorden sedan luckras av tjülen under vintern, samt vid trädesbruket (se Träda) under sommaren men föga på våren, bl. a. därför att jorden då uttorkar, så att utsädet's groning motverkas. — Vanl. sker P. i tegar för att inskränka tomkörning med plogar, som lägga jorden blott åt en sida, och för att underlätta ytvattnets avrinning genom slutfåror mellan tegarna. Vid tegläggning utstakas och upplöjas först tegryggar, mot vilka plogfåror fällas; plöjningen mellan två ryggar avslutas med en slutfåra (teglvattenfåra). Då tegryggen sålunda bibehålles på samma plats och jorden ständigt sammanplöjes mot denna, flyttas matjorden från tegens kanter mot dess mitt. För att undvika detta brukas numera vanl. omkastning, i det en ny tegrygg lägges i en gammal slutfåra, och sammanplöjning runt en och samma teg får omväxla med isärplöjning mellan två tegryggar. Vändte'g, på vilken redskapen ha plats att vända, uppköres vid tegarnas ändar l. oftast runt hela åkerstycket. Tegarnas bredd är vanl. 11—14.5 m. Mindre ofta förekommer figur- l. carréplöjning (utan tegläggning), varvid man oavbrutet kör runt fältet, l. P. av alla fåror åt samma håll (med balans- l. växelplog). Se Balkplöjning och Motorkultur.

Plörö'ser (fr. *pleureuses*, eg. gräterskor). 1. Vita batistrensor, som fordom till tecken på djup sorg fästes på ärmuppslagen. — 2. Se Plym.

P. M., förk. för 1) *po'ntifex ma'ximus*, överstepräst, påve;

Pneumatiska hjulringar. T. v. clincher-, t. h. straight side-system.

2) *post mer'idiem*, efter middagen; 3) *post mo'rtem*, efter döden; 4) *promemo'ria*, anteckning för minnes skull.

p. n. b., se N å d.

Pneuma [pne'v-], grek., andedräkt, ande (se d. o.).

Pneumatik [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, ande, luft). *Fil.* I äldre filosofiskt språkbruk beteckning för läran om människosjälens och högre andeväsen. — *Fys.* Detsamma som aerodynamik. — *Tekn.* Apparat, som regleras l. drivs med komprimerad luft.

Pneumatiker [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, ande, luft). *Fil.* och *Tcol.* Av gnostikerna använd beteckning för de med den högre, gudomliga andekraften fyllda människorna till skillnad från de mera världsligt själiska, "psykikerna", och de vid den låga materien fängslade "hylikerna" (av *hy'le*, materia). — *Med.* Anhängare av en läkarskola i forntiden, som tillskrev sjukdomsprocesser förändringar i människans pneuma, den med andningsprocessen förbundna själen, ss. livsprincipen hos henne.

Pneumatisk [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, luft), som sammanhänger med luften, som innehåller l. drivs med luft (företrädesvis tryckluft).

Pneumatiska hjulringar uppfunnos i slutet av 1880-t. av irländaren John Dunlop, f. 1840, d. 1921. P. användas

huvudsakl. å motorfordon och velocipeder och bestå av en inre, luftfylld gummislang samt ett yttre däck. Detta består av 4—10 lager av kanfasduk, inbäddade i gummi och omgivna av profilerat slitgummi. Man skiljer mellan *elincher-system* [kli'untjo-], där däckkanterna utgöras av hårdgummiflansar med kanfasinlägg, och *straight side-system* [strejt sajd] med i däckkanterna infillda ståltrådar (*Dunlop ringar*). Inom bägge systemen skiljer man mellan *hög- och lågtrycksdäck* med ett lufttryck i slangen av 6—7, resp. 2 ½—3 ½ kg./kv. cm. De senare (ballongringar), som ha större genomskärningsarea, ge en mjukare gång med minskad påfrestning på maskindelarna. Ringslitaget anses lika. För velocipeddäck användas vanl. benämningarna *continenta'lringar* (motsvarande *elincher*) och *trådringar* (*straight side*). — *Halv-l. semipneumatiska ringar* sakna innerslang och äro eg. ett slags massivringar med luftkanal mellan ett inre stålband och det pågjutna, f. ö. massiva slitgummilagret.

Pneumatologi' [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, ande, luft, och *lo'gos*, lära). *Fil.* Detsamma som pneumatik. — *Tcol.* Läran om den helige Ande.

Pneumatolys [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, luft, gas, och *ly'cin*, upplösa), sanmanfattande namn för de processer, varigenom ämnen transporteras och avsätts med tillhjälp av de i magman lösta, lättflyktiga beståndsdelarna, främst vatten, men även kolsyra, svavelväte m. fl. Mineral, som bildas på detta sätt, kallas *pneumatolytiska* (t. ex. flusspat, turmalin, topas).

Pneumatoma'ker [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, ande, och *ma'ke*, strid), andebekämpare, kallades av 300-t:s ortodoxa parti de, som vägrade att tillägga Anden (i likhet med Sonen) epitetet "Gud". P:s åskådning fördömdes i Konstantinopel 381.

Pneumoko'cker [pnev-] (av grek. *pneu'mon*, lunga, och *ko'k-kos*, frö, kärna), ovala bakterier, ofta försedda med en kapselliknande bildning. De förekomma ofta i munnen och svalget hos friska och äro den vanligaste orsaken till lunginflammation (se **Lungsjukdomar** sp. 881).

Pneumoni' [pnev-] (av grek. *pneu'mon*, lunga), se **Lungsjukdomar** sp. 881.

Pneumotho'rax [pnev-] (av grek. *pneu'ma*, luft, gas, och *to'rax*, bröstorg), se **Lungsjukdomar** sp. 885.

Pnom-penh, huvudstad i Kambodja, Franska Indo-Kina, vid Mekong. Livlig handel. 75,000 inv.

Pnyx, se **Aten** sp. 802.

Po [på], lat. *Pa'dus*, n. Italiens huvudflod, upprinner 1,952 m. ö. h. på Monte Viso och kommer efter ett kort lopp i Alperna in på **Poslätten**, som den långsamt genomflyter mot ö., samt utmynnar med ett förgrenat delta i Adriatiska havet (redan på c:a 11° 30' ö. l. har avskilts en arm. **P. di Volano**, som mynnar s. om huvudfloden). Till följd av den starka avsättningen av slam höjer **P.** sin bädd och måste genom starka fördämningar hindras att översvämma omgivningarna. P:s största bifloder äro från h. Tarnaro, Trebbia, från v. Dora Riparia, Dora Baltea, Sesia, Ticino, Adda, Oglio, Mincio. 670 km., därav 540 segelbara. 75,000 kvkm:s flodområde.

Po'a, ett släkte gräs (fam.

Grami'neae) med borstlösa, kölade småax i rippa. *P. a'nnua*, vitgröe, lågväxt och ljusgrön med plattade slidor och skott, är ett allmänt, ettårigt trädgårdsgräs. *P. prat'ensis*, ängsgröe, *P. trivia'lis*, betesgröe, *P. nemora'lis*, lundgröe, m. fl. äro allmänna på gräsmark, de två förstnämnda goda fodergräs. *P. alpina* är fjällbetenas värdefullaste växt.

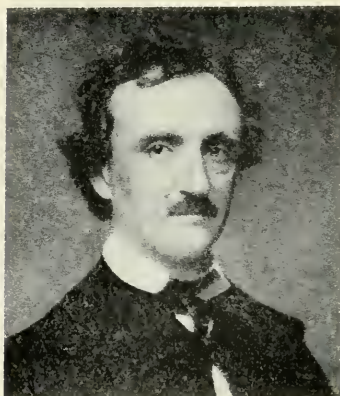
Pobjedono'stsev [pab-], Konstantin Petrovitj, f. 1827, d. 1907, rysk jurist och reaktionär politiker, 1860—65 prof. i civilrätt i Moskva, 1872—1907 medlem av riksrådet, 1880—1905 den heliga synodens överprokurator. **P.** hade ss. övertygad förfäktare av absolutismen stort inflytande, var motståndare till liberala rörelser och kämpade mot sekterism och för prästerskapets höjande.

Pochette [-sjä'tt] (fr., eg. liten ficka), stockfiol l. dansmästarfiol, miniatyrviolin med vanl. tre strängar, stämda i c', g', d², använd vid dansundervisning på 1500—1700-t.

Po'ckenholts, *guaja'kved*, veden av två träd i tropiska Amerika, *Guaja'cum officina'le* och *Guaja'cum sa'nctum* (fam. *Zygophylla'ceae*, ordn. *Gerania'les*). **P.** är mycket hårt, tungt och svårt att klyva samt användes till lagerskålar. spec. i vattenmotorer, till kägelklot, valsar o. a. för stötar och slag utsatta föremål. **P.** har en egendomlig lukt, beroende på stor halt av *guaja'kharts*, vilket i medicinen användes som diuretiskt och svett drivande medel. Jfr **Guajakol**.

Pocker, fsv., eg. kopper; denna sjukdom önskade man sina fiender, och så utvecklades, med avslutning till dial. *puck*, djävul, ond ande, den nuv. bet. djävulen.

Poco [på'-]. ital., något litet.

Edgar Allan Poe. Dagerrottyp.

— P. a P. småningom. — P. f'ó' r'te, mindre starkt o. s. v.

Podag'er (av grek. *pus*, fot, och *a'gra*, fångst), se **Gikt**.

Podestå (ital., av lat. *pote'stas*, makt), styresman i vissa italienska städer. Ämbetet hade under medeltiden stor betydelse.

Pod'diebrad, se **Georg Pod'diebrad**.

Pod'dium, lat., fot, upphöjning, avsats, estrad. På den romerska amfiteatern betecknade P. galleri l. estrad, där kejsarfamiljen och de förnäma hade sina platser.

Podla'sien, **Podla'chien**, gammalt landskap i Polen, kring övre Narew och mell. Bug.

Podle'sien, **Polesien**, gammalt landskap i ö. Polen, omfattande träskområdena kring Pripet.

Podol'ien, gammalt landskap, huvudsakl. beläget mellan ryska Bug och Dnjestr. P., som från 1300-t. tillhörde Litauen och från 1569 Polen samt 1793 och 1795 delades mellan Ryssland och österrike, tillhör nu Polen.

Podophy'llum, växtsläkte (fam. *Berberida'ceae*). *P. pelta'*

tum, ört från Nord-Amerika, har ätliga frukter (*may-apples*) samt giftiga rotstockar och rötter, vilka äro officinella. De innehålla hartsset *podofylli'n*, som har kraftigt avförande verkan.

Podso'l, *podz'o'l*, den i kallt, regnigt klimat, särskilt i barrskog vanliga jordmän, som utgöres av rålumms, underlagrad av urlakad blekjord och därunder rostjord, i vilken urlakade järn- och mullföreningar utfällts.

Poe [påo], **Edgar Allan**, f. 1809, d. 1849, nordamerikansk författare. P. levde större delen av sitt liv under tryckta omständigheter, vilka i förening med familjesorger drevo honom till alkohol- och opie-missbruk. Hans tidigare diktsamlingar blevo obeaktade, men med sina egenartat suggestiva, musikaliskt formfulländade, romantiska dikter från senare år (bl. a. *The raven* och *The bells*, bägge översatta av V. Rydberg) blev P. en av den engelskspråkiga litteraturens främsta lyriker. Mest bekant har han emellertid blivit genom sina noveller (bl. a. *Tales of the Grotesque and Arabesque*, 1839; *Tales*, 1845; flera sv. övers.). Med en logisk skarpsinighet, som gjort honom till förebild för senare tiders detektivförfattare, behandlar han i dessa fingerade kriminella fall l. med en mästerlig förmåga att samman-smälta realistiska och fantastiska element och skapa skräckfyllda spökestämningar fördjupar han sig i sjukliga och undermedvetna själstillstånd. P. har övat stort inflytande på det senare 1800-t:s litteratur, i Sverige främst Ola Hansson och Strindberg.

Poelaert [pola'rt], **Jo'seph**, f. 1816, d. 1879, belgisk arkitekt, skapade med det 1866—83 uppförda justitiepalatset i Bryssel (se

ill. till d. o.) en av 1800-t:s största monumentala byggnader.

van Poelenburgh [fann po'len-byrch], Cornelis, f. 1586, d. 1667, holländsk målare. P. som utgick från Abraham Bloemaerts skola i Utrecht och som länge vistades i Italien, tillhörde en av den sydländska barockriktningen påverkad målarkrets.

Poe'm (fr. *poème*, av grek. *poi'ma*, eg. det gjorda), dikt.

Poenitentia'rius (lat., av *poena*, straff), biktfader, spec. den vid en domkyrka i biskopens ställe tjänstgörande. Titeln bibehölls i Norden även efter reformationen (exempelvis i Linköping ännu på 1600-t.).

Poenologi' [pe-] (av lat. *poena*, straff, och *logos*, lära), den del av kriminalpolitiken (se **Kriminal**), som har till uppgift att undersöka och klarlägga olika bestraffningsmedels verkningssätt.

Poesi' (fr. *poésie*, av grek. *poi'sis*, eg. frambringande), diktning, skaldekonst: litterärt arbete i bunden form; allt sådant, som utmärkes av l. väcker till liv fantasi, känsla och stämning (mot-sats: *prosa*). — **Poesi'er**, smådikter. — **Poe't**, skald. — **Poetise'ra**, dikta. — **Poe'tisk**, som hör till, utmärkes av l. avser poesi; skald-, skaldisk.

Poesies fugitives [-ši fyjiti'v], *pièces fugitives* [pjäs] (fr. flyktiga smådikter), benämning på en under 1700-t., framför allt i Frankrike men även i Sverige vanlig diktgenre, korta dikter av mer l. mindre epigrammatisk karaktär.

Poe't, se **Poesi**.

Poe'ta laurea'tus, lat., lagerkrönt skald, hovskald. Redan i antiken förekom seden att vid större högtider lagerkröna diktare, ett

bruk, som senare återupptogs (se **Petrarca**). I England var P. alltifrån Edvard IV:s tid en avlönad hovbeställning, vars innehavare skulle författa dikter till konungens ära. Denna skyldighet upphörde med Georg III, men ämbetet existerar fortfarande. — I allmännare betydelse en diktare av högt anseende, vilken anlitas vid nationella festligheter, tilldelas officiella hedersbetygelser etc.

Poeta'st (ital. *poetastro*), versmakare, dålig poet.

Poeti'k (jfr **Poesi**), läran om diktkonsten; arbete, som framställer reglerna för denna. P. utgör den del av litteraturvetenskapen, som till skillnad från litteraturhistorien (se d. o.) betraktar sitt föremål från generell och principiell synpunkt och som sålunda sysslar mera med diktningen som sådan och det för *all* poesi väsentliga än med de enskilda diktverken och deras historiska sammanhang. — Som en del av estetiken (se d. o.) har P. under tidernas lopp varit beroende av de olika teorierna om konstens väsen. Äldre tiders P. var huvudsakl. normativ, i det man eftersträvade att ge regler för konsten att dikta. Såväl då som senare har P. gått hand i hand med den antika retoriken (se d. o.) och dess tradition liksom med stilistiken (se d. o.). Småningom har man lämnat den praktiskt didaktiska ståndpunkten i insikt om det orimliga i att på detta område uppställa allmänna regler. — Som en elementär uppgift för P. har vanl. fattats bestämningen av poesins allmänna innebörd och jämförelsen med övriga arter av skön konst. Vidare har man sysslat med frågan om poesins uppkomst och äldsta öden. Grundläggande har därefter av ålder varit

klassificeringen i *epik*, *lyrik* och *dramatik* (se dessa ord). Inom epiken har man vidare urskilt *epos* och *roman*, inom lyriken *ode*, *clegi* och *epigram*, inom dramat *tragedi* och *komed*i, vartill komma mellanformer ss. *balladen*, *romansen*, *kantaten* m. m. (se resp. ord). De flesta av dessa termer gå tillbaka till antikens konstlära. Då man följt diktarternas utveckling, har man kommit att med P. införliva en icke ringa del av den historiska litteraturvetenskapen; P. blir i vissa fall liktydig med "epikens, lyrikens och dramatikens historia". Även uppdelningen i versarter och stroffer, liksom i allm. läran om den poetiska rytmiken och rimmet (se *Metrik* och *Rim*), ha brukat behandlas i samband med P. I överensstämmelse med en utbredd estetisk uppfattning har man även betr. poesin plägat skilja på en yttre, formell sida och en inre, representerande innehållet. Historiskt betydelsefulla distinktioner äro de mellan naiv och sentimental, idealistisk och naturalistisk diktning. — Den äldsta P. utgöra de fragment av *Aristoteles* (se d. o.), som under tillämpning av principen om konstens väsen som efterhärming av verkligheten (*mimesis*), inför diktarternas begrepp, som skymta redan hos *Platon*; stor betydelse för den följande utvecklingen fick utredningen om tragedins byggnad och verkan. En samling råd och regler för poesins utövare var *Horatius' Ars poetica*. — Efter renässansen grupperar sig den poetiska diskussionen alltmera omkring de regler, man uppställde med *Aristoteles* som förebild. Särskilt framträder lagen om de s. k. enheterna i drammat: rummets, tidens och hand-

lingens. Utvecklingen av denna aristoteliska poetik står i samband med framträdandet av nyare tidens klassiska drama (*Corneille*). Bland den italienska renässansens poetikförfattare må nämnas *Trissino* och *Tasso*. *Scaligers P.*, med strängt klassiska regler för diktningen, var länge normgivande. I Frankrike fick man genom *Ronsard*, i Tyskland senare genom *Opitz P.* med nationella tendenser. Svenska P. författades under 1600-t. efter utländska mönster av *Fornelius* och *A. Arvidi*. Slutligen fick *Horatius' normativa verk* i *Boileaus L'art poétique* (1674) en efterföljare, som gav uttryck åt den fransk-klassiska smakens ideal. Under 1700-t. fortsatte fransmännen *Dubos* och *Batteux* den aristoteliska riktningen. Bland representanter för 1600- och 1700-t:s estetik må vidare nämnas spanjoren *Gracian* samt italienerna *Sforza Pallavicino*, *Muratori* och framför allt *Vico*. — Då litteraturen börjar frigöra sig från den franska smakens regeltväng, avspeglas detta i poetisk teori. I Tyskland vände sig framför allt *Bodmer* och *Breitinger* mot den äldre smaken, här representerad främst av *Gottsched*. Nyklassiska ideal företrädades gentemot de pseudoklassiska av *Lessing*, som kämpade mot de vedertagna reglerna men själv icke frigjorde sig från *Aristoteles' auktoritet*; mot tidens omständligt utmålade litterära mod betonade han också vad han kallade "gränserna mellan målarkonst och poesi". Först *Herder* vände sig på allvar mot idén om absoluta lagar för smak och diktning. En idealistisk åskådning präglar *Schillers* upp-

fattning om konstens väsen. Han hävdar, i motsats till den rationalistiskt didaktiska konstuppfattningen, poesins egenvärde. Den nyromantiska epokens P. behärskas av den metafysiska spekulationen hos t. ex. Schelling, som ordnade diktarerna i ett system, där den dramatiska formen framställles som den högsta. Den nya konsten försvarades teoretiskt och konstens regellöshet hävdades av bl. a. A. W. Schlegel och V. Hugo. Historiska synpunkter dominera i W. Wackernagels föreläsningar (1836, tr. 1873). — I opposition mot den metafysiska spekulationen (Hegel, Vischer), som härledde konstverken ur det skönas idé, framträdde under 1800-t. en *psykologisk* estetik. Även P. skulle nu bli "en modern vetenskap" på empirisk grund. I denna anda verkade, med större l. mindre framgång, bl. a. Scherer och Dilthey. Man studerade "det poetiska skapandets psykologi". Specialarbeten om lyriken föreligga av R. M. Werner och E. Geiger. Slutligen har även den naturvetenskapligt mekaniska uppfattningen, att poesin skulle kunna förstås enl. psykologiska lagar, rönt motstånd. Banbrytande för forskningen om de poetiska doktrinerna och deras betydelse äro den italienske filosofen B. Croces arbeten från början av 1900-t. De poetiska problemen behandlas i estetiska sammanfattningsverk t. ex. hos Dessoir, som genomför en "antirealistisk" synpunkt. Nyare svenska l. h. hörande arbeten äro E. Wrangels *Dikten och diktaren* och H. Larssons *Poesiens logik*. — Jfr även *Litteraturkritik*.

Poetise'ra, Poetisk, se **Poesi**.

Poetisk Kalender, årligen ut-

given i Uppsala av Atterbom 1811—21, efter Phosphoros' upphörande det egentliga organet för de svenska nyromantikerna.

Po'ggendorff, Johann Christian, f. 1796, d. 1877, tysk fysiker, prof. i Berlin 1834, uppfann multiplikatorn och (1827) spegelavläsningen. P. utgav 1824—77 *Annalen der Physik und Chemie* samt *Biographisch-literarisches Handwörterbuch* (2 bd, 1858—63).

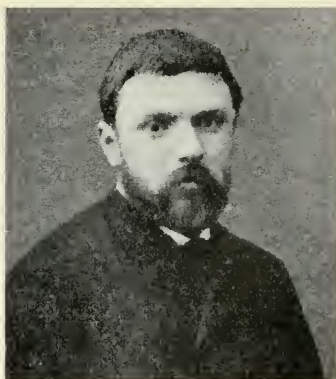
Poggio-Braccioli'ni [på'ddjå brattjå-], Gian-Francesco, f. 1380, d. 1459, italiensk humanist, Florens kansler och historio- graf 1453, samlade under talrika resor antika handskrifter och skrev satirer mot prästerna (*Faccettiae*, 1470) samt avhandlingar om mänskliga synder och laster.

Pogro'm, ry., härjning, i spec. mening beteckning för de särskilt mot judar riktade ryska oroligheter, vartill befolkningen under tsartiden uppeggades, ofta för att dess uppmärksamhet skulle vändas bort från något för regeringen mindre behagligt. Oftast ägde P. rum i Ukraina och Polen. Även efter revolutionen 1917 ha P. ibland anordnats.

Pohjanmaa [på'janma], finskt namn på österbotten.

Poilu [poaly'] (fr., hårig), populär benämning på den franske soldaten under världskriget.

Poincaré [-änkare']. 1. Henri P., f. 1854, d. 1912, fransk matematiker, prof. i matematisk fysik och sannolikhetskalkyl i Paris 1886, i matematik 1896. P. behandlade de flesta grenarna av matematiken, främst teorin för linära differentialekvationer, och införde de automorfa funktionerna. P. utgav även betydande verk inom celest mekanik och de flesta grenar av matematisk fysik. Hans undersökning av roterande vätske-

Henri Poincaré.

massors jämvikt var av vikt för frågan om solsystemets uppkomst. I *Science et hypothèse* (1902; Vetenskapen och hypoteserna, 1911) m. fl. verk har han kritiskt granskat matematikens och naturvetenskapernas förutsättningar och metoder. — 2. Raymond P., f. 1860, den föregås kusin, fransk politiker, rättslärare och advokat, led. av deputeradekammaren 1887—1903 och av senaten 1903—13 och sedan 1920. Numera medlem av den republikanska unionen, har P. sedan 1893 beklätt en mängd olika ministerposter (bl. a. finansminister 1894 och 1906). 1912 för första gången konseljpresident och tillika utrikesminister, blev P. 1913 vald till republikens president och utvecklade ss. sådan en rastlös energi för stärkande av landets försvar och vänskapen med de övriga ententemakterna. Efter världskrigets utbrott stod P. ss. målsman för nationell enighet ("union sacrée"), från 1917 dock tillbakaträngd av Clemenceaus lidelsefulla energi i försvarets organisation. P. öppnade fredskongressen i Versailles 1919. Efter

sin avgång från presidentposten 1920 var P. en kort tid ordf. i skadeståndskommisionen. Han yrkade på sträng uppfyllelse av de Tyskland påtvingade fredsvillkoren och vände sig mot Briands och Lloyd Georges utjämnande konferensdiplomati. Ånyo konseljpresident 1922, vidhöll P. blockadpolitiken mot Sovjet-Ryssland, saboterade Gennakonferensen, skärpte uppfyllelsepolitiken gent emot Tyskland och framdrog 1923 ockupation av Ruhrområdet. Denna omdebatterade politik försvarede han, tills landets förvärrade ekonomiska läge beredde honom ett avgörande nederlag vid valen 1924, då hans ministär avlöstes av den radikale Herriots. Sedan finansfrågan ytterligare försvårats och ett flertal ministärer fallit vid resultatlösa försök att lösa den, trädde P. juli 1926 på nytt i spetsen för en samlingsministär från olika icke-socialistiska grupper. — P., som i sin politiska gärning kännetecknas av kall beräkning, energi och konsekvens, är en av det moderna Frankrikes mest framträdande personligheter. Politisk vältalare, invaldes han 1909 i Fr. akad. Han har utgivit en mängd skrifter av

Raymond Poincaré.

siftande juridiskt, politiskt och litterärt innehåll. I *Revue des deux mondes* har han tidvis skrivit kritiska dagskrönikor. På många håll starkt kritiserad och beskyddad för uppsåtlig krigshets. har han sökt försvara sin utrikespolitik i sina på personliga upplevelser och förstahandsdokument stödda arbeten *Les origines de la guerre* (1921) och *Au service de la France* (1926; hittills 3 dlr. avsedd att bli en framställning av hans politik från 1912).

Poinso't [-änsä'], *Louis*, f. 1777, d. 1859, fransk matematiker, prof. i analys och mekanik vid *École polytechnique* i Paris 1809, i matematik vid *Lycée Bonaparte* 1816, behandlade teorin för en fri kropps rörelse, talteori m. m.

Point [sv. ntt. -ä'ng], (fr., priek, styng). 1. Se *Poäng*. — 2. Se *Spetsar*.

Pointe-à-Pitre [-ä'yt a pi'tr], se *Guadeloupe* 1.

Pointer [på'jntö], se *Hund* sp. 999 f.

Pointe'ra [poäng-], se *Poäng*.

Pointillism [på'j-] (av fr. *point*, punkt, priek), se *Neoimpressionism*.

Point Loma [på'jnt lå'omö], udde i s. Kalifornien, För. Stat. På P. har K. Tingley grundat en skola (se *Teosofi*).

Poiré [poare'], *Emmanuel*, f. 1858, d. 1909, fransk skämttecknare, under pseud. *Carand'Aché* medarbetare i flera parisiska skämttidningar. P:s område sträckte sig från godmodig humor till fränaste satir, hans styrka låg i en genial typkaraktäristik.

Poiseuille [poasö'i], *Jean Léon Marie*, f. 1799, d. 1869, fransk läkare, uppställde den efter honom benämnda lagen: den vätskemängd, som per sek. flyter genom ett kapillär rör, är propor-

tionell mot tryckskillnaden mellan rörets ändpunkter och fjärde digniteten av rörets radie samt omvänt proportionell mot rörets längd och vätskans viskositet.

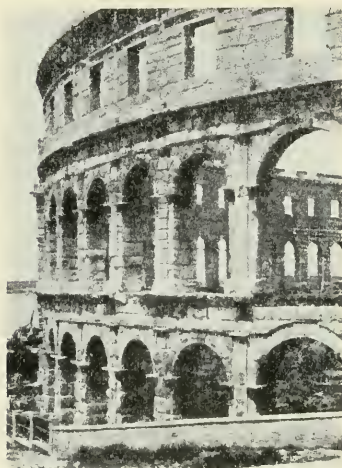
Poisso'n [poasä'j], *Siméon Denis*, f. 1781, d. 1840, fransk matematiker, prof. i mekanik bl. a. vid Paris universitet 1809; erhö'll pärsvärdighet 1837. P. utgav en mängd arbeten inom de flesta grenar av matematisk fysik, celest mekanik och teorin för *Fouriers* serier. P:s ekvation är dels adiabatn för en ideal gas (se *Termodynamik*), dels en för potentialfält gällande differentialekvation.

Poitevin [poatvä'j], *Alphonse*, f. 1819, d. 1882, fransk ingenjör, kemist, räknas som upphovsman till pigmenttryck, fotolitografi och ljustryck.

Poitiers [poat-je'], huvudstad i dep. *Vienne*, v. Frankrike, vid järnvägen Paris—Bordeaux. Biskopssäte. 38,000 inv. — P. är framför allt berömt för sina många romanska kyrkor, bland vilka märkas *Notre-Dame-la-Grande* (se ill. till *Fransk konst* sp. 566), med sin rikt smyckade västfasad. Justitiepalatset innesluter delar av det forna av *Jean de Berry* uppförda hertigliga palatset. Från romersk tid finnas rester av termer, tempel m. m. — Universitet, grundat 1431. Läderindustri. — P., romartidens *Limo'num*, senare *Pictavium*, har sitt namn efter sina galliska invånare, piktaverna. Mellan P. och *Tours* besegrades araberna av *Karl Martell* 732, och under Hundraårskrigen segrade engelsmännen där över fransmännen 1356.

de **Poitiers**, se *Diane de Poitiers*.

Poitou [poato'], ett av Frank-

Pola. Parti av amfiteatern.

rikes historiska landskap, omfattande ett område vid Biscayabukten (nuv. dep. Deux-Sèvres, Vendée och delvis Vienne).

Poka'l (av lat. *po'culum*, bägare), bägare med hög fot. Se ill. till Drykeskärl sp. 540.

Poker [sv. utt. på'-], eng., ett slags kortspel (se d. o. sp. 1248 f.).

Pokule'ra (av lat. *po'culum*, bägare), dricka, rumla.

Pol (av grek. *po'los*, hake l. spets, varpå något vrider sig, axel). *Astr.* P., himmelspol, skärningspunkterna mellan jordaxelns förlängning och himmelsfären (se d. o.). — *Fys.* 1. Elektrisk P., se Galvaniskt element och Koppling. — 2. Magnetisk P., se Jordmagnetism sp. 190 och Magnetiskt fält sp. 1058. — *Geogr.* Nordpol och sydpol, de punkter, där jordaxeln skär jordytan. — *Matem.* Se Polarlärt koordinatsystem.

Pola [på'-], huvudstad i prov. Pola, Venezia Giulia, n.ö. Italien,

nära Istriens sydspets. 49,000 inv. ($\frac{1}{4}$ kroater och slovener). P. har lämningar från romartiden, ss. Augustustemplet, en triumfbåge och en nästan oskadad stor amfiteater. Utmärkt naturhamn; starkt befäst örlogshamn. Stor marinarsenal med dockor, varv m. m. Handel och sjöfart. — P. nådde hög blomstring under romerska kejsartiden. Det erövrades 1148 av Venedig, tillföll 1797 Österrike, vars främsta krigshamn det blev, och kom 1919 till Italien.

Pola'ck (po. *polak*), person, som har polska till sitt modersmål. P. förekomma utom i Polen till en mindre del i de till Polen gränsande preussiska provinserna. Till P. höra kassuberna utmed Östersjökusten, huvudsakl. i ”polska korridoren”, vilka tala en polsk dialekt, och masurerna (se Masurien), som nu till största delen äro förtyskade.

Pola'ck (fr. *polacre*), två-l. tremastat råtaacklat fartyg, använt i de grekiska farvattnen.

Pola'ner, se Polen sp. 387.

Pola'r-, pola'risk, pollä'r, som avser poler; som ligger i närheten av l. avser nord-l. sydpolen; rakt motsatt.

Pola'rbassängen, Arktiska medelhavet, benämning på Atlantiska oceanens (jfr d. o.) nordligaste del, vanl. känd under namnet Norra Ishavet (se d. o.). P. omges dels av Asiens och Europas landmassor, dels av Grönland, Nord-Amerikas arktiska öar och Alaska. Den förenas genom det smala och grunda Berings sund med Stilla havet och genom två betydligt bredare och djupare havssund, Norska havet och Danmarks sund, med Atlanten. P. är ofullständigt upplodad; man vet dock, att om-

Polarexpeditioner. T. v. Nordenskiölds "Vega" i vinterkvarter 1879. — T. h. Nansens "Fram" i skruvisen 1895.

rådet intill Asien är grundare än centrala P., där ett maximidjup av 3,850 m. lodats. P. är ständigt belagd med ett tjockt istäcke, som genom Polarströmmen (se d. o. och Hav sp. 513) långsamt förflyttas från Asien mot Grönland och Island. C:a 10 mill. kvkm. Se karta till Polarländer. — Förr antogs trakterna kring nordpolen uppfyllda av ett "polarland"; genom F. Nansens och senare polarexpeditioner har konstaterats, att området är en djup havsbassäng. I senare tid har P. rekognoscerats av R. Amundsen under två flygfärder 1925 och 1926 (se Polarexpeditioner sp. 359 f.).

Polardag l. **polar**sommar säges råda å den ort (n. om norra l. s. om södra polcirkeln), där solen oavbrutet är över horisonten 24 tim. l. mera, **polar**rnatt l. **polar**rvinter, där solen lika länge är under horisonten.

Polardimma, dimma i polartrakterna, som uppkommer dels sommartid, då varma luftströmmar komma i beröring med den smältande polarisen, varvid luftfuktigheten kondenseras, dels om hösten, då havet i vissa trakter på grund av varma havsströmmar är varmare än luften ovan-

för havsytan, så att den från havet utdunstade fuktigheten omedelbart kondenseras.

Polardistans, **poldistans**, för en himlakropp är vinkelbågen mellan polen och himlakroppen på dennas deklinationseirkel.

Polarexpeditioner, forskningsresor till polarländerna l. N. och S. Ishaven. l. **Antarktiska P.**, se **Antarktiska**. — **2. Arktiska P.** Som de första P. kunna räknas normännens resor under nordisk forntid, då de besökte Bjarmaland och upptäckte Island och Grönland (se dessa ord). 1000 upptäckte Leif Eriksson delar av arktiska Nord-Amerika (se **Vinland**), och 1194 funno isländare Svalbard. — De stora geografiska upptäckterna och intresset för sjövägen till Indien medförde en mängd P. under 1500- och 1600-t. De första, som efter normännen besökte arktiska Amerika, voro G. och S. Caboto (se d. o.). Ung. samtidigt hade bröderna Cortereal (se d. o.) nått trakten av Baffins vik. Något senare blev frågan om en nordlig farled till Indien och Kina, antingen n. om Europa och Asien (**nordostpassagen**) l. n. om Nord-Amerika (**nordvästpassagen**), aktuell genom

T. v. Byrds Fokkermaskin landsättes på Spetsbergen. — T. h. Byrdexpeditionens medlemmar.

Nederländernas och Englands önskan att finna en motsvarighet till de av portugiser och spanjorer behärskade s. vägarna. 1553 utsändes engelsmännen H. Willoughby och R. Chancellor att söka nordostpassagen. Den förre omkom på Kola, den senare nådde över det av norrman och ryssar redan kända Vita havet till Dvina's mynning. 1556 kom S. Brough till Novaja Semlja, och 1580 uppnådde A. Pet och C. Jackman Karahavet. Under sökandet efter nordvästpassagen fann engelsmannen M. Frobisher Hudsonsundet och Baffin Land (1576—78), utforskade J. Davis (se d. o.) farvattnen mellan Grönland och Amerikas fastland (Davis' sund), trängde H. Hudson (se d. o.) genom Hudsonsundet in i Hudsonviken, upptäckte W. Baffin och R. Bylot 1615—16 Baffin's vik. Från 1630-t. upphörde sökandet efter nordvästpassagen för c:a 200 år. Under försök att finna nordostpassagen upptäckte W. Barents (se d. o.) Spetsbergen 1596. 1607 fann H. Hudson Jan Mayen. Vid mitten av 1600-t. avstannade även försöken att finna nordostpassagen för en längre tid. Under 1600-t:s förra hälft utforskades Sibiens nordkust av ryssar, bl. a. S. Desjnev, som 1648

fann Berings sund. — 1700-t. är av föga betydelse för den arktiska forskningen med undantag för ryska P. till n. Sibirien (under ledning av bl. a. dansken V. Bering; se Berings hav). — 1800- och 1900-t. Med 1800-t. får polarforskningen ett kolossalt uppsving. Under dess första årtionden utforskade ryssarna (O. v. Kotzebue, F. v. Wrangel, P. F. Anjou, F. P. Lütke m. fl.) de till ryska väldet gränsande delarna av N. Ishavet. Samtidigt återupptogs engelsmännen sökandet efter nordvästpassagen. 1819—20 upptäcktes Melville och Banks Land av W. E. Parry, och 1829—33 utforskade J. och J. C. Ross Boothia Felix, där den senare upptäckte magnetiska nordpolen. 1845 startade J. Franklin en stor expedition för att finna nordvästpassagen. Den kom aldrig tillbaka. För att undsätta den l. få underrättelse om dess öde avsågs de följande åren ett tjugotal engelska och amerikanska P., som utforskade betydande områden av de arktiska öarna n. om Nordamerika. R. J. M'Clure (se d. o.) fann nordvästpassagen, som R. Amundsen senare (1903—06) för första gången genomför med ett fartyg ("Gjöa"). — Vid mitten av 1800-t. började svenskarna

Amundsens "Norge" över Spetsbergen.

göra sina första mera betydande insatser i polarforskningen, och från denna tid ha c:a 60 svenska P. utgått. 1878—80 utfördes Vegaexpeditionen. Juli 1878 avseglade A. E. Nordenskiöld, som tidigare bl. a. utforskat Karahavet (1875 och 1876), från Tromsö på "Vega" (befälhavare L. Palander). Efter en resa i nästan isfritt vatten (till följd av den avsmältning, de sibiriska floderna orsakat till sensommaren) passerade "Vega" Kap Tjeljuskin, som aldrig förr nåtts av ett fartyg. Därefter mötte ishinder, som nödvändiggjorde övervintring nära Berings sund (67° n. br.). Juli 1879 befriades "Vega" ur isen för att kort därpå passera Berings sund. Nordostpassagen var fullbordad. Sept. s. å. ankom expeditionen till Japan. — Grönlands västkust utforskades av danska och svenska P. (bl. a. A. E. Nordenskiöld 1870 och 1883), och dess östkust kartlades delvis 1869—70 av J. v. Payer och tysken K. Koldewey. F. Nansen lyckades 1888 gå tvärs över ön från ö. till

v., och dess nordligaste del undersöktes 1892 och 1895 av R. E. Peary. N.v. och n. Grönland har utforskats av K. Rasmussen samt J. P. och S. L. Koch (se dessa ord). O. Sverdrup upptäckte under andra Framexpeditionen (1898—1902) nya öar v. om Ellesmere Land (Heiberg Land, Ringnes Land). Bland övriga P. till polaröarna n. om Nord-Amerika märkas kanadensaren V. Stefánssons (se d. o.) expedition till Beauforthavet och områdena mellan Banks Land och Ellesmere Land (1913—18) och K. Rasmussens etnografiska expeditioner till områdena kring Melvillehalvön (1921—24). Spetsbergen ha under tiden 1859—1909 varit föremål för omkr. 40 svenska P. (O. Torell, A. E. Nordenskiöld, A. G. Nathorst, G. J. De Geer m. fl.). N. Ishavet vid Sibirien har utforskats av ett stort antal ryska och amerikanska P., bland vilka märkas Jeannetteexpeditionen (se De Long) samt A. Bunges och E. v. Tolls expeditioner, vilka senare medförde upptäckten av Nysibiriska öarna. Till

kännedomen om nordpolarländerna ha även de många, särskilt amerikanska och engelska, fångstexpeditionerna lämnat viktiga bidrag. — Bland P. under 1800-t:s slut och 1900-t. ha många haft till syfte att uppnå nordpolen. Amerikanska P. framträngde under 1860- och 1870-t. från Smiths sund mot n., och 1882 uppnåddes $83^{\circ} 24'$, vilket resultat först överträffades av F. Nansen. Dennes beräkning, att Polarströmmen skulle föra ett i drifven fastfruset fartyg över polen, slog delvis in. 1893 avgick det för ändamålet starkt byggda fartyget "Fram" (befälhavare O. Sverdrup) från Norge. Från Nordenskiöld's hav drev "Fram" mot n.v., och 1895 hade man nått 84° . Nansen lämnade nu med en följeslagare fartyget och nådde på isvandring $86^{\circ} 4'$, där de vände mot s. De måste övervintra på Frans Josefs land, där de anträffades av en engelsk expedition. Till Norge återkommo de aug. 1896, en vecka före "Fram", som under sin fortsatta drift nått nära 86° . 1897 sökte S. A. Andrée (se d. o.) med två följeslagare nå polen i ballong, men expeditionen omkom under okända förhållanden. 1900 nådde en medlem av hertigens av Abruzzerna expedition, U. Cagni, på isvandring $86^{\circ} 33'$. Slutligen lyckades Peary (se d. o.) uppnå polen 6 april 1909. Planerna att nå den luftvägen upptogos redan 1915 av Amundsen, vilken under Maudexpeditionen 1918—25 (i N. Ishavet utmed Asiens kust) förgäves sökte genomföra planen att med ett å fartyget "Maud" medfört aëroplan nå polen, sedan "Maud" kommit denna så nära som möjligt. 1925 nådde han emellertid från Kings Bay på Spetsbergen i

aëroplan $87^{\circ} 44'$, och maj 1926 företog han med luftskeppet "Norge" den första flygningen tvärs över Polarbassängen och polen (tills. med amerikanen L. Ellsworth, italienaren U. Nobile m. fl.). Kort förut hade amerikanen R. Byrd för första gången i aëroplan flugit över nordpolen. Vid dessa P. har bl. a. tillvaron av en djup havsbassäng vid polen konstaterats. — Se även karta till Polarländer.

Polafolk, de stammar, som bebo det runt omkring nordpolen befintliga (eirkumpolära) området, varest de anpassat sig efter tundrornas, kustvattnens och flodernas resurser. P. äro av olika språkstammar, ha haft olika utbredningseentra samt trol. vid skilda epoker övergått att bli P. I avseende å kulturgods visa P. dock många överensstämmelser. Detta beror dels på att det öppna landet medgivit relativt lätt samfärdsel mellan stammarna, dels trol. på den äldsta polar-kulturens gemensamma ursprung från ett större område i n. Asien. Det urspr. därifrån utgångna, äldsta *kulturskiktet* är det *paleoasiatiska* (den "gammalsibiriska kulturen" hos de "gammalsibiriska stammarna"; jfr Mongoler sp. 193), vilket i sin rena form omfattar stammar, levande av fiske. Hit höra numera stammar vid Sibiriens ö. kust, av vilka tjuktjerna bebo även en sträcka på n. kusten, samt Jenisej-ostjakerna. — Ett yngre skikt, härstammande ur det förtra, representeras av eskimåerna i hela deras utbredningsområde (n.ö. Asien, Nordamerika med Grönland), för vilka fångst av de stora havsdäggdjuren är viktigare än fisket. — Ett annat yngre skikt utgöres

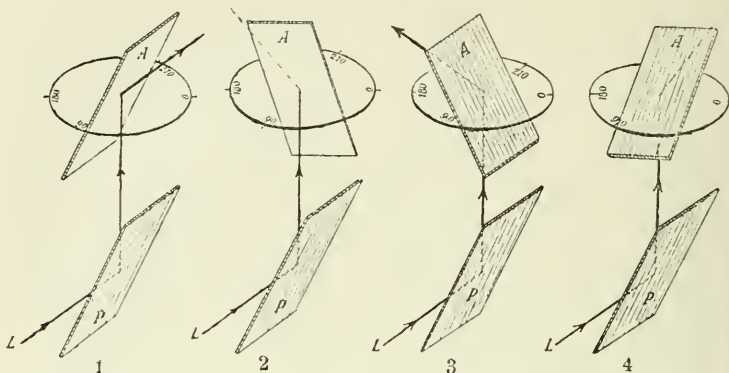
av de många stammar, som övergått till att bli rennomader. Rennomadismen, som uppstått i Sibirien på okänd tid och plats, var redan omkr. 500 fullt utvecklade i ö. Asien. Den fanns ursprungligen hos lapparna vid deras första invandring till Skandinavien, då de väsentligen voro ett fiskarfolk. En form av rennomadism är mera ursprunglig (ö. om Jenisej; vallhund saknas, renen användes som riddjur); vid en högre form brukas vallhund och rensläde. I ö. Sibirien ha rennomaderna upptagit kuststammarnas hundsläde. Av fortskaffningsmedel märkas hundslädar i ö. Sibirien och bland eskimåer, snöskor i ö. Sibirien och Nord-Amerika, skidor i Gamla världen (huvudsakl. i v. Sibirien och n. Europa). — Till P. räknas även jakuterna, en turkisk stam, som längs Lena vandrat åt n. och blivit det centrala Sibi-riens ledande handelsfolk. — Viktigaste P. äro: lappar, samojeder, Ob-ostjaker; Jenisej-ostjaker; jakuter; tjuktjer, korjaker, jukagirer; kamtjadaler; tunguser, lamuter, Amurstammar; giljaker; eskimåer.

Polarfrontteorin, en av den norske geofysikern V. Bjerknes (se d. o.) uppställd teori. Enl. vilken atmosfären över polartrakterna ned till våra breddgrader skulle utgöras av en kall luftkalott, i vars ytterkant de från v. mot ö. vandrande cyklonerna uppstå genom virvelrörelser. Härvid skulle varma sydliga luftpartier här och där virvlas in i den kalla polarluftens ytterområden (se Cyklon). P. har efter världskriget varit av stor betydelse för de moderna väderleksförutsägelseernas teori men anses av många meteorologer sakna faktiskt underlag.

Polarimeter (av *polarisation* och grek. *metrē'n*, mäta), instrument för mätning av optisk aktivitet l. för mätning av en ljusstrålens polarisationsgrad.

Polaris, se Polstjärnan.

Polarisation (jfr Pol). 1. *Optisk P.* Egenskap hos visst ljus, att dess svängningar föresiggå i ett bestämt plan (total plan- l. lineärpolarisation) l. efter cirklar l. ellipser (cirkulär och elliptisk P., se nedan). Naturligt ljus kan uppdelas i två ej kohärenta svängningar i mot varandra vinkelräta plan. Partiellt polariserat ljus är en blandning av naturligt och totalt polariserat. Den elektromagnetiska ljusteorin antar planpolariserat ljus bestå i oscillerande magnetfält i ett visst plan, polarisationsplanet, och elektriska fält vinkelrätt däremot. Enl. Fresnel skulle ljuset bestå i svängningar, vinkelräta mot polarisationsplanet. — Infaller totalt planpolariserat ljus mot t. ex. en glasplatta, finner man desto högre reflexionsförmåga, ju mindre vinkeln mellan polarisations- och infallsplanet är; naturligt ljus omvandlas till i infallsplanet partiellt planpolariserat. Om infallsvinkeln är lika med polarisationsvinkeln för ämnet, d. v. s. så stor, att den brutna strålen blir vinkelrät mot den reflekterade, blir reflexionsförmågan enl. Brewsters lag noll för en vinkelrätt mot infallsplanet polariserad stråle, och naturligt ljus omvandlas till totalt planpolariserat. Detta kan visas med ett försök enl. fig. En stråle *L* reflekteras från plattan *P* och därefter från *A*; vrider man *A* med konstant infallsvinkel kring den mot *A* infallande strålen,

Polarisation. Maximum av ljusstyrka vid 1 och 3, minimum vid 2 och 4.

får man maximum av ljusstyrka, då infallsplanen vid P och A sammanfalla, och minimum, då de äro vinkelräta mot varandra. Träffar strålen båda plattorna under polarisationsvinkeln, blir den från A reflekterade strålens intensitet enl. Malus' lag proportionell mot $\cos^2 q$, där q är vinkeln mellan infallsplanen vid P och A , och alltså i minimum lika med noll. Även den brutna strålen blir polariserad, dock endast partiellt; går den snett igenom flera glasplattor efter varandra, blir den nästan totalt polariserad. — Vid detta försök säges P fungera som polarisator, polariserande apparat, medan A är analysator, apparat för undersökning av P . hos det mot A infallande ljuset. — Även vid dubbelbrytning (se d. o.) uppträder P . Om den ena strålen avlägsnas, ss. i Nicolprismat (se d. o.) l. i turmalinkristallen, som absorberar den ordinära strålen, kan kristallen tjänstgöra som polarisator. En mot kristallen infallande planpolariserad stråle uppdelas i två, av vilka den ordinäras intensitet är proportionell mot $\cos^2 q$, den

extraordinäras mot $\sin^2 q$, där q är vinkeln mellan den infallande och den ordinära strålens polarisationsplan. Denna lag kan utnyttjas för fotometriska ändamål. För $q = 0^\circ$ l. $q = 90^\circ$ blir endera strålens intensitet noll, varför ett Nicolprisma l. en turmalinkristall även kan användas som analysator. Om två Nicolprismor sättas efter varandra med polarisationsplanen vinkelräta mot varandra ("korsade nicoler"), kan alltså det ljus, som gått genom den första, ej gå genom den andra, om ej mellan dem finnes en kropp, som förändrar det genomgående ljusets P . En grupp ämnen med denna egenskap äro de optiskt aktiva; vid genomgången genom ett sådant vrides polarisationsplanet en vinkel, vars storlek är proportionell mot den våglängd, ljuset tillryggalagt i ämnet, och även beror på ämnets natur, ljusets våglängd m. m. Vrides polarisationsplanet medsols (för en iakttagare, som ser i motsatt riktning mot ljuset), säges ämnet vara höger vridande, i motsatt fall vänster vridande. Optiskt aktiva äro många kristal-

ler, ss. kvarts, och lösningar av många organiska ämnen. Ofta finnas isomera former, av vilka den ena är höger-, den andra vänstervridande (kvarts, vinsyra). Mätning av optisk aktivitet har stor betydelse bl. a. för bestämning av lösningars sockerhalt och utföres enklast så, att det aktiva ämnet införes mellan korsade nicoler, varefter man mäter den vinkel, analysatorn måste vridas, för att synfältet åter skall bli mörkt. Homogent ljus (t. ex. från av natriumsalt färgad låga) bör användas. Vätskor fyllas i rör, tillslutna med glasplattor. Noggrannare äro halvskugggeapparaterna, i vilka efter polarisatorn kommer en halva synfältet täckande anordning, som vrider polarisationsplanet en liten vinkel, halvskuggan. Analysatorn inställes, så att synfältets båda hälfter synas lika ljusa först med, sedan utan aktivt ämne. Man kan även kompensera vridningen med hjälp av två kvartskilar med samma kilvinkel, vilka tillsammans bilda en platta, vars tjocklek regleras genom ena kilens förskjutning. Instrument för mätning av optisk aktivitet kallas polarimetrar l. polaristrobometrar, om de äro inrättade spec. för sockerbestämning sackarimetrar. — Även inaktiva ämnen vrida polarisationsplanet, om de placeras i ett magnetiskt fält. Vridningen är proportionell mot fältstyrkan och ljusets våglängd i ämnet. — Två kohärenta, i mot varandra vinkelräta plan polariserade strålar ge enl. reglerna för Lissajous' figurer (se Svängningsrörelse) elliptiskt, cirkulärt l. lineärt polariserat ljus, beroende på komponenternas intensitetsförhållande och fas-

skillnad. Cirkulär P. uppstår, om intensiteterna äro lika och fasskillnaden $\frac{1}{4}$ period, lineär P. om fasskillnaden är noll. Cirkulärt och elliptiskt polariserat ljus undersökes med en dubbelbrytande kristallplatta, vars tjocklek är så avpassad, att den ordinära strålen under gången genom plattan förskjutits $\frac{1}{4}$ våglängd före l. efter den extraordinära (strålarna ha på grund av sin olika hastighet olika våglängd inuti plattan). Cirkulärpolariserat ljus övergår då alltid till planpolariserat, elliptiskt polariserat endast om den ordinära och den extraordinära strålens polarisationsplan i plattan sammanfalla med svängningsellipsens axlar. Omvänt omvandlas en planpolariserad stråle till en elliptiskt l. cirkulärt polariserad. Går vitt ljus genom en kristallplatta, blir i allm. fasförändringen olika för olika våglängder, varför färgfenomen uppträda, om plattan föres in mellan två nicoler. Belyses den med ett konvergent strålnippe, blir fasförändringen olika för olika riktningar, varför man ser färgade (för enfärgat ljus omväxlande ljusa och mörka), ringformiga strimmor. Undersökningen av dessa figurer har stor betydelse för kännedomen om kristallernas egenskaper. — II. *Elektrisk P.* a) Fältvektor, vars storlek är lika med $(D-E):4\pi$, där D är dielektriska förskjutningen och E fältstyrkan (se Magnetiskt fält sp. 1061). — b) Galvanisk P. en vid strömgenomgång genom en elektrolyt uppkommande potentialdifferens, som motverkar strömmen. P. medför vid vanlig elektrolys en högre polspänning än som svarar mot elektrolytens motstånd, vid galvaniska element en nedsättning

av polspänningen. P. förorsakas av de ämnen, som vid elektrolysen utfällas å elektroderna. Se även *Galvaniskt element* sp. 1033. Även då ingen elektromotorisk kraft uppkommer vid utfällningen (t. ex. silverelektroder i silvernitratlösning), uppkommer en koncentrationsändring av elektrolyten och därigenom P. (jfr *Koncentrationselement*). För att minska P:s inflytande vid motståndsmätningar användes växelström. Den partiella P., som utbildas, medför, att den elektrolytiska cellen i viss mån verkar som en kondensator. Dess polarisationskapacitet varierar med frekvensen.

Polarisationsmikroskop, med polarisator och analysator (se *Polarisation*) försett mikroskop, avsett för kristallografiska undersökningar.

Polarisator, se *Polarisation* sp. 363.

Polarisko'p (av *polarisation* och grek. *skopei'n*, se), instrument, varmed undersökes, om en ljusstråle är polariserad.

Polari'ssima, fixstjärna (storlek 9,3), av alla observerade den som är närmast n. himmelspolen. Dess polardistans är 7'.

Polaristrobome'ter (av grek. *strobci'n*, vrida, och *metrci'n*, mäta), se *Polarisation* sp. 365.

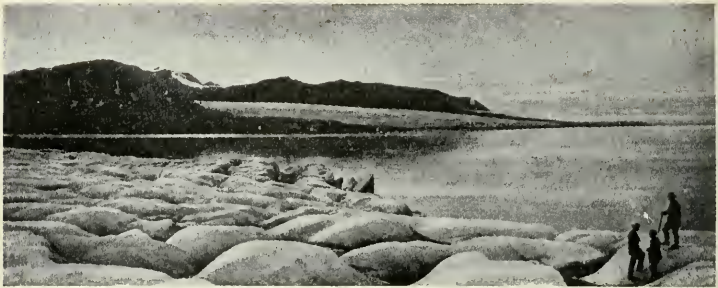
Polarite't (jfr *Polar-*), motsatsförhållande. *Bot.* Motsättningen mellan spets och bas i en växtedel (spec. stam och rot). P. yttrar sig även hos avskurna stycken: en stickling av pil strävar att utsända rötter i den basala ändan (som därför bör planteras nedåt), nya skott i den andra ändan. — *Fys.* En elektrisk l. magnetisk pols egenskap (utmärkes av tecknen + och -, resp. n. och s.). — *Fil.* Motsatsförhållandet

mellan natur och ande i Schellings s. k. identitetsfilosofi.

Pola'rländer, landområdena kring polerna. — 1. Nordpolarländerna (Arktis l. arktiska regionen) omfatta de i N. Ishavet liggande ögrupperna (nordpolaröarna l. arktiska öarna; den senare benämningen även brukad enbart på öarna n. om Nord-Amerika) samt Europas, Asiens och Nord-Amerikas nordligaste delar. Som sydgräns räknas oftast juliisotermen för + 10°, vilken i huvudsak sammanfaller med skogsvegetationens nordgräns. Till P. höra sålunda Kolas n. och ö. del, Rysslands nordkust ö. om Vita havet (ung. från 65° n. br.), Sibiriens n. och n.ö. del samt nordligaste Nord-Amerika (med halvön Boothia Felix och större delen av Labrador). Till nordpolaröarna höra bl. a. Jan Mayen, Spetsbergen och Björnön, Frans Josefs land, Novaja Semlja, Kejsar Nikolaus II:s land, Nysibiriska öarna, De Longöarna och Wrangels land, vidare Grönland och den stora övärlden n. om Nord-Amerika, som tillhör Nordvästterritorierna i Kanada. Dessa sistnämnda öar delas av Banks sund samt Melville-, Barrow- och Lancastersunden i en s. grupp (Banks Land, Victoria Land, Prince of Wales Land, North Somerset, Baffin Land m. fl.) och en n. grupp (Parryöarna, Heiberg Land, Ellesmere Land m. fl.). Inlandsis l. glaciärer förekomma företrädesvis på Grönland och övriga öar kring Baffins vik (sannolikt även i det inre av flera andra av öarna n. om Nord-Amerika), vid. på Jan Mayen, Spetsbergen, Frans Josefs land och Novaja Semlja. — *Klimatet* utmärkes av ljusa, svala somrar (någon grad över

Nordpolarländerna. Rechercheglaciären på Spetsbergen.

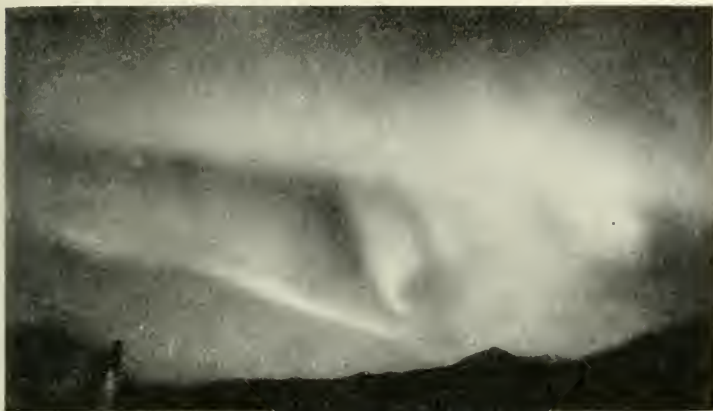
0° är medium under varmaste månad) samt mörka, kalla vint-rar (— 15° ända till — 40° i medeltemperatur under kallaste månad) med ringa nederbörd. — *Växtvärlden* är torftig. Låglän-derna i de arktiska delarna av europeiska Ryssland, Asien, Alas-ka och Kanada upptas till väsent- lig del av arktisk tundra, till stor del moss- l. lavklädd, delvis vat- tensjuk mark (mosstundra, lav- tundra). I högländerna på Grön- land, Spetsbergen, Novaja Semlja etc. överväga däremot mattor av fleråriga örter, ofta med vackra blommor, samt ris. För nordpolarländerna utmärkande äro ljungväxter, videarter, dvärg- björk, gräs, starr- och tågarter, ängsull, fjällsippa, arter av *Ra- mu'neulus*, *Saxi'fraga* m. m. (ark- tisk flora). Många arter före- komma inom hela området. Låga träd växa blott i vissa trakter (t. ex. björk på s. Grönland). In- hemska kulturväxter saknas; i vissa trakter kunna snabbvuxna grönsaker odlas. — *Djurvärld*. Inom arktiska regionen, som bildar en underregion av hol- arktiska regionen (se *Djur- geografi*), träffas de flesta högre djur inom hela området. Ren, myskoxe, isbjörn, varg, fjäll- räv, lämlar, nordiska haren, valar,

sälar, valrossar, jaktfalk, snöripa, snösparv och talrika simfåglar, spec. lommar och måsfåglar, äro särskilt karaktäristiska (arktisk fauna). — *Befolkningen* på nord- polaröarna uppskattas till c:a 15,000, de flesta på Grönland. Sparsamt bebodda äro även några av öarna v. om Grönland (eski- mæer), Novaja Semlja (samoje- der; tidvis) och på senaste tiden även Spetsbergen. — 2. Sydpo- larländerna omfatta Ant- arktis med närliggande ögrupper, Syd-Shetlands- och Syd-Orkney- öarna. Se vid. Antarktis.

Pola'rnatt, se Polardag.

Pola'rräv, se Fjällräv.

Pola'rsken, lat. *auro'ra bo- rea'lis*, nattligt ljusfenomen av elektriskt ursprung i atmosfä-rens högre lager, särskilt vanligt i polarkrakterna (därav namnet). Vanligast (mer än 100 per år) äro P. utefter cirklar ("polar- skensbälten") med 20 à 25° radie runt den magnetiska nordpolen (norrskenen) och sydpolen (syd- skenen). Inom cirkeln ses norr- skenen oftast i söder, sydskenen i norr. I tropikerna äro de ytterligt sällsynta. Den vanligaste formen är bågen, en diffus ljusstrimma på c:a 10° höjd över horisonten, vars högsta punkt ligger nära magnetiska meridianen; under

Polarsken. (Fotograferat vid Abisko naturvetenskapliga station 27 sept. 1923.)

bågen synes himlen mörkare ("mörka segmentet"). Stundom vandrar norrskensbågen åt s.; när den hunnit till zenit, synes den svagare och sammansatt av fina parallellfibrer i riktning ö.—v. Fortsätter bågen längre mot s., återtar den sin förra glans och diffusa karaktär. Vid kraftigare P. synes bågen sammansatt av parallella strålar, vinkelräta mot bågens längdriktning. Det hela utför ormlignande rörelser och får formen av draperier; strålarna, vilka även kunna uppträda enstaka, nå ofta betydande längd och synas perspektiviskt sammanlöpa i magnetiska zenit. När norrskenet är fullt utvecklat, bildar sig omkring denna punkt norrskenskronan, som ofta symmetriskt täcker hela himlen med ett tält av fladdrande draperier. Sällsyntare äro pulserande ljusfläckar av några graders utsträckning. En form, som särskilt uppträder efter starkare P., är slöjan, ett svagt, konturlöst sken över stora delar av himlen. Svagare P. plåga ha en fosforescensaktig grön färg, som

vid större utveckling övergår i gulgrön till ljusgul, varvid draperiernas underkanter färgas i blekt blåviolett till starkare rödviolett. Enstaka delar kunna vara karminröda, klarblå l. orangeröda. — Redan 1741 iakttog O. P. Hjorter i Uppsala, att vid starka norrsken magnetnålens missvisning förändras, särskilt då norrskenet flyttar sig långt mot s. Samtidigt uppträda starka jordströmmar, varför P:s elektromagnetiska karaktär är uppenbar. Störningarna kunna förklaras genom en elektrisk ström från jordytan uppåt. P. uppträda i likhet med de magnetiska störningarna betydligt talrikare under solfläckmaxima än -minima. Norrskenljuset visar i spektroskop, utom ett antal kväveband, bl. a. en av A. J. Ångström 1867 upptäckt linje, "norrskenslinjen", som av Vegard tillskrivits fosforescens hos fruset kväve i kristallform under elektronbombardemang. Sedan Babcock 1922 exakt uppmätt linjens våglängd (5,577,350 ÅE) och bredd samt Mc Lennan och Shrum 1925 lyckats framställa en

linje med samma egenskaper genom elektrisk urladdning i förtunnat syre (helst blandat med helium), har kvävekristallteorin gjorts överflödig. Störmer och hans efterföljare (så i Abisko 1921—25) ha bestämt tusentals norrskenpunkters läge i rymden förmedelst samtidig fotografering från två punkter. Norrskenets underkant ligger oftast på 105 km:s höjd över jordytan, i varje fall nästan alltid mellan 90 och 130 km. Enstaka norrskensformer ha nått en höjd av 750 km. De diffusa bågarnas tjocklek synes vara 20 å 30 km. Följande förklaring har experimentellt illustrerats av Birkeland och matematiskt genomarbetats av Störmer: P. uppstå genom atmosfärens bombardemang av från solen utslungade elektroner, vilka nå fram med en genomsnittshastighet av 120,000 km. per sek., fångas i jordens magnetiska fält och sugas in i kring dess magnetiska poler i skruvformiga banor. De absorberas av atmosfären under ljusfenomen, liknande dem i Geisslerrör. — Denna förklaring inbegriper ej vissa sällsynta, ej närmare undersökta norrskenliknande fenomen vid jordytan.

Polarsommar, se **Polardag**.

Polärström, i allm. havsström. med riktning från polen mot ekvatorn, spec. den ström, som från havet n. om Sibirien driver polarisen över själva nordpolarbäcken mot Atlantens n. delar (jfr **Hav** sp. 513 och **Polarexpeditioner** sp. 359).

Polär vinter, se **Polardag**.

Polcirkel, se **Jorden** sp. 182.

Polöder, se **Nederländerna** sp. 690.

Poldistans, se **Polardistans**.

Pole [påol], se **Perch**.

Pole [påol], **Reginald**, f. 1500, d. 1558, engelsk kyrkoman. P., som urspr. varit i förbund med Henrik VIII men 1532 lämnade England på grund av en tvist med konungen, bröt 1536 öppet med denne genom att i en skrift häftigt fördöma hans kyrkopolitik och blev s. å. kardinal. Ss. påvlig legat i England från 1554 bistod P. drottning Maria vid katolska kyrkans återupprättande och blev 1556 ärkebiskop i Canterbury.

Polemarkos (grek., av *po'lemos*, krig, och *a'rkein*, härska), se **Arkont**.

Polemi'k (av grek. *po'lemos*, krig), meningsstrid, pennkrig, litterär fejd. — **Pole'miker**, författare av stridsskrifter; stridslysten, slagfärdig person. — Verb: **polemise'ra**. — Adj.: **pole'misk**.

Polemonia'ceae, växtfamilj (ordn. *Tubiflorae*). *Polemonium coeruleum*, blågull, ört med parbladiga blad och vanl. blåa blommor i klasar, växer vild i n. Sverige, odlas ofta som prydnadsväxt och förvildas. *Cobaea scandens* från tropiska Amerikas Ander, klängväxt med stora, klockformiga, blåviolettera blommor, odlas å pergolor, i växthus o. s. v. Hit hör även flox (se d. o.).

Polen [på-], **Rzeczpospolita Polska**, republik i Mellan-Europa. 388,328 kvkm. C:a 29 mill. inv. (74 per kvkm.). P. omfattar förutom de förra ryska Weichselprovinserna ("Kongress-Polen", se sp. 396 f.) områden, som före världskriget tillhörde Ryssland (i n.ö. och ö. P. belägna delar av guv. Wilna, Grodno, Minsk och Volhynien). Tyskland (i v. P. belägna delar av prov. West-Preussen, Posen och Ober-Schlesien) samt Österrike

Departement i Polen. 1. Pomorze. 2. Poznań. 3. Łódź. 4. Warszawa. 5. Białystok. 6. Wilno. 7. Nowogródek. 8. Kielce. 9. Lublin. 10. Polesie. 11. Wołyń. 12. Śląsk. 13. Kraków. 14. Lwów. 15. Tarnopol. 16. Stanisławów.

(Teschenområdet och Galizien i s. P.). — *Läge och gränser.* P., som ligger kring Weichsel och övre Njemen mellan $47^{\circ} 44'$ och $55^{\circ} 51'$ n. br. samt $15^{\circ} 47'$ och $28^{\circ} 24'$ ö. l., när i n.v. genom en landsträcka, "polska korridoren", fram till Östersjön och gränsar f. ö. till Danzig, Tyskland (Ost-Preussen), Litauen och Lettland

i n., Ryssland (Vit-Ryssland och Ukraina) i ö., Rumänien och Tjecko-Slovakiet i s. samt Tyskland (Preussen) i v. Gränserna mot Litauen äro ej definitiva. — *Naturbeskaffenhet.* Mellersta P. består av ett fruktbart, delvis av moränåsar genomdraget lågland, 90—140 m. ö. h., som sammanhänger med nordtyska och direkt

Polen. Landskapsbild från dep. Warszawa.

övergår i ryska låglandet; i n. sträcker sig Baltiska lanthöjden (se d. o.) från Tyskland genom P. ända in i Lettland. Den korta kuststräckan är flack och sandig samt endast vid Gdynia tillgänglig för större fartyg. I s. P. utbreder sig en rad platåer med 240—300 m:s medelhöjd; delen v. om Weichsel (högst Lyso Góry, 611 m.) är en utlöpare av tyska lågbergen. Längst i s. nå Karpaterna in i P. Lössbildningar förekomma i Galizien, "svarta jorder" i de till Ukraina gränsande områdena. I ö. P. märkas Pripetrträskens nu till stor del barrskogsbevuxna ödemarker (Podlesien). — Skogarna äro f. ö. delvis uthuggna; bland de största märkes Białowiezaskogen (jfr d. o.). Viktigaste skogsträd äro i n. tall samt ek m. fl. lövträd, i s. ädelgran, gran, lärkträd, bok m. fl. Stäpper, till stor del odlade, finnas i s.ö. — P:s huvudflod är Weichsel; vid. märkas Oders högerbiflod Warthe, Njemen, Dnjeprs högerbiflod Pripet, Dnjestr samt Donaus vänsterbiflod Pruth. Större sjöar saknas. — *Klimatet* bildar en övergång mellan Väst-Europas marina och Rysslands kontinentala klimat. Övervägande sommarregn; rikligaste nederbörden faller i ö. och s.

P. För Warszawa är årsmedeltemperaturen $+ 7^{\circ},7$, medeltemperaturen för jan. $- 4^{\circ},5$ och juli $+ 18^{\circ},8$; årsmedelnederbörden är 585 mm. Floderna äro i allm. isbelagda $2\frac{1}{2}$ —3 mån. av året. — *Befolkningen* utgöres av omkr. 69 % polacker, 14 % rutener l. ukrainare (lillyrissar), 8 % judar, 4 % vitryssar, 4 % tyskar m. fl. Rutenerna bo i s. ö., vitryssarna i n.ö. och tyskarna övervägande i v. P. Judarna, som tala jude-tyska (se d. o.), finnas spridda över hela landet; de bo huvudsakl. i städerna (Warszawa 300,000; Łódź 180,000). Tätast befolkat är s.v. P. (200 inv. per kvkm.), glesast ö. P. (33 inv. per kvkm.). C:a $\frac{3}{4}$ av befolkningen bo på landsbygden. Städer med över 100,000 inv. äro Warszawa (huvudstad), Łódź, Lwów, Posen, Kraków, Wilna och Lublin; ytterligare 30 städer ha över 25,000 inv. — *Näringar*. P. är övervägande ett jordbruksland, men jordbruket är utom i v. och delvis s. P. efterblivet. F. n. pågår uppdelning av de större egendomarna i mindre jordbrukslägenheter. Förrämsta jordbruksalster äro spannmål och potatis. P. är näst Ryssland och Tyskland Europas största rågproducent och näst Tyskland dess största potatisproducent ($\frac{1}{5}$ av dess potatis-

Befolkningens fördelning efter näringar 1921.

Jordbruk	65 0/0
Bergsbruk och industri	14 0/0
Handel	8 0/0

Jordens beskaffenhet 1924.

Odlingsbar mark	48,8 0/0
Ängs- och betesmark	16,9 0/0
Skogsmark	24,1 0/0
Improduktiv mark	10,2 0/0

Den odlade jordens användning och avkastning 1925.

	Areal (kvkm.)	Skörd (1,000-t. ton)
Råg	49,040	6,639
Havre	25,770	3,312
Potatis	23,590	29,106
Korn	12,240	1,677
Vete	10,940	1,573
Sockerbetor	1,360	3,687

Kreatursstock 1921	(1,000-tal djur).
Hästar	3,290
Nötkreatur	8,063
Får	2,193
Svin	5,287

Bergsbrukets avkastning (1,000-tal ton).

	1923	1924
Stenkol	36,269	32,313
Brunkol	171	88
Petroleum	737	771
Salt	363	275
Järnmalm	450	280
Zink	99	97

Handelsomsättning.¹ (Mill. złoty.)

År	1922	1923	1924	1925
Import	845,3	1,116,5	1,478,8	1,665,6
Export	655,2	1,195,6	1,265,9	1,396,3

Viktigaste importvaror 1925.¹
(Mill. złoty.)

Maskiner, apparater och fordon	181,3
Bomull	176,2
Vete och råg	136,3
Tobak, ris, te, kaffe, kakao	121,3
Kemikalier	105,5
Ull	100,3
Läder och lädervaror	95,6
Metaller och metallvaror	89,2

¹ Inkl. den i polska tullområdet ingående fristaten Danzigs handel.

produktion). I de förra tyska områdena samt kring mell. Weichsel drives stor sockerbetsodling. Lin- och majsodling. Boskapsskötsel står i allm. lågt; fjäderfäaveln är av betydelse. Skogsbruket är

Viktigaste exportvaror 1925.¹
(Mill. złoty.)

Trävaror	241,3
Matvaror av djur	215,0
Kol och koks	160,3
Spannmål	103,3
Sockor	89,6
Zink och zinkvaror	89,0
Petroleumprodukter	70,3
Bomullsvaror	56,0

Viktigaste import- och exportländer.¹
(Import och export i mill. złoty.)

	1925	
	Imp.	Exp.
Belgien	25,3	30,2
Danmark	26,3	24,9
Frankrike	98,3	24,3
För. Stat.	230,0	10,2
Italien	69,3	10,1
Lettland	19,9	35,3
Nederländerna	35,2	37,3
Rumänien	23,3	66,2
Storbritannien	133,3	115,2
Tjecko-Slovakiet	91,2	157,3
Tyskland	511,2	558,3
Ungern	39,6	29,3
Österrike	160,7	174,7

Polens handel med Sverige 1924.¹
(1,000-tal kronor.)

	Exp.	Imp.
Matvaror av djur	—	45
Spannmål etc.	1,822	33
Sockor och melass	1,090	—
Spånadsämnen, garn etc.	138	36
Hår, fjäder, hudar etc.	19	197
Läderskodon	—	343
Fett, oljor, tjära m. m.	433	740
Kautsjukskodon	—	840
Trä och trävaror	956	4
Frö. kreatursfoder etc.	316	11
Pappersmassa, papper etc.	6	210
Garvämnesextrakter	—	89
Mineral, råämnen och fabrikat	22	202
Metaller och arbeten därav	19	1,072
Maskiner och apparater:		
Elektriska	—	1,016
Borrmaskiner, svarvar etc.	—	1,008
Mjölksseparatorer	—	600
Övriga slag	9	1,412
Övriga varor	15	77
Exp., resp. imp. totala värde	4,845	7,935
därav på Danzig	2,421	1,375

rikt givande; trä utgör en viktig exportvara. De s. delarna av P. äro rika på nyttiga mineral. Värdefullast äro stenkolslagren i dep. Śląsk och det närbelägna Dabrowaområdet; där brytes

Polen. By i Warthes källområde.

även brunkol jämte zink- och blymalm. I Galizien utvinns stora mängder petroleum (centrum Drohobyczområdet), naturgas, bergsalt (vid Wieliczka och Bochnia) och kalialter (vid Katusz). Industrin är högt utvecklad på grund av förekomsten inom landet av nödvändiga råvaror (utom textilämnen och höggradiga järnmalmer). Stora industricentra äro Warszawa, Łódź, Kraków, Dabrowa, Kattowitz och Częstochowa. Främst står bomullsindustrin med huvudsäte i Łódź och ylleindustrin med centra i Biala-Bielitz och Bialystok. Metallindustrin är i huvudsak förlagd till Śląsk, Kielce- och Dabrowaområdena. Mekanisk och kemisk industri; sockertillverkning väsentligt över P:s behov. Handeln, som behärskas av judarna, är betydande. Utlandshandeln sker mestadels landvägen, då P:s enda hamnplats, Danzig, är otillräcklig; jfr G d y n i a. — *Kommunikationer*. Samfärdseln främjas av floderna, särskilt Weichsel, som vid högvatten är segelbar till Kraków (890 km.). Kanalerna sakna större betydelse; viktigast är Brombergkanalen, som förenar Netze—Warthe med Weichsel. Järnvägsnätet är spec. i v. väl utvecklat; dess medelpunkt är War-

szawa. P. äger 16,820 km. normal-spåriga statsbanor och 2,621 km. smalspåriga lokalbanor. Om luftlinjer se L u f t t r a f i k sp. S31 f. — Det nya P:s första mynt var en markvaluta, som 1924 avlöstes av zloty om 100 groszy; f. n. ej stabil. — *Metersystemet* tillämpas. — *Författning*. Enl. den 1921 antagna författningen är P. en demokratisk republik. Folkrepresentationen består av senat och deputeradekammare, *sejm*, vilkas resp. 111 och 444 led. väljas genom allmänna val av män och kvinnor från 30 år för senatorsvalen och från 21 år för deputeradevalen. Vid skiljaktiga beslut mellan kamrarna blir deputeradekammarens gällande, om det fattas med $\frac{11}{20}$ majoritet. Presidenten väljes för sju år av de till en nationalförsamling förenade kamrarna. Han är oansvarig och regerar med ett ministerråd av f. n. 12 departementschefer, varav en är premiärminister. Om presidentmakten genom dödsfall l. anorledes försättes ur funktion, tillkommer det sejmens talman att företräda honom och sammankalla representationen för presidentval. Genom författningstilllägg av 1926 har regeringens makt ökat på representationens bekostnad, bl. a. har presidenten

fått rätt att upplösa kamrarna. — *Förvaltning*. P. indelas i 16 departement (*województwa*, vojvodskap) och dessa i distrikt, med folkvald styrelse. Proviinsförvaltningen är ej definitivt organiserad. Gränsdepartement med starkt blandad befolkning, näml. dep. Śląsk, Lwów, Stanisławów och Tarnopol, ha fått en viss autonomi, utövad av folkvalda representationer. — Antalet *politiska partier* är mycket stort. Högerpartier äro nationaldemokratiska partiet, P:s största parti, med nationellt, mot minoriteternas krav avvisande program, under ledning av Grabski m. fl., samt det närstående nationella kristliga partiet, huvudsakl. ett godsägarparti; två centerpartier, kristliga demokratiska partiet, en katolsk demokratisk arbetargrupp under ledning av Korfanty m. fl., samt bondepartiet "piasterna", representerande särskilt de större bönderna, under ledning av Witos, ha varit förenade med högern i ett konservativt block. Bland utpräglade vänsterpartier märkas socialdemokraterna, bondepartiet "Wyzwolenie", representerande småbönderna och ivrande för vittgående agrarreformer, och en därur utbruten radikalare arbetargrupp. Vid. finnas främmande minoritetspartier, judiska, tyska, ukrainska och rutenska. — Ett enhetligt polskt *rättsväsen* är ännu ej fullt genomfört. Förutom fredsdomare i f. d. ryska Polen finnas tre instanser, provins-, distrikts- och appellationsdomstolar. Högsta domstol finnes i Warszawa. — *Försvarsväsen*. Allmän värnplikt gäller från 21 till fyllda 50 år. I allm. 2-årig utbildningstid. Arméns fredsstyrka uppgår till omkr. 60,000 officerare

Polen. Landskap vid nedre Weichsel. och underbefäl samt 200,000 manliga. Armén består av 10 armékårer å 3 infanterifördelningar om 3 infanteriregementen, 1 fältartilleriregemente m. m., 4 kavallerifördelningar, självständigt tungt artilleri, tekniska trupper, 5 flygregementen m. m. Stort arbete nedlägges dels å att skapa en självständig krigsindustri inom landet, dels å ungdomens militära fostran. Det fasta försvaret är väl tillgodosett tack vare de forna ryska och tyska fästningssystemen i P. Flottan är ännu obetydlig. — *Religion*. P. saknar statsreligion; full religionsfrihet råder. Huvudmassan av polackerna äro romerska katoliker, vilka 1921 jämte de armeniska katolikerna utgjorde 64 % av befolkningen, medan de ortodoxa (inkl. de med Rom unierade) utgjorde 21 % och protestanterna 4 %. — *Undervisningsväsen*. *Vetenskapliga och kulturella institutioner*. Folkskoleundervisningen är kostnadsfri och obligatorisk, och arbetet med skolväsendets utvidgning och omorganisation pågår. 1923—24 undervisades i 19 % av folkskolorna på främmande språk. P. har 5 statsuniversitet (Warszawa, Kraków, Wilna,

Lwów och Posen) och ett tiotal specialhögskolor samt 2 enskilda universitet, i Warszawa ("Polska fria universitetet") och i Lublin (starkt katolskt). Vetenskapliga sällskap finnas i universitetsstäderna. De största biblioteken äro universitetsbiblioteken i Warszawa och Kraków (Jagelloniska biblioteket). De viktigaste museerna äro nationalmuseerna i Warszawa och Kraków. I Kraków märkes vid Czartoryskimuseet med stora samlingar av konst, vapen m. m. samt bibliotek, varjämte det under restaurering stående slottet på Wawel skall inrymma museala samlingar och bibliotek. I Warszawa finnas statsarkiv, arkeologiskt centralmuseum, krigsmuseum och naturhistoriskt museum. — *Press.* P:s största tidning är piasternas Krakóworgan *Illustrowany Kurjer Codzienny* (Illustrerade dagliga kuriren). Vid märkas den nationaldemokratiska *Gazeta Warszawska*, Korfantys organ *Rzeczpospolita*, piastorganet *Echo Warszawskie* och den socialistiska *Robotnik* (Arbetaren), samtliga i Warszawa. Flera tyska lokala organ finnas samt flera främlingsorgan, främst *Journal de Pologne*. — *Historia. Uppkomsten* av det polska riket, som enl. traditionen grundlades av bonden *Piast*, daterar sig från den tid, då en del västslaviska stammar sammanslöto sig till gemensamt försvar. Dessa stammar, av vilka *polanerna* givit namn åt riket, hade på den stora folkvandringens tid slagit sig ned på de av germanerna utrymda slätterna mellan Weichsel, Netze och Warthe. Under senare hälften av 900-t., då P:s säkert kända historia börjar, var det en stor stat, sträckande sig från Elbe

till Dnjepr. Dess furste *Mieszko* tvangs av tyskarna, som under föregivet nit för hedningarnas omvändelse inträngde i landet, att avlägga länsed till kejsar *Otto I* 963 samt antog kristendomen 966. Hans son *Bolesław I Chrobry*, "den dristige" (992—1025), emanciperade sig skickligt från Tyskland, öppnade genom erövringar vägen för P. till Östersjön och vann Lill-Polen med Kraków. Efter en upplösningstid med resningar av de tvångskristnade massorna, fientliga anfall och tronstridigheter restaurerade *Bolesław III*, "den snedmynte", (1102—39) riket. Enl. vedertagen sed skiftade han emellertid vid sin död riket mellan sina fyra söner, varvid riksenheten skulle tryggas genom att den äldste sonen och efter honom den äldste i ätten skulle ss. storfurste i Kraków utöva det s. k. principatet. Men därvid blev P. ett rov för den s. k. *delnings tidens* (1139—1300) slitningar. Principatet gick under ständiga strider ur hand i hand, och samtidigt splittrades P. alltmer genom ideliga arvskiften; i slutet av 1200-t. funnos 16 praktiskt taget fristående furstendömen. Följden blev svaghet utåt; bl. a. nödgades delriket *Masoviens furste*, *Konrad*, 1225 mot de halvilda preussarna söka hjälp hos Tyska orden (se d. o.), som med tiden skulle bli P:s farligaste fiende. Även den inre utvecklingen blev olycklig. Hierarkins makt växte, då de konkurrerande furstarna för att uppnå kyrkans värdefulla stöd överbjodo varandra i eftergifter för de andliga; adeln (*szlachta*, av ty. *Geschlecht*) ökades snabbt, då de olika furstarna dubbade nya riddare i mängd, vilkas självrådighet och självständighetskänsla

snabbt växte under den rådande förvirringen. — *Riksenhet* *en återupprättades* emellertid till en början i union med Böhmen under Wenzel (Waclaw; 1300—06), som inkallades av Krakóws borgare och besegrade de nationella konkurrenterna, samt sedan av den infödde fursten Vladislav (Władysław) Lokietek ("en aln lång", 1306—33). Denne måste emellertid bekräfta de privilegier, adeln och prästerskapet uppnått under delningstiden, samt avträda Pommerellen åt Tyska orden. Hans son Kasimir (Kazimierz) den store (1333—70) tryggade P:s ställning utåt (men avträdde Schlesien åt Böhmen) och nedlade ett energiskt arbete på P:s inre konsolidering och utveckling. Vid denna tid begynte en stark tysk invandring, vilket medförde uppkomsten av städer. De till Hansan anslutna Danzig, Thorn, Kraków och Elbing fingo därför en tysk karaktär. Även judar (se d. o. sp. 225) invandrade i stor utsträckning. Kasimirs strävanden att med stöd av bönderna bryta de högre ståndens dominerande makt fullföljdes emellertid ej efter hans död; hans systerson och efterträdare, Ludvig av Ungern (1370—82), lät för att få sin dotter Hedvigs (Jadwiga) arvskrav till tronen godkända förmå sig till vittgående eftergifter för szlachtan, som nu fick sitt första stora frihetsbrev i Koszyce 1374. — *Den jagelloniska storhetstiden* (1386—1572). Då Hedvig efter sin tronbestigning äktade den litauiske fursten Jagello, polsk konung under namnet Vladislav II (1386—1434), kom P. i personalunion med Litauen. Detta krafttillskott bidrog till

segern över den gemensamma fienden Tyska orden, som 1410 led ett fruktansvärt nederlag vid Tannenberg. Gentemot de polska stormännen var Vladislav mindre framgångsrik. Kyrkans oberoende av staten genomdrevs, och adelsmännen skaffade sig en långt gående "habeas-corpusakt". Hans son och efterträdare Vladislav III (1434—44), även ungersk konung, lät likaså stormännen regera. Under hans bror Kasimir (1447—92) bröts definitivt Tyska ordens makt: efter 13 års krig fick orden i freden i Thorn 1466 avstå West-Preussen och behålla Ost-Preussen endast ss. polskt län; i övrigt nödgades Kasimir och hans båda söner, Johan Albert (Jan Olbracht; 1492—1501) och Alexander (1501—06), bekämpa dels Ryssland, som öppet proklamerade sina krav på Litauens ryska landsdelar, dels turkarna, som föll in i det under polsk överhöghet stående Moldau. Under dessa yttre strider stadgades i det inre adelsmakten. Kasimir tvangs att underteckna det s. k. Nieszawastatutet 1454, enl. vilket ingen lag fick ändras, ingen skatt påläggas och intet häruppådd äga rum utan samtycke av adelns *sejmiki*, lantdagrar. Då dessa till ett 60-tal uppgående *sejmiki* utgjorde en alltför tungrodd apparat, sände de ombud, lantbud, till tre s. k. *sejmiki generalne*, vilka i sin tur snart sammansmälte till en enda s. k. *sejm walny*; vid dess sida fungerade senaten, sammansatt av de högsta världsliga och andliga ämbetsmännen. Denna tvåkammarriksdag legaliserades genom en konstitution av 1505, känd under namnet *Nihil novi* (intet nytt), enl. vilken ingen lag kunde genomföras utan senatens och sejmens

enstämmiga samtycke. Riksdagens svagheter voro, att den endast var sammansatt av adelsmän — den fåtaliga borgarklassen och den i realiteten livegna bondeklassen voro uteslutna — och att den verkliga makten innehades av ett fåtal rika ätter, de s. k. magnaterna. Dessutom var varje riksdagsman bunden av instruktioner från sin lokala sejmik, vilken endast respekterade beslut, som den själv gillade; följden blev, att endast enhälligt antagna beslut fingo giltighet. — Under de båda sista jagellonerna, Sigismund (Zygmunt) "den gamle" (1506—48) och Sigismund II August (1548—72) hävdade P. i det stora hela sin yttre ställning. Då Tyska orden reste sig mot P., besegrades den 1525 (se Albrekt 2). Med Ryssland uppblössade gång på gång strider, som fördes med växlande lycka. Bl. a. förvärvade Sigismund August vid Tyska ordens upplösning Livland och Kurland. Den stegrade faran från Ryssland medförde ett ökat närmande mellan P. och Litauen, i det att personalunionen 1569 förändrades till realunion med gemensamt vald konung och gemensam sejm. P. deltog även i Nordiska sjuårskriget (se d. o.). Den polska konungamakten fortfor att försvagas; under Sigismund den gamle förekom det första exemplet på de s. k. *rokosz*y, d. v. s. öppna adelsuppror mot konungen. Samtidigt öppnade szlachtan en i det stora hela misslyckad kamp mot de stora magnaterna, spec. de andliga, och sökte därvid som medel begagna sig av reformationsidéerna, som en tid vunno snabb spridning i landet, tills under Sigismund August den katolska reaktionen åter vann

överhand. — *Statsmaktens förfall* (1572—1697). Sedan formerna definitivt fastslagits för det fria konungavalet, som utgjorde den polska statens stolthet men som mer än annat också var dess olycka, valdes den franske prinsen Henrik av Valois (se Henrik sp. 645) och, sedan denne återvänt till Frankrike, vojvoden av Siebenbürgen, Stefan Bathori (1575—86), vilken med mycken kraft hävdade rikets ställning utåt, spec. mot Ryssland, men icke lyckades få bukt med szlachtan och ej heller reformera konungavalsmetoden. Efter en het valstrid utsågs sedan till konung den svenske tronföljaren Sigismund, son till den siste jagellonens syster Katarina. Under honom (1587—1632) och hans bägge söner, Vladislav IV "den duglige" (1632—48) och den svage Johan Kasimir (1648—68), förde P. mot Sverige ett långvarigt krig, vållat av Sigismunds avsättning från dess tron och av båda rikenas anspråk på Livland: delvis var kriget ett led i de katolska och protestantiska makternas jättekamp (se Trettioåriga kriget). Kriget, avbrutet genom ett stillestånd 1629—35, förlängt till 1655, avslöts, sedan ett nationellt befrielsekrig under ledning av S. Czarniecki räddat riket under Karl X Gustavs invasion, genom freden i Oliva 1660, varvid P. fick uppge anspråken på Livland. Striderna mot Sverige hindrade P. från att med kraft tillvarata sina intressen mot den vida farligare fienden Ryssland. Visserl. vann Vladislav stora framgångar i kampen mot ryssarna, men under Johan Kasimir gick det under polsk överhöghet stående kosackiska Ukraina 1667 förlorat till

Ryssland; hegemonin över den slaviska världen överflyttades därmed från Warszawa till Moskva. P:s trängsmål under de svenska striderna begagnades också skickligt av Fredrik Vilhelm av Brandenburg, som lyckades få länsplikten över Ost-Preussen upplävd. Samtidigt nådde adelsanarkin sin kulmen, och från 1650-t. började det s. k. *liberum veto* (se d. o.) komma i bruk. När den siste Vasakonungen, tvingad av ett öppet szlachtsuppror, abdikerade, förutsade han också öppet P:s undergång. Av de följande konungarna, som utsågos ur aristokratien, var *Mikael* (Michał) *Wisniowiecki* (1669—73) svag och obetydlig; *Johan Sobieski* (1674—96) förvärvade visserl. genom sina segrar över turkarna namnet kristenhetens räddare men stod lika maktlös som sina föregångare mot den inre upplösningen. — *Polens undergång* (1697—1795). 1697 valdes Fredrik August av Sachsen till polsk konung under namn av August II (1697—1733). I avsikt att befästa och utvidga sitt polska välde deltog han i anfallsförbundet mot Karl XII, som ledde till Stora nordiska kriget (se d. o.). Därunder blev P. länge krigsskådeplats, och en stor del av adeln övergav Augusts sak. Fördriven 1704 av Karl XII, som för några år satte den polske adelsmannen *Stanislaus Leszczyński* (1704—09) på tronen, återvann August efter Poltavaslaget polska tronen men låg i ständig strid med adeln. I dessa stridigheter började ryssarna med vapenmakt uppträda som medlare. Den ryska inblandningen följdes snart av preussisk; Ryssland och Preussen slöto förmlig

överenskommelse att upprätthålla det anarkibefordrande fria konungavalet; redan nu var tanken på en delning av landet uppe. Under Augusts son, den med ryska truppers hjälp (se *Poliska tronföljdskriget*) valde August III (1733—63), gick den inre anarkin så långt, att P. började betraktas som herrelöst land. Den oundvikliga katastrofen kom, då Augusts efterträdare, den polske adelsmannen *Stanislaus Poniatowski* (1764—95), eluru vald genom ryskt ingripande, sökte rädda landet genom avskaffande av liberum veto och en del andra missförhållanden. Ryssland, representerat av sin minister Repnin, tillgrep då aggressiva åtgärder och tvang med våld och korruption sin vilja igenom i en rad frågor. Särskilt underbläste ryssarna den inre oron genom att understödja den icke-romersk-katolska befolkningens (dissidenternas) krav på politisk jämlikhet. Då indignationen däröver förmådde polackerna att sammansluta sig till landets värn (konfederationen i Bar 1768), trängde ryska trupper in i landet. På Fredrik II:s förslag företogo Ryssland, österrike och Preussen 1772 P:s s. k. *första delning*, varvid Ryssland tog länderna intill Düna och Dnjepr, Preussen West-Preussen (utom Danzig och Thorn), österrike det nyr. Galizien (se karta sp. 395—396). Denna oerhörda kränkning framkallade omsider en stark nationell rörelse, och på den "stora riksdagen" 1788—92 började en grundlig omdaning av hela statsskicket. En del missnöjda magnater väddade emellertid till Katarina II av Ryssland, vilken icke dröjde att ingripa, assisterad av Preussen, med vil-

verkan av den franska julirevolutionen utbröt 1830 i ryska P. ett uppror, som f. å. blodigt kuvades. Därefter upphävdes konungariket P., och de sista resterna av polsk autonomi blevo efter ett nytt polskt uppror 1863 hänsynslöst demolerade. Ryska P. delades upp i tio "Weichselguvernement" och ställdes under ryska generalguvernörer, och en russifieringspolitik påbörjades, som fortsattes intill världskriget. Ett motsvarande förtyckningsarbete bedrevs spec. från 1870-t. i de tyska delarna, som dock uppnådde ett högt materiellt välstånd. Endast i de av österrikerna tagna områdena av P. intogo polackerna, spec. på senare tid, en från denationaliseringsförsök fredad och i många fall gynnad ställning. — Världskrigets utbrott väckte på allvar de polska förhoppningarna om P:s återupprättelse. Dessa förhoppningar knöts i regel till centralmakterna; de av Józef Piłsudski organiserade "legionerna" stredo från krigets första dagar på österrikarnas sida mot Ryssland. Sedan centralmakterna efter förhärjande strider intagit det ryska P., proklamerades P. också nov. 1916 som en fristat i "fast anslutning" till centralmakterna; i den nya staten skulle dock icke ingå Tysklands och Österrikes polska landsdelar, och även av de ryska tänkte Tyskland annektera en del. Polackerna ställde sig mycket reserverade; snart visade det sig också, att det tillsatta "statsrådet" kom i fullständigt beroende av ockupationsmyndigheterna. Efter ryska revolutionen ändrades situationen i ett slag: hindren för P:s återuppbyggande lågo nu utslutande hos centralmakterna; den revolutionära ryska regeringen erkände

genast P:s oavhängighet, även om den förutsatte polsk-ryskt militärförbund, liksom även västmakterna, som dittills bundits av hänsyn till Ryssland. Slitningarna med centralmakterna blevo däremot allt svårare. Ett manifest sept. 1917, vari dessa gävo P. en provisorisk författning och tillsatte ett regentskapsråd av tre polska män, innebar i realiteten ingen förändring i den tyska maktutövningen. — *P. som fri republik* (1918—). Centralmakternas nederlag hösten 1918 betydde den polska frihetens seger. Ockupanttrupperna lämnade landet, Piłsudski övertog statsmyndigheten, och en regering bildades av I. Paderewski. Versaillestraktaten fastställde i det stora hela det nya P:s gränser. Av de polsk-tyska områdena fick det största delen av Posen och en del av West-Preussen; Danzig (se d. o. sp. 114) skulle bilda en fri stad under N. F:s beskydd, dock med vissa överhöghetsrättigheter för P. De polsk-österrikiska områdena tillföll i det hela P., medan frågan om P:s gränser österut lämnades öppen. Gränserna ha sedan närmare fixerats: gränsen till Tyskland fastställdes 1921 av N. F:s råd, sedan en av förbittrade strider mellan tyskar och polacker föregången och efterföljd folkomröstning i Ober-Schlesien (se d. o.) ägt rum; P. fick den övervägande polska delen av området. Av Teschenområdet, som var föremål för tvist mellan P. och Tjecko-Slovakiet, erhöi däremot P. endast själva staden Teschen. Efter heta strider med bolsjeviker (vilka 1920 ryekt fram i Warszawas omedelbara närhet och tillbakaslogos av polackerna, först sedan fransk hjälp anlant) fastställdes

i freden i Riga 1921 även gränsen i ö. till sin nuv., för polackerna ganska förmånliga sträckning. P:s planer att återupprätta den forna unionen med Litauen möttes där av ett starkt motstånd, och sedan P. i samband med striden mot bolsjevikerna besatt Wilnaområdet, uppstod en långvarig konflikt (se *Litauen* sp. 610—611). Polska försök att inskränka Danzigs autonomi ha även medfört konflikter. Omgivet av föga vänskapliga stater och utan naturliga gränser, har P. upprätthållit en stark armé, härvid finansiellt understött av Frankrike, vars utrikespolitiska stöd det åtnjutit (jfr *Locarno*). Sedan Pilsudski 1922 av sagt sig riksföreståndarskapet valdes till president G. Narutowicz, som emellertid efter några dagar mördades och efterträddes av S. Wojciechowski. Förbittrade partistrider störde under det nya P:s första år statens lugn. Sedan olika reformförsök, däribland ett av W. Grabski (konseljpresident 1924—25), misslyckats, framstod för många ett stärkande av presidentens makt ss. nödvändigt. Som målsman härför gjorde Pilsudski maj 1926 en militärkupp och blev ånyo P:s verkliga herre. Till president lät han välja prof. Mosicki, varjämte en författningsändring (se ovan sp. 384) genomfördes. Se vid. *Pilsudski*.

Pole'nta (ital., av lat. *polenta*, korngryn), se *Majs* sp. 1099.

Pole'ring (av lat. *polire*, göra blank). P. av *metaller* innebär ojämnheternas avslipande l. nedtryckande, varigenom metallglansen framkallas. Grövre föremål poleras med sandbläster, smärgel- och polerskivor, smärre massföremål i pole'rtrummor, roterande cylindrar, i vilka P. sker

genom nötningen mellan föremålen, med l. utan tillsats av polermedel (smärgel, glaspulver, sand, krita, kli e. m.). Pole'rskivorna äro roterande skivor med en kantbeläggning av trä, läder, filt, kork e. d., mot vilken föremålen tryckas. Svarvade föremål försättas i rotation, varefter polermedlet tryckes mot desamma medelst träbackar l. annat. För P. av släta stål-föremål användas pole'rkedjor och pole'rmatto'r, olikformade flätverk av små stålringar. Pole'rfilar kallas skinnbeklädda, flata träribbor l. släta metallstavar, å vilka polermedlet anbringas. Pole'rduk är en med smärgel, glaspulver, järnoxid e. d. jämt ett bindemedel belagd vävnad. Nedtryckning av ojämnheter sker genom valsning, hamring l. med olika formade pole'rstål. — P. av *trä* föregås av slipning och utfyllning av porerna. Torrslipning utföres med pimpsten, polerduk e. d., oljeslipning med pimpsten och linolja, paraffinolja o. d. Fyllningen sker med polityr l. stärkelse, tungspat m. m. samt genom limning. Vid den slutliga P. bstrykes ytan med polityren, som jämnt utrives med linnelappar. — *Sten* poleras, efter avslipning, med smärgel, trippel och svavelblomma, hårdare stenarter med talk, polerrött m. m. samt vatten med tillhjälp av blyplattor och lappar samt finpoleras med torrt läder. — För *ben, horn* o. d. användas bl. a. finmalen pimpsten och vatten, vid finpolering trippel, krita m. m., ev. med tvålvatten l. olja. — Ang. P. av *glas* se *Glastillverkning*.

Pole'rrött (jfr *Polering*), *crocus*, *crocus Martii*, järnoxid, framställd genom glödgning av järnvitriol, användes till

polering av stål, sten och finare maskindelar.

Pole'rtvål (jfr Polering), puts tvål, tvålmasa, försatt med olika polermedel, ss. krita, magnesia o. d.

Pole'sie, departement i ö. Polen, kring Pripet, i huvudsak motsvarande landskapet Podlesien. Jordbruk och boskapsskötsel. 42,278 kvkm. 880,000 inv. Huvudstad Brest Litowsk.

Polhem, Kristofer (Christopher) Polhammar, f. 1661, d. 1751, adlad Polhem 1716, mekaniker. Uppvuxen i fattiga förhållanden, inskrevs P. först vid 25 års ålder vid Uppsala univ., där han vid sidan av studierna ägnade sig åt mekaniska experiment. Bl. a. iståndsatte P. ett konstup i domkyrkan. P. vann härigenom uppmärksamhet från bl. a. Bergskollegium, på vars uppdrag han utförde åtskilliga maskinella anläggningar vid svenska bergverk, bl. a. ett uppfodringsverk vid Blankstöten i Falu gruva. Efter att 1694—97 ha bedrivit studier utomlands, blev P. "konstmästare" i Falun, där han införde ett flertal nya anordningar, bl. a. stånggångar. 1697 upprättade han Laboratorium mechanicum (se Modellkammaren). 1699 grundade P. vid Stjärnsund i Dalarna ett manufakturverk, från vilket utgingo en mängd olika alster, ss. ur, lås, verktygs-, textil- och jordbruksmaskiner. Även som vattenbyggare utövade P. en betydelsefull verksamhet. En av P. uppgjord och av Karl XII understödd plan till en kanal mellan Östersjön och Kattegatt förföll efter konungens död. Senare utförde P. dockor i Karlskrona samt kanalarbeten vid Trollhättan och Södersluss i Sthlm.

Kristofer Polhem på äldre dagar. Pastell av Gustav Lundberg(?).

Polhemsfonden, Polhemspriset, se Svenska teknologföreningen.

Polhemsknut, se Cardanlänk.

Polhöjd, himmelspolens höjd (se Astronomiska koordinater) för en viss observationsort. P. är lika med ortens geografiska bredd. Undersökningar, av bl. a. M. Nyrén, ha ådagalagt, att P. varierar med en årlig och en något längre period (maximivariation 0".7, motsvarande en förskjutning från polens medeläge på jordytan av omkr. 10 m.).

Polia'nder, Johann, f. 1487, d. 1541, tysk reformator, kyrkoherde i Königsberg 1525. P. var vid disputationen i Leipzig 1519 sekreterare åt Eck men fattade sympati för Luther och medverkade vid reformationen i Ostpreussen. P. skrev psalmer (bl. a. Sv. ps. 16; bearb. av Wallin).

Polianit, se Mangannalmer.

Polichinell [-sjinä'll] (fr. *polichinelle*), se *Pulcinella*.

de Polignac [dø pålinja'kk], Jules, f. 1780, d. 1847, prins, fransk politiker, en av ledarna för den av återkomna emigranter uppburna reaktionära politiken efter 1814 och Karl X:s förtrogne. 1823—29 sändebud i London, därefter konseljpresident och utrikesminister, bar han det närmaste ansvaret för de händelser, som ledde till julirevolutionen (se Frankrike sp. 517 f.). P. dömdes till livstids fängelse men frigavs 1836.

Poliklini'k (av grek. *po'lis*, stad), se *Klinik*.

Poliomyeli't (av grek. *polio's*, grå, och *myelo's*, märg), barnförslamning.

Poli's (fr. *police*, av *politeia*, se *Politi*), den form av *politi*, som avser att upprätthålla ordning inom samhället och svara för enskildas säkerhet genom att övervaka föreskrifternas efterlevnad; även den myndighet, som utövar sådan verksamhet. Med hänsyn till polismyndighetens olika verksamhetsområden plägar man skilja mellan *kriminalpolis*, *ordnings- och säkerhetspolis*, *sedlighetspolis* samt *hälsopolis*. Den svenska polisorganisationen har genom lag om poliväsendet i riket 6 juni 1925 och polisreglementet 26 sept. 1925 undergått en genomgripande reform. Sålunda skall riket, vad beträffar landsbygden fr. o. m. 1932, i övrigt fr. o. m. 1926, vara indelat i *polisdistrikt*. Varje stad, i allm. varje köping och på landsbygden varje landsfiskalsdistrikt utgör ett sådant distrikt. *Polisnämnd* kan inrättas i kommun, som bildar eget *polisdistrikt*, och har att till vederbö-

rande kommunala representation avge förslag i frågor rörande poliväsendet. För polisverksamhetens upprätthållande skall inom varje polisdistrikt finnas anställd erforderlig personal, som kan bestå av *polismän*, *fjärdingsmän*, *ordningsmän* m. fl. Dessa skola avlönas av polisdistriktet. Härjämte skall polisdistrikt hålla uniformering, beväpning, byggnader, arrestlokaler, telefon o. d. — Vissa städer äro skyldiga att hålla *reservpolismän* att tillfälligt biträda vid ordningens upprätthållande å annan ort samt *kriminalpolisavdelning*, dels för stadens eget behov, dels (enl. K. M:ts bestämmande) för användning utom vederbörande stad. — För landstingsområdes behov kan landsting organisera *ordningspolisavdelning*. Upprätthållandet av polisverksamheten står under länsstyrelsens kontroll. Ordinarie befattningshavare vid poliväsendet (utom polismästare m. fl.) tillsätts av länsstyrelsen (i Sthlm av Ö. Ä.). Fjärdingsmän väljas av vederbörande kommun. I övrigt tillsätts och entledigas dessa befattningshavare i stad av polischefen och å landsbygden av länsstyrelsen, dock att ordinarie polisman, som tjänstgjort längre tid och erhållit s. k. ständigt förordnande, kan skiljas från sin tjänst endast av domstol l. poliskollegium. *Polischef* är i stad polismästare, om sådan finnes, annars borgmästaren l. viss led. av magistraten (om magistrat ej finnes, kommunalborgmästaren l. stadsstyrelsens ordf.) samt i annat polisdistrikt landsfiskalen. För varje landstingsområde och för stad, som ej deltar i landsting, skall finnas ett *poliskolle-*

g i u m, bestående av 4 led. jämte suppleanter, tillsatta för 4 år. Ordf., som skall vara lagfaren underdomare, tillsättes av K. M:t. led. väljas av landsting l. stadsfullmäktige. Poliskollegium har att ålägga vissa strängare straff för tjänstefel. — Särskild fästningsspolis finnes vid Boden och Karlsborg. Till flottan hör en poliskår, bestående av polis-kommissarie, polisöverkonstaplar och poliskonstaplar. — I händelse av krig upprättas krigsspolis-avdelningar för allmän polisuppsikt inom etappområdet.

Polis (fr. *police*, möjl. urspr. av grek. *apo'deiksis*, bevis), försäkringspolis, se Försäkring.

Polisarrest, se Fängelse sp. 849.

Polisbricka, legitimationsmärke för polis, som icke är uniformerad.

Polisdomare, Polisdomstol, se Poliskammare.

Polisförfattningar, av länsstyrelse, ö. Å. l. magistrat utfärdade föreskrifter rörande ordning, hälsovård, brandväsen, trafik m. m. inom städer och andra tätbefolkade platser.

Polisförhör, den av polismyndighet verkställda undersökning rör. brott, som plägar föregå rannsakingen inför domstol och som har till ändamål att insamla upplysningar ang. brottet och gärningsmannen.

Polisförseelser, polismål, straffbara handlingar av mindre svår beskaffenhet, till skillnad från brott. P. avhandlas i allm. i specialförfattningar, t. ex. ordningsstadgan för rikets städer, men äro stundom straffbelagda i Strafflagen, t. ex. fylleri, oljud, överdådig framfart m. fl.

Polishäkte, se Fängelse.

Polisintendenter, fyra i Sthlm, två i Göteborg, polismästarens närmaste män.

Poliskammare, särskild polismyndighet i vissa städer. P. kan vara organiserad så, att polismästaren där utövar såväl domsrätten vid polisförseelser som övrig polismyndighet l. så, att verksamheten är uppdelad på två avdelningar, den egentliga P. under polismästaren (som handhar de administrativa polisärendena), och polisdomstolen under en särskild polisdomare. Särskilda P. med domsrätt finnas i Eskilstuna, Norrköping och Karlskrona. Polisdomstolar finnas i Sthlm, Göteborg, Malmö och Hälsingborg.

Poliskollegium, se Polis.

Poliskommissarie, polistjänsteman under polischef, som är chef för polisstyrka l. del därav i städer och stadsliknande orter.

Polismästare, se Polis och Poliskammare.

Polisnotarie och Polissekreterare, befattningshavare vid poliskammare l. polisdomstol.

Polisnämnd, se Polis.

Polisöng (av fr. *polisson*, gatpojke), kindskägg.

Polissekreterare, se Polisnotarie.

Polisskolan i Stockholm, en statens anstalt vid Stockholms polisverk för teoretisk och praktisk utbildning för polistjänst. Styrelsen utgöres av polismästaren ss. ordf. och två av K. M:t utsedda led. Dess föreståndare är 4:e polisintendenten i Sthlm.

Polisunderrättelser, en i Sthlm av chefen för kriminalpolisavdelningen ss. tjänstemeddelande utgiven publikation, innehållande efterlysningar, uppgifter om efterlysta och lösdrivare, förteckning å stulna saker m. m.

Polisuppsikt, den särskilda uppsikt över enskild person från polismyndighets sida, som i de flesta länders lagstiftning kan förekomma ss. särskild straffpåföljd. I Sverige förekommer P. i form av övervakning av villkorligt frigivna fångar och lösdrivare.

Polite'ss (fr. *politesse*, av *polir*, polera), belevnhet, fint uppträdande, artighet.

Politi' (av grek. *politēia*, stats- l. stadsförvaltning, av *polis*, stat, stad), sammanfattningen av de för en stat (l. mindre samhälle inom denna) gällande förordningar rörande invånarnas säkerhet, lugn, bekvämlighet etc., d. v. s. inre förvaltning. Man plägar skilja mellan *personpoliti*, d. v. s. åtgärder för registrering och identifiering av befolkningen ävensom skyddsåtgärder för enskilda på grund av fattigdom, sjukdom, vanart m. m., *socialpoliti*, d. v. s. åtgärder för allmän sedlighet, hälso- och sjukvård, arbetarskydd m. m., *kulturpoliti*, d. v. s. anstalter för undervisning, skydd för forn- och naturminnen etc., *näringspoliti*, d. v. s. åtgärder med avseende å företag av olika slag, kontroll över vissa varor, uppmuntrande av näringar m. m., *samfärdspoliti*, d. v. s. åtgärder för fastigheters registrering och gränsreglering, planmässigt bebyggande av samhällen, anläggning av vägar, gator o. d., kontroll å fortskaffningsmedel, samt allmän ordnings- och säkerhetspoliti, den egentliga polisverksamheten. — **Politirätt**, äldre benämning på rättsreglerna om politi.

Politik (av grek. *politiko's*, hörande till staten), i teoretisk mening läran om staten och dess

funktioner (statslivet): i praktisk bet. statslivet självt, allmänna angelägenheter, statskonst; i överförd bet. slughet, beräkning. — **Politiker**, person, som ägnar sig åt politik. — **Adj.**: *politisk*. — **Politise'ra**, driva l. diskutera politik.

Politiken. 1. Se **Folkets Dagblad Politiken**. — 2. [-ti'kken]. Morgontidning i Köpenhamn, Danmarks främsta radikala tidning, grundad 1884 av V. Hörup (red. till 1901) och E. Brandes (red. 1901—04). Red. sedan 1904 H. Cavling.

Politi'mål, se **Ekonomi**.

Politisk ekonomi, föråldrad beteckning för nationalekonomi.

Politisk förbrytelse, se **Strafflagstiftning** och **Utlämnning**.

Polity'r (lat. *politu'ra*), glaus-slipning; glaus; spritlack (se **Lack 1**); belevnhet, (blott yttre) förfining.

Poliva'nov, **Aleksej Andrejevitj**, f. 1855, d. 1920, rysk general, var 1915—16 (efter Suchomlinov) krigsminister. P. ingick sedermera i bolsjevickisk tjänst.

Polizia'no [på'lisi-], **Angelo**, f. 1454, d. 1494, italiensk skald och humanist, prof. i antik litteratur i Florens 1480. P. var en av renässansens främsta latin-skaldar men har haft större betydelse genom sina italienska dikter, episka, lyriska och dramatiska (herdedramat *Orfeo*, 1472).

Pol'je, plur. *pol'jor*, se **Dal** sp. 1560.

Polk [på'ok], **James**, f. 1795, d. 1849, jurist, För. Stat:s elfte president (1845—49), demokrat. Under hans regim gjordes landförvärv genom uppgörelse med

Pollen. Pollenkorn (alla i samma förstoring). 1 gran och 2 tall (med två luft säckar, som mänska spec. v.), 3 vinterrek, 4 gul näckros, 5 björk, 6 gråal, 7 bok, 8 parklind. 4 och 8 insektblommor, övriga vinblommor. 5—8 med tydliga porer.

England om Oregon samt genom krig mot Mexiko.

Polka (av tjeck. *pulka*, halvsteg), en under 1800-t:s förra hälft införd pardans av böhmiskt ursprung i $\frac{3}{4}$ takt och raskt tempo. Namnet hänför sig till de för P. utmärkande hoppande halvstegen. I Sverige uppstod en folklig, rytmiskt något avvikande variant av P., polkett. — **Polkahår**, kortklippt hår, rakt avklippt vid nackens övergång i halsen. Jfr *Shingling*.

Pollajuolo [-joälä], 1. Antonio (del) P., f. 1429, d. 1498, italiensk bildhuggare, målare och kopparstickare, urspr. guldsmed, huvudsakl. verksam i Florens. Hans huvudverk som skulptör äro två bronsgravvårdar i Peterskyrkan i Rom över påvarna Sixtus IV (se ill. till *Gravvård* sp. 1475—76) och Innocentius VIII, båda präglade av dekorativ känsla och inträngande naturalism. Som målare arbetade P. i en kärv och kraftfull stil. Till medhjälpare använde han ofta sin broder Piero, f. 1443, d. 1496. — 2. Simone (del) P., se *Cronaca*.

Pöllare (lty. *poller*), pjäs (av timmer l. järn) på däck l. (av järn l. granit) på kaj för beläggning av ändar.

Pöll (lat., fint mjöl), ståndar m jöl, "frömjöl", stoftfina korn (pollenkorn), fanerogamer-

nas hauliga fortplantningskroppar, motsvara vissa ormbunskväxters mikrosporer (se *Spör* och *Generationsväxling*, schemat). Pollenkornen bildas i blommornas ståndare, varvid reduktionsdelning (jfr *Cell* sp. 1126 f.) äger rum. De omges av en cellvägg med ett inre skikt (inti'n) av cellulosa och ett yttre (exi'n), impregnerat med kutin (jfr *Epidermis*) och spec. hos insektblommor, rikt försett med lister, taggar o. d. (för att fastna på insekterna) samt vanl. även med porer, som underlätta grönningen. Sedan ett pollenkorn genom pollinationen (jfr d. o.) överförs till märket av en pistill (hos gymnospermer direkt till ett fröämne), gror det under inverkan av från märket avsköndrad saft och en pollenlang växer ut, som genom stiftet tränger in i fruktämnet och där växer in i ett fröämne.

Pollen. Groende pollenkorn på ett märke. m märkespapiller, som uppfångat kornen. ps pollenlangar.

vanl. genom dettas mikropyle. Genom kärndelningar ha tidigare flera kärnor uppkommit i pollenslangen; av dem delta två i befruktningen (se d. o.). Jfr *Pollenanalys*.

Pollenanalys, metod för undersökning av lagerföljden, spec. i torvmossar, med ledning av fossilt pollen (jfr d. o.). I torv, dy, gyttja etc. anträffas ofta stora mängder dylikt av flertalet vanliga skogsträd, ss. gran, tall, björk, al, ek m. fl. Enär skogsträdens pollen vanl. sprides med vinden, nedfaller under en mosses tillväxt pollen i denna från kringliggande skogar och konserveras i torven (tack vare exinets motståndskraft mot förmultning). Härigenom inregistreras sammansättningen vid olika tider av dessa skogar. Vid pollenanalytisk undersökning av en trakts skogshistoria insamlas från någon torvmark en serie torvprov, tagna med små mellanrum från torvmarkens yta ned till dess botten. Pollenkorn från vart prov räknas under mikroskop, varefter procenttal för de olika pollenslagen uträknas. Sedan konstrueras ett "pollendiagram" med torvmarksprofilen som ordinata och trädslagens pollenprocenttal som abskissor. Variationerna i de olika trädslagens pollenkurvor kunna i allm. lätt igenkännas i de olika torvmarkerna i trakten. Om man t. ex. genom ett arkeologiskt fynd daterat en nivå i en torvmark, har man därigenom möjlighet att på pollenanalytisk väg överföra denna åldersbestämning till andra torvmarker. Genom undersökning av submarina torvförekomster efter kusterna l. av torvmarker, som uppstått på gammal havsbotten, kan vid. på pollenanalytisk väg anknytning

ernås mellan de senkvartära nivåförändringarna och skogarnas invandring och utvecklingshistoria.

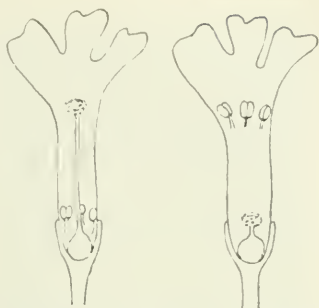
Pollenblomma, se *Pollination*.

Pollenkorn, *Pollenslang*, se *Pollen*.

Polle'tt (möjl. av lat. *pollet*, det gäller), märke (särskilt av metall), vilket gäller ss. inträdeskort, biljett l. kontrollmärke. — *Pollette'ra*, mot kvitto inregistrera resgods, som befordras i godsvagn.

Pollinatio'n (av *pollen*, se d. o.), överförande av frömjöl från ståndarna till pistillens märke i fanerogamernas blommor (hos gymnospermer direkt till fröämne-na). P. är nödvändig för befruktningen (jfr d. o.). Den kan ske med hjälp av vinden (vindblommor, *anemofi'la* blommor), vatten (*hydrofi'la* blommor), insekter (*insektblommor*, *entomofi'la* blommor), fåglar (*ornitofi'la* blommor) l. stundom andra djur. I dessa fall sker P. vanl. från en blomma till en annan (*korspollination*, *korsbefruktning*, *allogami'*), i många andra fall sker P. inom en och samma blomma (*självpollination*, *självbefruktning*, *autogami'*). Ett specialfall av sistnämnda typ är *kleistogami'* (jfr *Blomma* sp. 118). Självpollination sker vanl. som följd av ståndarnas och pistillernas inbördes läge l. egna rörelser. De flesta blommor äro *anemo-* l. *entomofila*; *hydrofila* äro blott en del vattenväxters blommor, *ornitofila* vissa tropiska blommor, som besökas av honungssugare l. kolibrifåglar (*kolibribloomor*). — Vindblommor förekomma bl. a. hos flertalet barrträd, hängväx-

ter (dock ej *Sa'llie*), gräs och halvgräs. De ha ymnigt, torrt, lätt pollen (om barrträdens pollen se ill. till d. o.) samt ofta långa ståndarsträngar och stora märken; härigenom underlättas pollens utkastande, spridning och uppfångande. Blommorna äro vanl. små och sakna granna färger, doft och honungsavsöndring. — Blommor med korsbefruktning kunna vara enkönade (monoika, dioika l. polygama); självbefruktning förhindras även genom självsterilitet (oemotaglighet för eget pollen), dikogami' (se d. o.), heterostyli' (se nedan) samt talrika speciella anordningar i blombyggnaden (betecknade som herkogami'), vilka tvinga en besökande insekt att överföra pollen från en blomma till en annan. Om insektblommornas pollen se d. o. Vid heterostyli förekomma två l. flera slags blommor, på skilda exemplar, med olika längd på ståndare och stift (heterostyla blommor). Hos t. ex. *Pr'imula* finnas longistyla blommor med långt stift och ståndarna fästade inne i kronpipen samt brevistyla blommor med kort stift och ståndarna fästade i kronpipens mynning. Ståndarknapparnas och märkenas inbördes läge är här sådant, att en insekt kan överföra frömjöl endast till märket i en blomma av motsatt typ. Hos fackelros förekomma tre slags blommor. — Insektblommor erbjuda insekten ofta frömjöl (pollenblommor, t. ex. vallmo, rosor), stundom näringsrika hårmen vanl. honung (honungsblommor) som näring. Honungen är ofta dold bakom hår, bikrona (t. ex. hos fam. *Borragina'ceae*) etc. l. förvaras i honungsgömmen (jfr Honungskörtlar) l. är

Pollination. Heterostyli hos *Pr'imula*. Den del av insektkroppen, som berör ståndarna i den ena blommån, träffar sedan pistillen i den andra.

genom annan anordning i blombyggnaden (t. ex. kronans läppform hos fam. *Labia'tae*) skyddad och åtkomlig endast för vissa insekter. Ärtväxter t. ex. besökas vanl. av humlor l. bin, kaprifol och andra med djup och trång kronpip l. sporre besökas av fjärilar, floekblomstriga växter vanl. av flugor. Som lockmedel tjäna stora, starkt färgade hylle- l. högblad samt lukt. Kvälls- och nattblommor, som besökas av svärmare och spinnare, ha vanl. ljusa blommor med mycket stark doft. — Av mera komplicerad typ äro sådana blommor, där insekten lockas i en fälla och kan uppnå friheten endast genom att passera ståndare och märke i bestämd ordning. Hit höra många orkidéer, t. ex. guckuskon, vilken besökes av bin, samt *Aristolochia* och många arter av fam. *Ara'ceae*, som på liknande sätt utnyttja flugor. En egendomlig P. förekommer hos *F'icus* (se d. o.).

Pollock (på'llök), sir **F r e d e r i e k**, f. 1845, engelsk rättsvetenskapsman, prof. i Oxford 1883—1903, sjörrättsdomare 1914. Av P:s många betydande arbeten må nämnas *History of English law* (2

dlr 1895; utg. tills. med F. W. Maitland) och *The League of Nations* (1920).

Pollopa's, ett av österrikarna F. Pollak och K. Ripper 1924 uppfunnet kolloidalt ämne, som framställes genom kondensation av karbamid och tiokarbamid med formaldehyd. P. är färglöst, genomskinligt, något mjukare än glas, lättbearbetat, motståndskraftigt mot syror, väder och vind, samt uthärdar temperaturer upp till 280° C.

Pollutio'ner (av lat. *polluere*, orena), ofrivilliga sädesuttömningsar, vanl. under sömnen. Vid måttlig förekomst äro P. snarast ett symptom av sexuell återhållsamhet och utan betydelse. Vid sexuell överretning kunna P. förekomma i stort antal och åtföljas av neurasteniska rubbningar, varvid regelbundet och hygieniskt levnadssätt, spec. i sexuell avseende, torde vara det enda rationella behandlingssättet.

Po'llux, se *Castor*, *Dioskurer* och *Elmseld*.

Polning (av eng. *pol*, stör), se *Koppar* sp. 1191.

Po'lo (eng. *polo*, av tibet. *pulu*, boll), bollspel, som utföres till häst och med klubbor. P. fordrar snabbhet, vändbarhet och utbällighet hos hästarna, "poloponies". Dessa äro vanl. småvuxna fullblodshästar, spec. dresserade och tränade. Under spelet byter varje ryttare häst 4 å 5 ggr. Banan är en jämn gräsplan. P. är mycket utbredd i England, Amerika, Spanien, Frankrike, Belgien och förekommer vid Olympiska spelen. — Om vattenpolo se *Bollspel* sp. 245 f.

Polo [på'-]. Marco. f. 1254. d. 1323. venetiansk resande. P. reste 1271 över Bagdad, Persien och Central-Asien till Kina. Han

anlände till Peking 1275 och var i Kublai khans tjänst i 17 år, varunder han besökte de flesta av Kinas provinser. På hemresan 1292—95 tog han sjövägen förbi Bortre Indien och Ceylon till Ormuz och fortsatte över Persien och Konstantinopel. I genuesisk fångenskap (1298—99) dikterade P. för en medfånge sina upplevelser och iakttagelser, som han utgav i en reviderad upplaga 1307 (sv. övers. 1917). Hans bok vidgade i hög grad kunskapen om ö. Asiens länder och har påverkat den senare medeltidens strävan att finna nya vägar dit. Nyare forskningar ha i många fall bekräftat P:s uppgifter.

Polo'nia, lat., Polen.

Polo'nium, se *Radium*.

Polonä's (fr. *polonaise*, eg. polsk). 1. Se *Dans* sp. 77. — 2. Ett slags överklänning, vanl. med uppdraperade skört. P. var modern på 1700-t. och 1880-t.

Polpapper, *polreagenspapper*, papper, indränkt med en lösning av ett salt och en indikator, vanl. natriumnitrat och fenolftalein. Beröres fuktigt P. med två ledare, mellan vilka en potentialskillnad finnes, inträder genom saltets elektrolys rödfärgning vid den negativa polen. Ett med jodkalium-stärkelseslösning preparerat P. visar en svartblå färgning vid den positiva polen.

Polska, se *Dans* sp. 74 och *Folkmusik* sp. 264.

Polska korridoren, se *Polen* sp. 377.

Polska språket, se *Slaviska språk*.

Polska tronföljdskriget kallas det krig, som med anledning av en tronstrid i Polen efter August II:s död 1733 utbröt mellan å ena sidan Frankrike och Spanien, å den andra Österrike

och Ryssland. Frankrikes tronkandidat var Stanislaus Leszczyński, Rysslands och Österrikes konung Augusts son Fredrik August. Franska försök att vinna Sveriges stöd åt Stanislaus avvisades av Arvid Horn. Ytterst var P. ett utslag av en långvarig spänning mellan Frankrike och Österrike. I Polen segrade östmakterna fullständigt, och Stanislaus måste fly. Frankrike besatte emellertid Lothringen och segrade även på den italienska krigsskådeplatsen. 1735 ingingos fredspreliminärer, vilka bekräftades genom en fred i Wien 1738. August erkändes som polsk konung; som ersättning fick Stanislaus Lothringen, vilket efter hans död skulle tillfalla Frankrike. Lothringens dåv. hertig, Frans Stefan, erhöll successionsrätt till Toscana, och Österrike erhöll av Spanien Parma mot avträdande av Neapel-Sicilien till den spanske prinsen Karl.

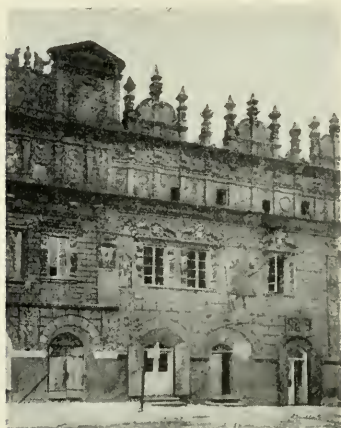
Polsk bank, ett hasardspel med kort.

Polsk konst. På grund av politiska förhållanden och Polens läge mellan olikartade kulturområden, italienska och tyska å ena sidan, bysantinsk-ryska å andra, har P. haft svårt att följa en inhemsk utvecklingslinje. De främmande stilinflytelserna ha ofta varit så starka, att de helt behärskat resp. perioder. Man märker dock en känsla för det pompösa i formen och de stora måtten som det i stort sett karaktäristiska för P. — Den äldsta kyrkliga *arkitekturen* i sten visar dels bysantinsk, dels romansk stil; på berget Wawel vid Kraków finnas lämningar av sådana kyrkobyggnader från 1000- och 1100-t. Spetsbågen kom till Polen med franska cisterciensmunkar,

Sigismundskapellet vid domen i Kraków med gravmonument över Sigismund I och Sigismund II August.

och under 1200- och 1300-t. uppfördes ett stort antal kyrkor i gotik, t. ex. den mäktiga Mariakyrkan i Kraków (se ill. till d. o.). Genom den jagelloniska ättens förbindelser med Italien infördes renässansen. Sigismunds- (I. Jagelloniska) kapellet vid domen i Kraków, påbörjat 1519 av florentinaren Bartholomeo Berecci, har betecknats som den italienska renässansens märkligaste byggnadsverk n. om Alperna. Säreigna för profanarkitekturen under 1500—1600-t. äro de fasadkrön, varmed taken maskerats, och de uppåt avsmalnande, pilasterliknande förtjockningarna vid husbasen, som ge husen fästningskaraktär. Det medeltida slottet i Kraków ombyggdes under 1500-t. till ett ståtligt renässanspalats med tre våningar arkader inåt gården. Barocken representeras främst av slottet Wilanow vid Warszawa,

Renässanshus i Kasimierz.

en anläggning av italienaren Guiseppe Belotti på 1680—90-t. med trädgårdsfasad av tysken Pöppelmann, August den starkes hovarkitekt, och huvudfasadens skulptur av Andreas Schlüter. I Warszawa byggdes under 1600- och 1700-t. flera palatslika privathus i barock, rokoko och nyklassicism. Under 1800-t. voro de ledande arkitekterna polacker med tysk skolning och smak; den mest originelle var Franz Maczynski. — *Skulpturen och måleriet* under medeltiden står i tydligt beroende av utlandet, under 1400-t. företrädesvis Böhmen och Nürnberg. Den s. k. Krakówskolan har tysk karaktär. Wit Stwosz, l. Veit Stoss, vars polska ursprung ivrigt förfäktas, var en lång tid verksam i Kraków, i vars Mariakyrka hans huvudverk finns, ett väldigt altarskåp med talrika skulpterade figurer (se ill. till Stoss). Under 1500-t. tillkommo ett flertal praktfulla gravmonument i italiensk renäs-

sansstil, de intressantaste i Mariakyrkan och domen i Kraków. den stad, som i alla tider varit huvudorten för P. Under nyklassicismen tillkallades för de större beställningarna utlänningar, bl. a. Thorvaldsen. Först under 1800-t:s senare hälft ha inhemska krafter skapat sig namn som skulptörer, så Wacław Szymanowski (f. 1859) och Ksawery Dunikowski (f. 1876), båda påverkade av fransk bildhuggarkonst, den senare mest av Rodin. — Bland infödda målare vid mitten av 1800-t. står främst Jan Matejko (se d. o.), romantiker betr. innehållet, realist i utförandet, vars jättedukar med framställningar ur Polens historia hade en nationell syftning. Józef Chelmonski (f. 1850, d. 1914) är känd för sina djärva, nästan brutala djurmålningar. Stanisław Wyspiański (se d. o.) var en ytterst personlig konstnär, som mer än

Den ukrainske siaren Wernyhorna förespår Polens undergång. Målning av Jan Matejko.

någon annan målare försökt få fram den polska egenarten. Mot slutet av årh. bryter naturalismen igenom tack vare den kritiska verksamhet, målaren Stanislaw Witkiewicz (d. 1915) utövade i strid mot historiemåleriet. De mera romantiska strävandena att skapa en inhemsk stil ur det rika formförråd, som den polske bonden bevarat i sin gårds träarkitektur och inredning, har resulterat i Zakopane-stilen, så kallad efter en ort i Karpaterna.

Polsk litteratur. Den polska medeltidslitteraturen är obetydlig, starkt kyrkligt påverkad och mestadels skriven på latin. Viktigast äro en rad latinska krönikor, annalerna; en del religiösa dikter skrevos dock på polska, bl. a. nationalhymnen *Bogurodzica* (Guds moder). — Tack vare humanismens och protestantismens inflytande inträdde från mitten av 1500-t. Polens s. k. litterära guldålder, vars centralfigurer voro *Rej av Naglovice* (f. 1505, d. 1569), den polska prosans skapare, och *Jan Kochanowski* (se d. o.), skaparen av den polska poetiska stilen, ss. lyriker öoverträffad under ett par hundra år. — Med den katolska reaktionens seger inträdde i början av 1600-t. andlig stagnation. Litteraturen var till innehållet obetydlig och formellt förkonstlad; till poesins bruk skapades ett fruktansvärt polsklatinskt blandspråk (makaronism): enstaka verk av värde, så *Wacław Potockis* (f. 1622, d. 1696) präktiga episka dikt om turkiska kriget 1621, förblevo opublicerade. Förfallet, som gick hand i hand med det politiska, kulminerade under August II:s och III:s tid. — Det patriotiska

Landskap i närheten av Kraków. Målning av Stanislaw Wyspiański.

uppvaknandet inför och under delningskatastrofen åtföljdes även av litterärt uppsving, starkt präglad av de franska upplysningsidéerna; nu vidtog den fransk-klassicistiska tiden, karaktäriserad av skarpsinne och formell elegans men också av torrhet och köld; riktningens mest lysande representant var biskop *Ignacy Krasiecki* (f. 1735, d. 1801). Efter delningarna, då polackerna satte sina politiska förhoppningar till Napoleon, ökades det franska inflytandet än mer, och P. blev till en tid icke stort annat än fransk efterklang. — En pånyttfödelse kom på 1820-t. med romantiken, som, även om den i början ledde till tysk i st. f. fransk imitation, snart utlöste en äkta nationell konst. Dess representanter bruka sammanföras i två diktarskolor, dels den ukrainska, vars förgrundsfigurer voro *A. Malezewski* (f. 1793,

d. 1826), J. Zaleski (f. 1802, d. 1886) och S. Goszczyński (se d. o.), vilka tecknade var sin speciella sida av Ukrainas liv, dels den s. k. litauiska, vars stora namn var Adam Mickiewicz (se d. o.), den polska poesins verkliga banbrytare. Denna polska romantik fick efter 1830, fastän tyngdpunkten för Polens litterära liv flyttades till Paris, ytterligare nationell fördjupning; länge var litteraturen nästan enda uttrycket för Polens nationella liv. Främst inom emigrationsdiktningen stod Mickiewicz, därefter fantasten och fullblodsromantikern J. Słowacki (f. 1809, d. 1849) samt tankelyrikern Z. Krasiński (se d. o.). Den mera jordbundna litteraturen i hemlandet sökte samtidigt, även den, verka i patriotisk riktning, huvudsakl. dock genom en dyrkan av det förflutna, som lätt blev reaktionär; så i greve H. Rzewuski (f. 1791, d. 1866) och J. Kraszewski (se d. o.) produktion. — Det bakslag, de polska frihetsdrömmarna rönt 1863, gjorde slut på den romantiska perioden. Strävande att tjäna sitt land icke genom ofruktbara svärmerier utan genom praktiskt "organiskt" arbete för dess kulturella höjande, bröt man med de idealistiska traditionerna; engelsk positivism och tysk materialism blevo dagens lösen. Till en början predikades uppgående i materialistiska intressen, kosmopolitism och resignation inför de främmande förtryckarna; sedermera framträdde en nykter realism, som måttfullt tecknade typer, karaktärer och känslor efter verkligheten. Den poetiska alstringen råkade en tid ur modet; bland skalder märkas dock A. Asnyk (f. 1838, d. 1897) och

Marja Konopnicka (f. 1846, d. 1910). Mest odlades romanen, spec. den sociala, så av Eliza Orzeszkowa (se d. o.), A. Glowacki (se d. o.) o. a.; efter att en tid ha varit i misskredit fick också den historiska romanen en renässans genom Nobelpristagaren Henryk Sienkiewicz' (se d. o.) skildringar ur Polens förflutna. — I opposition mot realismen uppträdde i början av 1890-t. en nyromantisk riktning, Det unga Polen. Urspr. ett språkrör för importerade modernistiska idéer, bröt den skarpt med positivismens förståndsmässighet och dess krav på en didaktisk riktning i litteraturen; den krävde frihet för känsla och fantasi och konstens absoluta obundenhet av alla logiska och moraliska band. Hänsynslösast predikades dess program av S. Przybyszewski (se d. o.); till de mera renodlade representanterna hörde visionären S. Wyspiański (se d. o.), den starkt religiöst betonade lyrikern J. Kasprówicz (f. 1870), reflexionslyrikern L. Staff (f. 1878) o. a. Samtidigt krävde man också frihet att ge uttryck åt nationella strävanden: den nyromantiska riktningen blev, också den, bärare av Polens frihetskrav, som åter började förkunnas trotsigt och fritt, främst av S. Żeromski (se d. o.), sitt lands förmanare, tuktare och vägledare före och efter frigörelsen, ansedd som dess främste nutida författare. Bland de många, som snarast fortsätta äldre traditioner och endast i vissa punkter påverkats av den nya riktningen, märkes det moderna Polens andre store författare, Nobelpristagaren W. Reymont (se d. o.).

Pol-sko, se Magnet sp. 1055.

Polskt förband, se Mur sp. 359.

Polstjärnan, lat. *Pola'ris*, stjärna av 2:a storleken i Lilla Björnen (se Björnen), är den för blotta ögat synliga stjärna, som f. n. (jfr Precession) befinner sig närmast n. himmelspolen (polardistans omkr. 1° 9').

Polstyrka, se Magnetiskt fält sp. 1059.

Polta'va, huvudstad i en krets med samma namn, Ukraina, Ryssland, vid Dnjeprs vänsterbiflod Vorskla. Stora marknader. 90,000 inv. — Om slaget vid P. 1709 se Stora nordiska kriget.

Poltora'tsk, före 1918 Askabad, huvudstad i Turkmenistan, Ryssland, vid Transkaspiska järnvägen. Silkesodling. Handel. 30,000 inv.

Polus, Tomas, f. 1634, d. 1708, greve (1698), kansliråd och statssekreterare för utrikes ärenden 1693. P. var från 1695 lärare åt kronprins Karl, utnämndes 1697 till statsråd och följde Karl XII i fält. P. utövade aldrig större politiskt inflytande.

Polvarp, se Sammet.

Polyade'lphia (av grek. *poly's*, mången, och *adelfo's*, broder), se Sexualsystemet.

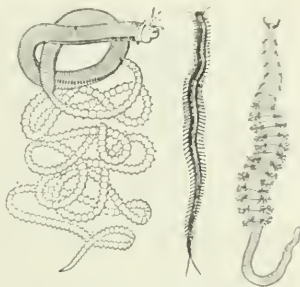
Polyandri' (av grek. *poly's*, mången, och *anc'r*. man), en kvinnas samtida äktenskap med flera män. Jfr Äktenskap.

Polyandria (jfr Polyandri), se Sexualsystemet.

Polyarki [-ki'] (av grek. *poly's*, mången, och *a'rkein*, härska), mångvälde.

Polyartri't, *polyarthrit* (av grek. *poly's*, mången, och *a'rtron*, led), se Ledgångarnas sjukdomar.

Polybasi't, $\text{AgSbS}_3 + 4\text{Ag}_2\text{S}$.

Polychaeta. Fr. v. Palolomask. — En art *Nereis*. — En art *Arenicola*.

svart, metallglänsande mineral. viktig silvermalm.

Poly'bios, f. omkr. 200, d. 120 f. Kr., grekisk historiker, jämte Tukydidens och Tacitus antikens främste. P. vistades 166—150 f. Kr. som gisslan i Rom, där han i Scipio Africanus d. y. fann en vän. Han är den förste, som i skrift utvecklat Roms världshistoriska betydelse. Hans om historisk skarpblick och grundlig forskning vittnande historia i 40 böcker, varav 5 bevarats (sv. övers. 1833—34), behandlar tiden 266—168 f. Kr., d. v. s. tiden för det romerska världsväldets grundande.

Polychae'ta, *polychae'ter*, en ordn. Borstmaskar. Huvudet bär vanl. tentakler och ögon. Kroppen är uppdelad i segment, som på sidorna i regel bära pariga, borstförsedda utskott, *parapodier*. Framtarmen är ofta utstjälpbar, svalget stundom beväpnat med taggar l. tänder. I regel skildkönade. Metagenes förekommer. Utvecklingen är förbunden med metamorfos. Hos vissa P. förekommer även könlös fortplantning genom delning. Flertalet P. leva fritt i havet nära kusterna (även Sveriges västkust), t. ex. de allmänna *Nereis*-

arterna, *Aphroditē aculeata* (se d. o.) samt den i bottensand levande, som agn använda sandmasken, *Arenicola marina*, som har pariga, buskliga gältrådar på de mellersta kroppssegmenten. Rörmaskarna leva i rör, som hopfogats av sandkorn, skalbitar, slam o. d. l. som bestå av kalk och sitta fastvuxna på stenar, musselskal o. d. — Hos *palolomasken*, *Euni-ce viridis*, avsnöres den långa, smala, könsorganen innehållande bakre kroppsdelen från framkroppen och simmar fritt i vattenytan ss. s. k. *palolo*, som insamlas och förtäres av Samoa- och Fijiöarnas infödingar.

Polycyli'ndrisk projektion (av grek. *poly's*, mången), se **Kartprojektion** sp. 645.

Polydeu'kes, se **Dioskurer**na.

Polye'der (av grek. *poly's*, mången, och *he'dra*, yta), varje av plana ytor, sidor l. gränsytor, begränsad geometrisk kropp. Skärningslinjerna mellan närliggande sidor kallas **kant**er, de punkter, i vilka tre l. flera sidor sammanträffa, hörn. Sidovinkel är vinkeln mellan två närliggande sidor. **Reguljär** l. **regelbunden** är en P., vilkens sidor äro kongruenta, reguljära polygoner. Fem reguljära P. finnas, näml. tetraedern, oktaedern och ikosaedern, begränsade av resp. 4, 8 och 20 liksidiga trianglar, dodekaedern, begränsad av 12 pentagoner, och kuben. — **Polyedri'** föreligger, då en kristalls ytor ej äro jämna utan fasetterade. Fasetterna kallas **vicinäl** ytor.

Polyfe'm, en av J. K. Askelöf 1809—12 i Sthlm utgiven tidning, som var nyromantikernas organ i striden mot den gamla skolan.

Polyfe'mos, i grek. myt. en av kykloperna, son till Poseidon. Homeros berättar, huru han överlistas av Odysseus (se d. o.). Senare sagor skildra hans olyckliga kärlek till nymfen Galateia.

Polyfo'n (av grek. *poly's*, mången, och *fone'*, ljud). — **Mus**. Tonsättning, i vilken flera stämmor föras mer l. mindre självständigt, d. v. s. ej uppträda som ackompanjerande stämmor. Motsatsen är **homofon** (se d. o.). — **Språkv.** Som har flera ljudvärden (t. ex. *c* i *del* och *berg*, *k* i *bekant* och *känna*). — Subst.: **polyfoni'**.

Polyfyle'tisk (av grek. *poly's*, mången, och *fyle'*, stam), se **Monofyletisk**.

Poly'gala, växtsläkte (fam. *Polygala'ceae*, ordn. *Gerania'les*), med ca 450 arter, huvudsakl. i Amerika. *P. vulgari's*, jungfrulin, ört med små, vanl. blåa blommor i klasar, är allmän i ängsbackar o. d. Två foderblad äro kronlika, vinglikt utstående, kronbladen sammanvuxna till ett rör. Av *P. Se'negae* från Nordamerika erhålles **se'negarot**, använd som expectorans.

Polyga'm, adjektiv till **polygami** och *Polyga'mia*.

Polygami' (av grek. *poly's*, mången, och *ga'mos*, äktenskap), månggifte (jfr **Äkten**skap).

Polyga'mia (jfr **Polygami**), se **Sexualsystemet**.

Polyglo'tt (av grek. *poly's*, mången, och *glo'tta*, tungomål), mångspråkig; mångspråkigt bokverk; ordbok, vari ett språks ord översättas till flera främmande språk. I **polyglottbiblar** ha översättningar till olika språk, vanl. tills. med grundtexten, ordnats till inbördes jämförelse, t. ex. **Komplutensiska bibeln** (se d. o.).

"Argonautkratern." Vasmålning i Polygnotos' stil. (Louvre.)

Polygnō'tos, grekisk målare, verksam vid mitten av 400-t. f. Kr., den förste av konsthistoriens stora målarpersonligheter. P., vars alla verk nu äro förlorade, utförde fresker i Atena Areias tempel i Plataiai, där Onasias var hans medhjälpare, i flera byggnader, främst Stoa poikile, i Aten (se d. o. sp. 805) tills. med Mikon och Panainos samt i knidiernas leske i Delfoi (se d. o. sp. 199), där han i sina mest berömda bilder skildrade Odysseus i dödsriket (Nekyia) och Ilions fall. Hans stil var utpräglad lineär, men han uppnådde en viss rumsverkan genom att ordna figurerna över och bakom varandra och genom att låta dem framträda bakom med linjer betecknade ojämnheter i terrängen. Hans kolorit var enkel, uppbyggd på endast fyra färger. I fråga om ädel och upphöjd karaktärsteckning stod P. främst bland alla förntidens målare. Ett intryck av hans stil förmedlas bäst av några stora samtida vasmålningar, den s. k. Argonautkratern

i Paris och en krater med en amasonstrid i New York.

Polygo'n (av grek. *poly's*, mången, och *go'ny*, vinkel), månghörning, av rätta linjer begränsad plan figur. Begränsningslinjerna kallas *sidor*, deras skärningspunkter *hörn*. *Diagona'l* är en linje, som förbinder två ej närliggande hörn. P. indelas efter sidosantalet i trianglar, firsidingar, femhörningar l. pentagoner, sexhörningar l. hexagoner o. s. v. Dodekagon är en tolvsidig P. Summan av vinklarna i en P. är det med 2 minskade sidantalet gånger 180° . *Reguljär* l. *regelbunden* är en P., vars alla sidor och alla vinklar äro lika. *Stjärnpolygoner* erhållas genom förlängning av en reguljär P:s sidor (se ill. till *Pentagram*).

Polygona'ceae, växtfamilj (bildar egen ordning inom *Dicotyledoneae*), vanl. örter med stipelslida (bildad av stipler) kringbladens bas och ofta 3-taliga blommor. Frukten är en nöt, fröet innehåller mjölig frövit, C:a 800

Polygonum aviculare.

arter. Hit höra bl. a. *Poly'gonum*, *Ru'mex*, bovete och rabarber.

Polygona'lmur (jfr *Polygon*), i den förklassiska grekiska byggnadskonsten använt murverk, som till skillnad från kyklopiska murar (se d. o.) är sammansatt av månghörniga, glatt huggna, omsorgsfullt sammanfogade stenblock.

Polygontåg, bruten linje, vars delar, polygonsidorna, sammanbinda ett antal punkter, polygonpunkter. Genom uppmätning av polygonsidornas längder och riktningar kunna polygonpunkternas koordinater beräknas. Inom geodesin (se d. o. sp. 1181) användas *P.* av första ordningen, vilkas begynnelse- och slutpunkter utgöras av triangelpunkter i, vilka bilda en sluten polygon, samt *P.* av lägre ordningar, anslutna till andra polygonpunkter.

Poly'gonum, växtsläkte (fam. *Polygona'ceae*). Hithörande äro örter. Blommorna, vanl. i axlika samlingar, ha vanl. 5-bladigt hylle. Allmän på fuktig ängsmark är *P. vivi'parum*, orm-

rot, med vita blommor samt röda groddknoppar i axets nedre del. *P. tomento'sum*, pilört, och *P. hydro'piper*, bitterblad, bägge vanl. med grönaktiga blommor, den senare med brännande smak, äro allmänna vid stränder, på fuktiga åkrar o. d. *P. avicula're*, trampgräs, med små blomknippen i bladvecken, är ett allmänt ogräs. *P. convo'lulus*, åkerbinda, med slingrande stjälk och pillikt hjärtlika blad, växer på odlade ställen.

Polygyni' (av grek. *poly's*, mången, och *gynē'*, kvinna), äktenskap mellan en man och flera kvinnor. Jfr Äk t e n s k a p.

Polyhali't, se Kalisalter.

Polyhi'stor (av grek. *poly's*, mången, och *hi'stor*, kännare), lärd, som är hemmastadd i många, vitt skilda vetenskaper.

Polyhy'mnia, *Poly'mnia*, se Muserna.

Polyka'rpos, d. trol. 156, biskop i Smyrna, led nära 90-årig martyrdöden på bålet. I sin ungdom skall han enl. Irenaeus ha umgåtts med apostlarna. Av *P.* finnes ett brev till Filippois församling bevarat. I Östern är 23 febr. äminnelse-dag, i Västern 26 jan.

Polyklej'tos, grekisk bildhuggare, verksam omkr. 465—415 f. Kr., den argiviska skolans främste representant. *P.* satte proportionsläran i ett system, *ka'non*, som han publicerade i skrift och tillämpade i sina statyer. Han fullbordade befrielsen från den äldre konstens frontalitet (se Frontalitetsslagen) samt studerade kroppens rytm och balans i fri viloställning med tyngden vilande på ena benet, t. ex. i den berömda *Doryfo'ros* (Spjutbäraren; marmorkopia i Neapel, se ill. till Bildhuggar-

konst sp. 1508; huvudet återgivet i en bronsherm sammastädes). Denna s. k. polykleitiska ponderation utvecklade han vidare i sina många atletstatyer, t. ex. *Diadumenos* (en yngling, som binder segerbindeln om pannan). Ett annat berömt arbete av P. var den i guld och elfenben (efter 423 f. Kr.) utförda statyn av Hera i dennas helgedom vid Argos. P. förkroppsligade några av den grekiska konstens värdefullaste egenskaper i sitt förnående av ett klart verklighetsinnehåll med sökandet efter den absoluta skönheten, uttryckt i matematiskt bestämda proportioner.

Polyko'nisk projektion (av grek. *poly's*, mången), se Kartprojektion sp. 645.

Poly'krates, d. på 520-t. f. Kr., tyrann på Samos i Grekland. P. gjorde Samos till medelpunkten i ett stort sjöherravälde och förskönade staden Samos med ett stort, åt Hera helgat tempel och en akvedukt. Sägner om P:s ring, som offrades åt havet men återfanns i buken av en fisk, har bl. a. behandlats av Schiller.

Polykro'm (av grek. *poly's*, mången, och *kro'ma*, färg), mångfärgad. — **Polykromi'**, polykrome'ring, målning i flera färger, företrädesvis av skulpturer.

Polymeri' (av grek. *poly's*, mången, och *me'ros*, del), se Iso-meri. — **Polymera faktorer**, se Ärftlighetslära.

Polymorfi' (av grek. *poly's*, mången, och *morfe'*, form), mångformighet; inom kemin det förhållandet, att samma ämne uppträder i flera modifikationer. Jfr Kristall sp. 1345. — Adj.: *polymorf*.

Polymorfi'sm (jfr Poly-

Doryphoros. Bronsherm. Kopia efter Polykleitos. (Neapel.)

morfi). I. Se Dimorf. — 2. Möjligheten att vid olika ställning av språkorganen frambringa ljud, som för örat tyckas identiska. — Adj.: *polymorf*.

Polynej'kes, se *Oidipus sagan* sp. 1258.

Polyne'sien, "de många öarna", ö. delen av Oceanien. Till P. räknas centralpolynesiska Sporaderna, Phoenix-, Ellice-, Tokelau-, Manihiki-, Tonga-, Samoa- och Herveyöarna, vid Franska Oceanien och sydöstpolynesiska Sporaderna (även Hawaiiöarna räknas till P. men inta en särställning genom sitt isolerade läge). P. utgöres av små korall- l. vulkanöar. Utpräglat tropiskt kustklimat med obetydliga temperaturväxlingar; i allm. hälsosamt även för européer. Nederbörden växlar efter läget i förhållande till de här reguförande passadvindarna. Växtvärlden, relativt artfattig, påminner närmast om Melanesiens; djurvärlden är rik på fåglar och fattig på däggdjur. Be-

Polynesier. Hawaii flickor, prydda med blomsterkransar.

folkningen består huvudsakl. av polynesier.

Polyne'sier, invånarna på de ögrupper, som M. K. Bruun kallade Polynesien (jfr d. o.), vari han inbegrep bl. a. även Nya Zeeland. P. bilda såväl språkligt som antropologiskt en rätt enhetlig grupp. Den malajiska typen (jfr *Människoraser*) är tydligt märkbar; inslag av melanesiskt blod kan spåras på sina håll. P. äro kortskalliga, hudfärgen är ljusbrun, kroppslängden rätt avsevärd, håret svart, vågigt l. lockigt, gestalterna välvuxna. Kvinnorna äro berömda för sin behagfullhet. P. äro glada, öppna, gästfria och arbetsamma. De ha invandrat i jämförelsevis sen tid, och deras kultur är den sista av dem, som utbredd sig över Söderhavets öar. De begagna klädnader av mattor l. målat barktyg (*tapa*), ofta även prydnader av blommor. Tatuering är vanlig. De ha en utbildad gudalära och bygga tempel. Tabuföreställningen är allmän. De idka skeppsfart och fiske (med krok, ryssjor och handnät). P. ha i sina utliggarbåtar med trekantiga segel företagit sjöfärder över mer än halva jordomkretsen. Deras flättings- och träsniderarbeten äro

förträffliga. Redskap och vapen göras av sten, trä l. musslor. Keramik och metaller äro okända. Näringen utgöres av fisk, svin, höns, kokosnötter, brödfrukt, taro, jams och bananer. P. äro numera kristnade och på bl. a. Hawaiiöarna och Nya Zeeland (jfr *Maori*) helt civiliserade.

Polyne'siska språk, se *Malajopolynesiska språk*.

Polyneurit [-nevrit] (av grek. *poly's*, mängden, och *neur'on*, nerv), degeneration och inflammatoriska förändringar i perifera nerver, varvid flera sådana angripas samtidigt. P. orsakas främst av kroniskt alkoholmissbruk och är ofta en följd av difteri. Andra orsaker äro bly- l. arsenikförgiftning, influensa o. a. infektionssjukdomar och ev. reumatiska åkommor. Symtom: smärter, parestesier, ev. feber, samt perifera förlamningar (se d. o.).

Polyno'm (av grek. *poly's*, mängden, och *no'mos*, lag), ett algebraiskt uttryck, bestående av flera termer, förenade med plus- l. minustecken. Ett P. med två termer kallas *binom*.

Polynesier. T. v. Maorikvinna med dräkt av ny-zeeländskt lin. — T. h. Fiskare. (Hawaii.)

Polyo'ser, detsamma som polysackarider.

Poly'p (grek. *poly'pus*, av *poly's*, mången, och *pus*, fot). Zool. Se **Nässeldjur**. — Med. Klubb- l. svampliknande, stjälkförsedda utväxter från slemhinnor. P. kunna vara svulster, ofta godartade men lätt recidiverande efter operativt borttagande. Många P. äro blott hyperplasier av slemhinnor, ss. de vanliga P. i näsan vid kronisk inflammation. *Behandling* operativ.

Polypmane'ter, *Hydroi'dca*, en ordn. **Nässeldjur**. Bland marina P. förekommer ofta generationsväxling mellan *poly'per* (se **Nässeldjur**) och *medusor*. P:s polyper, *hydroi'dpolyper*, fortplanta sig könlöst genom knoppning, oftast så att (fastsittande) kolonier uppstå, i vilka polyperna stå i förbindelse med varandra genom vanl. trädlikt förgrenade rör l. ett nätverk av dylika, *stoloner*, utefter underlaget. Vissa knoppar utvecklas till små, mer l. mindre skivlika, fritt simmande bildningar (medusor) l. till dem liknande, på polypen fastsittande *gonoforer*, som bilda könsceller. Medusorna ha i regel runt den oflikade, med tentakler och *randkroppar* (syn- l. statiska organ) försedda klockkanten ett muskulöst hudveck, *velum*, som tjänstgör vid medu-

Polypmaneter. Klockpolyp; del av en koloni.

sans simrörelser. Medusorna äro skildkönade. Äggen utvecklas till larver och dessa till nya polyper. Hos många P. saknas polypgeneration. Äggen utvecklas då till nya medusor. Flertalet P. äro marina, så t. ex. de kolonibildande klockpolyperna, *Campanula'ria*, med klocklika kitinhöljen omkring polyphuvudena. Allmänna i sötvatten äro bl. a. de enkla, ej kolonibildande *armpolyperna*, *Hy'dra*, som vanl. fortplanta sig genom knoppning l. delning, stundom med könsceller. Jfr **Regeneration**.

Polypodia'ceae, växtfamilj, omfattande de vanligaste ormbunkarna, ss. *Aspi'dium*, *Asple'nium*, *Athy'rium*, stensöta och örnbräken.

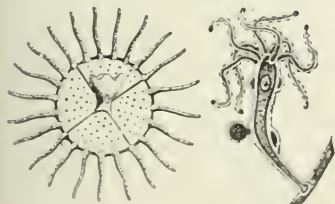
Polypo'dium, se **Stensöta**.

Polysackari'der, se **Kolhydrat** sp. 1006.

Polyspermi' (av grek. *poly's*, mången, och *spe'rma*, säd, frö), se **Befruktning** sp. 1214.

Polysylla'bisk (av grek. *poly's*, mången, och *syllabe'*, stavelse), flerstavig. — **Polysy'llabum**, flerstavigt ord.

Polysyllogi'sm (av grek. *po-*

Polypmaneter. T. v. Medusa av en Klockpolyp. — T. h. En art Hydra.

ly's, mången, och *syllogismo's*, slutledning), slutledning, som innehåller flera till ett logiskt helt förenade slutledningsakter.

Polysyndeton (av grek. *poly's*, mången, och *syndetos*, sammanbunden), samordning mellan flera ord l. satser, varvid bindeordet upprepas varje gång (t. ex. kriget kan vara två eller tre eller fyra år). Jfr **Asyndeton**.

Polysyntetisk (av grek. *poly's*, mången, och *syntetos*, sammansatt), mångfaldigt sammansatt. — **P. språk**, se **Amerikanska språk**. — **P. tvillingbildning**, se **Kristall** sp. 1343.

Polyteism (av grek. *poly's*, mången, och *teo's*, gud), mångguderi, d. v. s. tro på och dyrkan av flera gudar. Jfr **Gud**. — **Polyteist**, anhängare av polyteism.

Polytekniska skolor (av grek. *poly's*, mången, och *teknē*, konst), se **Teknisk undervisning**.

Polyton (av grek. *poly's*, mången, och *tonos*, ton) kallas en tonsättning, i vilken flera stämmor samtidigt föras i olika tonarter.

Polytropisk (av grek. *poly's*, mången, och *tropos*, vändning) kallas en tillståndsförändring hos en kropp, vid vilken sammanhanget mellan tryck, *p*, och volym, *v*, anges av ekvationen $pv^n = \text{konstant}$. Motsvarande kurvor kallas **polytropher**. Jfr **Termodynamik**.

Polyuri (av grek. *poly's*, mycken, och *urin*), ökning av den normala dygnsmängden urin (c:a 1,5 l.), symptom vid diabetes (se **d. o. och Sockersjuka**), en del neuroser och stundom vid nefrit. **P.** inträder även efter förtärande av stora vätskemängder l. urindrivande läkemedel.

Polyvalt serum (av grek. *poly's*, mången, och lat. *valere*, ha kraft), blandning av flera immunsera (se **Immunitetslära**), som vunnits var för sig genom behandling av djur med olikartade stammar av en och samma l. varandra närstående bakterier. **P.** användas spec. mot infektioner med bakterier, som ofta uppträda under skiftande form (ss. streptokocker).

Polär, se **Polar**.

Polärt koordinatsystem, system, där en punkts avstånd från en fast punkt, **polen**, samt vinkeln mellan en fast riktning och linjen mellan polen och punkten äro den senares koordinater.

Polört, detsamma som **fjällgröna**.

Poma'da (fr. *pommade*, av lat. *pomum*, äpple), salva av mjuk konsistens, vanl. indifferent. I Frankrike även beteckning för medikamentösa salvor.

Poma'ker, benämning på de muhammedanska bulgarerna, avkomlingar till dem, som på 1500- och 1600-t. under det turkiska väldet övergingo till islam.

Poma're, se **Tahiti**.

Pombal [pånball], **Sebastião José de Carvalho Mello**, markis av **P.**, f. 1699, d. 1782, portugisisk statsman, Josef I:s gunstling och ledande minister. **P.** inledde ett omfattande reformarbete, bl. a. inom rätts- och härväsendet. Han strävade efter att minska Englands ekonomiska inflytande i Portugal, bekämpade kyrkans och adelns makt (bl. a. förvisades jesuiterna) och ledde på ett synnerligen förtjänstfullt sätt återuppbyggandet av **Lissabon** efter jordbävningen 1755.

Pomeranian [pämöre'jniøn], se **Hund** sp. 1002.

Pomera'ns, se **Citrus** sp.

1294. — **Pomeransknopp**, omogna pomeranser, begagnas i tinktur (malörtsdroppar) som digestionsförbättrande medel. — **Pomeransblomvatten**, av friska pomeransblommor genom destillation med vatten beredd, aromatiskt luktande vätska; smakförbättrande medel.

Pomera'nus, se **Bugen hagen**.

Pomesa'nien, förr landskap på h. stranden av Weichsel, mellan Graudenz och Elbing. Biskopsstift 1249—1524, sedermera införlivat med Tyska ordens land. Ingår nu till större delen i tyska Ost-Preussen, till en mindre del i Polen.

Pommere'llen, **Lill-Pommern**, se **Pommern**.

Po'mmern, provins i Preussen, belägen vid Östersjön. P. gränssar i s.v. till Mecklenburg, i s. till prov. Brandenburg och Grenzmark Posen-Westpreussen, i ö. till Polen. 30,208 kvkm. 1,9 mill. inv. P. hör till nordtyska låglandet och delas av Oder i ett mindre v. område, **Vor-Pommern**, vilket liksom de till P. hörande öarna Rügen, Usedom och Wollin har starkt sönderskuren kust, och ett större ö., **Hinter-Pommern**, som till stor del uppfylles av Baltiska lanthöjden och har dynekust. Huvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel samt industri (framför allt i huvudstaden Stettin). — *Historia*. P. ("Landet vid havet", ett vendiskt namn) beboddes urspr. av germanstammar och togs på 500-t. e. Kr. i besittning av slaver (vender). Efter att en tid ha varit enat under en furste delades P. 1107 i två huvuddelar v. och ö. om floden Persante (mynnar i Östersjön vid Kolberg). Av ö. delen förvärvade Tyska orden 1309 huvudparten. **Pommere'llen**, huvuddelen av det senare West-Preussen, me-

dan ett mindre område tillföll Brandenburg och återstoden jämte landet v. om Persante förblev pommerskt. På 1100-t. fick kristendomen fast fot i P., och en tysk kolonisation, som ledde till dess germanisering, började. P:s furstar blevo 1181 hertigar och ställdes under Brandenburgs formella överhöghet, vilket upphörde under **Bogislav X** (1474—1523), dock utan att hohenzollrarnas arvsrätt vid furstehusets eventuella utslöcknande uppgavs. P., som blivit protestantiskt, var under Trettioåriga kriget neutralt men besattes först av de kejserliga och 1630 av svenskar, varvid **Gustav II Adolf** tilltvang sig ett förmånligt fördrag. Sedan P:s furstehus utslöcknat med **Bogislav XIV** (1621—37), gjorde både Sverige och Brandenburg anspråk på P., som i Westfaliska freden 1648 delades, så att **Vor-Pommern** med öarna Usedom och Rügen samt av **Hinter-Pommern** Stettin, Wollin och ö. Oderstranden skulle tillfalla Sverige samt återstoden Brandenburg. Enl. en R. F. av 1663 och recess av 1669 förvaltades P. som ett generalguvernement. Lantstånderna hade en ganska vidsträckt makt. **Karl XI** genomförde en reduktion även i P. Efter kriget 1675—79 erhöll Brandenburg genom freden i S:t Germain landsträckan ö. om Oder utom städerna Damm och Gollnow. Under Stora nordiska kriget besatte **Fredrik Vilhelm I** av Preussen 1711 stora delar av P., och genom freden i Sthlm 1720 avträdde till honom **Vor-Pommern** s. om floden Peene, Damm och Gollnow samt Usedom och Wollin, så att "Svenska Pommern" var inskränkt till landet n. om Peene. Förgäves sökte

Madame de Pompadour. Pastell av Quentin de La Tour. (Louvre.)

svenskarna under Sjuåriga kriget (se d. o.) återerövrade det förlorade ("Pommerska kriget"). 1806 infördes 1772 års R. F. och Förenings- och säkerhetsakten av 1789 samt 1734 års lag. Samtidigt påbörjades ett socialt reformarbete, bl. a. bondefrigörelse. Under Napoleonskrigen blev P. erövrat och besatt av fransmännen 1807—10. Genom freden i Kiel 1814 avträdde Sverige i utbyte mot Norge svenska P. till Danmark, som f. å. gav det till Preussen mot Lauenburg.

Pommerska kriget, se Sjuåriga kriget.

Pomologi' (av lat. *po'mum*, äpple, och grek. *lo'gos*, lära), vetenskapen om de odlade fruktträden. — Adj.: *pomolo'gisk*. — **Pomologiska föreningen**, se Sveriges pomologiska förening.

Pomo'na, hos romarna trädfrukternas gudinna.

Pomona [pømånø], Main-

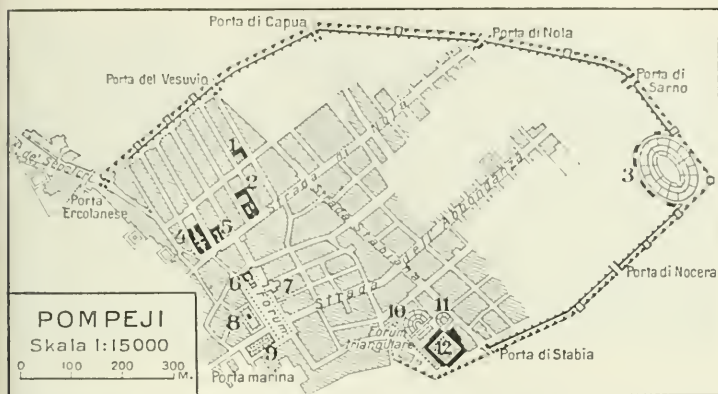
land, den största av Orkneyöarna (se d. o.), med huvudstaden Kirkwall. 493 kvkm. 14,000 inv.

Pomo'rze, departement i n.v. Polen. Jordbruk, boskapsskötsel och fiske. 16,386 kvkm. 940,000 inv. Huvudstad Thorn.

Pomp (lat. *po'mpa*), ståt, prakt, glansfulla ceremonier, prål. — **Pompö's**, praktfull, prålig; högravande.

de Pompadour [dø pånpado'r], **Jeanne Antoinette Poisson**, f. 1721, d. 1764, markisinna de P. 1745, Ludvig XV:s mest ryktbara älskarinna (från 1745). P. var av borgerlig härkomst och gift med en underförfattare. Genom sin skönhet och esprit samt sin förmåga att ständigt finna nya nöjen och förströelser fick hon stort inflytande över kongungen, vilket hon begagnade särskilt till förmån för egna gunstlingar. P., som hyste starka kulturella intressen, utövade ett betydelsefullt mecenatskap. Hon delade encyklopedisternas religiösa radikalism och framdrev beslutet om jesuiternas utvisande. Eburn Ludvigs intresse för henne snart avtog, bevarade P. sitt inflytande till sin död.

Pompe'ji, forntida stad s.v. om Vesuvius, Italien, anlagd på 500-t. f. Kr. av osker och från slutet av 300-t. i beroende av Rom. — P. blev jämte Herculaneum (jfr d. o.) begravt vid Vesuvius' utbrott 79 e. Kr. Det täcktes av ett 4—5 m. tjockt lager av pimpsten och aska, som haft ett starkt konserverande inflytande. Smärre grävningar företogs kort efteråt, men staden blev sedermera bortglömd för att återupptäckas först omkr. 1700. Grävningarna, påbörjade 1748 och med särskild framgång bedrivna av Fiorelli, ha

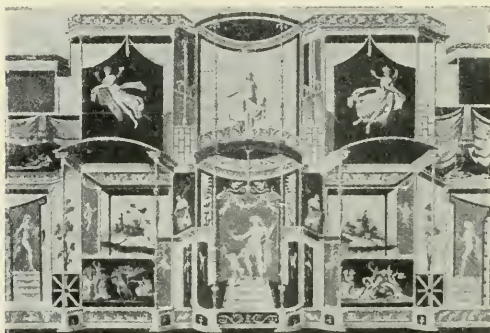
1. Vettlernas hus. 2. Casa del Fauno. 3. Amfiteatern. 4. Casa di Pansa. 5. Casa del poeta tragico. 6. Jupitertemplet. 7. Curian. 8. Apollotemplet. 9. Basilikan. 10. Stora teatern. 11. Lilla teatern. 12. Gladiatorkasern.

blottat en ofantligt rik fyndort, som skänker en enastående åskådlig bild av forntida stadsväsen och hemliv. Omkr. $\frac{3}{5}$ av stadsområdet är nu genomforskat. Som byggnadsmaterial användes tidigast kalksten, senare vulkanisk tuff och under romartiden tegel, dock ofta tillsammans med natursten. P. omgavs av murar, gatunätet visar strävan efter regelbundenhet med långa, raka huvudstråk. Bebyggelsens kärna finns kring forum (se ill. till d. o.), som omgavs av tempel, helgade åt Jupiter Capitolinus, Apollo och kejsarkulten, av basilikan och andra offentliga byggnader samt saluhallar. Vidare märkas en större öppen och en mindre täckt teater samt en stor amfiteater (se ill. till d. o.). Hustyperna växla från den enkla fornitalienska, där rummen grupperas kring atrium, till den rika, av hellenismen påverkade, där peristylum med trädgård utgör medelpunkten. Bäst bibehållet är Vettiernas hus (se ill. till Bostad sp. 383). Särdeles intressanta äro de bevarade

butiklokalerna. Vid. märkas en mängd inskrifter, affärsreklamer, valupprop m. m. En mängd husgeråd och möbler (se ill. till B ä d d sp. 904) av metall ha återfunnits; en del föremål av trä har man kunnat rekonstruera genom att gjuta gips i de hällig-

Pompeji. Gatubild. I förgrunden t. h. "Huset med balkougen".

Pompeji. T. v. Väggedekoration i fjärde stilen från Stabianska termerna. — T. h. Trefot av brons.

heter, som de vid sitt multnande lämnat efter sig. Genom samma metod har man kunnat erhålla trogna avbildningar av många av vulkanutbrottets offer i dödsögonblicket. De bevarade konstverken, rumsdekorationerna, golvmosaikerna och väggmålningarna, av vilka många äro kopior av berömda grekiska mästaresh verk, äro en oskattbar källa för konsthistorien (se Målar konst sp. 462 samt ill. till Alexander och Eros). Inom rumsdekorationen urskiljer man 4 olika stilar, av vilka den sista är vanligast och hänför sig ung. till tiden närmast före katastrofen. Den efterbildades ivrigt under nyklassicismens tid, liksom fynden i P. i allm. fingo den största betydelse för denna stils uppkomst.

Pompejus. 1. Cneius P. Magnus, f. 106, d. 48 f. Kr., romersk fältherre och politiker. Kämpade framgångsrikt i Spanien 76—72, kuvade 67 Medelhavets sjörövare och bekämpade därefter Mitrادات samt erövrade Pontos, Kilikien och Syrien. Tack vare dessa lysande framgångar kunde P. även vinna ett

dominerande politiskt inflytande. Han samverkade till en början med Caesar (se vid. d. o.) men blev senare hans motståndare och förband sig med det aristokratiska senatspartiet. Se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1519. — 2. Sextus P. Magnus, f. 75, d. 35 f. Kr., den föreg. son. P. kämpade först mot Caesar och efter dennes död mot triumvirerna, erövrade 40 f. Kr. Sicilien men besegrades 36 av Octavianus' flotta. — 3. P. Trógus, romersk författare från 1:a årh. e. Kr., skrev en genom utdrag hos Justinus (se d. o.) bekant världshistoria.

Po'mpelmus, se Citrus sp. 1294.

Pomponatius, Petrus, f. 1462, d. 1526, italiensk renässansfilosof. Bland P:s skrifter märkes *De immortalitate animae* (1516), vari P. på basis av Aristoteles' sjäslära sökte visa, att man från filosofisk ståndpunkt måste förneka läran om själens individuella odödlighet, även om den ur teologisk synpunkt ansågs sann (teorin om en s. k. dubbel sanning).

Pompo'nius. 1. Titus P., f. 109, d. 32 f. Kr., romersk skriftställare, kallad *Atticus* på grund av sin fina grekiska bildning. Han var Ciceros vän, och flera av dennes främsta brev äro riktade till P. — 2. Se *Mela*.

de Pomponne [dø påppå'nn], *Simon Arnauld*, markis de P., f. 1618, d. 1699, fransk diplomat, utrikesminister 1671—79. P., som var sändebud i Sthlm 1666—68 och 1671, förmäddes Karl XI:s förmyndarstyrelse till en allians med Frankrike.

Pompös, se *Pomp*.

Po'nce [-the], stad på Porto Rico, Västindien, nära s. kusten. Tobaksindustri. Socker-, kaffe- och tobaksexport. 42,000 inv.

Ponce de León, se *de León*.

Poncelet [pånslä'], *Jean Victor*, f. 1788, d. 1867, fransk matematiker och militär, prof. i mekanik och fysik i Paris 1838, brigadgeneral 1848, utförde grundläggande undersökningar inom den projektiva geometrin.

Ponchielli [-kiä'lli], *Amilcare*, f. 1834, d. 1886, italiensk tonsättare, skrev bl. a. den populära operan *Gioconda* (1876; uppf. i Sthlm 1892).

Po'ncho [-tjå], sp., ett urspr. moriskt plagg utan ärmor och med ett hål i mitten, varigenom huvudet trädtes. P. bäres av peonerna i Syd-Amerika och förekommer även bland hamitiska stammar i n. Afrika.

Pondera'bel (lat. *pondera'bilis*), vägbar, materiell.

Ponderomoto'risk kraft (av lat. *po'ndus*, tyngd, massa, och *mo'tus*, rörelse), eg. kraft, som åstadkommer rörelse, spec. kraft, som påverkar en kropp i ett elektriskt l. magnetiskt fält.

Pondichéry [pådisjeri']. 1. Frankrikes förnämsta besittning i

Främre Indien, belägen på Koromandelkusten, 140 km. s. om Madras. 291 kvkm. 180,000 inv. — 2. Huvudstad i Franska Indien, belägen i P. l. Katolsk ärkebiskop. Bomullsindustri. 47,000 inv. — P. anlades av franska ostindiska kompaniet 1674.

Pondoland [på'ndälönd], territorium i Kapkolonin, Syd-Afrika, uppkallat efter kafferstammen *pondo*.

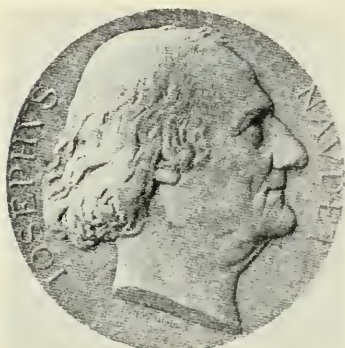
Po'ndus (lat., vikt, tyngd), eftertryck; myndighet, värdighet.

Pone'ra (lat. *po'ncere*), förutsätta, anta.

Poniato'wski. 1. *Stanisław P.*, f. 1676, d. 1762, polsk diplomat, anslöt sig under Stora nordiska kriget till Karl XII, som han följde till Turkiet. Han var ivrig tillskyndare av det turkiska kriget mot Ryssland 1711. P. trädde senare i August II:s tjänst. — 2. *Stanisław P.*, den föreg:s son, se *Stanisławus*, *polska* konungar. — 3. *Józef Antoni P.*, furst P., f. 1763, d. 1813, den föreg:s brorson, polsk militär, 1791 chef för polska krigsmakten, marskalk av Frankrike 1813. P. deltog i Koseiuszkos frihetskamp, blev 1807 krigsminister i hertigdömet Warszawa samt deltog i Napoleons fälttåg i Ryssland och Tyskland 1812—13. P. omkom vid reträtten från Leipzig.

Po'nnny, försv. form för pony.

Ponsard [påpsa'r]. *François*, f. 1814, d. 1867, fransk dramatiker, led. av Fr. akad. 1855. P., som oppoierade mot romantiken, skrev dramer i klassisk anda (bl. a. *Lucrèce*, 1843), komedier (*L'honneur et l'argent*, 1853; Heder och penningar, 1856) och historiska skådespel (*Le lion amoureux*, 1866; Det besegrade lejonet, 1875).

Joseph Naudet. Medalj av Hubert Ponscarme.

Ponscarme [pånska'rm], Hubert, f. 1827, d. 1903, fransk medaljgravör. P. hör till dem, som vid mitten av 1800-t. opponerade mot den härskande okonstnärliga medaljstilen. Bland hans många medaljer med porträtt av framstående samtida märkes främst hans medalj över Joseph Naudet på 1860-t., vars mjukt formade, av klassisk enkelhet påverkade porträttstil blev förebildlig för de många elever, han som lärare vid École des beaux-arts handledde.

de Ponson du Terrail [dø pånså'ŋ dy tera'j], Pierre, f. 1829, d. 1871, vicomte, fransk författare, skrev talrika, även till svenska översatta följetongsromaner med äventyraren Rocambole som hjälte.

Po'ntak, se **V i n**.

Ponta'no, Giovanni, f. 1426, d. 1503, italiensk humanist. P., som levde i Neapel, är den främste representanten för renässansens latinska diktning.

da Po'nte, se **Bassano** och **Da Ponte**.

Po'nte Co'rvo, stad i Kampanien, Italien, vid Liri. 11,000 inv. — P. med område blev ett pävligt furstendöme på Julius II:s tid.

Erövrat av Napoleon I, gavs det 1806 åt Bernadotte och efter dennes val till svensk tronföljare 1810 åt Murat, inom vars ätt huvudmannen alltjämt bär titeln furste av P. P:s vapen ingår i svenska riksvapnet (se d. o.).

Pontevé'dra. 1. Provins i Galicien, n.v. Spanien, vid Atlanten. Jord- och skogsbruk, fiske. 550,000 inv. — 2. Huvudstad i P. 1, vid en vik av Atlanten. 27,000 inv.

Pontia'nak, se **Borneo**.

Ponticello [-tjällå] (ital., liten bro), stall på stråkinstrument. — Sul P. anger, att stråken skall föras i omedelbar närhet av stallet, varigenom ernås en starkt vibrerande ton.

Po'ntifex, plur. pontífices (lat., överstepräst), i antikens Rom namn på medlemmarna av det förnämsta prästkollegiet. P. hade att bereda alla statsärenden av religiös natur samt övervaka kulten och i samband därmed kalendern. De upptecknade även årets viktigaste händelser, varur den äldsta officiella krönikan, *Annales maximis* l. *pontíficum*, uppstod. Kollegiets främste led. var P. *maximus* (eg. den störste P.), en värdighet, som från 12 f. Kr. alltid bekläddes av kejsaren. Titeln övertogs sedermera av Roms biskopar. — **Pontifika't**, påvevärdighet, en påves regeringstid.

Pontínska träskan, sumpmarker i Campagna di Roma, mell. Italien, mellan Albanobergen och havet. P. har 45 km:s längd och 10—15 km:s bredd. Malariatrakt.

Pontínska öarna, **Ponza-öarna**, italiensk ögrupp av vulkaniskt ursprung i Tyrrenska havet, s.v. om Gaëta.

Po'ntiska bergen, bergskedja i Mindre Asien, löpande längs Svarta havet mellan Bosporen

och Rion. P., som nå högst i ö. (mer än 3,000 m. ö. h.), äro otillgängliga. Den natursköna nordsidan har rik skogsvegetation.

Ponto'n (fr. *ponton*, av lat. *pons*, bro), flatbottnad båt, använd som flytande stöd i broar (se *Bro* sp. 586). P. medföres vanl. bland ingenjörtruppernas bromateriel. — **Pontondocka**, detsamma som flytdocka. — **Pontoniä'r er**, ingenjörtrupper, vilka bygga militärbroar.

Pontoppidan, dansk släkt. 1. Erik P. d. y., f. 1698, d. 1764, teolog. prof. 1738, biskop i Bergen 1747—54, prokansler för Köpenhamns universitet 1755. P., som var av mild pietistisk läggning, utgav bl. a. en länge använd katekesförklaring samt flera historiska arbeten. — 2. Morten P., f. 1851, präst, skriftställare. Bland P:s egenartat personliga uppbyggelseskrifter märkas *Breve om Kristus til min Gudsön* (1905) och *Paradisets Have* (1906). — 3. Henrik P., f. 1857, den föreg:s broder, författare. I en rad smärre realistiska romaner och noveller angrep P. till en början med skarp ironi det oäkta och haltlösa i samtiden, "den lyriska förruttelseprocessen", samtidigt som han bekämpade romantiken i sitt eget väsen. Samma tendens präglar de tre större romancyklar, genom vilka P. vunnit sin främsta berömmelse, trilogin *Det forjættede Land* (*Muld*, 1891; *Det forjættede Land*, 1892; *Dommens Dag*, 1895), skildrande en ung ideellt anlagd teologs misslyckande som folkuppfostrare på landet, den delvis självbiografiska romanen *Lykkeper* (8 bd, 1898—1904; förk. uppl. 1907). P:s mest betydande arbete, samt den till tendensen pessimistiska *De Dødes Rige* (5 bd, 1912

Henrik Pontoppidan.

--16). P:s av ett ideellt patos burna diktning ger en i hög grad levande och vederhäftig bild av det moderna Danmark, framför allt av dess präst- och bondeliv. P. erhöll 1917 Nobelpriset tillsammans med K. Gjellerup.

Pontor'no, eg. Carrucci. Jacopo, f. 1494, d. 1557, italiensk målare, lärjunge till Andrea del Sarto, tillhörde de från Michelangelo utgående s. k. manieristerna.

Po'ntos, under forntiden landskap vid v. delen av Mindre Asiens n. kust. Under diadoktiden (se *Diadoker*) blev P. ett självständigt rike under inhemska furstar. Dess siste härskare var Mitradates VI Eupator (se denne), som grundade ett stort välde. Sedan han länge framgångsrikt bekämpat romarna, kom han i strid med sin son, Fa'r'nakes, med vars hjälp Pompejus besegrade honom 63 f. Kr. Farnakes fick för en tid behålla Bosporanska riket (se d. o.), medan P. blev romersk provins.

Pontypridd [pântipri'dh], stad i Glamorganshire, s. Wales, England. Stora bergverk. 47,000 inv.

Alexander Pope. Kopparstick av J. Faber.

Pony [sv. utt. på'nny] (eng. plur. ponies), ponny, småväxt hästras. Benämningen avsåg urspr. hästar från Shetland men användes numera även om andra smärre hästar, vanl. sådana med högst 1,25 m. (i England 13 hands = 1,32 m.) mankhöjd. P. finnas företrädesvis i bergstrakter med karg växtlighet, ss. Island, Shetlands- och Orkneyöarna, Wales, Korsika, Sardinien. De undanträngas som dragare av större raser; av svenska P. har Ölands kungshäst l. ölänningen alldeles försvunnit och Gotlands skogsruss håller på att dela samma öde.

Ponzaöarna [på'nntsa-], se Pontinska öarna.

Poole [pol], stad i Dorsetshire, s. England, vid en vik, P. Harbour, av Engelska kanalen. Utmärkt hamn. 44,000 inv.

Poona [po'na], Puna, stad i presidentskapet Bombay, Britt. Indien, vid järnvägen Bombay—Madras. Väverier. Tillverkning av guld- och silverarbeten.

215,000 inv. — Fordom huvudstad i mahraternas rike.

Poop [pop] (eng., av lat. *pu'p-pis*, bakstam), se Hytta. *Skippsb.*

Pop [pöp] (ry., av grek. *pa'p-pas*, fader), rysk titel för präst, ung. motsvarande kyrkoherde.

Pope [pöp], Alexander, f. 1688, d. 1744, engelsk författare. P., som var krympling, var en bortskänd och brådmogen kammarpoet. Som Boileaus lärjunge framträdde han i den versifierade *Essay on Criticism* (1711), vilken länge var en av de mest populära smaklärorerna, samt i den komiska hjältedikten *The rape of the lock* (1711; Våldet på Belindas låck, 1797). Han skrev vidare *Windsor Forest* (1713), som inleder 1700-t:s naturbeskrivande diktning, *Eloisa to Abelard* (1717; Eloisas bref til Abelard, 1765) samt tills. med Bolingbroke den i fyra epistlar uppdelade *Essay on man* (1733—34; Försök om människan, 1765), där P. under intryck av tidens naturvetenskapliga deism söker gendriva tvivlen på försynens vishet samt gör gällande, att denna värld är den bästa av alla världar och att de skenbara olyckorna och orättvisorna endast äro till ss. nödvändiga för det helas harmoni. P. översatte även Odyssén och Iliaden. — P. har spelat en viktig roll som den fransk-klassiska riktningens främste representant i England. I sina dikter lägger han huvudvikten vid formen, som präglas av en sällsynt klarhet och pregnans.

Popeli'n (fr. *popeline* l. *papeline*, av *pape*, påve), ett slags ripsartat halv siden, urspr. tillverkat i påvestaden Avignon. P. utföres numera även av ylle och bomull, vävt som tvåskäft med tät varp.

Poplar [på'pplə]. "metropolitan borough" i East End, utgörande Londons fattigaste del.

Popocatepetl, aztek., "det rykande berget", vulkan i Mexiko (se ill. till d. o. sp. 7), belägen s.ö. om huvudstaden. P. har ännu gaseruptioner. 5,452 m.

Popolo d'Italia, Il P. [på'-], tidning i Milano, fascismens huvudorgan, grundat 1914 av Benito Mussolini, nu ledd av dennes broder Arnaldo Mussolini.

Poppa'e a Sabi'na, d. 65 e. Kr.. Neros älskarinna och från 62 hans gemål. Hon förmådde kejsaren att låta mörda sin mor och sin syster men blev slutligen själv miss-handlad till döds av honom.

Poppel, se Populus.

Poppelros, *Lavatera thuringiaca* och *Lavatera trimestris* (fam. *Malvaceae*). högväxta örter med grunt handflikiga blad och stora, ljusröda l. vita blommor med treflikigt ytterfoder. Den förra är en flerårig, gammal, ofta förvildad trädgårdsväxt, den senare, med större blommor, är ettårig (sås på våren). P. blommar på eftersommar och höst.

Popper, David, f. 1843. d. 1913, österrikisk violoncellist,

Poppelros. *Lavatera trimestris*.

Populus. Pyramidpoppel. T. h. blomma med hängefjäll.

vann på talrika konsertresor genom tekniskt mästerskap och ädelt föredrag en livlig uppskattning. P. tonsatte även stycken för violoncell.

Popularise'ra, *Popularisere't*, se Populär.

Popula's (fr. *populace*, av lat. *populus*, folk), den stora hopen; pöbel, pack.

Populus, lat., folket, samtliga medborgare; stundom i nedsättande bet.; den stora hopen.

Populus, växtsläkte (fam. *Salicaceae*; jfr *Amentaceae*), träd, som blomma på bar kvist om våren. De ha flikiga l. tandade hängefjäll (högblad), talrika ståndare med långa strängar och fröhus med hårbärande frön, som spridas med vinden. Tvåbyggare med vindblommor. *P. tremula*, a s p, har rundade blad, som sitta på långa, från sidorna hoptryckta skaft och därför befinna sig i ständigt dallrande rörelse. Allmän över hela Sverige. Virket användes till

tändstickor och importeras, spec. från Finland och Ryssland. Till P. höra även popplar. I Sverige finnas blott odlade (stundom förvildade) popplar, bl. a. följande: *P. alba*, silverpoppel, med vitluddiga knoppar och rundade, flikiga, under vitludna blad; *P. nigra*, svartpoppel, och dess varietet *italica*, pyramidpoppel, med glatta knoppar och nästan äggformiga, under gröna blad, den sistnämnda ända från roten grenig med upprätta grenar; *P. balsamifera*, balsampoppel, med mycket klubbiga, starkt doftande knoppar och ägg-runda blad. — Flera poppelarters ved användes utomlands till pappersmassa. — Asp och flertalet popplar äro besvärliga genom sina talrika rotskott. De förökas vanl. genom dylika och sticklingar. — P. är känt sedan kritperioden.

Populär (fr. *populaire*, av lat. *populus*, folk), allmänt omtyckt, folkjär; avsedd för folket, lättfattlig. — **Popularisera**, framställa i lättfattlig form. — **Popularitet**, folkgunst.

Populärvetenskapliga föreläsningar, se **Folkbildningsarbetet** sp. 238.

Populärvetenskapliga småskrifter, prisbilliga folkskrifter, vilka populärt framlägga vetenskapens resultat. Serier av P. ha utgivits av bl. a. studentföreningarna Heimdal och Verdandi.

Pordenone [-nä'ne], eg. Giovanni Antonio de' Sacchi, f. 1483, d. 1539, italiensk målare, kom från Friuli till Venedig, där han anslöt sig till Giorgione. P. utförde stora freskoserier bl. a. i domkyrkorna i Treviso och Cremona.

Porer (av grek. *poros*, genomgång), fina håligheter. — *Bot.*

Skarpt begränsade, tunna ställen på växternas cellväggar (i allm. ej verkliga hål). Genom P. sker diffusionen av vatten och näringsämnen mellan sådana celler, vilkas väggar i övrigt genom tjocklek l. kemisk beskaffenhet omöjliggöra diffusion. P. äro spec. talrika i ledningsvävnad. — *Med.* och *Zool.* Hudkörtlarnas mynningar.

Porfy'r, en sur eruptivbergart med finkornig till tät grundmassa och strökorn av kvarts l. fältspat. Användes särskilt förr till prydnadssaker och i arkitekturen på grund av sin förmåga att anta hög polityr och den mångfald färgvarieteter, som förekomma.

Porfyri'ner, ett antal komplicerade organiska föreningar, som ingå i en del naturliga färgämnen, ss. klorofyll och hemoglobin.

Porfy'rios, d. omkr. 300, grekisk filosof. Se **Nyplatonismen**.

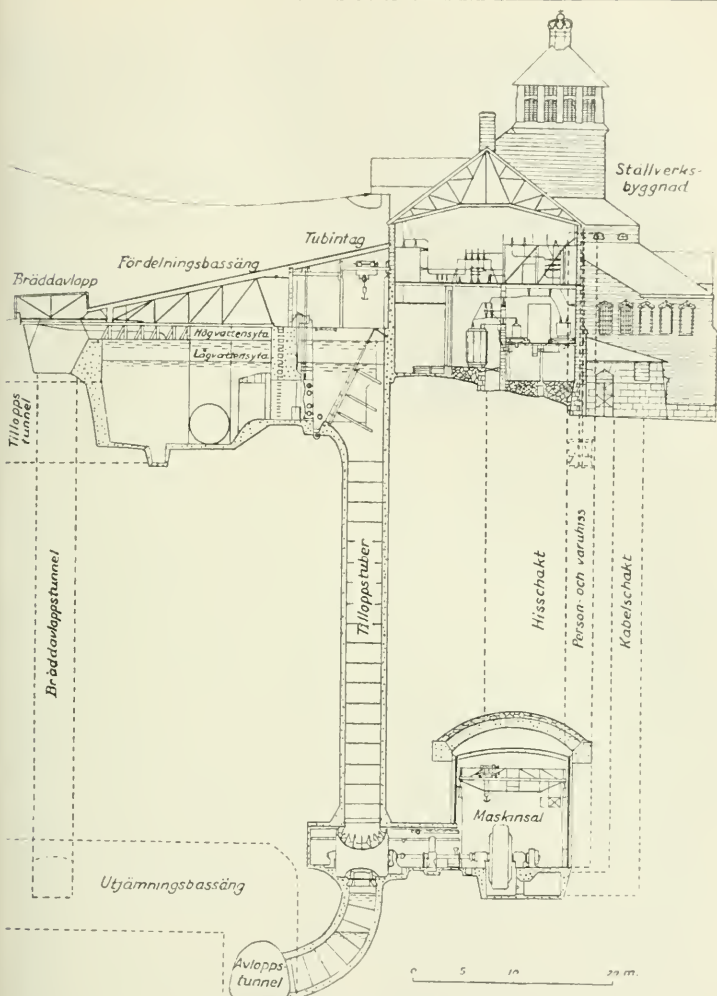
Porfyrit, en eruptivbergart, som skiljer sig från porfyr genom en mera basisk sammansättning, varför strökornen utgöras av kalkrik l. relativt kalkrik plagioklas, pyroxen, amfibol och biotit. P. är vanl. mörkgrå till svart; användes föga i arkitekturen.

Porfyroid, metamorfiska porfyryr och porfyrtuffar.

Porfyrstruktur, se **Struktur**. *Petr.*

Pori [på'-], se **Björneborg**.

Porjus kraftverk, ett staten tillhörigt kraftverk, beläget vid det översta av **Porjusfjällen**, c:a 10 km. nedanför Stora Lule älvs utflöde ur Stora Lulevatten. Älvens oreglerade vattenmängd varierar mellan 40 och 1,500 kbm./sek. Fallhöjd c:a 56 m. Effekten är fördelad på 6 turbinenheter, uppställda i en ur berget utsprängd maskinsal, tre med vardera maximalt 12,500 HK, tre

Porjus kraftverk. Genomsnitt.

med vardera maximalt 15,000 HK. De senare driva trefasgeneratorer, vilkas kraft är särskilt avsedd för malmfälten; av de övriga tre äro två kopplade med enfasgeneratorer, och kraften

från dessa är avsedd för järnvägsdriften å Riksgränsbanan. Den tredje turbinen tjänstgör som reserv och driver på samma axel en trefas- och en enfasgenerator. P. anlades 1910—20. Anläggnings-

Pors. 2 Blommande hanax. 3. Honax.

kostnaden för kraftverks-, reglerings- och distributionsanläggningarna uppgår till 23,350,000 kr. För att kunna öka lågvattensmängden till 160 kbm./sek. har vid Suorva (se d. o.) byggts en regleringsdamm för en av Lule älvs källsjöar.

Porla, brunnsort i Skagershults skn, Örebro l., 5 km. n.ö. om Laxå, vid källor med starkt järnhaltigt vatten, som i förening med olika badformer, ljus- och diatermibehandling, användes spec. mot anemier och följsjukdomar därav.

Pormask l. hudmask, vid stark avsondring från hudens talgkörtlar i dessas utförgångar stagnerande fett, som i porerna, huvudsakl. genom intorkning, antar mörk färg. P., vilka lätt bli säte för infektion (furunkulosis), böra, helst efter lokalt ångbad, avlägsnas genom tryck från sidorna.

Pornografi' (av grek. *po'rne*, sköka, och *gra'fein*, skriva), slippig, otuktig framställning, smutslitteratur. — Adj.: *por'nog'ra'fisk*.

Porog [-rå'g], se *Dnjep'r*.

Pororo [-rå'ka], se *Bore*.

Po'ros, d. 318 f. Kr., indisk furste, som 326 f. Kr. besegrades av Alexander den store.

Po'ros, antikens *Kalaur'eja*, ö och stad i Grekland vid Argolis kust. Poseidonhelgedomen på P. har utgrävts av de svenska arkeologerna L. Kjellberg och S. Wide.

Po'ros, ett slags mjuk kalksten, som användes till de äldsta skulpturerna på Atens Akropolis.

Porosite't, se *Porös*.

Po'rpora, *Niccolò*, f. 1686, d. 1766, italiensk tonsättare. P., som 1733—36 i London var Händels konstnärlige medtävlare, skrev ett flertal operor i den neapolitanska solooperans stil.

Po'rro, *Ignazio*, f. 1795, d. 1875, italiensk ingenjör, föreslog bl. a. bruket av prismor (t. ex. i kikare) för rättvändning av bilden samt fotogrammetrisk uppmätning genom objektivet för eliminerings av dess felteckning.

Pors, *Myrica gale* (fam. *Myricaceae*, vilken tillhör *Amyricaceae*; jfr d. o.), liten buske, som blommar på bar kvist om våren. P. har små, sågade, hartsprickiga och starkt luktande blad. Allmän kärrväxt. P. användes fordom liksom skvattram (jfr d. o.) till att sätta smak på mjöd och öl.

Porsa'ngerfjord [-fjör], 116 km. lång och intill 20 km. bred fjord i Finnmark fylke, n. Norge.

Po'rse, se *Knut Porse*.

Porse'nna, omkr. 500 f. Kr. konung i den etruskiska staden Clusium, sökte enl. traditionen återupprätta konungadömet i Rom (se *Romerska riket*).

Po'rgrund [-grunn], stad i Telemark fylke, s. Norge, vid Skiensvasdraget, nära utloppet. Många industriella företag, bl. a. stor porslinsfabrik. Livlig kust-

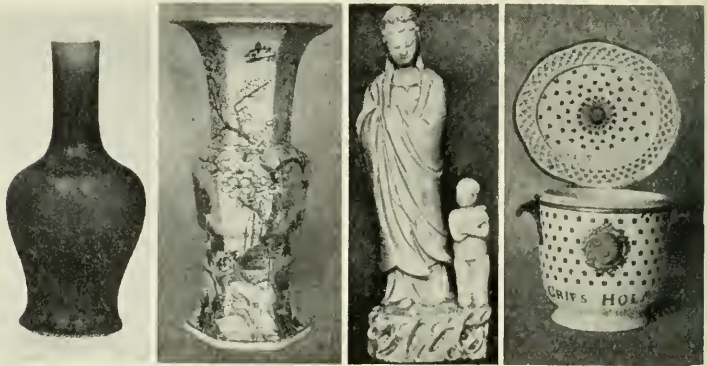

fart; järnväg till Oslo, Skien och Brevik. S. 500 inv. Urspr. hamnplats till Skien, blev P. stad 1807.

Porsiforsen, se Lule älv.

Porslin (fr. *porcelaine*, av ital. *porcellana*, porslinsnäcka), eg. beteckning för en keramisk produkt, vars huvudbeståndsdelar äro kaolin och fältspat. Förutom detta hårda P. (fr. *pâte dure*) betecknas som P. även den glasartade produkten mjukt P. (fr. *pâte tendre*) l. fritt porslin, i vilket fältspaten ersatts av lättsmälta silikat. — *Teknik*. Den moderna porslinsindustrin omfattar tillverkning även av andra produkter, vilkas utseende och tillverknings sätt likna P:s. Man skiljer här mellan fältspatäktä P. (hårt) P. och glasartat benäktä (mjukt) P. samt oäktä P. l. fajans (jfr d. o.). Tillverkning av fritt porslin saknar nu betydelse. — *Råmaterial*. I finare fajans ingå kaolin, seglera, kvarts (l. flinta) och något fältspat. Benäktä P. framställes av kaolin, fältspat och 40 å 50 % benaska, fältspatäktä P. av 40 å 50 % kaolin samt fältspat, kvarts (l. flinta) i växlande proportioner. Paria'n är ett relativt fältspatrikt och därför mera lättsmält, fältspatäktä P., biskvív är oglaserat P., bränt vid så hög temperatur, att massan sintrat och erhållit en matt yta. — *Formningen* av den avvattnade och valkade porslinsmassan sker för hand, genom drejning (se d. o.), pressning l. gjutning i gipsformar. — *Bränningen* sker i kasettlar, deglar av chamotte, i vilka föremålen insättas. Kasettlarna staplas på varandra i ugnen. Fajans undergår först "rågodsbränning", till en början vid lägre temperatur

för utdrivande av fuktigheten ur massan, senare vid 1,150° å 1,250°. Sedan ugnen svalnat, uttagas föremålen ur kasettlarna och glaseras (se Glasyr), varefter de "glattbrännas" vid 1,100° å 1,200° i oxiderande låga. Benäktä P. brännes på ung. samma sätt som fajans men vid högre temperatur, så att massan sintrar. Föremålen äro i kasettlarna inbäddade i kvarts- l. flintpulver, varigenom de bättre bibehålla sin form. Fältspatäktä P. förbrännes vid ca 800° och glattbrännes efter glasering vid 1,400° å 1,600°, varvid massan sintrar. — *Dekorering*. Såväl färgning av själva porslinsmassan som glasering i färger sker med hjälp av metalloxider. Målning kan ske med underglasyr-(rågods-)färger l. emalj färger, som anbringas under, resp. över glasyren. Den rikaste färgskalan kan åstadkommas med emalj färgerna, som ej utsättas för så hög temperatur som underglasyr färgerna. Färgerna anbringas med pensel l. medelst tryckning. "Flytande färger" erhållas genom inläggning i kasettlarna av ämnen, som vid bränningen avge klorväte. Detta ger upphov till flyktiga klorider, vilka sönderdelas vid högre temperatur och åstadkomma förtoningar kring de färgade partierna. Försilvring och förgyllning verkställes genom påpensling av silver- l. guldhaltiga preparat, varefter föremålen brännas i muffel. — *Historik*. P:s hemland är Kina. När konsten att framställa P. uppfunnits, är ej fullt klart, men redan under Sungtiden (960—1280) förekom ett tunt vitt lergods, som stod P. mycket nära. Den glans och klarhet, som utmärker det kinesiska P., framträder bäst i det helvita P., som

Kinesiskt porslin. Fr. v. Vas med sang-de-bœufglasyr. Kang-his tid. — Vas av gula familjen. Kang-his tid. (Nat. mus.) — Gudinnan Kuan-yin. Helvitt porslin från Fukien. — S. k. ostindiskt porslin. Skål och fat ur Gripsholmsservisen. (Nat. mus.)

vanl. brukar benämnas *blanc de Chine*. Det tillverkades företrädesvis i prov. Fukien och exporterades under 1600- och 1700-t. i stora mängder till Europa. — För övrigt utmärkes det kinesiska P. av en utomordentlig färgrikedom. De mest kända av de enfärgade porslinsorterna äro den praktfullt mörkröda *sang-de-bœuf* (oxblod) och den olivgröna *ecladon*. Vanl. i förening med andra färger användes vidare

Kinesisk kruka av blått och vitt porslin. Míngdynastin.

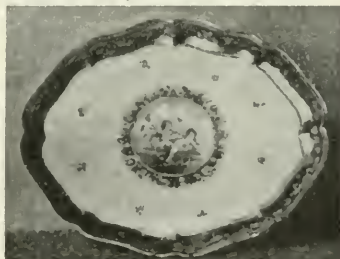
en gul glasyr, åstadkommen av antimon, och en av mangan framställd violett, den s. k. *aubergine*. Genom kemiska procedurer förstod man även att åstadkomma flameffekter och avsiktligt sprucken glasyr (*craquelure*). På biskvi sammanställdes ibland flera olikfärgade glasyrer. Stundom sprutades lätt stoff av en glasyr över en annan, så att puderverkan uppstod, t. ex. i den omtyckta *bleu soufflé*. — Av helt annat slag är det P., vars konstnärliga verkan åstadkommits genom dekorerings med pensel. Av underglasryrfärger begagnade kineserna med stor förkärlek den koboltblå. I själva verket är större delen av allt kinesiskt P. dekorerat endast i blått på den vita grunden. Även röd underglasryrmålning förekom ibland. Emaljfärgerna, varav en obegränsad skala stod till förfogande, användes särskilt under senare hälften av 1600-t. samt under 1700-t. Man brukar indela P. med detta slags dekorerings i s. k. familjer efter den dominerande färgen; berömda äro särskilt den

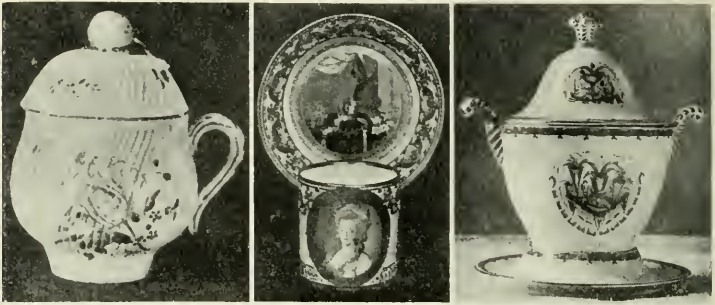
Europeiskt porslin från 1500—1700-t. Fr. v. Kurbitsformig flaska av Medici-porslin, Florens. — Vas av vitt Böttgergods, Meissen. (Nat. mus.) — Bordspendyl, Berlin. (Nat. mus.) — Venus och Amor. Grupp av J. P. Melchior. Höchst.

gröna familjen (*famille verte*), som företrädesvis tillverkades i slutet av 1600-t., samt den i början av 1700-t. vanliga rosafamiljen (*famille rose*). Sällsyntare är den gula familjen (*famille jaune*). De återgivna motiven äro oerhört växlande och till stor del hämtade ur mytens och religionens värld. En alldeles särskild förkärlek ha kineserna även haft för blomstermotiven, vilkas dekorativa möjligheter till det yttersta utnyttjats. — Under 1700-t. ökades exporten av P. i oerhörd grad, och man började nu avsiktligt söka tillfredsställa europeisk smak och även direkt arbeta efter från Europa levererade mönster. Även detta s. k. *ostindiska P.*, vanl. prytt med beställarens vapen och monogram, kan vara synnerligen vackert (t. ex. den av Gustav III beställda Gripsholmsservisen), men dessa intensiva affärsförbindelser med Europa inneburo dock, att P. som självständig konststart snart gick under i Kina. — Centrum för den omfattande tillverkningen av P. i Kina var alltifrån begynnelsen den kejserliga

fabriken King-te-chen i provinsen Kiangsi. På kinesiskt P. förekomma ofta märken, som ången period, under vilken varan skall vara tillverkad, l. också lovprisa det föremål, å vilket de anbringats. Som bevis på föremålens ålder äro dock dessa märken synnerligen opålitliga. — Även i *Japan* har en omfattande porslinstillverkning bedrivits, dock helt efter kinesiska förebilder. Oita är det svårt att skilja japanskt P. från kinesiskt; stundom, ss. i det praktfulla röd-guldblå Imariporslinet, lyckades japanerna tävla med sina läromästare. — I *Europa* dröjde det länge, innan man lyckades framställa P.

Bricka ur frukostservis. Den kongelige Porcelänsfabrik, Köpenhamn. (1784.)

Europeiskt porslin från 1700—1900-t. Fr. v. Kräm kopp. Marieberg. — Kopp med Marie Antoinettes bild. Sèvres. (Nat. mus.) — Terrin av E. Hald. Rörstrand. (Nat. mus.)

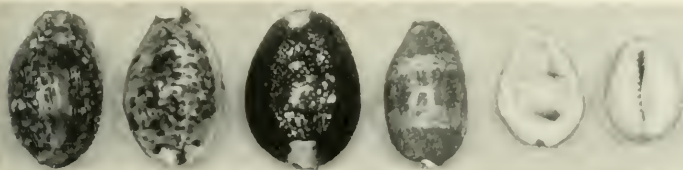
De första lyckade försöken gjordes i medicernas Florens, men detta s. k. Mediciporslin är s. k. mjukt P. (se ovan). Fransmännen fortsatte experimenten på denna bog och framställde under 1600-t. och senare mjukt P. i Rouen och Saint Cloud. — Det riktiga, hårda P. lyckades man omsider utexperimentera i Tyskland. Uppfinningen gjordes omkr. 1709 av J. F. Böttger (se d. o.). Med honom som ledare anlades 1710 den berömda fabriken i Meissen (se d. o.). Man sökte där omsorgsfullt bevara sin hemlighet,

men den sipprade snart nog ut, och en rad nya fabriker uppväxte. Närmast följde fabriken i Wien, grundad av du Pacquier 1718, fabriken i Höchst 1746, i Nymphenburg 1747, Wegelys fabrik i Berlin 1751, fabriken i Fürstenberg 1753, i Frankenthal 1755 och i Ludwigsburg 1758. Dessa fabriker voro till stor del anlagda av de tyska småfurstarna, vilket i sin mån förklarar den strävan efter reu lyxtillverkning, som kännetecknar det mesta P. under 1700-t. De små, sirliga figurgrupperna blevo särskilt omtyckta, och i rokokon fick P. en konstnärlig stil, som utmärkt passade till dess uttrycksmöjligheter. — Bland Italiens fabriker må nämnas den i Doccia invid Florens, grundad 1735, och den i Capo di Monte vid Neapel 1743. — Nordens mest betydande porslinsfabrik var Den kongelige Porcelänsfabrik i Köpenhamn, grundad av F. H. Müller 1772. I Sverige ägnade sig Marieberg (se d. o.) med framgång åt tillverkning av P., särskilt vid tiden omkring 1770. — I Frankrike tillverkades, som nämnts, huvudsakl. s. k. mjukt P. Till verklig betydelse nådde denna fabrikation genom fabriken i

Bacchus med åsnan. Grupp i vitt porslin av Kai Nielsen. Bing & Gröndahl, Köpenhamn. (Nat. mus.)

Porslinssnäckor. Längst t. h. kaurisnäckan (över- och undersidan).

Vincennes, som grundades av Orry de Fulvy 1738 och 1756 förvandlades till den världsberömda kungliga fabriken i Sèvres (se d. o.), som utom mjukt P. tillverkade biskvi, särskilt för statyetter. Under empiretiden och senare inträdde här en konstnärlig förfläckning, som gick ut över hela Europas porslinstillverkning. — Större delen av 1800-t. betecknar för denna en nedgångsperiod, varur man på senaste tiden gjort stora ansträngningar att höja sig. Bäst har detta lyckats i Danmark, där den gamla kungliga fabriken återtagit sin forna rangställning, i någon mån tack vare svenskarna P. Nordström och G. Henning. En betydande konkurrent har dock uppstått i Bing & Gröndahls porslinsfabrik. I Sverige gick Gustavsberg i spetsen för reformförsöken, huvudsakl. tack vare Gunnar G:son Wennerbergs insats strax före sekelskiftet. F. n. verka främst konstnärerna W. Kåge vid Gustavsberg och E. Hald vid Rörstrand. Även i österrike och Tjecko-Slovakiet ha under senaste årtionden stora ansträngningar gjorts att på nytt utnyttja P:s konstnärliga möjligheter.

Porslinsblomma, se Hoya.

Porslinskrabba, se Galatheidæ.

Porslinssnäckor, *Cypræidæ*, en fam. Snäckor med äggformigt skal, som kan omslutas av manteln och i vilket största vind-

lingen omger de övriga. Skalöppningen är springformig med taudade kanter. Till P. hör bl. a. den intill c:a 3 cm. långa, gulvita, i Indiska oceanen levande kaurisnäckan, *Cypræa moneta*, som sedan gammalt använts som skiljemynt och prydnadsföremål i Orienten och Afrika.

Porsvampar, pipsvampar, en grupp hattsvampar, utmärkta därav, att sporerne bildas i talrika rör l. pipor (vilka underifrån te sig som porer). Hit höra bl. a. rörsoppar, tickor, hussvamp och oxtungsvamp.

Port [eng. utt. pät, fr. utt. pår] (eng., fr., av lat. *portus*), hamn.

de'lla Po'rta. 1. Bacciodella P., se Bartolommeo. — 2. Giambattista della P., f. 1538, d. 1615, italiensk fysiker, beskrev camera obscura, laterna magica m. fl. optiska instrument. — 3. Giacomo della P., f. 1541, d. 1604, italiensk arkitekt. P. var lärjunge av Vignola, vilkens stil han utvecklade i mera barock riktning. Hans förnämsta verk äro fasaden till den av Vignola påbörjade kyrkan Il Gesù (1573; se ill. till Byggnadskonst sp. 855) i Rom samt fullbordandet efter Michelangelos plan av Peterskyrkans (se d. o.) kupol.

Porta'l (ty., av lat. *porta*, port), en genom sin arkitektoniska utsmäckning särskilt betonad ingång till en byggnad.

Portame'nto (ital., eg. bärande), föredragsbeteckning, utmär-

kande en glidande övergång från en ton till en annan av olika tonhöjd. P. användes endast vid sång och spel på stråkinstrument.

Port Arthur [pät a'thø], hamn och fästning på Liao-tung (se d. o.), Manchuriet, Kina. Förr viktig örlogshamn. Ändpunkt för järnväg från Mukden. 14,000 inv. — Anlagt av kineserna, intogs P. 1894 av japanerna, vilka dock måste återställa det till Kina. Det arrenderades 1898—1905 av Ryssland, spelade en viktig roll under Rysk-japanska kriget (se d. o.) och har sedan 1905 arrenderats av Japan (jfr *Manchuriet*).

Portati'v (fr. *portatif*), bärbar, lätt att bära; i fickformat.

Port Augusta [pät äg'øsstø], hamnplats i Syd-Australien. Viktig järnvägsknut. 2,000 inv.

Port-au-Prince [pårtt å präns], huvudstad i rep. Haïti, på v. kusten. Utmärkt hamn. Järnväg inåt ön. 125,000 inv.

Port Darwin [pät da'oin], bukt på Australiens n. kust. Vid P:s östkust ligger hamnen Darwin (1,000 inv.), förr Palmerston, utgångspunkt för telegraflinje till Adelaide och telegrafkablar till Ostindien samt tilltänkt ändpunkt för en blott delvis fullbordad transaustralisk järnväg.

Portefjällen, annan form för Pärtefjällen.

Port Elizabeth [pät ili'øbøth], stad i Kapkolonin, Syd-Afrika, vid Algoa Bay. Hamn för oceanångare med stora hamnpirer. Exportort för Syd-Afrika. Ändpunkt för två järnvägslinjer. 46,000 inv. (26,000 européer).

Porten, Höga P., benämning på den turkiska regeringen. Namnet härleder sig från det gamla orientaliska bruket, att fursten skipade rätt och utfärdade påbud, sittande i porten till sitt palats.

Portepé (av fr. *porte-épée*, värjgehång), i Sverige benämning på sabelhandrem för officerare och underofficerare. P. utgöres av en med guld- l. silvertofs prydd rem, som lindats kring fästet.

Porter (eng. *porter*, eg. bärare), se ö l.

Portfö'lj (fr. *portefeuille*, av *porter*, bära, och *feuille*, blad), väska, förvaringsfödral (för papper, dokument e. d.); sammantfattande benämning på en bank tillhöriga värdepapper; departementschefs ämbete.

Portha'n, Henrik Gabriel, f. 1739, d. 1804, finsk universitetslärare, universitetsbibliotekarie i Åbo 1772, eloquentiae prof. 1777, erhöll kansliråds titel 1802. P. skrev bl. a. banbrytande arbeten i finsk språkforskning och Finlands äldsta historia. Han intresserade sig livligt för folkpoesin och de nyhumanistiska strävandena; han räknas som en av förromantikerna och övade ett viktigt inflytande bl. a. på Franzén.

Po'rtici [-titji], se *Herculanenum*.

Portier [-je'] (fr., av lat. *porta*, port), portvakt (särskilt på hotell).

Portière [-jä'r] (fr., eg. fem. av *portier*, se d. o.), försv. porttj'är, dörrförhänge.

Porti'k (lat. *porticus*), kolonnhall, spec. en kolonnburen förhall framför ingången till en byggnad.

Portio'n (lat. *portio*), del, andel; utmätt del. — *Mil.* Den mängd livsmedel per dag, som tillkommer personal vid krigsmakten. I fredstid ligger en normalportionsstat med fixerat penningvärde till grund för bestämmande av P., medan i fält en krigsportionsstat med beräknat näringsvärde utgör grundvalen för P:s bestämmande.

Portiär, se *Portière*.

Port Jackson [på't djæ'kkson], se *Sydney*.

Portlak, se *Portulacaceae*.

Portland [på'tlënd]. 1. P. Isle [ajl], halvö i Dorsetshire, s. England, vid Engelska kanalen, med en av världens förnämsta konsthamnar (starkt befäst). Sydpunkten, P. Bill, har två stora fyrtorn. — 2. Stad i Maine, n.ö. För. Stat. Ypperlig hamn; veteexport. 70,000 inv. — 3. Stad i Oregon, n.v. För. Stat., vid en biflod till Columbia. Största industri- och handelscentrum i n.v. För. Stat. (sågverk, kvarnar, skeppsvarv, järnverk, cementfabriker; trävaru- och vetehandel). 160 km. från Stilla havet men tillgänglig för oceanångare. 270,000 inv. — P. anlades 1845.

Pórtland, se *Dyrhólar*.

Portland [på'tlënd]. 1. *William Bentinck*, earl of P., f. 1645 l. 1649, d. 1709, engelsk diplomat. P., som tillhörde en holländsk släkt, var *Vilhelm III:s* av Oranien förtrogne, följde honom till England, användes bl. a. 1697 vid hemliga förhandlingar i samband med freden i Rijswijk och medverkade till fördragen om den spanska monarkins delning 1698 och 1700. — 2. *William Henry Cavendish Bentinck*, hertig av P., f. 1738, d. 1809, den föreg. sonsons son, engelsk politiker. P. inträdde i Rockinghams ministär 1765, var därefter ivrig motståndare till North, blev premiärminister 1783 men måste s. å. vika för Pitt d. y. Efter franska revolutionens utbrott slöt han sig närmare till Pitt, var inrikesminister 1794—1801, stod kvar i regeringen även efter Pitts avgång och var 1807—09 ånyo premiärminister.

Port Louis [på't lo'is], huvud-

stad på Mauritius. Katolsk biskop. Livlig handel. Ångbåtsförbindelse med bl. a. Natal. 55,000 inv.

Portmonnä' (fr. *porte-monnaie*, av *porter*, bära, och *monnaie*, mynt), penningpung.

Port Nata'l [på't], se *Durban*.

Pórtó (ital., av *portare*, bära), befordringsavgift för postförsändelser. Avgiftsfria äro postsaksförsändelser (försändelser i och för posttjänsten). — **Portomärke**, detsamma som lösenmärke (se *Frimärke*). — **Portosats**, vikt, som lägges till grund för befordringsavgifter enl. posttaxan.

Pórtó (ital., port., av lat. *po'rtus*), hamn.

Pórtó, se *Oporto*.

Pórtó Ale'gre, huvudstad i staten Rio Grande do Sul, s. Brasilien, vid strandsjön Lagoa dos Patos. Ärkebiskopsäte. Viktigt handelscentrum; järnväg till Argentina och Uruguay. 180,000 inv. (40,000 tyskar).

Pórtó Empedo'cle, se *Girgenti*.

Pórtó fra'ncó, se *Frihamn*.

Port of Spain [på't ävv spejn], huvudstad på den brittiska ön Trinidad. God hamn. 65,000 inv.

Pórtó Novo [ná'-], se *Dahomey*.

de Porto-Riche [dø pärtå-ri'sj], *Georges*, f. 1849, fransk dramatiker, led. av Fr. akad. 1923. P. har gjort en viktig insats med sina psykologiska kärleksdramer, som oftast skildra passionens ödeläggande makt (bl. a. *Amoureuse*, 1894, uppf. i Sthlm 1911; *Le vieil homme*, 1911).

Pórtó Ri'co (officiell form för *Puerto Rico*, sp., "rik hamn"), den minsta av Stora Antillerna, utgör sedan 1917 territorium i För. Stat. C:a 9,000 kvkm. 1,4 mill. inv. Kusterna äro

läga och rika på goda hamnar. Det inre genomlöpes av en bergskedja (högsta punkt El Yunque, 1,132 m.). Klimatet är tropiskt med rik nederbörd på n. kusten. Huvudnäringen, jordbruket, bedrivs mest av självvägande småbrukare. Bl. a. exporteras socker, kaffe, sydfruktur och tobaksvaror. 540 km. järnväg. Av befolkningen voro 1920 73,0 % vita, 3,8 % negrer och 23,2 % mulatter (mot-svarande siffror 1910: 65,5 %, 4,5 % och 30,0 %); betydande invandring av vita från För. Stat. och Spanien. Folkspråk är spanska. Obligatorisk folkskoleundervisning; universitet i Rio Piedras. Romersk-katolsk religion. P. styres av en guvernör, utnämnd av För. Stat:s president, och en tvåkammarrepresentation efter mönster av kongressen i Washington, där P. representeras av en på 4 år vald "commissioner". Huvudstad San Juan. — P. upptäcktes av Columbus på hans andra resa 1493, koloniserades av spanjorer och avträdde 1898 till För. Stat.

Port Phillip, P. Bay [på t. filip bej], bred vik med smal mynning vid Australiens s. kust, inom staten Victoria.

Port Royal [på roaja'll], nunnekloster av cisterciensorden, grundat i början av 1200-t. i närheten av Versailles. På 1620-t. upprättades en filial därav i Paris. Kort därefter kom P. under

inflytande av jansenisterna (se vid. d. o.).

Port Royalskolan [på roaja'll-], en av cartesianism och jansenism påverkad, efter Port Royal (se d. o.) uppkallad riktning i den franska lärdomshistorien, som varit betydelsefull såväl ur filosofisk som pedagogisk synpunkt. P:s pedagogiska program upptog en individualiserande uppfostran i st. f. den mera uniforma dressyr, som rådde i jesuitskolorna, och syftade till större spelrum för lärjungarnas självverksamhet. Dess undervisning vilade på humanismens grundval, men i språkundervisningen fick den grammatiska drillen träda tillbaka för ett fördjupat litteraturstudium. Omhuldat var även kravet på åskådlighet i undervisningen.

Porträtt (fr. *portrait*, av lat. *protra'here*, frambringa), bildframställning av en viss person.

Port Said [på t. sejd l. sai'd], stad i n.ö. Egypten, vid Suezkanalens n. mynning på en strandö mellan Mensalehlagunen och Medelhavet. Stor hamn. P. är en av världens största kolstationer. Viktig oljestation. Genomgångs-ort för turisttrafiken till Egypten. Järnväg till Kairo och Suez. 80,000 inv. — P. anlades 1859 i samband med kanalbygget.

Portschä's (fr. *porte-chaise*, av *porter*, bära, och *chaise*, stol), bärstol (se d. o.).

Portsmouth [på t. smøth]. 1. Stad, bildande eget grevskap, i Hampshire, s. England, belägen på Portsea Island, n.ö. om Wight. Med sin ypperliga hamn och den mellan P. och Wight liggande red-den Spithead är P. Englands främsta örlogshamn, starkt befäst. Stadsdelarna Portsea och egentliga P. i v. och s.v. innehålla militärkvarteren och ha stort

varv med 15 torrdockor och en väldig arsenal. Betydande kol- och trävaruhandel. Katolsk biskop. 230,000 inv. P. anlades på 1190-t. Sedan 1500-t. har det spelat en viktig roll som flottstation. — 2. Stad i New Hampshire, n.ö. För. Stat., vid Atlanten. Örlogshamn. 14,000 inv. — Genom en fred på en ö nära P. avslutades Rysk-japanska kriget (se d. o.). — 3. Stad i Virginia, ö. För. Stat., nära James Rivers mynningsvik. Stort örlogsvärv. 55,000 inv.

Port Sudan [påt soda'n], stad i Anglo-egyptiska Sudan, vid Röda havet. Järnväg från Berber; viktig exporthamn. 7,000 inv.

Portugal, República Portuguesa, republik i v. delen av Pyreniska halvön (se karta till d. o.), mellan $42^{\circ} 10'$ och 37° n. br. samt $6^{\circ} 12'$ och $9^{\circ} 27'$ v. l. Gränsar i n. och ö. till Spanien, i s. och v. till Atlanten. Med Azorerna och Madeira (3,205 kvkm. 0,4 mill. inv.), som utgöra distrikt i P., omfattar detta 91,948 kvkm. 6 mill. inv. (66 per kvkm.). Med kolonier (se tabell) omfattar P. 2,457,000 kvkm. 15 mill. inv. — Ang. *naturbeskaffenhet* och *klimat* se Pyreniska halvön, ang. *växt-* och *djurvärld* se Medelhavsländerna. — *Befolkningen* utgöres huvudsakl. av portugiser, vilka äro av mycket blandat ursprung. De äldsta invånarna, lusitanerna, blandades tidigt med kelter, senare med romare, västgoter och morer. Gaternas ättlingar kvarleva framför allt bland adeln. Morerna satte spår spec. i P:s s. delar, där moriska seder ännu finnas (bl. a. bära kvinnorna på sina håll slöja). Från de erövrade afrikanska kolonierna importerades negerslavar, vilkas rastecken framträda sär-

skilt hos den lägre befolkningen. Portugiserna stå fysiskt och kulturellt nära spanjorerna. Till sitt yttre äro de av medellängd, satt växta och långskalliga samt ha mörk hår- och hudfärg, den senare ofta med en anstrykning av olivgult. De största städerna äro Lissabon (huvudstad), Oporto, Setubal, Funchal (Madeira), Braga och Coimbra. — *Näringar*. P. äger rika naturtillgångar. Näringslivet är dock föga utvecklat och till stor del i utländska, spec. engelska, händer. Huvudnäring är jordbruket, som främst producerar vin av hög kvalitet (c:a 5,5 mill. hl. 1925), sydfrukter och spannmål. Av betydenhet äro vid. boskapsskötsel (får, svin, mulor och åsnor, getter), fiske (sardiner, tonfisk), skogsbruk (bl. a. kork- och bergsbruk (kopparhaltig svavelkis) och utvinning av havssalt vid Setubal. Inom industrin äro bomulls- och korkindustrierna viktigast; såregen är den från morerna ärvda tillverkningen av *azulejos* (kakelplattor). Handeln och sjöfarten bedrivs till stor del av

Jordens beskaffenhet.

Åker och betesmark	26,2	%
Frnkträd- och vingårdar	7,4	%
Skogsmark	17,3	%
Improduktiv jord	49,1	%

Handelsomsättning. (Mill. escudos.)

År	1916	1918	1920	1923	1924
Import	129	178	691	2,223	2,832
Export	56	83	222	674	925

Viktigaste importvaror 1923.

(Mill. escudos.)

Mjöl och spannmål	274
Textilvaror	272
Maskiner, instrument, fartyg etc.	258
Bomull	217
Diverse manufakturvaror	193
Stockfisk	136
Järn och stål	145
Stenkol, brunkol och koks	135

Viktigaste exportvaror 1923.

(Mill. escudos.)

Sardinier	194
Vin	170
Kork	59
Bomullsvävnader	47
Mineral och malmer	46

Viktigaste import- och exportländer.

(Import och export i mill. escudos.)

	1920	Imp.	Exp.
Argentina	36,2	3,2	—
Brasilien	38,1	26,8	—
Frankrike	53,0	27,6	—
För. Stat.	118,3	15,9	—
Spanien	35,2	10,6	—
Storbritannien	266,2	50,8	—

Portugals handel med Sverige 1924.

(1,000-tal kr.)

	Exp.	Imp.
Konserver	114	—
Vin	3,754	—
Korkbark	526	—
Koksalt	140	—
Tjära och trävaror	—	219
Pappersmassa och papper	—	547
Metaller och metallvaror	3	381
Maskiner etc.	—	538
Övriga artiklar	100	36
Exp., resp. imp. totala värde	4,637	1,721

Kolonier.

	Areal	Folk.
	(kvkm.)	(1,000-t.)
A f r i k a.		
Kap Verdeöarna	3,800	150
Port. Guinea	36,125	290
Port. Guineaöarna	944	60
Port. Väst-Afrika	1,256,000	4,200
Port. Öst-Afrika	1,108,000	3,100
A s i e n.		
Port. Indien	3,805	550
Timor (ö. delen)	16,218	380
Macao	12	75

engelsmän. — *Kommunikationer.* P. har 3,400 km. järnvägar, fördelade på en längdbana och 5 tvärbano, som äro förbundna med Spaniens järnvägsnät. — P:s *myntenhet* är escudo à 100 centavos. Riksbank, som ensam har sedelutgivningsrätt. — För *mått och vikt* gäller metersystemet; därjämte brukas ännu gamla portugisiska mått. — *Författning.* Enl. konstitutionen av 1911 utövas den styrande makten av en president, som väljes på 4 år av representationen, kongressen, och ej kan återväljas. Han biträdes av 10 ministrar, varav en är premiärminister. Kongressen består av senaten, 71 led., valda för 6 år av folkvalda distriktsförsamlingar, och deputeradekammaren, 164 led., valda för 3 år genom allmän manlig rösträtt. — *Förvaltning.* De gamla provinserna indelas i 21 distrikt (17 på fastlandet, 4 på Azorerna och Madeira), styrda av guvernörer. — Av P:s *politiska partier* äro demokraterna och nationalisterna de viktigaste. — P:s *rättsväsen* omfattar 3 instanser med högsta domstol i Lissabon. — *Försvarsväsen.* Hären indelas i aktiva armén, reserven och territorialtrupperna. Allmän värnplikt 17—45 år. 105—210 dagars första utbildning jämte ett antal repetitionsövningar om 14 dagar per år. C:a 25,000 man fredsstyrka. Kolonialarmén omfattar 12,000—13,000 man. Flotta och flygvapen äro föga betydande. — *Religion.* Befolkningen är nästan uteslutande romersk-katolsk. Fullständig religionsfrihet råder; kyrka och stat äro skilda. Kloster äro förbjudna. — *Undervisningsväsen.* Folkskoleundervisningen är numera obligatorisk; icke skriv- och läskunniga voro 1920 4,3 mill. Universitet i Lissabon, Coimbra

och Oporto. I Lissabon finnas nationalbibliotek och -arkiv samt nationalmuseum. — P:s främsta tidning är *O Século*. — *Historia*. Om P:s äldsta historia se *Pyreneiska halvön*. Landets tillvaro som stat räknas från 1095, då Alfons VI av Kastilien gav området mellan Minho och Douro, efter staden Porto kallat P. (*Portucale*), ss. ärtligt län till sin mäg. greve Henrik av Burgund (d. 1112), vars ätt, *huset Burgund*, regerade till 1383. Henrik utvidgade sitt välde under kamp mot morerna. Sonen Alfons I (d. 1185) frigjorde sig från Kastiliens läns höghet, antog omkr. 1140 konungatitel och fortsatte utvidgningspolitiken med att bl. a. erövrade Lissabon från morerna (1147). Under de följande regenterna försvagades kronans myndighet genom häftiga strider med den mäktiga kyrkan och adeln. Konungarna sökte stöd hos de oifrälse stånden, vilka voro representerade på den första säkert kända ständerförsamlingen (*cortes*) 1211. Genom nya erövringar från morerna erhöll P. omkr. 1250 sina slutgiltiga gränser. Under 1300-t. stärktes konungamakten och befrämjades näringslivet, bl. a. genom handelsavtal med England. Sedan tronföljden 1383 övergått på en illegitim ättling av konungahuset, kallades detta (efter en andlig riddarorden) *huset Aviz* (1383—1580). På 1400-t. började P. utveckla sig till en världsmakt. Genom erövringar i n.v. Afrika, bl. a. av Ceuta 1415, lades grunden till P:s kolonialvälde. På prins Henrik Sjöfararens initiativ företogs en rad upptäcktsfärder längs Afrikas v. kust, och 1486 nådde Bartolomeu Diaz Godahopp-

udden. Under 1400-t:s senare del krossades adelns makt och infördes ett kungligt envælde. Under Emanuel I den store (1495—1521) kulminerade P:s korta men lysande storhetstid. Vasco da Gama fann sjövägen till Indien 1497—98. Portugiserna koloniserade det senare Brasilien samt grundade i Asien under 1500-t:s första decennier ett omfattande välde av faktorier längs Främre Indiens kust (Kalikut, Diu, Goa), på Malackahalvön och i en stor del av ostindiska arkipelagen. Lissabon blev den främsta europeiska stapelplatsen för den indräktiga asiatiska handeln. Även i Afrika grundades ett omfattande kolonialvälde. De rikedomar, som strömmade in från kolonierna, verkade dock i längden demoraliserande, varjämte den stora utvandringen till kolonierna bidrog till näringslivets förfall. Samtidigt växte kyrkans inflytande. 1536 infördes inkquisitionen. Judar och morer, landets mest idoga befolkning, utsattes för svåra förföljelser. — 1580 utloeknade konungaätten, varefter Emanuels dotter Filip II av Spanien gjorde anspråk på P., som med lätthet erövrades. Under det *spanska väldet* (1580—1640) nedsjönk P. snart till en vanskött spansk provins. Indraget i det nederländska frihetskriget, miste det efter hand nästan hela sitt kolonialvälde i Indien och Afrika. Mot det förhatliga främlingsväldet utbröt slutligen 1640 en resning, som på tronen upphöjde Johan IV (f. 1604, d. 1656), tillhörande en gren av den gamla konungaätten, *huset Bragança* (1640—1853). Efter långvariga strider lyckades P. 1665 definitivt tillkämpa sig oberoende. I det inre fortgick dock förfallet.

En verkligt duglig regent fick P. först 1667 i Peter II (f. 1648, d. 1706), som sökte föra en konsekvent fredspolitik och höja P:s välstånd. P. indrogs emellertid 1701 i Spanska tronföljdskriget (se d. o.) och avslöt 1703 "Methuenfördraget" (se d. o.), varigenom ett sedan länge märkbart ekonomiskt och politiskt beroende av England starkt befästes. Under Josef I (f. 1715, d. 1777, konung 1750) inföll en reformperiod i den upplysta despotismens anda under ledning av ministern Pombal (se d. o.). En ödeläggande jordbävning i Lissabon 1755 medförde dock ett avbräck i framåtskridandet. Det med största hänsynslöshet bedrivna reformarbetet uppväckte stark ovilja, och under Josefs dotter Maria I (f. 1734, d. 1816) inträdde en reaktion, som medförde de flesta reformåtgärdernas upphävande. 1793 indrogs P. i koalitionskriget mot franska republiken. Det besattes 1807 av en fransk armé under Junot, varvid konungafamiljen flydde till Brasilien. F. å. utbröt emellertid en resning mot det franska väldet, och sedan en engelsk hjälpkår under Wellesley i grund slagit Junot vid Vimeiro nödgades denne s. å. utrymma P., som Soult och Masséna förgäves sökte återta 1811. Johan VI (f. 1767, d. 1826, regent sedan 1792), kvarstannade likväl i Brasilien, medan P. styrdes av en konservativ interimregering. Ett liberalt parti, fylkat kring kronprinsen dom Pedro, växte sig emellertid starkt och införde 1820 genom en revolutionär kupp en konstitutionell författning. Brasilien frigjorde sig 1822 som kejsardöme under dom Pedro (Peter I), och enl. ett fördrag 1825 skulle länderna aldrig återförenas, varför dom Pedro avstod

tronföljden i P. till sin sjuåriga dotter Maria da Gloria (1826—53). Samtidigt erhöi P. en ny, frisinnad författning (den s. k. *carta de lei*). Regent blev Johans yngre son, den ultrareaktionäre dom Miguel, som 1823 stått i spetsen för en militärrevolt, riktad mot 1820 års författning. 1828 avskaffade han den nya författningen, lät utropa sig till konung och förde under flera år ett absolutistiskt skräckregemente, som hårt drabbade liberalerna. 1831 återvände emellertid Peter till P. för att bistå sin dotter och lyckades efter långa strider besegra Miguel, som 1834 tvangs att abdikera. Peter övertog regeringen och återställde författningen. Efter hans död s. å. tillträdde Maria själv regeringen. Häftiga författningsstrider fyllde den följande tiden. Maria förmålde sig 1836 med en prins av Sachsen-Koburg och Gotha. Med deras son Peter V (f. 1837, d. 1861) uppsteg *huset Bragança-Koburg* (1853—1910) på tronen. Såväl under honom som Ludvig I (f. 1838, d. 1889) fortsatte partistriderna mellan konservativa och liberala, numera under partinamnen *regenerados* och *progressistas*. Dessa företrädde även olika uppfattningar av kolonialpolitiken, vilken ledde till upprepade tvister med främmande makter, särskilt England. Cortes fordrade framför allt en kraftfullare politik i Afrika. Under Karl I (1889—1908) förvärrades den permanenta oron genom uppkomsten av ett republikanskt parti. De usla finanserna framkallade 1892 statsbankrutt, och ministärerna växlade hastigt. 1906 tog Karl till konseljpresident den autokratiskt sinnade Franco (se d. o.), som i strid mot författningen f. å. erhöi

ett slags diktatorisk myndighet. Detta framkallade en häftig opposition, flera upprorsförsök gjordes, och 1908 föllo konungen och kronprinsen offer för ett anarkistiskt attentat. Karls yngre son, Emanuel II (1908—10) satte åter författningen i kraft men störtades 1910 av ett militäruppror och gick i landsflykt till England, varefter P. proklamerades som *republik*. Under en provisorisk regering, som tillsattes under ledning av Th. Braga, genomfördes nu en del av republikanernas önskemål (kyrkans skilsmässa från staten, avskaffande av ärftliga privilegier o. d.), och f. å. antog en konstituerande nationalförsamling en republikansk författning, varefter till president valdes M. de Arriaga. Stark jäsning rådde dock fortfarande, och monarkisterna under ledning av P. Couceiro samlade sig då och då till resningar. Sedan Arriaga avgått 1915 och ersatts av den i aug. s. å. valde B. Machado, började P. under engelsk påtryckning uppträda fientligt mot Tyskland, som mars 1916 förklarade krig. Kampen fördes huvudsakl. i Afrika, mindre styrkor sändes även till Frankrike och Salonikifronten. De ekonomiska svårigheterna vållade dec. 1917 en revolution, varunder Machado avsattes. Hans efterträdare, S. Paes, vald april 1918, sökte undanröja orsakerna till missnöiet men blev s. å. mördad. Aug. valdes A. J. d'Almeida till president. Även efter freden, som gav P. ett mindre område vid n. gränsen av Port. öst-Afrika, fortsatte de inre striderna. Den 1923 till president valde M. Teixeira Gomes efterträdades 1925 av B. Machado. En militärrevolt juni 1926 under ledning av gene-

ral Gomes da Costa och kommandörkapten Jose Mendes Cabeadas föranledde Machado att avsäga sig presidentvärdigheten. En militärregering bildades av Cabeadas och Gomes da Costa, av vilka den förre inom kort sattes ur spelet. 9 juli avsattes Gomes da Costa, och general Antonio de Fragozo Carmona etablerade en militärdiktatur, som främst åsyftar att bringa reda i statshushållningen.

Portugal [-toga'll] l. *Portogallo*, *Marcos Antonio*, f. 1762, d. 1830, portugisisk tonsättare, en av Portugals största, skrev operor samt kyrkliga verk.

Portugisiska Guine'a [gi-], se *Guinea* 2.

Portugisiska Guine'öarna [gi-], två öar av vulkaniskt ursprung i Guineabukten, Principe och São Thomé. Kakaoodling. 944 kvkm. 60.000 inv. (c:a 1.000 européer). — Principe var förr en livlig slavhandelsort.

Portugisiska Indien, Portugals besittningar i Främre Indien: Damão, Diu och Goa (se dessa ord). 3.805 kvkm. C:a 550.000 inv.

Portugisiska språket. P. är systerspråk till spanskan (jfr *Spanska språket*) men har vissa särdrag, som bestämt skilja det från denna. Betr. ordförrådet karaktäriseras det av ett starkt arabiskt inslag. Genom trubadurpöesin kom det på 1200-t. under påverkan av provensalska språket, varjämte humanismen och renessansen medförde ett starkt lärt inflytande från latinet, grekiskan, italienskan och franskan (1600-t.). I förhållande till latinet representerar det ett äldre stadium än spanskan. Karaktäristiska för P. äro de talrika

nasalljuden: varje vokal, åtföljd av nasal konsonant, nasaleras, och nasaleringen står kvar även efter nasalens försvinnande. Obetonade vokaler, särskilt i slutet av ett ord, försvagas (*o* blir *u* etc.); fallande diftonger förekomma talrikt (*madeira*, sp. *madêra*; *ideia*, sp. *idea*). Ursprungligt *l*, *n* mellan vokaler försvinner (*mao*, sp. *malo*; *moeda*, sp. *moneda*); *s* och *z* före konsonant och i slutet av ett ord övergå till sje-ljud; muljerat *l* och *n* tecknas *lh* och *nh* ss. i provençalskan och ha delvis annat ursprung än i spanskan (*ll*, *ñ*). I allm. är P. vekare och klanglösare än spanskan. Betr. formläran må särskilt nämnas den för P. karaktäristiska personböjningen av infinitiven, t. ex. *depois de ter-cs jantado*, "efter att (du) ha ätit middag". — P. talas av ung. 6 mill. inv. i Portugal (med Azorererna och Madeira) samt 1 mill. galicier i Spanien; vid. på Guinea- och Mosambikkusterna, några ställen i Indien och på Sundaöarna samt i större delen av Brasilien.

Portugisiska Väst-Afrika.

Ango'la, portugisisk koloni i s.v. Afrika, vid Atlanten. 1,256,000 kvkm. 4,2 mill. inv. (huvudsakl. bantunegrer; e:a 10,000 européer och 30,000 mulatter). P. gränsar till Belgiska Kongo i n., Nord-Rhodesia i ö., Bechuanaland och Britt. Sydväst-Afrika i s. Dessutom hör till P. ett mindre område (distriktet Kongo; huvudort Kabinda) n. om Kongos mynning. P. består av en smal kustslätt med goda hamnar och innanför denna av en högslätt, som i v. har god nederbörd, bär tropisk urskog och är medelpunkt för kaffeodlingen, medan de inre delarna äro regnfattiga savanner. Huvudflod Ku-

anza. Förmästa exportvaror äro kaffe och kautsjuk. Rika, huvudsakl. outnyttjade mineraltillgångar. 1,300 km. järnväg. — P. styres av en överkommisarie i Loanda. Det började koloniseras av portugiserna i slutet av 1400-t.

Portugisiska Öst-Afrika, Mosambik, portugisisk koloni i s.ö. Afrika, vid Mosambikkanalen. 1,108,000 kvkm. 3.1 mill. inv. (huvudsakl. bantunegrer; e:a 11,000 européer och mulatter). P. gränsar till Tanganyikaterri toriet i n., Nyasalandprotektoratet, Rhodesia och Transvaal i v., Natal i s. S. och ö. delarna uppfyllas av en lågslätt med hett, fuktigt och osunt klimat; n. och v. delarna utgöras av ett vidsträckt högslättsområde. Huvudfloder Sambesi och Limpopo. Näringslivet är föga utvecklat; viktigaste exportvara är socker. 920 km. järnväg. Större delen av P. styres av en överkommisarie i Lourenço Marquez; två områden, ett i mellersta och ett i n. P., förvaltas av kompanier. — Portugiserna började på 1500-t. kolonisera P. Dess gränser reglerades genom fördrag med Tyska Öst-Afrika 1886 och 1890 och Britt. Syd-Afrika 1891. Det utvidgades 1919 med ett område av Tyska Öst-Afrika.

Portugisisk konst. P. är i stort sett en utlöpare av den spanska konsten. — *Arkitekturen* är den ledande konstarten. Gotiken uppvisar samma dekorativa rikedom som i Spanien. Det främsta monumentet är klostret Batalha i mell. Portugal, som började uppföras vid 1300-t:s slut av Affonso Domingues (d. 1402). På 1400- och 1500-t. tillbyggdes framför östkoret en oktagon, omgiven av aldrig fullbordade gravkapell, Capellas imperfeitas,

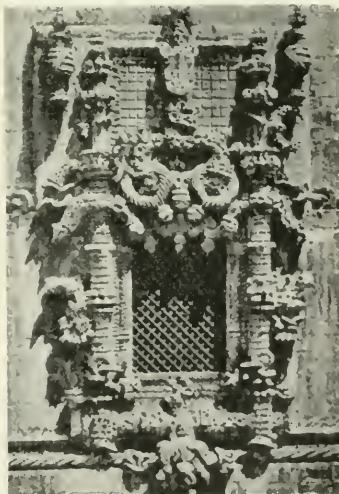

Kyrkan i Batalha.

en av de märkligaste gotiska centralanläggningar, som finnas. Här bryta sig gotikens former mot renessansens och förmälas därjämte med moriska och indiska element till en fantasifull blandstil, motsvarande den spanska platereskstilen. Denna s. k. Emanuelstil, som blomstrade under Emanuel I, fick sin störste företrädare i João de Castilho (se d. o.), som i Jeronymusklostret i Belem vid Lissabon (se ill. till de Castilho) och Kristusriddarnas kyrka i Thomar (se ill. till d. o.) skapade stilens huvudverk. Efter 1500-t:s mitt dominerar det italienska inflytandet, som befordrades av inkallade italienska arkitekter, tidigast Andrea Sansovino. Jämsides med rikets politiska tillbakagång avstamnade därefter byggnadsverksamheten alltmera. Den sista kraftyttringen är den på 1700-t. uppförda väldiga slotts- och klosteranläggningen i Mafra (se d. o.). — *Måleriet och skulpturen* förmå i mindre grad än arkitekturen uppvisa någon nationell egenart. I äldre tid lågo de i händerna på inkallade utlänningar, främst nederländare och fransmän. Det största inhemska skulptörnamnet är Joachim Ma-

chado de Castro (f. 1731, d. 1822).

Portugisisk litteratur. Den tidigaste P. härrör från 1200-t. och utgöres av en konstlad hovdiktning, som framför allt nådde sitt uppsving under konung Dionysius (Dom Dinis, f. 1279, d. 1325), själv den främste representanten för denna riktning. Den äldsta P. på prosa (till stora delar översättningar från franska) är

Fönster på kapitelsalen i Kristusriddarnas kyrka i Thomar.

från 1300-t. och utgöres av legender, krönikor, riddarromaner etc. Så småningom gör sig ett allt starkare spanskt inflytande gällande på P.; åtskilliga portugisiska diktare skriva på spanska (liksom även spanska skaldar använda sig av portugisiskan). Framför allt märkes detta inflytande i den under loppet av 1400-t. på nytt blomstrande hovdiktningen, främst bekant genom den av de Resende (d. 1554) utgivna visboken *O cancionero geral* (tr. 1516), representerande 300 diktare, bl. a. Bernardim Ribeiro (d. omkr. 1535) och Christovão Falcão (d. omkr. 1550), de bägge grundläggarna av den portugisiska herdediktningen. Så de Miranda (f. 1495, d. 1558), vilken i P. införde den italienska renässansens former och betecknar övergången mellan 1400-t:s spanskt och 1500-t:s italienskt influerade riktning, samt Gil Vicente (se d. o.). — 1500-t. är P:s egentliga blomstringstid, renässansens och humanismens idéer göra sig allt starkare gällande, och med de Camões (se d. o.) framträder P:s största namn, den ende av P:s representanter, som kan räknas till världslitteraturen. Redan under 1600-t. börjar emellertid P:s förfall, i det diktningen får en allt starkare prägel av svulst och onatur. — Under 1700-t. gör sig den franska klassicismens inflytande gällande, framför allt under konung Johan V (1706—50), vilken sökte väcka till liv ett litterärt hovliv efter Ludvig XIV:s mönster och bl. a. 1756 bildade samfundet *Area'dia Ulyssipone'nse*, med uppgift att rensa språket samt att återknyta förbindelsen med 1500-t:s klassiska litterära traditioner. Bland

rörelsens företrädare märkes Correia Garçã o (f. 1724, d. 1772), som skrev horatianska dikter. Utanför "arkadiernas" krets må nämnas den främst ss. sonettdiktare bekante Manoel du Bocage (f. 1765, d. 1805). — Först sent börjar nyromantiken påverka P:s diktning. Ett av dess mest betydande namn är João d'Almeida-Garrett (f. 1799, d. 1854), som skrev dikter, romaner med nationella ämnen, skådespel etc. samt samlade folkvisor. Lyriskiska dikter av romantisk prägel författades av Antonio de Castilho (f. 1800, d. 1875); Herculano de Carvalho e Araujo (se d. o.) skrev historiska romaner i W. Scotts stil. Mot den romantiska riktningen opponerade främst Anthero de Quental (f. 1842, d. 1891). Efter den nyromantiska perioden har P. i det stora hela stått under franskt inflytande, vilket tagit sig uttryck i ett tendentiöst drama (Gomes de Amorim, f. 1827, d. 1891), en naturalistisk roman (Eça de Queiros, f. 1845, d. 1900) samt en omfattande lyrisk diktning.

Portugisisk tackling, rigg med gaffelsegel, vars gaffel är nästan parallell med masten.

Portulaca'ceae, växtfamilj (ordn. *Centrospermae*). Hit hör *Portulaca oleracea*, portula'k, l. portula'k, över nästan hela världen spridd köksväxt, odlad även i tropikerna. Den har köttiga blad och små gula blommor. Ätes som sallat l. spenat. *Portulaca grandiflora* och *Calandrinia grandiflora*, bägge från Syd-Amerika, odlas som prydnadsväxter.

Po'rtus, lat., hamm.

Portvakten, se Mage.

Portådern, se Blodomlopp sp. 100; jfr Lever.

Portö'r (av fr. *porteur*, bärare), beklädda att förvara växter i under exkursioner.

Po'rvoo [-vå], se **Borgå**.

Porö's (fr. *poroux*), försedd med fina håligheter. — Subst.: *porosite't*.

v. Posado'wsky-We'hner, **A r t h u r**, f. 1845, greve, tysk politiker. 1893 riksförvaltningsminister, var P. 1897—1907 riksinrikesminister och preussisk statsminister. Ehuru agrarkonservativ, framlade han flera sociala reformförslag och medverkade till olika handelstraktater. 1912—18 led. av riksdagen, 1919—20 av nationalförsamlingen.

Pose [sv. utt. pås] (fr., av *poser*, ställa), utstuderad, effektfull ställning; effektsökeri. — Verb: *pose'ra*.

Posei'don, i grek. myt. havets gud. Zeus' och Hades' broder. P. avbildas med yvigt skägg och hår; hans spec. attribut var trennuden. Romarna identifierade *Neptunus* med P.

Poseido'nia, se **Paestum**.

Poseido'nios från Apamea, f. omkr. 135, d. omkr. 50 f. Kr., grekisk filosof. P. representerade i likhet med sin lärare Panaitios stoicismen men visade sig därjämte starkare än denne påverkad av Platon, från vilken han bl. a. upptog läran om själens odödlighet. P. gjorde sig även bemärkt ss. astronom och geograf och fortsatte Polybios' historiska verk.

Posen [på'sen], po. *Poznań*. 1. Gammalt landskap i v. Polen, kring mell. Warthe. Av P. som tillföll Preussen vid Polens delningar 1772 och 1793, kvarstår nu en mindre del inom preussiska prov. Grenzmark Posen-Westpreussen (se d. o.), medan huvuddelen utgör polska dep. Poznań (26.603 kvkm. 2 mill. inv.). — 2.

Huvudstad i dep. Poznań, v. Polen, vid Warthe. Rådhuset är en ståtlig renässansbyggnad från 1500-t:s mitt. Katolsk ärkebiskop. Universitet, grundat 1919. *Muzeum Wielkopolskie* innehåller konst-, etnografiska och naturvetenskapliga samlingar. Stark fästning. Livsmedels- och annan industri. Livlig handel; stora marknader. Viktig järnvägsknut. 180,000 inv. — P. är en av Polens äldsta städer och blev under senare medeltiden en blomstrande handelsstad. Under Stora nordiska kriget hölls P. länge besatt av svenskarna.

Pose'ra, se **Pose**.

Positio'n (lat. *positio*), ställning, ståndpunkt; (ansedd) samhällsställning. — *Fil. Ss. logisk* term affirmation l. bejakande av ett sakförhållande i motsats till negation; ss. *metafysisk* term, använd av Herbart med attributet *absolut*, beteckning för obetingad existens hos något varande.

Positionsansaritmetik, räknekonst, som använder positions-systemet (se **Talsystem**).

Positionsansartilleri, äldre begrepp, avseende artilleri, som skulle användas i strid om befästa ställningar. P. ansågs ej kunna omedelbart åtfölja fälthären. Materielen vid P. ingå numera i tungt fältartilleri (se d. o.). — **Positionsansartilleriregementet**, A. 9, Sthlm, uppsatt 1901. Urspr. avsett till positionsartilleri, blev regementet snart i stället avsett att ss. tungt fältartilleri i fält införlivas omedelbart med fälthären för att förse denna med för hela armén gemensamt s. k. *arméartilleri*. Enl. 1925 års försvarsordning skall regementet upphöra och i dess ställe

träda ett arméartilleriregemente, förlagt till Jönköping.

Positionscirkel, graderad cirkel, anbragt på instrument, med vilka positionsvinklar uppmätas.

Positionsmikrometer, mikrometer för mätning av positionsvinklar.

Positionssystem, se **Tal-system**.

Positionsvinkel, se **Astronomiska koordinater**.

Positiv (lat. *organum positivum*, orgel, som kan ställas). 1. Mindre orgel, endast försedd med labialstämmor. — 2. Se **Musikapparater**.

Positiv (lat. *positivus*, av *ponere*, sätta), jakande; bestämd; säker, uttrycklig; verklig. — *Fil.* P. har stundom använts i fråga om ett omdömes kvalitet ss. lik betydande med affirmativ, så ock i fråga om bevis (se d. o.) ss. lik betydande med *direkt* bevis. — *Språkv.* Se **Komparation**. — P. bild, se **Fotografi** sp. 418. — P. kristall, kristall, i vilken den ordinära strålen utbreder sig hastigare än den extraordinära (se **Dubbelbrytning**). I negativa kristaller är förhållandet motsatt. — P. religion, en historiskt given religion till skillnad från religionen i och för sig, resp. den s. k. "naturliga religionen" (se d. o.). — P. rätt, den juridiskt gällande rätten i ett land, landets rättsordning, till skillnad från moralisk rätt (se **Moralisk**) l. rationell rätt, de rättsregler, som anses böra gälla ur allmänna rättsmedvetandets synpunkt. — P. tal, tal, större än noll. Jfr **Negativa tal**.

Positivism (av *positiv*, se d. o.), en ståndpunkt, som vill reducera filosofins uppgift till en mera generell bearbetning och

systematisering av de forskningsresultat, vilka i form av mera speciella resuméer och formuleringar av vetenskapliga lagar vunnits av de olika fackvetenskaper, som hänföra sig till det i vår erfarenhet faktiskt l. "positivt" givna. Varje försök att överskrida den positiva erfarenhetens rämärken genom metafysisk l. teologisk spekulation förkastas av P. — Ehuru man tiderna igenom möter positivistiska företeelser, var det först A. Comte (se d. o.), som skapade P. ss. ett egenartat filosofiskt begrepp och system. P. omfattades livligast i Frankrike och England under senare hälften av 1800-t. men utövade stort inflytande på den andliga utvecklingen i Europa över huvud. Bland ryktbara forskare med positivistiska utgångspunkter märkas Taine, Spencer och Buckle. Strindberg var i sin ungdom starkt påverkad av P. — **Positivist**, anhängare av positivismen.

Positiv kristall, **Positiv religion**, **Positiv rätt**, se **Positiv**.

Posito, lat., antaget, förutsatt. **Positiv** (lat. *positivus*), ställning, försvarsställning.

Poslätten, se **Po**.

poss., förk. för possessiv.

Posse, ty., benämning på ett burleskt, farsartat lustspel.

Posse. 1. Knut P., d. 1500, riksråd 1473, deltog med utmärkelse i slaget vid Brunkeberg och blev senare en av Sten Sture d. ä:s främsta medhjälpare i riksstyrelsen. Ss. hövitsman på Viborg försvarade han tappert slottet mot ryssarna 1495, då han enl. sägnen skall ha sprängt en stor mängd fiender i luften ("Viborgska smällen"). — 2. **Karl Henrik P.**, f. 1767, d. 1843, greve (1826), militär, general 1832, en av rikets

herrar 1836. 1808—09 förde han befäl vid norska gränsen, och under Karl Johans tyska och norska fälttåg var han arméfördelningschef. P. stödde statskuppen 1809. — 3. Arvid P., f. 1820, d. 1901, greve, politiker. Efter domarutbildning ägnade sig P. från 1849 åt ett omfattande lantbruk, affärsföretag och kommunala värv i Skåne. Han deltog på riddarhuset i ständsriksdagarna fr. o. m. 1856—58, var ordf. i bevillningsutskottet 1862—63 och i statsutskottet 1865—66. 1867—81 var P. led. av A. K. samt 1867—75 ordf. i statsutskottet och 1876—80 A. K:s talman. Ehuru P. av farhåga för jordbruksintressets allenavälde kraftigt motverkat 1865 års representationsreform, medverkade han 1867 till lantmannapartiets organisation för att få en ledande ställning även under det bondevälde, som han ansåg vara en konsekvens av reformen. Ss. partiets chef var P. en farlig motståndare till 1870-t:s byråkratiska regeringar. Bl. a. hävdade han riksdagens oinskränkta statsregeringsrätt. Statsminister 1880—83, visade P. stor duglighet men också tendenser att inkräkta på departementschefernas myndighet. 1883 framlades ett regeringsförslag om försvarets byggande å värvad stam och beväring mot löfte om successiv avskrivning av grundskatterna och rustnings- och roteringsbesväret. Förslagets fall vållade P:s avgång. 1883—89 var P. president i Kammarrätten och 1882—90 led. av F. K., där han liksom ofta förut kraftigt förfäktade frihandels grundsatser. — 4. Nils P., f. 1862, d. 1895, frih., löjtnant, gymnastikorganisatör, från 1885 bosatt i Amerika, där han blev banbrytare för svensk gymnastik. Han upprättade 1891

Arvid Posse.

i Boston "The Posse Gymnasium" för utbildning av sjuk- och friskgymnaster.

Posse'hl, Emil, f. 1850, d. 1919, tysk affärsman i Lübeck, huvudintressent i Fagersta bruks a. b. och stor aktieägare i Grängesbergsbolaget. P. anklagades 1914 för högförräderi, som skulle bestått i leveranser från Fagersta till Japan efter krigsförklaringen mot Tyskland, men frikändes 1916. Han donerade 1912 100,000 kr. till en av Kommerskollegium förvaltdad fond, varav utgå stipendier för tekniska och kommersiella studier i Tyskland.

Possessio'n (lat. *possessio*), besittning; gods, lantegendom. — **Possessiona't**, godsägare.

Po'ssessiv (lat. *possessivus*, av *possidere*, äga), som anger ägande. Jfr **Pronomen**.

Possevino, Antonio, f. 1533, d. 1611, italiensk jesuit, forskare och diplomat, var 1577—78 och 1579—80 påvlig legat i Sverige med uppdrag att återförena Sverige med romerska kyrkan (jfr **Johan** sp. 143 f.).

samt 1581—87 (med ett avbrott) legat i Öst-Europa, spec. i Polen. Resultaten av P:s verksamhet voro dock ringa.

Possibel (lat. *possibilis*), möjlig. — **Possibili'ster**, annat namn på broussisterna (se **Brousse**), avseende fraktionens inriktning på det, vars uppnående med författningsenliga medel vore möjligt.

Post (fr. *poste*, urspr. av lat. *positus*, ställd), anvisad plats (för fullgörande av en plikt l. ett uppdrag); en l. två soldater (enkel-, dubbelpost) l. mindre avdelning (underbefälspost), utställd för bevakning av byggnader o. d. l. mot fientligt anfall; syssla, befattning; varuparti; i räkning upptagen vara l. arbetsprestation jämte penningbelopp därför; underrättelse, budskap; brev och andra smärre försändelser (se **Postväsen**).

Post. Pieter, f. 1608, d. 1669, holländsk arkitekt. P. är en av de förnämsta representanterna för den av Palladios monumentalarkitektur påverkade holländska klassicisterna, som i hans utformning närmast fick en graciös karaktär. Han fullföljde de av van Kampen påbörjade byggnadsverken Mauritzhuis (se ill. till **Byggnadskonst** sp. 862) och Huis ten Bosch i Haag (se ill. till d. o.) samt byggde rådhuset i Maastricht.

v. Post, 1. **Hampus v. P.**, f. 1822, d. 1911, geolog, lärare vid Ultuna, titulärprofessor. P. var den förste geolog i Sverige, som i fråga om rullstensåsar förfäktade glaciärteorin. Inom växtgeografin var P. föregångsman både genom torvgeologiska och ekologiska undersökningar. — 2. **Lennart v. P.**, f. 1884, geolog, statsgeolog 1910, har särskilt äg-

nat sig åt växtgeografiska och torvgeologiska undersökningar och bl. a. utvecklat pollenanalysen.

Postabonnemang, av postverket förmedlad prenumeration på tidningar. Det av Generalpoststyrelsen förda tidningsregistret över de tryckalster, som kunna vara föremål för P., upptar f. n. c:a 1.670 tidningar. 1925 postbefordrades omkr. 242 mill. postabonnerade tidningsexemplar. Postverkets inkomster 1925 av P. uppgingo till c:a 4.5 mill. kr., vilket belopp dock icke täckte utgifterna.

Posta'l, som rör postväsendet.

Postame'nt (av fr. *poster*, ställa), underlag, fotstycke (för en kolonn, staty o. d.).

Postanstalt, se **Postväsen** sp. 517.

Postanvisning, en på en viss postanstalt ställd utbetalningsorder. P. infördes inom Sverige och i postutväxlingen med Danmark och Norge 1866, i den internationella postutväxlingen 1878. **Telegrampostanvisning** är en form för beloppets översändande telegrafledes. **Tullpostanvisning** är en tjänstepostanvisning, som i vissa fall utställes för redovisandet av tullavgifter för paket från utlandet.

Postarkeiska bergarter [-ke'iska] (av lat. *post*, efter, och grek. *arkaios*, gammal), detsamma som prekambrisk bergarter.

Postassistent, se **Postväsen** sp. 518.

Postbefordran, se **Postväsen** sp. 514 f.

Postbok, kontrabok med postanstalt för erläggande kvartalsvis av debiterade postavgifter. För P. erlägges avgift med viss procent av där debiterade postavgifter.

Postbonde, se **Postväsen** sp. 514.

Postbox, förlyrd avdelning i s. k. amerikanskt postfack, öppet inåt postlokalen. Utåt är P. försedd med låst dörr, till vilken innehavaren har nyckel. Varje box är numrerad, varför innehavaren ss. adress kan uppgå t. ex. "Postbox 32".

Postcheckrörelse [-tjäck-], detsamma som postgiroörelse.

Post Chri'stum na'tum, lat., förk. *p. Chr. n.*, efter Kristi födelse (vid angivande av årtal).

Postdate'ring (av lat. *post*, efter, och *datum*), utsättande på en skrivelse av ett senare datum än det rätta.

Postdiligens, se *Postväsen* sp. 515, *Diligens* och *Omnibus*.

Postdirektion, *Postdirektör*, *Postdistrikt*, se *Postväsen* sp. 516 f.

Poste'j l. baste'j (ty. *Bastei*), ett i en fästningsvall ingående runt försvarstorn med plats för artilleripjäser på övre plattformen och i kasematter. I Sverige uppfördes P., även kallade *rundlar*, bl. a. i Kalmar och Vadstena.

Postelev, elev i *postelevkurs*. För antagande fordras studentexamen, realskoleexamen l. normalskolekompetens. Genomgående av denna kurs berättigar till anställning som tjänsteman i postverket.

Poste'ra, stå på post.

Poste restante [påst røsta'nt], fr., förk. *p. r.*, kvarliggande post, anteckning å postförsändelse, varigenom avsändaren anger, att försändelsen skall tillhandahållas adressaten för avhämtning. Motsvarande svenska beteckning är "Avhämtas".

Postexiste'ns (av lat. *post*, efter), tillvaro efter döden.

Postexpedition, *Postexpeditör*, se *Postväsen* sp. 518.

Post fe'stum (lat., efter festen), för sent.

Postförskött, en form för inkassering genom postverket i förening med postförsändelse. För utbekommande av dylik försändelse har adressaten att erlagga postförskötsbeloppet, som därefter tillhandahålles avsändaren medelst postanvisning, s. k. *postförskötsanvisning*. P. infördes i Sverige 1866 och har kommit till mycket stor användning, särskilt vid s. k. efterkravsaffärer.

Postgiroörelse, en 1925 i Sverige införd postal verksamhet med ändamål att underlätta betalning och främja sådana betalningsmetoder, som äro ägnade att minska användningen av kontanter (jfr *Giro*). P. förmedlas både av fasta postanstalter och lantbrevbärare. — Postgirokonto erhålles efter skriftlig framställning och mot deponerande av ett belopp av 5 kr. Ränta efter 1,8 % gottgöres å medel, som innestå å postgirokonto. Insättning å postgirokonto kan göras av innehavaren l. annan, varvid särskilda s. k. inbetalningskort användas. För inbetalning erlägges en avgift, högst 20 öre, som redovisas med frimärken. Innehavare av postgirokonto kan genom utställande av utbetalningskort begära utbetalning från sitt konto till sig själv l. annan. Postverket debiterar viss lägre avgift för verkställd utbetalning till annan än kontoinnehavare. Antalet postgirokonton uppgick 1 juli 1926 till 10,942. Under juni 1926 utgjorde inbetalningarna 48,170,000 kr. och utbetalningarna 50,700,000 kr.

Postglaciala tiden (av lat. *post*, efter), tiden efter den stora kvartära nedisningens slut, omfattar *ancylus-*, *litorina-*, *limnaea-*

och myatiderna av Östersjöns utvecklingshistoria, motsvarande boreala, atlantiska, subboreala och subatlantiska skedena av landets historia, sådan denna klarlagts genom studiet av lagerföljden i torvmossarna i Skandinavien. Under P. har människan samt största delen av nuv. djur- och växtvärld invandrat på Skandinaviska halvön.

Posthemman, se **Postväsen** sp. 514.

Posth'u'm, se **Postum**.

Po'sthumus, se **Hellberg** 1.

Postiljo'n (fr. *postillon*), se **Postväsen** sp. 518.

Postilla, namn för en samling utläggningar av bibeltexter. Den främsta protestantiska P. är Luthers Kyrkopostilla av 1527. Under medeltiden betecknade P. den till ett bibelstycke fogade korta förklaringen, inledd med orden: *post illa verba lectus* (lat., efter dessa textens ord); därav namnet.

Postillon d'amour [-tjå'ŷ da-mo'r], fr., kärleksbud, överbringare av kärleksbrev.

Postkontrollör, se **Postväsen** sp. 518.

Postkupé, se **Postväsen** sp. 517.

Postlimi'nium (lat., av *post*, efter, bakom, och *limen*, tröskel, gräns) betecknar i modern folkrätt ett återställande av det tidigare rättstillståndet i ett under krig besatt landområde, då det samma — vare sig under kriget l. efter dess avslutande — återknytes till den stat, området förut tillhörde. De rättshandlingar, som under ockupationstiden företagits av ockupanten i enlighet med folkrätten, behålla efter återställandet sin giltighet (se **Ockupation**).

Postlu'dium (av lat. *post*, efter,

och *lu'dere*, spela), efterspel, särskilt det spel, som utföres på orgeln efter gudstjänstens slut.

Post meri'diem, se **Meridies**.

Postmonopol l. **postregale**, kronans rätt att med enskildas uteslutande ombesörja postväsendet. Före poststadgan 1888 rädde i Sverige en viss osäkerhet rör. postverkets monopolställning, och i början av 1800-t. gjordes också försök att anordna enskild postgång. Mest bekant är den av f. d. regementsveterinären E. E. Mallén anordnade stadsposten i Sthlm 1838—55. Den avsåg urspr. uppsamlandet av brev, som sedan överlämnades till postverket för vidare befordran, men utsträcktes jämväl till lokalbefordran. På 1880-t. bildades i Sthlm ett bolag, benämnt Stockholms stadspost, för att driva poströrelse i stor skala. I Göteborg igångsattes 1888 ett liknande privat postverk, Göteborgs stadspost. Avgifterna vid dessa stadsposter voro lägre än det statliga postverkets. Denna konkurrens hade emellertid till följd, att i 1888 års poststadga postverkets ensamrätt till postväsendet fastslogs.

Postmorta'l (av lat. *post*, efter, och *mors*, död), efter döden.

Post mo'rtem, lat., efter döden.

Postmuseum, ett i Sthlm befiutligt museum med samlingar av föremål, som beröra postverkets historia, statistik m. m.

Postmästare, se **Postväsen** sp. 517.

Po'sto, ital., försvarsställning, fast ställning ("fatta P.").

Post- och Inrikes Tidningar, vanl. kallad **Posttidningen**, daglig tidning i Sthlm, organ för legala kungörelser och notiser m. m. samt statistiska uppgifter.

P. har en kommunalbilaga och en halvveckoupplaga, "Tidning för leveranser till staten m. m." Vissa kungörelser sammanföras i ett om fredagarna utkommande specialnummer. — P. leder sitt ursprung från de officiella nyhetsblad, som från 1634 utgavos, från 1645 till åtminstone 1651 varje onsdag under titeln *Ordinari Post Tijdender*. 1720 blev P. åter regelbunden veckotidning och från 1735 utvidgades den till halvveckotidning med titeln *Stockholms Post-Tidningar*. Den sammanslogs 1821 med *Inrikes Tidningar* (grundad 1760) till ett dagblad. P. utgavs urspr. genom postverket. 1791 överläts den som inkomstkälla åt Sv. akad. och utgavs 1791—1877 med några avbrott på arrende av akademiledamöter. Tidvis sökte man ge P. karaktär av politiskt regeringsorgan, främst 1835—44, då den bar övertiteln *Sveriges Statstidning* (jfr Lagerbjelke 1). Sedermera har dess fria textinnehåll alltmer beskurits och från 1922 helt indragits. Inkomsterna av P. användas för utgivning av Svenska Akademiens Ordbok.

Postpaket, benämning å de i den internationella postutväxlingen förekommande paketförsändelser, vilka taxeras och postbehandlas enl. gällande postpaketkonvention. Genom konventionen i Madrid 1920 höjdes maximivikten för P. till 10 kg. För befordran inom Sverige mottas P. om högst 50 kg. Mellan de skandinaviska länderna befordras P. om högst 20 kg. P. få assureras l. beläggas med postförskott men ej rekommenderas.

Postpalata'l (av lat. *post*, efter, bakom), se *Gutturaler*, *Palataler* och *Velar*.

Postpass, förteckning å post-

gods, försänt med landsvägspost mellan fasta postanstalter.

Postpone'ring, *postpositio'n* (av lat. *postpone're*, ställa efter), se *Inteckning*.

Postregale, se *Postmonopol*.

Posträtt, före 1836 ett slags domstol i postmål.

Postsilu'risk (av lat. *post*, efter), som hänför sig till tiden efter silurperioden.

Postskri'ptum (lat. *postscriptum*), förk. *P. S.*, efterskrift, skriftligt tillägg i brev efter nammunderskriften.

Postsparbank inrättades i Sverige 1884 och stod först under en styrelse, sorterande under Generalpoststyrelsen. 1912 uppfördes P. ss. självständigt ämbetsverk på ordinarie stat. Efter omorganisation, genomförd 1923, inordnades P. åter under postverket. Ärendena handläggas å Generalpoststyrelsens postsparbanksbyrå. Rörelsen drives dock ss. självständig affär, och poströrelsen tillföres ersättning av postsparbanksmedel för postanstalternas bestyr med mottagande och utbetalande av postsparbanksmedel. Vid behandling i Generalpoststyrelsen av vissa postsparbanksärenden delta av K. M:t utsedda (3) *postsparbanksfullmäktige*. — F. n. finnas utelöpande c:a 775,000 motböcker. Dessa kunna användas för insättning och uttagning vid vilken postanstalt som helst i riket, dock att viss tids uppsägning fordras vid uttagning av större belopp. Utan föregående uppsägning kunna å samma motbok få lyftas intill 300 kr. per vecka. Ränta å innesättande medel utgår f. n. med 4 %. Behållningen å samtliga motböcker utgjorde 1 jan. 1926 c:a 165 mill. kr.

Poststaten, sammanfattande benämning å befattningshavare vid Generalpoststyrelsen samt vid postverkets distrikts- och lokalförvaltningar. Tjänstemannabefattningarna äro fastställda i ett för postverket, telegrafverket, Statens järnvägar och Vattenfallsstyrelsen gemensamt avlöningsreglemente. 1 jan. 1926 funnos 5,757 posttjänstemän, däruv 1,100 icke ordinarie och 779 kvinnor. Den personal, som icke intar tjänstemannaställning (poststationsföreståndare, föreståndare för brevsamlingsställen och ångbåtspostexpeditioner, lantbrevbärare, postförrare, posttransportörer och frimärksförsäljare) uppgick till c:a 8,600.

Poststation, se **Postväsen** sp. 1515.

Posttidningen, se **Post- och Inrikes tidningar**.

Postula't (lat. *postula'tum*), fordran, förutsättning. — *Fil.* En sats, vilken utan att kunna bevisas dock gör anspråk på giltighet på grund av sin betydelse ss. nödvändig förutsättning vare sig teoretiskt ss. villkor för vårt vetandes möjlighet, ss. tankelagarna (se d. o.; jfr även **Axiom**), 1. praktiskt ss. villkor för våra religiösa, etiska och rättsliga krav. Kant har betecknat begreppen Gud, viljefrihet och odödlighet ss. det "praktiska förnufts P.". — *Geom.* Elementär, utan vidare utförbar konstruktion. I Eukleides' "Elementa" finnas tre P.: att sammanbinda två punkter med en rät linje; att förlänga en given rät linje; att kring en given medelpunkt upprita en cirkel, som går genom en annan given punkt.

Postula'ta nobilium (lat., adelns krav), en på kröningsriksdagen i Uppsala 1594 till Sigismund överlämnad skrift, huvud-

sakl. författad av Erik Sparre (se denne).

Postule'ra (lat. *postula're*), påstå, förutsätta, anta.

Postu'm, **posthu'm** (av lat. *postumus*, sist), född efter faderns död; utgiven efter upphovsmannens (t. ex. författarens) död.

Postumia Gro'tta [-o'mia], numera officiellt namn på Adelsbergsgrottan.

Post u'rbem co'nditam, lat., förk. *p. u. c.*, efter stadens (Roms) grundläggning.

Postverket, se **Postväsen**.

Postväsen, de anordningar, som av statsmakten (förr även städer m. fl.) vidtagits för åstadkommande av snabb, regelbunden och säker befordran av brev och andra smärre försändelser. — *Historik.* Under forn- och medeltiden saknades i allm. särskilda organisationer för brevbefordran; man var hänvisad till att anlita köpmän och andra färdemän 1. för brådskande meddelanden sända särskilda kurirer. Först i början av 1500-t. lades grunden till det moderna P., främst av tyskarne F. och J. B. v. Taxis, vilka på uppdrag organiserade postförbindelser mellan de olika habsburgska residensen (1615 erhöLL L. v. Taxis ärftlig rätt till postchefsämbetet i Tysk-romerska riket, vilket privilegium bevarades inom ätten Thurn und Taxis till 1867). På 1600-t. inrättades i de flesta europeiska länder statliga postorganisationer. Detta P. var i allm. endast avsett för statens egen brevbefordran men utsträcktes småningom även till att tjäna allmänheten. I äldre tid skedde befordringen huvudsakl. med postdiligenser samt postbåtar med ordinarie turer, även avsedda för passagerartrafik. Länge användes allmänt särskilda

kurirer för viktigare diplomatisk post, främst emedan garantier för brevhemlighetens bevarande saknades. På sina håll tillämpades omfattande hemlig l. öppen brevcensur. Senast förekom sådan i stor utsträckning i de krigförande länderna under världskriget. Sedan järnväg och ångfartyg tagits i P:s tjänst, har detta enormt utvecklats. Även trafikväsendets senare väldiga framsteg har P. tillgodogjort sig genom upprättandet av automobilbilgenslinjer samt luftpost- l. flygpostlinjer (bl. a. i Sverige, se nedan). Betydande sådana äro de mellan Berlin—London, London—Paris och New York—San Francisco. — *Internationell organisation.* Ett nära samarbete upprätthålles mellan olika länders P. i syfte att åstadkomma enhetlighet och underlätande av den internationella postbefordringen. Sälunda hållas tid efter annan internationella *postkongresser*. På en kongress i Bern 1874 stiftades — på initiativ främst av tyske postchefen H. v. Stephan — en internationell postförening, som 1878 antog namnet *Världspostföreningen* (fr. *Union postale universelle*) och som omfattar praktiskt taget alla länder. Samarbetet inom P. har försvårats av världskriget och även efter detsamma av de stora växlingarna i penningvärdet. Vid postkongressen i Madrid 1920 och än mer vid den i Sthlm 1924 genomfördes en allmän rekonstruktion av de internationella postförhållandena på grundval av tillståndet före världskriget. — Flerstädes förekommer närmare postal samverkan mellan mindre grupper av närstående länder, så mellan de nordiska länderna (Sverige—Norge från 1815, dessa länder och Danmark från 1869, Finland från

Postverket i Stockholm. Av Ferdinand Boberg.

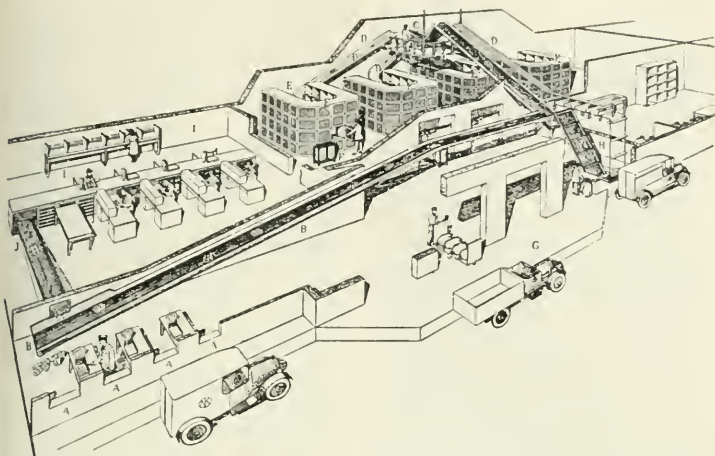
1922), vilka länder inbördes tilllämpa lägre befordringsavgifter än till utlandet i övrigt. — Postverket i *Sverige* är ett av de äldre i Europa. Det räknar sin begynnelse från 1636, då Kristinas förmyndarregering utfärdade en förordning, varigenom vissa vid landsvägarna belägna hemman, *posthemman*, ålades att ombesörja de allmänna posternas fortskaffande. Åbon på ett sådant hemman kallades *postbonde*. För postförbindelserna med utlandet upprättades 1631 ett svenskt postkontor i Hamburg. I början användes gående postbud; ridande omtalas 1645, åkande först långt senare. Från 1662 förekommo två veckoturer vid vissa viktigare postgångar. Postinrättningen omhuldades i hög grad av Karl XII. 1704 utfärdades en instruktion för postverkets 1693 inrättade styrelse, vilken författning först 1863 ersattes med instruktion för Generalpoststyrelsen. Först på 1800-t. kom P. till större utveckling. 1830 infördes bl. a. postbefordran genom gästgivar-skjuts i st. f. posthemmans-

Interiör från postkontoret Stockholm 1.

skjuts. Skjutsningen organiserades så, att vid behov extra skjuts kunde beställas av ett postkontor hos ett annat genom s. k. löpsedel (var även benämning på reklamationshandling rör. förkommen försändelse). 1830 inrättades den första postdiligenslinjen (se Diligens). Diligenserna utträngdes av järnvägarna men ha numera återupptagits i Norrland (se Omnibus). Brevportot var i början enhetligt — 2 öre silvermynt — men reglerades 1830 i proportion till väglängden. 1855 infördes emellertid åter enhetligt porto. Samtidigt tillkom bruket av frimärken. (jfr d. o.) och uppsattes de första fasta brevlådorna. Först 1860 inrättades daglig postföring mellan Sthlm och Göteborg. Med 1861 års ingång upprättades de s. k. poststationerna med inskränkt befogenhet i avseende å postutväxlingen och underordnade de fullständiga postanstalterna, postkontoren. 1863 inrättades å Statens järnvägar en fullständig postkupéexpedition. De största stegen i postverkets utveckling togos under A. W. Roos' chef-

skap (1867—89). 1870 avskaffades slutgiltigt posthemmansinrättningen. 1872 utbyttes stämpelavgiften för tidningar mot en befordringsavgift: s. å. och 1881 utfärdades allmänna författningar rör. villkoren för postutväxlingens besörjande. 1877 inrättades lantbrevbäringen för underlättande av postutväxlingen å landsbygden. — På senare år ha tillkommit nya rörelsegrenar utöver de rent postala. Fr. o. m. 1915 handhar sålunda postverket stämpelväsendet med en årlig uppbörd av c:a 50 mill. kr. samt fr. o. m. 1918 kronouppbörd på landsbygden (uppgående till c:a 160 mill. kr.). I samband med Postsparbankens inordnande i postverket övertog detta bestyret med utbetalningar enl. lagen om allmän pensionsförsäkring. Fr. o. m. 1925 driver postverket postgiron rörelse (se d. o.). Sedan 1850 är postverkets centrala förvaltning Generalpoststyrelsen (se d. o.). Sverige är indelat i sex postdistrikt (Malmö, Göteborg, Linköping, Stockholm, Gävle och Sundsvall), vardera med en under Generalpoststyrel-

Transportanordningar för paket vid postkontoret, Stockholm 1. A mottagnings-expedition för masspaket; B elektrisk rembana; C grovsorteringsbord; D glidbanor, som föra paketen till finsorteringsrummen (E) från vilkas fack de ut-tagas och stuvas i paketsäckar (F), som skjutas ut på lastbryggan (G); H paternosterverk till grovsorteringsbordet; I mottagnings-expedition för strö-paket; J rembana, förbundna med B.

sen lydande förvaltning, benämnd postdirektion, vars chef benämnes postdirektör. Hans närmaste man är överkontrollör. Under postdirektionen lyda olika slag av postanstalter. Närmast under postdirektionerna lyda järnvägsposterna och postkontoren. Till järnvägsposterna höra postkupéerna och sjöpostexpeditionerna å ångfärjelinjen Trälleborg—Sassnitz. Postkontoren ha att ombesörja poströrelsen å de orter, där de äro förlagda, och äge redovisning över sin rörelse direkt till Generalpoststyrelsen. De tre största postanstalterna, huvudpostkontoren i Stockholm, Göteborg och Malmö förestås av överpostmästare. De övriga postanstalterna, som äro indelade i fyra klasser, förestås av var sin postmästare. Huvudpostkontoren i

Stockholm och Göteborg bestå, utom av överpostmästarnas expeditioner, av stora avdelningar, vilka förestås av *förste kontrollörer*. I övrigt äro vid postanstalterna anställda befattningshavare av olika grader, näml. postkontrollörer (endast vid större), förste postassistenter och postassistenter, postexpeditörer och postiljoner. De sistnämnda tjänstgöra huvudsakl. vid järnvägsposterna, ibland även vid postkontoren. För posttransporter, brevbäring och brevlådtömning anlitas transportmästare, överpostiljoner, värdebrevbärare (i vissa städer), automobilförare, brevbärrförmän och brevbärare. Postkontoren ha vidare att öva insende över till dem hörande lägre postanstalter. Vid början av 1926 funnos 242 postkontor. Under postkontoren lyda postexpeditionerna,

Postbefordringsmedlens användning i Sverige 1925:

	Postbefordrings- linjernas längd.	Postförda km. (genom postbefordrings- medlen tillryggalagd väglängd).
Järnväg	15,767 km.	27,656,145 km.
Landsväg	58,931 „	17,885,800 „
Sjöledes	7,356 „	3,104,510 „
Flyglinjer	2,800 „	321,450 „

poststationerna, brevsamlingsställen och ångbåtspostexpeditionerna. Även svenska flygpostlinjer finnas, näml. Malmö—Berlin, Malmö—Hamburg—Amsterdam, Stockholm—Helsingfors och Stockholm—Stettin. Luftpostförsändelse från Sverige befordras mot särskild avgift. Den skall föras med anteckningen "Luftpost". Såväl statens som enskilda järnvägar äro pliktiga befordra post i den utsträckning, som postverket påfordrar. Ersättningen är av K. M:t fastställd genom särskilda förordningar. — Ej mindre än 1.523 fasta postanstalter äro belägna å orter, som sakna järnväg. För postförslingen till dessa användas huvudsakl. landsvägar-na med häst och åkdon l. gående bud. På senare tid ha även motorfordon tagits i bruk för postbefordran. Utdelningen av post till och insamlingen av post från den på längre avstånd från fast postanstalt boende befolkningen på landsbygden ombesörjes genom *lantbrevbäringen*. — De *försändelser*, som fortskaffas genom posten, äro brev, korsband, paket (se *Postpaket*) och tidningar. Avgifternas uppbärande sker huvudsakl. genom försäljning av frimärken (se vid. d. o.). *Brev* är ett skriftligt, slutet meddelande. Man särskiljer *värdebrev*, vilka kunna vara assurerade, rekommenderade l. belagda med postförskott, i vilka fall postverket, om försändelsen skulle gå förlo-rad, lämnar viss ersättning. Ss. vanliga brev behandlas i porto-

hänseende *kortbrev*, frankostämp-lade blanketter, avsedda att igen-slutas. *Expressbrev* kallas brev, som mot särskild avgift befordras snabbare än vanlig brevpост å adressatens ort, om postverket där har brevbärare. De skola vara försedda med anteckningen "Ex-press". Ehuru ej slutet, räknas till brev även *brevkort*, en franko-stämplad blankett, avsedd för öppna, kortare meddelanden. *Brev-kort* postbefordras för lägre avgift än vanliga brev. Med *korsband* förstås försändelse i sådant om-slag, att innehållet lätt kan under-sökas, vanl. "under band" (kors-omslag). *Korsband*, som befordras mot lägre taxa än brev, få ej inne-hålla l. på omslaget vara försedda med anteckning, som har egen-skap av skriftväxling. *Korsband* äro av tre slag: affärshandlingar, varuprov och trycksaker. *Tryck-sak*, bestående av tryckta visit-kort, nyårs- och dylika kort, får innehålla skriven lyckönskan, tacksamhetsbetygelse e. d., ut-tryckt med högst fem ord. *Miss-bruk* är belagt med böter. — Post-verkets inkomstmedel, *post-medlen*, räknas, enär postver-ket från början var ett "affärs-drivande" verk, till bevillningar (se *Bevillning*). I samman-hang med införande av ett medel-porto (1855) befriades postverket från sin skyldighet att till stats-verket inleverera sitt överskott, men 1868 återinfördes denna skyl-dighet. — Postverkets vinst har alltsedan 1879 överstigit utgif-terna (med undantag endast för 1920, då en brist av 5 mill. kr.

uppstod). För 1925 uppgingo postverkets inkomster till 64.9 och utgifterna till 51.9 mill. kr.

Potage [-taj], fr., avredd soppa, kokt på kött, grönsaker e. d.

Petala, se **L a s a**.

Potamogeton, växtsläkte (fam. *Potamogetonaceae*). Vattenväxter (mest i sött vatten), med gröna blommor i ax. *P. natans*, g ä d d n a t e, har dels smala, nedsänkta, dels breda, flytande blad. *P. perfoliatus*, å l n a t e, har korta, breda, nedsänkta blad, *P. pectinatus*, b o r s t n a t e, nedsänkta, trådfina blad.

Potamogetonaceae, växtfamilj (ordn. *Helobiales*). Hit höra bl. a. *Potamogeton* och *Zostera*.

Potatis (eng. *potato*, av sp. *patata*), *Solanum tuberosum* (jfr *Solanum*), ört från Anderna i Chile, Peru och Ecuador. *P.* har parbladigt delade blad med olikstora småblad, rödblåa l. vita blommor och runda, gulgröna bär ("potatisknopp"). Bären äro liksom färsk blast giftiga till följd av halt av alkaloiden *solanin*. Plantan utsänder underjordiska skott, som i mörker (under jorden) svälla upp i spetsen till stärkelsefyllda stamknölar (*potatisar*, *potäter*). På knölarne finnas knoppar ("ögon"), ur vilka nya plantor kunna växa fram, varvid stärkelsen förbrukas. — *P.* infördes till Europa på 1500-t. kort efter

Potatis. Utlöpare med knölar.

Potamogeton. Gäddnate (t. v.). — Alnate.

Amerikas upptäckt men blev allmänt odlad först på 1700-t. Till Sverige infördes den av J. Alströmer. *P.* utgör numera en av de viktigaste näringsväxterna, odlas i alla länder, dock knappast i rent tropiskt klimat, samt begagnas som födoämne och fodermedel, till framställning av potatismjöl (se **S t ä r k e l s e**) och till brännvinstillverkning. — **Lantbr.** Knölarne äro skrymmande och frostkänsliga, vilket försvårar transport; *P.* odlas därför vanl. i varje ort umg. i förhållande till behovet. I Sverige, där årsförbrukningen uppgår till c:a 250 kg. per inv. (sättpotatisen obereknad), upptar potatisodlingen i medeltal 150.000—160.000 ha något över 4 % av åkerarealen. Odlingen är störst i Blekinge och Kristianstads l. samt, i förhållande till åkerarealen, vid de mindre jordbruken. Landets skörd fyller ej fullt den inhemska förbrukningen. Skörden i Sverige uppgår i medeltal till 1,8—2 mill. ton l. c:a 12 ton per ha men kan stiga till 20—30 ton och växlar starkt. spec. till följd av sjukdomar, främst potatissjuka och i senare tid i vissa trakter bladruillsjuka. Potatiskräftan och Coloradoskal-

laggen har man hittills lyckats utestänga från Sverige. — P. förökas vid praktisk åker- och trädgårdsodling blott genom de underjordiska knölnarna, genom frö endast för frambringande av nya sorter. På grund av sin frostkänslighet förvaras knölnarna över vintern i kallare l. utomhus i stukor. P. sättes vanl. i fåror efter plogen, i rader på 60 cm. avstånd. Härvid åtgå e:a 1,800 kg. sättpotatis per har. Ofta sätts skurna bitar av större knölar, varvid dessa skäras längs efter, så att varje list får en del av knölels topp, "kronändan", där knopparna äro samlade (sådana saknas däremot i den motsatta "naveländan"). För att påskynda utvecklingen brukar man i n. Sverige "gro ut" sättpotatisen i varmt rum före sättningen. Kuning (jfr d. o.) verkställes vanl. 1—2 ggr. Vid sättning och upptagning begagnas ofta maskiner (potatisplog är en typ av potatisupptagningsmaskin). — P. är som *fodermedel* värdefullt men äggvitefattigt och användes mest till svinggödning. 3,6—5 kg. motsvara en foderenhet. Blasten är på grund av sin giftighet mindre lämplig till foder (jfr *Drankmugg*). En mängd sorter odlas.

Potatisinspektion, övervakande av in- och utförsel av potatis med avseende på dennas frihet från smittsam sjukdom, är sedan 1921 föreskriven och utövas av särskilt förordnade inspektörer.

Potatiskräfta, sjukdom på potatis, förorsakad av en svamp, *Synchytrium endobioticum* (tillhör *Phycomycetes*). P. framkallar svulster på potatisens underjordiska delar; dessa ruttna, smittan sprides i jorden och kan där bibehålla sig flera år, även om potatis ej odlas å densamma.

P. iaktogs först 1896 men har sedan visat sig i hög grad förödande. Den upptäcktes i Sverige 1912 men utrotades då och har sedan genom potatisinspektion (jfr d. o.) utestängts, ehuru den vunnit säkert fotfäste i Tyskland, Holland, England och s. Norge.

Potatismask, rotmask på potatis. Se *Knäppare*.

Potatismjöl, se *Potatis* och *Stärkelse*.

Potatismögel, se *Potatis-sjuka*.

Potatisrev, se *Pulpa*.

Potatissjuka, av potatis-svamp, *Phytophthora infestans* (tillhör *Phycomycetes*), framkallar bladmögel (se d. o.) l. *potatismögel* å potatisens blast och torröta å dess knölar samt från torrötan utgående, av bakterier orsakad blötröta (jfr d. o.). Svampen övervintrar i knölnarna och kan under vinterförvaringen sprida sig till förut friska knölar och bilda utgångspunkten till potatisens förruttelse. Den växer på våren upp genom blasten och visar sig på denna som mörka fläckar, i vilkas kant på bladens undersida bildas ett mögelliknande ludd, som avsondrar sporer (konidier). Dessa spridas av vinden l. insekter och kunna med nedsippande vatten tränga in i jorden och smitta unga knölar. P. motverkas genom odling av motståndskraftiga sorter på torr, sandig mark, användning av smittfritt utsäde, besprutning av blasten med 2 %-ig neutral Bordeauxvätska, samt därigenom att potatisen skördas i torrt väder, befrias från angripna knölar och förvaras torrt och svalt.

Potatissvamp, se *Potatis-sjuka*.

Potchefstroom [-chäfstroom], stad i s. Transvaal, Syd-Afrika.

Kurort. 13,000 inv. — P. är Transvaals äldsta stad (1838).

Poteidaia, under forntiden grekisk (korintisk) stadskoloni på Kalkidike.

Potemkin [patjâ'num-], se P o t j o m k i n.

Pote'ns (lat. *pot'entia*), förmåga, kraft; grad av potentialitet. — *Fil. Term.* av Schelling nyttjad ss. beteckning för de olika grader av fullkomlighet, vari den gudomliga urkraften uppenbarar sig såväl i naturens, som i andens resp. utvecklingsstadier. —

Matem. P. skrivs a^n . (utläst a upphöjt till n), där a kallas P:s bas och n dess exponent. En P. med positiv, heltalig exponent kallas även dignité't och definieras som produkten av n faktorer, vardera lika med a . Ex.: $3^4 = 81$; $10^5 = 100,000$. P. med positiv rationell exponent definie-

ras med formeln $a^{\frac{p}{q}} = \sqrt[q]{a^p}$ (se *Matematiska tecken*). P. med irrationell exponent fås härur genom gränsövergång. P. med negativ exponent ur formeln $a^{-n} = \frac{1}{a^n}$. Ex.: $10^{-4} = 0,0001$.

Härav följa potenslagarna $a^m \cdot a^n = a^{m+n}$, $\frac{a^m}{a^n} = a^{m-n}$ och $(a^m)^n = a^{mn}$ samt logaritmlagarna. P. med ej heltalig exponent ha flera värden, dock högst ett reellt positivt. Jfr *Rot*. Vanl. räknar man dock endast med P. av positiva baser och med dess positiva värde. — *Exponentia'lfunktion* är funktionen a^x , där a är konstant. Särskild betydelse har funktionen e^x , där e är limes $(1 + \frac{1}{n})^n$ för $n = \infty$. e är irra-

tionellt och approximativt lika med 2.71828 samt användes mycket i den högre analysen, bl. a. som bas för de naturliga logaritmerna.

Potentia't (av lat. *pot'ens*, mäktig), mäktig herre; härskare.

Potentia'l (av lat. *pot'entia*, förmåga), 1. Ur ett vektorfält (se *Fält*), i vilket mekaniska krafter verka, kan ett skalärt fält härledas genom att man för varje punkt anger dess P., d. v. s. arbetet, som fordras för att från en utgångspunkt till punkten i fråga föra en viss enhetskropp. I delar av rymden, där kraften är noll, är P. konstant. P. med negativt tecken kallas *kraftfunktion*. *Konservativt* är ett fält, i vilket finns en entydig P.: härför fordras, att arbetet för överförandet av enhetskroppen från en punkt till en annan är oberoende av vägen l. att det arbete, som fordras för att föra den runt i en sluten bana, är noll. *Konservativa* äro alla fält, i vilka centrakrafter verka. *Utgångspunkten*, vars P. är noll, förlägges vanl. på oändligt avstånd från fältets källor. Som enhetskropp väljes vid elektriska och magnetiska fält en positiv elektrisk enhetsladdning, resp. en enhetsnordpol, vid gravitationsfält en materiell punkt med massan 1. Med gravitationspotential menar man ofta kraftfunktionen. Om, som i dessa fall, en punktformig laddning, pol l. massa av storleken m repellerar en annan likadan med en kraft lika med $\frac{fm^2}{r^2}$, där f är en

proportionalitetskonstant och r avståndet mellan laddningarna, så blir P. i omgivningen av en dylik lika med $\frac{fm}{r}$. I gravitationsfält är

Potentilla anserina.

f negativt; massor attrahera varandra. Finnas flera laddningar, blir P. för en punkt lika med summan av de P., som framkallas av varje laddning för sig. Vid kontinuerligt fördelade laddningar beräknas P. genom integration. — *Elektriska* fält äro konservativa, såvida icke samtidigt varierande magnetfält finnas. Det arbete, som i senare fallet fordras för att föra en enhetsladdning runt i en sluten ledare, kallas den i ledaren inducerade spänningen l. elektromotoriska kraften (se *Induktion*. *Fys.* 1). Den senare termen förbehålles dock ofta för potentialskillnaden mellan polerna i ett strömlöst galvaniskt element. I en ledare, som ej genomflytes av elektriska strömmar, är P. konstant; placeras en ledare i ett konstant elektriskt fält, uppträda därför på dess yta laddningar, som inuti ledaren upphäva det yttre fältet. Se *Influens*. I st. f. P. begagnas här även ordet *spänning*. P. räknas ofta i förhållande till jorden, vars P. sättes lika med noll. — *Magnetiska* fält äro konservativa, såvida icke elektriska förskjutnings-, konvektions- l. konduktionsströmmar (se

d. o.) förekomma. Arbetet för att föra en enhetspol runt en bana, som omsluter en ström av i elektromagnetiska enheter, är $4\pi i$ erg. — *Gravitationsfält* äro alltid konservativa, då gravitationen är en centralkraft. Mätas massorna i gram och arbetet i erg, blir $f = -k$, där k är gravitationskonstanten. — 2. *Termodynamisk* P., inom termodynamiken använd tillståndsfunktion, i vilken bl. a. entropin ingår.

Potentia'lis (lat., som har avseende på det möjliga), inom grammatiken det modala begrepp (jfr *Modus*), som innebär, att något tänkes ss. möjligt, särskilt under en viss förutsättning. I intet indoeuropeiskt språk uttryckes P. genom helt specifika modusformer men både i klassiska och stundom i germanska språk genom enkel verbalform (optativ l. konjunktiv; jfr *Modus*). Med avseende på svenskan jfr uttryck som *Man kunde tro*, *Det vore inte så dumt*. Omskrivning är dock det vanliga, delvis med hjälpverb (*skulle*, *torde*).

Potentiale't (av lat. *potentia'lis*, som har avseende på det möjliga), egenskapen att existera ss. en *möjlighet*, vilken under en l. annan förutsättning kan utvecklas till *verklighet*, *aktualitet*, ss. den utvecklade organismen i förhållande till embryot. Motsats: *aktualite't*. — Adj.: *potentie'll*.

Potentie'ra, upphöja till potens, förhöja, ge högre värde, stärka.

Potentilla, växtsläkte (fam. *Rosa'ceae*), örter l. buskar, vanl. med gula blommor. Flera arter med fingrade blad (*fingerörter*) äro allmänna i Sverige, ss. *P. Cra'nzii* och *P. arge'nea*, den senare med småblad vanl. under

vithudna (silverfingerört). *P. cre'ta*, blodrot, utmärkt bl. a. av 4-taligt blomhülle, har tjock, inuti rödaktig rotstock, vilken är officinell. *P. anseri'na*, gåsört, har parbladiga, silverhåriga blad. *P. frutico'sa*, tokbuske med parbladiga blad och stora blommor, vild på öland och Gotland, odlas som prydnadsväxt.

Potentiometer (av *potential* och grek. *metrē'n*, mäta), spänningsdelare, anordning för att uttaga en viss del av en elektrisk spänning, kan bestå av en motståndstråd, till vars ändpunkter den givna spänningen kopplas. Mellan ena ändpunkten och en släpkontakt, som ligger an mot tråden, kan en godtycklig del av hela spänningen uttagas. Bättre P. bestå av vevreostater, så anordnade, att totala motståndet blir konstant även vid ändring av det motstånd, mellan vars ändpunkter delspänningen uttages.

Pothensots problem [-tönå's], uppgiften att bestämma en punkts koordinater genom att från punkten observera riktningarna till tre andra punkter, vilkas koordinater äro kända. P. är uppkallat efter fransmannen Laurent Pothensot, d. 1732, men behandlades redan av Snellius.

Po'tifar (egypt. *Petepre*, gåva av Re), egyptisk hovman och krigare, till vilken Josef enl. 1 Mos. 39 såldes.

Potiorek [-å'rrek], Oskar, f. 1853, österrikisk-ungersk general, 1911 regeringschef i Bosnien och Heregovina och ss. sådan vid Sarajevomordet 1914 närmast ansvarig för de bristande säkerhetsåtgärderna. P. ledde från aug. 1914 anfallen mot Serbien men blev i dec. i grundslagen.

Potjo'mkin [pa-]l. Potemkin, Grigorij Aleksandro-

Grigorij Potjomkin. Kopparstick av I. G. Mansfeld.

vit j. f. 1739. d. 1791, furste av Taurida, rysk generalfältmarskalk. P., som blev Katarina II:s gunstling, överhopades av kejsarinnan med ämbeten och rikedomar. 1783 erövrade han Krim, där han föranstaltade en rysk kolonisering och grundade hamnar vid Svarta havet. Han var en talangfull men principiös politiker, en blandprodukt av ryskt barbari och västerländsk civilisation. — **Potemkinbyar** l. -kulisser. skönmålningar, ägnade att dölja verklighetens brister. Potjomkin påstås under Katarina II:s resa på Krim ha låtit uppsätta kulisser med blomstrande byar för att dölja härjningarna under erövringskriget.

Potke's (lty. *potkese*, av *pot*, kruka, och *kese*, ost) tillagas av riven ost, gräddes i smör, konjak samt kryddor.

Potocki [-tå'ttski], polsk grevlig ätt, bland vars medlemmar märkas Stanislaw P., f. omkr. 1750, d. 1805, ett av Rysslands verktyg vid förberedelserna till Polens andra delning, samt dennes kusin Ignacy P., f. 1751, d. 1809, en av ledarna för det polska reformpartiet och för-

Potsdam, Stadt-Schloss.

fattningsverket 1791 samt frihetsrörelsen 1794.

Potomac [pötäo'mæk], flod i ö. För. Stat., upprinner i Alleghanybergen och mynnar i Chesapeakeviken. Bildar Marylands sydgräns. Segelbar till Washington. 640 km.

Potosí. 1. Stad i s. Bolivia. 3,700 m. ö. h., vid foten av Cerro de P., vars rika silvergruvor, bearbetade sedan 1545, ännu äro givande. 30,000 inv. — 2. Se S a n Luis Potosí.

Potpourri [-pori'] (fr. *pot-pourri*, av *pot*, kruka, och *pourri*, ruttet). blandning av likt och olik. — *Mus.* Arrangemang av melodier ur ett l. flera tonstycken.

Po'tsdam, stad i prov. Brandenburg, Preussen, vid Havel, 26 km. s.v. om Berlin, i en av Brandenburgs vackraste trakter. 65,000 inv. — P. är en gammal stad men utan större betydelse före 1700-t. Dess glansperiod började med Fredrik II, som hade sitt favoritresidens i det 1661 uppförda, 1745—51 av v. Knobelsdorff om- och tillbyggda Stadt-Schloss, berömt för sina rika rokokoinredningar. Samme arkitekt uppförde 1745—47 lustslottet Sanssouci (se ill. till Byggnadskonst sp. 865), en av den

tyska rokokons mest fulländade skapelser. Efter ritningar av J. G. Büiring byggdes Neues Palais (1763—66; se ill. till P i l a s t e r), som varit ett av hohenzollernarnas huvudresidens. Samtliga slott omges av vidsträckta parkanläggningar med fontäner och skulpturer. Av övriga byggnader märkes den strängt klassicistiska Nikolaikyrkan, uppförd av Schinkel. I P. finnas bl. a. meteorologiskt institut, astrofysikaliskt observatorium samt (sedan 1919) tyska riksarkivet (se A r k i v sp. 654).

Pott (av holl. *pot*, lerkärl), av alla spelare gjord insats (eg. skäl, vari insatserna läggas).

Pott, August Friedrich, f. 1802, d. 1887, tysk språkforskare, prof. i allmän språkvetenskap i Halle 1833. Genom sitt huvudarbete, *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (2 bd, 1833—36), kan P. räknas som en av grundläggarna av den vetenskapliga etymologin.

Pottaska, se Kaliumföreningar sp. 432.

Po'tter, Paulus, f. 1625, d. 1654, holländsk målare, en av alla tiders främsta djurmålare. Vilande på samvetsgrant studium

och detaljerat utförda ha hans bilder av djur i landskap en övertygande natursanning.

Potteries, The P. [dha på'ttö-riß], "lergodsfabrikerna", område i n. Staffordshire, mell. England, kring övre Trent. P., som är rikt på stenkol, är centrum för engelska porslinsindustrin (förmärsta stad Stoke-upon-Trent).

Poula'rd [po-] (fr. *poularde*), se **Hönssläktet** sp. 1208.

Poule [poll], fr., se **Fäktkonst** sp. 841.

Poul Ry'tter [pöel], se **Ploug**.

Poulsen [pö'el-]. 1. **Emil P.**, f. 1842, d. 1911, dansk skådespelare, debuterade 1867 på Det kongelige Teater som Erasmus Montanus, spelade sedan länge med stor framgång älskarroller men övergick med tiden till karaktärsfacket, där han särskilt vann berömmelse genom sina mästerliga Ibsentolknningar. P. lämnade scenen 1900. — 2. **Olav P.**, f. 1849, d. 1923, den föreg:s broder, dansk skådespelare, debuterade samtidigt med denne på Det kongelige Teater, som han tillhörde i 50 år. P. var elev av Plister och var Danmarks främste Holberg-framställare efter denne. Han spelade även en del karaktärsroller. I uppfattningens pregnans och komikens kraft stod P. oupphuppen bland sin samtids

Kor, får och getter vid en bondstuga. Målning av Paulus Potter. (München.)

nordiska skådespelare. Han gästspelade även flera gånger i Sthlm. — 3. **Valdemar P.**, f. 1869, dansk ingenjör, uppfann telegrafonen och (1903) ljusbäggsgeneratoren för odämpade elektriska svängningar av hög frekvens. Se **Telefoni** och **Telegrafi**. — 4. **Frederik P.**, f. 1876, dansk klassisk arkeolog, direktör för Ny Carlsberg Glyptotek. Efter att först ha ingående behandlat den grekiska konstens begynnelse-skeden, bl. a. i *Der Orient und die frühgriechische Kunst* (1912), fördes P. till ett närmare studium av de antika porträtten i *Greek and Roman portraits in English Country Houses* (1923). Våren 1926 har P. tills. med den grekiske arkeologen Romaios utgrävt en stor helgedom vid Kalydon, där han bl. a. anträffat ett stort antal statyer. P. har även skrivit en rad spirituella reseskildringar och romaner. — 5. **Adam P.**, f. 1879, son till P. 1, dansk skådespelare, har bl. a. varit direktör för

T. v. Emil Poulsen. — T. h. Olav Poulsen.

Dagmar-teatret (1911—14), för den av honom 1910 grundade fri-luftsteatern i Dyrehaven vid Köpenhamn och Svenska teatern i Helsingfors (1916—19) samt företagit en mängd turnéer, även i Sverige; han har spelat älskar- och hjälteroller (populär främst som Ambrosius i Molbechs likanämnda melodram). — 6. J o h a n n e s P., f. 1881, den föreg:s broder, dansk skådespelare, liksom denne urspr. fästad vid Dagmar-teatret, sedan 1909 vid Det kongelige Teater, där han även verkat ss. regissör och till vars främsta krafter han räknas. Hans virtuosa scenbegåvning har framträtt i en mångsidig repertoar, som bl. a. omfattar flera Strindberg- och Shakspereroller (Erik XIV, Shylock). P. gästspelade 1923 i Sthlm.

Poulsso [på'ol-], M a g n u s, f. 1881, norsk arkitekt, har utfört ett antal monumentalbyggnader i Oslo samt tills. med A r n s t e i n A r n e b e r g (f. 1882) de 1923 definitivt antagna ritningarna till Oslo nya rådhus. Som villaarkitekt har han återupplivat gammalnorsk träbyggnadstradition.

Pound [paʊnd], eng., p u n d (jfr d. o.). 1. Engelska viktsenheter. förk. *lb* (jfr *Libra*). I *troy*-vikten (juvelerarvikt) är 1 P. = 12 *ounces* = 240 *pennyweights* = 5,760 *grains* = 0,3732 kg. I *avoirdupois*- [ævɔ'dəpɑjʃ] vikten (vanlig handelsvikt) är 1 P. = 7,000 *grains troy* = 16 *ounces* = 256 *drams* = 768 *scruples* = 7,680 *grains* = 0,4536 kg. I För. Stat. användes endast *avoirdupois*-vikten. — 2. P., P. *sterling* [stɔ'liŋ] ("fullhaltigt P."), förk. £, engelsk myntenhet, urspr. = 1 P. vikt i silver; nu = 20 shillings = 18,16 kr. Jfr *Livre*. — 3. Egyptisk

myntenhet i guld. Parivärde 18,45 kr.

Pourbus [på'orbys], nederländsk målarsläkt. Dess mest bekante medlem är F r a n s P. d. y., f. 1569, d. 1622, som en följd av år var knuten vid franska hovet, vars personligheter han avbildade i tidens detaljskarpa och närsynt karaktäriserande stil.

Pour le mérite [por læ me-ri'tt] (fr., för förtjänst), se *Ord nar* sp. 1374 och *Krigs-dekorationer* sp. 1317.

Pour prendre congé [por praŋdr kån'ʒe'], se P. p. c.

Poussin [posä'ŋ], franska målare. 1. N i c o l a s P., f. 1594, d. 1665. 1624 slog P. sig ned i Rom, där han, frånsett en vistelse i Paris 1640—42, verkade till sin död. Efter att under några år ha studerat den romerska barocken och venetianarnas färgkonst övergick han i början av 1630-t. till att fördjupa sig i antiken. På dess figurstil bygger han i sina klassiska l. bibliska kompositioner, vilka i en förståndsmässigt klar form ge uttryck åt hans patetiska livsuppfattning. En mäktig stämning behärskar även P:s landskapsmålningar, vilka till större delen tillkommo under slutet av hans liv och vilka jämte Claude Lorrains fastslå typen för det komponerade ideallandskapet (se ill. till *Fransk konst* sp. 579—580). I P:s storstilat personliga konst kommer den franska klassicismen till sitt renaste och äldaste uttryck. Han fick en utomordentlig betydelse för den akademiska riktningen, som i honom såg den store normgivaren och stilbildaren. I vår tid har ett starkt intresse väckts för hans lysande teckningar och skisser; en värdefull samling finnes i Nat. mus. — 2. G a s p a r d P., eg.

T. v. Apollon och skalden. Målning av Nicolas Poussin. (Louvre.) — T. h. Heliga familjen. Laverad pennteckning av Nicolas Poussin. (Nat. mus.)

D u g h e t, f. 1613, d. 1675. sväger och lärjunge till P. I. vilkens stil han efterbildade i landskap och figurkompositioner.

Povl Helgesen [på'ol], se Paulus Eliae.

Po-yang-hu, Kinas näst största insjö, belägen i prov. Kiangsi. Avflyter till Yang-tsi-kiang. Fiskrik. 4,500 kvkm.

Poynting [på'jnting], John Henry, f. 1852, d. 1914, engelsk fysiker, 1880 prof. i Birmingham. utförde mätningar av gravitationskonstanten och framställde en viktig sats om energitransport i elektromagnetiska fält.

Požarevac [-ja'revats], ty. *Pas-sarowitz*, stad i Nord-Serbien, Jugoslavien, s.ö. om Belgrad. 11,000 inv. — I P. slöt Turkiet 1718 en fred med österrike, som bl. a. fick resten av Banatet.

Po'znań, se Posen.

dal Pozzo [på'ttså], Andrea, f. 1642, d. 1709, italiensk arkitekt och målare. P. representerar i sina takmålningar (Sant' Ignazio i Rom, 1681; Palais Liechtenstein i Wien; omkr. 1705) den italienska barockens extremaste fas. Han upplöser taket i en målad sken-

arkitektur, som tillåter honom att utföra de djärvaste perspektiviska konststycken.

Pozzo di Bo'rgo [på'ttså], Carlo Andrea, f. 1764, d. 1842. greve, rysk diplomat av korsikansk börd. P., som var en fanatisk motståndare till Napoleon I, motarbetade överallt denne och verkade bl. a. för det svensk-ryska anfällsförbundet mot Napoleon 1812. P. var ryskt sändebud i Paris 1814—34, i London 1834—39.

Pozzuoli [på'tsoå'-], stad i Kampanien, s. Italien, vid Neapelbukten. Biskopssäte. Kanongjuteri. 20,000 inv. — P. är antikens *Pute'oli*, viktig handels- och badort, varav ruiner återstå.

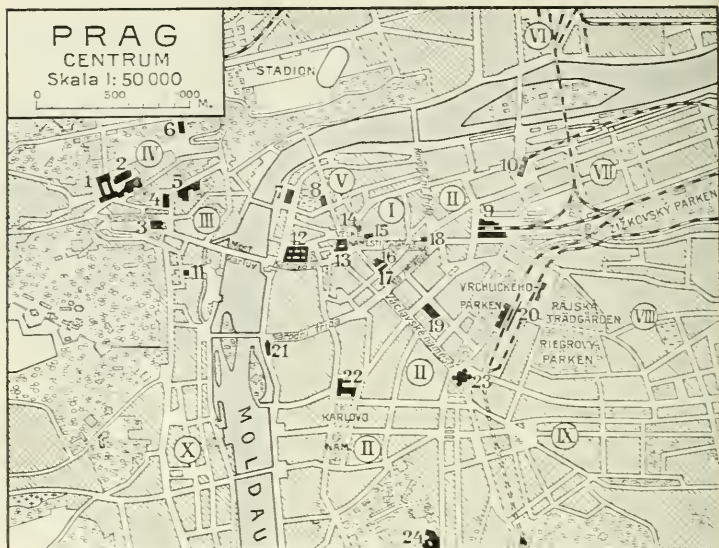
Poä'ng (fr. *point*, eg. punkt). överenskommen enhet för värde-, vinst- l. förlustberäkning (t. ex. i fråga om betyg, spel l. tävlan).

Poä'ng (fr. *pointe*), spets, udd (t. ex. i en anekdot). — P o ä n g - t e ' r a, p o i n t e r a, tillspetsa; framhålla.

pp, förk. för pianissimo.

P. p. c., förk. för fr. *pour prendre congé*, för att ta avsked.

pr., förk. för procent.

I. Staré Město. II. Nové Město. III. Malá Strana. IV. Hradčany. V. Josefov. VI. Holešovice-Bubna. VII. Karlín. VIII. Žižkov. IX. Vinohrady. X. Smíchov.

1. Borgen. 2. S:t Veitssdomen. 3. S:t Nikolauskirken. 4. Lantdagsbyggnaden. 5. Wallensteinska palatset. 6. Belvedere. 7. Rudolfinum (parlamentsbyggnad). 8. Synagogan (Altneuschule). 9. Masarykbangården. 10. Denisbangården. 11. Nostitzska palatset. 12. Clementinum. 13. Rådhuset. 14. Clam-Gallas' palats. 15. Teynkyrkan. 16. Karolinum. 17. F. d. Deutsche Landestheater. 18. Krntornet. 19. Post- och telegrafkontor. 20. Wilsonbangården. 21. Tjeckiska nationalteatern. 22. Justitiipalatset. 23. Nationalmuseum. 24. Karlshof.

Pr, kemiskt tecken för en atom praseodym.

Pracka, se **Skrakar**.

Pra'domuseet i Madrid, inrymt i en från 1785 av Juan de Villanueva uppförd palatsliknande byggnad, är Spaniens och ett av världens främsta konstmuseer. Samlingarna, huvudsakl. lofbragta av de spanska konungarna fr. o. m. kejsar Karl V, omfattar främst den största samling spansk konst, som existerar, en stor samling italiensk konst, bl. a. mer än 40 verk av Tizian, äldre nederländsk konst, en storartad samling Rubensmålningar jämre

enstaka betydande verk av franska 1600-talsmästare.

Praene'ste, forntida stad i Latium, mell. Italien, en av Latiums förnämsta, nu en obetydlig stad, **Palestrina** (7.000 inv.). I **P.** fanns ett stort Fortunatempel med orakel. Betydande fynd ha gjorts, bl. a. av runda bronskrin med graverad ornering, *ci'stae praenestinae*, mest från 300-t. f. Kr.

Praeno'men, lat., förnamn.

Praepu'tium, lat., förhud (se **Könsorgan** sp. 75).

Praete'ra censeo, lat., "iramför allt anser jag", delvis ombildat citat från Cato (se d. o. 1).

Prag. Karlsbron och Hradčany.

ofta använt om envist fasthållet krav, "kämphäst".

Prae'tor (lat., "den som går i spetsen"), försv. *pre'tor*, de ämbetsmän i Romerska riket, vilka (från 367 f. Kr.) hade uppsikten över rättskipningen. Antalet P. höjdes småningom till 8. Ämbetet benämndes *pretu'r*.

Praeto'rium, se Pretorianer.

Praeto'rius, Mikael f. 1571. d. 1621, tysk musiker, utgav bl. a. *Mu'sae Sio'niac* (9 bd. 1605—10), innehållande över 1,200 andliga sånger, samt författade det för kännedom av äldre tiders musikliv viktiga arbetet *Syntagma mu'sicum* (3 dlr. 1614—20) med bl. a. en utförlig beskrivning (*De organogra'phia*, 1619) i text och bild av samtida musikinstrument.

Prag, tjeck. *Praha*, Tjeckoslovakiets huvudstad, belägen i Böhmens centrum å ömse sidor om Moldau. Staden, som 1910 hade 225,000 inv., har starkt utvidgats genom inkorporering av förstäder (1921 680,000 inv., därav 5 % tyskar). — P. är en av Europas mest måleriska huvudstäder. Med sina många tornspiror och trånga gator gör staden ett medeltida intryck; likväl dominerar i de enskilda byggnaderna barocken. — Närmast floden på h. stranden, som långsamt höjer sig mot de omgivande

bergen, ligger Staré Město (Gamla staden) med medeltida gatunät. Vid dess centrala torg, Velké náměstí, ligger det till största delen på 1800-t. nyuppförda rådhuset, den gotiska Týnkyrkan med Tyge Brahes grav och Clam-Gallas' palats, uppfört vid 1700-t:s början av J. B. Fischer v. Erlach. F. ö. märkes den forna jesuitstiftelsen Clementinum, ett väldigt barockkomplex, numera inrymmande universitetssamlingar, gymnasium m. m. — Staré Město omsluter det forna ghettot. Josefov, som genom nyare gaturegleringar förvandlats till en övervägande modern stadsdel. Orörda kvarstå den äldsta, på 1300-t. uppförda synagogan och den berömda judiska kyrkogården. — I en halvcirkel kring Staré Město ligger Nové Město (Nya staden). På gränsen mellan de båda stadsdelarna står det vackra s. k. Kruttornet, ett porttorn från 1400-t. Längst i s. ligger den av Peter Parler på 1300-t. uppförda åttkantiga Karlskyrkan. Utanför Nové Město utbreda sig vidsträckta moderna stadsdelar. — H. stranden förbindes med den v. genom en rad broar, främst den av Peter Parler uppförda 500 m. långa Most Karluv (Karlsbron). På v. stranden ligger närmast floden Malá

Prag. S:t Veitsdomen.

Strana (Lilla sidan), fordom adels och alltjämt ämbetsverkens och de förmögnas stadsdel. Här ligga flera praktfulla barockkyrkor, ss. S:t Nikolauskyrkan av Chr. och K. Dientzenhofer, och palats, ss. de wallensteinska och nostitzska från 1600-t. — N. om Malá Strana ligger stadsdelen Hradčany (ty. Hradsehin) med den staden dominerande forna kungaborgen, ett väldigt, från skilda perioder stammande komplex, sammanbyggt med den 1344 påbörjade S:t Veitsdomen, av vilken under medeltiden endast det rikt utbildade koret fullbordades (av Peter Parler). Strax intill ligger det av italienaren Paolo della Stella från 1536 uppförda lilla renässanslottet Beldere, omgivet av stora parkanläggningar. Även på denna sida ligga moderna stadsområden. — P. är säte för en katolsk ärkebiskop, tjeckiska nationalkyrkans centralråd och ledningen av de böhmiska brödernas samfund. Om undervisningsanstalter, veten-

skapliga och kulturella institutioner se Tjecko-Slovakiet. — Beläget nära rika stenkols- och järnmalmsdistrikt, har P. utvecklats till storindustriestad (maskin-, järn-, läder-, livsmedels- och kemisk industri). Viktig järnvägsknut. — *Historia.* P. har uppvuxit kring Hradčany men utvidgades redan på 1300-t. till h. stranden. Icke minst taek vare sitt 1348 grundlagda univ. blev P. centrum för de nationella och religiösa striderna i Böhmen. Den bekanta "fönsterexekutionen" i P. 1618 bragte Trettioåriga kriget till utbrott, och på Vita berget v. om P. led o protestanterna sitt första stora nederlag 1620. 1648 överrumplades Lilla sidan av svenskarna under H. K. v. Königsmark, varvid mängder av konstskatter togos ss. byte, medan det övriga P. utstod en tre månaders belägring, tills freden slöts. P. blev även krigsskådeplats under 1700-t:s stora krig. Kriget 1866, under vilket P. besattes, slöts genom freden i P. Som centrum för den tjeckiska nationalitetsrörelsen har P. efter världskriget förlorat mycket av sin tyska prägel.

Pra'ga, se Warszawa.

Prag. S:t Nikolauskyrkan.

Pragma'tisk (grek. *pragmati-ko's*, av *pra'gma*, verksamhet), eg. verksam; erfaren; som avser stats-saker; adj. till pragmatism (se d. o.); se även *Historia* sp. 777.

Pragmatisk sanktion, från den romerska rätten hämtad benämning på vissa av en suverän utfärdade edikt av synnerlig vikt. Exempel därpå är P. i Bourges 1438 (se *Gallikanska kyrkan*), Karl V:s P. 1541 ang. Nederländernas (se d. o. sp. 703) odelbarhet och kejsar Karl VI:s P. 1713 (se *Habsburg* sp. 269).

Pragmati'sm (jfr *Pragmatisk*), en särskilt i Amerika och England betydelsefull filosofisk och pedagogisk riktning, som funnit sina främsta målsmän i W. James och F. C. S. Schiller. Med anknytning till sofisten Protagoras (se *Försokratisk filosofi* sp. 961) hävdar den moderna P., att man icke kan tala om "sanning" hos ett omdöme, om därmed skall avses dess överensstämmelse med en objektiv verklighet, utan endast för så vitt som ett omdöme leder till konsekvenser, vilka äro nyttiga för vårt liv. P. röjer frändskap med empiriokriticismen (se d. o.) och Machs (se d. o.) ståndpunkt. — Ss. *pedagogisk riktning* representeras P. främst av J. Dewey (se d. o.) med ett uppfostningsprogram, som går ut på att lära genom att handla. Han kräver skolor, som främst skola lära de unga, huru man skall skaffa sig kunskaper, när de behövas, men i fråga om kunskapsinnehållet inskränka sig till att ge en grundlig kännedom om ett litet antal typiska erfarenheter. Deweys och P:s strävanden ha satt djupa spår i den s. k. Daltonmetoden (se *Parkhurst*). De ha ock haft stor betydelse för den tyska

"arbetsskola", som i Georg Kerschesteiner äger sin främste banbrytare och som satt djupa spår inom den svenska skolvärlden.

Praha, se *Prag*.

Prairial [präria'll] (fr., av *prairie*, äng), ängsmånad, franska revolutionskalenderns nionde månad, 20 (21) maj—18 (19) juni.

Pra'kritdialekter, se *Indiska språk* sp. 1334.

Praktbagg, *Buprestidæe*, en fam. ofta metallglänsande *Skalbaggar*. Likna knäppare, men halssköldens bakre hörn äro ej spetsigt utdragna. Larverna leva, vanl. flera år, i ved l. under bark.

Prakti'k (av grek. *praktiko's*, som hör till handling), tillämpning i handling, användning i livet (motsats: *teori*); erfarenhet, övning; läkares l. advokats kundkrets; utövning av läkar- l. advokatycket. — *Praktika'bel*, användbar; verkställbar; gång- l. farbar. — *Praktise'ra*, omsätta i livet; utöva praktik; förflytta. — *Praktisk*, som avser l. framträder i handling; inriktad på realiteter, med utpräglat verklighetsinne, med anlag för tillämpande verksamhet; klok, händig; ändamålsenlig.

Praktika (mlat. *pra'ctica*, utövning), se *Prognostikon*.

Praktika, *pra'tika* (sp. *practica*, ital. *pratica*), tillstånd för fartyg att komma i förbindelse med land, särskilt sedan det legat i karantän.

Praktika'bel, *Praktise'ra*, *Praktisk*, se *Praktik*.

Praktiska skolor, beteckning för vissa enskilda skolor, vilka mera än statens skolor tillgodose de rent praktiska ämnena, ss. bokföreläsning, slöjd m. m.

Praktiska ungdomsskolor, de mera direkt på det praktiska livet inriktade skolor, vilka grund-

Prambanan. Sjiva- och Visjuutemplan från s.ö.

lagts genom beslut av 1918 års lagtima riksdag. Till P. räknas fortsättningsskolor, högre folkskolor samt lägre och högre skolor för yrkesundervisning (se *Folkskola*, *Högre folkskola* och *Yrkesundervisning*).

Praktisk filosofi, den del av filosofin, som behandlar de etiska, rättsliga och religiösa problemen. Jfr *Filosofi*.

Praktisk geometri, f ä l t m ä t n i n g, en gren av geodesin (se d. o.), sammanfattningen av de arbetsmetoder, som komma till användning vid uppmätning och kartläggning av smärre områden, inom vilka man ej tar hänsyn till jordytans krökning. P. omfattar såväl höjdmätning (se d. o.) som planmätning, vilken har till ändamål att fastställa det inbördes läget av terrängpunkters projektioner på horisontalplanet. Härvid förekomma grafiska metoder, vid vilka man på ett i mätstationen uppställt mätbord utsätter de från stationen insyftade punkterna, samt numeriska metoder (triangel- och polygonmätningar), vid vilka man beräknar punkternas koordinater på grundval av vinkelobservationer och avståndsmätningar. — *Avståndsmätningar* utföras med hjälp av mätsta-

var, kedjor l. måttband, l. ock med d i s t a ' n s t u b, med vilken man insyftar en på en punkt uppställd avvägningsstång. Avståndet till punkten är proportionellt med den längd av stängen, som synes falla mellan två horisontella streck i tubens hårkors. — *Horisontalvinkel*mätningar göras medelst teodolit (se d. o.) och vinkeltrumma. Vid utsättning av räta vinklar, ss. vid stakningar (se d. o.), begagnas även andra vinkelmätningsinstrument, ss. korstavla, vinkelspegel och vinkelprisma. Insyftning av punkter göras vid de grafiska metoderna med diopterlinjal (se *Diopter*) l. tublinjal, en kombination av linjal och distanstub, vars optiska axel är parallell med linjalkanten. — En kombination av planmätning och trigonometrisk höjdmätning är t a k y m e t r i ' n, som kan vara numerisk l. grafisk. Vid den förra användes teodolit med distanstub, vid den senare linjal med distanstub och vertikalcirkel. Likartat är markscheiderinstrumentet (se *Gruvmätning* sp. 37). — Till P. räknas även fotogrammetri.

Praktisk teologi, den del av teologin, som behandlar den kyrkliga verksamhetens olika grenar

(gudstjänst, undervisning, självård etc.) samt kyrkorätten.

Prali'ner (av fr. *pralines*, brända mandlar, efter marskalcken *du Plessis-Praslin* på 1600-t.), små chokladbitar, fyllda med likör, marsipan, vaniljerême c. d.

Pram (no., eg. pråm), norsk eka, grundgående, flatbottnad farkost med smal, uppskjutaende för och bred akter.

Prambanan, by ung. mitt på Java med stora lämningar av fornindiska tempelbyggnader trol. från 700-t. e. Kr. Det fyrkantiga tempelområdet omges av murar och är anordnat i två terrasser. På den nedre ligga rader av små stupakapell, på den övre sex tempel, av vilka de förnämsta voro helgade åt Brahma, Visnu och Sjiva. Samtliga byggnader äro rikt smyckade med skulpturer, tillhörande den indiska konstens främsta alster. P. utgrävdes av holländska vetenskapsmän 1885—89. — I närheten av P. ligger tempelområdet *Tjandi Sewa*, av något yngre ursprung men anordnat på liknande sätt.

Pra'ndauer [-daer]. *Jakob*, d. 1727, österrikisk arkitekt, utförde i praktfull, nationellt betonat barockstil en rad klosteranläggningar, främst Melk (se ill. till d. o.) och Sankt Florian.

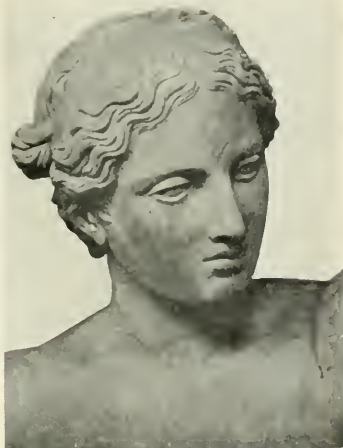
v. Prantl, *Karl*, f. 1820, d. 1888, tysk filosof, prof. i München 1847. P:s *Geschichte der Logik im Abendlande* (4 bd, 1855—70) är fortfarande det yppersta verket om logikens historia.

Prase'm, en av små inneslutna strålstensnålar lökgrönt färgad kvarts. Användes som prydnadssten.

Praseody'm, se *Sällsynta jordmetaller*.

Pra'tern, se *Wien*.

Pra'to, stad i Toscana, mell.

Apollon Sauroktonos (huvudet). Marmorkopia efter Praxiteles. (Vatikanen.)

Italien, n.v. om Florens. 37,000 inv. — Domkyrkan är en av Giovanni Pisano 1317—20 ombyggd romansk anläggning med predikstol på fasaden av Donatello samt fresker av Filippo Lippi.

Pra'vda (ry. och serb., rättvisa, sanning). 1. Daglig tidning i Moskva, huvudorgan för kommunistiska partiet, redigeras av Buharin. — 2. Serbisk tidning (se *Jugoslavien* sp. 254).

Pra'xis (grek., eg. handling), bruk, sedvänja.

Praxi'teles, grekisk bildhuggare, verksam omkring 370—340 f. Kr. P. är en av forntidens mest berömda bildhuggare och den mest typiske representanten för 300-t:s grekiska skulptur. Han arbetade helst i marmor, som han behandlade med utsökt mästerskap. En mjuk, stundom kvinnligt vek prägel utmärker hans ungdomliga guda- och gudinnegestalter. I original finnes ett av hans främsta verk, den i Olympia framgrävda

Hermes (se ill. till *Bildhuggarkonst* sp. 1514). Även ett *Afroditehuvud* i *Petworth House*, England, räknas som original av P. Bevarade i antika kopior äro bl. a. hans berömda för *Afrodite-templet* i *Knidos* utförda s. k. *Knidiska Afrodite* (se ill. till *Bildhuggarkonst* sp. 1514), vars nakna gestalt förenar gudinnans majestät med kvinnligt behag, och den mot en träd-stam behagfullt lutade *Apo'llon Saurokto'nos* (ödledödaren), som med sina graciösa linjer och sin mjuka modellering utgör ett av de mest karaktäristiska exemplen på P:s konst.

Preb'nde (mlat. *praeb'nda*, kosthåll), urspr. de med ett kyrkligt ämbete förbundna inkomster-na, spec. av jordegendom; sedan även denna egendom själv. — **Prebende** *pastora't* (l. blott P.), ett sådant pastorat, vars kyrkoherdebefattning är anslagen till underhåll åt annan ämbetsinnehavare. P. ingingo i lönen för biskopar, ett flertal professorer samt lektorer men indrogos i samband med 1910 års prästlöne-regleringslagar så gott som helt. Numera finnas blott 3 P. kvar, näml. domkyrkoförsamlingarna i Uppsala och Lund, vilka tillhöra resp. universitets professorer i praktisk teologi samt Visby stads- och landsförsamlingar, vilka tillhöra biskopen i Visby stift.

Precede'ns (av lat. *praecedere*, gå före), företräde (i rang), försteg. — **Precedensfall**, föregående rättsfall l. dom, som tjänar som förebild i ett senare liknande fall.

Prece'ptor (lat. *praec'e'ptor*), (privat) lärare, informator.

Precessio'n (av lat. *praec'e'dere*, gå före), av Hipparkos upptäckt långsam vandring av vårdagjäm-

ningspunkten längs ekliptikan i retrograd riktning omkring 50" årligen. Lutningsvinkeln mellan ekvatorn och ekliptikan blir oförändrad, men ekvatorn flyttar sig, på grund varav himmelspolen beskriver en liten cirkel kring ekliptikans pol. Rörelsen fullbordas på 26,000 år, under vilken tid djurkretsens bilder rycka tillbaka (se *Djurkretsen*) och himmelspolen förflyttar sig bland stjärnorna, så att t. ex. Vega blir polstjärna om 14,000 år. På grund av P. är även det tropiska året kortare (f. n. 0,01416 dag) än stjärnåret. — P. är en följd av solens och månens attraktion på den avplattade jorden. Solen vill bringa jordaxeln att ställa sig vinkelrätt mot ekliptikans plan; månen strävar att ställa jordaxeln vinkelrätt mot månbanans plan. Samfällt åstadkomma de en oscillerande rörelse hos polen, vilken kan uppdelas dels i en jämnt framåtskridande, av sol och måne i förening åstadkommen rörelse (*lunisolar'rp'cessio'n*), dels i en kring en jämnt framåtskridande punkt kringvridande, av månens inverkan enbart beroende rörelse (*nutatio'n*, se d. o.). Tas även hänsyn till planeternas inflytande, modifieras lunisolarprecessionen till den allmänna P., d. v. s. stjärnornas verkliga tillväxt i längd. Se även *Gyroskop*.

Precht [präçt]. 1. *Burchardt P.*, f. 1651, d. 1738, tysk träskulptör, verksam i Sverige från 1672. P. är barockens förnämste bildhuggare i Sverige, en glänsande dekorativ begåvning med starkt sinne för den pittoreska effekten. Under ledning av Tessin d. y. utförde han ett stort antal altaren, predikstolar, krucifix (se ill. till d. o.) etc. i

en av Bernini påverkad figurstil och med användande av fransk ornamentik. Hans mest bekanta verk äro kungsstolarna i Stockholms storkyrka (1684; se ill. till *Storkyrkoför-samlingen*), predikstolen i Uppsala domkyrka (påbörjad 1707; se ill. till *Predikstol*) samt altaret där (1725—31; nu i Gustav Vasakyrkan, Sthlm). — 2. *Christian P.*, f. 1706, d. 1779, den föreg:s son, verksam som guldsmed och ornamentstecknare i förfinad rokokostil.

Précieuses [-siö's], les P. (fr. de utsökta, dyrbara), *precie'o'serna*, benämning på damerna i Frankrikes litterära barocksalonger, främst *Hôtel de Rambouillet* (se de *Rambouillet*), representanter för den förkonstlade, effektsökande *pretiosité'ten* (*preciositeten*, se *Marinism*).

Precipita'ndo, ital., påskyn-dande.

Precipita't, fällning (se d. o.). 1. Se *Foderfosfat*. — 2. *Vitt P.*, detsamma som kvick-silveramidoklorid.

Precipiti'ner (av lat. *praecipita're*, nedstörta), specifika anti-kroppar (se d. o.), som bildas, om äggvita från blod, mjölk, växter, djurorgan, bakterier insprutas på djur. Om serum av dessa därpå försattes med äggvita av samma slag som den insprutade, uppstår en fin fällning (*precipitinreaktion*), medan andra äggvitelösningar ej utfällas. P. äro i allm. artspezifika (en kanin, som fått insprutning av t. ex. människoblod, ger ett serum, som faller människoserum men med få undantag ej andra arters serum). Vissa arters blod (ss. av människa och apor, duvor och höns) ge dock identiska P., om de spru-

tas på kanin, och kunna alltså ej skiljas inbördes medelst *precipitinreaktion* (jfr *Människan* sp. 508). — Hos några arter finnas redan utan behandling med främmande äggvita P. i blodet gentemot en annan art (normalt getserum t. ex. ger fällning med kaninserum). Även i andra avseenden varierar *precipitinreaktionen*. Jfr *Blodfläckar*.

Preci's (fr. *précis*, av lat. *prae'cisus*, tvärt avskuren), alldeles, just; noga avpassad, noggrann, bestämd; punktlig. — *Precise'ra*, noggrant bestämma l. ange. — *Precisio'n*, noggrannhet; punktlighet.

Preci'o's, se *Pretiös*. — *Precie'o'serna*, se *Précieuses*.

Prede'lla (ital., pall, trappsteg), se *Altare* sp. 335.

Predestinatio'n (av lat. *praedestina're*, på förhand bestämma), förutbestämmelse. Tron på en gudomlig P. innebär i sin strängaste form övertygelsen, att Gud av evighet l. i tidernas morgon förutbestämt allt, vad som sker l. i varje fall de slutliga ödena för folk l. enskilda. Skymtande i G. T., särskilt i Danielsbokens apokalyptik, utvecklas denna tro i den utomkanoniska judendomen spec. med avseende på världsloppet och de eskatologiska tilldragelserna. Den utformas tydligt av Paulus ss. stöd för de kristnas frälsningsvisshet (Rom 8:28 f.; för denna föreställning om P. är termen *nådaval* en passande beteckning) l. till förklaring av judafolkets förstökelse (Rom. 9: 11 ff.; i kap. 11 avlöses dock P. av frälsningens universalism). I kyrkans följande historia ha särskilt Augustinus och Calvin (se dessa ord) förkunnat P. Även hos Luther och Zwingli spelar P. en

roll, men Luther lämnade slutligen för sin del tanken därhän ss. en outrannsaklig hemlighet. — En gudomlig P. läres även av islam (se d. o. sp. 1526), medan den gamla astrologin representerar en operoslig fatalism (se d. o.). Se även *Determinism*. — *Predeterminera*, förutbestämma.

Predetermine'ra (lat. *praedeterminare*), förutbestämma.

Predikabilier (lat. *praedicalia*, av *praedicare*, utsäga, bestämma), hos skolastiken beteckning för fem begrepp, vilka upptagits från Porfyrios' verk *Isagoge* och sedan genomgående möta i äldre handböcker i logik. De äro *genus* (släkte), *species* (art), *differentia* (åtskillnad), *proprium* (väsentlig egenskap) och *accidens* (oväsentlig egenskap).

Predikame'nt (lat. *praedicationem*, av *praedicare*, utsäga), läge, situation; sinnesförfattning. — *Fil.* Se *Kategori*.

Predikan (av lat. *praedica're*, utsäga, förkunna), det högtidliga muntliga förkunnandet av ett religiöst budskap, spec. den som ett led i en kyrkas gudstjänstordning ingående utläggningen av en skrifttext. P. förekommer eg. blott i religioner med universellt och individuellt orienterad fromhet, ss. buddhismen, judendomen, kristendomen och islam. Den äldsta kristna kyrkans P. anknöt delvis till synagogans (från vilken man bl. a. ärvde seden med textläsning ss. underlag för P.) och rönt med tiden starkt inflytande från den antika retoriken. Rätt att predika ägde urspr. var och en som hade gåvan, men med tiden blev P. förbehållen församlingens ledare. Från 400-t. försvann P. småningom ur mässan (se d. o.) och förlades då till särskilda predikogudstjänster,

men från 600-t. blevo också dessa allt sällsyntare. I Västerlandet sökte Karl den store och hans män återställa P. (bl. a. genom utgivande av predikomönster) men med ringa resultat. Först med klosterreformernas och korstågens tid (1000—1100-t.) vaknade P. till nytt liv (dock alltjämt utanför mässan). Från samma tid börjar också P. på folkspråket, från 1200-t. omhändertagen framför allt av tiggarrordnarna, i Sverige därjämte av Vadstenamunkarna. I reformationskyrkorna blev P. av utomordentlig betydelse och återinsattes också på central plats i församlingens gudstjänstliv. Inom 1500-t:s katolska kyrka voro särskilt jesuiterna ivriga predikanter. Den katolska P:s höjdpunkt under nya tiden betecknas av den franskclassicistiska P. på 1600-t. (bl. a. Bossuet). I den lutherska kyrkan, särskilt i Tyskland, var P. under 1600-t:s ortodoxi oftast starkt läromässig och polemisk. Med pietismen kom en väckelse till större innerlighet och djup, vilken efter avbrottet i upplysningens stundom vältaliga men till innehållet oftast banalt nyktra l. känslolösa P. fortsatt i senare tiders förkunnelse. Den nutida kyrkliga P. har i stor utsträckning tagit intryck av den moderna teologiska forskningen, medan frikyrkornas P. ställt sig avvisande mot denna och huvudsakl. påverkats av Spurgeon samt av metodismens och liknande riktningars starkt aggressiva "väckelsepredikan".

Predikaren, en av G. T:s böcker, i den hebreiska kanon förd till "skrifterna" (se *Bibeln*). P. förkunnar människolivets fåfänglighet i såväl arbete som njutning, dock utan att uppge den från fäderna ärvda gudstron. Framställ-

ningen är lagd i Salomos mun (1:1), men språket och platsen i kanon m. m. visa, att den måste vara av mycket ungt datum (trol. 200-t. f. Kr.). Förf. är sannol. påverkad av grekisk skepsis. Vissa utsagor torde vara senare tillagda (se Judisk litteratur sp. 237). Om P:s rätt till en plats i kanon tvistades ännu under I:a årh. e. Kr.

Predikarorden, se Dominikanorden.

Predika't (av lat. *predica'tum*, det utsagda). *Fil.* Se Omdöme. — *Språkv.* P. är eg. ett (psyko-) logiskt, ej ett grammatiskt begrepp. Det kan definieras som det nya l. viktiga ledet i en utsaga, en fråga o. s. v., i motsats till subjektet som "det bekanta" l. utgångspunkten. Ex.: *sådan herre* (subjekt) *sådan dräng* (P.). Också ges inom grammatiken ofta den egentliga logiska definitionen, att P. är det man talar om, subjektet däremot det man talar om. Det logiska P. igenkännes ofta genom starkt tryck. Ordställningen är ej alltid vägledande; jfr t. ex. *Stor* (P.) *är Allah*. I de avgjort flesta fall är P. ett verb (l. kopula jämte nomen): *Solen* (subjekt) *skiner* (P.); och skolgrammatiken godkänner ofta inga andra ord än verb som P. Härigenom uppstår ibland konflikt mellan logiskt P. och ett sådant grammatiskt P. I satsen *Vem kommer i morgon* är *vem* logiskt P. och *kommer i morgon* subjekt (jfr definitionen ovan), medan det enl. skolgrammatiken är tvärtom. Men i ett utan eftertryck framfört meddelande *Pappa kommer i morgon*, stämma logik och all slags grammatik överens. Jfr Sats.

Predikati'v, genom predikatet förmedlad bestämning till annan

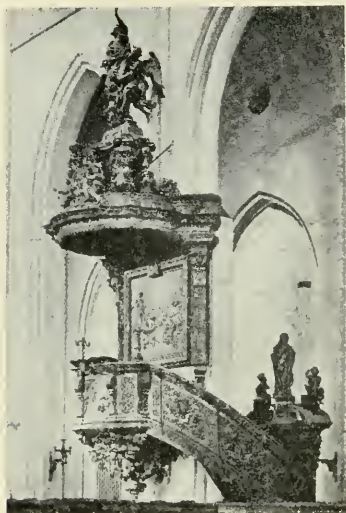
satsdel, spec. till subjekt l. objekt. Man skiljer inom P. på predika't s fyllnad, vid vilken verbet icke ger mening utan P. (*Gud är god, Gossen heter Karl*), och predika'ti'vt attribut (*Han gick bedrövad bort*). Objektivt P. hänför sig till objektet (*De kallade honom [för] Karl, De slog honom fördrövad*), subjektivt P. till subjektet.

Predikosjuka, en extatisk religiös rörelse, som 1839 uppstod i Småland och därifrån spred sig till Västergötland samt efter hand skall ha räknat ett par tusen anhängare. Vid mötena föllo vissa individer i ett tillstånd av somnambulism, varunder de höllo väckelsepredikningar, profeterade o. s. v. Liknande rörelser förekommo bl. a. i Norrland på 1700-t. samt senare på 1800-t. änyo i Småland. P. är besläktad med tungomålstalande.

Predikstol, en vanl. vid en pe-lare på n. sidan i en kyrkas mittskepp l. (i en enskeppig kyrka) vid n. väggen anbragt upphöjning, varifrån predikan sker. P. består av en med bröstvärn omgiven plattform, korg, en till denna ledande, mer l. mindre dekorativt anordnad trappa och ett över korgen anbragt ljudtak (him-

Korskrank med amboner i San Clemente, Rom.

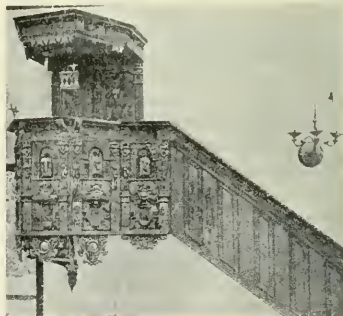
Predikstol i Uppsala domkyrka av Burchardt Precht.

mel). — Urspr. predikade biskopen från sin stol bakom altaret, någon gång även från de pulpetter, s. k. ambo'ner (lat. *a'mbo*), som voro uppställda vid korskrancket (se *Kyrka* sp. 1581) och från vilka bibeltexterna länge upplästes. Då predikan under medeltiden åter kom i allmännare bruk, flyttades talarplatsen närmare folket och omgestaltades till P. Fristående P. uppträda i Italien på 1100-t., vanl. i form av en på kolonner vilande korg av sten, vars yttersidor tidigast utsmyckades med mosaiker (se ill. till d. o. sp. 267) i cosmatteknik, senare som i Niccolò och Giovanni Pisanos berömda P. (se ill. till *Italiensk konst* sp. 1623) med praktfulla marmorreliefer. I n. Europa blevo P. vanliga först i sengotisk tid, i Sverige eg. först med reformationen. Spec. från 1600-t. och början av 1700-t. fin-

nas i svenska kyrkor ståtliga P. av trä bevarade. På de äldsta äro korgens yttersidor ofta dekorerade i plattskärningsteknik, senare indelas de vanl. genom arkader, i vilka statyetter av Kristus och evangelisterna äro inställda. En yppigare, franskt betoad barockstil kommer till uttryck i Burchardt Prechts av reliefer och friskulpturer smyckade P., som mycket efterbildades. Senare under 1700-t. och ännu mer under 1800-t. förenklas P., den tidigare rika polykromin ersättes av guld och vitt, och skulpturutsmyckningen inskränkes till enkla emblem. Vanliga sådana äro duvan ss. Andens symbol på takets undersida, triangeln med det hebreiska gudsnamnet på väggen bakom P. samt palmkvistar, lagens taylor o. d. på korgens utsida. Till P:s utrustning hör även bokpall och ofta timglas. Även utvändiga, på kyrkofasaden anbragta P. finnas från medeltiden och renässansen.

Predikstolshemman, se Prästboställen.

Predisponera (av lat. *prae*, i förväg), på förhand göra mottagtaglig l. böjd för. — Subst.: *predispositio'n*.

Predikstol av nordisk barocktyp, date-rad 1662, Kila kyrka, Västmanland.

Predomine'ra (av lat. *prac*, före), ha överhand, vara förhärskande.

Preexiste'ns (av lat. *prae*, före), föruttilvaro, spec. med hänsyn till den bl. a. av Platon och nyplatonismen hävdade läran om själens föruttilvaro.

Prefe'kt (lat. *praefectus*, av *praeficere*, sätta att förestå). 1. Titel för flera civila och militära ämbetsmän i Romerska riket, bl. a. stadsprefekten (*praefectus urbi* l. *urbis*), konungens ställföreträdare, och pretorianprefekterna, urspr. befälhavare (till antalet två) för pretorianerna (se d. o.), från 100-t. e. Kr. kejsarens bisittare vid rättskipningen och efter riksdelningen under Dioeletianus ledare av civilförvaltningen i var och en av de fyra riksdelarna. — 2. Föreståndare för vissa vetenskapliga institutioner. — 3. I vissa länder titel för styresmannen för administrativa områden, bl. a. i Frankrike (se d. o. sp. 489) för departementscheferna.

Preferens [-ra'ngs] (fr. *préférence*). 1. Företräde, förmånsrätt. — 2. Ett slags kortspel (se d. o. sp. 1247).

Prefi'x (av lat. *praefixus*, fäst framför), se **Affix**.

Preformatio'nsteorin (av lat. *prae*, förut, och *forma're*, bilda), teori, enl. vilken redan könscellerna innehålla den blivande organismens alla organ i miniatyr. Vid utvecklingen nybildas intet, allt finnes på förhand, är preformerat. Efter upptäckten av spermatozoerna uppstodo två riktningar inom P.: **animalkullis**men, som lärde, att organismen var preformerad i spermatozoen, och **ovullis**men, som antog, att miniatyrbilden fauns i ägget. — Gentemot P. framställde

Fritz Pregl.

K. F. Wolff 1759 en senare allmänt antagen **epigene's**-l. **epigene's**teori, enl. vilken dylika, till formen färdigbildade organ icke finnas i könscellerna; organen anläggas successivt under fosterutvecklingen.

Pregel, Ost-Preussens huvudflod, med tre källfloder. Utmynnar i Frisches Haff. 125 km.

Pregl, Fritz, f. 1869, österrikisk kemist, prof. i medicinsk kemi i Graz 1913, har tillämpat kvantitativa analysmetoder för organiska ämnen på mycket små substansmängder (mikroanalys) och erhöll härför 1923 års Nobelpris i kemi.

Preglacia'l (av lat. *prae*, före), **föreglacial**, som hänför sig till geologiska bildningar närmast före istiden.

Pregna'ns (av lat. *praegmans*, havande, dräktig), rikt betydelseinnehåll i sammanträngd form, kärnfullt uttryckssätt. — Adj.: **pregna'nt**.

Prehistorisk (av lat. *prae*, före), förhistorisk.

Pre'ja (ty. *preien*, urspr. av lat. *preca'ri*, bedja), från fartyg

l. land anropa och samtala med främmande fartyg. Prejning sker med flaggsemafor-, ljus- l. ljudsignal. Örlogs- l. tullfartyg, vars prejningssignaler lämnas obeaktade, avskjuter prejskott, det första löst, de följande skarpa.

Prejudice'ra, se Prejudikat.

Prejudika't (av lat. *praejudicare*, på förhand döma), av en högsta instans meddelat utslag, varigenom en rättsgrundsats blivit på visst sätt tolkad och tillämpad; i överförd bet. ett beslut l. en åtgärd, som blir normerande i senare likartade fall. I Sverige äger ett P. icke bindande kraft, utan varje domare äger döma efter sin egen uppfattning av lagens mening. För åstadkommande av största möjliga enhet i rättskipningen antecknas i Högsta domstolens *minnesbok* av domstolen tillämpade rättsgrundsatser l. domstolens tydning av lag l. författning i sådana mål, som blivit avdömda av domstolens avdelningar gemensamt l. då domstolen finner sådan anteckning eljest vara av betydelse. Av trycket utges vissa prejudikatsamlingar, ss. Nytt juridiskt arkiv (se d. o.) samt Regeringsrättens årsbok. — Prejudikatdispens [-pa'ngs], det tillstånd att hos Högsta domstolen fullfölja ett mål för vinnande av prejudikat, som av K. M:t kan medges part i fall, där talan eljest icke får fullföljas. — Prejudice'ra, utgöra prejudikat; skada, vara till förfång.

Preka'mbriska bildningar (av lat. *prae*, före), huvudsakl. sedimentära formationer, bildade mellan urberget och kambrium. I Sverige äro de representerade av jatuliska och jotniska avdelningarna samt Visingsöformationen.

Preklusio'n (av lat. *praeclusio*

re, i förväg stänga), förlust av fordran på grund av underlåtenhet att, efter anmaning av domstol (s. k. årsstämning), inom viss tid göra fordringen gällande. En prekluderad fordran säges emellertid fortleva ss. naturlig fordran (se Naturlig förpliktelse). Bestämmelserna om P. äro givna i Kungl. förordn. 4 mars 1862 om tioårig preskription och om årsstämning.

Prekär [-kä'r] (fr. *précaire*, av lat. *preca'rius*, som erhålles genom böner, av *prex*, bön), eg. beroende av andras godtycke; vanskl. osäker; pinsam, ömtälig.

Prela't (av lat. *pracla'tus*, framskjuten, högt uppsatt), präst av hög rang (spec. inom katolska kyrkan; jfr Domkapitel sp. 440) l. med myndigt uppträdande.

Preliminä'r (fr. *préliminaire*, av lat. *prae*, före, och *li'men*, tröskel, gräns), förberedande, inlednings-. — Preliminä'rer, förberedande förhandlingar l. överenskommelser. — Preliminärexamen, se Hovrättsexamen.

Preludium (av lat. *prae*, före, och *ludere*, spela), förspel.

Premie (lat. *prae'mium*), belöning, pris (jfr Exportpremie); säkerhetsavgift (se Bodmeri); försäkringsavgift (se Försäkring). — Premielån, Premieobligationslotteri, Premieobligationslån, se Lotteri och Obligationslån. — Premiereserv, den för omedelbara utgifter (försäkringars inlösen l. förvaltningskostnader) icke erforderliga delen av försäkringspremierna, vilken samlas och förräntas enl. för försäkringsanstalten fastställda grunder. — Premie'ra, belöna, utdela premie(r). — Om häst-, jordbruks-

nötboskaps- och svinpremiering se dessa ord.

Premi'ss (av lat. *praemi'ssum*, förutskickat), förutsättning.

Premium (lat. *praemium*), belöning, pris (i skolor).

Premiär (fr. *première*, den första), första framförandet av ett sceniskt verk (nytt l. nyupptaget) på en viss scen; ss. förled i sms.: förste, den ledande.

Premola'rer (av lat. *prae*, framför), se **Tänder**.

Premonstrate'ner, strängt asketisk sammanslutning av korherrar, framgängen ur det kloster för sådana, Prémontré (lat. *Praemonstratum*, förutsägelse), som 1120 grundades nära Laon av den helige Norbert av Xanten, d. 1134 ss. ärkebiskop i Magdeburg, kanoniserad 1582. P. utförde sitt förnämsta arbete ss. missionärer bland slaverna ö. om Elbe. De ledde stora förluster genom reformationen och den tyska sekulariseringen vid 1800-t:s början men reorganiserades 1883.

Prenotio'ner (lat. *praenotiones*, förkunskaper) benämndes i äldre tider de inledande delarna av vissa vetenskaper, spec. teologin, där P. behandlade sådana begrepp som religion, uppenbarelse etc. Termen ingår ännu i benämningen på en på donation av Kalsenius grundad professur i Uppsala ("teologiska P. och teologisk encyklopedi"), liksom en däremot svarande i Lund, vilka numera i sak omfatta religionshistoria (och religionsfilosofi).

Prenumera'ra (av lat. *prae*, före, och *numera're*, räkna), betala i förskott för att under viss tid erhålla tidning l. tidskrift. — Subst.: **prenumera'tio'n**. — **Prenumera'nt**, person, som prenumererar.

prep., förk. för preposition.

Prepara't (av lat. *praeparare*, bereda), beredda föremål, vanl. av naturvetenskapligt intresse (ss. kemiska substanser, växt- och djurdelar m. m.). Jfr Näringspreparat. — **Prepara'ra**, bereda, göra ett preparat; förbereda; förberedande behandla l. genomgå (t. ex. en läxa). — Subst.: **preparatio'n**. — Adj.: **preparati'v**.

Prepara'salt, se **Tennföreningar**.

Prepositio'n (lat. *praepositio*, av *praepone're*, sätta framför), partikel, som anger ett visst slags förhållande mellan ett verb l. ett nomen och ett (annat) nomen, där detta ej sker blott genom kasusböjning l. ordställning; jfr *trivla på något* — *betvivla något*, *förtjänt av belöning* — *värd belöning* (ty. *seines Lohnes wert*). P. "styr" i flekterande språk sitt "huvudord" till kasus, och står vanl. framför detta (jfr dock t. ex. *oss emellan*). Många P. äro urgamla, t. ex. *av*, *med*, *för*, ofta dock uppkomna ur adverb och med urspr. åskädlig betydelse; andra ha uppkommit i senare tid, delvis ur andra ordklasser: *på grund av*, *till följd av*, *oaktat*. Gränsen mot adverb är ibland svår att dra, bl. a. därför att vissa ord samtidigt kunna vara P. och adverb (t. ex. *ta av sig rocken*); med konjunktionerna finnas ännu fler beröringspunkter (jfr i mindre värdad stil: *efter han hade kommit: större än mig*).

Prerafaeliter (av lat. *prae*, före), en grupp engelska målare under 1800-t:s senare hälft. Influerade av Madox Browns på intimt naturstudium vilande måleri och Ruskins patetiska konstfilosofi, bildade Millais, Rossetti och Hunt 1848 en sammanslutning, som de gävo namnet "det prerafae-

litiska broderskapet", emedan de i den italienska konsten före Rafael funnit en målerisk stil, värd att efterbildas. Rörelsen, som hade beröringspunkter med nasarenerna (se d. o.), predikade med fanatisk hetta det genomträngande naturstudiet och det realistiska uttryckssättet men var en alltigenom romantisk strömning, som i sitt svärmeri för medeltiden sökte sig tillbaka till en av ungt kristet trosnit bestämd föreställningsvärld. De romantiska tendenserna trädde småningom alltmera i dagen, och hos rörelsens senare bekännare, Burne-Jones och Watts, ha den litterära symboliken och strävandet efter den sköna formen helt trängt de realistiska principerna åt sidan. Genom Morris fingo P. även inflytande på konsthantverket.

Prerogati'v (av lat. *praerogativa*, rätt att rösta först), företrädesrätt, rättighet.

pres., förk. för presens.

Presbyopi' (av grek. *presbys*, gammal, och *ops*, öga), långsyntet. Se **Ögonsjukdomar**.

Pre'sbyter (grek. *presbyteros*, äldre), plur. *presbyterer*, "äldste". 1. I den äldsta kyrkan en hederstitel för de mest framstående medlemmarna i resp. församlingar. Enl. en uppfattning skulle dessa P. vara identiska med biskoparna (se d. o. sp. 1582). Troligare synes dock vara, att biskoparna valdes ur P:s krets l. det s. k. *presbyteriet*. Då det monarkiska episkopatet under 100-t. utbildades, kvarstodo P. ss. biskopens rådgivande kollegium. Från 200-t. blevo P. småningom formliga ämbetsinnehavare, vilka i biskopens ställe fungerade vid nattvardsfirandet etc. och själva av honom invigdes till sin tjänst.

Därmed var det kristna "prästerskapet" i princip färdigbildat. — 2. Ett efter urkristen förebild i de reformerta samfundet återupprättat ämbete. I Genève voro samtliga P. lekmän (jfr Calvin sp. 984). I Skottland skilde man mellan "lärande äldste" (präster) och "styrande äldste" (lekmän). Det lokala kyrkorådet utgöres av pastor jämte styrande äldste. I presbyteriet, som här vakar över ett större område, ingå valda ombud från församlingarna.

Presbyteria'ner kallades från början de skotska kalvinisterna på grund av den för dem säregna kyrkoförfattningen (se **Presbyter 2**). P:s idéer omfattades också av en mängd bland Englands puritaner (se d. o.). Från England spridde sig P. till kolonierna, främst Amerika.

Prescott [pre'ssköt], William Hickling, f. 1796, d. 1859, nordamerikansk historie-skrivare, bekant för sina medryckande skildringar av den spanska erövringen av Mexiko och Peru.

Présence d'esprit [-sa'ns däspri'], sinnesnärvaro, rådighet.

Prese'nnig (holl. *prezenning*, urspr. av lat. *praeci'ngere*, omgjorda), tjärad, oljad l. på annat sätt preparerad segelduk, avsedd till skydd över lastluckor på fartyg, varor under transport etc.

Pre'sens (av lat. *praesens*, närvarande), se **Tempus**.

Prese'nt (av lat. *praesens*, närvarande), närvarande för minnet, "uppe".

Prese'nt (fr. *présent*, av *présenter*, framräcka, urspr. av lat. *praesens*, närvarande), skänk, gåva. — **Presente'ra**, framräcka, bjuda; skänka; förete, uppvisa; föreställa en person för en annan. — **Presenta'bel**, som kan visa sig l. presenteras i

sällskap. — *Presentant*, se *Växel*. — *Presentatio'n*, en persons föreställande för en annan; kandidatförslag (vid platstillättning).

Preservativ (av lat. *præservare*, förut iaktta), skyddsmedel, förebyggande medel. — *Preservera*, skydda.

Preserve'ningsmedel (jfr *Preservativ*), medel, som tillsätts födoämnen för att öka deras hållbarhet. (Jfr *Konservering*.) Enl. giftstadgan äro utom gifter av 1:a l. 2:a klass följande ämnen förbjudna: borsyra och dess salter, hexametylen-tetramin, zinkoxid, beredningar av dessa. Enl. särskilda föreskrifter för köttvaror äro för dem ytterligare förbjudna: aluminiumsalter, bensöesyra, karbonat, fosfat, silikat, acetat och basiska salter av alkali l. alkaliska jordmetaller, oxidhydrat av alkaliska jordmetaller, salicylsyra, svavel-syrlighet och deras salter samt hyposulfit och färgämnen. Hermetiskt slutet, ej kokad fiskkonserver får dock innehålla 1 gr. borsyra och högst $\frac{1}{2}$ gr. salicylsyra på 100 gr. av varan. I vissa grönsakskonserver tillåtes ringa halt av kopparsalter.

Preses (lat. *præses*, av *præside're*, sitta främst), ordförande, förhandlingsledare (spec. i akademi l. domkapitel, vid akademisk disputation l. prästmöte). — *Preside'ra*, vara ordförande. — *Presidium*, ordförandeskap, ledning.

Preside'nt (av lat. *præside're*, sitta främst), titel på vissa ämbetsmän l. funktionärer i ledande ställning: statschefen i en republik (se d. o.); i vissa länder den främste ledamoten i en ministär. minister-, konseljpresident (se *Minister*); i Sverige förr titel

på cheferna för de centrala förvaltningskollegierna, den främste med titeln kanslipresident (se *Kansli* sp. 519), numera endast på cheferna för hovrätterna och Kammarrätten; talmännen i vissa riksförsamlingar, t. ex. i norska stortinget; i vissa länder högre ämbetsmän inom lokalförvaltningen, t. ex. överpresidenten i Köpenhamn; ofta titel på ordf. vid möten och debatter av olika slag. — *Presidentskap*, en presidents ämbetsmyndighet l. ämbets-tid; benämning (eng. *presidency*) på vissa av de brittiska förvaltningsområdena i Indien, styrda av en guvernör med titeln president.

Preside'ra, se *Preses*.

Presi'dios, *Los P.* [lås] (sp., fästningarna), benämning på Spanien tillhöriga befästa punkter vid Afrikas n. kust, näml. Ceuta, Melilla och några öar. *P.* användes förr som deportationsorter. 213 kvkm. 85.000 inv.

Presi'dium, se *Preses*.

Preskribe'ra (av lat. *præscribere*, föreskriva), förklara förlustig, förklara ogiltig. Jfr *Preskription*.

Preskriptio'n (jfr *Preskribera*). Med *P.* i brottmål menas upphävandet av ett brotts straffbarhet, om brottet icke åtalats l. det ådömda straffet icke verkställts inom viss tid. Med *återfallspreskription* menas upphävandet av den förhöjning av straffbarheten, som är stadgad för återfall i vissa brott. — *Civil P.* avser förlust av fordringsrätt till följd av underlåtenhet att inom viss tid, den s. k. *preskriptionstiden* (i regel 10 år), göra densamma gällande. En fordringsrätt säges vara *preskribe'rad*, då den på grund av sådan underlåtenhet gått förlorad.

Press (av lat. *pre'ssus*, presad, tryckt). 1. Arbetsmaskin för formförändring av metaller, läder m. m. Dragpressar användas för plåtdragning; plåten pressas mellan stans och dyna till cylindrisk l. konisk form och kvarhålles i rätt läge av en särskilt arbetande plåthållare. Utföras mera sällan hydrauliska; vanl. som remdrivna excenter- l. vevpressar; hållarens rörelse regleras medelst särskilda kamskivor. — Plåtpressar användas för bockning av plåt och för utpressning av hål och plåtbitar av olika former. De största äro hydrauliska, ss. manhålspressar för ångpannor. För smärre arbeten användas svånghjuls- och pendelpressar (se dessa ord) samt excenterpressar (se *Excenter*). — Nitpressar äro hydrauliska och användas vid hopnitning av plåtar. — Jfr *Hydrauliska pressen* och *Smidespress*. — 2. Se *Växtpress*. — 3. Se *Tryckpress*. — 4. I överförd bet.: tidningsväsen, tidningslitteratur; tidnings-.

Pre'ssburg [-borž], tjeck. *Bratislava*, stad i s. Tjecko-Slovakiet, i en naturskön trakt vid Donau nära österrikes gräns. 95,000 inv. ($\frac{1}{3}$ tyskar och judar, $\frac{1}{4}$ magyarer). — P. äger vackra adelspalats från barock och rokok. Den gotiska domkyrkan var till 1791 de ungerska konungarnas kröningskyrka. P. är säte för Slovakiets ministerium och protestantisk biskop. Universitet, grundat 1919. Livsmedels-, kemisk (stor dynamitfabrik) och annan industri. Handel med boskap och jordbruksprodukter. Tjecko-Slovakiets förnämsta Donauhamn och viktig knutpunkt på järnvägslinjen Wien—Budapest. — P. var 1541—1784 huvudstad i Ungern

och till 1848 säte för riksdagen. 1805 slöts i P. fred mellan Napoleon I och Österrike.

Pressdomstol, *Pressens opinionsnämnd*, se *Skiljedomstol*.

Pressfoder, *ensilage* (fr.), inlagt foder (surfoder). Som material vid ensilering l. pressfoderberedning användas alla slag av saftiga växtdelar (rotfruktsblast, grönfoder m. m., i Nord-Amerika framför allt majs och solros). I större skala beredes P. i tornformiga behållare, silotorn. I P. uppstå genom jäsning organiska syror, som göra fodret hållbart. Mjölksyrejäsning lämnar det bästa P., varför temperaturstegringen hindras att överstiga den för dylik jäsning gynnsamma värmegraden + 35° à 40° C. Jäsningens häftighet och temperaturstegringen bero framför allt av luftmängden i fodermassan. Luftmängden minskas genom massans sammanpressning, vid inläggning i silotorn åstadkommen genom den hoptrampade massans egen tyngd, i öppen stack l. grundare behållare medelst pressanordningar; värmen regleras genom pressningen. På senaste tid har föreslagits uppvärmning medelst elektrisk ström genom fodermassan; metodens värde är dock omtvistat. — Pressfoderberedning möjliggör fodrets bärgning även vid regnigt väder och gör foder, som i färskt l. torkat tillstånd är mindre begärligt för kreaturen, mera smakligt; P. ersätter grönfoder och rotfrukter i vinterutfodringen. Däremot minskas smältbarheten. Av ett lyckat P. motsvarar 6,5—7,5 kg. (=1,8 kg. torrämne) 1 foderenhet.

Pressfrihet, se *Tryckfrihet*.

Pressgaslampan, se *Gasverk* sp. 1105.

Pressgjutning, metod för mass-tillverkning av smärre maskindelar av lättsmält metall (bly-, zink- och tenulegeringar; smältpunkt ej över 500°), ss. detaljer till räkne- och skrivmaskiner, telefoner etc. Metallen inpressas från en smältgryta medelst en kolv i den av två stålmatriser bildade gjutformen, där den får kallna. Enär gjutningen sker under tryck, blir avgjutningen noggrann, och föremål, som gjutas i samma matris, bli fullt lika. Efterarbetning erfordras ej.

Pressio'n (fr. *pression*), tryck, tvång.

Presskommissionen, se **Stattens presskommission**.

Pressluft, se **Tryckluft**.

Pressning, metod för formgivning (se **Press**) och dekorering av metall- och läderföremål etc. Som dekorations teknik ersätter P. den dyrare drivningen (se d. o.) och utföres medelst en stans med upphöjt och en dyna med fördjupat mönster.

Presspån (ty. *Press-span*, eg. pressad spån), brun, glansig, hårdlimmad, seg papp; användes som mellanlägg vid glättning av tyger och är ett utmärkt elektriskt isolationsmedel. P. framställes av lump, oblekt, kemisk trämassa och pappersavfall.

Prestabilie'rad harmoni (lat. *harmōnia praestabili'ta*), se v. **Leibniz** sp. 370.

Prestatio'n, se **Prestera**.

Presta'v (av ry. *pristav*, led-sagare), person, som bär en florbehängd stav framför en likprocession. Även staven kallas P.

Preste'ra (lat. *praesta're*), fullgöra, åstadkomma; erlägga. — **Presta'nda**, åligganden. — **Prestatio'o'n**, det som man presterat; skatt, utskyld.

Prestige [sv. utt. -ti'sj] (fr., av lat. *praesti'giac*, konstgrepp, bländverk), anseende, inflytande.

Prestissimo, se **Presto**.

Pre'sto, ital., snabbt (ss. tempo-beteckning). — **Prestissimo** (eg. snabbast) anger en ytterligare ökning av tempot.

Preston [pre'sstōn], stad, bildande eget grevskap, i Lancashire, n.v. England, vid mynningen av Ribble. P., som är känt sedan 1100-t., har blivit storstad genom sin 1777 startade, stora bomullsindustri; även export av stenkol m. m. 120,000 inv.

Presume'ra (lat. *praesumere*, eg. taga i förväg), förmoda, förvänta, gissa, förutsätta, hålla för sant utan bevis. — Subst.: **presumtio'n**. — **Jur.** Benämning på det förhållande, att en domare med stöd av visst lagstadgande kan förutsätta en omständighets sanning utan bevis. För det fall t. ex. att en person mottagit lös-egendom i förseglad deposition, vilken sedan finnes vara bruten, uppställer lagen (handelsbalken kap. 12 § 3) den presumptionen, att depositarien är den skyldige, och det ankommer då på honom att bevisa motsatsen. — **Presumtio'v**, sannolik, förmodad, blivande (om t. ex. tronarvinge).

pret., förk. för preteritum.

Pretende'ra (av lat. *practendere*, framsträcka), fordra, göra anspråk på. — **Pretend'ent**, person, som framställer anspråk på något; tronkrävare. — **Pretention** [-tangsjo'n], anspråk. — **Pretentiös** [-tangsjo's], anspråksfull.

Prete'rito-pre'sens kallas (i fråga om germanska språk) ett verb, vars presens till formen är ett gammalt preteritum. Ett sådant verb är t. ex. *veta* (pres. *vet*; jfr *pret. bet* av *bita*).

Prete'ritum (av lat. *praete'ritum*, förflutet), se **Tempus**.

Prete'xt (av lat. *praete'xere*, be-mantla), förevändning, svepskäl.

Pretio'sa, lat., dyrbarheter.

Pretiös, *preciös* (fr. *précieux*, dyrbar), konstlad, tillgjord. Subst.: *pretiosité't*. — Jfr *Précieuses*.

Pre'tor, se **Praetor**.

Pretoria [pritå'riø], huvudstad i Transvaal och residensstad i Sydafrikanska unionen, belägen på en högslätt 1,360 m. ö. h. Säte för det av colleges i skilda städer bestående sydafrikanska universitetet. Järnvägsknut. Nära P. ligger världens rikaste diamantgruva, Premiergruvan. 75,000 inv. (45,000 européer). — P. anlades 1855 och blev huvudstad i Transvaal 1860. Genom freden i P. 1902 avslöts Boerkriget.

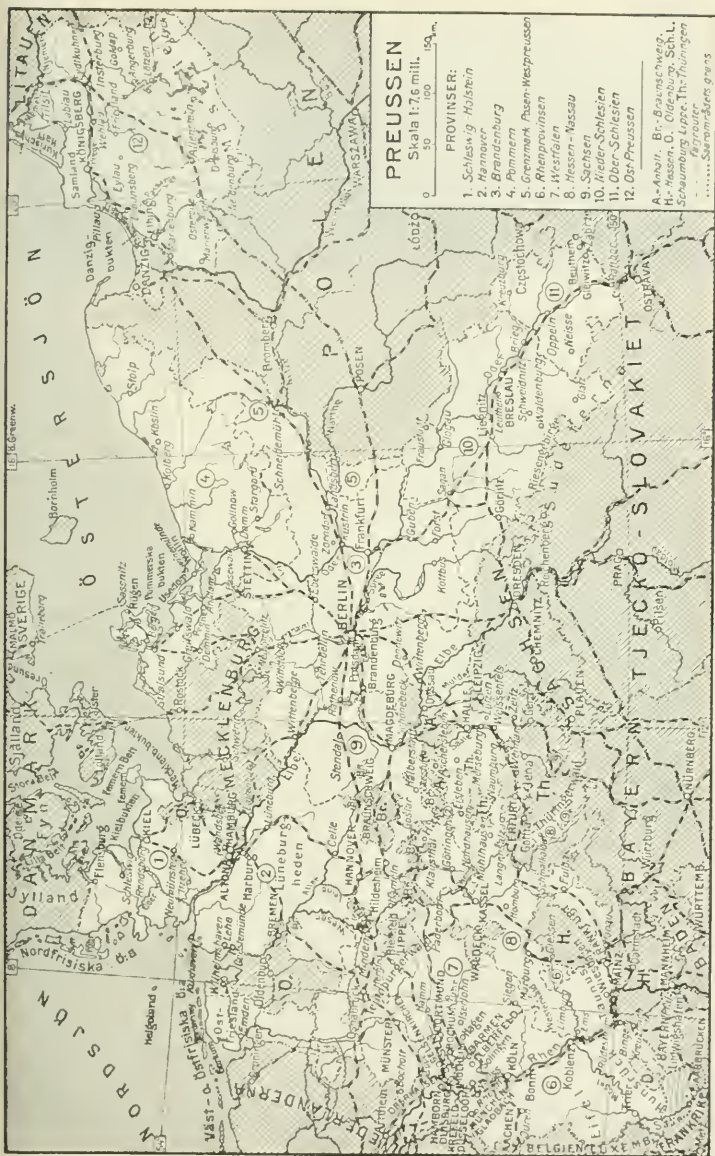
Pretoria'ner (av lat. *practorium*, urspr. fältherrens kvarter, senare kejsrerliga palatset), den romerske kejsarens livvakt.

Preuss [prä'js], **Hugo**, f. 1860, d. 1925, tysk politiker och statsrättsteoretiker, prof. vid Berlins handelshögskola 1906. P., som var tyska republikens förste inrikesminister, utarbetade det utkast till centralistisk, enhetsstatlig författning, som med några ändringar till delstaternas förmån ligger till grund för den nuv. författningen i Tyskland.

Preussen [prä'j-, sv. utt. prä'j-], republik i Tyskland, detta rikets största och ledande stat. Utom Saarområdet 291,700 kvkm. 38 mill. inv. (130 per kvkm.). P. omfattar ett större sammanhängande område i n. och mell. Tyskland, vilket omsluter flera av Tysklands småstater, samt dessutom prov. Ost-Preussen och Hohenzollern samt flera smärre enklaver i Thüringen. Huvudområdet

gränsar i n. utom till tyska stater till Östersjön, Danmark och Nord-sjön, i v. till Nederländerna, Belgien och Luxemburg, i s. utom till tyska stater till Frankrike och Tjecko-Slovakiet, i ö. till Polen. — *Naturbeskaffenhet*. Större delen av P. tillhör nordtyska låglandet. S. och spec. s.v. P. uppfylles av mellantyska höglandet. Där märkas Rhenska skifferbergen, de n. om dessa belägna Weserbergen (bl. a. Teutoburgerwald) samt längre österut Hessiska berglandet och de av Thüringska berglandet åtskilda Thüringerwald och Harz. I Schlesien sträcka sig Sudeterna in i P. och nå i Schneekoppe (Riesengebirge) P:s högsta punkt (1,603 m.). — P. saknar större sjöar; endast Baltiska lanthöjden har sjörike-dom. Däremot genomflytes P. av flera betydande floder, ss. Rhen, Weser, Elbe, Oder. — *Befolkningen* utgöres huvudsakl. av tyskar (se vid. Tyskland). Tätast bebott är s.v. P. (Rhenprovinsen och Westfalen 270 inv. per kvkm.), glesast n.ö. P. (Grenzmark Posen-Westpreussen, Ost-Preussen, Pommern och Brandenburg 62 inv. per kvkm.). Befolkningen bor till 66,3 % i städerna. Av dessa ha 29 över 100,000 inv. och Berlin (huvudstad), Köln, Breslau, Essen, Frankfurt am Main, Düsseldorf och Hannover över 400,000 inv. — *Näringar*. Huvudnäringar äro jordbruk och industri. Bl. a. odlas råg, havre, vete, potatis, sockerbetor och vin. De största industridistrikten finnas i Rhenprovinsen och Westfalen (främst Ruhrområdet), Brandenburg med Berlin samt Schlesien och Sachsen. Betydande äro vid. utom boskapskötsel och fiske bergsbruk (stenkol, järn- och zinkmalm i Rhenprovinsen, Westfalen och

Preussen. Slättbild från nordtyska låglandet.

Schlesien; brunkol, koksalt och kalialter i Sachsen), skogsbruk samt handel och sjöfart. Viktiga hamnar för utrikeshandeln äro Stettin, Königsberg, Kiel, Geestemünde, Altona och Emden; inrikeshandelns centra äro Berlin, Köln och Frankfurt am Main. P. har ett rikt förgrenat järnvägsnät; bland kanalerna märkes Nord-Östersjökanalen. — *Författning och förvaltning.* Enl. författningen av 1920 består regeringen av ministerpresidenten, vald av representationen (lantdagen), och 7 av honom utnämnda ministrar. Lantdagen består av 413 led., valda på 4 år. Provinserna representeras av ett av dessas lantdagar valt statsråd (77 led.), som är rådgivande och i vissa fall har vetorätt mot lantdagen. P. indelas i 14 provinser (inkl. Berlin och Hohenzollern); se kartan, tabell. Provinserna indelas i regeringsområden (*Regierungsbezirke*). Lokalförvaltningen utövas dels genom ämbetsmän, dels genom lokal självstyrelse. — *Religion.* Statskyrka finnes ej. Av befolkningen äro $\frac{2}{3}$ protestanter och c:a $\frac{1}{3}$ katoliker; judarnas antal är 0,4 mill. — *Historia.* P. var urspr. benämning på det område vid ö. delen av s. Östersjökusten, som beboddes av de primitiva pruserna l.

preussarna, tillhöriga den (slaverna närstående) baltiska folkgruppen. Preussarna inträngde på 500-t. efter den förut utvandrade germanska befolkningen (trol. av gotisk stam). Landet var livligt besökt av främmande köpmän på grund av rikedomerna på bärnsten. Kristen mission började bedrivas i slutet av 900-t., men först sedan Tyska orden 1283 efter långvariga strider erövrat landet, blev omvändelseverket fullbordat. Preussarna förtyckades och råkade i livegenskap. 1466 delades landet, i det att v. delen (West-Preussen) i freden i Thorn övergick i Polens ägo. Den ö. (Ost-Preussen) blev ett polskt län, som 1525 förvandlades till ett världsligt protestantiskt hertigdöme under hohenzollraren Albrekt. 1618 övergick detta genom arv till Brandenburgs kurfurstar. Av dem lyckades Fredrik Vilhelm (se Fredrik sp. 629) genom skickligt begagnande av Polens konflikter med Sverige på 1650-t. befria Ost-Preussen från den polska länshögheten (definitivt 1660), och på grund av sin suveräna ställning fick detta land ge namn åt det konungarrike, som 1701 framgick ur kurfurstendömet Brandenburg. (Namnet P. tillkom under 1600-t. även två svenska generalguvernement,

Preussen. Schlesiskt landskap med klostret Grüssau.

näml. dels städerna Elbing, Braunsberg, Pillau och Memel jämte andra områden, vilka 1629—35 voro upplåtna åt Sverige, dels de av Karl X Gustav gjorda erövringarna i West-Preussen 1655—56). — *Den första stormaktstiden* (1701—97). Kejsarens erkännande av Fredrik III:s av Brandenburg upphöjelse till konung under namn av Fredrik I av P. (1701—13) gavs som belöning för att han understödde denne med hjälptrupper i Pfalziska kriget, vilken politik han enl. löfte fullföljde i Spanska tronföljdskriget (se d. o.). Detta kostade P. stora offer mot obetydliga landförvärv. Den högre kulturen främjades av Fredrik I, men hovets slösande prakt bragte P:s finanser i oordning. Fredrik Vilhelm I (1713—40) är känd som den store reformatorn. Han lade bl. a. skatt på adelns egendomar, grundade folkskolor, införde skoltvång och förbättrade jordbruket, framför allt i Ost-Preussen. Handel och industri gynnades i merkantilistisk anda. Armén disciplinerades strängt och ökades till den för en befolkning på 2,5 mill. betydande numerären 83,000 man. Hans utrikespolitik var försiktig. I Stora nordiska kriget (se d. o.) ingrep han i dess senare skede och vann ge-

nom freden i Sthlm 1720 från Sverige Vor-Pommern s. om Peene, Usedom, Wollin, Damm och Gollnow mot ett vederlag av 2 mill. rdr. Under sonen Fredrik II den store (1740—86) nådde P. en erkänd stormaktställning. Genom två krig mot österrike vann P. nästan hela Schlesien (se *österrikiska tronföljdskriget*), varigenom dess område ökades med $\frac{1}{2}$. Den österrikiska diplomatins ivriga försök att i början av 1750-t. bilda ett stort förbund mot P. föranledde Fredrik att själv gripa till vapen, varvid han fick emot sig en stor koalition och måste kämpa en hård och förödande kamp för sitt välldes räddning (se *Sjuåriga kriget*). Efter 1763 närmade sig P. Ryssland för att få ett stöd mot österrike och gjorde viktiga landförvärv genom deltagande i Polens första delning, som Fredrik Vilhelm II (1786—97) fullföljde genom ytterligare två (se *Polen* sp. 395). Fredrik II rivaliserade med kejsarmakten om inflytandet i Tyskland, bl. a. genom Bayerska tronföljdskriget (se *Bayern* sp. 1175). Han fortsatte på skilda områden faderns reformverksamhet; den andliga och materiella odlingen i P. gick också starkt framåt. Armén, dåtidens största, bragtes upp till

Preussen. Borgruinen Marienburg vid Mosel.

200,000 man (på en befolkning av 5,5 mill.). Åt rikets finanser ägnades stor omsorg. Flera monopol och ökade skatter på förbruksartiklar väckte dock missnöje. Under Fredrik Vilhelm II kom P. emellertid under mätress- och gunstlingsvälde, varvid hovets slöseri bragte statsfinanserna i oordning och den militära disciplinen förföll. Franska revolutionen (se d. o.) sammanförde 1792 P. med österrike i krig mot Frankrike, men samverkan stördes bl. a. av rivalitet i den polska politiken, och 1795 slöt P. i Basel fred med Frankrike, varvid det förlorade sina besittningar v. om Rhen men utlovades framtida vederlag. — *P. under Napoleonstiden* (1797—1815). Fredrik Vilhelm III (1797—1840) bevarade i början neutraliteten gentemot Napoleon I. Ersättningen åt P. för avträdelserna i Baselfreden fastställdes 1803 av en "riksdeputation" och utgjorde omkr. 13,200 kvkm. med 500,000 inv. i v. Tyskland. Men ett ställningstagande för l. emot Napoleon blev oundgängligt, och efter Austerlitzslaget 1805 slöt P. förbund med Napoleon, som tillförsäkrade det Hannover men också genomdrev dess anslutning till kontinentalsystemet. Napoleons hänsynslöshet, bl. a. kränkningar av P:s neutralitet och åsidosät-

tandet av löftet om förvärvet av Hannover, bragte krigspartiet i P. till makten och framdrog en brytning, dock först sedan tredje koalitionen mot Napoleon var sprängd. Denna förfelade politik, som uppbars av Haugwitz (se d. o.), ledde till P:s fullständiga sammanstörtande efter dubbelnederlaget vid Jena—Auerstädt (1806). Allt land v. om Weichsel besattes av Napoleon, och i Tilsitfreden 1807 avstod P. områdena v. om Elbe samt förvärven från Polen 1793 och 1795, d. v. s. en tredjedel av sitt område. Under ledning främst av v. Stein men även av Hardenberg, Niebuhr, v. Scharnhorst, v. Gneisenau m. fl. inleddes emellertid under stark påverkan av franska förebilder en mångsidig och grundlig reformperiod. Försvaret byggdes på den allmänna värnpliktens grund (fullständigt först 1814) och demokratiserades, så till vida som adeln förlorade sitt privilegium på officersposterna. Kommunal självstyrelse genomfördes i städerna och förbereddes i vidare utsträckning i syfte att underlätta införandet av en riksrepresentation. Livegenskapen upphävdes (1807), liksom skräväsendet (1809). Genom reformarbetet och under påverkan av Fichtes patriotiska propaganda väcktes hos P:s folk en

kraftig nationell stämning och ett starkt frihetskrav, som spred sig till hela Tyskland. 1813 gick därför P. i spetsen för avfallet från Napoleon, och den nyorganiserade preussiska armén under Blüchers befäl hade huvudandelen i den slutliga segern över Napoleon. — *P. inom Tyska förbundet* (1815—66). P. efter Wienkongressen var nära 70,000 kvkm. mindre än P. före Tilsit och dess besittningar mera spridda, men det hade fått flera tyska invånare och färre polska än tidigare. P. hade näml. måst avstå allt vad det erhållit i Polens delningar utom Posen och West-Preussen med Danzig och Thorn men i stället erhållit halva Sachsen, stora områden vid Rhen (en stor del av Westfalen och Rhenprovinsen) samt genom fördrag med Sverige och Danmark 1815 Svenska Pommern med Rügen. P., som ingick i Tyska förbundet, verkade för den politiska enhetens främjande i Tyskland. 1817 genomdrevs en union mellan de bägge protestantiska kyrkorna i P. till en evangelisk kyrka. Införandet av ett konstitutionellt styrelsesätt, som konungen under befrielsekriget ställt i utsikt, förhalades emellertid, allt under det konungen, skrämmd av Metternich och av okloka demonstrationer av reformvännerna (bl. a. vid Wartburgfesten 1817), upprätthöll en ytterst sträng censur och ett olidligt polisspioneri. En 1823 införd provinsial ständsförfattning med blott rådgivande församlingar utan initiativ kunde ej avlägsna missnöjet, som särskilt efter 1830 framträdde, främst inom borgarklassen. — *Fredrik Vilhelm IV* (1840—61) vann till en början sympati genom mildring av censuren och allmän amnesti för

reaktionens offer. Författningsspörsmålet sökte han 1842 lösa genom att låta provinsförsamlingarna välja utskott, med vilka regeringen överlade. Då han av finansiella skäl 1847 nödgades inkalla en av samtliga provinsialständers ledamöter bestående lantdag jämte en av prinsar och högadliga bestående pärskammare men krav på en konstitutionell författning avvisades, blev oppositionen mycket stark. Av februarirevolutionen framkallade oroligheter i Berlin 15—18 mars 1848 drevo konungen att ge efter. En konstituerande nationalförsamling, vald enl. allmän rösträtt, sammanträdde i Berlin men blev efter långvariga, opraktiska förhandlingar upplöst, varefter konungen oktrojerade en författning 1850. Denna upptog en lantdag på två kamrar, den första (senare kallad *Herrenhaus*) med ärftliga l. kungavalda medlemmar av furste- och adelsståndet samt representanter för universitetet och de stora städerna, den andra (*Haus der Abgeordneten*), vald indirekt med övervägande inflytande för de förmögna. Utåt var P:s ställning 1850 mycket vansklig på grund av rivaliteten med österrike om ledarskapet vid de tyska enhetssträvandena. 1848 hade P. bistått Danmarks upproriska undersåtar i Slesvig och Holstein men drog sig tillbaka på grund av andra stormakters motsatta politik (jfr *Danmark* sp. 62 f.). Den inrikespolitiska reaktionen fortgick, till dess regeringen på grund av konungens obotliga sjukdom (1858) övertogs av hans broder Vilhelm, sedermera konung *Vilhelm I* (1861—88). Vilhelm företrädde till en början frisinnade idéer men kom inom kort i konflikt med lantdagen om anslag till

en av krigsministern v. Roon planerad arméreform. Under den stigande motsättningen till lantdagen kallade han 1862 v. Bismarck-Schönhausen till ministerpresident. Denne lyckades trots lantdagens opposition såväl hålla statshushållningen i gång som indriva nödiga skatter och betrygga den nya arméorganisationen, och han upptog med kraft planerna på Tysklands enande (se vid. Bismarck-Schönhausen och Tyskland. *Historia*). — *P. inom Nordtyska förbundet och tyska kejsardömet* (1866—1918). Sedan P. genom Kriget 1866 (se d. o.) vunnit betydande områden och hegemoni i Nord-Tyskland, förenades det med staterna n. om Main till Nordtyska förbundet samt ingick med staterna s. om Main försvars- och anfallsförbund. Under Fransk-tyska kriget 1870—71 (se d. o.) förenade sig de sydtyska staterna med Nord-Tyskland till Tyska riket under P:s ledning, och konung Vilhelm blev 1871 tysk kejsare. De konstitutionella konflikterna i P. hade hävts 1866, då regeringen fick ansvarsfrihet för den olagliga statshushållningen från 1862. Betydande förbättringar i undervisningsväsendet genomfördes, en synodalförfattning för evangeliska kyrkan upprättades 1874 och f. å. Inom lokalförvaltningen infördes bl. a. begränsad självstyrelse genom inrättandet av krets dagar (1873) och provinslantdagarnas omdaning till valda representationer. Med det katolska centerpartiet förde Bismarck kulturkampen (se d. o.). Vilhelm I efterträddes 1888 av Fredrik III och denne s. å. av Vilhelm II. Dennes självhärskartendenser samt skarpa social- och utrikespolitiska me-

ningsskiljaktigheter mellan honom och Bismarck medförde 1890 den senares avgång. Hans närmaste efterträdare, Caprivi, v. Hohenlohe-Schillingsfürst och B. v. Bülow, hade svårt att hävda sin självständighet mot Vilhelm II, vars oberäknelighet ofta medförde förändringar i de preussiska ministärerna. I de polska provinserna och Nord-Slesvig drevs förtyckningspolitik. Från 1887 i de förra polska provinserna och 1889 i Nord-Slesvig blev tyska undervisningsspråk i folkskolorna. Genom en lag av 1908 möjliggjordes förutom jordinköp även expropriation av polska jordegendomar i Posen och West-Preussen. Både de danska och de polska minoriteterna bedrev en energisk opposition. Stora inre motsättningar kommo till allt starkare uttryck, socialt och ekonomiskt mellan en allt starkare socialdemokrati och ett mäktigt junker- och kapitalistvälde samt mellan sammanslutningar som det agrariska Bund der Landwirte och handels- och industrins Hansabund, politiskt mellan demokrati och gammal preussisk militarism och byråkrati, nationellt mellan tyskheten och de främmande folkminoriteterna. Starka krav framfördes på en valreform men ledde ej till resultat, förrän revolutionen utbröt nov. 1918. — *P. ss. republik* (1918—). Vid monarkins fall 9 nov. 1918 övertogs styrelsen av en av arbetar- och soldatrådens exekutivråd tillsatt provisorisk regering med socialdemokraten P. Hirsch ss. ministerpresident. En konstituerande landsförsamling, vald enl. allmän rösträtt, sammanträdde mars 1919, men oroligheter och regeringskriser fördröjde författningsarbetet, som nov. 1920

bragtes till slut under en koalitionsminister Braun (socialdemokrat). Denne har tre gånger bildat regeringar, mars 1920 (till april 1921), nov. 1921 (till febr. 1925) samt april 1925. P:s område har genom Versaillesfreden och följande folkomröstningar ansenligt minskats. Politiskt har P. likväl bevarat sin dominerande ställning inom riket. Se vid. T y s k l a n d.

Preusseri' [pröj- l. präj-], militärt översitteri, som ansågs särskilt utmärkande för den forna preussiska krigsmakten.

Preussische Ja'hrbücher [prä'jsisje ja'rbyžer], 1858 grundad månadstidskrift i Berlin för politik, historia och litteratur. Bland P:s redaktörer märkas H. v. Treitschke och H. Delbrück.

Preve'nter (eng. *preventer*, förebyggare), se S t a g.

Preventio'nsteori (av lat. *praeveni're*, förekomma), i motsats till *vedergällningsteori*, i juridisk terminologi benämning på den uppfattning, att straffets uppgift bör vara icke vedergällning utan samhällets skyddande mot brott. Man skiljer på *genera'lprevention*, samhällets skyddande mot brottsliga tendenser över huvud, och *specia'lprevention*, brottslighetens bekämpande hos den enskilde förbrytaren. Generalpreventionens bärande idé är att genom uppställande av stränga straffbestämmelser i allm. söka förminska brottsligheten. Vid specialprevention åter ligger huvudvikten på att i det enskilda fallet använda den behandling, som bäst kan vara ägnad att förekomma förnyat brott.

Preventi'v (av lat. *praeveni're*, förekomma), förebyggande.

Preventivlagen, allmän benämning på ett 1910 antaget till-

lägg till 18 kap. 13 § strafflagen, varigenom med böter l. fängelse straffbelägges: att man offentligt utställer l. förevisar föremål, som är "avsett för otuktigt bruk l. till att förebygga följder av könsungänge"; att man i skrift, som man utsprider, l. på annat sätt genom tillkännagivande för allmänheten till salu utbjuder l. själv l. genom annan till försäljning kringför dylika föremål; att man under sådana förhållanden, att "allmän fara för andras förförelse därav kommer", vare sig muntligen l. genom utspridande av skrift söker förleda till l. meddelar anvisning om användandet av sådana föremål. — P:s förmåga att förverkliga sitt syfte att höja den sexuella moralen och motverka nativitetens minskning har starkt ifrågasatts och dess avskaffande upprepade gånger föreslagits.

Preventivmedel, mekaniska l. kemiska medel, som användas för att vid könsungänge förhindra inträdande av befruktning (*antikonceptionella* medel) l. smitta av könssjukdom (*profylaktiska* medel). — P:s berättigande har varit föremål för livlig diskussion. Medan å ena sidan yrkats på upplysningsverksamhet om deras förnuftiga användning ur social och hygienisk synpunkt, har å andra sidan av skäl, som huvudsakl. förlagts till ett moraliskt plan, ett starkt motstånd rests mot erkännandet av deras berättigande. Lagen 20 juni 1918 ang. åtgärder mot utbredning av könssjukdomar har emellertid i viss mån möjliggjort en upplysningsverksamhet bland allmänheten om medel mot sådana sjukdomar, och P:s främsta allmänna betydelse torde vara deras roll i kampen mot könssjukdomarna. Ss. ett utslag av motståndet mot P.

kvarstår dock alltjämt den s. k. preventivlagen (se d. o.).

Prévost [-vå'], Marcel, f. 1862, fransk författare, led. av Fr. akad. 1909, har i en mängd mondana romaner (bl. a. *Les Demi-Vierges*, 1894; *Half-oskuld*, 1898) skildrat osund erotik.

Prévost d'Exiles [-vå' däk-si'l], Antoine, f. 1697, d. 1763 ("Abbé Prévost"), fransk författare. P., som förde ett i hög grad äventyrligt liv, vistades en tid i England, vars litteratur han ivrigt strävade att introducera i Frankrike. Mest bekant har han blivit genom den psykologiskt fina berättelsen *Histoire du chevalier Des Grieux et Manon Lescaut* 1731; Manon Lescaut, (1903), skildrande en ung adelsmans kärlek till en glädjeflicka.

Preyer [pra'j-], William, f. 1841, d. 1897, tysk fysiolog och psykolog, prof. i Jena 1869—89. Ss. psykolog har P. genom *Die Seele des Kindes* (1882) skapat ett fundamentalarbete inom modern barnpsykologi. I *Die Erklärung des Gedankenlesens* (1886) gav han en fysiologisk-psykologisk förklaring av s. k. tankeläsning.

Pri'amos, se Trojasagan.

Pria'pos (lat. *Pria'pus*), grekisk fruktbarhetsgud, vars grovt sensuella dyrkan under hellenistisk tid spred sig från hans ursprungliga hemvist, staden Lampsakos vid Hellesponten, över Grekland och Italien. — **Pria-pej'a**, dikter till Priapos' ära, varav ett stort antal bevarats under Vergilius' namn.

Příbram [psji'b-], stad i Böhmen, Tjecko-Slovakiet, belägen s.v. om Prag i ett stort blymalmsdistrikt. Bergshögskola. 12,000 inv.

Priby'lovöarna, ögrupp av vulkaniskt ursprung i Berings hav på 57° n. br. Säl fångst (jfr Be-

ringshav). Ingå i territoriet Alaska, För. Stat. 400 inv.

Prick, se Utprickning.

Prickfiskar, *Mycto'phidae*, en fam. av *Ha'plomi*. I regel djuphavsfiskar, med rader av pricklika lysorgan på huvud och kropp.

Prickrulla, förteckning över flytande sjömärken, prickar o. d., angivande deras exakta lägen.

Pricksjuka, sjukdom hos äpplen, visar sig vid fruktens mognad l. under dess lagring som små, spridda, mörka fläckar, vilka ge frukten besk smak. P. anses mest framträda under eftersomrar med starka temperaturväxlingar och motverkas genom låg temperatur i lagringslokalen.

Pri'ene, forntida grekisk stad i Mindre Asien, i Meanderdalen. Utgrävningarna av P., som letts av Th. Wiegand, ha givit en fullständig bild av en hellenistisk stad. Av byggnaderna märkes det under antiken som mönsterbyggnad ansedda Atena polias' tempel, uppfört av Pyteos omkr. 330 f. Kr.

Priestley [pri'stli], Joseph, f. 1733, d. 1804, engelsk kemist, en av de ivrigaste förkämparna för den flogistiska uppfattningen (se Förbränning sp. 889). P. undersökte de flesta gaser. Viktigast äro hans undersökningar av syret (1774).

Pri'ffe, försv. form för préférence (se Kortspel sp. 1247).

Pri'llan, studentikos benämning på preliminärexamen (se Hovrättsexamen).

Prim (av lat. *primus*, först). 1. *Mus*. Första tonen i skalan, enklang (jfr Intervall). — 2. Se Fäktkonst sp. 839.

Prim, Juan, markis av Castillejos, f. 1814, d. (mördad) 1870, spansk general och politiker. P. framträdde först som en av ledarna för upproret mot Espartero

1843. Efter att sedan två gånger ha nödgats lämna landet på grund av stämplingar mot reaktionära regimer var han en av ledarna för resningen 1868. Som premiärminister från 1869 införde han reformer samt genomdrev först prins Leopolds och sedan prins Amadeus' tronkandidatur.

Príma, lat., den första, förstklassig, av bästa slag; förr lägsta klassen i ett svenskt läroverk; bönetimme i kloster etc. (se *Horae canonicae*).

Príma, ital., först. — *Mus. P.* förekommer bl. a. i förbindelsen *a P. vi'sta*, vid första anblicken (t. ex. i fråga om att spela efter noter, som man ej förut sett). — *Konst.* I sammansättningen alla *P.* beteckning för den teknik inom oljemåleriet, då bilden på en gång, utan föregående undermålning och skissering, utföres på duken.

Primado'na, ital. (eg. första damen), främsta skådespelerskan (sångerskan) vid en teater.

Primage [pra'jmidj], eng., viss del av en varas frakt, som tillfaller fartygsbefälhavaren.

Prímas (lat., förnämlig, främst), den till rangen främste bland ett lands l. en kyrkas biskopar. Svenska kyrkans *P.* är ärkebiskopen i Uppsala. — **Príma't**, värdigheten ss. primas: överhöghet. Jfr *Furstprimas*.

Príma'tes, *prima'ter*, en ordn. Däggdjur med framåtriktade ögon, oftast fem, vanl. med naglar försedda fingrar, resp. tår på varje hand, resp. fot samt i regel motsättbara tummar och stortår. Till *P.* höra halvapor, apor och människor.

Prímaticcio [-ti'ttjã], *Francesco*, f. 1504, d. 1570, italiensk konstnär, i Frankrike, dit han in-

Alexander och Talestris. Pennteckning av Francesco Primaticcio. (Nat. mus.)

kallades av Frans I 1531, kallad *Le Primaticcio* [lø primati'ss]. Han tycks även verkat som självständig arkitekt, men framför allt är han berömd för sina målade interiördekorationer, de främsta i Fontainebleau. I Nat. mus. finnes en märklig samling kostymteckningar till hovfester av *P.*

Prímití'v (av lat. *primitivus*, först), ursprunglig; i sitt första utvecklingsstadium; enkel. — Subst.: *primitivité't*.

Prímití'vum (lat., det första), grundord (se d. o.).

Prí'mo, lat., för det första.

Prí'mo (ital., först). 1. På första dagen i en månad, i början av månaden. Då *P.* har sistnämnda betydelse, innebär det vanl. senast å månadens tionde dag. — 2. *P.* anger vid fyrhändigt spel på piano diskanten (basen betecknas med *secu'ndo*). — *Violí'no P.*, första violinen.

Prí'mo amoroso [-rå'så]. ital., förste älskare (vid en teater).

Prí'mo de Ríve'ra, *Miguel*,

Primo de Rivera.

markis av Estella, f. 1865, spansk general och politiker. I det P. kastade skulden för de av kriget i Marocko vållade svårigheterna på det av partistrider upprivna parlamentets vanmakt och den rådande korruptionen, ledde han ss. generalkapten i Barcelona en militärkupp, som 1923 provisoriskt satte författningen ur kraft och lade makten i händerna på ett direktorium av generaler med P. ss. chef. P:s försök att reformera den inre förvaltningen hindrades i början av motgångarna i Marocko; först sedan P. 1925 uppnått samverkan med Frankrike, kunde rifkabylerna besegras (1926). Diktaturens långvarighet har föranlett flera utbrott av opposition, vilka dec. 1925 medförde en omläggning av dess verksamhetsformer till en formellt mildare regim med även civila ministrar. En i utsikt ställd återgång till konstitutionell regim har ständigt uppskjutits. En upprorsrörelse av artilleriofficerare sept. 1926 kvadades genom P:s resoluta ingripande.

Primogenitu'r (av lat. *primogenitus*, förstfödd), förstfödslo rätt (se Tronföljd).

Primrose [pri'mmråös], se Rosebery.

Primrose League [pri'mmråös lig], eng., "gullviveförbundet", engelskt konservativt propagandaförbund, bildat 1883 av lord R. Churchill, sir H. D. Wolff m. fl. Namnet förklaras av de konservativas sed att på lord Beaconsfields dödsdag bära hans älsklingsblomma, gullvivan. P. har haft stor betydelse för den engelska konservatismen, i det den sökt vinna massorna för dess idéer och därjämte demokratisera det gamla torypartiet.

Pri'msigning (av lat. *primum signum*, första tecknet), kors-tecknande (se Korstecken). P. förekom i det medeltida katolska missionsarbetet särskilt ss. dopförberedelse.

Primstav (av fsv. *prim*, ny-måne, av lat. *primus*, först), det-samma som runstav.

Pri'mtal (av lat. *primum*, först), hela tal, som ej kunna skrivas som produkten av två hela tal, större än 1. Relativa P. äro två hela tal, som ej innehålla någon gemensam heltalsfaktor större än 1.

Pri'mula, växtsläkte (fam. *Primula'ceae*), örter med rosettställda blad, blommor vanl. i flock på bladlös stängel och blomkrona med djup pip. Heterostyli förekommer (se P o l l i n a t i o n). *P. v'eris* (*officina'lis*), gullviva, allmän värväxt i lövdungar o. d. upp till Ångermanland, har väl-luktande, gula blommor med 5 gulröda fläckar. *P. ela'tior* och *P. vulga'ris* (*aca'u'lis*), med stora, vanl. ljusgula blommor, den senare nästan utan stängel, växa vilda i Skåne samt odlas ofta. *P. auri'cula*, a u r i' k e l, med stora blad och gult, hos hybridraser sammetsbrunt l. fläckigt kronbräm,

är en allmänt odlad, perenn trädgårdsväxt. *P. sine'nsis* (*chine'nsis*) och *P. obco'nica*, båda med röda blommor, äro allmänna krukväxter. Deras blad kunna vid beröring ge hudutslag.

Primula'ceae, växtfamilj (ordn. *Primula'les*), med c:a 500 arter. Hit höra bl. a. släktena *Anaga'llis*, *Cycla'men*, *Lysima'chia* och *Pri'mula* samt dukkulla.

Primula'les, växtordning (tillhör *Symp'e'talac*). Vanl. regelbundet, undersittande hylle och 5 ståndare, motsatta kronflikarna. Hit höra bl. a. *Myrsina'ceae* (se *Ardisia*) och *Primula'ceae*.

Pri'mus, lat., den förste; den bästa (t. ex. i en skolklass). — *P. i'nter pa'res*, den förste bland likar. — *P. mo'tor*, första upphovet (till). igångsättare.

a. b. **Primus**, Sthlm. tillverkar vid anläggningar å Lilla Essingen fotogenkök och övriga värmeapparater för fotogen, bensin m. m. samt wellpapp. Fabriken anlades 1892. bolaget grundades 1898. *P.* äges av a. b. B. A. Hjort & Co., Sthlm. Arbetarantal 450.

Primä'r (fr. *primaire*, av lat. *prima'rius*, först, främst). ursprunglig, grundläggande; begynnelse-. — *P. ansva'ri ghet*, den ansvarighet i första hand för betalning av en skuldförbindelse, som tillkommer viss gäldenär (l. borgensman, ss. vid proprieborgen) framför andra. Den först i andra hand betalningsskyldige säges vara *subsidiä'rt* ansvarig.

Primärelement, ej omladdningsbart galvaniskt element i motsats till sekundärelement.

Primärlindning, *Pri'mä'r* spole, se Elektriska transformatorer sp. 898 och Induktorium sp. 1354.

Primärström, se Induktion. *Fys.* 1.

Primula obconica.

Primö'r (fr. *primeur*, av lat. *primus*, först), förstling (t. ex. av årets fruktskörd); första handsnjutning av något.

Prince Albert Land [prins æ'llbøt lænnd], se *Victoria Land*.

Prince Edward Island [prins e'ddøed a'jlønd], ö i S:t Lawrencebukten, utgör provins i Kanada. Bördig jord och högt uppdrivet jordbruk; boskapsskötsel, fiske, silverrävavel. Huvudstad Charlottetown. 5,700 kvkm. 90,000 inv.

Prince of Wales Land [prins ävv oe'jls lænnd], ö n.v. om Boothia Felix, n. Kanada.

Prince Patrick Land [prins pæ'ttrik lænnd], se *Parryöarna*.

Pri'nceps sena'tus (lat., senatens främste), en titel, som Augustus antog som officiell benämning på den romerske härskarens ställning. Titeln markerade, att den republikanska författningen ej blivit avskaffad. — *Principa'tet*, *P:s* ämbete, den romerska kejsartidens författning. Se *Romerska riket*.

Princeton [pri'nnstøn], stad i

New Jersey, n.ö. För. Stat., n.ö. om Trenton. Ansett enskilt universitet, grundat 1746. 6,000 inv.

Princip (lat. *principium*, början, grundbegrepp), term, som användes dels inom äldre och nyare skolastisk filosofi, ss. lik betydande med *grund* (se d. o.), dels i vetenskapligt och även alldagligt språkbruk ur teoretisk synpunkt om mera allmänna förutsättningar för en tankegång l. bevisföring, ur praktisk om grundsatser för människans handlande. P. kallas även vissa naturlagar av allmänare innebörd, spec. inom mekaniken. — Adj.: *principie'll*.

Princip [-tjip], Gavril, f. 1894, d. 1918. bosnisk attentator, förövaren av mordet på Franz Ferdinand (se d. o.). På grund av sin ungdom ådömdes P. endast 20 års fängelse.

Principa'l (av lat. *principalis*, förnämst). 1. I sms. förnämst, huvud-. — 2. Chef, arbets- l. uppdragsgivare.

Principala'tsläran kallas den på 1740-t. spec. av mösspartiet förfäktade uppfattningen, att en riksdagsman är bunden av sina väljares ("principalers") instruktioner och skyldig att inför dem redogöra för hur han fullgjort sitt uppdrag. P., som hade stöd i den i 1720 års R. F. uttryckta folksuveränitetsprincipen, blev aktuell i samband med tronföljarvalet 1742, då Stockholms borgerskap under ledning av mössledaren K. Springer fordrade redogörelse av sina riksdagsombud för deras ståndpunkt. Hattechefen Plomgren vägrade å dessas vägnar att lämna sådan redogörelse. Efter ytterligare komplikationer blevo Springers läror av regeringen och av 1746—47 års riksdag förklarade stridande mot grundlagarna.

Principa't, se *Princeps*.

Principe [pri'η-], se *Portugisiska Guineaöarna*.

Principe [-tjipe] (ital., av lat. *princeps*, den främste), furste, den högsta italienska adelstiteln.

Principie'll, se *Princip*.

Principryttare, person, som pedantiskt håller på vissa principer.

Prins, Prinsessa (fr. *prince*, resp. *princesse*, av lat. *princeps*, den främste), titel på manlig, resp. kvinnlig, icke regerande medlem av regerande l. detroniserat furstehus; även utländsk adelstitel (se d. o.). Svensk prins och prinsessa bära titeln *kunglig höghet*, varjämte prins enl. sedvanerätt erhåller titeln hertig (se d. o. sp. 702). Den till tronföljden närmast berättigade prinsen, kronprinsen, samt den av dennes bröstarvingar, som efter honom är närmast berättigad till tronen, bli myndiga vid 18 års ålder. Varken prins l. prinsessa får ingå äktenskap utan konungens samtycke, prins dessutom ej med enskild mans dotter. Prins skall uppfostras inom landet och i den evangeliska läran. Han får icke iuncha civilt ämbete och icke utan konungens och riksdagens samtycke bli regerande furste av utländsk stat. — **Prins av blodet**, prins av furstligt hus. Benämningen kom i bruk i Frankrike under 1400-t.

Prins Carls uppfostringsinrättning för fattiga barn tillkom 1832 genom insamlade medel. 1851 övertog Stockholms stad en av P:s två avdelningar, "förbättringsavdelningen". Den andra avdelningen, den egentliga uppfostringsanstalten, är från 1861 förlagd till Gålön i Österhaninge skn. Vid inrättningen vårdas c:a 60 barn. Flertalet placeras ss.

fosterbarn hos arrendatorerna av P:s jordbrukslägenheter på ön. Jämte övriga barn därstädes undervisas de i en av P. upprättad folkskola och en fortsättningskola.

Prins Edwardöarna, brittisk ögrupp av vulkaniskt ursprung i v. Indiska oceanen (på 47° s. br.).

Prinsens droppar, av benolja, bärnstenssyra, tekniskt ammoniumkarbonat och vatten beredd, ljus- till mörkbrun vätska av obehaglig lukt med exciterande och svett drivande verkan. P. är numera ej upptaget i Sv. farm.

Prinsessa, se **Prins**.

Prins Gustavs öga, se **Venusöga**.

Prinsöarna, liten ögrupp i Marmarasjön, s.ö. om Konstantinopel. P. äro antikens *Demonosoi*, som användes ss. förvisningsort.

Printz, Johan, f. 1592, d. 1663, överstelöjtnant, deltog i Trettioåriga kriget, var 1642—53 guvernör i Nya Sverige (se d. o.). 1658 landshövding i Jönköp. l.

Printzsköld, Otto, f. 1846, hovman, ämbetsman, byråchef i Generalpoststyrelsen 1884, landshövding i Södermanl. l. 1889—94, chef för hovförvaltningen 1894 och därjämte riksmarskalk 1916.

Pri'or (lat., främre, förnämligare), urspr. en klosterledare i underordnad ställning, i yngre ordnar detsamma som "abbot". Motsvarande kvinnliga titel är **priori'нна**.

Pri'ori, se **A priori**.

Priorite't (fr. *priorité*, av lat. *pri'or*, främre, äldre), egenskapen att vara tidigare l. äldre; företrädes-, förmånsrätt. — **Priorite't** rad säges den fordran vara, som utgår med förmånsrätt.

Pri'pet, po. *Prypecé*, högerbi-flod till Dnjepr, genomflyter de vidsträckta **Pri pet träsk** en

(Podlesien) i ö. Polen och mynnar i n. Ukraina. Segelbar till Pińsk. C:a 800 km.

Pris (av lat. *pre'tium*, värde), det belopp, vanl. angivet i penningar, som en nytthet l. tjänst uppskattas till l. betingar vid byte (jfr **Prisbildningen**); belöning, som utsatts för segraren i en tävlan; beröm.

Pris (fr. *prise*, av *prendre*, taga), fångst, byte, uppbringat fartyg (jfr **Neutralitet**, **Prisdomstol** och **Uppbringning**); nypa (snus).

Prisa, se **Veronica**.

Prisbildningen, den process, varigenom varors och tjänsters priser bestämmas (varvid man avser prisernas inbördes höjd och bortser från penningvärdets ändringar) och jämvikt åstadkommes mellan tillgång och efterfrågan, d. v. s. ytterst mellan produktionsresursernas (arbetskraft, kapital, naturtillgångar) användning och de mänskliga behoven, i den mån dessa äro köpkraftiga. Då P. även omfattar produktionsmedlens priser, arbetslön, kapitalränta och jordränta, bestämmer den även produktionsresultatets fördelning på dessa inkomstarter. Jämvikt uppstår genom att pris, tillgång och efterfrågan ömsesidigt påverka varandra: ökad efterfrågan, resp. minskad tillgång höja priset och vice versa; höjt pris inskränker så gott som alltid efterfrågan och framkallar såvitt möjligt ökad tillgång. Vid fri konkurrens kommer en varas pris att överensstämma med dess framställningskostnader, vid monopol (se d. o.) är det oftast högre. Prisdifferentiering, olika pris för olika konsumenter och tidsperioder, företas stundom för att utnyttja en anläggnings hela

kapacitet (nedsatt elektricitets-taxa viss tid på dygnet, rabattering på hotell under dödsäsongen). — Statliga ingrepp i P. motiveras av att vid ojämn inkomstfördelning viktigare behov, t. ex. fattigas behov av föda och bostad, sättas tillbaka för mindre viktiga men köpkraftiga, t. ex. rikas lyxbehov l. av att vissa behov, t. ex. av hälso- och sjukvård, skolundervisning, anses särskilt nödvändiga och uppmontras genom lägre l. intet pris (fri sjukvård, undervisning o. s. v.). P. undvaras helt l. delvis och ersättes med auktoritativt bestämmande av produktion och konsumtion vid t. ex. ren kommunism, ransonering, civil värnplikt.

Priscia'nus från *Cesarea*, latinsk grammatiker, verkade omkr. 500 e. Kr. ss. lärare i Konstantinopel. P. kompilerade ur äldre arbeten en latinsk grammatik i 18 böcker, kallad *Ars* l. *Institutio de arte grammatica*, varav partier under medeltiden nyttjades ss. läroböcker.

Priscillia'ner, efter sin främste ledare, *Priscillia'nus* (av- rättad 385), benämnda medlemmar av en sektartad rörelse i Spanien och s. Gallien, vilken bl. a. yrkade på den urkristna profetians återupplivande samt sträng askes. Rörelsen fortsatte åtminstone till 500-t:s slut.

Prisdomstol, nationell domstol, som prövar, huruvida uppbringning av fartyg varit giltig, och avkunnar domar om fartygs och lasts kondemnering. På Haagkonferensen 1907 undertecknades en konvention om upprättande av en mellanfolklig appellationsdomstol i prismål för att särskilt bereda neutrala stater säkerhet för att prismålen bedömdes efter folkrättens regler. Kon-

ventionen blev ej ratificerad (jfr *L o n d o n d e k l a r a t i o n e n*).

Prisfall. 1. Allmänt P., liktydigt med stegrat penningvärde, beror på ökning av varuomsättningen l. minskning av den cirkulerande penningmängden l. dennas omloppshastighet (jfr *Deflation*). Framkallar depression (se d. o.) inom näringslivet. — 2. P. för särskilda varor — vid oförändrat penningvärde — sammanhänger med förskjutning av tillgång och efterfrågan. Jfr *Prisbildningen*.

Prishoppning, tävlan till häst, där ryttarna skola en och en rida i galopp över en bana med bestämt antal hinder, vilkas översta del i regel ej är fast. Klassificeringen sker numera i allm. efter antalet fel: nedslag (av hindret) med fram- l. bakbenen, islag (i hindret), vägran, omkullridning l. fall från hästen. Gå flera hästar felfritt l. med samma antal fel, sker avgörandet genom omhoppning l. efter använd tid. I lättare P. sättes ofta betyg även för "stilen". Vid höjdprishoppning gäller att nå högsta höjden över ett ställbart hinder. Höjden är vanl. 1,70—1,10 m. (högsta nådda 2,53 m.), hindrens bredd 5—2,5 m. — Vid Olympiska spelens P. segrade svenskarna i lagtävlan 1912, 1920 och 1924. Jfr *Fälttävlan*, *Ridning* och *Ridsport*.

Prisindex användes att mäta förändringar i den allmänna prisnivån (penningvärdet; se d. o.) l. i prisnivån för någon särskild grupp varor (grosshandels- och detaljhandelspriser, livsmedels-, råvaru-, hyrespriser, frakter o. s. v.). Priserna under en vald "basperiod" betecknas med 100, och priserna vid senare tillfällen sätts i förhållande till basperiodens,

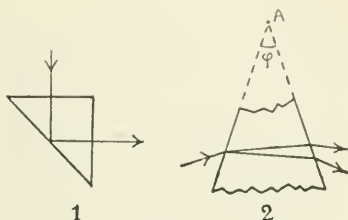
varefter totalindex erhålles som ett medeltal av indextalen för de olika varorna, som ibland "vägas" med hänsyn till olika relativ betydelse för folkhushållet. I Sverige publiceras P. för den allmänna prisnivån av Kommerskollegium, Svensk Finanstidning och Svenska Handelsbanken. Socialstyrelsens levnadskostnadsindex är konstruerad att visa förändringar i en "normalfamiljs" hushållskostnader. Bland mycket anlitade utländska P. märkes Economists.

Priskura'nt (av fr. *courant*, eg. löpande, gängse), prislista, förteckning över varupris.

Pri'sma (grek., eg. det sönder-sågade, av *pr'ein*, säga). *Matem.* Kropp, som begränsas av två kongruenta, i parallella plan belägna polygoner, basytorna, vilkas homologa sidor äro parallella, samt av lika många parallelogrammer, sidoytor, som basytorna ha sidor. Äro sidoytorna rektanglar, kallas P. rakt, i motsatt fall snett. P. uppkallas efter sidoytornas antal. P:s volym är lika med produkten av basytornas storlek och vinkelräta avståndet mellan deras plan. — P., prismayta, se Kristall sp. 1339. — *Fys.* Kropp av ovan beskrivna form, mest dock tresidig, som användes för att avböja l. uppdelade strålar av våglängder, för vilka P. är genomskinligt. Avböjningen sker oftast genom totalreflexion. Den reflekterande ytan försilvras ofta. Av reflexionsprismor, som å fig. 1, sammansätts mera komplicerade former, t. ex. "takprismorna" i pris-

Prismor med tillhörande slädar.

Prisma. A brytande kant, φ brytande vinkel.

makikare. Om strålen faller in snett mot en sidoyta (se fig. 2), uppdelas den efter våglängden (dispersion) och avböjes; avböjningen är ett minimum, när den infallande och utgående strålen bilda lika vinklar med resp. ytor. Den kant, som bildas av in- och utträdesytan, kallas brytande kant; vinkeln mellan dem brytande vinkel. Akromatiska P. ge endast avböjning. Jfr Spektrum. — P. framställas oftast av glas men även av kvarts, flusspat, stensalt m. m. alltefter de våglängder, för vilka de äro avsedda. Man använder även ihåliga prismatiska glaskärl, som kunna fyllas med vätskor l. gaser. P. benämnas även som polarisatorer m. m. använda kristaller, ss. nicolprismat. — *Mas- skintekn.* Linjaler av olika form, som användas bl. a. i svarvar och mätmaskiner, där en noggrann parallellrörelse av en apparatdel fordras, och över vilka en släde med motsvarande urtagningar löper.

Prismacirkel, reflexionsinstrument av samma art som sextanten men med ett totalreflekterande prisma i st. f. sextantens fasta spegel och med hel cirkel i st. f. sextantens 60 graders sektor.

Prisma'tisk, som har form av ett prisma.

Prisnivå, se Penningvärde.

Prisridning, tävlan till häst, avsedd att pröva dels hästens lydnad och förmåga att utföra vissa vändningar och rörelser i olika gångarter, dels ryttarens förmåga att under iakttagande av korrekt sits och hållning behärska hästen. I Olympiska spelens P. ha svenska ryttare 1912, 1920 och 1924 hemfört de främsta priserna. Jfr **Fälttävlan**, **Ridning** och **Ridsport**.

Prisrätt, de folkrättsliga reglerna, enl. vilka en krigförande makt anses berättigad att uppbringa enskildas fartyg och gods av fientlig l. neutral natur. Tillfredsställande garantier för P:s respekterande ha hittills saknats. Jfr **Prisdomstol**.

Prisstegring, motsatsen till prisfall (jfr d. o.). Allmän P. beror på minskning av varuomsättningen l. ökning av penningmängden (jfr **Inflation**). P. på särskilda varor beror på ökad knapphet och kan t. ex. under krigstid förekomma i stor skala betr. nödvändighetsvaror. Båda slagen av P. skapa intryck av "dyrtid".

Priva't (lat. *privatus*, av *privare*, fränskilja), enskild, ej offentlig; som ej innehar något ämbete; personlig; tillhörande enskild person, i enskilt bruk. — **Priva'tim**, enskilt, för sig själv; i enrum, utan vittnen. — **Privatist**, den som, vanl. efter enskild undervisning, undergår prövning för student- l. realskoleexamen i den särskilda ordning, som gäller för dem, vilka icke avlägga sådan examen ss. lärjungar vid dimissionsberättigat läroverk.

Privategendoms okränkbarhet i lant- och sjökrig, se **Krig**, **Ockupation** och **Uppbringning**.

Privatläroverk, av enskilda

personer l. bolag upprättade och underhållna skolor; några P., särskilt högre flickskolor, ägas av kommuner. Somliga motsvara folkskolorna, andra de allmänna läroverken, andra åter avse att ge utbildning för olika grenar av näringslivet. Vissa P. understödjas av staten, ss. högre flickskolor (se d. o.), högre goss- och samskolor samt enskilda mellanskolor (se **Mellanskola**). I nämnda trenne grupper av P. undervisades vårterminen 1926 34,699 lärjungar, därav 6,130 manliga och 28,569 kvinnliga. Åtskilliga P. ha gjort betydelsefulla insatser genom tillämpande av nya organisationsformer och undervisningsmetoder.

Privaträtt, till skillnad från offentlig rätt, den del av en stats rättsordning, som reglerar den enskilda sammanlevnaden människor emellan. P. delas i allmän P., vanl. kallad *civilrätt*, och *speciell privaträtt* (se dessa ord).

Privilegie'ra (jfr **Privilegium**), ge särskilda förmåner.

Privilegieår (jfr **Privilegium**), detsamma som nådår.

Privilegium, plur. *privilegia* (av lat. *privus*, enskild, och *lex*, lag), enskild rätt l. förmån, företrädesrättighet; lag, som statuerar företrädesrättighet i visst hänseende för en samhällsklass o. s. v. — P., som beviljades och upphävdes av konungen, förekommo tidigare i olika former. Mest framträdande ha ståndsprivilegierna varit. I fråga om dem bevästades emellertid så småningom den grundsatsen, att alla stånd samtycke fordrades för beviljandet av dylika (1720 års R. F., § 49) och att intet stånd P. finge avskaffas mot dess egen vilja. Redan på 1700-t. började de avskaffas, och genom representationsrefor-

men 1866 upphörde större delen därav. Fordom spelade även ortsprivilegier (t. ex. P. för vissa städer, bergslagsprivilegier o. s. v.) en ganska stor roll. Av korporationsprivilegier (t. ex. för handelskompanier, lärda samfund) kvarstå ännu Vet. akad:s P. på almanackan och Sv. akad:s på Post- och inrikes tidningar. Jfr *A p o t e k s p r i v i l e g i u m*.

Privy Council [pri'vi kaonsl], se *S t o r b r i t a n n i e n*. *F ö r f a t t n i n g*.

Prix fixe [pri fikks], fr., fast pris.

Prizren [pri's-], stad i Syd-Serbien, Jugoslavien, nära Albaniens gräns. Livlig handel. 16,000 inv. — P. var på 1100-t. Serbiens huvudstad. — I slaget vid P. nov. 1917 besegrade en bulgarisk armé resterna av den å Kosovo polje (se d. o.) av v. Mackens slagna serbiska fälthären.

Pro, lat., för, i stället för.

Proba'bel (lat. *proba'bilis*), antaglig, trolig.

Probabili'sm (jfr *P r o b a b e l*). 1. En kunskapsteori, vilken vill reducera allt vetande blott till en viss grad av sannolikhet, i antiken företrädd av den s. k. mellersta och nyare akademien (se *S k e p s i s*). — 2. Se *J e s u i t e r* sp. 124.

Probabilite'tskalkyl (jfr *P r o b a b e l*), sannolikhetsräkning.

Proba't (lat. *proba'tus*), prövad och godkänd; beprövad.

Probe'ra (lat. *proba're*), pröva, undersöka; försöka.

Probe'rbagge (jfr *P r o b e r a*), se *F å r s k ö t s e l*. — *P r o b e r h i n g s t*, hingst, använd för att pröva mottagligheten hos ston, som skola betäckas.

Probe'rkonst, metallproberingskonst (jfr *P r o b e r a*), äldre namn för bergskemi,

som omfattar kemisk undersökning av malmer, metaller och hyttprodukter. — *P r o b e r n å l*, *P r o b e r s t e n*, se *G u l d p r o v* och *S i l v e r p r o v*.

Proble'm (grek. *pro'blema*), uppgift. — *M a t e m*. Uppgift, som förelagts till lösning. Inom geometri är P. spec. uppgiften att finna de konstruktioner, som fordras för uppritandet av en viss figur. — *F i l*. En frågeställning, som kräver besvarande genom vetenskaplig undersökning l. i allm. en gåta, som påkallar lösning. — *P r o b l e m a' t i s k*, som äger karaktären av problem, tvivelaktig, oviss; gåtfull.

Pro'bus, *M a r c u s A u r e l i u s*, f. 232, d. 282 e. Kr., romersk kejsare 276—282, försvarade rikets gränser bl. a. vid Rhen och Donau. P. mördades av soldaterna, som voro missnöjda med hans stränga manstukt.

proc., förk. för procent.

Procedu'r (fr. *procédure*, av lat. *proce'dere*, framgå), förfaringssätt, förfarande.

Proce'nt (av lat. *pro*, för, och *ce'ntum*, hundra), tecknat %, hundrededel, den enhet, i vilken räntor, rabatter, obligationskurser m. m. anges. Se även *L ö s n i n g*. — *P r o c e' n t a r e*, person, som tar oskäligen ränta, ockerare. — *P r o c e n t e r i'*, ocker.

Proce'ss (lat. *proce'ssus*), framåtskridande, förlopp, utveckling. — *A n a t*. Utskott (vanl. om benutsprång). — *J u r*. Det lagligen reglerade förfarande, genom vilket staten meddelar rättsskydd. Man skiljer mellan P. i inskränkt mening, *fastställelsen* av vad som är rätt, och *exekution*, verkställandet av vad som fastställts vara rätt. Se vid. *P r o c e s s l a g s t i f t n i n g* och *R ä t t e g å n g*.

Processio'n (av lat. *proce'ssio*,

T. v. Processionskors av koppar med Limogesemalj (Nävelsjö kyrka, Småland, nu i Stat. hist. mus.). — T. h. Processionsstav (Hogstad kyrka, östergötland).

framskridande), högtidligt tåg (t. ex. liktåg), festtåg.

Processionskors, kors l. vanl. krucifix, fäst på en stång, som bäres i de till den katolska gudstjänsten hörande processionerna. I Sverige finnas P. från tidig medeltid bevarade, vanl. av koppar, ofta förgyllda, prydda med ädla stenar och inläggningar i Limogesemalj.

Processionsstav, en lång stav, upptill försedd med en pigg l. hållare för ett ljus, som bäres i processioner inom katolska kyrkan. Ofta krönes P. av en helgonfigur, som i sin hand bär ljuset. Dylika medeltida P. finnas bevarade i svenska kyrkor.

Processlagstiftning, lagstiftningen om rättegångsväsendet. P:s främsta källa är rättegångsbalken i 1734 års lag, som dock undergått många förändringar. Där regleras såväl *civilprocessen*, den process (se d. o.), som har till föremål ett privaträttsligt förhållande, som *straff- l. brottmålsprocessen*, det förfarande,

varigenom status straffanspråk på den enskilde för begånget brott utkräves. — För att verkställa utredning ang. omdaning av det svenska rättegångsväsendet och avge förslag till ny P. tillsattes 1919 den s. k. processkommissionen.

Proce'ssus vermifo'rmis (av lat. *proce'dere*, framträda, *ve'rmis*, mask, och *fo'rma*, form), se **Blindtarm**.

Procopé. 1. Hjalmar P., f. 1868, finländsk skald. P., vilken räknas till det moderna Finlands främsta lyriker, har utgivit diktsamlingar (bl. a. *Mot öknen*, 1905; *Under stjärnorna*, 1913; *I sanden*, 1915) samt skådespel (*Belsazars gästabad*, 1905, m. fl.). Han rörde sig till en början helst med österländska motiv men har alltmer utvecklats till en tanke-lyriker, vars resignerade åskådning framträder i en manligt kärv och enkel form. — 2. Hjalmar P., f. 1889, den öreg:s kusin, finländsk jurist och politiker, led. av riksdagen 1919—22 och sedan 1924 (svenska folkpartiet). P. var handels- och industriminister 1920—21 och 1924 samt utrikesminister 1924—25.

Pro'cyon, fixstjärna (storlek 0,5) i stjärnbilden Lilla Hunden, med en (1896 upptäckt) ljussvag drabant av 13:e storleken. P. befinner sig jämförelsevis nära jorden (parallax 0",31).

Prodromer [-drå'mer] (av grek. *pro'dromos*, förelöpande), symtom, som förebåda utbrott av en sjukdom.

Produce'ra (av lat. *produ'cere*, framföra), frambringa, alstra; tillverka, åstadkomma. — Subst.: **pro'duce'e'nt**.

Produ'tus, brachiopödsläkte, under karbon- och permperioderna utbredd över hela världen.

Produkt (jfr *Produceera*), alster. — *Matem.* Se *Multiplikation*.

Produktion (jfr *Produceera*), förberedande verksamhet för behovstäckning. Vid varje slag av P. medverka vanl. ett stort antal olika produktionsmedel l. produktivkrafter (arbetskraft av olika slag, maskiner, ravaror etc.). P. regleras vanl. i likhet med konsumtionen av prisbildningen (se d. o.). Jfr *Lagen* om den avtagande avkastningen. — **Produktionsfaktor**, benämning på de i produktionen medverkande krafterna, sammanfattade i grupper. Som sådana räknas sedan gammalt arbete, jord l. naturkrafter i allm. och kapital samt numera ofta även företagarverksamhet. — **Produktionsfoder**, se *Utfodring*. — **Produktionskostnader**, de sammanlagda priserna på de produktionsmedel, som vid viss produktion tas i anspråk. — **Produktionskredit**, kredit för produktionsändamål till skillnad från kredit för personlig förbrukning, konsumtionskredit. — **Produktions-skatt**, se *Konsumtions-skatt*.

Produktiv (jfr *Produceera*), frambringande, alsterrik; fruktbar; givande, löande. — *Språk.* Tjänande som mönster vid nybildning. — **Produktivkraft**, se *Produktion*.

Produktplakatet, en 1724 införd sjöfartsförordning, enligt vilken utländska varor vid införsel till Sverige skulle fraktas å svenska fartyg l. fartyg från samma land som varan själv, medan införsel i andra hand med utländska fartyg förbjöds. P. var en efterbildning av navigationsakten och avsåg att främja sven-

ska handelsflottans utveckling. Holländarna vidtogo som represalier liknande åtgärder mot svenska fartyg (genom "retorsionsplakatet" 1729). Utan formligt upphävande blev P. genom avtal med främmande makter småningom satt ur kraft från mitten av 1800-t.

Pro et co'ntra, lat., för och mot.

Profa'n (lat. *profanus*, av *pro*, framför, och *fa'num*, helgedom), icke helig, oinvigd; världslig, icke kyrklig; lekmanna-, icke prästerlig; hädisk. — **Profana'e'ra**, vanhelga. — **Profana'tio'n**, vanhelgande.

Profanum vulgus, lat., "den råa (eg. oinvigda) hopen", citat från Horatius.

Professio'n (lat. *professio*, av *profite'ri*, anmäla, öppet förklara), yrke, näringsfång.

Professione'll (eng. *professional*, yrkessportsman), person, som yrkesmässigt utövar idrott l. genom överträdande av amatörbestämmelserna gått förlustig sitt amatörskap.

Profe'ssor (lat., offentlig lärare, av *profite'ri*, anmäla, öppet förklara), i Sverige dels titel på de ordinarie huvudlärarna vid universitet, högskolor och vissa andra läroanstalter samt i vissa fall på innehavarna av med högre vetenskaplig (ibland tillika muscal) verksamhet i övrigt förenade poster, dels av K. M:t förlänad hederstitel (professors namn) åt framstående vetenskapsmän l. undantagsvis konstnärer; i vissa länder även gymnasielärare. — **Professu'r**, professors ämbete.

Profe't (grek. *profetes*, förkunnare), i det gamla Grekland den som i ett tillstånd av hänryckning förkunnade gudomens vilja.

Samma betydelse hade sannolikt från början det semitiska *nabi'*, som alltirån Septuaginta återges med *P.* Ett sådant extatiskt profetdöme var i Orienten känt även utanför Israel (jfr bl. a. "Baals *P.*", 1 Kon. 18). I Israel omtalas det på Samuels tid (1 Sam. 9). Av en vida högre art voro de stora skriftprofeterna: Amos, Hosea etc. Även hos dem möta visserl. stundom extatiska drag (t. ex. syner o. d. vid kallelsen). Men huvudsaken är här den religiöst och sedligt högst betydelsefulla förkunneisen, genom vilken de framträda ss. reformatorer i förhållande till folkets religion och sedlighet (jfr *Gud, Israel* sp. 1565 samt *Jahve*). Dessa *P.* uppträda i skickensedigra situationer i folkets historia. Deras framtidsförkunnelse är ej detaljerad förutsägelse av långt senare historiska händelser utan gäller den närmaste framtiden l. tecknar den ideala fulländningens tid. Däremot kunna de från saklig synpunkt, genom hela innehållet i sin gärning, betecknas ss. förberedare för evangeliet. Om formen för *P.*'s förkunnelse se *Judisk litteratur* sp. 233. Det sagda gäller särskilt om skriftprofeterna före fångenskapen (om dem se *Israel* sp. 1564 f.) samt Deutero-Jesaja. Besläktade med dessa äro i äldre tid Mose, där-efter bl. a. Natan och framför allt Elia. Elisa och "profetlärjungarna" stå däremot på en annan och lägre nivå. Mindre betydande äro också i stort sett judendomens *P.* (efter fångenskapen). I apokalyptiken (*Daniel* etc.) kommer det extatiska till förnyat genombrott. Detta präglar också urkristendomens *P.* (*Apg.* 19:6; 1 Kor. 14 m. fl.) ävensom *P.* i montanismen och senare likartade rörelser.

Om "profeterna" ss. en del i judarnas hebreiska kanon se *Bibel*. — I öfverförd bet. betecknar *P.* siare, förutsägare i allm. — *Profete'ra*, förutsäga, förkunna. — *Profe'tisk*, förutsägande; framsynt. — *Profeti'a*, förutsägelse. — *Profeti'ssa*, sierska.

Pro fi'de et christiani'smo, fullständigt *Soci'etas suec'a'na P.* (lat., Svenska samfundet för tro och kristendom), ett av hovpredikanten K. M. Wrangel 1771 i Sthlm efter engelsk förebild stiftat samfund, för främjande av praktisk kristendom genom förbättrad barnuppfostran och undervisning. *P.*'s nuv. stadga är av 1871. Skolverksamheten är numera inskränkt till underhåll av kateketer (se d. o.).

Profi'l (ital. *profilo*, av lat *pro*, framför, och *filum*, tråd), ytterkontur; tvärsnitt; genomskärningsbild. — I *P.*, från sidan. Jfr *Face*. — I arkitektur och konsthantverk betecknar *P.* detsamma som listverk (se d. o.) samt varje rikare utbildning av kanter, hörn o. d. — *Profile'ring*, åstadkommande av profiler genom gjutning, valsning, hyvling, fräsning o. s. v. — *Profiljärn*, detsamma som fasonjärn.

Profi't (fr. *profit*, av lat. *profi'cere*, göra framsteg, vinna), vinst, företagavinst (jfr *Kapitalism*); fördel. — *Profita'tabel*, vinstgivande. — *Profite'ra*, dra vinst, fördel (av).

Pro fo'rma, lat., för formens skull, för syns skull.

Profo'ss (ty., av mlat. *propo'situs*, föreståndare), förr vid krigsmakten anställd ordningsman, som hade att vaka över ordningen och beivra förbrytelser, senare huvudsakl. blott att verkställa kroppsliga bestraffningar och öva tillsyn

över arrestanten (jfr V ä b e l). Under 1600- och 1700-t. funnos även stads- och häradsprofosser, vilka verkställde kroppsstraff, ådömda av allmän domstol.

Profyla'ktisk (av grek. *profyla'ssein*, bevara), skyddande, förebyggande. — **Profyla'x**, åtgärder att förhindra sjukdomars utbrott, ss. hälsovård (se d. o.), vaccinering och läkemedels intagande i förebyggande syfte.

Prognä't (av grek. *pro*, fram, och *gnä'tos*, käk), se **Kra'nium** sp. 1290.

Prognos [-nä's] (av grek. *pro*, förut, och *gnō'sis*, kunskap), förbud, förutsägelse. — **Med.** Utsikterna till en sjukdoms utveckling i viss riktning.

Prognō'stikon (av grek. *prognōstiko's*, förutsägande) l. **pra'ktika**, förr benämning å skrift med förkunnelser om kommande tilldragelser av astronomisk l. meteorologisk art m. m. Jfr **Bōndep'raktika**.

Pro gra'du, lat., för (vinnande av) doktorsgrad.

Progra'm (av grek. *pro'gramma*, offentlig kungörelse), fastställd plan (vid en festlighet), förteckning över vad som skall utföras och över de uppträdande vid en konsert, teaterföreställning e. d.; inbjudningsskrift till universitetshögtidlighet; (ett partis, en ministärs) ledande principer och syften. — **Programma'tisk**, som avser, innebär l. följer ett program.

Programmusik, musikstycke, som avser att skildra en viss angiven stämning, situation l. händelse. Till stöd för åhörarnas fantasi tjänar ofta en redogörelse (program) för styckets innebörd. Motsats: **absolut musik**.

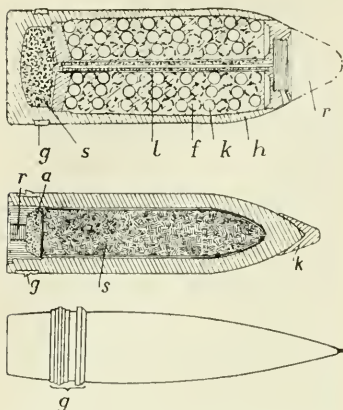
Progre'ss (lat. *progre'ssus*), framåtskridande, utveckling. **P.**

betecknar hos utvecklingen dess tidigare uppåtgående stadium fram till dess höjdpunkt, **kulmen**, medan **regre'ssen** är dess senare, nedåtgående fas i riktning mot ett upplösningstillstånd. — **Progressiō'n**, i matematiken detsamma som **serie**. — **Progressi'ster**, i vissa romanska länder benämning på framstegsvänliga politiska partier. — **Progressi'v**, fortskridande, jämnt växande, gradvis stigande; framåtverkande; beteckning för en tankegång, en slutledningskedja, som fortskrider från grund till följd (den motsatta tankevägen är den **regressi'va**). — **Progressiv beskattning**, se **Skattelagstiftning**. — **Progressivsystemet**, ofta efter sitt hemland benämnt **irländska systemet**, system för anordnande av frihetsstraff, innebärande gradvis skeende minskning i strafflidandet och slutligen övergång till villkorlig frigivning (progressivstraff). Genom 1916 års lag om verkställighet av straffarbete och fängelsestraff har svensk rätt i huvudsak anslutit sig till progressivsystemet.

Prohibiti'v (fr. *prohibitif*, av lat. *prohibe're*, hindra), hindrande, tillbakahållande, avspärrande.

Projekt [-sjä'kkt] (fr. *projet*, av lat. *projicere*, framkasta), förslag, plan, utkast. — **Projekte'ra**, framlägga projekt.

Projektill [-sjäkti'l] (av lat. *projicere*, framkasta), kastad kropp. — **Mil.** Vid eldvapnens första framträdande användes **P.** av enklaste slag. Vid artilleripjäser voro **P.** av sten; på 1300-t. började **P.** av järn, någon gång bly l. koppar användas. **P.** voro vanl. klotformiga (**rundkulor**) ända till 1840- och 1850-t., då man i sam-

Projekttil. Överst: Granatkartesch. r plats för tidrör, h hylsa, k kulor av hårdbly, f hartsfyllning, l ledningsrör, s sprängladdning, g gördel. — Mellerst: Halvpansargranat. k kapp, s sprängladdning, a anfyrningsladdning, g gördel, r plats för rör. — Underst: Modern projekttilform. g gördel.

band med införandet av refflade vapen övergick till nuv. spetsform. Spetsprojekttilerna voro länge cylindriska med en relativt kort, stundom ellipsoidisk spets. Under de senaste 20—30 åren har man, först vid gevärs-, sedermera även vid artilleriprojekttiler, alltmera övergått till en mera utdragen spetsform och en kortare cylindrisk del, vilken därjämte baktill erhållit en bakåt avsmalnande konisk form, varigenom den hämmande luftugningen minskas. Härigenom ha vid oförändrad projekttilvikt och kaliber skottvidden kunnat ökas med 10 å 15 %. — För att en spetsprojekttil i sin bana skall behålla spetsen framåtvänd, måste P. bibringas en viss rotation kring sin axel. Detta ernås genom olika styrningsmedel. Styrning med knappar, svarande mot refflorna i loppet, knappstyrning, användes

vid vissa av de äldsta refflade vapnen och har änu kommit i bruk vid vissa refflade granatkastare (se d. o.). Vid mantelstyrning, använd endast vid handeldvapen, inpressas P:s ytter-sida, manteln, i refflorna. Vid gördelstyrning omges P:s bakre del av en gördel av relativt hållfast, mjuk metall, vanl. koppar. Vid skottlossningen inpressas reffelbommarna i gördeln. Synnerligen stor omsorg ägnas numera åt gördelns konstruktion i ändamål att nedbringa luftmotståndet. Vid såväl mantel- som gördelstyrning åstadkommes tätning mot krutgasernas framträngande i refflorna förbi P. — P. till handeldvapen, ännu vanl. kallade kulor, äro fullprojekttiler med en mjukare kärna av bly, omgiven av en mantel av hårdare metall, vanl. en nickellegering. Till jakt användas dock ofta P., som deformeras vid anslaget, sålunda helt omantlade kulor l. ock mantlade, med blyet frilagt i spetsen (jfr Dum dum-kula). Se även Hagel. — P. till artilleripjäser äro i regel hålprojekttiler, d. v. s. den yttre, mer l. mindre tjocka väggen innesluter en hållighet för sprängladdning, skrot e. d. (se vid. Granat, Granatkartesch och Kartesch). Pansarbrytande P. förses stundom med en stålhatta, kapp, över

T. v. Projekttiler för militärgevär (cylindro-ogival kula, spetskula, torpedkula). — T. h. Projekttiler för jaktgevär (halvmantlad, omantlad kula).

spetsen. — Rök-, gas-, lys- och spårljusprojektiler användas för rök- och dimbeläggning, stridsgasbeskjutning, terrängbelysning samt för skjutning, spec. mot luftmål, varvid kulbanan anges medelst ett ljusspår i luften. — Artilleriprojektiler äro i regel försedda med rör (se d. o.) för P:s söndersprängande.

Projekti'ön (av lat. *projectio*, framkastande), avbildning av rymdföremål på en yta, vid P. i inskränkt mening (ortogona'l l. rätvinklig P.) med hjälp av vinkelräta linjer. P. av en punkt på en rät linje l. ett plan är fotpunkten av normalen från punkten mot den räta linjen l. planet. P. av en rät linje är den räta linje, som förbinder P. av den första linjens ändpunkter. P. på ett plan av en kurva l. yta är den kurva l. yta i planet, som bildas av P. av kurvans l. ytans alla punkter. — Av P. i vidsträckt mening märkas följande: Centra'lprojektion är avbildning på ett plan med räta linjer, som från en gemensam punkt dras till föremålets olika punkter. (Jfr Perspektiv.) Sned l. klinogra'fisk P. är avbildning på ett plan med hjälp av sinsemellan parallella linjer, som bilda spetsig vinkel mot planet. Se även Kartprojektion. — Inom linearritningen användes utom sned P. och centralprojektion vanl. rätvinklig P. på ett horisontellt och ett vertikalt plan (horisonta'l- och vertika'lprojektion), stundom därjämte på ett mot de båda andra vinkelrätt plan (sidoprojektion). — Axonometri' är en avbildningsmetod, vid vilken ett föremåls P. på tre mot varandra vinkelräta plan projicieras på ett fjärde, mot de

tre andra lutande plan. — Jfr Kristall sp. 1336. — Projektionsapparat, se Skioptikon.

Projekti'v geometri (jfr Projektion), läran om de egenskaper hos rumsstorheter, vilka bli oförändrade vid centralprojektion. Hit höra deskriptiva egenskaper, ss. punkters anordning, skärning mellan linjer m. m., men även metriska, t. ex. harmoniska egenskaper. Harmoniska punkter äro fyra punkter *a*, *b*, *c* och *d* på en rät linje, så belägna, att sträckan *ac* är harmoniskt medium till *ab* och *ad*. Sträckan *ac* säges vara harmoniskt delad av *b* och *d*; *a* och *c* sägas vara konjuge'rade, likaså *b* och *d*. Centralprojektionerna av *a*, *b*, *c* och *d* på en annan rät linje äro nu även harmoniska punkter. Projektionsstrålarna sägas bilda ett harmoniskt knippe och skära vilken rät linje som helst, vilken träffar dem alla, i fyra harmoniska punkter.

Projektor (jfr Projektion), se Skioptikon.

Projicie'ra (av lat. *projicere*, framkasta), göra ett utkast, en projektion.

Projektor (av lat. *pro*, i stället för), se Universitetsprojektor.

Prokla'ma (av lat. *proclamare*, utropa), se Årsstämmning.

Proklamatio'n (av lat. *proclamare*, utropa), högtidligt tillkännagivande, utrop. — Proklam'e'ra, utropa, kungöra.

Prokle'tije, se Balkanhalvön sp. 1023.

Prokli'tiskt (av grek. *proklitain*, böja sig fram) kallas ett svagtonigt ord, som ansluter sig till ett starktonigt efterföljande (t. ex. *din bror*).

Projektor, f. 410, d. 485 e. Kr.,

grekisk filosof. Se *Nyplatonismen*.

Pro'kne, huvudpersonen i en forntida grekisk saga. P:s gemål, *Tereus*, våldtog P:s syster *Filome'le* och skar ut hennes tunga, men *Filomele* lyckades genom bilderna i en väv, som hon förfärdigade, ge P. kunskap om *Tereus'* brott. Till hämnd slaktade P. sin och *Tereus'* son *Itys* och lät *Terens* äta hans kött. *Tereus* förvandlades till en härfågel, P. till en näktergal och *Filomele* till en svala.

Prokofie'v, *Sergej*, f. 1891, rysk tonsättare, har bl. a., delvis med anslutning till modernistiska riktningar, skrivit en violinkonsert, verk för piano och instrumentalmusik samt tre operor.

Proko'nsul (lat. *proco'nsul*), i Romerska riket ämbetsman med konsuls myndighet inom sitt ämbetsområde. P. betecknade i synnerhet ståthållare i provinserna, då dessa förvaltades av f. d. konsul efter utgången av deras ämbetsår i Rom. — **Prokon'sula't**, en prokonsuls ämbete.

Prokop'ios, bysantinsk historieskrivare på 500-t., *Belisarius'* sekreterare, har skildrat dennes fälttåg mot vandaler och goter i ett arbete, som även ger värdefulla upplysningar om *Tule*.

Prokru'stes, se *Teseus*.

Proku'ra (av lat. *pro*, för, och *cu'ra*, vård, förvaltning), generell fullmakt, som innehavaren av en i handelsregister införd firma meddelar viss person (*prokuri'sten*) och som medför, att prokuristen äger att i allt vad till bedrivande av huvudmannens rörelse hör, handla å hans vägnar och teckna hans firma. Han får dock icke utan särskilt bemyndigande avhända huvudmannen hans fasta egendom l. medge in-

teckning däri. Är P. skriftlig, tillkommer rätt för prokuristen att själv l. genom ombud föra huvudmannens talan inför domstol samt ingå förlikning å hans vägnar. Prokuristen får ej överlåta P., men huvudmannen får när som helst återkalla den. Prokurist bör vid firmans tecknande utmärka sitt uppdrag genom att tillägga *per procura, p. p.*, samt underskriva sitt namn. — **Kollekti'vprokura** meddelas åt flera personer, så att den endast kan begagnas av dem gemensamt. — **Prokuraendossement**, se **Endossement**.

Prokura'tor (lat. *procura'tor*, eg. förvaltare). 1. Titel för vissa ämbetsmän i Romerska riket, bl. a. förvaltare av mindre provinser. — 2. Förr benämning på ombudsman, syssloman. — 3. Kurators ställföreträdare i nationsföreningarna vid Lunds universitet. — 4. I Finland under ryska tiden titel för en led. av senaten med uppgift att ha överinseende över lagarnas efterlevnad vid domstolar och ämbetsverk samt vara högste allmän åklagare m. m.

Prokuri'st, se **Prokura**.

Prola'ps (av lat. *prola'bi*, falla framstupa), framfall (se d. o.). Jfr *Kvinnosjukdomar*.

Proletaria't (av lat. *pro'les*, avkomma), **proletä'r**er, vanlig benämning på de egendomslösa befolkningslagren. I forntidens Rom betecknades ss. *proleta'rii* de fattigaste medborgarna, som ej ens erlade skatt och som ej tillmättes högre samhällsuppgifter än att arbeta och lämna avkomma. Med P. i modern mening avses i allm. de befolkningsgrupper, vilka för uppnående av existensminimum äro bundna vid en vanl. osäker och beroende an-

ställning i kroppsarbete. Stundom användes termen även i förbindelse med andra sociala grupper än de egentliga lönarbetarna för att markera ett torftigt och osäkert levebröd. — P:s diktatur, se Marx sp. 1304.

Proliferatio'n (av lat. *pro'les*, avkomma, och *fe'rre*, frambringa). *Fysiol.* och *Patol.* Celldelning och det därigenom skeende utväxandet av vävnader.

Prolog (av grek. *pro'logos*, förord, inledning), den del av det forngrekiska dramat, som föregick körens första uppträdande; dess uppgift var att för åskådarna klarlägga den dramatiska situationen. Även i det romerska dramat och ofta i det medeltida förekommer P. men sällan i nyare drama. — I modernt språkbruk betecknar P. framför allt ett ss. inledning till en högtidlighet uppläst diktstycke, författat för tillfället i fråga.

Prolongatio'n (av lat. *pro'longa're*, förlänga), förlängning, uppskov. — **Prolongatio'n**s-saffär, se **Terminsaffärer**. — **Prolongera** [-ge'ra], förlänga, bevilja uppskov med.

Pro'makos, se **Atena** sp. 810.

Promemo'ria (av lat. *pro*, för, och *memo'ria*, minne), förk. P. M., anteckning till minnes, minneslista; (kompletterande) inlaga till en myndighet, saklig redogörelse.

Promene'ra (fr. *se promener*), vara ute och gå, spatsera. — **Promena'd**, spatsertur; plats för spatserturer. — **Promeno'a'r**, täckt promenadplats; promenadkorridor å teater e. d.

Prome'ss (av fr. *promesse*, löfte), en av lottsedelsinnehavare utfärdad förbindelse mot överenskommet pris att till annan person utbetala den vinst l. del därav,

som kan utfalla å lottsedeln vid viss dragnings. Utfärdande av P. är i flera länder straffbelagt.

Prome'teus (grek., den förtänksamme), i grek. myt. en av titanerna. P. tog de betryckta människornas parti gentemot gudarna och gav dem elden. Till straff härför bands han av Zeus vid en klippa i Kaukasus, där en örn varje dag förtärde hans lever, vilken dock om natten växte ut igen. För att människorna trots eldens gåva icke skulle få lättnad i sitt betryck lät Zeus Hefaistos skapa den sköna och förföriska **Pandora** ("den allbegåvade"), vilken P:s enfaldige broder **Epimetheus** ("den efterkloke") äktade. Pandora hade av gudarna fått en ask med befallning att icke öppna den, men av nyfikenhet bröt hon mot förbudet. Ut flögo då över jorden alla lidanden, endast det gäckande hoppet hann hon stänga inne, varför detta aldrig övergav människorna. — Enl. en av sagoversionerna är P. även människornas skapare. — P. har behandlats i bl. a. en tragedi av Aiskylos samt dikter av Goethe, Shelley och V. Rydberg.

Promille (av lat. *pro*, för, och *mil'le*, tusen), tecknat $\frac{0}{100}$, tusendedel.

Promiskuite't (av lat. *promiscuus*, blandad, gemensam), uttryck, använt spee. om det tidigare förmodade men numera bestridda förhållandet, att män och kvinnor urspr. levat på ett äkten-skapslöst stadium under allmän sexuell gemensamhet.

Promotio'n (av lat. *promotio*, befordran), högtidlig akt, vid vilken vid ett universitet (i Sverige även vid högskolorna i Sthlm och Göteborg samt vid Karol. inst.) den högsta lärdomsgraden, doktorsgraden, utdelas. P.

förekommo redan inom det äldsta universitetsväsendet. Inom den filosofiska fakulteten motsvarades de övriga fakulteternas doktorspromotioner länge av filosofie magisterpromotionen (se *Magister*). I Uppsala förrättades den första magisterpromotionen 1600, de första teologiska, juridiska och medicinska doktorspromotionerna resp. 1617, 1629 och 1681. Se vid. *Doktor*. — Vid s. k. *simplotioner* utdelas titlarna *simkandidat* och *simmagister*. — *Promove'ra*, förläna doktors-, resp. magistergraden. — *Promove'ndi*, de som skola promoveras. — *Promotor*, promotionsförrättare.

Prompt (lat. *pro'mptus*), rask; genast; ovillkorligen.

Promulgatio'n (av lat. *promulgatio*, anslag, kungörelse), utfärdandet, det officiella publicerandet genom en författningsurkund, en kungörelse o. s. v. av en i behörig ordning antagen lag, innebärande lagens påbjudande till efterlevnad (jfr *Sanktion*). — *Promulgationslag*, särskild lag, utfärdad i samband med en lag av större betydelse för att reglera sättet för dennas genomförande, meddela övergångsbestämmelser m. m. — Verb: *promulgera* [-ge'ra].

pron., förk. för pronomen.

Prona'os (lat., av grek. *pro'naos*, förhall), se *Tempel*.

Pronatio'n (av lat. *pronus*, nedåtböjd), se *Extremiteter* sp. 1333.

Prono'men, plur. *pronomi'na* (lat., av *pro*, i stället för, och *nomen*, se d. o.), sammanfattande namn för de ord med substantivisk l. adiektivisk funktion (delvis även böjning), som ej ha fix betydelse utan blott hänvisa på någon l. något inom situationen

l. det språkliga sammanhanget. *Jag* hänvisar på den (varierande) person, som just talar, *denne* på en utpekad l. just omnämnd o. s. v. P. indelas efter sin innebörd i bestämda l. definitiva och obestämda l. indefinita (i vidsträckt mening). De förra utgöras av de personliga (*jag, du, han, det, de* etc.), till vilka även kan räknas det *recipro'ka varandra*, *possessiva* (den adiektiviska motsvarigheten till de förra: *min* svarar emot *jag* o. s. v.), *demonstrati'va* (*denne, den här* etc.) samt de *relativa* (t. ex. det oböjliga *som*), vilka inleda en bisats, omedelbart anknuten till någon l. något, som just nämnts; de obestämda utgöras av de *frågande* l. *interrogati'va* (t. ex. *vem*), där utfyllnaden förväntas av annan person, och de *indefinita* i inskränkt mening (t. ex. *någon, en annan, man*), där syftningen förblir mer l. mindre obestämd (därför höra *ingen, varje, alla* ej med rätta hit). Dels personliga, dels possessiva äro de *reflexiva* (*sig, sin*), som syfta på subjektet (i satsen l. för tanken), när detta tillhör tredje personen (jfr d. o.). Efter den riktning, i vilken utfyllnaden skall sökas, skiljer man inom de definitiva P. på *de'jktiska* (av grek. *deikto's*, som visar) l. utpekande, *anaforiska* (av grek. *anafora'*, tillbakasyftning) och *determinati'va* (av lat. *determinare*, bestämma); de första vädja direkt till (den yttre) situationen (*den här*), de anaforiska syfta tillbaka på det bekanta (*han, i skriftspråk denne*), den sista gruppen syftar framåt (*den som är sjuk*). — Särskilt de personliga P. bevara

en ålderdomlig och oregelbunden böjning med sammankoppling av olika stammar (*jag, mig, vi, oss*).

— Adj.: *pronomine'll*. — Till de egentliga P. sluta sig s. k. *pronominnella adverb* (*då, dit* m. fl.). Även ord som *ja* och *nej* samt *göra* (t. ex. i *Ja, det gör jag*, som svar på t. ex. *Läser du?*) kallas ofta *pronominnella*. — *Pronominallia*, vissa ord, som förete likhet med *pronomina* till form l. betydelse. Hit räknas i svenskan t. ex. *sådan, annan*, stundom även *varje, all(a)*.

Prononcera [-nångse'ra] (fr. *prononcer*), uttala; med eftertryck framhålla. — *Prononce'rad*, utpräglad, avgjord. — *Prononciati'o'n*, uttal.

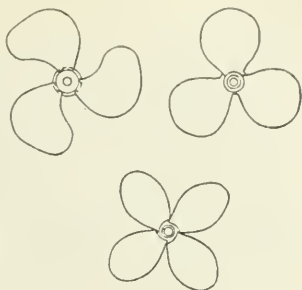
Pronunciame'nto [prånonthia-] (sp., av lat. *pronuntiare*, förkunna), manifest l. proklamation med upproriskt syfte, eg. vid militära upprorsrörelser i spansktalande länder.

de Prony [dø präni'], Gaspard, f. 1755, d. 1839, baron, fransk ingenjör, föreståndare för École des ponts et chaussées i Paris 1798, konstruerade en mycket använd bromsdynamometer.

Propaga'nda (av lat. *propagare*, fortplanta, utbreda), verksamhet för utbredande av en åsikt, en lära etc. — *Propaganda'n*, se *Kongregation 3*. — *Propagera* [-ge'ra], göra propaganda (för), utsprida. — *Propageringsapparat*, se *Bryggeri* sp. 684.

Propa'n, se *Kolväten* sp. 1040.

Pro Pa'tria (lat., för fäderneslandet), *Kungl. sällskapet P.*, under sitt nuvarande namn känt sedan 1766, har till uppgift dels att upprätthålla barnbördshuset P. i Sthlm, dels att uppmuntra (genom utdelande

Vanlig propeller (överst t. v.). — Bogserpropeller (överst t. h.). — Propeller för turbinfartyg (under).

av medaljer) och belöna medborgerliga förtjänster och dygder m. m., dels att ekonomiskt understödja gamla, arbetslösa tjänare och tjänarinnor. P:s tillgångar utgjorde 1 jan. 1926 e:a 930,000 kr.

Propedeutik [-devvti'k] (av grek. *pro*, i förväg, och *paideu'ein*, undervisa), förberedande undervisning. — *Filosofisk P.*, sedan 1859 beteckning för undervisningsämnet logik och psykologi vid läroverken. — *Propedeutisk* [-de'vvtisk], förberedande, grundläggande.

Prope'ller (av lat. *propellere*, framdriva) å ett fartyg har till uppgift att omvandla motorns vridande moment till en kraft, som skjuter fartyget framåt. P. består av 2, 3 l. 4 blad, gjutna i ett med l. fastsatta på ett nav, i vilket propelleraxeln är inskjuten och fästad. Axeln upp bäres i sin yttre del av *hylsan*, som är försedd med packboxar för att hindra vattnets inträngande i skrovet. Propellerbladen bilda delar av en skruvyta (se d. o.), vars stigning vanl. är konstant. Generatrisen lutar vanl. 6°—10° bakåt. P. kan vara antingen höger- l. vänstergängad, d. v. s. vrider sig

resp. med- l. motsols, då den betraktas akterifrån. Multipliceras stigningen med varvantalet, erhålles P:s förflyttning i axelns riktning i förhållande till vattnet. Skillnaden mellan den av fartyget genomlöpta distansen och P:s förflyttning benämnes "skenbar slip" och uttryckes vanl. i % av propellervägen. "Verklig slip" är skillnaden mellan den beräknade och den verkliga accelerationen av vattenmassorna. Accelerationen beror främst på propellerdiametern och stigningen, vilka väljas med hänsyn till skrovets form, fyllighet och tyngd i förhållande till effektbeloppet. Gynnsammaste resultatet vid en given propellerväg erhålles genom att hålla varvantalet lågt och stigningen stor. Ju klumpigare båten är, dess viktigare är det att hålla varvantalet lågt. Effektförluster på grund av friktion och virvelbildning i vattnet orsaka, att P:s verkningsgrad ofta är mindre än 50 %, aldrig mer än 70 %. — P. tillverkas av tackjärn, metall l. stålgiutgods, det senare för att möjliggöra gång i is. P:s form spelar synnerligen liten roll, blott diameter, stigning och varvantal äro riktiga. Ett stort bladantal och alltför breda blad inverka dock ogynnsamt. — Vridbara propellerblad användas ibland på motorbåtar, där motorn ej är reversibel och ej heller försedd med backslag. Propellerbladen vridas så, att de t. ex. vid framåtgång ha högerstigning men vid backning vänsterstigning. Härigenom kunna alla fartvariationer erhållas från full fart framåt till full fart back. Verkningsgraden blir i allm. sämre än vid fasta blad. Å större, moderna fartyg anordnas ofta dubbelpropellrar, å de största ända upp till 4 å

5 P., dels emedan hela effektbeloppet ej kan uttas ur ett enda aggregat, dels för att minska risken vid ett propellerhaveri. — Trevande försök att framställa en fartygspropeller gjordes av amerikanen H. Stevens 1802, Samuel Owen 1816, österrikaren Josef Ressel 1829. Däremot lyckades svensken John Ericsson 1836 och samtidigt med honom engelsmannen Francis Smith att konstruera användbara P. John Ericsson använde tvenne P., den ena bakom den andra och vardera försedd med 8 snett anbragta skovlar. Smiths P. hade formen av en lång skravyta.

Proper [prä'-] (fr. *propre*), snygg, renlig.

Prope'rtius, *Sextus P.*, f. 47, d. omkr. 15 f. Kr., romersk skald. P., som tillhörde Maecenas' vänskrets, skrev efter mönster av bl. a. Kallimakos flera samlingar elegier, huvudsakl. lidelsefull kärlekslyrik, riktad till en viss Cynthia. Hans dikter finnas i sv. övers. av bl. a. B. Risberg (1905) och E. Janzon (1903—17).

Propio'nsyra, $\text{CH}_3 \cdot \text{CH}_2 \cdot \text{COOH}$, bildas vid vissa jäsningsprocesser. Smältpunkt — $36^\circ,5$, kokpunkt $+140^\circ$.

Propone'ra (lat. *propo'nere*, eg. framställa), föreslå; utbringa.

Propo'ntis, antikens namn på Marmarasjön.

Proportio'n (lat. *propo'rtio*), förhållande; måttförhållande, jämnmått. — *Matem.* Fyra storheter *a*, *b*, *c*, *d* sägas stå i samma P., om de satisfiera likheten $a : b = c : d$, tre storheter *a*, *b*, *c*. om de satisfiera likheten $a : b = b : c$. I förra fallet säges *d* vara fjärde proportiona'l till de övriga, i det senare *b* medel- och *c* tredje proportional.

Proportionalism, princip för val av ombud till församling, ut-

skott e. d., enl. vilken ombudens partifördelning skall vara proportionell mot väljarnas. Jfr Proportionella val.

Proportionalité't, konstant, jämn proportion. — Proportionalitetsgräns, se Hållfasthet sp. 1100.

Proportione'll, i proportion (till), avpassad. — *Matem. Direkt P.* sägas två variabla storheter vara, om deras förhållande är konstant. Det konstanta förhållandets värde kallas ofta *proportionalité'tskonstant l. -faktor*. Är i stället deras produkt konstant, sägas de vara *omvänt P.*

Proportionella val, val enl. proportionalismens (se d. o.) system, som äsyftar att skapa ett rätt förhållande mellan de väljande och de valda l. att, så vitt möjligt är, låta olika meningsgrupper bland valmännen bli företrädda efter sitt antal. Vid vanligt majoritetsval, då de, som fått de högsta röstetalen, förklaras valda, avgör näml. det största partiet ensamt valet. — Den proportionella valmetod, som 1911 infördes i Sverige, är vid fördelningen av platserna mellan de olika partierna grundad på den "regel", som 1878 framställdes av den belgiske statsrättsläraren V. d'Hont och sedermera närmare bestämdes av den danske professorn T. N. Thiele. För svenska förhållanden är metoden ytterligare utvecklade och förbättrad av Edvard Phragmén. Om t. ex. två partier, det ena med 18 och det andra med 7 röster, uppträda vid ett val för tillsättande av en enda plats, bör givetvis denna tillfalla partiet med 18 röster. Gäller det att tillsätta två platser, bör samma parti få båda, ty om partiet delade

sig i två hälfter, skulle vardera vara större än det andra partiet, som hade 7 röster. Gäller det återigen tre platser, bör partiet med 7 röster få den tredje, ty om det större partiet tänkes delat i tre lika stora grupper, blir vardera av dessa endast 6 man och således mindre än 7-manspartiet. Siffrorna 7 och 6 äro här de utslagsfällande *jämförelsetalen*. d'Hont har formulerat regeln så: Sedan ett parti erhållit en plats, skall dess röstetal minskas till hälften; sedan partiet erhållit 2 platser, skall dess röstetal minskas till en tredjedel; sedan partiet erhållit 3 platser, skall dess röstetal minskas till en fjärdedel o. s. v. En plats skall för varje gång ges åt det parti, som efter denna beräkningsgrund har största röstetalet. — Under det att d'Honts regel brukas vid fördelningen av platserna mellan partierna, kommer den thieleska metoden till användning vid rösternas sammanräknande för att bestämma, *vilka* av det ifrågavarande partiets kandidater, som skola anses valda. Det svenska valsättet är en kombination av d'Honts regel och Thieles metod, förenad med partibeteckningstvång. Vid rösternas sammanräkning skall valförrättaren dels inbördes ordna varje partis kandidater efter röstetal, dels utröna det antal platser, som bör tillkomma varje parti.

Proportione'rad, *propor-tion'e'rlig*, som företer riktiga proportioner, väl avpassad l. avvägd; välväxt, välbyggd.

Propos [-på'], fr., förslag.

Propositio'n (lat. *propositio*), framställning; förslag. — *Statsr.* Det förslag, som till behandling framställes inför en beslutande församling. I svenska riksdagen betecknar P. förslag från

K. M:t (jfr Motion). P. kallas även det förslag till avgörande i en fråga (voteringsproposition), som efter diskussionens slut framställes av ordf. — *Sport*. Tävlingsbestämelse, angivande tävlingens art, plats, tid, insats, klädsel, priser m. m. Jfr Kapplöpfung.

Propp, säkerhetspropp, se Ledningssystem sp. 343.

Proprae'tor, propretor, benämning på ämbetsman i Romerska riket, vanl. f. d. pretorer, som efter sitt tillbakaträdande blevo styresmän över en provins.

Proprie'balans (av lat. *proprius*, egen), brist i redogörars redovisning för omhänderhavda offentliga medel, då bristen är föranledd av underlåten redovisning. — Proprieborgen, se Borgen. — Proprie'handel, handel, som drives för egen räkning. Motsats: kommissionshandel.

Proprietä'r (fr. *propriétaire*, av lat. *proprietas*, egendom), godsägare.

Props (av eng. *prop*, påle, stöd), se Virkessortiment.

Propy'l, se Radikal.

Propy'lalkohol, $C_3H_7 \cdot OH$, finnes i två former, dels primär P., vilken bildas vid alkoholjäsning och ingår i fiukeloljan, dels sekundär P. l. isopropylalkohol.

Propylé (grek. *propy'laion*, av *pro*, framför, och *py'le*, port), i den antika arkitekturen en ståtlig portbyggnad till ett tempel l. palatsområde. Mest berömda voro Propyléerna på Athens Akropolis (se d. o.). Anläggningen, som befinner sig i starkt skadat skick, består av en dorisk mittbyggnad, flankerad av två joniska flygelbyggnader, av vilka den ena tjänade som målningsgalleri, "pinakotek".

— Bland moderna efterbildningar av P. märkas främst de av Leo v. Klenze 1848—60 uppförda P. vid Königsplatz i München (se ill. till d. o. sp. 422).

Propyle'n, se Kolväten sp. 1040.

Pro'rektor (av lat. *pro*, i stället för), ställföreträdande rektor vid universitet l. högskola.

Prorogatio'n (av lat. *prorogare*, förlänga), utsträckning på grund av avtal mellan parterna av en domstols kompetens till mål, som regelmässigt icke tillhöra domstolen. Sådant avtal, prorogationsrätt, är i svensk rätt utan verkan.

Pro'sa (lat., av *pro'sus*, framåtvänd; eg. rättframt tal). 1. Den språkliga framställning, som (i motsats till versen) ej är bunden av metriska regler; torr, opoetisk vardaglighet, nykter förståndsmässighet. Jfr Poesi. — Adj.: prosa'isk. — Prosa'ist, prosatö'r, prosaförfattare. — 2. Se Sekvens.

Prosaiska krönikan kallas i motsats till Rimkrönikorna en krönika, författad av en franciskanmunk i Sthlm vid 1400-t:s mitt, trol. på uppdrag av Karl Knutsson. P. inleder den sedermera länge dominerande fantastiska riktningen inom den svenska historieskrivningen.

Prosa'ist, prosatö'r, se Prosa l.

Prose'cium (lat., av grek. *proskē'nion*, av *pro*, framför, och *skēne'*, fondbyggnad), se Teater.

Prose'ktor (av lat. *proseca're*, skära för), ordinarie lärare i anatomi l. patologi med tjänsteställning närmast professors.

Prosely't (grek. *prose'lytos*, eg. nykomling). Termen P. användes urspr. i den grekisk-romerska världen om dem, som genom om-

skärkelse fullständigt övergingo till judendomen. Jämte dessa slöto sig till synagogan också ofta sådana, som "Iruktade Gud" (Apg. 13: 16 etc.), d. v. s. delade judendomens gudstro men av lagens stadgar blott iakttago vissa, vanl. sabbatsbudet och en del spislagar; dessa kallades dock aldrig P. och ha ingenting att göra med den mycket sena rabbiniska term, som översatts med "portens P." och som blott betecknade de bland judarna boende främlingarna, för vilka f. ö. de s. k. noakitiska buden (se Noa) ansågos gälla. — I övertörd bet. användes P. i allm. om person, som omf. tar en annan åsikt (religiös, politisk etc.) än den han tidigare bekant sig till.

Pro se'nsu commu'ni (lat., "för sunda förnuftet"), se Kellgren sp. 726.

Prose'rpina, se Persefone.

Pro'sit, lat., "må det gagna", artighetsfras, då någon usyer; har sitt ursprung i de vidskepliga föreställningar, som fordom förknippades med nysandet.

Proskribe'ra (lat. *proscribere*), bannlysa, förklara biltog, en i Rom av Sulla 82 f. Kr. införd metod att komma politiska motståndare till livs genom att utlova belöning för deras dödande och konfiskera deras egendom. — Subst.: *proskriptio'n*.

Pro'sna, vänsterbiflod till Warthe i v. Polen. 180 km.

Prosodi'k, *prosodi'* (grek. *prosodi'a*, av *pros*, till, och *ode'*, sång), den del av fonologin (se d. o.), som behandlar språkljudens sonoritet, kvantitet, intensitet och tonalitet.

Prospe'kt (lat. *prospectus*), utsikt, anblick; i äldre konstterminologi liktydigt med vy; benämning på flera gator i Lenin-

grad; benämning på orgelns fasad med i denna ställda pipor; tryckt annälän om planen för en tillämnad bok l. tidskrift, för skolkurser, affärsföretag e. d.

Prost (av mlat. *prop'ositus*, föreståndare) var i den medeltida kyrkan beteckning för åtskilliga ämbetsinnehavare, framför allt från 817 (jfr Domkapitel sp. 439) för främste mannen i ett doml. kollegiatkapitel (vid domkyrkor ofta identisk med ärkedjaken). I den nutida katolska kyrkan är detta ämbete flerstädes försvunnet. I Sveriges och Finlands lutherska kyrkor har det bibehållits under titeln *domprost* (till namnet även vid Roskilde domkyrka i Danmark och numera också, i st. f. det äldre *stiftsprost*, i Norges stiftsstäder). Prosttiteln fortlever i Norden även i benämningen på styresmännen över stiftens underavdelningar, i Sverige officiellt kallade *kontraktsprostar*. Någon gång, numera dock sällan, förlänas prosttiteln även ss. ren hederstitel åt förtjänta kyrkoherdar ("P. över egen församling").

Prosta'ta (lat., av *prosta're*, skjuta fram), körtel, tillhörande könsorganen (se d. o. sp. 75). — **Prostatahypertrofi'**, ansvällning av P. hos äldre, varigenom urinkastningen försvåras. Behandling operativ.

Prostitue'ra (lat. *prostituere*), utbjuda, salubjuda (jfr *Prostitution*); offentlig prisge, blottställa, vanhelga. — **Prostitue'rad**, se *Prostitution*.

Prostitutio'n (jfr *Prostituera*), den samhällsföreteelse, att en person (vanl. kvinna) helt l. delvis lever av inkomster, förvärvade genom vanemässiga, tillfälliga könsförbindelser med

olika "kunder". P. användes även som sammanfattande begrepp för sådana personer (de prostituerade). — P. förekommer sedan urminnes tider. I *fortiden* hade P. ofta nära samband med religionen. Babylonierne Isjtarkult t. ex. bestämde, att varje köns mogen kvinna i gudinnans tempel skulle ge sig åt en betalande främling. Även i Grekland och Rom förekom kultisk P., som småningom förlorade sin religiösa karaktär. Staten ingrep och avskilde P. som ett lagligt, lågtstående yrke, vars utövare fingo bo i särskild stadsdel och bära viss dräkt. Med kristendomen började mot P. en starkare reaktion, som under *medeltiden* tog sig uttryck i förföljelser mot de prostituerade. I allm. betraktades dock P. under medeltiden som en nödvändig, laglig samhällsinstitution, av vilken staten och även kyrkan skaffade sig skatteinkomster. Vid *nyare tidens* början och reformationens genombrott vidtogos stränga åtgärder mot P., mest på grund av den då härjande syfilisepidemin, och först under 1700-t. gjorde sig större tolerans gällande. P. betraktades som ett outrotligt, nödvändigt ont, vars största fara låg i spridandet av könsjukdomar. För att motarbeta dessa tilläto staterna på 1800-t. allmänt sådan P., som underordnade sig vissa ordnings- och undersökningsföreskrifter. Kontrollerade bordeller uppstodo, och övrig P. sökte man bevaka genom reglementerings-systemet, varigenom de prostituerade inskrevos vid vissa byråer och ålades regelbunden läkarundersökning. Mot detta system uppstod snart ur etisk och social synpunkt en stark rörelse, abolitionisternas. En engelsk

abolitionist, Josephine Butler, bildade 1875 en internationell förening, *Den brittiska, kontinentala och allmänna federationen*, "för upphävande av prostitutionen som laglig och tolererad institution". Då reglementerings-systemet dessutom ej i väntad grad motverkade könsjukdomarna och visade många nackdelar, bl. a. försvårade återgång från P. till arbete, började man avskaffa det i många länder (i Sverige 1919). Av svar, som till 1926 ingått på rundfråga av N. F., framgår, att systemet avskaffats i de flesta länder och att stämningen i de flesta övriga är motdetsamma. 1925 uttalade sig N. F. för abolitionismens idé. Som moderna kampmedel mot P. kunna nämnas energiskt upplysningsarbete samt smidigt arbetande, privata organisationer.

Pro'stylos (grek., av *pro*, framför, och *sty'los*, kolonn), se **Tempel**.

Protago'n, ur däggdjurs- och fågelhjärnor genom extraktion med varm alkohol framställd kristalliserande substans, som vid sönderdelning ger fosfater (se *Leicitin*) och cerebrosider (föreningar mellan fettsyra, kvävehaltig bas och galaktos). Ovisst är, om P. är en enhetlig substans.

Protagoni'st (av grek. *protagoniste's*, eg. förste kämpan), i det grekiska dramat den skådespelare, som utförde huvudrollen; huvudpersonen.

Prota'goras från *Abdera*, f. omkr. 480, d. 411 f. Kr., grekisk filosof. Se **Försokratisk filosofi** sp. 961.

Prota'llium (av grek. *pro*, före, och *ta'llos*, skott, brodd), se **Orm bunksväxter**.

Protandri' (av grek. *pro'tos*, först, och *andrei'os*, manlig), se

Dikogami och Hermafroditism.

Prota'spis, se Trilobiter.

Protea'ceae, växtfamilj (bildar egen ordning bland dikotyledonerna). C:a 1,100 arter, flertalet i Australien och Syd-Afrika; vanl. träd l. buskar. En del lämna värdefullt virke l. garvmedel. Några odlas som prydnadsträd. Jfr Silverträdet.

Protea'ser, se Enzym sp. 1105.

Protegé [-sje'] (fr. *protégé*, av lat. *protégere*, skydda), skyddsling. — **Protegera** [-sje'ra], beskydda, gynna. — **Protektion**, beskydd.

Prote'ner, Protei'nämnen, **Protej'der**, se Äggviteämnen.

Protektion, se Protegé.

Protektionism (av lat. *protégere*, skydda), skyddspolitik; skyddsanda: skydd för det inhemska näringslivet l. delar därav, särskilt genom tull- och annan handelspolitik (se vid. d. o.). — Man talar även om P., utövad av enskilda l. korporationer, t. ex. arbetarprotektionism, arbetarklassens l. vissa arbetargrupperns självskydd genom utestängning av icke organiserade arbetare från arbetsmarknaden.

Protektor (lat. *protector*), beskyddare. P. användes ss. härskartitel (*Lord Protector*) av Oliver och Richard Cromwell.

Protektora't (jfr **Protektor**) föreligger, då en stat åtagit sig skyddet av en annan. Den beskyddade staten, vars utrikespolitik i regel helt ledes av skyddsmakten, intar sålunda icke en suverän ställning. Inskränkningen i suveränitetsrätten är f. ö. beroende av varje särskilt protektorsavtal. Inom Europa står Andorra under Frankrikes

och Spaniens, San Marino under Italiens samt Danzig under N. F:s P. Bland P. utom Europa märkas Frankrikes P. över Tunis och större delen av Marocko samt Englands över Sansibar m. fl., vilka P. ofta ha karaktär av annexioner. I Versaillesfreden infördes ett nytt, P. närstående institut, mandat (se d. o. och Världskriget).

Proteoly'tiska enzym, detsamma som äggvitespjälkande enzym.

Proteroba'ser, gång- l. lagerformigt uppträdande diabaser med bruna hornbländen.

Prote's (av grek. *pro'tesis*, ersättning), se Ortopedi och Tändernas sjukdomar.

Protesila'os, se Laodameia.

Prote'st (av lat. *protestari*, försäkra), bestridande, gensaga; en persons förklaring, varigenom han fritar sig från ansvar för ett visst sakförhållande. Jfr V ä x e l. — **Proteste'ra**, avge protest; verkställa växelprotest.

Protesta'nter, urspr. beteckning för de tyska evangeliska ständer, som vid riksdagen i Speier 1529 inlade sin protest mot det av den katolska majoriteten fattade beslutet, sedermera brukat ss. beteckning för anhängarna av reformationen över huvud, vare sig denna hade luthersk, reformert l. annan karaktär. — **Protestanti'sm**, den av reformationskyrkorna l. -sekterna representerade religiösa typen. Se vid. **Reformationen**.

Prote'tisk, verkställd genom protes.

Pro'teus, i grek. myt. havsvidunder, som kunde anta växlande gestalter.

Protevan'gelium (av grek. *pro'tos*, först). 1. I äldre lutherdomen gängse beteckning för ut-

sagan i 1 Mos. 3: 15, vilken (dock helt med orätt) ansågs innehålla en första förkunnelse om en kommande Frälsare. — 2. **Jakobs P.**, se **Maria** sp. 1225.

Protiginbergarter [-gi'n-] kallas utefter presszoner i berggrunden omvandlade bergarter, karakteriserade av krossning och deformation av mineralkornen samt en nybildning av mineral, ss. sericit, klorit och epidot.

Protister (av grek. *pro'tistos*, den förste), av Haeckel införd benämning på vissa encelliga organismer.

Protochae'ta, en ordn. marina **Borstmaskar** med enkla parapodier, två tentakler på främsta och ett par flikiga utskott från bakersta kroppsegmentet. **P.** likna f. ö. ur-annelider.

Protodrisk kolonn (av grek. *pro'tos*, först), en fornegyptisk kolonnform, med vissa likheter med den doriska kolonnen. Den består av ett mångsidigt, stundom kannelerat skaft och en fyrkantig kapitälplatta.

Protogeome'trisk (av grek. *pro'tos*, först), se **Egeisk kultur** sp. 726 och **Geometrisk tiden**.

Protogyni' (av grek. *pro'tos*, först, och *gyne'*, kvinna), se **Dikogami** och **Hermafroditism**.

Protoko'll (grek. *proto'kollon*, eg. det som är limmat främst, om första bladet i papyrusrullen, av *pro'tos*, först, och *ko'lla*, lim), uppteckning av och redogörelse i viss ordning l. form för vad som förekommit, särskilt vad som beslutats, vid sammanträde. Att *justera P.* innebär att efter särskild granskning godkänna det ss. riktigt. Efter justeringen får ingen ändring i detsamma göras. — **De P.**, som föras vid de svenska

underrätterna, bilda dels *domboken*, som upptar de vid rätten förekommande mål, i vilka icke enl. lag särskilda **P.** skola föras, dels *småprotokollen*, lagfarts-, in-tecknings-, tomträttsprotokollet m. fl. — **Protokollssekretärer**, se **Nedre justitierevisionen**.

Proto'n (av grek. *pro'tos*, först), väteatomens positivt laddade kärna. Alla atomer anses uppbyggda av **P.** och elektroner.

Protopla'sma (av grek. *pro'tos*, först, och *pla'ssein*, bilda), se **Cell** sp. 1120.

Protopo'pov, **Aleksandr Dmitrijevitch**, f. 1866, d. 1918, rysk politiker, medlem av 3:e och 4:e riksdumorna (vice talmän i den 4:e). 1916 inrikesminister, stod **P.** under Rasputins påverkan och försökte efter mordet på denne överta hans inflytande hos kejsarinnan. Vid revolutionen 1917 arresterades han av provisoriska regeringen och arkebuserades f. å. av bolsjevikerna.

Protosto'mia (av grek. *pro'tos*, först, och *sto'ma*, mun), grupp (tillhörande *Coelo'mata*) av djur. Urmunnen kvarstår ss. svalgöppning; analöppningen (då dylik finnes) uppstår sekundärt. Till **P.** höra blötdjur, leddjur, ringmaskar, *Scole'cida* och *Tentaculata*. Jfr **Deuterostomia**.

Prototy'p (av grek. *pro'tos*, först, och *ty'pos*, form, förebild), urtyp, urbild, grundform; likare (se **Metersystemet**).

Protozo'er, **Protozo'a** (av grek. *pro'tos*, först, och *zo'on*, djur), se **Urdjur**.

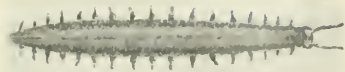
Protrache'ata, **klomaskar**, en klass masklika, skildkönade, vivipara **Leddjur** med likformigt segmenterad kropp, ett par antenner och ögon samt ett par korta, ledade, med två klor beväp-

nade extremiteter på varje kroppssegment. I den med vårtor besatta huden finnas andhål, som leda in i buskligt förgrenade trakéer. Utsondringsorganen (se d. o.) äro liksom hos ringmaskar nefridier. P. inta bl. a. därigenom en mellanställning mellan ringmaskar och leddjur. Syd-Amerika, s. Afrika, Nya Zeeland, Australien, Indien, Borneo, Java.

Protuberans (av lat. *protuberare*, svälla fram). *Astr.* Se Solen. — *Med.* Utskjutande parti (t. ex. benknöl).

Protu'ra, en ordn. larvlika, högst 2 mm. långa insekter av gruppen *Apterygota*. Huvudet saknar antenner och ögon.

Proudhon [prodå'ŋ], **Pierre Joseph**, f. 1809, d. 1865, fransk socialistisk-anarkistisk skriftställare. P. var typograf och senare publicist samt utgav 1840 *Qu'est-ce que la propriété?*, ett angrepp på arbetsfri inkomst av privat jord- och kapitalegendom, sammanfattat i formeln "egendom är stöld". P. vände sig även mot kommunismen och statsocialismen och hävdade en "mutualism", som praktiskt gick ut på bl. a. penningens ersättande med en allmän "bytesbank", där hela produktutbytet skulle ske med arbetet som värdemåttstock och kredit lämnas gratis. En dylik bank startades men upphörde omedelbart, då P. på grund av sin agitation dömdes till fängelse (1849). Genom den av P. föreslagna organisationen skulle enl. honom staten kunna undvaras, och genom sin teori härom blev han grundläggare av anarkismen. P. har påverkat Marx, ehuru bittert kritiserad av denne. P:s huvudverk är *Système des contradictions économiques ou la philosophie de la misère* (2 bd, 1846).

En art *Prototracheata*. Längd ca 8 cm.

Proust [prost]. 1. **Joseph Louis P.**, f. 1755, d. 1826, fransk kemist, huvudsakl. verksam i Madrid. P:s viktigaste arbeten handla om den lagbundenhet, varmed mängder av olika ämnen förena sig med varandra. — 2. **Marcel P.**, f. 1871, d. 1922, fransk författare. P:s främsta arbete är den egenartade roman-cykeln *A la recherche du temps perdu* (11 dlr, 1913—23, bl. a. *A l'ombre des jeunes filles en fleurs*, 1918), en blandning av roman och filosofiska betraktelser, genom vilket P. blivit bergsonismens (jfr Bergson) främste litterära representant. P. ger här mot bakgrunden av fransk aristokratisk och storbörgerlig modern miljö en minutiöst psykologisk, stundom dekadent betonad, självbiografisk skildring.

Prousti't [pros-], ett rött silvermineral med sammansättningen Ag_3AsS_3 . Viktig silvermalm.

Prouts hypotes [praots], en 1815 av engelske kemisten och läkaren **William Prout**, f. 1786, d. 1850, uppställd hypotes, enl. vilken vätet skulle utgöra urmaterien, av vilken de övriga ämnena uppbyggts. P. utgick från den oriktiga åsikten, att grundämnenas atomvikter i stort sett äro multipler av vätets. Numa förklarar man avvikelserna med att grundämnen bestå av isotoper och att energi avges vid atomernas bildande av protoner och elektroner.

Provence [-va'ŋs] (av lat. *provincia*, provins), ett av Frankrikes historiska landskap, omfat-

tande landet vid Medelhavet ö. om Rhône (nuv. dep. Bouches-du-Rhône, Var och Basses-Alpes samt delar av dep. Alpes Maritimes och Vaucluse). — P., som var kärnan i romartidens *Provincia narbone'nsis*, ingick under medeltiden i konungarikena Arelat och Burgund (se dessa ord). P. blev sedan ett nästan oberoende grevskap med residens i Arles och förenades först 1483 med franska kronan.

Proveni'ns (av lat. *proveni're*, uppkomma), härkomst.

Provencalska språket och litteraturen [prävang-]. *Provencalska* är dels och urspr. namnet på dialekten i Provence, dels och vanl. (så redan på 1200-t.) sammanfattande benämning på de sydfranska munarterna. Under medeltiden kallade dock sydfransmännen oftast sitt språk *romans* l. *lingua romana* (romanskt språk), *lemosi* (eg. limousinskt språk) l. *langue d'oc* (jfr **Franska språket** sp. 557). Gränsen mellan franskan och provencalskan bildas av en linje, som sträcker sig från Dordognes inflöde i Garonne i en båge något norr ut och öster ut ned till trakten s. om Lyon. En av huvudskillnaderna mellan de båda språken, ur historisk fonetisk synpunkt, är, att latinets betonade, stavelse-slutande *a* i provencalskan kvarstår oförändrat, medan det i franskan övergår till *e* (t. ex. lat. *pa'ter*, fader, prov. *pa'ire*, fr. *père*). F. ö. karaktäriseras språket av rikedom på diftonger och triftonger och en genomgående växling av tonlösa och tonade konsonanter, vilket gör det mjukt och väljudande. Dess morfologi står i nära överensstämmelse med franskan. Fr. o. m. 1300-t. undantränger franskan ss. det officiella

språket allt mer provencalskan, vilken numera ss. talspråk blott existerar under ett flertal olika *patois*. Bland dessa skiljer sig *gascogniskan* så avsevärt från de övriga, att den under medeltiden t. o. m. betraktades som ett särskilt språk. — *Den provencalska litteraturen*, vars glansperiod infaller under 1100- och 1200-t., är till sin grundkarakteristisk lyrisk och har fått sitt främsta uttryck i den s. k. *trubadurpoesin*. Denna, som har sitt namn av skalderna, trubadurerna, antog redan från början känslolyrikens form. Dess ämne är kärleken, som utbildades till verklig kult och lydde bestämda lagar, ofta behandlade trubadurerna sådana svårlösta kärleksfrågor, som brukade avgöras vid "cours d'amours" (se d. o.), och regelbundet förekommo tävlingar i lyrik, "jeux floraux" (se d. o.). Denna artificiella lyrik lade största vikt vid formen, och ibland förföll man till en dunkelhet i uttryckssättet, som gör en del dikter nästan obegripliga (*trobar clus*, fördold diktning). De förnämsta diktarerna äro *canzonnen* med en mångfald versformer och en rik strofbildning, *sirventés*, en politisk smädesång riktad mot härskarens l. egna fiender, *tensonnen*, en diskuterande dikt över någon fråga, som ofta berör kärleken. Andra diktslag äro bl. a. *ballata* (sång till ringdans), *danza* (sång till pardans), *pastorela* (en erotisk dialog med en herdinna), *romansen* (dikt i lyrisk form och med halvt episkt innehåll). Trubadurernas miljö var hovlivet och den mondäna världen. De kunde själva vara furstar ss. Vilhelm av Poitiers (se d. o.), för övrigt den förste kände trubaduren, andliga ss. **Munken** av Montau-

don, adelsmän, borgare, kringvandrande skaldar och äventyrare. De hade ofta medhjälpare, *joglars* (fr. *jongleurs*), som satte musik till deras dikter och föredrogo dem till eget ackompanjemang. I allm. föredrog dock trubaduren själv sina sånger. De mest kända trubadurerna äro Bernart de Ventadorn (d. omkr. 1200), Jaufre Rudel (omkr. 1150), Arnaut Daniel (d. omkr. 1200), Bertrand de Born (se d. o.), Guiraut de Bornelh (d. omkr. 1220), Peire Vidal (d. 1215), Marcabrun (d. omkr. 1150), Guiraut Riquier (f. 1250, d. 1294) "den siste trubaduren". Trubadurdiktningen utövade ett mäktigt inflytande på andra länders litteratur. Orsakerna till dess med 1200-t:s slut inträdande förfall äro dess alltmer tilltagande förkonstling, de osäkra politiska förhållandena och framför allt albigenskrigen. — Bland andra alster av den tidigare P. kunna nämnas versromanerna *Flamenca* och *Jaufre* och inom epiken sångerna om Fierabras och Girart de Roussillon. — En akademi i Toulouse, *Consistori del Gay Saber*, "den glada vetenskapens konsistorium", sökte på 1300-t., dock utan framgång, att ingjuta nytt liv i trubadurdiktningen, och ända in på 1800-t. förblev det provenalska området i stort sett ett literaturlöst bondeland. I början av 1800-t. gavs emellertid en kraftig väckelse till nytt litterärt liv genom en begåvad skald, *Jasmin* (f. 1798, d. 1864), perukmakare i Agen, vilken kan betraktas ss. en föregångare till det 1854 stiftade Feliberförbundet, som gjorde till sin uppgift att vidmakthålla och nyskapa en provenalsk litteratur. Bland detta för-

bunds mest bemärkta medlemmar må nämnas Roumanille (se d. o.), Aubanel (f. 1829, d. 1886) och framför allt Frédéric Mistral (se d. o.).

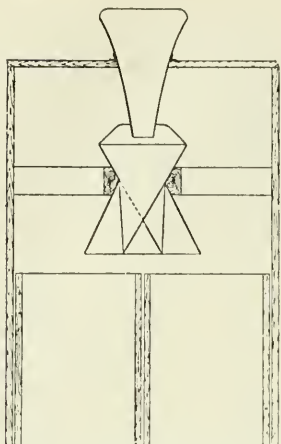
Prove'rb (fr. *proverbe*, eg. ordspråk), en enaktskomedi, avsedd att dramatiskt åskådliggöra sanningen av ett ordspråk. P. var ett omtyckt sällskapsnöje i de franska salongerna på 1600-t. och 1700-t.; som litterär konstart odlades det senare bl. a. av Musset.

Provia'nt, ty., livsmedel, väggkost. — **Provia'nte'ra**, förse med l. skaffa proviant.

Providence [prä'vvidäns], huvudstad i Rhode Island, n.ö. För. Stat., vid Narragansett Bay. Baptistiskt univ. Guldsmeds-, textil- och maskinindustri. 270.000 inv.

Provi'ns (lat. *provincia*), landskap, förvaltningsområde; landsorten (i motsats till huvudstaden); avdelning, t. ex. i biologin (se Systematik) l. inom en orden. — **Provincia'l**, som hör till l. avser landsorten (provinsen) l. en viss provins; benämning på föreståndaren för en provins inom en andlig orden. — **Provincia'lism**, dialektalt färgat uttryckssätt, som är sär eget för det bildade tal-l. litteraturspråket i en viss provins.

Provinsialläkare, av K. M:t på Medicinalstyrelsens förslag utnämnda tjänsteläkare. Varje län har en l:e P., som skall övervaka hälsovården i länet, övriga statliga l. kommunala tjänsteläkares verksamhet och apoteken samt vara länsstyrelsens rådgivare i medicinska frågor. Länet indelas i provinsialläkardistrikt med en P. i varje, vilken skall utöva närmaste inscendet över allmänna hälso- och sjukvården i sitt distrikt och mot ersättning efter fastställd taxa

Provtagning. Delningsapparat. Godset inmatas i tratten upptill och nedrinner genom ett system av rännor i två fack.

meddela enskild sjukvård och verkställa vissa tjänsteförrättningar. Extra P. tillsätts av Medicinalstyrelsen och avlönas delvis l. helt av kommunen.

Provinsialmöten, detsamma som landskapsmöten (se **Landskap** sp. 195).

Provinsie'll, som hör till l. utmärker en provins; landsortsmässig, småstadsaktig.

Provisio'n (av lat. *provisio*, förutscende), gottgörelse, vid af-färsuppgörelse tillförsäkrad mellanhanden, t. ex. agenten, kommissionären. P. plägar beräknas i viss procent på omsättningssumman.

Provisör (av lat. *providere*, ombesörja), föräldrad, i dagligt tal dock fortfarande stundom använd beteckning för legitimerad apotekare, som tjänstgör å annans apotek.

Provisörisk (fr. *provisoire*, av lat. *providere*, förutse), beslutad l. vidtagen tills vidare, övergångs-. — **Provisörrium**, provisoriskt tillstånd.

Provmjolkning, mjölkning med mätning l. vägning av varje kos mjölk för kontroll av mjölk-avkastningen, brukar företas regelbundet var 14:e l. 21:a dag. Jfr Kontrollförening.

Provningsanstalt, se **Statens provningsanstalt**.

Provoce'ra (lat. *provocare*), framkalla, utmana, egga.

Provokatio'n (lat. *provocatio*), utmaning, eggelse (vanl. till politiskt brott); vädjande, rätt att vädja; i Romerska riket under republiken en medborgerlig rättighet att — med vissa undantag — vädja från ämbetsmännen till folkförsamlingarna betr. straffdomar. — Adj.: **provokatorisk**. — **Provokatorisk rättegång**, provokatorisk talan, se **Talan**. — **Provokatör** (fr. *provocateur*), utmanare, förledare, person, som söker förleda annan person till brott för att kunna oskadliggöra denne. Termen är närmast anknuten till polisspioneri inom revolutionära och anarkistiska kretsar och uppvigling inom dem till högförrädiska stämplingar.

Provrör, **reage'nsrör**, i ena ändan tillsmälta, tunnväggiga glasarör, vilka användas vid kemiska arbeten.

Provtagning i och för analys l. hållfasthetsprovning (jfr **desa ord**) avser uttagning ur ett material av ett prov, vars sammansättning är lika med materialets genomsnittliga beskaffenhet. Provet kan vara **stickprov**, vilket har föga värde, såvida ej materialet är fullt homogent, l. **generalprov**. Ur massgods av fasta ämnen (maln, kol, ved etc.) kan ett generalprov i allm. blott erhållas i samband med lastning och lossning. Ur varje vagn l. skopa uttas ett antal skyff-

lar l. stycken, s. k. delprov, varvid iakttas, att förhållandet mellan fint och grovt material blir rättvist. Provets storlek måste stå i ett visst förhållande till godsquantiteten och styckestorleken. Vid provberedningen av de sammanslagna delproven krossas dessa och blandas genom att uppskyfflas i en konisk hög, som efter förnyad omskyffling halveras. Den ena hälften bortkastas, den andra nedkrossas l. males samt halveras medelst kvadrantdelare, en plåtcylinder med vinkelräta mellanväggar. Då 60 å 100 kg. återstå, siktas, males och blandas provet ytterligare, varefter det delas i en delningsapparat, tills två delar på 6 å 8 kg. erhållas, den ena för undersökning, den andra för kontroll. — Vid P. av t. ex. järn i stänger l. plåt uttagas delprov, som undersökas var för sig l. ock sammanslås. Skall P. göras på t. ex. järnstänger, avskäras stycken i båda ändarna, och ur dessa uttagas symmetriskt över hela sektionen s. k. provkroppar. För kemisk analys filas l. fräsas spån. För hållfasthetsprovning (se d. o.) måste provkropparna bearbetas till en för varje slags provning standardiserad form. — P. på icke homogena, flytande ämnen måste ske genom vätskans hela höjd. — Vid P. av gasformiga ämnen begagnas aspirator, en apparat, som med jämna tids mellanrum insuger en viss gasmängd, som upptas i en klocka. — Vid större leveranser, där priset är baserat på analys, skall P. utföras av opartisk person under juridiskt bindande former.

Provtrådar, mättrådar, i elektriska kablar inlagda, isolerade, klena koppartrådar, vilka

användas för mätändamål, t. ex. kontrollmätning av nätspänningen i tryckpunkter (se Matarpunkt), som reläströmledning m. m. l. inläggas vanl. endast i likströmskablar och aldrig då spänningen överstiger 15,000 volt samt ej heller i telefonkablar för växelströmsdrift. P. framdras då i särskilda kablar.

Provår, praktisk utbildningskurs, förlagd till vissa läroverk och seminarier för vinnaude av kompetens till lektors- l. adjunktstjänst. P. omfattar i regel utbildning i tre ämnen men kan också efter tillstånd av Skolöverstyrelsen uppta ett fjärde. P. genomgås på två terminer, såvida icke Skolöverstyrelsen med hänsyn till sökandes praktiska tjänstgöring medgivit inskränkning till en termin. Utbildningen omfattar åhörande och hållande av lektioner samt beivrande av föreläsningar i organisatoriska, metodiska och skolhygieniska ämnen. Den, som genomgått P., erhåller provårsbetyg med vitjord för undervisningsskicklighet, flit och fallenhet för lärarkallet.

Proxima'l (av lat. *proximus*, närmast), se Symmetri.

Prozor [-sår], Mauruey (Maurice), f. 1849, greve, polsk-fransk författare, urspr. diplomat i rysk tjänst, har till franska översatt bl. a. Ibsens dramer, i vilka hans dotter, skådespelerskan Greta P., ofta utfört huvudroller.

Prsjeval'skij l. Przewalsky [psje-], Nikolaj Mihajlovitj, f. 1839, d. 1888, rysk general och upptäcktsresande. P. företog på 1870- och 1880-t. forskningsresor i Kina, Mongoliet, Tibet och Öst-Turkestan, varunder han bl. a. utforskade Tarim och Lobnor. P:s resebeskrivningar

Psykes bortförande. Målning av Pierre Prud'hon. (Louvre.)

och betydande zoologiska och botaniska samlingar äro av stort värde. Jfr H ä s t d j u r sp. 1162.

Prude'ntius, eg. Aure'lius P. Cle'mens, f. 348 i Spanien, d. omkr. 405, fornkristen latinsk skald, bekant för sina praktfullt retoriska hymner, bl. a. en begravningspsalm, som i utdrag mästerligt tolkats av Wallin (Sv. ps. 492). Ett urval av P:s diktning föreligger i J. Bergman, Fornkristna hymner (3:e uppl. 1916).

Prude'ntlig (av lat. *pru'dens*, klok), överdrivet omsorgsfull; petigt noggrann och prydlig.

Prudhomme, se Sully-Prudhomme.

Prud'hon [prydå'η], Pierre, f. 1758, d. 1823, fransk målare. P. studerade i Rom antiken men påverkades starkare av Correggios och Lionardos ljusdunkelmåleri. En melankolisk svärmare med utbrott av otyglad lidelse och arbetande i en starkt känslöbetonad stil, är han en av förelöparna till romantiken. Till hans förnämsta målningar höra *Rättvisan och ve-*

dergällningen förföljande brottet och Psykes bortförande (bägge i Louvre). I en rad porträtt har han skildrat revolutionens och Napoleonstidens människor (se ill. till Joséphine).

Prune'ller, se Prunus sp. 658.

Pru'nus, växtsläkte (fam. Rosa'ceae), träd l. buskar med vita l. rödlätta blommor samt stenfrukter. De blomma på våren och försommaren. Över 150 arter, spec. talrika i Öst-Asien. *P. spinosa*, slån, är oftast en tornig buske, som bildar snår i torra backar i s. och mell. Sverige och vanl. blommor på bar kvist (d. v. s. innan bladen slå ut); den har svarta, blådaggiga frukter av sur och kärv smak. *P. padus*, hägg, litet träd med välluktande blommor i klasar och små svarta, söta, kärva frukter, växer i lövängar över hela Sverige. Häggbären äro oanvändbara till förtäring; slånbären kunna användas till saft o. d., sedan de blivit frostbitna. — *P. avium*, sötkörsbär, är ett rätt högt träd med stora, veckade, djupt sågade blad, vanl. med ett par röda glandler på skaften (extranuptiala nektarier), fåblommiga, oskaftade blomflockar och söta, vanl. svarta frukter; förekommer sällsamt i lövängar i s. och mell. Sverige. *P. cerasus*, surkörsbär (från Mindre Asien), har

Prunus. Slån (t. v.). — Hägg.

vekare kvistar, mindre, finare sågade, släta blad, blomflockar på korta, småbladiga skaft och saftiga, syrliga frukter; liknar eljest den föreg. men är lägre och rot-skottsallstrande. Körsbär begagnas bl. a. i kirschwasser (se d. o.). Av sötkörsbär odlas fågelbär, med små, lösa, hjärtkörsbär, med stora, lösa, och bigarrå, med stora, fasta, gula l. bruna frukter, alla i ett flertal sorter. Surkörsbärssorterna indelas i mor'eller, rödbruna med röd saft, och klarbär, röda med ofärgad saft. Hybrider mellan söt- och surkörsbär äro vanliga, ss. majkörsbär och glaskörs- l. stora klarbär, de förra mest liknande söt-, de senare surkörsbären. Körsbär odlas bäst i varmt läge på kalkrik jord och äro i Sverige vanligast inom siluområdena, sötkörsbär ung. till Dalälven, surkörsbär även i Norrland. Träden lida mycket av gummiflöde (jfr d. o. och Gummi) och tåla därför ej gärna att beskäras l. odlas vid spaljé. Ädlare sorter inympas vanl. på grundstam. Åtskilliga äro mer l. mindre självsterila, varför de böra planteras tills. med annan sort, som blommar samtidigt och har lämpligt

Prunus. Bigarrå.

Prunus. T. v. Reine Claude. — T. h. Äggplommon.

pollen. — Plommon tillhöra dels *P. domestica*, egentligt plommon (hemland okänt), med glatta kvistar, vanl. parvisa blommor och äggrunda frukter med långsträckt, platt fruktsten, dels *P. insititia*, krikon (från Europa och v. Asien), med ludna kvistar och runda frukter med föga plattad fruktsten, ett mindre antal nyare sorter även den amerikanska *P. cerasifera*, körsbärsplommon, med glatta kvistar och långskaftade, runda, röda frukter. Krikon förekomma ofta förvildade; dessa äro vanl. toruiga samt ha syrliga, blå-röda frukter. En mängd plommonsorтер odlas. Av kollektivsorter märkas sviskon, långsträckta, svartblå, och damaskenerplommon, rundade med kort, trubbig sten. Allmänt odlade äro: äggplommon, gula och röda; Reine Claude ("renklor"), runda, gulgröna; mirabelle, små, gula; Victoria, rödblå, rikt givande; Czar, tidiga, rikt bärande; samt Jefferson, senmognande, gula, rödprickiga. Handelskatrinplommon äro torkade sviskon (kallas ofta så), Karlsbaderplommon torkade fina plommon, ur vilka stenarna uttagits, och pruneller torkade, kluvna plommon. Plommon äro jämförel-

Prutgås. Längd 60—65 cm.

sevis fordrande betr. temperatur och odlas i Sverige mest i s., föga n. ou Mälardalen. De gå bäst till på fet, något fuktig jord. Äldre sorter förökas vanl. genom rot-skott men nyare, finare sorter genom inympning på grundstammar av krikon. De beskåras vanl. endast vid utplanteringen av de unga träden. — *P. armeni'aca*, a p r i k o ' s (från v. och centrala Asien), har mycket saftiga, gulröda, sammetsludna frukter. *P. pe'rsica*, pe'rsika (från Kina?), har liknande men mycket större frukter med färad, gropig sten (se ill. till F r u k t sp. 726); en glatt varietet kallas nektari'n. Båda arterna odlas i varmt tempererade och subtropiska länder (i stor skala t. ex. i Kalifornien), i Sverige huvudsakl. i växthus. — Frukterna av *P. mara'sca* (från Medelhavsländerna) användas till m a r a s c h i n o (se d. o.). — *P. amygdalus* (*Amygdalus com-mu'nis*), m a n d e l (från v. Asien), har ludna, platta frukter, vilkas fruktkött vid mognaden är läderartat (ej saftigt). Fröna utgöra handels mandlar, av formen *du'lcis* söta (s ö t m a n d e l), av formen *ama'ra* bittra och blåsyrehaltiga (b i t t e r m a n d e l). Av bägge pressas fet olja, m a n d e l o l j a, använd i medicinen,

kosmetiska medel etc., av den sistnämnda erhålles även bittermandelolja, använd i parfym, likör etc. Frukstenens vägg är hos formen *fra'gilis* skör och spröd (krakmandel, vilken säljes med "skalet" på). Mandel odlas spec. i Medelhavsländerna, Orienten och Kalifornien. — Som prydnadsbuskar l. -träd odlas *P. ma'haleb*, w e i c h s e l, och former med fyllda blommor av mandel- och körsbärsträd, av *P. lauroce'rasus* (l a g e r k ö r s b ä r, från Orienten) samt spec. av japanska arter: *P. tri'loba* (r o s e n a p r i k o s), *P. japo'nica* m. fl. — Av sjukdomar på körsbärs- och plommonträd märkas spec. fruktmögel och *Taphri'na*-arter (häxkvastar, se Exoasci).

Pruri'tus, lat., klåda (se d. o.).

Pru'ser, se P r e u s s e n sp. 579.

Pru'ssia, latiniserad form för Preussen.

Prustkåda, se E u p h o r b i a c e a e sp. 1265.

Prustrot, se H e l l e b o r u s.

Prut, se P r u t h.

Prutgås l. t a f l a c k a, *Bra'nta berni'cla*, en art G å s f å g l a r. Huvudet och halsen äro svarta, den senare med vitt tvärband på sidorna. Ryggen är huvudsakl. brun, buken mörkt l. ljust gråbrun. Vingspegel saknas. Arktisk; i Sverige, spec. längs östkusten, under flyttningarna.

Pruth, P r u t [prot], vänsterbiflod till Donau, upprinner i s.ö. Polen och genomflyter n.ö. Rumänien. 845 km. — Vid P. kringrändes ryssarna av turkarna 1711, varefter fred slöts (se S t o r a n o r d i s k a k r i g e t). Vid P. i s. Galizien och i Bukovina ägde under världskriget vid flera tillfällen omfattande operationer rum, särskilt under hösten 1914

samt sommarfälttågen 1915 och 1916.

Pryd (fr. *prude*), tillgjort sedesam, sipp. — Subst.: pryderi'.

Prydnadsväxtodling. Ett oerhört stort antal prydnadsväxter odlas; av i Sverige allmänna höra följande till de viktigaste. Till träd och buskar, odlade huvudsakl. för sitt lövverk, höra barrträd (granar, ädelgranar, lärkträd, idgran, *Thu'ja* m. fl.), lönnar, lindar, bok, björk, hästkastanje, valnöt, pilar, popplar, buxbom, *Elaca'gnus*, *Maho'nia* m. fl. "Blomsterbuskar" (med vackra blommor) äro blåhagg, gullregn, hagtorn, liguster, snöbollsbuske, rosor, schersmin, syrener, tibast, arter av *Caraga'na*, *Co'rnus*, *Deu'tzia*, *Loni'cera*, *Pru'nus*, *Rhodode'ndron*, *Sambu'cus*, *Spirae'a* m. fl. Om klätterväxter se d. o. Örter kunna på liknande sätt delas i bladväxter och blomsterväxter. Av de förra märkas på fritt land hampa, majs, *Heracle'um*, *Ri'cinus*, *Sola'num*-arter m. fl. Blomsterodlingen på fritt land omfattar dels 1- (och 2-)åriga, dels fleråriga (perenna) växter. De förra säs vanl. på våren, antingen direkt på växtplatsen, l. också i drivhus l. -bänk för att senare utplanteras. På detta sätt odlas indiankrasse, lejongap, luktärt, lupiner, lövkoja, pensée, reseda, ringblomma, solros, trädgårdsaster, arter av *Cl'a'rkia*, *Corco'opsis*, *Eschscho'ltzia*, *Gode'tia*, *Lavate'ra*, *Lobe'lia*, *Ma'lope*, *Nemo'phila*, *Nige'lla*, *Papa'ver* m. fl. Som fleråriga odlas t. ex. akleja, höstflox, julrosor, lyrblomma, pion, riddarsporre (ej alla arter), stormhatt, stockros (ofta odlad som 2-årig), tusensköna, arter av *A'ster*, *Campa'nula*, *Fritilla'ria*, *Pris*, *Ma'lva*, *Myo-*

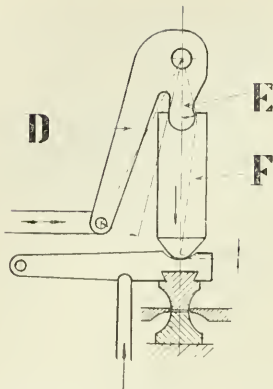
so'tis, *Pri'mula*, *Rudbe'ckia*, *Saxi'fraga*, *Sc'dum*, *Tro'llius*, *Vi'ola* etc. Viktiga blomsterlökar äro hyacint, liljor, pärlhyacint, snödropp, tulpan, *Narci'ssus*, *Sci'lla* m. fl. (hit kan även *Cro'cus* hänföras). Prydnadsväxter inomhus odlas vanl. i kruka (krukväxter). Till de vanligaste höra bl. a. *Aspidi'stra*, *Bego'nia*, *Calceola'ria*, *Ca'nn'a*, *Chrysa'nthemum*, *Cycla'men*, *Di'a'nthus*, *Eri'ca*, *Fi'cus*, *Fu'chsia*, *Gloxi'nia* (*Sinni'ngia*), *Mesembrya'nthemum*, *Pelargo'nium*, *Tradescan'tia*, vanlig azalea, balsamin, hortensia, jasmin, kamelia, lackviol, kaktusarter, orkidéer, ormbunkar och palmer. — Se även Trädgårdskonst.

Prygelstraff, se Kroppsstraff.

Pryt'ner (grek. *pryta'neis*, förmän), vissa utsedda medlemmar av de femhundredes råd i forntidens Aten, vilka skötte de löpande ärendena och presiderade i folkförsamlingen. P:s samlingsplats var Prytanej'on, där de även bespades tillsammans med personer, som för utmärkta förtjänster fått privilegiet att på statens bekostnad spisa där.

Przasnysz [psja'snysj], stad i dep. Warszawa, n. Polen, nära Ost-Preussens gräns. 6,000 inv. — Vid P. genombröt v. Gallwitz juli 1915 den ryska fronten n.ö. om Warszawa, inledande på n. fronten centralmakternas stora sommaroffensiv i Polen.

Przemyśl [psje'-], stad i dep. Lwów, s. Polen, vid San. Katolsk och grekisk-ortodox biskop. Brännerier, maskinfabriker; handel med spannmål, läder, trä. 48,000 inv. — P. var vid världskrigets utbrott en starkt utbyggd fästning. Ett första ryskt anfall mot fästningen okt. 1914 blev avslaget.

Prägling. Schematisk bild av knäledspress.

P. blev sedermera belägrat nov. 1914—mars 1915, då fästningen på grund av proviantbrist måste uppges. Vid v. Mackensens offensiv maj 1915 i Galizien (se d. o. sp. 1009) återtog fästningen.

Przemysł [psje'-], legendarisk böhmisk furste, stamfader för przemysłidernas ätt.

Przewa'lsky [psje-], se Prsjevalskij.

Przibram [psji'b-], H a n s, f. 1874, österrikisk experimentalzoolog, prof. i Wien 1914, upprättade en biologisk försöksanstalt i Wien 1903 och har publicerat arbeten bl. a. om regeneration hos leddjur samt sammanställt resultat av utvecklingsmekaniska forskning.

Przybyszewski [psjybsjävvs-], S t a n i s l a w, f. 1868, polsk författare, vistades på 1890-t. i Berlin, där han tillhörde den krets, som samlades kring Strindberg, av vilken han även påverkats i sina på tyska skrivna mystiskt-symbolistiska romaner (saml. *Homo sapiens*, 1897) och dramer (saml. *Totentanz der*

Liebe, 1902). Senare bosatte han sig i Polen och skriver på polska.

Prägling är eg. ett slags sänksmide, vid vilket ett metallföremål vid vanlig temperatur utsättes för starkt tryck mellan två stämplarna (stansar), så att de i dessa ingraverade figurerna intryckas i materialet. Stämplarna, av härdat stål, ha vanl. olika gravyr, varför föremålets godstjocklek ej överallt blir lika. P. sker i knäleds- (t. ex. vid mynttillverkning), svänghjuls- l. hydrauliska pressar l. ock under hejare. — I Uhlhorns knäledspress (jfr fig.) överföres presskraften från svänghjulaxeln medelst en vevstake till vinkelhävvarmen *D*, vilken medelst knäleden *E* bibringar pendeln *F* en kort upp- och nedgående rörelse. Pendeln trycker mot överstämplarna. Understämplarna erhåller vid tryckningen en svag vridning, vilket ökar intryckets skärpa. Vid tryckningen omges föremålet av en präglingsring, så att en jämn kant erhålles. En mataranordning skjuter för varje tryckning fram ett ämne; vissa säkerhetsanordningar skydda de dyrbara stämplarna från förstöring, om t. ex. två ämnen samtidigt skulle komma mellan dem.

Prä'rie, plur. prärier (av fr. *prairie*, äng), se Nordamerika sp. 890.

Präriehund, *Cynomys socia'lis*, en art Ekorrdjur med klumpig, ovan huvudsakl. ljust rödbrun, under gråvit kropp och mycket kort, yvig svans. Längd c:a 40 cm. Lever kolonivis på Nordamerikas grässlätter. Ligger i vinterdvala. P. har ett skällande läte, därav namnet.

Präriehöns, *Tympanu'chus*, ett släkte O r r f å g l a r med en fjärdertofs och en av denna övertäckt, naken fläck på vardera halssidan.

Mest känd är den nordamerikanska spräckliga präriehönan, *Tympanuchus cupido*.

Prärieindianer (jfr *Indianer* sp. 1293), till skilda språkgrupper hörande indianer (mest kända äro sioux), fordom bosatta på Nord-Amerikas prärier. Typiskt för den för alla P. gemensamma kulturen var bl. a., att man förde ett kringströvande liv, följande bisonhjordarna. Fasta bostäder användes ej, endast lätt flyttbara skinntält. Jordbruk idkades icke. Dräkten var helt av läder, ofta prydd med färgade piggsvinstaggar, i senare tid glaspärlor. Vapnen voro både och pil, lans och tomahawk. Med bisonhjordarnas utrotande under 1800-t:s senare hälft försvann också betingelsen för P:s existens.

Prärievarg, *Ca'nis la'trans*, en art Hunddjur med smutsigt gulgrå, under ljusare kropp. Längd inkl. svans c:a 1,4 m. Nord-Amerikas prärier. Tämjbar.

Präst (urspr. av *presbyter*, se d. o. 1), person, som har till uppgift att utföra de religiösa kulthandlingarna: offer, böner, invigningsakter m. m., ev. också att vaka över iakttagandet av religionens normer. Exempel på länder med stort och mäktigt prästerskap äro Indien samt det gamla Egypten. Greklands P. voro högt ansedda men bildade i allm. ingen sluten kast utan voro utanför tempeltjänsten vanliga medborgare. Här liksom i andra länder funnos dock även spec. prästsläkter. I Rom bildade P. slutna kollegier (jfr *Pontifex*). Vissa antika prästtitlar antyda f. ö. ett ursprungligt sammanhang mellan prästadöme och kungadöme. Såväl i Grekland som i Rom funnos också prästinnor, särskilt i gudinnornas tjänst men även

eljest (jfr *Vestaler*). Om uppkomsten av ett prästerskap i den kristna kyrkan se *Presbyter* 1 och *Nattvarden* sp. 652. Den romerska kyrkan skiljer strängt mellan P. l. klerus (se d. o.) och lekmännen. P. får genom den högtidliga invigningen en *character indele'bilis* (se d. o.). Ss. biktfader är den katolske P. dessutom en själasörjare med stort inflytande. I de evangeliska kyrkorna har termen P. delvis bibehållits (spec. i Norden), men äskådningen är en helt annan: förkunnelsen intar här en central plats i P:s gärning (P. ss. "Ordets tjänare"). P. förmenas icke genom vigningen erhålla någon magisk förmåga l. komma i besittning av någon annan och högre helighet än "lekmännen".

Prästbol, se *Prästboställen*.

Prästboställen. De efter reformationen kvarvarande för prästerskapet avsedda boställena (jfr *Kyrkoegendom*) voro i Sverige av huvudsakl. två slag: kyrkoherdarnas bostadsboställen, *prästbol*, *prästgårdar*, och deras löningsboställen, *stommar* och *anne'xprästbol*, d. v. s. *prästbol*, som upphört att vara bostadsboställen, emedan kyrkoherdetjänsten indragits och socknen lagts under kyrkoherden i annan socken för att ss. annex med denna bilda ett pastorat (gäll). Bostadsboställena brukades av prästen själv, löningsboställena i regel genom av kyrkoherden tillsatta arrendatorer (landbor). Småningom började emellertid (huvudsakl. på 1600-t.) kapellans- (komministers-) befattningar att inrättas i mer betungande pastorat, och härvid anslagos ofta av kronan hemman till *kapella'n'sbol*. I de forna dansk-norska provinserna funnos,

förutom prästbol, med landbor besatta löningsboställen av flera slag: *an nex hem man*, *men s a' l hem man*, *pred i k s tol s hem man* m. fl. — Med en från Norge härstammande ordning anvisades efter de forna dansk-norska provinsernas införlivande med Sverige huvudsakl. i Göteborgs stift vissa löningsboställen ss. *pr ä st ä n k e s ä t e n*. Även i vissa andra delar av landet tillkommo sådana (Strängnäs stift 2, Linköpings stift 1, Lunds stift 1). Dessa övergå, sedan 1910 års prästerliga löneroglering trätt i kraft, successivt till vanlig prästerlig avlöningstillgång. Även enskilt donerade prästänkesäten finnas, vilka dock i regel ej äro prästerlig avlöningstillgång i lagens mening. — Genom 1910 års prästerliga lönelagstiftning ha prästerna skilts från brukningen av bostadsboställena, och alla boställen utarrenderas genom länsstyrelsernas försorg, dock med undantag för bostadsbyggnader för tjänst innehavare och tillhörande tomtområden (se *Pr ä s t l ö n*).

Prästdräkt, se *Kyrkoskrud* sp. 14 ff.

Prästernas vederlag, anslag till prästerliga tjänst innehavare av kronotiondespannmål (se *Grunds k a t t*) ss. ersättning för vid Gustav Vasas reduktion indragna löningsboställen (jfr *Kyrko e g e n d o m*). Ersättningen utgår sedan 1869 i penningar och, i den mån 1910 års lagstiftning vunnit tillämpning, till kyrkofonden. Se *Pr ä s t l ö n*.

Prästerskapets lönerogleringsfond, se *Pr ä s t l ö n*.

Prästerskapets änke- och pupillkassa, inrättning för pensionering av änkor och barn efter avlidna prästmän m. fl. ekklesia-

stika befattningshavare, grundad 1874.

Prästeståndet, det andliga ståndet, benämning på prästerskapet ss. stånd (jfr d. o.). Efter en häftig kamp trängde den kanoniska lagens principer om kyrkans frihet på 1200-t. igenom i Sverige, och ett verkligt P. uppstod, utrustat med stora privilegier, av vilka de främsta voro skattefrihet (se *Frälse* sp. 741 f.), domsrätt och rätt till kanoniska biskopsval genom domkapiteln. Typiskt för det medeltida P. var det sociala avståndet mellan det mäktiga högre prästerskapet, hierarkin, t. ex. biskopar och abboter, och de lägre prästerna. P. åtnjöt icke blott ekonomiskt välstånd och politiskt oberoende utan hade även del i statsmakten och var enl. medeltida åskådning rikets främsta stånd. Biskoparna blevo tidigt självskrivna till riksrådsämbeten. P:s medeltida glansperiod inföll under unionstiden. En av Sten Sture d. y. inaugurerad och av Gustav Vasa fullföljd kyrkopolitik i förening med reformationsrörelsen medförde dess försvagande. Genom Västerås recess 1527 upphävdes de flesta av dess särrättigheter, och biskoparna upphörde att vara medlemmar av rådet. De kommo dock fortfarande att delta i herremöten och riksdagar, till vilka senare nu även representanter för det lägre prästerskapet började kallas. Ståndet bekämpade lekmännens stigande inflytande över kyrkan (striden om "consistorium ecclesiasticum generale", se d. o.). I 1634 års R. F. bestämdes sättet för P:s representation på riksdagarna. Karl XI:s enväldsregim drabbade även P., som genom 1686 års kyrkolag fullständigt underordnades konungen. Såväl under frihets-

tiden som senare epoker fram till 1866 spelade P. en stor politisk roll. Genom privilegierna 16 okt. 1723 bekräftades P:s särrättigheter. Enl. såväl 1723 som 1810 års R. O. skulle P. vid riksdagarna bestå dels av självskrivna ledamöter (biskopar; från 1778 även pastor primarius), dels av valda prästmän, utsedda av sina kolleger. 1823 fingo även universitetet och Vetenskapsakademien representationsrätt i P. I samband med representationsreformen 1866 ersattes prästernas ständsrepresentation med kyrkans representation i kyrkomötet (se d. o.), varjämte P. genom § 114 R. F. tillförsäkrats sina återstående privilegier, för vilkas upphävande fordras kyrkomötets samtycke.

Prästexamen, den av 1686 års kyrkolag föreskrivna prövning, som av vederbörande domkapitel skall anställas med den som söker inträde i prästämbetet. P. härrör från en tid, då de blivande prästerna i allm. icke avlade någon akademisk teologisk examen och är nu i stort sett av blott formell karaktär. Vissa akademiska lärdomsprov medföra befrielse från P.

Prästfjärden, fjärd i Mälaren, mellan Selaön och Adelsö. P. förönar N. och S. Björkfjärdarna.

Prästgård, se Prästboställen och Prästlön.

Prästkodex, den gängse benämningen på den yngsta källskriften i Moseböckerna (se d. o. sp. 271 och Judisk litteratur sp. 236).

Prästkrage. 1. Se Chrysanthemum. — 2. Se Kyrkoskrud.

Prästlön. De viktigaste bidragen till P. ha av ålder utgjorts av församlingsavgifter. Dessa utgjordes av gammalt dels av en skatt å bruttoavkastningen av jordbruks-

näringen (*tionde*, se Grundskatt), vartill på 1760-t. kom tionde av bruk, kvarnar o. d., dels ock av avgifter för vissa kyrkliga förrättningar, ss. påskpenningar l. offer, avgifter för lysning, vigsel, barndop. Den andra huvuddelen av prästerskapets inkomster härflöt från *boställena* (se Kyrkoegendom och Prästboställen) samt *kronotiondespannmål*, anslagen ss. ersättning för vid Gustav Vasas reduktion indragna boställen (vederlagspannmål) l. ss. understöd. Till förenkling av de invecklade reglerna för församlingsavgifterna fastställdes under 1800-t. av K. M:t många frivilliga överenskommelser mellan församlingarna och deras präster (*löne- l. pastoraliekonventioner*). Ett allmänt ordnande av lönerna och löneavgifterna efter detta system åvägabragtes genom Kungl. förordn. 11 juli 1862 (för Sthlm Kungl. förordn. 1 nov. 1872). De *löne regleringar*, som därefter för varje pastorat fastställdes, skulle var och en gälla under 50 år. Den sista upphör 1941. Sedan till K. M:ts förfogande ställts vissa lönetillgångar (huvudsakl. boställen och skogsmedel), som kunde användas i löneutjämnande syfte, bildades 1868 prästerskapets *löne regleringsfond*. Dennas huvudsakliga uppgift var att genom lönetillskott utfylla lönerna för svagt avlönade präster. Av vissa skogsmedel bildades 1876 *de eklestiska boställenas skogsfond*, av vilken en del överförts till prästerskapets löne regleringsfond och resten använts för skogliga ändamål. År 1869 indrogos kronotiondeanslagen till statsverket mot ersättning i penningar till vederbörande tjänst innehavare. — Genom *lagstiftningen 9 dec.*

1910 ha helt nya grunder införts för prästerskapets avlöning. Alla boställen utarrenderas i författningssenlig ordning, även de gamla bostadsboställena, å vilka blott undantages plats för prästgård med trädgård och planteringsland åt där bosatt tjänst innehavare. Skogen å boställena ställes under skogsstatens omedelbara vård och förvaltning. Den utarrenderade jorden, vars avkastning ingår till avlöningstillgångarna, benämnes lönebo-ställe. Till en för den prästerliga organisationen i hela riket avsedd, av statskontoret förvaltd fond, kyrkofonden, ingår ersättning från statsverket för den indragna tertialtionen, årlig ersättning av statsverket för förut utgående statsanslag till prästerskapet (i spannmål och penningar), arrende av vissa indragna boställen, skogsmedel från lönebo-ställen med vissa undantag m. m. Till kyrkofonden ha överförts prästerskapets löneregleringsfond och de ecklesiastika boställenas skogsfond. Till bestridande av de i särskild ordning för 20-årsperioder — i förhållande till församlingarnas areal och folkmängd m. m. — fastställda lönerna för det ordinarie prästerskapet i varje pastorat användas dels församlingsavgifter ej överstigande 3 öre per 10-tal inkomstkröner i pastoratet, dels andra lokala avlöningstillgångar (arrendeinkomster, fondräntor, ersättning av kyrkofonden för influtna skogsmedel m. m.). Därest dessa medel ej åtgå för ändamålet, inlevereras överskottet, dock icke församlingsavgifter, till kyrkofonden. Äro medlen i fråga ej tillräckliga, utdebiteras ytterligare församlingsavgifter till erforderligt belopp. För utdebitering utöver

6 öre per 10-tal inkomstkröner utgår dock, med visst undantag, ersättning av kyrkofonden. Bland kyrkofondens utgifter märkas, utöver vad ovan nämnts, skjutsbidrag, emeritilöner (pensioner) och anslag till e. o. präster. — Betr. det e. o. prästerskapets avlöning gäller en Kungl. förordn. 18 april 1914.

Prästmöte, sammanträde av ett stifts präster. P. skall hållas minst vart sjätte år för avhandlande av teologiska frågor och dryftande av stiftets angelägenheter. Den av biskopen till preses utsedde prästen framlägger inför P. en prästmötesavhandling, som bildar utgångspunkten för en diskussion.

Prästordnar, en grupp bland munkordnarna inom romersk-katolska kyrkan. P. äro sammanlutningar av präster (med kloster- och asketliv), verksamma för något speciellt syfte. De mest bekanta P. äro dominikaner och jesuiter.

Prästost, gammal svensk ostsort, förr beredd vid de småländska prästgårdarna, tillverkas nu av några få mejerier. Är helfet, hård, ystad vid 28°—30° C., eftervärd till 40°—42° samt lagrad, tills den fått amper smak.

Prästval. I gamla kyrkan utsågos presbytererna (se d. o. 1) efter hand genom samverkan mellan klerus, församling och biskop. I germanska stater tillsattes prästen under den tidigare medeltiden i stor utsträckning av den l. de personer, som uppfört och därför ansågos äga kyrkan. Så småningom blev emellertid biskopen den ensamt bestämmande (så alltså i katolska kyrkan). Luther åsyftade ett återupprättande av församlingens inflytande, men i praktiken trädde i de lutherska

statskyrkorna regenten i biskopens ställe. Under 1800-t. har dock församlingens valrätt i stor utsträckning börjat tillämpas, liksom redan tidigare i vissa reformerta kyrkor. I Sverige har allmogen ända från den medeltida kyrkans grundläggningsperiod haft avgörande inflytande vid P. Då en strängare kyrklig organisation infördes, gjordes även hos oss biskop och domkapitel anspråk på tillsättningsrätten, men denna blev av blott formell natur (prövning och utnämning, med tiden även upprättande av förslag samt givetvis installation), medan folket alltjämt bibehöll sin valrätt oförkränkt. Detta är upphovet till de sedermera s. k. k o n s i s t o r i e' l l a pastoraten (där domkapitlet utfärdar fullmakt för den av församlingen valde). Undantag utgjordes av de fall, där enskild jordägare hade patronatsrätt (se d. o.), de s. k. p a t r o n e' l l a pastoraten, vartill i nyare tid kommo de, där K. M:t förbehöll sig rätt att utnämna någon av de föreslagna l. ock extra sökande, de s. k. r e g a' l a (d. v. s. kungliga) pastoraten. 1910 blevo samtliga dåv. regala pastorat konsistoriella. I gengäld ha från 1922 de forna patronella pastoraten förvandlats till regala. Ordningen vid tillsättande av kyrkoherdetjänst är sålunda nu i stort sett den, att sedan tjänsten av domkapitlet ledigförklarats och sökande anmält sig, domkapitlet å förslag uppsätter de tre till tjänsten mest meriterade, vilka, sedan förslaget vunnit laga kraft, provpredika, varpå efter frågodag följer församlingens val. Därvid har envar vid kyrkostämman röstberättigad rösträtt (se K o m m u n s p. 1052). Har "fjärde prov-

predikant" (se d. o.) icke kallats, utfärdar slutligen domkapitlet, sedan valet vunnit laga kraft, fullmakt för den, som erhållit högsta röstetalet. Däremot går utnämningensrätten till K. M:t, om församlingen kallat fjärde provpredikant, likaså utan vidare efter föregånget val i f. d. patronella pastorat (se ovan; jfr även *Extra ansökningsrätt*). Vissa pastorat ha privilegiet att utan ansökan kalla präster till avläggande av prov, varpå de tre, som vid valet erhållit högsta röstetal, uppsättas å förslag och K. M:t utnämner någon av dessa. Komministertjänster tillsättas alltid, efter föregången ansökan och val, av domkapitlet, även i de fall, då fjärde provpredikant kallats. Prästtjänster vid sjukhus, fängelser samt svenska församlingar och beskickningar i utlandet tillsättas i särskild ordning. E. o. präster, adjunkter (se *Pastorsadjunkt*), missiveras utan församlingens hörande av domkapitlet. Se vid. *Indigenatsrätt* och *Prebende*.

Prästvigning, ordination, invigning till prästämbetet. Inom romersk-katolska kyrkan uppfattas P. ss. ett sakrament. — P. sker i Sverige i domkyrka och förrättas av biskopen. För att få prästvigas fordras godkända examina, frihet från vissa lyten, uppnådda 23 års ålder samt fullgjord värnplikt.

Præ'stö. 1. Amt i Danmark, omfattande s.ö. Själland jämte Möen och flera mindre öar. 1,693 kvkm. 115,000 inv. — 2. Stad i P. 1, vackert belägen på s.ö. Själland vid Fakse-Bugts innersta del, *Præstøfjord*. 1,500 inv. — P. är känt sedan 1300-t.

Prövningskommitté, äldre benämning på prövningsnämnd.

Prövningsnämnd, den för varje län och Stockholms stad tillsatta nämnd, som har att pröva besvär över taxeringsnämndernas beslut. P:s arbete skall vara avslutat årligen senast 10 okt. (i Sthlm 31 okt.). Ledamöterna, minst 8, högst 15, utses av länsstyrelsen, resp. Ö. Ä., bland av taxeringsnämnderna föreslagna personer. Ordf. är landshövdingen, resp. över- l. underståthållaren. Är han hindrad, väljer nämnden själv ordf. Kronoombud är landskamreren resp. kamreren för upp- bördssärenden. Från P. sändas taxeringslängderna och P:s ändringar till häradsskrivare och magistrater för debiteringens verkställande. Senast 10 nov. och i Sthlm senast 20 nov. skola utdrag av P:s protokoll sändas till varje skattskyldig, vilkens taxering varit föremål för ändringsbeslut. P. utser inom sig en särskild nämnd av 3 ledamöter med 2 suppleanter att avgöra besvär, som kunna föreligga till prövning, innan nästa ord. P. sammanträder. Besvär över P:s beslut inlämnas senast 31 dec. hos länsstyrelsen för att tillställas Kammarrätten.

Ps., förk. för psalm och för Psaltaren.

P. S., se **P o s t s k r i p t u m**.

Psalm (av grek. *psalmo's*, till strängospel sjungen sång; jfr **P s a l t e r i u m**). 1. Från Septuaginta beteckning för sång i Psaltaren (se d. o.). — 2. Beteckning för de sånger av kyrklig karaktär, som alltifrån reformationen sjungas i gudstjänsten av menigheten l. brukas till privat uppbyggelse. Till den lutherska P:s väsen hör en viss höghet och värdighet, som skiljer den från den "andliga visan".

Psalmbok, sångbok, innehållan-

de ett kyrkosamfunds psalmer (se d. o. 2). Bland svenska lutherska P. märkas Olaus Petris *Svenska songer eller wisor* (1526), den karolinska P. av 1695 (med bidrag av bl. a. Spegel och Svedberg) samt den väsentligen av J. O. Wallin skapade 1819 års P. Under senare decennier ha ett flertal förslag till reviderad P. utarbetats men utan att vinna anklang. 1921 tillätos ett antal nya psalmer vid sidan av 1819 års P.

Psalmi'st, psalmdiktare, psalm- sångare. — **Psalmisten**, benämning på konung David, som tillskrivits en mängd bibliska psalmer.

Psalm'o'dikon (av grek. *odiko's*, hörande till sång), ett av prosten J. Dillner 1830 konstruerat primitivt stråkinstrument med en sträng, avsett främst att ackompanjera psalmsång.

Psaltare, se **P s a l t e r i u m**.

Psaltaren (av grek. *psalterion*, strängospel, sångsamling), den judiska församlingens gamla sång- och bönbok, i den hebreiska kanon upptagen bland "skrifterna" (se **B i b e l** sp. 1432). Enl. överskrifterna skulle flertalet psalmer härröra från David och hans tid. David själv skulle sålunda ha författat 73, Asaf (1 Krön. 6:39) 12, Koras söner (se d. o.) 11, Etan (1 Krön. 6:44) 1, medan 1 psalm härledes från Mose, 2 från Salomo och 50 (urspr. 48) äro namnlösa. Dessa författaruppgifter äro emellertid, ss. flera omständigheter visa, mycket sent tillkomna och sammanhänga tydligen med judendomens i Krönikeböckerna kodifierade ohistoriska föreställning om David och hans tid. Psalmer- nas eget innehåll (profetisk påverkan, motsättningen mellan fromma och ogudaktiga m. m.) hänvisar övervägande till tiden

efter fångenskapen. De flesta torde härröra från 500—300-t. f. Kr., men enstaka ha sannolikt tillkommit ännu på mackabéertiden. Trol. efter mönstret av Moseböckerna ha psalmerna slutligen grupperats i 5 "böcker" (1—41, 42—72, 73—89, 90—106, 107—150). Jfr *J u d i s k l i t t e r a t u r* sp. 238.

Psalte'rium (lat., av grek. *psalte'ron*, strängospel, av *psal'lein*, knäppa på strängar), *psal'tare*, ett urspr. orientaliskt, under medeltiden till Europa införd stränginstrument, bestående av över en resonanslåda spända strängar, som knäppas med plektron l. fingrarna. P. användes inom den europeiska konstmusiken till in på 1500-t.

Psa'mmetik, tre egyptiska faraoner. Jfr *E g y p t e n* sp. 753.

Psammi't, sand och ur sand uppkomna bergarter.

Psefi't, grus och av grus bildade bergarter (konglomerater).

Pseud(o)- [pse'v-] (av grek. *pseude's*, ljugande, falsk) förekommer ofta i sms. i bet. oäkta, falskeligen föregiven.

Pseudo-Basi'lius [pse'v-], namn, som givits en okänd författare till några mera betydande alkemistiska skrifter, förr tillskrivna *Basilus Valenti'nus*, en benediktinmunk omkr. 1400.

Pseudo-Ge'ber [pse'v-], okänd författare till några arabiska alkemistiska skrifter, tidigare tillskrivna en arab Geber (se d. o.) och innehållande föreskrifter för framställning av preparat och beskrivning på kemiska operationer, bl. a. omvandlingen av oädla metaller till guld.

Pseudoisido'riskadekreta'lerna [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk), en på 800-t. publicerad samling av dekretaler och kyrko-

mötesbeslut, som angavs vara gjord av "Isidorus Mercator". Härmed åsyftas trol. Isidorus av Sevilla, som gällde ss. förf. till en i P. använd äldre lagsamling. P. äro dock en nydiktning, resp. förfalskning av äldre material, åsyftande att visa, att kyrkan från äldsta tider varit oberoende av staten och att påven städse varit kyrkans erkände herre. P. torde ha tillkommit i Frankrike (jfr *H i n k m a r*). Deras äkthet bekvämlades redan på 1300-t., varpå förfalskningen klart påvisades i Magdeburgcenturierna.

Pseudoklassici'sm [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk), en huvudsakl. i svenskt språkbruk förekommande benämning på franskklassicismen.

Pseudomeri' [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk, och *me'ros*, del), se *T a u t o m e r i*.

Pseudomorfo's [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk, och *morfo'sis*, formning), en omvandling av ett mineral i ett annat under bibehållande av den ursprungliga kristallformen. — *P a r a m o r f o ' s* är omvandling av kristallformen under bibehållande av kemiska sammansättningen.

Pseudony'm [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk, och *o'nyma*, namn), antaget namn, under vilket en författare stundom utger sina arbeten.

Pseudopo'dier [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk, och *pus*, fot), se *R h i z o p o d a*.

Pseudosko'piska företeelser [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk, och *skopci'n*, se), en grupp av synvillor (se d. o.), vilka icke bero på abnorma förhållanden hos en individ, utan uppträda i varje normalt öga.

Pseudosu'chia [psevv-], en grupp fossila, ödle- l. krokodil-

lika, $\frac{1}{2}$ —2 m. långa Kräldjur med kroppen vanl. skyddad av ett hudpansar av benplattor. P. levde under triasperioden. Mest känd är *Aëtosaur'us ferrat'us*, av vilken 24 exemplar upptäcktes 1875 nära Stuttgart i en 2 kvm:s sandstensplatta.

Pseudosymmetri' [psev-] (av grek. *pseude's*, falsk) uppkommer, om kristaller l. kristallkombinationer av lägre symmetrigrad i sina vinklar komma de för högre symmetrigrader karaktäristiska vinklarna nära.

Pseudotuberkulo's [psevv-] (av grek. *pseude's*, falsk), sjukliga förändringar hos husdjur, bestående av knappnålshuvudtill hampfröstore l. större, gråvita knutor i vissa inre organ, ss. lever, mjälte, lungor och njurar. Erinra om tuberkler men orsakas av mögel- l. jästsvampar, zooparasiter l. bakterier. Benämningen användes även om en del specifika infektionssjukdomar med liknande symtom. En dylik förekommer (stundom farsotartat) hos kaniner, marsvin, råttor och harar, en annan hos får.

v. **Psilander**, Gustav, f. 1669, d. 1738, amiral, utkämpade under Stora nordiska kriget som kapten en tapper konvojstrid 1702 i Engelska kanalen mot en överlägsen engelsk styrka. Ss. landshövding på Gotland bekämpade han 1716 ryssarna. Han blev 1734 president i Amiralitetskollegium.

Psilander, Hjalmar, f. 1869, språkforskare, prof. i tyska språket i Uppsala 1906. Bland P:s arbeten märkes *Die niederdeutsche Apokalypse* (1901).

Psilomela'n, mangansuperoxid, MnO_2 , med varierande mängder bariumoxid, manganoxidul, vatten m. m. Svart. Bildar ofta stalakti-

ter, dropp- l. njurformiga bildningar. Viktig manganmalm.

Psilophyta'les, ett slags ormbunksväxter, örter med rotstock och rhizoider men ofta utan rötter, vanl. dikotomiskt förgrenade stjälkar utan l. med små blad samt toppställda sporangier. Jfr Paleontologi sp. 1531.

Psio'l, vänsterbiflod till Dnjepr, Ryssland. 680 km.

Pskov, Pleskov. 1. Guvernement i Nordvästra området, Ryssland. 43,000 kvkm. 1,3 mill. inv. — 2. Huvudstad i P. 1, vid Velikaja, nära dess utlopp i Peipus. Katedralen, grundad på 1100-t., är i sitt nuv. skick från 1600-t. Järnvägsknut på banan Wilna—Leningrad. 31,000 inv. — P. är en av Rysslands äldsta städer. Det var under senare medeltiden en oberoende stadsrepublik, drev stor östersjöhandel och tillhörde Hansan. Under Moskvas värde (från 1510) gick P. tillbaka.

Psko'vska sjön, se Peipus.

Pso'ra, grek., skabb.

Pso'risis (grek., skabbighet), se Hudsjukdomar sp. 970.

Psy'ke (grek. *psyke'*), själ, själsliv. I grek. myt. personifikationen av den mänskliga själen. Kärleken mellan Eros (Amor) och P. är en filosofisk (nyplatonisk) allegori. P. framställes av den grekiska och grekisk-romerska konsten som en späd jungfru, vilken Eros än omfamnar och kysser, än grymt pinar.

Psykiatri' (av grek. *psyke'*, själ, och *iatr'ci'a*, läkekonst), läran om sinnessjukdomarna och deras botande.

Psy'kisk (jfr Psyke), vad som hänför sig till själen och själslivet (motsats: fysisk kroppslig). — Psykisk check, stundom kvarstående störning av själslivet genom i

detsamma djupt ingripande upp-
levelser. — **Psykisk forskning** har i modernt språkbruk,
särskilt genom det 1882 i Eng-
land bildade *Society for psychological*
Research, kommit att specialise-
ras till utforskandet av spiritis-
mens och oekultismens företeelser
och därmed sammanhängande
problem, ss. clairvoyance och
telepati. 1909 bildades i Uppsala
på initiativ av S. Alritz, när-
mast för hithörande forsknings-
uppgifter, *Institutet för psykolo-
gisk forskning i Uppsala*.

Psykoanaly's (av grek. *psyke'*,
själ), en av J. Breuer och S.
Freud utformad metod att upp-
spåra tillståndskomplexer inom
det undermedvetna själslivet,
vilka genom den starka känslö-
betoning, som i upplevelsens ögon-
blick beledsagade dem, fortsätta
att göra sig påmint, även sedan
de genom undanträngning förpas-
sats ur medvetandet nedanför
dess "tröskel" (jfr **Psykofysi-
k**). De härav vållade psykiska
obehagen anses skola ge med sig,
om man genom P. åter kan få
dem in i det medvetnas regioner
och tvinga dem att i erinringens
ögonblick där urladda sin känslö-
betoning, "avreagera sig". Värdet
av denna med P. förbundna
psykoterapi' är starkt om-
debatterat, liksom även de till-
lämpningar, som gjorts av P. in-
om pedagogiken och ss. metod för
drömtydning (se **Dröm**) l. ss.
mytologisk och litteraturpsykolo-
gisk forskningsmetod.

Psykofysik (av grek. *psyke'*,
själ, och *fy'sis*, natur), den forsk-
ning, som söker utforska "de
lagar, enl. vilka själ och kropp
sammanhänga med varandra"
(Fechner). P. sysslar spec. med
förhållandet mellan retning (se
d. o.) och förnimmelse (se **Sin-**

nesfysiologi). E. H. Weber
uppställde en lag, enl. vilken den
tillväxt i retningens styrka, som
skall kunna framkalla en nått och
jämnt märkbar tillväxt i en där-
emot svarande förnimmelsestyrka,
för varje sinne har konstant vär-
de. Fechner (se d. o.) formulerade
lagen så, att förnimmelsestyrkans
tillväxt är proportionell mot ret-
ningsstyrkans logaritm l. att den
förra tilltar i aritmetisk pro-
gression, om den senare tilltar i
geometrisk. Denna formel har be-
tecknats som Weber-Fechnerska
lagen. Modern P. har till uppgift
att undersöka detta av Fechner
definierade kvantitativa samman-
hang mellan retningsstyrka och
förnimmelsestyrka, varvid stor
betydelse tillkommer det värde en
retning måste äga för att kunna
åstadkomma en nått och jämnt
märkbar förnimmelse (förnim-
melsetröskel l. medvetandets trös-
kel). — **Psykofysisk**, som
samtidigt hänför sig till det and-
liga och kroppsliga.

Psykog'nesis (av grek. *psyke'*,
själ, och *ge'nesis*, födelse), läran
om den psykiska utvecklingen hos
människan och djuret. — Adj.
psykoge'n användes spec. in-
om psykiatrin ss. karaktäriseran-
de orsakssammanhanget för vissa
sinnessjukdomar ss. väsentligen
varande av psykisk art.

Psykogra'f (av grek. *psyke'*,
själ, ande, och *gra'fein*, skriva),
"andeskrivare" l. **plansche'tt**.
För att vid borddansen (se d. o.)
ersätta bokstaveringen med knäck-
ningar har man anordnat en P.
t. ex. genom att på ett papper
uppskriva alfabetet samt låta
"mediet" l. "medierna" beröra
ett dricksglas l. ock en visarappa-
rat, som kan markera bokstäver-
na med ett blyertsstift l. direkt
skriva meddelandena.

Psykografi' (av grek. *psyke'*, själ, ande, och *gra'fein*, skriva), den psykologiska forskning, som inriktar sig på beskrivning och analys av en enskild individs psykiska struktur och utveckling. — **P s y k o g r a' m**, en genom psykografi erhållen karaktäristik av en persons individualitet.

Psykologi' (av grek. *psyke'*, själ, och *lo'gos*, lära), läran om själen och själslivet. Ss. mera självständig vetenskapsgren möter P. först hos **A r i s t o t e l e s** (se d. o. sp. 642). Som vetenskaplig term har P. först använts av aristotelikern **M e l a n k t o n**. Under benämningen **a n t r o p o l o g i** (se d. o.) möter sedan P. stundom ända fram till vår egen tid, ss. hos **B o s t r ö m** och hans lärjungar. Först genom **C h r. W o l f f s** *Psycholo'gia empirica* (1732) och *Psychologia rationalis* (1734) vann termen vetenskaplig hävd. Med *rationalell P.* förstod **W o l f f** vetenskapen om själen ss. en substantiell princip och om dess förhållande till kroppen samt om härledningen av de särskilda själsförmögenheterna ur själens allmänna väsen. Numera är termen *metafysisk P.* vanligare i fråga om hithörande problem. Den *empiriska P.* hade åter att utgå från de särskilda själsförmögenheternas i erfarenheten givna verksamhetsyttringar samt att ur dem söka utforska själens lagar och allmänna väsen. Redan bland den wolffska filosofins anhängare, de tyska upplysningsfilosoferna, blev P. väl tillgodosedd ss. en rent empirisk vetenskap, liksom ock inom den samtida franska upplysningsfilosofin samt 1600- och 1700-t:s engelska filosofi. Genom införande av experimentella och komparativa forskningsmetoder

har P. blivit en med de naturvetenskapliga specialdisciplinerna jämbördig fackvetenskap. — *Föremål* för P:s forskning var i äldre tider huvudsakl. själslivet hos fullt utvecklade, normala individer, närmast med hänsyn till det för dem gemensamma, det allmänmänskliga, till skillnad från det individuella och det för vissa individgrupper egenartade. Även den moderna P. har sin tyngdpunkt i vad man med dessa restriktioner kan kalla *individualpsykologi*. Andra grenar ha dock tillkommit, så att det uppstått en *kollektivpsykologi*. Med föregångare ss. **M. L a z a r u s** (f. 1824, d. 1903), **F r a z e r** och **H. S p e n c e r** har **W. W u n d t** med anknytning till **L a z a r u s'** terminologi i *Völkerpsychologie* (4 bd, 1900—06; Folkpsykologi) avhandlat "folksjälen" struktur och utveckling. Till kollektivpsykologi hör ock studiet av vad **G u s t a v e L e B o n** kallat *massans psykologi*, ett område, som ock företrädes av engelsmannen **W. M' D o u g a l l** (f. 1871) bl. a. i *The Group Mind* (1920; Gruppens själsliv, 1925). Även inom individualpsykologin ha viktiga specialdiscipliner utformats. **D. T i e d e m a n n** blev banbrytare för *barnpsykologi* (och *ungdomspsykologi*), som genom **W. P r e y e r**, **G. S. H a l l**, **W. S t e r n**, **E. T h o r n d i k e** m. fl. fått stor betydelse för pedologi och pedagogik. Den *differentiella P.*, utbildad särskilt genom **W. S t e r n**, söker bestämma den typiska egenarten hos vissa grupper av individer, t. ex. psykiska differenser mellan män och kvinnor, det karaktäristiska för snillrika individer, för förbrytare (*kriminalpsykologi*, se **K r i m i n o l o g i** och **L o m b r o s o**). Amerikaner-

na J. M. Baldwin (f. 1861) (*Mental development in the child and the race*, 1896) och E. A. Kirkpatrick (f. 1862) (*Genetic psychology*, 1909) m. fl. ha spec. gjort jämförande studier över själslivets utvecklingsstadier hos individ och släkte, *genetisk P.* Redan inom den tyska upplysningsfilosofin hade genom H. Š. Reimarus uppstått en vetenskaplig *djurpsykologi*, vilken under 1800-t. utvecklades genom Ch. Darwin, G. J. Romanes m. fl., inom samtiden bl. a. av E. Wasmann, E. Thorndike och W. Köhler (f. 1887). — En egenartad disciplin är studiet av själslivet under abnorma förhållanden, hos individer med defekt sinnesutrustning genom blindhet l. dövhet l. båda i förening, hos individer, försatta i hypnos, samt hos sinnessjuka. Šs. sidodisciplin till psykiatrin står *patologisk P.*, *psykopatologi*, företrädd bl. a. av Th. Ribot, G. Stör-ring och B. Gadelius. — P:s *metodik* ss. empirisk vetenskap är baserad på mera omedelbar iakttagelse av själslivet, på komparativa studier, ss. inom genetisk psykologi och psykopatologi, samt på experimentella iakttagelser. *Experimentalpsykologin* framträdde på allvar på 1800-t. genom E. H. Webers och G. Th. Fechners *psykofysik* på ett mera spec. område, senare genom W. Wundt's *fysiologiska P.*, i vilken fysiologins arbetsmetoder mångsidigt tillämpats. Bland experimentalpsykologins övriga märkesmän märkas G. E. Müller, A. Lehmann och K. Stumpf. — En *praktisk l. tillämpad P.* har uppstått i samband med pedagogik, psykoterapi (jfr *Psykiatri* och

Psykoanalys) samt yrkesrådgivning (jfr *Psykoteknik*). — *Psykolog*, idkare av psykologin som vetenskap; kännare l. skildrare av själslivet. — *Psykologisk*, som avser själslivet. "Det psykologiska ögonblicket", rätta stunden för att verka i ett visst syfte.

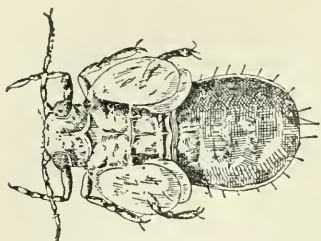
Psykologisk yrkesprövning, se *Psykoteknik*.

Psykologi'sm (jfr *Psykologi*), enl. vissa filosofer en ståndpunkt, som vill basera hel^l filosofin på psykologi, enl. andra en strävan att förklara logikens lagar och etikens samt därmed jämförliga vetenskapers värdeomdömen enbart ur psykologiska förutsättningar, enl. andra en med subjektivism (se d. o.) l. subjektiv idealism likbetydande term.

Psykopati' (av grek. *psyke'*, själ, och *patos*, lidande), sinnessjukdom. — Adj.: *psykopatisk*. — *Psykopatt*, person, lidande av psykopati. — *Psykopatologi'*, läran om sinnessjukdomarna.

Psyko's (av grek. *psyke'*, själ), sinnessjukdom (se d. o.); i vidare bemärkelse upprört sinnestillstånd med stark mottaglighet för suggestion (t. ex. masspsykos).

Psykoteknik (av grek. *psyke'*, själ, och *te'kne*, konst), H. Münsterbergs beteckning för psykologins praktiska användning i kulturuppgifternas tjänst. Enl. Münsterberg räknas till P. även t. ex. pedagogik och psykoterapi. alltså ej blott discipliner med i populär mening "teknisk" orientering genom sin referens till industri, handel, kommunikations- och militärväsen. Språkbruket har dock avgjort tenderat att inskränka P. till sistnämnda områden och att däri se en arbetsvetenskap. Inom in-

Psyllina. Larv av äpplebladloppa.

dustrin fann P. en anknytning i Taylorsystemet (se d. o.) med dess strävan att öka det industriella kroppsarbetets effektivitet genom att utröna dess beroende av maskintekniska anordningar, av variationer i arbetarnas fysiologiska och psykologiska arbetsförhållanden och av deras individuella anlag. Särskilt ur denna synpunkt blir P. en psykologisk yrkesprövning, vilken avser att sätta rätte mannen på rätta platsen, och får vissa beröringspunkter med intelligensmätning (se d. o.). — Spec. i Amerika och även i Tyskland spelar P. en framträdande roll vid uttagning av bl. a. sådana yrkesmän som flygare, spårvagnsförare, ångbåtsbefälhavare. I synnerhet för flygare spelar härvid kroppens känslighet för lägeförändringar stor roll. De vanliga proven gälla uppmärksamhet och reaktion (se dessa ord). Psykotekniska yrkesprov ha även införts vid en mängd storindustriella företag. I Köpenhamn, där A. Lehmann redan för bortåt tio år sedan anställde psykotekniska telefonist- och flygarprov, finnes numera ett självständigt institut för yrkesprövning. I Sverige tillämpades av S. Alrutz i Uppsala 1920—24 en modern metodik för flygarprövningar, vilken med modifieringar av A. Herrlin är före-

slagen att överföras till flygskolan. F. ö. är P:s metodik för yrkesprov ännu under utredning.

Psykoterapi' (av grek. *psyke'*, själ, och *terapi'a*, behandling, vård), psykisk läkekonst, spec. använd vid vissa nerv- och sinnessjukdomar med psykogent ursprung. En mera speciell metod är *psykoanalys*. Även ss. suggestionsbehandling i form av hypnotism (se d. o.) användes P. fortfarande på sina håll. Besläktad härmed är Couémetoden o. a. spec. i Amerika använda metoder (*mindeure*), huvudsakl. grundade på suggestion (se d. o.).

Psykrom'e'ter (av grek. *psykro's*, kylig, och *metrei'n*, mäta), se *Fuktighet smätare*.

Psylli'na, en grupp skinnbaggar v underordn. *Homoptera*. Till P. höra bladloppor och mjöllöss, vilkas larver leva parasitiskt på blad. *Bladlopporna* likna små stritar. Larverna avsöndra ofta ett ulligt, vaxartat sekret och framkalla stundom gallbildningar. Deras ekskrementer likna ofta honungsdagg. Många äro skadedjur, ss. *äpplebladloppan*, *Psylla mali*, vars larver ofta uppträda massvis på äppleträd, på *ronbladloppor*, två *Psylla*-arter, på päronträd, och *Trioza viridula*, vars larver orsaka hopskrynkling av morotplantans blad (*kruvsjuka*). De bekämpas genom besprutning med karbolineum. — Mjöllössen ha kroppen överdragen av ett mjölligt sekret. Larverna likna sköldlöss. En art påträffas ofta ss. skadedjur i växthus.

Pt, kemiskt tecken för en atom platina.

Ptah, fornegyptisk gudomlighet, dyrkades som högste lokalgud i Memfis. P:s heliga djur var Apistjuren (se d. o.).

Pteridophyta, se Ormbunksväxter.

Pteridospermae, *Cycadofilices*, de äldsta kända fröväxterna, intogo en mellanställning mellan ormbunkar och cykadéer. De hade ormbunkslika blad med sporangier samt utbildade efter befruktning frön. Jfr Paleontologi sp. 1531.

Ptolemaïos. 1. Tretton faraoer av Egypten, av Ptolemaïernas dynasti, grundad av diadoken P. I, d. 283 f. Kr., och reg. till 31 f. Kr. (se Egypten sp. 758 f.). — 2. Klaudios P., egyptisk-grekisk astronom, verksam i Alexandria omkr. 140 e. Kr., framlade i sitt arbete *Almagest* de före honom (huvudsakl. av Hipparkos) gjorda observationerna och framförda idéerna i samlad och systematiserad form, bl. a. de av P:s egna observationer stödda teorierna om den epicykliska rörelsen och om jorden som världssystemets (se d. o.) centrum. Arbetet innehåller även den äldsta till vår tid bevarade stjärnkatalogen. P. är den mest bekanta, fastän ej den mest betydande av forntidens astronomer. — P:s arbete *Geografike hyphesis*, med bl. a. 8.000 ortbestämningar och beskrivning av två koniska kartprojektioner, har haft stor betydelse.

Ptomai'n (av grek. *pto'ma*, död kropp), se **Toxin**.

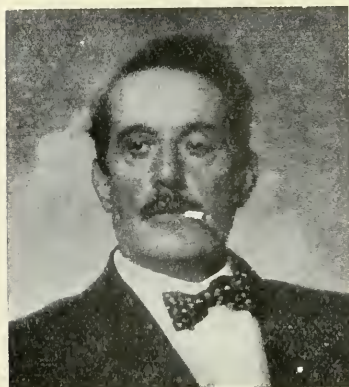
Ptyali'n (av grek. *pty'alon*, saliv), se **Enzym** sp. 1106 och **Matsmältning**.

Puberte't (lat. *pube'rtas*, av *pu'bes*, hårväxt), könsmognad, övergångsåldern, den tidsperiod, då individens förmåga att fortplanta arten utvecklas. Hos människan föregås P. omedelbart av den s. k. 2:a sträckningsperioden (hos mannen vid 14—16 år)

hos kvinnan vid 12—14 år) med stark längd- och viktsökning (1:a sträckningsperioden omfattar 6—7-års-åldern). P. utmärkes av ökad utveckling av de primära och framträdande av de sekundära könskaraktärerna. Hos *mannen* inträffar P., manbarheten, vid 14—16-års-åldern. I testiklarna uppträda spermatozoer, hårväxten tilltar (blygdhår, hår i armhålorna, skägg), stämman fördjupas (målbrott) genom struphuvudets och stämbandens förstoring, muskulatur och benstomme bli kraftigare. Könsdriften förstärkes, och andra psykiska förändringar följa i samband därmed. — *Kvinnans* P. inträffar i 13—15-års-åldern (med stora individuella och rasbetingade variationer) och visar sig i menstruationernas (se d. o.) uppträdande i följd av äggstockarnas utveckling. Bröstkörtlarna svälla, och underhudsfettväven tilltar, så att kvinnans mjukare kroppslinjer uppstå. Bäckenet antar de vidare, kvinnliga proportionerna, hår uppträda vid blygden och i armhålorna, könsdriften ökas, och psyket förändras. — P. påverkas sannolikt av inresekretoriska element, hos mannen trol. av Leydigiska cellerna, hos kvinnan antagl. av vätskan i Graafska folliklarna och av gula kropparna (se **Könskörtlar**). — För tidig P. anses sammanhänga med förstoring av tallkörteln och ökning av binjurebarken. Jfr **Inresekretion** och **Kastration**.

Pu'bes (lat., hårväxt), blygd (jfr **Könsorgan** sp. 76).

Publice'ra (lat. *publica're*), offentliggöra; ge ut i tryck. — **Publici'st**, pressman, tidningsman. — **Publici'stisk**, hörande till skriftställeriet (i tidningar och tidskrifter) l. tidnings-

Giacomo Puccini.

väsendet. — *Publicité't*, tidningsmannaverksamhet, tidningsväsen; offentlighet.

Publicistklubben, en i Sthlm 1874 bildad sammanslutning, som från att till en början ha utgjorts endast av Stockholmspressens medarbetare så småningom utvecklats till en hela svenska tidningspressen omfattande organisation med sex kretsföreningar utanför Sthlm. P. behandlar frågor av intresse för pressen och pressmännen, vakar över pressens självständighet m. m.

Publicité't, se *Publicera*.

Publik (lat. *pu'blicus*). 1. Offentlig, allmän. — 2. P., *pu'blikum*, läse-, åhörar-, åskådarkrets.

Publika'ner (lat. *publica'ni*, av *pu'blicum*, det offentliga; statsinkomst), i Romerska riket personer, vanl. av riddarståndet, som förpaktade statsinkomsterna l. på entreprenad åtogo sig statsarbeten. Deras agenter och uppbördsmän, även kallade P., gjorde sig ofta förhatliga genom utpressningar och orättmätiga pålagor.

Publikatio'n (jfr *Publicera*), offentliggörande; utgivande av en skrift; den utgivna skriften.

Om P. av lagar och förordningar se *Kungörelse*.

Publik internationell rätt, se *Folk rätt*.

p. u. c., förk. för post urbem conditam.

Puccini [pottji'-], *G i a c o m o*, f. 1858, d. 1924, italiensk tonsättare. P., vilken med anslutning till den av Mascagni (se d. o.) införda lyriskt-veristiska riktningen inom operan skapade en av melodisk rikedom och livligt sinne för dramatiska effekter kännetecknad stil, hör till samtidens främsta dramatiska tonsättare. Av hans produktion märkas särskilt följande verk (alla uppförda i Sthlm): *Bohème* (1896), *Tosca* (1900), *Madame Butterfly* (1904) och de tre enaktarna *Manteln*, *Syster Angelica* och *Gianni Schicchi* (1919).

Puchstein [po'chsjtajn], *Otto*, f. 1856, d. 1911, tysk klassisk arkeolog, 1896 prof. i Freiburg och 1905 i Berlin, utgav bl. a. tills. med Koldewey, *Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien* (2 bd, 1899) samt var initiativtagare till och ledare för utgrävningen av *Boghazköi* i *Mindre Asien*.

Puck [eng. utt. pøkk] (eng., besläktat med *Puke*, se d. o.), figur i den engelska folktron, närmast ett slags gårdsvätte l. tomte, ett godlynt men nyckfullt väsen, som ömsom gör ofog, ömsom nytta i huset. I *Shakspers* *Midsommarnattsdrömmen* har han därjämte karaktären av ett skälmskt naturväsen.

Puck, en i Sthlm 1901—16 utgiven skämttidning, grundad och till 1909 ledd av H. Vallentin.

Puckel. *Med.* P., *pu'ckel-rygg*, *ryggpuckel*, den mera spetsvinkliga utbuktningen av ryggen bakåt, orsakad av defor-

miteter i ryggraden och bröstkor-
gen genom tuberkulos (se *Spondyli-
t*), rachitis, barnförlamning
m. fl. sjukdomar. Vanl. uppstår
samtidigt med P. en skolios. *Be-
handlingen* är den under *Ryggr-
radskrökning* beskrivna.
Kyfosen l. rundryggen räknas ej
till P. i egentlig bemärkelse.

Puckeloxe, se *Sebu*.

Pud, rysk vikt = 40 pund =
16.38 kg.

Puddlingsmetoden (av eng.
puddle, älta), en i England mot
slutet av 1700-t. upfunnen färsk-
ningsmetod (välljärnsmetod), som
förr även använts i Sverige. Vid
P. nedsmältes tackjärn i en flam-
ugn och utsättes genom flitig om-
röring med en krökt järnstång,
rabel, för luftens oxiderande
inverkan, varigenom kol o. a. äm-
nen avlägsnas. Det smidbara jär-
net (puddeljärn l. -stål)
erhålles i form av degiga klum-
par, lupper, som sedan hop-
pressas under ånghammare l.
puddelklämma och utvalsas till
råskenor. P. hade stor betydelse,
innan götjärnsprocesserna kom-
mit i bruk, därför att den i mot-
sats till härdfärsningen kunde
göra bruk av stenkol.

Pudel, se *Hund* sp. 1002.

Puder (fr. *poudre*, av lat. *pu-
lvis*, stoft, damm), parfymrat,
finmalet ris, talk e. d., använt som
kosmetiskt medel. — I medicinskt
syfte användes P. (stärkelse, nikt,
zinkoxid m. m.) vid hudlöshet (se
Hudsjukdomar) och som
skyddande och torkande medel vid
olika hudutslag.

Pudervatten, uppslamning av
pulver (talk, zinkoxid o. d.) i vät-
skor (vanl. rosenvatten, spritlös-
ning), som efter anbringandet av
P. på huden avdunsta och kvar-
lämna pudret (ev. smink, smink-
vatten) jämnt utbrett.

Pudicitia (lat., kyskhet), hos
romarna kyskhetens gudinna.

Pudre'tt (fr. *poudrette*, av
poudre, stoft, pulver), se *Latrin*.

Pue'bla [po-]. 1. Stat i s.
Mexiko, omfattar s. delen av *Ana-
huac*. Jordbruk. 34,000 kvkm. 1
mill. inv. — 2. Huvudstad i P. 1.
Ärkebiskopssäte. Vacker domkyr-
ka, byggd 1552—1649. Stor in-
dustri. Järnvägsknut. 100,000 inv.

Pueblo [poe'blō], stad i Colo-
rado, För. Stat. Järn- och stål-
industri. Järnvägsknut. 43,000
inv. — *Puebloindianer*, se
Indianer sp. 1296.

Pueri'l (lat. *puerilis*, av
puer, gosse), barnslig, ofaldig.

Puerpe'rium, lat., barnsäng
(se d. o.). — *Puerpera'l-
feber*. *Med.* P. l. barnsängsfeber
(se d. o.). — *Veter.* Se *Liv-
moderinflemmation*.

Pue'rto [po-] (sp., av lat. *po'r-
tus*), hamn.

Pue'rto Colo'mbia [po-], se
Barranquilla.

Pue'rto de Sa'nta Ma'ria, El
Pue'rto [po-], stad i prov. Cá-
diz & Centa, s.v. Spanien, vid
Cádizbukten. Viktigaste export-
hamn för sherry. 20,000 inv.

Pue'rto Ri'co [po-], se *Porto
Rico*.

v. Pufendorf [ty. utt. po'-]. 1.
Esaias v. P., f. 1628, d. 1689,
tysk diplomat, svensk frih. 1673,
trädde 1659 i svensk tjänst och
var bl. a. 1671—74 sändebud i
Wien och 1675—88 kansler i Bre-
men-Verden. Hans självrådighet
bragte honom emellertid i kon-
flikt med Karl XI. — 2. *Sa-
muel* v. P., f. 1632, d. 1694,
den föreg:s broder, tysk rätts-
lärd och historiker, prof. i Heidel-
berg 1661. P. underkastade den
tyska riksförfattningen en skarp
kritik i sitt arbete *De sta'tu*

Samuel v. Pufendorf. Kopparstick av J. v. Sandrart.

impe'rii germa'nici (1667), som väckte en storm av opposition. S. å. kallades han till prof. i Lund. 1672 utgav P. sitt banbrytande statsfilosofiska verk *De ju're natu'rae et ge'ntium*, varigenom han framträdde som en av naturrättens främsta representanter. Arbetet inveklade honom i en häftig strid med ortodoxa teologer. Förmyndarregeringen tog hans parti, och 1677 utnämndes P. till rikshistoriograf. Han skrev omfattande verk, på förstahandskällor vilande skildringar av svenskarnas deltagande i Trettioåriga kriget och främst av Karl X Gustavs krig (*De re'bus a Ca'roli Gusta'vo ge'stis*, 1696; Karl X Gustavs bragder, 1913—15), försett med kopparstick av E. Dahlbergh. 1688 övergick P. i brandenburgsk tjänst och skrev den store kurfurstens historia (utg. 1695).

Puff (fr. *pouf*), låg, helt stoppad stol l. mindre soffa utan ryggstöd; utstående, pösig veckning på klänningsärm; tidningsreklam, (överdrivet) offentligt

beröm. — Puffa för, göra reklam för.

Puffert (ty. *Puffer*, av *puffen*, knalla), äldre benämning på mindre pistol.

Pufform, se Huggormar.

Pugatjo'v, Emeljan Ivanovitj, f. 1726, d. 1775, rysk kosack av bondesläkt, som utgav sig för den mördade tsar Peter III, lovade frigöra bönderna, till dem överlämna all adelsjord och grunda en bondestat. Ett av honom anstiftat uppror 1773—75 fick stor spridning i s.ö. Ryssland. Han greps 1774 och avrättades. I Sovjet-Ryssland hyllas P. ss. nationalhjälte.

Pugatjo'vsk, före 1920 Nikolajevsk, stad i guv. Samara, ö. Ryssland. Spannmåls- och kreaturshandel. 16,000 inv.

Puget [pyjä'], Pierre, f. 1622, d. 1694, fransk bildhuggare. P., som urspr. var skeppsbildhuggare i Marseille, kom vid unga år till Italien, där han tog starka intryck av Michelangelos och Berninis konst, och verkade sedan bl. a. i Toulon och Marseille samt på 1660-t. i Genua. Bland de klassiskt skolade franska skulptörerna under Ludvig XIV:s tid är han den lidelsefulle, naturalistiske barockmästaren. Bland hans arbeten märkas karyatidportalen i Toulons rådhus (1656—57), statyn *Milon* (1682; se ill. till *Bildhuggarkonst* sp. 1536) och reliefen *Alexander och Diogenes* (1686), bägge i Louvre, samt medaljongporträttet av Ludvig XIV (se ill. till d. o.) i Marseilles museum.

Puget Sound [pjo'djit saond], rikt förgrenad havsvik med goda naturhamnar i Washington, n.v. För. Stat. Genom Juan-de-Fucasundet förenad med Stilla havet.

Pugili'sm (lat. *pugila'tio*), boxning. — **Pugili'st**, boxare.

Pugin [pjo'djin], Augustus Welby Northmore, f. 1812, d. 1852, engelsk arkitekt. En av nygotikens förkämpar, deltog P. i bygget av Parlamentshuset i London, uppförde S:t Georgskatedralen därstädes samt utgav arbeten om gotisk arkitektur.

Pu'glia, se Apulien.

Puha'llo v. Brlog [po-], Paul, f. 1856, d. 1926, frih., österrikisk-ungersk generalöverste, förde under världskriget armékårs- och från 1915 armébefäl på fronten i Galizien och Polen. P. avgick 1916.

Puka (mhty. *púke*), slaginstrument, bestående av en koppar- l. mässingskittel med överöppningen spänt kalv- l. äsneskinn, som genom skruvar kan omstämmas. På nyare instrument regleras skruvarna på en gång genom en särskild mekanism (maskinpuka, se ill. till **M u s i k - i n s t r u m e n t**). P., i orkestern förekommande i minst två exemplar, anslås med träklubbor, vilkas huvud beklänts med läder, filt e. d.

Puke (fisl. *púki*) har, liksom Puck (se d. o.), möjligen hört till samma grupp av folktrogestalter som tomtar och vättar. I senare svensk folktro är P. dock vanl. ett av de av trollkunniga människor med djävulens hjälp framställda väsen, som kunna begagnas för att skada andra till hälsa och liv l. tillföra sin ägare andras tillhörigheter. Oftast har P. samma funktion som bärän.

Puke. 1. Erik Nilsson P., d. 1437, riksråd, en av Engelbrekts främsta medhjälpare under befrielsekriget. Efter mordet på Engelbrekt sökte P. fortsätta dennes verk men råkade i konflikt

Detalj av karyatidportalen i Toulons rådhus. Av Pierre Puget.

med marsken Karl Knutsson, i vilken han såg en fiende till folk-rörelsen. 1436 åstadkom P. resning av allmogen i flera landskap och tågade mot marsken men tillfångatogs och avrättades. — 2. Johan P., f. 1726, d. 1756, underofficer vid artilleriet. P., som i holländsk tjänst avancerat till kapten och som var missnöjd med sin ställning i Sverige, deltog i hovpartiets revolutionsförsök 1756, efter vilket han avrättades. — 3. Johan P., f. 1751, d. 1816, den föreg:s son, greve (1814), sjöofficer, generalamiral 1812, statsråd 1812—15. Han deltog med utmärkelse i de finsk-ryska krigen 1788—90 och 1808—09; i det förra ledde han svenska flottan vid "Viborgska gatloppet" 1790.

Pukeberg, glasbruk i Madesjö skn, Kalmar l. Tillverkar belysningsglas, hushållsglas m. m. Aulagt 1873. Äg. a. b. Arvid Böhlmarks lampfabrik, Sthlm.

Pula'ng (fr. *poulan*), pu'lla, insats i kortspel, pott (se d. o.).

Pulche'ria, d. 453, dotter till Arcadius, från 414 sin broder Teodosius II:s medregent i Östromerska riket. P., som var statsklok och from, anses av de grekisk-ortodoxa ss. helgon.

Pulci [po'lltji], Luigi, f. 1432, d. 1484, italiensk skald, bekant för sitt burleska epos *Morgante Maggiore* (1481), skildrande Rolands och hans vapendragare jätten Morgantes strider mot saracenerna, en parodi på de romantiska riddarromanerna.

Pulcine'lla [poltji-], ital., Polichinell [-sjinäll] (fr. *polichinelle*), en möjligen från den fornromerska atellanen härstammande, i de italienska folkklustspelen och vid karnevalerna förekommande komisk figur, vanl. liten, tjock och puckelryggig, liksom Pierrot i allm. uppträdande i vida, vita kläder. Jfr PUNCH.

Pu'lex, se LOPPOR.

Pulfrich [po'llfriʃ], Carl, f. 1858, tysk fysiker, prof., vetenskaplig medarbetare hos Zeiss, Jena, har konstruerat ett stort antal värdefulla optiska apparater, spec. inom stereofotogrammetrin (se d. o.), vilken han grundlagt.

Pulitzer [pjo'litsə], Joseph, f. 1847, d. 1911, amerikansk tidningskung av ungersk-judisk börd. P:s främsta organ var (1883) *New York World*, som han i hög grad utvecklade. Jämte Hearst anses P. som skaparen av "gula pressen" (se d. o.).

Pulka, lapskt namn på en numera ovanlig typ av lappsläde, vars främre del är övertäckt; en vanlig, helt öppen lappsläde kallas *keris*, medan *ackja* är en finsk, för lapparna okänd benämning på den senare.

Pu'kkila, kyrkby i Uleåborgs

l., Finland, 8 mil s. om Uleåborg. Vid P. vann Sandels en mindre seger över ryssarna 1808.

Pu'lkova, ort i n.v. Ryssland, 17 km. s. om Leningrad, med ryska astronomiska huvudobservatoriet, färdigbyggt 1839.

Pu'lla, se PULANG.

Pullman [po'llmən], George Mortimer, f. 1831, d. 1897, nordamerikansk fabriksidkare. P. konstruerade och införde i järnvägsdriften de efter honom benämnda Pullmanvagnarna, använda även i Europa i de kontinentala lyxtågen, samt de första fullt utrustade sov- och restaurationsvagnarna. P. grundlade den senare med Chicago införlivade Pullman City med mönsterbostäder för sina talrika arbetare.

Pu'lmo, plur. *pulmo'nes*, lat., lunga.

Pulmona'ria, se LUNGÖRT.

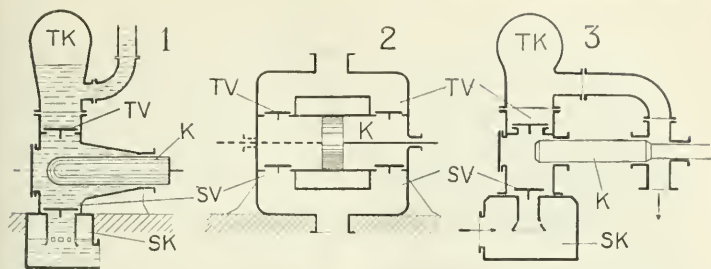
Pulmo'tor (av lat. *pu'lmo*, lunga), apparat för konstgjord andning, varmed luft (ev. försatt med syrgas) växelvis inpressas i och utsuges ur lungorna.

Pu'lpa (lat., köttet i djurkropp l. frukter). 1. Se TÄNDER. — *Pulpainflammation*, se TÄNDERNAS SJUKDOMAR. — 2. Den saftiga vävnaden i frukter samt rotfrukter o. a. stam- och rotknölar. *Potatispulpa* l. *rev*, den saftiga återstoden efter stärkelseberedning av potatis, användes som foder vid svingödning. Se STÄRKELSE.

Pulpe't (av lat. *pu'lpitum*, upphöjning), skrivbord l. skrivställ med sluttande skiva.

Pulque [po'llke], se AGAVE.

Puls (av lat. *pu'lsus*, slag), genom tryckvariationerna i blodet vid hjärtats kontraktioner uppkommande vågrörelser (puls-vågor, pulsslag) i blodet, kännbara vid tryck med fingerspet-

Pump. Fig. 1. Enkelverkande kolvump (plungerkolv). — Fig. 2. Dubbelverkande kolvump (skivkolv). — Fig. 3. Differentialpump. — K kolv, SV sugventil, TV tryckventil, SK sugklocka, TK tryckklocka.

sarna mot ytligt liggande artärer (spec. radialisartären vid handledens ytersida) l. stora vener, som ligga nära hjärtat. Tryckvariationerna i artärerna utgöra c:a $\frac{1}{3}$ av det lägsta trycket; pulsvägens hastighet är 6—9 m. per sek. P. kan närmare analyseras genom anbringande över ett lämpligt blodkärl av en *sfygmograf*, som medelst hävstänger direkt överför pulsvägen förstord på ett rörligt papper i form av en kurva (pulskurva; jfr *Kardiograf*). Dennas form, P:s hårdhet, hastighet i anslaget mot fingret, pulsslagens antal per minut m. m. äro mycket viktiga ur diagnostisk synpunkt. Jfr *Hjärtat* och *Hjärtssjukdomar* sp. 832.

Pulsatilla, växtsläkte (fam. *Ranunculaceae*), örter med stora, ensamma blommor på bladlös stängel, omgivna av flikigt svepe, samt frukter med långt spröt. *P. vulgaris*, *baksippa*, har smalflikiga blad och blåviolettera (sällan vita) blommor. Tämligen allmän värväxt, vanl. på grusjord, i s. och mell. Sverige.

Pulse'rande likström, likström (se *Elektrisk ström*) med periodiska variationer i styrka.

Pulsometer (av lat. *pu'sus*,

slag, stöt, och grek. *me'tron*, mått), se *Pump*.

Pulsåder, se *Artärer*.

Pulta'va, annan form för *Poltava*.

Pultro'n (fr. *poltron*), feg staccare, "kruka", "hare".

Pul'ver (av lat. *pulvis*, stoft), finfördelat fast ämne. — *Pulveriser*, förvandla till pulver, finmala, finriva.

Pu'ma, se *Kattsläktet*.

Pump, mekanisk anordning för transport av gaser (se *Luftpump*) och vätskor. — *Kolv-pumpar* äro försedda med en kolv (vanl. plungerkolv), löpande i en pumpeylinder. Då kolven i en enkelverkande P. (fig. 1) rör sig utåt, öppnas sugventilen, och vätskan inströmmar i cylindern; då kolven rör sig inåt, stänges sugventilen, och vätskan utpressas genom tryckventilen. — *Dubbelverkande P.* (fig. 2) ha såväl sug- som tryckventiler å ömse sidor av kolven, vilken sålunda i varje enkelt slag verkar såväl sugande som tryckande. — *Differenti'alpumpar* (fig. 3), som ha två olika stora kolvytor, verka i ena kolvslaget såväl sugande som tryckande, i andra slaget endast tryckande. — För utjämnande av de stötar,

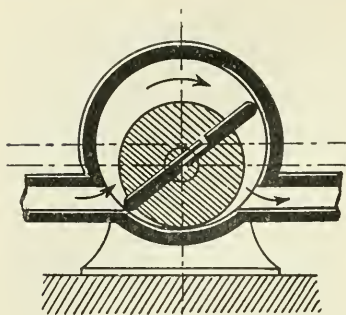
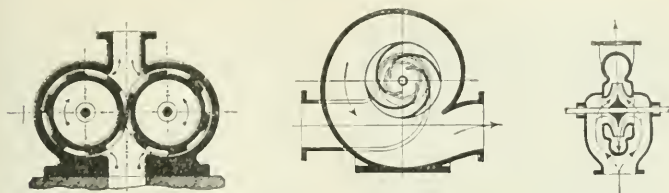

Fig. 4. Excenterpump.

som uppstå i vätskemassorna, då kolven vänder, förses P. ofta med luftklockor i tryck-, stundom även i sugledning. Luft intas genom en snyftventil i sugledningen l. genom särskilda anordningar. För hindrande av farliga tryckstegringar i tryckledningen förses denna med säkerhetsventil. Reglering av den uppfordrade vätskemängden sker genom ändring av slagantalet l. genom att en del vätska genom en s. k. returventil återledes till sugsidan. Kolvpumpar utföras en- l. flercylindriga (duplex-, triplex-pumpar med 2, resp. 3 cylindrar). Kolvrörelsen kan åstadkommas med vev från en roterande, ofta svänghjulsförsedd axel. Ångdrivna P. förses ofta med en för ång- och pumpcylindrarna gemensam kolvstång, varvid svänghjul stundom saknas (t. ex. i Worthington- och Weirpumparna). — *Kapselpumpar* (rotationspumpar l. oegentligt, roterande kolvpumpar) utföras med en till tre roterande axlar, på vilka särskilt formade axlar äro fästade. — *Excenterpumpen* (fig. 4) har i det cylindriska pumphuset en excentriskt lagrad axel med en centriskt därpå fäst kolv. I en

skåra å denna är en skiva anbragt, som under rotationen pressas mot pumphusets vägg. — *Kugg-hjuls-pumpen* (fig. 5) har två mot varandra arbetande kugg-hjul. Vätskan transporteras i kuggmellanrummen. — *Centrifugalpumpar* (fig. 6) ha ett i ett pumphus inneslutet skovelhjul, som roterar med täml. hög hastighet. Vätskan inströmmar från sidan vid hjulets centrum och drives av centrifugalkraften mot en hjulets periferi omgivande kanal, som småningom vidgas mot utloppet. En del av vattnets rörelseenergi omsättes i denna i tryck. Tätning mellan tryck- och sugsidan åstadkommes därigenom, att skovelhjulets nav omges av pumphuset med mycket litet spelrum, genom vilket dock alltid en del vätska återströmmar till sugsidan (spaltförlust). Inloppet kan vara enkelt l. dubbelt; i förra fallet uppkommer en i axelns riktning verkande kraft, som upptas av axiallager l. hydrauliska utbalanseringsanordningar. Vid större uppfodringshöjder kopplas flera hjul i serie (*seriepumpar*); vid stora vattenmängder kopplas flera hjul parallellt. Reglering av den uppfordrade vätskemängden kan ske genom ändring av varvtalet l. genom en strypventil i tryckledningen. Trycket stiger härvid aldrig över en viss gräns, varför säkerhetsventil ej erfordras. Centrifugalpumpar arbeta kontinuerligt och kräva därför ej några luftklockor. — *Strålpumpar* använda som drivmedium ånga l. tryckvatten. Den vanligaste typen är injektorn (se d. o.). *Ejektorn* är en strålpump, som endast arbetar sugande. — *Pulsometer*, en ångpump, där ångan verkar som en kolv på vätskan, som skall pumpas, består av två

Pump. Fig 5—6. Fr. v. Kugghjuls-pump och centrifugalpump (den sistnämnda skuren dels vinkelrätt mot axeln, dels parallellt med denna).

kammare, i vilka ångan växelvis insläppes och undantrycker vatt-net. Genom vatteninströmning kondenseras ångan, vacuum upp-står, och pulsometern suger. — *Ma'mmutpumpen* arbetar med hjälp av tryckluft och består av två rörledningar, en grövre, s t i g-röret, som nedskjuter med c:a halva sin längd under vätske-nivån, och en klenare, som leder tryckluften till ett fotstycke, där luften väl blandas med vatt-net. Emulsionen av luft och vatten har lägre spec. v. än vatt-net, som omger stigröret, och stiger över vattenytan. — En P:s u g-höjd kan ej överstiga höjden av en vätskepelare, motsvarande lufttrycket (för vatten c:a 10 m.). I praktiken användes för kallt vatten sällan mer än 6 à 7 m:s sughöjd. Vätskans ångtryck in-verkar även; för vatten vid kok-punkten är sughöjden noll. — Kolv-, kapsel- och strålpumpar äro självsugande, under det cen-trifugalpumpar före igångsätt-ningen måste fyllas med vatten l. evakueras med luftsugare e. d. De förses därför nästan alltid med en bottenventil i sugledning-en, som hindrar vatt-net att rinna ut efter slutad pumpning. Kolv- och kapselpumpar äro i förhållan-de till kapaciteten tunga och dyr-bara och ha därför inom många områden utträngts av centrifugal-pumparna, som dessutom ha för-

delen att på grund av sin höga hastighet kunna kopplas direkt till snabbgående drivmaskiner, ss. elektriska motorer. Kolvpumpar-nas verkningsgrad är däremot, åt-minstone i fråga om små vätske-mängder och stora uppfordrings-höjder, större än centrifugalpum-parnas. På grund av frånvaron av mot varandra slitande delar äro centrifugalpumpar billiga i un-derhåll och kunna med fördel an-vändas för slamhaltiga vätskor, för vilka ventilförsedda P. äro mindre lämpliga. Kapselpumpar användas främst för tjockflytan-de vätskor, ss. smörjoljor. — Jfr *Diafragmapump* och *Hy-drauliska väduren*.

Pumpa, kurbits, *Cucu'r-bita Pépo* (märgpumpa, växtmärg) samt *Cucurbita ma'xima* och *Cucurbita moscha'ta* (fam. *Cucurbita'ceae*), nedlig-gande l. klängande örter med stora, handflikiga blad, stora, gula blommor och mycket stora (hos vissa sorter intill 100 kg. tunga), runda, bärartade frukter (pumpor). De skilja sig från gurksläktet genom greniga kläng-en och en förtjockad rand på fröna. De härstamma från tro-piska Amerika och odlas allmänt, de två senare arterna huvudsakl. i varmare länder. Pumpor inne-hålla över 88 % vatten samt något socker och kvävehaltiga ämnen. De ätas som grönsaker l. sylt och

Jättepumpor (*Cucurbita maxima*).

användas även till kreatursfoder. I Sverige odlas *P.* huvudsakl. för att genom sitt frodiga bladverk täcka jord- och komposthögar.

Pumpellyexpeditionen [pø'mpøli-], arkeologisk-etnografisk expedition 1904 till staden Anau i Turkmenistan (ö. om Poltoratsk), under ledning av den amerikanske geologen Raphael Pumpelly (f. 1837, d. 1923). *P.*'s resultat framlades i *Explorations in Turkestan* (2 bd, 1908).

Pum'pernickel, ett slags i prov. Westfalen, Preussen, brukligt grovt, klihaltigt rågbröd.

Puna, se *Poon* a.

Puna [pø'-], se *Syd-Amerika. Växtvärld*.

Punch [pønnsj]. 1. En figur i det engelska marionettspelet; här rör från *Pulcinella* (se d. o.). — 2. Englands främsta skämttidning, grundad 1841. *P.* präglas av godmodig humor och politisk satir med frisinnad tendens. Bland dess litterära medarbetare märkes Thackeray, bland dess tecknare Leech och Keene.

Pund (urspr. av lat. *pø'ndere*,

väga), gammal viktsenhet, använd i många länder. Det svenska *P.* (skålpund) var 0,425 kg., det preussiska (*Pfund*) 0,468 kg., det ryska 0,410 kg. Efter metersystemets införande har *P.* på många håll satts = 0,5 kg. Jfr *Lispund* och *Skeppund*. — *P.* är även myntenhet i Storbritannien (se *Pound*) och större delen av Brittiska riket samt Egypten och Turkiet.

Pu'ner (lat. *Pu'ni*), romarnas namn på kartagerna.

Pungbjörn, *Phascola'rectus cinereus*, en art *Pungdjur* med klumpig kropp, brett huvud, stora, långhåriga öron och förkrympt svans. Ryggen är rödaktigt askgrå, buken gulvit. Ö. Australien. Växtätare. Lever i träd.

Pungdjur, *Marsupia'lia l. Didel'phia*, en underklass *Däggdjur*. Honorna ha i regel en (hud)pong (*marsu'pium*), som omsluter de vanl. 2—4 spenarna i ljumskregionen. Ungarna födas mycket ofullgångna och överföras av honan till pungen, där deras huvudsakliga utveckling försig-

Pungbjörn. Längd c:a 60 cm.

går. Moderkaka saknas i regel. P. finnas endast i Australien och på närliggande öar, en del öar i s.ö. Asien samt i Amerika. Under tertiärperioden funnos P. även i Europa. Äldsta fossila P. äro från triasperioden. Kött- och allätande P., *Polyprotodontia* (punggrävlingar, -mullvad, -råttor och rovpungdjur; se dessa ord), ha fullständig tanduppsättning. Växtätande P., *Diprotodontia* (bl. a. flygpungapor, kängurudjur, pungbjörn, rävkusu, vombat; se dessa

Pungdjurshona med unge i pungen.

ord), ha en lucka mellan fram- och kindtänderna.

Pungekorre, se Flygpungapor.

Pungen, se Könsorgan sp. 74 och Pungdjur.

Punggroda, se Yngelvärd.

Punggrävlingar, bandikuter, *Peramelidae*, en fam. Pungdjur. Nosen är spetsig, svansen vanl. kort. Pungen öppnar sig bakåt. Australien, Nya Guinea, Tasmanien. P. gräva jordhålor; förflytta sig hoppande; leva av växtdelar, insekter m. m. Nattdjur.

Pungkräfta, se Eremitkräftor.

Punggrävling. Totallängd 60 cm.

Pungmullvad, *Notoryctes typhlops*, en art guldmullvadslika Pungdjur med hornbeklädd nos, rudimentära, under muskulaturen dolda ögon, ljusgrå, metallskimrande päls, starka grävklor på de främre extremiteterna och kort, naken svans. Ytteröron saknas. Pungen öppnar sig bakåt. Längd 12,5 cm. S. Australien. P. gräver gångar i jorden och lever av insektlarver m. m.

Pungmyrslok, **Pungmård**, **Pungnäbbmus**, se **Rovpungdjur**.

Pungråttor, *Didelphyidae*, en fam. Pungdjur med spetsig nos och vanl. gleshårig, fjällig svans, som ofta användes som gripsvans. Pungen består av två hudveck l. saknas helt. Amerika. Flertalet P. leva i träd. Födan ut-

Pungråttor. Opossum (ungt individ). Totallängd ca 90 cm.

göres av smärre däggdjur, fåglar, insekter m. m. Nattdjur. Av *opossum*, *Didelphys virginiána*, det enda nordamerikanska pungdjuret, användes skinnet, vanl. efter färgning, som pälsverk (jfr *Rävkusu*). — *Vattenopossum* l. *punguttern*, *Chironectes minimus*, lever av fisk och har simhud mellan bakbenens tår. Syd-Amerika. — Se även *Aeneasrätta*.

Pungsjuka, svampsjukdom hos plommonträd, visar sig bl. a. däri, att frukterna växa till flerdubbel längd utan utbildning av kärna och på ytan överdras med ett vitt l. gulaktigt mjöl (plommonpungar; jfr *Exoasei*). P. motarbetas genom uppbränning av angripna delar. Enär svampen förekommer även hos hägg och slån, böra dessa ej växa nära plommonträd.

Pungsten l. *testikel*, se *Könsorgan* sp. 74.

Pungutter, se *Pungråttor*.

Pungvarg, se *Rovpungdjur*.

Pungört, lomme (se d. o.).

Puniska kriget (av lat. *pu'ni*, kartager), en kamp mellan Rom och Kartago, påbörjad på 200-t. f. Kr., föranledd av romerska väldets utvidgning utanför Italien. *Första puniska kriget* (264—241 f. Kr.) utbröt, när romarna fattade fast fot på Sicilien. Där hade en åt Syrakusa uppsatt legohär, *ma merti'nera*, satt sig fast i Messana och, angripen av Hieron d. y. av Syrakusa, sökt romarnas och kartagernas hjälp, varvid båda i inbördes tävlan sökte befästa sin makt på ön. Kartagos flotta var överlägsen, till dess *Ma'reus Du'ilius* genom att uppfinna äntherhaken (262) gav den romerska taktisk

överlägsenhet. Romarnas framstöt mot Afrika under *Re'gulus* slutade olyckligt, men 241 vann konsuln *Luta'tius Cattu'lus* en avgörande sjöseger vid *Egadiska öarna*, varpå Kartago måste avstå sina besittningar på Sicilien till romarna. Ej långt därefter besattes Sardinien och Korsika av romarna. Kartago ersatte de lidna förlusterna genom erövringar i Spanien under ledning av *Hamilcar Barca* och *Hasdrubal* samt efter dennes död av *Hamilcars* son *Hannibal*. Genom förbund med den iberiska staden *Saguntum* sökte romarna hindra kartagernas vidare framträngande. Med *Hannibals* angrepp på denna stad utbröt *andra puniska kriget* (218—201 f. Kr.). I ett djärvt tåg gick *Hannibal* 218 f. Kr. med sin här över Alporna till n. Italien, där romarna besegrades vid *Ticino* och *Trebbia* samt de galliska stammarna reste sig. Genom segern vid sjön *Trasimenus* 217 banade *Hannibal* sig väg till s. Italien men avstod från att söka inta Rom. Den kartagiska, av yrkessoldater bestående arméns taktiska överlägsenhet sökte romarna motverka genom förstärkt massuppbåd, men de ledo vid *Cannae* 216 ett nytt förkrossande nederlag. En del av deras underlydande städer och stammar avföllu, men den romerska senaten sviktade ingalunda, och under ledning av fältherrar som *Fa'bius Cunctator* och *Clau'dius Marcellus* återställdes ett jämviktssläge på krigsskådeplatsen, bl. a. genom *Hannibals* nederlag vid *Nola* 214. Till följd av romarnas absoluta överlägsenhet till sjöss kunde kartagerna ej heller få tillförsel och förstärkningar

från hemlandet, och ett försök att landvägen från Spanien föra hjälptrupper till Hannibal omintetgjordes genom romarnas seger vid Sena Gallica 207. I Spanien intog den romerske fältherren *Scipio*, senare kallad *Africa'nus* d. ä., i kamp mot Hamilcar Barcas' tredje son, Ma'go, de kartagiska besittningarna. Scipio angrep till slut Afrika. Hannibal hemkallades då men led vid Zama 202 ett svårt nederlag, vilket ledde till fredsslutet 201. Kartago måste utlämna hela sin flotta, avstå alla sina besittningar utom stadens närmaste omkrets samt betala skadestånd. I Masinissa av Numidien fingo romarna en pålitlig bundsförvant i Kartagos grannskap. På grund av Kartagos fortsatta ekonomiska blomstring beslöto romarna att helt förstöra staden (jfr *Cato* sp. 1090), vilket utfördes genom *tredje puniska kriget* (149—146 f. Kr.). Kartagerna uppbjodo ett hjältemodigt men hopplöst försvar mot belägrarna, som leddes av *Scipio Africanus* d. y. Genom P. blev Rom obesträtt härskare i hela V. Medelhavsområdet, och därmed var grunden lagd för dess världsvälde.

Puniska språket, se *Semitiska språk*.

Punjab [pændja'b]. *Pandjab* l. *Pendjab*, "Femflodslandet", provins i n.v. Britt. Indien. N. och v. delarna tillhöra Himalaya och Afghanistans högland; i övrigt är P. ett lågland, genomflutet av Indus och dess tillflöden "femfloderna". Befolkningen är övervägande indoeuropeisk; de flesta tala *pandjabi*. Jordbruk (vete), hantverk, produktion av bergsalt. 258,591 kvkm. 20,7 mill. inv. Huvudstad Lahore. — Till P. höra

34 lydstater, omfattande 95,979 kvkm. och 4,4 mill. inv.

Punkt (lat. *pu'nctum*, av *pu'ngere*, sticka). 1. Ett av de ej närmare definierbara geometriska grundbegreppen, gränsen för en linje mot en annan rumsstorhet. P. betraktas dock oftast utan hänsyn till denna egenskap endast som ett ställe i rummet. — 2. Skrivtecknet P. (.) användes: för att utmärka slutet av en mening; efter boktitlar, inskrifter, underskrifter o. d.; efter siffror och bokstäver, vilka utmärka olika avdelningar; som tecken för förkortningar (t. ex. *m. fl.*), dock ej om blott bokstäver inuti ordet utelämnats (t. ex. *jfr*); som diakritiskt tecken (t. ex. *ä, ö* till skillnad från *a, o*) etc. En rad av P. (...) anger, att något utelutits (t. ex. av ett citat). — 3. I notskriften anger P., satt till höger om en not, att denna skall förlängas med hälften av sitt tidsvärde; anbragt över l. under noten utmärker den *staccato* (se d. o.). Två l. fyra P. vid slutet av stycke (l. del av detta) betyder *repris*. — 4. Se *Stil*. — 5. Mindre avdelning (av en uppsats, ett tal e. d.); bestämd plats l. tid. — Adj.: *punktue'll*.

Punkta'lglas, se *Glasögon*.

Punkte'ra, förse med punkter. Jfr *Punktion*.

Punkte'ring (av eng. *puncture*, styng), genomstickning av luftslangen i pneumatiska hjul.

Punktgravyr, även kallad *punkte'rmanér* (ty. *Punktiermanier*), ett grafiskt djuptrycksförfarande (se *Grafik*) och dettas resultat. Kännetecknande för P. är, att skuggor och halvtoner bestå av ett system av punkter och små streck. — *Teknik*. P. är en förening av etsning

Detalj av punktgravyr. Naturlig storlek.

(se d. o.) och gravering direkt på plåten. Kopparn täckes med vanlig, hård grund; konturerna och en lätt antydning av skuggorna prickas in i grunden med nålen l. med rouletten (se d. o.). Ett likformigt system av prickar upp-nås, om flera nålar bindas ihop. Därefter etsas på vanligt sätt. Bilden fullbordas efter grundens avlägsnande genom arbete direkt på plåten, varvid en särskild sorts gravstickel och olika slag av rouletter och hammare användas. Det direkta arbetet koncentreras till viktigare partier, t. ex. ansiktet på ett porträtt, medan t. ex. kläderna huvudsakl. etsas enl. crayonmanéret. — *Historik.* P. uppfanns efter mitten av 1700-t. i England och utbildades till fulländning av den där verksamme italienaren Francesco Bartolozzi och hans skola, av W. W. Ryland, Caroline Watson m. fl. Svenskar-na E. och J. F. Martin ha utfört

ett flertal porträtt i P. Den engelska P. användes framför allt för reproducering av kompositioner av Angelika Kauffmann, R. Cosway m. fl., för vilka manéret genom sin veka, flyktiga karaktär ypperligt passade. Bladen trycktes ofta i röd färg för att imitera rödkriststeckningar. — En föregångare till P., som står det egentliga kopparsticket närmare, enär allt arbete bedrevs direkt på plåten utan förberedande etsning, är den teknik, som användes av Giulio Campagnola o. a. italienare under renässansen.

Punktio'n (av lat. *pu'ngere*, sticka). *Med.* Instick med spruta, kniv l. troakar vanl. för att uttömma flytande innehåll ur något hålrum i kroppen. — Verb: p u n k t e' r a.

Punktskrift består av över papperet upphöjda punkter. Se **Blindundervisning**.

Punktue'll, se **Punkt**.

Punsch (eng. *punch*, urspr. av sanskr. *pañca*, fem, efter de urspr. fem beståndsdelarna: sprit, vatten, citronsaft, socker och en krydda), en vanl. av arrak l. rom, ren sprit, vatten, socker och div. tillsatser beredd dryck. Den användes i Sverige första gången sannolikt 1733 vid festligheter i anledning av hemkomsten av ostindiefararen *Friedericus Rca Sue'ciae*, vilkens besättning i Kina lärt känna drycken och dess beredning. Till en början förtärdes P. alltid varm, färdigberedd vid bordet, men från mitten av 1840-t., sedan lagringen (lagringstid minst 4 mån.) tillkommit, vanl. kall. Den svenska fabriksmässiga punsch tillverkningen daterar sig från 1845. Intill 1800-t:s ingång var användningen av P. å allmogens gästabad förbjuden ss. lyx.

Punsning (av ital. *punzione*, stämpel, av lat. *pu'ngere*, sticka), förfaringssätt vid dekoreringsmetaller, läderarbeten o. d., bestående i att vissa partier nedtryckas medelst puns, ett stiftformat stålverktyg, vars spets kan ha mycket växlande form.

Punt, ett i fornegyptiska texter ofta nämnt land, trol. i Afrika vid Röda havets s. del, med vilket egypterna stätt i livlig handelsförbindelse.

Punta Are'nas [po'nn-]. 1. Hamnstad i s. Chile, vid Magalhães' sund. Ull- och köttexport. Kolstation. 20,000 inv. — 2. Hamnstad i Costa Rica, vid Stilla havet. Järnväg till Limón vid Karibiska havet. 5,000 inv.

Punta Marroqui [po'nnta mará'ki], se **Tarifa**.

Pupill (lat. *pupilla*, ögonsten). *Mcd.* Se **öga**. — *Fys.* Inoch utträdespupill, se **Lins** sp. 585.

Pupill (lat. *pupillus*, av *pu'pus*, liten gosse), oförsörjt, myndigt barn; myndling. — **Pupillkassa**, kassa för understöd åt delägarnas efterlämnade oförsörjda barn.

Pupin [pjö'pin]. **Michael Idvorsky**, f. 1858, ungersk-amerikansk elektrotekniker, prof. vid Columbia University, New York, sedan 1901, har upfunnit en metod att minska dämpningen i telefonledningar (**pupiniserings**, se **Telefoni**).

Puppa (ty. *Puppe*, urspr. av lat. *pu'pa*, liten flicke), se **Insekter** sp. 1413.

Pur (lat. *pu'rus*), ren, oförfalskad, äkta; idel.

Pura'nas, se **Indisk litteratur** sp. 1338.

Purcell [pøsl]. 1. **Henry P.**, f. 1658, d. 1695, engelsk tonsät-

tare. P. blev med sitt dramatiska huvudverk *Dido och Aeneas* (1688) skaparen av den engelska nationaloperan (se **Opera** sp. 1326). — 2. **Albert Arthur P.**, f. 1872, engelsk arbetarlidare. Till yrket möbelsnickare, var P. 1919 medl. av fackförbundens parlamentariska kommitté samt 1923 av deras till Ryssland utsända delegation. 1924 blev P. ordf. i Amsterdaminternationalen och 1925 i engelska landsorganisationens styrelse. P. tillhör vänsterflygeln inom den engelska arbetarrörelsen och har särskilt lagt i dagen sympatier för Sovjet-Ryssland.

Puré (fr. *purée*). 1. Soppa, vanl. bestående av buljong med passerade grönsaker, ev. kött (höns). — 2. Mos av potatis, kastanje e. d.

Purée [py're'], fr., detsamma som indiskt gult.

Purgato'rium (av lat. *purgatorio*, renande), skärseld.

Purgen [-ge'n], fenolftalein, mildt avföringsmedel. Användes i dos av 0,05 (åt barn) — 0,5 (åt vuxna) gr. l. mer.

Purgerande medel [purge'-] (av lat. *purga're*, rena), se **Avföringsmedel**. — **Purgera**, detsamma som laxera.

Purgernötter [purge'r-], se **Iatropha**.

Pur'im, judisk fest om våren (vanl. i mars), firad med läsande av Esters bok, muntra maskeradupptåg, ömsesidiga presenter och gåvor till de fattiga. P., som tydligen uppkommit bland de babyloniska judarna och på 100-t. f. Kr. blev bekant i Palestina, torde återgå på en babylonisk l. persisk glädjefest. Om den judiska förklaringen till P:s ursprung se **Ester**.

Purin, organisk kvävehaltig förening med formelu

ut kända syntetiska färgämnet dibromindigo. — I kejsartidens Rom hade de olika stånden rätt att som kännemärke använda purpurfärgen till klädedräkten i olika utsträckning. Kejsaren bar purpurmantel; en bred purpurbård på tunikan utmärkte senatorståndet, en smal riddarståndet.

Purpura (lat., purpurfärg), se *Blodsjukdomar* sp. 107.

Purpurnäckor, arter av *Murex* och *Purpura*, två släkten *Snäckor*, som i mantelväggen bära en "purpurkörtel", vars färglösa sekret blir purpurfärgat under ljusets inverkan. Ur *P.*, spec. de med taggiga skal försedda *Murex brandaris* och *Murex trunculus*, Medelhavet, framställdes fordom purpur (se d. o.). En *P.*, *Purpura lapillus*, finnes vid Sveriges västkust.

Purule'nt (lat. *purule'ntus*, av *pus*, var), varig.

Purus [poro's], högerbiflod till Amasonfloden. Segelbar. 3,000 km.

Pus, lat., var.

Pusey [pjo'si], Edward, f. 1800, d. 1882, engelsk teolog, prof. i Oxford 1828. P. vanns 1834 för den s. k. Oxfordrörelsen och blev dess främsta namn vid sidan av Newman. I olikhet mot denne förblev P. den engelska kyrkan trogen och blev den främste ledaren av dess högkyrkliga falang.

Pushball [po'sjbål] (eng., av *push*, knuffa, och *ball*, boll), se *Bollspel* sp. 245.

Pu'sjkin, Aleksandr Sergejevitj, f. 1799, d. 1837, rysk skald. P. var i sin ungdom en tid inspärrad på sitt gods ss. politiskt misstänkt, men efter Nikolaus I:s tronbestigning 1825 åtnjöt han dennes särskilda bevägenhet; död i duell. — P. betraktas ss. Rysslands störste skald; hans språkligt fulländade arbeten, genom

Aleksandr Pusjkin. Målning av A. L. Lin'jov.

vilka romantiken infördes i rysk litteratur, präglas i allm. av stark fantasi och en glödande färgrikedom. Till de mest bekanta höra de poetiska berättelserna *Ruslan och Ludmila* (1817—20) med motiver från rysk folksaga, *Fånge i Kaukasus* (1821; sv. övers. 1825), *Poltava* (1828) och *Bronsryttaren* (1833; sv. övers. 1887), den stora versromanen *Eugen Onegin* (1822—31; sv. övers. 1889), ett efter mönster av Byrons Don Juan skrivet lyriskt epos, i vilket P. ger en mäterlig, delvis satirisk, skildring ur sin tids ryska samhällsliv, samt den betydande historiska tragedin *Boris Godunov* (1825; sv. övers. 1905).

Pu'ssel, försv. form för puzzle.

Pu'sta, försv. form för puszta.

Pu'stel (av lat. *pu'stula*, blåsa). yttlig, varfyllt blåsa i huden.

Puszta [po'ss-], ungerskt namn på stäpperna i ö. Ungern, v. Rumänien och n.ö. Jugoslavien.

Putbus [po'ttbos], 1854 utdöd tysk furstlig ätt, som sedan gammalt var den förnämsta på Rügen och inom vilken lantmarskalks-

Det lyckliga landet. MÅLNING i trappuppgången till León Bonnats hus i Paris av Puvis de Chavannes.

ämbetet i Svenska Pommern från 1720 gick i arv.

Pute'oli, se Pozzuoli.

Putna [po'tt-], högerbiflod till Sereth i mell. Rumänien. 130 km. — Centralmakternas stora offensiv i Rumänien 1916—17 avslutades med slaget vid P. jan. 1917, varefter v. Mackensens trupper slöto upp längs P. och Sereth. Aug.—sept. 1917 utkämpades vid P. åter större strider.

Putnik [po'tt-], Radomir, f. 1847, d. 1917, serbisk general, generalstabschef 1903, krigsminister 1904—05 och 1906—08. P. var ledaren av serbiska fälthären dels under Balkankrigen 1912—13, dels under världskriget 1914—15. Det framgångsrika avvisandet av den österrikisk-ungerska offensiven 1914 var P:s förtjänst.

Putri'd (lat. *pu'tridus*), rutten.

Puts (ty. *Putz*, av ital. *bozzo*, grovt huggen sten), å fasader, väggar, tak o. d. anbringad murbruksbeklädnad för att skydda ytan l. ge den ett vackrare utseende. Å tegelväggar anbringas P. direkt; trätytor måste först prepareras, t. ex. genom rörning, varvid vassrör, sammanbundna

med ståltråd, fastspikas i ett (enkelrörning) l. två lager (dubbelrörning). Vid anbringande av P. å ytterväggar till trähus, revete'ring, anbringas vassrör, lister e. d. å väggen, l. också fastspikas vid väggen platta tegel, reveteringstegel, på vilka P. anbringas på samma sätt som på tegelväggar. Till P. användes vanligt murbruk; alltför feta blandningar äro ej lämpliga, emedan putsytan då lätt spricker sönder på grund av att P. krymper vid hårdnandet. Numera tillsätts ofta färgämnen till P.

Puttees [pø'ttiš] (av hindustani *patti*, bindel), benlindor, ofta använda tills. med spetsbyxor i st. f. benläder.

Putto [po'ttå], plur. *putti* (ital., liten pojke), benämning på de nakna barngestalter, som utgöra ett vanligt motiv i särskilt renässansens och barockens dekorativa konst.

Puvis de Chavannes [pyvi' də sjava'nn], Pierre, f. 1824, d. 1898, fransk målare, en av banbrytarna för det moderna dekorativa måleriet. I sina stora kompositioner, för vilka han helst

valde idylliska motiv, eftersträvar han framför allt en lineär skönhet, varvid han låter figurerernas linjer klinga samman med landskapets. Liksom preraphaeliterna sökte han sina förebilder i ungrenässansens konst. Hans kolorit är vanl. stämd i svala grå och gröna toner. Hela hans konst var anpassad för väggmåleriet, ehuru han arbetade i olja på duk, och han betroddes också med en rad dekorativa uppgifter (*Den heliga Genovevas barndom*, Panthéon, Paris, 1876—98; *Årstiderna* i Hôtel de Ville, Paris, 1890-t.).

Puy [pui'], sällskap för odlande av diktning, sång etc. i Frankrike, framför allt under 1300—1500-t.

Puy-de-Dôme [pui' də dām]. 1. Berg i Frankrike (se d. o. sp. 469). Meteorologisk station. — 2. Departement i mell. Frankrike, kring Allier. Mineralkällor. Jordbruk, vinodling. 490,000 inv. Huvudstad Clermont-Ferrand.

Puy de Sancy [pui' də saŋsi'], se Frankrike sp. 469.

Puzzle [paššl] (eng., eg. bryderi), läggspel, bestående av ur ett mönster, en tavla e. d. utskurna bitar, vilka sammanbländats och åter skola hopfogas.

Puzzola'n [putså-], (ital. *puzzolano*), en trakyttuff. Jfr Cement sp. 1140.

Puzzuoli [potsoå'-], annan form för Pozzuoli.

pxt, förk. för pinxit (se d. o.).

Pyat [pia']. **Felix**. f. 1810, d. 1889, fransk politiker, framträdde tidigt ss. socialistisk agitator och anslöt sig 1848 till de revolutionära. F. å. landsförvisad, återvände P. 1870, blev en av Pariskommunens ledare men måste efter dess fall åter fly. Återkommen 1880, fortsatte P.

sin agitation. Deputerad 1888. P. var även verksam som skönlitterär, främst dramatisk författare.

Py'dna, forntida stad i s.v. Makedonien, nuv. Palaiio-Kitros. Vid P. besgrades landets siste konung av romarna 168 f. Kr.

Pyeli't (av grek. *py'elos*, bäcken), se **Urinorganens sjukdomar**.

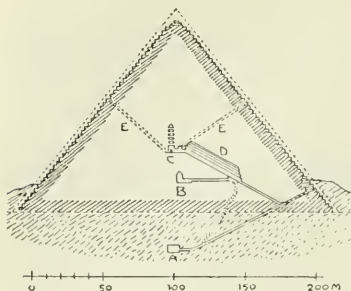
Pyemi' (av grek. *py'on*, var, och *hai'ma*, blod), se **Blodförgiftning**.

Pygma'lion, i grek. myt. konung på Cypern, hade skapat en kvinnobild av elffenben och förälskade sig sedan i densamma. På P:s bön gav Afrodite bilden liv.

Pygméer (grek. *pygmaï'oi*, eg. knytnävstora), urspr. i grek. myt. ett dvärgfolk, som bodde långt i s., nu dvärgar i allm. (ofta i bildlig bet.). Jfr **Dvärgfolk** och **Människoraser** sp. 513 och 525.

v. Py'hy (l. **Peutinger**), **Konrad**, tysk jurist, en av Gustav I:s utländska rådgivare. P. kom 1538 till Sverige, vann Gustav Vasas ynnest och utnämndes till "överste kansler". I avsikt att centralisera styrelsen och befästa konungens makt skapade han en permanent, kollegial råds-kammare, "regementsrådet", och uppdrog finansförvaltningen åt ett kammarråd. Även provinsförvaltningen skulle omorganiseras; början gjordes med Västergötland genom en ordinantia 1540. P:s nyordningar väckte häftigt missnöje; de flesta avskaffades efter några år. P. ledde 1542 en beskickning till Frankrike och avslöt med Frans I ett fördrag av tvivelaktigt värde, vilket ledde till hans störtande. P. dog i fängelse, okänt när.

Py'häjoki, vattendrag i s. Uleåborgs l., Finland, mynnar i

Pyramid. Tvärsnitt av Cheopspyramiden. **A** nedre gravkammaren, **B** mellersta gravkammaren, **C** konungens gravkammare, **D** förrum till denna, **E** luftkanaler.

Bottniska viken. 166 km. Vid P. stod 1808 en strid mellan svenskar och ryssar.

Pyhäjärvi, sjöar i Finland, bl. a. i Åbo och Björneborgs l., Uleåborgs l. och Tavastehus l.

Pyja'mas (av pers. *paejama*, ett slags vida byxor), nattdräkt, bestående av byxor och jacka.

Pyknome'ter (av grek. *pykno's*, tät, och *metrei'n*, mäta), glaskärl med noggrant känd volym för bestämning av vätskors och pulverformiga ämnens spec. v.

Py'lades, se Örestessagan.

Pylo'n (grek., stor port), se Byggnadskonst sp. 815.

Pylo'rus (lat., av grek. *pylo-ro's*, portvakt), se Mage.

Py'los, under forntiden tre städer på Peloponnesos. Mest bekant är P. i Messenien, som under Peloponnesiska krigen spelade en viktig roll. Det i Iliaden som Nestors hemstad omtalade P. låg n. därom i Elis.

Pym [pimm], **John**, f. 1584, d. 1643, engelsk godsägare och politiker. Ss. medlem av underhuset gjorde sig P. känd som en av de främsta förkämparna för parlamentets rättigheter. I "långa parlamentet" ledde P. jämte Hamp-

den oppositionen mot Karl I. Under inbördeskriget åstadkom han 1643 en allians mellan parlamentspartiet och skottarna.

Pynt (holl. *punt*), spets, t. ex. på ett ankarfly, konisk spets på ändan av en tross.

Pyrami'd (grek. *pyrami's*).

1. Polyeder, begränsad av en polygon, basytan, och lika många i en punkt, spetsen, sammanträffande trianglar som polygonen har sidor. Normalen från spetsen mot basytan kallas höjd. P:s volym är $\frac{1}{3}$ av produkten av basyta och höjd. — 2. Byggnad med fyrkantig grundplan och triangulära sidor, eg. de fornegyptiska konungagravarna av denna form. Dessa äro uppförda av på varandra lagda, fyrkantiga block, vanl. av kalksten. Yttersidorna voro urspr. klädda med slipade granitplattor. Under och inuti P. ligga gravkammrar, till vilka långa gångar föra. De bevarade P. uppgå till c:a 70, de flesta belägna på v. Nilstranden på gränsen till den libyska öknen. De största och mest berömda äro P. vid Gize (se Byggnadskonst och Egypten sp. 750). En äldre typ med trappstegsformigt stigande sidor representerar en P. från 3:e dynastin i Sakkara (se ill. till d. o.). P. uppfördes ännu vid början av Mellersta riket. De höra till världens mest gigantiska byggnadsverk, för vilkas uppförande tillgång till massarbete av slavar och en för sin tid högst imponerande teknisk kultur utgjort förutsättningen. — P:s egendomligt anordnade gångsystem, som väl närmast avsett att vilseleda gravplundrare, har givit upphov till kannstöperier om ett mystiskt måttssystem av hemlig, rent av kosmisk innebörd.

— I fem av P. från gamla rikets tid ha påträffats s. k. pyramidtexter (som icke torde vara yngre än från c:a 2600 f. Kr.), en samling huvudsakl. religiösa texter, avfattade på ett ålderdomligt och svårtytt språk, som är av stor betydelse för den egyptiska språkhistorien. — Även inom andra kulturområden finnas pyramidformiga byggnadsverk. Särskilt märkas de för religiöst ändamål avsedda stora anläggningar, som uppfördes av Amerikas gamla kulturfolk (jfr Fornamerikansk kultur). Dessa P. voro massiva, kärnan utgjordes av grus, sidorna voro vanl. terrasserade och belagda med skulpterade fasadstenar. I Mexiko och Peru funnos P., vilka uppburo tempel, belägna överst på en plattform och till vilka trappuppgångar ledde. — 3. Se Biljard. — 4. P. 1. pyramidyta, se Kristall sp. 1339. — Pyramida'l (isk), pyramidlik; oerhört stor, utomordentlig.

Pyramidboj, boj med pyramidformad träöverbyggnad.

Pyramido'n, dimetylaminoantipyrin, smärtlindrande febermedel. Dos 0,2—0,5 gr. två—flera ggr dagligen.

Pyramidpoppel, se Populus.

Pyramidstenar, se Vindnötta stenar.

Pyramidtexter, se Pyramid 2.

Pyramus och **Thisbe**, hjälten och hjältinnan i en kärleks-saga, lokaliserad till Babylon och berättad i Ovidius' metamorfoser. Då de avtalat ett möte under ett mullbärsträd utanför staden, kom Thisbe dit först men blev skrämmd av ett lejon, som sönderslet hennes kvarlämnade

slöja med sina blodiga käftar. P. kom senare, trodde, att Thisbe var död och tog sitt liv; då Thisbe återkom, genomborrade hon i förtvivlan sig själv med hans svärd. Ämnet har ofta dramatiskt behandlats, i Sverige av Asteropherus (se d. o.).

Pyrargyrit, ett karmosinrött till blygrått silvermineral med sammansättningen Ag_3SbS_3 (60 % silver). Viktigt silvermalm.

Pyrenéerna, fr. *les Pyrénées*, sp. *los Pirincos*, bergskedja på gränsen mellan Frankrike och Spanien. 480 km. lång, 50—120 km. bred. P. ha bildats genom veekning under tertiärtiden och bestå av en centralzon av urberg l. paleozoiska bergarter med yttre kedjor av yngre bergarter. Kamhöjden är c:a 2,600 m. Nordsidan stupar brantare än sydsidan och har rikare nederbörd och växtlighet samt många mineralkällor; floderna ha där stritt lopp (i Gave de Pau Europas högsta vattenfall, 422 m.). Snögränsen ligger i n. 2,500 m., i s. 3,000 m. ö. h. — **Väst-Pyrenéerna**, som i v. övergå i Kantabriska bergen, äro relativt lättillgängliga; viktiga pass äro Roncesvalles (fr. Roncevaux, 1,207 m. ö. h.), och Idiazabal (658 m. ö. h.; banan Paris—Madrid). — **Central-Pyrenéerna** bära flera glaciärer och utgöra P:s högsta del. I den imponerande Maladettagruppen, sp. Montes Malditos, ligger P:s högsta topp, Pico de Aneto (fr. Pic d'Anéthou, 3,404 m.); vid märkas gruppen Tres Sorores (högst Monte Perdido, fr. Mont Perdu, 3,352 m.), Vignemale (högsta topp på franska sidan, 3,298 m.) samt Pic du Midi d'Ossau (2,887 m.) och Pic du Midi de Bigorre (2,877 m.), som har observatorium 2,859 m. ö. h. Central-Pyrenéerna

Pyreneiska halvön. Inloppet till hamnstaden Pasajes ö. om San Sebastián, n. Spanien.

äro otillgängliga men genomskärras numera i en lång tunnel av järnvägen Toulouse—Barcelona (en annan linje, Pau—Zaragoza, är under byggnad). Bland passen märkas Rolandsbränschen (2,804 m. ö. h.) och Canfranc l. Somport (1,640 m. ö. h.). — Öst-Pyrénéerna bestå av två parallella kedjor, som sänka sig åt s.ö., där järnvägen Marseille—Barcelona går fram. Deras högsta topp är Puigmal (2,909 m.).

Pyrénées [pirené']. 1. **Pyrénées-Orientales**, departement i s. Frankrike, vid Medelhavet och gränsen till Spanien. Producerar vin, sydfrukter och järnmalm. 220,000 inv. Huvudstad Perpignan. — 2. Se **Basses-Pyrénées**. — 3. Se **Hautes-Pyrénées**.

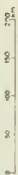
Pyreneiska freden kallas den mellan Frankrike och Spanien på Fasanön i floden Bidassoa 1659 ingångna fred, som avslutade det 1635 utbrutna kriget. Frankrike fick genom P. Roussillon och Artois m. fl. områden.

Pyreneiska halvön, **Iberiska l. Spanska halvön**, den västligaste av Syd-Europas tre stora halvöar. 582,000 kvkm. P. skiljes genom Pyrenéerna från övriga Europa och omges av

Atlanten (Biscayabukten) i n., Atlanten i v., Atlanten, Gibraltar sund och Medelhavet i s. samt Medelhavet i ö. I v. är Cabo da Roca ($9^{\circ} 27' \text{ v. l.}$), i n. Estaca de Vares ($43^{\circ} 47' \text{ n. br.}$), i ö. Cabo de Creus ($3^{\circ} 19' \text{ ö. l.}$), i s. Cabo Tarifa ($36^{\circ} \text{ n. br.}$) halvöns yttersta punkt. Nära P. ligga i ö. ögrupperna Balearerna och Pityuserna. — **Kusten** är vid Biscayabukten brant och rik på mindre inskränningar. Galiciens västkust har djupa, fjordliknande vikar (se **Ría**) med ypperliga hamnar. F. ö. är Atlantkusten övervägande låg, än en sandig dynkust, än sumpig; endast vid flodmynningarna erbjuder den goda hamnar (vid Tejo en av världens bästa). Medelhavskusten är brant mellan Gibraltar sund och den utmärkta hamnen Cartagena samt i huvudsak låg, sandig och fattig på goda hamnar n. om Cabo de Palos. — **Ytförhållanden**. Större delen av P. uppfylles av spanska högslätten, la Meseta, Europas högsta plåtområde med i genomsnitt c:a 800 m:s h. ö. h. Flerstädes genomdrages plåtan av i v.—ö. huvudriktning löpande bergskedjor, bl. a. de kastilianska gränsbergen (Sierra de Gata, Sierra de Gredos, Sierra de Guadarrama),

PYRENEISKA HALVÖN

Skala 1:10 mill.

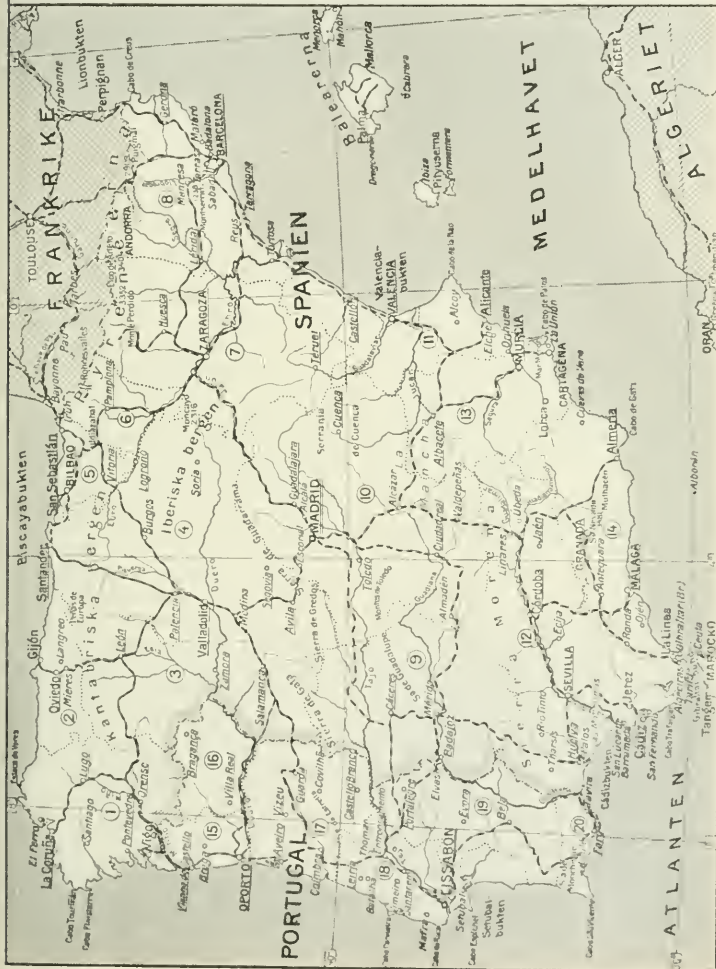
Namn på länshövdingar i spanska provinser och portugisiska distrikt understruken (med undantag av baskiska provinserna och Navarra i Spanien) bära provinser och distrikt på följande samma namn som huvudstäderna

Landskap i Spanien:

1. Galicien.
2. Asturien
3. León.
4. Gamla Kastilien.
5. Baskiska provinserna
6. Navarra.
7. Aragonien.
8. Katalonien.
9. Estremadura.
10. Nya Kastilien
11. Valencia
12. Andalusien
13. Murcia
14. Granada

Provinser i Portugal:

15. Entre Minho e Douro
16. Trás-os-Montes
17. Beira
18. Estremadura
19. Alentejo
20. Algarve

Pyreneiska halvön. Tajo med Alcántarabron i Toledo, mell. Spanien.

vilka uppdelar den i Gamla och Nya Kastiliens högslätter. I allm. begränsas la Meseta av randberg, ss. Kantabriska bergen i n. (Peñas de Europa, 2,678 m.), Iberiska bergen i n.ö. (Moncayo, 2,316 m.) och det betydligt lägre Sierra Morena i s. I n.v. övergår la Meseta i Galiciens rikt kuperade bergland, vars utlöpare uppfyller Portugals båda nordligaste provinser, och i s.v. vidtar det mot kustområdet terrassformigt sjunkande portugisiska berglandet. Bland dettas kedjor märkes Serra da Estrella (Malhão da Estrella, 1,993 m.). Större låglandsområden finnas endast i n.ö. och s.v. P. Sålunda utbreder sig kring Ebro

Aragoniens lågslätt, begränsad mot la Meseta av Iberiska bergen, mot Medelhavet av Kataloniska bergen samt mot Frankrike av halvöns mäktigaste bergskedja, Pyrenéerna (Pico de Aneto, 3,404 m.). Kring Guadalquivir ligger Andalusiens lågslätt. Den begränsas i n. av Sierra Morena och i s.ö. av Granadas högländ, vilket med Mulhacén i Sierra Nevada når Europas högsta punkt utanför Alperna (3,481 m.). Portugals högländ avlöses längs kusterna och i de sydligare provinserna av vidsträckt lågslätter, avbrutna av enstaka kedjor, ss. Serra de Monchique. — *Geologi.* La Meseta är en horst, bestående av huvudsakl. urberg men därjämte de flesta paleozoiska och mesozoiska bildningar, samt omges i n., ö. och s. av yngre veckberg, bl. a. Pyrenéerna och Sierra Nevada. Gamla och Nya Kastiliens högslätter samt Andalusiens och Aragoniens lågslätter täckas av orubbade tertiära sediment. P. är rik på nyttiga mineral: järnmalm (n. och s.ö. randbergen), cinnober (Almadén), silverhaltig blymalm, koppar- och zinkmalmer, vid. stenkol (Asturien) och bergsalt (i de tertiära bildningarna). — *Sjöar och floder.* P. saknar betydande sjöar;

Pyreneiska halvön. Partil av Serra da Estrella, mell. Portugal.

störst äro sandkusternas laguner. Utom Ebro flyta halvöns stora floder till Atlanten, ss. Guadalquivir, Guadiana, Tajo (port. Tejo) och Duero (port. Douro). I sitt övre lopp äro de större delen av året vattenfattiga, men sedan de i stritt lopp genombrutit randen av la Meseta, bli de av stor betydelse som samfärdsleder. — *Klimatet* betingas främst av bergskedjornas hejdande inverkan på de fuktiga n. och n.v. vindarna från Atlanten och de torra och heta s. och s.ö. vindarna från Afrika. Portugals och n.v. Spaniens klimat är maritimt. Övriga Spanien har kontinentalt klimat; endast i s.v. antar det en mera maritim karaktär. Medeltemperaturen är i Madrid $+ 4^{\circ},3$ under jan. och $+ 24^{\circ},3$ under juli, i Málaga $+ 12^{\circ},0$ under jan. och $+ 25^{\circ},1$ under aug., i Lissabon $+ 9^{\circ},6$ under jan. och $+ 21^{\circ},2$ under aug. — *Växt- och djurvärld* se Medelhavsländerna. — *Politiskt* är P. uppdelad mellan Spanien, Portugal, Andorra och Storbritannien (Gibraltar). — *Historia*. P:s äldsta kända befolkning utgjordes av iberer, från vilka baskerna på n. P. torde härstamma. På 500-t. f. Kr. invandrade kelter, och en kelt-iberisk blandbefolkning upp-

Pyreneiska halvön. Parti av Segredalen, n.ö. Spanien.

stod. Trol. redan omkr. 1100 f. Kr. hade fenicierna börjat anlägga faktorier på den på metallfyndigheter rika P. Senare följde greker och kartager. Det kartagiska väldet på P. störtades under andra puniska kriget av romarna, vilka dock först småningom underkuvade halvön och inplanterade romersk civilisation. Vid början av 400-t. e. Kr. inbröto germanfolk på P. De första voro vandaler, alaner och sveber, vilka undanträngdes av västgoter (se d. o.). Efter erövringen av svebernas rike 585 voro de senare herrar över hela P. De sammansmälte småningom

Pyreneiska halvön. Staden Granada i s. Spanien.

Pyreneiska halvön. Staden Palmella i Portugal, belägen n. om Setubal.

med de gamla invånarna och kristnades. Västgoternas rike störtades 711 av araberna, och 755 upprättades kalifatet Córdoba (se d. o.). I n. P. uppstodo småningom flera kristna småstater: Galicien, Asturien, León, Navarra, Kastilien och Aragonien (se vid. dessa ord), av vilka de två sistnämnda senare framträdde som ledande stater vid sidan av Portugal (se vid. d. o.), de gamla iberiska lusitanernas centrum. De kristna staterna gynnades genom kalifatets sönderfallande 1031, och de utvidgade efter hand sina besittningar under ständigt kamp mot morerna. Emellertid måste de kämpa en hård kamp för sin existens mot almoraviderna och almohaderna (se dessa ord), men vid början av 1200-t. fingo de överhand över dem, och omkr. 1300 voro morerna undanträngda till Granada. Under senare medeltiden rasade ständiga dynastiska strider mellan staterna på P., varigenom konungamakten försvagades. Särskilt i Aragonien tillvällade sig *cortes* (se d. o.) stor makt. Främst stod den jordägande adeln (*ricos hombres*, de rika männen). Genom personalunionen mellan Kastilien och Ara-

gonien 1479 lades grunden till det enade Spanien (se vid. d. o.).

Pyrenomyce'tes, kärnsvampar, svampgrupp, tillhörande *Ascomyce'tes*, med flaskformiga perithecier, som öppna sig i spetsen. Hit höra bl. a. fruktskorvens, lövträdskräftans (jfr *Kräfta*) och mjöldrygans svampar.

Pyrheliome'ter (av grek. *pyr*, eld, *helios*, sol, och *metrci'n*, mäta), instrument för mätning av strålningens intensitet genom dess värmeverknings, spec. för mätning av insolationen. Äldre P., även kallade aktinometrar, bestå t. ex. av en metall dosa, vars temperatur mätes med termometer l. bättre med termoelement. Ur den hastighet, med vilken temperaturen stiger efter bestrålningens början, beräknas insolationen. Nu användas mest Ångströms och Abbots P. Den förra består av två likadana, tunna, på framsidan svärtade metallband; det ena utsättes för strålning, det andra uppvärms elektriskt till samma temperatur som det första, vilket konstateras med hjälp av på baksidan fästa termoelement. Den mot det bestrålade bandet infallande energin är då lika med den av den elektriska strömmen i det

andra bandet utvecklade. I Abbots P. infaller strålningen i ett dubbelväggigt, invändigt svärtat kärl, mellan vars väggar vatten strömmar. Ur temperaturskillnaden mellan det ut- och inströmmande vattnet beräknas insolationen.

Pyridin, heterocyklisk förening (se ill. till *Cykliska föreningar*), som förekommer i stenkols- och bentjära. Framställes i rent tillstånd genom torrdestillation av sina karbonsyror med kalk. P. är en vätska med intensiv lukt, kokar vid 115° och blandar sig med vatten i alla förhållanden. P. bildar moder-substansen till ett stort antal föreningar. Har i likhet med sina homologer, *pyridinbaserna*, svagt basisk karaktär.

Pyriflegeton, se *Hades*.

Pyrit, *svavelkis*, ett reguljärt kristalliserande, gult, metallglänsande mineral med sammansättningen FeS_2 . P. kan innehålla guld och är stundom en viktig guldmalm. P. är ett mycket vanligt mineral, som förekommer ss. underordnad beståndsdel i eruptivbergarter, särskilt i de basiska, ss. ett av de vanligaste mineralen på malm- (särskilt guld-)gångar, ss. linser och lagerartade kroppar tills. med magnetkis, arsenikkis, zinkblände, blyglans och framför allt kopparkis i olika slags bergarter, ss. impregnation i sedimentbergarter, framför allt skifferar, samt i kristalliniska skifferar och slutligen som utfällningar ur varma källor och under mossar. Användes för framställning av svavel, svavelsyra m. m.

Pyritsmältning, se *Koppa*.

Pyrmont, stad i prov. Hannover, Preussen, ö. om Lippe. Mycket besökt kurort. 3,000 inv. — P. var huvudstad i ett litet, med

Waldeck förenat furstendöme P., som blev republik 1918 och efter en folkomröstning 1921 förenades med Preussen.

Pyroelectricitet (av grek. *pyr*, eld), -vid uppvärmning l. avkylning av kristaller uppkommande elektriska laddningar. Vid hemimorfa kristaller är elektriseringen polär: vid uppvärmning uppträder vid en kristallaxels ena ända positiv, vid den andra negativ laddning, vid avkylning omkastas tecknen. Även icke hemimorfa kristaller visa P.; härvid uppträda laddningar av samma tecken vid en axels båda ändar. En stor del av P. är i verkligheten piezoelectricitet, alstrad av utvidgningen vid uppvärmning.

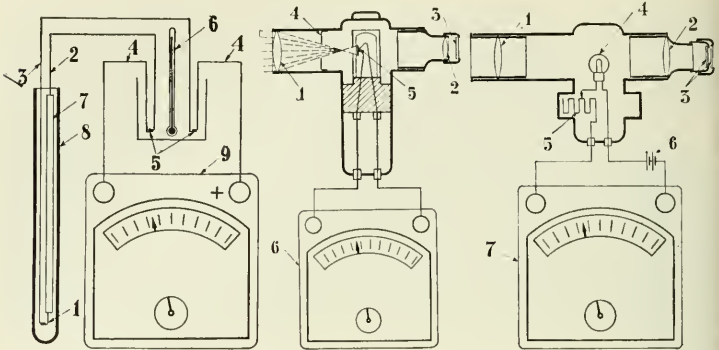
Pyrofo'rer (av grek. *pyr*, eld, och *fo'rein*, föra), porösa l. finfördelade ämnen, vilka i luften antändas l. börja att glöda, beroende på kraftig oxidation under värmeutveckling. Sådana ämnen sägas vara *pyrofo'ra* l. *pyrofo'risk*a. Jfr *Cerium* och *Manganlegeringar*.

Pyrofosfa't, *Pyrofo'sfor*-syra, se *Fosfor* sp. 392.

Pyrogallo'l, *pyroga'llus*-syra, $\text{C}_6\text{H}_3(\text{OH})_3$, en trevärd fenol. En lösning av P. absorberar under svartfärgning kraftigt syrgas. P. användes av denna orsak vid gasanalyser. Silverföreningar reduceras av P., som därför fått användning inom fotografien som framkallningsmedel. P. användes i medicinen som hudmedel (ss. mot psoriasis, lupus m. m.).

Pyrokatekin [-ki'n], $\text{C}_6\text{H}_2(\text{OH})_2$, dioxibensol med de båda hydroxylgrupperna i ortoställning. Bildas vid smältning av vissa hartser med alkali.

Pyrokla'stiska (av grek. *pyr*, eld, och *klasto's*, sönderbruten) kallas de vid vulkanutbrotten bil-

T. v. Termoelektrisk pyrometer. 1 varma lödstället, 2 platinatråd, 3 platinarodiumtråd, 4 koppartrådar, 5 kalla lödställen, 6 termometer, 7 isoleringsrör, 8 skydds rör, 9 millivoltmeter. — Mellerst: Strålningspyrometer (ardometer). 1 objektivlins, 2 okularlins, 3 rött glasfilter, 4 bländare, 5 termoelement, 6 millivoltmeter. — T. h. Holborn-Kurlbaums optiska pyrometer. 1 objektivlins, 2 okularlins, 3 rött glasfilter, 4 glödlampa, 5 reglerbart motstånd, 6 ackumulator, 7 ampèremeter.

dade tufferna, vilka bestå av söndersmulat bergartsmaterial.

Py'rola, se *Pirolaceae*.

Pyrolatri' (av grek. *pyr*, eld, och *latrci'a*, dyrkan), elddyrkan.

Pyro'leum (av grek. *pyr*, eld, och lat. *o'leum*, olja), genom torrdestillation vunen tjära. Sv. farm. upptar björk-, en-, tall- och gran- samt stenkolstjära, vilka användas huvudsakl. som hudreterande och parasitdödande medel.

Pyrolusi't, mangansuperoxid, MnO_2 , svart, löst, jordigt mineral. Viktig manganmalm (se d. o.); förekommer som lager, ss. vid Tsjjatura i Kaukasus, l. som oxidationsprodukt av andra manganmineral, ss. i Britt. Indien, Brasilien och på Guldkusten.

Pyromani' (av grek. *pyr*, eld, och *mani'a*, ursinne), mani, riktad på att anlägga eld. — **Pyromani'**, person, lidande av P.

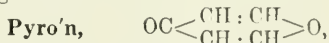
Pyrometri' (av grek. *pyr*, eld, och *metrci'n*, mäta), den teknik, som avser att mäta höga temperaturer, vanl. över begynnande rödvarme. 1) Som *normalin-*

strument användes vätgastermometeren (se *Termometer*), som på grund av vätgasens diffusion genom glödande kroppar ej kan användas till högre temperatur än $1,000^\circ$; är termometern fylld med kvävgas, kunna högre temperaturer bestämmas. I praktiken ha gastermometrarna numera ingen betydelse. — 2) *Kvicksilvertermometern* kan användas vid temperaturer upp till 300° ; till 700° , om kvicksilvret sättes under kvävgastryck och termometerröret göres av kvarts. — 3) *De termoelektriska pyrometrarna* grunda sig på mätning av termokraften (se *Termoelektricitet*). Det första instrumentet konstruerades av Le Chatelier 1887 och bestod av en tråd av platina, hopplödd med en tråd av platinarodium (10 % rodium). Det är användbart till $1,600^\circ$. För industriella ändamål är platinaelementet för dyrbart och ömtåligt, varför man brukar använda följande metall-

par: koppar—konstantan (till 600°), silver—konstantan (till 650°), järn—konstantan (till 800°) och nickel—nikrom (till 1,100°). Vid mätningen av temperaturen i en ugn anbringas termoelementet med lödfogen vid den punkt, där temperaturen skall mätas. Trådarna isoleras och instickas i ett skyddsror för att ej utsättas för ugnsgaserna. — 4) Elektriska motståndspyrometrar grunda sig på en metalltråds (vanl. av platina) elektriska motståndssändring med temperaturen. Platinapyrometern kan användas upp till 1,600°. — 5) Strålningspyrometrar. Den energistrålning, som utsändes från en upphettad kropp, vars temperatur skall mätas, koncentreras genom ett linssystem och kastas antingen på elementet till en motståndspyrometer (bolometer, se d. o.) l. på ett termoelement. Den bestrålade delen av elementet är svartad, så att energin omsättes till värme. Temperaturen avläses å en med elementet förbunden empiriskt graderad millivoltmeter. Dessa pyrometrar kunna användas upp till de högsta temperaturer. — 6) De optiska pyrometrarna äro instrument, med vilka ljusstrålningen från en glödande kropp iaktas i en kikare och jämföres med ljusstrålningen från en normallampa. Strålningen filtreras vanl., så att endast intensiteten hos en viss färg av ljuset iaktas. H o l b o r n - K u r l b a u m s pyrometer består av en kikare, i vars synfält finnes en glödlampa. Ett regleringsmotstånd inställes, så att glödtråden lyser lika starkt som det med kikaren viserade föremålet. Temperaturen avläses å en empiriskt graderad ampèremeter. Genom

rökglasfilter framför kikarens objektiv kan pyrometerns mätområde utvidgas upp till de högsta uppnåeliga temperaturer. I Wanners pyrometer lyser jämförelselampan med konstant strömstyrka, men ljusstyrkan i kikarens synfält kan varieras genom två nicolprismor. — 7) S e g e r k ä g l o r n a, små, smala triangulära pyramider av olika svårsmälta metalloxider, tillverkas i standardiserade nummer-serier, där varje nummer motsvarar en viss temperatur. Skall en ugn upphettas till exempelvis 1,000°, inställas på ugnsbotten tre käglor, motsvarande temperaturerna 950°, 1,000° och 1,050°. När den första kägla helt sjunkit ihop, den andra nätt och jämnt börjat böja spetsen, medan den tredje icke förändrat form, är rätta temperaturen uppnådd. — 8) K a l o r i m e t r i s k a metoder, som förr ofta användes, ge osäkra resultat. — De i 3), 4) och 5) nämnda pyrometrarna kunna alla göras självregistrerande, vilket är av betydelse som driftskontroll och vid vetenskapliga försök.

bildas genom avspjälkning av kolsyra ur motsvarande karbon-syra. P. är en fast kropp. — Bland P:s derivat märkas *cheli-do'n*syran, som förekommer i *Chelido'nium ma'jus*, och *dimety'l*pyron, som vid syret kan binda syror, varvid oxonium-salter (se d. o.) bildas.

Pyro'p, se Granatmineral.

Pyrosyror, dels organiska syror, brandsyror, som bildas genom torrdestillation av andra syror, dels oorganiska syror, som bildas genom vattenavspjälkning vid upphettning av normala syror.

Pyroteknik (av grek. *pyr*, eld, och *te'kne*, konst), se **Fyrverkeri**. — **Pyrotekniker**, fyrverkare.

Pyroxenit, en grupp mineral, som karaktäriseras av en mer l. mindre god klyvbarhet efter ett prisma med ung. $92^\circ \frac{1}{2}$ vinkel. De **rombiska P.** äro enstatit, bronzit och hypersten, isomorfa blandningar av $MgSiO_3$ och $FeSiO_3$, av vilka enstatit är fattigast, hypersten rikast på järn. — De **monokli'na P.** kunna indelas i alkalifattiga och alkalirika. De alkalifattiga åter indelas i aluminiumfria och aluminiumhaltiga. De aluminiumfria utgöras av wollastonit, $CaSiO_3$, diopsid, $CaMgSi_2O_6$, hedenbergit, $FeMgSi_2O_6$ och blandningar mellan diopsid och hedenbergit (diallag, kokkolit, salit). De aluminiumhaltiga sammanfattas under namnet augit och utgöra blandningar mellan $Ca(MgFe)Si_2O_6$ och $(MgFe)Al_2SiO_6$. De alkalirika utgöras av egirin och akmit, $NaFeSi_2O_6$, spodumen, $LiAlSi_2O_6$, jadeit, $NaAlSi_2O_6$. — Av **trikli'na P.** är endast rhodonit, $MnSiO_3$, av någon större betydelse. — **P.** äro bland mineralrikets vanligaste mineral. De rombiska **P.** förekomma i basiska bergarter (gabbror, dioriter och motsvarande gång- och ytbergarter samt i peridotiter och pyroxeniter), wollastoniten i kalkstenar intill eruptivbergarts-kontakter, diopsid-hedenbergitseriens mineral jämväl i de skarnmassor, som åtfölja de mellansvenska skarnmalmerna, samt i basiska eruptivbergarter. Augiterna uppträda i ett stort antal eruptivbergarter, egirin och akmit i alkalirika eruptivbergarter, spodumen i pegmatit, jadeit i metamorfiska bergarter, rhodonit i olika manganförekomster.

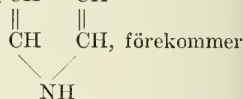
Pyroxenit, bergart, bestående huvudsakl. av pyroxen. I underordnade mängder ingå olivin, hornblände, magnetit, spinell, plagioklas.

Pyrra, se **Deukalion**.

Pyrrhus, lat. form för **Pyrrhos**.

Pyrrikke, se **Dans** sp. 72.

Pyrrrol, $CH - CH$

bl. a. i stenkolstjära, där den bildas ur mera komplicerade kvävehaltiga föreningar. **P.** är en vätska med en lukt, som påminner om kloroform. Kokpunkt 131° . **P.** har svagt negativ karaktär, varför vätet i **NH**-gruppen kan utbytas mot kalium.

Pyrron från Elis, f. omkr. 356, d. 275 f. Kr., grekisk filosof, grundare av en skeptisk skola (se **Skepsis**).

Pyrrhos, d. 272 f. Kr., konung av Epirus. **P.** ingrep i diadokernas strider och gick 280 över till Italien i avsikt att upprätta en västgrekisk stormakt. Han segrade vid Heraklea 280 och f. å., ehuru med stora förluster, vid Ausculum i Apulien (varvid **P.** skall ha utropat: "en sådan seger till och jag är förlorad!"; därav uttrycket **Pyrrosseger**, en alltför dyrköpt seger). Han besatte därefter Sicilien men uppgav sina erövringar efter nederlaget vid nuv. Benevento 275. Jfr **Grekland** sp. 1537.

Pysch, **pyrschjakt** (ty. *Pirsch*), se **Jakt** sp. 28.

Pyrus, se **Äppleträd** och **Päronträd**.

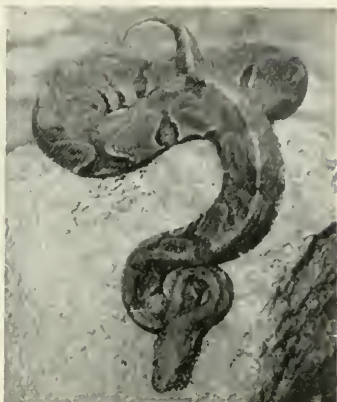
Pyskran, kikkran å förbränningsmotorer, medelst vilken cylinderkammaren kan sättas i förbindelse med fria luften.

Pyta'goras, f. på Samos mellan 580 och 570, d. omkr. 500 f. Kr., grekisk filosof. P. emigrerade till Syd-Italiens grekiska kolonieråde, där en lärjungekrets kring honom bildades (se *Pytagoreiska förbundet*). De religiösa och etiska, väl ock politiska läror, som detta förbund representerade, torde ha av P. själv omfattats. Däremot är det ytterst ovisst, i vad mån han givit impuls till de rent vetenskapliga strävanden, som senare karakterisera den pytagoreiska skolan inom filosofi, matematik och naturvetenskap. Traditionen, att han upptäckt den "pytagoreiska" satsen (se *Hypotenusan*), torde i varje fall ha mindre fog för sig, än att han själv funnit lagförhållandena för harmonin mellan strängars toner.

Pytagore'iska förbundet, en förening, som c:a 500 f. Kr. bildades i Syd-Italien med staden Kroton som centrum och vars stiftande tillskrives Pytagoras. I religiöst och etiskt avseende sammanföll dess läror och levnadsregler med orfikernas. Politiskt företrädde det en sträng aristokratism. Då de demokratiska strävandena i mitten av 400-t. f. Kr. segrade i Syd-Italien, krossades P. Inom P. utvecklade sig ock en egenartad rent filosofisk spekulation (se *Försokratisk filosofi* sp. 960).

Py'teas, slutet av 300-t. f. Kr., upptäcktsresande från den grekiska kolonin Massilia. P. följde från Gibraltarsund kusten norr ut och uppnådde trol. Norges v. kust. P:s underrättelser om de nordiska länderna, som han kallade Tule, äro de äldsta bevarade (i utdrag hos antika författare).

Py'tia, se *Delfoi*.

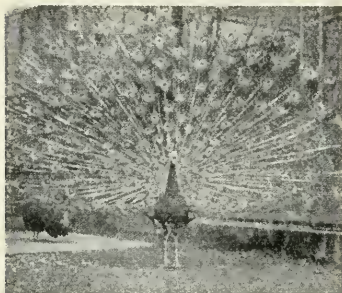
Pytonormar. Hieroglyform. Längd 4—6 m.

Py'tiska spelen, en forngrekisk fest, firad vart 4:e år i Delfoi till Apollons ära. Utom i övriga nationella spel förekommande tävlingsgrenar upptogo P. skalkonst och musik. Segerpriset var en lagerkrans.

Py'ton, se *Delfoi*.

Py'tonormar, *Python*, ett släkte icke giftiga ormar av fam. *Boïdae* (se d. o.). Fjällen äro släta. På stjärtens undersida finnas två rader plåtar. Gamla världen. P. leva av smärre däggdjur och fåglar; angripa människor blott till självförsvar. Honan lägger sig i ringar omkring sina ägg och ruvar dem. Nätormen, *Python reticulatus*, är brun med mörk, nätformig teckning. Längd över 8 m. S.ö. Asien. — **Tigerormen**, *Python molurus*, har ljusbrun rygg med rödbruna, orangebundet firsidiga fläckar. Längd intill 8 m. Främre Indien. — **Hierogly'formen**, *Python sebae*, är grågul med fläckteckning. S. och mell. Afrika.

Pyöng-yang, stad i n.v. Korea, vid järnvägen Söul—Mukden. Be-

Påfågel. Längd 1,1—1,25 m.; stjärttäckarnas längd 1,2—1,3 m.

tydande handel. 100,000 inv., därav 22,000 japaner.

Påfågelspinnare, *Eudia pavonia*, en fjärilsart av gruppen Spinnare. Kroppen är hårig, vingarna bruna (hos honan gråa) med mörkare tvärinjer och -band samt en mörk "ögonfläck" på vardera vingen. Vingbredd hos hanen 42—52 mm., hos honan 58—68 mm.

Påfågelöga, se Nymphalididae.

Påfåglar, *Pavo*, ett släkte Fasanfåglar med upprätt tofs på huvudet, långa stjärttäckare, som hos tuppen kunna uppresas och utbredas, samt långa tarser (hos tuppen med sporrar). S. Asien. — Vanliga P., *Pavo cristatus*, hålles ofta ss. prydnadsfågel. Tuppen är ovan guldgrön, under svart, på huvud och hals blåglänsande. Stjärttäckarna äro grön- och violettskimrande med mångfärgade fläckar. Hönan är ovan gråbrun, under gulvit, på bröst och hals grönglänsande. Indien, Ceylon.

Påföljd, straffpåföljd: 1) P. enl. Strafflagen kap. 2 § 19, som 1918 efterträtt den forna påföljden förlust av medborgerligt förtroende

(se d. o.), ådömes i sammanhang med straff för vissa i Strafflagen angivna brott och innebär förlust av innehavd allmän befattning, av rätt att utöva sådan samt av politisk och kommunal rösträtt. P. får ådömas, endast om brottet är belagt med minst 6 månaders straffarbete. Den ådömes för alltid vid straffarbete på livstid, annars intill dess viss tid, minst 1 och högst 10 år, förflutit från det den straffade efter utståndet straff frigivits. — 2) *Ovärdighet att föra andras talan inför rätta* ådömes rättegångsfullmäktig, enl. Strafflagen kap. 22 § 14, då han svikligen gått sin huvudmans motpart till handa l. annars till huvudmannens skada främjat egen l. andras nytta, och enl. Rättegångsbalken kap. 15 § 14, då han "emot bättre vett drivit orättfärdig sak l. brukat veterlig falskhet". — 3) *Ovärdighet att i rikets tjänst vidare nyttjas* ådömes vid vissa i Strafflagen angivna brott ämbetsman i samband med avsättning.

Påhlman, Otto Magnus, f. 1811, d. 1873, skrivpedagog, utarbetade den påhlmanska skrivmetoden, som sedermera utvecklades av hans två söner, Otto P., f. 1853, d. 1915, och John Magnus P., f. 1860, av vilka den förre öppnade skrivinstitut och handelsakademi i Köpenhamn samt skrivinstitut i Sthlm, den senare 1891 grundade Bröderna Påhlmans handelsinstitut i Sthlm.

Pålbyggnader, på pålar över grunt vatten l. sumpmark, stundom över torr mark, uppförda byggnader, förekomma hos många folk. De viktigaste skälen till uppförande av P., spec. i nejder med sumpiga och oframkomliga stränder, torde vara behov av

skydd mot översvämningar, fuktighet och moskiter, ernående av bekväma förbindelser över vattnet samt närhet till fiskeplatserna. Därtill komma fruktan för fientliga överfall och vilda djur samt sanitära fördelar (genom att allt avfall bortsköljes av vattnet). P. äro kända redan från stenåldern, särskilt från Schweiz men bl. a. även från Sverige. Vid Alvastra (se d. o.) finnas lämningar av ett av pålar sammanhållet golv av trädstammar. Även under bronsåldern förekommo P. på skilda håll. — Av förhistoriska P. på land märkas, spec. i n. Italien, *terramare* (från brons- och övergången till järnåldern), pålbyggnadsbyar, omgivna av palissadförsedda vallar. — Många nu levande folk uppföra P. Sådana förekomma i mell. Afrika, n.ö. Asien, i n.v. Nord- samt Central- och Syd-Amerika samt inom det malajiska kulturområdet, för vilket pålbyggnadsstilen är karaktäristisk. På sina håll lever man interimistiskt i P., t. ex. under översvänningsperioder, i kallare trakter blott sommartid. Även förrådshus byggas ofta på pålar.

Pålkran, maskinell anordning för nedslagning av pålar, vanl. bestående av en i olika lutningar ställbar ställning, styrande pålarna, samt ett slagverktyg, hejare (se d. o.).

Pålning, se Grundläggning sp. 12.

Pålok, fast mellanstöd för en brobana. P. består av en rad vinkelrätt mot brobanan nedslagna pålar, vilka upptill sammanhållas medelst en bjälke (hammarband).

Pålson-Wettergren, Gertrud, se Wettergren.

Pålstek, se Knoppar sp. 961.

Pånyttfödelse, se Nyfödelse.

Pålbyggnad. Nya Guinea.

Pårtefjällen, Pårtertjåkko, se Sarekfjällen.

Påsk (av aram. *pa'scha*, hebr. *pe'sach*, i 2 Mos. 12:13 härlett från hebr. *pasa'ch*, gå förbi), en av de stora judisk-kristna högtiderna. Den *judiska* P:s ritual, utförligt skildrad först i Prästkodex (2 Mos. 12), är så ålderdomlig, att festen säkerligen går tillbaka till mycket gamla tider: vid vårfullmänen (den 14 Nisan) skulle på kvällen ett lamm slaktas, dess blod strykas på dörrposterna och köttet under natten förtäras av familjens medlemmar. P. är sannolikt från början ett nomadlivets reningsoffer. Enl. Prästkodex skulle den ha instiftats omedelbart före uttåget ur Egypten och sedan firats till minne av denna tilldragelse. I Palestina blev P. efter hand förenad med den tidigaste skördefesten, det osyrade brödets högtid. — I den *kristna kyrkan* var namnet P. från början knutet till minnet av Jesu lidande och död, som inträffat vid judarnas P., men kom småningom att omfatta även och främst den följande uppståndelsefesten. Dess firande torde återgå åtminstone till början av 100-t. Olika sedvänjor gjorde sig

Lavastoder på Påskön.

gällande. Den ålderdomligaste förekom i Mindre Asien, där man ännu omkr. 200 helt enkelt följde judarnas kalender och firade P. ss. åminnelse av Jesu död på 14 Nisan, oberoende av på vilken veckodag denna inföll. Denna praxis, vars anhängare benämndes *quartodecimani* (av lat. *quartus decimus*, fjortonde), synes i det väsentliga ha upphört på 200-t. I kyrkan i övrigt hade man under 100-t. allmänt börjat fira det årliga minnet av Jesu död och uppståndelse på resp. en fredag och en söndag (urspr. sannol. söndagen närmast efter 14 Nisan). I Rom och Alexandria började man emellertid under 200-t. självständigt beräkna P:s datum, varefter Nicaemötet (325) föreskrev, att påsksöndagen skulle förläggas till söndagen närmast efter första fullmånen efter vårdagjämningen. Med vissa smärre jämkningar har denna bestämmelse sedan bibehållits. — Betr. P:s firande märkes, att man alltid fastade på Jesu dödsdag. När även uppståndelsen firades, varade fastan över lördagen till följande nattliga gudstjänst, då sorgen gav vika för jublande glädje, vilken sedan präglade tiden intill pingst. Även veckan före P., ”den stora veckan”, i Norden sedermera kallad *dymmelveckan* (se d.

o.), utmärktes tidigt (redan på 300-t.) av ett flertal gudstjänster. Om P:s betydelse för och plats i kyrkoåret se d. o. sp. 26. — Till den kristna P. ss. en vårens och livets fest ha åtskilliga bruk av hednisk art anslutit sig. Dit hör seden med påskris l. fastlagsris (se d. o.). Syftet att tillägna sig livskraften ligger också från början bakom seden att äta påskägg (äggens betraktades ss. mystiska livsbärare). På åtskilliga håll ha även eldriter anslutit sig till P. Spec. nordisk synes föreställningen om påskkäringarnas färder till Blåkulla vara: P. har här dragit till sig de folktrons häxgestalter, som eljest troddes särskilt verkamma vid vårens inbrott (Valborgsmässan).

Påskallaviks köping, ort i Döderhults skn, Kalmar l. Gammal lastageplats åt Kalmar med god hamn vid Kalmarsund. 275 inv. Vid P. ligger Emsfors (se d. o.).

Påsklilja, se *Narcissus*.

Påskön, *Rapanui*, eng. *Easter Island*, sp. *Isla de Pascua*, ö bland sydöstpolynesiska Sporaderna, på 27° s. br. och 109° v. l. Tillhör Chile. P. är av vulkaniskt ursprung och har kratrar och heta källor. Den är bevuxen med grovt gräs. 118 kvkm. C:a 300 inv., av vilka ett fåtal tillhör den ursprungliga, förr aristokratiskt styrda befolkningen (polynesier, uppblandade med före dem på P. levande melanesier). — P:s materiella kultur har varit fattigare än andra polynesiska öars. Förbindelserna utåt ha varit minimala, då på grund av virkesbrist båtar endast sparsamt tillverkats. Mest känd är P. dels genom en bl. a. på trätavlor bevarad, ännu icke tolkad, hiero-

glyfartad skrift, dels genom de i halvfigur utförda kolossalstoder, vilka föreställa öns avlidna, framstående personer och vilka till 1700-t:s mitt voro föremål för dyrkan. Huggna i lös lava med obsidianyxor, äro stoderna icke, ss. ansetts, exponenter för en i Polynesien enastående hög utveckling. Mest anmärkningsvärt är, att de kunnat transporteras från tillverkningsstället (en sloknad vulkan). De, som nått bestämelseorterna vid kusterna, ha där uppställts på terrassbyggnader (gravkammare). Flertalet ha dock kullstörtats.

Påslagning, fästade av en talja vid en tross, en hake l. kätting samt påsättning av en slinga kring ett fat, en läda e. d. Lägges därvid trossen runt blockhakens nacke, uppstår *nackslag*.

Påssjuka, epidemisk infektionssjukdom med inflammation av öronspottkörteln (ofta på båda sidor), som sväller an och ger karaktäristisk svullnad framför och under örat samt feber och vanl. allmänt illamående. Inkubationstiden är 14 dygn och sjukdomen går vanl. över på 5—7 dygn. En ej ovanlig komplikation är inflammation i testiklar, mera sällan i äggstockar. *Behandling*: isolering, lokal värme.

Påstickning, se *Jakt* sp. 29.

Påve (lat. *pa'pa*, fader), titel, tillkommande biskopen av Rom ss. romersk-katolska kyrkans högste styresman. P., som väljes på livstid, har högsta lagstiftnings- och domsrätt, högsta uppsikt över kyrkans förvaltning samt är högsta auktoritet i lärofrågor och ss. sådan enl. katolsk åskådning ofelbar. Sedan 1274 väljes P. av konklaven (se d. o.). P. residerar i Vatikanen och räknas som suverän furste. Till hans

område höra även Lateranen, Palazzo della Cancelleria i Rom och lustslottet Castel Gando!fo vid Albanosjön 2 mil s.ö. om Rom. Hans ämbetspråk är latinet. P. har egna sändebud hos vissa makter, vilka även äro diplomatiskt representerade vid Vatikanen. Utrikespolitiken handhas av en kardinalstatssekreterare. P. omges av hovstat och livvakt. — P:s *dräkt* består av samma delar som ärkebiskopsdräkten (se *Kyrkoskrud*) med undantag av att påven i st. f. mitra bär *tiara* (se d. o.). Dessutom tillkomma *subcincto'rium*, ett dubbelvikt band, fäst vid gördeln, vilket endast bäres vid större kyrkliga fester, samt *fano'ne*, en vit cirkelrund dubbelkrage av siden, prydd med ränder och ett kors mitt fram i guld och rött. Ett P. tillkommande attribut är dessutom fiskarringen (se d. o.), och i sitt vapen för han S:t Petrus' nycklar, löse- och bindenyeckeln (jfr d. o.). — *Påvedömet's historia*. Vid det hierarkiska systemets utbildning i den äldsta kyrkan kom efter hand biskopen av Rom att inta en särställning, beroende dels på Roms anseende som världens huvudstad, dels på den tradition, enl. vilken Petrus (se denne) varit dess förste biskop. Med stöd härav framställde den romerske biskopen under opposition särskilt från östern krav på överhöghet (primat) över kyrkan. Hans ställning stärktes i hög grad genom kejsarresidensets förläggande till Konstantinopel av Konstantin den store samt rikets tudelning. Under folkvandringstiden ökades den romerske biskopens anseende genom den ledande roll, som Leo I (440—461) m. fl. spelade i motståndet mot barbarerna. Leo gav primat-

teorin dess slutliga teoretiska utformning, och vid 400-t:s slut var den romerske biskopens överhöghet över den västerländska kyrkan täml. allmänt erkänd. Titeln P., som förut tillkommit alla biskopar, förbehölls nu här åt denne. Under 500-t. sjönk P:s makt, i det de råkade i beroende av östgoterna och den östromerske kejsaren. Gregorius I den store (590—604) återgav påvedömet dess inflytande, i det han grundade P:s världsliga makt genom att skapa ett stort gods-komplex i Italien samt påbörjade mission bland de ännu hedniska germanfolken. Denna missionspolitik var av så mycket större betydelse, som P:s inflytande i flera stater var mycket begränsat på grund av det utpräglade nationalkyrkosystemet. I samband med bildstriderna (se Bild dyrkan sp. 1489) frigjorde sig P. äntligen från det politiska beroendet av Öst-Rom. Men i stället hotade langobarderna. Hårt ansatt av dessa, sökte Stefan II (752—757) skydd hos frankerkonungen Pippin, vilket ledde till Kyrkostatens (se d. o.) grundande. Som stöd för sina anspråk framlade P. den förfälskade urkunden om Konstantinska donationen (se d. o.). Alliansen med frankerkonungen medförde emellertid till en början P:s fullständiga beroende av denne, men med stöd av de pseudoisidoriska dekretalerna framställde Nikolaus I (858—86,) krav på en ledande ställning inom Västerlandet och överhöghet över såväl stat som kyrka. Under 800-t:s senare del skärptes mot-sättningen till den grekiska kyrkan (se Fotios) och efter långa strider kom 1054 den definitiva brytningen mellan P.

och Konstantinopel. Under Nikolaus' efterträdare gick påvedömet åter tillbaka. På 900-t. stod det i nesligt beroende av den romerska adeln. På 1000-t. fingo de tyska kejsarna, spec. Henrik III, stort inflytande över P. Genom deras ingripande uppsattes en rad P., som, ledda av de cluniacensiska reformidéerna, började en livlig reformverksamhet men snart även ett energiskt arbete för påvedömets frigörelse från den världsliga makten, vilket under Gregorius VII (1073—85) ledde till den första stora kampen mellan påvedöme och kejsarmakt, den s. k. investiturstriden (se d. o.). Gregorius' mål var upprättandet av en universalteokrati med P. som suverän härskare, vilken alla furstar skulle vara underordnade. Denna idé bestämde påvedömets politik under närmast följande årh., och dess makt var under 1100-t. i ständigt stigande. Korstågen (se d. o.), till vilka Urban II (1088—99) tog initiativet, gävo P. en ledande ställning i Västern. Under kampen mot hohenstaufiska ätten (se d. o.) hävdade Hadrianus IV (1154—59) och Alexander III (1159—81) de gregorianska idéerna, och i samband med den tyska kejsarmaktens begynnande nedgång nådde påvedömet sin högsta maktställning under Innocentius III (1198—1216). Ett utslag av P:s makt voro de Lateransynoder (se d. o.), vilka P. under 1100- och 1200-t. sammankallade. Ur kampen mot kejsarna, som än en gång blossade upp under hohenstaufern Fredrik II, bekämpad av Gregorius IX (1227—41) och Innocentius IV (1243—54), utgick visserl. påvedömet segrande, men dess inflytande var dock i sjunkande. Då

Bonifatius VIII (1294—1303), som 1302 i bullan *U'nam sa'nctam* (se Bulla) sammanfattade de påvliga anspråken i deras mest tillspetsade form, besegrades av Filip den sköne av Frankrike, började påvedömets beroende av den franska kronan, vilket manifesterades genom kurians förläggande till Avignon (P:s "babyloniska fångenskap" 1309—77). Den nu framträdande nationalstatsprincipen undanträngde den under den egentliga medeltiden härskande universalmonarkiska idén, vilken i påvedömet haft sin främsta förkämpe. Avignonpåvarna inriktade sig i stället på centralisation av kyrkostyrelsen till kurian. De reserverade för sig besättandet av alla viktigare ämbeten och utbildade i samband därmed ett skattesystem, som urartade till en prästerskapet hårt betungande utpressning. Påvedömet blev för en tid Europas främsta penningmakt och fick därigenom ett utomordentligt inflytande i allians med furstemakten, särskilt med den engelska och franska. Mot detta system uppväxte snart en häftig opposition, först i England, där P:s inflytande under 1300-t. genom parlamentets påvefientliga lagstiftning gick starkt tillbaka. I Tyskland försvagades P:s makt genom kejsar Ludvig IV:s kamp mot kurian, varvid denne fann ett verksamt stöd i Occams och Marsilius' av Padua (se denne) påvefientliga statsteorier. På grund av den politiska utvecklingen i Italien, som hotade att beröva P. Kyrkostaten, tvangs **Gregorius XI** (1370—78) att 1377 återvända till Rom. Efter hans död valdes två P., av vilka den ene tog säte i Avignon, den andre i Rom och som lågo i ständig in-

bördes fejd. Därmed började den "stora schismen" (1378—1415), som än mer minskade påvedömets anseende, och en av de engelska statskyrkotendenserna influerad fransk opposition ledde till koncilierörelsen, det häftigaste anfall, som dittills riktats mot påvedömet. Episkopalismen triumferade över primatet på Konstanz- och Baselkoncilierna (se dessa). **Eugenius IV** (1431—47) och **Nikolaus V** (1447—55) avvärjde dock det hotande nederlaget genom att i separatfördrag med de reformvänliga ländernas furstar göra stora medgivanden åt dessa. 1400-t. karaktäriseras av påvedömets förfall i sedligt och religiöst avseende. Flera av P. voro typiska representanter för renässanskulturen (särskilt **Pius II** 1458—64), och de fingo alltmer karaktären av italienska världsliga furstar (**Sixtus IV** 1471—84, **Alexander VI** 1492—1503) och begagnade sitt inflytande främst till främjande av familjeintressen (nepotism). Deras upprepade försök att organisera ett korståg mot turkarna misslyckades. I de europeiska makternas kamp om Italien spelade P. en ledande roll. **Julius II** (1503—13) återupprättade Kyrkostaten, och **Leo X** (1513—21) återupplivade 1516 de gamla anspråken på P:s suveräna makt. **Hadrianus VI** (1522—23) var den siste icke-italienaren på påvestolen. 1500-t:s reformationsrörelser berövade påvedömet stora delar av dess maktområde. För de nu framträdande starka kraven på en reform av kyrkan och en motaktion stodo P. till en början främmande, och först med **Paul IV** (1555—59) tog P. ledningen av motreformationen. Tridentinska mötet bidrog i hög grad att stär-

ka P:s makt, och i jesuitorden fick han en hänsynslös förkämpe för sina rättigheter. Till början av 1600-t. intog påvedömet en ledande ställning inom den katolska världen, men därefter inträdde en stark avmattning, och under 1700-t. förlorade det nära nog allt politiskt och kyrkligt inflytande. P. voro obetydliga personer, som intet kunde uträtta gentemot den frambrutande statsabsolutismen och upplysningskulturen. Förfallet kulminerade under revolutions- och Napoleonskrigen, då Pius VII (1800—23) råddes i fullständigt beroende av Napoleon I och Kyrkostaten upphävdes (1809). Med reaktionsepoken efter 1815 började emellertid en ny tid även för påvedömet. Kyrkostaten återupprättades, och en starkt påvetrogen strömning, ultramontanismen (se d. o.), gjorde sig gällande, uppbyren framför allt av den återupprättade jesuitorden. Denna politik fullföljdes av Pius IX (1846—78), under vilken det påvliga enväldet drevs till sin spets genom den på Vatikanconciliet 1870 proklamerade dogmen om P:s ofelbarhet, då han "ex cathedra" (se d. o.) förkunnar en lärosats. Genom Kyrkostatens införlivande med Italien (1861—70) förlorade P. visserl. sin världsliga makt, men genom garantilagen (se d. o.) tillförsäkrades honom suveränitet inom hans romerska residens samt ett visst årligt understöd. P. tillbakavisade anslaget och har sedan dess varit "fånge i Vatikanen" (se Pius sp. 289). De följande P., Leo XIII (1878—1903), Pius X (1903—14), Benedictus XV (1914—22) och Pius XI (1922—) ha trots vissa svåra nederlag, främst skilsmässan mellan stat och kyrka i Frankrike 1905 och

den tjeckoslovakiska nationalkyrkans separation från P. 1918, skiekligt hävdad påvedörets maktställning. Särskilt under och efter världskriget har P. sökt vara en försonande faktor i politiken, samtidigt som han organiserat en livlig katolsk propaganda.

På'ver, försv. form för *pauvre*.

Pä'ijänne, en av Finlands största insjöar, till större delen belägen inom Tavastehus l. Längd i n.—s. 120 km. Avflyter genom Kymmene älv. 1,576 kvkm.

Pä'ivärinta, **Pietari**, f. 1827, d. 1913, finländsk författare, bekant för sina på finska skrivna skildringar ur den österbottniska allmogens liv (sv. övers. i urval, *Bilder ur lifvet*, 1883—87).

Päll (mlty. *pelle*, urspr. av lat. *pa'llium*, täcke, mantel), rektangulär duk av mycket skiftande material, vilken enl. ett i Sverige förr allmänt bruk hölls över brudparet vid vigseln (brudpäll), uppställdes över kistan vid begravningen (gravpäll) l. spändes upp i taket över den l. de personer man särskilt önskade hedra.

Pälning (ty. *Abpälten*), se **Garvning** sp. 1072.

Pälsfladdrare l. **fladder-maki**, *Galcopithe'cus volans*, en art **Insektätare** med flyghud mellan hals, extremiteter, bål och svans. Kroppen är brun, flyghuden ljusfläckig. Sundaöarna, Bortre Indien. P. lever i träd och kan med flyghudens tillhjälp göra långa fallskärmshopp. Födan utgöres av frukter m. m. Nattdjur.

Pälsmal, se **Klädesmålare**.

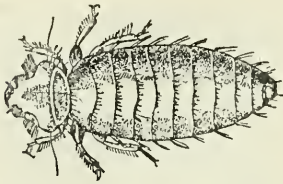
Pälsverk, till klädesplagg o. d. användbara djurfällar. Av värdefulla P. märkas främst de av

sobel, havsutter, silverräv och chinchilla samt breitschwanz (skinnen av dödfödda lamm av fettsvansfår). vid. persian, nutria, gråverk, fällar av "äkta säl" (öronsäl från Berings hav), oriktigt även kallad "ofödd säl", blå- och viträv, bäver, mård, bisamrätta, skunk och hermelin. Även enklare skinn, ss. av opossum, vanlig räb, kanin och lamm av flera fårarter, ha de senaste åren, tack vare skicklig beredning och färgning, fått allt större användning. Skinnens värde ökas med större hårlängd, täthet och glans. Vinterskinn ge därför det värdefullaste P.; utter m. fl. i vatten levande djur ha dock lika tät päls året om. Skinnets beskaffenhet hos en och samma djurart kan variera bl. a. även efter de olika yttre förhållanden, under vilka djuret levat. Pälsen är tätast på rygg och sidor; buken är sträv och tunnhårig. Hos sumpbävaren, av vilken nutria erhålles, är förhållandet omvänt. — Nästan alla delar av världen, främst dock Amerika och Ryssland (med Sibirien), lämna skinn. De vilda djuren fångas vanl. i sax l. snara, varpå skinnen lufttorkas och sändas till de stora bolagens (t. ex. Hudson's Bay Company) uppsamlingsplatser för sortering och värdering. Under senare år ha med framgång värdefullare vilda djur, ss. silver- och blåräv, börjat uppfödas på särskilda farmer. Fettsvansfår m. fl. tamdjur uppfödas i stora hjordar. Skinnen salubjudas i stora partier på årliga auktioner, främst i London, Leipzig, New York och Saint Louis (För. Stat.). — Av beredningsmetoder torde alunberedningen vara vanligast; de torkade skinnen blötas och renskrapas, lädret garvas medelst alun och salt, varpå skinnen

Pälsfladdrare (sedd från buksidan) med nyfödd unge. Totallängd 60 cm.

renas i trummor med varm sand l. sågspån. "Äkta säl", nutria, bisam- och kaninfällar m. fl. skinnslag komma till sin fulla rätt först efter flera behandlingssätt, varvid de långa täckhåren avlägsnas och endast de mjuka ullhåren kvarlämnas och underkastas färgning. På så sätt tillverkas bl. a. imitationer av ädlare skinnvaror. De imitationerna åsatta namnen, ss. sälbisam, sälkanin, sobelfärgat gråverk, innehålla även namnet å den imiterade varan (i nämnda fall resp. "äkta säl" och sobel). För den oinvidige uppstå ofta stora svårigheter att avgöra, om ett skinn är "äkta". I beredning och färgning står numera Tyskland främst. — Vid hopsättning till hela plagg, vilket utföres av körsnärer, skäras skinnen i remсор l. kilar och hopsys med från hårsidan osynliga sömmar. Plaggen få sin slutliga form genom att de blötta skinnen uppspikas på bräden med uppritat mönster. — P. förvaras lämpligast i svala, mörka lokaler. De böra piskas

En på höns vanlig pälsätare.

och kamma i fria luften för avlägsnande av mal m. m. Värdet av malpreparat är tvivelaktigt.

Pälsänger, se Ä n g r a r.

Pälsätare l. fågellöss, *Mallo'phaga*, en ordn. vinglösa, intill några mm. långa Insekter, som parasitera på fåglar (flertalet P.) och däggdjur och vilka leva huvudsakl. av fjäder och hår. Vid massuppträdande av P. framkallas klåda och hudinflammation. P. bekämpas genom pudring med t. ex. insektpulver l. ingnidning med svavelsalva.

Pär (eng. *peer*, fr. *pair*, av lat. *par*, jämlike), i Storbritannien medlem av högadeln (se *Peerage*) med säte i l. representationsrätt till överhuset. Även medlemmarna av de forna överhusen i Frankrike (1814—48) och Portugal (1826—1911) benämndes P. Dessa bägge pärska m r a r voro dock liksom flera andra länders överhus grundade ej uteslutande på börd. Begreppet P. utbildades inom länsväsendet och avsåg urspr. de förnämsta kronvasallerna, vilka räknades som jämlikar inbördes och med sin konung.

Pärk (holl. *perk*, inhägnad), se B o l l s p e l.

Pärl (ty. *Perl*), se S t i l.

Pärlbandsförmörkelse uppstår vid central solförmörkelse, om månens och solens skenbara diametrar äro så nära lika i storlek, att de mellan månbergen syn-

liga partierna av solen framträda som en rad lysande punkter.

Pärlbåtssnäcka, se H u v u d - f o t i n g a r.

Pärldruga, se Pär l h y a c i n t.

Pärlemor ("pärlans moder", eg. den mussla, som innehåller en pärla), oegentligt kallat p ä r l e m o, det innersta, vita, glänsande skiktet i mussel- och många snäckskal, består huvudsakl. av kalciumfosfat och har vanl. en så finstrimmig ytstruktur, att den visar färgskiftningar på grund av interferens (se d. o.). Den till prydnadsändamål använda P. erhålles huvudsakl. av pärlmusslor.

Pärlemorfjärilar, se N y m p h a l i d i d a e.

Pär l h y a c i n t, p ä r l d r u g a, *Mu'scari botryoides* (fam. *Lilia'ceae*), lökväxt från Medelhavsländerna med små, nästan klotrunda, sambladiga, vanl. blåa blommor i axlik klase, odlas i s. och mell. Sverige och förvildas ofta. Blommar på våren.

Pär l h ö n s, *Numida*, ett släkte afrikanska F a s a n f å g l a r. Huvudet, som bär en hornartad "hjälm" och en hudflik vid munvinklarna, är liksom övre delen av halsen naket. Stjärten är mycket kort; sporrar saknas. Den svarta, vitfläckiga västafrikanska P., *Numida melca'gris*, är stamform för tama P., vilka hållas som prydnadsfåglar.

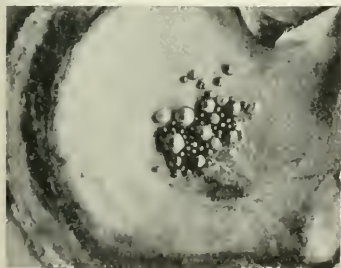
Pär l m u s s l o r, musslor, av vilka pärlor (se d. o.) erhållas. De största och värdefullaste, äkta pärlorna bildas i en P., *Melca'grina margaritifera*, som lever på c:a 8—30 m. djup vid Indiska oceanens och Stilla havets kuster. Byskusörtel finnes. Skalet är något oliksidigt, bladigt på ytan och på insidan försett med ett vanl. tjockt skikt av pärlemor. Se även F l o d m u s s l o r.

Pärlor, ä k t a P., runda pärl-
 morbildningar hos vissa musslor
 (se Flod- och Pärlmuss-
 lor), användas i prydnader på
 grund av sin iriserande glans och
 sin sällsynthet. P. bildas i muss-
 lan, då främmande partiklar (ss.
 sekretkorn, larver av parasiteran-
 de maskar) inkomma mellan ska-
 let och manteln och omslutas av
 mantelns pärlmorbildande epi-
 telskikt. Epitelcellerna avsöndra
 då pärlmor runt partikeln, var-
 vid en P. uppstår. P. "fiskas"
 spec. vid Bahreinöarna, Ceylon,
 Ostindien, Australiens n. och v.
 kust samt Central-Amerikas v.
 kust. P. äro även föremål för "od-
 ling". I Japan införes därvid en
 pärlmorkula, inlagd i en bit av
 manteln från en mussla, i en
 annan dylik. I den senare musslan
 kan därigenom en pärlbildning
 framkallas. — I miterade P.
 kunna framställas genom att in-
 nerväggarna av en liten, ihålig
 glaskula överdras med pärllessens
 (se Löj a), varpå vax ingjutes.

Pärlosot, se Tuberkulos.

Pärlstav, a s t r a g a l (grek.
astragalos, benkota), ett i gre-
 kisk och därav beroende senare
 arkitektur och konsthantverk ofta
 förekommande dekorativt led i
 form av ett pärlband. Se ill. till

Pärlmusslor. Del av ena skalet av
Meleagrina margaritifera jämte pärlor.

Päron. T. v. Höstpergamott. — T. h.
 Bonne Louise d'Avranches.

**Kymation och Ornamen-
 tik** sp. 1410.

Pärlstickare, medeltida benäm-
 ning på hantverkare, som utförde
 pärlbroderier.

Pärluggla, *Nyctala func'ra*,
 en art Ugglor. Örontofsar sak-
 nas. Ögonfjäderkretsen är vit med
 en svart fläck över ögat, ryggen
 brun, vitfläckig, buken vit, brun-
 fläckig. Längd 23—28 cm. N. och
 mell. Europa, Asien; n. och mell.
 Sverige. Skogs- och strykfågel;
 lever av gnagare och småfåglar;
 häckar i trädhål. Ägg 4—7, vita.

Pärlvirke, se Spänt.

Pärlvitt, se Vismutför-
 eningar.

Pärlväxt, se Canna.

Pärnu, se Perna u.

Päronträd, *Pyrus* (l. *Pirus*)
communis (fam. *Rosa'ceae*, jfr
 Äppleträd), fruktträd, odlat
 i talrika sorter. Dessa anses ha
 uppkommit genom korsningar
 mellan flera europeiska och asia-
 tiska arter. P. har nästan helbräd-
 dade blad. Blommorna äro vita
 och ha talrika ståndare med röda
 knappar samt 5 fria stift. Frukten
 är flerrummig och inväxt i blom-
 botten till en köttig skenfrukt
 ("äpplefrukt"). Blommar i maj
 och juni. Växer i Sverige stundom
 i hagar (förvildat?) och är då tor-
 nigt. P. odlas spec. i Frankrike,
 Belgien, Tyskland och Österrike

samt För. Stat., Syd-Afrika och Australien. I Sverige odlas *P.* huvudsakl. i s., framför allt i Götalands kusttrakter. Virket begagnas i möbelsnickeri o. d., svartbetsat som ersättning för ebenholts. *P.* angripes bl. a. av fruktmögel, fruktskorv och pärongallmygga. — Av kollektivsorter är knappt någon mer än pergamo'tt (*bergamo'tt*) väl karaktäriserad; den kännetecknas av plattrund form. Efter mognadstiden skiljer man mellan på träden mognande sommar- och höstfrukt samt först under förvaringen mognande vinterfrukt. Av i Sverige mest odlade sorter märkas följande. Sommarfrukt: augusti- och larsmässpäron, den senare alltmer försvinnande, gråpäron, Hovstapäron, samtliga passande för mell. Sverige, den gamla västgötasorten Göteborgs diamantpäron, den franska Beurré d'Amanlis och den engelska, till inläggning mycket använda Williams. Höstfrukt: höstpergamott, de stora, numera mindre odlade Bonchrétien, vid. Bonne Louise d'Avranches, Esperens herrepäron, Moltkepäron och Noveau Poiteau. Vinterfrukt: de stora, vackra men mindre odlingsvärda Grännapäronen, Liegel l. amurette, runda, gröna, saftiga, samt Lucas, en kägelformig, gröngul sort med kanelfärgade punkter, fin och mycket hållbar. — Åtskilliga sorter äro helt självsterila, ss. Moltke- och gråpäron; de äro för fruktsättning mer l. mindre beroende av pollination från andra, samtidigt blommande sorter med lämpligt pollen.

P. beskäras allmänt för erhållande av för fruktsättning och grenarnas hållbarhet lämplig form l. för odling i spaljé o. d.

Pärt (holl. *paard*, eg. häst), stående tackling å klyvarbommar, rår m. m.; utgör stöd för manskapet vid arbete till väders.

Pärt (fi. *päre*), se **Spån**.

Pärta (fi. *päre*), lyssticka. Innan oljelampan och talg-l. vaxljusen (jfr **Ljusredskap**) kommo i bruk, användes till belysning torra, späntade stickor, vanl. av furu, som fästes i väggen l. möblerna medelst enkla hylsor l. klykor, **pärthållare**.

Pärtkunta, se **Knopar**.

Pöbel (av fr. *peuple*, av lat. *populus*, folket), det lägre folket; pack, slödder.

Pöhlmann, Robert, f. 1852, d. 1914, tysk historiker, prof. i Erlangen 1884, i Basel 1893 och i München 1900, har utg. talrika specialarbeten i antik historia samt handboken *Grundriss der gricelischen Geschichte* (1896).

Pöppelmann, Matthäus Daniel, f. 1662, d. 1736, tysk arkitekt. *P.* var huvudsakl. verksam i Dresden och utförde där för August den starke sitt förnämsta verk, slottet Zwinger (1711—22), en fantasifull anläggning i barockstil (se ill. till Dresden och Byggnadskonst sp. 862). Bland hans andra verk märkes trädgårdsfasaden till slottet Wilanow vid Warszawa (se ill. till d. o.).

Pörte (fi. *pirtti*), hus utan skorsten men med eldstad och röklucca. I Finland äldsten namn på bondgårdens dagligstuga.

Q.

Q, q. 1. Sjuttonde bokstaven i svenska och flera andra europeiska alfabet. Q. användes ss. tecken för *k*-ljud framför konsonantiskt *u* l. *v*. I flera romanska språk användes förbindelsen *qu* som tecken för *k*-ljud. — 2. Romerskt siffertecken = 500, $\overline{Q}$ = 500,000. — 3. Q. (Qu.), förk. för Quintus m. fl. lat. namn.

q. e. d., förk. för quod erat demonstrandum.

Quadragesima'lfastan [kva-] (av lat. *quadragesimus*, fyrtionde), fyrtiodagarsfastan före påsk. Se **F a s t a**.

Quadri'ga, lat., fyrspann; tvåhjulig vagn förspänd med fyra hästar i bredd, i antiken begagnad vid kappkörningar, festtåg o. d.

Quadri'vium (lat., av *quat-tuor*, fyra, och *v'ia*, väg; eg. vägskaäl för fyra vägar), se **A r s**.

Quae'stor, lat., *kve'stor*, i Romerska riket titel för innehavarna av en grupp ämbeten, de lägsta av dem, som medförde rätt till säte i senaten. Urspr. funnos två Q., sedermera ökades antalet till 20. Q. i staden Rom hade bl. a. uppsikt över stadskassan (*aerarium*), Q. i provinserna över finansförvaltningen i allm. samt över intendenturen för trupperna. — **Quaestu'ra**, *kvestu'r*, quaestorsämbete.

Quai d'Orsay [kä dårsä'], kajgata i Paris, vid v. Seinestranden. Utrikesministeriet ligger vid Q. och plägar därför ofta benämnas Q.

Quand même [kaŋ mäm], fr., i alla fall, ändå, trots allt.

Quanti'lla prude'ntia, lat., "med huru litet förstånd", förk.

av det Axel Oxenstierna utan grund tillskrivna yttrandet: *An ne'scis, mi fili, quanti'lla prude'ntia mu'ndus rega'tur* (vet du icke, min son, med huru litet förstånd världen styres)?

Quantité négligeable [kaŋtite' negliʒa'bbl], fr., storhet, som kan lämnas ur räkningen; något, som ej spelar någon roll.

Qua'ntum sa'tis, lat., tillräcklig mängd, lagom, nog.

Quantz [kvannts], **J o h a n n J o a c h i m**, f. 1697, d. 1773, tysk flöjtvirtuos. 1741 anställd hos Fredrik II av Preussen, för vilken han tonsatte omkring 500 stycken för en l. flera flöjter.

Quarne'robukten [kvar-], bukt av Adriatiska havet ö. om Istrien. Dess innersta del kallas ofta Fiumebukten.

Quart [koå't], engelskt rymdmått = $\frac{1}{4}$ *gallon* = 1,136 l. I För. Stat. = 0,946 l.

Quarter [koå'tə], engelskt rymdmått = 64 *gallons* = 291 l. I För. Stat. 32 *gallons* = 121 l.

Quarterly Review [koå'təli rivjo'], engelsk konservativ kvar-talstidskrift för politik och litteratur, grundad 1809.

Quartier Latin [kart-je' la-tä'ŋ], se **P a r i s** sp. 1645 f.

Quarto [kva'rr-], ital., kvart (se **F o r m a t**).

Quartodecima'ner, se **P å s k** sp. 755.

Quasi [kva'-], ital., likasom, nästan som. Jfr **K v a s i**.

Quate'mberdagar [kva-] (av lat. *quat-tuor te'mpora*, de fyra årstiderna), i katolska kyrkan tre bestämda fastedagar (onsdag, fre-

Quedlinburg. Slottet med slottskyrkan.

dag och lördag i samma vecka) i varje kvartal.

Quatrain [katrä'ŋ] (fr., av lat. *qua'ttuor*, fyra), fyrradig strof (t. ex. en sonetts två första strofer).

Quatrebras [katrbra'], by i prov. Brabant, Belgien. Q. var 1815 (kort före slaget vid Waterloo) skådeplatsen för en oavgjord drabning mellan franska och engelsk-holländska arméerna.

Quatre mains [katr mä'ŋ], se *À quatre mains*.

Quattrocento [kvaträtjä'mn-] (ital., eg. 400), beteckning för 1400-t. i Italien, särskilt inom konsten och litteraturen.

Qua'ttuor spe'cies, lat., de fyra (räkne-)sätten: addition, subtraktion, multiplikation och division.

Quéant [ke'ŋ], by i dep. Pas-de-Calais, Frankrike, 20 km. s.ö. om Arras. Se *Drocourt*.

Quebec [eng. utt. koibe'kk, fr. utt. køä'kk]. 1. Provins i ö. Kanada. 1,830,600 kvkm. 2,4 mill. inv., därav ca $\frac{4}{5}$ av fransk härstamning. Q. omfattar området kring nedre S:t Lawrencefloden

samt Labrador utom östkusten. Huvudnäringar äro jordbruk, mejerihantering, skogsbruk och trävaruindustri; därjämte bergsbruk (asbest m. m.), handel och fiske. Största stad Montreal. — 2. Huvudstad i Q. 1, vid S:t Lawrencefloden. Franskt universitet. Katolsk ärkebiskop och anglikansk biskop. Sägverk. Utmärkt hamn; livlig handel och sjöfart. 120,000 inv. (huvudsakl. fransmän). — Q. anlades 1608 av fransmän, angreps senare flera gånger av engelsmännen och erövrades av Wolfe 1759. Det var tidigare huvudstad i Nedre Kanada (se *Kanada* sp. 492 f.).

Quebracho [kebra'tjä], *quebracho*, namn på flera träd i Argentina och Paraguay, spec. *Aspidosperma Quebracho blanco* (fam. *Apocynaceae*) samt *Schinopsis Lorontzii* och *Schinopsis Balansae* (fam. *Anacardiaceae*). Barken av den förstnämnda, vit *quebrachobark*, användes i medicinen och som garvmedel. Innehåller bl. a. två alkaloider, som reta centrala nervsystemet (ge kräkning och ökning av andningen). Veden av de senare arterna och därur berett *quebrachoeextrakt* äro garvmedel.

Quedlinburg [kvä'ddlinborž], stad i prov. Sachsen, Preussen, vid foten av Harz. 27,000 inv. — Staden, som har en ålderdomlig karaktär, domineras av det på en höjd belägna slottet, fordom furst-abbadissornas residens. Slottskyrkan, uppförd 1070—1129, har en krypta från omkr. 936, där kejsar Henrik I är begravnen. Dess skattkammare (Zitter) innehåller bl. a. märkliga relikskrin från tidig romansk tid. Wipertikyrkans krypta är en av Tysklands äldsta stenbyggnader,

urspr. slottskapell från karolingisk tid. Stor trädgårdsodling och handel med frö. — Q. befästes av Henrik I i början av 900-t. och var tidvis kejsarnas residens till på 1200-t. På 900-t. bildades det riksomedelbara "jungfrustiftet" Q., som sekulariserades 1803 och förenades med Preussen. Dess sista abbedissa var Gustav III:s syster Sofia Albertina.

Queen [koi'n], eng., drottning.

Queen-Anne Style [koi'n ænn stajl], engelsk möbelstil, uppkallad efter drottning Anna (1702—1714) och uppkommen huvudsakl. genom sammansmältning av franska och holländska stildrag.

Queenborough [koi'nbrø], stad i grevsk. Kent, s.ö. England. Överfartsort till Vlissingen. 3,000 inv.

Queens [koi'nš], stadsdel i New York (se d. o. sp. 784 och 791).

Queens County [koi'nš kaŋ'ti], grevskap i prov. Leinster, Irlandska fristaten. Jordbruk, fåravel och mejerihantering. 55,000 inv. Huvudstad Maryborough.

Queensferry [koi'nšferri], namn på tvenne orter å ömse sidor om Firth of Forth, Skottland, v. om Leith (se *F o r t h*).

Queensland [koi'nšlænd], stat i Australiska statsförbundet. 1,736,500 kvkm. 850,000 inv. Q. omfattar n.ö. Australien och gränisar till Nya Syd-Wales i s., Nordterritoriet och Syd-Australien i v. Det genomdras i n.—s. av bergskedjor (högsta punkt 1,741 m.); v. om dessa utbreda sig gräs- och sandslätter, och i ö. ligger en smal kustslätt; Q:s kulturcentrum. Huvudnäringar äro jordbruk (bl. a. sockerrör, majs, foderväxter), boskapsskötsel, bergsbruk (bl. a. koppar, stenkol, tenn), skogsbruk och industri. Huvudstad Brisbane.

Queenstowniter [koi'nštaŋ-

itø], ett slags glasmeteoriter (se *T e k t i t e r*).

Que faire? [kø fär], fr., vad är att göra?

Quelima'ne [kili-], hamnstad i Port. Öst-Afrika, vid Sambesis n. deltaarm. Stor export. 7,000 inv.

Quelli'nus, flamländsk bildhuggarsläkt, vars främste medlem var *A r t u s Q.* d. ä., f. 1609, d. 1668. Q., som särskilt betr. tekniken stod under Berninis inflytande, är i sin kraftfulla, sensuella stil en typisk representant för den flamländska barocken. Hans huvudverk är den prunkande rika skulpturutsmyckningen av rådhuset (nu slottet) i Amsterdam (1648—55). — En av hans främsta medhjälpare där var *A r t u s Q.* d. y., f. 1625, d. 1700, hans brorson och lärjunge, vilken företräder en mera italienskt färgad stil.

Quem De'us pe'rdere vult, de-me'ntat, lat., "den, som Gud vill förgöra, slår han med vanvett".

Quene'ller [ke-] (fr. *quenelles*), små klimpar av fin färs, kokta i saltat vatten. Användas i soppor l. som garnityr till andra rätter.

Quennerstedt [kvä'nner-], August. f. 1837, d. 1926, zoolog, prof. i Lund 1880—1903, universitetets rektor 1895—99. Q. deltog i expeditioner till Spetsbergen 1858 och ishavet omkring Jan Mayen 1863 samt utgav bl. a. biologiska och anatomiska arbeten. Q. ägnade sig på senare år åt forskningar i Karl XII:s historia, redigerade "Karolinska krigares dagböcker" samt utgav bl. a. *U r Karl XII:s levnad* (2 bd. 1916).

Quensel [kvä'n-]. 1. *U r i k Q.* f. 1863, läkare, prof. i patologi och allmän hälsovård i Uppsala 1902, har bl. a. utgivit *Alkoholfrågan från medicinsk synpunkt* (1913). — 2. *P e r e y Q.*, f. 1881, den föreg:s kusins son,

Gravvård över Ilaria del Caretto i domen i Lucca. Av Jacopo della Quercia.

geolog, prof. vid Stockholms högskola 1914. Q. deltog som geolog och petrograf i svenska Magalhãesexpeditionen 1907—09 och har företagit resor till Mexiko, Kanada, Öst-Afrika, Indien och Kina. Sedan 1918 har han utfört geologiska undersökningar i de svenska fjällen och bl. a. lett kartläggningen av geologin i Västerbottens fjällområde.

v. Quenstedt [kvä'nnsjtätt], Friedrich August, f. 1809, d. 1889, tysk geolog och paleontolog, prof. i Tübingen. Q. var den förste, som med hjälp av paleontologin utförde detaljerade stratigrafiska undersökningar och är känd främst för grundläggande undersökningar av jurasystemet i s. Tyskland.

de'lla Quercia [kvä'rrtja], Jacopo, f. 1374, d. 1438, italiensk bildhuggare huvudsakl. verksam i Siena. Q. var, ehuru han i sin stil inte lyckades helt frigöra sig från ett drag av gotik, en av ungrenässansens första stora banbrytare. Till hans huvudverk höra gravvården över Ilaria del Caretto i domen i Lucca (1406), reliefutsmykningen av torgbrunnen

(Fonte Gaia) i Siena (från 1414) och dopbrunnen i baptisteriet därstädes (från 1416), som fullbordades av bl. a. Donatello. 1425—38 inramade han huvudingången till kyrkan San Petronio i Bologna med reliefer, bl. a. ur skapelshistorien, vilka beteckna höjdpunkten av hans kraftfulla konst, som påverkat bl. a. Michelangelo.

Que'rcus, se Ek.

Querétaro [kere'-]. 1. Stat i mell. Mexiko, på Anahuacs platå. 11,500 kvkm. 220,000 inv., mest indianer. Jordbruk och bergsbruk (silver, kvicksilver, opaler). — 2. Huvudstad i Q. 1. 1,912 m. ö. h. Industri. 30,000 inv.

de Quervain [dø kärvä'η], Alfred, f. 1879, schweizisk meteorolog, forskningsresande, bereste 1909 och 1912 för studium av polarklimatet Grönland, som han befor från Diskobukten till Angmagsalik.

Quesnay [känä'], François, f. 1694, d. 1774, fransk ekonomisk författare, sociolog, Ludvig XV:s livmedikus. Q. var den ledande bland fysiokraterna (se d. o.) och utformade skolans flesta teorier.

Quesnel [känä'li], Pascha-

s i u s, f. 1634, d. 1719, fransk katolsk teolog, var 1662—81 ledare för oratorianernas institut i Paris, vilket han, misstänkt för kätteri, måste lämna, flydde 1685 ur landet och blev med tiden den främste ledaren för jansenisterna. Q. utgav bl. a. en fransk övers. av N. T. med uppbyggliga förklaringar (1687). Ett antal av hans satser fördömdes 1713 på tillskyndan av jesuiterna.

Quetelet [kät'lä'], J a c q u e s, f. 1796, d. 1874, belgisk statistiker och matematiker. Q. bröt väg för social-, befolknings- och kriminalstatistiken. Hans behandling av genomsnittstalen med betoning av deras värde för sociologin har starkt påverkat engelska sociologer och även varit av betydelse för biologisk variationsstatistik.

Quetta [koe'tta], huvudstad i britt. Belutsjistan, vid Bolanpassets n. ände. Starkt befäst; viktig handelsplats. 49.000 inv.

Quevedo y Villegas [keve'då i vilje'-], F r a n c i s c o G ó m e z d e Q., f. 1580, d. 1645, spansk författare och politiker. Q., som var en utomordentligt produktiv och mångsidig diktare, är främst bekant för sina satiriska noveller *Sueños* (1607—27; *Drömmar*).

Quezaltenango [kesaltena'ng-gå], stad i v. Guatemala, centrum för dess handel med jordbruksprodukter. 30.000 inv.

Quiberon [kibrå'ŋ], smal halvö på Bretagnes sydkust, Frankrike, n. om Belle-île, bekant genom en massavrättning av vid Q. landstigna "emigranter" 1795.

Quichua [ki'tjoa], se I n d i a - n e r sp. 1298. I n k a r i k e t och F o r n a m e r i k a n s k k u l t u r sp. 344.

Quick-lunch [koi'kk lönnsj], eng., hastig lunch.

Quidde [kvi'dde], L u d w i g,

f. 1858, tysk historiker och pacifistisk politiker, 1907—18 liberal deputerad i Bayern och 1919—20 led. av tyska nationalförsamlingen. Hans bok *Caligula* (1894), en på källforskning stödd skildring av den romerske kejsaren, uppfattades som ett maskerat angrepp på kejsar Vilhelm II och ådrog Q. åtal för majestätsbrott, från vilket han dock frikändes.

Quiding [kvi'-], N i l s, f. 1808, d. 1886, jurist och samhällsfilosof, rådman i Malmö 1847—79. Förutom juridiska skrifter författade Q. under pseud. N i l s N i l s s o n, a r b e t s k a r l *Slutliqvid med Sveriges lag* (4 dlr, 1871—76), en radikal samhällskritik med anknytning till Platons socialistiska och kommunistiska samhällsidéer. Q:s arbete blev mycket bemärkt, främjade den socialistiska rörelsen i Sverige och påverkade starkt Strindberg. Bl. a. gav Q. burskap åt de före honom av C. J. L. Almqvist lanserade termerna överklass och underklass. — Q:s dotter A n n i e Q., se Å k e r h i e l m.

Quid Sa'ulus i'nter proph'etas, lat., "vad (har) Saul (att göra) bland profeterna". Uttrycket, som syftar på berättelsen i 1 Sam. 10: 10—12, användes ofta om någon, som uppträder i en omgivning, dit han ej hör.

Quie'scat in pa'ce, lat., vile i frid.

Quimper [kämpä'r], huvudstad i dep. Finistère, n. v. Frankrike. Biskopssäte. Katedralen, uppförd 1239—1515, är en av de främsta gotiska i Bretagne. 20.000 inv.

Quinault [kinå'], P h i l i p p e, f. 1635, d. 1688, fransk dramatiker, led. av Fr. akad. 1670. Q. skrev talrika, på sin tid populära, eleganta, ofta något känslösa skådespel samt libretton till åtskilliga av Lullys operor.

Quirinalen.

Quincey, se De Quincey.

Quincke [kvi'nn-], Georg Hermann, f. 1834, d. 1924, tysk fysiker, prof. i Berlin 1865, i Würzburg 1872, i Heidelberg 1875—1907, utförde ett stort antal undersökningar om kapillaritet, metallers optiska egenskaper o. a. optiska frågor, elektricitet och magnetism.

Quinctius, Titus Q. Flamininus, romersk fältherre, besegrade 197 f. Kr. Filip V av Makedonien vid Kynoskefalai.

Quinet [kinä'], Edgar, f. 1803, d. 1875, fransk författare, litteraturhistoriker och politiker. Q. blev 1839 prof. i Lyon och 1842 vid Collège de France i Paris men avsattes 1846 på grund av sina häftiga angrepp på kyrkan. Vid revolutionen 1848 led. av nationalförsamlingen, utvisades han som ivrig republikan 1851 men återvände 1870. Q. skrev litterära, filosofiska och historiska avhandlingar samt talrika skrifter med starkt radikal tendens i aktuella frågor.

Quintana Roo [kinta'na rå], territorium i Mexiko, på ö. Yucatan. C:a 50,000 kvkm. 11,000 inv. Huvudstad Santa Cruz de Bravo. Jfr Indianer sp. 1297.

Quintilia'us, Marcus Fabius, f. omkr. 35, d. omkr. 96 e. Kr., romersk advokat och vältalighetslärare, skrev en handledning i vältalighet, *Institu'tio oratoria*, som i retorikens och pedagogikens historia haft stor betydelse.

Quintomonarkia'ner (av lat. *quintus*, femte. och *monarchia*, rike), se Femtemonarkins män.

Qui pro quo, lat., "någon i stället för någon (annan)", förväxling, misstag.

Quipu [ki'po], se Knutskrift.

Quirinalen [kvi-], Kvirinalen. 1. Q. (lat. *Quirinalis collis*), en av Roms sju kullar (se Rom). — 2. Q. 1. Qvirinalpalatset (ital. *Palazzo del Quirinale*), den italienske konungens residens i Rom, beläget på Q. 1. Q., som till 1870 varit påvligt sommarresidens, började uppföras 1574 under Gregorius XIII av Flaminio Ponzio och fullbordades av Domenico Fontana m. fl. arkitekter. Den stora trädgården är anlagd av Maderna. — Med Q. betecknas numera ofta italienska regeringen.

Quiri'nus, romersk krigsgud, med egen överstepräst (*flamen quirinalis*) och eget tempel på Quirinalen. Sedermera identifierades Q. med Romulus.

Quiri'tes, lat., benämning på de romerska medborgarna, till skillnad från *populus romanus*, d. v. s. romarna ss. folk, i förhållandet utåt.

Quirsfeld [kvi'rrsfällt], Johann, f. 1642, d. 1686, tysk luthersk psalmdiktare, ärke diakon i Pirna. I 1819 års psalmbok finnas fyra psalmer av Q. (84, 92, 179, 456).

Qui s'excuse, s'accuse [ki säksky's saky's], fr., "den, som urskuldar sig, anklagar sig", fransk formulering av ett citat från kyrkofadern Hieronymus.

Quito [ki'-], huvudstad i Ecuador, vid foten av Pichincha. 2.850 m. ö. h. Ärkebiskopssäte. Jesuitkyrka i rik spansk barockstil. Universitet, 80,000 inv. — Q. var centrum för indianfolket *quitu*, som kort före den spanska erövringen införlivats med inkariket.

Qui vivra', verra' [ki], fr., den, som lever, får se.

Quod bo'num, fe'lix faustu'm-que sit, lat., "må det vara till gagn, lycka och framgång", citat från Cicero, ofta brukat som lyckönskingsformel.

Quod e'rat demonstra'ndum, förk. *q. e. d.*, lat., vilket skulle bevisas.

Quo'dlibet, se *Kvodlibet*.

Quod li'cet Jo'vi, non li'cet bo'vi, lat., "vad som är tillåtet för Jupiter, är ej tillåtet för oxen", d. v. s. vad som kan tolereras hos en person, kan det ej hos vem som helst.

Quos e'go — — —!, lat., "dem skall jag (nånsann) — — —", citat från Vergilius' Aeneiden, där Neptunus utslungar denna avbrutna hotelse mot vindarna.

Quo'usque ta'ndem, lat., "huru länge ännu (skall du missbruka vårt tålmod, Catilina?)", inledningsorden till Ciceros första tal mot Catilina: ofta brukat som uttryck för ett hårt prövat tålmod. — *Pcdag.* Namn på en "skandinavisk förening för förbättrad språkundervisning", bildad på initiativ av O. Jespersen, J. A. Lundell och A. Western 1886. Q. har energiskt verkat för den imi-

tativa metodens tillämpning vid språkundervisningen.

Qvam, Ole Anton, f. 1834, d. 1904, norsk jurist och venstrepolitiker. Q., som var stortingsman 1874—88 och 1895—1901, spelade en betydande roll i lagstiftningsarbetet, bl. a. för införande av jury. Justitieminister 1891—93 och 1898—1900, lantbruksminister 1900—02, och statsminister i Sthlm 1902—03.

v. Qvanten, Emil, f. 1827, d. 1903, skald och publicist av finländsk börd, bibliotekarie hos Karl XV 1864—72. Q. skrev dikter (bl. a. *Suomis sång*), ofta av en abstrakt idealistisk karaktär, samt verkade för Finlands självständighet och skandinavismen.

Qvarnström, Karl Gustav, f. 1810, d. 1867, bildhuggare, prof. vid Konstakademien 1852, dess direktör 1853. Q. erhöll sin utbildning hos Byström i Sthlm och Fogelberg i Rom, där han vistades 1836—42 och där han även tog intryck av Thorvaldsen. Q., som bl. a. utförde statyerna över Tegnér i Lund (1853), Berzelius i Sthlm (1858), Engelbrekt i Örebro (1865), fortsatte med akademisk regelrätthet den klassicistiska traditionen från Byström.

Qvi'gstad, Just Knud, f. 1853, norsk språkforskare, etnograf och skolman, föreståndare för Tromsö lärarseminarium 1883—1920, kyrko- och undervisningsminister 1910—12. Q. är en framstående kännare av de finska och lapska folkens språk och liv.

Qvobar, Gobar, solrök, som uppträder i Abessinien, särskilt vid västliga vindar. Q. torde huvudsakl. vara en mekanisk grunling av luften genom stoft från Väst-Afrikas öknar.

R.

R, r. 1. Den adertonde bokstaven i svenska och de flesta andra europeiska alfabet, i allm. beteckning för en tremulant l. frikativa av växlande valör. Tungrots-*r* l. "skorrande" *r* (frikativt l. tremulerande) förekommer i s. Sverige, Danmark, stora delar av Tyskland och övervägande i Frankrike. Tungspets-*r* (vanl. tremulerande, stundom, t. ex. i engelskan, frikativt) är eljest vanligast. I svenskt talspråk sammansmälter tungspets-*r* vanl. med ett följande dentalt ljud till ett supradentalt ljud (t. ex. *gård*). — 2. Romerskt siffertecken = 80, $\bar{R}$ = 80,000. — 3. Förk. för lat. Rufus. — 4. Förk. för rar, i förteckningar över böcker, växter o. d.; för retard (se d. o.); för Réaumur vid temperaturuppgifter; för lat. *re'cipe!*, tag!, på recept; för eng. *royal*, kunglig; för riddare; för gaskonstanten (se Gaser sp. 1080), vanl. för 1 grammolekyl gas, stundom även för Rydbergs konstant (se Spektrum). — 5. *r*, i bibliografiska uppgifter förk. för lat. (*fo'lio*) *re'cto*, på högra sidan av ett blad.

Ra, se Re.

Ra, kemiskt tecken för en atom radium.

Raa [rå], Frithiof, f. 1840, d. 1872, skådespelare av norsk släkt, debuterade 1861 vid Mindre teatern i Sthlm och blev sedan den ledande kraften vid Nya teatern i Helsingfors jämte sin hustru Lotten R., f. Forsman (f. 1838, d. 1907, omgift 1874 med norske författaren Kr. Winterhjel m), vilken med sitt utförande på finska av titelrollen i Kivis

Lea 1869 bidrog till skapandet av en nationell finsk teater.

Raab [rap]. 1. R., ung. *Raba*, högerbiflod till Donau, i österrike och Ungern. 255 km. — 2. R., ung. *Győr*, forntidens *Arabo'na*, stad i n.v. Ungern, vid R. 1. Katolsk biskop. Livsmedels-, textil- och metallindustri. Spannmålsexport. 50,000 inv.

Raab [rab]. 1. Axel Arvid R., f. 1793, d. 1836, officer, Bellmansångare, en av stiftarna av Bellmanska sällskapet (1824). — 2. Hugo R., f. 1831, d. 1881, frih., militär, generalmajor 1877. R. planlade och organiserade Generalstaben, vars chef han blev 1873. Han uppgjorde ett på allmän värnplikt grundat härordningsförslag, som låg till grund för försvarspropositionen 1875. — 3. Nils Edvard R., f. 1841, d. 1901, frih., polismästare och rådmän i Uppsala 1879, bekant genom en mängd anekdoter från skilda studentgenerationer.

Raabe [ra'-], Wilhelm, f. 1831, d. 1910, tysk författare, skrev ett stort antal romaner och noveller av en vekt lyrisk och fint humoristisk karaktär (bl. a. *Die Chronik der Sperlingsgasse*, 1857), i vilka han, ofta med pessimistisk tendens, förhärsligar gångna tider.

Raahe [ra'he], se Brahestad.

Ra'ba, se Raab 1.

Raba'lder, no. och da., oväsen.

Raba'nus Maurus, se Hrabannus Maurus.

Rabarber, arter av släktet *Rhe'um* (fam. *Polygona'ceae*), de flesta härstammande från

inre Asien. *Rheum rhabarbaricum*, *m a t r a b a r b e r*, är en storväxt, flerårig ört med mycket stora, rundat hjärtlika, undertill småhåriga blad samt vitgröna blommor i mycket stor blomställning. De saftiga bladskaften äro ätliga och ha frisk sur smak på grund av halt av surt kaliumoxalat och äpplesyra. Är en allmänt odlad och förvildad köksväxt. På liknande sätt användes även *Rheum undulatum*, som har glatta, starkt vågiga blad ("Viktoria-rabarber"). Även rabarberblad användas stundom (som spenat) men innehålla mer oxalat och kunna därför verka giftigt, såvida de ej förvällas. — *R a b a r b e r r o t* är den skalade rotstocken av *Rheum palma'tum* m. fl. centralasiatiska arter, gula, oregelbundet formade stycken av kärv, bitter smak. Den innehåller föreningar av oximetylantrakinon, bittermedel och garvsyra samt verkar i små doser stoppande (verkan av garvsyra) och i större långsamt avförande. — Flera arter odlas som prydnadsväxter (i bladgrupper).

Raba't, stad i n.v. Maroko, vid Atlanten. Säte för franske generalresidenten. Tillverkning av vävnader, mattor m. m.; betydande handel. Järnväg till Fes. 34,000 inv., därav $\frac{1}{3}$ européer.

Raba'tt (av fr. *rabat*, krage), smalt trädgårdsland för prydnadsväxter.

Raba'tt (ital. *rabbatto*, av *rabbattere*, dra av), avdrag på en köpesumma, nedsättning i pris vid realisationer, vid köp i större partier l. då köparen betalar kontant. — *K a s s a r a b a t t*, prisavdrag vid kontant betalning. — *R a b a t t e ' r a*, göra avdrag, ge rabatt.

Rabaud [-bå'], *Henri*, f.

1873, fransk tonsättare, sedan 1920 chef för konservatoriet i Paris, har skrivit operor, bl. a. *Marouf* (1914; uppf. i Sthlm 1915), oratoriet *Job*, orkesterverk m. m.

Rabaul, se *Bismarckskarripelagen*.

Rabb, se *Drivning*, *Skepps*.

Ra'bbi, rabbu'ni (hebr., "min herre"), i judendomen på Jesu tid och senare tilltalsord till andliga lärare, med tiden utvecklat till titel; därav ännu titeln *r a b b i ' n* för de judiska församlingarnas själasörjare.

Rabbi'niska litteraturen, den huvudsakl. på nyhebreiska skrivna, nationellt judiska litteraturen efter Kristi födelse. Se *Judisk litteratur* sp. 233 ff.

Rabbi'niska språket, se *Hebreiska språket*.

Rabel, *Pehr*, f. 1858, bankman, v. häradshövding 1886, kassadirektör i Industrikredit a. b. 1897, verkst. dir. vid Skandinaviska kredit a. b:s kontor i Sthlm 1907, led. av F. K. 1904—06. R. har, förutom uppdrag inom bankvärliden och kommunala uppdrag, varit led. av ett flertal kommittéer, bl. a. obligationsrättskommittén och banklagskommittén.

Ra'bel (fr. *râble*, krok), se *Puddlingsmetoden*.

Rabelais [rablä'], *François*, f. trol. 1494, d. trol. 1553, fransk författare. R. inträdde som gosse i kloster och ägnade sig tidigt åt studiet av grekisk litteratur; senare studerade han medicin, bl. a. i Paris, och var därefter verksam som läkare, bl. a. i Lyon på 1530-t., samt blev kyrkoherde i Meudon 1550. Ss. författare framträdde R. under sin vistelse i Lyon, där han utgav lärda medicinska och humanistiska arbeten samt en folkbok,

François Rabelais. Samtida målning. *Gargantua* (1532), vars exemplösa framgång kom R. att utge en fortsättning, *Pantagruel* (s. å.). Senare omarbetade R. det första arbetet under titeln *La vie incestimable du grand Gargantua, père du Pantagruel* (1534; ytterligare 3 dlr, 1546—64). Dessa arbeten ge en friskt realistisk skildring av jätten Gargantuas uppfostran av sin son Pantagruel efter humanismens principer samt de båda hjältarnas underbara äventyr (särskilt de backanaliska); en viktig roll i arbetet spelar upp-tågsnakaren Panurge. Med sin mustiga och godmodiga, ehuru ofta grovkorniga humor och sin främst mot medeltidsskolastiken riktade skarpa satir ha R:s arbeten blivit ett av de kraftigaste uttrycken för fransk renässans och galliskt lynne.

Rabenius. 1. Nils R., f. 1648, d. 1717, präst, komminister i Munktorps skn 1676, kyrkoherde i Hedemora 1701. R. var en intresserad samlare av urkunder men förfalskade även dylika i stor utsträckning. Flera av hans för-

falskningar ha först i senaste tid avslöjats. — 2. Olof Ingelsson R., f. 1730, d. 1772, rättslär, prof. i Uppsala 1766. R. har genom ett stort antal juridiska avhandlingar och genom samlandet av författningar rör. justitieväsendet bidragit till utvecklingen av den svenska juridiken. — 3. Lars Georg R., f. 1771, d. 1846, den föreg:s son, rättslär, prof. i Uppsala 1807, adlad 1834. R. utgav ett flertal juridiska läroböcker ss. *Lärobok i svenska kammerrallagfarenheten* (1825), *Lärobok i nationalekonomien* (1829) och *Lärobok i svenska kyrkolagfarenheten* (1836). — 4. Teodor R., f. 1823, d. 1892, den föreg:s son, rättslär, prof. i Lund 1854 och i Uppsala 1862—89. R. utgav ett flertal avhandlingar i juridiska ämnen, bl. a. det stora arbetet *Handbok i Sveriges gällande förvaltningsrätt* (3 dlr, 1866—73). — 5. Lars R., f. 1879, den föreg:s son, jurist, statssekreterare i finansdepartementet 1917—18, sedan 1920 advokat i Sthlm. — 6. Olof R., f. 1882, den föreg:s broder, fil. lic., kritiker, litterär medarbetare i Stockholms Dagblad 1907—24, i Stockholms-Tidningen från 1926, teaterrecensent i Nya Dagligt Allehanda sedan 1916, litterär chef i Almqvist & Wiksells förlag 1923—26.

Rabia't (av lat. *ra'bies*, raseri, galenskap), ursinnig, fanatisk.

Ra'bies, se **Vattuskräck**.

Ra'bitzputs, en vanl. å galvaniscrad järntråd slagen puts. bestående av kalkgipsbruk (3 delar gips, 1 del kalk och 12 å 15 delar sand) med tillsats av nöthår.

Rabot [-bå'], Charles, f. 1856, fransk geograf. R. har bl. a. företagit forskningsresor i n. Skandinavien och är den förste, som bestigit Kebnekaise (1883).

Rabuli'st (av lat. *ra'bula*, skrikig advokat), omstörtningsman, skrävande, radikal politiker. — **Rabuli'sm**, en rabulists åsikter l. handlingar.

Race [rejs], eng., lopp, fart; kapplöpning, -ridning, -körning o. s. v. — **Raceer**, kapplöpare; velociped, båt, automobil m. m., avsedd för hastighetstävling.

Race'misk blandning (av lat. *race'mus*, druckklase), se **Iso'meri** sp. 1556.

Racer [re'jsø], se **Racee**.

Rachel, annan form för **Rakel**.

Rachel [-sjä'll], **Elisa**, f. 1820, d. 1858, fransk skådespelerska av judisk börd, ryktbar som tolk av den klassiska franska tragedins hjältinneroller.

Rachitis, **rakitis** [-ki'tis] (grek. *raki'tis*, ryggradssjukdom, av *ra'kis*, ryggrad). *Med. R.*, ältan, skärvan, riset, engelska sjukan, ämnesomsättningssjukdom av ej känd orsak. Mest framträdande symptom är en rubbning i benens förkalkning. **R.** börjar vanl. i 1:a l. 2:a levnadsåret och visar sig oftast först i en förtjockning av gränsoområdet mellan brosk och ben hos handlovar, fotknölar och revben (rachitiska rosenkransen). Stundom förekommer uppmjukning av nackbenet (kraniotabes). Barnen bli bleka, skrika mycket, ha ofta stark svettning, ev. meteorism, stundom förstörd mjälte, samt få lätt bronkit och digestionsrubbningar. Ofta förefinnes en ökad retbarhet hos motoriska nervapparaten, yttrande sig i kramp (spasmofili) bl. a. i struphuvudet (fara för kvävning). Tanderna bryta sent fram och äro dåliga, fontanellen står länge öppen, bröstkorgen dras av mellangärdet in i sidorna och bröstbenet

skjutes fram (hönsbröst). Barnen ha svårt att lära gå och få, om de använda lemmarna, lätt förböjningar (hjulbenthet, kobenthet, plattfot), skolios och kyfos m. m. **R.** kan även utbryta hos äldre barn och är då bl. a. ofta förenad med starr. Predisponerande äro uppfödning med komjolk, för riklig näring och ärftliga anlag. I vad mån vitaminbrist spelar en roll är ej fullständigt utrett. *Behandlingen* består framför allt i lämplig diet (ev. anning, ägg, köttsaft, grönsaker, mattsoppa), fiskleverolja med fosfor, bad, ev. bestrålning med kvicksilverlampa m. m. Så länge skelettet ej är tillräckligt fast, få barnen ligga. Deformiteter fordra ortopedisk behandling. Prognosen är vanl. god. — *Veter.* Se **Benmjukhet**.

Rachma'ninov, **Sergej Vasiljevitch**, f. 1873, rysk tonsättare och pianist (uppträdde i Sthlm 1918). **R.**s tonsättningar, som utmärkas av ett melodiskt, elegant format tonspråk med klassicistisk anstrykning, omfattar bl. a. tre operor, orkesterstycken (symfonier, orkesterdikter), pianomusik (tre konserter, sonater m. m.) och sånger.

Racine [rəsi'nn], stad i Wisconsin, För. Stat., vid Michigansjön. Stor tillverkning av jordbruksmaskiner, 60,000 inv.

Racine [-si'nn], **Jean**, f. 1639, d. 1699, fransk dramatiker. **R.** studerade en tid i Port Royal, jansenismens huvudsäte, där han erhöi en humanistisk uppfostran. Under 1660-t. trädde han i förbindelse med hovet samt stiftade bekantskap med bl. a. Boileau och Molière; 1672 blev han led. av Fr. akad. Sin första större framgång vann **R.** med tragedin *Andromaque* (1667), på vilken följde farsen

Jean Racine. Kopparstiek av G. Edelinck.

Les plaideurs (1668) samt tragedierna *Britannicus* (1669), *Bérénice* (1670), *Bajazet* (1672), *Mithridate* (1673), *Iphigénie* (1674) och *Phèdre* (1677; sv. övers. av K. A. Hagberg, 1906). Det kyliga mottagande, som den sistnämnda fick, kom jämte en genomgången andlig kris R. att upphöra med sitt författarskap till 1689, då han för madame de Maintenons adelskola i S:t Cyr skrev *Esther* (1689) och *Athalie* (1690), bägge med bibliska motiv. — Jämte Boileau och Molière räknas R. som den franska litteraturens främste under Ludvig XIV, en fullföljare inom dramat av Corneilles litterära traditioner. Hans dramer, vilka med sitt klara och eleganta språk blivit det klassiska mönstret för fransk verskonst, behandla med en inträngande psykologi vanl. striden mellan pliktens och kärlekens krav; framför allt är R. en mästare i skildringen av den kvinnliga passionen. Tekniskt ansluta R:s dramer med sin enkla handling i mycket till det grekiska dramat. De flesta av R:s

arbeten finnas i sv. övers. från 1700-t.

Rack (trol. etym. besläktat med *rak*). 1. Större släde med kuskbock. — 2. Stropp l. bygel, som fasthåller en rå, gaffel e. d. vid mast l. stång.

Rackare (mlty. *rakker*, av *rakken*, skaffa bort orenlighet), urspr. hudavdragare, bödel (s-dräng), nattman, numera blott skymford.

Rackeby, socken i Skarab. l., jämte Skalunda (och framdeles Sunnersberg) pastorat i Skara stift, 525 inv.

Rackelhane (av dial. *rackla*, harkla), bastard av orrtupp och tjäderhöna. Tuppen har rak, i spetsen kluven stjärt. Hönan liknar orrhönan men har tvär stjärt.

Ra'cket (eng. *racket*), se Bollspel sp. 240.

Rackham [ræ'kkəm], Arthur, f. 1867, engelsk tecknare och akvarellist, har utfört fantasifulle illustrationer till bl. a. engelska folksagor, ss. *Rip Van Winkle* (1905) och *English Fairy Tales* (1918) och Wagners *Niblungens-Ring* (sv. uppl. 1910).

rad., förk. för radix.

Radama'ntys, se Hades.

Radband, den spec. svenska benämningen för den s. k. rosenkransen, en kedja av pärlor (av trä, sten, glas l. d.), som användes av katolikerna vid bedjande av ett visst antal Ave Maria och Fader vår. Det fullständiga R. har 150 små (för Ave Maria) och däremellan 15 stora (för Fader vår) pärlor. Ett ideligt upprepande av samma bön förekom redan hos de gamla anakoreterna i Egypten, men det formliga R. synes ha kommit i bruk först under senare medeltiden. Liknande bönekedjor förekomma bl. a. inom buddhismen och islam.

Ra'dbruch [-broch], **G u s t a v**, f. 1878, tysk jurist och politiker, tillhörande socialdemokratins högerflygel, prof. i Heidelberg 1910, i Königsberg 1914 och Kiel 1919. Led. av tyska riksdagen 1920, var R. 1921—22 samt aug.—nov. 1923 riksjustitieminister och genomdrev efter mordet på Rathenau en undantagslag till det republikanska statsskickets skydd.

Radcliffe [ræ'ddklif], **W i l l i a m**, f. 1760, d. 1841, engelsk textilarbetare, uppfann en metod och en maskin för klistring av varpen före i st. f. under vävningen, en för mekaniska vävningen avgörande förbättring.

Ra'dek, **K a r l**, eg. **S o b e l s o h n**, f. 1885, rysk kommunist av judisk börd, litteratör. R. var under världskriget Lenins medhjälpare i Schweiz och deltog i konferensen i Zimmerwald 1915. Från 1918 har R. bedrivit kommunistisk propaganda i Ryssland och Tyskland. Anställd i utrikesdepartementets tjänst, tillhör R. den kommunistiska partiledningen.

Ra'demacher, **R e i n h o l d**, f. 1608, d. 1668, livländsk köpman, det svenska finsmidets organisatör. R. anlade 1656 Sveriges första stora manufakturverk i Eskilstuna, ursprunget till Karl Gustafs stads gevärsfaktori.

Rade'ra (av lat. *ra'dere*, skrapa), skrapa ut, utplåna; utföra en radering.

Rade'ring (ty. *Radierung*; jfr *R a d e r a*) användes stundom enl. tyskt språkbruk i betydelsen etsning (se d. o.) men får i sammansättningar ofta en annan betydelse. ss. i *t o r r n å l s r a d e r i n g* (se d. o.), ett grafiskt förfarande, som är motsatsen till etsning, och i *g l a s r a d e r i n g* (fr. *clichés-glace* l.

clichés-verre), som eg. icke är en grafisk metod utan en fotografisk kopiering på ljuskänsligt papper från en glasskiva, preparerad av konstnären som ett negativ därigenom, att han först täckt glaslet sedan med en nål ristat in sin teckning. Resultatet påminner om en etsning, men linjerna sakna relief. Corot, Daubigny och Millet ha använt denna metod, som även upptagits av G. v. Rosen (se d. o.).

Rade'tzky, **J o s e p h W e n t z e l**, f. 1766, d. 1858, greve, österrikisk fältmarskalk 1836, avancerade under Napoleonskrigen till generalstabschef och inlade stora förtjänster om den österrikiska arméns utveckling. 1831 militärbefälhavare i Italien, nedslog han 1848—49 den italienska frihetsrörelsen och styrde därefter som generalguvernör med järnhand det österrikiska Italien till 1857.

Radia'l. 1. Se **R a d i u s**. — 2. R., *r a d i e' l l*, riktad längs en eirkels l. sfärs radie l. ock mot l. från en viss punkt. — **R a d i a l r ö r e l s e**, se **S t j ä r n o r**.

Radia'n (av *radie*), vinkelenhet, den vinkel, vilken som medelpunktsvinkel står på en båge, vars längd är lika med radien. 1 R. ung. lika med 57° 18'. R. användes mest inom högre analys.

Radiatio'nsunkt, *r a d i a' n t* (av lat. *ra'dius*, stråle), punkt l. område på himmelssfären, varifrån en grupp stjärnskott l. meteorer synes utgå. Efter den stjärnbild, i vilken R. är belägen, plägar gruppen erhålla namn (t. ex. Leonider, Perseider).

Radia'tor (av lat. *ra'dius*, stråle), se **M e j e r i h a n t e r i n g** och **U p p v ä r m n i n g**.

Ra'dić [-ditj]. **S t j e p a n**, f. 1871, jugoslavisk politiker. R. deltog tidigt i propagandan mot

det ungerska väldet över Kroatien och blev därför av myndigheterna flera gånger straffad. Han grundade 1904 ett kroatiskt bondeparti, vars ledare han sedan varit. Vid Donaumonarkins fall var R. i nationalrådet i Agram (se Jugoslavien sp. 265) verksam för sina nationella idéer, som i motsats till Pašićs gingo ut på en federativ serbisk-kroatisk republik. I skupština använde han i början en fruktlös obstruktions-taktik. R:s besök i Ryssland 1924 gav Pašić anledning att 1925 häkta R. för landsförrådiska stämplingar. R. föll kort därefter till föga, avsvor sina republikanska idéer och krav på kroatisk autonomi samt ingick snart i Pašićs ministär ss. undervisningsminister. Sedan R., som sannolikt ej var utan del i Pašićs störtande 1926, ett par veckor tillhört den nya ministären Usunović, utträdde han ur denna jämte sin brorson och medhjälpare Pavle R., f. 1887, som från 1925 varit jordbruksminister.

Ra'die (av lat. *radius*, hjul-
aker), se Cirkel.

Radie'll, se Radial 2.

Radie'ra, utstråla; verkställa
utsändning med radiotelefon i.
-telegafi.

Radiguet [-gä'], R a y m o n d,
f. 1903, d. 1923, fransk författare,
väckte stor uppmärksamhet med
de psykologiska kärleksromanerna
Le diable au corps (1923) och
Le bal du comte d'Orgel (1924; Greve
d'Orgels bal, 1925).

Radika'l (av lat. *radix*, rot),
som avser roten, som går till roten
av något; grundlig, genomgri-
pande, omvälvande, ytterlig; per-
son, som yrkar på genomgripande
förändringar av bestående förhål-
landen, särskilt sociala och poli-
tiska; flerstädes politisk parti-

beteckning, avseende vanl. ytter-
liggäende borgerliga (danska radi-
kala vänstern och franska radika-
lerna) l. socialistiska (franska
radikalsocialisterna) vänsterrikt-
ningar. — *Kem.* Begrepp, som
använts sedan Lavoisiers dagar
men under olika tider haft något
olika betydelse. Berzelius beteck-
nade med R. den syrefria delen
av syror och baser, medan v. Lie-
big och Wöhler påvisade en syre-
haltig R., *b e n s o y' l*, $C_6H_5 \cdot CO$.
Man menar nu med R. en i en mo-
lekyl ingående atom l. atomgrupp,
vilken bildar en mer l. mindre
sluten enhet och som bibehålles
oförändrad, även om den övriga
delen av molekylen förändras. En
sådan R. kan ej existera i fritt
tillstånd, enär icke atomernas
alla valenser äro tagna i anspråk
för att binda varandra. R. blir en-
l. flervärd, beroende på de fria
valensernas antal. En R. kan
ha mer utpräglat positiv l. nega-
tiv karaktär, beroende på de in-
gående atomernas beskaffenhet.
Sådana R. äro t. ex. NO_2 (nitro-
gruppen), SO_2 , NH_4 (ammonium),
 CN (cyan) m. fl. Begreppet R.
användes särskilt inom orga-
niska kemin. Så t. ex. kallas
de envärdade grupper, som er-
hållas, om en väteatom i ett alifa-
tiskt kolväte tänkes borttagen,
a l k y' l e r, och de olika alkylerna
benämnas efter de kolväten, de
härstamma från, men med slutsta-
velsen -y l. CH_3 , som kan tänkas
bildat av metan, CH_4 , kallas *m e t y' l*,
och av de övriga kolvätena
av metanserien erhållas följande
R.: *e t y' l*, C_2H_5 , *p r o p y' l*, C_3H_7 ,
b u t y' l, C_4H_9 , *p e n t y' l*, C_5H_{11} ,
o. s. v. Dessa R. kunna även tän-
kas uppkomma ur de envärdade
alkoholerna genom borttagande
av hydroxylgruppen och benäm-
nas därför ibland efter alkoholer-

na, t. ex. amy'l, C_5H_{11} , efter amy-lalkohol. Borttas ännu en väteatom från alkylerna, erhållas tvåvärda R., vilka betecknas med slutstavelsen -yl e' n, t. ex. mety-le' n, CH_2 . Exempel på andra envärda, R. utgöra fo r m y'l, HCO , a c e t y' l, $CH_3 \cdot CO$, som kunna tänkas härledda från en karbonsyra genom borttagande av hydroxylgruppen OH, a l l y' l, $CH_2:CH \cdot CH_2$, f e n y' l, C_6H_5 (härledd av bensol genom borttagande av en väteatom), b e n s y' l, $C_6H_5 \cdot CH_2$, m e t o x y' l, $CH_3 \cdot O$ (metylalkohol, från vilken en väteatom borttagits). — *Matem.* Storhet, som har formen av en rot ur en annan storhet.

Radikalaxel, ko r d a' l, orten för en punkt, så belägen, att de från punkten dragna tangenterna till två givna cirklar äro lika långa. R. är en rät linje.

Radikalism, radikal åskådning.

Radikalkur, kur, som fullständigt botar en sjukdom genom undanröjande av dess orsak. Motsats: palliativ behandling.

Radio (av lat. *radius*, stråle), ord, som i sms. betecknar vad som tillhör dels strålning, dels trådlös telefoni och telegrafi (radio-telefoni, resp. -telegrafi). R. ss. fristående ord betecknar i dagligt tal radioanläggning l. radioapparat, spec. mottagningsapparat. Se *Telefoni*, *Telegrafi* och *Rundradio*.

Radioaktivité't (av lat. *radius*, stråle), ett grundämnes egenskap att spontant och under strålning omvandlas till andra grundämnen. Se *Radium*.

Radioakti'vt vatten, vatten, som innehåller radioaktiva ämnen, vanl. radiumemanation (se *Radium* sp. 806), vilken upp-tagits vid källvattnets cirkulation

i berggrunden. Vanligt vatten kan aktiveras genom beröring med ett olösligt radiumsalt. Aktiviteten förloras med tiden genom emanationens sönderdelning. Emanationshalten har ofta mätts i enheten mache, den koncentration, vid vilken den i 1 liter vatten lösta emanationen efter överförande i ett elektroskop framkallar en mättningsström (se *Ionisering* sp. 1483) om 0,001 elektrostatisk enhet. 1 mache = $3,6 \cdot 10^{-10}$ curie (se *Radium* sp. 807) per liter. Gasteinvatten håller 155 macheenheter. Svenska källor äro ofta något radioaktiva. Brunnar borrhade i urberget kunna t. o. m. uppvisa större radioaktivitet än Gasteinvattnet.

Radiofyr, se *Radiopejling*.

Radiogra'm (av lat. *radius*, stråle, och grek. *graphein*, skriva), se *Röntgenologi*.

Radiolaria, radiolarier, se *Rhizopoda*. — *Radiolariaslam*, ett djuphavsslam, stundom inblandat i globigerinaslam (se *Hav* sp. 514); täcker havsbotten på de största djupen i Indiska oceanen och ö. delen av Stilla havet. Består till mer än 50 % av kiselskal av radiolarier.

Radiologi' (av lat. *radius*, stråle, och grek. *logos*, lära), läran om radioaktiva, röntgen-, katod- och kanalstrålar.

Radioluminiscens, av radioaktiv strålning framkallad luminiscens.

Radiomet'er (av lat. *radius*, stråle, och grek. *metron* mäta), instrument, uppfunnet av Crookes 1874, består i sin enklaste form av ett i ett väl evakuerat kärl befintligt, kring en vertikal axel vridbart, lätt kors, vars armar bära vertikala glimmerblad, som ligga i samma plan som axeln. Bladen

äro svärtade på ena sidan, alla på samma sida från axeln sett. Om ljus- l. värmestrålar infalla mot bladen, börjar korset snurra, varvid bladens blanka sida går före. Rotationen beror på att de svärtade sidorna uppvärmas mer av strålningen än de blanka, varför de gasmolekyler, som stöta mot dem, återkastas med större hastighet än de, som stöta mot de blanka. Reaktionskraften bringar korset att snurra. Enär den verkande kraften varierar med gstrycket, ha manometrar för låga tryck konstruerats enl. R:s princip.

Radiomikrometer (av lat. *ra'dius*, stråle), instrument för mätning av strålningsintensitet, består av en i en fin kvartstråd upphängd, lätt ram av koppartråd, som befinner sig mellan en magnets poler. I en av ramens sidor är ett litet svärtat termoelement inkopplat. Om strålning infaller mot termoelementet och uppvärmer detta, uppstår en elektrisk ström i ramen, som därvid gör ett med spegelavläsning mätbart utslag.

Radiopejling, pejling (se d. o.) med hjälp av trådlösa signaler. **Riktad sändning** (se **Telegrafi**) från landstationer, **radiofyrrar**, användes blott på korta distanser. I andra fall utsändas signalerna från landstationer och avlyssnas ombord å fartyg, l. ock avlyssnas fartygets signaler vid landstationer, som sedan meddela fartyget de erhållna bäringarna. I båda fallen användes vid mottagningen en vridbar ramantenn, som inställes på minimum av ljudstyrka; dess plan är då vinkelrätt mot bäringen till den avlyssnade stationen. Pejlstationer finnas i stort antal runt hela världen. I Sverige finnas tre sådana vid västkusten (Vinga,

Hällö och Morup) samt en vid östkusten (Landsort).

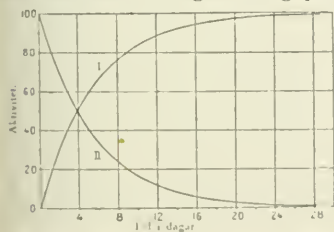
Radioteknik, den del av elektrotekniken, som behandlar trådlös telefoni och telegrafi.

Radioterapi', se **Radiumbehandling**.

Ra'dium (av lat. *ra'dius*, stråle), ett av de radioaktiva grundämnena, karakteriserade av att de spontant sönderfalla under frigörande av energi i form av strålar. 1896 upptäckte A. H. Becquerel, att uran utsände strålar (s. k. Becquerelstrålar), som genomträngde svart papper och tunna metallskikt och svärtade en fotografisk plåt. Detsamma fann madame Curie 1898 för torium, och samma år påvisade makarna Curie i mineralet pechblände från Joachimsthal i Böhmen två nya radioaktiva ämnen, R. och polonium. Bearbetning av 1,000 kg. pechblände ger c:a 0,1 gr. R.; detta är millioner gånger så starkt aktivt som en lika vikt uran. R. tillhör i kemiskt avseende de alkaliska jordarterna. Atomtecken *Ra*, atomvikt 226,0. Den rena metallen framställdes 1910, är vitglänsande, angripes genast i luften och sönderdelar vatten. Salterna likna motsvarande bariumsalter men äro något mindre lösliga och skiljas från dessa genom fraktionerad kristallisation; sulfatet är mycket svårslösligt. — Numera erhålles största mängden R. ur pechblände från Belgiska Kongo, vilket bearbetas i Belgien. I Amerika var tidigare earnotit den förnämsta malmen. Försök i Sverige med kolm, utvunnen ur kambrisk alunskiffer, ha ej visat sig lönande. Priset är (1926) c:a 300 kr. för 1 mg. ren radiummetall. Hittills ha framställts c:a 300 gr. — *Strålarna* från radioaktiva ämnen ha vid

undersökning av avböjningen i magnetiska och elektriska fält (jfr Katodstrålar) visat sig vara av tre slag, α -, β - och γ -strålar. α -strålarna utgöras av α -partiklar, heliumatomer med dubbel positiv laddning (se Elektroner), vilkas hastighet för olika ämnen varierar mellan $\frac{1}{13}$ och $\frac{1}{22}$ av ljusets; de ha liten genomträngningsförmåga och absorberas fullständigt av 0,1 mm. aluminium. β -strålarna bestå av elektroner, vilkas hastighet kan uppgå ända till 99,8 % av ljusets; de absorberas fullständigt av 10 mm. aluminium l. 2 mm. bly. γ -strålarna äro av samma natur som ljus- och röntgenstrålar men med kortare våglängder än dessa; de mätas i tusenmilliondels mm. och absorberas först av 10 cm. bly. Strålningens intensitet mätes genom dess fotografiska verkan, fluorescensverkan (se nedan) l. förnämligast genom dess förmåga att ionisera luften. Härvid märkes, att α -, β - och γ -strålar i verkan förhålla sig till varandra ung. som 10,000: 100: 1. Då ett bestämt ämnes strålning är proportionell mot mängden av ämnet, ge ionisationsmätningar även relativa mått härpå. — *Radioaktiv sönderdelning.* Luft, som en längre tid stått över ett radiumsalt, helst i lösning, är radioaktiv, även då saltet avlägsnas; den innehåller en gasformig pro-

dukt, radiumemanation. Strålningsförmågan l. aktiviteten hos denna luft avtar med tiden efter en exponentialkurva (se fig. kurva II), så att aktiviteten minskas till hälften på 3,85 dagar. Hos den nytillförda, urspr. inaktiva luften tilltar aktiviteten efter motsvarande lag (se kurva I), så att summan av de båda aktiviteterna alltid är lika stor. Detta och liknande fenomen förklaras av Rutherfords desintegrationssteori (1902), som innebär, att de radioaktiva ämnenas atomer spontant sönderfalla, varvid en del av atomerna utkastas i form av α - l. β -strålar, de senare vanl. åtföljda av γ -strålar, och det ursprungliga ämnets atomer övergå till atomer av annat slag. Per tidsenhet sönderfaller alltid en för ämnet bestämd bråkdel av dess för handen varande atomer. Den tid, som åtgår för att hälften av ett ämne skall transformeras, kallas halveringstid (någon gång period) och utgör en för varje radioaktivt ämne karaktäristisk konstant, som ändras av intet men som är mycket olika för olika ämnen. — *Radiumemanationen* tillhör ädelgaserna. Atomtecken *Em* (l. *Nt* = niton, numera även *Rn* = radon). Vid radiumatomens sönderfall utkastas en α -partikel, d. v. s. en heliumatom med atomvikt 4, och bildas en atom emanation, vars atomvikt då bör vara 222, vilket även experimentellt bekräftats. Kokpunkt — 65°, fryspunkt — 71°. Enär emanationen sönderfaller ganska hastigt, kan tillsammans med en viss kvantitet R. endast samlas en begränsad kvantitet emanation (ionisationskurvan uppnår ett maximumvärde). Emanationen är då i radioak-

Radium. Aktivitetskurva för radiumemanation.

Grundämne	Atomtecken	Atomvikt	Halveringstid	Räckvidd i cm.
Uran I	U I	238, ₂	5 · 10 ⁹ år	2,7
„ X ₁	U X ₁	234	24 dagar	—
„ X ₂	U X ₂	234	1,1 min.	—
„ II	U II	234	2 · 10 ⁶ år	3,1
Ionium	Io	230	10 ⁵ år	3,2
Radium	Ra	226, ₀	1,600 år	3,4
Radiumemanation	Ra Em	222	3,85 dagar	4,1
Radium A	Ra A	218	3,0 min.	4,7
„ B	Ra B	214	26,8 min.	—
„ C	Ra C	214	19,5 min.	(3,5)
„ C'	Ra C'	214	10 ⁻⁸ sek.	7,0
„ C''	Ra C''	210	1,4 min.	—
„ D (Radiobly)	Ra D	210	16 år	—
„ E	Ra E	210	4,85 dagar	—
„ F (Polonium)	Ra F (Po)	210	139,5 dagar	3,9
„ G (Uranbly)	Ra G	206, ₀	stabil	—
Uran Y	U Y	(230)	25 tim.	—
Protaktinium	Pa	(230)	10,000 år	3,7
Aktinium	Ac	(226)	20 år	—
Radioaktinium	Ra Ac	(226)	18,9 dagar	4,7
Aktinium X	Ac X	(222)	11,2 dagar	4,4
Aktiniumemanation	Ac Em	(218)	3,92 sek.	5,8
Aktinium A	Ac A	(214)	0,002 sek.	6,6
„ B	Ac B	(210)	36,1 min.	—
„ C	Ac C	(210)	2,15 min.	5,5
„ C'	Ac C'	(210)	0,005 sek.	(6,5)
„ C''	Ac C''	(206)	4,7 min.	—
„ D (Aktiniumbly)	Ac D	(206)	stabil	—
Torium	Th	232, ₁	2 · 10 ¹⁰ år	2,9
Mesotorium 1	M Th ₁	228	6,7 år	—
„ 2	M Th ₂	228	6,2 tim.	—
Radiotorium	Ra Th	228	2 år	4,0
Torium X	Th X	224	3,84 dagar	4,4
Toriumemanation	Th Em	220	54,5 sek.	5,1
Torium A	Th A	216	0,14 sek.	5,7
„ B	Th B	212	10,6 tim.	—
„ C	Th C	212	60,8 min.	4,8
„ C'	Th C'	212	10 ⁻¹¹ sek.	8,6
„ C''	Th C''	208	3,2 min.	—
„ D (Toriumbly)	Th D	208, ₀	stabil	—

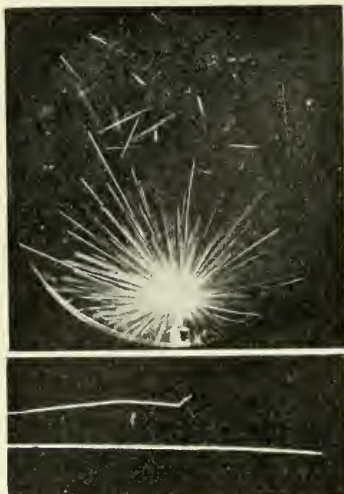
Radium. Tab. I. Atomvikten ofta beräknad ur antalet avgivna α -partiklar. Osäkra värden inom parentes. Räckvidden, den sträcka, som α -partiklarna genomlöpa i luft av 15°, växer med avtagande halveringstid.

t i v j ä m v i k t m e d R., d. v. s. lika många atomer emanation bildas och sönderfalla per tidsenhet. Mängden emanation i jämvikt med 1 gr. R. kallas curie; den upptar vid 0° och 760 mm. tryck 0,63 kbmm. och väger 0,006 mg. Tusendelen därav benämnes millicurie. — *De radioaktiva grundämnena.* Radiumemanation omvandlas under α -strålning till radioaktivt belägg, som avsätter sig på alla kroppar i

beröring med emanation (inducerad aktivitet). Det är sammansatt av flera fasta ämnen, radium A, B och C, som bildas det ena ur det andra men omvandlas så hastigt, att man aldrig kan få mätbara kvantiteter. Om de olika ämnena närvaro och egenskaper kan man endast sluta genom de strålar, de utsända. Tab. I innehåller alla kända radioaktiva element (utom kalium och rubidium med en aktivitet = $\frac{1}{1000}$ av

Radium. Fotografier av radiumstrålars banor. Nedtill två α -strålars banor, starkt förstörade. Observera krökarna på den övre av dessa.

helium, det sista härstammande från α -partiklarna. 1 gr. R. utvecklar per år 164 kbmm. helium. Genom att i uranmineral bestämma dels helium-, dels blymängden ha approximativa beräkningar gjorts av mineralens ålder. De äldsta beräknas ha existerat över tusen millioner år. Värme utvecklas i ett aktivt preparat, då strålarna absorberas av preparatet självt och omgivande väggar. 1 gr. Ra i jämvikt med närmast efterföljande produkter alstrar 135 kal. i timmen, varav på Ra självt kommer 25,1, på Ra Em 28,6, på Ra A 30,5, på Ra B och Ra C 50,5 kal. Jordskorpan innehåller utom de sällsynt förekommande, starkt radioaktiva mineralen nästan överallt små mängder radioaktiva ämnen, i medeltal per tusen kg. bergart 6 gr. U, 0,002 mg. Ra och 16 gr. Th. Detta är en antaglig orsak till den observerade tempera-

turstegringen mot jordens inre (se Jordtemperatur). För att kompensera det värme, som jorden utstrålar, behövs med nyss nämnd halt av radioaktiva ämnen endast ett ytlager av 16—20 km:s tjocklek. Från radioaktiva ämnen i jordskorpan diffunderar emanation ut i luften och ioniserar denna. Samma verkan har också en från dessa ämnen kommande genomträngande strålning. — α -partiklarna och atomerna. Bland de ämnen, som fluorescera starkt, då de träffas av α -partiklar, är zinksulfid l. sidotblände, där varje enstaka α -partikel åstadkommer en ljusblxt l. scintillation. Såväl härigenom som på elektrisk väg har man räknat antalet α -partiklar och funnit, att 1 gr. rent Ra per sek. utsänder $3,57 \cdot 10^{10}$ α -partiklar, 1 gr. Ra i jämvikt med Em och aktivt belägg alltså $14,3 \cdot 10^{10}$ α -partiklar. Genom att sammanställa detta med den mängd helium, som bildas ur ett aktivt preparat (se ovan), har man beräknat Avogadros tal (se Molekyl sp. 167). α - och β -partiklars banor kunna synliggöras genom kondensation (se d. o.) av vattenånga på de längs partiklarnas väg alstrade ionerna. Av C. T. R. Wilsons fotografier av strålbannorna framgår, att α -partiklarna gå rakt fram utan att påverkas av de tiotusentals atomer, de genomtränga. I mycket enstaka fall uppkommer en skarp krök i banan. Med stöd härav har Rutherford uppställt den s. k. kärnmodellen för atomens struktur (se Atom sp. 830). De radioaktiva processerna äga rum i själva kärnan. Rutherford har även visat, att då α -partikeln kommer i omedelbar närhet av kärnan av vissa grundämnen atomer, en söndersprängning av kärnan kan äga rum, var-

vid en vätekärna utkastas (se Grundämnen sp. 27 f.).

Radiumbehandling l. **radio-terapi**, behandling med radioaktiva ämnen (se Radium). 1901 fann A. H. Becquerel, att ett radiumsalt, om det kom i närheten av huden, framkallade en förändring, liknande en brännskada. Han meddelade detta till den franske läkaren Danlos, som med framgång försökte medlet mot lupus. Härmed hade läkekonsten fått ett nytt kampmedel. Naturen av radiumstrålarnas inverkan på levande celler är omstridd. Vid starkare påverkan förstöra de cellerna, varvid de celler, som föröka sig snabbast, ss. köns- och lymfceller, ättast förintas. Det är på detta faktum, som R. av svulster grundas, ty dessas celler föröka sig snabbt. Av stor betydelse torde därjämte vara, att R. stärker kroppens egna skyddskrafter mot svulstsjukdomen.—R. utföres med radiumsalt l. emanation, hermetiskt inneslutna i en metallkapsel. Emanation i ej slutet rum, t. ex. radioaktivt vatten, användes vid vissa invärtes sjukdomar men ej vid svulstsjukdomar. Resultatet av behandlingen synes ej omedelbart; först efter ett par veckor kommer "reaktionen", och sedan kan det dröja månader, t. o. m. år, innan patienten är botad. Denne måste därför observeras under lång tid efter behandlingen. De sjukdomar, som behandlas med radium, äro kräftsvulster, sarkom, kroniska inflammationer i tonsillerna samt tuberkulösa fistlar. R. användes därjämte mot vissa födelsemärken, ärr efter t. ex. brännskador samt vårtor.

Radiumhemmet, sjukhus i Sthlm för radium- och röntgenbehandling, grundat på initiativ

av prof. J. Berg 1910; ledes från 1911 av Svenska Cancerföreningens Stockholmsavdelning.

Ra'dius (lat., stråle), strålbenet. Se Extremiteter sp. 1332. — **Radia'l**, liggande på samma sida av underarmen som R.

Ra'dius vector (lat., vandrandede stråle), linje från en fast punkt (t. ex. ett koordinatsystems origo) till en rörlig punkt.

Ra'dix, lat., rot. — *Farm.* Drog, bestående av växtrötter (ss. gentiana-, kräk-, lakrits-, ratania-, sarsaparill-, senega- och maskrosrot).

Radiär (av lat. *ra'dius*, stråle), strål-. — *Biol.* Se Symmetri.

Ra'dja, se Raja.

Radjputana, se Rajputana.

Radnorshire [ræ'ddnɔsjə], grevskap i Wales, England. Fåravel. 24,000 inv. Huvudstad Presteign.

Ra'dom, stad i dep. Kielce, mell. Polen. Stor läderindustri och livlig handel. 65,000 inv.

Rado'n, se Radium sp. 806.

Ra'doslavov, Vasilij, f. 1854, bulgarisk liberal politiker. Ss. justitieminister 1884—86, konseljpresident 1886—87 och inrikesminister 1899—1901 bekämpade R. det ryska inflytandet. 1913 ånyo konseljpresident, ledde R. Bulgariens anslutning till centralmakterna under världskriget. Revolutionen 1918 jagade honom ur landet.

v. Ra'dowitz, Joseph, f. 1797, d. 1853, preussisk militär och politiker. R. var en talangfull och energisk förkämpe för tanken på ett tyskt förbund under Preussens ledning och blev 1849 på grund av sitt inflytande hos Fredrik Vilhelm IV, om ock ej formellt, ledaren av Preussens utrikespolitik. En kort tid utrikesminister 1850, avgick han, då han

Mrs Eleanor Bethune. Målning av Henry Raeburn. (Leningrad.)

ej vann konungen för en aggressiv politik mot österrike.

Ra'dscha, se **A m i n o f f**.

Ra'dula, se **B l ö t d j u r**.

Radzieio'wski, **M i c h a i l** Stefan, d. 1705, polsk kardinal, politiker. Han sökte 1701—02 medla mellan August II och Karl XII och samtidigt inskränka den förres makt. Efter en brytning med August 1703 medverkade han till dennes avsättning.

Radziwiłł [-'ši'viv], berömd polsk magnatätt från Litauen, vilken räknat flera framstående härförare, ss. furst **M i k o ł a j** R., f. 1515, d. 1565, vilken införlivade Livland med Polen, och furst **K r i s t o f e r** R., d. 1640, Gustav II Adolfs motståndare under polska fälttågen 1621—26. Ryktbar är särskilt den ofantligt rike **K a r e l** R., f. 1734, d. 1790, som bekämpade Stanislaus Poniatowski och reformpolitiken.

Rae [rej], **J o h n**, f. 1796, d. 1873, skotsk-amerikansk nationalekonom, vars arbete *New principles of political economy* (1834;

1905 ny uppl. under titeln *Sociological concept of capital*), länge obemärkt, i olika riktningar stimulerat den nutida nationalekonomiska forskningen.

Raeburn [re'jbøn], sir Henry, f. 1756, d. 1823, skotsk målare, huvudsakl. verksam i sin födelsestad Edinburgh. En av sin tids mest uppskattade porträttörer, utförde han ett stort antal bilder av skotska aristokrater, utmärkta av en bred och koloristiskt effektfull stil.

Raemaekers [ra'ma-], Louis, f. 1869, holländsk tecknare, livligt uppmärksammas under världskriget för sina huvudsakl. till engelska tidningar levererade hatbilder mot tyskarna.

Ra'er, no., randbildningar (jfr d. o.) kring Oslofjorden, Norge.

Rae'tia, se **R ä t i e n**.

Ra'fael, en av judendomens 4, resp. 7 ärkeänglar, omtalad bl. a. i Henoks och Tobits böcker. R. var spec. läkekonstens ängel.

Ra'fael, eg. **R a f f a e ' l l o** **S a ' n t i** (**S a ' n z i o**), f. 1483, d. 1520, italiensk konstnär. R. härstammade från Urbino, inträdde i Perugia i Peruginos verkstad och stod i början under starkt inflytande av sin lärare, vilket framträder bl. a. i *Lo sposalizio* (Jungfru Marias förmålning; Breragalleriet i Milano) från 1504. S. å. bosatte han sig i Florens, och här fick hans konst en friare och självständigare prägel. En rad madonna- och helgonbilder från denna tid visa redan den milda, oskuldsfulla skönhetstyp, som är kännetecknande för R:s konst. Till de mest berömda höra *Madonna del Granduca*, *Madonna med steglitsan* (bägge i Florens) och *La belle jardinière* (Louvre). Redan 1508 kallades han emellertid av påven

Julius II till Rom, där han i de s. k. Stanzerna i Vatikanen utförde stora väggmålningar i freskoteknik med mäktiga, arkitektoniskt uppbyggda figurkompositioner. I Stanza della Segnatura tillkommo 1508—11 de s. k. *Disputa*, *Skolan i Aten* (se ill. till Italiensk konst sp. 1633—1634), förhålligande resp. teologin och filosofin, *Parnassen* och *Rättskunskapen*. Därefter målades (1512—14) Stanza d'Eliodoro, så kallad efter en skildring av *Heliodorus' utdrivande ur templet*, som jämte *Mässan i Bolsena*, *Petri flykt ur fängelset* och *Attilas fördrivande från Rom* upptar detta rum. I den tredje Stanzen, målad 1514—17, är huvudverket *Eldsvådan i Borgo* (stadsdelen omkr. Vatikanen). 1519 avslutade han en dekorativ uppgift av helt annat slag, utsmyckningen av en loggia i Vatikanen med små bibliska figurscener och av antika före-

Galateas triumf. Fresk i Villa Farnesina, Rom, av Rafael.

bilder inspirerade graciösa ornament, s. k. grottesker (se ill. till Loggia och Grottesk). Vid utförandet av båda dessa stora verk hade R. en stab av lärjungar till sin hjälp. — Ännu en stor uppgift för Vatikanen erhöi R. av påven Leo X, näml. de kartonger (nu i Victoria and Albert Museum, London), som han utförde med motiv ur apostlarnas historia till en svit tapeter för Sixtinska kapellet, vilka vävdes i Bryssel 1517—19 (nu i ett annat rum i Vatikanen, mycket skadade; ett bättre bevarat exemplar i Kaiser-Friedrich-Museum i Berlin). — Men utom dessa uppdrag för påven hade R. i Rom en mängd andra arbeten under händer. I den möjligen av R. byggda, ehuru även Peruzzi tillskrivna, Villa Farnesina (se ill. till Farnesina) målade han sin festligt stämda mytologiska fresk *Galateas triumf* och ledde han den dekorativa utsmyckningen av Psykesalen. —

Madonna med steglitsan. Målning av Rafael. (Florens.)

Donna velata. Målning av Rafael.
(Florens.)

Vid sidan av monumentaluppgifterna fortsatte R. sitt stafflimåleri. I skarpt karaktäriserade porträtt skildrade han sin samtids store, och särskilt några av hans påve- och kardinalbilder äro utomordentliga människoskildringar (se ill. till Castiglione, Julius, Leo och Målarkonst sp. 469); mest berömd av hans kvinnobilder är den s. k. *Donna velata* (Florens), som enl. traditionen, liksom den s. k. *La fornarina* (mjölnardottern; Palazzo Barberini, Rom), framställer hans älskarinna. Bland de religiösa kompositioner, som tillkommo under denna period, märkas *Madonna della Sedia* (Florens) och den berömda *Sixtinska madonnan* (se ill. till Madonna), nu i Dresden. Den stora bilden av Kristi förklaring, *Transfigurationen*, blev aldrig fullbordad. — Även som arkitekt tillhörde R. sin tids störste. Här sluter han sig nära till Bramante. Till hans säkra verk höra Villa Madama utanför Rom och

Palazzo Pandolfini i Florens. Sedan 1514 var han ledare för bygget av Peterskyrkan (se d. o.). — Ehuru olika bedömd under olika tider, är R. en av konsthistoriens största gestalter och den, som renast förverkligat högerenässansens konstnärliga ideal. Medan han under vissa tider, särskilt nyklassicismen, främst beundrats för sina sköna madonnatyper, ha på senare tid hans stora egenskaper som monumentalmålare, framför allt hans förmåga att dramatiskt uppbygga och harmoniskt avväga stora figurkompositioner, alltmer trätt i förgrunden. Han var en ljus och harmonisk natur, och hans konst är ej som Michelangelos, i många avseenden hans motsats, skapad ur en våldsam kraftanspanning utan framsprungen till synes utan möda ur ett rent och förfinat skönhetssinne.

Raff, Joachim, f. 1822, d. 1882, tysk tonsättare, skrev, delvis med anslutning till den ny-tyska skolan (Liszt m. fl.), ett stort antal tonsättningar, ss. pianostycken, 11 symfonier, operor, oratorier, kammarmusik m. m.

Raffaelli', Jean François, f. 1850, d. 1923, fransk målare. R. tillämpade impressionismens grundprinciper i sitt måleri men lade huvudvikten mindre på det rent måleriska än på innehålllet. Starkt socialt och psykologiskt intresserad, har han i sina bilder från de parisiska förstads-kvarteren givit inträngande och ömsinta människostudier. I sina målningar använde han de av honom uppfunna Raffaelli-färgerna, oljefärger i fast form, liknande pastellkritor. Han var även verksam som grafiker och uppfann en metod att framställa färggravyrer (se d. o.)

genom att infärga en tornålsgravyr med flera olika sparsamt insatta färger.

Ra'ffel (ffr. *raffle*, av mhty. *raflen*, rafsas till sig), tärningspel; hasardspel.

Raffelgarn, detsamma som shoddy.

Raffet [-fä'], Denis Auguste Marie, f. 1804, d. 1860, fransk tecknare och litograf, vars i litet format utförda krigs- och genrebilder från Napoleons dagar genom sitt patriotiska patos blevo oerhört populära.

Ra'ffiabast, se Bast.

Raffinaderi', industriell anläggning för raffinering.

Raffine'ra (fr. *raffiner*), göra fin. rena. Jfr Metallurgi och Soekertillverkning. — **Raffinering**, utstuderat pikanteri, utsökt förfining; spetsfundighet. — **Raffinera**, renad; utstuderad, utsökt förfinad; slug, "inpiskad".

Raffino's, se Socker.

Raffles [ræ'flås], sir Stamford R., f. 1781, d. 1826, brittisk kolonialpolitiker i Ostindiska kompaniets tjänst, styresman på Java 1811—16 och i Benkoelen på Sumatra 1818—23. R. är främst känd ss. grundare av Singapore (1819), varigenom han i hög grad bidrog till den brittiska orienthandelns utveckling.

Rafflesia, växtsläkte i indomalajiska övärlden (fam. *Rafflesiacae*, tillhör *Dicotyledoneae*). Hithörande äro parasiter, som till största delen leva inuti värdplantornas stammar och rötter, ur vilka deras ofta jättestora och asluktande blommor frambryta (hos *R. Arnoldii* 1 m. i diameter, de största blommor i världen).

Ra'ffiabast, detsamma som raffiabast (se Bast).

Rafrachisseur [-fräsjisör]

Rafflesia Arnoldii.

(fr., av *rafrachir*, uppfriska), pulverisatör, apparat för finfördelning i luften av parfymer, oljor och andra vätskor. R. består av tvenne med mynningarna vinkelbrätt mot varandra ställda rör. En luftström, som inledes i det ena röret, passerar över mynningen på det andra, vars nedre ända är nedsänkt i vätskan, och åstadkommer en luftförtunning, varigenom vätskan suges upp, sönderblåses och sprides i form av ytterst fina droppar.

Raga'der (av grek. *raga's*, rämna), smärtande sprickor i huden, spec. vid gränsen av hud och slemhinnor, ofta infekterade, ss. R. i bröstvärtorna vid digivning.

Ra'gaz [-gats], badort i kantonen S:t Gallen, Schweiz, med varma, radioaktiva källor. 521 m. ö. h. 2,000 inv.

Ra'ggi, j a v a n s k j ä s t, preparat, innehållande, utom jästsvampar, en med *Mu'cor* (jfr Mögöl) besläktad svamp, *Chlamydomu'cor Oryzae*, vilken försockrar stärkelse. Användes vid arrakfabrikationen.

Raglan [ræ'gglån], Henry Somerset, baron R., f. 1788, d. 1855, engelsk fältmarskalk, brittisk överbefälhavare i Krimkriget (se d. o.). Hans ledning av

Ragusa.

Sevastopols belägring utsattes för skarp kritik, och han påbörjades, ehuru med orätt, skulden till den bristfälliga organisationen och truppernas lidanden. R. avled i fält av rödsot.

Raglan [ræ'gglən], eng., överrock med ärmyget kilformigt fortsättande upp under kragen.

Ragnar Lodbrok, *Regner Lodbrok*, dansk vikingahövding, som 845 företog ett härjningståg till Paris, vilket friköptes av Karl den skallige. Trol. vände sig R. därefter mot England, där han skall ha stupat. Hans söner, *Lodbrokssönerna*, företogo mot slutet av 850-t. en djärv färd till Syd-Europa och anföllo på 860-t. konung Ella i Northumberland. — R:s historia har blivit rikt utsmyckad i sagodiktningen. I den isländska Ragnarsagan förekomma de av Volsungasagan influerade berättelserna om hur R., skyddad av sina "ludna byxor" (därav tillnamnet Lodbrok), dräper en lindorm och vinner en konungadotter samt om hans grymma död (jfr Ella). Saxo gör R. till konung över ett väldigt nordeuropeiskt rike.

Ragnarök (isl. *Ragna rök*, makternas öde), i isl. myt. (bl. a. *Völuspå* och *Snorres Edda*) den

stora slutstriden, då gudarna drabba samman med de demoniska makterna men själva falla. R. innebär hela den nuv. världsrordningens slut. Föreställningen är möjligen påverkad av den kristna eskatologin.

Ragnhild, svenskt medeltida helgon, enl. sägnen gemål till konung Inge (sannolikt d. y.). R. skall ha begravts i Tälje (Södertälje) kyrka, som hon låtit bygga och vars skyddshelgon hon blev. Hennes minne är även knutet till Söderköping ("S:t R:s källa").

Rag-time [rægg tajm] (eng., av *rag*, eg. trasa, ett slags dans, som var föregångare till tango, och *time*, takt), en särskilt i modern dansmusik (jazz m. m.) använd kompositionsteknik, utmärkt av häftiga synkoperingar, som bryta l. upphäva rytmen.

Ragu' (fr. *ragoût*, av *ragoûter*, reta aptiten), starkt kryddad stuvning, vanl. av kött.

Ra'gunda. 1. Socken i Jämtl. l., pastorat i Härnösands stift. 4,920 inv. — 2. Tingslag i Jämtlands ö. domsaga, Jämtl. l., omfattande socknarna Fors, Hällesjö, Håsjö, R. l, Borgvattnet och Stugun.

Ra'gundaskjön, se *Indalsälven* sp. 1286.

Ragusa [-go'sa], serb. *Du*

brovnik, stad i Dalmatien, Jugoslavien. C:a 10,000 inv. — R., som på grund av sitt vackra läge vid Adriatiska havet är en livligt besökt turistort, har rika minnen från en förgången storhetstid. Tidigare en stark fästning med flera fort, av vilka bl. a. det 1050 mot venetianarna byggda Fort San Lorenzo ännu består, omges R. alltjämt av en kraftig ringmur. Bland ett flertal företrädesvis av italiensk arkitektur påverkade byggnader märkes det på 1300- och 1400-t. byggda regeringspalatset. — Grundat på 600-t., var R. länge en självstyrd republik, som stod under skydd av olika makter (bl. a. Venedig 1204—1331). Det var under den senare medeltiden en mäktig handelsstad med betydande sjöfart på Medelhavet. Det gick under 1600-t. starkt tillbaka, införlivades 1809 med de illyriska provinserna (se Jugoslavien sp. 259), kom 1815 till Österrike och 1919 till Jugoslavien.

Ragvald (R a g n v a l d) Knapphövde, trol. son till Inge d. ä., valdes av svearna efter Inge d. y:s död omkr. 1125 till konung. R. dräptes under sin eriksgata av västgötarna, som han kränkt genom underlåtenhet att ta gisslan av dem (därav namnet Knapphövde, kort om huvudet).

Ra'hab. 1. Mytologiskt vidunder. Se *Leviatan*. — 2. Enl. Jos. 2 och 6 en sköka i Jeriko, som beskyddade de utsända israelitiska spejarna och därför skönades vid stadens stormning.

Ra'hbek, Knud Lyne, f. 1760, d. 1830, dansk författare, prof. i estetik i Köpenhamn. R. skrev dikter, noveller och dramer, i allm. av en känslösam, moraliserande karaktär. Han utgav även flera tidskrifter (bl. a. *Minerva*,

1785—89 och 1794—1808, och *Den danske Tilskuer*, 1791—1808 och 1815—22). R. var den ledande kraften i flera litterära klubbar; hans och hans hustru Kammas R:s (f. Heger, f. 1775, d. 1829) hem, Bakkehuset (se d. o.), utgjorde en samlingsplats för flera av tidens litterära personligheter.

Raiboli'ni, se *Francia*.

Raid [rejð] (eng., eg. ridning). plötsligt väpnat infall l. angrepp (kavalleri-, luftraid).

Rail [rejl], eng., räl.

Raimond, Raymond [rä-mä'ŋ] IV, greve av Toulouse, d. 1105, en av ledarna för första korståget. R. bemäktigade sig efter Jerusalem's erövring emiratet Tripolis, där hans ätt härskade till 1187.

Raimo'ndi, se *Marcantonio*.

Raimund [ra'jmont], Ferdinand, f. 1790, d. 1836, österrikisk författare, skådespelare, bekant för sina på en gång romantiska och realistiska folkskådespel (bl. a. *Der Diamant des Geisterkönigs*, 1824, och *Der Alpenkönig und der Menschenfeind*, 1828).

Raina'ldi, italiensk arkitektsläkt, vars mest bekanta medlem är Carlo R., f. 1611, d. 1691. Bland hans verk, som representera den romerska barocken i dess rikaste och mest komplicerade form, märkas Sant' Agnese, som dock huvudsakl. uppfördes av Borromini (se d. o.), tvillingkyrkorna vid Piazza del Popolo (påbörjade 1662; se ill. till Rom) och Santa Maria in Campitelli (1665) i Rom.

de Rais [dø rä'], Gilles, se *Blåskägg*.

Raison d'être [räšä'ŋ dätr], fr., existensberättigande.

Ra'ja, ra'dja, sanskr., konung, titel för indiska furstar. Jfr *Maharaja* och *Nizam*.

Ra'ja, vanl. plur. *ra'jas* (arab. *raaja*, eg. hjordar), benämning på icke-muhammedanska undersåtar i Turkiet.

v. Rajali'n, Salomon, f. 1757, d. 1825, frih., amiral 1809, förde med utmärkelse befälet över skär-gårdsflottan i 1788—90 och 1808—09 års svensk-ryska krig. R. var landshövding i Gotl. l. 1787—1812 och i Gävleb. l. 1812—13.

Raja Yoga [ra'dja já'ga] (sansk., kungliga föreningen), se Teosofi.

Rajgräs, se *Lolium*.

Ra'jna, Pio, f. 1847, italiensk filolog och litteraturhistoriker, prof. i Pisa 1873, i Milano 1884. R., som på sin tid räknades till Europas främsta litteraturhistoriker och främst studerat romansk medeltidslitteratur, har gjort viktiga inlägg i diskussionen om uppkomsten av chansons de geste.

Rajole'ring, *ri g o l e' r i n g* (ty. *Rajolen* l. *Rigolen*, av fr. *rigole*, ränna, kanal), luckring av alven, utföres i trädgårdar vanl. genom djupgrävning, på åkern medelst körredskap, ss. alvluckrare, grubber l. alvplog. Se *Alvluckrare* och *Alvplog*. — *Raj'olplog*, se *Plog*.

Rajputana, *R a d j p u t a n a* [radjpota'na], agentskap i Britt. Indien, mellan Punjab och Central-Indien. Ö. delen är övervägande en höglänt stäpp, v. delen tillhör ökenen Thar. Huvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel. Huvudsakl. indo-européer (*rajputa'ner*). R. omfattar dels prov. Ajmer-Merwara (7,021 kvkm., 0,5 mill. inv.), dels 21 infödingsstater (334,063 kvkm., 10 mill. inv.).

Ra'jus, se *Raya*.

Ra'kel (hebr., lamm, får), enl. 1 Mos. 29 ff. Labans yngre dotter, Jakobs andra hustru. R:s grav låg enl. 1 Sam. 10: 2 vid Benjamins

gräns. I Jer. 31: 15 framställes hon klagande i Rama över sina i fångenskapen bortförda barn (nordstammarna); därav uttrycket *ra'maskri* om våldsam och bitter klagan.

Ra'kel (fr. *racle*, av *racler*, skrapa), kniv, med vilken överflödig färg avskrapas från djuptrycksformar.

Raket [-ke't], (ty. *Rakete*, av ital. *rocchetta*, liten slända, spinnrock), fyrverkeripjäs, bestående av en med olika "satser" fylld hylsa samt en därå för styrning anbragt träribba. Hylsan göres vanl. av papp l. ock av järnbleck (vid R. för raketapparater). I nedre delen tillslutes R. medelst "strykning", varvid en mindre

Raket.

öppning, "brandhållet" (*a*), för stubinens införande och förbränningsgasernas utlopp kvarlämnas. Drivsatsen (*b*) utgöres vanl. av en blandning av pulvriserat svartkrut, salpeter och svavel, kolpulver o. d. och packas hårt i R:s botten. I laddningens mitt göres en längsgående hålighet (*c*), som förorsakar en successiv stegring av förbränningshastigheten. Ovanför drivsatsen, vilkens överssta del, "tärningen" (*c*), är massiv, tillslutes R. medelst en fyllning (*d*) av piplera med genomborrad öppning för eldens vidare framträngande till "försättningen" (*f*), packad i en särskild hylsa inuti den första och bestående av en krevadpatron, olikfärgade lyssatser e. d. Signalkraketerna ha omedelbart ovanpå drivsatsen en krut-sats men ingen försättning. Drivsatsens förbränningsgaser avgå bakåt genom brandhållet och driva därvid R. framåt.

Raketapparat, se *Livräddningsstationer*.

Raketkista, en samling raketer, som avbrännas samtidigt.

Rakitis [-ki'tis], se *Rachitis*.

Ra'kka, ruinstad vid övre Eufrat, vid gränsen mellan Mesopotamien och Syrien. R. är jämte Samarra den främsta fyndorten för den mesopotamiska konsten under abbasiderna. Ruiner finnas av en stor moské och ett av Harun ar-Rasjid uppfört slott. Märkliga keramikfynd, bl. a. de äldsta kända alstren av lysterfajans.

Rákóczy [ra'kätji], ungersk magnatätt, utdöd 1756. 1. *Georg I R.*, f. 1591, d. 1648, furste av Siebenbürgen 1630. R., som var ivrig protestant, slöt sig till Sverige och Frankrike i Trettioåriga kriget. Han samverkade en tid med Torstensson men ingick 1645 en förmånlig fred med kejsaren. — 2. *Georg II R.*, f. 1621, d. 1660, den föreg:s son, furste av Siebenbürgen 1648. Lockad av utsikten att vinna Polens krona, deltog R. på Karl X Gustavs sida i dennes polska krig men ådrog sig därvid sultanens fiendskap och avsattes av denne. — 3. *Frans R.*, f. 1676, d. 1735, den föreg:s sonson, ställde sig 1703 i spetsen för ett ungerskt uppror och valdes till furste av Siebenbürgen. Från 1708 led han emellertid flera nederlag och flydde 1711 till Turkiet.

Ra'kowkatekesen, se *Soci-nianer*.

Rako'vskij, *Christo*, f. 1879, rysk kommunist av rumänisk börd. Ss. rumänisk socialdemokrat deltog han 1915 i Zimmerwaldkonferensen, övergick 1917 i de ryska bolsjevikernas tjänst och var bl. a. verksam i Ukraina. 1922 rysk delegerad vid Genuakonferensen, 1923 sovjetsändebud i London och 1926 i Paris.

Sir Walter Raleigh.

Raleigh [rå'li l. ræ'lli], *sir Walter*, f. 1552, d. 1618, engelsk krigare och hovman, drottning Elisabets gunstling. R. erhöll 1584 rättighet att anlägga kolonier och utskickade flera expeditioner, vilka ledde till grundandet av Virginia i Nord-Amerika. Anklagad för delaktighet i en sammansvärjning mot Jakob I 1603, dömdes R. till döden men inspärades i stället i Tower. Han frigavs 1616 för att sändas på en expedition till Guyana. Då några av hans fartyg därvid mot hans instruktioner kommo i strid med spanska nybyggare, lät Jakob I vid hans hemkomst verkställa dödsdomen.

Ralf. 1. *Oscar R.*, f. 1881, operasångare (tenor), sedan 1918 anställd vid Kungl. teatern, där han främst gjort sig gällande som Wagnersångare (Siegmund i *Valkyrian m. fl. partier*). — 2. *Einarr R.*, f. 1888, den föreg:s broder, 1921 kantor i Katarina förs., Sthlm, 1917 ledare av Sthlms studentsångarförbund.

Ralje'ra (fr. *railler*), skämta,

driva gäck. — Adj.: ralja'nt.
— Subst.: raljeri'.

Rall, se Vattenrall.

Rallenta'ndo (förk. rallent., rall.), **ritarda'ndo** (förk. rit.), ital., med avtagande hastighet, långsammare.

Ralången, se Flottholmar.

Ra'ma (hebr., höjd), orter i det forntida Palestina, framför allt en stad i Benjamin, c:a 9 km. n. om Jerusalem (nu byn *Ram*). Se **Rakel**.

Ra'ma, jämte Krisjna den betydelsefullaste gudomligheten i hinduismen, framställes liksom denne ss. en inkarnation av Visjnu. I olikhet med Krisjna har R. alltid bevarat prägeln av upphöjd renhet. Den gamla populära legenden, vilken skildrar honom ss. en jordisk konungason, framhåller plikt känslan och den självuppopfrande hängivenheten ss. hans främsta drag. Jfr **Ramananda** och **Ramajana**.

Rama'jana (l. **Ramayana**), urspr. namn på ett stort diktverk på sanskrit, författat av **Valmiki** (sannolikt på 500-t. f. Kr.) och behandlande den gamla legenden om Ramas liv (jfr **Indisk litteratur** sp. 1338), senare namn på en nydiktning över samma ämne på folkspråket, författad på 1570-t. av den i Bengalen levande, till Ramanandas efterföljare hörande **Tulsidas** (f. omkr. 1532, d. omkr. 1624). Dennes Ramabok har fått en oerhörd spridning och ett större inflytande än någon senare religiös urkund i Indien (den vördas av inemot 100 mill. människor).

Rama'nanda, brahman i Benares omkr. 1400, anslöt sig till Visjnu-Ramakulten, bröt med den lärda kasten och ägnade sig åt att bland folket utbreda bhakti-

religionen. Genom R:s och hans lärjungars arbete utbreddes Ramas dyrkan över Nord- och Central-Indien och undanträngde på många håll Krisjnakulten.

Rama'nuja, sydindisk teolog på 1100-t., utvecklade den äldre opersonliga Brahmanläran i teistisk riktning.

Ra'maskri, se **Rakel**.

Rambaud [raɒbå'], **Alfred**, f. 1842, d. 1905, fransk historiker, prof. i Paris 1885. R. utgav bl. a. *Histoire de la Russie* (1878; sv. övers., 2 dlr, 1880—81) och *Histoire de la civilisation française* (2 bd, 1885—87) samt redigerade tills. med Lavisse (se d. o.) *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*. Senator 1895—1902 och undervisningsminister 1896—98.

Ramberg, **Ludvig**, f. 1874, kemist, prof. i Uppsala 1918, har utgivit ett större antal skrifter och läroböcker i organisk, analytisk och fysikalisk kemi.

de Rambouillet [də raɒbojå'], **Catherine d'Angennes**, markisinna de R., f. de Vivonne, f. 1588, d. 1665, fransk salongsdam. R. och hennes dotter **Julie** utgjorde medelpunkten i en i deras hem i Paris, **Hôtel de R.**, existerande litterär salong, som var samlingsplatsen för tidens aristokrati och författare och som övade ett viktigt inflytande på franskt kulturliv omkr. 1620—50. Framför allt fick den betydelse för införandet av ett förfinat, spirituellt sällskapsskick; under sitt senare skede utgjorde den medelpunkten för **preciöserna** (jfr **Précieuses**).

Rambouillet [raɒbojå'], stad i dep. Seine-et-Oise, Frankrike, s.v. om Paris. 7,000 inv. Slott med en stor och vacker park, urspr. tillhörande släkten d'Angennes, som 1612 tilldelades titeln markis de

R., senare förvärvat av Ludvig XVI, som i R. anlade ett schäferi med en där utbildad typ av merinofår (rambouilletfår). Efter revolutionen fransk statsegendom, disponeras slottet numera av presidenten.

Ramdala, socken i Blek. l., jämte Jämjö pastorat i Lunds stift. 2,750 inv. — Kyrkan, från 1200-t., var trol. urspr. en klövsadelkyrka, av vars två torn endast det ö. kvarstår.

Rameau [-mä'], *Jean Philippe*, f. 1683, d. 1764, fransk tonsättare och musikteoretiker, 1700-t:s främste representant för den franska operan. R. utgav 1722 *Traité de l'harmonie*, genom vilket han med återförande av alla ackord till ett fåtal stam- l. grundackord blev den moderna harmonilärens grundläggare.

de la Ramée [dølarame'], *Pierre* (lat. *Petrus Ramus*), f. 1515, d. 1572, fransk humanist, prof. vid Collège de France 1551. R. var motståndare till aristotelismen, särskilt inom logiken l. dialektiken, som han sökte reformera bl. a. genom att orientera den åt retoriken (se d. o.), samtidigt som han, delvis i opposition mot renässansens antikyran, strävade efter en bildning på kristlig grund. Han verkade starkt för modersmålets användande vid undervisningen och sökte utan att nedsätta de klassiska språkens betydelse reducera grammatikstudiet till förmån för praktisk språkövning i samband med litteraturstudiet. I Frankrike blev den från R. utgångna rörelsen, *rami'smen*, snart undertryckt, men den vann anhängare i Tyskland och de nordiska länderna och fick i Sverige härdar först i "Collegium regium" (se d. o.) samt sedan vid

Uppsala univ., där dess främsta målsmän voro Laurentius Paulinus och Johan Skytte. Ramismen satte djupa spår i skolordningarna av 1595, 1611 och 1649.

Ra'mek, *Rudolf*, f. 1881, österrikisk jurist och politiker, tillhörande kristligt sociala partiet. R. medverkade vid österrikes nyorganisation, blev 1919 justitie- och 1921 inrikesminister och var 1924—26 förbundskansler.

Ramel. 1. *Malte R.*, f. 1747, d. 1824, frih., ämbetsman. R., som stod i gunst hos Gustav III, var svenskt sändebud i Madrid 1778—80, utnämndes 1782 till hovkansler och 1786 till riksråd. Led. av Sv. akad. 1797. — 2. *Fredrik R.*, f. 1872, frih., ämbetsman, diplomat, kabinettssekreterare 1908, envoyé i Kristiania 1913, i Berlin 1923, landshövding i Malmö. l. 1925.

Ramén, *Arthur*, f. 1873, d. 1926, ingenjör, uppfinnare, teknisk chef vid Hälsingborgs kopparverk 1906—16, utarbetade metoder och apparater för rostning och extraktion av malmer.

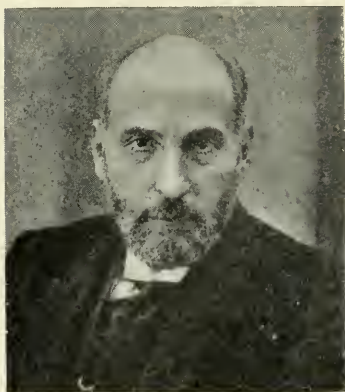
Ramie [-mi'], *rami'*, se *Boehmeria nivea*.

Ramillies [-miji'], by i prov. Brabant, Belgien, n.ö. om Namur. Vid R. slog Marlborough i grund en fransk här maj 1706.

Rami'smen, se *de la Ramée*. — *Rami'st*, anhängare av ramismen.

Ramkvilla, socken i Jönköp. l., jämte Fröryd och Bäckaby pastorat i Växjö stift. 1,300 inv.

Ramlare (av *ramla*, para sig), harhane, eg. dylik under parningstiden, då den vid strövtåg lärt känna större områden, än vad vanl. är fallet, och därför vid jakt går stora bukter (se *Jakt* sp. 29).

Santiago Ramón y Cajal.

Ramlösa, brunns- och badort i Malmöh. l., inkorporerad med Hälsingborg, dels med järnhaltigt, dels med svagt alkaliskt, välsmakande vatten. Alla brukliga badformer, ljus- och elektrisk behandling finnas att tillgå. Specialitet dietisk behandling. — R. upprättades 1707.

Ramm (ty., av flty. *rammo*, bagge), en från ett fartygs förstäv framspringande spets, avsedd att vid stävanfall mot ett fientligt fartyg uppriva dettas botten. R., som fanns redan på forntidens roddfartyg men däremot ej på seglare, var vanlig på ångdrivna örlogsfartyg i senare hälften av 1800-t. men har med nutidens stora stridsavstånd mist sin betydelse och bygges numera aldrig.

Rammelsberg [-bär̥], bergsparti i Harz, s. om Goslar. Rika silver-, koppar- och blygruvor, som bearbetats sedan 968.

Rammelsberg [-bär̥], Carl Friedrich, f. 1813, d. 1899, kemist, prof. i Berlin 1846—91, utgav arbeten inom mineralkemin.

Ramnes, se **Tribus**.

Ramning (av ty. *rammen*,

stöta ned, faststampa), den procedur, varigenom man i metallurgiska ugnar instampar en botten av finkrossat l. malet samt svagt fuktat, eldfast material (ramningsmassa); även namn på den så erhållna eldfasta infodringen.

Ramnäs. 1. Socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 2,615 inv. — 2. Järnverk i R. l. med lancashiresmedja, valsverk, kättingfabrik, gjuteri och mek. verkstad. Bruket, som anlades på 1590-t., äges nu av Ramnäs bruks a. b., grundat 1874, vilket även äger Ferna bruk samt Wirsbo-Ramnäs Kraft a. b.

Ramoli'no, se **Bonaparte**.

Ramón y Cajal [-mā'n n i ka-cha'll], S a n t i a g o, f. 1852, spansk neurolog, prof. i histologi och patologisk anatomi i Barcelona 1887 och i Madrid 1892, har genom tillämpande av nya metoder inom histologin gjort grundläggande morfologiska upptäckter ang. nervsystemets byggnad. Erhöll jämte C. Golgi 1906 års Nobelpris i fysiologi och medicin.

Ra'mot, se **Gilead**.

Ramp (fr. *rampe*, eg. trappa), ett lutande plan, förmedlande kommunikationen mellan en lägre och en högre nivå; en rad lampor l. lågor, spec. kring scenöppningen i en teater. — **Rampfeber**, rädsla för att uppträda offentligt (särskilt på scenen).

Rampo'lla, M a r i a n o, markis del Tindaro, f. 1843, d. 1913, italiensk kardinal, Leo XIII:s statssekreterare 1887—1903. R. stödde påvens franskvänliga politik och motarbetade tripelalliansen. Hans val till påve efter Leos död 1903 avstyrdes genom österrikiske kejsarens motstånd.

Rampone'ra (av ital. *rampog-*

nare, förebrå; eg. bearbeta med hake, av *rampo*, hake), skada, bryta sönder. skamfila.

Rampur [rampo'o]. 1. Vasallstat inom Förenade prov. Agra och Oudh, Britt. Indien. Jordbruk (vete, hirs, sockerrör, bomull). 2,310 kvkm. 0,5 mill. inv. — 2. Huvudstad i R. 1. 75,000 inv.

Rams, se *Convallaria*.

Ra'msay [-se], svensk och finländsk ätt, naturaliserad 1633, härstammande från en skotsk ätt. 1. **August R.**, f. 1859, finländsk finansman, finansminister 1919, verkst. dir. i Finlands hypoteksförening 1920. R. har länge intagit en ledande ställning inom sitt lands ekonomiska liv. — 2. **Wilhelm R.**, f. 1865, den föreg:s broder, finländsk geolog, prof. vid univ. i Helsingfors. R. har gjort betydelsefulla undersökningar inom Kolaområdet o. a. delar av n. Ryssland och Fennoskandia.

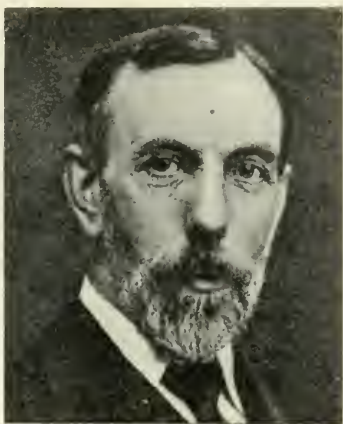
Ramsay [ræ'mmâi], **sir William**, f. 1852, skotsk kemist, prof. vid University College i London 1887—1902, har jämte Rayleigh upptäckt argon och, jämte Travers, neon, krypton och xenon. R. och Soddy ha visat, att helium bildas av radiumemanation. R. fick 1904 Nobelpriset i kemi för upptäckten av ädelgaserna.

Ramsberg, socken i Örebro l., pastorat i Västerås stift. 4,100 inv.

Ramsden [ræ'mmâdn] **Jesse**, f. 1735, d. 1800, engelsk instrumentmakare, konstruerade bl. a. det efter R. benämnda okularet.

Ramsele. 1. Socken i Väster-norr l., pastorat i Härnösands stift. 4,350 inv. — 2. Kontrakt i Härnösands stift, omfattar pastoraten Ädals-Liden, Junsele, R. 1, Edsele, Bodum, Fjällsjö, Tåsjo.

Ramsele och Resele tingslag i Ångermanlands v. domsaga, Väs-

Sir William Ramsay.

ternorr l. l., omfattar socknarna Helgun, Edsele, Ramsele, Resele och Ädals-Liden.

Ra'mses (fornegypt. "Re har fött honom"), under 19:e och 20:e dynastierna (ung. 1350—1090 f. Kr.) namn på tolv faraoer, bland vilka särskilt R. II och R. III äro namnkunniga (se *Egypten* sp. 752 f.).

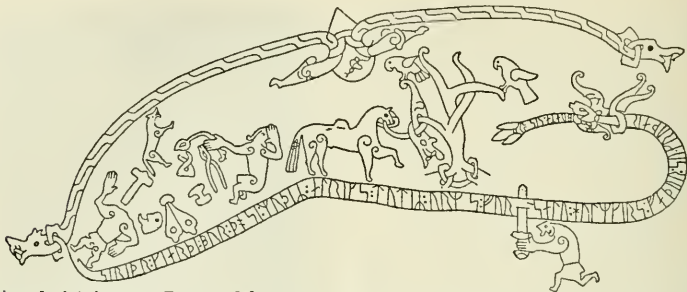
Ramsgate [ræ'mmâsgöt], stad i grevsk. Kent, s.ö. England, vid Nordsjön. Badort. 30,000 inv.

Ramsjö, socken i Gävle l., pastorat i Uppsala stift. 1,835 inv.

Ra'mskopf (ty., bagghuvud), huvudform, spec. hos hästar, utmärkt av konvex näsrygg, smal panna, långt nosparti samt tränga och köttiga ganasher.

Ramsta, socken i Uppsala l., jämte Hagby och Balingsta pastorat i Uppsala stift. 360 inv.

Ramstedt, **Johan Olof**, f. 1852, ämbetsman. Justitieråd 1898 och konsultativt statsråd i Boströms andra ministär 1902, blev han vid Boströms avgång april 1905 statsminister men måste aug. s. å. avgå på grund av

Sigurdsristningen å Ramsundsberget. Överst t. v. synes det utterskinn, som asarna måste fylla med guld som bot för den av dem dräpte Otr. Med det av Otrs broder Regin smidda svärdet Gram dödar Sigurd (nederst t. h.) draken Fafner (här avbildad ss. runslinga). T. v. Sigurd stekande Fafners hjärta, varvid han får gåvan att förstå fåglalåt och av fåglarna i trädet (i mitten) rådes att dräpa Regin. Längst t. v. ligger Regin med avhugget huvud.

riksdagens vägran att godkänna hans program för unionskrisens lösning. Ånyo justitieråd 1905, blev R. regeringsråd 1909 och var överståthållare 1912—20.

Ramstykke, se Fyllning 1.

Ramsundsberget, klippa vid byn Mora, Jäders skn, Södermanl. l., känd för sina ristningar, vilka återge tilldragelser ur sagan om Sigurd Fafnesbane (se *Volsungasagan*). Runinskriften på drakslingan omtalar, att en viss Sigrid här byggt en bro.

Ramsåsa, socken i Malmöh. l., jämte Rödinge pastorat i Lunds stift. 440 inv.

Ramti'llfrö, se Negerfrö.

Ramundeboda, före 1910 *Bodarna*, socken i Örebro l., pastorat i Strängnäs stift. 2,535 inv. — I R. ligger Laxå (se d. o.), dit kyrkan, en vacker centralkyrka av trä, uppförd 1686—88 och invändigt smyckad med målningar från samma tid, 1898 flyttades från sin gamla plats, där även rester av ett kloster finnas.

Ramus, se de la Ramée.

Ramverk, underrede i vagnskonstruktioner o. d., vanl. utfört av U-balkar l. ock gjutet, jämte

axellager, fjädrar m. m. Se *Boggi*, *Lokomotiv* sp. 711 samt ill. till *Motorvagn*.

Ramvik, sågverk i Högsjö skn, Västernorr. l. Äg. Svanö a. b.

Ran (isl., eg. rån), i fnord. myt. havsdjupets gudinna, vilken med sitt nät söker dra de sjöfarande ned till sig. R:s gemål är Ägir.

Ra'na. 1. R. l. Ra'n elven, vattendrag i Nordland fylke, n. Norge, kommer från Svartisen och mynnar nära Mo i den 70 km. långa Raufjord. Rik på vattenkraft. 90 km. — 2. R. l. Ra'nen, en av de förnämsta bygderna i Nordland fylke, kring R. l. och Raufjord. Stora mineralfyndigheter, bl. a. vid Dunderlandsdalen.

Rana'les, *Polyca'rpicae*, växtordning, tillhörande *Dicotyledoneae*, bl. a. utmärkt av blommor, som vanl. ha apokarpt gynoeceum och talrika ståndare. Hit höra bl. a. familjerna *Anona'ceae*, *Berberida'ceae*, *Calycantha'ceae* (jfr *Calycanthus*), *Laura'ceae*, *Magnolia'ceae*, *Menisperma'ceae* (jfr *Kalumbarot* och *Kockelkärnor*), *Myristica'ceae* (jfr *Muskot*), *Nymphaea'ceae* och *Ranuncula'ceae*.

Ranch [ransj], eng., r a ' n c h o [-tjå], sp., huvudsakl. i v. För. Stat. samt i flera spansk-amerikanska länder benämning på stora lantgårdar för boskapsuppfödning.

Randberg, bergskedja, som begränsar en högslätt.

Ranbildningar, moräner och skiktade sand-, grus- och rullstensavlagringar, bildade vid randen av den avsmältande landisen. Storslagna R., bildade vid längre stillestånd i isens tillbakaryckning, äro de sydsvenska ändmoränerna, Norges raer, Finlands Salpausselkä, Jyllands hedsätter o. s. v. Till R. höra isälvsbildningar, ss. åsar och deltabildningar (randdeltan, randplatåer), de senare i regel utgörande våra bästa exercishedar.

Randel, A n d r e a s, f. 1806, d. 1864, violinist och tonsättare, konsertmästare i hovkapellet, skrev l. arrangerade musik till flera skådespel, främst F. A. Dahlgrens *Värmlänningarna*, samt tonsatte f. ö. stycken för violin, kammarmusik och manskvartetter (*Snabba äro livets stunder* m. fl.).

Ra'nders. 1. Amt i Danmark, omfattar mellersta delen av ö. Jylland med halvön Dyrsländ samt ön Anholt. 2,467 kvkm. 140,000 inv. — 2. Stad i R. 1, vid Gudeuaa. 10 km. från dess utlopp i R a n d e r s f j o r d e n. Säte för amtman. 27,000 inv. — R. äger flera gamla byggnader, däribland S:t Morten, en treskepigg gotisk tegelkyrka från omkr. 1500, ett något äldre "helgeands-hus" samt flera korsvirkeshus från 1600-t. Betydande industri, spec. livsmedels-, metall- (järnvägs- och spårvagnar, jordbruksmaskiner m. m.) och möbelindustri. Livlig handel och sjöfart

Randers. Gatubild.

(järnvägsknut; modern hamn). — R. är känt sedan 1000-t. och var under medeltiden och 1500-t. en betydande handelsstad.

Randgräs, varieteter av hundäxing och rörflen med blekrandiga blad.

Randselven [ra'nns-], se R a n d s f j o r d.

Randsfjord [ra'nnsfjor], insjö i Opland fylke, Norge, 65 km. lång i n.—s. och mycket smal. Avflyter åt s. till Tyrifjord genom den vattenrika R a n d s e l v e n, som betraktas ss. en fortsättning av R:s tillopp Etna. 136 kvkm.

Randstater, benämning på de genom världskriget från Ryssland avskilda staterna vid dess nya västgräns, i trängre mening Estland, Lettland och Litauen.

Randstråle, en stråle, som träffar en lins l. spegel nära dess kant.

Randvinkel, detsamma som gränsvinkel (se K a p i l l a r i t e t).

Ra'nelven, R a ' n e n, R a ' n f j o r d [-fjor], se R a n a.

Ranft, A l b e r t, f. 1858, teaterledare och skådespelare, övertog 1884 A. Lindbergs landsorts-sällskap, var 1886—90 regissör vid Stora teatern i Göteborg, som

Albert Ranft.

han 1892—93 ledde tillika med eget landsortssällskap och sedan 1899—1917 innehade. I början av 1890-t. överflyttade R. sin verksamhet till Sthlm, där han 1892 förvärvade Djurgårdsteatern, som han innehade till 1917, 1895 Vasateatern, 1898 Svenska teatern, 1900 Södra teatern och 1906 Oscarsteatern, varjämte han innehaft flera mindre teatrar och 1908—10 var chef för Kungl. teatern, som han drev på entreprenad. På grund av ekonomiska svårigheter måste R. våren 1925 inställa sin verksamhet, som övertogs av ett a. b. med R. som verkst. dir., vilket dock redan f. å. upphörde, varefter R. i spetsen för ett nytt a. b. hösten 1926 övertagit ledningen av Vasateatern. — R. har själv med framgång uppträtt som skådespelare, särskilt inom den franska farsrepertoaren.

Rang (fr. *rang*, urspr. avdelning, krets), värdighet och därav följande företrädesrätt, som någon åtnjuter på grund av viss social ställning (t. ex. börd, ämbete). **Rangordning** är en fastställd inbördes ordning mel-

lan innehavare av olika R., avsedd att tillämpas vid officiella högtidligheter m. fl. tillfällen. Till grund för denna ligger vanl. indelning i rangklasser, varvid inom samma rangklass ålder, tjänstetid l. andra bestämningsgrunder tillämpas. — De äldsta svenska rangbestämmelserna (1664) utgingo från såväl börd som tjänst, de därpå följande endast från tjänsteställning. Sedan alla sådana rangföreskrifter 1909 avskaffats, kvarstå endast R. F:s stadgande (§ 34) om statsrådets värdighet samt inom krigsmakten de även för R. grundläggande bestämmelserna om inbördes tjänsteställning. Vid hovet äga tidigare gällande regler och bestämmelser betr. ordning och placering vid fester, ceremonier m. m. fortfarande tillämpning, liksom i stor utsträckning inom umgängeslivet. Enl. dessa inta de tre excellenserna de främsta platserna, därefter under pågående riksdag kamrarnas talmän, sedan statsråd och serafimerriddare, varefter följa de olika rangklasserna enl. militär rangordning från fältmarskalksgraden nedåt.

Rangera [rangsjé'-] (fr. *ranger*), ordna, utreda; sammanätta l. uppdelat ett järnvägståg. — **Rangegrad**, med ordnade affärer, i goda omständigheter.

Rangerbangård [rangsjé'r-], bangård l. del av dylik, å vilken tågen rangeras.

Rangkronor, se Heraldik sp. 664.

Rangoon, Rangun [ranggo'n], huvudstad i prov. Burma, Britt. Indien, vid Irawadis ö. deltaarm. Universitet. God hamn; export av ris, teakträ, bomull. Katolsk biskop. Svenska kyrkans mission har station i R. 340,000 inv.

Rangström, Ture, f. 1884, tonsättare, främst känd som romans- och balladkompositör. Han har vid bl. a. skrivit symfonierna *August Strindberg in memoriam* och *Mitt land* m. fl. orkesterstycken samt operorna *Kronbruden* (Stuttgart 1919, Sthlm 1922) och *Medeltida* (Sthlm 1921). Hans tonspråk karaktäriseras av en kärv, ofta korthuggen melodik. — R. har även verkat som musikkritiker och sånglärare. 1922—25 dirigent för Göteborgs orkesterförening.

Ranka, klänge (jfr d. o.), klätterväxt (ss. vinranka) l. gren av dylik.

v. Ra'нке, Leopold, f. 1795, d. 1886, tysk historieskrivare; prof. i Berlin 1834—71, preussisk rikshistoriograf 1841. Redan i sina första arbeten anbefalldes och tillämpade R. strängare kritiska principer än som tidigare kommit till synes. Metodiskt förebildlig är särskilt granskningen av Guicciardinis krönika. På grundvalen av årslånga forskningar i utländska, främst italienska, arkiv skrev han ett stort antal

Leopold v. Ranke. Målning av Julius Schrader.

högtstående historiska verk, bl. a. *Die römischen Päpste* (3 bd, 1834—36), R:s kanske yppersta arbete, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* (6 bd, 1839—47), *Französische Geschichte* (5 bd, 1852—61) och *Englische Geschichte* (9 bd, 1859—68). Vid hög ålder började han utge en *Weltgeschichte* (9 dlr, 1880—88). R. utmärkes av universalism, objektivitet, idériedom och enastående förmåga att uppsåra händelsernas sammanhang. I att utröna, "wie es eigentlich gewesen ist", hur det eg. gått till, såg han forskningens uppgift. R:s statsåskådning var utpräglat konservativ, hans livssyn ideell och religiös. R., vars inflytande kan spåras i olika länders historieskrivning, anses som Tysklands främste historieskrivare. Som organisatör av de historiska universitetsstudierna var han epokgörande genom de "historiska öningar", han anordnade.

Rankfotingar, *Cirripe'dia*, en ordn. marina, vanl. hermafrodi-

Ture Rangström.

Rankfotingar. T. v. En art långhalsar.
— T. h. Havstulpaner.

tiska Kräftdjur, vilka i regel sitta fastvuxna vid föremål på botten. Kroppen är i allm. skyddad av kalkplattor. Leva vanl. av plankton. Långhalsarna, *Le'pas* m. fl., ha en del av kroppen stjälklikt utdragen. Hos havstulpanerna, *Ba'lanus* m. fl., omges kroppen av en krans av tjocka, vita kalkplattor. En havstulpan, *Coro'nula diade'ma*, anträffas i huden på valar. Rotfotingarna l. säckkräftorna, *Rhizoce'phala*, äro parasitiska R. — Endast skalbärande R. ha bevarats som fossil. Havstulpaner förekomma först under terciär-, långhalsar redan under silurperioden. De äldsta R. tillhöra tidigt utdöda familjer, som träffas först i ordovicium, möjligen redan i kambrium.

Rankhyttan, gård vid s. ändan av Runn, Vika skn, Kopparb. l. R. ägdes vid början av 1500-t. av Anders Persson. I en vid R. befintlig lada skall Gustav Vasa under sina Dalaäventyr ha tröskat.

Rankspenat, klätterspenat, *Habl'zia tamo'i'des* (fam. *Chenopodia'ceae*), klättrande trädgårdsört från Kaukasus, vars blad användas som spenat.

Rannsaking, undersökning vid domstol ang. grovt brott (i allm. sådant mål, vari den tilltalade hålles häktad). Ett rannsakingsmål inledes i allm. genom

anmälan om häktning och begäran om R., vilken anmälan göres av allmän åklagare, länsstyrelse l. polismyndighet. R. med häktad skall företagas inför rådhusrätt senast å 8:e och inför häradsrätt senast å 14:e dagen från det anmälan om häktning inkommit till domstolen. Därest rannsakingsmål ej slutföres vid ett rättegångstillfälle, skall fortsatt R. äga rum senast å 8:e (resp. 14:e) dagen från förra R. Förfarandet i rannsakingsmål är baserat på den s. k. undersökningsmetoden (se Rättegång).

Rannsakingfängelse l. -häkte, fängelse för förvaring av häktade personer. R. hållas dels av städerna, dels av häradena. På platser med kronofängelse plägar detta upplåtas även för rannsakingfångar.

Ranrike (sagokonungen Ranes rike), se Bohuslän sp. 186.

Ransberg, socken i Skarab. l., jämte Mölltorp pastorat i Skara stift. 2.180 inv.

BRÖDKORT											
27/ - 28/ 1919											
130-131 veck.	130-132 veck.	130-133 veck.	130-134 veck.	130-135 veck.	130-136 veck.	130-137 veck.	130-138 veck.	130-139 veck.	130-140 veck.	130-141 veck.	130-142 veck.
131-132 veck.	131-133 veck.	131-134 veck.	131-135 veck.	131-136 veck.	131-137 veck.	131-138 veck.	131-139 veck.	131-140 veck.	131-141 veck.	131-142 veck.	131-143 veck.
132-133 veck.	132-134 veck.	132-135 veck.	132-136 veck.	132-137 veck.	132-138 veck.	132-139 veck.	132-140 veck.	132-141 veck.	132-142 veck.	132-143 veck.	132-144 veck.
133-134 veck.	133-135 veck.	133-136 veck.	133-137 veck.	133-138 veck.	133-139 veck.	133-140 veck.	133-141 veck.	133-142 veck.	133-143 veck.	133-144 veck.	133-145 veck.
134-135 veck.	134-136 veck.	134-137 veck.	134-138 veck.	134-139 veck.	134-140 veck.	134-141 veck.	134-142 veck.	134-143 veck.	134-144 veck.	134-145 veck.	134-146 veck.
135-136 veck.	135-137 veck.	135-138 veck.	135-139 veck.	135-140 veck.	135-141 veck.	135-142 veck.	135-143 veck.	135-144 veck.	135-145 veck.	135-146 veck.	135-147 veck.
136-137 veck.	136-138 veck.	136-139 veck.	136-140 veck.	136-141 veck.	136-142 veck.	136-143 veck.	136-144 veck.	136-145 veck.	136-146 veck.	136-147 veck.	136-148 veck.
137-138 veck.	137-139 veck.	137-140 veck.	137-141 veck.	137-142 veck.	137-143 veck.	137-144 veck.	137-145 veck.	137-146 veck.	137-147 veck.	137-148 veck.	137-149 veck.
138-139 veck.	138-140 veck.	138-141 veck.	138-142 veck.	138-143 veck.	138-144 veck.	138-145 veck.	138-146 veck.	138-147 veck.	138-148 veck.	138-149 veck.	138-150 veck.
139-140 veck.	139-141 veck.	139-142 veck.	139-143 veck.	139-144 veck.	139-145 veck.	139-146 veck.	139-147 veck.	139-148 veck.	139-149 veck.	139-150 veck.	139-151 veck.
140-141 veck.	140-142 veck.	140-143 veck.	140-144 veck.	140-145 veck.	140-146 veck.	140-147 veck.	140-148 veck.	140-149 veck.	140-150 veck.	140-151 veck.	140-152 veck.
141-142 veck.	141-143 veck.	141-144 veck.	141-145 veck.	141-146 veck.	141-147 veck.	141-148 veck.	141-149 veck.	141-150 veck.	141-151 veck.	141-152 veck.	141-153 veck.
142-143 veck.	142-144 veck.	142-145 veck.	142-146 veck.	142-147 veck.	142-148 veck.	142-149 veck.	142-150 veck.	142-151 veck.	142-152 veck.	142-153 veck.	142-154 veck.
143-144 veck.	143-145 veck.	143-146 veck.	143-147 veck.	143-148 veck.	143-149 veck.	143-150 veck.	143-151 veck.	143-152 veck.	143-153 veck.	143-154 veck.	143-155 veck.
144-145 veck.	144-146 veck.	144-147 veck.	144-148 veck.	144-149 veck.	144-150 veck.	144-151 veck.	144-152 veck.	144-153 veck.	144-154 veck.	144-155 veck.	144-156 veck.
145-146 veck.	145-147 veck.	145-148 veck.	145-149 veck.	145-150 veck.	145-151 veck.	145-152 veck.	145-153 veck.	145-154 veck.	145-155 veck.	145-156 veck.	145-157 veck.
146-147 veck.	146-148 veck.	146-149 veck.	146-150 veck.	146-151 veck.	146-152 veck.	146-153 veck.	146-154 veck.	146-155 veck.	146-156 veck.	146-157 veck.	146-158 veck.
147-148 veck.	147-149 veck.	147-150 veck.	147-151 veck.	147-152 veck.	147-153 veck.	147-154 veck.	147-155 veck.	147-156 veck.	147-157 veck.	147-158 veck.	147-159 veck.
148-149 veck.	148-150 veck.	148-151 veck.	148-152 veck.	148-153 veck.	148-154 veck.	148-155 veck.	148-156 veck.	148-157 veck.	148-158 veck.	148-159 veck.	148-160 veck.
149-150 veck.	149-151 veck.	149-152 veck.	149-153 veck.	149-154 veck.	149-155 veck.	149-156 veck.	149-157 veck.	149-158 veck.	149-159 veck.	149-160 veck.	149-161 veck.
150-151 veck.	150-152 veck.	150-153 veck.	150-154 veck.	150-155 veck.	150-156 veck.	150-157 veck.	150-158 veck.	150-159 veck.	150-160 veck.	150-161 veck.	150-162 veck.

Ransoneringskort.

Ranso'n (holl. *rantsoen*, av lat. *ratio*, beräkning), bestämd del, portion.

Ransone'ring (av *ranson*), utportionering; spee. en vanl. av knapphet l. brist föranledd, bestämd fördelning av livsmedel inom ett hushåll. — Under den av världskriget föranledda kristiden blev R. i Sverige det vanliga namnet på den genom statens ingripande verkställda och genomförda regleringen av livsmedelskonsumtionen (se *Kristidskommissioner* och *Krigstidslagstiftning*) i syfte att fördela de tillgängliga förråden av livsmedel över viss tid och skapa garantier för att alla medborgare, oberoende av förmögenhetsvillkor, kunde till rimliga priser få livsmedel till livets nödtorft. R. grundades på konsumtionskort, ss. bröd-, socker-, kaffekort m. fl., mot vilkas avlämnande innehavaren erhöll den ranson, till vilken han var berättigad. Dylig R. förekom i flera neutrala och krigförande länder.

Ransäter, socken i Värml. l., jämte Munkfors kapellförs. samt övre och Nedre Ullerud pastorat i Karlstads stift. 5,640 inv., därav i Munkfors 4,090. — I R. ligger Geijersgården, där E. G.

Ransäter. Geijersgården.

Geijer föddes; den äges sedan 1914 av Geijerska släktföreningen.

Ranten, se *Falköping*.

Ra'ntzau [-sao], vitt förgrenad holsteinsk ätt, känd sedan 1000-t. l. *Johan R.*, f. 1492, d. 1565, krigare, danskt riksråd 1524. Deltog i Grevefejden på Kristian III:s sida och ledde erövringen av Ditmarsken 1559. Som ståthållare i Slesvig och Holstein befrämjade han reformationen där. — 2. *Daniel R.*, f. 1529, d. 1569, fältherre, dansk överbefälhavare i Nordiska sjuårskriget (se d. o.). Han har största äran av Danmarks överlägsenhet i lantkriget genom sin seger vid Axtorna 1565, sitt djärva framträngande genom Småland och Östergötland 1567 samt belägringen av Varberg, där han stupade. — 3. *Gert R.*, f. 1558, d. 1627, ståthållare i Slesvig och Holstein, förde befäl i Kalmarskriget.

Ranuncula'ceae, växtfamilj (ordn. *Ranales*) med c:a 1,200 arter, huvudsakl. i tempererade och kalla trakter, vanl. örter. Många äro giftiga. Hit höra bl. a. *Aconitum*, *Actaea*, *Adonis*, *Anemone*, *Aquilegia*, *Clematis*, *Heliborus*, *Nigella*, *Pulsatilla*, *Ranunculus*, *Trolius*, kabbeleka, pion, riddarsporre.

Ranunculus, växtsläkte (fam. *Ranuncula'ceae*), med c:a 250 arter, örter med ofta stora, vanl. gula blommor. *R. ficaria* (*Ficaria verna*), svalört, med nästan hjärtlika blad och groddknoppar med uppsvällda birötter vid stjälkens bas, växer i lundar o. d. och blommor tidigt på våren. *R. lingua*, åmögga, mycket högväxt, och *R. flammula*, ältgräs, nedliggande, bäge med hela, smala blad, växa i kärr och blomma på hög- och eftersommarren. *R. acris*, *R. bulbosus*, *R.*

Ranunculus bulbosus (t. v.) och *ficaria*.

auricomus, *R. repens* m. fl. arter med flikiga blad äro allmänna på gräsmark (smörblommor) och blomma huvudsakl. på för- och högsommaren. *R. glacialis*, renblomma l. isranunkel, lågväxt med stora, vita l. rödaktiga blommor, växer i smältvatten på högfjällen. *R. peltatus* (*Batra'chium peltatum*), grodnate, m. fl. arter med flytande l. nedsänkta blad och vita blommor växa i (vanl. sött) vatten. — *Ranunculus*-arter innehålla skarpa, stundom giftiga ämnen, varför de ratas av kreaturen, och räknas som ogräs. Detta gäller spec. *R. repens*, som sprider sig i vallar och öppen jord genom frön och stamrevor. Talrika arter odlas som perenna blomsterväxter (ranunkler).

Raoul [-o'll], fr., Rudolf.

Raoult [-o'llt], François Marie, f. 1830, d. 1901, fransk kemist, prof. i Grenoble 1870, undersökte spec. kokpunktsförhöjning och fryspunktnedsättning (se d. o.) för lösningar.

Ra'pakivi [-kivi] (fi., förvitt-rad sten), grovkornig, porfyrisk granit. Vissa varieteter förvittra lätt till ett grus ("örsten"). *R.* uppträder ss. djupbergart med stor utbredning i Finland. Före-

kommer även i Norrlands kusttrakter. De lakkolitiskt stelnade rapakivmassiven ha frampreparerats redan under den subjotniska denudationsperioden och utgöra på sina ställen underlag för jotniska sediment.

Rapa'llo, stad i Ligurien, n.v. Italien, med naturskönt läge vid Rivieran, ö. om Genua (se ill. till Italien sp. 1593—1594). 7,000 inv. — I R. avslöts 12 nov. 1920 ett fördrag ang. den nya gränsen mellan Italien och Jugoslavien (se Dalmatien sp. 1584, Fiume sp. 76 och Jugoslavien sp. 266) och 16 april 1922 ett fördrag mellan Tyskland och Ryssland, som ersatte den av de allierade i Versaillesfreden underkända freden i Brest Litovsk (se d. o.) och bl. a. innebar ömsesidigt avstående från skadeståndsanspråk (jfr Genuakonferensen).

Rapanui, se Påskön.

Ra'phanus, växtsläkte (fam. *Cruciferae*). *R. raphanistrum*, åkerrättika, med blekgula blommor och ledade skidor, som falla av ledvis, är ett åkerogräs. *R. sativus*, med ljusgredelina l. vita blommor och tjocka skidor, som avfalla öppnade, härstammar möjligen från Medelhavsländerna. Dess var. *radicula* har liten, underjordisk stamknöl med tunt, oftast rött skal (rädisa); var. *niger* har stor stamknöl med tjockt, ofta svart skal (rättika). Bägge ha skarp, senapsartad smak och äro vanliga grönsaker. S. k. sommarrättikor gå i blom säningsåret, vinterrättikor först följande år. Roten skördas, innan blomstjälk utskjutit; senare blir den trög. Rädisor odlas vanl. i bänk. *R. oliverus*, oljerättika, med oljerika frön, odlas i s. Europa som oljeväxt, användes i nordliga länder till grönfoder,

Rapidamente, *rapido*, ital., snabbt.

Rapidstål (av lat. *rapidus*, snabb), detsamma som snabbstål.

Rapilli (ital., av *rapillo*, ett slags lava), detsamma som lapilli.

Rapp (av mlty. *rappe*, korp; eg. korpsvart), se **Häst** sp. 1157.

Rappakalja (av fi. *rapakalja*, osilat spisöl), strunt, smörja.

Rappa ut (av mlty. *rapen*, rafsas till sig), hala ur en lina l. tross ur ett block l. ett öga.

Rappe. 1. Kristofer R., f. 1719, d. 1776, frih. 1771, politiker av hattpartiet, landshövding i Åbo och Björneborgs l. 1769. R. är känd som förf. till riksdagsbetänkandet om ämbeten och tjänster (1756), enl. vilket tjänsteålder och ej börd främst skulle vara avgörande vid befordran. — 2. Axel R., f. 1838, d. 1918, frih., general. R. tjänstgjorde 1870—72 vid franska armén, varvid han med stor utmärkelse deltog i Fransk-tyska kriget. R., som 1885—1905 var generalstabschef, genomdrev som krigsminister 1892—99 på 1892 års urtima riksdag ett härordningsförslag, som blev grundläggande för försvarsväsendets senare utveckling. R. utgav även militärvetenskapliga skrifter. — 3. Signe R., f. 1879, den föreg:s dotter, operasångerska (sopran), gift 1912 med H. Lundén-Welden. Utnämnd till hovsångerska 1909, var 1908—09 och 1912—13 anställd vid Kungl. teatern i Sthlm. Hon har även uppträtt flerstädes utomlands.

Rappe'll (fr. *rappel*, av lat. *re*-, åter, och *appella're*, tilltala), återkallelse (spec. av sändebud; jfr **Beskiëkning**). — Verb: *rappelle'ra*.

Rappestad, socken i östergötl.

Rapphöns. Hane. Längd 33 cm.

l., jämte Sjögestad pastorat i Linköpings stift. 665 inv.

Rapphöns, *Perdix*, ett släkte *Fasanfåglar*. Stjärten är kort. Sporrar saknas. Bakom ögat finnes en naken fläck. Fältfåglar, som leva i engifte och häcka på marken. *Rapphönan*, *Perdix perdix*, är ovan grå med rostbruna tvärband och svarta linjer, under ljusgrå, svartvattrad. Hanen, stundom även honan, har en u-formig brun fläck på bröstet. Europa, spec. på odlade fält. Lever av maskar, frön, växtdelar m. m. Ägg vanl. 10—20, olivgråa. Stannfågel. Fridlyst. Jfr **Jakt** sp. 28 och 34.

Rappoport [-på'r], Charles, f. 1865, rysk socialist, naturaliserad fransman 1887, en av de förnämsta kännarna av de socialistiska doktrinerna, efter världskriget ansluten till kommunismen.

Rappört (fr. *rapport*, av lat. *re*-, åter, och *apporta're*, bära fram), avgiven berättelse, utlåtande; anmälan, angivelse; förhållande, förbindelse, överensstämmelse. — **Ornamentik**. Ett regelbundet uppreparande av ett motiv i ett mönster. — **Textil**. Den utsträckning, som en vävnads färgställning, bindning l. mönster har i bredd, höjd l. båda

riktningar, tills upprepning därav följer lika helt igenom. Storleken av R. uttryckes med antalet varp- resp. väftrådar inom den samma. — **R a p p o r t e' r a**, anmäla, avge rapport; jfr även **J a k t** sp. 28. — **R a p p o r t ö' r**, anmälare, referent.

Raps, se *Brassica* sp. 513.

Rapsbagge, **r a p s g l a n s b a g g e**, *Meligethes aeneus*, en mycket allmän, metallglänsande, grön l. blå skalbagge, som lever i korsblommiga växters blomställningar och stundom gör stor skada på rapsgrödor.

Rapsfjäril, se *Pierididae*.

Rapsfördärvare, *Leptosphaeria napi* (tillhör *Pyrenomyces*), parasitsvamp på *Brassica*-arter, orsakar svartnande fläckar på stjälk och skidor. Gör stor skada å skidorna av raps o. a. till fröskörd odlade varieteter.

Rapsglansbagge, se **Rapsbagge**.

Rapskakor, se *Brassica* sp. 513 och **O l j e k a k o r** (tab.).

Rapsod (grek. *rapsodo's*) kallades i forntidens Grekland kringvandrande sångare och deklamatorer, vilka föredrogo episka dikter (jfr *Homeros*). — **R a p s o d i'**. 1. Dikt l. föredrag av en rapsod. Även benämning på de böcker, i vilka de homeriska dikterna äro indelade. — 2. Fantastycke över folkmelodier, vanl. tonsatt för orkester. — **R a p s o' d i s k**, osammanhängande, fragmentarisk.

Rapsolja, se *Brassica* sp. 513.

Rapsugare, se *Pentatomidae*.

Ra'ptus (lat., bortryckande), anfall, våldsamt känsloutbrott.

Rapu'nkelklocka, **r a p u' n k e l**, se *Campulaceae*.

Rar (lat. *ra'rus*), sällsynt.

Ra'ra a'vis, lat., "sällsynt fågel", sällsynthet.

Rarite't (fr. *rareté*, av lat. *ra'rus*, sällsynt), sällsynthet, något ovanligt och dyrbart.

Rarotonga, se *Hervejöarna*.

Ras (fr. *race*), se **S y s t e m a t i k**. Jfr **M ä n n i s k o r a s e r**.

Ras (arab., huvud), hög abessinisk titel.

Ras al-Abjad, arabiskt namn på **Kap Blanco** i n. Afrika.

Rasbiologi, vetenskapen om de faktorer (ärflika, klimatiska, sociala etc.), som (hos människor) påverka rasens utveckling. Med ledning av R:s resultat söker **r a s h y g i e n e n** främja en gynnsam utveckling av rasen. Ordet **e u g e n i' k** ("välborehetslära") betecknade förr den riktning, som blott tog hänsyn till ärfvlighetsfaktorerna men begagnas nu liktydigt med rasygien. Med ledning av antropologiska fynd (skelett o. d.), som belysa rasernas uppkomst och samband med den övriga djurserien, samt ärfvlighetslagarna (se **Ä r f t l i g h e t s l ä r a**), vilkas utredande varit av grundläggande betydelse för R., söker denna fastställa rasernas grundkaraktärer, utbredning etc. Viktiga arbetsmetoder inom R. äro släktforskning, samlande av fotografiskt och statistiskt material. Med dylika metoder ha viktiga rasproblem undersökts, ss. raskorsningars betydelse, miljön ss. urvalsfaktor, verkan av ingifte i god l. dålig riktning alltefter resp. människogrups egenskaper etc. Som den moderna rasygienens grundläggare kan **F. Galton** räknas. Det första statsunderstödda rasbiologiska institutet inrättades i Sverige 1922, **Statens institut för rasbiologi** ("Rasbiologiska institutet"). Rasförädling söker

man nå bl. a. genom upplysningsarbete och motverkande av ras-skadliga faktorer [ss. utbredd industrialism med åtföljande förkvävning av den rasdugliga bondestammen, alkoholism, sjukdomar (spec. veneriska), inskränkande av barnantalet i rasdugliga familjer]. Genom sterilisering, in-ternering och äktenskapsförbud vill man hindra mindervärdiga elements fortplantning samt undvika risk för degeneration genom för vidsträckt ingifte. För att motverka icke önskvärd raskorsning bör emigration och immigration regleras. I flera länder, spec. För. Stat., ha viktiga rashygieniska principer kommit till uttryck i lagstiftningen.

Rasbo. 1. Socken i Uppsala l., jämte Rasbokil pastorat i Uppsala stift. 1,970 inv. — 2. Härad i Uppsala l:s mell. domsaga, omfattande socknarna Fundbo, R. 1 och Rasbokil.

Rasbokil, socken i Uppsala l., jämte Rasbo pastorat i Uppsala stift. 690 inv.

Rasbrytning, se **Gruvbrytning** i n g sp. 32 f.

Raschel (ty., av *rascheln*, rassla), se **Stickning**.

Raseborg, ruin av ett slott från 1370-t. i Nylands l., Finland, vid kusten mellan Helsingfors och Hangö. R., som trol. byggdes av Bo Jonsson Grip, var under unionstiden ett viktigt fäste. 1569 gavs R. och ett omgivande område som grevskap åt åtten Leijonhufvud, som innehade det till reduktionen 1680.

Rase'ra (fr. *raser*), nedriva, jämna med marken.

Rashygien, se **Rasbiologi**.

Ra'sin, **Stepan** (**Stenka**) **Timofejevitj**, d. 1670, rysk upprorsman av kosacksläkt. 1667 samlade R. 7,000 hemlösa kosack-

ker och förhärjade trakten kring nedre Volga och Kaspiska havets kust. Bönderna, som av R. lovades frihet och jord, anslöto sig till honom i massor. R. tillfångatogs och avrättades, men upproret fortsatte ännu någon tid och kostade mer än 100,000 personer livet. R. betraktas ss. en rysk nationalhjälte.

Rašin, **Alois**, f. 1867, d. 1923, tjeckoslovakisk jurist och politiker. R. framträdde på 1890-t. som en av den tjeckiska nationalismens främsta förkämpar och tog okt. 1918 initiativet till den tjeckiska självständighetsförklaringens utfärdande. Som finansminister 1918—19 och 1922—23 lade han en fast grund för republikens ekonomi, men hans betungande skattepolitik väckte stark opposition, och han föll offer för ett kommunistattentat.

Rask (ty. *Rasch*, av lat. *ra'sus*, rakad), gammaldags, blank kypertvävnad av ylle.

Rask, **Rasmus**, f. 1787, d. 1832, dansk språkforskare, universitetsbibliotekarie i Köpenhamn 1829, prof. i orientaliska språk därstädes 1831. R. är Danmarks främsta namn på språkforskningens område och en av den jämförande språkvetenskapens grundläggare. Epokgörande för denna var hans avhandling *Undersøgelse om det gamle nordiske eller islandske Sprogs Oprindelse* (1818), vari han uppställde de allmänna principerna för den jämförande språkforskningen, uppvisade frändskaper mellan de europeiska språken och framlade den lära om ljudskridningen (se d. o.), som J. Grimm sedan satte i system. Efter en studieresa (1816—23) över Sverige, Finland, Ryssland och Per-

Rasmus Rask. Kopparstick av J. G. Ruckman.

sien till Indien utgav R. avhandlingen *Om Zendsprogets og Zendavestas Ælde og Ægthed* (1826), där han påvisade Zendspråkets (se *Avesta*) karaktär av ariskt språk samt gav epokgörande bidrag till tydningen av de persiska kilinskrifterna. Stor betydelse fingo också hans undersökningar av de finsk-ugriska språkens släktförhållanden. Ett led i R:s jämförande språkundersökningar voro grammatikor över skilda språk (bl. a. fornengelska, danska, frisiska, italienska och lapska).

Rasko'niker (ry. *raskolniki*, separatister), eg. den ryska kyrkans beteckning för ett på 1600-t. avsondrat parti, vars medlemmar själva kalla sig *starovjertser*, de gammaltroende. Dessa R. i egentlig mening fasthålla vid äldre liturgiska bruk och opponera mot nyheter, som infördes av Nikon. Radikala separatister äro däremot de s. k. "andliga kristna", vilka förkasta all yttre gudstjänst och i stället hänvisa till Andens fria verksamhet. Bland dessa märkas *duho-*

bortser, *molokaner* och *skoptser* (se dessa ord). En tredje huvudgrupp äro de evangeliskt påverkade *stundisterna* (se d. o.).

Rask-örsted Fondet, Danmarks internationella vetenskapliga fond, upprättad genom lag 1919 till stöd för dansk vetenskap i förbindelse med internationell forskning. Den har ett kapital av 5 mill. kr. Styrelsen, 21 led., väljes av undervisningsministeriet, riksdagen och olika vetenskapliga institutioner.

Rasmus Ludvigsson, f. före 1520, d. 1594, sekreterare i Gustav Vasas samt hertigarna Eriks och Johans tjänst, skrev en krönika, omfattande tiden 1534—60, avsedd som en fortsättning av Peder Svarts historia. R. var även genealog men är som sådan opålitlig.

Ra'smussen. 1. Vilhelm R., f. 1869, dansk skolman, socialdemokratisk medlem av folkettinget sedan 1915, förest. för Statens Lærerhøjskole i Köpenhamn sedan 1924. R. har utgivit uppmärksammade arbeten, spec. i barnpsykologi. — 2. Knud R., f. 1879, dansk polarforskare. R., som är född på Grönland, har där företagit givande expeditioner (huvudsakl. i etnografiskt syfte). Han grundade 1910 på n.v. Grönland Thule, missions- och handelsstation samt operationsbas för forskningsresor. Se vid. *Polarexpeditioner* sp. 358. — 3. Robert Vilhelm R., f. 1879, norsk bildhuggare, 1921 prof. vid konstakademien. R., som mottagit starka intryck av Vigeland, efterträdde 1908 denne som bildhuggare vid restaureringsarbetena å Trondhjems domkyrka. Han har även utfört en rad karaktärsfulla porträttbyster.

Rasp. 1. För trä, läder o. a. mjukare material avsedd fil med täml. grova haktänder. — 2. Se *Mugg*.

Rasp- och spinnhus, se *Fängelse* sp. 848.

Raspu'tin, Grigorij Jefimovitj, f. 1872, d. 1916, sibirisk bonde. R., som tillhörde en gisslarsekt och saknade bildning, förvärvade under vidsträckta pilgrimsfärder rykte både ss. predikant och helig man samt lyckades genom sitt starkt sensuella och hypnotiska inflytande på en mängd damer ur den ryska societeten få insteg vid tsarhovet. Kejserinnan Alexandras vidskepliga tilltro till R:s förmåga att genom böner bota hennes sjuke son gav R. under de första världskrigsåren ett utomordentligt politiskt inflytande. Rykten om hans tyska sympatier och strävanden för en separatfred föranledde småningom en sammansvärjning av storfurst Dimitrij Pavlovitj, furst Jusupov och politikern Purisjkevitj, vilka mördade R. Han hade då allvarligt komprometterat såväl kejsarparet som de ledande kretsarna i Petrograd, vilket väsentligt bidrog till utbrottet av marsrevolutionen 1917.

Rassa'm, Hormuzd, f. 1826, d. 1910, arkeolog av mesopotamisk släkt, utbildad i Oxford. Medhjälpare åt Layard vid dennes utgrävningar i Ninive, kom han senare att självständigt leda utgrävningar i Syrien och Mesopotamien.

Rassel, vid luftens passerande genom slem l. annan vätska i luft rör l. lungvävnad uppkommande (knastrande l. knäppande) ljud. R. förekommer vid flera lungförändringar och är av betydelse för diagnosen av dessa. S. k.

Grigorij Rasputin.

r o' n c h i l. s e g a R., pipande l. brunmande ljud, uppkomma i grövre bronker l. i luftstrupen vid luftens passage förbi strängar l. membraner av slem.

Rasstambok, stambok över avelsdjur. Över de raser av nötkreatur, får och svin, av vilka renavel bedrivs i Sverige, föras R. av Lantbruksstyrelsen på grund av de uppgifter, som inlämnas vid den av staten bekostade premieringen, samt därjämte av vissa avelsföreningar. Flertalet R. ha förberedande avdelningar för djur, som ej fylla fordringarna på härstamning men vilkas avkomlingar efter vissa generationer uppflyttas i stamboksklassen för ren ras (generationsdjur). — Av häststamböcker för varmblodiga hästar finnas i Sverige huvudsakl. tre: *Svensk stuteribok för fullblod* (jfr *Fullblodshästen*) samt *Rasstambok för ädla hästar i Skåne*, utg. av Skånes stuteriboksstyrelse, och *Rasstambok för ädla hästar*, utg. av Föreningen för den ädla hästavelns befrämjande (för övriga landskap).

Rast, se *Anchusa*.

Rast, den del av en masugn, som förbinder ställets överkant med bukens underkant. Då stället fortsätter ända upp till buken, betecknas ofta med R. den del av stället, som ligger mellan formorna och buken.

Ra'statt [-sjtatt], stad i rep. Baden, belägen c:a 20 km. s.v. om Karlsruhe. Slott i renässansstil från 1700-t. Järnvägsknut. 14,000 inv. — Om freden i R. 1714 se *Spanska tronföljdskriget*. 1797—99 hölls i R. en kongress för ordnandet av territoriella frågor i Tyskland i samband med Frankrikes förvärv av v. Rhenstranden.

Ra'ster, inom reproduktionstekniken en med korn, enkla l. korsade linjer försedd glasplatta, som vid tagande av negativ efter halvtonoriginal (se *Reproduktionsmetoder*) insättes framför plåten för att uppdelat halvtonerna i större l. mindre punkter. När dessa inkopieras på klichén, erhållas större l. mindre tryckande ytor, varigenom skilda toner kunna återges. Vanligast äro korsraster. R. användas för högtryck (autotypi; jfr d. o.), vissa plantrycksmetoder och rotationsdjuntryck.

Rastra'l (av lat. *ra'strum*, räfsa), instrument för uppdragande av det femlinjiga notsystemet.

Rastri'tesskiffer, lerskiffer, förande graptoliter av släktet *Rastri'tes*. Utgör äldsta delen av Sveriges silur (gotlandium) och förekommer bl. a. i Skåne, Västergötland, Dalarna och Norrland.

Rasumo'vskij, rysk ätt. 1. Aleksej Grigorjevitj R., f. 1709, d. 1771, greve, var ukrainsk bondson och blev kejsarinnan Elisabets gunstling och

kanske morganatiske make. — 2. Aleksej Kirillovitj R., f. 1748, d. 1822, den föreg:s brorson, greve, universitetskansler, eklestastikminister under Alexander I, visade sig ss. skicklig diplomat under Wienkongressen. — 3. Andrej Kirillovitj R., f. 1752, d. 1836, den föreg:s broder, furste, var rysk minister vid olika hov, bl. a. 1787—88 vid det svenska och 1793—1807 i Wien, där han livligt deltog i musiklivet och understödde bl. a. Beethoven.

Rasu'r (lat. *rasu'ra*, skavning), bortradering, med avsikt utplånat ställe i en handskrift.

Rata'fia (av *arrak* och malaj. *tafia*, sockerbrännvin), se *Likör*.

Ratan, hamnplats i Bygdeåskn, Västerb. l. Aug. 1809 sökte en vid R. landsatt svensk armé under general Wachtmeister avskära den vid Umeå stående Kamenskij's reträtt men förmådde endast kasta ryssarna tillbaka och tillfoga dem betydande förluster.

Rata'niarot, de mörkt rödbruna, cylindriska rotgrenarna av *Krameria triandra* (fam. *Legumino'sae*), buskartad växt med röda blommor, i Anderna i Bolivia och Peru. R. innehåller garvsyra och rött färgämne samt användes i medicinen som adstringerande medel.

Rate [rejt] (eng., del, andel), försv. plur. *rater*, andel av ett belopp; fraktsats.

Rateau [-tå'], Auguste, f. 1863, fransk ingenjör, prof. vid École supérieure des mines, Paris, uppfinnare, har bl. a. konstruerat en ångaackumulator och en ångturbin (se dessa ord).

Ra'thenau [-nao]. 1. Emil R., f. 1838, d. 1915, tysk ingen-

jör och uppfinnare av judisk börd, en av Tysklands största industrimän, grundade A. E. G. och var chef för det av honom upprättade elektricitetsverket i Berlin. R. utförde 1882 Tysklands första belysningsanläggning medelst glödlampor, befrämjade i hög grad kraftöverföringsproblemet genom utveckling av trefasströmmarnas teknik samt gjorde stora insatser inom den trådlösa telegrafin. — 2. Walter R., f. 1867, d. 1922, den föreg:s son, tysk industriman, författare och politiker, chef för A. E. G. 1915. Vid världskrigets början organiserade R. Tysklands råvaruanskaffning för krigsbehoven. 1921 riksminister för återuppbyggnaden, avslöt R. med Frankrike ett avtal i Wiesbaden ang. varuleveranser. Ss. utrikesminister 1922 sökte R. återknyta politiska och ekonomiska förbindelser såväl med England och För. Stat. som med Ryssland, med vilket land han vid Genuakonferensen avslöt ett fördrag i Rapallo (se d. o.). För sin republikanska utjämningspolitik hatad av de reaktionära, antisemitiska monarkistförbunden, föll R. offer för en mordkomplott. Sin filosofiska åskådning nedlade R. i flera skrifter, ss. *Zur Mechanik des Geistes* (1913; Själens krafter. 1918), *Von kommenden Dingen* (1917; Kommande tider — kommande ting, 1917), *Der Kaiser* (1919; Kejsaren, 1919).

Ra'thke, Martin Heinrich, f. 1793, d. 1860, tysk zoolog och anatom, prof. i Dorpat 1829, i Königsberg 1835. R. utförde grundläggande arbeten, spec. inom ryggradsdjurens embryologi.

Ra'tibor, stad i prov. Oberschlesien, Preussen, vid Oder, nära polska gränsen. Metall- och kemisk industri. 41,000 inv.

Ratifice'ra (av lat. *ra'tus*, giltig, och *fa'cere*, göra), stadfästa, bekräfta. — Subst.: *rati-fice'ring*, *rati-fikatio'n*. Jfr Fördrag sp. 906.

Ratihabitio'n (lat. *ratihabitio*), godkännande; förklaring, varigenom en utfästelse, gjord av därtill obehörig person, förlänas giltighet. Så erhåller t. ex. en omyndigs utfästelse giltighet genom R. antingen av förmyndaren l. av vederbörande själv, sedan han uppnått myndig ålder.

Rati'n, rättutrottningsmedel, bestående av en kultur av den till paratyfusgruppen hörande "Ratibacillen", som, oskadlig för människor och husdjur, orsakar en smittsam, dödande sjukdom bland råttor. Råttor, som efter 3—4 veckor undgått sjukdomen (t. ex. tack vare immunitet), utrotas med Ratin II, preparat av sjölöken, ävenledes specifikt verkande på råttor.

Ratiné (fr. *ratine*), överroekstygg, vars ruggade rätsida givits en knotttrig, krusig l. vågig, ibland mönstrad yta genom frisering, *ratine'ring*, i en maskin, i vilken varan föres mellan tvenne med läder l. kautsjuk beklädda plattor, av vilka den övre erhåller en oseillerande rörelse, olika för olika effekter.

Ra'tio, lat., förnuft; grund, skäl. — R. *suffi'ciens*, tillräcklig grund.

Ratiocinatio'n (lat. *ratiocinatio*), förnuftsslut, slutledning.

Ratio'n (av lat. *ra'tio*, beräkning), den fodermängd, som dagligen anslås för en häst vid armen. Vid beräkning av R., ofta olika för olika arter av tjänstgöring, utgår man vanl. från en normalrationsstat. I krig tillämpas en särskild krigsrationsstat.

Rationalism (av lat. *ratio*, förnuft, förstånd), i allm. en riktning, som lägger huvudvikten vid förnuftet l. det för förnuftet fattbara. — *Teol.* I. I historisk mening den under 1700-t:s senare del framträdande riktning inom spec. den protestantiska teologin, som under påverkan av upplysningsfilosofin undansköt de särregnet kristna tankarna och i stället i större l. mindre grad begränsade sig till den s. k. "naturliga religionens" (se d. o.) satser, som man menade kunna med förnuftet bevisas. R:s välde bröts vid början av 1800-t. genom romantiken, väckelserna och den idealistiska filosofin. Av särskild betydelse var härvid Schleiermachers insats. — 2. I allmännare mening en åskådning, som sätter det mänskliga förnuftet till högsta domare i religiösa frågor. Anhängarna av det bestående stämpla gärna varje ny och avvikande teologisk mening, ej sällan helt med orätt, ss. R. — *Fil.* I *kunskapsteoretisk* bemärkelse den ståndpunkt, som gentemot empirismen (se d. o.), vilken söker härleda all kunskap ur erfarenheten, hävdar antingen, ss. Platon, att all kunskap ytterst stammar från människoandens eget djup ss. en reminiscens av dess upplevelser i en preexistens, l., ss. Cartesius, att åtminstone vissa idéer, t. ex. gudsiden och de sedliga idéerna, äro vår ande medfödda, i varje fall som ett anlag, medan andra idéer endast stamma från erfarenheten l. äro av oss själva skapade kombinationer av erfarenhetsintryck. En egenartad medling mellan R. och empirism möter i Kants "transscendentalfilosofi", vilken låter kunskapsprocessens former, rum, tid och kategorier, vara medfödda l. aprio-

riska, medan dess innehåll stammar från erfarenheten l. är aposterioriskt. — Boström, som ur kunskapsteoretisk synpunkt hävdar en R., som i sin stränga utformning närmast påminner om Platon, betecknar även ur *metafysisk* synpunkt Platons och sin egen ståndpunkt som R., därmed angivande, att det absoluta l. gudomen måste tänkas ss. upphöjd över tiden, ss. evig, till skillnad från den metafysiska empirism, vilken med Hegel låter gudomen vara underkastad tid och utveckling. Boström hävdar även inom etiken och rättsläran R. i den mening, att det sedliga och rättsliga handlandet har sin grund i vårt medvetande om en evig och osinnlig verklighet, till skillnad från de empiristiska riktningar, vilka här enbart räkna med sinnlig lust l. nytta ss. drivkrafter. — **Rationalist**, anhängare av rationalismen. — **Adj.:** **rationalistisk**.

Rationell (fr. *rationnel*, av lat. *ratio*, förnuft), förnuftsenslig; förständig, väl planlagd. **Jfr** **Method**. — **Rationell kunskap**, kunskap, som vinnes genom det rena tänkandet oberoende av erfarenheten. Motsats: **empirisk**. — **Rationella tal**, tal som kunna uttryckas som kvoten mellan två hela tal. **Jfr** **Irrationell**.

Rati'tae, se **Fåglar** sp. 820.

Rat'ke (lat. *Rati'chius*), **Wolfgang**, f. 1571, d. 1635, tysk pedagog, känd för sina reformsträvanden, för vilka han sökte intressera Axel Oxenstierna och vilka även influerade 1649 års svenska skolordning. R. ville göra modersmålet till grundläggande språk i st. f. latinet och underlätta studiet av främmande språk genom reduktion av gram-

matiken och ökning av litteraturläsning och språkövning.

Ratt (av mlty. *rat*, hjul). *Sjöv.* R. l. drill, hjul med ekrar, ofta med handtag, spakar, utanför periferin. R. användes för styrning av fartyg. — *Maskinb.* Hjul, som användes vid manövrering av styrinrättningar, ventiler o. d.

Ra'tzeburg [-borž]. 1. Se Mecklenburg sp. 1395. — 2. Stad i prov. Schleswig-Holstein, Preussen. Domkyrkan, påbörjad 1173, är en av de äldsta och märkligaste romanska tegelkyrkorna i Tyskland. 4,000 inv.

Ra'tzel, Friedrich, f. 1844, d. 1904, tysk geograf, prof. i München 1876 och Leipzig 1886. R. uppträdde mot den ensidiga naturvetenskapliga uppfattningen av geografin (jfr d. o.) och lade grunden till antropogeografien. Bland hans talrika skrifter märkas *Anthropogeographie* (1882—91) och *Völkerkunde* (1886—88).

Rauch [raoch], Christian, f. 1777, d. 1857, tysk bildhuggare. R. var en övertygad klassicist och stod i flera hänseenden nära Thorvaldsen. I sina ungdomsverk, t. ex. gravvården över drottning Louise i mausoleet i Charlottenburg (1815), är han en förfinad och måttfull skulptör, som självständigt anknyter till antika förebilder. Bland hans senare arbeten märkes främst Fredrik II:s rytartstaty vid Unter den Linden i Berlin (1839—51).

Rau'diska fälten, under forntiden namn på en slätt s. om nuv. Vercelli, Italien, där Marius 101 f. Kr. besegrade cimbrerna.

Rauhe Alp [rao'e], se Jura 1.

Rauhes Haus [rao'es haus] (ty., vilda huset), uppfostringsanstalt för fattiga och värlösa barn, grundlagd nära Hamburg 1833 av Johann Hinrich

Raukar från Gotlands östkust.

Wichern (f. 1808, d. 1881). Till det ursprungliga barnhemmet kommo sedermera pensionsanstalt för gossar (1852), lärlingshem (1877), lantbruksskola (1891) och vetenskaplig försöksanstalt för lantbruket (1896). R. har tagits till förebild för liknande anläggningar i andra länder.

Raukar [rao'-], strandpelare, ett slags erosionsrester, som uppstå vid kuster, där bergarter av växlande hårdhet angripas av bränningarna. Mest bekanta äro R. på Gotland.

Rauma [rao'-]. 1. Vattendrag i Möre fylke, Norge. Flyter från Lesjaskogens Vand till Romsdalsfjorden. 60 km. — 2. Se Raumo.

Raumabanen [rao'-], se Romsdalsbanan.

Raumo [rao'-], fi. *Rauma*, stad i Åbo och Björneborgs l., s.v. Finland, vid Bottniska viken. Godhamn; spannmåls- och trävaruexport. R. har sedan världskriget fått stor vikt som transitohamn. 8,000 inv. — R. blev stad 1441, då ett franciskankloster, kallat *Collegium Raume'nse*, grundades där.

Raus, Råhus, församling i Hälsingborg, jämte Välluv pastorat i Lunds stift. 10,905 inv.

Maurice Ravel.

Ravallac [-vaja'kk]. Fransois, f. 1578, d. (avrättad) 1610, fransk munk. konung Henrik IV:s av Frankrike mördare. — "En riktig R.", "en gammal R." har i svenskan fått bet. levnadsglad, utsvävande sälle o. d.

Ravaisson-Mollien [-väså'ŋ måljä'ŋ], Félix, f. 1813, d. 1900, fransk filosof, företrädde en spiritualistisk världsåskådning (se Spiritualism) med anslutning till Aristoteles, Leibniz och Schelling.

Rawalpi'ndi [raoöl-], stad i prov. Punjab, Britt. Indien. Starkt befäst militärstation. Arsenal och lokomotivverkstäder. 100,000 inv.

Ravel [-vä'll]. Maurice, f. 1875, fransk tonsättare. R., som står i främsta ledet av de moderna franska kompositörerna, har anslutit sig till skilda stilriktningar (klassicism, impressionism m. m.), vilka han med artistiskt raffinemang givit en individuell utformning, karaktäriserad av nervöst känslig rytm samt melodisk och harmonisk pregnans. Han har bl. a. skrivit den komiska operan *Scönan visittimme*

(1907; Sthlm 1925), baletten *Daphnis och Chloë*, orkesterverk (*Rhapsodie espagnole, La Valse* m. m.), piano- och kammarmusik samt sånger.

Raveli'n (fr. *ravelin*), ett utanverk inom äldre fästningssystem.

Rave'llo, stad i Kampanien, s. Italien, c:a 10 km. v. om Salerno. Biskopssäte 1086—1818. 2,000 inv. — I domen finnes en praktfull predikstol i cosmatarbete, utförd 1272 (se ill. till Mosaik).

Ravena'la, växtsläkte (fam. *Musa'ceae*), varav blott två arter äro kända. *R. madagascariensis*, de resandes träd, är en jättstor, intill 10 m. hög ört med solfjädersformigt ställda blad, i vilkas veck regnvatten samlas, varmed resande sägas kunna släcka törsten. Växer på Madagaskar och Réunion. *R. guyanensis* i n.ö. Syd-Amerika är lägre. Bägge odlas i tropikerna som prydnadsväxter.

Ra'venduk (möjligen av *Ravenna*), segelduk av hampa (användes numera sällan).

Ravenala madagascariensis.

Ravenna. T. v. San Apollinare in Classe. — T. h. San Apollinare nuovo.

Rave'na, huvudstad i en provins med samma namn, Emilien, n. Italien, 7 km. från Adriatiska havet. Ärkebiskopssäte. 30,000 inv. — R. låg förr på öar i en lagun och var genomdraget av kanaler, vilka liksom lagunen nu äro torrlagda. R., som nu är en stilla och avsidet belägen småstad, bevarar rika minnen av sin forna storhetstid. Det är jämte Rom huvudorten för den fornkristna konsten, som här utvecklade en av bysantinskt inflytande bestämd egenart. Dess under senare tid efter moderna principer restaurerade, i regel av tegel uppförda kyrkor, dop- och gravkapell, ha framför allt bevarat en enastående rik, i guld och färger strålande mosaikutsmyckning. Bland de äldsta, som tillhöra 400-t., märkas främst De ortodoxas baptisterium i San Giovanni in Fonte (se ill. till B a p t i s t e r i u m) och det s. k. Galla Placidias gravkapell, bägge med praktfulla mosaiker från samma tid. Från följande årh. härröra främst San Apollinare nuovo, upp-

förd av Teoderik som ariansk katedral, en treskeppig basilika med berömda mosaiker å mittskeppsväggarna, framställande å vardera sidan en stel procession av vitklädda män och kvinnor (se ill. till Italiensk konst sp. 1618), samt den märkliga centralkyrkan San Vitale (se även ill.

Ravenna, San Vitale.

till Altare sp. 333), uppförd 540—547, med sina likaledes berömda mosaiker (bl. a. ceremonibilderna av Justinianus och Teodora med uppvaktning; se ill. till *Bysantinsk konst*, Justinianus I och Mosaik), och en delvis under barocken omformad interiör. Den på 1700-t. nybyggda domen innehåller bl. a. den s. k. Maximianus' cathedra (se ill. till d. o.), ett sannolikt syriskt elfenbensarbete från 400—500-t. Helt ombyggd på 1700-t. är även Dantes grav. Det s. k. Teoderiks palats härrör i själva verket från 700-t. Utanför stadsmuren ligger Teoderiks gravmonument, en märklig rundbyggnad av sten, täckt av en monolitkupol (se ill. till *Teoderik*). — C:a 5 km. utanför staden på platsen för dess forna, nu försvunna hamnstad Classis ligger den stora basilikan San Apollinare in Classe, invigd 549 med mosaiker i absiden och liksom San Apollinare nuovo försedd med fristående runt klocktorn, en för R. utmärkande byggnadsform (se ill. till *Byggnadskonst* sp. 838), samt ännu längre bort den berömda pinjeskogen Pineta di Classe (se ill. till *Italien* sp. 1585). — *Historia*. Under romerska kejsartiden var R. en betydande stad och dess hamn Classis en viktig flottstation. Från 404 var R. de västromerska kejsarnas, de östgotiska konungarnas och exarkernas residens. Det erövrades 755 av Pippin den lille, som överlämnade det åt påven. Från 1100-t. var det nästan självständigt, tills det åter införlivades med Kyrkostaten 1509. 1860 ingick R. i det enade Italien.

van **Ravesteyn** [fann ra'vestajjn], Jan, f. omkr. 1572, d. 1657, holländsk målare, verksam

i Haag. R:s av värdig hållning och omsorgsfull karaktäristik utmärkta porträtt representera en plastisk tradition inom det måleriskt betonade holländska 1600-talsmåleriet.

Ra'vi, R a w i, se *Indus*.

Ravi'n (fr. *ravin*, av lat. *ra'pere*, bortrycka), av vattenflöden urholkad klyfta; hålväg.

Ravioli [-å'li], ital., ett slags klimp av deg l. makaroner, fyllda med någon färs.

Rawlinson [rå'liusøn]. 1. *Henry R.*, f. 1810, d. 1895, engelsk arkeolog. R. började sin bana som officer. På 1830-t. skickades han till Persien för att biträda vid organisationen av den persiska armén. Härunder kom han att intressera sig för landets fornminnesmärken och ägnade särskilt inskrifterna vid Behistun (se d. o.) sin uppmärksamhet. På 1840-t., ung. samtidigt med Grotefend men oberoende av denne, lyckades han tolka dessa inskrifter (se *Kilskrift*). På 1850-t. ledde han utgrävningar i Ninive och Babylon. R. utgav även en stor samling kilskrifttexter, *The cuneiform inscriptions of Western Asia* (5 bd, 1861—84). — 2. *Henry Seymour*, baron R., f. 1864, d. 1925, brittisk general, förde från slutet av 1915 till världskrigets slut armébefäl på västfronten. R. blev 1920 högste befälhavare över indiska armén.

Ravlunda, socken i Kristianst. l., jämte Brösarp pastorat i Lunds stift. 760 inv.

Ray [rej] (lat. form Ra'jus), *John*, f. 1627 l. 1628, d. 1705, engelsk botanist och zoolog, framstående systematiker, en av Linnés föregångare. R. sökte klargöra skillnaden mellan art och släkte, upptäckte skillnaden mellan en- och tvåhjärtbladiga växter samt

gjorde även viktiga biologiska iakttagelser (jfr F o t o k e m i).

Rayés [räje'] (fr., av *rayé*, randig), ett slags fina, smalandiga, tväskaftade vävnader.

Rayleigh [re'jli]. 1. John William Strutt, baron R., f. 1842, d. 1919, engelsk fysiker, prof. i Cambridge 1879, upptäckte tills. med W. Ramsay argon och utförde viktiga undersökningar inom akustik, hydrodynamik, teorin för det diffusa himmelsljuset, interferens, ytspänning m. m. R. fick 1904 års Nobelpris i fysik. — 2. Robert John Strutt, baron R., f. 1875, engelsk fysiker, prof. i London 1908, har arbetat inom optik och radioaktivitet.

Raynal [räna'll], Paul, f. 1885, fransk författare, väckte uppmärksamhet med det 1924 i Paris uppförda krigsdramat *Le tombeau sous l'arc de triomphe* (Graven under triumfbågen, uppf. i Sthlm 1924).

Raynouard [ränoa'r], François, f. 1761, d. 1836, fransk filolog och författare, led. av Fr. akad. 1807, dess ständige sekr. 1817—26. R:s verksamhet är

Greve Einsiedel. Målning av Ferdinand v. Rayski. (Nationalgalerie, Berlin.)

grundläggande för kännedomen om provensalska språket och trubadurpoesin. Bland hans arbeten märkas *Choix des poésies originales des troubadours* (6 bd, 1816—21) och *Lexique roman* (6 bd, 1838—44).

Rayon [räjä'ŋ] (fr., eg. stråle), område, räckvidd.

v. Rayski [ra'js-], Ferdinand, f. 1806, d. 1890, tysk målare, verksam i Dresden. R., vars konst först i början av 1900-t. fullt uppmärksammades, var en av de första tyskar, som studerade i Paris, och visar i sina porträtt och jaktstycken ett för sin tid enastående fritt måleriskt föredrag.

Razzia [sv. utt. ra'ttsia] (fr., av arab. *razwa*, plundringståg), av polismyndighet beordrad skallgång (efter brottslingar); sträng räfst, undersökning.

Rb, kemiskt tecken för en atom rubidium.

Re, även Ra, fornegyptisk gud. Se *Egypten* sp. 757.

Re, kemiskt tecken för en atom rhenium.

John William Strutt Rayleigh.

Re-, lat., åter-

Re'a, se *Kybele*.

Reading [re'dding]. 1. Huvudstad i Berkshire, s. England, vid en biflod till Thames, bildande eget grevskap. College under Oxfords univ. Spannmålshandel. Stor tillverkning av kax och lantbruksmaskiner. Järnvägsknut.

95,000 inv. R. är en av Englands äldsta städer. — 2. Stad i Pennsylvania, n.ö. För. Stat., e:a 70 km. n.v. om Philadelphia. Stor metallindustri. 110,000 inv.

Reading [re'dding], *Rufus Daniel Isaacs*, f. 1860, markis, brittisk politiker och advokat av judisk börd, 1904—13 liberal led. av underhuset, 1910—13 kronjurist och 1913—21 lordöverdomare. Under världskriget var R. betrodd med viktiga finansuppdrag och sändes flera gånger ss. utomordentligt sändebud till För. Stat. 1921—26 vicekung över Indien, lyckades R. lugna den bl. a. av Gandhis och de extrema nationalisternas (jfr *Indien* sp. 1323 f.) agitation uppretade opinionen och sätta den 1919 beslutade nya författningen i funktion.

Reagens [-gä'ns] (av lat. *re-*, åter, och *a'gere*, verka), ett ämne, som kan kemiskt omsätta sig med ett annat. R. på ett visst ämne är ett annat ämne, som med det första ger en karaktäristisk kemisk reaktion, t. ex. en fällning l. färgning, och som därför kan användas för identifiering av det senare ämnet. Papper, indränkta med lösningar, som kunna användas som R., kallas *reagenspapper*, t. ex. blått och rött lackmuspapper (jfr *Indikator*. *Kem.*). — *Reagensrör*, detsamma som provrör. — *Reagera* [-ge'ra], återverka; motverka, göra motstånd; kemiskt inverka.

Reakta'ns (av lat. *re-*, åter, och *a'gere*, verka), den förlustfria delen av impedansen (se d. o. sp. 1275). R. för en kondensator med kapaciteten *C*, seriekopplad med en självinduktion *L*, är $2\pi nL - \frac{1}{2\pi nC}$, där *n* är växelströmmens periodtal.

Reaktio'n (fr. *réaction*, av lat. *re-*, åter, och *a'gere*, verka), återverkan; bakslag; återgång till något äldre, bakåtsträvande rörelse (politisk, social, litterär etc.). I Europas historia betecknas stundom tiden från 1815 till 1830 och i viss mån till 1848 som "R:s tidsålder". — *Katolska R.*, se *Motreformationen*. — *Fysiol. Organismers*, organs l. enstaka cellers förändringar vid olika slag av retning (jfr d. o.). — *Kem.* Två l. flera ämnens kemiska inverkan på varandra l. ett enda ämnes sönderfallande. Vid R. kunna två l. flera ämnen förena sig till ett sammasatt ämne, ett sammasatt ämne sönderfalla i två l. flera enklare ämnen, två ämnen byta beståndsdelar l. ock kan ett ämne ersätta en l. flera beståndsdelar i ett annat ämne. R. kunna uttryckas genom formler, då man före likhetstecknet skriver de ursprungliga ämnena och efter detta de nybildade. Många R. förlöpa dock icke endast i en riktning utan kunna försiggå i båda riktningarna, tills ett visst jämviktsläge uppnås (*reversibla R.*; jfr *Massverkan* l. *lag*). En R. kan förlöpa under avgivande l. upptagande av värme (*reaktionsvärm*; se *Termokemi*). — En R:s ordning bestämmes av antalet av de ämnen, vilkas koncentrationer vid R. undergå förminsk-

ning. R. finnas sålunda av 1:a, 2:a och 3:e ordningarna (mono-, bi- och trimolekylära R.). I allm. uppdelas R. mellan flera än två ämnen i enklare R. av lägre ordning, vilka följa på varandra. — Med en lösnings R. betecknas dess inverkan på olika slags indikatorer (se Indikatorer. *Kem.*), orsakad av förhållandet mellan lösningens halt av väte- och hydroxyl-ioner (sur, resp. basisk R. vid överskott av de förra, resp. de senare). Vid lika halt av väte- och hydroxyl-ioner fås neutral R. Indikatorernas utvisande av neutralpunkten beror dock även av deras egen karaktär av bas l. syra, varför vid det noggranna fastställandet av en lösnings R. i närheten av neutralpunkten erfordras andra bestämningsmetoder. — *Lantbr.* Jordens R. beror huvudsakl. av halten av å ena sidan surt reagerande mullsyror och kiselsyrade salter och å den andra basiskt reagerande kalciumkarbonat. De odlade växterna trivas i allm. bäst vid en jordreaktion omkring neutralpunkten, d. v. s. vid en väteionkoncentration mellan 10^{-6} och 10^{-8} gr. per l. vatten, vanl. betecknad som $P_H = 6-8$, varvid P_H är logaritmen för koncentrationen med ombytt tecken. P_H lägre än 7 betecknar sur reaktion, högre än 7 basisk. För lupiner ligger gynnsammaste R. vid $P_H = 4-5$, för havre och potatis 5—6, råg, vete, ärtor, rödklöver 6—7, lucern ca 7 och korn 7—8. Bakterielivet i jorden gynnas av en neutral l. helst något basisk R. Jordbrukarens åtgärder för att påverka R. gå huvudsakl. ut på att neutralisera syrorna, spec. genom kalkning (se d. o.). Numera undersökes åkerjordens R. i stor omfattning (med indika-

torer l. på elektrisk väg) för att utröna den mängd kalk, som bör tillföras. Man söker även använda fysiologiskt basiska konstgödselmedel på sur och sura på basisk jord. Dessutom rättas valet av kulturväxter efter jordens R. (jfr siffrorna ovan). — *Psyk.* En genom sinnesretning framkallad rörelse l. förnimmelse inom en psykofysisk organism. Studiet av enkla och sammansatta R:s förlopp tillhör den experimentella psykologin.

Reaktionarism, reaktionär anda l. åskådning.

Reaktionsfärger, framkallnings- l. kypfärgämnen. se Färgning sp. S59 f.

Reaktionshastighet, den hastighet, med vilken en kemisk reaktion förlöper, uttryckes genom mängden av per tidsenhet omsatt ämne. R. är i varje ögonblick beroende på den mängd icke omsatt ämne, som finnes kvar samt på temperaturen och närvaron av katalysatorer (se Katalys). I allm. ökas R. till det dubbla för 10° temperaturförhöjning. Jfr Massverkan s lag.

Reaktionskinetik, de fysikaliska lagar, enl. vilka en reaktion förlöper. Se Reaktionshastighet.

Reaktionsprincipen, lagen om verkan och motverkan, Newtons tredje rörelselag, säger, att om en kropp påverkar en annan med en viss kraft, den senare påverkar den förra med en lika stor och åt motsatt håll riktad kraft. reaktionskraften. Så t. ex. är det tryck, en kropp utövar nedåt mot sitt underlag, lika stort som underlagets tryck uppåt mot kroppen. Om man med ett gevär avskjuter en kula i en viss riktning, rekylerar geväret i motsatt.

Reaktionstid, den tid, som för-

flyter mellan mottagandet av något sinnesintryck (genom ljud, ljus m. m.) och utförandet av någon handling, som försökspersonen fått i uppdrag att verkställa så snabbt som möjligt efter intryckets mottagande. R. spelar en roll vid psykologiska studier och vid bedömandet av människors lämplighet för vissa yrken.

Reaktionstorn, en inom den kemiska tekniken använd apparat för lösning av gaser i vätskor. Lösningemedlet införes i R:s övre del, finfördelas av en porös fyllning i R., bringas därvid i intim kontakt med den nedifrån inledda gasen samt avledes i R:s nedre del.

Reaktionsturbin, se **Vattenturbin** och **Ångturbin**.

Reaktionsvärme, se **Termokemi**.

Reaktionär, som har karakteren av l. innebär reaktion (se d. o.); målsman för reaktionen.

Reakti'v (fr. *réactif*, av lat. *re-*, åter, och *agere*, verka), mot-, återverkande.

Reaktiv effekt, *reeffekt*, *inaktivl. wattlös effekt*, den effekt, som i växelströmskretsar oscillerar fram och åter mellan olika maskiner (jfr **Elektrisk kraftdistribution** sp. 911). R. anges med sitt maximivärde, $E \cdot I \cdot \sin \varphi$, där E och I äro spänningens, resp. strömstyrkans effektivvärden och φ fasförskjutningen. Den R., som förbrukas i alla induktiva strömkretsar, bl. a. för asynkronmotorers magnetfält, levereras ofta av till samma nät anslutna, övermagnetiserade synkronmotorer, endera seriekopplade, löpande i tomgång, l. belastade ss. i synkrona motor-generatorer. Härigenom undvikes förlustbringande transport av R. i den långa kraftledningen, och effektfaktorn, $\cos \varphi$, förbättras.

Rea'l- (mlat. *realis*, av lat. *res*, sak), saklig, sak-, verklig; som är till nytta i praktiska livet (om skolännen).

Rea'l, se **Reis**.

Realdefinition, logisk definition, som bestämmer begreppets innehåll. Se vid. **Definition**.

Realga'r, se **Arsenik**.

Realgenus, se **Genus**.

Realgymnasium, se **Rikets allmänna läroverk**.

Real'lia (nylat., av lat. *res*, sak), verkliga föremål. — R., **realvetenskaper**, användes spec. som beteckning för empiriska naturvetenskaper till skillnad från de formella och aprioriska (jfr **A priori**), ss. den rena matematiken.

Real'li'ndex, **realregister**, sakinnehållsförteckning.

Realisatio'n (jfr **Realisera**).

1. Utförsäljning till sänkta priser av ett lager, en i stor utsträckning anlita tillfällig försäljningsform. — 2. Se **Myntrealisation**. — 3. Enl. näringsfrihetsförordningen 1864 en av enskild köpman, bolag l. ekonomisk förening å auktion l. under hand under kortare tid (ej å marknad) bedriven försäljning av handelsvaror antingen utom den ort, där vederbörande anmält sig till handels idkande, l. ock å sådan ort, innan stadigvarande kontor där inrättats. För R. fordras tillstånd av länsstyrelsen resp. Ö. Ä. i Sthlm.

Realise'ra (fr. *réaliser*; jfr **Real-**), förverkliga, utföra; sälja till sänkt pris, förvandla i penningar. Jfr **Realisation**.

Real'ism (jfr **Real-**), sinne för verkligheten, för det förhandenvarande och praktiskt utförbara. *Estet*. Den riktning, som strävar efter att låta de litterära l. konstnärliga verken så nära som

möjligt ansluta sig till verkligheten. Framför allt har R. använts om den mot romantiken oppone-
rande riktningen inom 1800-t:s
litteratur. En ytterlighetsform av
R. är naturalismen (se d. o.). —
Fil. Det vanliga medvetandets
förhållande till yttervärlden kan
betecknas som *narr* R. I modern
kunskapsteori betecknar R. anta-
gandet av en objektivt existeran-
de, av kunskapssubjektet obero-
ende verklighet. Motsatsen är
idealism (se d. o.). Under medel-
tiden var R. liktydig med univer-
salism (se *Medeltidsfiloso-
fi* sp. 1423). — *Realist*,
anhängare av realismen: person
med sinne för verkligheten, prak-
tiskt klok person; lärjunge å
reallinjen. — *Adj.*: *realistisk*.

Realiter (jfr *Real-*), i
verkligheten.

Realite't (fr. *réalité*; jfr
Real-), verklighet. I filosofins
historia har realitetens problem
haft en avgörande betydelse. Redan
den försokratiska, liksom den
indiska filosofin drevs att för-
klara den förnimbara verklighe-
tens oregelbundna mångfald ge-
nom antagande av en dubbel R.,
ett urämne l. väsen, och dess verk-
ningar i de synliga tingen. Hos
Platon framträder samma försök
i antagandet av en högre grad av
R. för idéerna (allmänbegreppen)
och en lägre för den sinnliga
verkligheten l. fenomenen (se
d. o.). Denna föreställning om en
graderbar R. fick sin största be-
tydelse under den senmedeltida
skolastiken (se *Medeltidsfiloso-
fi*). R. utformades nu öp-
pet ss. ett värdebegrepp, sär-
skilt i det ontologiska gndsbeviset,
vilket först av Kant erhöll sin lo-
giska vederläggning. Själv tvinga-
des emellertid Kant genom sina

subjektivistiska förutsättningar
att återupptaga ett i viss mån
dubbelt realitetsbegrepp genom
motsättande av ett transcenden-
talt "ting i sig" och en empirisk
"fenomenell" värld. Samma svå-
righet har i olika former åter-
kommit i den kunskapsteoretiska
diskussionen från Hegel till nu-
tiden. Jfr *Sanning, Sub-
stans, Fenomen* och *Prag-
matism*.

Realkatalog, en systematiskt,
efter skilda vetenskapsgrenar
uppställd bokkatalog.

Realkontrakt, till skillnad
från konsensualkontrakt (se d. o.),
avtal, som blir giltigt först genom
att den ena parten till den andra
överlämnar den sak l. penning-
summa, varom avtalet rör sig. Så-
lunda medför ej avtal om för-
sträckning, lån, inlag och gåva av
lös egendom bindande verkan,
förrän penningarna l. föremålet
överlämnats.

Reallinje, se *Rikets all-
männa läroverk*.

Reallön, se *Nominallön*.

Realpolitik, politik, som tar
sikte på verklighetens mer ome-
delbara krav med undanskjutande
av ideella synpunkter.

Realpåлага, se *Onera*.

Realskepp, se *Regalskepp*.

Realskola, de allmänna läroverk-
kens nederstadium, omfattar sex
ettåriga klasser, bygger på den
lärokurs, som inhämtas i folk-
skolans 3:e klass. Se vid. *Ri-
kets allmänna läroverk*.

Realskoleexamen, avgångs-
examen vid realskola (se d. o.), in-
rättades genom läroverksrefor-
men 1904. R. avlägges även vid
kommunala mellanskolor och vid
vissa privatläroverk, som erhållit
examensrätt; den kan också av-
läggas av privatister. R. omfattar
både skriftlig och muntlig prov-

Slllll **S**na na

Rebus. Lösning: Ett slagsmål (ett slags små l) mellan två smeder i Sigtuna (två s med r i sig; tu [två] "na").

ning. Antalet av dem, som under år 1925 avlade R. utgjorde 3,513, därav 2,154 gossar. R. berättigar till inträde i gymnasietts första ring och till fritagning från prov i modersmålet, tyska, engelska, geografi och biologi vid inträdesprövning till andra ringen. Den ger vid, under vissa villkor rätt till inträde i åtskilliga fackskolor och specialkurser, nämligen tekniskt gymnasium och teknisk elementarskola, handlungymnasium, lantbruksinstitut, skogshögskolans lägre kurs, teekningsläro-kursen vid tekniska skolan i Sthlm, postelevkurs och telegraf-elevkurs samt till vissa befattningar vid kommunikationsverken, tullverket och landsstaten.

Realstatut (lat. *statutum reale*, plur. *statuta realia*), se internationell rätt.

Realvetenskaper, se **Realia**.

Reassura'ns (fr. *réassurance*), återförsäkring (se **Försäkring** sp. 972).

de Réaumur [dø reämy'r], René Antoine, f. 1683. d. 1757, fransk vetenskapsman, uppställde den efter honom benämnda termometerskalan (se **Termometer**), uppfann aduceringsmetoden och experimenterade med porslinstillverkning.

Rebberberga, socken i Kristianst. l., jämte Barkåkra pastorat i Lunds stift. 1,200 inv.

Rebec [røbä'kk] (fr., av arab. *rabab*), medeltida stråkinstrument med vanl. tre strängar, förekommande särskilt i s. Europa.

Rebe'cka, enl. 1 Mos. 24 ff.

syster till Laban, hustru åt Isak och moder till Esau och Jakob.

Rebe'll (fr. *rebelle*, av lat. *rebellis*, upprorisk), upprorsman. — **Rebe'llisk**, upprorisk.

Re'bus (lat., eg. genom saker), bildgäta, gäta, vars lösning består i att finna det l. de ord l. den mening, som uttryckes genom avbildade föremål (vanl. tills. med ord, bokstäver, siffror o. a. tecken).

Rec., se **Recept**.

Recall [rikå'l], se **Revokation**.

Reca'mbioväxel (ital. *ricambio*, av lat. *re-*, åter, och *cambiare*, växla). **re'tu'rväxel**, återväxel, växel, som utställes för indragande av en s. k. nödlidande växel. Utställes växel direkt på en person utan förmedling av tredje man, benämnes förfarandet a drittura. Jfr **Växel**.

Récamier [-je'], Julie (Juliette). f. Bernard, f. 1777, d. 1849, fransk världsdam, vars salong var en samlingsplats för politiska och litterära kretsar under direktoriet och konsulatet samt restaurationen. R. utövade stort inflytande på

Madame Récamier. Detalj av målning av Jacques Louis David. (Louvre.)

flera litterära personligheter, främst Chateaubriand.

Recense'ra (av lat. *recense're*, noggrant pröva), kritiskt granska och bedöma (litteratur, konst etc.). — **Recense'nt** (litteratur-, teater-, musik-)anmälare. — **Recensio'n**, kritisk granskning, anmälan.

Rece'nt (lat. *rece'ntis*), ny, modern; se även **Fossil**.

Rece'ntior (lat., komparativ av *rece'ntis*, ny), i Uppsala, Stockholm och Göteborg benämning på student under hans första år vid universitetet (resp. högskolan). Jfr **Novitie**.

Rece'pt (av lat. *rece'pere*, inta), av legitimerad läkare skriftligt avfattad föreskrift om ett läkemedel sammansättning och sättet för dess intagande. R. börjar vanl. med **Rec.** (förk. av lat. *rece'pere*, tag) och avfattas oftast på latin (farmakopéns latinska benämningar). Jfr **m. d. s.**, **m. f. p.** och **Literatur**. R. skall vara försett med signatur (**S.**, förk. för lat. *signa*, påteckna), föreskrift om huru mycket av medlet, som skall intas. R. avslutas med datum och läkarens namn. Läkemedel, åsatta giftecken, få, med undantag för en del beredningar och de flesta homeopatiska medel, utlämnas från apotek endast mot företeende av R., såvida det ej är fråga om rekvisition från vissa därtill behöriga (ss. fältskärer, fartygsbefälhavare, vetenskapsidkare).

Receptio'n (lat. *receptio*, av *rece'pere*, mottaga), upptagning av ny medlem (recipie'nd) i orden l. högre ordensgrad. — Verb: **recipie'ra**. — **Receptionsstycke**, det konstverk, som en konstnär plägar förete l. överlämna vid upptagandet i en konstakademi. — **Recepti'v**, mottaglig

(för intryck), som har lätt för att lära. — Subst.: **receptivite't**.

Rece'ptor (av lat. *rece'pere*, mottaga), mottagningsorgan. — **Recepto'risk**, verkande som receptor.

Rece'ss (lat. *rece'ssus*, tillbakagång, avsked), under 1400- och 1500-t. benämning på herredags- l. riksdagsbeslut, emedan de plägade sammanfattas i en avskedsskrivelse.

Recessio'nsmoräner (av lat. *rece'dere*, draga sig tillbaka), **års moräner**, låga och smala men ofta långa ändmoräner, som avlagrats under vinterstillestånd i landisens avsmältning. Avståndet mellan två R. växlar i olika trakter från 50 till över 200 m.

Recessi'v (av lat. *rece'ssus*, tillbakadragen), se **Ärftlighetslära**.

Rece'tt (fr. *recette*, av lat. *rece'pere*, mottaga), inkomst av teaterföreställning, konsert e. d., särskilt då den anslagits åt en l. flera av de medverkande.

v. Rechberg und Rothenlöwen [rä'ʒbär̥ ont rä'-], **Bernard**, f. 1806, d. 1899, greve, österrikisk politiker, hade bl. a. som utrikesminister 1859—64 ledningen av österrikes tyska politik under en del av det för den tyska enhetsfrågan avgörande skedet. Tillika ministerpresident 1859—60, inledde han en övergång från absolutismen till moderat konstitutionalism.

Recidi'v (fr. *recidive*, av lat. *recidi'vus*, som återkommer), återfall; uppblående av en sjukdom, vars symptom helt l. delvis gått tillbaka.

Reci'fe, se **Pernambuco 2**.

Recipie'nd, **Recipie'ra**, se **Reception**. — **Recipie'nt**, se **Luftpump**.

Reciprok [-rä'k] (av lat. *rece'*

procus, tillbakagående), ömsesidig. — *Språk*v. Som anger ömsesidighet. I svenskan uttryckes R. betydelse dels genom pronominet *varandra*, dels genom *s*-form av verbet (*kyssas*). — *Mat.* R. värde, detsamma som inverterat värde. — *Reciprocité*'t, ömsesidighet, växelförhållande.

Recitatio'n (fr. *récitation*, av lat. *recitā're*, uppläsa), uppläsning, framsägning. — Verb: *recite'ra*.

Recitati'v (fr. *recitatif*, av lat. *recitā're*, uppläsa), talsång, benämning på den sångform, i vilken huvudvikten lägges på ett naturligt återgivande av språkljuden. R. förekom redan under antiken (jfr *Grekisk musik*) samt upptogs i den katolska kyrkans liturgik men utbildades framför allt i operan samt senare oratoriet m. m. Man skiljer mellan *se'ccorecitati'v*, där den harmoniska strukturen endast lätt markeras, och *acompanjé'rat* R., det senare bl. a. rikare utbildat av Gluck och där efter av Wagner. Jfr *Opera*.

Recite'ra, se *Recitation*.

v. der Re'cke, Ernst, f. 1848, dansk författare, vann en stor scenisk framgång med det romantiska riddardramat *Bertran de Born* (1873) och har skrivit ytterligare en rad versdramer och ofta tonsatta lyriska dikter.

Re'cklinghausen [-ha'o'shen]. 1. Stad i prov. Westfalen, Preussen, 20 km. n.v. om Dortmund. Textil- och metallindustri. 60,000 inv. — 2. Landskommun nära R. 1. Kolgruvor. 55,000 inv.

Re'clam, Philipp, f. 1807, d. 1896, tysk bokförläggare, grundade på 1830-t. i Leipzig ett bokförlag, som sedan 1867 i billiga upplagor utger ett *Universalbibliothek*.

Reclus [rækly'], Élisée, f. 1830, d. 1905, fransk geograf och politisk författare. R. anslöt sig till Pariskommunen 1871 och dömdes till deportation men benådades och var därefter bosatt i Schweiz och senare i Bryssel, där han föreläste i geografi. R:s vetenskapliga huvudverk är *Nouvelle géographie universelle* (19 bd, 1875—94). Under påverkan av Kropotkin utvecklade R. en ideell anarkistisk åskådning i *L'évolution, la révolution et l'idéal anarchique* (1897).

Recorde [re'kkød], Robert, f. 1510, d. 1558, engelsk läkare och matematiker, skrev ett par matematiska läroböcker, i vilka de nu använda plus-, minus- och likhetstecknen först användes.

Rectascensio'n (jfr *Ascensio recta*), se *Astronomiska koordinater*.

Rectilinea'r (av lat. *rectus*, rak), detsamma som *aplanat* (se d. o. och ill. till *Objektiv* sp. 1205—1206).

Re'ctor, lat., styresman; rektor. — R. *magnificus*, titel för universitetsrektor.

Re'ctum, lat., se *Tarm*.

Redaktio'n, Redaktione'll, Redaktri's, Redaktö'r, se *Redigera*.

Redare (mlty. *vêder*, av *vêden*, utrusta), den, som för sjöfart utrustar fartyg. R. svarar, med nedan angivna undantag, med all sin egendom för de förpliktelser han själv l. genom annan ikläder sig med avseende å fartyget. För fordringar, vilka grunda sig på uteblivet, ofullständigt l. felaktigt fullgörande av förbindelser, som R. själv l. fullmäktig för honom ingått, men vilkas fullgörande ålegat befälhavaren i denna egenskap, samt för de förbindelser, befälhavaren i denna egen-

skap (men ej på grund av R:s särskilda fullmakt) ingått, samt för skada, som befälhavaren l. någon av besättningen åstadkommer, svarar R. allenast med fartyg och frakt. Se vid Sjöfördringar och Sjöpant rätt.

Red crag [redd krægg] (eng., röd klippa), röd järnhaltig sand inom Englands pliocen. Bland dess fossil märkas nordiska former, som förebådade den annalkande kvartära nedisningen.

Redd (mlty. *rēde*, möjl. av *rēden*, utrusta), se Hamn sp. 374.

Redemptorister (av lat. *redemptor*, återlösare), se de Li-guori.

Rederi l. **rederibolag** (jfr Redare), förening för idkande av sjöfart. Bolagsmännen svara icke (ss. i handelsbolag) solidariskt för någon R:s gäld, men ansvaret är däremot icke (ss. i aktiebolag) inskränkt till R:s tillgångar. För de förbindelser, för vilka en redare svarar personligen, svara bolagsmännen ock personligen, men endast i förhållande till sin lott i fartyget; för alla övriga rederiförpliktelser häfta de blott med fartyg och frakt. För R. skall utses en h-u-vudredare (se d. o.).

Rederibolag.

[Tab. upptar de största R. inom olika länder, antalet av varje R. ägda maskindrivna fartyg (m) och segelfartyg (s) samt sammanlagda bruttonnaget inom varje grupp. Uppgifterna för Sverige ur Svensk skeppslista 1925 jämte supplement, för Tyskland ur Deutscher Schif-fahrts-Kalender 1927, för Ryssland enl. meddelande från Ryska legationen i Stlm, för övriga länder enl. Lloyd's Register 1925—26.]

Argentina:

Argentinska staten . . . m. 17—63,850

Australiska statsförbundet:

Australlian Commonwealth Shipplug Board . . . m. 31—190,708

Belgien:

Lloyd Royal Belge Société Anonyme . . . m. 49—208,814

Armement Deppe (Cie de Nav. Sud Atlantique Belge; Cie Nationale Belge de Transports Maritimes; Cie Royale Belgo-Argentine; Cie Transatlantique Belge) m. 40—129,712

Brasilien:

Brasilianska staten . . . m. 41—170,871

Lloyd Brasileiro Companhia de Navegação . . . m. 43—93,116
s. 1—2,066

Chile:

Compañia Sud-Americana de Vapores . . . m. 11—41,406

Danmark:

Det forenede Dampskibsselskab . . . m. 113—214,598
s. 3—3,686

A/S. Det Ostasiatiske Kompagni . . . m. 27—132,954

A/S. Dampskibsselskabet "Dannebrog" . . . m. 31—68,434
Dampskibsselskabet "Norden", A/S. . . m. 15—44,187

Dampskibsselskabet Orient m. 8—38,838
Dampskibs A/S. Progress m. 29—33,998

Danzig:

Baltisch-Amerikanische Petroleum Import Ges. m. b. H. . . m. 6—50,638

Finland:

Finska Ångfartygs a. b. m. 31—36,541
Erikson, Gustaf . . . m. 1—1,028
s. 13—24,815

Frankrike:

Compagnie Générale Transatlantique . . . m. 100—523,006

Société des Services Contractuels des Messageries Maritimes m. 39—330,436

Compagnie Française de Chargeurs Réunis . . . m. 48—327,697

Société Générale de Transports Maritimes à Vapeur (jämte Compagnie de Nav. France-Amérique) . . . m. 26—124,210

Transports Maritimes et Marines Marchande (Franska staten) . . . m. 54—109,245
s. 3—4,804

Compagnie des Messageries Maritimes . . . m. 16—99,290

Société Générale d'Armement (Belot, G.) . . . m. 4—12,466
s. 29—65,808

Grekland:

Lykiardopulo, N. D. . . m. 7—32,155

Italien:

Navigazione Generale Italiana (Navigazione Riunite Florio-Rubattino e Lloyd Italiano) . . . m. 34—235,999
s. 1—2,553

Ltd; Neptune Steam Nav. Co., Ltd; Norfolk and North American Steam Shipping Co., Ltd; Prince Line, Ltd; Rio Cape Line, Ltd; Warren Line, Ltd) m. 132—698,345	Peninsular & Oriental Steam Navigation Co. (P. and O.) m. 67—600,437	Cunard Steam Ship Co., Ltd m. 33—444,541	White Star Line ..... m. 24—427,536	Ocean S. S. Co., Ltd ..... m. 57—414,495	Anglo-Saxon Petroleum Co., Ltd m. 84—375,549	s. 3— 553	Hall Line, Ltd ..... m. 63—371,047	Royal Mail Steam Packet Co. m. 46—370,064	British Tanker Co., Ltd m. 63—369,824	The Union Castle Mail Steamship Co., Ltd ..... m. 42—346,941	Amiralitetet ..... m. 201—324,769	s. 3— 1,297	Liverpool, Brazil and River Plate Steam Nav. Co., Ltd ... m. 46—304,083	s. 2— 558	The Eagle Oil Transport Co., Ltd m. 36—292,187	Clan Line ..... m. 51—276,105	Union Steam Ship Co. of New Zealand, Ltd ..... m. 75—267,942	Leyland F. & Co., Ltd ... m. 39—263,977	Charente S. S. Co., Ltd m. 50—252,544	China Mutual Steam Nav. Co., Ltd m. 30—238,515	Commonwealth & Dominion Line, Ltd ..... m. 27—209,777	Federal Steam Nav. Co., Ltd m. 23—208,737	Hain Steamship Co., Ltd m. 43—200,147	Pacific Steam Navigation Co. m. 35—182,288	s. 1— 3,166	City Line, Ltd ..... m. 25—183,867	Anchor—Brocklebank Line m. 27—182,298	Ellerman's Wilson Line, Ltd m. 67—177,096	The China Navigation Co., Ltd m. 79—161,629	New Zealand Shipping Co., Ltd m. 20—160,304	Anchor Line (Henderson Bros.), Ltd m. 16—142,069
Sverige:																															
Rederi a. b. Transatlantic	m. 29—122,610	Trafik a. b. Grängesberg—Oxelösund	m. 25—114,519	Stockholms Rederi a. b. Svea	m. 91—88,913	Angfartygs a. b. Tirfing	m. 16—80,209	Rederi a. b. "Svenska Lloyd"	m. 40—71,562	Rederi a. b. Nordstjernen (Johnson-Ilhjen)	m. 14—60,718	A. B. Svenska ostaslatiska komp.	m. 11—56,852																		

Rederi a. b. Sverige—Nordamerika	m. 5—45,705	A. B. Svenska Amerika-Mexikollinjen	m. 5—21,578	Trafik a. b. Millären—Hjelmaren	m. 43—6,640	Vaxholms nya ångf. a. b. m.	38—6,539	Angfartygs a. b. Göta Kanal	m. 19—1,111
Turkiet:									
Administration de Nav. à Vap. Turque	m. 43—52,374	Tyskland:							
Hamburg—Amerika Linie (Hamburg—Amerikanische Paketfahrt Aktien-Gesellschaft)	jämte	Deutsche Levante-Linie	m. 73—385,491	Norddeutscher Lloyd	m. 43—348,285	Deutsch—Australische und Kosmos Dampfschiffahrtsgesellschaft	m. 33—183,119	Deutsche Dampfschiffahrts-Ges. "Hansa"	m. 32—179,353
Hamburg—Südamerikanische Dampfschiffahrtsgesellschaft	m. 16—150,328	Roland Linie	m. 53—141,574	A. G. Hugo Stinnes für Seeschiffahrt und Überseehandel	m. 28—140,349				

Redfield [re'ddfild], William, f. 1789, d. 1857, nordamerikansk meteorolog och oceanograf. R:s viktigaste arbeten avhandla stormarna vid de norra kontinenternas östkuster, ebb och flod samt havsströmmarna.

Redgarn, ett slags glansigt, strävt kamgarn av engelsk ull.

Redigera [-sje'ra] (fr. *rédigera*, av lat. *redigere*, sammanföra), leda utgivningen av en författares arbeten, en periodisk skrift l. ett verk av flera författare; utarbeta, ge lämplig form för publicering. — **Redaktör** (fem. *redaktöris*), person, som redigerar; i tidning o. d. titel för chef l. avdelningschef (oegentligt även för andra medarbetare). — **Redaktör'n**, sammanfattande benämning på dem, som gemensamt leda redigering; lokal för denna verksamhet. — **Redaktion**e'll, som rör l. utgår från redaktionen.

Redikyl [-ky'l] (fr. *reticule*, av lat. *reticulum*, litet nät), arbetsväska för damer, sypåse.

Redingote [rədängå'tt] (fr., av eng. *riding coat*, ridrock), tvåradig livrock, detsamma som *bonjour*, vanl. av svart cheviot med sidenslag. R. har trängts tillbaka av jaquetten men anses ännu, särskilt i diplomatiska kretsar, som det mest distingerade förmiddagsplagget.

Rediskonte'ra (av lat. *re-*, åter), se *Diskont* sp. 364.

Rediv'vus (fem. - *v'v a*), lat., återuppstånden.

Redmond [re'ddmønd], *John*, f. 1851, d. 1918, irländsk politiker. Led. av underhuset 1881, blev R. 1891 ledare för parnelliterna och lyckades 1900 sammanföra de olika nationalistgrupperna till ett enda parti med mål att skapa ett oberoende irländskt parlament. Han samverkade med de engelska liberalerna och stödde Asquiths homerule-bill 1912. Då han emellertid motsatte sig Irlands fullständiga skilsmässa från England och vid världskrigets utbrott stödde den engelska rekryteringskampanjen på Irland, stötte han bort de radikala nationalisterna, sinnfeinarna, som snart helt togo ledningen. Förgäves sökte R. rädda sitt inflytande genom skarp opposition mot engelsmännens tilltagande tvångsregim på Irland. Skicklig talare och parlamentarisk taktiker, var R. en mästare i obstruktionstaktiken.

Redon [rədə'ŷ], *Odilon*, f. 1842, d. 1916, fransk målare och grafiker. R:s tidigaste produktion, främst en rad litografiska sviter, visar nära släktskap med den litterära symbolismen. Omkr. 1900 övergick han till att måla raffinerade, färglysande pasteller med blomstermotiv.

Redondillas [-di'lljas] (sp., av *redondo*, rund), den spanska litteraturens klassiska versform, fyr-

radiga strofer med sex- l. åttastaviga trokaiska versrader.

Red River [redd ri'vvä], eng., "röda floden". l. R. of the South, den sydligaste av Mississippis stora högerbifloder, upprinner på Llano estacado i Texas, bildar gräns mellan denna stat och Oklahoma samt genomflyter Arkansas och Louisiana. Genom uppmuddring segelbar ung. halva loppet. C:a 1,900 km. 250,000 kvkm:s flodområde. — 2. R. of the North, flod, bildande gräns mellan Minnesota och Nord-Dakota i För. Stat. Utmynnar i Winnipegsjön i Kanada (jfr *Nelson* sp. 733). 1,200 km.

Redskapsprovning, se *Maskin- och redskapsprovning*.

Redslared, socken i Älvsb. l., jämte Svenljunga, Örsås, Revesjö och Ullasjö pastorat i Göteborgs stift. 395 inv.

Reduce'ra (av lat. *reducere*, draga tillbaka), minska, förkorta, nedbringa.

Reduce'ring (jfr *Reducera*), en vid framställning av stampar för prägling av medaljer, mynt o. d. samt inom guldsmedskonsten för återgivande av ett i modell utfört mönster använd metod, med vilken man åstadkommer en, oftast förminskad, kopia av en modell. Vid R. användes en *reduceringsmaskin*, i vilken modellen (av järn e. d.) och kopian (i ohärdat stål) erhålla mot varandra svarande rörelser. Mot modellen tryckes ändan av den längre armen av en tvåarmad hävstång, vars kortare arm på ändan är försedd med en stålspets, som i stålämnet skär fördjupningar och upphöjningar, svarande mot modellens. Stålkopians storlek bestäms genom

avpassande av hävstångsarmarnas längder.

Reduceringsmaskin, se Reducering.

Reductio in absurdum (lat., återförande till orimlighet), indirekt vederläggning av ett påstående genom att draga en påtagligt falsk slutsats ur detta.

Redukta's, se Enzym sp. 1106.

Reduktio'n (jfr Reducera), indragning; minskning, avkortning. Ss. *historisk* term återkallelse till kronan av genom förläningar, förpantningar m. m. avsöndrade gods, räntor l. rättigheter till dylika. Med "reduktionen" avses särskilt den av Karl XI företagna gods- och ränteindragningen. Termen R. användes i Sverige först på 1600-t., men R. har en äldre motsvarighet i de räfster, som företogs av Magnus Eriksson (omkr. 1350), drottning Margareta (1396) och Karl Knutsson (1453—54). Dessa drabbade skatte- och kronogods, som kommit under andligt l. världsligt frälse. Av revolutionerande omfattning var Gustav Vasas kyrkoreduktion. Enl. Västerås recess 1527 skulle kronans inkomster förbättras genom biskoparnas, domkyrkornas, klostrens och kanikernas överflödiga tillgångar, och skulle adeln återfå alla gods, som sedan Karl Knutssons räfst skänkts, sålts l. pantsatts till kyrkan. 1539 indrogos dessutom $\frac{2}{3}$ av tionden till kronan (härefter "kronotionde"). På 1540-t. lade staten hand på sockenkyrkornas och sockenprästernas hemman, och även kyrkans lösa egendom (kloekor, silver, dräkter m. m.) togs i stor utsträckning i beslag. Summan av från kyrkan indragna hemman har beräknats till omkr. 14,000. Till adeln åter-

bördades omkr. 2,000 hemman. Även under Gustav Vasas söner förekommo R., i det att Erik XIV och Johan III indrogo en del av de gustavianska arvegodsen från "arv och eget" till kronan. 1604 genömdrev Karl IX, att gods och räntor hädanefter ej finge bortskänkas till evärdlig egendom; vid regentskifte hade läntagare att söka bekräftelse på sin förläning (dessa kallades sedan Norrköpings beslutsgods). Vid 1600-t:s mitt framträdde krav på R. av de avsöndrade godsen och räntorna, varvid som rättsgrund bl. a. åberopades landslagens bestämmelse, att konung ej äger minska sitt rikets inkomster för sin efterträdare. På kröningsriksdagen 1650 framburos kraftiga reduktionsyrkanden av de tre ofrälse stånden, men de avvissades av drottning Kristina. Under Karl X Gustav upptogs frågan av regeringen själv, vilken på riksdagen 1655 framlade förslag till partiell R., närmast i form av en bevillning av adeln, vilket denna även biföll. Enl. beslutet skulle dels alla gods, vilka givits som evärdlig donation, förvandlas till Norrköpings beslutsgods, vid. alla s. k. exspektansgods (se Avväntningsgods) upphävas samt alla gods på s. k. omistande l. förbjudna orter (se d. o.) återgå till kronan l. igenlösas. Dessutom skulle $\frac{1}{4}$ av övriga doneerade gods indras (därav namnet fjärdepartsräfsten om hela 1655 års R.). R. skulle ej sträcka sig längre tillbaka än till Gustav II Adolfs död. För R:s genomförande tillsattes ett reduktionskollegium med H. Fleming som chef. Till följd av krigens avstannade R. efter några år. Under Karl XI:s förmyndarregering återupptogs arbetet men avmatta-

des snart, och först sedan Karl XI blivit myndig 1672, fick det större fart. Ännu var dock ej 1655 års R. genomförd, då på riksdagen 1680 de ofrälse stånden som svar på Karl XI:s begäran om beviljning framburo yrkanden på ytterligare återkallelser. Trots högadelns starka motstånd genomdrevs ett beslut, enl. vilket till kronan skulle återgå alla grev- och friherrskap, alla kungsgårdar samt alla Norrköpings beslutsgods, som gävo över 600 dal. smt i årlig ränta. 1682 utvidgades R. ytterligare, i det att konungen av riksdagen tillerkändes rätt att återta alla förläningar. Slutligen beslöt riksdagen 1686 ang. gods och räntor, som försålts l. förpantats: om t. ex. en person under den tid, han haft ett gods, åtnjutit större avkastning än vad som beräknats vid bestämmandet av köpesumman (d. v. s. mer än $4\frac{1}{2}$ % av denna), skulle överskottet anses ss. "oköpt" och återbäras till kronan. För R:s genomförande tillsattes 1680 en *reduktionskommission* och en *likvidatio'nskommission*, vilken senare uträknade ersättningsbelopp och handhade R. av pantegods. En 1685 tillsatt *eksekutio'nskommission* övervakade genomförandet men sysslade liksom likvidationskommissionen främst med den samtidigt med R. (av Stora kommissionen) bedrivna förmyndarräfsten (jfr Karl sp. 576). Ingen preskriptionstid tillämpades vid R. och R. drabbade icke blott det gamla svenska riket utan även de utländska provinserna. Inalles anses R. ha inbragt 1,950,000 dal. smt i årlig ränta, därav 700,000 i egentliga Sverige och Finland. R:s verkningar voro synnerligen vittgående: dels ekonomiskt, i det

den tillförde kronan en betydligt ökad årsinkomst och möjliggjorde en ordnad statshushållning (som var en förutsättning för genomförandet av Karl XI:s indelningsverk), dels socialt, i det den knäckte jordägaradelns makt och förvandlade adeln till en ämbetsadel samt stärkte det självägande bondeståndet, dels politiskt, i det den genom adelsväldets krossande borttog hindren för en oinskränkt konungamakt men även genom det missnöje, den väckte särskilt bland adeln i Livland (se d. o.), undergrävde det svenska stormaktsväldet. Otivivelaktigt var R. till en viss grad av behovet påkallad, men den drevs vida längre än vad som överensstämde med billighet och politisk framsynthet. Vid krigsutbrottet 1700 inställdes l. hindrades R:s fortsatta genomförande. — *Fys.* Omräkning av en storhet i ett visst normalmått l. till ett visst normaltillstånd (t. ex. ett galvanometerutslag i mm. till ampère, barometerstånd till havsytans nivå). Det tal, med vilket man multiplicerar för omräkning till andra enheter, kallas *reduktionsfaktor*. — *Kem.* Borttagande av syre, tillförande av väte l. överförande av en förening till en lägre oxidationsgrad (motsats: *oxidatio'n*). Ämnen, som åstadkomma R., kallas *reduktionsmedel*. Det viktigaste av dessa är väte, särskilt i det ögonblick, då det bildas, *in statu nascenti*. Ämnen, som lätt avgiva väte, l. kemiska reaktioner, vid vilka väte bildas, kunna därför användas för R. Andra vanliga reduktionsmedel äro kol, koloxid och aluminiumpulver. R. kan även åstadkommas på elektrolytisk väg. — *Matem.* Omformning av ett uttryck till enklaste möjliga form l. till en

viss normalform. — *Metall*. Den för metallurgin grundläggande reaktionen. — De ädla metallernas oxider kunna reduceras genom enbar upphettning; de ödla metallernas fordra ett reduktionsmedel, vars reaktionsbenägenhet till syre är större än metallens. Ordnas de vanligaste metallerna efter sin oxidationsbenägenhet, erhålles följande syreserier: magnesium, aluminium, mangan, krom, zink, järn, nickel, tenn, bly, koppar, kvicksilver, platina, silver, guld. En föregående metall i denna serie kan användas som reduktionsmedel för den efterföljandes oxid. — I praktiken är man av tekniska och ekonomiska skäl hänvisad till några få reduktionsmedel, främst kol, koloxid, väte och aluminium. Vanl. användas de två första, av vilka kol är starkast reducerande. Vätgas användes sällan, vanl. i vattengas (jfr *N i e k e l* sp. 803). Aluminium användes för framställning av en del svårreducerade och svårsmälta metaller, varvid dessa bli kolfria (aluminotermiska processer). — För att R. skall komma till stånd, fordras en viss temperatur samt tillförsel av värme. Den erforderliga värmemängden kan erhållas genom förbränning av kol (t. ex. i blästermasugnen) l. genom elektrisk energi (t. ex. i elektrisk masugn). Vid de aluminotermiska processerna kräves intet extra värme, enär värmeutvecklingen vid själva R. är betydande. — Reduktionsprocesserna kunna vara *brännprocesser*, då ingen smältning sker och metallen erhålles i finfördelad form (sällsynt, jfr *N i c k e l*, *J ä r n s v a m p*); *smältprocesser*, då smält metall och smält slagg erhålles, vilka lätt kunna skiljas åt (vanligast. kontinjer-

liga processer) och destillationsprocesser, då metallen i gasform avlägsnas från chargen och sedan kondenseras (se *Zink*).

Reduktionscirkel, *reduktionspassare*, *passare*, vars ben äro förlängda på andra sidan om sin föreningspunkt och även där försedda med spetsar. R. användes för överförande av mått från en skala till en annan.

Reduktionsdelning, se *Cell* sp. 1126 f.

Reduktionspotential, måttet på ett reduktionsmedels förmåga att reducera. R. fastställes vanl. genom mätning av elektromotoriska kraften hos ett galvaniskt element, innehållande reduktionsmedlet och sammansatt enl. schemat: negativ pol, reduktionsmedel, indifferent elektrolyt, oxidationsmedel, positiv pol.

Reduplikatio'n (av lat. *reduPLICATIO*, fördubbling), upprepning, helt l. delvis, av ett ord l. en stavelse l. ett föregripande (i full l. stympad l. varierad form) av ett ords första stavelse. Urspr. har R. uttryckt faktisk upprepning l. förhöjd intensitet; så alljämt i ljudhärmande ord och uttryck (*pippi, vorvor*) och i interjektioner o. d. (*så så, jaja*). Ett fast böjningselement har R. i de indoeuropeiska språken blivit inom verbet, t. ex. lat. *pe'puli*, perf. av *pe'llere*, driva, got. *gaigröt* (ai uttalas ä), grät. Jfr *Verb*.

Redu'tt (fr. *redoute*, av lat. *redu'ctus*, ställe, dit man drar sig tillbaka, av *redu'cere*, dra tillbaka), äldre benämning på mindre, helt slutna befästning.

Red-wood [redd oo'dd] (eng. röd ved), se *Sequoia* och ill. till *Kalifornien*.

Redvägs härad och tingslag i Kinds och Redvägs domsaga. Älvsb. l. omfattar socknarna

Strängsered, Gullered, Hössna, Brunn, Vist, Timmele, Böne, Knätte, Liared, Kölingared (länsdel av), Fivlered, Dalum, Blidsberg, Humla, Kölaby, Solberga, N. Åsarp och Smula.

Redvägs kontrakt i Skara stift omfattar pastoraten Böne, Knätte, Liared, Fivlered och Kölingared; Bottnaryd, Mulseryd, Angerdshestra och Bjurbäck; Sandhem, Härja, Utvängstorp och Nykyrka; Habo och Gustav Adolf; N. Åsarp, Smula, Kölaby och Solberga; Ulricehamn, Timmele, Brunn och Vist; Stengårdshult, N. Unnaryd, Öreryd, N. Hestra och Valdshult; Blidsberg, Dalum och Humla; Hössna, Gullered och Strängsered.

Reed [rid]. 1. Sir Edward James R., f. 1830, d. 1906, engelsk mariningenjör, konstruktionschef i brittiska marinen, införde bl. a. dubbelbotten, hel pansargörel i vattenlinjen å krigsfartyg m. m. — 2. Walter R., f. 1851, d. 1902, nordamerikansk militärläkare (major). Som chef för en kommission med uppgift att på Kuba studera gula febern visade han (1900—01), att denna överföres genom styng av en mygga. Härigenom möjliggjordes en mycket framgångsrik kamp mot gula febern (jfr Gorgas).

Reeffekt (av lat. *re-*, åter), se **Reaktiv effekt**.

Ree'll (fr. *réel*, av lat. *res*, sak), verklig, faktisk. Jfr **Form sp.** 335 och **Rejäl**. — **Reella tal**, positiva och negativa tal jämte noll (motsats: **komplextal**). — **Reell bild**, se **Lins sp.** 584.

Reenstierna [re'n-]. 1. Abraham Momma R., d. 1690, och hans yngre broder Jakob Momma R., d. 1678, adlade R. 1669, drevo jämte den äldste brodern

Willem (se **Momma**) betydande industrier och rederier samt grundade bruk vid nyupptäckta malmfyndigheter i övre Norrland. Deras verk störtade samman på grund av en ekonomisk kris på 1670-t. — 2. John R., f. 1882, läkare och bakteriolog, titulärprofessor 1924, har bl. a. framställt ett antigonokockserum och ett spec. i tropiska länder mycket uppmärksammat serum mot mjuk schanker samt utfört värdefulla undersökningar rör. spetälska.

Refekto'rium (av lat. *refu-cere*, vederkvicka), matsalen i ett kloster (jfr d. o.).

Refera't, se **Referera**.

Referendum (lat., det som hör hänskjutas), statsrättslig term för allmän folkomröstning (se d. o.).

Referensbibliotek, **Referenser**, **Referent**, se **Referera**.

Referera (fr. *référer*, av lat. *referre*, återbära), hänvisa (till), åberopa sig (på); redogöra för, återge. — **Refera't**, redogörelse (för), återgivande (av). — **Referensbibliotek**, samling uppslagsböcker och översiktsarbeten, vilka man ofta behöver aulita. — **Referenser**, personer, till vilka hänvisas för upplysningar (rör. en platssökande, en firma etc.); rekommendationer. — **Referent**, person med uppgift att referera.

Refla. *Mil.* En skrävformigt löpande ränna i ett eldrörs lopp, avsedd att ge projektilen erforderlig rotation (jfr **Projektil**). Antalet R. är beroende av kaliberstorlek m. m. Graden av R:s vridning avpassas så, att projektilen, då den lämnar mynningen, innehar en viss utgångsrotationshastighet för att i hela sin bana bibehålla sin stabilitet med spetsen framåt. —

Geol. Refflor, parallella l., mera sällan, korsande repor i fast berggrund, utförda av glaciär- l. landis med hjälp av stenar i isens bottenkikt. R., som ange isens rörelseriktning, uppträda ofta massvis på rundhällarnas stötsidor.

Reflekte'ra (av lat. *refle'ctere*, böja tillbaka), återkasta, -spegla; överväga, fundera. — *Fil.* Reflekte'rad säges en åsikt vara, som grundar sig på kritiskt övervägande, i motsats till en naiv, från vanligt medvetande hämtad mening, t. ex. angående yttervärldens realitet.

Reflektor (jfr Reflekte'ra). *Astr.* R., spegelteleskop, kikare (se d. o.), antingen enbart sammansatt av reflekterande ytor l. med en spegel till objektiv och linser till okular. Den första mera brukbara typen uppfanns av Newton (1671). R. användes tidigare mycket, emedan speglande ytor äro akromatiska, och åtskilliga "jättteleskop" (bl. a. Herschels och Ross') konstruerades. Metalspeglarna voro dock föga hållbara, och när man lärde sig akromatisera linser, övergick man till refraktorer (se d. o.). På senare tider byggas emellertid R. med speglar av försilvrat glas, som lätt kunna omförsilvras; de användas i regel, då största ljusstyrka är önskvärd, t. ex. för ljussvaga nebulosor, och kunna ge bilder av högsta kvalitet. Nutidens största R. är det s. k. Hookerteleskopet i Mount Wilson-observatoriet, vilket har en öppning av 258 cm. och en brännvidd av nära 13 m. Se ill. till *Astronomiska instrument.* — *Fys.* Anordning för återkastande av ljus, diffust l. med spegling (riktat). I senare fallet användas prismor l. speglar.

Dessa göras ofta ellipsoidiska, då ljuskällans strålar från den ena brännpunkten samlas i den andra. l. paraboliska. då ett parallellt ljusknippe erhålles. I den senare formen användas de för strålkastare, i båda för spegelbågglampor till projektionsapparater.

Refle'xer (jfr Reflekte'ra), återsken, återspeglning; återverkningar. — *Fysiol.* Övergång av retningar från inåttledande nervbanor genom centrala nervsystemet på utåt ledande jämte härigenom åstadkomna effekter (jfr Nervsystem sp. 752 f.). Någon skarp gräns finnes knappast mellan R. och genom viljan utlösta rörelser (viljerörelser). R. kunna bestå i rörelser, reflexrörelser (ss. blinkning, pupillsammandragning), avsöndring från körtlar (ss. tår- l. spottflöde) l. ock hämning (t. ex. upplåvt magsaftflöde vid motvilja mot maten). De kunna ha växlande uppgift, ss. skydd (blinkning), kroppsställningens intagande och bibehållande (R. från leder och muskler), frandrivande av föda (sväljningen framkallar en serie R., s. k. kedjereflex), lokomotion (gång, löpning). En del R. ha stort värde för diagnos av sjukdomar, ss. pupilla'rreflexen (pupillens sammandragning vid belysning) för bedömandet av sjukliga processer i centrala nervsystemet; knäreflexen (ryckande rörelse av underbenet vid lätt slag mot senan strax nedan knäskålen) och andra senreflexer samt hudreflexer (ss. böjning l. sträckning av stortån vid lätt strykning av fotsulan) kunna vid bortfall l. stegring ge upplysning om sjukliga processer i banorna för ifrågasvarande R. — Reflexgroda, groda med bortklippt huvud. Ge-

nom bortfall av stora hjärnans komplicerande inflytande kunna rena reflexrörelser (ss. hopprörelser vid knipning av bakbenen m. fl.) lätt visas. Efter förstöring av ryggmärgen erhållas ej R. — **Reflexkramp**, vanl. vid överkänslighet i nervsystemet l. vid stark sensibel retning på reflexväg framkallad kramp.

Reflexio'n (jfr **Reflektera**). *Psyk.* 1. Uppmärksamhetens återförande från kunskapsföremålen till den psykiska verksamheten själv. — 2. Eftertanke, medvetet överläggande. — *Fys.* Återkastning av en vågrörelse (ljus, ljud) från en yta, som skiljer två olika media. Är ytan ojämn, reflekteras vågrörelsen diffust, åt alla håll; är den glatt, blir R. regelbunden och ligga den infallande och reflekterade strålen samt ytans normal i samma plan, i fallplanet. Den reflekterade strålens intensitet är mindre än den infallandes; förhållandet mellan dem kallas **reflexionsförmåga** l. **albedo** (se d. o.). Se även **Metallreflexion**, **Reststrålar** och **Spegel**. — **Totalexreflexion**, se **Ljusbrytning**.

Reflexionsinstrument, för astronomiska iakttagelser avsedda instrument utan fast uppställning. Se **Prisma**, **cirkel** och **Sextant**.

Reflexiv (av lat. *refle'ctere*, böja tillbaka), tillbakasyftande. Jfr **Pronomen**.

Reflexrörelse, se **Reflexer**.

Refo'rm (fr. *réforme*, av lat. *re-*, åter, och *forma're*, bilda), omdaning, förändring (till det bättre), förbättring. Om religiöst-kyrkliga förhållanden användes vanl. ordet **reformatio'n**. — Verb: **reformera**. — Adj.:

reformato'risk. — **Reformato'r**, omdanare, (sambälls-, religions-)förbättrare.

Reformatio'nen (jfr **Reform**), 1500-t:s stora religiösa nydaningsrörelse inom den västerländska kristenheten. Mot medeltidskyrkans system hade redan tidigare vissa personer uppträtt, de s. k. "R:s förelöpare", framför allt Wycliffe och Hus. Men dessa hade ännu icke haft någon segerrik positiv tanke att samla reformkraven kring. Än mer gäller detta om 1300- och 1400-t:s av påveschismen och andra orsaker framkallade arbete för en "R. av kyrkan till huvud och lemmar", vilket ledde till de s. k. reformatoriska kyrkomötena (Pisa-, Konstanz- och Basalkoncilierna, se dessa ord). På detta sätt förbereddes dock sinnena för en R. Av betydelse var härvid även humanismen genom den förnyade kritiken av de kyrkliga missförhållandena samt intresset för de bibliska skrifternas grundspråk. R:s egentlige banbrytare var Luther (se denne), vilken med sin till Paulus anknytande förkunnelse om tron (sedermera kallad "R:s materialprincip") uttalade det förlösande ordet: frälsningen vinnas icke genom gärningar l. magiskt verksamma sakrament utan genom den personliga förtröstan på Guds nåd, uppenbar i Kristus. Den enskildes, även "lekmannens", gudsförhållande återfick härmed den omedelbart personliga karaktären: kyrka och prästerskap intogo ej längre en sådan förmedlande ställning som förut. Det stora nådemedlet var bibelordet ("R:s formalprincip"). Gudstjänsten omgestaltades: mässoffer och helgonäkallan försvunno, och predikan samt psalmsång på modersmålet infördes. Med den person-

liga tron följde också ett frigörande av hela det borgerliga livet, vilket ej längre räknades ss. något lägre utan ss. en verklig gudstjänst (den lutherska kallelsetanken). Från Luthers R. utgingo de avgörande inflytelserna såväl till Zwingli (se d. o.) som till Calvin (se d. o.), vilka jämte Luther äro R:s centralgestalter. Men de nya tankarna genomgingo hos dem en egenartad omformning: mera humanistiskt förståndsmässig (Zwingli) l. mera viljebetonat energisk (Calvin). Särskilt stor blev skillnaden mellan Luther och de schweiziska reformatörerna på kultens och författningens område: medan Luther i evangelisk frihet behöll en hel del gamla former för gudstjänsten (huvuddelar av mässan, altare, dräkter m. m.), utrensade Zwingli och Calvin allt katolskt och sökte så vitt möjligt återgå till den urkristna tidens förhållanden. Och medan den lutherska kyrkan i Tyskland genom förhållandenas makt kom i starkt beroende av territoriernas furstar, fordrade spec. Calvin självständighet för den kyrkliga styrelsen och t. o. m. i viss mån dennas herravälde även på det borgerliga området samt gjorde lekmännen mera direkt medansvariga i det kyrkliga arbetet (jfr Presbyter 2). Jämte dessa tre huvudtyper för R. uppträdde även mera radikala riktningar och personligheter, bland vilka särskilt är att nämna den stora döparrörelsen (se A n a b a p t i s t e r). — *Historia*. Redan före riksdagen i Worms 1521 (se L u t h e r sp. 901) hade Luthers tankar vunnit mycket snabb spridning ej blott i Tyskland utan även i andra länder (Frankrike, Schweiz, Nederländerna, England, Danmark och

snart även den övriga Norden, Polen, österrike, Ungern). R:s avgörande historia utspelas emellertid till en början på tysk (och schweizisk) mark. Åren 1524—25 medförde en kris, i det att Luther då dels bröt med Erasmus, dels också genom bondeupproret (för vilket han fick skulden) och dess kuvande (till vilket han slutligen uppmanade herrarna) miste en del av sin popularitet, varefter R. mer än förut tvangs att söka stöd hos furstarna. På riksdagen i Speier 1526 vunno de evangeliska, tack vare det spända utrikespolitiska läget en icke ringa framgång: tills ett allmänt kyrkomöte avgjort religionsfrågan, skulle betr. Wormsediktets utförande varje stånd få förhålla sig så, som det trodde sig kunna försvara inför Gud och kejsaren — vilket av de evangeliska tolkades så, att en redan påbörjad R. obehindrat kunde fullföljas. Även i Schweiz, där Zwingli nu framträdde ss. högste ledare, utbreddes sig R. med kraft. I Tyskland blevo åren från 1529 kritiska. Då kejsarens ställning blivit starkare, genomdrevo näml. de katolska ständerna på en ny riksdag i Speier 1529 en hel del för R. hinderliga beslut. Mot detta inlade de evangeliska sin protest (jfr P r o t e s t a n t e r). I detta läge ivrade Filip av Hessen för ett enande av Luthers och Zwiuglis anhängare, vilka spec. i nattvardsfrågan kommit att gå starkt isär; ett religionssamtal mellan de båda reformatörerna kom till stånd i Marburg 1529, men full enighet stod icke att vinna, och de båda reformrörelserna gingo snart helt åtskils. Vid riksdagen i Augsburg 1530 ämnade kejsaren framtvinga ett avgörande. Till sitt för svar framlämnade de evangeliska ständerna en väsentligen av Me-

lankton redigerad bekännelse på latin och tyska, den sedermera s. k. *Confessio augustana* l. *Augsburgska bekännelsen*, vilken i hovsamma ordalag preciserade de lutherska lärosatserna samt underströk, att den nya förkunnelsen icke var något avfall från kristendomen utan kyrkans ursprungliga lära. Som svar på en katolsk motskrift skrev Melankton ytterligare en försvarsskrift, *Augsburgska bekännelsens apologi*, vilken dock ej fick uppläsas. Riksdagsbeslutet blev också mycket hotande: efter viss angiven tid skulle Wormsediktet konsekvent genomföras. Inför denna situation sammanslöto sig 1531 de lutherska ständerna på ett möte i Schmalkalden till ett defensivförbund, det s. k. *Schmalkaldiska förbundet*. Genom Zwinglis död s. å. drevos vissa förut åt Schweiz tenderande sydtyska städer över på luthersk sida, och då de politiska svårigheterna även i övrigt växte, beviljade Karl V genom fördraget i Nürnberg 1532 "Augustanas" bekännare trosfrihet, tills det begärda kyrkomötet sammankallats av påven. Under den följande tiden sökte kejsaren uppnå enighet med protestanterna genom religions-samtal, varvid han understöddes av kardinal Contarini och möttes med sympati av Melankton. Under tiden befästes och utbreddes R. Till ett 1537 bebådadt kyrkomöte sammanskrev Luther en bekännelse, som preciserade i vilka avseenden de evangeliska icke kunde göra några eftergifter. Den undertecknades s. å. av ett flertal teologer på ett möte i Schmalkalden och fick därav namnet *Schmalkaldiska artiklarna*. Kyrkomötet inhiiberades emellertid tillsvidare.

Då det slutligen utlystes till Trident 1545, vägrade protestanterna, övertygade om dess partiskhet, att komma. Karl V, som genom freden i Crépy 1544 fått fria händer, förklarade då deras ledare i riksakt, varpå 1546 det s. k. *Schmalkaldiska kriget* utbröt. Sedan den protestantiske hertig Moritz av Sachsen slutit sig till kejsaren, fick denne överhand, främst genom segern vid Mühlberg över Johan Fredrik av Sachsen (1547). Till dess kyrkomötet fattat sina beslut, sökte nu kejsaren på egen hand ordna de kyrkliga förhållandena i Tyskland genom det s. k. *Augsburginterim* (1547), vilket medgav prästernas äktenskap och kalkens utdelande åt lekmännen men eljest i allt väsentligt var katolskt. (En på uppdrag av Moritz verkställd, för Sachsen avsedd bearbetning härav var det s. k. *Leipziginterim*; se *Adiaphora*.) Genom Moritz' förädiska angrepp på kejsaren framtvangs Passaufördraget 1552, enl. vilket religionsfrågan skulle upptas till ny behandling på följande riksdag. Därpå avslöts på riksdagen i Augsburg 1555 den *Augsburgska religionsfreden*. Enl. denna skulle anhängarna av Augsburgska bekännelsen (alltså ej kalvinister l. sekterister) åtnjuta samma politiska rättigheter som de katolska. Undersåtarna voro i allm. förpliktade till samma religion som överheten (jfr *Cujus regio, ejus religio*). Dock skulle biskopar etc. vid övergång till den evangeliska läran förlora sina ämbeten och sin världsliga makt och deras områden alltså förbli katolska (det s. k. "andliga förbehållet", vilket aldrig erkändes av protestanterna). Å andra sidan genomdrev de evangeliska, att missnöjda under-

såtar kunde få utvandra. Med denna fred avslutas R:s grundläggande politiska historia i Tyskland. Ur inomkyrklig synpunkt slutar reformationstidevarvet därstädes med Konkordieformeln och Konkordiebokens antagande 1580, varefter ortodoxins epok vidtar. — Vid R. i *Sverige* var Olaus Petri centralgestalten på det religiösa området, medan på det kyrkopolitiska Laurentius Andreae blev Gustav Vasas främste medhjälpare. Egenartad för den svenska R. var den försiktighet, med vilken den i lärohänseende (ej minst av hänsyn till allmogen) genomfördes: någon officiell anslutning till R. proklamerades ej på länge, utan man nöjde sig med kravet att Guds ord skulle predikas rent och klart. Detta blev också det enda beslutet av direkt religiös innebörd på Västerås riksdag 1527, där eljest en stark reduktion (se d. o. sp. 901) av kyrkans egendom genomdrevs, varjämte kyrkans hierarkiska självständighet beskars i den efteråt utfärdade Västerås ordinantia. 1529 hölls ett kyrkomöte i Örebro. Även där gick man mycket försiktigt fram i fråga om kyrkans inre förhållanden: bilder i kyrkorna o. d. avskaffades icke, men de förklarades i reformatorisk anda. Klostren upphävdes i allm. ej, men reduktionen och den nya åskådningen gjorde, att de småningom försvunno. I kyrkostyrelsen bibehöllos biskopar och domkapitel, och kyrkan själv kom ej i sådant beroende av statsmakten som i Tyskland. Officiellt avslutas den svenska R. genom Uppsala möte 1593, vilket införde den hotande katoliseringen genom Sigismund enhälligt samlade svenska kyrkan kring den lutherska bekännel-

sen. — I *Danmark* utbreddes de lutherska lärorna av predikanter, främst Hans Tavsén, under Fredrik I:s välvilliga passivitet. Till ett avgörande kom det genom Grevefejden (se d. o.), vilken tryggade R:s genomförande under Kristian III i Danmark (1536) och därefter även i *Norge*. — I *kontinentens* R. framträdde från 1540-t. Calvin alltmer som den ledande. Närmast lyckades han samla de schweiziska protestanterna, men därefter utsträckte han, bl. a. via högskolan i Genève, sitt inflytande även till andra, vitt skilda länder såväl i v. som i ö. Europa och fick före sin död bevittna upprättandet av en rad efter hans normer ordnade evangeliska kyrkor, vilka togo arv efter tidigare lutherska ansatser. Så var fallet bland de protestantiskt sinnade i *Frankrike* (se *Hugenotter*) och i *Nederländerna* (se d. o. sp. 704 f.), i vars n. delar en utpräglad kalvinism fick överhand. I än mer extrem form upptogs den i *Skottland* (jfr d. o. och *Knox*). De avgörande åren för den västeuropeiska utvecklingen inföll omkr. 1560, då även den engelska kyrkans omdaning fullbordades. Den engelska R., som inleddes av Henrik VIII 1534, ledde till uppkomsten av den *episkopala* l. *anglikanska* kyrkan, som slutgiltigt utformades av drottning Elisabet. Genom *suprema'ts akten* 1559 fastslogs regentens egenskap av kyrkans högsta ledare, och genom *uniformite'ts akten* s. å. påbjöds *The Book of Common Prayer*. Se vid. *England* sp. 1072 ff. Samtidigt började emellertid även den katolska kyrkans motreformation (se d. o.), vilken på sina håll, ej minst i ö. och s.

T. v. Svensk reformdräkt. (1885.) —
T. h. Tysk reformdräkt. (1901.)

Europa, förmådde sätta en gräns för R:s utbredning.

Reformationens jubileumsgåva, en till reformationsjubileet 1917 för kyrkliga ändamål företagen nationalinsamling, varigenom hopbragtes över 4 mill. kr., vilka fördelades mellan ett flertal kyrkliga utbildningsanstalter.

Reformationsdag, se **Böndagar**.

Reforma'tor, **Reformato'risk**, se **Reform**.

Reformato'risk kyrkomöten, se **Reformationen**.

Reformbanketter, sammankomster av politiska reformivrare under form av festliga samkväm, vilka den franska oppositionen föranstaltade 1847—48 (se **Februarirevolutionen**). En svensk R. hölls i Sthlm mars 1848.

Reformdräkt, en främst hygieniska krav tillgodoseende kvinnodräkt, som man under senare delen av 1800-t. sökte skapa och införa i strid mot det rådande mo-

det. Delvis anslutande till amerikanskan A. Bloomers redan på 1840-t. gjorda försök att ersätta kjolen med byxor ("bloomers"). framträdde i samband med kvinnorörelsen i Amerika på 1870-t. en reformrörelse, som senare särskilt i Tyskland vann stor anslutning och bistånd även från konstnärer (främst H. van de Velde). Dessa strävanden, som särskilt riktade sig mot korsetten, resulterade i skapandet av en dräkt med rak, helskuren klänning, som upptagits av det nuv. modet. — I Sverige stiftades 1886 Svenska Dräktreformföreningen, och en nationell form av R. lanserades av Hanna Winge.

Reforme'ra, se **Reform**.

Reforme'rta (av ty. *Reformierte*, reformerade), urspr. en självbeteckning för bl. a. de nederländska kalvinisterna, upptogs sedermera av de kalvinskt påverkade tyska stater, som icke anslöto sig till Konkordieformeln (men väl fasthöllo vid Augsburgska bekännelsen). I denna bet. användes det bl. a. i Westfaliska freden. I nutida språkbruk betecknar termen alla de kyrkor l. samfund, som bygga sin åskådning på mer l. mindre utpräglat kalvinsk grund.

Reformjudar, anhängare av den liberala judendomen (se d. o. sp. 229 f.).

Reformsällskap, benämning på flera föreningar vid mitten av 1800-t., vilka verkade för politiska reformer, främst ständsrepresentationens ombildning. Mest bekanta äro det 1844 i Sthlm bildade **Reformvännernas sällskap** och **Närkes R.**, som tog initiativet till två reformmöten i Örebro 1849 och f. å., vid vilka ett förslag till representationsreform utarbetades.

Refrak'ta doser (av lat. *re-*

fra'ctus, avbruten), små, ofta upprepade doser av läkemedel.

Refraktio'n (av lat. *refra'ctus*, bruten). *Astr.* Den avvikelse från sin ursprungliga riktning, som en ljusstråle på grund av ljusbrytning undergår vid passerandet av jordens atmosfär. I zenit, där ljusstrålarna träffa atmosfären vinkelrätt, genomgå de obrutna (R. är lika med noll). annorstädes brytas de, desto mer, ju större zenitdistansen är. Vid horisonten uppgår R. till mer än 30'. — På grund av R. synas himlakropparna på större höjd än de annars skulle göra. — *Fys.* Om ett ämnes brytningsindex (se *Ljusbrytning*) är n och spec. v. d , så är R. lika

med $\frac{1}{d} \cdot \frac{n^2 - 1}{n^2 + 2}$. Multiplicerar man med ämnets molekylarvikt, får man molekylära R. Mätningar av denna äro av betydelse för bestämning av organiska föreningars konstitution. — *Med.* Ljusbrytningen i ögat. R. är beroende av tillståndet hos de brytande systemen i ögat (se d. o.) i förhållande till ögats längd. När detta förhållande är riktigt avpassat, faller en skarp bild på näthinnan (emmetropi') (denna befinner sig då i det brytande systemets gemensamma brännpunkt). I andra fall, ametropi', faller bilden bakom (hypermetropi') l. framför (myopi') näthinna. Denna terminologi hänför sig till akkommodationsvila (se Öga). och R. kallas härvid statisk. R. under akkommodation kallas dynamisk. R. mätes i dioptrier (se Dioptri). Jfr Astigmatism, Glasögon och Ögonsjukdomar.

Refraktome'ter (av *refrak-*

tion och grek. *metrei'n*, mäta). apparat för bestämning av brytningsindex (se *Ljusbrytning*), vanl. med hjälp av totalreflexion l. noggrannare med interferens. R. har stor vetenskaplig betydelse men användes även i praktiska livet för bekväm och exakt bestämning av en lösningshalt av fett (smör), socker m. m.

Refra'ktor (jfr *Refraktion*), astronomisk kikare (se d. o.), i vilken bilden av föremålet erhålles genom brytning i linser. Den största existerande R. finnes i Yerkesobservatoriet, Williams Bay, Wisconsin, För. Stat.; den fullbordades 1897 och har en objektivöppning av 102 cm. och en brännvidd av nära 19 m. Numera har man för de största ljusstyrkorna övergått till reflektorer (se d. o.) och använder R. i sådana fall, där deras större bildfält kan utnyttjas. De byggas vanl. för fotografiskt arbete, t. o. m. i ultraviolett, ofta med flera R. på samma stativ (se ill. till *Astronomiska instrument*). Ofta kombineras med R. fotometrar, spektografer o. d.

Refraktär (fr. *réfractaire*, av lat. *refractarius*, gensträvig), oemottaglig för retning.

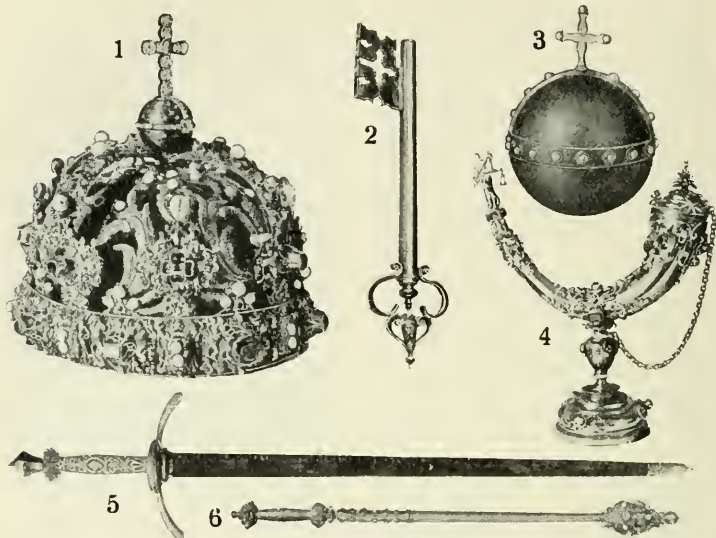
Refrigerator (av lat. *refrigere're*, avkyla), detsamma som kylmaskin. Se *Kylteknik*.

Refräng (fr. *refrain*, av ffr. *refraindre*, upprepa), se *Om kväde*.

Reftele, socken i Jönköp. l. jämte Anderstorp pastorat i Växjö stift. 2.060 inv.

Refuge [rəfy'j] (fr., eg. tillflyktsort), trottoarliknande upphöjning å livligt trafikerade platser, avsedd som tillflyktsort för fotgängare.

Refuse'ra, *refy'se'ra* (fr. *refuser*), förkasta, avvisa.

Regalier. De numera använda svenska riksregalierna: kungakrona, Erik XIV:s (1), nyckel (2), spira, Erik XIV:s (6), äpple (3), svärd (5) samt det vid kröningarna använda smörjhornet (4).

Rega'l (lat. *regalis*, av *rex*, konung), kunglig.

Rega'le (lat. *jus regale*, kunglig rättighet), en kronan tillkommande inkomstbringande rättighet l. kronan förbehållen verksamhet i visst hänseende. Exempel på R. från äldre tid äro grundregale (se d. o.) och jaktregale (se Jaktlagstiftning), från nyare tid post-, telegraf- och telefonregale.

Regale'ra (fr. *régaler*), undfagna, traktera.

Rega'lier (av lat. *regalis*, kunglig), riksregalier, staten tillhöriga, för den kungliga makten sinnebildliga föremål. Dessa äro i Sverige: kronan, spiran, äpplet, svärdet och nyckeln. Till R. räknas även liknande föremål, avsedda för medlemmar av kungliga huset (jfr Kronjuveler). Till

de svenska R. höra sammanlagt 11 kronor, av vilka vår nuv. kungakrona är gjord för Erik XIV och drottningkronan för Lovisa Ulrika 1751. Ännu en kungakrona, gjord på 1620-t., finnes (se ill. till Krona sp. 1398). Kronprinskronan i sin nuv. sammansättning tillkom vid Karl X Gustavs korande till tronföljare 1649. Av hertig- och prinsesskronorna tillkommo 3 st. vid Gustav III:s kröning 1771, en för Hedvig Elisabet Charlotta 1778 och en för prins Wilhelm 1902. Vidare finnas 3 spiror, av vilka en anses vara förfärdigad för Erik XIV och en på Gustav II Adolfs tid, 3 riksäpplen och två nycklar, den ena förfärdigad för Ulrika Eleonoras kröning, samt 2 rikssvärd, båda från Gustav Vasas tid. Bland R. förvaras även det synnerligen konstnärligt ut-

förda smörjhornet från Karl IX:s tid. Då Gustav V icke låtit kröna sig, användas numera icke R., men kronan och spiran ligga framför tronen vid större statsceremonier, ss. riksdagens öppnande. Vården av R. är anförd trodd åt Kammarkollegium. De förvaras numera i Riksbanken.

Regalskepp, Real- l. Royal-skepp, under 1600-t. benämning på svenska flottans största stridsfartygstyp.

Regalt pastorat, se Prästval.

Regas [ri'-] (Rhegas). Konstantinos, f. 1760, d. 1798, grekisk skald. R., vilken var ivrigt verksam för väckande av grekernas frihetskänsla, skrev patriotiska dikter samt utgav samlingar av folklig lyrik.

Regatta (ital. *regata*, tävling av gondoler). 1. Större tävling i rodd l. segling. — 2. Bomullstyg med smala, längsgående ränder på botten av annan färg.

Regel (lat. *regula*), rättensnöre, föreskrift; vanliga förhållandet. — *Fil.* En i begrepp formulerad likformighet hos ett skeende l. handlande, vilken dock ej framställes ss. undantagslös natur- l. morallag. Jfr Maxim.

Regelatio'n (av lat. *re-*, åter, och *gelatio*, frysnings), återfrysning, fenomen, som beror på fryspunktens sänkning vid tryckökning. Två isbitar, som pressas mot varandra, smälta delvis vid beröringsytan och frysa ihop, sedan trycket upphört. På detta sätt förklarar man, att en inlandsis l. en glaciär rör sig oberoende av ojämnheter i underlaget.

Regelyta (av lat. *regula*, linjal), linjerbar yta, yta, som kan tänkas uppkomma vid kontinuerlig rörelse av en rät linje,

generatri's l. alstringslinje. Ex.: kon, skravyta.

Regemente (av lat. *regere*, styra), ledning, styrelse, väld. — *Mil.* Urspr. en militär administrativ enhet. I Sverige indelade sålunda Erik XIV fotfolket i tre (stor-)regementen, vartill kom ett skeppsregemente. Regementsindelningen fick fastare form under Gustav II Adolfs tid, då ett stort antal av våra nuv. infanteri- och kavalleriregementen bildades. På slagfältet började dock först senare R. användas ss. taktisk enhet. Numera sammansätts R. vid de viktigaste truppslagen (där R. är en taktisk enhet) i allm. sålunda: *Infanteriregementet*: stab, förbindelsekompani (l. pluton), tre bataljoner, ett granatkastarkompani, ett pionärkompani (l. pluton). *Kavalleriregementet*: stab, 3—5 skvadroner och 1 à 2 kulsprute-skvadroner. *Artilleriregementet*: stab, 2—4 divisioner. Vid övriga truppslag förekommer R. i regel blott ss. administrativ enhet. — Vid regementschefens sida står en regementsstab, till vilken höra bl. a. regementskvartermästaren, regementschefens närmaste biträde, regementsintendenten (se Intendentur), regementsläkaren och i vissa fall regementsveterinären.

Regementsformen, benämning på en av v. Pyhy utarbetad förordning 1540 ang. styrelsen av Västergötland.

Regementskrigsrätt, se Krigsdomsstolar.

Regementsmöte, den del av den årliga utbildningsperioden vid ett regemente, då detta är fulltaligast samlat.

Regementsofficer kallas i Sve-

rige vid armen överstar, överstelöjtnanter och majorer samt vid flottan kommandörer och kommandörkapten.

Regementspastor, vid regemente anställd präst. Institutionen indrogs 1926 enl. 1925 års försvarsordning.

Regementsråd, se v. Pyhy.

Re'gen, vänsterbiflod till Donau i ö. Bayern. 165 km.

Régence, la R. [-ja'ns], se Frankrike sp. 513. — Den under R. i konsthantverk och rumsinredning framträdande régence-stilen är en övergångsstil mellan barock och rokoko (se d. o., Byggnadskonst sp. 865 och Möbelkonst sp. 549 f.).

Regeneratio'n (av lat. *regenerare*, ånyo föda l. alstra), pånyttfödelse; återbildning av förlorade l. förstörda organ l. vävnader. — **Zool.** Förmågan av R. är störst hos lågt stående djur. Pressas polyper av vissa marina polypmaneter genom en fin siktduk, återbildas snart en hel polypkoloni av den pressade cellmassan. Vid könlös fortplantning genom delning regenereras de organ, som resp. delar sakna. Sjöstjärnorna kunna återbilda förlorade armar, havsgurkorna (jfr d. o.) tarmkanalen, blötdjuren sina tentakler, leddjuren extremiteterna o. s. v. Nybildas en annan sorts organ än det, som gått förlorat, talas om heteromorf's. Hos vissa kräftdjur uppstår sålunda en antenn i st. f. ett öga, som avskurits. Många kräldjur ha förmåga att själva avskilja stjärten, om denna t. ex. gripes av något rovdjur. Dylik *autotomi'*, *självstympning*, förekommer även hos lägre djur och är alltid förbunden med R. av den avskilda kroppsdel. Hos fåglar och däggdjur är regenera-

tionsförmågan inskränkt till sår-läkning. — Förutom dylik re-staurativ l. patolo'gisk R. förekommer även fysiolo'gisk R. av t. ex. fjädrar, hår, horn o. d., som normalt fällas och återbildas. — **Bot.** Hos alger, svampar och mossor är R. en ytterst vanlig företeelse, varvid t. ex. en helt ny individ kan växa fram ur en l. några få celler. Ex. på R. hos kärleväxter är utvecklingen av nya skott och rötter på sticklingar, även på blad l. bitar av dylika, och utbildningen av sårvävnad (kallus) på sårade växtdelar. Hos vissa kärleväxter (ss. *Bego'nia* och *Se'dum*) försigår R. spec. lätt.

Regenerati'v, se Regenerera.

Regenerativapparat, se Pasteurisering.

Regenerativ koppling, det samma som återkoppling.

Regenera'tor (av lat. *regenerare*, ånyo alstra), en av bröderna Siemens uppfunnen anordning för att vid större, gaseldade ugnar åstadkomma mycket hög temperatur och god värmeekonomi genom förvärmning av den ingående gasen och förbränningsluften medelst värmets i de avgående rökgaserna. En fullständig R. består vanl. av fyra bredvid l. under ugnsrummet belägna kammare, fyllda med korsvis över varandra resta tegel, mellan vilka gaserna ha fritt genomlopp (se fig. till *Martinprocessen* sp. 1297—98). Generatorgasen och förbränningsluften inströmma vid bottnen av de v. kamrarna (8. resp. 9) och utgå från det v. blocket i ugnsrummet, där de förbrännas. Genom portarna i det h. blocket utsugas rökgaserna och passera de h. kamrarna 9 och 8 på väg till skorstenen, därvid av-

givande sitt värme till tegelmasan. Då temperaturen i de h. kamrarna stigit till c:a 800°, omkastas en ventil, så att luft och gas inströmma genom de h. kamrarna och rökgaserna avgå genom de v. Den kalla gasen och luften uppta därvid en del av det i teglet magasinerade värmnet. Efter en halv å en timme är R. så avkyld, att erforderlig förvärmning ej längre ernås, varför ventilen ånyo omkastas. R. konstruerades urspr. för att möjliggöra stålsmältning i flamugn men användas numera allmänt inom järn-, koks- och glasindustrierna, där höga temperaturer erfordras. R. användas även till förvärmning av enbart luft, t. ex. vid masugnar (se *Cowpers varmapparat* och *Varmapparat*).

Regenerera (lat. *regenerare*), återbilda, ersätta; pånyttföda, omskapa. — Adj.: regenerativ. — Jfr *Regeneration*.

Re'gensburg [-borʒ], stad i Bayern, vid Donau, mittemot Re-

Regensburg. Walhalla.

gens inflöde. Biskopssäte. Boktryckerier; socker-, tobaks- och maskinindustri. Livlig handel. Järnvägsknut. 75,000 inv. — Från sin medeltida glanstid har R. bevarat en mängd byggnader, däribland ett stort antal romanska kyrkor och den 1275 påbörjade domkyrkan, den bayerska gotikens huvudverk. En 1135—46 byggd bro över Donau förbinder R. med Stadt am Hof. — 1 mil från R. ligger på en skogbeklädd höjd Walhalla, ett marmortempel i grekisk stil, uppfört av Ludvig I efter v. Klenzes ritningar 1830—42. Det är ägnat minnet av det tyska folkets stora män och kvinnor, vilkas byster i minnesplattor tills. med allegoriska figurer äro uppställda i det inre. — R., som grundades av kelter, var under romerskt herravälde en viktig gränsfästning, *Castra regina*. Det blev på 700-t. biskopssäte, var 1245—1806 fri riksstad samt utvecklade sig till en av Tysklands främsta handelsstäder. Under Trettioåriga kriget, då R. 1633 erövrades av svenskarna under Bernhard av Weimar, gick det starkt tillbaka. 1663—1806 var R. tyska riksdagens ständiga säte. 1810 förenades det med Bayern.

Regensen [regä'n-], eg. Col-

Regensburg. Donaubron och domkyrkan.

Max Reger.

l'e'gium re'gium, en stiftelse vid Köpenhamns universitet (se d. o.), vilken bereder bostad, kost och understöd åt mindre bemedlade studerande (f. n. omkr. 100 personer). R. grundades 1618 och inrymdes i en byggnad mitt emot Trinitatis Kirke, ombyggd efter Köpenhamns brand 1728, 1906—08 försedd med en ny flygel av M. Borch.

Rege'nt, se **Regera**. — **Regentskap**, se **Interimsregering**.

Rege'ntstykke (holl. *regentenstuk*, av *regent*, styrelsemedlem), grupporträtt, framställande medlemmarna i en korporations styrelse. Dylika förekomma främst i det holländska måleriet. Särskilt vanliga äro bilder av skyttegillen l. deras styrelse, efter det gamla holländska namnet på skjutbana även kallade *doelenstuk*. R. utvecklades under 1600-t:s förra hälft till sin konstnärliga höjdpunkt framför allt genom Th. de Keyser, Frans Hals, Rembrandt (se ill. till **Borgare** sp. 327—

328) samt B. van der Helst (se ill. till d. o.).

Re'ger, Max, f. 1873, d. 1916, tysk tonsättare. R. var en genial mångfrestare, som med anslutning till Bach och Brahms utbildade en individuell stil, kännetecknad bl. a. av melodisk uppfinning och en rik, polyfont utformad, harmonisk satsbyggnad. Av hans tonsättningar, som ibland tyngas av en alltför komplicerad faktur, märkas främst ett större antal verk för orgel (koralfantasier, variationer, fugor m. m.), betecknande i sin helhet det mest betydande tillskottet efter Bach till litteraturen för detta instrument. Vidare märkas pianostycken, kammarmusik, orkesterverk (sinfonietta, serenad, flera variationsverk m. m.) samt sånger för en och flera stämmor.

Rege'ra (lat. *re'gere*), styra, härska (över); föra väsen, stoja. — **Rege'nt**, härskare, statsöverhuvud; tillfällig utövare av monarks myndighet (se **Interimsregering**), riksföreståndare.

Regerande statsråd, se **Interimsregering**.

Rege'ring (jfr **Regera**), statsstyrelse. Med R. betecknas innehavaren l. innehavarna av den högsta *styrande* makten inom staten, särskilt till skillnad från den lagstiftande och den dömande. Urspr. betecknade ordet endast *monarken* men användes numera om statsstyrelsen även i en republik. I det konstitutionella statsskicket har R. övergått att beteckna *konungen och hans råd*, och i stater med mer l. mindre utvecklade parlamentariskt styrelsesätt användes R. ss. beteckning på *rådet ensamt*, ministären. I Sverige har ordet i dagligt tal vanl. sistnämnda betydelse (se **Statsråd**). R. har även betydel-

sen av den tid, under vilken en viss person utövat densamma.

Regeringsform, benämning på den grundlag i Sverige (förk. R. F.), som innehåller de principiella och huvudsakliga bestämmelserna för själva statsstyrelsen, regeringen; stundom även benämning på ett lands statsskick i allm. Beteckningen går tillbaka till 1634, då den första svenska R. utfärdades, dock huvudsakl. i syfte att grundlägga en fast förvaltningsorganisation. Nya R. följde 1719, 1720 och 1772. R. F. av 1634 och av 1772 erhöles ingripande komplement genom resp. *additamentet* av 1660 och *Förenings- och säkerhetsakten* (se d. o.) av 1789. Den nu gällande *Regeringsformen* är av 6 juni 1809 men har på enskilda punkter undergått åtskilliga förändringar. Den kompletteras av de övriga grundlagarna, av andra författningar och av sedvanerätt, men dess redan i inressen uttryckta karaktär av "rikets främsta grundlag" framhålles ytterligare genom bestämelsen i § 85, att de övriga grundlagarnas stadganden skola överensstämma med R:s grundsatser. Den är både genom det sätt, på vilket den bygger på den föregående nationella historiska utvecklingen, och genom sin samtidigt klara och smidiga stil en ur både historisk och rättslig synpunkt märklig författningsurkund. Jfr *Grundlag*.

Regeringsråd, se *Regeringsrätten*.

Regeringsrätten, *Konungens regeringsrätt*, en 1909 inrättad administrativ högsta domstol. R. skall enl. R. F. § 17 i viss omfattning utöva K. M:ts rätt att pröva och avgöra besvär över administrativa myndigheters

beslut, vilka få fullföljas hos K. M:t i statsdepartementen. R. utgöres av 7 av K. M:t utnämnda led. med titeln *regeringsråd*. Av dessa skola minst 5 inneha domarkompetens. En av R:s led. tjänstgör ss. led. av Lagrådet och är under denna tid befriad från arbete i R. Vikarie för regeringsråd kan ej utses. — De närmare bestämmelserna om R:s kompetens och tjänstgöring finnas i en särskild lag om R. 1909. R. arbetar endast på en avdelning. Målen prövas av 5 led. (1. av 4, om 3 äro om beslutet ense). K. M:t förordnar för varje departement viss föredragande. De mål, som enl. regeringsrättslagen tillhöra R:s kompetens äro: mål om riksdagsmannaval och andra medborgerliga val, fattigvårdsmål, mål om avlöningsförmåner, mål om grundskatter och därmed jämförliga utskylder, jordeboksmål, väg- och flottningsmål, avvittringsmål, patentmål, mål om släktnamn och kyrkoskrivning o. d., hälsovårds- och byggnadsfrågor, beskattnings- och räkenskapsmål, handräkningsmål m. fl. De mål, som nu avgöras av R., tillkommo tidigare Högsta domstolen. R:s beslut utfärdas i konungens namn och under hans sekret. — *Regeringsrättens årsbok*, en genom en delegation av R. utgiven publikation, innehållande dels referat av sådana mål, vilka ss. prejudikat anses böra komma till myndigheternas och allmänhetens kännedom, dels kortfattade notiser rör. samtliga avgjorda mål.

Rege'rvverk (av *regera*), se *Orgel*.

Register [regä'ss-] (lat. *regesta*, av *regere*, införa), kronologiskt ordnad förteckning över urkunder med angivande av tid

Johannes Regiomontanus.

och ort för utfärdandet samt deras huvudsakliga innehåll.

Reggio [räd'djä]. 1. R. Calabria, huvudstad i en provins med samma namn, Kalabrien, s. Italien, vid Messinasundet. Ärkebiskopssäte. 65,000 inv. (hela kommunen). — R., som anlagts av greker, hette under antiken *Rhegium*. Staden är nyuppförd efter Messinajordbävningen 1908. — 2. R. Emilia, huvudstad i en provins med samma namn, Emilien, n. Italien, s.ö. om Parma. Biskopssäte. 85,000 inv. (hela kommunen). — R. skall ha grundats på 200-t. f. Kr.

Regi [-sji'] (av fr. *régie*, förvaltning), gestaltandet av ett dramatiskt verk på scenen l. för filmen. R. omfattar såväl "inre" R. l. instruktion av skådespelarna betr. uppfattning och utförande av enskilda roller samt utformning av samspelet som ock "yttre" R., vari inbegripas scen-

bildens utformning, belysningar, grupperingar m. m. — **Regissör**, handhavare av regi.

Regim [-sji'm] (fr. *régime*), styrelse, ledning; system, ordning.

Regi'na, lat., drottning.

Regina [ridja'jnə], huvudstad i prov. Saskatchewan, Kanada. Betydande kvarnindustri och spannmålshandel. 34,000 inv.

Reginsmål, en till Sigurdsängerna hörande eddadikt. Jfr *Volsungasagan*.

Regiomonta'nus (latinisering efter R:s födelsestad Königsberg), Johannes, eg. Johann Müller, f. 1436, d. 1476, tysk matematiker och astronom. R. utgav grundläggande arbeten inom plan och sfärisk trigonometri och noggranna trigonometriska tabeller. Han arbetade även inom talteori och algebra. R. utförde astronomiska observationer av dittills okänd noggrannhet, vilka gävo honom materialet för uträkningen av tabeller över solens, månens och planeternas orter m. m., *Ephemerides* (1474).

Regio'n (lat. *regio*), område, trakt, bälte; rymd, (luft)lager. — *Geogr.* Område med ur någon synpunkt likartade geografiska förhållanden. Jfr även *Djurgeografi* och *Växtgeografi*. — *Adj.*: *regiona'l*. — *Regionali'sm*, strävan l. tendens till uppdelning av något helt i regioner, i grupper efter geografisk samhörighet o. d.

Regionär bedövning (av *region*), se *Lokal bedövning*.

Regissör [-sjsjösör], se *Regi*.

Regi'ster (mlat. *regi'strum*, av lat. *regere*, införa). 1. Förteckning, innehållsförteckning. — 2. Se *Orgel* sp. 1384 f. R. förekom även i klavicebalon (se *Klaverver* sp. 877), varigenom klavia-

turen samtidigt l. efter vartannat kunde sättas i förbindelse med olika stränggrupper.

Registerton, se *Dräktighet. Sjöv.*

Registra'tor (jfr *Register*), tjänsteman i departementen, Nedre justitierevisionen samt flertalet centrala ämbetsverk. R. har till uppgift att mottaga och diarieföra inkommande handlingar, tillhandagå myndigheter och enskilda med upplysningar i tjänsten m. m.

Registratu'r (jfr *Register*). 1. Avdelning å kontor, redaktion etc. för avskrifter, kortregister o. d. — 2. Kronologiskt ordnad samling avskrifter av (l. koncept till) skrivelser, som utgått från K. M:t l. annan myndighet. — *Riksregistraturet*, den från 1523 bevarade arkivaliska samlingen kopior av skrivelser, som utgått från K. M:t. Av detta R. har publicerats *Konung Gustaf den förstes registratur* (29 dlr, 1861—1916). En motsvarande samling från en del av medeltiden, *regi'strum re'gni*, bortfördes av Kristian II och har ej återfunnits. — 3. Se *Orgel* sp. 1384.

Registre'ra, upprätta register (se d. o. 1) över; inskriva, anteckna; handha registret (se d. o. 2).

Registre'ring. *Jur.* Inskrivning för kontroll, rättsskydd l. publicitet i offentligt register av vissa uppgifter rör. enskilda rättsförhållanden, t. ex. R. av aktiebolag i *aktiebolagsregistret* och av vissa mönster och modeller i *mönsterregistret*. Publicerandet av anmälningar till de olika registren sker i allm. genom särskilda publikationer, som utges av vederbörande ämbetsverk. — *Mus.* Sammanställning medelst register (se d. o. 2).

Registreringsapparater, mätinstrument, som automatiskt upppteckna den uppmätta storhetens variationer med tiden. Vanl. förbindes med instrumentets visare en färgpenna, som ritat en kurva på en rörlig pappersremsa ("oändligt papper") l. en med papper överspänd, roterande cylinder. Ofta registreras samtidigt en urpendels l. stämgaaffels svängningar för att ange papperets hastighet. Kurvan kan även tecknas med nål på sotat papper l. vals. I dessa R. hindrar friktionen visarens fria rörelse; för att undvika denna kan man låta pennan sväva fritt över papperet och tryckas ned med jämna mellanrum l. ock låta en gnista hoppa över från visaren till en under papperet befintlig egg, som är vinkelrät mot papperets rörelse, och bränna ett fint hål i papperet. Bäst är den fotografiska registreringen, vid vilken ett ljusknippe, reflekterat från en på det rörliga systemet fäst spegel, koncentreras mot en punkt av ett rörligt negativpapper l. en fotografisk plåt. För mycket stora hastigheter kan man låta plåten stå stilla och utom den avböjning av ljusknippet, som kommer av instrumentets rörelse, ge den en däremot vinkelrät avböjning, t. ex. genom reflexion mot en roterande spegel. — Som R. betecknas även kassaapparater, tidkontrollur m. m.

Re'gis volu'ntas supre'ma lex, lat., "konungens vilja högsta lag", absolutismens grundsats.

Regleme'nte (fr. *règlement*, av lat. *re'gula*, rättesnöre), föreskrift, stadga, särskilt sådan, som avser att närmare bestämma en korporations l. inrättnings verksamhet. — **Reglementa'risk**, enl. givna föreskrifter. — **Reglemente'ra**, ordna me-

delst föreskrifter. — **Reglemente'ring**, se **Prostitution**.

Reglera (fr. *régler*, av lat. *re'gula*, rättesnöre), ordna, avpassa, inrätta efter bestämda regler.

Regle'ring, se **Menstruation**.

Regle'tt (fr. *réglet*, av lat. *re'gula*, rättesnöre), en art mellanslag (se d. o. *Boktr.*) av större längd än 6 petit och med vanl. $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{2}$ petits kägel.

Regn, den nederbörd (se d. o.), som i form av vattendroppar faller på jordytan.

Regna, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 1,785 inv.

Regnard [rønja'r], **Jean François**, f. 1655, d. 1709, fransk författare. R. nådde stor popularitet med sina sedekomedier med realistisk miljöteckning (bl. a. *Le joueur*, uppf. 1696; *Spelaren*, 1793; *Les folies amoureuses*, 1704; *Le légataire universel*, 1708; *Universalarfvingen*, 1825). R. har även skrivit ett par arbeten om en resa, han 1681 företog genom Sverige till Lappland.

Regnault [rønjä']. 1. **Jean Baptiste R.**, f. 1754, d. 1829, fransk målare, en av samtiden högt skattad klassicistisk akademiker, som målade religiösa och antika kompositioner. — 2. **Henri Victor R.**, f. 1810, d. 1878, fransk fysiker, 1847 prof. i kemi vid École polytechnique och i fysik vid Collège de France, 1854 direktör för porslinsfabriken i Sèvres, utförde en mängd undersökningar inom värmeläran, ss. mätningar av latent värme, spec. värme och värmeutvidgning. Hans mätningar av mättade ångors tryck voro av största betydelse. R. måtte även ljudets hastighet. — 3. **Henri R.**, f. 1843, d. 1871, den föreg:

son, fransk målare. R. var elev av Cabanel men var en eldig romantiker, som fann sina egentliga förebilder hos Delacroix och de spanska mästarna. Hans förnämsta verk är porträttet av general Prim i Louvre (1869). R. stupade vid Paris belägring.

Regnbåge, atmosfäriskt ljusfenomen, som uppkommer genom solljusets brytning (se **Ljusbrytning**) i regndroppar samt interferens och visar sig som en cirkelbåge, vars radie upptar 42° på himlavalvet och vars medelpunkt befinner sig i den punkt på himlavalvet, som är diametralt motsatt solens läge. Står solen mer än 42° över horisonten, befinner sig hela R. under horisonten. Bågens innersta del har ett violett, dess yttersta ett rött band. Mellan dessa synas blåa, gröna, gula och orange-färgade bälten. Utomkring den normala R. kan ibland uppkomma även en sekundär sådan med svagare färger i omvänd ordning. Ytterst sällan uppträder en R. med svagare färger vid starkt månnsken (månregnåge). R. uppträder i regel även vid vattenfall, där vattenmassorna genom stor fallhöjd och lodrätt fall piskas sönder i fina droppar, bildande en "regndimma" kring fallet.

Regnbågshinna, se **Öga**.

Regnbågskvarts, **i'ris**, bergkristall med iriserande färgspel, beroende på tätt liggande, fina sprickor.

Regne'll, **Anders Fredrik**, f. 1807, d. 1884, läkare, botanist, mecenat, från 1840 bosatt i Brasilien, där han vid sidan av sin läkarpraktik hopbragte stort artade botaniska samlingar. Dessa skänkte han till europeiska museer, främst Riksmuseet i

Sthlm (Regnellska herbariet, med vilket även andra stora sydamerikanska samlingar införlivats). Han donerade även mycket stora penningbelopp för vetenskapliga ändamål i Sverige, främst till Uppsala univ. [Regnelleanium, R:s medicinska fakultetsfond (1925 c:a 486,000 kr.) m. m.] och till Vet. akad. [R:s botaniska och zoologiska gåvomedel (1925 tillsammans c:a 150,000 kr.), avsedda för resestipendier m. m.].

Regnér, Gustaf, f. 1748, d. 1819, kritiker och översättare, redaktör för Stockholms Post-Tidningar och Inrikes Tidningar från 1784. R. opponerade i sin litterära kritik mot den franskklassiska smaken. Han utgav även översättningar av antika skald.

de Régnier [dø renje']. 1. Matthurin de R., f. 1573, d. 1613, fransk skald, bekant ss. skaparen av en fransk realistisk sedesatir efter romerskt mönster. — 2. Henri de R., f. 1864, fransk författare, led. av Fr. akad. 1911. R. har utgivit en rad diktsamlingar, i vilkas aristokratiska och melodiskt formfulländade verskonst inflytande från parnassister och symbolister förenas. Samma utsökta stämningskonst kännetecknar hans många romaner (*Le mariage de minuit*, 1903; *Midnattsbröllopet*, 1921; *Les vacances d'un jeune homme sage*, 1903; *En snäll gosses ferier*, 1919).

Re'gnitz, vänsterbiflod till Main, i Bayern. R. benämnes i sitt övre lopp (till högerbifloden Pegnitz' inflöde) Rednitz.

Regnkarta, nederbördskarta, karta, på vilken den under viss tid, t. ex. ett år, fallna nederbördens mängd anges medelst linjer (isohyeter). Ofta anger R. medeltalet av fallen neder-

börd för tidslängden i fråga, och linjerna. t. ex. årsisohyeterna, löpa då genom platser med i medeltal lika stor nederbörd.

Regnlinjer, vissa absorptionslinjer i solspektrum, företrädesvis i dettas ultraröda del, vilka uppträda, då atmosfären håller stor mängd vattenånga löst. Förekomsten av R. anses därför med viss sannolikhet förebåda regn.

Regnmätare, detsamma som nederbördsmätare.

Regnsjö, se Rengsjö.

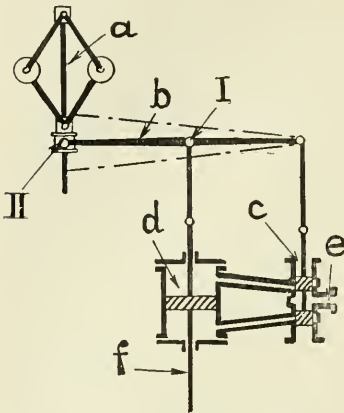
Regnskog, yppig, ständigt grön skog i mycket regnigt klimat. R. förekomma spec. i tropiska trakter (t. ex. Kongo, Himalayas sydsluttningar), på högre breddgrader t. ex. i s. Chile.

Regntider, de årstider i huvudsakl. tropiska och subtropiska trakter, då huvudmassan av årets nederbörd faller. I tropikerna mellan 10° n. och 10° s. br. inträffa dubbla R., näml. kring de tidpunkter höst och vår, då solen står i zenit. I tropikerna mellan 10° n. eller s. br. och trakterna utanför närmaste vändkrets (c:a 23° br.) härska enkla R., enär här solens båda passager genom zenit falla nära varandra i tiden. I trakter på kontinenternas östkuster, där monsunvindar härska (se Monsun), inträffa likaså enkla R. (sommaregn), enär endast den från havet blåsande monsunen är regnförande. Mellan vändkretsarna och 40° n. l. s. br. härska på kontinenternas västkuster likaså enkla R. (vinterregn).

Re'gnum, lat., konungadöme, regering, rike.

Regredie'nt (av lat. *re'gredi*, gå tillbaka), se Växel.

Regre'ss (lat. *regre'ssus*). 1. Återgång, tillbakagång. — 2. R., regressa't, se Växel.

Indirekt verkande regulator med återföring. a centrifugalregulator, b regulatorarm, c slid, d servomotor, e oljeinlopp, f regulatorventilspindel. I vridpunkt vid slidomställningen, II vridpunkt vid återföringen.

Regressio'n (lat. *regre'ssio*), tillbakagång. *Geol.* Havets tillbakagång; betecknar strandlinjens rörelse vid landhöjning. — *Med.* Förändring i celler, bestående i en tillbakagång i dessas livskraft (t. ex. atrofi).

Regressiv, som innebär regress; bakåtverkande.

Regressrätt, rätt för medgäldenär (se d. o.), som betalt hela skulden l. större del därav än som belöper på honom, att av övriga gäldenärer kräva ut det belopp, som överstiger hans andel. En borgensman, som nödgas betala den skuld, för vilken han gått i borgen, har R. mot huvudgäldenären för hela beloppet l. mot medborgensmännen för hela beloppet med avdrag av hans egen andel. Jfr *Borgen*.

Regresstalan, se *Växel*.

Re'gula de tri (av lat. *re'gula de tri'bus*, regel om tre), gyllene regeln, räknemetod, genom vilken fjärde proportionalen

till tre givna storheter kan erhållas. Om t. ex. a kg. av en vara kosta b kr. och priset (x kr.) för c kg. efterfrågas, så fås det ur proportionen $a:b=c:x$, vilken ger $x = \frac{bc}{a}$. Vid omvänt R.

äro de förekommande storheterna av en sort omvänt proportionella mot motsvarande av den andra sorten (t. ex. om det frågas, vilken basyta en pyramid med given höjd skall ha för att ha samma volym som en annan med given basyta och höjd).

Re'gula fa'lsi (lat., det falskas regel), metod för lösning av numeriska ekvationer, vid vilken man utgår från två närmevärden, som insätts i ekvationen, varefter ett bättre närmevärde beräknas genom interpolation, ur detta ett ännu bättre o. s. v.

Regulatio'n (av lat. *re'gula*, regel), **avpassande**.

Regulati'v (av lat. *re'gula*, regel), regelgivande. — *Fil.* Enl. Kant en princip, vilken leder vårt tänkande vid dess strävan efter oändligt vidgad kunskap, utan att ss. kategorierna (se d. o.) begränsa dennas möjlighet. Sådana äro förnuftsidéerna Gud, värld, odödlighet, ändamåls- och kontinuitetsprinciperna. Se *Konstitutiva principer*.

Regula'tor (av lat. *re'gula*, regel), något, som verkar reglerande. — *Mek.* För hand l. automatiskt styrd anordning, som håller t. ex. en maskins hastighet, ett föremåls temperatur, fuktighet o. s. v. inom bestämda gränser. Av särskilt intresse äro kraftmaskinernas **hastighetsregulatorer**, som ha till ändamål att hålla maskinens hastighet praktiskt taget konstant, oberoende av belastningen. De kunna vara di-

rekt verkande, i vilket fall centrifugalregulatorn (se d. o.) genom regulatorarmen direkt påverkar regulatorventilen för drivmediet och den för ventilens omställande erforderliga energin (ställkraften) presteras av centrifugalregulatorn själy, i. i. n. d. i. r. e. k. t. v. e. r. k. a. n. d. e., i vilket fall regulatorarmen påverkar en slid, som i sin tur ombesörjer tillförseln av ett drivmedium, vanl. olja, till s. e. r. v. o. m. o. t. o. r. n., vilken utför omställningen av regulatorventilen. Vanl. äro dylika R. försedda med återföringsanordning, genom vilken sliden återföres i ett medelläge, sedan regleringen utförts. Ang. hastighetsreglering vid förbränningsmotorer se d. o. sp. 895. — Ett stort antal R. äro i princip utförda som hastighetsregulatorerna, varvid centrifugalregulatorn utbytt mot ett annat impulsgivande organ, ss. vid tryckregulatorer en membran e. d., vid termoregulatorer en termostat. — Se S n a b b r e g u l a t o r.

Reguljär (fr. *régulier*, av lat. *regula*, regel), regelbunden, regelrätt. — Reguljära systemet, se Kristall sp. 1337. — Reguljära trupper, ett lands efter statlig plan organiserade och utrustade trupper, i motsats till irreguljära trupper.

Regulus (lat., småkonung), fixstjärna (storlek 1,3) i stjärnbilden Lejonet.

Regulus, Marcus Atilius R., d. omkr. 251 f. Kr., romersk fältherre. Tillfångatagen av kartagerna (jfr Puniska kriget sp. 712), sändes han enl. sägnen till Rom med ett fredsämbud mot edligt löfte att återvända, om anbudet förkastades. R. uppmanade själy senaten att avvisa

förslaget ss. ofördelaktigt och återvända till Kartago, där han led en grym död.

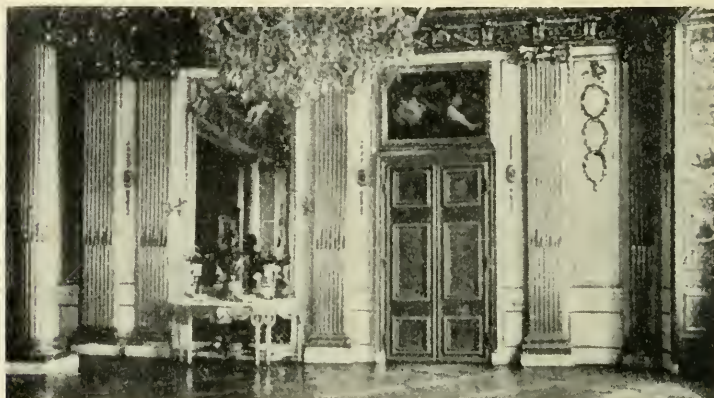
Reha'beam, son till Salomo, konung i Juda rike omkr. 934—917 f. Kr. Vid sitt trontillträde uppträdde R. med utmanande hårdhet, varför de redan förut missnöjda nordstammarna avföllö från Davids hus och valde egen konung (se Jerobeam 1). Under R. plundrades Jerusalem av farao Sosak (Sjosjenk). I. Kon. 12 och 14.

Rehabilitatio'n, r e h a b i l i t a t i o' n g (av lat. *re-*, åter, och *habilitas*, lämplighet), upprättelse, återinsättande av någon i hans förra värdighet, rättighet etc. — Verb: r e h a b i l i t e' r a.

Rehbi'nder, Robert Henrik, f. 1777, d. 1841, greve, finländsk politiker. 1811 statssekreterare för finländska ärenden i Petersburg, utövade R. ett dominerande inflytande på styrelsens organisation under den nya ryska regimen. Han strävade att bevara det svenska samhällsskicket och samarbetade skickligt med tsaren.

Re'hmke, Johannes, f. 1848, tysk filosof, sedan 1885 prof. i Greifswald. R. är en originell och skarpsinnig tänkare, vars filosofi närmast är besläktad med empiriokriticismen (se d. o.) och immanensfilosofin (se Immanens). Han utgår från en analys av det givna som sådant och kommer på denna väg till en dualistisk världsuppfattning, enl. vilken verkligheten sönderfaller i två riken, tingens och medvetandets värld. I frågan om förhållandet mellan själen och kroppen ansluter han sig till teorin om psykofysisk växelverkan.

Rehn, Jean Erik, f. 1717, d. 1793, arkitekt, urspr. fortifikationsofficer, studerade först

Gustav III:s paradesängkammare på Stockholms slott. Av Jean Erik Rehn.

gravyr i Paris, undervisade däri efter hemkomsten och fick, gynnad av Härleman, åtskilliga uppdrag för slottsbygget. 1757 hovintendent och prof. vid Konstakademien, 1773—89 dess vice preses. R. anses numera som en av 1700-t:s ledande svenska arkitekter. Framför allt befordrade han den dekorativa konstens övergång från rokokotill gustaviansk stil. Redan i hans äldsta inredningsarbeten, t. ex. biblioteket å Drottningholm (se ill. till d. o.; 1746—47), framträdde de klassicistiska tendenserna, som renast manifesterat sig i de stora sängkammarna i Stockholms slotts översta våning (1775—79). Utom dessa och andra arbeten för de kungliga slotten utförde han ritningar till en rad landsslott, t. ex. Väsby, Gimo (se ill. till dessa ord) och Forsmark i Uppland samt Ljung i Östergötland. Han gav även utkast till gravmonument samt mönster och ritningar till fajans (jfr Rörstrand), textilier, möbler etc.

Rehnsköld, Karl Gustav, f. 1651, d. 1722, greve, fältherre.

R. utmärkte sig ss. officer vid gardet i Karl XI:s krig samt var vid krigsutbrottet 1700 generallöjtnant. Han hade stor del i segrarna under Stora nordiska kriget vid Narva, Klissów och Hlovtjinn. Sin största bedrift utförde han dock vid Franstadt 1706, där han slog en nära dubbelt så stark motståndare. Vid Poltava var R. på grund av konungens sjukdom den verkliga ledaren av svenska hären men tillfångatogs (han utväxlades först 1718). R., vilken ss. rytterianförare var oöverträfflig, besatt därjämte verkliga fältherreegenskaper och fullgjorde hos konungen ss. hans ende förtrogne en generalstabseffs åligganden.

Reich [rajš], Ferdinand, f. 1799, d. 1882, tysk kemist, prof. i Freiberg 1824, upptäckte tillsammans med Richter indium.

Reichelt [räjželt], Karl Ludvig, f. 1877, norsk missionär, från 1903 verksam i Kina, där han med tiden kommit att ägna sig åt en betydelsefull mission bland de buddhistiska munkarna, från 1921 understödd även av Sv. kyrkans missionssty-

relse. Bland hans arbeten märkes *Fra Östens religiöse liv* (Olaus Petriföreläsningar), 1922.

Reichenau [ra'jʃenaʊ], ö i Bodensjön (Untersee), hörande till Baden. 4 kvkm. — R. har sitt namn efter ett 724 anlagt, 1803 seculariserat benediktinkloster, som under flera årh. var ett vetenskapligt centrum och under karolinsk och romansk tid säte för en målarskola, som verkade både inom miniatyr- och monumentalmåleriet. Av öns tre kyrkor, som delvis härröra från 800- och 900-t., har den i Oberzell märkliga väggmålningar från slutet av 900-t.

v. Reichenbach [ra'jʃen-], Karl Ludwig, f. 1788, d. 1869, tysk kemist och fantastisk naturfilosof, lade genom upptäckten av paraffin, kreosot o. a. tekniskt viktiga produkter ur trätjäran grunden till den industriella trä- och brunkolsdestillationen.

Reichenberg [ra'jʃenbärʃ], tjeck. *Liberec*, stad i Tjecko-Slovakiet, 9 mil n.ö. om Prag. Stora ylleväverier och spinnerier. R. är en av Böhmens största industristäder och jämte Aussig dess främsta tyska stad. 35,000 inv. (med förstäder 70,000). — R. är känt sedan 1300-t.

Reichenhall, Bad R. [bat ra'jʃen-], stad i s.ö. Bayern, nära österrikiska gränsen. Badort med saltkällor. 7,000 inv.

Reichert [ra'jʃert], Karl Bogislaus, f. 1811, d. 1883, tysk anatom, prof. i Dorpat 1843, Breslau 1853, Berlin 1858. Utgav arbeten om ryggradsdjurs embryologi, histologi och anatomi.

Reichskassenscheine [ra'jʃs-kassensja'jne], "rikskassersedlar", ett slags sedlar, vilka enl. lag 30 april 1874 utgivas av tyska riket. R. lödo till en början å 50,

20 och 5 mark; efter 1906 å 10 och 5 mark. Jfr *Sedelbank* och *Sedelutgivning*.

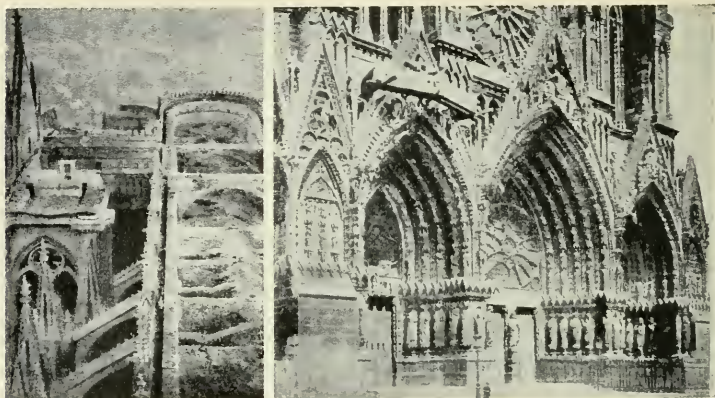
Reichsrat [ra'jʃs-], ty., se *Bundesrat*.

Reichstadt [ra'jʃsɪtatt], stad i Böhmen, vars namn ingick i hertigtiteln för "Napoleon II".

Reid [rid]. 1. Thomas R., f. 1710, d. 1796, skotsk filosof, framträdde i opposition till Locke, Berkeley och Hume ss. grundare av den s. k. "skotska filosofskolan". R. hävdar gentemot Locke att själen besitter ursprungliga idéer l. principer (om sin egen existens, orsak och verkan o. s. v.), som bli medvetna genom intuition. Dessa kallar han *common sense* l. allmänt förnuft, och människan är nödgad att lita på dess giltighet. I motsats till associationspsykologin hävdar R. läran om själens olika förmögenheter. — 2. Sir William R., f. 1791, d. 1858, engelsk meteorolog. R., som under olika perioder var guvernör på Bermudaöarna, Barbados och Malta, utförde viktiga undersökningar rörande cyklonernas vindlagar. — 3. Sir George R., f. 1845, d. 1918, australisk politiker, tog framstående del i bildandet av Australiska statsförbundet (se *Australien* sp. 876), förde ss. dettas premiärminister 1904—05 en frihandelsvänlig politik och var 1910—15 förbundets "high commissioner" i London. Från 1916 var han led. av engelska underhuset.

Reidgoter [rä'jd-] (isl. *hreidgotar*), forngermansk benämning på östgoterna. — **Reidgotaland**, i senare isländsk litteratur Jylland.

Reimarus [rajma'ros], Hermann Samuel, f. 1694, d. 1768, tysk filosof och teolog, gymnasielärare i Hamburg från 1727. R.

Katedralen i Reims. T. v. Parti av mittskeppets tak efter beskjutningen i sept. 1914. — T. h. Västportalen.

representerade upplysningstidens rationalistiska deism och vände sig kritiskt mot den kristna uppenbarelsetron. Sin egen åskådning nedlade han i den blott handskrivna *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*, varav Lessing från 1774 utgav valda delar (*Fragmente eines Ungenannten*).

Reims [ræ̃s], stad i dep. Marne, n.ö. Frankrike, vid Aisne—Marnekanalen. Ärkebiskopssäte. 75,000 inv. — R., som under världskriget befann sig blott c:a 10 km. från den tyska ställningsfronten och vid flera tillfällen utsattes för beskjutning, tillhör de under kriget svårast härjade franska städerna, och av dess äldre byggnader undgingo endast ett fåtal hel l. partiell förstörelse. Betydande skador — vilkas inverkan på det konstnärliga helhetsintrycket dock torde komma att neutraliseras genom en pågående restaurering — tillfogades katedralen. Denna, ett av den franska gotikens skönaste och mest beundrade byggnadsverk,

uppfördes huvudsakl. 1211—41. Dess ädelt proportionerade västfasad (se ill. till *Fransk konst* sp. 570) är försedd med portalstatyer (se ill. till *Bildhuggarkonst* sp. 1523 och *Fransk konst* sp. 571), i vilka den höggotiska figurstilen nått sitt renaste uttryck. Nästan lika stor som katedralen och liksom denna svårt skadad under kriget är den på 1000-t. grundade klosterkyrkan Saint-Remi med praktfullt unggotiskt kor. F. ö. märkas ärkebiskopliga palatset och rådhuset, bägge från 1600-t. och nu i ruiner. Från romersk tid kvarstår en triumfbåge, en av de vackraste utanför Italien. Betydande industri och handel (yllevaror och champagne). I R. finnas väldiga vinkällare, grävda i de kalklager, varpå R. vilar. — R. var de galliska remernas huvudstad. Sedan det erövrats av frankerna, mottog Klodvig dopet i R. 496, och dess katedral blev de franska konungarnas kröningskyrka; särskilt ryktbar är Karl VII:s kröning där (1429). Om

R:s öden under världskriget se ovan. 1917—18 utkämpades häftiga strider nära R.

Rein, Karl Gabriel Theodor, f. 1833, d. 1919, finländsk filosof, 1869—1900 prof. i filosofi i Helsingfors. R. var lärjunge till I. V. Snellman, över vilken han utgivit en biografi (1895); filosofiskt är han anhängare av hegelianismen men har även utgivit arbeten i empirisk psykologi.

Rein [rajn], Wilhelm, f. 1847, tysk pedagog, prof. i Jena 1886—1922, företrädare för den herbartiska pedagogiken, har bl. a. utgivit *Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik* (2:a uppl. 10 bd, 1903—10).

Reinach [räna'kk]. 1. Joseph R., f. 1856, d. 1921, fransk politiker, journalist och skriftställare av judisk börd. Ivrig republikan, motarbetade R. Mac Mahon och var kabinettschef under Gambetta 1881—82. R. var deputerad 1889—98 och 1906—14, bekämpade Boulanger och ivrade för en revision av Dreyfusprocessen. R. utgav bl. a. *L'histoire de l'affaire Dreyfus* (6 dlr, 1900—04). — 2. Salomon R., f. 1858, den föreg:s broder, arkeolog, filolog och religionshistoriker, prof. vid École du Louvre, direktör för Musée des antiquités nationales i S:t Germain 1902, har bl. a. utgivit en serie *Répertoires* över olika delar av antikens konsthistoria, *Cultes, mythes et religions* (4 bd, 1904—12) och arbeten i förhistorisk arkeologi. Red. för Revue Archéologique. — 3. Theodore R., f. 1860, den föreg:s broder, klassisk arkeolog, prof. i antik numismatik vid Collège de France, har huvudsakl. arbetat Orientens historia.

Reinecke [ra'j-], Karl, f. 1824, d. 1910, tysk musiker och

Max Reinhardt.

tonsättare, verkade, efter att ha i Tyskland och utomlands uppträtt som pianovirtuos, länge som lärare samt var 1860—95 ledare av Gewandhauskonserterna i Leipzig. R:s produktion (över 250 opus) visar påverkan av Mendelssohn och Schumann.

Reinecke Fuchs [ra'jneke fokks], ty., Mickel rävd. Jfr Djursaga.

Reine Claude [rän klåd] (fr., drottning Claude, efter den franske konungen Frans I:s gemål), se Prunus sp. 658.

Reinhardt [ra'jn-], Max, f. 1873, tysk teaterledare och regissör av judisk börd, övertog 1905 Deutsches Theater i Berlin, med vilken han f. å. förband en ny, intim scen, Kammerspiele, och startade 1919 i en cirkusbyggnad "de femtusens teater", Grosses Schauspielhaus. 1920 lämnade han ledningen av sina samtliga teatrar i Berlin och har senare uppträtt som gästspelsregissör i olika länder och lett årliga festspel i Salzburg. I Sthlm har R. gästspelat med egen ensemble 1915, 1917 och 1920 samt iscensatt Strindbergs Ett drömspel på Dramatiska teatern och Orfeus i underjorden på

Operan. — R:s regi utgår delvis från Meiningsarnas (se d. o.) naturalism men har utvecklats i starkt stiliserande riktning, såväl betr. spelsättet som scenbildn. för vars utformning han anlitat en stab av konstnärliga medarbetare (främst Ernst Stern) och utnyttjat den moderna teaterteknikens alla resurser; i hög grad har hans regi lagt an på yttre effekter och massverknningar.

Reinhold [ra'jnhålt], Karl Leonhard, f. 1758, d. 1823, tysk filosof. Genom *Briefe über die Kantische Philosophie* (1786) blev R. den förste banbrytaren för Kants tankar, vilka han sedan självständigt utformade ss. prof. i Jena (från 1787). Betydelsefullt blev hans försök att i föreställningsbegreppet finna en gemensam kunskapsteoretisk grund för "jaget" och "tinget i sig". Det fullföljdes av Fichte, till vars lära R. senare anslöt sig.

Reinisch [ra'j-], Leo, f. 1832, d. 1919, österrikisk egyptolog, prof. i Wien 1868—1903. R. har särskilt utforskat de hamitiska kusjitspråken samt nubiskan.

Reinkarnatio'n (av lat. *re-*, åter), återfödelse till jordelivet.

Reis [räjsj], sing. rea'l, se Milreis.

Reissiger [ra'j-], Friedrich August, f. 1809, d. 1883, tyskfödd tonsättare, huvudsakl. verksam i Norge. R. skrev bl. a. ett requiem, pifnostycken samt manskvartetter (*Olav Tryggvasson. En sangers bön* m. fl.).

Reitere'ra (lat. *reitera're*), återupprepa, förnya. — Subst.: reiteratio'n.

Reitz [räjts], Frans Wilhelm, f. 1844, sydafrikansk jurist och politiker, en av grundarna av Afrikander-Bond. 1889—96 var R. Oranjefristatens president, 1911

—18 talman i Sydafrikanska unionens senat.

Reitzenstein [ra'jtsensjtajn], Richard, f. 1861, tysk filolog och religionshistoriker, prof. i Göttingen 1914. R. har på senare år särskilt ägnat sig åt studiet av hellenismen (bl. a. *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, 1910, 2:a uppl. 1920).

Réjane [-ja'mn], Gabrielle, f. 1856, d. 1920, fransk skådespelerska, uppträdde främst i den moderna parisiska komedins huvudroller, vilka hon återgav med intelligens och fulländad teknik.

Rejmyra, Reijmyre, egendom i Skedevi skn, Östergötl. l., med glasbruk, glassliperi m. m. Bruket, anlagt 1811, äges av a. b. De svenska kristallglasbruken. Driften vid R. nedlades 1926.

Rejäl, re'e'll [vanl. utt. -jä'l] (av fr. *réel*, verklig), redbar, pålitlig; god, bra, grundlig.

Rek., förk. för rekommenderad, rekommenderat (brev o. d.).

Rekabi'ter, ett på 800-t. f. Kr. av en viss Jonadab (av Rekabs släkt) stiftat religiöst samfund i Palestina, vars medlemmar ss. protest mot den kananeiska Baalkulten skulle avstå från vin- och sädesodling samt bo i tält (Jer. 35; 2 Kon. 10:15).

Rekalescens [-sjä'nns] (av lat. *recalescere*, åter bli varm), se Stål.

Rekapitulatio'n (fr. *récapitulation*, av lat. *re-*, åter, och *capitulum*, huvudpunkt), sammanfattande upprepning av huvudinnehållet i ett anförande; antagande av ny värning. — Verb: rekapi'tule'ra.

Rekarne (fsv. *Rek*, urspr. fåra). 1. N.v. delen av Södermanland. — 2. Station i Tumbo skn, Södermanl. l., vid Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg, som

där delar sig i en linje till Valskog och en till Kolbäck.

Rekla'm (fr. *réclame*, av lat. *reclama're*, ideligen ropa), verksamhet, som avser att genom opersonlig övertalning l. suggestion påverka människor att handla i bestämd riktning. Största betydelsen har R. inom affärslivet, spec. som del av försäljningsarbetet, men den användes även för andra ändamål (t. ex. politisk R., R. för folkhygien, R. vid kapitalanskaffning för allmännyttiga inrättningar). — Affärsreklamens utveckling är intimt förbunden med det industriella och kapitalistiska produktions sättet, som innebär billig mass tillverkning av varor för en ovisst marknad i st. f., som under hantverkets tid, efter beställning. Fabrikantens behov av att hålla en jämn produktion medför, att avsättningen måste tryggas genom intensivt försäljningsarbete; för fabrikanternas del leder detta till att varorna förses med varumärke, för vilket R. kan göras. R. betecknas därför ofta, ehuru oegentligt, som massförsäljning (R. är ofta ej i stånd att leda till omedelbar handling utan endast att ge varan, resp. firman företrädare vid köpbehov). — Utom för fabrikanterna spelar R. största rollen för detaljaffärer (ss. varuhus, ledande specialaffärer), vilka genom sin belägenhet i storstädernas centrala delar måste dra publik till sig från stora områden. — De viktigaste reklamformerna och deras huvudsakliga användningsområden äro: fönsterskyltning, för alla slag av detaljaffärer, av växande betydelse för fabrikanternas varumärkesreklam; tidningsannonsering, för varuhus och special-

affärer, även för fabrikantreklam, när det gäller stora konsumtionsartiklar; tidskriftsannonsering, av starkt växande betydelse för fabrikantreklamerna (i de stora amerikanska tidskrifterna täcker fabrikantreklamerna alla kostnader utom en mindre del av papperskostnaden), i specialtidsskrifter för varor och firmor, som vända sig till en bestämd kundkrets; R. på förpackningar, för varumärkesreklam; utomhusreklam [affischer, ljusskyltar, film, R. från luftfarkoster, ss. utkastande av reklamlappar, "flygskrift" (eng. *skywriting*) med rökslöjor, m. m.], för olika ändamål, och direktreklam (brevpropaganda, broschyrer, kataloger, s. k. folders etc.), för varor och firmor, som vända sig till en i förväg väl avgränsad kundkrets (vissa slag av yrkesidkare, bestämda inkomst- l. sociala klasser, lokal marknad). Direktreklamerna är den form av R., som i sitt urval av objekt mest närmar sig det personliga försäljningsarbetet; den är f. n. i stark tillväxt och tenderar att komma till användning även för allmänna konsumtionsartiklar. Utom för påverkan av de slutliga förbrukarna har R. också fått användning för bearbetning av olika slag av återförsäljare. — Den plan för användning av skilda reklamformer, som ett företag tillämpar, är av grundläggande betydelse för R:s resultat och måste tillämpas i intimt samarbete med företagets försäljningsplan. — R:s tillvaro betingas i hög grad av den moderna tryckeriteknikens och postväsendets utveckling. Dess utformning med hänsyn till val av text och illustrationer, format och placering

(för annonser) har givit upphov till en ny gren av tillämpad psykologi, reklampsykologin. Användningen av R., som oftast innebär höga kostnader, betingas alltmer av att dess sannolika resultat låta sig beräknas. R. har därför lett till s. k. marknadsundersökningar (studier av villkoren för en varas säljbarhet). Dessa ha i hög grad främjat den ekonomiska planläggningen av försäljningsarbetet i dess helhet.

Reklamatio'n (av lat. *reclamatio*, protest). 1. Meddelande, varigenom ena parten i ett avtal underrättar andra parten antingen att han icke godkänner något av denne gjort förslag l. att han har för avsikt att göra gällande anspråk, vartill han kan vara berättigad på grund av att andra parten ej fullgjort vad honom ålegat (säljaren har t. ex. levererat felaktiga varor). Underlåtes R., anses detta som ett godkännande av avtalet. Bestämmelser om R. finnas bl. a. i 1905 års lag om köp och byte av lös egendom samt i 1915 års avtalslag. Då R. icke är till sitt innehåll preciserad, talar man om *neutral R.* — 2. Inom postväsendet benämning på den procedur, varigenom en redan avsänd postförsändelse återkallas l. ersättning för en bortkommen försändelse utkräves. — Verb: *reklamera*.

Reklame'ra. 1. Se *Reklamation*. — 2. Göra reklam.

Rekognitio'nsavgift (av lat. *reognitio domini*, erkännande av äganderätt), ersättning för begagnande av annans, spec. kronans, fasta egendom. Se *Rekognitionsskog*.

Rekognitionshemman, å rekognitionsskog (se d. o.) skattlagda hemman, som kunde skatte-

köpas av rekognitionsgivaren under förbehåll om oskiljaktighet från det bruk, varunder de lydde. 1898 avskaffades bestämmelserna om oskiljaktighet, 1919 skatteköp.

Rekognitionsskog, kronoskog, som till uppmuntrande av bergshanteringen mot rekognitionsavgift (se d. o.) blivit upplåten till begagnande av bruk och bergverke.

Rekognosce'ra (lat. *reognoscere*), undersöka, utforska, spana, kunska.

Rekommende'ra (fr. *recommander*, av lat. *re-*, åter, och *commendare*, anförtro), anbefalla, förorda; jfr *Postväsen* sp. 519. — *Rekommenda'bel*, värd att förordas. — Subst.: *rekommendatio'n*.

Rekonstrue'ra, se *Rekonstruktion*.

Rekonstruktio'n (av lat. *re-*, åter), återuppbyggande, återställande (av något i dess ursprungliga skick); ombildande. — *Biol.* R. i förstord skala av en organism l. en del av en dylik kan företas, om av objektet först göres en *fel-fri snittserie* (jfr *Mikroskopisk teknik*). Snitten avritas i viss, förstord skala på *vaxplattor*, vilkas tjocklek motsvarar snittens i den förstorde skalan. Teckningarna skäras ut efter konturerna och hopfogas till en *plastisk vaxrekonstruktion*. Snitten kunna även avritas l. fotograferas på papper, varpå vissa längdmått i avbildningarna avsätts på millimeterpapper och de så erhållna punkterna förbindas till en grafisk *linjerekonstruktion*. — *Paleont.* Fossila djur och växter äro nästan undantagslöst ofullständigt bevarade. R. av djurens skelett, varvid de saknade delarna ersätts med gips, kan i regel göras mycket exakt, medan R. av kroppsställ-

ning och mjukdelar förutsätter ingående undersökningar av levnadssättet. Taek vare den moderna paleobiologin är det numera möjligt att utarbete modeller av djur och växter samt djur- och växtsamhällen efter fullt vetenskapliga metoder. Se ill. till *Skräcködlor*. — Verb: *rekonstruera*.

Rekonvalescens [-sjä'nns] (av lat. *re-*, åter), detsamma som *konvalescens*.

Rekonventio'n (av lat. *re-*, åter, och *convēntio*, stämning), yrkande om straff l. skadestånd för obefogad angivelse, obefogat åtal l. olaglig häktning. Om den i brottmål tilltalade anser åtalet vara anställt utan skäl, äger han rätt att utan stämning inför domstolen väcka s. k. *rekonventionstalan*, d. v. s. yrka ansvar och skadestånd å käranden l. dennes ombud. Laga domstol är härvid den, vid vilken huvudmålet är före.

Reko'rd (eng. *record*, urspr. protokoll), bästa (någonsin) uppnådda resultat, t. ex. vid tävling i viss idrottsgren. För att R. skall kunna godkännas ss. *distriktsrekord*, svenskt R. o. s. v. fordras, att av vederbörlig idrottsorganisation fastställda rekordbestämmelser noga tillämpas.

Rekreatio'n (fr. *récréation*, av lat. *recreare*, eg. åter skapa), vederkvickelse, vila; förströelse. — Verb: *rekree'ra* (sig).

Rekrediti'v (av lat. *re-*, åter), hemkallelseorder (se *Beskickning* sp. 1390).

Rekry't (ty. *Rekrut*, av fr. *recrue*, rekrytmanskap, av *recroître*, växa upp igen), soldat under tiden från tjänstgöringens början, intill dess han efter enskild utbildning i s. k. *rekrytskola*

är färdig att insättas uti kompani- l. motsvarande förband. Enl. 1925 års härorordning omfattar rekrytutbildningen (l:a tjänstgöringen) för värnpliktiga vid infanteriet 90 dagar, vid kavalleriet, artilleriet och ingenjörtrupperna 140 dagar samt vid träng- och intendenturtrupperna i allm. 115 dagar. För fast anställda, s. k. *volontärrekryter*, är i Sverige utbildningstiden 8—10 mån. — *Rekryte'ra*, värva manskap; skaffa anhängare l. medlemmar till.

Re'ktaklausul (jfr *Rektapapper*), se *Växel*.

Rekta'ngel (av lat. *rectus*, rät, och *angulus*, vinkel), fyrsidig, rätlinig figur, vars alla vinklar äro räta. Motstående sidor äro parallella och lika stora. R:s yta är lika med produkten av två närliggande sidors längd.

Re'ktapapper (av lat. *recta*, rätt fram, omedelbart), skuldebrev, utställt att betalas endast till viss person och allenast mot papperets uppvisande.

Rektascensio'n, detsamma som *rectascension*.

Re'ktaväxel (jfr *Rektapapper*), se *Växel*.

Rektifikatio'n (av lat. *rectus*, rät, och *facere*, göra). *Matem.* Beräkning av en kurvas längd mellan två punkter, utföres vanl. genom integration. — *Kem.* Se *Destillation* sp. 254.

Rektilinea'r, detsamma som *rectilinear*.

Rektio'n (av lat. *rectio*, styrrelse, styrande), det förhållandet mellan två ord i en sats, att det ena "styr" det andra, d. v. s. kräver, att detta sättes i en bestämd kasus (*älska honom, värd en krona*). Mot det styrda ordet kan svara en sats (*önska*

att något måtte ske) l. en infinitiv (*värd att uppmuntras*).

Re'ktor (av lat. *re'ctor*, styresman), ledare av undervisningsanstalt. R. tillsättes vid skolor och seminarier vanl. genom förordnande på viss tid, i regel högst fem år, vid universitet och högskolor genom val av lärarkåren. R:s tjänst benämnes rektorat. Jfr Re'ktor.

Rektosko'p (av lat. *re'ctum*, ändarm, och grek. *skopi'n*, se), rörformigt instrument vanl. med belysningsanordning, avsett att införas i ändtarmen vid undersökning av sjukliga förändringar där.

Rekupra'tor (av lat. *recupera're*, återtaga), vid större gaseldade ugnar använd konstruktion för förvärmning av förbränningsluften med hjälp av rökgaserna. Dessa ledas till skorstenen genom ett fram- och återgående kanalsystem. Mellan rökgaskanalerna befinner sig ett parallellsystem av luftkanaler, som leder till brännarna. Genom motströmsprincipen (se d. o.) erhålles ett effektivt värmeutbyte. R. användes allmänt inom järn-, metall- och gasverksindustrierna.

Rekurre'ns (av lat. *recurrere*, återkomma), förekomst av ett fossil (spec. djurfossil) l. en fauna på olika nivåer i en lagerföljd.

Rekurre'nt serie (jfr Re'kurs), serie, där varje term med hjälp av en rekursionsformel är uttryckt som funktion av de närmast föregående termerna och ordningsnumret.

Re'kviem, se Requiem.

Rekvire'ra (av lat. *requirere*, söka efter), beställa, eftersöka; utskriwa truppelveranser. — Re'kvisi'ta, nödvändiga tillbehör.

Rekvisitio'n (jfr Re'kvire'ra), beställning, order; till följd av beställning l. på befallning

levererade varor. Militära tvångsrekvisitioner särskiljas juridiskt i två slag. 1. Utkrävande från kommuner och enskilda av förnödenheter och tjänstbarheter för krigsmaktens underhåll m. m. Enl. lag 1895 ang. skyldighet att fullgöra sådana R. må, sedan förordnande meddelats om krigsmaktens ställande på krigsfot, från den dag K. M:t bestämmer genom R. utfordras förnödenheter och tjänstbarheter, som finnas att tillgå i orten och som erfordras för fyllande av sådana krigsmaktens onödgängliga behov, vilka icke kunna på annat sätt med tillräcklig skyndsamhet tillgodoses. Vid återgång till fredsfot upphör rätten till R. från den dag, som på samma sätt bestämmes. Vad som utkräves, skall i regel ersättas av statsmedel. Rätten till R. tillkommer de militära myndigheter, åt vilka K. M:t meddelar sådan rätt. Vad som genom R. får tagas i anspråk, bestämmes i nämnda lag. För jämn fördelning av R. indelas riket i rekvisitionsområden. R. skall i allm. begäras hos länsstyrelse l. magistrat. Vägras efterkommande av R., sker den tvångsvis. — 2. Enl. internationell rätt tillåten form av ingrepp i privat äganderätt av en armé, som besatt fientligt område, näml. utkrävande för arméns behov från den fredliga befolkningen av naturaförmåner och arbetsprestationer. R. bör stå i förhållande till landets tillgångar och vara av sådan art, att den ej för befolkningen innebär en förpliktelse att deltaga i krigsföretag mot eget land. Utskrivningar av naturaförmåner skola betalas.

Rekyl [-ky'l] (fr. *recul*, av *reculer*, draga tillbaka), den tillbakastudsande rörelse, ett eldva-

pen (l. del därav) gör vid skottlossning. R. förorsakas av gasstrycket på eldrörets inre, bakre del, i artilleripjäser benämnd stötbotten. Vid en del äldre artilleripjäser, där vapnets alla delar äro stelt förbundna med varandra, blir härigenom hela vapnet rekylerande. Vid moderna artilleripjäser är numera införd eldrörsrekyl (se Lavettage sp. 314).

Relander, Lauri, f. 1883. Finlands president sedan 1925. R. blev 1918 avdelningsföreståndare i Lantbruksstyrelsen, hade 1910—13 och 1917—19 ss. agrarrepresentant säte i lantdagen och var 1919 riksdagens talman. 1920 landshövding i Viborgs län, skötte han med skicklighet de ofta svåra värv, som länets grannskap till Sovjet-Ryssland pålade honom. R., som för sin administrativa förmåga och erfarenhet åtnjuter allmänt anseende, besegrade vid presidentvalet 1925 sina mera politiskt betonade medtävlare. R. har ss. president bl. a. ivrat för att stärka Finlands förbindelser med Sverige.

Rela'ta re'fero, lat., "jag återger blott, vad som berättats" (utan att gå i god för sanningen). latinsk version av Herodotos' grundsats som historieskrivare.

Relate'ra (fr. *relater*, av lat. *relatus*, eg. återförd; berättelse). berättat, redogöra (för); återge.

Relatio'n (lat. *relatio*, eg. återförande). berättelse; inbördes förhållande, beröring. — *Fil.* Med undantag av det, som tänkes vara absolut (se d. o.), måste all verklighet och de föreställningar, som motsvara densamma, tänkas stå i R. till något annat än sig själv. Vår tankeverksamhet består till stor del i uppfattande av föremålens (och föreställningarnas) R.

Lauri Relander.

och dessas ordnande i vissa huvudarter, kategorier (se d. o.). — Begrepp, vilka utsäga en viss R., kallas relationsbegrepp, t. ex. höger, fader, orsak. Jfr *Relativ*. — *Log.* Se *Omdöme*. — *Relatio'ner*, förbindelser, (inflytelsrika) bekantskaper.

Re'lativ (lat. *relativus*), som hänför sig till, beror av l. blott gäller i förhållande till något annat (jfr *Absolut*). Begrepp om egenskaper, som grunda sig på jämförelse, kallas R. begrepp, t. ex. stor, hastig, mängd. — R. *fuktighet*, se *Fuktighet* och *Mättningsdeficit*. — R. *ord*, *relativum*, benämning på vissa, s. k. relativa pronomen och dem i betydelse närstående (pronominella) adverb (se *Pronomen*). — *Re'lativt*, jämförelsevis; i förhållande till. — *Relativitet*, egenskapen att vara relativ.

Relativi'sm kallas åsikten, att all kunskap l. all värdesättning är grundad på tillfälliga relationer mellan elementerna av vår erfarenhet och saknar allmäntlig karaktär. — *Adj.*: *relativistisk*. R.

Relativitetsteori. Den speciella R. är en fysikalisk teori, som utgår från att ingen absolut rörelse utan endast rörelse i förhållande till (relativt till) vissa kroppar kan påvisas. Den allmänna R. antar detsamma om accelerationer. — I den av Fresnel, Faraday, Maxwell, Lorentz m. fl. skapade klassiska elektrodynamiken spelade hypotesen om en stillastående eter som bärare av de elektromagnetiska och optiska företeelserna en stor roll. Frågan om jordens hastighet i förhållande till denna eter låg då nära till hands, och flera försök företogs för att besvara densamma. Dessa experiment, av vilka det av Michelson m. fl. utförda försöket att bestämma verkan av jordens rörelse på ljusets hastighet i förhållande till jorden utmärkte sig genom särskilt stor noggrannhet, ha emellertid givit negativa resultat. De av oss kända fysikaliska fenomenen påverkas ej märkbart av jordens translationsrörelse genom världsrymden. Detta resultat stämmer utmärkt med *relativitetsprincipen*, som sedan länge gällt som riktig inom mekaniken. Enl. denna princip påverkas näml. de inom ett slutet system försiggående processerna icke av en gemensam likformig translationsrörelse hos hela systemet. (Ex.: En kropp, som släpps till golvet i en järnvägsvagn i jämn rörelse, träffar golvet mitt under den punkt i vagnen, från vilken den släpptes, trots att vagnen under falltiden hunnit gå ett långt stycke framåt.) Resultatet innebar emellertid en egendomlig konflikt med läran om en stillastående eter, ty enl. denna lära bör ljuset fortplanta sig i etern med en av ljuskällans rörelse obe-

roende hastighet. Hastigheten i förhållande till jorden bör följaktligen vara (mätbart) mindre i jordens rörelseriktning än i den motsatta riktningen. Särskilt allvarlig måste denna konflikt förefalla därigenom, att den nyssnämnda satsen om ljushastighetens konstans torde höra till våra säkraste fysikaliska erfarenhetsresultat. — Ur denna konflikt uppstod R. Efter förberedande arbeten av Lorentz, i vilka bl. a. det negativa resultatet av Michelsons försök förklarades genom den s. k. kontraktionshypotesen (se sp. 969), framträdde den *speciella R.* i tre oberoende arbeten av Lorentz (1904), Poincaré (1905) och Einstein (1905), av vilka den sistnämnde otvivelaktigt nått till den djupaste uppfattningen av problemet. Genom en djupgående analys av tids- och rumsbegreppen lyckades det honom såhunda att bygga upp teorin på de båda ovan nämnda, *skenbart* mot varandra stridande erfarenhetssatserna, relativitetsprincipen och satsen om ljushastighetens konstans. På så sätt har den speciella R. erhållit en säkerhetsgrad och allmängiltighet, som uppnås av få fysikaliska teorier. — Resultatet av Einsteins analys kan uttryckas så, att varken avståndet mellan två punkter l. tidsskillnaden mellan två på olika ställen inträffande händelser äger absolut fysikalisk betydelse, utan de bedömas i allm. olika av observatörer, som befinna sig i likformig rörelse i förhållande till varandra. Exempelvis kan det hända, att en iakttagare anser en händelse *A* inträffa före en händelse *B*, medan en annan iakttagare med samma rätt anser, att *B* inträffar före *A*. Däremot har en viss kombination av avstånd

och tidsskillnad absolut betydelse för alla observatörer, som röra sig *likformigt* i förhållande till fixstjärnorna [med samma in-skränkning gäller tröghetslagen (se sp. 971)], näml. $\mathcal{J}r^2 - c^2 \mathcal{J}t^2$. $\mathcal{J}r$ betecknar här avståndet mellan de punkter, där de båda händelserna äga rum, och $\mathcal{J}t$ tillhörande tidsskillnad samt c ljusets hastighet. Består den ena händelsen t. ex. i utsändandet av en ljusimpuls, den andra händelsen i mottagandet av samma ljusimpuls på ett annat ställe, så har ovanstående uttryck värdet 0 för de olika observatörerna. Detta utsäger — i överensstämmelse med Michelsons försök — just att alla observatörer finna samma av riktningen oberoende värde på ljusets hastighet. — Bland de många egendomliga konsekvenserna av den speciella R. märkas följande. En kropp, som rör sig med hastigheten v i förhållande till en iakttagare, förefaller förkortad i rörelseriktningen i proportionen

$\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} : 1$. Den av Lorentz och

Fitzgerald uppställda s. k. kontraktionshypotesen antog en *reell* förkortning av samma storlek. En klocka, som rör sig med hastigheten v i förhållande till en observatör, synes gå långsammare, och massan hos en kropp med hastigheten v synes ökad, allt i nyssnämnda proportion. Den ekvation, som anger massans variation, kallas **L o r e n t z - E i n s t e i n s f o r m e l**. För vanliga hastigheter ändras massan ej märkbart, men när hastigheten närmar sig ljushastigheten, växer den över alla gränser. Över huvud taget utgör ljushastigheten enl. R. den största hastighet, med vilken en signal

kan sändas. På grund av det stora värdet på denna hastighet jämfört med våra vanliga jordiska hastigheter stå i allm. avvikelserna mellan R:s och den vanliga fysikens konsekvenser på mätbarhetens gräns. Dock har det varit möjligt att underkasta det nyssnämnda uttrycket för massan en noggrann prövning (försök med snabba katod- och β -strålar, de vätelika spektras finstruktur), som helt och hållet utfallit till R:s fördel. Ett annat viktigt resultat är satsen om energins tröghet, enl. vilken en kropps tröga massa tilltar

med $\frac{\mathcal{J}E}{c^2}$, när dess energiinnehåll

(t. ex. genom värmetillförsel) ökas med $\mathcal{J}E$. Lagen om massans konstans kan på grund härav uppfattas som ett specialfall av energiprincipen. — Minkowski har givit den speciella R. en form, vilken även har stor betydelse för den allmänna R. För två punkter i rummet, vilkas avstånd är $\mathcal{J}r$ och vilkas koordinatskillnader i ett rätvinkligt koordinatsystem äro $\mathcal{J}x$, $\mathcal{J}y$ och $\mathcal{J}z$, gäller på grund av Pytagoras' sats: $\mathcal{J}r^2 = \mathcal{J}x^2 + \mathcal{J}y^2 + \mathcal{J}z^2$ (1)

Denna relation är av fundamental betydelse för geometrin. Den visar, att en viss kombination av storheterna $\mathcal{J}x$, $\mathcal{J}y$, $\mathcal{J}z$ — vilka äro olika i olika koordinatsystem — för givna punkter har samma värde i alla möjliga olika rätvinkliga koordinatsystem. Enl. R. gäller detta emellertid blott, så länge vi endast begagna koordinatsystem, som stå stilla i förhållande till varandra. Däremot har uttrycket:

$\mathcal{J}s^2 = \mathcal{J}x^2 + \mathcal{J}y^2 + \mathcal{J}z^2 - c^2 \mathcal{J}t^2$ (2)

samma värde även för koordinatsystem, som röra sig *likformigt* i förhållande till varandra. Varje koordinatsystem tänkes härvid försett med en i förhållan-

de till detsamma vilande kloeka. Minkowski betraktar nu R , som en generalisering av den euklidiska geometrin, där storheten l spelar samma roll som avståndet mellan två punkter i den vanliga geometrin och där relationen (2) motsvarar Pythagoras' sats. Man kan följaktligen ej tillskriva tid och rum självständig existens, utan den fysikaliska världen utgöres av ett slags fyrdimensionellt rum, där tiden spelar en liknande roll som de övriga koordinaterna. En kropp, som ej påverkas av någon kraft, rör sig efter en rät linje i den fyrdimensionella världen. — Den speciella R . handlar om jämförelser mellan iakttagelser av olika observatörer, som röra sig *likformigt* i förhållande till fixstjärnorna. Härav följer, att denna teori strängt taget endast gäller för gravitationsfria delar av världen (se nedan). I *allmänna R.* har Einstein övervunnit denna begränsning och samtidigt i en syntes av sällsynt storslagenhet lyckats förena geometri och gravitationsteori till en enhetlig lärobyggnad. Den särställning, som de i förhållande till fixstjärnorna likformiga translationerna intaga inom den speciella R ., utmärker i lika hög grad den newtonska mekaniken. Tröghetslagen gäller sålunda endast med hänsyn till ett koordinatsystem — ett s. k. inertialsystem — som icke har någon acceleration i förhållande till fixstjärnorna. Härmed sammanhänger, att man — t. ex. genom Foucaults pendelförsök — kan bestämma jordens rotation genom på jordytan utförda fysikaliska mätningar. Dessa förhållanden uttryckte Newton genom läran om det *absoluta rummet*. Emellertid visade Einstein,

att denna de likformiga translationernas särställning icke är så väsentlig som tidigare antagits. Han utgick härvid från den noggrant prövade erfarenhetsatsen (se *M a s s a*), att alla kroppar erhålla samma acceleration i ett tyngdkraftfält. Denna sats, som även kan uttryckas så, att trög och tung massa ständigt äro proportionella, intar en helt fristående ställning inom den newtonska teorin. I den einsteinska teorin har den däremot funnit sin naturliga plats. Einstein utför nu följande tankeexperiment. En man i ett laboratorium finner, att alla föremål, han låter falla, erhålla en och samma acceleration. Han torde draga den slutsatsen, att hans laboratorium befinner sig i ett homogent gravitationsfält. Tydligt kunde han dock lika väl förklara sina försöksresultat, om han antog, att hela laboratoriet vore i likformigt accelererad rörelse i förhållande till fixstjärnorna på ett gravitationsfritt ställe av världen. Einstein påstår nu, att inga (ej heller optiska l. elektromagnetiska) experiment kunna leda till ett val mellan dessa båda alternativ. Enl. denna *e k v i v a l e' n s p r i n c i p* (Einstein 1907, efter förarbeten av Mach) är det alltså lika omöjligt att bestämma en kropps absoluta acceleration som dess absoluta hastighet. Denna princip har haft stor heuristisk betydelse. Som exempel på dess användbarhet kan nämnas följande. En ljusstråle måste tydligen, sedd från ett accelererat system, förefalla krökt. Alltså bör ljuset avböjas även i ett gravitationsfält, vilket betyder, att ljusets hastighet — i motsats till den speciella R :s antagande — ej är konstant utan beror av gravitationspotentialen. Ljuset

från en fixstjärna bör därför avböjas, då det passerar genom det starka gravitationsfältet i solens närhet. Under de senare årens solförmörkelser har man lyckats verifiera denna konsekvens. För den kvantitativa beräkningen är emellertid ekvivalensprincipen otillräcklig, vilket sammanhänger med att de verkliga gravitationsfälten ej i hela sin utsträckning äro homogena och följaktligen ej kunna ersättas av en acceleration. Denna svårighet löses helt och hållet av den allmänna R. I denna teori, som i det väsentliga förelåg färdig 1916, har Einstein utvecklat en egendomlig ny uppfattning av geometrin, som å ena sidan ansluter sig till Minkowskis framställning av den speciella R., å andra sidan till Riemanns forskning om icke-euklidisk geometri. Einsteins geometri kan sägas förhålla sig till Minkowskis fyrdimensionella geometri på liknande sätt som de buktiga ytornas geometri till den plana geometrin. Sålunda representeras rörelsen hos en materiell punkt, som ej angripes av någon kraft, i den minkowskiska världen av en rät linje. I den einsteinska världen finnas som regel inga räta linjer — lika litet som i en buktig yta. Alltid finnas dock *r ä t a s t e* (*g e o d e ' t i s k a*) linjer, och enl. Einsteins generaliserade tröghetslag representeras rörelsen hos en materiell punkt, som ej angripes av någon annan kraft än gravitationen, av en geodetisk linje. Under denna allmänna tröghetslag faller även rörelsen i ett gravitationsfält. Närvaron av ett gravitationsfält, som ej kan borttransformeras genom användande av ett på lämpligt sätt accelererat koordinatsystem, är liktydig med en krökning hos den fyrdimensio-

nella världen. Liksom man genom att i planet använda krokliniga koordinater kan ge den räta linjens ekvation en sådan form, att den liknar en kroklinjes ekvation, kan man i en krökningfri del av världen åstadkomma ett skenbart gravitationsfält genom att begagna ett accelererat koordinatsystem. På samma sätt som en liten del av en krökt yta (exempelvis jordytan) kan betraktas som nästan plan och beskrivas med hjälp av vanliga rätvinkliga koordinater, kan man för en liten del av ett godtyckligt gravitationsfält alltid finna en speciell R. gäller med stor noggrannhet (system, som falla fritt i gravitationsfältet). Endast i några få fall ger den allmänna R. resultat, vilkas avvikelser från de klassiska teoriernas resultat för närvarande ligga inom mätbarhetens gräns. Utom ovannämnda avböjning av ljusstrålar, som passera solen, har Einstein lyckats kvantitativt förklara en liten rörelse hos Merkuriusbanans perihelium. Vid. har han förutsagt en liten förskjutning av de från tunga stjärnor utsända spektrallinjerna åt det röda hållet, vilken under de senaste åren fullständigt verifierats. Det stora förtroende, som den allmänna R. åtnjuter bland våra dagars teoretiska fysiker, torde dock ännu mer bero på att denna teori hittills utgör det mest harmoniska och adekvata uttrycket för de otaliga erfarenheter, som redan inordnats i de klassiska teorierna.

Relati'vum, se *Relativ*.

Relaxatio'n (av lat. *relaxatio*, lösgörande), partiellt dödande av inteckning (se d. o.). Då ägaren av en från en intecknad fastighet avsöndrad del önskar få denna

del befriad från in-teckning, måste medgivande därtill inhämtas av såväl ägare till fastigheten som in-teckningshavare, innan domstolen kan verkställa R.

Relaxationstid, den tid, inom vilken spänningen på en uppladdad, ofullkomligt isolerad kondensator sjunker till $\frac{1}{c}$ av sitt ursprungliga värde. Uttrycket användes även i andra fall, i vilka en storhet avtar efter en exponentialfunktion av tiden.

Relegatio'n (lat. *relega'tio*), förvisning (från läroanstalt). — Verb: *relegera* [-ge'ra l. -sje'ra].

Relief [-jä'ff] (fr., av lat. *releva're*, upphöja), plastisk framställning, som i motsats till friskulptur är utförd på en fast bakgrundsytta. Man skiljer mellan högrelief (fr. *hautrelief*), där framställningen höjer sig starkt ur bakgrundsytan, och lågrelief (fr. *basrelief*), där den blott svagt höjer sig ur denna. En särart är den fornegyptiska hållreliefen (fr. *relief en creux*), vilken framträder som en lågrelief, nedsänkt i bakgrundsytan.

Reliefskrift, se *Blindunderskrifning* sp. 70.

Religio'n (lat. *religio*, av om-tvistad härledning) är från inre synpunkt människans känsla av beroende av och samband med en övermänsklig l. gudomlig makt (vilken icke behöver vara personligt föreställd). Det för R. typiska är vördnaden och andakten inför detta högre. Ss. R:s grundbegrepp kan man också med nyare forskare beteckna idén om det heliga (jfr *Helig*); religiös är den som vördar en över människolivet stående okränkbar makt. Från objektiv l. yttre synpunkt är R. sedan beteckning för de av olika faktorer be-tingade sätt. på vilka den religiö-

sa känslan framträder hos skilda folk l. samfund, i riter, föreskrifter och läror (en viss R., de olika R.). R:s värld omspanner ett utomordentligt vidsträckt område, från de primitiva med magi (se d. o.) förknippade och av tabu-regler (se *Tabu*) och vördnad (fruktan) för de halvt opersonliga "makterna" präglade R. (vilken återfinnes ej blott hos de s. k. naturfolken utan i rester även på vida högre kulturstadier) till de högst stående R:s innerligaste fromhetsyttringar. Tidigt framträder offret (se d. o.) jämte l. framför bönen ss. en huvudbeständsdel i R. Riterna äro över huvud mycket konservativa och förändras blott så småningom. R. har utvecklats dels i samband med den allmänna kulturutvecklingen, dels och framför allt genom insatser av stora religiösa personligheter, vilka i det inre fördjupat och utvidgat R:s värld. Hos de största av dessa ha folkreligionens skrankor genombrutits och fromheten blivit på en gång fullt individuell och universell. I all levande R. förekommer ett större l. mindre inslag av mystik (se d. o.). Likaså vilar all äkta R. på vissheten om något slags gudomlig uppenbarelse, men denna fattas visserl. på mycket olika sätt. Hos de primitiva sökes den eg. i naturens företeelser, sedermera i det egna inre och i historiens skickelser. En tillfredsställande indelning av R. är mycket svår att ge, då i den enskilda R. ofta olika typer förenas. I anslutning till det förut sagda skulle man möjligen kunna urskilja följande huvudarter: 1) den primitiva R.; 2) de i samband med åkerbruk och statsliv stående folkreligionerna, med offer och diverse religiösa observanser; 3) de på en l. flera stiftares (profeters,

förkunnares) insats vilande R. (vilka visserl. åter kunna bli folkreligioner). Bland de senare kunde man särskilja: lagiska R. (t. ex. stora partier av judendomen), den mystiska världsflyktens R. (t. ex. brahmanismen och buddhismen) samt de i spec. mening profetiska och uppenbarelsemässiga, i historien och livet verkliga R. (framför allt G. T:s profetism samt kristendomen, delvis även mazdaismen och islam). — Om gudstankens historia se G u d. Jfr f. ö. artiklarna över resp. R. och religiösa företeelser samt H e d e n d o m och N a t u r l i g r e l i g i o n.

De viktigaste religionernas ungefärliga omfattning.

Kristendom.	
Katolsk	295 mill.
Evangelisk	215 ..
Grekisk-ortodox	150 ..
Orientalisk	10 ..
Judendom	15 ..
Islam	220 ..
Buddhism och öst-asiat. ...	400 ..
Hinduism	215 ..

Religionsbrott, enl. modern rättsuppfattning sådana gärningar, vilka äro straffbara dels ss. ägnade att undergräva aktningen för religionen inom samhället, dels ss. kränkande andra människors rätt till religionsfrid. Man plägar med denna utgångspunkt skilja mellan R. i *inskränkt* bemärkelse och *religionsfridsbrott*. De förra behandlas i kap. 7 strafflagen, T. F. samt vissa förordningar. Enl. kap. 7 straffas dels hädelse, varmed menas lastande och gäckande av Gud. Guds ord l. sakramenten samt gäckeri av gudstjänsten, under förutsättning att dessa gärningar ästadkomma "allmän förargelse", dels *sabbatsbrott* (se d. o.). Vissa handlingar, som innebära försök att förmå annan till avfall från statskyrkan samt vissa

förfaranden, som äro ägnade att hota renlärigheten inom statskyrkan, äro enl. särskilda bestämmelser straffbelagda. Religionsfridsbrotten äro upptagna bland fridsbrotten i kap. 11 strafflagen.

Religionsfilosofi, vetenskapen om det religiösa förhållandets egenart, dess olika former och dess relationer till den andliga kulturens andra yttringar (vetenskap, moral o. s. v.). Den moderna R. anknuter sig ej till någon bestämd religionsform utan bygger på den allmänna religionshistoriens (se d. o.) resultat, på individual- och socialpsykologiska specialundersökningar av det religiösa livet (se R e l i g i o n s p s y k o l o g i) och slutligen på en allmän kritisk kunskapslära. — Elementär R. ingår i alla mytiska världsförklaringsförsök, ss. de indiska och grekiska. Ur sammansmältningen mellan Platons (se d. o.) enhet av sant vara och högsta goda med frälsningsidén framgick nyplatonismens religiösa metafysik. Under medeltiden fortlevde sida vid sida religionsfilosofisk spekulation och dogmatisk auktoritetstro inom skolastiken (se M e d e l t i d s f i l o s o f i). Under reformationen framträdde i Melanktons lära om "det naturliga ljuset" i människans hjärta en förnyad tendens till R:s frigörelse från uppenbarelседogmen. Denna bryter definitivt fram på 1700-t. i deismen (se N a t u r l i g r e l i g i o n) och når inom kyrkans murar genom neologin och rationalismen. Kants förnufts-kritik avsöndrade R. från de metafysiska giltighetsanspråken; Schleiermacher utvecklade en psykologiskt grundad R., enl. vilken religiositetens väsen är känslan av absolut beroende. I Hegels system underordnades religionen

filosofin, och därur utvecklade Feuerbach och Strauss en antireligiös åskådning, som i princip var besläktad med positivismen (se d. o.). — I modern R. kan man urskilja en mångfald riktningar, en psykologisk (W. James), en historistisk (O. Pfleiderer) och slutligen en transcendentalfilosofisk riktning, som söker uppvisa ett religiöst a priori (Troeltsch, Stange, i Sverige A. Nygren).

Religionsfrihet, rätt för en stats medborgare att utan hinder från statsmaktens (ev. statskyrkans) sida fritt bestämma över sin religion och dess utövning. R:s princip är av sent datum. Den slog igenom i Holland på 1600-t., befordrades kraftigt genom upplysningen och gjorde sig under 1700-t. gällande i flera stater, bl. a. Preussen under Fredrik den store. I den nordamerikanska oavhängighetsförklaringen 1776 och den franska rättighetsförklaringen 1789 fastslogs R. som en av de mänskliga rättigheterna, och under 1800-t. infördes R. i de flesta stater, i många fall dock med vissa inskränkningar. I många stater få t. ex. nya religionssamfund ej grundas utan de statliga myndigheternas tillstånd. — *Sverige* är en av de stater, där R. senast genomfördes. Faran för en katolsk motreformation föranledde under 1600- och 1700-t. utfärdandet av stränga undantagslagar mot katolikerna, och 1726 fastslogs genom det mot pietismen riktade konventikelplakatet statskyrkans allena-välde. Gustav III inledde en mer tolerant religionspolitik, och genom 1781 års toleransedikt fingo främmande kristna trosbekännare rätt till fri religionsutövning samt fulla medborgerliga rättigheter med undantag av rätt att inneha

ämbeten l. väljas till riksdagsmän. Dock kvarstod fortfarande förbudet för statskyrkans medlemmar att avfalla från kyrkans lära. 1782 fingo även judarna en rättsligt skyddad ställning (se *J u d a r* sp. 225 f.). Genom 1809 års R. F. § 16 fastslogs R. i princip, då konungen förpliktades att "ingens samvete tvinga l. tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin religion". Först 1858 upphävdes emellertid konventikelplakatet. 1860 bortogs straffet för avfall från rikets religion, och bestämmelser utfärdades rör. rätten att bilda församlingar vid sidan av statskyrkan. Dessa bestämmelser reviderades sedermera genom 1873 års s. k. dissenterlag (se *F r ä m m a n d e t r o s b e k ä n n a r e*). Gränserna för *individens* R. i Sverige ligga i huvudsak däri, att rikets medborgare måste vara antingen kristna (av olika samfund) l. mosaiska trosbekännare och att utträde ur statskyrkan blott medges den, som uppger annat kristet samfund, till vilket han ämnar övergå (detta samfund behöver dock icke ha i riket bildat erkänd församling, och ett faktiskt inträde däri erfordras icke). Den som vunnit utträde, åtnjuter en viss lindring i utskylderna till statskyrkan, och hans barn kunna befrias från deltagande i skolornas andaktsstunder och religionsundervisning. Å andra sidan är han utestängd från de ämbeten, för vilka fordras att "vara av (resp. bekänna) den rena evangeliska läran" (= tillhöra svenska kyrkan), näml. statsrådsämbeten och lärareämbeten i kristendom l. teologisk vetenskap, och han saknar rösträtt å kyrkostämman. De av staten erkända *samfundens* R. är väsentl. under-

kastad den begränsningen, att kloster samt munk- l. nunneordnar icke få i riket finnas. Frågan om ytterligare revision av bestämmelserna rör. R. (bl. a. åsyftande möjlighet till utträde ur statskyrkan utan uppgift om övergång till annat kristet samfund) är f. n. föremål för prövning av tillkallade sakkunniga.

Religionshistoria, vetenskapen om jordens olika religioner och deras utveckling. R. är en täml. ung vetenskap, efter tidigare ansatser utbildad först under senare delen av 1800-t. I Sverige är Söderblom dess förste egentlige representant. Väsentligen genom honom ha prenotionsprofessorerna (se *Prenotioner*) i sak förvandlats till lärostolar i R. — **Religionshistoriska skolan** i teologin, se *Gunkel*; jfr *Boussset*.

Religionspsykologi, en psykologisk disciplin, som empiriskt undersöker det religiösa livets yttringsformer utan att taga ställning till det religiösa giltighetsproblemet, som tillhör den egentliga religionsfilosofins forskningsområde. Bland moderna religionspsykologer kunna nämnas amerikanerna W. James, E. D. Starbuck och J. H. Leuba samt tyskarna E. G. Wobbermin och K. G. Girsensohn.

Religioso [-giä'så], ital., med andakt.

Religiös (lat. *religiosus*, av *religio*, religion), religions-, tros-; andlig; from, gudfruktig.

Reliker (lat. *reliquiae*, kvarlevor), kvarlevorna av heliga mäns l. kvinnors kroppar l. föremål, som stått i beröring med dem, i andra hand föremål, som helgats genom beröring med de äkta R. Dyrkan av R. förekommer i flera religioner, exempelvis

buddhismen. I den kristna kyrkan uppkom den i samband med helgondyrkan (se *Helgon*), framför allt från Konstantins tid. Dess ökade utbredning ledde till ökad efterfrågan på R., och snart började även falska sådana uppträda i stor utsträckning. Bland de dyrbaraste R. voro bitar av Kristi kors — som förekommo i ett flertal olika träslag. Varje altare, såväl i grekiska som i romerska kyrkan, skall vara försett med R. I den grekiska träda de dock tillbaka för bilderna, medan den romerska på många sätt uppmuntrat till deras dyrkan. Större kyrkor äga en mångfald R. För folktron äro R. undergörande. Reformatörerna förkastade helt och hållet bruket och dyrkan av R.

Relikgömma, *reliquarium* (lat. *reliquarium*), ett för förvaring av relik avsett kärl av växl. ädel metall. En vanlig form av en R. är relikskrinet, som i regel är arkitektoniskt utformat, ofta som en kyrka i miniatyr (se ill. till *Emaljkonst* och *Guldsmidskonst* sp. 109).

Relikt (av lat. *relictum*, kvarlämnat), kvarleva. — *Biol.* Växtl. djurart, som är en kvarstående rest av en tidigare mera utbredd flora, resp. fauna. Uppkomsten av R. sammanhänger med en förändring i levnadsförhållandena och R:s anpassningsförmåga till de nya livsbetingelserna. *Glaciärelikter* (kvarlevor av en omedelbart efter istiden invandrad flora, resp. fauna) äro t. ex. vissa fjällväxter, vilka förekomma på enstaka platser i S. Sverige, samt hornsimpan, som, eg. arktisk, dock finnes i bl. a. Väner och Vättern. — *Språkv.* Alderdomlighet, som kvarstår som rest av mera utbredd företeelse.

Reliktsjö, se *I n s j ö*.

Reliktstruktur, ursprunglig struktur i ett oförvandlat parti av en eljest metamorfoserad bergart.

Reling (holl. *recling*), översta delen av fartygssidan. R. begränsas av *relingslinjen*, som upptill avslutar brädgången. — *Relingslogg*, å relingen utmärkt avstånd för hastighetsbestämning å fartyg genom iakttagande av den tid, som ett fast l. i vattnet flytande föremål behöver för att passera igenom det å relingen utmärkta avståndet.

Relä' (fr. *relais*, eg. ombyte). *Elektrotckn.* Elektromagnet, vars ankare, då magneten påverkas av en elektrisk ström, sluter, öppnar l. omkastar en annan strömkrets. Med tillhjälp av R. kunna starka strömmar regleras genom mycket svaga. R. ha en vidsträckt användning såväl inom svag- som starkströmstekniken. — Ett *polariserat* R. består av en permanent stål magnet, på vars ena skänkel en elektromagnet är anbragt; härigenom fungerar R. olika vid olika strömriktningar i magnetlindningen och blir känsligare. Till förhindrande av ommagnetisering måste det permanenta fältet alltid vara starkare än elektromagnetens. — *Mus.* R. i orgel är vanl. en liten bälgapparat, som sättes i funktion medelst en elektromagnet l. medelst komprimerad luft (elektropneumatiskt, resp. rörpneumatiskt system). R. öppnar l. stänger lufttilloppet till en större bälg, som utför det avsedda arbetet, ss. en spelventils öppnande, ett kopels sättande i funktion e. d.

Reläjordskalv, mer l. mindre samtidiga jordskalv, som uppträda i samband med varandra ehuru på stort inbördes avstånd.

Relästation, se *R u n d r a d i o*.

Re'mak, Robert, f. 1815, d. 1865, tysk läkare och anatom, upptäckte de märglösa nervtrådarna samt sinusknutan (jfr *H j ä r t a* sp. 825) i grodhjärtat och utförde värdefulla undersökningar över uppkomsten och utvecklingen av fostrets groddblad m. m. R. var en av pionjärerna för elektroterapi.

Remane'ns (av lat. *remane're*, kvarstanna), se *M a g n e t i s m* sp. 1064. — *R e m a n e ' n t*, kvarstående, som återstår.

Remarkabel (fr. *remarquable*), märklig, anmärkningsvärd.

Rembourse'ra, *r e m b o u r s e r a* [rangbor-] (fr. *rembourser*), återbetala, ersätta utlagda kostnader. — *R e m b o u r s e m e n t* [rangborsema'ng], förk. *r e m b o u r s* [rangbo'r], återbetalning, ersättning för utlägg; särskilt beteckning för den i varuhandeln förekommande form av kredit (*rembourskredit*), varvid en köpare "öppnar kredit" för säljaren hos bank l. bankir. Säljaren får då dra en växel för beloppet på bankfirman, som accepterar växeln mot erhållande av avlastningsdokumentet, vilka sedermera översändas till köparen. Genom denna anordning erhåller säljaren trygghet för sin fordran och kan lättare få växeln diskonterad.

Re'mbrandt, *R. H a r m e n s z. v a n R i j n* [fann räjn], f. 1606, d. 1669, holländsk målare och etsare, en av målarkonstens största personligheter och den främste av alla etsare. — R. föddes i Leiden, där han studerade för Jakob van Swanenburch. En tid åtnjöt han även undervisning av Pieter Lastman i Amsterdam. Till denna stad överflyttade han 1631 och kvarblev där till sin

död. — Hans ungdomsverk (t. ex. *Simcon i templet*, 1631, Haag) utmärkas av en något petig touche samt häftiga kontraster mellan mörka och ljusa partier. Sitt rykte som porträttmålare befäste han med det stora gruppporträttet *Professor Tulps anatomi* (1632, Haag), som inleder hans verksamhet i Amsterdam, där han 1634 ingick äktenskap med Saskia van Uylenburgh och bildade ett hem med rika konstsamlingar. Under de lyckliga år, som nu följde, målar han brett, levnadsglatt och praktlystet och stämmer sina bilder i en strålände guldton. Hans produktion omfattar nu talrika porträtt (bl. a. självporträttet med Saskia, omkr. 1634, Dresden), samt bibliska och mytologiska kompositioner (t. ex. *Danaë*, 1636, Leningrad). Höjdpunkten av denna period, under vilken R. icke står främmande för de allmänna barockidealen, betecknar *Nattvakten* (1642, Amsterdam; se ill. till *B o r g a r b e v ä p n i n g*), som

Kristus i Emmaus. Målning av Rembrandt. (Louvre.)

med mästertlig ljusbehandling skildrar ett skyttekompani på utmarsch. Samma år som denna revolutionerande men av beställarna ej uppskattade målning tillkom, dog Saskia. Även andra olyckor drabbade nu R. Publiken vände sig ifrån honom, och de därav förorsakade ekonomiska svårigheterna tvingade honom att 1656 göra konkurs. Hans förhållande till Hendrickje Stoffels, under många år hans älskarinna och modell, framkallade skandaler. Under olycksåren förinnerligas emellertid hans konst. Den blir mera subjektiv, vinner i färgstyrka, samtidigt som ljus och skuggor sammansmältas till ett vibrerande ljusdunkel. Under 1640-t. tillkomna av starkt dramatisk stämning fyllda landskap samtidigt som av en säregen stillhet präglade bibliska kompositioner (t. ex. *Kristus i Emmaus*, 1648, Köpenhamn, en liknande komposition i Louvre). Teckningen tillbakasettes alltmera för färgen, och under 1650-t. skapar han en rad gripande verk, där det själsliga uttrycket darrar och flämtar i färgglöden (t. ex. *Ja-*

Självporträtt. Målning av Rembrandt. (Berlin.)

De tre träden. Etsning av Rembrandt.

kobs välsignelse, 1656, Kassel; se ill. till *Holländsk konst* sp. 871—872). Med gruppporträttet av föreståndarna för klädesvävareskräet i Amsterdam, *Staalmeesters* (1661—62, Amsterdam; se ill. till *Borgare* sp. 327—328) bringar han den traditionsrika holländska korporationsbilden till fulländning; mästaren har här sökt tvinga sig till ett objektivt framställningssätt. Helt subjektiv är han däremot i sin samtidigt utförda stora målning *Claudius Civilis* (se ill. till d. o.) som är ett av de mest representativa proven på hans ålderdoms pastösa och monumentala stil. Den utfördes för Amsterdams rådhus men blev här refuserad för att slutligen i stympat skick hamna i Nat. mus. Hans sista verk, skapade i ensamhet och armod, visa ett utomordentligt brett målningssätt med tjockt pålagd, ädel-

stensgnistrande färg, ss. *Judebruden* (omkr. 1668, Amsterdam) och bilden av honom själv som en grinande gubbe (omkr. 1668, München; se ill. till *Målarkonst* sp. 474), det mest suggestiva av hans otaliga självporträtt. — Samtidigt med sina målningar skapade R. ett enastående verk som etsare, omfattande omkr. 300 blad. Hans tidiga blad (t. ex. *Den förlorade sonens återkomst*, 1636) ha en exakt, starkt realistisk teckning och äro till sin karaktär ren linjekonst. Under 1640-t. söker han (t. ex. i *Svinet*, 1643) nå det yttersta av stoffskildring. Genom att helt täcka skuggpartierna med tornålsarbete förlänar han vissa av sina blad från 1650-t. (t. ex. *Faust*, omkr. 1652, se ill. till *Alkemi*) en karaktär av formliga tonmålningar med sammetsmjukt ljusdunkel, medan

Kristus och Tomas (1650) är ett exempel på hans friaste, mest expressiva linjestil. "*Hundertguldenblatt*", som i sitt namn bevarar minnet av samtidens höga uppskattning, förenar båda stildealen. Landskapsetsningarna (t. ex. *De tre träden*, 1643) äro på samma gång storslagna natursyntoser och mästerverk av stil och teknik. R. har även efterlämnat tusentals teckningar, studier, skisser och kompositionsutkast. — R. hör samman med den samtida holländska konsten genom sina kärleksfullt karaktäriserade porträtt och sin ljusskildring men skiljer sig från den i kraft av en patetisk livsuppfattning och en mystiskt betonad fantasi, som talar i flammande färgvisioner. Den tyske konsthistorikern Neumann tecknar R. som den germanska anden, vilken hävdar sin oavhängighet av den sydländska renässanskulturen, som till sist böjer det övriga Holland. — I svenska samlingar är R. väl representerad. Nat. mus. har utom Claudius Civilis en rad verk, flera komma ur K. G. Tessins samlingar, bl. a. den s. k. *Köks-pigan* (1651), Göteborgs mus. ett av mästerverken från hans ålderdom, *Mannen med falken* (omkr. 1665). En täml. fullständig serie av hans etsningar och ett flertal teckningar finnas i Nat. mus.

Remedium, plur. remedia (lat., medel), läkemedel. — R. betecknar även medgiven avvikelse vid utmyntning från överensstämmelse med normalvikten och normalhalten. Om högsta och lägsta vikt och halt för Sveriges mynt se *Mynt*, tab. Sveriges mynt.

Re'mer (lat. *Re'mi*), en av det forna Galliens mäktigaste stammar, i trakten av nuv. Reims.

Remi' (fr. *remis*, av lat. *re-*

Mannen med falken. Målning av Rembrandt. (Göteborgs mus.)

m'ittere, skicka tillbaka), oavgjort spelparti.

Re'mington(-gevär), se *Handeldvapen* sp. 387 ff.

Reminiscens [-sjä'nns] (fr. *réminiscence*), erinring, obestämd hägkomst; oavsiktligt lån av motiv, tankar e. d. (t. ex. i litterärt arbete).

Remis [rəmi'], se *Remi*.

Remi'ss (av lat. *remittere*, skicka tillbaka, hänvisa). 1. Försändelse av penningar l. värdepapper (vanl. *remi'ssa*). — 2. Skriftlig befallning l. anmodan från K. M:t l. myndighet till annan myndighet att avge utlåtande l. verkställa utredning i visst ärende, därvid samtidigt till ärendet hörande handlingar (remissakten) överlämnas. — 3. En i en beslutande församling väckt frågas hänvisning till förberedande behandling i en nämnd, ett utskott o. s. v. En förnyad hänvisning kallas återremiss. — **Remissdebatt**, se *Riksdag* sp. 1149.

Remi'ssa, se Remiss 1.

Remissio'n (av lat. *remi'ttere*, sakta av), lindring i en sjukdom.

Remitte'ra (av lat. *remi'ttere*, hänvisa). 1. Sända på remiss. — 2. Läkares åtgärd att skriftligen rekommendera patient till erhållande av sjukvård (vanl. på sjukhus). — Remitte'rande, se Feber.

Remledning, transmissionsanordning, i princip likartad med linledning (se d. o.). Remhastigheten bör, om gjutjärnsskivor användas, ej överstiga 30 m./sek. men kan eljest uppgå till och överstiga 50 m./sek. Axelavståndet bör hållas stort, minst 4 ggr större än skivdiametern och 20 ggr rembredden. Vid mindre axelavstånd och mycket små remskivor sträcket remmen med remspännare l. spännrullar. Utväxlingsförhållandet, d. v. s. förhållandet mellan de mot varandra arbetande remskivornas diametrar, bör ej överstiga 5:1; användas spännrullar, kan det få uppgå till 15:1. Mellan två parallella axlar sker remöverföringen med öppna remmar, om axlarna skola rotera åt samma håll, eljest med helkorsade. Mellan korsade axlar sker överföringen medelst halvkorssade remmar och plana remskivor samt ledrullar av samma diameter som remskivorna men med större bredd. Önskar man vid konstant varvtal å den drivande axeln variera den drivnas hastighet, kunna koniska skivor med korsade remmar användas.

Remmar, i remledningar använd elastiskt maskinelement av läder, hampa, kamelhår, balata, kautsjuk, bomull l. stål. I fuktiga rum användas impregnerade läderremmar l. ock balata- l. hårremmar. — Rembredden bör ej

överstiga 1 m., helst ej 0,6 m. Vid stora skivdiametrar (över 3 m.) och stora remhastigheter (över 40 m./sek.) äro dubbelremmar lämpliga. — R. hopsys med smala läderremmar l. ståltråd samt limmas; hopfogas även medelst remlås l. -knektar, vanl. hakar, som inslås över skarven.

Remmare (ty. *Römer*), stort vinglas, format som en pokal.

Remmare, se Uttryckning.

Remmarlöv, socken i Malmöh. l., jämte V. Sallerup pastorat i Lunds stift. 245 inv.

Remmene, socken i Älvsb. l., jämte Herrljunga, Tarsled, Fölene och Eggvena pastorat i Skara stift. 350 inv.

Remonstrá'ns (av lat. *re-*, tillbaka, och *monstra're*, visa), protest, vederläggning. — Remonstrá'nter, "de oppoierande". Se Arminianer.

Remo'nt (fr. *remonte*, av *remonter*, åter bestiga), unghäst vid krigsmakten, som ännu ej fått sin dressyr avslutad. Genom remonté'ring, verkställd av remonteringsstyrelse, anskaffas R., i regel 3—4-åringar, av vilka en del genast överlämnas till truppförbanden för i allm. ettårig dressyr, en del sändas till remontdepå' för att följande år tilldelas truppen. Vid remontdepå försiggår ej dressyr. Remontdepåer finnas vid Herrevadskloster i Skåne och Gudhem i Västergötland; övriga skola enl. 1925 års försvarsordning nedläggas. Enl. denna skall även remonteringsstyrelsen upphöra och remonteringen ombesörjas av en remonteringsnämnd, biträdande inspektören för kavalleriet ss. chef för arméns remonteringsväsen.

Remonta'nt, se *Rosa*.

Remontdepå, se *Remont*.

Remonte'ra (av fr. *remonter*, åter bestiga; åter förse med), fortsätta blomning och fruktsättning utöver den för arten normala tiden l. förnya sin blomning (t. ex. remonterande rosor, trädgårdsmultron, violer m. fl.).

Remonte'ring, *Remontering* snämnd, *Remontering* styrelse, se *Remont*.

Remontoa'r (fr. *remontoir*, av *remonter*, draga upp), se *Ur*.

Rémoulade [-mola'dd] (fr., av *remoudre*, ommala), sås av senap, salt, pep'ar, olja och vinättika, kapris, körvel, dragon o. d.; skarpsås. Även rätt serverad med sådan sås.

Remplace'ra [rang-] (fr. *remplacer*), avlösa, ersätta.

Re'mscheid [-sjajt], stad i Rhenprovinsen, Preussen, s. om Elberfeld-Barmen. Stor järn- och stålindustri (eggjärn, verktyg, rör m. m.). Betydande handel. 75,000 inv.

Re'msen, *Ira*, f. 1846, nordamerikansk kemist, prof. 1876—1913 vid Johns Hopkins University, Baltimore, mest känd för framställning av sackarin av tuolu.

Remskivor, vid kraftöverföring medelst remledning använda transmissionshjul, vanl. av gjutjärn, stålplåt l. trä. För att remmen skall kvarhållas på skivan kan skivkransen förses med flänsar l. göras svagt konvex; denna välvning undvikes vid stora drivhjul, vid korsade remledningar, vid användande av s. k. nollskivor, å skivor med mer än en rem samt å träskivor. De sistnämnda, oftast av björk, bok l. furu, användas i mindre transmissioner och sammansätts vanl. av smär-

re cylinderskivor l. segment, förenade genom limning och pinning. — *Nollskiva* l. *lösskiva* kallas en fritt å den drivande axeln löpande skiva, monterad tätt intill en å axeln fastsatt, roterande *R*. Till nollskivan kan remmen från en maskin kastas över, då maskinen ej skall drivas. — Med trappskiva l. *remsnücka* betecknas två l. flera å samma nav avsatsformigt anordnade *R*. med olika diametrar; de medge ett utbyte av utväxlingsförhållandet.

Remsnücka, se *Remskivor*.

Remtransportör, se *Transportanordningar*.

Remunerato'risk gåva (av lat. *remunera'ri*, vedergälla, löna), gåva som vedergällning för gjord tjänst l. bevisad välgärning mot givaren. Vid *R*. förekommer icke återgång av gåva (se *Gåva*) och ej heller den understödspflicht gentemot nödlidande givare, som vid annan gåva under vissa förutsättningar kan förekomma.

Re'mus, se *Romulus*.

Rémusat [-my'så'], *Abel*, f. 1788, d. 1832, fransk sinolog, prof. i kinesiska vid Collège de France 1814, förste innehavare av en sådan lärostol i Europa.

Ren. 1. *Ss.* filosofisk term i Kants språkbruk detsamma som *a priori* (se *d. o.*), *d. v. s.* oberoende av erfarenheten. I empiriokriticismen (se *d. o.*) användes ordet om erfarenheten i motsatt betydelse = fri från tankeinnehåll. — 2. Se *Renar*.

Re'na, vänsterbiflod till Glommen, i Hedmark fylke, Norge. 145 km.

Renan [røna'η], *Ernest*, f. 1823, d. 1895, fransk författare, religionshistoriker, filosof och orientalist. *R.* studerade urspr. till präst men kom tidigt i opposition mot de kyrkliga dogmerna

Ernest Renan. Målning av Léon Bonnat.

och ägnade sig från 1845 huvudsakl. åt studiet av orientaliska språk; 1860—61 företog han på offentligt uppdrag en vetenskaplig resa till Syrien, blev prof. i hebreiska vid Collège de France 1862, avsattes 1864 på grund av sin radikala religiösa förkunnelse, återfick sin professur 1871. Led. av Fr. akad. 1878. — R. var mångsidigt verksam som förf. Sitt rykte som orientalist grundlade han med *Histoire générale des langues sémitiques* (1855). Viktigast äro emellertid hans religionsfilosofiska arbeten, främst *Histoire des origines du christianisme* (8 bd, 1863—81), av vilken särskilt den första delen, *Vie de Jésus* (Jesu lefverne, 1863) väckte ett enormt uppseende över hela den bildade världen och framför allt från klerikalt håll möttes av en bitter kritik. I detta stilistiskt glänsande arbete (särskilt äro naturskildringarna från Palestina berömda) förklarar R. på grundvalen av en historisk bibeltolkning Jesu liv ur de förhållanden, under vilka

han levde, liksom han i verkets följande delar söker rationalistiskt förklara bl. a. tron på Jesu uppståndelse och kristendomens tidigaste historia. Viktig är även R:s *Histoire du peuple d'Israël* (5 bd, 1887—94). — Som filosof söker R. förena den positivistiska riktningen med tankelinjer från Kant och Hegel. Han betonar den mänskliga intelligensens oförmåga att lösa de stora världsproblemen, men å andra sidan hävdar han det metafysiska behovets berättigande; det universella framåtskridandet är ett ledande tankemotiv i hans metafysik (framlagd bl. a. i *Dialogues et fragments philosophiques*, 1876). — Bland R:s övriga arbeten märkas en rad läsdramer och kritiska essayer, som i antidemokratisk anda behandla filosofiska och sociala problem, den lilla skriften *Ma soeur Henriette* (1862), skriven till minne av R:s syster, som övade ett djupgående inflytande på hans utveckling, samt det fina, självbiografiska arbetet *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* (1884; Barndoms- och ungdomsminnen, 1915). — R., vars vetenskapliga arbeten numera i mycket anses föråldrade, har med sin idealitet och humanism övat ett djupgående inflytande på det senare 1800-t:s andliga liv. På de religionshistoriska diskussionerna verkade han i hög grad stimulerande och övade på så sätt ett indirekt inflytande framför allt på 1880-t:s radikala livsuppfattning; och för såväl inhemsk som utländsk litteratur och kritik spelade hans arbeten med sin skepticism och fina ironi en viktig roll (i Sverige är bl. a. Levertin påverkad av R.), liksom även den franska nationella idealismen (bl. a. Bar-

rès) rönt starkt inflytande av R:s aristokratiska patriotism.

Renar, *Rangifer*, ett släkte Hjortdjur, hos vilka båda könen bära förgrenade horn. Hanarna fälla dessa i dec., de dräktiga honorna på sommaren. Olika varieteter av R. finnas i nordligaste Europa, Asien och Nord-Amerika. R. hålla till på fjällen ovan trädgränsen l. i skogsområden, vanl. i stora flockar. De leva sommartid huvudsakl. av gräs och blad, vintertid av lavar. Polygama. — Den vanliga, vilda R., *Rangifer tarandus*, som av vissa förf. anses uppträda i två varieteter: den mindre fjällrenen och den större skogsrenen, är sommartid mörkt gråbrun med vitaktig buk och framhals, vintertid ljusare grå. Parningstid är sept.—okt. Honan kalvar i maj—juni. Vild R. utrotades i Sverige trol. på 1860-t. men finnes bl. a. i s. Norges fjälltrakter. Fridlyst i Sverige. — Som tamdjur ha R. hållits sedan urminnes tider av många polarfolk (se d. o. sp. 361). R. brukas som drag- och packdjur, stundom även som riddjur. Köttet, mjölken, blodet etc. användas. Jfr Lappar sp. 244 f. och Renbetesfrågan.

Renard [rənå'r]. 1. Joseph Charles R., se Luftskepp sp. 823. — 2. Jules R., f. 1864, d. 1910, fransk författare, skrev naturalistiska romaner, ofta med normandiska motiv, främst den gripande barnhistorien *Poil de carotte* (1894; Rödtott, 1913), som dramatiserades och vann stor framgång på scenen.

Rena'ta, se Renée.

Renaudel [rənädä'U], Pierre, f. 1871, fransk socialdemokratisk politiker, medarbetare i l'Humanité 1908—14, deputerad 1914. Tidigare anhängare av Jaurès,

Renar. Höjd över bogen c:a 1,1 m.

är R. numera ledare för den mot kommunism och syndikalism fientliga, för samverkan med de borgerliga radikalerna böjda högerriktningen inom fransk socialism.

Renault [rənå'], Louis, f. 1843, d. 1918, fransk rättsvetenskapsman, prof. i internationell rätt i Paris 1874, folkrättsak-kunnig i franska utrikesdepartementet 1890, president i Institut de France 1896. R. har framför allt blivit känd som framstående folkrättslärare och en ivrig förkämpe för fredssträvandena. Han erhö1 1907 jämte Moneta Nobels fredspris.

Renavel, se Avel sp. 907 och Renkultur.

Renbetesfrågan. Sedan länge ha på grund av betesförhållandena de svenska lapparnas renhjordar under en del av sommaren förts in på norsk område. I en kodicill till den svensk-norska gränstraktaten 1751 bestämdes, att det enl. gammal sedvänja tilläts vartdera rikets lappar att med sina renhjordar överskrida gränsen in på det andra landets område och att begagna sig av "land och strand" för underhåll av dem själva och av deras djur. Den tilltagande uppodlingen av Tromsö amt hade emellertid till följd, att konflikter under 1800-t. uppstodo mellan

den bofasta befolkningen och de flyttande lapparna. Efter långvariga förhandlingar blev renbetesförhållandet mellan Sverige och Norge 1883 ordnat med lika lydande lagar i de båda länderna. I den mellan Sverige och Norge träffade uppgörelsen i Karlstad 1905 ingick en överenskommelse ang. flyttlapparnas i ovan nämnda kodicill erkända rättigheter. Vid. prolongerades lagarna av 1883 till utgången av 1917. För lagarnas tillämpning bestämdes, att svenska lappar icke finge utan vederbörande ägares l. brukares tillstånd föra sina renar över gränsen före den 15 juni, såvida ej särskilda väderleksförhållanden nödvändiggjorde en tidigare flyttning. Förbehåll å Sveriges sida gjordes dock att få till skiljedom hänskjuta möjligheten att företaga flyttning till Norge redan före den 15 juni oavsett väderleksförhållanden. Det överenskoms vidare, att före 1917 års utgång förhandlingar om revision av gällande bestämmelser skulle upptagas. — Då det snart visade sig, att den i överenskommelsen fastställda tiden för flyttningen var i hög grad otillfredsställande för Tornelapparna, som på våren sakna betesmarker på svensk sida, tillsattes på hemställan av Sverige hösten 1907 en svensk-norsk kommission för att undersöka, om modifikation kunde göras av Karlstadskonventionens bestämmelser om inflyttningstiden till Norge. Efter företagna gemensamma undersökningar uppsade Sverige i jan. 1909 det 1907 ingångna avtalet och hänsköt frågan till skiljedomstol. Till ordf. i denna utsågs den danske prof. H. Matzen och efter hans död den danske stiftsamtmannen F. L. G. de Jonquiè-

res. Övriga medlemmar voro svensken, hovrättspresidenten I. Afzelius och norrmannen, stiftsamtmannen G. Gram. 8 april 1913 avslöts en konvention mellan Sverige och Norge rör. inledande av direkta förhandlingar om en ny fullständig reglering av den svensk-norska renbetesfrågan. 1918 avgav den utsedda förhandlingskommissionen förslag till överenskommelse i sådant hänseende. Förslaget antogs såväl av svenska riksdagen som av norska stortinget. Den ingångna konventionen skall med vissa undantag tillämpas fr. o. m. 1923 t. o. m. 1952. Genom det ingångna avtalet har antalet av de svenska renar, som må inkomma i Troms fylke, fastställts till 39,000, av vilka 16,000 få överflyttas redan fr. o. m. 1 maj och övriga fr. o. m. 15 juni. Tiden för betning å norskt område utgår 30 sept. Vissa områden inom Troms fylke äro alldeles undantagna från betning för svenska renar. Jämtlandslapparna ha ej längre tillträde för sina renar till betning i Norge. I Nordland fylke har tiden för betning fastställts till 5 juli—16 aug. Området för svenska renar är indelat i ett antal vår- och sommar-distrikt. Överenskommelsen innehåller vid. bestämmelser om flyttningstvågar, skadeersättningar m. m. Därjämte återfinnas bestämmelser om de norska lapparnas motsvarande rätt till vinterbete i Sverige. Nedläggningen i antalet överflyttande svenska renar från Karesuando och Jukkasjärvi lappmarker har nödvändiggjort en flyttning av ett antal lappar med deras renhjordar till sydligare delar av Norrbottens lappmarker. — 1889 spärrades den finska gränsen för de svenska lapparnas

renhjordar. Härigenom bortföll en stor del av de vinterbetesmarker, som lapparna från Karesuando utnyttjat. Någon ändring i detta förhållande har sedermera ej skett, men genom en konvention mellan Sverige och Finland 1925 ang. renar i gränsområdena ha uppnåtts medgivanden i visst fall för svenska lappar att med renar flytta över finskt område till Norge och tillbaka.

Renblomma, se **R a n u n c u l u s**.

Renbly, vanligt handelsbly till skillnad från råvaran verkbley.

Rencontre [rajkå'ŋtr], se **R e n k o n t e r s t r i d**.

Rende'ra [rang-] (fr. *rendre*), inbringa, avkasta.

Rendez-vous [randevo'] (fr., eg. infinn er!), avtalat möte.

Re'ndsborg [-borʒ], da. *Rendsborg*, stad i prov. Schleswig-Holstein, Preussen, vid Ejder och Nord-östersjökanalen. 17,000 inv. — R. är känt sedan 1199. Det var under medeltiden en tid pantsatt till de holsteinska grevarna.

René [røne'], "den gode kung R.", f. 1409, d. 1480, titulärkung av Neapel, greve av Provence. R. sökte under ständiga fejder hävda sin arvsrätt till Lothringen (som kejsaren 1431 tillerkände honom), Neapel och Aragonien. Han hyste varmt intresse för konst och litteratur och framträdde själv som skald.

René, pseud. för **A n n a B r a n t i n g** (se d. o.).

Renée [røne'], **R e n a ' t a**, f. 1544, d. 1602, prinsessa av Lothringen. Till R., vilken ss. Kristian II:s dotterdotter hade arvsanspråk på Danmark-Norge, friade Erik XIV. Under dennes psykiska kris 1567 övergavs giftermålsplanen.

Renega't (av lat. *re*-, åter, och

nega're, förneka), trosförnekare; avfälling, överlöpare.

Rene'tt (fr. *reinette*, av *reine*, drottning), se **Ä p p l e t r ä d**.

Renfana, se **T a n a c e t u m**.

Renfanebagge, se **L ö v b a g g a r**.

Renfluga, *Cephenomyia tro'mpe*, en art humlelika **P a r a s i t f l u g o r**. Kroppen är tätt hårbeklädd, huvudsakl. svart, mellankroppen framtill och bakkroppen fläckvis grågul. Längd 15 mm. De spolformiga, vita, svartprickiga larverna leva parasitiskt i svalget och näshålorna hos ren och orsaka svåra inflammationer. Föropplingen sker på marken.

Renfrew [re'mfro]. 1. Grevskap i mell. Skottland, vid Clydes mynning. Huvudnäringar jordbruk, boskapsskötsel, industri. 300,000 inv. Titeln baron of R. bäres av prinsen av Wales. — 2. Huvudstad i R. 1, nära Clyde, v. om Glasgow. Skeppsvarv. C:a 12,000 inv.

Reng, se **R ä n g**.

Rengsjö, **R e g n s j ö**, socken i Gävleb. l., pastorat i Uppsala stift. 1,880 inv.

Renhållning i städer och samhällen omfattar bortförande och oskadliggörande av alla fasta avfallsämnen från gata, hushåll och näring. Till R. plägar också räknas bortförande från gator av snö och is samt sandning mot halka. — **G a t u r e n h å l l n i n g e n** har i Sveriges städer av ålder ålegat fastighetsägarna, var och en för sin egendom. I Sthlm har denna skyldighet överflyttats på stadens renhållningsverk mot vederlag av fastighetsägarna (avlösning). I Göteborg m. fl. städer utför staden R. på torg och allmänna platser samt efter överenskommelse och mot särskild ersättning den fastighetsägaren

åliggande gaturenhållningen. Motordrivna gaturenhållningsmaskiner, ss. sopmaskiner, snöplogar och bevattningsbilar, ha allfmer kommit till användning. — I äldre tider befriade man sig från latrin o. a. avfall genom att uppsamla detta i en på tomten grävd grop. När denna blev full, täcktes den med jord, och en ny grop öppnades. Detta system lär ha förekommit i Göteborg, åtminstone i förstäderna, så sent som på 1860-t. R. i modern mening är ett jämförelsevis nytt begrepp. Så t. ex. övertog Sthlms stad 1856 latrinrenhållningen, och 1885 började Göteborgs stads renhållningsverk sin verksamhet. Renhållningsbestyren i de större och medelstora svenska städerna ombesörjas nu antingen av ett kommunalt renhållningsverk l. av entreprenör l. av båda samtidigt. I en del mindre städer utföres fastighetsrenhållningen ännu genom husägarens försorg. Hälsovårdsstadgan för rikets städer av år 1919 anger de riktlinjer, efter vilka fastighetsrenhållningen skall utföras. På ställen, där icke vattenklosetter finnas, är det nödvändigaste renhållningsarbetet latrinens bortskaffande och oskadliggörande. I svenska städer uppsamlas i allm. latrinerna i plåtkärl, rymmande c:a 50 l., som vid transport förses med tätt slutande lock. Latrinerna tömmas utanför samhället och blandas därefter, ofta i maskin, med riven torv; pudretten säljes som gödselmedel till lantbruket. — Övrigt avfall från hushåll består av matavfall och s. k. sopor, d. v. s. aska, kasserade husgeråd, förbrukade klädespersedlar, papper, bleckburkar, glas, porslin m. m. Kvantiteten belöper sig till c:a 0.5 kg. per person och dygn. I en del svenska städer upp-

samlas i husen matavfallet för sig i särskilda kärl och användes till svinuppfödning antingen av privata svinuppfödare l. i kommunal svingård. I Amerika användes rätt mycket denna s. k. separeringsmetod, medan i t. ex. England, Tyskland och Holland matavfall och sopor uppsamlas och borttransporteras tillsammans. Soporna och (på de ställen där man icke har separering) även matavfallet måste transporteras från samhället och oskadliggöras. Enklaste sättet härför är fyllning av låglänta marker, sänkor, vattendrag o. d. I den mån det är möjligt, försäljes avfallet till lantbruket som gödsel. I en del stora städer oskadliggöres avfallet genom förbränning, varvid värmen tillgodogöres för alstrande av kraft och ljus. Vid en del förbränningsanläggningar i utlandet krossas den efter förbränningen kvarblivande slaggen, som uppgår till c:a 50 vikts-% av avfallet och användes till väg- och betongbyggnader, till framställning av byggnadssten m. m. — Till R. i mera vidsträckt bemärkelse kan även räknas *avloppsväsen*, d. v. s. bortförande och oskadliggörande av avfall l. orenlighet i flytande form från gata, hushåll och näring, ev. även exkrementer från vattenklosetter. Det flytande avfallet bortföres i underjordiska rörledningar, vilka ofta även ha till uppgift att avleda regn- och grundvatten. — Redan i antiken användes underjordiska avloppsledningar såväl i Egypten som Grekland och Rom. *Cloaca maxima* i Rom (se Kloak) användes ända till slutet av 1800-t. Grekerna och romarna kände även till bruket av vattenklosetter. Under medeltiden och långt in i nyare tiden intrasserade man sig föga för avlopp.

Såväl regn- som spillvatten (avloppsvätska från hushåll och näring) bortleddes i öppna rännstenar, belägna i gatans mitt. Först på 1830- och 40-t. började man i de större städerna anlägga ordnade avloppssystem, och det var England, som därvid gick i spetsen. I Göteborg, som var den första svenska stad, som införde ett rationellt avloppssystem, började man att nedlägga avloppsledningar på 1860-t. Sammanlagda längden på avloppsledningarna är nu i Sthlm c:a 300 km. och i Göteborg c:a 200 km. — Inom avloppstekniken skiljer man på det s. k. kombinerade systemet med gemensamma ledningar samt det s. k. duplicatsystemet med skilda ledningar för regn- och spillvatten. Regnvattnet kan i glest bebyggda samhällen helt l. delvis bortledas öppet genom rännstenar, diken o. d. I stora och medelstora städer har det kombinerade systemet i allm. kommit till användning. Vattenklosetter i anslutning till avloppsnätet komma alltmer i bruk. Antalet w.c. var 1913 i Sthlm 39,892 och i Göteborg 2,638 samt 1925 i Sthlm 94,656 och i Göteborg 16,718. — Till avloppsledningar användes numera betongrör och glacerade lerrör. Förr utfördes ledningar även av tegelsten. På en del lågt belägna platser, där avloppsvätskan icke med fritt fall kan mynna i vattendraget, måste den först lyftas i ett pumpverk. Innan avloppsvätskan utsläppes i vattendraget, måste ofta särskild rening företagas. Mekanisk rening kan ske genom fasta l. rörliga galler (silar) l. mera effektivt, i avlagringsbassänger, i vilka vätskan långsamt framströmmar. De fasta föreningarna avlagras i bassängens botten, varifrån de

sedan kunna avlägsnas. Ett ofta använt slag av avlagringsbassänger äro de s. k. emscherbrunnarna. Vill man ur avloppsvätskan även avlägsna de lösta föreningarna, användes biologisk rening (jfr d. o.). Ss. naturlig sådan kan betecknas den s. k. irrigationsmetoden, vid vilken avloppsvätskan utsläppes på sandiga marker, delvis passerar sandlagren och uppsamlas renad i dräneringsrör. Avloppsvätskan verkar på den sandiga marken ss. ett kraftigt gödselmedel, och man erhåller fruktbara jordområden. Irrigationsmetoden användes t. ex. i Berlin. Av metoder för rening av avloppsvatten kan slutligen nämnas den kemiska, vid vilken man använder kemiska fällningsmedel samt metoden med "aktiverat slam", vid vilken fästes stora förhoppningar.

Re'ni, Guido, f. 1575, d. 1642, italiensk målare. R. tog som ung vissa intryck från Caravaggio men anslöt sig snart till carracciernas akademiska skönmåleri. Han var synnerligen högt skattad av samtiden, vars smak för det känslösa och preciösa han tillmötesgick. Förtjänsterna i hans konst ligga i den rena teckningen och den klara koloriten. Bland hans huvudsakl. religiösa och symboliska kompositioner märkes främst plafonden *Aurora* i Palazzo Rospigliosi, Rom (se ill. till Italiensk konst sp. 1643 f.).

Reningskista, Reningsmassa, se Gasverk sp. 1101.

Renklor, se Prunus sp. 658.

Renkonterstrid [rangkångrter-] (av fr. *rencontre*, sammandrabbning), strid mellan två styrkor, som oförmodat träffa på varandra, varvid själva striden alltså ej kan på förhand vara planlagd.

Renlav.

Renkultur, renodling av en art l. ras av en mikroorganism på steriliserat substrat och under säkerhet för att infektion av andra mikroorganismer ej kan äga rum. Såvitt möjligt utgår man från ett enda ursprungligt individ (en cell). Enstaka eller kunna isoleras under mikroskop, bakterier efter tillsats av tusch till preparatet, så att de framträda mot mörk bakgrund. — Kulturmetoder, analoga med R., användas även för högre växter (odling i rena linjer, pedigreekultur) och högre djur (renavel; jfr Avel).

Renlav, "renmossa", *Cladonia rangiferi'na*, intill 10 cm. hög, buskformig, rikt förgrenad lav med trinda grenar, bildar vanl. vida, lösa tuvor på jord och mossbevuxna berghällar på skogsmark och hedar. Är en viktig beståndsdel i den arktiska lavtundran. R. utgör renarnas förnämsta vinterföda och kan även i övrigt användas till foder (nödfoder), till nödbröd, stoppning mellan fönster m. m.

Ren linje, se Ä r f t l i g h e t s - l ä r a .

Renlosta, se L o s t a .

Renmossa, se R e n l a v .

Re'nnell, J a m e s, f. 1742, d. 1830, engelsk geograf, 1762—77 i tjänst hos Ostindiska kompaniet. R. kartlade bl. a. Bengalen och skrev betydande arbeten om Hindustans och Väst-Asiens geografi.

v. Re'nnenkampf, P a u l G e o r g K a r l o v i t j, f. 1854, d. 1918, rysk general, utmärkte sig som kavalleribefälhavare under Rysk-japanska kriget 1904—05. Vid världskrigets utbrott inföll R. med Njemenarmén i Ost-Preussen men blev av Hindenburg besegrad sept. 1914 i slaget vid Masuriska sjöarna (se d. o.). Sedan R. åter misslyckats i slaget vid Łódź nov.—dec. 1914, blev han entledigad från frontbefäl.

Re'nner, K a r l, f. 1870, österrikisk socialdemokratisk politiker, led. av riksrådet 1907—18. Kort efter revolutionen nov. 1918 chef (statskansler) för den provisoriska regeringen i Wien, Österrikes delegerade vid förhandlingarna före freden i S:t Germain 1919. S. å. tillika utrikesminister, avgick han 1920 ss. statskansler men kvarstod en kort tid ss. utrikesminister.

Rennerfelts ugn, ljusbågsugn för stålframställning på elektrisk väg, uppfunnen av ingenjören Ivar Rennerfelt, f. 1874, drives med trefasström, som genom Scotts koppling (se d. o.) transformeras till tvåfasström. Den består av en på fyra rullar upplagd, vickbar cylindrisk plåtmantel med eldfast infodring. R. har 3 grafitelektroder (75—100 mm:s diameter), som mötas strax över stålbadets yta, nämligen en horisontell från vardera gaveln och en vertikal uppifrån. R. byggs för 1—4 tons insats (kall l. smält) och kräver 100—125 volts spänning. Den lämpar sig endast för omsmältning av

redan färskat järn vid tillverkning av vanligt stål l. legerat sådant. Jfr Stålfremställning i elektrisk ugn.

Rennes [ränn], huvudstad i dep. Ille-et-Vilaine, n.v. Frankrike, vid Vilaine och järnvägen Paris—Brest. Ärkebiskopsäte. Universitet och konstmuseum. 80,000 inv. — R. var i forntiden de galliska redonernas huvudort.

Re'no, flod i n. Italien, mynnar i Adriatiska havet s. om Po. 180 km.

Renodling, se Renkultur.

Renoir [rënoa'r], Auguste, f. 1841, d. 1919, fransk målare. R. utgick från Courbets realism men slöt sig tidigt till impressionisterna, till vars främsta och samtidigt självständigaste representanter han hör. Redan hans tidigare verk — landskaps- och gatubilder, stora parisiska samtidskildringar av roddutflykter och baler (*Moulin de la Galette*, 1876, Luxembourguseet), interiörer och porträtt, särskilt av unga kvinnor (se ill. till Im-

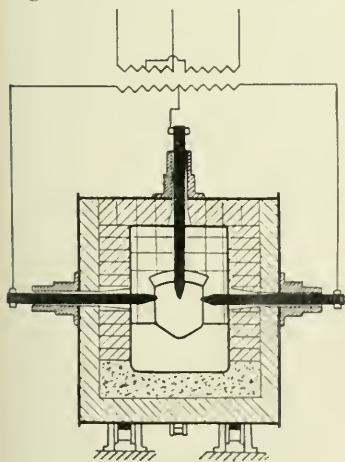
Naket. Målning av Auguste Renoir.

pressionism) — skilja sig med sin lyriska sensualism, sin smeksamma, lena touche och doftfyllda kolorit från kamraternas. Med tiden blev hans huvudmotiv alltmer den nakna kvinnokroppen, som han förhårligt i en stil, som tagit starka intryck av äldre franskt måleri (Boucher, Ingres), och i en av rosa och pärlmorblått dominerad kolorit, som genom sin alltmer summariska hållning småningom närmade honom till de nya riktningar, som uppstodo i opposition mot impressionismen. — I Nat. nus. är R. företrädd bl. a. med ett mästerverk från ungdomsåren, *Hos mor Anthony* (1866).

Renommé (fr. *renommée*, av lat. *re-*, åter, och *nomina're*, nämna), rykte, anseende. — **Renomme'r** ad, ansedd, berömd.

Renons [-nä'ngs] (fr. *renonce*), se Kortspel sp. 1247; alldeles utan, blottad (på).

Renouvier [rënovje'], Charles Bernhard, f. 1815, d. 1903,

Rennerfelts ugn.

fransk filosof. R. omvandlade den kantska kriticismen till en fenomenalistisk relativism, kombinerad med en originellt utförd frihets- och personlighetslära.

Renovatio'n (av lat. *re-*, åter, och *no'vus*, ny), förnyelse, förbättring. — Verb: *renove'ra*.

Renpest, smittsam, ofta farsotartad sjukdom hos renar, yttrar sig i stor oro, osäkra rörelser, varflytning från näsa och ögon, besvärad andning och begränsade, delvis gasfyllda svulster på olika delar av kroppen. R. förlöper vanl. dödligt inom 10—12 tim.; stundom dö djuren utan egentliga sjukdomssymtom. Orsaken är en bacill, som antagl. upptages genom sår på hud l. slemhinnor.

Renrepe, se *Lolium*.

Rensning av spannmål och frö, frörensning, efter tröskningen, skedde förr dels genom kastning med skovel mot vinden, som bortförde agnar o. a. lättare delar, dels genom sällning. Numera sker R. huvudsakl. med maskiner, som arbeta med fläkt (fläktvannor) l. med både fläkt och säll [kastmaskiner, (fläkt-)harpor]. Noggrannare R. utföres sedan med sorte'rare, som fränskilja smärre korn, och triö'rer, som avlägsna korn av annan form än sädes- l. frövarans.

Renström, Sven, f. 1794, d. 1869, affärsman, donator. R. bedrev i Göteborg stor järnexportrörelse och tog framträdande del i det kommunala livet där. Han tillhörde 1856—63 borgarståndet. I sitt testamente gjorde han stora donationer, den största, Renströmska fonden, på 1½ mill. kr. till allmänna ändamål.

Rentiden kallas inom arkeologin den äldre kvartärtiden i Mel-

lan-Europa, emedan renen då var ett av de viktigaste jaktdjuren.

Rentier [ranjt-je'] (fr., av *rente*, ränta), rëntetagare, person, som lever på räntor.

Rentoile'ring [rangtoa-] (av fr. *rentoiler*, flytta över på ny duk, av *toile*, duk), en oljemålningens överflyttning på ny duk. Därvid överklistras målningens framsida med en tunn väv. Sedan klistret torkat, avlägsnas genom fuktning i små partier den gamla duken från själva målningen, som med klister fästes på en ny duk, varefter den på framsidan överklistrade väven avlägsnas.

Renvall. 1. Gustav R., f. 1781, d. 1841, finsk språkforskare, docent i finska språket i Åbo 1811, kyrkoherde 1819, prof:s namn 1827. R:s finska lexikon, *Suomalainen sanakirja* (1823—26), var länge huvudkällan för kännedomen om det finska språket. — 2. Heikki R., f. 1872, finländsk politiker, försäkringsdirektör. R., som från 1901 deltog i det passiva motståndet mot förryskningspolitiken, var led. av lantdagen 1904—13 (ungfinska partiet) och av riksdagen 1922—24 (samlingspartiet). 1917—18 senator, var R. under inbördeskriget 1918 chef för den i Vasa residerande senatsavdelningen och ledde jan.—maj 1918 utrikesärendena.

Renässa'ns (fr. *renaissance*), pånyttfödelse, återupplivande.

Renässansen, beteckning för den period, som avlöser medeltiden och inleder nya tiden, spec. inom konsten och litteraturen (se Byggnadskonst sp. 849—864, Bildhuggarkonst sp. 1528—1536, Målarkonst sp. 465—472, Italiensk konst sp. 1626—1639 och Italiensk litteratur sp. 1646—1653) — där den vanl. indelas i ung-

hög- och senrenässans —, samt för den allmänna kulturströmning, som sätter sin prägel på denna period. Om denna kulturströmnings väsen, uppkomst och förutsättningar ha länge förts omfattande diskussioner, vilka f. ö. ännu icke på långt när avslutats. Bland vetenskapsmän, som spelat en avgörande roll för utforskandet av R:s historia, märkas fransmannen Michelet, schweizaren Burckhardt, tyskarne Thode, Neumann, Burdach m. fl. Framför allt har Burckhardts verk *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) haft en avgörande betydelse för utbildningen av de allmänna föreställningarna om R:s väsen. På det skönlitterära området har hans uppfattning starkt påverkat C. F. Meyer, på det filosofiska Nietzsche. Burckhardt framhäver särskilt det drag av individualism, som kännetecknar R. och som tar gestalt i en rad betydande och utpräglade personligheter ("renässansmänniskor"). Främst ansågs R. som en naturalismens och den återuppväckta antika hedendomens reaktion mot den auktoritetsbundna, kollektivistiska medeltiden. Men ju mera vår kännedom om den medeltida kulturens väsen vidgats, dess klarare har det visat sig, att denna uppfattning i alltför hög grad förenklar problemet. Medeltidens odling, särskilt under blomstringsperioden, omfattade (som bl. a. Schück framhållit) idéströmningar, vilka i flera hänseenden mycket närma sig R:s. Numera är man mest benägen för att uppfatta R. som en kombination av de under 1200- och 1300-t. alltför vaknande, av antika traditioner mättade, italiensk-nationella strömningarna och den för-

djupade, delvis platonskt färgade kristna filosofi, som utvecklades inom den kyrkliga reformrörelsens ledande kretsar. Att rörelsens utveckling även påverkats av den nya religiositet, som har sin utgångspunkt i Franciscus av Assisi, kan anses ytterst sannolikt. — De första spåren av R:s tankevärld i dess tidigaste form förekomma redan hos Dante, vilkens diktning genomandas av hoppet om en religiös-ideell pånyttfödelse av hela kulturen, därvid han delvis ansluter till den tidigare italienska mystikens framtidsspådömar. Klara och mera medvetet uttryckta återkomma liknande tankar hos Petrarca, som särskilt starkt betonar den nationalromerska traditionens betydelse för Italiens förnyelse och skarpt angriper påven, därför att denne genom sin frånvaro från Rom fördröjde den allmänna pånyttfödelse, som i tidens fullbordan därifrån skulle utgå. Ett försök att i praktiken omsätta Petrarcas tankar gjordes av Cola di Rienzi (se d. o.). Även Boccaccio plägar räknas till R:s första märkesmän, dock mindre på grund av sin novellistik än sina lärda arbeten i klassisk filologi och sitt intresse för de grekiska språkstudiernas befrämjande. Allt mer och mer kommer under det senare 1300-t. den antika traditionen att bli levande inom Italien, delvis säkerligen emedan de politiska förhållandena framkallade en allmän längtan efter ett återupprättande av den antika imperatormakten med centrum i Rom och nationell italiensk prägel. I samband med dessa idéströmningar vaknar ett nytt intresse för studiet av antikens minnesmärken, både de konstnärliga och de litterära. På litteraturens område gjordes

visserl. inga nya upptäckter (man kände inga klassiska författare utöver dem, som redan den karolingiska perioden känt), men man studerade dem i annan anda än vad medeltiden gjort, lade starkare vikt vid deras konstnärliga sida och ägnade dem en mera levande beundran. Även började man nu, ehuru blott i mycket ringa omfattning, studera den grekiska litteraturen, delvis under förmedling av bysantinska emigranter. Detta vidgade perspektiv medförde också en förändrad litterär uppfattning. Medeltidens ställning till den antika litteraturen var rent retrospektiv, renässansens däremot fullt självständig. Över huvud taget kännetecknas R:s grundåskådning av en utpräglad individualism, som sätter spår särskilt inom litteraturen och vetenskapen, där den föregående periodens prestationer utsätts för skarp kritik. Även på detta område framträder också en intensiv strävan efter att återknyta till den antika kulturtraditionen. Hela det italienska 1400-t. behärskas sålunda av en dubbelsidig idéströmning, vilken dels syftar till nyskapandet av Italiens nationella politik, dels även arbetar på att på nytt göra det antika kulturarvet levande och tillgängligt. Bland denna rörelses främsta målsmän räknas i första rummet flera påvar (Martin V, Nikolaus V, Pius II m. fl.) och furstar (dynastierna Medici i Florens och Sforza i Milano, Alfons av Aragonien i Neapel, Federigo av Urbino m. fl.) samt dessutom en rad framstående lärda (Poggio Bracciolini, Guarino da Verona, Antonio Panormita, Bartolommeo Fazio, Lorenzo Valla, Francesco Filelfo, Bessarion, Ciriaco de Pizzicollini m. fl.). De impulser, som utgingo

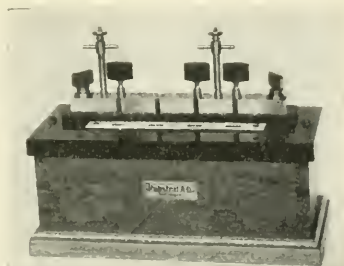
från dessa kretsar, utövade en djupgående inverkan på samtiden, främst inom konstens och litteraturens områden. Betydelsefull är också den insats, som kommer från den platonska akademien i Florens, där Marsilio Ficino, Pico della Mirandola m. fl. sökte nå fram till en förening av kristendom och platonsk filosofi. Även utom Italien kom så småningom rörelsen att få betydelsefulla efterverkningar. Särskilt blev detta fallet under början av 1500-t., då påvarna Julius II och Leo X gjorde Rom till Europas konstnärliga medelpunkt, där målare och arkitekter som Rafael, Bramante, Michelangelo m. fl. arbetade för att realisera de ärelystna påvarnas väldiga konstnärliga planer. Inom litteraturen äro R:s främsta representanter Angelo Poliziano, Bojardo, Sannazaro, Ariosto m. fl. — På det politiska området utmärkte sig R. urspr. för en stark subjektivism, som får sitt uttryck i 1400-t:s många självständiga och mot varandra skarpt avgränsade små furstehov och stadsrepubliker, vilka inbördes i hänsynslös tävlan stredo om att draga till sig ryktbara personligheter, förvärva berömda antika konstverk m. m. Men sedan denna politiska splittning under ett sekel och mera hunnit visa sitt fördärvliga inflytande, och vådorna för utländsk inblandning i Italiens angelägenheter blivit allvarligt hotande, framträder på många håll ett krav på centralisation och förnyad enhet; delvis anknyter man härvid till den på 1300-t. framträdande caesarismen, som företräts bl. a. av Dante i "De monarchia". Då emellertid omkr. 1500 någon utsikt att återupprätta den gamla kejsarmakten icke förefanns, kon-

centrerades i stället förhoppningarna på framträdandet av en italiensk furste, som skulle visa sig mäktig att ena Italien och skydda det mot främlingsinvasionen. Den politiske tänkare, som framför allt gjort sig till målsman för detta program, är florentinaren Niccolò Machiavelli (se d. o.). — Den italienska R. får en svår knäck vid Roms skövling år 1527 och utsinar så småningom omkr. mitten av 1500-t. i sammanhang med den då insättande, mot R:s idéer avgjort fientliga, motreformationen. — I Europa började R:s idéer vinna spridning under slutet av 1400-t. och fortsatte sedan under mera än ett sekel framåt att genomsyra den allmänna kulturen. Dock förlorar R. utom Italien det väsentliga av sin rent italienska form och omgestaltas under inflytande av de nationella förhållandena i resp. länder. Lysande perioder av renässanskultur förekommo särskilt i Frankrike (Frans I:s regeringstid) och England (Henrik VIII:s och Elisabets tid). Även i Spaniens, Polens och de nordiska ländernas konst och litteratur har R. avsatt starka spår. I Tyskland verkar R. huvudsakl. i sin vetenskapliga form, humanismen (se d. o.).

Reorganise'ra (fr. *réorganiser*), omgestalta, ombilda.

Reosta't (av grek. *re'os*, ström, och *stato's*, stående), motståndslåda, motståndssats, för mätningssändamål avsett reglerbart motstånd. R. består

Proppreostat. Andra motståndsrullen från v. inkopplad.

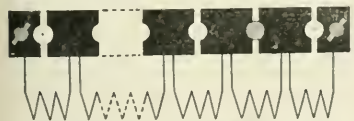
av ett antal motståndsrullar, vilkas värden äro justerade till jämna multipler l. bråkdelar av ohm. Motståndsrullarna lindas vanl. med manganintråd och så, att de få minsta möjliga självinduktion och kapacitet mellan de olika varven. De seriekopplade rullarnas ändpunkter äro förenade med mässingsblock, vilka kunna förenas medelst mässingsproppar. Härigenom kortslutas motsvarande rullar, vilkas motstånd sålunda urkopplas (*proppreostat*). In- och urkopplingen kan även ske med vevarm ss. i vanliga pådragningsmotstånd i s. k. *vevrestater*. — Även tekniska motstånd kallas stundom R.

Reota'n, se tab. till *Motståndsmetaller*.

Repare'ra (lat. *repara're*), iståndsätta, laga; ersätta, gottgöra. — **Repara'bel**, möjlig att laga l. gottgöra.

Repartise'ra (av fr. *répartir*, av lat. *pars*, del), lika fördela kostnaderna.

Repartitio'nsskatt (jfr *Repartisera*) l. *kontingenteringsskatt*, sådan skatt, vid vars påläggande ett visst erforderligt totalbelopp bestämmes, varefter det fördelas mellan t. ex. kommunerna. Varje kommuns andel uttaxeras på de skattskyldiga,

Proppreostat. Kopplingschema. 2:a motståndsrullen från h. kortsluten.

vilka alltså kunna drabbas olika inom olika kommuner.

Repatriatio'n (av lat. *re-*, åter, och *pa'tria*, fädernesland), se **Emigration** sp. 977.

Repbäcken, järnvägsstation i Stora Tuna skn, Kopparb. l., vid Gävle—Dala och Södra Dalarnas järnvägar.

Repe, se **Lolium**.

Repelle'ra, se **Repulsion**.

Repertoa'r (fr. *répertoire*), spellista på en teater; de roller, sånger, dikter etc., som någon inövat för (offentligt) framförande.

Reperito'rium (av lat. *reperi're*, hitta, upptäcka), förteckning, sakregister, uppslagsbok.

Repete'ra (av lat. *repetere*, återvända till), upprepa; göra om, taga om; genomgå på nytt; inöva. — Subst.: **repetitio'n**. — **Repete'rgevä'r**, se **Handeldvapen** sp. 389. — **Repetito'rium**, kort, sammanfattande lärobok.

Repetitionmekanik, se **Piano** l.

Repetitionsskola, se **Skolväsen**.

Repetitionso'vning, del av värnpliktigs utbildning (se **Värnplikt**).

Repetito'rium, se **Repetera**.

Re'pin, se **Rjepin**

Repeatington [re'ppingtøn], **Charles A'Court**, f. 1858, d. 1925, engelsk militärskriftställare. Ss. överstelöjtnant tog han 1902 avsked och blev militär medarbetare i *Times*, från 1918 i *Morning Post* och senare i *Daily Telegraph*. Hans artiklar om Rysk-japanska kriget väckte stor uppmärksamhet. R. var en av de första, som varnade för en tysk inmarsch i Belgien under ett kommande krig. Hans stora sak- och personkännedom göra hans artiklar, som delvis utgivits i bokform,

och hans oförbehållsamma memoarer till värdefulla samtids-historiska bidrag.

Repli'k (fr. *réplique*, av lat. *replika're*, vika tillbaka), svar, genmäle; de olika personernas yttranden i ett skådespel; av konstnären själv utförd kopia av ett konstverk; i processrättslig terminologi benämning på kändens svar på svarandens försvar i en rättegång. Svarandens genmäle mot R. benämnes **dupli'k**. — **Replikerera** [-ke'ra], svara; ge ett träffande svar.

Repli'punkt (av fr. se *replier*, dra sig tillbaka), stödjepunkt (att dra sig tillbaka till).

Repni'n, **Nikolaj Vasiljev** itj, f. 1734, d. 1801, rysk politiker, var 1764—69 minister i Polen, där han befrämjade Stanislaus Poniatowskis konungaval och sedan som dennes rådgivare tillvällade sig ett ledande inflytande och förberedde krossandet av Polens frihet.

Repone'ra (av lat. *reponere*, återföra), i rätt läge återföra ett organ l. en kroppsdel, ss. bräck, en vrickad led m. m. — **Reponi'bel**, möjlig att reponera. — Subst.: **repositio'n**.

Repo'rt (fr. *report*, överförande, av lat. *reporta're*, återbära), vid terminshandel med värdepapper den gottgörelse en haussespekulant erlägger till mellankommande part för övertagande tills vidare av papperen i fråga. Gottgörelsen utgår i form av förhöjt återköpspris för spekulanten.

Reportage, se **Reporter**.

Repo'rter (eng. *reporter*, av lat. *reporta're*, återbära), tidsningsman å nyhetsavdelningen, notisjägare. — **Reportage** [-ta'sj], nyhetsanskaffning vid tidning; även nyhetsartikel.

Repositio'n, se **Reponera**.

Representant (av lat. *repraesentare*, visa), ställföreträdare, person, som talar och handlar å annans vägnar; den som på ett mera framträdande sätt företräder en rörelse l. åskådning. — **Representanternas hus**, se **Nord-Amerikas Förrenta Stater** sp. 925. — **Representatio'n**, föreställning; utövande av representantskap; samling representanter, särskilt på statslivets område det av folket valda statsorganet, folkrepresentationen, riksdagen. **Representationsreform**, se **Riksdag** sp. 1157. — **Representativ**, ställföreträdande; typisk; som kan representera på ett värdigt sätt; grundad på val av folkombud l. bestående av sådana. — **Representera**, företräda, vara ställföreträdare l. ombud för; föra stat.

Repressa'lier (fr. *représailles*, av lat. *reprehendere*, taga tillbaka), vedergällning, hämnd. — **Folkr.** Tvångsmedel, som en stat vidtar emot en annan l. dess undersåtar som en vedergällning för en rättskränkning. R. kunna t. ex. bestå i ett besittningstagan- de av ett landområde för att därigenom tvinga vederbörande regering att iaktta en åsidosatt folk- rättslig regel. R. kunna endast utövas av en stat, icke av privat- personer. Enl. Haagkonventionen IV, art. 23 är det i landkrig för- bjudet att förstöra l. annektera privategendom, såvitt det icke är oundgängligt föranlett av krigs- behovet. Ang. R. under världskri- get se d. o. R. utgör sålunda ett tvångsmedel mot ett rättsvidrigt förfarande. I olikhet härmed be- tecknar **retorsio'n** ett tvångs- medel, som en stat använder mot en annan, vilken skadar dess in- tressen, utan att därvid någon

folkrättslig kränkning givit upp- hov till tvisten, t. ex. att en stat vägrar att notera motpartens statspapper på börsen. Ett sär- skilt slag av R. utgör embargo (se d. o.).

Repressio'n (av lat. *reprimere*, undertrycka), benämning på en motåtgärd mot något redan in- träffat ont l. brottsligt, till skill- nad från prevention, en åtgärd, som är ämnad att förebygga detta. Båda benämningarna tillhöra fö- reträdesvis rättsterminologin. — **Adj.**: repressiv.

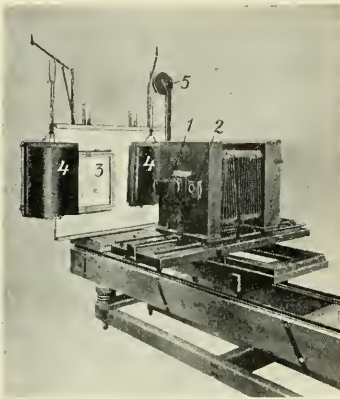
Reprimand [-ma'ngd] (fr. *réprimande*), tillrättavisning.

Repri's (fr. *reprise*), omtag- ning, upprepning; omgång; åter- upptagande av nedlagd teaterpjäs, film o. d. — **Mus.** Upprepning av en del av ett musikstycke, även benämning på denna del. R. ut- märkes med **reprisecken**, två punkter framför sista takt- strecket i stycket l. del därav.

Reproduce'ra (av lat. *re-*, åter, och *producere*, alstra), ånyo frambringa; återge; mångfaldig- ga; avtrycka.

Reproduktio'n (jfr **Repro- ducera**), eg. förnyat fram- bringande, mångfaldigande, åter- givande, avtryck. — **Psyk.** R. l. **reproduktionsföreställning** kallas stundom en genom central innervation (i motsats till perifer retning) upp- kommen föreställning (förnim- melse). **Reproduktions- gram** (se d. o. och **Minne**).

Reproduktionskamera, vid negativtagning för klichéfram- ställning använd, stabilt och för stora format byggd kamera, skak- fritt uppställd, vanl. å fjäderbädd (se fig. sp. 1023). R. göres ofta vridbar 90° för tagning med pris- ma l. spegel av sidovända negativ.

Reproduktionskamera, inställd för tagande av omvända negativ. 1. Objektiv med omvändningsprisma. 2. Hållare för färgfiltra. 3. Originalets plats. 4. Belysningsanordning i reflektorer. 5. Anordning för automatisk inställning.

Reproduktionsmetoder, i allm. sätt att efter ett original framställa kopior, spec. metoder att efter olika original, vanl. först avbildade i fotografi, framställa klichéer, vilka genom tryckning kunna mångfaldigas. Man skiljer mellan de ävenledes och numera huvudsakl. för konstnärliga självändamål använda manuelle metoder, vid vilka tryckformen framställs för hand, fotomekaniska R., då fotokemiska metoder användas, och stereotypiska R., då en förut framställd tryckform reproduceras. Originalen för fotomeka-

niska R. utgöras av streck- l. linjeoriginal, vilka enbart bestå av svart och vitt (t. ex. en tuschteckning), äkta halvtonsoriginal, då övergångar mellan svart och vitt finnas (t. ex. i en vanlig fotografi l. en laving), och oäkta halvtonsoriginal, då man genom olika stora och täta element av svart ger intryck av halvtoner; en liknande skillnad gör sig gällande vid de manuella metoderna, då originalet i regel är själva tryckformen. Å andra sidan skiljes mellan h ö g t r y c k, där de upphöjda delarna av klichéns yta upptaga färgen och av- giva den till papperet; plan- t r y c k, där vissa delar av ytan kemiskt förändras, så att de kvarhålla färg, medan denna däremot ej fastnar på andra; slutligen d j u p t r y c k, där fördjupningar i klichéns yta fyllas med färg, som sedan avtryckes på papperet. En färdig kliché kan själv produceras genom direkt avpressning (egentlig stereotypi) l. genom galvanisk utfällning av metall i en förut framställd form (galvanotypi). Till R. kan även räknas fotografien, där man på fotokemisk-optisk väg framställer en kliché (negativet), vilket sedan på samma sätt kopieras.

Reproduktionsorgan, fortplantningsorgan. Jfr Fortplantning.

Repslageri, tillverkning av tågvirke. Materialet, vanl. hampa,

Metod	Högtryck	Plantryck	Djuptryck
Manuella, för linjeffekter	Träsnitt Trästreck	Litografi	Koppar- och stålstick, Torr- nålsradering, Linjestsning
Manuella, för halvtoneffekter	Tonträsnitt	Litotint (se Litografi)	Mezzotint, Akvatint, Punkt- gravyr
Fotomekaniska, för linjeori- ginal	Fototypi	Fotolitografi	Heliogravyr (se Pigment- tryck)
Fotomekaniska, för halvtons- original	Autotypi	Ljustryck	Rotationsdjuptryck, Foto- gravyr

De vanligaste reproduktionsmetoderna.

häcklas, spinnes till garn, som ev. tjäras och därefter hopslås till dukter, trossar, kardeler l. kablar (se Kabel. *Sjöv.* och *Tross*). R. bedrevs länge som hantverk. Maskinell häckling och spinning infördes redan i slutet av 1700-t. och början av 1800-t., medan hopläggningen allmänt försiggick för hand ända in på 1860-t.

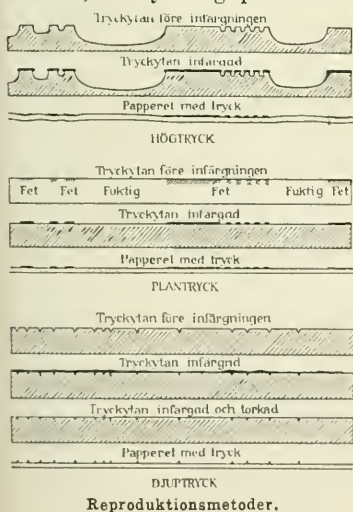
Repstav, en i arkitektur och konstslöjd använt ornament: en som ett rep utformad list.

Repta'ntia l. *Maeru'ra* R., en grupp kräftdjur av underordn. Tiofotingar (jfr d. o. och Skalkräftor). Till R. höra bl. a. vanlig kräfta, hummer, kejsarhummer och pansarkräftor (se d. o.). Det främsta paret bröstfötter är försett med starka saxklor. Bakkroppen, "stjärten", är ledad och bär korta stjärtfötter. De bakersta äro skivlika och bilda med sista segmentet en "stjärtena". Genom slag med stjärten föres kroppen baklänges genom vattnet; förflyttning på bottnen

Reptantia. Vanlig kräfta. Längd, saxklorna ej inberäknade, vanl. 10—15 cm.

sker vanl. framlänges. — Vanlig kräfta l. flodkräfta, *Potamo'bius a'stacus*, är blå- l. grönskiftande svartbrun. Hos hannen äro de två främsta paren stjärtfötter (främsta paret är ombildat till parningsorgan) större än de övriga, hos honan äro de små. Jfr fig. till *Kräftdjur*. Europa; s. och mell. Sverige, i vattendrag l. insjöar med stenig, ej för lös botten. Lever av maskar, snäckor, fiskar m. fl. animaliska ämnen men även växtdelar. Före hudömsningen (skalfällningen) bildas två linsformiga kalkkroppar i magväggen, kräftstenar, som lämna material till det nya, mjuka skalets förkalkning. Kräftstenar användes förr som läkemedel. Fortplantningstid är okt.—nov. Äggen och ungarna bäras av honan under bakkroppen på stjärtfötterna. — Kräftor äro en eftersökt läckerhet. Vid kokning förstöras skalets mörka färgämnen, så att endast ett rött pigment kvarstår. Kräfftångst bedrivs under dygnets mörkare del, yrkesmässigt vanl. med burar (här och där med mjärdar; jfr *Fiskredskap* sp. 70), vilka i regel sättas på grunda ställen, stundom dock på flera m:s djup, samt som nöjesfiske med håv l. spö. Som bete brukas främst vissa fiskar, ss. mört, braxen, men även kött, kokt potatis m. m. Den tillåtna tiden för fångst varierar avsevärt. Kräftor under (i regel) 9 cm:s längd få ej fångas. Denna längd

Reptantia. Kejsarhummer (överst). Kroppslängd 12—25 cm. — Vanlig hummer. Längd 20—40 cm.

torde vaul. uppnås under 9:e sommaren. — Jir Kr ä f t p e s t. — H u m m e r n, *Astacus ga'mmarus*, är vanl. grönsvalt. Medelhavet, Atlanten, Nordsjön, på stenig l. vegetationsrik botten. Ungarna äro pelagiska under 3—5 veckor efter kläckningen. Hummerfisket sker vaul. med tinor (se F i s k r e d s k a p sp. 70) och är tillåtet endast vissa tider. Hummer under 21 cm:s längd får ej fiskas. — K e j s a r h u m m e r n, *Nephrops norvegicus*, är smärta-re och har längre, smalare saxklor än hummern. Färgen är ljus-röd. Medelhavet, Norges kuster; sällsynt vid Sveriges västkust, förekommer därför sällan i handelen.

Repti'ler l. repti'lier (av lat. *reptilis*, krypande), se Kräl-djur.

Republi'k (av lat. *res publica*, det allmänna, staten), den statsform, där statschefen icke är monark (se Monarki). R. kan vara *aristokratisk*, då ett fåtal innehar makten, l. ock *demokratisk*, när folket självt direkt l. genom valda representanter har andel i styrelsen. Av antikens och medeltidens stadsrepubliker voro somliga aristokratiska, andra demokratiska. Den moderna

R. är demokratisk, men folket utövar sina rättigheter blott genom valda representanter (direkt folkstyrelse förekommer dock i några schweiziska kantoner) och deltar ej omedelbart i styrelsen annat än i vissa fall genom folkomröstning (se d. o.). Den verkställande makten är anförtrödd antingen åt ett kollegium l. vanl. åt en president, som väljes för visst antal år l. för livstid. R. äro f. n. bl. a. För. Stat., Frankrike, Tyskland, Finland, Polen, Ryssland, Litauen, Lettland, Estland, Tjecko-Slovakiet, Österrike, Schweiz, Grekland, Portugal, Turkiet, Kina. Flera R., främst För. Stat., Tyskland och Ryssland, äro förbundsrepubliker, vilkas delstater även äro R.

Republika'ner. 1. Anhängare av republiken ss. statsform. — 2. Ett av de två största politiska partierna i För. Stat. Det bildades 1854 som en koalition av slave-riets motståndare, bland vilka federalisternas arvtagare, whigs (se d. o.), voro de främsta. Den ledande idén för dessa partier har i motsats till demokraternas (se d. o.) varit centralisation av statslivet till förbundsorganen. R. ha vid uppburit industriprotektionismen, vilket liksom tidigare partiets hållning i slavfrågan gjort det till det ledande i nordstaterna. För. Stat:s imperialism och aktiva utrikespolitik ha även i huvudsak haft sitt stöd hos R. Partiet hade majoritet i kongressen 1860—74, och alla presidenter från Lincoln till Arthur voro R. De voro åter vid makten i kongressen 1888—92, 1896—1912 (då de valde McKinley, Roosevelt och Taft till presidenter) samt från 1920 (Harding och Coolidge). — Adj.: republika'nisk.

Repulsio'n (av lat. *repellere*,

stöta tillbaka), ömsesidig fränstötning av två kroppar. — Verb: *repelle'ra*. — Adj.: *repulsi'v*.

Repulsionsmotor, se Elektriska maskiner sp. 879 f.

Repulsi'v, se Repulsion.

Reputatio'n (fr. *réputation*), anseende, rykte. — *Reput'e'rlig*, ansedd; aktningvärd.

Requese'ns [reke-], Luis de Zúñiga y R., d. 1576, spansk fältherre, Albas efterträdare ss. ståthållare i Nederländerna 1573. Genom en försiktig kompromisspolitik sökte han här vinna de upproriska, men hans underhandlingar medförde trots samtidiga militära framgångar ej resultat.

Re'quiem, rekviem (av lat. *re'quies*, vila) kallas efter begynnelseorden i *intro'itus* (*Requiem act'er'nam do'na e'is do'mine* med psalmversen *Te de'cet hy'mnus*) den katolska kyrkans döds- l. själamässa (*mi'ssa pro defu'ntis*). Förutom inledningsantifonen (introitus) förekomma — omväxlande med textläsning — som musikaliska satser *Ky'rie*, *gradua'le* (*Requiem act'er'nam*) med *tra'ctus* (*abso'lve domine*), den av Thomas av Celano diktade sekvensen *D'i'es i'rae*, skildrande yttersta domens fäsur, *offerto'rium* (*Domine Jesu Christe*), *San'ctus* och *A'gnus de'i*, *commu'nio* (*Lux act'er'na*); däremot saknas *Gloria* och *Cre'do* i ordinarium missae. — Kyrkans brukliga mässformulär innehållas i de gängse liturgiska sångböckerna (jfr Mässa). Bland fritt formade tonsättningar till R. märkas verk av Mozart, Cherubini, Berlioz och Verdi. Brahms' *Ein deutsches Requiem* är däremot icke tonsatt över den liturgiska texten.

Requie'scant in pa'ce, lat.,

Reseda odorata.

"må de vila i frid", slutorden i den katolska dödsmissan.

Res, se Träköl.

Resa, se Jakt sp. 28.

Resande av livsfarligt vapen, benämning på ett i Strafflagen kap. 14 § 15 straffbelagt brott, som består däri, att någon i uppsåt att göra skada "l. eljest i vredesmod" med vapen l. annat lika farligt redskap utsätter annan för livsfara. Sker därtill misshandel, blir vid bestraffningen därav R. en försvärande omständighet.

Resandes träd, se Ravenala.

Resar, se Jättar sp. 367.

Resare-Bengt, se Oxenstierna 9.

Réseau mondial [-så' måg'dia'll], se Världsnätkommissionen.

Rese'da, växtsläkte (fam. *Reseda'ceae*, ordn. *Rhocada'les*), örter med axlika klasar av blommor med olikstora och flikiga kronblad. *R. odora'ta*, *reseda*, från n. Afrika, med vita kronblad och bruna ståndarknappar, odlas allmänt i trädgårdar för blommornas starka vällukt. Vanl. ett-årig; blommor på sommaren och

hösten. *R. lute'ola*, v a u, nästan luktlös, med blekgula kronblad, förekommer sällsynt på sandmark i s. Sveriges kustprovinser. Den odlades spec. förr som färgväxt och lämnade gult färgämne (*luteolin*).

Reseförbud, ett av domstol l. överexekutor meddelat förbud för gäldenär att lämna en ort, innan han gjort rätt för sig. R. går i verkställighet utan hinder av förd klagan och gäller för sex veckor. Överträdes förbudet, blir gäldenären hämtad och, där borgenären det äskar, i häkte insatt under den tid förbudet varar.

Resektio'n (av lat. *rescra're*, skära bort), operation, varvid någon del av ett organ borttages.

Resele, socken i Västernorr. l., pastorat i Härnösands stift. 2,680 inv.

Rese'ner, se **Hartser**.

Resereglemente, stadga, innehållande bestämmelser om resekostnads- och traktamentsersättning vid extra förrättningar i statens ärenden. Nu gällande allmänna R. är av 18 juni 1925. *Resekostnadsersättning* utgår för olika färdsätt efter tre reseklasser. *Traktamentsersättning*, förr benämnd *dagtraktamente*, utgår med olika belopp för dag och för natt, efter sex traktamentsklasser.

Rese'rv (fr. *réserve*, av lat. *reserva're*, spara), förråd, avsett att begagnas blott i nödfall. — *Mil.* Truppvadlingar, styrkor l. stridskrafter, som en befälhavare avdelar l. behåller till sitt förfogande för särskild förberedd l. oförberedd användning. Sålunda avdelas plutons-, kompani-, bataljonsreserv etc. upp till arméreserv m. fl., de förra i taktiskt, de senare i strategiskt syfte. — I en modern härorganisation be-

tecknar R. all utbildad befälspersonal samt manskap, som ej äro i tjänstgöring. Dessa användas såväl för linjetrupprens mobilisering som för uppsättande av *reservtrupper*. — Vid Sveriges försvarsväsen finnas R. av befäl, utgörande dels personal på reservstat (se d. o.), dels personal i arméns, flottans och kustartilleriets reserver. De senare bestå huvudsakl. av officerare, underofficerare och civilmilitära, av tre kategorier, näml. förutvarande aktiva officerare etc., som efter avgång med pension äro skyldiga kvarstå i reserven, förutvarande aktiva officerare etc., som före uppnådd pensionsålder tagit avsked och ingått i reserven, samt personal, som direkt utbildats till officer etc. i reserven. Dessa senare, utgörande den viktigaste och talrikaste gruppen, erhåller viss ekonomisk hjälp samt vid 55 års ålder en mindre pension.

Reservagetryck [*reserva'sj*] (av lat. *reserva're*, undantaga), se **Tygtryck**.

Reserva'nt, se **Reservera**.

Reserva't (av lat. *reserva're*, undantaga), se **Nationalpark** sp. 632.

Reserva'tio menta'lis, se **Mentalreservation**.

Reservatio'n (av lat. *reserva're*, undantaga). 1. Gensaga, avvikande mening; förbehåll. — 2. Landområde i Nord-Amerika (se d. o. sp. 892 och **Nord-Amerikas Förenta Stater** sp. 904), som av regeringen upplåtits till indianer. Sedan stamförfattningen upphävts, äga dessa rätt att sinsemellan dela R:s jord.

Reservationsanslag, se **Statsanslag**.

Reserve'ra (lat. *reserva're*), lägga undan för kommande behov; vika (en plats e. d.). — R. sig, an-

måla avvikande mening. — **Reservant**, person, som reserverar sig. — **Reserve'rad**, (förmänt) tillbakadragen, förbehållsam, försiktig.

Reservfond, det kapital, som enl. lag 22 juni 1911 om bankrörelse skall avsättas av ett bankaktiebolags årsvinst och som skall uppgå till minst 15 % av denna. Sedan R. uppgått till 50 % av grundfonden (se d. o.), kan fortsatt avsättning av årsvinsten upphöra men skall ånyo vidtaga, om R. nedgår under det stadgade beloppet.

Reservnäring, se **Upplags-näring**.

Reservoar (fr. *réservoir*), förvaringsrum, behållare. — **Reservoarpen**, en med bläckbehållare i skaftet försedd penna, i vilken bläcket vid skrivning automatiskt rinner fram till pennspetsen (av guld och iridium).

Reservstater, för armén, flottan och kustartilleriet, inrättades genom 1914 års härordning. Till R. (på reservstat) kunna överföras ett begränsat antal officerare och underofficerare m. fl. efter viss tids aktiv tjänstgöring. De erhålla härvid en lägre lön än på aktiv stat mot viss tjänstgöringsskyldighet samt i sinom tid en mindre pension. Flottans reservstat skall enl. 1925 års försvarsordning indragas.

Reside'ns (ty. *Residenz*, av lat. *reside're*, sitta kvar), bostad för regent, landshövding, biskop l. minister. — **Residensstad**, huvudstad; säte för regent l. landshövding. — **Reside'ra**, bo, ha sitt säte. — **Reside'nt**, titel för vissa diplomatiska och administrativa funktionärer. Styresmännen i vissa brittiska, franska och nederländska kolonialområden benämnas ofta residenter. — **Mi-**

nisterresident, se **Beskickning**.

Residua'lluft (av lat. *residuus*, kvarbliven), se **Lungor** sp. 880.

Residuum, lat., rest, återstod.

Resignatio'n (av lat. *resignare*, förklara för ogiltigt, avstå ifrån), tålig undergivenhet. — **Resigne'ra**, foga sig; avstå. — **Adj.**: **resigne'rad**.

Resi'na, se **Herculaneum**.

Resi'na, lat., harts. — **Resina'rt**, detsamma som hartstvä. — **Resinatfärger**, färgade metallresinater; användas bl. a. i fernissor.

Resi'ner, **Resino'ler**, **Resinotanno'ler**, se **Hartser**.

Resiste'ns (av lat. *resistere*, göra motstånd), motstånd. — **Med.** 1. Motståndskraft mot skadliga inflytelser (jfr **Immunitetslära**). — 2. Utfyllnad l. förhårdnad, kännbar vid palpation. — **Adj.**: **resiste'nt**.

Resistensgebit [-gebi't] (av ty. *Gebiet*, område), områden av jordskorpan, som under långa tidrymder förblivit opåverkade av veckningsrörelser.

Resisti'n, se tab. till **Motståndsmetaller**.

Resjt, stad i n. Persien, nära Kaspiska havet. Stor handel med bl. a. silke, ull, petroleum; hamnstad Enseli. C:a 50.000 inv.

Res judica'ta, lat., sak, avdömd genom kraftvunnen dom.

Resko'ntra (ital. *riscontro*, kontroll), se **Bokföring** sp. 205.

Reskri'pt (lat. *rescriptum*), föreskrift, bestämmelse.

Reslöv, soeken i Malmöh. l., jämte Ö. Karleby pastorat i Lunds stift. Inom R. ligger Marieholms municipalsamhälle. 1,920 inv. — Romansk kyrka. i senare tid starkt förändrad, med rester av tidigt romanska målningar.

Resmo, socken i Kalmar l. (öland), jämte Mörbylånga (och framdeles Vickleby) pastorat i Växjö stift. 500 inv.

Resning. *Jur.* Återställande av försutten tid, försuttna fatalier (se d. o.) och utsättande av ny tid för talans fullföljd. Ansökningar om R. prövas av Högsta domstolen l. av Regeringsrätten (i mål, som tillhöra dess slutliga prövning). — *Skippsb.* Timmer, som fyller vinkeln mellan köl och stäv på träfartyg.

Resolvt, se **Resolvera**.

Resolutio'n (av lat. *resolutio*, lösning, utredning), utslag, beslut; samfällt uttalande; K. M:ts l. underordnad administrativ myndighets beslut i vissa ärenden. I rättegångs- och utskökningsmål är R. ofta liktydigt med dom, utslag, beslut.

Resolve'nt (av lat. *resolvere*, lösa), hjälpekvation för beräkning av en algebraisk tredje- l. fjärdegradsekvations rötter.

Resolve'ra (av lat. *resolvere*, lösa), besluta, avgöra. — **Resolve'rad**, **resolut**, beslutssam, tilltaggen.

Reso'n (fr. *raison*, av lat. *ratio*), förnuft, skäl, grund; rimlighet, skälighet. — **Resona'bel**, **reso'nlig**, mottaglig för skäl; skälig. — **Resonema'ng**, tankegång; samtal. — **Resonemangsparti**, äktenskap, som ingås blott av förnuftsskäl. — **Resone'ra**, samspråka, utbyta tankar; göra invändningar. — **Resonör**, person, som gärna resonerar; i ett skådespel en person, som i författarens anda kommenterar handlingens gång.

Resona'ns (av lat. *resona're*, genljuda), genklang; förstärkelse. — *Fys.* Se **Svängningsrörelse**. Jfr **Resonator**.

Resonansbotten, **klangbot-**

ten, **ljuddbotten**, trä- l. metallskiva i stränginstrument, som av strängarna försättes i svängningar och förstärker den av dem utsända tonen.

Resonanslåda, se **Stämga-fel**.

Resona'nter (av lat. *resona're*, genljuda) kallas av somliga fonetiker de språkljud, vid vilkas bildning ansatsröret (se **Talorgan**) blott l. huvudsakl. tjänstgör som resonansrum för den i struphuvudet alstrade stämtonen. Till R. höra främst vokaler, i vissa fall nasalerna.

Resona'tor (av lat. *resona're*, genljuda), apparat, som kan försättas i resonans. — *Fys.* 1. Kula l. kort och vid cylinder, försedd med två öppningar. Då den ena sättes mot örat, förstärker R. genom resonans den ton, som svarar mot dess egensvängning; med en sats av R. kan man undersöka, vilka toner som ingå i ett visst ljud. — 2. Ledare, som har en elektrisk egensvängning av samma frekvens som en viss oscillator och användes för att påvisa från denna utgående vågor.

Resonema'ng, **Resonemangsparti**, **Resone'ra**, **Reso'nlig**, **Resonör**, se **Reson**.

Resorbe'ra (lat. *resorbe're*), insuga, uppsuga. Jfr **Resorption**.

Resorci'n, $C_6H_4(OH)_2$, en tvåvärd fenol (se d. o.) med hydroxylgrupperna i metaställning; bildas vid stark upphettning med kaliumhydroxid av flera bensolderivat med två substituerade väteatomer. Användes i tekniken i stor skala för framställning av azofärgämnen och ftaleiner, i medicinen huvudsakl. utvärtes vid flera hudsjukdomar (ss. eksem, psoriasis m. m.) i vatten- l. glyce-

rinlösning och salvor. Smältpunkt 119°, kokpunktt 276°.

Resorcinf talei'n, se *Fluorescein*.

Resorptio'n (jfr *Resorbera*), uppsugning genom kroppens celler av vatten l. däri lösta beståndsdelar l. (efter upplösning, resolution) av fasta bildningar (ss. "torra" exsudat). Vanl. användes R. för att beteckna uppsugningen av näringsämnen från tarmen och magsäcken. Härvid övergår äggvitan från födan till blodet (sannolikt så gott som uteslutande) först efter klyvning (jfr *Matsmältning*) och uppsuges (*resorberas*) trol. till stor del som pepton (ev. som albumoser), resten som peptider och aminosyror. Under passagen genom tarmväggen avklyva dessa ämnen en del ammoniak och syntetiseras ev. även delvis till äggvita. Av födans äggvita resorberas den animaliska fullständigast (kött med e:a 3 %, mjölk e:a 12 %, rågbröd 20—50 % förlust av kväve med exkrementerna). Kolhydraten resorberas lättast och huvudsakl. som enkla men även något som sammansatta sockerarter och dextriner. Medan äggvitans klyvningsprodukter och socker resorberas till blodet, gå de vid fettets klyvning uppkomna fettsyror, såporna och glycerinet till lymfan (chylus). För R. av fett äro galla och bukspottkörtelns saft nödvändiga, men så är ej fallet i fråga om äggvita och kolhydrat. Salter resorberas, ofta även sådana, som äro olösliga i vatten (sannolikt lösta med hjälp av albumoser l. pepton). En del vatten resorberas redan i magsäcken, en stor del givetvis i tunntarmen och i tjocktarmen så mycket, att vällingkonsistensen på tuuntarmens inue-

håll ändras till exkrementernas normala. Från tarmen kunna även resorberas andra ämnen än de nämnda, ss. de flesta gifter, även vissa bakteriegifter (spec. genom sjukligt förändrad tarmvägg). R. av samma slag som i tarmen kan äga rum genom magsäcken men försiggår vanl. i mycket ringa utsträckning. — Genom R. i tarmen uppsuges näringen och omvandlas till ämnen, som kunna tillgodogöras i ämnesomsättningen (jfr d. o.). R. sker sannol. endast delvis genom diffusion, möjligen till stor del genom aktiv cellverksamhet.

resp., se *Respekt*.

Respe'kt (lat. *respectus*, eg. tillbakablick), aktning, vördnad: vördnadsfull fruktan. — *Respekta'bel*, aktningsvärd. — *Respekte'ra*, högakta; ta hänsyn till. — *Respekti'v*, tillkommande var och en särskilt, ifrågavarande, vederbörlig. — *Respekti've*, förk. resp. med avseende på var och en särskilt; i angiven ordning.

Respi'ghi, Ottorino, f. 1879, italiensk tonsättare, har bl. a. skrivit flera operor, orkestermusik (*Roms fontäner* m. m.) och kammarmusik.

Respirati'on (av lat. *respirare*, andas), andning (se d. o.). — Adj.: *respirato'risk*. — *Respire'ra*, andas. — *Respirationse'ntrum*, andningseentrum (se *Livsknuten*). — *Respira'tor*, gasmask (se *Gasdrig*).

Respi't (av ä. fr. *respit*, av lat. *respectus*, hänsyn), anstånd, uppskov.

Responde'nt (av lat. *respondere*, svara), se *Disputation*.

Responso'rium (av lat. *respondere*, svara), en växelvis av försångare (en l. flera) och kör ut-

förd liturgisk sång. R. förväxlas stundom med antifoni (eg. växelsång av två körer). Utmärkande för R. är i allm., att försångaren (liturgen) dominerar, under det kören endast har refrängartade inlägg (t. ex. litanian). — R. anger även i den katolska kyrkans *horae canonicae* ett längre, sammanhängande körstycke.

Rest (fr. *reste*, av lat. *resta're*, återstå), återstod. — *Matem.* Se *Division*. *Matem.*

Resta'ntier (av lat. *resta're*, återstå), utskylder, som icke inbetalas på uppboresstämman.

Restaura'ng (fr. *restaurant*, av lat. *restaura're*, återställa), bättre offentligt matställe.

Restauratio'n (av lat. *restaura'tio*, återställande), återställande av något i dess ursprungliga skick; återuppsättande på tronen av en fördriven dynasti samt det politiska skede, som inledes härigenom (jfr *England* sp. 1078 och *Frankrike* sp. 516); värdshus, enklare matställe. — **Restaurer'ra**, återställa i dess ursprungliga skick, iståndsätta. — **Restauratö'r**, fem. *-tris*, person, som restaurerar konstverk; innehavare av restauratio'n l. restaurang.

Restaurer'ring (jfr *Restauratio'n*), återställande av byggnader och konstverk, som lidit skador l. undergått andra förändringar, i deras ursprungliga skick. — R. av byggnader förekom redan i antiken, men en systematiskt bedriven restaureringsverksamhet framträder först i början av 1800-t. i samband med det av romantiken återuppväckta intresset för medeltidens konst och som följd av den propaganda, som särskilt i Frankrike (bl. a. av Victor Hugo) bedrevs för främst de stora gotiska katedra-

lernas befriande från senare stilbrytande om- och tillbyggnader. Rörelsens främste representant var Viollet le Duc (se d. o.), som i sina R. genomförde stilrenhetens princip. Enl. denna skulle byggnaden återställas till det utseende, den urspr. haft l. de ursprungliga byggmästarna, om de ej fullbordat densamma, avsett att ge den. Tillämpningen av denna princip ledde till ett hänsynslöst vrakande av senare perioders tillsatser och ofta till ett nyskapande i gammal stil utan tillräckligt historiskt underlag och utan markerad skillnad mellan gammalt och nytt. I Sverige blev H. Zettervall riktningens främste representant och det mest avskräckande exemplet på dess metoder Uppsala domkyrka (se d. o.). I slutet av 1800-t. framträdde en ny riktning, vars främste representant är S. Curman och som ställde det historiska äkthetskravet främst och krävde respekt även för senare förändringar, då de representera ett historiskt och konstnärligt värde. Då denna riktning anser *bevarandet* av monumentet som det väsentliga, har den för de därför nödiga åtgärderna utbytt termen R. mot *konservering* (se d. o.), som även brukas om liknande åtgärder å andra konstverk än arkitektoniska.

Reste'ra (lat. *resta're*), bli över, återstå.

Resteröd, socken i Göteb. l., jämte Forshälla, Ljung och Grinneröd pastorat i Göteborgs stift. 495 inv.

Restitue'ra (lat. *restitu'ere*), återställa, återbära. — *Subst.: restitutio'n.*

Restitutionsediktet, en av tysk-romerske kejsaren Ferdinand II 1629 utfärdad förordning, enl.

vilken det "andliga förbehållet" (se *Reformationen* sp. 916) skulle ha gällande kraft och således alla de riksomedelbara kyrkliga områden (biskopsdömen m. m.), som i strid därmed kommit under protestantiskt styre (sekulariserats), skulle återställas till den katolska kyrkan. Jfr *Trettioåriga kriget*.

Restladdning, laddning, som är kvar i en kondensator efter dess urladdning och som så småningom ger sig till känna. R. uppträder i fasta och flytande, spec. icke homogena, dielektriska ämnen. Glimmer har mycket liten R.

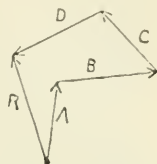
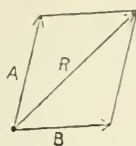
Restlängd, av uppborämsmyndighet upprättad förteckning över dem, som icke i laga ordning inbetalt utdebiterade allmänna utskylder. De å R. upptagna beloppen bli indrivna l. utmätta.

Restout [rästo'], Jean, f. 1692, d. 1768, fransk målare, främst historiemålare, företrädde under rokokon en klassicistisk tradition. Ett par dörröverstycken av R. finnas på Stockholms slott.

Restriktion (fr. *restriction*, av lat. *restringere*, draga åt), inskränkande bestämmelse. — *Restriktiv*, inskränkande.

Reststrålar, ljusstrålar, för vilka ett ämnes reflexionsförmåga är väsentligt större än för strålar av såväl kortare som längre våglängd. Om strålning, i vilken finnes ljus av R:s våglängd, efter vartannat reflekteras mot flera ytor av ämnet, återstå till slut praktiskt taget endast R., därav namnet. Vissa kristaller ha R. med våglängder över 0,1 mm. R. ha stort teoretiskt intresse, enär de ange egensvängningarna hos de reflekterande partiklarna.

Restström, mycket svag ström, som flyter genom en elektrolytisk

Resultant. T. v. kraftparallelogrammen av **A** och **B**, t. h. kraftpolygonen av **A**, **B**, **C** och **D**. **R** resultat.

cell med oangripbara elektroder, då den pålagda spänningen är lägre än sönderdelningsspänningen och som i skenbar strid mot Faradays elektrolytiska lag ej medför någon sönderdelning av elektrolyten. Detta förklaras med hjälp av sekundära reaktioner.

Restterm, se *Serier*.

Resultant (jfr *Resultat*), en kraft, som har sådan riktning och storlek, att den i sin verkan på en kropp kan ersätta flera på denna verkande krafter. Verka två krafter i en punkt, fås R. ur *kraftparallelogrammen*, verka flera, fås den ur *kraftpolygonen*. Se fig.

Resultat (fr. *résultat*, av lat. *resultare*, studsa tillbaka), slutlig verkan, följd. — *Resultatera* (i), ge till följd.

Resumé (fr. *résumé*, av lat. *resumere*, återta), sammanfattning. — *Resumera*, sammanfatta, ge en resumé av.

Resurrektion (lat. *resurrectio*), återuppståndelse.

Resurs (fr. *ressource*), hjälpkälla, utväg, hjälpmedel, tillgång.

Resårer (fr. *ressorts*, av *ressortir*, åter utgå), fjädrande kantsjukband l. spiralfjädrar.

Retabel (mlat. *retabulum*), i allm. dekorativ uppbyggnad bakom ett altare. spec. den äldsta typen, som utgjordes av en arkitektonisk skärm, prydd med målningar l. snidade bilder och ur

vilken altarskåpet och altartavlan (se *Altare*) utvecklades.

Retable'ra (fr. *rétablir*), återupprätta, återställa.

Retande medel, irrita'ntia, se *Irritabilitet*.

Retard [røta'r] (fr., dröjsmål), förk. *R.*, i ur utvisande den riktning, i vilken ett ur skall ruckas för att gå långsammare. Motsats *Avancee*, förk. *A.*

Retardatio'n (av lat. *retardare*, fördröja), acceleration, riktad åt motsatt håll mot den momentana hastigheten och alltså bestående i minskning av denna utan ändring av dess riktning. Inom ballistiken spec. hastighetsminskning hos en avskjuten projektil på grund av luftmotståndet.

Retarde'ring (av lat. *retardare*, fördröja), konstlad förlängning av trädgårdsväxters vintervila. Se *Drivning* sp. 523.

Retbarhet, irritabilitet (se d. o.). Jfr *Retning*.

Rete'n, $C_{18}H_{18}$, ett kolväte, som förekommer i trätjära.

Retentio'n (lat. *retentio*), kvarhållande. — 1. Bristande utsöndring av normalt exkret l. sekret (ss. urin, mjölk, saliv m. m.). — 2. *R.* av tänder, se *Tändernas sjukdomar*. — 3. *Retentionscysta*, se *Cysta*.

Retentionsrätt, rätt för borgenär, som innehar något av gäldenärens gods, att i vissa fall kvarhålla detta, till dess betalning för fordringen erhållits. Borgenären äger dock icke befogenhet att låta försälja de kvarhållna lösörena för beredande av likvid (vilket däremot varit fallet, om han haft panträtt däri). *R.* medför emellertid numera med ett par undantag samma förmånsrätt som handpant (handelsbalken kap. 17 § 3). Ss. exempel å *R.* må nämnas säljares rätt att be-

hålla godset, till dess köpeskillingen gäldas, hyresvärdss och jordägares rätt att i vissa fall för hyres- resp. arrendeskuld kvarhålla lösören, som tillhöra hyresgäst resp. arrendator.

Re'thel, *Alfred*, f. 1816, d. 1859, tysk tecknare och målare, vars förenklade, monumentala teckningsstil anknöt till de gamla mästarna, t. ex. Holbein i teckningsserien *Auch ein Totentanz*, hans mest inspirerade verk, som återspeglar den upprörda stämningen revolutionsåret 1848.

Reticella [-tjällä] (ital., litet nät), sytt spetsarbete av renässanstyp. Mönstret har ett genomgående rutnät. Se vid. *Spetsar*.

Re'tien, se *Rätien*.

Re'tina, lat., näthinna (se *öga*).

Retini't, bärnstensartat harts; förekommer mest i brunkol.

Retire'ra (fr. *se retirer*), dra sig tillbaka.

Retledning, se *Retning*.

Retmedel, se *Retning*.

Retning, inverkan på en organism genom ändring i de yttre livsbetingelserna. En levande organism med förmåga att besvara en *R.* med ändring i livsföreteelsernas förlopp säges ha rethbarhet l. irritabilitet (jfr d. o.). Den lägsta retningsintensitet, som (vid *R.* under viss tid, bestämda yttre förhållanden m. m.) utlöser verkan (reaktion), kallas med avseende på denna *retningsströskeln* (jfr *Psyko fysik*). Med ökning av retningsintensiteten och -tiden stiger vanl. retningseffekten, tills vid "maximal *R.*" största verkan fås. Ytterligare ökning av *R.* ("övermaximal *R.*") ger ej märkbar ökning i utslagets storlek. Stundom fås redan vid retningströskeln maximal effekt ("allt eller intet").

Flera var för sig överksamma R. kunna summeras, tills verkan fås. Efter R. förflyter en kort tidsperiod, *Laténstiden*, innan effekt utlöses. Omedelbart efter effektens inträde förefinnes en mer l. mindre försvagad retbarhet (*refraktärperiod*). Utom de under naturliga förhållanden inverkan "adekvata retmedlen" användas talrika artificiella retmedel (t. ex. ljus, värme, elektricitet). Framför allt genom nervsystemet underlättas i organismen retrningsöverförandet (*retledningen*) från ett organ till ett annat. — För R. hos människan och djuren utmärkande lagar och fenomen återfinnas i princip även hos växterna, ehuru de sistnämnda vanl. reagera vida långsammare. Särskilt påtagliga äro retrningsrörelserna (jfr *Växternas rörelser*). Sekretoriska R. ha påvisats t. ex. hos insektätande växters fångstapparater, i vilka det fångade bytet utlöser avsöndrandet av äggvitelösande enzym m. m.

Re'tor, grek., talare. R. betecknade i forntiden dels advokat, dels politiker, dels lärare i värtalighet.

Retori'k (av *retor*, se d. o.), talarkonst, värtalighet. R. utbildades i forntiden av greker och romare till en långt driven och högt skattad konst. En teori för R. uppkom först bland grekerna på Sicilien, där *Górgias* på 400-t. f. Kr. var den förste berömda läraren i värtalighet. En berömd yngre samtida till honom var *Isókrates*. R. bekämpades av Platon, som emot dess formella bildningsideal uppställde filosofins reala. Den omhulldes dock alltmer och utbildades vetenskapligt av *Aristóteles* och *Teofra'stos*, praktiskt av *Lysias*, *Demo'stenes*

och *Aj'skines*. Hos romarna utbildades R. främst av *Cicero* (se d. o.). Sin största blomstring men också höjden av förkonstling nådde R. under romerska kejsartiden, då talrika yrkesretorer förekommo. För eftervärlden har R. haft stor betydelse, särskilt genom det retoriska latinets utvecklande inflytande på de moderna språken. — **Reto'risk**, som hör till l. är utmärkande för retoriken; svulstig. — **Retorisk figur** betecknar bildligt uttryckssätt, tillhörande den högre prosastilen.

Retorsio'n (fr. *rétorsion*, av lat. *retorque're*, vrida tillbaka), se **Repressalier**.

Reto'rt (av lat. *retórtus*, tillbakaböjd), se **Destillation** sp. 252, **Gasverk** sp. 1096 ff. — **Retortgrafit**, **Retortugn**, se **Gasverk** sp. 1095—1096.

Retraktio'n (av lat. *retra'here*, dra tillbaka), isärdragnig (av särkanter, avskurna senstumpar m. m.). Motsats: **kontraktio'n**, sammandragnig (av t. ex. muskler).

Retriever [ritri'vø] (eng., av *retrieve*, apportera), se **Hund** sp. 1000.

Re'tro, lat., tillbaka, bakåt.

Retroakti'v (av lat. *re'tro*, tillbaka, och *a'gere*, verka), tillbaka-verkande.

Retrogra'd (lat. *retro'gradus*), tillbakagående. — **Astr.** En rörelse säges vara R., om den försiggår i motsatt riktning till solens skenbara årliga rörelse l. jordens verkliga rörelse.

Retrospekti'v (av lat. *retrospi'cere*, se tillbaka på), tillbakablickande, som ger en översikt av ett förflutet skede.

Reträtt (fr. *re'traite*), återtag.
v. Rettig, Per **Fredrik Rettig**, 1898 adlad v. R., f.

1843, d. 1914, finländsk industriidkare och mecenat, innehavare av tobaksfabriken P. C. Retzig & C:o, Åbo, vilken han starkt utvecklade. R. gjorde stora insatser till folkbildningens höjande, var livligt socialt verksam och gjorde många donationer.

Retu'r (fr. *retour*), återresa; återskickande (av brev etc.). — På R., i avtagande, på tillbakagång. — Returbiljett, biljett, gällande för återresa. — *Returne'ra*, sända tillbaka.

Returdiskonto, ett av riksbanken åt de enskilda bankerna tidvis beviljat avdrag från det officiella diskontot, i allm. $\frac{1}{2}$ %.

Retu'sch (fr. *retouche*, av *retoucher*, eg. åter vidröra), avhjälpande av småfel. påbättring, "filande". — *Fotogr.* Bearbetning av fotografiska bilder. R. innebär dels rent korrigerande av materialfel genom ifyllning med färg, blyerts o. d., dels bortarbetande av originalets eventuella brister, t. o. m. försköning, varvid ofta alltför litet hänsyn tagits till det karaktäristiska. R. kan även användas vid förfalskning av fotografier. Vid R. å negativ behandlas gelatinet vanl. med en hartslösning (mattolein). R. å positiv sker vanl. genom påläggning av färg l. tusch med vanlig pensel l. luftpensel (se d. o.; amerikansk R.). — Verb: *retusch'ra*.

Retz [räss], *Paul de Gond*, f. 1613, d. 1679, fransk politiker, koadjutor hos ärkebiskopen av Paris 1643, kardinal 1651. R. var ivrig motståndare till Richelieu och Mazarin. Ss. en av frondens ledare fängslades han efter hovets seger 1653 men lyckades fly till utlandet och tilläts återvända 1662. R. skrev bl. a. det som källskrift viktiga verket *Mémoires* (utg. i 3 bd 1717).

Retzius. 1. *Anders Johan R.*, f. 1742, d. 1821, naturforskare, prof. i Lund från 1777. R. var berömd för utomordentlig lärdom och utgav arbeten i botanik, kemi, farmakologi, ekonomi m. m. samt skänkte stora naturaliesamlingar till Lunds universitet. Han stiftade även Fysiografiska sällskapet i Lund. — 2. *Anders Adolf R.*, f. 1796, d. 1860, den föreg:s son, prof. i anatomi (1824) vid Karol. inst., för vars utveckling han bl. a. ss. inspektör hade mycket stor betydelse. R. gjorde en mängd viktiga anatomiska och histologiska rön rör. olika organ hos människan o. a. däggdjur, fiskar m. fl. samt utförde grundläggande kranilogiska studier. — 3. *Gustaf R.*, f. 1842, d. 1919, den föreg:s son, prof. i histologi (personlig professur) 1877 och i anatomi 1889—90 vid Karol. inst. R. gjorde ett stort antal viktiga undersökningar rör. bl. a. ryggradsdjurens hörselorgan, nervsystemet, människohjärnans anatomi, finska och svenska kranier samt publicerade histologiska studier, utförda med teknisk fulländning. R. var 1884—87 red. för Aftonbladet. Han utgav även flera diktsamlingar. Led. av Sv. akad. 1901. — Tills. med sin hustru, *Anna R.* (f. Hierta; f. 1841, d. 1924) gjorde R. betydande donationer, främst Hierta-Retziusstiftelsen (se d. o.).

Reuchlin [rå'j3-], *Johann*, f. 1455, d. 1522, tysk humanist, urspr. praktiserande jurist, 1519—21 prof. i grekiska i Ingolstadt, erhöll av Fredrik III titeln pfalzgreve. R. ivrade för spridandet av kunskapen i grekiska, utgav verk av grekiska författare och skrev en grekisk grammatik. Han var även den förste av renässansens vetenskapsmän, som ägnade sig

åt studiet av hebreiskan. Han hyste ett starkt intresse för den judiska kabbalistiken och påverkades härvid av Pico della Mirandola. Om R:s uppträdande till judarnas försvar se *Epistolæ obseurorum virorum*. R. åtnjöt av samtiden en utomordentlig aktning för sin lärdom och ädla karaktär.

Reumatism l. rheumatism [re(vv)- l. rö- l. röj-] (av grek. *reu'ma*, flöde; eg. ett i kroppen kringflytande sjukdomsämne), gemensamt namn för en del mindre väl kända sjukdomar, åtminstone i många fall av infektiös natur och med vissa likheter med septikemi (reumatisk feber). Ofta angripas leder (se *Ledgångarna s s j u k d o m a r*) och muskler (se *Muskelsjukdomar*). Jfr *Danssjuka* och *Knölrös*. I dagligt tal betecknar R. vanl. muskelsmärter i allm., vilka skyllas på förkylning l. växlingar i väderleken. — *Behandling*. Sali-cylsyrepreparat, omslag, hudre-tande medel (även vid neuralgier, ss. interkostalneuralgi m. fl.), elektrisk och värmebehandling, bad (jfr d. o. och *Brunns- och badorter* sp. 661), massage m. m. — Adj.: reuma'tisk.

Reumert [röj-], Poul, f. 1883, dansk skådespelare, son till skådespelaren och författaren E l i t h R. (f. 1855), har tillhört olika teatrar, bl. a. i flera repri-ser Det kongelige Teater. Han är i besittning av en glänsande teknik och särskilt framstående i karaktärsfacket. R. har med framgång uppträtt på Comédie-Française (som Tartuffe, 1925). Våren 1926 gästspelade han i Sthlm.

Réunion [reynjå'η], förr Île de Bourbon, ö bland Maskarenerna, Indiska oceanen, fransk koloni. 2,400 kvkm. 173,000 inv.,

därav 168,000 fransmän och 3,000 indier. R. är av vulkaniskt ursprung samt har tropiskt klimat. Produktion av socker, vanilj, maniok, kaffe, rom. Huvudstad S:t Denis. R. styres av en guvernör med biträde av ett folkvalt råd samt har representanter i franska parlamentet. — R. upptäcktes vid 1500-t:s början och togs 1643 i besittning av fransmännen.

Réunionsdomstolar [reyn-jå'ngs-], fr. *Chambres de réunion* (av *réunion*, återförening), benämning på kommissioner, som Ludvig XIV av Frankrike 1679—80 tillsatte i Metz, Breisach, Tournai och Besançon med uppdrag att fastställa, vilka områden fordom varit förenade med de till Frankrike 1648 och 1679 avträdde områdena och på grund därav kunde bli föremål för anspråk från Ludvigs sida. Med stöd av R:s utslag lät Ludvig ockupera omfattande tyska och spansk-nederländska områden i Rhentrakterna, bl. a. Zweibrücken, det svenska konungahusets arvland. Genom en överenskommelse i Regensburg 1684 erkände tyske kejsaren och Spanien Ludvigs rätt till de återförenade områdena, "réunionerna", på 20 år. Men Ludvig förlorade större delen av dem i Pfalziska kriget (se d. o.).

Re'us [-os], stad i Katalonien, n.ö. Spanien, nära Tarragona. Textilindustri. 30,000 inv.

Reusch [röjsj], Hans Hen-ri k. f. 1852, d. 1922, norsk geolog och geograf, 1888 chef för Norges geologiska undersökning, utgav flera arbeten om sitt lands geografi och geologi. R. påvisade (1882) för första gången förekomsten av fossil i metamorfoserade bergarter.

Reusner [rö'js-], K r i s t o f e r,

Fritz Reuter.

f. omkr. 1640, d. 1698, bokbindare, en av den karolinska tidens främsta och mest anlitade.

Reuss [råjs]. 1. Högerbiflod till Aar i Schweiz, genomflyter Vierwaldstättersjön. 160 km. — 2. Förr två tyska furstendömen, Reuss-Greiz och Reuss-Schleiz-Gera (vanl. kallat Reuss-Gera), båda nu ingående i Thüringen (se vid. d. o.).

Reuss [råjs], **Edvard**, f. 1804, d. 1891, protestantisk teolog, prof. i Strassburg 1834—88. R. var en av de främsta banbrytarna för det historiska uppfattningssättet av Bibeln, vilket han utvecklade i en mångfald arbeten (på tyska och franska). Tills. med två kolleger utgav han även Calvins samlade arbeten.

Reuter [rö'j-]. 1. **Odo Morannal R.**, f. 1850, d. 1913, finländsk zoolog, prof. i Helsingfors 1882—1910, utgav systematiska bearbetningar av insektgrupper och populärvetenskapliga skrifter, bl. a. *Djurens själ* (1907) och *Insekternas levnadsvanor och instinkter* (1913). — 2. **Enzio Rafael R.**, f. 1867, den föreg:s

broder, finländsk zoolog, prof. i Helsingfors 1910, har bl. a. skrivit entomologiska arbeten.

Reuter [rå'j-], **Fritz**, f. 1810, d. 1874, tysk författare. R., som tillhörde 1830-t:s för Tysklands frihet och politiska enhet svärmande ungdom, satt 1833—40 i fängelse ss. politiskt misstänkt. På 1850-t. började han ägna sig åt författarskap på plattyska och utgav bl. a. *Ut de Franzosentid* (1860; Från anno Tretton, 1869), *Ut mine Festungstid* (1862; Under lås och bom, 1871) samt den godmodigt humoristiska romanen *Ut mine Stromtid* (3 bd, 1862—64; Livvet på landet, 1870), R:s mest bekanta arbete, som med sina skildringar ur den nordtyska lantbefolkningens liv och sin ypperliga figurteckning (bl. a. av huvudpersonen, "Onkel Bräsig") nådde stor popularitet.

v. Reuter [rå'j-], **Ludwig**, f. 1869, tysk amiral. Den enl. stilleståndet 1918 till Scapa Flow under R:s befäl översända delen av tyska flottan lät R. juni 1919 till största delen sänka.

v. Reuter [rå'jtø], **Florizel**, f. 1893, tyskamerikansk violinist, företog redan tidigt ss. underbarn talrika konsertresor i Europa (även Sverige) och Amerika. R. har även tonsatt tre operor, orkesterstycken m. m.

Reuterdahl [rö'j-], **Henrik**, f. 1795, d. 1870, präst, teolog, bibliotekarie vid Lunds universitet 1833, prof. 1844, domprost 1845, ecklesiastikminister 1852, biskop i Lund 1855, ärkebiskop 1856. R. var en snillrik och oerhört mångsidig man. Teologiskt påverkades han av Schleiermacher, historiskt av Geijer. Han var den förste svenske forskare, som behandlade kyrkohistorien med verkligt kritisk metod

(*Svenska kyrkans historia*, 4 bd, 1838—66). I den av honom grundade Theologisk quartalskrift (från 1828) kämpade han ivrigt för en vetenskaplig behandling av teologin.

Reuterholm [rö'j-], Gustav Adolf, f. 1756, d. 1813, frih., statsman. Som frimurare sammanfördes R. från 1782 med hertig Karl, med vilken han knöt en nästan svärmisk vänskap. Vid 1789 års riksdag arbetade R. på en försoning mellan konungen och hertigen. R. omfattade de franska frihetslärorna, vilkas demokratiska karaktär han ej rätt fattade. Sedan hertig Karl 1792 blivit riksförmyndare, blev R. snart Sveriges verkliga regent (president i Kammarrevisionen och ständig medlem av konseljen, 1793 en av rikets herrar). R. var energisk, pliktrogen och sparsamhetsivrande. Han rensade genast den högre förvaltningen från gustavianer och införde vidsträckt tryckfrihet. Denna inskränktes dock väsentligt redan i dec. s. å. R:s regemente erhöll en alltmer despotisk och frihetsfientlig karaktär, i samma mån som hans sämre egenskaper, småsinthet, misstänksamhet och hämndlystnad framträdde. I synnerhet blev han hatad för sina åtgärder med anledning av den s. k. Armfeltssammansvärjningen (se Armfelt 3). Sv. akad., som genom sin underlåtenhet att invälja R. sårat dennes litterära fäfänga, suspenderades 1795. R:s ledning av Sveriges utrikespolitik påverkades starkt av begär efter makt, subsidier och personliga förmåner. Han slöt först förbund med Frankrike, och sedan detta brutits efter en konflikt om förbundsförpliktelse, närmade han sig Ryssland och sökte, ehuru förgäves,

Gustav Adolf Reuterholm. KopparsticK av Girolamo Caraltoni.

ävägbringa äktenskap mellan Gustav IV Adolf och en rysk storfurstinna. Konungens regerings-tilltråde medförde (nov. 1796) R:s fall. Han levde sedan i utlandet. Ett försök att efter Karl XIII:s trontilltråde åter komma till politiskt inflytande misslyckades.

Reuterskiöld [rö'j-], Carl Axel, f. 1870, rättsvetenskapsman, politiker, prof. i statsrätt, förvaltningsrätt och folkrätt i Uppsala sedan 1909. Bland hans många skrifter märkas *Grunddragen av den allmänna rätts- och samhällsläran* (1908—12), *Föreläsningar i svensk stats- och förvaltningsrätt* (1919—21) samt hans kommenterande edition *Sveriges grundlagar* (1924—26). R. har ss. led. av F. K. sedan 1919 spelat en framträdande roll inom Bondeförbundet, till vars ledare han hör.

Reuter's Telegram Company [rä'jtös te'lligræm kômppöni], världens största nyhetsbyrå, med

huvudsäte i London, förmedlar telegrafiskt nyheter till pressen över hela världen. R. grundlades 1849 i Paris av Paul Julius Reuter, f. 1816, d. 1899 (av tysk-judisk börd; tysk frih. v. Reuter 1871).

Reuterswärd [rö'j-]. 1. **Patric R.**, f. 1820, d. 1907, bruksägare, industriman, politiker, urspr. officer. Han deltog i ständsriksdagarna från 1844 och var 1867—99 led. av F. K. Han var en av dess främsta män och från 1885 ledare för dess protektionistiska högerparti, inom vilket han med sin auktoritativa personlighet intog en obestridd rangplats. — 2. Se **Jungstedt** 3.

Reutlingen [rä'jt-], stad i mell. Württemberg. Textil- och läderindustri. 31,000 inv.

Rev, se **Slakt**.

Rev., se **Reverend**.

Rev. 1. Undervattensgrund (av klippor, sand- l. korallbankar m. m.), beläget så nära ytan, att bränningar uppstå. Jfr **Korallrev**. — 2. Anordning för att minska segelarean, **reva**. Härvid användes antingen revsejsingar, vanl. i seglet fastsydda korta tågstuppar, med vilka seglet snö-

res ihop, l. (å smärre seglare) en sammanhängande **revlina** l. ock rullrev, varmed seglet rullas upp på bommen.

Reva. Bot. Se **Utlöpare**. — **Sjöv.** Se **Rev** 2.

Re'val, estn. *Tallinn* ("Danskborgen"), huvudstad i Estland, vid **Revalviken** på n. kusten. 130,000 inv. (till en del tyskar). — R. består av två huvuddelar, **Domberget** och **nedre staden**. På **Domberget** ligger **domkyrkan**, urspr. från 1200-t., med **Pontus de la Gardies gravmonument**, **parlamentsbyggnaden**, **regeringsbyggnader**, **riksäldstens palats** och flera **adelspalats**. **Nedre staden**, R:s **citykvarter**, har i hög grad bibehållit sin medeltida prägel med **stadsmur** samt **talrika gamla borgarhus**. Bland dess offentliga byggnader märkes det **ståtliga medeltida rådhuset**, **börsen** och flera **större gotiska kyrkor** (bl. a. **S:t Olof** och **S:t Nikolai**). Invid R. ligger **slottet Katharinenthal** (från 1700-t.) och **Brigittenthal**, **ruinerna** av ett på 1400-t. uppfört **birgittinkloster**. **Kring** den **egentliga staden** **utbreda** sig **flera betydande förstäder**. **Ang. kulturella institutioner** se **Estland** sp. 1214. I R. finnes **svensk församling**. **Bety-**

Reval. Parti av stadsmuren.

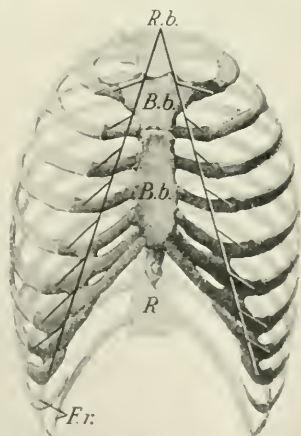
Reval.

dande industri (pappers-, sprit-, trävaru- och textilindustri), livlig handel med stor export (trä, cement och mejeriprodukter). — *Historia.* 1219 anlade Valdemar II Sejr av Danmark ett fäste på Domberget, och kring detta fäste uppväxte R., som snart blev en betydande hansestad. Då dess frihet, som bevarats under danskarnas och senare Tyska ordens välde, hotades av ryssarna, medverkade R. vid Estlands anslutning till Sverige. Det bevarade sina friheter, tills de delvis föll för centralisationskraven under Karl XI. 1710 erövrades R. av ryssarna. 1912 påbörjades vid R. en rysk örlogshamn, som var flottbas under världskriget. Under den estländska regeringens organisation i R. 1918 var staden febr.—nov. besatt av tyskarna.

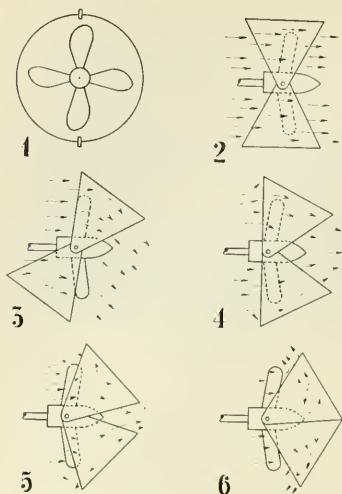
Reva'nsch (fr. *revanche*), hämnd; upprättelse.

Revben, hos människan tolv par långa, smala, platta och böjda ben, vart och ett baktill fäst med ligament och två ledgångar (på gränsen mellan två närliggande kotor och på tvärsnittet mellan ledgångarna kallas *revbenshalsen*. Framtill äro

de sju övre paren R. fästa vid bröstbenet med broskstycken (*revbensbrosk*) och de tre följande vid närmast överliggande R., likaså med broskstycken, medan de 11:te och 12:te paren framåt sluta fritt i bukväggen (*falska R.*). Undre ränderna av R. äro försedda med en ränna, i vilken kärl och nerver ligga. Bröstkorgens (se d. o.) rörelser vid andningen (jfr *Lungor* sp.

Revben. B.b. bröstbenet, F.r. falska revben, R ryggekotor, R.b. revbensbrosk.

Reversing rudder. 1. Propeller och trumma, sedda akterifrån, vid full fart framåt. — Trummas ställning, sedd uppifrån, vid: 2. full fart framåt, 3. full fart, gir babord, 4. halv fart framåt, 5. stopp, 6. full back. — Pilarna visa vattenströmningen i förhållande till trumman.

S79 f.) äro beroende av R:s rörlighet. I utandningsställning äro revbensparen riktade snett nedåt och framåt, vid inandning vridas de (i ledgångarna mot kotorna) uppåt, så att deras riktning blir mer horisontell, varigenom bröstorgens rymd förstoras såväl framifrån bakåt som i sidled. — Se även *Skeletal*.

Revbensbrott, brott å revben. Symtomen äro smärta, spec. vid djupare andning, hosta (genom retning av lungsäcken) samt ev. rörlighet hos brottändarna. *Behandling*: stramt bandage om bröstorgen, ev. morfin. Komplicerade (se *Benbrott*) R. fordra operativ behandling.

Revbensresektion, borttagande av en del av ett l. flera revben, vanl. för att skapa gynsammare

betingelser för utläkning av empyem i lungsäcken.

Reve'lj (av fr. *réveil*, uppvaknande), morgonsignal till trupp ss. tecken för uppstigning.

Re'ventlow, gammal dansk ätt, med en svensk gren, introducerad 1861. Mest bekant är Christian Ditlev R., f. 1748, d. 1827, läns greve, statsminister 1797—1813. Jämte sin broder läns greve Ludvig R. (f. 1751, d. 1801) var han en av ledarna för reformarbetet under kronprins Fredriks tidigare regering. Som ordf. i "Stora landbokkommissionen" genomdrev den förre bl. a. stavnsbaandets upphävande 1788.

Reveny' (fr. *revenu*, av *revenir*, återkomma), inkomst, vinst.

Reverend [re'vrønd] (eng., av lat. *revere'ri*, vörda), förk. Rev., vördig; titel för engelska präster. En biskop kallas *right R.* [rajt], en ärkebiskop *most R.* [måöst].

Reverend'issimus, plur. *reverend'issimi*, lat., högvördigaste, gammal titel för biskopar (se *Eminens*).

Reverens (lat. *revere'ntia*), vördnad; vördnadsbetygelse.

Reve'rs (av lat. *reversus*, omvänd). 1. Skuldebrev (se d. o.). — 2. Fränsida på mynt och medaljer. — *Reversa'l*, meddelande om avsändande av penningar, handlingar o. d.; skuldebrevsformulär.

Reversi'bel (fr. *réversible*, av lat. *re-*, åter, och *verte're*, vända), omvändbar. — *Fys.* Se *Irreversibel* och *Termodynamik*. — *Kem.* Se *Kolloider* sp. 1019 och *Reaktion*.

Reversing rudder [ri'v'sing rø'ddø], eng., "backroder", mekanisk anordning för båtars kurs- och fartförändring utan ändring av maskineriets rörelseriktning och hastighet. Propellern omges av en rodertrumma, bestående av

två rörliga delar, vridbara kring en axel i propellerns mitt.

Revesjö, socken i Älvsb. l., jämte Svenljunga, Örsås, Redslared och Ullasjö pastorat i Göteborgs stift. 460 inv.

Reveté'ring (av fr. *revêtir*, bekläda), se **Puts**.

Revide'ra (av lat. *revide're*, återse), (åter) genomse, granska.

Review [rivjò'] (eng., granskning, revy) ingår i namnet på flera engelskspråkiga tidskrifter. bl. a. **Review of Reviews** [älv rivjò's] ("revyernas revy"). grundad 1890 av W. T. Stead.

Revindice'ra (av lat. *re-*, åter, och *vindicare*, göra anspråk på), återfordra något.

Revinge. 1. Socken i Malmöh. l., jämte Silvåkra pastorat i Lunds stift. 480 inv. — 2. Se **Rävinge**. — 3. Se **Revinge hed**.

Revinge hed, nu officiellt **Revinge**, i Revinge skn, Malmöh. l., övningsplats för Södra skånska infanteriregementet.

Revi'r (ty. *Revier*, av fr. *ri-vière*, urspr. strand), jägmästares verksamhetsområde; jaktområde.

Revisio'n (jfr **Revidera**), granskning, särskilt av räkenskaper; ändring, omarbetning. — *Jur.* Rättsmedel (se d. o.), vid vilket endast den underställda domens *rättsliga* förutsättningar, ej dess *sakliga*, prövas av högre instans. Okänt för svensk rätt.

Revisioni'sm (jfr **Revidera**), en riktning inom den tyska socialismen, som sökt anpassa marxismen efter modern ekonomisk utveckling. R:s grundare och huvudman är Bernstein, som 1899 utgav *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (övers. 1907), en väckande kritik av marxismens teoretiska grundvalar. Särskilt skarpt betonades

den gradvisa samhällsutvecklingen i motsats till Marx' katastrof-teori. R:s praktiskt-politiska program blev därför reformistiskt och hade beröringspunkter med Fabian Societys och broussister-nas. R. uppväckte de "rena marxisternas" livliga motstånd. lett av Kautsky, men rörelsen vann snabb utbredning, särskilt inom de fackliga leden, och har satt sin prägel på den germanska världens socialdemokrati. Se vid. **Socialism**.

Revisionsansökning, rättsmedel (se d. o.), genom vilket hovrätts utslag och beslut i tvistemål överklagas hos Högsta domstolen. R. användes i mål, som inkommit till hovrätten genom vad, i tvistemål, som direkt instämts till hovrätt, samt mot beslut, varigenom hovrätt, utan att skilja målet från sig, dömer till värjemålsed. Jfr **Fullföljd**.

Revisionssekreterare, se **Nedre justitierevisionen**.

Revi'sor (jfr **Revidera**), person med uppgift (ss. tjänstebefattning l. på särskilt uppdrag) att granska räkenskaper.

Revlummer, se **Lummerväxter**.

Revokatio'n (lat. *revocatio*, återkallande), i vissa demokratiskt styrda stater ett rättsinstitut av innebörd att de röstberättigade må återkalla folkvalda ämbetsmän l. folkrepresentanter. I flera av För. Stat. omfattar R., här benämnd **Recall**, rätten att entlediga folkvalda representanter av alla slag. I vissa schweiziska kantoner samt tyska delstater har R. tillämpning betr. ledamöterna i folkrepresentatio-nen.

Re'volaks, kapellförsamling i Uleåborgs l. Finland. I R. segrade

Förvandlingstabell för revolutionskalenderns data.

Revolutionskalenderns månader och motsva- rande gregorianska månader, under vilka de förras början infaller	Revolutionskalenderns år (romerska siffror) och motsvarande gre- gorianska år för 22, resp. 23 och 24 sept.—dec.			
	II 1793 III 1794 V 1796 VI 1797 VII 1798	IV 1795	VIII 1799 IX 1800 X 1801 XI 1802 XIII 1804 XIV 1805	XII 1803
1 vendémiaire . . . . . (september)	22	23	23	24
1 brumaire . . . . . (oktober)	22	23	23	24
1 frimaire . . . . . (november)	21	22	22	23
1 nivôse . . . . . (december)	21	22	22	23
1 pluviôse . . . . . (januari)	20	21	21	22
1 ventôse . . . . . (februari)	19	20	20	21
1 germinal . . . . . (mars)	21	21	22	22
1 floréal . . . . . (april)	20	20	21	21
1 prairial . . . . . (maj)	20	20	21	21
1 messidor . . . . . (juni)	19	19	20	20
1 thermidor . . . . . (juli)	19	19	20	20
1 fructidor . . . . . (augusti)	18	18	19	19

Ex. 18 fructidor V = (18 augusti + 17) 4 september 1797; 3 germinal XIII = (22 mars + 2) 24 mars 1805.

Adlererentz och J. A. Cronstedt över ryssarna 27 april 1808.

Re'vold [-våll], Axel, f. 1887, norsk målare. R. har starkt påverkats av fransk expressionism och kubism. Hans främsta verk äro freskerna i Bergens börs (1923), utförda med sträng stilisering i en kärv, tung färgskala.

Revo'lt (fr. *révolte*, av lat. *revo'lvere*, omvälva), upplopp, upp-
ror. — Verb: *revo'lte'ra*.

Revolutio'n (fr. *révolution*, av lat. *revo'lvere*, omvälva), omväl-
ning, våldsam omstörtning av det
bestående, hastig och genomgri-
pande förändring. — *Astr.* En
himlakroppens omlopp kring en cen-
tralkropp. — *Matem.* Detsamma
som rotation.

Revolutionskalendern, re-
publikanska kalendern,
tideräkning, införd i Frankrike
genom nationalkonventets beslut 5
okt. 1793. R. ansågs ha börjat 22
sept. 1792 (republikens proklame-
rande) och gällde t. o. m. 31 dec.
1805. Åren, betecknade med ro-
merska siffror, hade 12 månader
å 30 dagar jämte 5, skottår (III,

VII, XI) 6, fyllnadsdagar (*jours
complémentaires*, även kallade
sansculottides), vilka inskötos
efter *fructidor*. Varje månad var
delad i 3 deka'der å 10 da-
gar. Fyllnadsdagarna voro reser-
verade för nationella festers fi-
rande o. d. Ett förslag att dela
dygnet och dess underavdelningar
enligt decimalsystem genomfördes
icke. Se tabell.

Revolutionstribunalet (fr. *tri-
bunal révolutionnaire*), en fransk
domstol för kontrarevolutionära
förbrytelser 1793—95 (jfr
Franska revolutionen
sp. 551). R., vars domar alltid
lydde på giljotinerings och ej
kunde överklagas, blev välfärds-
utskottets främsta redskap, och
dess efter hand ökade befogen-
heter nådde sin höjdpunkt under
Robespierres maktperiod. 1794.

Revolutionä'r, som innebär l.
åsyftar revolution; deltagare i en
revolution, omstörtningssman.

Revo'lver (eng. *revolver*, av *re-
volve*, rotera). 1. Se *Handeld-
vapen* sp. 393. — 2. Se *Mi-*

kroskop sp. 47. — Revol-
verväxling, se Vävning.

Revorm, av svampar, *Trichophyton*-(*Oospora*)-arter (tillhöra *Fungi imperfecti*), på ej hårlädd hud framkallade, ytliga, små, kliande knottor och blåsor, ofta med varigt innehåll, vilka sprida sig ringformigt utåt under läkning och fjällning i centrum. R. är smittsam, i regel lättbotad, men kan även gå på djupet (djup *trichofyti*) och blir då mycket smärtsam. Jfr Skäggs-
svamp. — *Veter.* R. förekomma även hos husdjur (då även kallad ringorm), spec. hos nötkreatur, och visa sig hos dessa som runda l. ringformiga, hårlösa fläckar med gråaktiga särskorpor, som vid borttagande efterlämna fuktande särytor. På grund av smittfara för människor böra angripna djur isoleras. Behandling med kresot-salva och kreolinliniment.

Revormstörel, se *Euphorbiaceae*.

Revsund, socken i Jämtl. l., jämte Sundsjö och Bodsjö pastorat i Härnösands stift. 2,595 inv.

Revsunds, Brunflo och Näs tingslag i Jämtlands ö. domsaga, Jämtl. l., omfattar socknarna Bräcke, Nyhem, Sundsjö, Revsund, Bodsjö, Hackås, Näs, Lockne, Marieby och Brunflo.

Revsundsjön, *Revsunden*, långsträckt insjö i Jämtland, s.ö. om Storsjön. Avflyter genom Gimån till Ljungan. 72 kvkm.

Revue [rövy'] (fr., granskning, översikt. *revy*), ingår i namnet på flera franska litterära och vetenskapliga tidskrifter, bl. a. *Revue des deux mondes* [dä dö måjd], "de två världarnas (näml. den gamla och den nya) *revy*", en 1829 grundad, i Paris 2 ggr i månaden utkommande

tidskrift, innehållande artiklar i litteratur, konst, politik etc.

Revy' (fr. *revue*), eg. granskning; truppmönstring med defilering förbi befälhavaren (härav uttrycket *passera R.*, glida förbi, rullas upp); tidskrift; översikt; blandat tal- och sångspel, vanl. löst hopfogat, vari aktuella företeelser och personer satiriseras i scenfigurer och kupletter och ofta stor vikt lägges på utstyrel och baletter.

Revär (fr. *revers*, eg. uppslag), invärd l. påsydd list å byxor.

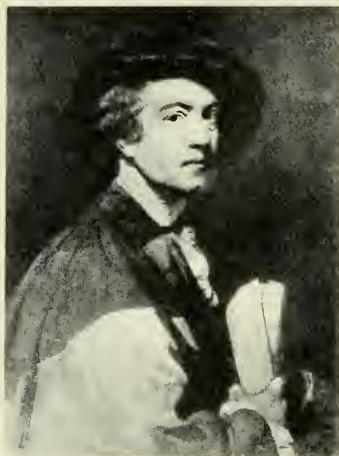
Rex, lat., konung. — *R. sacrorum*, offerkonung, i den romerska republiken ett högt ämbete med sakrala uppgifter utan politisk maktbefogenhet.

Rexius, Gunnar, f. 1886, d. 1918, statsvetenskapsman, docent i Uppsala 1911, kallades till professor i Åbo 1918 men hann icke tillträda ämbetet. Han behandlade till en början mera allmänt stats-teoretiska frågor och sedermera främst moderna författningsproblem. Hans huvudarbete är *Det svenska tvåkammerssystemets tillkomst och karaktär* (1915).

Rexroth-Berg, se Berg 9.

Reykðelasaga [röjkdöla-], en från 1200-t. härrörande isländsk saga om ättarna i Reykjadalen (på n. Island) och deras inbördes strider mot slutet av 900-t.

Reykjanes [röj'jk-], halvö på s.v. Island, s. om Faxafljörð. Starkt vulkanisk (c:a 30 vulkaner med 700 kratrar). Stort fyrorn.

Självporträtt. Målning av sir Joshua Reynolds. (Florens.)

Reykjavik [rö'jk-], Islands huvudstad, belägen på udden Seltjarnarnes på Reykjanes' n. kust (se karta sp. 1066). 20,000 inv. — Staden uppstår med sina låga, ofta av trä byggda hus en i förhållande till folkmängden betydande yta. Vid Austurvöllur, en öppen, gräsbevuxen plats i dess mitt, ligga flera av de förnämsta byggnaderna, ss. domkyrkan och alltingshuset. Ang. kulturella institutioner se Island sp. 1533. R. har en god, 1913—17 anlagd hamn och ombesörjer större delen av Islands utrikeshandel (bl. a. betydande fiskexport). — Stad sedan 1786.

Reymersholm, ö i Mälaren, i Brännkyrka förs., Sthlm. Flera industrianläggningar, bl. a. spritförelingsfabrik, äg. a. b. Vin- och Spritcentralen, och yllefabrik, tillhörig Stockholms Yllefabriks a. b., grundat 1868.

Reymersholms gamla industri a. b., Hälsingborg, äger Hälsingborgs kopparverk (se d. o.), fabriker i Hälsingborg, Lin-

hamn och Liljeholmen, Sthlm, för tillverkning av svavelsyra, salpetersyra, saltsyra, superfosfat m. m. samt i Karlshamn olje- och kraftfoderfabrik. Bolaget grundat 1918. Arbetarantal 1,100.

van Reymerswale [fann rä'j-] (Roymerswale, Roemerswale), Marinus, f. omkr. 1495, d. efter 1566, nederländsk målare. Efter mönster av Quinten Matsys målade R. genremässiga halvfigursbilder, ofta med motiv från Antwerpens växlarekontor (se ill. till Bank sp. 1059).

Reymont [rä'j-], Władysław, f. 1868, d. 1925, polsk författare. R. väckte uppmärksamhet med den satiriska samtidsromanen *Det förlovade landet* (1898; sv. övers., 2 dlr, 1924—25) men har vunnit sin största framgång med den stora realistiska romancykeln *Bönderna* (1904—09; sv. övers., 4 dlr, 1920—24), där han i fyra efter årstiderna uppkallade delar med radikal social tendens skildrar polskt bondeliv. R. erhöll 1924 Nobelpriset.

Reynolds [re'möldš]. 1. Sir Joshua R., f. 1723, d. 1792, engelsk målare, konstakademins i London förste president och ledande kraft. R. fick en grundlig utbildning, bl. a. i Rom (1749—52), och hans rätt eklektiska konst speglar intryck från Rubens, van Dyck, Rembrandt m. fl. Hans målningar ha kvar mycket av barockens pompösa hållning. Mindre lyriskt betonat än sin konkurrent Gainsborough, kan han särskilt i sina herrporträtt (t. ex. av Samuel Johnson, se ill. till d. o.) nå en rikt nyanserad uttrycksfullhet. Hans damporträtt, religiösa figurkompositioner och genrebilder (se ill. till Engelsk konst sp. 1033) präglas av grace och en

viss känslösam sötma, som jämte hans praktfulla kolorit förklara hans ledande ställning i engelskt måleri under romantiken. — 2. Osborne R., f. 1842, d. 1912, engelsk fysiker, 1868 prof. i ingenjörsvetenskap i Manchester, utförde undersökningar inom hydrodynamiken, spec. om laminär och turbulent strömning.

R. F., förk. för regeringsform. rf, r f z, se R i n f o r z a n d o.

Rh., kemiskt tecken för en atom rodium.

Rhada'mes, se G h a d a m e s.

Rhages, R a i, ruinstad i Persien, nära Teheran, Harun ar-Rasjids födelsestad, i grund förstörd av mongolerna 1221. Av kvarstående ruiner märkas två torn med egenartad, geometrisk ytdekoration. R. var en av den persiska fajanstillverkningens huvudorter, och mängder av keramik, spec. lysterfajans, ha där utgrävts.

Rhamna'les, växtordning, omfattande fam. *Rhamna'ceae* (se *Zizyphus* och *Rhamnus*) samt *Vita'ceae* (se *Cissus*, *Vildvin* och *Vinranka*).

Rhamnino's, se S o e k e r.

Rhamni't, $C_6H_5(OH)_5$ en femvärd alkohol, som erhålles genom reduktion av rhamnos.

Rhamno's, se S o e k e r.

Rha'mnus, växtsläkte (fam. *Rhamna'ceae*, ordn. *Rhamna'les*), med ca 100 arter, buskar l. låga träd med stenfrukter. Vilda i Sverige förekomma *R. cathartica*, getapel, vägtorn, oftast tornig, med sågade blad, 4-taliga, gröngula blommor och svarta frukter, samt *R. frangula*, brakved, toste, tröske, med helbräddade blad, 5-taliga blommor med vit krona och frukt, vilken som ung är röd, som mogen svart. Bägge förekomma i lövbackar, lum-

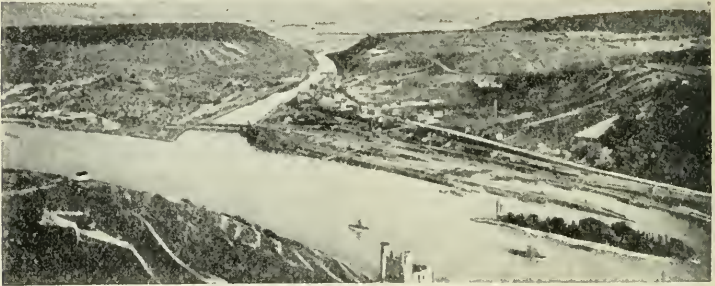

Rhamnus. Brakved.

dar o. d., den förra till s. Norrland, den senare allmänt över nästan hela Sverige, mest på fuktig mark. Veden av brakved användes till finare svartkrnt, barken (f r a' n g u l a b a r k) i medicinen som avföringsmedel. Ur barken av *R. Purshia'na* från v. Nordamerika (s a g r a' d a b a r k. c a' s c a r a s a g r a' d a) framställes laxermedlet s a g r a d a e x t r a' k t samt en i vatten lättlöslig glykosid, p e r i s t a l t i' n, som verkar avförande även vid subkutan insprutning. Ur de omogna frukterna av vägtorn och flera utländska arter beredes färgämnet s a f t g r ö n t; torkade frukter, gulbär, användas även till färgning, likaså bark och blad av flera arter. Vägtorn är bärare av skälrostformen till kronrost (*Puccinia Loli*) och bör därför utrotas från närheten av åkrar. Jfr R o s t s v a m p a r.

Rhat, se G h a t.

Rha'zes, f. 860, d. 932, arabisk läkare, författare till en medicinsk encyklopedi, *al Havi* (övers. till latin 1486), som var den förnämsta handledningen i läkekonst till långt efter renässansen.

Rhen med bifloden Nahe vid Bingen.

Rhe'a. 1. Se *Boehmeria* nivå. — 2. Se *Nandu*.

Rhe'a S'lvia, se *Romulus*.

Rhegas, se *Regas*.

Rhein [rajn], se *Rhen*.

Rheingau [ra'jngao], område i prov. Hessen-Nassau, Preussen, vid Rhen och foten av Taunus. Ett av Tysklands förnämsta vindlingsdistrikt (Johannisberger, Rudesheimer m. fl. vinsorter).

Rhen, ty. *der Rhein*, fr. *le Rhin*, holl. *de Rijn*, lat. *Rhe'nus*, Väst-Europas största flod, bildas i Graubünden, Schweiz, av två källfloder, Vorder-Rhein från S:t Gotthard och Hinter-Rhein från Adula-Alperna. Den genomflyter Bodensjön och blir sedan segelbar till det berömda Rhenfallet vid Schaffhausen. Vid Basel lämnar

floden Schweiz, vars gräns mot Österrike och Tyskland den till en del bildat, och böjer av mot n. mellan Schwarzwald och Vogeserna (stora Rhenkröken), till c:a 49° n. br. bildande gräns mellan Tyskland och Frankrike. Den har slingrande lopp och låga stränder. Vid Bingen vänder sig R. mot n.v. och genomflyter med ganska stritt lopp Rhenska skifferbergen i en trång erosionsdal, som med sina klippor, dalgångar, borgruiner och vingårdar bildar den vackraste delen av hela flodloppet och utgör målet för en livlig turisttrafik. Från Bonn flyter R. i långsamt lopp genom nordtyska låglandet in i Nederländerna. Där delar sig R. i Neder (Nedre) Rijn och Waal, vilkas grenar omsluta R:s stora delta. Neder Rijn uppdelas i Nieuwe (Nya) Ijssel, som går till Zuiderzee, och Lek (nedanför Rotterdam kallad Nieuwe Maas), som förenar sig med Waals arm Oude (Gamla) Maas; en annan gren, Kromme (Krokiga) Rijn, som gick mot n.v., sände en ny gren, Vecht, till Zuiderzee och under namnet Oude Rijn utföll i Nordsjön, är genom fördämning avstängd från Neder Rijn och utgör

avvattningskanal för marsklandet. Den vattenrikare Waal, som efter att ha mottagit en arm från Maas kallas Merwede, delar sig i flera armar, bl. a. Oude Maas. Viktigaste bifloder: från h. Neckar, Main, Lahn, Sieg, Wupper, Ruhr och Lippe, från v. Thur, Töss, Aar, Ill, Nahe och Mosel. — Som trafikled är R. Europas viktigaste flod; den är segelbar från mynningen till Basel, för större fartyg till Strassburg, 3 km. v. om R., vid Ill. R. står genom flera kanaler i förbindelse med de franska och nordtyska kanalsystemen; R:s kanalisering till Basel för större fartyg är beslutad. R. har en längd av c:a 1,300 km. och 0,2 mill. kvkm:s flodområde, över hälften inom Tyskland. — Fri internationell sjöfart på R. började tillåtas under Napoleon I:s välde, fastslogs principiellt 1815 på Wienkongressen och förklarades 1868 gälla upp till Basel. Den övervakas av en internationell Rhenkommission, som omorganiserats senast 1919 i samband med att Frankrike då åter blev strandägande makt.

Rhené-Baton [røne' batå'ŋ] (eg. René Baton), f. 1879, fransk dirigent och tonsättare, sedan 1916 ledare av Pasedeloup-konserterna i Paris. R. har även utomlands (Stihlm 1923 och senare) gjort sig känd som framstående orkesterledare.

Rhenförbundet. 1. Ett förbund 1254 mellan tyska världsliga och andliga furstar samt fria riksstäder i Rhentrakten, verkade för landsfredens upprätthållande under det rådande "stora interregnum". — 2. Ett mot österrike riktat förbund 1658—67 mellan några västtyska furstar samt Frankrike. — 3. Ett förbund 1806

—13 mellan urspr. 16 tyska furstar, vilka under Napoleon I:s beskydd bröto sig ut ur Tysk-romerska riket (se vid. d. o.).

Rhengreve, ty. *Rheingraf*, från 1409 eg. Wild- und Rheingraf, fordom titel för härskarna över vissa områden i trakten av mell. Rhen. — **Rhengreven**, se Otto Ludwig.

Rhenium, med mangan närbesläktat grundämne, upptäckt 1925 i mineralet kolumbit av W. Noddack, Ida Tacke och O. Berg. Atomnummer 75, atomtecken *Re*.

Rhenlandet (ty. *Rheinland*), se Rhenprovinsen.

Rhenländare (ty. *Rheinländer*), en vid 1800-t:s mitt uppträdande folklig pardans i $\frac{2}{4}$ takt, bestående av tre turer: tre steg till v., tre steg till h. och därefter runddans med polkasteg.

Rhen—Main—Donaukanalen, annat namn för Main—Donaukanalen.

Rhen-Pfalz, se Bayern sp. 1173.

Rhenprovinsen, ty. *die Rheinprovinz*, provins i Preussen, omkring Rhen mellan Nederländerna, Belgien och Luxemburg i n. och v., Frankrike och Saarområdet i s., Rhen-Pfalz, Hessen och preussiska prov. Hessen-Nassau och Westfalen i ö. Utom Saarområdet 24,539 kvkm. 7.2 mill. inv. R. omfattar en stor del av Rhenska skifferbergen samt en mindre del av nordtyska låglandet. Riklig tillgång på stenkol och järnmalm har gjort R. till ett av Tysklands förmåsta industriområden (metall-, textil-, glas- och kemisk industri). Stor handel och sjöfart. 12 städer med över 100,000 inv. (störst Köln, Essen, Düsseldorf och Duisburg). Huvudstad Koblenz. — **Rhenlandet** är vanlig benämning på

de tyska staterna kring mell. Rhen, av vilka huvudmassan sedan 1815 är införlivad med Preussen och bildar R. En viss skillnad har dock alltid bestått mellan det egentliga Preussen och R., som huvudsakl. är ett kolgruve- och järnindustriområde. Efter världskriget, då större delen av R. ss. ockuperad zon kommit under ententens, främst Frankrikes inflytande, framkommo planer på att därav skapa en buffertstat mellan Tyskland, Frankrike och Belgien, och därmed förbundos planen på fransk hegemoni över en "Rhenrepublik" och den gamla tanken på Rhen som Frankrikes naturliga gräns mot ö. Uppburen av en av fransmännen gynnad separatistisk propaganda, pågick 1923—24 en rörelse för åstadkommande av en oavhängig Rhenrepublik. Försök att upprätta en sådan strandade dock på befolkningens motstånd och dess lojalitet mot Tyskland.

Rhen—Rhônekanalen, annat namn för Rhône—Rhenkanalen.

Rhenska skifferbergen, benämning på bergen i v. Tyskland, omkring Rhen n. om Main och Nahe. R. äro i allm. låga (400—900 m.). bestå till största delen av skiffrar och yngre eruptiv och ha en gång bildat ett sammanhängande bergland, som genom erosion av Rhen och dess bifloder delats i mindre områden, bl. a. ö. om Rhen Taunus och Westerwald samt v. om Rhen Hunsrück och Eifel med Hohes Venn; det sistnämnda bergområdet övergår i Ardennerna, som bilda en avslutning av R. i v.

Rheydt [rajt], stad i Rhenprovinsen, Preussen, s. om München-Gladbach. Textilindustri. 45.000 inv.

Rhin [räh]. 1. Se R h e n. — 2.

Bas-Rhin, departement i ö. Frankrike, vid Rhen, bildade 1871—1919 jämte R. 3 Tyska Elsass. Jordbruk och industri. 650,000 inv. Huvudstad Strasbourg (Strassburg). — 3. Haut-Rhin, departement i ö. Frankrike, vid Rhen, s. om R. 2 (se ovan). Jordbruk och industri (särskilt textilindustri med centrum i Mülhausen). 470,000 inv. Huvudstad Colmar (Kolmar).

Rhino'ceros, se N o s h ö r n i n g a r.

Rhinode'rma darwi'ni, en art G r o d o r. Hanen har en rymlig strupsäck, i vilken äggen förvaras till kläckningen. Lever i Chile.

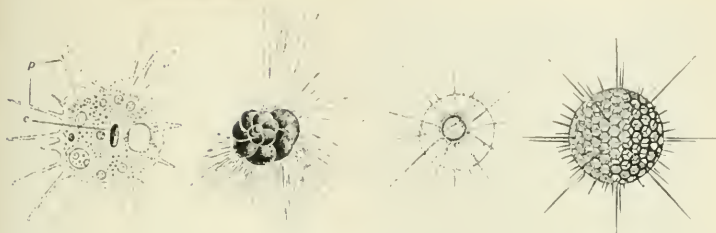
Rhinologi' (av grek. *ris*, näsa, och *lo'gos*, lära), läran om näsan och dess sjukdomar.

Rhizocto'nia, svampar, tillhörande *Fu'ngi imperfe'cti*. R. *violetta* orsakar r o t f i l t s j u k a (f i l t s j u k a) på morötter, betor, kålrötter, rovor, klöver, lucern m. fl., vilken framträder som violett, filtartat överdrag på rötterna och hämmar tillväxten.

Rhizo'id (av grek. *ri'za*, rot, och *ei'dos*, utseende), hårliknande, som rötter tjänstgörande bildningar hos mossor och lavar m. fl. kryptogamer.

Rhizo'm, se R o t s t o c k.

Rhizo'poda, en klass U r d j u r, hos vilka cytoplasman är mycket rörlig och kan flyta ut från olika delar av cellkroppen i till formen vanl. växlande utskott, p s e u d o p o ' d i e r. Genom plasmaströmmar i dessa och i cellkroppen kunna flertalet R. förflytta sig krypande. Med pseudopodierna upptages även näring, t. ex. så att bakterier, alger o. d. omflytas av ett par pseudopodier och införas i cellkroppen. Dylika rörelser av en cell kallas a m ö b o i ' d a r ö r e l s e r. Skelettbildningar före-

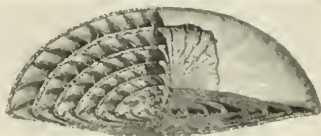

Rhizopoda. Fr. v. Ameba. c cellkärna, p pseudopodier. — Foraminifer. — Soldjur. — Radiolarie.

komma ofta i l. omkring cellkroppen. Fortplantning sker genom delning l. fri cellbildning. Kopulation av de stundom flagellatlika delcellerna och incytering förekomma ofta. — R. kan indelas i tre grupper. Till *Amoebozoa* hör a. a. ame'borna (amöborna), *Amoeba* m. fl. släkten, som sakna skelettbildningar och ofta förekomma i bakterie- l. algrika vattensamlingar. Vissa amebor leva i människans tarmkanal (jfr Rödso't). Andra R. av söndra ett stundom (av t. ex. sandkorn) förstärkt hölje omkring cellkroppen. Hos de marina foraminifererna består skalet vanl. av kalk och är delat i smärre kammare. Genom vanl. talrika små porer i kamrarnas väggar utsträckas trådlika, ofta sammanlöpande pseudopodier. Fossila foraminiferer ingå som huvudbeständsdelar i vissa kalkstenar, ss. *Fusulina* kalk i karbon och perm och nummulitkalk i äldsta tertiär ("nummulitformationen" l. eocen). Nummuliterna (*Nummulites*) äro skivformiga med cirkulär omkrets, *Fusulina* spolförmig; båda ha spiralförmigt anordnade kamrar och äro de största hittills kända R., nummuliterna med en diameter av vanl. 10 à 20 mm., stundom ända till 60 mm. På

grund av *Fusulina*-arternas förekomst i karbonsystemet ha fynd av dessa ofta lett till upptäckt av stenkolsflötser. Nummulitkalcken finnes rikligt i Medelhavsländerna och är en av gammalt använd byggnadssten. — De i sötvatten levande soldjuren. *Heliozoa*, äro vanl. kulformiga med trådsnala, radiärt utsträlande pseudopodier, innehållande en fin skelettstav. — De liknande marina radiolarier, *Radiolaria*, bära ett ofta mycket komplicerat kiselskelett. Diameter vanl. 1—2 mm. Fossila radiolarier anträffas i t. ex. trippel och polerskiffer (jfr *Radiolaria*-slam). De äldsta fossilen äro prekambriiska.

Rhode Island [rå'd a'jlönd]. 1. Stat i n.ö. För. Stat., kring Narragansett Bay, 3,230 kvkm. 0,6 mill. inv. (däraf 97,5 % i städer l. stadsliknande samhällen). R. är För. Stat:s minsta och tätast bebodda stat. Huvudnäring är textilindustri. Största städer Providence (huvudstad) och Pawtucket. — R., som är en av de tretton ursprungliga staterna,

Rhizopoda. Nummulit.

Cecil Rhodes.

grundades på 1630-t. av engelska presbyterianer under ledning av Roger Williams. — 2. Se Höns-släktet sp. 1207.

Rhodes [råðs], Cecil, f. 1853, d. 1902, brittisk kolonialpolitiker. R. utvandrade 1870 till Syd-Afrika, där han ägnade sig åt diamantgruvdrift och förtjänade stor förmögenhet. Han verkade ivrigt för det brittiska väldets utsträckande norr ut (se Rhodesia), invaldes 1881 i Kapkoloniens parlament och var 1890—96 koloniens premiärminister. Han satte som framtidsmål att skapa ett sammanhängande brittiskt kolonialområde utmed Afrikas östkust. Ett uttryck härför var den av R. påbörjade Kap—Kairojärnvägen (se d. o.). R. strävade i allm. efter att utjämna motsättningarna mellan briter och boer och att höja de inföddas nivå. Efter sin avgång ss. premiärminister, föranledd av hans stöd åt Jamesons (se d. o.) raid, bragte han 1896 ett uppror i Matabeleland till slut. Under resor i Europa 1898—99 gjorde han propaganda för sitt Kap—

Kairoprojekt. Boerkriget, varunder R. deltog i Kimberleys försvar, uppsköt hans planer på en brittisk-sydafrikansk union, men till deras snara förverkligande bidrog väsentligen hans framsynta, vägröjande verksamhet. R. är en av det brittiska rikets förnämsta moderna kolonialorganisatörer.

Rhode'sia [eng. utt. råðdi'sjø], gemensamt namn på kolonierna Nord- och Syd-Rhodesia i Britt. Syd-Afrika, åtskilda av floden Sambesi och gränsande till Belgiska Kongo och Tanganyikaterri toriet i n., Nyasalandprotektoratet och Port. Öst-Afrika i ö., Transvaal i s., Bechuanalandprotektoratet, Britt. Sydväst-Afrika och Port. Väst-Afrika i v. — **N o r d - R h o d e s i a**, eng. *Northern R.* (754,000 kvkm. 1,1 mill. inv., därav över 4,000 européer; f. ö. bantunegrer), är ett platåland, i allm. 800—1,200 m. ö. h. Utpräglat tropiskt, osunt klimat (malaria). Infödingarnas huvudnäring är jordbruk. Européerna utvinna främst bly (nära Belgiska Kongos gräns). Huvudstaden Livingstone vid Victoriafallen i Sambesi är medelst järnväg förbunden med Bulawayo (se nedan) och Belgiska Kongo. — **S y d - R h o d e s i a**, eng. *Southern R.* (386,000 kvkm., 0,8 mill. inv., därav 34,000 européer; f. ö. huvudsakl. bantunegrer) är ett i allm. 800—1,300 m. ö. h. beläget platåland, genomdraget av höjdsträckningar, som i ö. nå över 2,000 m. Klimatet är i allm. gynnsamt för vita. Infödingarna leva av jordbruk och boskapsskötsel. Européerna bedriva betydande plantageodling (majs, vete, tobak, sydfrukt) och boskapsskötsel; störst utbytte ge doek landets rika mineraltillgångar (guld, asbest, kromjärn, kol, koppar m. m.).

Väl utvecklat järnvägsnät med banor bl. a. till Beira och Kapstaden (järnvägarnas längd i hela R., inkl. Beirabanan, c:a 4,000 km.). Viktigaste städer Salisbury (huvudstad) och Bulawayo. — *Historia*. De områden, som bilda huvudparten av det nuv. Syd-Rhodesia, erövrades i början av 1800-t. av zuluer, som där bildade ett mäktigt rike, av matabelhövdingen Lobengula utsträckt n. om Sambesi. Lockade av landets guldrikedom sökte såväl britter som boer och portugiser kolonisera det. Huvudsakl. på grund av C. Rhodes' (se d. o.) handlingskraft fingo engelsmännen övertaget och avslöte 1888 med Lobengula det s. k. Moffatfördraget, varigenom landet utrikespolitiskt ställdes under brittisk kontroll och britterna fingo företrädesrätt vid jordförvärv. Genom ett ekonomiskt fördrag s. å. fingo britterna ensamrätt till gruvkoncessioner i Lobengulas land. Ett för utnyttjande av dessa koncessioner bildat konsortium, Brittiska sydafrikanska kompaniet, började 1889 sin verksamhet, delvis under opposition från matabelerna, som 1893 och 1896 gjorde uppror. Rhodes, efter vilken landet 1895 fick sitt officiella namn R., arbetade även på att utsträcka den brittiska intressesfären, utrustade expeditioner och utsände pionjärer åt olika håll. På så sätt utvidgades kompaniets verksamhet n. om Sambesi med prov. Nordöst- och Nordväst-Rhodesia, vilka 1911 sammanslogos till Nord-Rhodesia, som ställdes under egen från Syd-Rhodesia skild förvaltning. Syd-Rhodesia har, sedan en folkomröstning 1922 om dess anslutning till Sydafrikanska unionen utfallit negativt, 1923 konstituerats

Rhododendron (sinensehybrid).

ss. en brittisk kronkoloni med självstyrelse. 1924 ställdes Nord-Rhodesia under brittiska kronans direkta förvaltning. Sydafrikanska kompaniets förvaltning har därmed upphört, men det fortbestår som affärsföretag.

Rhodina'l, $C_{10}H_{19}OH$, en terpenalkohol, som förekommer i rosenolja o. a. växtoljor.

Rho'dium, se **Rodium**.

Rhodochrosit, se **Manganmalmer**.

Rhododendron l. *Rhododendrum* (omfattande även undersläktet *Azalea*), växtsläkte (fam. *Ericaceae*), med c:a 200 arter, flertalet i Europas, Asiens och Nord-Amerikas fjälltrakter. De äro vanl. buskar och ha sambladiga, tratt- l. klockformiga blommor. Enda vilda svenska arten är *R. lapponicum*, fjällros, litet ris med violetta blommor; förekommer sällsynt på fjällhedar i n. Lappland. *R. ferrugineum* och *R. hirsutum*, alprösor, med röda blommor, äro utmärkannde för fjällhedar i Alpernas högre delar. De gul-rödblommiga *R. sinense* (*Azalea mollis*) från Öst-Asien och *R. flavum* (*Azalea pontica*) från Kaukasus jämte hybrider samt de i violett, rött

T. v. Rhône vid Fort de l'Écluse (dep. Ain). — T. h. Rhône vid Avignon.

l. vitt blommande hybriderna "*R. hybridum*" äro vanliga trädgårdsväxter på kalljord. De böra ha humusrik jord (ljungjord), skyddas mot för stark sol och vattnas rikligt samt om vintern täckas väl. De blomma i maj och juni. Som krukväxt odlas den öst-asiatiska *R. indicum* (*Azalea indica*), vanlig *azalea*, med vitröda blommor. Den importeras, spec. från belgiska plantskolor, och drives till blomning på vintern och våren. Jfr *Loiseleuria*.

Rhodonit, se *Manganmalmer*.

Rhodope, annan form för *Rodope*.

Rhodophyceae, rödalger, vanl. röda l. rödbruna alger, som utom klorofyll bl. a. innehålla ett rött färgämne, fykoerytrin. Cellväggarna innehålla bl. a. vissa kollohydrater (galaktaner), som vid kokning bilda gelé (agaragar, caragheen, se dessa ord). Könlös fortplantning sker med orörliga sporer; könsfortplantningen överensstämmer i princip med den hos svampfamiljen *Laboulbeniaceae* (se d. o.) förekommande och sker med cilieflösa och orörliga hanceller, spermaticer, som befrukta ett honorgan, kar-

pogonie, vilket vanl. är försett med en trådlik förlängning, trikogyon, som uppfångar spermaticerna. Generationsväxling förekommer. De allra flesta hithörande leva i havet och gå vanl. djupare ned än grönalger och brunalger (i nordiska hav till omkr. 50 m. under havsytan). *R.* kunna vara blad-, busk- l. skorpformiga etc.; många äro starkt inkrusterade med kalk (kalkalger, jfr d. o.). De flesta *R.* tillhöra undergruppen *Florideae*, florideler.

Rhodod, se *Rodos*.

Rhoeadales, växtordning, tillhörande *Dicotyledoneae*. Flertalet äro örter med 4-taliga blommor; frukten är vanl. en kapsel. Hit höra bl. a. familjerna *Caparidaceae*, *Cruciferae*, *Moringaceae* (se *Moringa*), *Papaveraceae*, *Ruscaceae* (se *Ruscus*).

Rhomboganoidea, en ordn. fiskar av underklass *Telcostomi*. Kroppen är täckt av hårda, rombiska ganoidfjäll. Käkarna äro långt utdragna, ryggfenan fästad långt bak, stjärtfenan heterocerk. Till *R.* hör endast ett släkte, *Lepisosteus*. Bengäddan, *Lepisosteus ossicus*, lever i floder och sjöar i Nord-Amerika. Längd 1—1,5 m. Ätlig.

Rhondda [rån'ddä], kommun i Glamorganshire, Wales, England. Centrum i s.ö. Wales koldistrikt. I snabb tillväxt. 170,000 inv.

Rhône [rän]. 1. Le R., lat. *Rho'danus*, flod i Schweiz och s.ö. Frankrike. R. bildas av smältvattensälvar från den väldiga Rhône-glaciären på v. sluttningen av St Gotthard, genomflyter Genève-sjön, passerar Jura-bergen, kröker vid Lyon åt s. och följer ö. randen av Massif Central samt mynnar med ett starkt växande delta i Medelhavet. Viktigaste bifloder äro Saône (från h.), Isère och Durance (från v.). Genom kanaler står R. i förbindelse med Rhen, Loire och Seine. Relativt liten betydelse för samfärdseln. S:10 km. C:a 100,000 kvkm:s flodområde, därav $\frac{9}{10}$ i Frankrike. — 2. Departement i s.ö. Frankrike. Åkerbruk, vinodling, bergsbruk och sidenindustri. 960,000 inv. Huvudstad Lyon.

Rhône—Rhenkanalen i ö. Frankrike. Ieder från Strassburg vid Ill till Doubs. 325 km. Segelbar för 300 tons fartyg.

Rhus, växtsläkte (fam. *Anacardiaceae*) med c:a 120 arter, alla buskar l. träd. Flera arter äro rika på garvämnen, ss. *R. coriaria* samt *R. cotinus* (*Cotinus coggygria*), perukträdet, båda i Medelhavsländerna; deras blad och kvistar utgöra garvmedlet sumak. De nordamerikanska *R. typhina*, *R. copallina* och *R. glabra* lämna amerikansk sumak. *R. semialata* i s. och ö. Asien garvmedlet japanska l. kinesiska galläpplen. Ungerskt gulträ, fise'tt-trä, veden av perukträdet. användes som färgträ (ger gul-röd färg). Japanskt (naturligt) lack erhålles av östasiatiska

l a e k t r ä d, *R. vernicifera* m. fl., och användes till japanska och kinesiska lackarbeten. Japanskt vax erhålles ur frukterna av bl. a. nämnda art och *R. succedanea* (öst-Asien). De två sistnämnda arterna liksom *R. toxicodendron*, giftsumak, giftek (i n.ö. Asien och Nord-Amerika), äro ytterligt giftiga; harts av dem orsakar häftigt hudinflammation.

Rhynchocephalia, rynchocēf'al'er, en ordn. Kräldjur. Den enda nu levande arten, bryggödlan, *Sph'nodon* (l. *Hatt'ria*) *punctatum*, liknar till det yttre en leguan. På nacken, ryggen och stjärten finnes en kam av taggiga fjäll. Kroppen är mörkt olivgrön, vit- och gulprickig. Längden överstiger vanl. ej 50 cm. Lever på öar nära Nya Zeelands nordö; är närmast besläktad med fossila R. från jura- och kritperioderna. Äldsta fossila R. tillhöra permperioden.

Rhyzelius, A n d r e a s, f. 1667, d. 1761, biskop i Linköping 1743, historisk forskare, skrev bl. a. biskopskrönikan *Episcoposco'pia sviogo'thica* (2 dlr, 1752).

Rhön, bergstrakt i mell. Tyskland, på gränsen mellan Bayern, preussiska prov. Hessen-Nassau samt Thüringen. Högsta punkten 950 m. ö. h. R. består av unga vulkaniska bergarter (basalt och fonolit), som vila på sediment.

Ri, japanskt längdmått = 3,927 km.

Ri'a, plur. r i ' a s (sp., eg. flodmynning), benämning på vikarna på Galiciens kust, Spanien. R. betecknar även i allm. trattformiga vikar med branta sidor och utåt tilltagande djup, vilka vid landsänkning uppkommit ur floddalar. De finnas bl. a. i Bretagne (Frankrike) och Cornwall (England) samt på Mindre

Asiens v. och Kinas s. kust. Jfr Fjord.

Ria, torkhus för säd. Eldrior, i vilka den otröskade säden torkades genom hettan från en inom huset byggd rösuugn, ha numera kommit ur bruk. I stället brukas stundom torkugnar för tröskad spannmål. Väderrior äro torkställningar i öppna hus l. blott under tak. Till sådana kunna räknas täckta, timrade kornhässjor (Västerbottenshässjor).

Riala, socken i Sthlms l., jämte Roslags-Kulla pastorat i Uppsala stift. 1,025 inv.

Ria'lto, Po'nte di R., se Bro sp. 593 och Venedig.

Ri'as, se Ria sp. 1086.

Ribb, se Virkessortiment.

Ribbing. 1. Seved R., f. 1552, d. 1613, riksskattnästare 1604, därjämte riksråd 1605 och lagman i Västergötland 1607. R. intog en framskjuten ställning bland Karl IX:s rådgivare. — 2. Per R., f. 1670, d. 1719, frih., landshövding i Uppsala l. 1714. R., som var avgjord motståndare till enväldet, utarbetade tills. med några likatänkande redan under Karl XII:s livstid förslag till en ny R. F. Utpräglad aristokrat, ville R. ej införa ständervälde utan lägga makten hos rådet. Han ledde efter konungens död processen mot Görtz och utnämndes på 1719 års riksdag till lantmarskalk. Han medverkade till underkännandet av Ulrika Eleonoras arvsanspråk och ledde utarbetandet av den R. F., som hon på förhand måst lova att godkänna. Därvid nödgades han i mycket frångå sitt eget förslag till förman för de radikalas krav. — 3. Adolf Ludvig R., f. 1765, d. 1843, greve, gardeskaptan, deltog i sammansvärjningen mot Gustav III och var eg. den, som

utformade mordplanen. Han dömdes till döden men benådades med adelskapets förlust och livstids landsförvisning. — 4. Sigurd R., f. 1816, d. 1899, filosof, prof. i Uppsala 1850—85. Sin filosofiska åskådning utvecklade han i nära anslutning till Boström. Hans viktigaste undersökning behandlar Platons idélära. — R. var även kommunalt och politiskt verksam, bl. a. led. av prästeståndet vid riksdagarna 1862—63 och 1865—66, led. av A. K. 1867—72, av F. K. 1875—79 och av kyrkomötena 1868—78. — 5. Seved R., f. 1845, d. 1921, läkare, prof. i praktisk medicin i Lund 1888—1910, universitetets rektor 1904—07. Vid sidan av sin akademiska verksamhet utövade R. en vidsträckt läkarpraktik och verkade som populärföreläsare. Starkt religiöst och etiskt bettonad, var han genom sin personlighet och karaktären av sin gärning länge en förgrundsgestalt inom de områden, där han verkade. R. var ledamot av 1893 och 1898 års kyrkomöten. — 6. Sigurd R., f. 1879, den föreg:s brorson, ämbetsman, byråchef i Medicinalstyrelsen 1914, ordf. i Arbetsrådet 1920—26, statssekreterare i socialdepartementet 1923, konsultativt statsråd i ministären Ekman 1926. R. har ofta anlitats som förlikningsman i arbetskonflikter.

Ribble [ribbl], flod i n.v. England, utfaller nedanför Preston med ett brett estuarium i Irlandska sjön. 120 km.

Ri'be. 1. Amt i Danmark, omfattande s.v. Jylland n. om Nord-Slesvig. 3,062 kvkm. 130,000 inv. — 2. Stift i Danmark, omfattande Ribe och Tönder amt samt delar av Ringköbing, Vejle och Haderslev amt. R. utgöres av 9

prosterier. — 3. Stad i R. 1, vid Ribena, 6 km. från Nordsjön. Säte för amtman och biskop. 5,500 inv. — R. har bevarat en gammaldags prägel med krokiga och trånga gator och många korsvirkeshus. Domkyrkan, en av Danmarks vackraste och största romanska kyrkor, är uppförd av tuff från Rhentrakten omkr. 1130—60, har senare flera gånger brandskadats och ombyggt men omsorgsfullt restaurerats 1883—1904. Av de båda västtornen är det s. romanskt, det n. ett mäktigt gotiskt tegeltorn, som använts som vakt- och försvarstorn. Den på 1200-t. uppförda Katarinakyrkan utgör jämte närliggande byggnader (nu hospital) rester av ett svartbrödrakloster. — R. är Danmarks äldsta stad och var under medeltiden en av dess förnämsta, med en betydande utrikeshandel.

Riben. 1. Karl Axel R., f. 1867, vice häradshövding, ombudsman i Stockholms enskilda bank 1898, chef för Kungl. teatern 1919—23. — 2. Carl Fredrik R., f. 1868, den föreg:s bro-

Diogenes med lyktan. Målning av Jusepe de Ribera. (Dresden.)

der, konteramiral, chef för Sjökrigsskolan 1918, för sjöförsvarets kommandoexpedition 1921, högste befälhavare över kustflottan 1923, stationsbefälhavare i Sthlm 1925, militär led. av Högsta domstolen s. å.

de Ribera [-ve'ra], Jusepe, f. 1588, d. 1652, spansk målare, huvudsakl. verksam i Neapel. Efterföljare till Caravaggio, blev R. den egentlige grundläggaren av den neapolitanska skolan. Han är i sin konst en ofta brutalt hänsynslös naturalist. Bland hans verk märkas främst de i jättestorformat upplagda, med pinsam åskådlighet skildrade martyrsceenerna. ss. *Bartolomeus' martyrdöd* (1630, Madrid; se ill. till *Bartolomeus*). I sina bilder med typer ur gatulivet röjer han ett utpräglat sinne för det individuellt karaktäristiska. Hans kolorit utmärkes av mörka, mustiga toner, skarpa motsättningar mellan ljus och skugga, i senare verk, ss. *Den heliga Agnes* (1641, Dresden; se ill. till *Agnes*), av ett

Ribe. Domkyrkan.

Ribes. Fr. v. Krusbär. — Röda och svarta vinbär. — Måbär.

flödande ljusdunkel. Han var även mycket betydande ss. etsare.

Ri'bes, växtsläkte (fam. *Saxifraga'ceae*) med över 125 arter i tempererade trakter, buskar, vanl. med flikiga blad och blommor i klase samt med bär. *R. grossula'ria*, krusbär, stickelbär, har taggig stam och brunaktiga blommor, sittande 1—3 tillsammans, samt gröngula, gröna l. röda, ofta häriga bär. *R. alp'num*, måbär, liksom följande med oväpnad stam, har gröngula blommor i upprätta klasor och röda bär med fadd smak. *R. pub'es cens*, röda vinbär, har gulgröna, klockformiga blommor i lutande—hängande klasor och röda, sura bär. *R. ni'gram*, svarta vinbär, tistron, har hartsprickiga och starkt luktande blad, brun- l. vitgröna blommor i lutande—hängande klasor samt svarta (odlade sorter även gulgröna), aromatiska bär. Dessa växa vilda i Sverige, krusbär i s. och mell. delarna, de övriga över nästan hela landet, vinbären dock rätt sparsamt. Krusbär och vinbär odlas och förvildas ofta. De odlade röda vinbären, ofta kallade *R. ru'brum*, vilka även förekomma med vita bär (vita vinbär), härstamma dels från *R. pubescens*, dels från en väst- och sydeuropeisk art med plattare blommor (*R.*

vulga're). Röda vinbär innehålla äpple- och citronsyra. Som prydnadsbuskar odlas måbär samt *R. sangu'neum*, blod- l. rosenribes, vanl. med mörkröda, och *R. au'reum*, gullribs, med guldgula blommor, bägge de senare från Nord-Amerika. Samtliga arter blomna på våren och försommaren. — Av sjukdomar märkes främst krusbärsmjöldagg.

Ribi'ni, Giovanni Battista, f. 1795, d. 1854, italiensk operasångare (tenor), väckte särskilt i Paris och London uppeendade genom sin välklingande stämma och utomordentliga sängkonst.

Ri'bla, nu *Ri'ble*, ort vid Orontes, n.v. om Anti-Libanon. I R. hölls bl. a. rannsaking och dom med Juda rikets siste konung, Sidkia (2 Kon. 25).

Ribo's, se Socker.

Ribot [-bå']. 1. Théodule R., f. 1823, d. 1891, fransk målare, skildrade främst religiösa ämnen i en av Caravaggio och Ribera påverkad stil. — 2. Théodule R., f. 1839, d. 1916, fransk psykolog, prof. vid Collège de France 1888. R. införde den moderna empiriska psykologins arbetsmetoder i den franska vetenskapen och intog i sitt land en ställning, jämförlig med W. Wundts (se d. o.) i Tyskland. Särskilt betydelsefulla äro hans arbeten över minnets och

viljans sjukdomar och hans undersökning över det affektiva tänkandets logik. — 3. **Alexandre R.**, f. 1842, d. 1923, fransk jurist och politiker, deputerad 1878—85 och 1887—1909, därefter senator. R., som var en av de moderata republikanernas ledare, var utrikesminister 1890—92, konseljpresident 1892—93 och 1895, finansminister 1914—17 och ånyo konseljpresident och utrikesminister mars—sept. 1917. Han medverkade till avslutandet av den fransk-ryska alliansen 1891 och motarbetade antiklerikalismen. Led. av Fr. akad. 1906.

Ribs, se **Ribes**.

Ricard [-ka'r], **Gustave**, f. 1823, d. 1872, fransk målare, utbildade sig under ett intensivt studium av de gamla mästarna till en framstående porträttmålare av romantisk läggning.

Ricard [-ka'r], **Olfert**, f. 1872, dansk präst och ungdomsledare, mycket bekant som predikant, 1896—1908 sekr. i K. F. U. M. i Köpenhamn, 1908 kaplan, 1917 kyrkoherde där. Bland R:s mycket talrika uppbyggelseskrifter (de flesta även på sv.) märkes *Kristus og hans Maend*, 1909 (sv. övers. 1910).

Ricardo [rika'dão], **David**, f. 1772, d. 1823, engelsk nationalekonom, den "klassiska" skolans störste teoretiker. Urspr. bankir, debuterade R. ss. skriftställare med en skrift om guldpriset (1809). R:s förnämsta arbete är *Principles of political economy and taxation* (1817), ett av den moderna nationalekonomins grundläggande verk. R:s värde-lära är en produktionskostnadsteori: förhållandet mellan varuvärdena bestämmas av de för produktionen nödvändiga arbetsmängderna. Härvid ansågs pris-

bildningen bestämd vid jordens odlingsgräns, där jordräntan = 0, och proportionen mellan kapital och arbetskraft ansågs alltid vara densamma (vilket var en medveten förenkling). — R. skiljer mellan tre fördelningskategorier inom avkastningen: *jordräntan*, som uppstår ur skillnaden mellan avkastningen av arbetet på bättre l. sämre belägen jord, *arbetslönen*, som bestämmas av kostnaden för arbetskraftens reproduktion, *existensminimum*, som dock fattades som ett konventionellt minimum, olika för olika tider, samt slutligen *kapitalvinsten* (profiten) l. överskottet över arbetskraftens reproduktionskostnad. R. förnekar lönernas inverkan på varupriserna men framhåller de senares inverkan på penninglönen, vars ökning i sin ordning kringskar kapitalprofiten, medan jordräntans höjd växlar med folkmängden. Då sålunda jord- och befolkningsförhållandena spela en stor roll i det ekonomiska samhällslivet, ha utom Marx och Lassalle ("järnhårda lönelagen") även Cobden och Henry George kunnat hämta stöd för sina läror ur R:s teorier. Av stor betydelse är R:s behandling av utrikeshandelns teori, som ledde honom till en strängt frihandelsvänlig uppfattning; som led. av parlamentet kämpade R. särskilt för spannmålstullarnas avskrivning. Av stor aktualitet för nutidens problemdiskussion är vid. R:s behandling av penningvärdets och växelkursernas problem. — R. var en utomordentligt skarpsinnig tänkare, ehuru till formen ganska osystematisk. — Sin åskådning har R. närmare utvecklat i *The influence of a low price of corn on the profits of*

Samuel Richardson. Kopparstick av E. Seriven.

stock (1815) och *Protection to agriculture* (1822; Skydd för jordbruket).

Ricci [ri'ttji]. 1. Matteo R., f. 1552, d. 1610, italiensk jesuit, från 1578 verksam ss. missionär i Indien, från 1582 i Kina. Spec. i Kina nådde R. storartade resultat, tack vare en långt driven anpassning efter landets förhållanden även i religiöst hänseende (förfädersdyrkan o. d. tolererades). R. var kunnig även i matematik och astronomi och skrev på kinesiska arbeten i dessa vetenskaper samt i teologi. — 2. Corrado R., f. 1858, italiensk konsthistoriker, generaldirektör för de sköna konsterna 1906, tidigare chef för bl. a. Breragalleriet i Milano och Uffizierna i Florens, som han nyordnat; har skrivit om italiensk medeltids- och renessanskonst.

Ricciarelli [rittja-], se da Volterra.

Riccio [ri'ttjä], se Rizzio.

Ricerca [ritjer-] (av ital.

ricercare, söka), under 1500—1600-t. benämning på ett instrumentalstycke i fri imiterande stil, under 1700-t. däremot liktydigt med en konstrikt utarbetad fuga med temat upprepat i omvänd rörelse, med förstorade l. förminskade notvärden m. m.

Richard av S:t Victor, d. 1173, medeltida mystiker och skolastiker, lärjunge till Hugo av S:t Victor (se denne). R. sökte liksom sin lärofader med mystikens hjälp försvara kyrkoläran mot dåtidens angrepp.

Richard de Bury [ri'tjød de bərri], se Philobiblon.

Richards [ri'tjødš], Theodore William, f. 1862, nordamerikansk kemist, prof. vid Harvard University 1901, har utfört betydande arbeten inom oorganiska och fysikaliska kemin. Av största betydelse äro hans noggranna bestämningar av ett stort antal atomvikter, för vilka han erhöill Nobelpriset 1914.

Richardson [ri'tjødсэн]. 1. Samuel R., f. 1689, d. 1761, engelsk författare, till yrket boktryckare. R. utgav 1740—41 romanen *Pamela* (4 bd; sv. förk. övers. 1783), skildrande, hur en fattig ung flicka motstår en rik förförare och till sist belönas för sin dygd och blir hans hustru. I *Clarissa* (7 bd, 1747—48) har framför allt teckningen av förföraren Lovelace blivit berömd; en motsättning till denne skapar R. i skildringen av en dygdig ädling i romanen *Sir Charles Grandison* (7 bd, 1753; sv. förk. övers., 2 dlr, 1779—1800). R:s samtliga arbeten äro skrivna i brevform; med sin starka sentimentalitet, sin moraliserande karaktär och sin borgerliga miljöteckning blevo de av grundläggande betydelse för den moderna

familjeromanen. — 2. Henry Hobson R., f. 1838, d. 1886, nordamerikansk arkitekt. R., som räknas som den moderna amerikanska arkitekturens banbrytare, uppförde i en kraftigt behandlad huggstensarkitektur kyrkor (bl. a. Trinity Church i Boston, 1877) och bostadshus. — 3. Owen R., f. 1879, engelsk fysiker, prof. i Princeton 1906, i London 1914, har utfört viktiga undersökningar, spec. om utsändandet av elektroner och ioner från glöddande kroppar.

Richardt [ri'kk-], Christian, f. 1831, d. 1892, dansk skald, präst. R. gjorde sig tidigt bemärkt som författare till studentsånger av fosterländsk läggning; senare skrev han huvudsakl. naturlyrik med religiös anstrykning. Han är en betydande lyriker och en virtuos verskonstnär.

Richelieu [risj'ljö'], högerbiflod i För. Stat. och Kanada till S:t Lawrencefloden. Viktig trafikled (se Champlain). C:a 130 km.

Richelieu [risj'eljö']. 1. Armand du Plessis, hertig av R., f. 1585, d. 1642, fransk statsman. R., som utgick ur läggadeln, blev 1606 biskop och 1622 kardinal men koncentrerade sig tidigt på politiken. Han slöt sig till änkedrottning Maria och var en tid (1616—17) minister, verkade 1619 för drottningens försoning med Ludvig XIII och blev ledande minister hos denne 1624. Som sådan hade han att kämpa mot opposition och intriger vid själva hovet, i början (1630) ledde av änkedrottningen, som R. dock lyckades störta, sedermera (1642) av konungens gunstling Cinq-Mars (se d. o.). Grundprincipen för R:s utrikespolitik var

Kardinal Richelieu. Målning av Philippe de Champaigne. (Louvre.)

bekämpandet av huset Habsburg, särskilt i Spanien. Då han icke lyckades mot denna makt mobilisera de tyska katolikerna, främst Bayern, förband han sig med de protestantiska staterna i och utom Tyskland. Han slöt förbund med Sverige (i Bärwalde 1631) och förmedlade det svensk-polska stilleståndet 1635, för att Sverige skulle ha fria händer att kämpa i Tyskland. Han ville dock ej tillåta en alltför stark makttillväxt för Sverige och ingrep aktivt i Trettioåriga kriget (se d. o.) först 1635, då de protestantiska makterna försvagats och flera av dem slutit separاتفred. Hans mål var franska landförvärv österut vid Rhen, främst Elsass, och Westfaliska fredens för Frankrike lysande resultat voro till stor del R:s verk. I den inre politiken fortsatte han den traditionella politik, som avsåg konungamaktens stärkande och hävdande samt förvaltningens centralisera-

Johan Gabriel Richert. Litografi av J. Cardon.

tion. Han bekämpade hugenotterna, frantog dem deras säkerhetsplatser (främst La Rochelle 1628) och rätten till politisk organisation men lät dem behålla sin religiösa frihet. Han ingrep med kraft mot högadeln, utsände intendentur (se d. o. 2) för att kontrollera provinsguvernörerna och avsatte självrådiga underhåvande. En yttring av centralisation på det litterära området och ett uttryck för R:s kulturella intressen var inrättandet av Franska akademien (1635). R. var eg. ingen nyskapare, utan hans strävanden anknöto till den historiska utvecklingen, ehuru hans metoder ofta voro hårdhänta och pietetslösa. En svaghet i R:s statskonst var hans oförmåga att upprätthålla ordning i finansförvaltningen. På grund av sin målmedvetna strävan att uppbygga en stark statsmakt och att skaffa Frankrike ett dominerande utrikespolitiskt inflytande anses han likväl som en av sitt lands och sin tids främsta statsmän. — 2. *Armand du Plessis*, hertig av R., f. 1696, d. 1788, den föreg:s systersons sonson, fransk diplomat och militär, marskalk

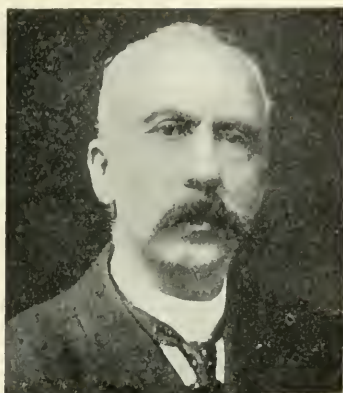
1748. R. var en typisk representant för 1700-t:s franska aristokrati och är bekant för sitt galanta liv. — 3. *Armand du Plessis*, hertig av R., f. 1766, d. 1822, den föreg:s sonson, fransk politiker. R. var premiärminister 1815—18, då han sökte stävja de ultrareaktionära strömningarna, och 1820—21, då han var mer eftergiven och genomförde en reaktionär vallag. På Aachenkongressen 1818 utverkade han, att de allierade makternas ockupationstrupper lämnade Frankrike.

Richepin [risjpä'ŋ], *Jean*, f. 1849, d. 1926, fransk författare, led. av Fr. akad. 1908. R. har skrivit våldsamt deklamatoriska dikter (bl. a. bohèmedikterna *La chanson des gueux*, 1876, och *Les blasphèmes*, 1884, av vilka den förra konfiskerades ss. osedlig), dramer samt naturalistiska romaner, i vilka han med förkärlek behandlar upprörda och excentriska levnadsöden (*La glu*, 1881. dramatiserad 1883).

Richert [ri'kk-]. 1. *Johan Gabriel R.*, f. 1784, d. 1864, jurist och politiker. R. inträdde 1805 på domarbanan, där han snart röjde sin rika juridiska begåvning och uppträdde till allmänhetens värn gentemot byråkratisk formalism. Han blev 1820 ständigt sekr. vid justiekanslers-expeditionen och 1822 häradshövding i en domsaga i sin västgötska hembygd. 1814—23 och 1824—33 led. av lagkommittén (se d. o.) samt 1844—51 av de två första lagberedningarna (se d. o.), var han den ledande kraften i arbetet på moderniseringen i liberal anda av civil- och strafflagstiftningen. Väl omsattes de flesta av hans lagförslag först sent och ofta endast partiellt

i praktiken, men 1864 års strafflag grundar sig väsentligen på dem, och för senare lagarbeten ha de varit en rik källa. — Ehuru ej aktiv politiker, utövade R. genom skriftställarskap och personliga förbindelser ett ledande inflytande inom svensk liberalism och räknas som den störste pionjären för dess idéer. Han utgick närmast från Benthams utilitarism och riktade sig främst mot ständs- och korporationsväsendet. En betydelsefull diskussion väcktes av hans uppträdande mot den akademiska jurisdiktionen (i ett betänkande 1820 och en skrift 1822). Tills. med K. H. Anckarsvärd utgav han 1830 ett *Förslag till nationalrepresentation*. Trots sin förgrundsställning inom juridiken och politiken vägrade han konsekvent att åtaga sig de högre poster, som vid olika tillfällen tilltänktes honom. En biografi över R. utgavs 1905 av K. Warburg. — 2. Mårten R., f. 1837, d. 1886, den föreg:s brorson, språkforskare, prof. i nord. språk i Uppsala 1877. R:s *Bidrag till läran om de konsonantiska ljudlagarna* (1866) var ett av de första svenska arbeten, som helt grundade sig på den moderna jämförande språkvetenskapens resultat. — 3. Johan Gustaf R., f. 1857, sonson till R. 1, väg- och vattenbyggnadsingenjör, prof. vid Tekniska högskolan 1903—11. R. har särskilt verkat för utredande av vattenlednings-, vattenavlopps-, vattenkrafts-, vattenrätts- och farledsfrågor. Genom sina metoder för framställande av konstgjort grundvatten har R. vunnit internationell ryktbarhet.

Richesse oblige [-sjä'ss äbli'j], fr., "rikedom förpliktar", efterbildning av *noblesse oblige* (se *Nobless*).

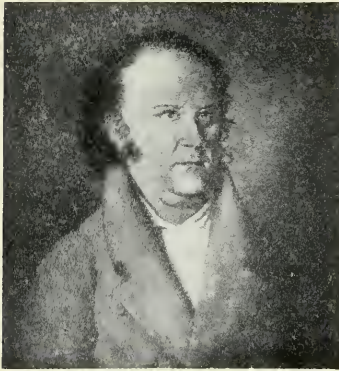

Charles Richet.

Richet [-sjä'], Charles, f. 1850, fransk fysiolog, prof. 1887 i Paris, har utfört viktiga undersökningar över magsaftavsöndringens reflex, värmeregulation, serumterapi m. m. För sin undersökning över anafylaxi (jfr d. o.), erhöll han 1913 års Nobelpris i fysiologi och medicin. R. har även idkat litterärt författarskap (romaner, filosofi, fredsfrågor).

Richier [risj-je'], Ligier, f. omkr. 1500, d. omkr. 1567, fransk bildhuggare, verksam i Lothringen. R. återgav med förkärlek patetiska ämnen med skrämmande realism, ss. det berömda *Skelettet* (1547) å ett gravmonument i kyrkan S:t Pierre i Bar-le-Duc.

Richmond [ri'tjmond]. 1. Villastad i grevsk. Surrey, England, vid Thames, 1 mil v. om London. N. om R. ligga vid orten Kew de berömda Kew Gardens (se d. o.). 36,000 inv. — 2. Huvudstad i Virginia, ö. För. Stat., vid James River, som genom uppuddring är farbar till R. för större fartyg. R. tillhör Amerikas i arkitektoniskt avseende mera intressanta städer. Märkligt är framför allt Capitolium, byggt

Johann Paul Richter. Målning av Fr. Meyer.

1785 efter mönster av Maison Carrée i Nîmes. Tobaks-, maskin- och trävaruindustri; medelpunkt för Virginias handel. 180,000 inv. — R. grundades 1737. Under slavkriget hade sydstatsregeringen sitt säte i R., vars erövring genom Grant 1865 bragte kriget till avslutning. — 3. Stadsdel i New York (se d. o. sp. 784 och 792).

Richson [ri'kk-], Carl Eric, f. 1857, d. 1925, skeppsbyggare, inträdde 1897 i mariningenjörstaten och befordrades 1910 till marindirektör. R. var skicklig fartygskonstruktör och ledde bl. a. byggandet av de första svenska u-båtarna.

Richter. 1. Jakob R., d. 1571, tyskfödd, i Sverige verksam arkitekt. R. gjorde sin förnämsta insats vid Kalmar slott, där han fr. o. m. 1553 arbetade vid de stora byggnads- och befästningsföretagen. — 2. David R. d. ä., f. omkr. 1662, d. omkr. 1735, målare. R. fick sin utbildning hos Ehrenstrahl, lämnade Sverige omkr. 1692, verkade i Berlin och Dresden samt fr. o. m. 1701 i Wien, där han vann stort anseende som porträttmålare. —

3. David R. d. y., f. 1664, d. 1741, den föreg:s kusin, målare. R. började som porträttör i olja. I slutet av 1690-t. begav han sig till Italien, där han utbildade sig till miniatyrmålare. 1719 efterträdde han Brenner som svensk hovminiatyrist. — 4. Carl R., f. 1885, operasångare (baryton), från 1915 anställd vid Kungl. teatern, där han uppträtt i ett flertal partier (Don Juan, Scarpia i Tosca m. m.).

Richter [ri'kk-], Ole (Jörgensen), f. 1829, d. 1888, norsk vänsterpolitiker. R. gjorde en god karriär på domarbanan samt tillhörde 1862—78 stortinget. 1884 ingick han i Sverdrups regering som norsk statsminister i Sthlm men invecklades i svårigheter och missförstånd med sin mer radikale chef och avgick 1888. Därvid drog Björnson en unionell stridsfråga från 1885 (om diplomatiska ärendens behandling) inför offentligheten på ett för R. komprometterande sätt. Nedbruten härav begick han självmord. Saken gav upphov till en publicistisk fejd och ligger till grund för Björnsons "Paul Lange og Tora Parsberg".

Richter [ri'ʒ-]. 1. Jeremias Benjamin R., f. 1762, d. 1807, tysk kemist, gjorde en betydande insats i kemin genom undersökningar av de förhållanden, enl. vilka syror och baser förena sig med varandra till salter, och kan därför anses som upptäckaren av de kemiska proportionerna. — 2. Johann Paul R., f. 1763, d. 1825, tysk diktare och estetiker, känd under författarnamnet Jean Paul. R. blev berömd genom romanen *Hesperus* (1795), på vilken följde bl. a. skolmästaridyllen *Leben des Quintus Fixlein* (1796), berättel-

sen om fattigadvokaten *Siebenkäs* (3 bd, 1796—97) samt romanerna *Titan* (4 bd, 1800—03; sv. övers. 1827—29), R:s mest bekanta arbete, med dess kritik av tidens genidyrkan, och *Flegeljahre* (1804). Hans viktigaste estetiska verk är *Vorschule der Aesthetik* (3 bd, 1804), som främst behandlar det komiskas väsen. R. är en sjäfull och innerlig, av Sterne starkt påverkad, sentimental humorist, en utpräglad romantiker främst genom sin känsla för motsättningen mellan dikten och verkligheten. Hans stil är nyckfull, och berättelsen avbrytes ofta av fristående inlägg. — 3. *Ludwig R.*, f. 1803, d. 1884, tysk målare och tecknare, direktör för konstakademien och målningssalleriet i Dresden 1848. R. började som målare i klassicistisk stil men fann snart sitt rätta område i teckningar för barn. I en av engelska träsnitt påverkad enkel och anspråkslös stil har han skildrat scener ur småborgar- och bondelivet, som han låter framträda i en mild poetisk dager. — 4. *Theodor R.*, f. 1824, d. 1898, tysk metallurg, direktör för bergsakademien i Freiberg 1875—96, jämte Reich upptäckare av indium. — 5. *Eugen R.*, f. 1838, d. 1906, tysk politiker. R. var i Nordtyska förbundets och Tyska rikets riksdag samt preussiska lantdagen en av Bismarcks ledande motståndare. Hans stränga liberalism föranledde 1884 en schism inom framstegspartiet, som han ledde. Han trädde då i spetsen för tysk-frisinnade partiet, men även detta splittrades under hans ledning, och han slutade som chef för frisinnade folkpartiet. R. skrev bl. a. *Die Irrlehren der Sozialdemokratie* (1890) och *Sozialdemokra-*

tische Zukunftsbilder (1891; Socialdemokratiska framtidsbilder, 1907). — 6. *Hans R.*, f. 1843, d. 1916, österrikisk dirigent, kapellmästare vid hovoperan i Wien 1875—1900, verksam även i Manchester och Bayreuth, där han 1876 ledde första uppförandet av Wagners Nibelungenringen.

v. Richthofen [ri'ʃt-hå-]. 1. *Ferdinand v. R.*, f. 1833, d. 1905, frih., tysk geograf, prof. i Bonn 1875, Leipzig 1883 och Berlin 1886, där han 1887 grundade ett berömt geografiskt institut. R., som haft stor betydelse för geografins (se d. o. sp. 1183) utveckling, företog 1868—72 resor i Kina, vilkas resultat han samlade i sitt huvudverk *China* (1877—83); bl. a. uppställde han teorin om lössbildningarna ss. eoliska avlagringar (se vid. *Asien* sp. 744). — 2. *Manfred v. R.*, f. 1892, d. 1918, frih., en av tyskarnas mest framstående fältflygare under världskriget, efter ett 80-tal segrar nedskjuten. R:s riddersliga krigföring vann erkännande även bland fienderna.

Ri'cimer, d. 472 e. Kr., romersk fältherre av germansk börd, från 456 till sin död Västromerska rikets verkliga härskare.

Rici'n, äggviteämne i fröna av *Ri'cinus commu'nis* (se *Ricin*), vilket vid insprutning i kroppen ger antitoxinbildning och på insprutningsstället häftig retning med värbildning. R. liknar bakteriegifterna i sin verkan.

Rici'nolja, se *Ricin* u. s.

Ri'cinus, växtsläkte (fam. *Euphorbia'ceae*). *R. commu'nis* härstammar från Afrika, är allmänt odlad och förvildad i tropikerna och odlas även i subtropiska och tempererade länder (i Sverige som prydnadsväxt i bladgrupper). Arten är i tropikerna

en hög buske, på högre breddgrader örtartad, har handflikiga blad och obetydliga blommor i tät blomställning samt kapslar med mjuka taggar. Fröna äro c:a $1\frac{1}{2}$ em. långa och fläckiga (se ill. till Frö) samt innehålla över 40 % fett. Ur de skalade fröna pressas färglös l. svagt gulaktig, tjockflytande ricinolja (*castor oil*, *kastorolja*). Oljan verkar i dos av 15—30 gr., efter försäpning i tarmen, som avföringsmedel (jfr d. o.). Sämre sorter användas som smörjolja (t. ex. i flygmotorer) m. m. Pressresterna innehålla lipas (se Enzym) och ha därför haft teknisk användning (jfr Fett). Oljan framställes i Italien, Frankrike, England, För. Stat., Ostindien etc.

Rickert, *Heinrich*, f. 1863, tysk filosof, prof. i Heidelberg 1916. R. intar en förgrundspåls i modern kunskapsteoretisk forskning genom sina djupgående undersökningar över den naturvetenskapliga och den historiska begreppsbildningen. I anslutning till W. Windelband (se d. o.) ser han som det karaktäristiska för naturvetenskapens förfaringssätt en strävan att återföra varje enskilt faktum till ett system av allmänna lagar. I motsats härtill utforskar historien det individuella, det en gång varande, och undersöker detta i dess förhållande till de allmängiltiga kulturvärdenas system (vetenskapen, konsten, rätten o. s. v.). Värdena äro således historiens måttstock vid urvalet av väsentligt och betydelseöst. Däremot har historikern icke att pröva det gällande värdesystemets giltighetsanspråk; denna uppgift tillkommer filosofin, som för R. och hans skola blir en kritisk undersökning av kulturens fundamentala principer.

Rida säges ett ankrat fartyg göra, om sjön är så hög, att ankaret frestas. Förblir det under storm liggande utan att driva, säges det rida ut stormen.

Ridande artilleri, lätt fältartilleri (se d. o.), där all personal är beriden, i motsats till vid åkande fältartilleri, där personal åker å pjäsfordon och ammunitionsvagnar. Draglasterna bli vid R. mindre, varigenom R. kan åtfölja kavalleri (se d. o. sp. 712 och Division. *Mil.* 2.). I regel samma kanon- och haubitstyper som vid åkande lätt fältartilleri.

Ridbana, vanl. ett utstakat område (*manege*), för inövande av ridningens elementära delar samt för skolridning och hästdressyr. De vanligaste måtten äro 42×20 m., varigenom två s. k. volter med 10 m:s radie, jämte något mellanrum, kunna uppläggas. Marken bör vara jämn samt mjuk, dock ej till sådant djup, att rörelserna bli tröttsamma och tunga. Den vanligaste bottnen är sand, torvströ, sågspån, garvarbark l. blandningar därav. — **Ridhus** är en täckt R. med innerväggarnas nedre del klädd med en utåt lutande, c:a 2 m. hög träpanel.

Riddare (fr. *chevalier*, ty. *Ritter*, eng. *knight*), medeltida benämning på tungt väpnad, pansarklädd krigare till häst; högre värdighet inom krigarståndet (se Riddarväsen); i nyare tid medlem av en särskild rangklass inom lågadeln (särskilt *knights* i England) l. innehavare av en ordensgrad (se Ordnar). — **Riddare utan fruktan och tadel** (fr. *chevalier sans peur et sans reproche*), heders-titel för flera medeltida riddare. Jfr Bayard.

Riddarfjärden, fjärd av Mälaren i Stockholm (se d. o.).

Riddarholmen, holme i Mälaren, belägen i Stockholm (se d. o.).

Riddarholmskyrkan å Riddarholmen i Sthlm, de svenska konungarnas gravkyrka, uppfördes av tegel på 1280- l. 1290-t. som kyrka till ett av Magnus Ladulås grundat, nu så när som på smärre rester försvunnet franciskankloster. Urspr. tvåskeppig med sidoskepp endast i n., utvidgades den på 1400-t. genom den i s. angränsande korsgångens förvandling till ett sidoskepp och uppförandet av ett lågt torn i v. Kyrkans äldsta delar ha ungotiska valvmålningar av ornamentalkaraktär. Av utvändigt målning återstå bilder av Magnus Ladulås och hans gemål. S. sidoskeppet har rester av målningar från 1400-t. Förfallen under Gustav Vasa, iståndsattes R. av Johan III, som bl. a. förhöjde tornet, vars nuv. spira i genombruten gjutjärnskonstruktion, ritad av E. G. Göthe, tillkom omkr.

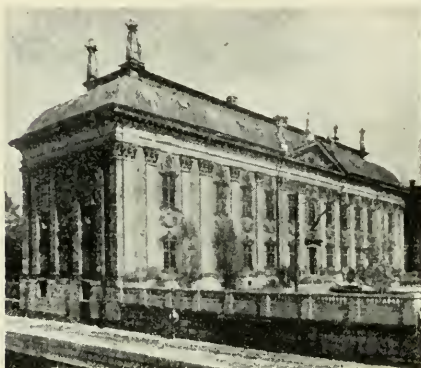

Riddarholmskyrkan. I förgrunden Karolinska gravkoret.

Riddarholmskyrkan. Mittskeppet.

1840. — Från Johan III:s tid till 1807 tjänstgjorde R. som församlingskyrka, först ss. annex till Storkyrkan, sedan självständig med Bromma ss. eget annex. — Fr. o. m. Gustav II Adolf ha de kungliga och många av stormännen begravts i R., som omgavs med gravkor. Det äldsta av dessa är Gustavianska gravkoret på s. sidan, påbörjat 1633. Däri vila Gustav II Adolf, Adolf Fredrik, Gustav III, med gemåler, Gustav IV Adolf och Karl XIII med gemål. På s. sidan ligger bl. a. även Johan Banérs gravkor, vid n.v. hörnet Lennart Torstenssons, på n. sidan Wachtmeisterska och Lewenhauptska och det utomordentligt vackra Karolinska gravkoret, uppfört av sandsten, påbörjat 1686 av Nik. Tessin d. y., fullbordat av Hårleman. Där vila Karl XII, Fredrik I och Ulrika Eleonora. I anslutning till Gustavianska gravkoret uppfördes 1858—60 efter ritning av Scholander Bernadotteska gravko-

Riddarhuset. T. v. Fasad mot Riddarhustorget. — T. h. Trapphallen.

ret, där samtliga avlidna medlemmar av huset Bernadotte med undantag av kronprinsessan Margareta äro begravna. Hädanefter skola där begravas endast konungar och drottningar. Även under själva kyrkans golv, som helt består av gravstenar, ligga gravar. Framför högaltaret ligga Magnus Ladulås' och Karl Knutssons gravar, varöver Johan III lät resa de nuv. monumenten, utförda av Lukas van der Werdt. Bland den mängd av dyrbara och konstnärligt utförda kistor och sarkofager från olika tider, som finnas i R., märkes främst Karl XII:s marmorsarkofag, utförd efter ritningar av Tessin d. y. Av kyrkans fasta inventarier är det ståtliga barockaltaret utfört av Peter Schultz 1678. — 1914—22 undergick R. under vetenskaplig ledning av prof. Martin Olsson en pietetsfull restaurering, som återskänkte R. en stor del av dess medeltida utseende. Målningarna framtogos, gravarna undersöktes och reparerades, och gravstenarna, som under tidernas lopp omflyttats, återlades på sina ursprungliga platser, varjämte ett

urval ur statens trofésamling, som 1817—1906 i sin helhet var placerad i R., återuppsattes, och serafimerriddarnas sköldar, vilka efter vederbörandes död upphängas i R., erhöles en ny placering.

Riddarhus, samlingslokal för medlemmar av ett lands adelsstånd. R. förekommo tidigast bland ridderskapen i de österrikiska länderna. 1621 föreslog Axel Oxenstierna byggandet av ett R. i Sthlm, och 1625 fattade adeln beslut härom. Detta bekräftades f. å. av Gustav Adolf genom riddarhusordningen (se d. o.). R. användes härefter ss. beteckning såväl för byggnaden (se Riddarhuset) som för dels adelns ständsorganisation i allm., dels för dess politiska representation vid riksdagarna. Jfr *Ridderskapet och adeln*.

Riddarhuset, den svenska adelns palats, beläget i Staden mellan broarna i Sthlm. — De första åren efter riddarhusinstitutionens instiftande 1626 hade adeln sin samlingslokal i ett hus vid Tyska kyrkan. 1641 inköptes av Axel Oxenstierna den nuv. riddarhusmoten. Bygget, som sattes

i gång s. å., följde av Simon De la Vallée utarbetade planer, omfattande en stor anläggning med dubbla borggårdar i fransk senrenässansstil. Efter De la Vallées död leddes bygget av stenhuggaren Heinrich Wilhelm (1646—52), av den inkallade holländske arkitekten Jost Vingboons (1653—56) och av Jean De la Vallée (1656—74). R., som fullbordades efter en betydligt reducerad plan, stod färdigt omkr. 1675. De i holländsk klassicism uppförda fasaderna äro i det stora hela Vingboons' verk, medan den rika takarkitekturen och den monumentala trapphallen återgå på ritningar av Jean De la Vallée. Den stora riddarhussalen en trappa upp, vars väggar täckas av de introducerade ätternas vapensköldar, smyckas av en färgstrålände plafondmålning av Ehrenstrahl (färdig 1675) men erhöi f. ö. sin dekorativa inredning omkr. 1720 genom Göran Josuæ Adelerantz. Sydfasaden, som i väntan på eventuella flyglar lämnats oavslutad, byggdes färdig av Karl Fredrik Adelerantz 1762—65, och samtidigt härmed ordnades Riddarhustorget, å vilket adeln 1774 reste Gustav Vasas staty, modellerad av P. H. L'Archevêque. 1870 tillkommo de små flyglarna å n. sidan, och 1915—16 omdanades Riddarhustorget i samband med Vasastodens flyttning.

Riddarhusordningen, konstitutionell stadga, vilken enl. § 37 R. F. fastställas av K. M:t samt ridderskapet och adeln gemensamt och bestämmer formerna för adelsmötet (se d. o.). Den nu gällande R. är av 22 juni 1866 med senare ändringar. Enl. denna representeras Sveriges ridderskap och adel, d. v. s. på riddarhuset introducerade ätter, vid adelsmö-

tet av sina huvudmän vid fyllda 25 år l. deras fullmäktige (huvudman är den äldste av den i varje led äldsta av ättens levande grenar). Representanterna tilldelas riddarhuspolletter. Ett riddarhusutskott på 12 led. förbereder ärendena, av vilka de som gälla adelsprivilegier, ändring av R. l. vissa ekonomiska frågor erfordra $\frac{2}{3}$ majoritet. Vid. utses en riddarhusedirektion på 7 led. att förvalta riddarhusets angelägenheter. Myndig adelsman erlägger en årlig riddarhuskapitationssavgift. — Under ständsriksdagarnas tid var R. den för adeln ss. riksstånd gällande författningsstadgan. Den första R. utfärdades 1626 och innehöll förordnande om immatrikulering av alla adliga släkter i Sverige och Finland, fördelade på tre klasser: herreklassen, grevar och friherrar, riddarklassen, riksrådsättlingar, och svenneklassen, den övriga adeln. Varje adelsman skulle närvara vid riksdagarna, men rösträtt tillkom blott ätternas huvudmän; "alle andre stånde på golvet — — — och höra och tåga". Av konungen utsågs att leda församlingen en lantmarskalk (se d. o.). Omröstningen skedde klassvis, vilket innebar övervikt för de fåtaliga högadliga ätterna gentemot den talrika lågadeln. 1719 upphävdes klassindelningen, och adeln fick rättighet att själv välja lantmarskalk. R. O. 1723 införde representationsrätt för ätterna genom huvudmän l. deras fullmäktige i st. f. den redan tidigare mycket försummade allmänna riksdagsplikten. En ny R. utfärdades först 1762 och upphävdes 1778. då Gustav III i huvudsak återinförde 1626 års R. med bibehållande av klass-

Riddarsporre. *Delphinium elatum*.

indelningen, vilken ånyo borttogs 1809. R. av 1810 gällde till 1866. Jfr Adel och Ridderskapet och adeln.

Riddarhyttan, egendom med sågverk, gruvor och masugn (Lienshyttan) i Skinnskattebergs skn, Västmanl. l., vid Köping—Uttersberg—Riddarhyttans järnvägar. Malmerna, järnmalm av flera typer samt koppar- och något koboltmalm (ceriten är numera utbruten), finnas huvudsakl. inom Källfalls-, Myrbacks-, Höjdgruve- och Nya Bastnäsfälten (tillgångar c:a 7,8 mill. ton malm och slig). Två anrikningsverk (Källfallets och Bäckegruvans) producerade 1924 67,000 ton järnmalmsslig. Malmfångsten utgjorde 1924 c:a 46,000 ton styckmalm och 124,000 ton anrikningsrågods. — Skinnskattebergs gruvor omnämnas första gången 1366. Privilegier för en hytta vid R. utfärdades 1610. Koppar tillverkades vid R. till 1873. — R. äges sedan 1877 av Riddarhytte a. b., som dessutom äger Gisslarbo och Hultebo (se dessa ord).

Riddarklassen, se Riddarhusordningen.

Riddarna av runda bordet, se Taffelrunden.

Riddarsporre, arter av släktet *Delphinium* (fam. Ranunculaceae), varav c:a 200 finnas. De fem yttre hyllebladen äro kronlika, ett med sporre, och omsluta inre, även sporre bärande hylleblad. *Delphinium consolida*, med finflikiga blad och vanl. blåa blommor i kort, gles klase, är ett vanligt 2-årigt ogräs i höstsäd och följande 1:a års vall. I trädgårdar odlas allmänt som prydnadsväxter den 1-åriga *Delphinium Ajacis*, med vita l. rödlätta blommor, samt ett stort antal fleråriga, mestadels högvuxna, mycket härdiga former, ss. de asiatiska arterna *Delphinium elatum*, *grandiflorum*, *formosum* m. fl. och hybrider av dessa, *Delphinium hybridum*.

Riddarvisor, se Folkvisa sp. 312 f.

Riddarväsen (fr. *chevalerie*), en under europisk medeltid utbildad form av samfundskultur, huvudsakl. uppbyggen av det feodala krigarståndet. — Beväpningens (se Rustning) och stridsättets utveckling ledde på 900- och 1000-t. till uppkomsten av tungt väpnade, yrkesmässiga ryttarhållningar, organiserade på grundval av frälse och länsväsen (se dessa ord och Rusttjänst). Samtidigt härmed övergick den urgermanska seden att upptaga vuxna ynglingar i de vapenbärande människans samfund ("varaktighetsförklaringen") till ett högtidligt förlänande av värdigheten *riddare* åt särskilt tappra och förtjänta krigare. — Sedan kyrkans fredssträvanden på 1000-t. inskränkt den förut allmänna fejd-rätten (se Gudsfred), fann adeln utlopp för sin stridslust i *korstågen* (se d. o.), vilka medför-

Riddarinviqning. T. v. En furstlig person omgjordar riddaren med svärdet, medan två pager fästa bans sporrar. — T. h. Riddaren iklädes brynjan för att därefter mottaga skölden och den flaggprydda lansen.

de R:s utveckling till högsta blomstring och tillika ställde det under starkt kyrkligt inflytande. Riddarvärdigheten fick en sakral helgd och blev målet för varje högättad ynglings ärelystnad. Han bereddes därtill genom särskild uppfostran. Vid 7 års ålder fick han lämna kvinnornas vård och sändes till ett furstligt l. ridderligt hov för att ss. sven (ty. *Junker*, fr. *page*) lära manliga idrotter, främst ridning, vapenskicklighet och jakt men även sällskapliga talanger och höviskt uppträdande (fr. *courtoisie*). Fjortonårig fick svennen ss. väpnare (se d. o.) följa sin herre vid turneringar l. i strid. Tidigast vid omkr. 20 år kunde han i regel uppnå riddarvärdigheten. — *Riddarinviqningen* ägde vanligtvis rum vid stora årliga fester (särskilt pingst) l. furstliga bröllop och kröningar. Den innefattade urspr. främst ett högtidligt iklädande av den ridderliga rustningen med sporrar, hjälm, lans och vapenmärkt sköld: därefter verkställde en ansedd

riddare omgjordandet med svärdsbältet (dubbing, fr. *adoubement*, ty. *Schwertleite*). På 1200-t. spriddes från Frankrike seden att även utdela ett riddarslag (fr. *colée*), urspr. med blotta handen mot väpnarens nacke l. axel, senare med svärds klingan. — Med kyrkans växande inflytande följde upptagandet av talrika symboliska ceremonier, ss. fastor, bikt, nattlig vaka vid högaltaret, reningsbad och svärdsinvigning. En prästerlig välsignelse tillfogades med uppräknig av de ridderliga plikterna: trohet (mot läns herren), ordhållighet, frikostighet, mildhet mot kvinnor och värnlösa, stundom även kamp mot kristenhetens fiender. Det starkaste utslaget av kyrkans förbindelse med R. var bildandet av de *andliga riddarordnarna* (se Ordnar). — Vid sidan av det inflytande i humaniserande, men även delvis asketisk riktning, som kyrkan genom R. utövade på det förut primitiva manlighetsidealet, framträder en inverkan

av estetisk och livsbejakande art genom korståg tidens högadliga *sällskapsliv*. Detta nådde särskilt vid de frankiska och burgundiska riddarhoven högt i prakt och förfining. Härvid spelade den växande *aktningen för kvinnan* en avgörande roll, delvis under påverkan av kyrkans Mariakult. Väpnare och riddare hade rätt, nära nog plikt att ägna någon dam sin hyllning (galanteri), lyda hennes befallningar, försvara hennes ära, i striden bära hennes färger l. en flik av hennes klädnad o. s. v. Över huvud höjdes formerna för umgänget mellan man och kvinna, varvid visserl. också förkonstlad kvinnodyrkan och sensuell libertinism framträdde. Äktenskapet ansågs även av kyrkan ss. oberoende av den erotiska känslan, och de på 1100-t. förekommande "kärleksdomstolarna" (se *Cours d'amour*) togo ingen hänsyn till dess helgd. — Bland nöjena märktes främst dust l. tornering (se d. o.), vid jakt, dans samt åhörande av kringvandrande lekars (se *Jonglör*) visor l. ridderliga diktares (se *Trubadur*) recitationer. R. medförde en hög litterär blomstring, som framträder i *riddardikten*, till vilken såväl de på erinringar från äldre tid byggande nordfranska *Chansons de geste* som de bretonska romanerna och den sydfranska trubadurdikten, i Tyskland motsvarad av "Minnesången" och *Nibelungenlied* (se resp. ord), kunna räknas. — Militärt utmärktes R. av en höggradig individualism, som hindrade effektiv sammanhållning av ryttarhärarna. Envig efter personlig utmaning var en vanlig stridsform även i fält, och många undandrog sig ss. äventyrssökande "vandrande riddare" all yttre disciplin. —

R. hade sin egentliga hemort i Frankrike men spred sig hastigt till England och kontinentens kristna länder, långsammare till Norden. Gemensamhet i levnads sätt och åskådning skapade en *internationell solidaritet* mellan olika länders ridderskap. Genom upptagande av ärftlighetsprincipen för riddarvärdigheten blev ridderskapet (se d. o.) småningom en sluten rangklass inom adeln. — Till Sverige kom R. vid mitten av 1200-t. men fick här aldrig större utveckling, bl. a. enär endast konungen ansågs ha rätt att utdela riddarvärdighet. Många stormän förblevo hela livet väpnare. — R:s tillbakagång började redan på 1300-t. samtidigt med länsväsendets begynnande sönderbrytande och de nationella ständersamhällets framväxande. Dess militära betydelse minskades, sedan krutet kommit i bruk och bondehärar till fots visat sig riddarna övermäktiga (under hundraårskrigen). Under upplösningen i Tyskland vid slutet av 1200-t. visade sig förvildningen genom uppträdandet av *rovridare*, vilka från sina borgar hänsynslöst brandskattade städer och vägfarande. Med reformationens början är R:s tid förbi, om än bruket att ss. utmärkelse utdela riddarslag fortlevde, särskilt vid konunga- och kejsarkroningar. — R:s förnämsta kulturinsats är skapandet av ett i nyare tid alljämt fortlevande människoideal, ridderligheten (jfr *Gentleman*). Ryktbara som äkta riddargestalter voro bl. a. Gottfrid av Bouillon, Rikard Lejonhjärta, Duguesclin, kejsar Maximilian I och Bayard.

Ridderskap, under medeltiden sammanfattande benämning på de under ett visst lands överhöghet

stående riddarna, senare på hela det tjänstskyldiga adelsståndet. I Sverige betecknade R. såväl adeln i sin helhet som riddarklassen spec. (se *Riddarhusordningen*).

Ridderskapet och adeln, under 1500-t. uppkommen benämning på det världsliga frälseståndet i Sverige och Finland. Från 1626 blev R. namn på den genom riddarhusets inrättande skapade, av hög- och lågadeln i förening bestående korporationen ss. politiskt riksstånd. Efter representationsreformen 1866 kvarstår R. ss. politisk offentlig korporation, representerad genom adelsmötet (se d. o.), vilket har grundlagsskyddad vetorätt mot avskaffandet av återstående privilegier. Nyadlade l. naturaliserade utländska adelsmän kunna intagas i R. genom inskrivning (*introduktion*). — I Finland fortbestod R. ss. politisk korporation till 1905.

Ridderstad, *Karl Fredrik*, f. 1807, d. 1886, publicist och författare, från 1843 utgivare av *Östgöta Correspondenten*. R. skrev dikter, i vilka han tolkade juli-revolutionens frihetsidéer, historiska romaner och skådespel samt av Sue påverkade sensationsromaner (bl. a. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*, 3 dlr, 1851).

Ridderstierna, se *Hecysig*.

Riddervold [-väll], *Hans*, f. 1795, d. 1876, norsk präst och politiker, medlem av stortinget 1827—42, biskop i Trondhjem 1843—48, chef för kyrkodepartementet 1848—72. R., som ägde stor administrativ förmåga, var på sin tid den norska kyrkans inflytelserikaste man. Själv politiskt och kyrkligt konservativ, motsatte han sig dock icke välmotiverade reformkrav.

Ridgrimma, använd vid rid-

ning med tränsett för att hindra hästen att gapa, består av ett par sidostycken samt en nosrem, som spännes nedanför bettets ringar.

Ridhus, se *Ridbana*.

Ridikyl [-ky'l] (fr. *ridicule*), löjlig.

Ridikyl [-ky'l], oriktig form för *redikyl*.

Riding [ra'jdning], *East R.* [ist], *North R.* [nåth], *West R.* [oe'sst], se *Yorkshire*.

Ridkonst, se *Ridning*.

Ridley [ri'ddli], *Nicholas*, f. omkr. 1500, d. 1555, engelsk reformator och martyr, biskop i Rochester 1547, i London 1549, Cranmers medhjälpare, jämte Latimer bränd på bål i Oxford.

Ridning har sedan urminnes tid stått i starkt beroende av krigsväsendets, spec. rytteritaktikens utveckling. Under medeltiden, då striderna vanl. utkämpades av ryttarhärlar och torneeringar voro en omtyckt idrott, spelade ridskieligheten och hästdressyren stor roll. Med eldvapnens införande inträdde en tillbakagång. Först då anfallet till häst i galopp med blanka vapen under Karl XII:s tid åter visade sig effektivt, kom även R. till sin rätt. Lincartaktikens stela former bundo likväl åter utvecklingen. Med den vikt, som mot slutet av 1800-t. lades på kavalleriets spaning, framkommo slutligen de moderna fordringarna på ryttarens förmåga att ensam och i hastig takt ta sig fram över hinder i all slags terräng. — Ridkonsten avser såväl ryttarens utbildning som hästens dressyr. Ryttares "hjälp" vid R. äro tyglarna, beuen ("skänklarna"), "sätet" och överlivet. Tyglarna verka "förhållande" l. styrande, tryck av skänklarna framåtdrivande l. sidförande. Genom säte

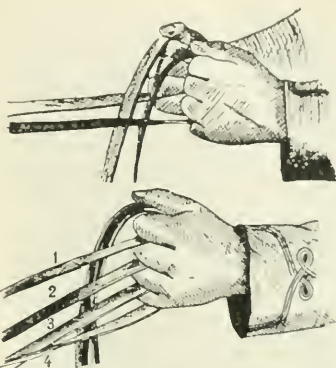

Ridning. Riktigt utförd språng.

och överliv kan ryttaren förlägga sin tyngd framåt, bakåt l. åt endera sidan och därmed för hästen underlätta utförandet av vissa rörelser l. vändningar. Om tygelhållningen jfr fig. Spö användes huvudsakl. vid inridning av unga hästar samt (liksom sporrar) för framåtdrivning av en lat l. ovillig häst; det begagnas invid sadelgjorden (längre bak retrar det lätt hästen att slå). Med "inre sidan" menas den sida, åt vilken hästen är "ställd" (vid vändningar den sida, åt vilken vändningen sker). — *På stället* bör hästen stå i jämvikt, d. v. s. med kroppstyngden lika fördelad på alla fyra benen, färdig att vid minsta aumaning mjukt sätta sig i rörelse. Härtill kräves någorlunda väl undersatta bakben, upprest hals och nästan lodrätt huvud, det senare för att underlätta bettets (se *Betsel*) inverkan på lanerna (jfr d. o.). Ryttaren bör sitta väl ned i sadeln med nästan lodrätt överliv, framåtriktade knäskålar och något utåtvidna hälar. — Ang. hästens fotflyttning i skritt och trav se *Gångarter*. Ju långsammare rörelsen är, desto mera "samling", d. v. s. undersatta bakben och hög resning fram, kan man begära. Fri, vägvinnande

skritt är av stor betydelse för en hästs brukbarhet; tempot bör vara omkr. 100 m. per min. I *trav* bör hästen ej spanna sina ledgångar, ty rörelserna bli då hårda, och hästen säges "stöta". Det vanliga tempot (arméns *manövertrav*) är 200 à 250 m. per min. Långsammare äro "samlad trav" (i skolridning) och "kort trav", hastigare "ökad" l. "sträckt trav". I trav kan ryttaren antingen "sitta ned" (d. v. s., utan att själv utföra någon aktiv rörelse, för varje steg hos hästen upplyftas och åter sjunka ned i sadeln) l. "rida lätt" (d. v. s. genom anslutning av lår och knän i förening med lätt stöd i stigbyglarna lyfta sig så, att ned-sittning äger rum endast vid vartannat steg). Det förra användes mest å ridbana, det senare vid längre ritt för att spara ryttare och häst. — *Galopp*. I högergalopp (se *Gångarter* sp. 186) är högra sidan den inre, i vänstergalopp tvärtom. Efter varje språng kommer yttre bakbenet först i marken, därefter inre bak- och yttre frambenet (nästan) samtidigt. Sedan höjes ånyo yttre bakbenet, och hästen stöder på inre bak och yttre fram. Därpå kommer inre frambenet till marken för att ensamt övertaga tyngden. Till sist svävar hästen ett ögonblick i luften, varpå det hela upprepas. *Korsgalopp*, en felaktig fotflyttning, uppstår, om hästen går i högergalopp med frambenet samtidigt i vänstergalopp med bakbenen l. tvärtom. Under *fyrsprång* l. *karriär* sättes inre bakbenet till marken tidigare än yttre fram, och varje ben uppbär under något moment ensamt hela tyngden. Båda bak- och båda frambenen följa därvid så tätt på varandra, att det höres

nästan som ett utdraget tramp av vartdera paret. Det vanliga galopptempot utomhus torde vara omkr. 300 à 350 m. per min. (arméns manövergalopp). Långsammare äro samlad och kort galopp på ridbana, hastigare förstärkt l. ökad galopp på fältet. Galoppfattning sker genom tryckning vid sadelgjorden av ryttarens inre skänkel, som förmår innersidans ben hos hästen att "gripa för sig". Samtidigt håller yttre tygeln hästens yttre bog tillbaka, och yttre skänkeln hindrar bakom sadelgjorden bakdelen att vika utåt. Ombyte av galopp sker vanl. efter avbrytning till skritt l. trav; galoppombyte i språnget tillhör skolridningen. — Vid R. över hinder i hastigare takt och i terräng användas oftast (än mer vid kapplöpning) kortare stigläder än vanligt. Vid *hinderridning* bör ryttaren genom eftergift på tyglarna ge hästen frihet att sträcka ut sig. Ryttarens knän böra sluta fast till. I kuperad *terräng* bör hästen såvitt möjligt sköta sig själv. Vid klättring uppför branter bör ryttaren ge efter på tyglarna och luta sig framåt, vid klättring utför, som bör ske rakt i slutningens riktning, bör hästen ha mera stöd för tygeln och ryttaren ej luta sig bakåt. 10 cm. tjock is (kärnis) beräknas bära enskilda hästar och ryttare. — *Ridutbildningen* indelas i förberedande övningar, R. med tränns, R. med stång samt tillämpningsövningar, ss. hinder- och terrängridning m. m. De förstnämnda, som avse att lära ryttaren följsamhet och sadelfasthet, omfatta huvudsakl. s. k. *bala'n s ridning* utan tyglar och stigbyglar. Under R. med tränns och stång uppövas förmågan att an-

Ridning. Vanlig tygelhållning vid ridning med tränns (överst) och med kandar (alla tyglarna i vänster hand). 1. Högra bridongtygeln. 2. Högra stångtygeln. 3. Vänstra stångtygeln. 4. Vänstra bridongtygeln.

vända "hjälporna" samt "ryttarkänslan", d. v. s. förmågan att känna hästens rörelser. Dessa övningar äga i regel rum å ridbana. — *Hästdressyren* l. *remontdressyren* indelas även i perioder, varav den första omfattar s. k. sadeltämjning, löpning i lina m. m. — *Skolridning* är ett medel att ytterligare utveckla hästens lydnad, uppmärksamhet, mjukhet och samling samt ryttarens följsamhet och känsel. — Den s. k. höga skolan inom skolridningen grundades på 1500-t., blomstrade under 1500- och 1600-t. och omhuldades ännu vid Hovridskolan i Wien. Skolridningens rörelseformer kunna indelas i "lägre skolorna" och "högre skolorna". Numera användas vid dressyr blott de lägre skolorna samt piaff och passage och dessutom även vissa andra rörelser (jfr nedan). "Lägre skolor" äro bl. a. följande: öppna, sidvärtsrörelse, varvid hästen, samlad samt "ställd" i nacken och böjd kring ryttarens inre skänkel, rör

sig åt motsatt sida mot böjningen; *sluta*, skild från föreg. därigenom, att hästen rör sig åt samma sida som böjningen; *förvänt sluta*, skild från den sistnämnda huvudsakl. genom andra vändningar. "Högre skolor" äro bl. a. följande: *pi'af'f*, samlad trav på stället (d. v. s. utan rörelse framåt); *pesa'd*, med avsikt framkallad stegring, varvid hästen med väl krökta bakben och sänkt kruppa lyfter framdelen, tills jämvikt uppnåtts; *passage*, starkt samlad och taktmässig trav. Till "högre skolorna" hänföras även "skolsprången". *Kurbe'tt* och *méza'ir* äro skolsprång, utförda med alla fyra benen på en gång, i samma ställning som vid pesad och under pågående galopp. Vid *kruppa'd* lyfter sig hästen på bakbenen som till pesad, kastar sig därpå upp från marken, drar bakbenen under buken och vänder bakhovarna nedåt. *Ballota'd* är ett liknande språng, varvid bakbens hovar dock vändas bakåt. *Kaprio'l* skiljer sig från föreg. därigenom, att hästen håller ryggen vågrät och slår bakut, så att bakhovarna vändas uppåt. Av övriga rörelser märkas följande: *skänkelvikning*, sidvärtsrörelse nästan utan sidoböjning och samling, undan tryck av endera skänkeln; *halvhalt*, ett medel bl. a. att under rörelse återvinna förlorad jämvikt, utföres genom ett ögonblicks ökad framåtdrivning, åtföljd av ett ögonblicks ökad förhållning, varvid ryttaren sitter djupare ned i sadeln; *ryggning*, rörelse bakåt; *ridning på volt* (cirkelrunt spår med minst 6 m. diameter); *vändning på framdelen*, en förberedelse till skänkelvikning, sker kring den punkt,

där inre framhoven befinner sig, och verkställes huvudsakl. för tryck av ryttarens inre skänkel; *vändning på bakdelen*, kring inre bakhoven, sker huvudsakl. genom tryck av yttre tygeln mot hästhalsen. En hastig helomvändning i ett galoppsprång kallas *piru'e'tt* och tillhör de högre skolorna.

Ridskola, anstalt för ridundervisning. De mest berömda äro Hovridskolan i Wien, franska arméns R. i Saumur, den tyska i Hannover och den italienska vid Pinerolo med tillämpningskurs vid Tor di Quinto utanför Rom. Svenska arméns R. vid Strömsholm grundades 1868.

Ridsport. Tävlingar i R. omfatta prisridning, prishoppning (hoppning), fälttävlan och terrängritt (se dessa ord). Som R. kunna även jaktridning och kapploppning (jfr dessa ord) betraktas. Den ledande organisationen för R. i Sverige är det efter Olympiska spelen 1912 grundade Svenska Ridsportens Centralförbund (S. R. C.), under vilket ett stort antal lokala fältrittklubbar sortera. Jfr *Hästsport*.

Ridå' (fr. *rideau*, av *rider*, rycka), förhänge, som å en teater, en biograf etc. före föreställningens början och under mellanakterna är nedfällt framför scenen (resp. duken). Utom denna R. har varje teater även en järnridå, varigenom salongen vid eldsvåda kan helt avstängas från scenen.

Riegl [ri:gl], Alois, f. 1858, d. 1905, österrikisk konsthistoriker, prof. i Wien 1897. R. behandlade särskilt ornamentikens historia och övergången mellan antiken och medeltiden (*Stilfragen*, 1893; *Die spätrömische Kunstindustrie*, 2 dlr, 1901—23).

Riehl [ril], Alois, f. 1844, d.

1924, tysk filosof, prof. bl. a. i Berlin 1905—21. R. företrädde den kritiska realismens ståndpunkt på kantiansk grundval och ägnade sitt huvudintresse åt naturvetenskapens kunskaps teori.

Riemann [ri'-]. 1. Bernhard R., f. 1826, d. 1866, tysk matematiker, 1857 prof. i Göttingen. R. utvecklade en mycket fruktbar teori för analytiska funktioner, varvid han bl. a. för att åskådliggöra förhållandena för flertydiga funktioner införde den s. k. Riemannska ytan. Han utförde även grundläggande undersökningar dels inom primtalsteorin, dels rör. geometrins grunder. Han behandlade flera grenar av den matematiska fysiken och i samband därmed teorin för lineära partiella differentialekvationer. — 2. Hugo R., f. 1849, d. 1919, tysk musikhistoriker, 1901 prof. i Leipzig. R., som var en av den moderna musikforskningens mest universella företrädare, författade ett mycket stort antal skrifter, behandlande såväl musikens teori (särskilt harmonik och rytmik) som dess historia. Stor spridning vunno främst en serie populära handböcker (katekeser) samt ett från 1882 utg. allmänt musiklexikon (10:e uppl. 1922 utg. av A. Einstein). R. verkade även som praktisk musiker (dirigent).

Riemenschneider [ri'men-sjna'j-], Tilman, f. omkr. 1468, d. 1531, tysk bildhuggare, borgmästare i Würzburg 1520. I sten utförde han bl. a. de berömda portalskulpturerna av Adam och Eva på Mariakyrkan (nu i Historiska föreningens saml.) i Würzburg och Henrik II:s gravmonument i Bambergs domkyrka, i trä bl. a. flera altarskåp. R:s konst tillhör, ehuru stående på

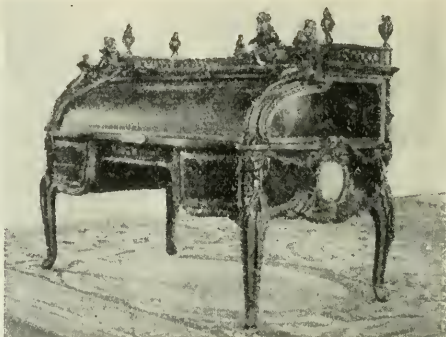
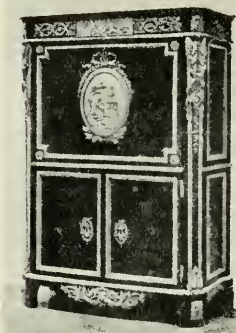

Eva. Portalstaty från Mariakyrkan i Würzburg av Tilman Riemenschneider. (Detalj.)

övergången till en ny tid, väsentligen sengotiken.

di Rienzi [-ä'nntsi], Cola, f. 1313, d. 1354, italiensk folkledare. R., som var av ringa härkomst, proklamerade 1347 i det då anarkiska och påvelösa Rom en republikansk författning efter antikt mönster, antog själv titeln folktribun och lyckades bryta adelsväldet. Han ville återupprätta Roms gamla makt men fördrevs 1348 och dödades under ett försök att återtaga sin makt.

Riesener [risnä'r], Jean Henri, f. 1734, d. 1806, fransk möbelkonstnär. R. var född i Tyskland men kom i unga år till Paris, där han arbetade hos Jean François Oeben (d. 1763), vilkens sista stora arbete, Ludvig XV:s skrivbord ("bureau du Roi"), han avslutade (1769, nu i Louvre). R. utgick från rokokostilen men anslöt sig i början av 1770-t. till Louis seize-stilen, vars

Möbler av Jean Henri Riesener. T. v. Sekretär. Omkr. 1780. — T. h. Ludvig XIV:s skrivbord ("bureau du Roi").

ledande möbelkonstnär han blev. Se ill. sp. 1131 f.

Riesengebirge [ri'sengebi'rge], se Sudeterna.

Rietschel [ri't-], Ernst, f. 1804, d. 1861, tysk bildhuggare. R. stod med sin idealiserande figurstil kvar på nyklassicismens grund men visade modernare tendenser bl. a. genom att låta figurerna i monumenten bära sin egen tids

dräkt, t. ex. Goethe-Schillerstatyn i Weimar (1857).

Rietz [rits], Johan Ernst, f. 1815, d. 1868, språkforskare, docent i filosofi i Lund 1840, kyrkoherde i Tygelsjö 1851, kontraktsprost 1860. R:s *Ordbok: öfver svenska allmogemålet* (1862—67) är en av de viktigaste källorna för svensk dialektforskning.

Rif, Riff, er-Rif, se Marocko sp. 1266.

Rig, se Rigesthula.

Rig, se Föreningen för svensk kulturhistoria.

Ri'ga, lett. *Rihga*, Lettlands huvudstad, belägen på ömse sidor om Düna, 15 km. från dess utlopp i Rigabukten. 340,000 inv. (till en del tyskar och judar). — Gamla staden på flodens h. strand har bibehållit sitt medeltida gatunät och en ålderdomlig prägel. I dess mitt står domkyrkan, påbörjad 1211. Koret och tvärskeppet äro uppförda av natursten i senromansk stil, långhuset av tegel i gotisk stil; tornet krönes av en vacker huv i barockstil. Till kyrkans s. sida sluter sig ett gammalt augustinkloster med vacker korsgång. F. ö. märkas Jakobskyrkan i övergångsstil och

1. Godsbangården. 2. Konstmuseum. 3. Slottet. 4. Parlamentshuset. 5. Jakobskyrkan. 6. Börsen. 7. Domkyrkan. 8. Universitetet. 9. Nationaloperan. 10. Rådhuset. 11. Petrikyrkan. 12. Schwarzhäupterhaus. 13. Huvudpostkontoret. 14. Huvudbangården.

Petrikyrkan i sengotisk stil. Slottet (presidentens residens) uppfördes under medeltiden av Tyska orden men stannar i sitt nuv. skick från 1500-t:s början. Den märkligaste profanbyggnaden är det s. k. Schwarzhäupterhaus, ett senmedeltida gillehus med fasad i holländsk renässansstil. Rådhuset är en 1700-talsbyggnad. Gamla staden omges av boulevarder och breda planteringar. Av de yttre, nyare stadsdelarna ligga arbetarkvarteren på v. stranden. — R. är Lettlands kulturella och ekonomiska centrum. Det har många kulturella institutioner (se Lettland sp. 442) och är säte för katolsk, grekisk-ortodox och luthersk biskop. I R. drives bl. a. trävaru-, metall-, livsmedels- och textilindustri. Staden är centrum för järnvägsnätet i Lettland (se d. o. sp. 440) och är en av de viktigaste östersjöhamnarna med stor export av trävaror och spannmål. — *Historia.* R. grundades 1201 av biskop Albert och blev snart en betydande

Riga. Schwarzhäupterhaus (t. h.).

hansesstad med tysk befolkning. Det var Livlands huvudstad och stod under biskopens (från 1255 ärkebiskop) överhöghet. Efter mångåriga stridigheter kom R. 1330 under Tyska orden. Det anslöt sig till Polen 1581 och överrades av Gustav II Adolf 1621. R. var det svenska stormaktsväldets största stad. Det hotades 1656 av ryssarna och 1700 av August II:s sachsiska trupper samt intogs av ryssarna 1710. Under ställningskriget på östfronten 1915—17 gick stridsfronten ett par mil s. om R. Genom en av v. Hutier ledd offensiv övergingo tyskarna Düna och intogo R. sept. 1917 (slaget vid R.). Utrymt av dem 1918, erövrades det f. å. av bolsjevikerna. Dessa fördrevos 1919 av R. v. der Goltz, som överlät R. åt letterna. På hösten s. å. var det ånyo en tid belägrat (se Lettland sp. 444). Ryssland slöt i R. fred med Lettland 1920 och med Polen 1921.

Riga. Domkyrkan.

Rigabalsam, antiseptiskt, i

Ludvig XIV. Målning av Hyacinthe Rigaud. (Louvre.)

medicinen övergivet sårmedel av olika sammansättning, vanl. innehållande slagvatten, bensoëharts och tinktur på gurkmeja.

Rigabukten, vik på Lettlands och Estlands kust, skild från övriga östersjön av ösel m. fl. öar. Största djup 53 m. Genom sin ringa salthalt tillfrysar R. lättare än andra delar av östersjön (jfr d. o.). C:a 7,500 kvkm.

Rigaud [-gå'], **Hyacinthe**, f. 1659, d. 1743, fransk målare, prof. vid konstakademien i Paris 1710, dess direktör 1733. R. var Ludvig XIV:s officiella hovporträttör och vid sidan av de Largillière skaparen av den franska klassicismens pompösa porträttstil. För den praktfulla iscensättningen och den lysande stoffskildringen åsidosatte R. dock icke det psykologiska; hans karaktäristik har i regel stor skärpa och klarhet. Se även ill. till **Bosuet**.

Rigel, fixstjärna (storlek 0,4) i stjärnbilden Orion.

Rigg (eng. *rig*), tackling, tacklage, allt, som befinner sig till väders å ett fartyg, ss. master och rundhult i allm., dessas stagning (stående godset l. riggen) samt de tåg, med vilka rår och segel manövreras (löpande godset l. riggen).

Righi, Augusto, f. 1850, d. 1920, italiensk fysiker, prof. bl. a. i Palermo 1880 och Bologna 1889, gjorde undersökningar om elektriska vågor, Hallwachseffekt m. m.

Right or wrong, my country [rajt år rång maj kō'ntri], eng., "rätt eller orätt, mitt fädernesland", d. v. s. fäderneslandets intressen gå framför varje fråga om rätt l. orätt, uttryck för engelsk obetingad patriotism.

Rigi, bergsgrupp i Glarner-Alperna, Schweiz, mellan Vierwaldstättersjön och Zugsjön. Högsta punkt Kulm (1,300 m.), dit en 6,9 km. lång kuggstångsbana leder.

Rigidite't (av lat. *rigēre*, vara stel), jordskorpan förmåga att motstå förändringar i belastningen (jfr **Isostasi**).

Rigole'ring, se **Rajole'ring**.

Rigori'sm (av lat. *rigōr*, hårdhet), överdriven stränghet; sträng användning av en allmän lag utan hänsyn till individuella fall, spec. på moralens område. — Adj.: **rigori'stisk** l. **rigorös**. — **Rigori'st**, rigorös person; sträng sedelärare.

Rigor mo'rtis, lat., döds- l. likstelhet. Se **Död** sp. 631.

Rigorös, se **Rigorism**.

Rigsthula, en antagl. från 900-t. härrörande eddadikt. R. skildrar de olika samhällsklas-

sernas uppkomst från Heimdal, som under namnet Rig vandrar omkring på jorden.

Rigve'da, se Indisk litteratur sp. 1336 och Veda.

Ri'hga, se Riga.

Riihimäki [ri'hi-], köping i Tavastehus l., Finland. Vid R. delar sig järnvägen från Helsingfors i linjer till Tammerfors och Leningrad. 8,000 inv.

Rijn [räju], se Rhen.

Rijswijk [rä'jsväjk], by i prov. Syd-Holland, Nederländerna, s.ö. om Haag. 9,000 inv. — I R. ingicks 1697 den fred, som slöt Pfalziska kriget (se d. o.).

Rikard (eng. *Richard*), konungar av *England*. 1. R. I Lejonhjärta, f. 1157, d. 1199, konung 1189. R. var en av ledarna för tredje korståget och blev vida berömd för sin stora tapperhet. På hemvägen tillfångatogs han 1192 av sin fiende Leopold av Österrike men återvann 1194 friheten mot en ofantlig lösepenning. Inför den senare forskningens kritik har hans gloria avsevärt förbleknat. — 2. R. II, f. 1367, d. trol. 1400, Edvard III:s sonson och efterträdare (1377). R. var en egenomligt sammansatt natur, som än visade stor handlingskraft och mod, än försjönk i dådlös slapphet. Hans regering fylldes av dynastiska strider med huset Lancaster. 1399 tillfångatogs han och inspärrades i Towern, där han avled. — 3. R. III, f. 1452, d. 1485, hertig av Gloucester 1461, var en av sin broders, Edvard IV, dugligaste medhjälpare i styrelsen. Efter Edwards död lät han utropa sig till konung och mörda sina båda brorssöner, vilket framkallade det uppror, varigenom han störtades. Genom sina blodsdåd har R. framstått

T. v. Rikard Lejonhjärta. Gravvårds-skulptur i klostret Fontevrault. — T. h. Rikard II. Medeltida målning. (Westminster Abbey.)

som en av den engelska medeltidens mörkaste gestalter.

Rikard (eng. *Richard*), hertig av *York*, f. 1411, d. 1460, engelsk prins, förde befäl i Frankrike under hundraårskrigen och föranledde genom sina anspråk på Englands krona "rosornas" krig (se vid. *England* sp. 1070).

Rikets allmänna kartverk, ämbetsverk, sorterande under jordbruksdepartementet, med uppgift att upprätta och utge topografiska och ekonomiska kartor (med beskrivningar) över Sverige. R. är delat i tre avdelningar: den geodetiska (astronomiska ortbestämningar, triangelmätningar m. m.), den topografiska (se *Generalstabens karta över Sverige*) och avdelningen för ekonomiska och stomkartarbeten. Chef för R. är avdelningsschefen vid Generalstabens topografiska avdelning. Vid tjänstgöra där statsgeodeter, ge-

neralstabsofficerare, statskartografer m. fl. Jfr Lantmäteri.

Rikets allmänna läroverk äro av två slag: realskolor (se d. o.) och högre allmänna läroverk. De senare omfatta utom realskola även gymnasium (se d. o.). Realskolorna, som ersätta de förutvarande lägre allmänna läroverken, äro dels realskolor för gossar, dels samskolor. — Undervisningsämnen i *realskolan* äro kristendom, modersmålet, tyska, engelska, historia, geografi, matematik, biologi, fysik och kemi samt välskrivning, teckning, musik, gymnastik och vid samskolorna handarbete för flickor. Frivilliga ämnen äro franska och slöjd för gossar. — *Gymnasiet* är delat på två linjer: reallinje och latinlinje. Somliga läroverk ha uteslutande realgymnasium, andra uteslutande latingymnasium, de flesta dock båda linjerna. Å bägge linjerna undervisas i kristendom, modersmålet, tyska, engelska, franska, historia, geografi, filosofisk propedeutik, matematik, biologi och fysik samt teckning, musik och gymnastik. Å latinlinjen förekomma dessutom latin och för lärjungar, som så önska, grekiska, å reallinjen kemi, varjämte å sistnämnda linje större utrymme är berett åt matematik, fysik och engelska. — Läsåret omfattar utom tiden för höstterminens inträdes- och flyttningsprövningar 38 veckor. — Enl. gällande organisation finnas 38 högre allmänna läroverk, 21 fristående realskolor för gossar och 18 fristående samskolor. Vårterminen 1926 undervisades vid R. 29,170 lärjungar. Av dessa voro 27,283 manliga och 1,887 kvinnliga, 21,034 tillhörde realskolan, 3,752 realgymnasiet och 4,083 latingymnasiet. Se vid.

Adjunkt, Betyg, Eforus, Extralärare, Ferie, Filosofisk ämbetsexamen, Gymnasium 2, Högre allmänt läroverk, Klasslärare, Lektor, Lärarkollegium, Parallellklasser, Provår, Realskola, Realskoleexamen, Rektor, Relegation, Samskola, Samundervisning, Skolväsen, Skolöverstyrelsen, Studentexamen, Övningslärare.

Rikets allmänna ärenders beredning, se Rikets ärenders allmänna beredning.

Rikets ekonomiska kartverk, se Lantmäteri sp 237.

Rikets herrar, en 1773—1868 utdelad värdighet, som medförde riksråds rang. Dess innehavare benämndes "en av R."

Rikets ärenders allmänna beredning, ett av Gustav III efter riksrådets (jfr d. o.) avskaffande 1789 inrättat centralt regeringsorgan, bestående av drotsen och några f. d. riksråd samt statssekreterare. Urspr. sammanträdde R. vanl. som konselj med konungen som ordf.; sedermera leddes sammanträdena vanl. av drotsen och R:s betänkande stadfästes efteråt av konungen. Enl. R. F. 1809 blev den nu s. k. Rikets allmänna ärenders beredning en lägre myndighet, bestående av 4 frälse och 4 ofrälse män (vanl. högre ämbetsmän). Dess betänkanden föredrogos i statsrådet av den statssekreterare, under vilken resp. ärenden hörde. Genom departementalreformen 1840 upphävdes den.

Rikissa, svenska furstinnor. 1. R., f. 1106, drottning, dotter till Boleslav III av Polen, förmäld med en dansk, sedan med en rysk

prins samt tredje gången med Sverker d. ä. — 2. R., dotter till Valdemar I av Danmark, 1210 för-mäld med konung Erik Knutsson.

Rikoschette'ring (av fr. *ricochet*, studsning), en avskjuten projektils stundom inträffande studsning, ofta förenad med avsevärd förändring av rörelseriktningen, efter en momentan beröring med mark, is, vatten etc. — **Rikoschettt**, rikoschetterande projektil.

Riksakten, se **Svensk-norska unionen**.

Riksamiral, under 1500- och 1600-t. en av de fem höga riks-ämbetsmännen, flottans och Amiralitetskollegiums högste chef. Ämbetet kan ledas tillbaka till Erik XIV:s regering. Den siste R. var G. O. Stenbock, efter vars död 1685 ämbetet upphörde.

Riksantikvarie, den ämbetsman, som utövar högsta tillsyn över Sveriges fornminnen samt byggnadsminnesmärken (se **Fornminnesvård**). R. är föreståndare för de under Vitt. hist. o. ant. akad:s inseende ställda statssamlingarna, främst Stat. hist. mus., samt därjämte (sedan 1786) akademins självskrivne sekr. Ämbetet upprättades av Gustav II Adolf, vilken utsåg Johan Bureus till förste R. Det fick först med B. E. Hildebrands verksamhet vid 1800-t:s mitt stor betydelse för kulturminnesvården.

Riksarkivet, under ekklesiastikdepartementet sorterande ämbetsverk. R. skall enl. instruktion 8 sept. 1924 ss. *central arkivmyndighet* övervaka tillämpningen av arkivförfattningarna, utöva uppsikt över landsarkiven (se **Arkiv** sp. 654) samt inspektera centrala och lokala arkiv. Till R:s vetenskapliga uppgifter hör

främst att främja historisk forskning bl. a. genom publicerandet av undersökningar rör. R:s verksamhet och av handskrifter rör. Sveriges historia. Som *arkivdepå* har R. att mottaga och vårda de handlingar, som från K. M:s kansli samt från myndigheter och institutioner l. av enskilda personer dit överlämnas. Kanslihandlingarna utgöras förnämligast av riksregistraturet (se **Registratur**) och statsrådsprotokoll samt handlingarna till de mål och ärenden, som avgjorts i konseljen, i Högsta domstolen och Regeringsrätten. R. utgöres enl. sin nuv. organisation av **riksarkivarien** ss. chef och två **arkivråd** ss. ledamöter och byråchefer. Därjämte finnas förste och andre arkivarier, en registrator samt amanuenser. En av R:s sektioner utgöres av det numera med R. införlivade Kammararkivet (se **Arkiv** sp. 654). — Grunden till R. lades redan under medeltiden. Fastare utformning erhöll dock "riksens archivum" först under Gustav II Adolfs tid. Till 1801 lydde R. under Kanslikollegium med hovkanslern som närmaste chef. Det kvarstod under dennes överinseende till 1840, då det ställdes under ekklesiastikdepartementet. 1878 blev R. självständigt ämbetsverk. Titeln riksarkivarie för R:s chef infördes på 1830-t. R. var tidigare inrymt i Kungl. slottet, överflyttades 1846 till Skeppsbron samt kort därpå till f. d. Stenbockska palatset på Riddarholmen. Ny huvudbyggnad uppfördes 1887—91.

Riksavtal, se **Kollektivavtal** sp. 1014.

Riksbanér, kungligt värdighetstecken i form av en rikt utstyrd fana på en lansformig stång. Urspr. torde endast tyska kejsar-

Sveriges riksbanner.

nas banér ha kallats R. I Sverige kallades R. under medeltiden "konungens märke", senare banér. Sveriges nuv. R. förfärdigades till Adolf Fredriks kröning och förvaras i Riddarholmskyrkan.

Riksbanken, Sveriges riksbank, är Sveriges centralbank. Som sådan åtnjuter den exklusivt sedelmonopol, vilket ger den den ojämförligt största delen av dess rörelsekapital. Dess viktigaste funktioner i övrigt äro att i allm. och särskilt vid ekonomiska kriser utgöra ett stöd för övriga banker, vilka också i stor utsträckning anlita dess kredit, huvudsakl. genom rediskontering, att med sitt diskonto upprätthålla jämvikten mellan tillgång och efterfrågan på kapitalmarknaden samt penningvärdets guldparitet (jfr Diskont sp. 364). — *Historik.* R. är världens äldsta nu existerande bank; den går tillbaka på en 1656 av Palmstruch (se d. o.) grundad, sedelutgivande privatbank, som vid

dess övertagande av staten (1668) ställdes under ständernas överinseende (Riksens ständers bank), enär man fruktade, att ett kungligt förmynderskap lättare skulle föranleda, att dess tillgångar toges i anspråk för statsfinansiella ändamål. Sedelutgivningen återupptogs i olika former under och efter Stora nordiska kriget (transportsedlarna). Under perioderna 1745—76, 1810—34, 1914—16 och 1920—24 voro sedlarna oinlösliga. R:s huvudsakliga insats låg länge på penningväsendets område; dess bankmässiga stöd åt näringslivet var ganska obetydligt, främst beroende på att den ända till 1800 saknade rätt att ge lån mot namnsäkerhet; verklig centralbank blev R. först 1893, då den erhöll rätt till rediskontering av växlar. 12 maj 1897 antogs lagen om Sveriges Riksbank, som bl. a. från 1904 tillförsäkrade den dess sedelmonopol. — Denna lag jämte senare tillägg samt reglemente för R:s styrelse och förvaltning 1924 reglera R:s nuv. verksamhet. Grundfonden utgör 50 mill. kr.; reservfonden 12,5 mill. kr. Guldkassan, som minst skall uppgå till 75 mill. kr., utgjorde aug. 1926 220 mill. kr. De utelöpande sedlarnas värde uppgick samtidigt till 500 mill. kr. I fråga om sedeltäckning tillämpas blandat kvot- och kontingenteringssystem, i det värdet av utelöpande sedlar får uppgå till dubbla guldkassan samt 125 mill. kr. därutöver. Vid. erfordras för den del av sedelstocken, som ej har metallisk täckning, s. k. supplementär täckning, bestående av vissa lätt realiserbara värdepapper m. m. R:s rörelse i övrigt omfattar bl. a.: köp och försäljning av guld, silver och utländsk valuta (även växlar)

samt av svenska obligationer och vissa utländska statspapper, utlåning i form av diskontering av accepterade inom 6 mån. betalbara växlar, lån på högst 6 mån. med förbindelse och pant i värdepapper l. varor samt beviljande av kassakreditiv på högst 12 mån. R. sätter även de normgivande växelkurserna å utländska valutor. Ur en särskild "avbetalningsfond" (f. n. 37 ½ mill. kr.) äger R. dessutom rätt bevilja lån på högst 7 ½ år. Då R. med vissa oväsentliga undantag ej äger gottgöra ränta å insättningar, är dess inlåning från allmänheten obetydlig. Däremot hade R. aug. 1926 över 70 mill. kr. inestående av statsmedel. Sådana är R. skyldig att mottaga och förvalta samt därav verkställa utbetalningar. Till tjänst för vissa privatbanker håller R. clearingkontor i Sthlm och Göteborg, vilkas omsättning aug. 1926 utgjorde nära 1,500 mill. kr. — *Förvaltning*. Till skillnad från de flesta utländska centralbanker äges R. uteslutande av staten; fullständigt enastående är, att den helt står under riksdagens förvaltning. Denna utövas genom sju bankofullmäktige, av vilka riksdagen genom elektoror väljer sex, medan K. M:t utser en, som är ordf. Dessa välja mellan sig (ordf. är dock ej valbar) en förste och två andre deputerade, som utgöra R:s egentliga styrelse. Den kontrollerande myndigheten utövas genom riksdagens bankoutskott samt 12 revisorer, av vilka vardera kammaren utser 6. — Förutom huvudkontoret i Sthlm har R. 25 avdelningskontor. — R. hade före 1680 sina lokaler i Oxenstiernska palatset vid Storkyrkobrinken, 1680—1906 i eget hus vid Järntorget, uppfört av

Nik. Tessin d. ä. Det nya riksbankshuset är uppfört i samband med riksdagshuset (se d. o.).

Riksbibliotekarie, titel på chefen för Kungl. Biblioteket.

Riksdag, sedan 1866 benämning på såväl folkrepresentationen i Sverige som på dess årliga sammanträde, riksdagssessi'o'n. Tidigare (från 1544) var R., omväxlande med herredag och riksmöte, endast namnet på representationens, riksens ständers, sammanträde. — *Val och valbarhet*. R. är delad i två kamrar, båda utsedda av folket, den första genom indirekta, den andra genom direkta val, med allmän och lika rösträtt samt proportionell valmetod (se *Proportionella val*). Valperioden är till första kammaren (F. K.) 8 år, till andra (A. K.) 4 år, i båda fallen räknad från 1 jan. året näst efter valet. Vid ersättarval samt vid riksdagsupplösning gäller mandatet blott för återstoden av perioden. Båda kamrarna äro likställda, men vid gemensam votering kommer A. K. att genom sitt högre medlemsantal få större inflytande. *Första kammaren* består av 150 led., valda av landstingen och de städer, som icke deltaga i dessa (Sthlm, Göteborg, Malmö, Norrköping, Gävle, Hälsingborg). För valet utse nämnda städer särskilda elektoror, varvid rösträtten, liksom vid landstingsmannaval, är inskränkt till väljare, som året förut fyllt 27 år. Elektorerna utses liksom landstingsmännen för 4 år och med proportionella val; deras antal är i Sthlm och Göteborg lika med antalet stadsfullmäktige (100 och 60), men eljest utses en elektor (liksom en landstingsman) för varje påbörjat 5,000-tal inv. i valkretsen. För

val till F. K. är riket indelat i 19 valkretsar, ordnade i 8 grupper med två å tre valkretsar i vardera; val förrättas i en grupp om året, så att kammaren successivt förnyas med ung. $\frac{1}{8}$ årligen. Mandatens fördelning mellan valkretsarna bestämmes vart 10:e år av K. M:t efter folkmängden. Av städerna utgöra endast Sthlm och Göteborg egna valkretsar; de övriga bilda valkrets med omgivande landstingsområde, och val förrättas i dem av elektorer och landstingsmän på gemensamt möte; vissa län äro förenade i en valkrets med val på gemensamt möte av landstingen. Valbara till F. K. äro svenska män och kvinnor, som uppnått 35 års ålder och sedan minst 3 år äga fastighet till minst 50,000 kr:s taxeringsvärde l. ock under samma tid skattat till staten för minst 3,000 kr. årlig inkomst. *Andra kammaren* består av 230 led., valda i 28 valkretsar, varvid läns- och kretsindelning i regel sammanfalla: Sthlm och Göteborg utgöra var sin valkrets, Malmö, Lund, Landskrona och Hälsingborg bilda en (4-stadskretsen) och Älvsborgs l. är delat i två. Ord. val sker till hela kammaren vart 4:e år. Fördelningen av mandatet mellan de olika kretsarna bestämmes av K. M:t för varje period. Valrätt och valbarhet har varje svensk man och kvinna, som senast året före valet fyllt 23 år, utom de, som stå under förmynderskap, konkurs l. ständigt fattigvård l. dömts valrätten förlustiga. Till A. K. kunna endast väljas inom valkretsen bosatta personer (*b o s t a d s b a n d e t*) men till F. K. från hela riket. Båda kamrarnas ledamöter åtnjuta reseersättning och dagtraktamente. Det sistnämnda utgör för

led., som är bosatt å annan ort än riksdagsorten, 32 kr. om dagen under riksdagstiden, dock sammanlagt ej mer än 4,500 kr. och för led., som bor inom riksdagsorten, 24 kr. om dagen, dock ej mer än sammanlagt 3,400 kr. — *Sessioner. Lagtima R.* sammanträder utan kallelse i huvudstaden varje år 10 jan. l., om helgdag då inträffar, dagen därpå. *Urtima R.* inkallas av K. M:t, då det befinner nödigt. Endast de frågor, som föranlett urtima R:s sammankallande och vad som därmed står i oskiljaktigt sammanhang, få därvid behandlas. Vissa slags ärenden få däremot endast behandlas på lagtima R. (t. ex. grundlagsändring). Lagtima R. kan ej utan egen begäran upplösas, förrän den varit samlad 4 mån., såvida icke K. M:t förordnar om nya val till endera l. båda kamrarna. I sådant fall skall riksdagen, med bibehållande av sin egenskap av lagtima, sammanträda å av K. M:t bestämd tid inom 3 mån. från upplösningen och får sedan ej upplösas förrän efter 4 mån. från det senare sammanträdet början. Urtima R. kan K. M:t när som helst upplösa. — Vardera kammarens första sammankomst hålles under ordförandeskap av den ledamot, som bevisat största antalet R., *ä l d e r s p r e s i d e n t e n*; härvid väljes för vardera kammaren en talman och två vice talmän. Senast andra söckendagen efter R:s början kallas kamrarna till sammanträde på rikssalen (*p l e n u m p l e n o r u m*) inför konungen, som i ett hälsningstal, det s. k. *t r o n t a l e t*, förklarar R. öppnad och låter till vardera kammarens talman överlämnas *s t a t s v e r k s p r o p o s i t i o*-

nen (se Statsreglering). Trontalet förebådar tillika i stora drag de förslag, som regeringen ämnar förelägga riksdagen; statsverkspropositionens remiss (se d. o.) till statsutskottet brukar föranleda en längre s. k. remissdebatt. Från R:s öppnande räknas den tid, inom vilken de viktigaste utskotten skola tillsättas samt motioner och propositioner avgivas. — R:s *arbetsformer* äro i olikhet mot andra parlaments in i de minsta detaljer bestämda genom grundlag och konstitutionella stadgar: alla propositioner och motioner förutbehandlas i utskott (se vid. d. o.); alla de viktigare utskotten, de ständiga och särskilda, äro gemensamma, tillsatta med hälften från vardera kammaren; alla viktigare betänkanden, d. v. s. de gemensamma utskottens, skola behandlas samtidigt i båda kamrarna, endast betänkanden från de av var kammare för sig tillsatta tillfälliga utskotten behandlas successivt; vissa ständiga utskott äga i särskilda fall initiativ och rätt att besluta med R:s makt. Utskottsval ske proportionellt. Kamrarna tillsätta även en rad gemensamma delegationer för val av vissa förtroendemän l. för andra uppgifter: opinions- och utrikesnämnderna (se dessa ord), talmanskonferens m. fl. Kallelse till sammanträde, *plenum*, utfärdas av *talmannen*, som leder förhandlingarna och svarar för ordningen; själv saknar han både yttrande-, motions- och rösträtt. Talmän och vice talmän jämte tre från vardera kammaren valda ledamöter samlas vid behov till rådplägnings om frågor rör riksdagsarbetets ledning och rätta gång (*talmanskonferensen*); kamrarnas sekreterare böra

därvid vara tillstädes, utskottens ordf. och kanslideputerade kunna tillkallas. I konungens närvaro få kamrarna icke överlägga l. besluta. Statsråd äga yttranderätt i båda kamrarna; äro de riksdagsmän, äga de rösträtt i sin kammare. Yttranderätten är obegränsad. Rätt att väcka förslag tillkommer K. M:t (*propositio'n*), enskild riksdagsman (*motio'n*) och i vissa fall ständigt utskott (*memoria'l*). Proposition l. motion remitteras till utskott i F. K. i regel omedelbart, i A. K. efter bordläggning. Utskottsbetänkande behandlas i kamrarna efter två bordläggningar. Vid ärendes avgörande i kammaren framställer talmannen proposition på alla grundlagsenliga yrkanden. Påfordras härvid votering, sker den öppet, genom uppresning l. nammupprop. Stanna kamrarna i olika beslut i frågor, som behandlats av gemensamt utskott, skall detta inkomma med förslag till sammanjämkning; enas kamrarna icke härom, förfaller frågan, därest den ej tillhör de frågor (bevillning, statsreglering, Riksbankens och Riksgäldskontorets förvaltning och styrelse), som i dylikt fall skola avgöras genom gemensam votering. Denna består uti en ny omröstning i vardera kammaren för sig och sammanräkning av rösterna från båda. Vid olika beslut i frågor, som beretts i tillfälligt utskott, förfaller frågan, därest enighet ej vinnes, sedan saken två gånger förevarit i vardera kammaren. Om beslut i grundlagsfrågor se Grundlag. R:s förhandlingar äro offentliga (sedan 1830) men kunna hållas inom lyekta dörrar, då K. M:t i någon fråga om Sveriges utrikespolitik l. i annat ärende av större allmänt

intresse, genom en statsrådsledamot lämnar muntligt meddelande till riksdagen och därvid bestämt, att sammanträdet skall ha hemlig karaktär. Alla yttranden föras till ett protokoll, som tryckes jämte övriga riksdagshandlingar. Vid R:s avslutande, som även sker vid plenum plenorum på rikssalen, uppläses en sammanfattning av arbetsresultatet, riksdagsbeslutet. Detta uppsättes av kamrarnas gemensamma kansli', som står under ledning av två från vardera kammaren valda ledamöter (kanslideputerade, efterträdare till ståndtidens expeditionskott). Riksdagsskrivelsena i allm. uppsättas och expedieras av utskotten. — *Rättigheter*. R. såväl som dess ledamöter personligen äro genom särskilda grundlagsbud skyddade mot våld och försök att hindra dem i deras verksamhet. (Jfr Okränkbarhet.) R:s viktigaste rättigheter i övrigt äro: 1) lika delaktighet med K. M:t i stiftandet av grundlag och allmän lag; 2) beskattningsrätt, vartill hör icke blott rätten att ensam besluta över skatterna (bevillningarna) utan också medbestämmande- l. bestämmanderätt ang. vissa ordinarie statsinkomster, statsutgifterna, myntväsendet, Riksbanken och Riksgäldskontoret; 3) petitionsrätt (se Petition); 4) rätt att i vissa fall anordna riksstyrelsen (se Interimsregering); 5) kontrollmakt; denna utövas bl. a. genom konstitutionsutskottets protokollgranskning och dechargebetänkande (se Decharge och Ministeransvarighet), justitie- och militicombudsmännen, statsrevisorerna, opinions- och utrikesnämnden samt

interpellation i kamrarna. Faktiskt har R:s makt oavlåtligt ökats under de senaste hundra åren genom budgetens fortgående specialisering, bevillningarnas stigande betydelse och uppkomsten av den moderna parlamentarismen (se d. o.). Sedan 1922 äger R. gemensamt med K. M:t besluta anordnande av allmän folkomröstning (se d. o. sp. 276). — *Historia*. Den svenska R. har i likhet med den engelska och ett fåtal andra uppkommit, långt innan någon folkets strävan att skapa ett organ för politisk självstyrelse framträtt. Vår första riksförfattning (kungabalken i landslagen) från mitten av 1300-t. kände ingen egentlig folkrepresentation för hela riket. Den på landskapstingen utövade politiska självstyrelsen är i Sverige äldre än R. I de fall, då konungen icke måste vända sig till tingen, rådförde han sig med stormännen på rådsmöten och herredagar. Men i svåra tider och särskilt under 1400-t:s många politiska kriser, då det ofta måste vädjas till menige mans offervillighet, föll det sig naturligt för de ledande att även söka menige mans råd och medansvar för sina företag. Bekvämare än att "tala med allmogen i var landsända" var då att "kalla allmogen tillhopa på ett ställe" tillsammans med riksråden och andra stormän. Första ansatsen därtill gjorde Magnus Eriksson, som 1359 sammankallade ett riksmöte till Kalmar, dit ej blott stormännen utan även representanter för köpstäderna och lagsagorna skulle infinna sig. Om mötet kommit till stånd, är osäkert, och försöket upprepades först av Engelbrekt, som 1435 höll ett möte i Arboga, vartill kallats utom andliga och världsliga stor-

män även ombud för borgare och bönder. Det var Sveriges första R. l. riksmöte. R. uppstod salunda som en fri utvidgning av herredagen, ss. ett rikets stora råd, som inneslöt representanter för alla samhällsklasser och landsändar och vars bifall inhämtades vid viktigare politiska avgöranden (t. ex. i Västerås 1527 och 1544). Längre förblev den dock huvudsakl. en rådgivande inrättning, "kronans medledamot och stöd" i rikets styrelse. Först i början av Gustav II Adolfs regering inleddes den praxis, att R. utövade de provinsiella tingens politiska rättigheter. Från att dittills ha varit en tillfällig form bland många andra för samverkan mellan regering och folk i statsarbetet (herredagar, kyrko- och landskapsmöten m. fl.) blev R. nu det normala folkrepresentativa organet i staten, en stadigvarande institution under det officiella namnet **riksens (riket)s ständer**. Samtidigt fick den sin första nödortfoga organisation genom **riksdagsordningen 1617**, riddarhusordningen 1626 och regeringsformen 1634. Alltifrån början hade konungen l. riksföreståndaren för var gång kallat till riksmöte, vilka han behagade; nu upprättades vissa allmänna regler för sammansättningen, vilka i allm. sedan följdes i riksdagskallelserna under 1600-t. För arbetsordningen vid riksmöte gävos även några grundläggande regler; den viktigaste var, att R. i enlighet med den rådande sociala strukturen delades i **4 ständer**, som skulle överlägga på var sin kammare: adeln under sin lantmarskalk, prästerna med ärkebiskopen och borgarna med en av Stockholms borgmästare som talman samt bönderna under ledning av en utnämnd edsvuren

skrivare. Riksdagens ställning stärktes snart än mer, bl. a. genom ett stadgande i 1660 års additament om riksdagskallelse vart tredje år och förbud mot landskapsmöten; även s. k. **utskottsmöten**, ett slags gengångare av herredagarna, med blott de tre högre stånden l. ett mindre antal av alla fyra, blevo sällsynta (det sista hölls 1710). Andra tecken till R:s stigande betydelse voro uppkomsten av **utskott**, framför allt sekreta utskottet, ss. organ för sammanhållning och aktivitet, upptagandet av andra frågor till behandling än regeringens förslag och R:s (de tre högre ståndens) övertagande av Riksbanken (1668). Perioden 1680—1718 betecknar ett bakslag. Föreningen mellan konungamakten, lågadeln och ofrälset mot högadeln, som främst uppburit R:s maktställning, ledde till ett slags diktatur åt Karl XI med R. som lydigt redskap, under Karl XII till en diktatur utan R. Enväldets fall gav plats åt en motsatt ytterlighet: genom regeringsformen 1719 och 1720 samt **riksdagsordningen 1723** samlades all makt i R:s hand. Riksens ständer, som nu skulle samlas till lagtima möte vart tredje år, fingo icke blott makten över skatter och lagar utan också anslagsbeviljande och kontrollerande myndighet. Även regeringsmakten tillföll dem i praktiken, enär de dels medverkade vid riksrådets tillsättande, dels ägde rätt att granska riksrådsprotokollen och på grundvalen därav ställa regeringen till ansvar; från 1738 beagnades denna rätt till att avsätta (licentiera) riksråd, som voro misshagliga för det härskande riksdagspartiet. R. gick slutligen ända därhän att draga

själva regeringsärendena under sig och låta dem avgöras genom sina egna delegerade, framför allt sekreta utskottet. Utrikespolitikens indragande i riksdagsstriderna medförde, att partierna ställde sig i beroende av utländska makter, och R:s inblandning i den inre styrelsen, t. o. m. i rättskipningen, ledde till oreda och rättslöshet, särdeles som man förklarade, att "lagstiftaren står över lagen" och att "ståndet icke kunna fela". R:s nya maktställning nödvändiggjorde fasta regler för ståndens sammansättning och riksdagsarbetet. Frihetstidens verk är härvidlag epokgörande i R:s historia. Ståndens sammansättning (se R i d d a r h u s o r d n i n g e n, P r ä s t e s t å n d e t, B o r g a r e, B o n d e) förblev sedan i stort sett oförändrad till 1866, och frihetstidens riksdagsteknik har haft betydelse ända in i vår tid. Yttre tecken på R:s nya ställning äro bl. a., att särskilda garantier skapades mot våldförande av R. I. dess ledamöter, att stånden själva valde sina talmän och att pluralitetsprincipen fastslogs som regel vid beslutsfattande. Tre stånds likalydande beslut gällde som R:s utom vid ändring i privilegier l. (från 1766) i grundlag, som krävde alla fyra ståndens samtycke; därjämte behöll vart stånd (intill 1809) rätten att ensamt bestämma om sin bevillning. Utskottsväsendet utvecklades snabbt. Centralen i det hela var sekreta utskottet, bestående av 50 adelsmän, 25 präster och 25 borgare. Då det hade självständig beslutanderätt i alla de viktigare ärendena, utgjorde det en koncentration av R. och blev det främsta organet för dess vittfamnande ingrepp. I särskilt ömtåliga fall, ss. i fråga om

hemlig diplomati, kunde ärendena överlätas på sekreta utskottets underavdelningar mindre sekreta deputationen och sekretissime beredningen. Bondeståndet, som ej lyckades tillkämpa sig tillträde till sekreta utskottet, hade relativt mindre att betyda. I frihetstidens "regerande riksdag" var det ämbetsmannaståndet, som regerade, vilket bl. a. drog med sig ett byråkratiskt självsväld, t. o. m. sträckande sig till domstolarna. Gustav III:s statskupp 1772 avsåg att återföra R. till vad den varit före 1680. Sälunda miste R. sitt inflytande på rådets sammansättning, sin kontrollerande makt och sin rätt att på bestämda tider sammankomma. Genom den i samförstånd mellan konungen och de ofrälse stånden genomförda Förenings- och säkerhetsakten 1789 miste ständerna även sitt initiativ, varemot deras befogenhet något ökades på det finansiella området (Riksgäldskontoret 1789, viss granskningsrätt 1800). Utskottsväsendet reducerades till det minsta möjliga, och konungen utövade ett starkt personligt inflytande på förhandlingarna. Då ständerna 1809 åter fingo statsmakten i sina händer, införde de ett på den historiska erfarenheten grundat statsskick, där maktfördelningen var noga utstakad och såväl regering som R. utrustad med tillräcklig myndighet (regeringsformen 1809 och riksdagsordningen 1810). Om R:s rättigheter enl. detta i huvudsak ännu gällande statsskick se ovan. Lagtima R. skulle hållas vart femte år (efter 1845 vart tredje och efter 1866 vart år); urtima R. ägde före 1866 samma befogenhet som lagtima. Utskottsväsendet reorganiserades med sex ständiga gemensamma utskott:

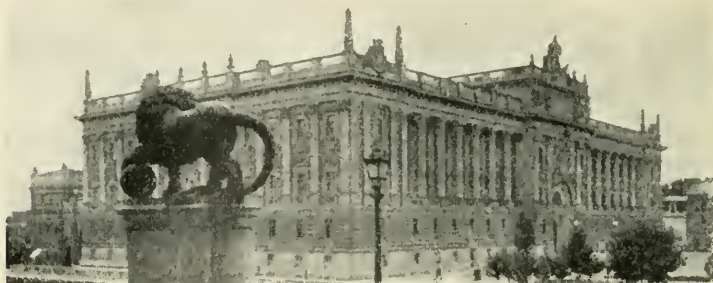
konstitutions-, stats-, bevillnings-, banko- och lagutskotten samt besvärs- och ekonomiutskottet, som 1866 ersattes av de tillfälliga utskotten. Till definitivt beslut i grundlags-, privilegie- och bevillningsfrågor krävdes alla ständens, i övriga tre ständs bifall. Kunde ej föreskriven enighet efter försök till sammanjämkning uppnås, avgjordes de olika besluten, särskilt i finansfrågor, genom samfällid omröstning i förstärkt utskott med lika många ledamöter från varje stånd. — Den gamla ständsrepresentationen var trots förbättringen av dess arbetsformer en tungrodd och otidsenlig apparat; alltjämt dominerade ämbetsmännen i dess sammansättning, och nya samhällselement hade uppstått, som ej voro representerade i något stånd. Alltifrån 1809 yrkades på dess ersättande med en mera tidsenlig R. Partiella förbättringar genomfördes, framför allt bruksägarnas representerande i borgarståndet efter 1830. Sedan gjorde sig tanken på en radikal representationsreform allt starkare gällande, men årtionde efter årtionde gick under strider om en- l. tvåkammarssystem, samfällida val l. klassval, lika rösträtt l. graderad skala m. m. Först sedan regeringen under Louis De Geers kloka ledning med kraft tagit upp frågan, nådde den sin lösning i och genom 1866 års riksdagsordning, som införde den nuv. representationen på två kamrar; valkollegier för F. K. blevo de nyinrättade landstingen samt de största städernas stadsfullmäktige (till 1921). A. K. utsågs visserl. med samfällida val (dock valde till 1909 städer och landsbygd för sig) och lika rösträtt, men rösträtten var inskränkt till män, som ägde fastighet till 1,000

kr:s taxeringsvärde (jämfte vissa arrendatorer) l. 800 kr. i inkomst. För valbarhet till F. K., vars ledamöter saknade arvode, fordrades att äga fastighet till 80,000 kr:s värde l. inkomst på 4,000 kr. Valperioden var till F. K. 9 år (1909—21 sex år), till A. K. 3 år (till 1919). Antalet ledamöter i kamrarna skulle rätta sig efter folkmängden men fixerades 1894. Allmän rösträtt infördes för män 1909 i förening med proportionella val till båda kamrarna; samtidigt nedsattes valbarhetscensus; 1918—21 utsträcktes rösträtten och valbarheten även till kvinnorna. I följd härav ha båda kamrarna demokratiserats. F. K. i hög grad, särskilt genom införande av arvode åt dess led. (1909), den kommunala röstskalan reduktion (s. ä.) och slopande (1918). Bland andra nyheter märkas jordbruksutskottet (1909), kammarvalda talmän (1921) och öppen votering (1925).

Riksdagens interparlamentariska grupp, Svenska R., organisation av svenska riksdagsmän, anslutna till interparlamentariska unionen. Bildades 1892 under namnet Svensk parlamentarisk fredskommitté och tog namnet R. 1915.

Riksdagens verk äro Riksbanken, Riksgäldskontoret, Riksdagsbiblioteket samt Justitie- och Militieombudsmansexpeditionerna.

Riksdagsbiblioteket, grundat vid riksdagen 1847—48, ett centralt förvaltningsbibliotek, avsett för riksdagen, kyrkomötet, K. M:ts kansli, de centrala verken och kommittéer. Även riksdagens arkiv hör under R:s förvaltning. R. lyder under en styrelse med av K. M:t utsedd ordf. och två av riksdagen valda led. Chefen

Riksdagshuset.

benämnes överbibliotekarie. C:a 70,000 band.

Riksdagshuset i Sthlm, inrymmande lokaler för riksdagen, dess kamrar och utskott m. m., bildar tills. med riksbankshuset ett vidsträckt komplex på Helgeandsholmen. — Tidigast saknade stånden med undantag för adeln, som sammanträdde i Riddarhuset, egna lokaler. Först 1829 erhöles de ofrälse stånden en gemensam byggnad på Riddarholmen, där efter 1866 riksdagen sammanträdde. Det nuv. R., beslutat 1888, uppfördes 1894—1905 efter ritningar av Aron Johansson. A. K:s plenisal smyckas av freskomålningar av A. Törneman (1913; kompletterade 1926 enl. konstnärens efterlämnade skisser av Georg Pauli). I den efter hela långsidan löpande s. k. sammanbindningsbanan hänga talmansporträtt. — Riksbankshuset, som i det inre har fresker av Georg Pauli, upptar holmens västligaste del och förenas med R. genom två portaler över den mellanliggande gatan.

Riksdagsmannaval. Efter 1909 upptar R. O. blott de allmänna grunderna för R., detaljföreskrifterna stå i en särskild vallag. Om valmetoden se **Proportionella val**. — Ordinarie val till

Första kammaren förrättas i sept. av de landsting och elektorskollager, som för året äro i tur att välja (se **Riksdag** sp. 1146 f.). I Sthlm och Göteborg försiggår valet inför magistratens ordf., i övriga valkretsar inför landstingens ordf. Valet sker med slutna, vita, omärkta sedlar. Efter rösternas sammanräkning enl. den proportionella valmetoden skolas de avgivna valsedlarna inläggas under försegling för att jämte valprotokollet förvaras av vederbörande länsstyrelse. Fullmakter för de valda utfärdas av valförrättaren jämte två därtill utsedda valmän. — Ordinarie val till *Andra kammaren* förrättas vart fjärde år å tredje söndagen i sept. (i stad ev. å föregående lördag), kommun- l. distriktsvis (större kommuner delas i valdistrikt), i stad inför magistraten l. dess deputerade, på landet inför en valnämnd på fem personer, varav länsstyrelsen utser en som ordf. och fyra väljas av kommunalstämman l. -fullmäktige. Länsstyrelsen skall i god tid före valet därom utfärda kungörelse, som uppläses i kyrkorna och införes i ortstidningarna. Vid valet, som är offentligt, få ej tal hållas l. valupprop utdelas inom vallokaler. Valet äger rum kl. 9

f. m.—2 e. m. samt i stad 5—9 e. m., på landet 6—8 e. m. med uppehåll under gudstjänsttid. Valsedel skall vara av vitt papper, omärkt men med partibeteckning ovanför namnen, som uppföras i en följd under varandra, högst två mer än antalet riksdagsmän för valkretsen. Väljarna erhålla vid valbordet alldeles lika kuvert av ogenomskinligt papper och stämplade med valdistriktets stämpel, inlägga var för sig bakom särskilda skärmar valsedeln i kuvertet, tillsluta detta och lämna det till ordf., vilken, sedan han kontrollerat vederbörandes rösträtt enl. röstlängden (se nedan), nedlägger kuvertet i valurnan; i röstlängden antecknas, att väljaren röstat vid valet. Röstning kan ej ske genom fullmakt; dock kunna äkta makar, om båda ha rösträtt, genom varandra inlämna valsedel i härför särskilt föreskrivna kuvert (inner- och ytterkuvert); likaså kunna militärer, sjömän och fiskare samt personalen vid tull-, post-, järnvägs-, lots- och fyrväsendet genom liknande till länsstyrelsen ställd valförsändelse per post utöva sin rösträtt. Vid uppehåll i valförrättningen förseglas valurnan och inläses. Efter slutad röstning räknas valkuverten öppnade och protokoll uppsattes, varefter valkuverten inläggas i paket, som förseglas och jämte protokoll och röstlängd insändas till länsstyrelsen. — *Sammanräkningen* sker offentligen på i valkungörelsen utsatt dag av länsstyrelsen. Först granskas därvid valdistriktens paket samt enskildas per post insända valkuvert; endast i laga ordning befunda paket och försändelser medräknas. Sedan uttagas alla valsedlar ur sina kuvert och granskas, oriktiga kasseras; där- efter *sammanräknas* rösterna för

hela valkretsen. Fullmakter utfärdas genast av länsstyrelsen. — Val av *ersättare* för riksdagsman, som avgår l. avlider före valperiodens utgång, verkställs för båda kamrarna av länsstyrelsen genom ny sammanräkning. Av de från valet hos länsstyrelsen förvarade valsedlarna uttagas härvid endast de, som avgivits av den avgångnes parti, och ersättaren utses bland de å valsedlarna återstående namnen. — *Besvär* över riksdagsmannaval till F. K. kan anföras inom 30, till A. K. inom 10 dagar; besvären ställas till K. M:t, inlämnas till länsstyrelsen och avgöras av regeringsrätten. — Till grund för andrakammarval, liksom för val av elektor, landstingsmän och fullmäktige, ligger en *röstlängd*, årligen upprättad för varje valdistrikt, i stad med magistrat av denna, annars av häradsskrivaren. Den skall uppta alla för året i distriktet mantalsskrivna personer, som fyllt l. under året fylla 23 år, och som röstberättigad antecknas envar, som 10 juni fyller villkoren för rösträtt; vid namnen på dem, som ej året förut fyllt 23 år, anmärkes, att de ej få rösta under löpande kalenderår. Senast 30 juni skall längden vara avsend till valnämndens ordf. (i stad magistraten), vilken ofördröjligen skall per post underrätta envar, som icke antecknats ss. röstberättigad, om orsaken härtill. 6—12 juli skall röstlängden på lämpligt ställe vara tillgänglig för envar till påseende; anmärkning däremot sker skriftligen till valnämndens ordf. (l. magistraten) senast 18 juli före kl. 12 på dagen. Den 25 juli sker offentlig prövning av framställda anmärkningar; besvär över valnämndens (magistratens) beslut

kan inom 10 dagar framföras hos länsstyrelsen, vars utslag ej kan överklagas. Röstlängden äger sedan absolut giltighet, tills nästa års längd är färdig. De noggranna föreskrifterna om röstlängden (av 1909) ha nästan gjort slut på de tidigare så talrika valprocesserna.

Riksdagsordning, se **Riksdag**.

Riksdagstidning, periodisk skrift, som utkommer endast under pågående riksdag och behandlar dennas verksamhet. I Sverige utgavs R. vid de flesta riksdagarna 1755—1848.

Riksdaler, förk. *rdr*, från början av 1600-t. benämning på de slagna dalermynnten av lödigt silver (finvikt 25—26 gr.) i motsats till de undervärdiga kopparhaltiga markmynnten. R. sattes urspr. = 6 mark, d. v. s. $\frac{1}{2}$ gång mer än den i mark räknade dalern, som utgått från 4-marksmynt, s. k. **svensk daler**. Genom markmyntförsämringen blev denna skillnad med tiden allt större. Sedan riksbanksedlarna 1745 gjorts oinlösliga, uppkom skillnaden mellan den myntade R. *spe'cie* (*rdr specie*) och R. *ba'nko* (banksedlar) samt senare även R. **riksgälds** (riksgäldsedlar). För de båda sistnämnda infördes 1855 namnet R. **riksmynt**. Se vid. **Banko**, **Daler** och **Myntsp.** 431 f.

Riksdeputation (ty. *Reichsdeputation*), ett utskott av riksständerna i det forna Tysk-romerska riket. R. tillsattes ss. en ständerrepresentation mellan riksdagarna; sedan riksdagen 1663 blivit permanent, förekommo endast utomordentliga R. med särskilda uppdrag.

Riksens ständer, se **Riksdagsp.** 1153. — **R:s bank**, se **Riksbankensp.** 1144. —

R:s kontor, se **Riksgäldskontoret**.

Riksfurste (ty. *Reichsfürst*), riksomedelbar läntagare i Tyskromerska riket (riksfriherrar o. s. v. upp till hertigar och kurfurstar); senare en av kejsaren utdelad adelstitel.

Riksförbundet för Sveriges försvar, ett i anledning av 1925 års riksdagsbeslut om ny försvarsordning bildat förbund, som vill verka för ett starkare försvarsväsen genom att väcka och underhålla enskildas intresse för försvarets organisation och för frivillig utbildning i dess tjänst.

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, en på initiativ av prof. Vilhelm Lundström (se denne) 1908 stiftad förening med uppgift att hos svenskarna i utlandet väcka och underhålla intresset för hemlandets kultur och språk samt för bevarandet av nationell egenart. R. upprättar och stöder svenska skolor samt sprider svenska böcker i utlandet, har bl. a. medverkat till upprättandet av och ekonomiskt understött svenska lektorat vid utländska universitet och Birkas' lantmanna- och folkhögskola i Estland samt utger tidningen *Allsvensk samling*. R. vars stadgar stadfästes av K. M:t 1921, står under en överstyrelse med av K. M:t förordnad ordf.

Riksföreståndare, person, som för regeringen under konungs omyndighet, sjukdom l. frånvaro från riket l. då ingen konung finnes. Vid flera tillfällen under de svensk-danska unionsstriderna, då ingen erkänd konung fanns, genomdrevs från svenskt-nationellt håll tillsättandet av en rikshövitsman (Engelbrekt och jan.—aug. 1521, Gustav Vasa) l. R. (Karl Knutsson, Oxenstier-

norna, Sturarna m. fl.). R. ha sedermera förekommit vid flera tillfällen, sista gången 1809, då hertig Karl förordnades därtill. Benämningen R. förekommer ej i 1809 års R. F. (jfr *I n t e r i m s r e g e r i n g*). I Finland utsågos 1918—19 R. (Svinhufvud och Mannerheim) enl. den då där gällande svenska R. F. av 1772.

Riksförsäkringsanstalten, under socialdepartementet lydande centralt ämbetsverk med uppgift att handha vissa slag av försäkring. R. inrättades 1902 (på extra stat) enl. 1901 års lag ang. ersättning för skada till följd av olycksfall i arbete (se d. o.) och uppfördes på ordinarie stat fr. o. m. 1 jan. 1917. Fr. o. m. 1918 gälla för anstaltens verksamhet 1916 års lag om försäkring för olycksfall i arbete jämte ett flertal rör. lagens tillämpning m. m. utfärdade författningar. — R. handhar vidare en av staten anordnad försäkring av fiskare, utger ersättning enl. 1909 års militärsättningsförordning, omhänderhar livförsäkring i samband med egnahemslån samt utger jämlikt lagen om barn utom äkten-skap inköpta livräntor. Förutom försäkringsverksamheten åligger det R. att vara sakkunnig myndighet i vissa frågor rör. olycksfallersättning till arbetare, som genom arbetsgivare är försäkrad i något för ändamålet bildat ömsesidigt olycksfallsförsäkringsbolag (arbetsgivarförsäkringsbolag). — 1922 voro i R. obligatoriskt försäkrade 296,144 arbetsgivare med 868,793 årsarbetare. Motsvarande siffror för samtliga (13) arbetsgivarförsäkringsbolag voro 34,892 och 452,594. Under 1924 anmäldes till anstalten 32,387 olycksfall, till de nyssnämnda bolagen 29,391 fall. R:s

utbetalningar m. m. för försäkringsfall utgjorde 8,9 mill. kr., de nämnda bolagens 8,5 mill. kr. I premier för olycksfallsförsäkring inbetalades till R. 5,5 mill. kr., till bolagen 7,3 mill. kr. — R. har en generaldirektör ss. chef samt 4 byråchefer. Antalet övriga (manl. och kvinnl.) befattningshavare hos R. utgjorde 31 dec. 1924 306.

Riksgräns, se *G r ä n s m ä r k e*.

Riksgränsbanan, *M a l m b a n a n*, statsbana, omfattande linjerna Svartön—Luleå—Gällivare, 205 km., samt Gällivare—Kiruna—riksgränsen, 229 km., jämte bibanor från Gällivare till Malmberget och Koskullskulle. R. sammanbindes vid riksgränsen med norska Ofotbanan. — Ett misslyckat försök till byggande av en malmbana från Gällivare till Lule älv gjordes på 1860-t. av det engelska gruvbolaget The Gellivare Co. Ltd. Nya koncessioner meddelades åt privatpersoner 1882 och 1883 å såväl den svenska som den norska bansträckan och överlätos på ett engelskt bolag, The Swedish and Norwegian Railway Co. Ltd, som omedelbart igångsatte arbetena, så att malm 1888 kunde fraktas å provisorisk bana mellan Gällivare och Luleå. Sedan bolaget förverkat koncessionerna, inlöstes banan 1890 av staten och ombyggdes. 1898 biföll riksdagen en proposition om en statsbanas byggande från Kiruna till norska gränsen, varvid vissa fraktavtal med Luossavaara-Kiirunavaara a. b. förutsattes. Linjen Gällivare—riksgränsen öppnades för provisorisk trafik 1902 och invigdes 1903. — R:s elektrifiering, börjad 1910, fullbordades för hela sträckan 1923.

Riksgäldskontoret, riksdagens ämbetsverk för förvaltning av

statsskulden. I spetsen för det samma stå 7 riksgäldsfullmäktige, valda av riksdagen genom 48 valmän, 24 från vardera kammaren. Ordf. väljes särskilt. Av de övriga skola två årligen avgå. — R. skall gälda kostnaden för riksdag, kyrkomöte och statsrevision samt för J. O. och M. O., vartill medel dock erhållas från statskontoret. På R. anvisas också kreditiven. Medel erhåller R. genom statsverkets dit överlämnade behållning, genom anslag och framför allt genom lån (statsobligationer). — Sin äldsta förebild har R. i Riksenständerns kontor, som tillsattes efter Karl XII:s död 1719 för statsskuldens likvidering. Detta kontor upphörde 1765, då göromålen överflyttades till statskontoret. 1777 särskildes åter statsskuldens förvaltning genom inrättandet av en Riksgäldsdirktion. Då förvaltningen 1789 åter lades under ständerna, inrättades det nuv. R.

Riksheraldiker, ämbetsman under ekklesiastikdepartementet med åliggande att uppgöra förslag till vapen för dem, som upplöjas i adligt, friherrligt och grevligt stånd, samt för nya städer och samhällen, ävensom förslag till stadsvapen, sigill och stämpelar m. m. Alla vapen som offentligan anbringas skola vara av R. granskade och godkända. Vid Riksheraldikerämbetet är anställd en sekreterare.

Rikshistoriograf, i flera länder titel på statens officiella historieskrivare. I Sverige tillsattes från 1600-t. till 1834 en l. flera R.

Rikshovmästare, fordom i flera länder en hög ämbetsman. I Danmark var R. från 1400-t. till 1660 rikets främste ämbetsman med uppgift särskilt att handha stats-

finanserna. R. förekom på 1400- och 1500-t. i Sverige, där ämbetet tidvis synes ha ersatt drotsens. Jfr Majordomus.

Rikshuvudbok, utvisande statsverkets samtliga tillgångar, inkomster och utgifter, skall för varje budgetår uppgöras av riksräkenskapsverket.

Rikshövitsman, se Riksföreståndare.

Rikskansler, hög ämbets titel i olika länder, fordom i Sverige (se Kansli sp. 518 f.) och i Ryssland, där den tillfälligt utdelades ss. hederstitel från Peter I:s tid; i Tyska riket titel för främste ministern inom riksregeringen.

Rikslikare, se Metersystemet.

Riksmarskalk, se Hov sp. 948.

Riksmuseet, se Naturhistoriska riksmuseet.

Riksmål, se Norska språket sp. 1058 ff.

Riksomedelbar, i media't (av lat. *immediatus*, omedelbar) benämndes i Tysk-romerska riket dels sådan besittning, som betraktades som län direkt under kejsaren, dels även härskaren över sådant län.

Riksriddare (ty. *Reichsritter*), riksomedelbara riddare i det Tysk-romerska riket. R. hade vissa överhöghetsrätter å sina gods. De bildade ett i tre kretsar indelat riksridderskap.

Riksråd, i Sverige, Danmark och Norge fordom benämning på en mindre församling av stormän, senare adelsmän, vilken bistod konungen i riksstyrelsen; även titel för de enskilda medlemmarna av denna församling. Liknande institutioner, ofta med beslåktade namn, ha funnits i de flesta länder. Titeln *conciliaris*, rådsherre, förekommer i Sverige första gången 1225 men

påträffas därefter ej förrän på 1280-t., då Magnus Ladulås utsåg ett antal rådsherrar, trol. ss. ev. förmyndarregering. Genom den politiska utvecklingen efter Magnus' död kom R. att bli en permanent och inflytelserik samt slutligen — genom Magnus Erikssons landslag — lagstadgad institution. Enl. landslagen skulle konungen regera med råds råde och skulle R. bestå av ärkebiskopen, ett antal biskopar och klerker samt tolv riddare och svenner. Det skulle förutom sin rådgivande uppgift verka för att konungen och allmogen uppfyllde sina ömsesidiga förpliktelser enl. ederna vid konungavalet. Under senare medeltiden, en av R:s glansperioder, var det ofta landets verkliga styrelse. Det fick självkompletteringsrätt samt makten över för läningarna och blev även landets högsta domstol. Ehuru R. under medeltiden aldrig utvecklade sig till en ständig konselj, bidrog det ss. en representation för aristokratin kraftigt till landskapspartikularismens undertryckande. — Det nationella konungadömet seger medförde en stark nedgång i R:s makt. Gustav Vasa tillerkände det endast en rent rådgivande ställning, och biskoparna upphörde att ha plats i R. Utvecklingen under 1500-t:s senare del ledde till en häftig kamp mellan konungamakten och rådsaristokratin, som åter reste huvudet men krossades av hertig Karl. Under Gustav II Adolfs regering stärktes emellertid R:s ställning betydligt, och i 1634 års R. F. fastslogs, att de främsta ämbetena skulle besättas med rådsherrar; dessas antal utökades till 25. Genom 1660 års additament erhöll R. än större befogenheter. Medlemmar av R. skulle utses med dettas

samttycke. Vid oenighet inom förmyndarregeringen skulle avgörandet lämnas åt R. i dess helhet. Den framväxande ständeroppositionen förenade sig emellertid med konungamakten (Karl XI) mot förmyndarregeringen och undergrävde även R:s ställning genom förmyndarräfstens, reduktionen och enväldets införande. 1680 förklarade ständerna, att konungen endast behövde rådfråga R., när han så ville. Titeln och benämningen R. förändrades senare till resp. "kungligt råd" och "kunglig majestäts råd". Detta fick även minskat inflytande över förvaltningen och kvarstod oförkränt endast i egenskap av högsta domstol. Ss. sådan fattade det beslut genom omröstning. Efter enväldets fall fastslogs i 1719 års R. F., att konungen skulle regera med råds råde, d. v. s. att, ss. 1720 års R. F. uttryckligen fastslog, alla ärenden, utom ämbetsmannautnämningar och kabinettsärenden (se d. o.), skulle avgöras genom omröstning, varvid konungen hade två röster och utslagsröst. Men lika beroende som konungen blev av R., blev detta snart av ständerna, inför vilka det var ansvarigt och redovisningsskyldigt. Till varje rådsplats föreslog ett ständerutskott tre personer, av vilka konungen utnämnde en. Senare blev konungens valrätt ytterligare beskuren. R. blev i praktiken under frihetstiden ständernas fullmäktige, en parlamentarisk regeringskonselj, och partipolitiska regimskiften åstadkommos genom att de misshagliga rådsherrarna anklagades för något tjänstefel och "licentierades". Efter Gustav III:s statskupp 1772 fastslogs i R. F. av s. å., att R. skulle vara 17 till antalet, tillsättas av konungen och an-

svara endast inför honom. Endast i vissa viktigare fall var konungen skyldig att taga råd av R. R:s betydelse avtog sedan snabot, och genom Förenings- och säkerhetsakten (se d. o.) 1789 upplöstes det och ersattes av Högsta domstolen och Rikets ärenders allmänna beredning. Ur denna beredning har det senare statsrådet framgått.

Riksräkenskapsverket, ett under finansdepartementet sorterande ämbetsverk, inrättat 1920, med uppgift att utöva den centrala kontrollen å statens inkomster och utgifter samt å förvaltningen av statsförmögenheten. Motsvarande uppgifter voro tidigare delade mellan Kammarrättens revisionsavdelning och Statskontorets riksbokslutsbyrå, vilka vid R:s inrättande överfördes till detta. Verket, vars chef är generaldirektör, består av två byråer, riksbokslutsbyrån och revisionsbyrån, med var sin byråchef. Under byråerna sortera ett antal revisorer.

Riksrätt, den domstol, som äger rannsaka och döma statsrådets, Högsta domstolens och Regeringsrättens led. för brott i ämbetet. — Enl. § 106 R. F. skall R. träda i verksamhet, då riksdagens konstitutionsutskott vid granskning av statsrådsprotokollet finner, att någon statsrådets led. "uppenbarligen" överträtt grundlag l. allmän lag. Genom R. i detta fall utkräves således den juridiska ministeransvarigheten (se d. o.). Åtalet skall utföras av J. O. och domen fällas efter allmän lag och ansvarighetslagen. Enl. § 101 R. F. skall R. därjämte rannsaka och döma, då Högsta domstolen l. Regeringsrätten l. någon av dess led. finnes ha "av egennytta, vrängvisa l. försumlighet" fällt en så orätt dom, resp. vid prövning av besvärsmål låtit

sådant komma sig till last, att någons liv och välfärd äventyrats. J. O. eller, om mål från krigsdomstol kommit under Högsta domstolens prövning, M. O. ha därvid åtalsplikt, J. K. åtalsrätt. — R. består enl. R. F. § 102 av presidenten i Svea hovrätt, ordf.; presidenterna i rikets kollegier, d. v. s. cheferna för de ämbetsverk, vilka vid R. F:s tillkomst kallades kollegier; vid åtal mot Högsta domstolen de fyra i tjänsten äldsta regeringsråden men vid tilltal mot Regeringsrätten de fyra äldsta justitieråden; högste befälhavarna över de i huvudstaden förlagda trupper och delar av flottan; de två äldsta hovrättsråden i Svea hovrätt, och det äldsta rådet i varje kollegium. Dom fälles enl. allmän lag. Rannsakingen äger rum inför lyckta dörrar, men domen avkunnas offentligen. Domen kan ej ändras. Konungen har benädningsrätt men äger ej att återinsätta den dömda i haus ämbete. — R. har förekommit vid 5 tillfällen (1818, 1823, 1834, 1840 och 1854). Samtliga åtalen gällde statsråd l. föredragande, och vid samtliga tillfällen blevo de tilltalade frikända. — I *Norge* (se d. o. sp. 999 f.) är R. enl. engelskt mönster en övervägande politisk domstol. Ordf. är lagtingets president. Inför R. svara led. av regeringen, Höiestrett och stortinget. — Inför *Danmarks* (se d. o. sp. 44) R. svara regeringens led. efter åtal av folketinget. Dessutom kan konungen, efter medgivande av Folketinget, ställa andra personer under åtal för statsbrott. — *Finlands* (se d. o. sp. 1578) R. består av presidenterna i Högsta domstolen och Högsta förvaltningsdomstolen, presidenterna i rikets tre hovrätter, en prof. i lagfaren-

het samt sex av riksdagens valda led. Atal kan väckas av presidenten l. riksdagen samt gentemot led. av högsta domstolarna av J. K. eller J. O.

Riksrös, se Gränsmärke.

Rikssalen, se Stockholms slott.

Riksskattmästare, se Riks- ämbetsmän och Kammar- kollegium sp. 479.

Riksskiljenämnden, se Med- ling i arbetstvister sp. 1452.

Riksspråk, stundom hög- språk, kallas inom ett nationalspråk det språk l. den språk- form, som är l. gör anspråk på att vara en över lokala motsat- ser höjd norm för vad som är "riktigt" språk. Det motsatta be- greppet är dialekt l. folkmål (se d. o.). Orsaken till uppkomsten av ett R. är ökat samband mellan olika landsdelar, särskilt politisk och administrativ centralisation.

Folkmålet är alltid grundvalen; det beror på omständigheterna, om R. framväxer väsentligen blott ur en av någon orsak domine- rande dialekt (ss. i franskan och italienskan; se Franska språket sp. 557 f. och Ita- lienska språket sp. 1614) l. om flera centrala dialekter samverka (ss. i svenskan och tys- kan; se Svenska språket och Tyska språket). I allm., spec. i stora, gles- bebodda län- der, utbildar sig ett R. förr inom litteraturen, ss. s. k. bok- l. skriftspråk, än inom talet, ss. talspråk. Enhet vinnes sent sär- skilt i de punkter, där en olikhet ej framträder i skrift, alltså spec. i uttalet av enskilda ljud. — Mellan det gemensamma R. och dialekterna ställas med fog lokala R., rymmande lokala språkdrag, som få anses alterna- tivt tillåtna i R. (t. ex. i svenskan

skorrande *r* och tungspets-*r*). — Ett land kan ha två l. flera R. (t. ex. Finland, Belgien och Schweiz).

Riksstad, se Fri riksstad.

Riksstat, den tablå över sta- tens inkomster och utgifter, som riksdagen uppgör för viss stats- hushållningsperiod (budgetår). Se Statsreglering.

Riksståthållare, den ämbets- man (svensk l. norrman), som enl. Norges grundlag 1814 i unionskonungens frånvaro skulle vara norska regeringens chef. Stortinget beslöt 1859 upphävan- det av det tidvis obesatta ämbe- tet. Beslutet sanktionerades emel- lertid först 1873 av Oskar II.

Rikstelefon, se Telegraf- verket.

Rikstygmästare, se Riks- ämbetsmän.

Riksvapen, heraldisk symbol för en suverän stat. På 1200-t. bör- jade furstarna flerstädes i Europa använda vapen för sina länder och besittningar (jfr Heraldik sp.

Fig. 1.

658). — För Sverige kan man icke tala om R. före 1364, då tre- kronorsvapnet första gången framträder. Albrekt av Mecklen- burg använde en sköld med dels en krona, dels tre, ställda två över och en under (fig. 1). Trol. har dock trekronorsvapnet tidigare förekommit som symbol för Sve-

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

riges skyddspatron Erik den helige och då med samma färger som sedermera, näml. blå sköld med gyllene kronor. Trekronorsvapnet har sedermera ofta missuppfattats som ett minne av Kalmarunionen (betecknande Sverige, Norge och Danmark). Karl Knutsson förenade 1448 trekronorsvapnet med Folkungavapnet och (i hjärtskölden) sitt eget ättmärke, det bondeska (fig. 2). Härigenom kom Folkungavapnet att framdeles ingå i R., och genom denna vapenförening uppstod det s. k. stora R. (trekronorsvapnet

benämnes lilla R.). Ehuru det lilla R. kom att utgöra en del av det stora, har det dock alltid använts självständigt. Folkungavapnet består av en sex ggr i blått och silver ginstyckad sköld, belagd med ett gyllene, krönt lejon (jfr Folkungaätten sp. 299). Silversnedbjälkarna ha sedan 1500-t. i allm. tecknats som strömmar, varav benämningen "lejonet över tre strömmar". De under nyare tid uppkomna benämningarna "Svea rikets vapen" för de tre kronorna och "Göta rikets vapen" för Folkungavapnet äro fullkom-

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

Fig. 18.

9. Norge: fältet rött, lejonet guld, yxan silver. 10. Danmark: fältet guld, lejonerna blå med gyllene kronor samt röda tungor och klor, hjärtarna röda. 11. Finland: fältet rött, lejonet guld, svärdet och rosorna silver. 12. Island: fältet blått, korset rött med silverkanter. 13. Tyskland: fältet guld, örnen svart med näbb, tunga och klor röda. 14. Storbritannien: 1:a och 4:e fälten röda, leoparderna guld; 2:a fältet guld med röd liljebård, lejonet rött; 3:e fältet blått, harpan guld med silversträngar. 15. Spanien: 1:a och 4:e fälten röda, borgarna gyllene; 2:a och 3:e fälten silver, lejonerna röda; sköldspetsen silver, granatäpplet grönt och rött; hjärtskölden blå med röd bård, hjäorna guld. 16. Polen: fältet rött, örnen silver med näbb, tunga och fötter gyllene. 17. Nederländerna: fältet blått, bestrött med gyllene biljetter, lejonet guld, svärdet guld, pilarna gyllene och svarta, sammanknutna med ett gyllene band. 18. Italien: fältet rött, korset silver.

ligt grundlösa. — Det R., som bildades av Karl Knutsson, har sedan förts av alla Sveriges konungar och regerande drottningar med undantag av de tre oldenburgska unionskonungarna. Hjärtskölden har för varje ny dynasti ändrats, så att den alltid burit det regerande husets sköldemärke. Gustav I ändrade därvid Vasavapnet (en svart vase i gyllene fält) till en gyllene vase, lagd över ett i blått, silver och rött två ggr styckat fält (fig. 3). Detta fält var Ekaättens vapen, d. v. s. Gustav I:s modernevapen. Sedermera ha Pfalz (fig. 4), Hessens (fig. 5) och Holstein-Gottorps (fig. 6) sköldemärken avlöst varandra som hjärtvapen. Karl XIV Johan insatte åter Vasavapnet i hjärtskölden jämte det Bernadotteska vap-

net (fig. 7). Detta är i blått fält en bro av silver i vatten av silver (Ponte Corvos vapen) och över densamma en gyllene örn, hållande med klorna en gyllene åskvigg (fördes av Napoleon I:s marskalkar). Ovan synes Karlavagnens stjärnbild av guld. Örnen framställes stundom som en svart korp på grund av en felaktig föreställning, att Ponte Corvo (= höjd bro) skulle betyda korpbron. — Trekronorsvapnet ingår även sedan mitten av 1500-t. i danska R. Sannol. insattes det för att beteckna danske konungens anspråk på Sverige. Gustav Vasa protesterade förgäves här emot, och Erik XIV insatte som motåtgärd Danmarks och Norges vapen i sitt R. Striden om trekronorsvapnet var en av anledningarna till Nordiska sjuårskri-

get och Kalmarkriget. I freden i Knäred 1613 medgavs danske konungen rätt att behålla trekronsvapnet i ett sidofält. — *Norges* vapen insattes först av Karl Knutsson i dennes rikssköld och fanns under unionstiden 1814—1905 i ett av huvudsköldens fält. — Så som Karl Knutsson bildade riksskölden, har den i huvudsak bibehållit sig (jfr fig. 2 och 7). Huvudsköldens kors, som är gyllene, har nu utböjda armar. På skölden vilar en kunglig krona, och kring densamma hänga Serafimerordens insignier; skölden står på ett postament och hålles av tvänne krönta, gyllene lejon. Vapnet omges av ett hermelinsfodrat vapentält av purpur under kunglig krona. Stora R. kan dock brukas utan dessa prydnader. — Stora R. är även *konungens vapen*. — På lilla R. (fig. 8) användes även en kunglig krona och kring skölden Serafimerordens insignier. — R. är fastställt genom Lagen om rikets vapen av den 15 maj 1908.

Riksvärnet (ty. *Reichswchr*), se Tyskland. *Försvarsväsen*.

Riksämbetsmän, under 1500- och 1600-t. benämning på rikets högsta dignitärer, främst de fem höga R.: riksdrotsen, rikskanslern, riksmarsken, riksamiralen och riksskattmästaren. Enl. 1634 års R. F. skulle dessa ss. chefer för var sitt kollegium vara centralförvaltningens ledande krafter samt under regents minderårighet fungera som förmyndarregering. Andra i 1634 års R. F. omtalade R. äro riksmarskalcken, rikstygmästaren (chefen för artilleriet), riksstallmästaren samt riksjägmästaren.

Riksäpple, glob, omgiven av ett

ring- och ett bygelformigt beslag samt upptill försedd med ett kors. Globen är av gammalt en makt-symbol; de romerska kejsarna försågo den med segergudinnans bild, av de bysantinska kejsarna utbytt mot korset. Jfr *Regalier*.

Riktad mottagning, Riktad sändning, se *Telegrafi*.

Rikthyvel, arbetsmaskin för hyvling, riktning, av trä; består av ett plan av gjutjärn, i vilket en rundkutter med ett flertal stål roterar.

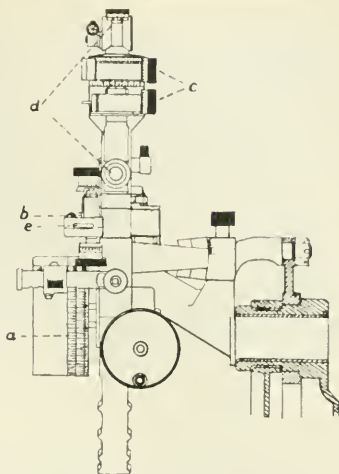
Riktinrättning, sammanfattande beteckning för de lavettagedelar, medelst vilka ett eldrör bibringas avsedda höjd- och sidlägen (jfr *Riktmedel*). Vid äldre artilleripjäser fanns blott höjdriktinrättning (i sin enklaste form blott kilar), medan sidriktningen verkställdes genom hela pjäsens sidvridning ("svansning"). Moderna artilleripjäser äro försedda med en sidriktinrättning, möjliggörande viss sidriktning inom lavettaget utan detsamma rubbning.

Riktmedel, varmed riktning utföres, utgöras vid *handeldvapen* och *kulsprutor* vanl. av en avståndsgraderad sikträm med en å denna rörlig löpare, försedd med en siktskåra, samt ett korn. Vid riktningen skola ögat, siktskåran, kornet och riktpunkten ligga i rät linje. Vid vapen för precisionsskjutning har i viss omfattning ett kiksikte börjat införas. Detta består av en tub, försedd med hårkors, vars mitt vid riktningen skall sammanfalla med den förstora bilden av målet. Å jaktvapen för kula ersättes siktramen ofta med ett enkelt sikte med siktskåra, å hagelbössor bortfaller i regel siktet alldeles och ersättes med en spång. löpande längs l.

mellan piporna. — Vid *artilleripjäser* utgöres R. av ett särskilt riktinstrument, där dels längdaxeln hos ett vattenpass (*b*), dels ett kikarsiktets (*d*) optiska axel genom olika skalor (*a*, resp. *a* och *c*) ges erforderliga höjd- och sidvinklar i förhållande till eldröret, varigenom detta kan ges en viss inställning i höjd- (*höjdriktning*) och i sidled (*sidriktning*). Instrumentet inställes med hänsyn till avståndet, målets höjd över l. under pjäsen, pjäsens lutning i sidled (marklutning) m. m. (det sista med hjälp av vattenpasset *c*). För projektilens avdrift sker i regel inom instrumentet automatisk korrektion. Vid *direkt riktning* inriktas kikarsiktets optiska axel genom höjd- och sidriktinrättningarna mot målet, varvid eldrörets läge i förhållande till den optiska axeln bibehålles. Vid *indirekt riktning* ställes genom höjdriktinrättningen vattenpasset horisontellt, varvid eldröret erhåller önskat höjdläge. För sidriktning kan kärnlinjen genom sidvinkelskalorna (*c*) ges beräknad inställning i förhållande till en s. k. hjälprikt punkt, fritt vald i terrängen, l. med tillhjälp av ett i närheten uppställt kompassvinkelmättningsinstrument inställas i en viss vinkel till nord-sydlinjen. Inom vissa lavettage verkställes sidriktning i förhållande till en fast sidskala. Indirekt riktning är numera det vanligaste. Å äldre riktinstrument ersättes kikarsiktet stundom av en *kollimatör*, ett härkorsförsatt glasprisma, genom vilket målet betraktas utan förstoring.

Riktningsskroppar, se *Cell* sp. 1127.

Rilke, Rainer Maria, f. 1875, österrikisk författare. R.

Riktinstrument till svensk fälthaubits. *a* avstånds- och gradskalor för höjdriktning, *b* vattenpass för höjdriktning, *c* vinkelskalor för sidriktning, *d* kikarsikte, *e* vattenpass för instrumentets inställning i lodled.

har bl. a. utgivit diktsamlingar (*Das Stundenbuch*, 1906), de religiöst-filosofiska berättelserna *Geschichten vom lieben Gott* (1900; Hörsägner om den gode Guden, 1918) och romanen *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* (1910), i vilka han framträder som en kontemplativ mystiker.

Rim, se *Rimfrost*.

Rim, ett poetiskt verkningssmedel av akustisk art, bestående i upprepning av samma ljudgrupp enl. bestämda regler. Som arter av R. har man alltså att betrakta *alliteration* och *assonans* (se dessa ord), men termen användes i egentlig mening om *slutrimmet*, då de identiska ljudgrupperna placeras vid slutet av versraden och rimmet sträcker sig åtminstone från och med den sista starktoniga vokalen i raden. Fullgoda R. äro t. *ex.*

blod — *stod*. Upprepning av samma ord ("iterationsrim") strider mot de vedertagna rimreglerna men kan också användas avsiktligt med stark och egenomlig effekt (t. ex. i Pär Lagerkvists dikter). — Med hänsyn till den rimmade ljudgruppens storlek skiljer man på: enstaviga l. manliga rim (t. ex. *man* — *fann*), tvåstaviga l. kvinnliga (t. ex. *kvinn*a — *finna*), trestaviga l. löpande (t. ex. *brinnande* — *försvinnande*). Även fyrstaviga R. förekomma. En klangfull effekt ha R. med sammansättningar, av typen: *hjärtstill*a — *smärtstill*a (Karfheldt), *Nackaby*n — *Backaby*n (Fröding), likaså de som bestå av mer än ett ord, t. ex. *hörde ej* — *rörde ej* (Hallström). Till de senare höra flertalet fyrstaviga R.: *sjungande män* — *ljungande män* (Karfheldt). Två ord i följd kumma rimma vart för sig med två andra, *dubbelrim*; t. ex. *trängre krets* — *längre hets* (Hallström). Slutligen förekomma R., som, i övrigt av samma typ som slutrimmet, icke äro bundna vid versradens slut, i n r i m, antingen mera tillfälligt l. regelbundet genom en hel dikt. Det växlande avståndet mellan rimmen bestämmer rim-schemat, som oftast utgör ett för strofformen väsentligt drag (jfr *Metrik*). För att åskådliggöra rimflätningen betecknar man rimmen med bokstäver. Den enklaste anordningen är med raderna rimmade parvis: *aabb*; vanlig är även rimflätningen *abab*. Ett konstfullt intryck göra R. tre och tre l. fyra och fyra: *abeabc* l. *abcdabcd*. Mera sällan finner man en följd av tre l. flera rader med samma R. (*aaa* etc.). Fel mot rimmens renhet orsakas framför allt av dialektala uttalsegendomligheter (t. ex. *leva* — *sträva* l.

Runebergs finländska *det* — *ett*). I äldre diktning finner man R. på svagtoniga vokaler, t. ex. *åtlonde* — *slumrande* (Kellgren). — Den antika diktningen använde ej R., och även i nyare poesi ha orimmade versformer nyttjats. Slutrimmet uppträder under medeltiden först i latinsk kyrklig diktning, ersätter den forngermanska allitterationen och har sedan bibehållit sin ställning som ett av diktarens främsta stilmedel. — Flera försök att i "rimlexikon" lämna förteckning på språkets möjligheter i fråga om rim föreligga.

Rimbaud [rängbå'], A r t h u r, f. 1854, d. 1891, fransk diktare. R., som förde ett oroligt bohémeliv och vars vänskapsförhållande till Verlaine slutade med ett mordförsök av denne, utgår i sin diktning, som infaller före hans nittonde år, från Baudelaires satanism men visar i sina mystiska skönhetssyner, gestaltade i fria vers, även vägen för symbolismen.

Rimbert, d. 888, Ansgars vän och medhjälpare samt hans efterträdare (från S65) ss. ärkebiskop över Norden. R. skrev en värdefull levnadsteckning över Ansgar, *Vita Anskar'rii* (sv. övers. 1926).

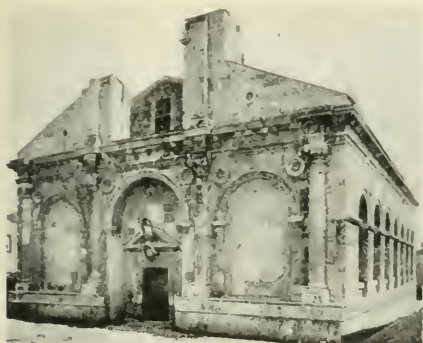
Rimbo. 1. Socken i Sthlms l., jämte Rö pastorat i Uppsala stift. 2,055 inv. — 2. Municipalsamhälle i R. l. Station vid Sthlm—Roslagens järnväg. 700 inv.

Rimbobanan, Rimbo—Sunds Järnvägs a. b., se Stockholm—Roslagens järnvägar.

Rimestad, Christian, f. 1878, dansk författare och kritiker, har utgivit diktsamlingar, starkt påverkade av fransk symbolism, samt studier över modern fransk och dansk poesi.

Rimfaxe, "med rimfrost i ma-

Rimini. T. v. Katedralen San Francesco. — T. h. Arco d'Augusto.

nen", enl. den poetiska Eddan den häst, som från ö. drar natten över jorden. Dagen är fradgan ur R:s mun.

Rimforsa, station vid Östra centralbanan och Kinda kanal. Lanthushållningsskola (se Lantbruksundervisning sp. 231).

Rimfrost, rim, frostdagg, uppkommer, då daggpunkten (se Dagg) ligger under 0°. Vid R. bildas på träd, buskar, stenar och andra fasta föremål stora, vackra iskristaller, som i regel med ena kortändan äro fästade vid sitt underlag. Ibland kan R. uppkomma även på det sätt, att redan utfälld dagg fryser, varvid kristallerna bibehålla vattenpartiklarnas droppform.

Rimini, stad i Emilien, Italien, nära Adriatiska havet. Fashionabel badort. 20,000 inv. — R., forntidens *Ariminum*, har från romersk tid bevarat en triumfbåge, Arco d'Augusto, och en bro, Ponte d'Augusto. Katedralen San Francesco, urspr. gotisk, ombyggdes 1446—55 av Alberti i starkt antikiserande renässansstil men fullbordades aldrig. — Fordom nådde havet upp till R., som var en betydande hamnstad.

Rimkrönika, versifierad krönika, spec. Eriks-, Karls- och Sturekrönikorna (se dessa ord). kallade *Stora R.*, samt *Lilla R.*, från mitten av 1450-t., vilken senare låter de svenska konungarna själva berätta sina öden.

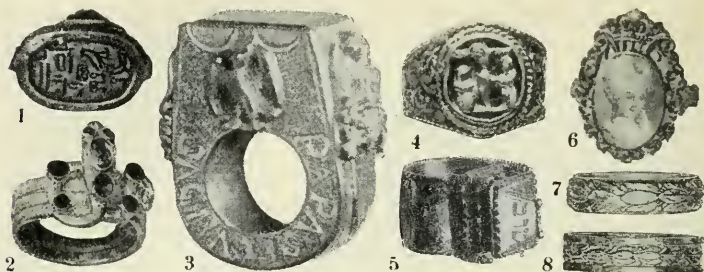
Rimskij-Ko'rsakov, Nikolaj Andrejevitch, f. 1844, d. 1908, rysk tonsättare. R., som utgick från den av Glinka inledda nationella pånyttfödelsen inom rysk musik och främst gjorde sig gällande genom en briljant och färgrik instrumentation, skrev bl. a. ett flertal operor, symfonier, sviten *Seheherzade* (apterad till balett) och sånger.

Rimtursar, "frostjättar", benämning på jättar i fnord. myt.

Rímur, se Isländsk litteratur sp. 1542.

Rindön, ö i Stockholms skärgård, Vaxholms stad, skild från Vaxön av Vaxholmssundet och från Värmdön av Oxdjupet. På R. ligga Oscar Fredriksborg o. a. militära etablissemang (se Vaxholms fästning).

Rinforzando [-färtsa'nnådä] (ital., med ökad styrka), förk. *rf*, *rfz*, föredragsbeteckning för ett

Ringar. 1. Egyptisk sigillring. — 2. Romersk ring. — 3. Kardinalsring av brons med topas, förlänad av påven Sixtus IV (1471—84). — 4. Svensk medeltida ring. — 5. Judisk trolovningsring. — 6. Fransk 1700-talsring med miniatyrporträtt. — 7. Svensk fil. doktorsring. — 8. Tekniska högskolans ingenjör- och arkitektring.

plötsligt inträdande, kortvarigt crescendo.

Ring. 1. Smycke, som oftast bäres på fingrarna, hos några folk på tårna, dessutom även i öronen, näsan, om armar (se *Armband*), ben och hals. Finger- ringen hör liksom R. i allm. till de mest ursprungliga och vidast spridda smykeformerna; materialet, numera i regel metall, kan också vara ben, trädfibrer, hår etc., vilket tyder på att R. förekommit även före metallernas utnyttjande. — Redan i nordiska bronsåldersfynd liksom i egyptiska, babyloniska, kretiska m. fl. förekomma R. av guld, brons m. m. De nordiska, ofta i enkel spiralform, ha icke något annat skönjbart syfte än *prydnadens*, medan i Medelhavsländerna R. ofta är försedd med en graverad klack, innehållande ägarens *sigill*. Drag, som visa dess otvivelaktigt urgamla betydelse av *amulett*, äro de redan på grekiska R. vanliga ormhuvudena, liksom även de infattade ädelstenarna. Redan i det forntida Rom finnas R. som symboler för *äktenskap* med två förenade händer, en form, som hållit sig i bruk ända in i sen tid, bl. a. i Sverige.

En speciell form ha de judiska *trolovningsringarna* i Europa under medeltiden, vilka i upphöjt arbete visa Jerusalems tempel samt lyckobringande bokstäver. Som *värdighetstecken* förekommer R. redan i forntiden, t. ex. som igenkänningstecken för en konungs sändebud o. d., senare särskilt inom kyrkan (Fiskarringen, biskopsringen) samt som symbol för avlagd examen (doktorsring, ingenjörering etc.). Slutligen förekommer R. ofta som *föreningsstecken*. — Ur konstslöjds- synpunkt äro R. ofta mycket omsorgsfullt och dyrbart utstyrda och bära under skilda tider mycket växlande prägel. — R. har också, ej minst i Nordens forntid, varit en vanlig form för *metallisk valuta*; härav den poetiska beteckningen "ringbrytare" o. d. för en frikostig hövding samt den mytologiska föreställningen om Odens R., Draupner (se d. o.). — 2. Se *Jakt* sp. 26. — 3. Beteckning för en med trust och kartell närbesläktad, ehuru lösare, mer kortvarig sammanslutning inom industri l. handel. Jfr *Ringrörelse*. — 4. Benämning på årsklasserna vid ett gymnasium. — 5. Benämning på den

av uppspända rep inhägnade estraden för boxningsmatcher.

Ring. 1. Enl. Adam av Bremen en omkr. 935 regerande svensk konung. — 2. Flera norska småkonungar. R. av Ringerike i Frithiofs saga är ohistorisk.

Ring, Lauritz Andersen, f. 1854, dansk målare. R. har med hängiven kärlek skildrat danskt allmogeliv i en sakligt berättande stil. Äkt dansk i sin uppfattning och i sin starkt plastiska form representerande den eckersbergska traditionen, är han högt skattad i Danmark.

Ring, Barbra, f. 1870, norsk författarinna, har vunnit stor popularitet, främst med sina friska och hurtiga flickböcker.

Ringa, se **Jakt** sp. 26.

Ringamåla, socken i Blek. l., jämte Asarum pastorat i Lunds stift. 1,640 inv.

Ringankare, numera sällan använd ankartyp, försedd med Grammes ringlindning (jfr Elektriska maskiner sp. 864). I schematiska ritningar användes R. oftare än trumankaret på grund av större överskådlighet.

Ringarum, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 4,855 inv.

Ringbakterio's, ringröta, av bakterier orsakad röta i kärldrängarna hos potatis, varigenom mörkfärgade ringar uppstå i knölar och stjälkar. Plantornas nya skott bli genomlysande och bladen små; tillväxten hämmas.

Ringberg, se **Månen** sp. 490.

Ringblomma, *Cale'ndula officinalis* (fam. *Compo'sitae*), ört från Medelhavsländerna, med hela, tunglika blad och stora, vanl. orangegula blomkorgar. Odlas som 1-årig prydnadsväxt, blommor på hög- och eftersommaren. Blomorna kunna användas till smör-

Ringblomma.

färgning och förfalskning av saffran.

Ringbom, se **Flottning** sp. 166.

Ringbrosk, se **Struphuvad.**

Ringbrynja, se **Pansarskjorta.**

Ri'ngerike, jordbruks-, skogs- och industriområde mellan Randsfjord och Tyrifjord, Buskerud fylke, s.ö. Norge.

Ringkarleby, se **Rinkaby** 2.

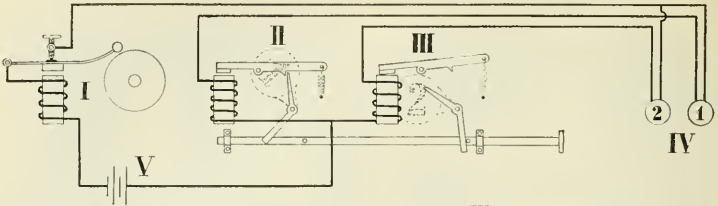
Ringkjöbing, se **Ringköbing.**

Ringkota, kronisk, torr inflammation i hästens kronled (leden mellan 1:a och 2:a falangen i tån). vanl. med benavsättningar runt denna. Orsaken är vrickning l. överansträngning av leden. R. medför vanl. långvarig hälta. *Behandling:* skarpa salvor, i svårare fall bränning l. nervsnitt.

Ringkrage, se **Rustning.**

Ri'ngköbing, Ringkjöbing [-köbing]. 1. Amt i Danmark, omfattar v. Jyllands mell. del från Limfjorden i n. 4,662 kvkm. 150,000 inv. — 2. Stad i R. l., vid den grunda, c:a 30 km. långa Ringköbingsfjorden. Säte för amtman. 4,000 inv.

Ringledning, elektrisk R..

Ringledning. I ringklocka, II och III nummertavla, IV tryckkontakter, av vilka n:r 2 tänkes nedtryckt, V batteri.

signalanordning inomhus l. å kortare utomhussträckor. R. består i allm. av en elektrisk strömkälla, ledningar, kontaktanordningar, signalapparat samt vid behov nummertavla, utvisande varifrån signal givits. Strömmen är vanl. likström från ett batteri. Ledningarna äro i regel dubbelt bomullsomspunna, paraffinerade klena koppartrådar. Kontakterna, av olika form och utseende, avse samtliga att sluta strömkretsen genom ringklockan. Den sistnämnda är, om den är avsedd för likström, konstruerad enl. principen för Neeffska hammaren (se Induktorium), där en kläpp är anbragt å hammarens förlängning. Växelströmsklockorna bestå av två elektromagneter, vilka alltefter strömriktningen attrahera l. repellerar ett permanent magnetiskt ankare, vid vilket kläppen är fäst. Nummertavlan innehåller ett antal elektromagneter, en för varje signalställe, kopplade i serie med klockan och resp. kontakt. Då strömmen vid signalgivning passerar magneten, utlöser denna en spärranordning, varvid en nummerbricka, anbragt å en hävstång, faller ned. Återställningen sker vanl. för hand men kan även ske automatiskt l. på elektrisk väg.

Ringmaskar, anneli'der, *Annelida*, en grupp av *Protostomia*. Kroppen är långsträckt cy-

lindrisk l. något plattad och vanl. likformigt segmenterad. Huden och underliggande muskler bilda tillsammans den "hudmuskelsäck", som omsluter kroppshålan. Denna är vanl. genom skiljeväggar metamert uppdelad i kammare. Blodkärllsystemet är slutet. R. äro skildkönade l. hermafroditer. Under utvecklingen uppträder en larvform, *Trocho'phora*, som liknar ett hjuldjur. Till R. höra urannelider, borstmaskar, iglar, *Echiuroidea* och *Sipunculoidea*.

Ringmur. Under forntiden och medeltiden omgävos städerna till skydd mot fientliga angrepp ofta av R. Dessa voro upptill krenelerade, försågos stundom även med lodräta skåror för beskjutning av murfoten och hade på jämna mellanrum och på ömse sidor om stadsportarna fasta torn. Vanl. kombinerades R. med en vallgrav. Den enda bevarade R. i Sverige är Visby R.; andra funnos i Sthlm och Kalmar.

Ringorm, se Revorm.

Ringrev, se Korallrev.

Ringränning, se Tornering.

Ringrörelse, en av L. O. Smith på 1880-t. startad arbetaropposition mot Reymersholms spritförädlingsbolag. Under skylten av ett kooperativt program hade R. huvudsakl. till syfte att med billig sprit nedkonkurrera bolaget. Efter en kort tid upphörde R., som emellertid väckte intresset

för Kooperationen och genom åtföljande diskussioner bland arbetarna om risken att samverka med kapitalister beredde jerdmän för socialismen. Ett par s. k. ångkök, som snart upplörde, och Arbetareringens bank, som fortlevde till 1917, blevo R:s praktiska resultat.

Ringröta, se Ringbakterios.

Ringsjön, Skånes näst Ivösjön största insjö, belägen i n.ö. Malmöh. l. R., som av en landtunga delas i Västra och Östra R., är intill 12 m. djup och avflyter genom Rönneån till Skälderviken. C:a 40 kvkm. — Vid en 1882—83 företagen sänkning av R. anträffades talrika boplatser från stenåldern. En del boplatssfynd antyda, att ett jägar- och fiskarfolk bott här på flottar.

Ringspinnare, se Lasio-campidae.

Ringspinnmaskin, se Spinning.

Ringstad, herrgård i n.v. delen av Norrköpings stadsområde. Å R. ha nyligen framgrävts rester av en forntida gårdsanläggning, trol. från folkvandringstiden; vid. har anträffats ett betydande gravfält och andra fornminnen. Möjligen är det detta R., som omtalas i Eddadikterna om Helge Hundingsbane.

Ringsted, stad i Sorö amt, Danmark, belägen ung. mitt på Själland. 5,000 inv. I den forna klosterkyrkan S:t Bendt, en märklig korsformig tegelkyrka från 1100-t., uppförd till Knut Lavards ära, befinna sig dennes och flera medeltida konungars gravar. — R., som är en urgammal stad, var fordom säte för Själlands landsting och ofta konungaresidens.

Ringstorp, järnvägsstation i

örtomta skn, Östergötl. l., vid Norsholm — Västervik — Hultsfreds och Mellersta Östergötlands järnvägar.

Ringstrand, Nils, f. 1863, skogsman, ämbetsman, skogschef hos Mo och Domsjö a. b. 1897—1908, skogsinspektör hos Norrlandsbanken 1908. R., som även gjort sig känd som framstående kommunalman, blev efter att 1918—21 ha varit t. f. landshövding i olika län och 1921 erhållit landshövdingens namn, 1923 landshövding i Västerb. l.

Ringtolk, se Måttverktyg sp. 500.

Ringtrumma, se Masugn och Röstning.

Ringvall, Axel, f. 1860, operettskådespelare, från 1898 vid de ranftska scenerna, främst Oscars-teatern. R. har med burlesk komik och stor uppfinningsförmåga utfört en mängd gubbroller i klasiska och moderna operetter.

Rink, Heinrich Johannes, f. 1819, d. 1893, dansk geograf, har skrivit värdefulla arbeten om Grönland och eskimåerna.

Rinkaby, l. Socken i Kristianst. l., jämte Gustav Adolf pastorat i Lunds stift. Skjutfält för Vendes artillereregemente. 1.000 inv. — 2. R. l. Ringkarleby, socken i Örebro l., jämte Glanshammar pastorat i Strängnäs stift. 745 inv.

Rinkart, Martin, f. 1586, d. 1649, tysk luthersk präst och skald, ärkediakon i Eilenburg (prov. Sachsen) 1617, lärjunge till Opitz, varm beundrare av Gustav II Adolf. R. författade dramer m. m. med ämnen från reformationstiden samt andliga sånger (bl. a. Sv. ps. 272, urspr. en måltidspsalm, sedermera benämnd "det tyska Te Deum").

Rinkesta, gods i Ärla skn, Södermanl. l. Slottet uppfördes på

Sven Rinman. Medaljong av J. T. Sergel. 1620-t. och erhöi sitt nuv. utseende 1775.

Rinman. 1. S V E N R., f. 1720, d. 1792, en av svenska bergshandlingens främsta män, 1751 övermasmästare i Västra Bergslaget, 1760 direktör för rikets grov- och svartsmide, 1775 assessor i Bergskollegium, 1782 bergsråd. R. tog initiativ till nya gruv- och bruksanläggningar, förbättrade ståltillverkningsmetoderna och lade sig även vinn om järnets bearbetning med verktygsmaskiner samt förädling genom damaskering, förtenning och förgyllning m. m. Han var en av Eskilstuna fristads grundare och dess direktör från 1784. R. förvärvade redan vid unga år stor skicklighet i proberkonsten, vilken vetenskap han sedermera riktade med flera nya metoder. Bland R:s många skrifter märkas *Anledning till kunskap om den gröfre jern- och stålförädlingen och dess förbättrande* (1772), *Försök till jernets historia med tillämpning för slögder och handverk* (1782), *Afhandling rörande mekaniken med tillämpning till bruk och bergverk* (1794). 1788—89 utgav han ett *Bergverks lexicon*, vilket är en ovär-

derlig källa för kännedomen om gängna tidens bergshandling. — Av Bruks societeten stiftades 1917 en efter R. uppkallad medalj ss. pris för vetenskaplig forskning inom området för den svenska bergshandling. — 2. Erik R., f. 1870, den föreg:s sons sons son, tidningsman, 1897 medarbetare i Svenska Dagbladet, 1906 politisk redaktör i Stockholms-Tidningen, vars huvudredaktör han blev 1911. R. har gjort sig bemärkt bl. a. som ivrig försvarsvän och socialpolitisk skriftställare.

Rinmanmedaljen, se Rinman 1.

Rinmans grönt, blandningskristaller av koboltoxid och zinkoxid.

Rinna, socken i Östergötl. l., jämte Ekeby och Blåvik pastorat i Linköpings stift. 1.120 inv.

Rinuccini [-notji'ni], Ottavio, f. omkr. 1562, d. 1621, italiensk skald, skrev lyriska dikter samt texten till operorna *Dafne*, *Euridice* och *Arianna*.

Ri'o, sp. (eg. río) och port., flod.

Rio de Janeiro. Avenida Beira Mar vid Botafogoviken.

Ri'o, se Rio de Janeiro sp. 1197.

Ri'o de Janeiro [janä'j-] (port., "januarifloden"). 1. Kuststat i s.ö. Brasilien, mellan staterna São Paulo och Espirito Santo. R. består av ett smalt och sankt kustområde samt ett bergland med kedjor, som gå parallellt med kusten. Betydande kaffeodling, boskapsskötsel och industri. 68,982 kvkm. 1,7 mill. inv. Huvudstad Niheroy. — 2. R., Sã o S e b a s t i ã o d o R., ofta kallat Rio, Brasiliens huvudstad och Syd-Amerikas näst Buenos Aires största stad. C:a 1 mill. inv. Med omgivningar bildar R. det direkt under förbundsregeringen stående förbundsdistriktet (*Districto Federal*) med en yta av 1,117 kvkm. och 1,3 mill. inv. — Staden är utomordentligt vackert belägen vid Guanabarakusten (Rio de Janeiro- I. Riobukten), upptäckt 1 jan. 1502 av portugiser, som gävo den namnet R., emedan de antogo den vara en flodmynning. Innanför den relativt trånga mynningen, som domineras av en hög klippspets, Sockertoppen (Pão de Aç-

sucar), vidgar sig bukten och bildar en av de bästa naturliga hamnar i världen. Staden upptar den v. strandremsan till en längd av 16 km. och omges av bergskedjor med tropisk vegetation. Den har övervägande modern karaktär. Vid 1900-t:s början företogs i sanitärt syfte en omfattande gatureglering, som ersatte de gamla trånga gatorna med snörräta avenyer, främst Avenida Rio Branco, utmed vilken de viktigaste offentliga byggnaderna ligga. Utmed vattnet löper

Rio de Janeiro. Canal do Mangue.

den e:a 5 km. långa, marmorbe-
lagda och palmplanterade prome-
naden Avenida Beira Mar. Arki-
tekturen, sådan den representeras
av de offentliga byggnaderna och
de förmögna palats, utmärkes av
en slösande ornamentrikedom och
materialprakt. Gatubelysningen
är överdådlig, och nattetid gör
staden, sedd från de omgivande
höjderna, ett sagolikt intryck. R.
har flera vackra, av klimatet
gynnade parker, främst Botaniska
trädgården, som har världsrykte.
— Sommartid flyttar en stor del
av befolkningen upp i bergen till
de mondäna villastäderna Petro-
polis och Therezopolis l. till den
stora badorten Copacabana vid
Riobuktens mynning. — Ärke-
biskopssäte. Universitet, national-
bibliotek, Oswaldo Cruz' bakterio-
logiska institut. — R. är främst
en betydande handelsstad (export
av kaffe, tobak, socker, hudar; im-
port av livsmedel, textilvaror,
maskiner) och har regelbunden
ångbåtstrafik till alla större ham-
nar i Amerika och Europa. Indu-
strin utvecklas raskt (bl. a. livs-
medels-, textil-, tobaks- och möbel-
industri). Rikt förgrenat spår-
vägsnät; från R. utgå flera järn-
vägar. — R. anlades av portugis-
erna 1566 och blev 1762 Brasi-
liens huvudstad (jfr Brasi-
lien sp. 505).

Ri'o de Oro [å'rå], sp. "guld-
floden", spansk koloni i n.v. Sa-
hara, vid Atlanten. R. proklame-
rades som protektorat 1885 och
lyder under Kanarieöarna. 283.000
kvkm. 500 inv. (utom nomader).

Ri'o Gila [ri'åo dja'jlo], Gila
R i v e r. vänsterbiflod till Rio Co-
lorado del Occidente. i Arizona.
s.v. För. Stat. 950 km.

Ri'o Gra'nde, sp., port. [grå'ŋ-].
"stora floden". 1. Flod i Väst-
Afrika, genomflyter Port. Guinea

och mynnar i Atlanten vid Bissa-
gosöarna. 400 km. — 2. Se Ara-
guaya. — 3. R. del Norte,
flod i Nord-Amerika, upprinner i
Colorado, För. Stat., flyter med
stritt lopp i s.ö. huvudriktning,
bildande gräns mellan För. Stat.
och Mexiko, samt mynnar i Mexi-
kanska bukten. Segelbar endast i
nedersta loppet. 2,800 km. 570,000
kvkm:s flodområde. — 4. R. de
M i n a s, se P a r a n á l. — 5.
R. de S a n t i a g o, i övre loppet
Rio de Lerma, flod i mell.
Mexiko, upprinner på Anahuac och
mynnar i Stilla havet på e:a 22°
n. br. 800 km. — 6. R. do N o r t e,
kuststat i ö. Brasilien. Jordbruk
(bomull, socker); boskapsskötsel.
57,485 kvkm. 0,6 mill. inv. Huvud-
stad Natal. — 7. R. do S u l, Bra-
siliens sydligaste stat, vid Atlan-
ten på gränsen mot Uruguay och
Argentina. R. är ett högländ, av-
brutet av slätter och breda dalar.
Boskapsskötsel (export av torkat
kött, hudar), jordbruk, bergs-
bruk; insamling av mate. 236,553
kvkm. 2,4 mill. inv., därav många
tyskar. Huvudstad Porto Alegre.

Rioja [-å'cha], se La Rioja.

Ri'o Muni [mo'-], se Gui-
nea 4.

Rion [-å'n], flod i Georgien,
Ryssland, mynnar i Svarta havet.
315 km., därav 84 segelbara.

Ri'o Ne'gro, sp. och port.,
"svarta floden". 1. Amasonflodens
största vänsterbiflod, upprinner
på Colombias llanos, mottar från
Orinoco Casiquiare (se d. o.), ge-
nomflyter i s.ö. riktning med brett
lopp n. Brasilien och utfaller på
60° v. l. Största biflod Rio Branco
(från v.). 2.300 km. — 2. Flod i
Argentina, bildas av två källflo-
der vid Andernas fot och utmyn-
nar i Atlanten på 41° s. br. 575
km. — 3. Territorium i s. Argen-

tina. 206,687 kvkm. 50,000 inv. Huvudstad Viedma.

Ri'o Ti'nto, sp., "färgade floden". 1. Flod i s.v. Andalusien. Spanien. 70 km. — 2. R. i Minas de R., stad i prov. Huelva (se vid. d. o.), Spanien, vid R. 1. 12,000 inv.

Riou, se B i n t a n g ö a r n a.

Ripa, se K i p s l ä k t e t.

Ripo'st (fr. *riposte*, av lat. *respondere*, svara), svarstöt (vid fäktning); snabbt svar; motdrag. — Verb: *riposte'ra*.

Ripris, se B j ö r k.

Rips (eng. *ribs*, eg. plur. av *rib*, revben), vävnad med en av den enkla tvåskaften härledd bindning, vilken ger varan skarpt markerade ränder på tvären (varp- l. tvärrips), på längden (väft- l. långrips) l. på snedden (diagonalrips). I tvärrips döljer den tätt inställda varpen helt de grövre l. dubbla, glest inslagna väfttrådarna; i långrips är förhållandet motsatt. R. tillverkas i olika kvaliteter och material.

Ripsa, socken i Södermanl. l., jämte Lid (och framdeles Runtuna) pastorat i Strängnäs stift. 700 inv.

Ripläktet, *Lago'pus*, ett släkte Orrfåglar med fjäderklädda

Dalripa. Hane i sommardräkt.

tarser och tår, tvär stjärt och över ögonen en naken, röd fläck, som hos tuppen täckes av en tandad hudflik. Klorna äro längre vinterän sommartid och bytas om våren. Ripor finnas i Gamla och Nya världens nordligaste områden. De vistas på marken och livnära sig av växtdelar, insekter m. m. Hos fjällripan, *Lagopus mutus*, är näbbröten 8—9 mm. hög. Vinterdräkten är vit med ett svart band mellan näbben och ögat hos tuppen. Tuppens sommardräkt: huvudet, halsen, bröstet och ryggen svarta, något spräckliga i rostgrått och vitt, buken huvudsakl. vit. Hönan är i sommardräkt ovan svart med vitaktig vattring, under spräcklig med svarta och rostgula tvärfläckar. Tuppens längd 38—41 cm., hönans 35—38 cm. N. Sveriges fjälltrakter. Ägg 8—12, rostgula, svartfläckiga. — Hos dal- l. snöripan, *Lagopus lagopus*, är näbbröten 12—14 mm. hög. Vinterdräkten är vit. Sommardräkt: huvudet, halsen och bröstet hos tuppen rödbruna, hos hönan rostgula, svartspräckliga, ryggen spräcklig i svart, rostgult och rödbrunt, buken huvudsakl. vit. N. Sverige, söderut till Värmland. Ägg vanl. 10—12, rostgula, svartfläckiga. — Morippan, *Lagopus*

Dalripa. Hane i vinterdräkt. Längd 38—45 cm.

Ris. Blomställning (i mitten småax). *sco'ticus*, är införd från Skottland till s.v. Sveriges ljungrmarker. — Framför allt dalripan är föremål för jakt. Den jagas med stående hund (jfr Jakt sp. 28) och fångas i snaror. — Fridlysta.

Rire, le Rire [lø rir] (fr., skrattet), en 1894 grundad fransk skämttidning. I R. ha åtskilliga av Frankrikes främsta skämtteknare, bl. a. Forain, medverkat.

Ris. 1. *Oryza sativa* (fam. *Grami'neae*), i Asiens varma länder urspr. inhemskt, intill meterhögt sädesslag med yviga blomvippor. R. har sedan förhistorisk tid odlats där och i Afrika samt odlas i nutiden i så gott som alla varma trakter, i Europa i större omfattning blott i n. Italien och i Spanien. R. lämnar det viktigaste födoämnet för större delen av Asiens befolkning. Världsskörden beräknades 1925 till 120—130 mill. ton, därav 47.5 mill. i Britt. Indien och c:a 36 mill. i övriga länder utom Kina. Imp. till Sverige 1924 c:a 14,000 ton oskalat R., gryn etc. — R. odlas i en mängd sorter, det stora flertalet tillhörande v a n l i g t R. I sumpris. som under större delen av växttiden växer i över fältet uppdämt vatten (jfr ill. till Asien sp. 739—740). I Asien uppdragas ofta vid sådd små plantor, som sedan för hand utplanteras. Kort före skörden torrläggas fälten. B e r g s r i s.

var. *monta'na*, som odlas i kargare trakter och icke behöver bevattning, lämnar mindre och sämre skörd. En tredje typ är klibbris, var. *glutino'sa*, vars korn vid kokning bilda en klibbig massa; det innehåller mindre stärkelse men mera socker och dextrin än vanligt R. och användes mest till beredning av spritdrycker (s a k é, a r r a k). — Riskornen omslutas fast av inneragnarna, r i s s k a l. Oskalat ris kallas p a' d d y, skalat stundom b r a s s (handelsterm). Vid risets beredning till föda, huvudsakl. gryn, avskalas risskalen, vilka som föga smältbara nästan sakna fodervärde och huvudsakl. användas till packningsmaterial men även förmalda, utpränglas under den orätta benämningen risli l. inblandas i verkligt r i s k l i. Det senare utgöres av den tunna fruktväggen, "silverhinnan", och kärnans yttersta, glutenhaltiga lager, som avlägsnas vid grynens p o l e r i n g. Riskliet, även kallat r i s f o d e r m j ö l, är ett värdefullt fodermedel, mest använt vid svingödning. Av grynens beredes även stärkelse (ris-mjöl). Då folket huvudsakl. lever av polerat ris, ss. vanl. är fallet i Öst-Asien, framkallas därav beriberi (se d. o.), beroende på saknaden av B-vitamin, som huvudsakl. finnes i de avpolerade delarna. — 2. Se B u s k e.

Ris (mlty. *ris*, urspr. av arab. *rizma*, papperspacke), enhet för pappersräkning. Svenskt R. innehåller 500 ark, engelskt R. 480 ark. Dubbelvikta papper försäljas i detaljhandeln i tern om 5 ark (svensk räkning) l. 6 ark (engelsk). 5 tern (resp. 4) bilda en b o k, 20 böcker ett R. Tryckpapper och ovikt papper räknas i antal tusen l. i vikt. Vissa special-

papper räknas stundom i R. om 400 ark.

Risali't (av ital. *risalto*, utsprång), framskjutande mitt- l. sidoparti å en byggnad.

Risberg, **Bernhard**, f. 1862, språkforskare, skald, lektor i Linköping 1894. R:s främsta språketenskapliga arbete är *Den svenska versens teori* (1905—07). Han har dessutom utgivit översättningar av klassiska diktverk samt egna diktsamlingar (*Syn och sång*, 1920, m. fl.).

Risbäck, kapellförsamling till Dorotea (se d. o.).

Riseberga. 1. Socken i Kristianst. l., jämte Färingtofta pastorat i Lunds stift. 3,975 inv. — 2. Fordom ett kvinnligt cistercienskloster i Edsbergs skn (Närke), grundat sannol. mot slutet av 1100-t. av Birger Brosa och sedan av olika givare begåvat med vidsträckta egendomar i Närke, Värmland, Södermanland och Östergötland. Bland R:s nunnor var den heliga Birgittas dotter Ingeborg (från 1341). Efter Västerås riksdag 1527 minskades R:s förmögenhet, och klostret förföll. Ruiner äro bevarade.

Risekatslösa, socken i Malmöh. l., jämte Hässlunda pastorat i Lunds stift. 600 inv.

Risen l. **riset**, se **Rachitis**.

Risfodermjöl, se **Ris**.

Risinge, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 8,740 inv. — Den äldre, staten tillhöriga kyrkan är invändigt smyckad med märkliga och väl bevarade kalkmålningar från 1400-t:s slut. — I R. ligger Finspång.

Risk (fr. *risque*, ital. *risico*), fara, vågspel, möjlighet att misslyckas, göra förluster etc. Jfr **Försäkkring** sp. 972. — Adj.:

Blodriskä.

risika'bel. — **Riskera** [-ke'ra]. våga, sätta på spel.

Riskli, se **Ris**.

Riskor, arter av *Lactarius*, ett släkte skivsvampar (fam. *Agaricaceae*). R. ha i likhet med kremolor vita l. gulaktiga sporer och spröd fot, som ej kan upprispas i trådar, men skilja sig från sistnämnda svampar därigenom, att de innehålla mjölksaft (stundom vattenklar saft). Några arter. med mild mjölksaft, äro goda matsvampar; de andra, med brännande smak, kunna användas blott efter förvällning. Läckrast anses **blodriskä**, *L. delicio'sus*, som är rödgul med grönaktiga band och gulröd saft; allmän i barrskog.

Riskpremie, den del av ersättningen för ett ekonomiskt åtagande, vilken tänkes som ersättning för en med åtagandet förenad risk och varierar i förhållande till dennas storlek.

Risapper. **Kinesiskt R.** framställes ur mårgen av *Tetrapanax papyrifer* (fam. *Araliaceae*), träd från Formosa (således ej ur ris). Trädet odlas i Kina. Varje blad utskäres i ett stycke genom spiralförmigt längdsnitt. R. har snövit färg och begagnas till kinesiska gouachemålningar, i grafisk teknik m. m. — **Ja**

p a n s k t R., en sorts tätt silkespapper av växlande material, användes bl. a. till cigarrettpapper.

Ri'ssanen, J u h o, f. 1873, finländsk målare. R., vars konst har en starkt nationell prägel, har i akvareller och oljemålningar med dekorativt förenklad teckning och färgållning skildrat motiv ur finländskt allmogeliv (*Spåkvinnan*, 1899, Ateneum, Helsingfors; *Liktvättning*, 1908, Åbo konstmuseum).

Rissel, grovt såll, som användes för avskiljande av agnar och halmstump efter tröskning, avstybbning av träkol o. d.

Rissla, se **Släde**.

Rissler, J o h n, f. 1863, läkare, överkirurg vid Maria sjukhus, Sthlm, 1895 och vid Sabbatsbergs sjukhus, Sthlm, 1911, framstående operatör, expert på frågor, hörande till sjukhusbyggen.

Rissole [-säl'l] (fr. av lat. *ru'ssus*, röd), ett slags kroketter med omhölje av smördeg.

Rist, J o h a n n, f. 1607, d. 1667, tysk präst och skald, 1635 kyrkoherde i Wedel (nära Hamburg), 1653 utnämnd till pfalzgreve, synnerligen produktiv psalmförfattare. Jfr Sv. ps. 98, 155, 413, 443, 463.

Rist, redskap, använt vid plöjning, vanl. anbragt på en plog (se vid. d. o.). Stundom, ss. vid nyodling, köres R. före plogen.

Ristafallen, se **Indalsälven**.

Ristell (l. **Ristel**). A d o l f F r e d r i k, f. 1744, d. 1829, författare, teaterman. R., vilken bl. a. skrev tragedin *Donald* (1777), erhöll 1787 privilegium på att uppföra svenska skådespel i Bollhuset och gav med sin trupp upphovet till Dramatiska teatern (se d. o.) men rymde redan 1789 på grund av skulder ur landet.

Ristori [-tå'ri], A d e l a i d e, f. 1821, d. 1906, italiensk skådespelerska, en bland 1800-t:s största tragediennor, uppträdde huvudsakl. på gästspelsresor, varvid hon spelade den klassiska repertoarens stora roller (*lady Macbeth*, *Medeia*). Hon uppträdde 1879 och 1880 i Sthlm.

Risto'rno (fr. *ristorne*, av ital. *ritorno*, eg. återvändande), återbetalning av försäkringspremie på grund därav att det försäkrade föremålet icke blir utsatt för den risk, mot vilken det försäkrats, l. försäkringsavtalet blir ogiltigt, då försäkring redan förut slutits, utan att försäkrings-tagaren ägde kännedom därom.

Ristugg, sönderhugget ris, buskar m. m., användes som bränsle. Se **Karv 2**.

Ri'sum tenea'tis, ami'ci?, lat., "vänner, kunnen I hålla er för skratt?", citat från Horatius.

Ri'sus sardo'nicus, se **Tetanus**.

Risvase, r i s v å l, f i s k v a s e, syre, anordning för att bereda lekplatser för värlekande fiskar och skydd för det utkläckta ynglet, består av nedsänkta, risiga småträd. R. äro goda metplatser.

Risvin, se **Saké**.

Ri'sör, förr Öster-Risör, stad i Aust-Agder fylke, s. Norge, vid Skagerak. Sjöfart och industri. 3,000 inv. Gammal handelsplats, stad 1735.

Rit (lat. *ritus*, bruk, ordning), gudstjänstceremoni, kulthandling.

Ritapparat, se **Mikroskop** sp. 48.

Ritarda'ndo (förf. **rit.**), ital., se **Rallentando**.

Ritenuto [-no'tå] (ital., eg. kvarhållen), tillbakahållt tempo, långsammare.

Ritmateriel omfattar samtliga för geometrisk l. teknisk ritning

erforderliga hjälpmedel, ss. ritbräde, linjal, vinkelhakor, ritpapper, blyerts och tusch m. m. samt ritinstrument, oftast samlade i ett cirkelbestick (se d. o.).

Ritning, se **Teckning**.

Ritorne'll (ital. *ritornello*, omkväde), urspr. en medeltida italiensk diktart med refrängartad upprepning av texten, från 1600-t. benämning på instrumentala för-, mellan- och efterspel i vokala tonsättningar.

Rito'rno, se **Ristorno**.

Ritpapper framställes av segt fibermaterial, ss. grövre lump l. oblekt vedcellulosa, och limmas så hårt, att ritning kan ske även å ett raderat ställe. R. för konstnärliga ändamål bibringas oftast en matt, kornig yta, vanl. genom naturlig floekbildning under framställningen, mera sällan genom pressning.

Ritschl, **Albrecht**, f. 1822, d. 1889, tysk protestantisk teolog, prof. i Bonn 1852, i Göttingen 1864. Anknyttande till Luther och i synnerhet Kant, utvecklade R. en egenartad, starkt personligt och etiskt orienterad och mot metafysik och mystik avog totaluppfattning av kristendomen. Hans huvudarbeten äro *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, 3 bd, 1870—74, och *Geschichte des Pietismus*, 3 bd, 1880—86. R. röntte från många håll motsägelse men vann också talrika och långivna lärjungar (i Tyskland framför allt Harnack och W. Herrmann, i Sverige Fr. Fehr). Frånsett vissa tankar är hans åskådning numera föråldrad.

Ritskubb, se **Uppritning**.

Rit'ter. 1. **Johann Wilhelm R.**, f. 1776, d. 1810, tysk fysiker, upptäckte 1801 det ultravioletta ljuset. — 2. **Karl R.**, f. 1779, d. 1859, tysk geograf, prof. i

Berlin 1820. R:s huvudverk är *Die Erdkunde im Verhältniß zur Natur und zur Geschichte des Menschen* (2 bd, 1817—18; 2:a uppl. 19 bd, 1822—59). Se vid. **Geografi**.

Rit'ter, ty., riddare, i Tyskland och Österrike före adelskapets avskaffande titel för en del av lägadeln, dels vid personligt adelskap i förening med riddarvärdighet av vissa ordnar, dels (i Österrike och Bayern) inom en högre rangklass av ärfilig lägadel.

Ritua'l (jfr **Rit**), fastställd ordning (spec. för kyrkliga förrättningar). — Adj.: **ritu'ell**. — **Ritualis'ter**, sådana som lägga stor vikt vid gudstjänstceremonierna (**ritualis'm**).

Ritualmord, mord, som begås för att för kultiska syften åtkomma en människas blod. Beskyllningar för dylika mord ha, utan någon som helst grund, alltifrån 1100-t. riktats mot judarna av deras fanatiska fiender. Liknande beskyllningar, delvis trol. spridda av judarna, riktades under 100-t. mot de kristna på grund av deras nattvardsfirande.

Riukiuöarna, se **Ryukyü-öarna**.

Riva, se **Borraginaceae**.

Ri'va, se **Gardasjön**.

Riva'l (lat. *rivalis*), medtävlare (särskilt i kärlek). — Verb: **rivalis'e'ra**. — **Rivalite't**, tävlan; svartsjuka.

Rivare, vägmaskin, som användes för att vid omlägningsarbeten luckra upp makadamiserade o. a. hårda vägbanor. R. är ett vanl. tre- l. fyrhjuligt, tungt åkdon med tänder, vilkas rivdjup kan regleras.

Ri'vas, **Ängel**, f. 1791, d. 1865, hertig, spansk skald och diplomat. R. är en av banbrytarna för roman-tiken i spansk litteratur. Han

Ivan den förskräcklige mördar sin son.
Målning av Ilja Rjepin. (Detalj.)

skrev bl. a. det folkligt-nationella eposet *El Moro expósito* (1834) och det av Byron påverkade dramat *Don Alvaro* (1835).

River [ri'vø], eng., flod.

Rive'ra, se *Primo de Rivera*.

Ri'verton, Stein, se *Elvestad*.

Rivieran [-ä'ran], eg. "stranden", ital. *Riviera ligure*, fr. *Rivière de Gênes*, benämning på Italiens och Frankrikes kust vid Liguriska havet, ung. mellan Spezia och Nizza (ofta räknas till R. hela kusten till Toulon). R. karaktäriseras av sitt förträffliga klimat (ringa nederbörd och molnighet, milda vintrar och soliga, varma somrar) och sin yppiga växtlighet (palmer, kaktus, agave m. m.). På R. ligga flera av Europas mest kända kurorter och mondäna vinter- och sommarbadorter, ss. Monte Carlo, Cannes, Nizza, Mentone och Rapallo.

Ri'voli, by i Venetien, n. Italien, mellan Gardasjön och Adige. 2,000 inv. — Här vann Bonaparte

14—15 jan. 1797 en lysande seger över österrikarna.

Ri'xdorf, se *Neu-Kölln*.

Rizzi [ri'ttsi] l. *Rizzo*, Antonio, f. omkr. 1430, d. 1500, italiensk arkitekt och bildhuggare, verksam i Venedig, där han bl. a. utfört en stor del av Dogepalatsets gårdsarkitektur och de däri ingående statyerna av Adam och Eva (1464) samt dogen Nicolò Trons gravvård i Frarikyrkan (1473).

Rizzio [ri'ttsiå] l. *Riccio* [ri'ttjå], David, d. 1566, italiensk politisk äventyrare. blev 1564 Maria Stuarts sekreterare och främste rådgivare. R:s stigande inflytande, som hotade att medföra en katolsk motreformation, och ryktet om en kärleksförbindelse mellan honom och drottningen framkallade en häftig opposition hos de protestantiska lorderna, som med Darnley i spetsen bildade en sammansvärjning, för vilken R. föll offer.

Rizzo [ri'ttså], se *Rizzi*.

Rjasa'n. l. Guvernement i mell. Ryssland. Jordbruk; industri. 42,208 kvkm. 2,2 mill. inv. — 2. Huvudstad i R. 1, vid Oka. Livlig handel; järnvägsknut. 45,000 inv.

Rje'pin l. *Repin*, Ilja Jefimovitj, f. 1844, rysk målare, den främste representanten för det realistiska tendensmaleri, som under 1800-t:s senare hälft framträdde i Ryssland och den i utlandet mest kände av detta skedes ryska konstnärer. Hans stort upplagda historiemålningar och folklivsbilder samt porträtt av berömda samtida, bl. a. Tolstoj (se ill. till d. o.), ha även betydande koloristiska egenskaper.

Rju'kan, *Rjukanfoss* ("den rykande forsen"), namn på flera vattenfall i Norge. Det mest bekanta (104 m. högt), berömt för

sin naturskönhet, bildas av Maane i Telemark fylke, 10 km. nedanför flodens utlopp ur Mösvand. Ovanför R. ligga flera forsar och nedanför är stark ström. Tills. bildas ett fall om 568 m. på 10 km., vilket utnyttjats för två av världens största kraftstationer (den nedre vid R.) med resp. 126,000 och 112,000 effektiva HK. Kring R. har uppvuxit industrisamhället Rjukan (9,000 inv.) med bl. a. Norsk Hydro-Elektrisk Kvälstof Aktieselskabs anläggningar. — En e:a 965 m. lång linbana för persontrafik från samhället till den 500 m. högre belägna sätern Gvepseborg beräknas vara färdig hösten 1927.

Rn, kemiskt tecken för en atomradon.

R. O., förk. för riksdagsordning.

Roanoke [råoənåo'k], stad i Virginia, ö. För. Stat., vid en källflod till den i Atlanten mynnande

Cymbalspelande barn. Marmorrelief å sängartribunen i domen i Florens. Av Luca della Robbia.

R o a n o k e. Maskinindustri. Järnvägsknut. 55,000 inv.

Roasjö, socken i Älvsb. l., jämte Sexdrega, Ljushult och Hillared pastorat i Göteborgs stift. 385 inv.

Ro'bbert (eng. *rubber*), omgång i spel (då förhanden gått runt ett varv).

de'lla Ro'bbia, italiensk bildhuggarsläkt, verksam i Florens. Dess förste betydande medlem, Luca della R., f. 1400, d. 1482, var en av renässansens banbrytare. Hans märkligaste äldre verk är sängartribunen i domen i Florens med marmorreliefer med spelande och dansande barn. Sitt egentliga rykte vann han genom sina färglagda reliefer i glaserad lera. I denna av honom själv utbildade teknik kom särskilt hans stora förmåga att på ett känsligt och inträngande sätt skildra barn till sin rätt. Denna gren av hans verksamhet fortsattes av hans brorson Andrea della R., f. 1435, d. 1525, vars mest kända verk äro de 1463—66 utförda lindebarnsrelieferna på Hittebarnshuset i Flo-

Övre kraftstationen vid Rjukan.

Lindebarn. Relief i glaserad lera på Hittebarnshuset i Florens. Av Andrea della Robbia.

rens, och dennes söner, bland vilka den främste var Giovanni della R., f. 1469, d. 1529.

Robe [rån], fr., lång damklänning; i äldre tid såväl manlig som kvinnlig festdräkt; benämning på vissa ämbetsdräkter, burna t. ex. i Danmark och Frankrike av domare och advokater.

de Robeck [dø rå'bek], sir John Michael, f. 1862, brittisk amiral av svensk härstamning (en gren av ätten Fock). R. förde 1915—16 befälet över den brittiska flottan vid Dardanelerna och sökte förgäves forcera sundet. 1919—22 var R. överbefälhavare för Medelhavsflottan och 1922—24 för Atlantflottan.

Robert [fr. utt. -bär], två franska konungar (se Frankrike sp. 501 f.). — R. den helige, benämning på R. II på grund av hans kyrkliga nit.

Robert [fr. utt. -bär], d. 1134, hertig av *Normandie* (se d. o.).

Robert [eng. utt. rå'bböt], tre skotska konungar, av vilka R. I Bruce (se d. o.) är mest bekant.

Robert [-bär]. 1. Hubert R., f. 1733, d. 1808, fransk målare, vistades 1754—65 i Italien. Här fångades han framför allt av de antika monumenten, och de romerska ruinerna ge med sitt pittoreska förfall huvudmotiven i hans effektfullt uppbyggda och skissartat friska tavlor. R. var en utomordentligt förfinad kolorist och i många fall en friluftsmålare, som föregrep impressionismen. Han var även verksam som trädgårdskonstnär, bl. a. i Versailles. — 2. Leopold R., f. 1794, d. 1835, schweizisk målare. R. var elev av David i Paris och kom 1818 till Italien. Hans stora figurkompositioner med motiv från Campagnaböndernas liv, där de fornsköna gestalterna agera efter mönster från antiken l. renässansmästarna, fingo stor betydelse för det måleri, som blomstrade i Rom under 1800-t:s förra hälft. — 3. Henri R., kallad Henri-Robert, f. 1863, fransk advokat och skriftställare, led. av Fr. akad. 1923, har utgivit en serie historiska skildringar, bl. a. *Les grands procès de*

Fontän och kolonnad i en park. Målning av Hubert Robert.

l'histoire (2 bd i sv. övers. 1924—25).

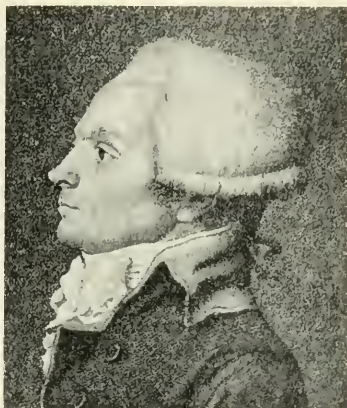
Robert Guiscard [-bä'r giska'r], d. 1085, hertig av Apulien och Kalabrien 1059 (se *Normander*). R. företog 1081 ett framgångsrikt krigståg mot östromerske kejsaren. Han var en av Gregorius VII:s främsta bundsförvanter i kampen mot Henrik IV och befriade 1084 påven, som belägrades i San Angelo.

Roberti, Ercole, f. omkr. 1455, d. 1496, italiensk målare, tillhörande skolan i Ferrara. Hans målningar, mest bibliska motiv, utmärka sig för kraft och kärvhet.

Roberts [rå'bböts], Frederick Sleigh, earl R. of Kandahar, Pretoria and Waterford, f. 1832, d. 1914, engelsk fältmarskalk (1895), inträdde i indiska armén 1851 och deltog med utmärkelse i flera fälttåg i Indien och Afrika. R. var 1885—93 överbefälhavare för indiska armén, förde från 1895 överbefälet på Irland samt 1899—1900 i Boerkriget (se d. o. sp. 172 f.). 1901—04 var R. brittiska arméns högste befälhavare.

Robertsfors. 1. Kapellförsamling till Bygdeå (se d. o.). — 2. Egendom i R. 1, Västerb. l., med sågverk, sulfittfabrik, gjuteri och mek. verkstad. Bruket anlades 1759 som järnverk. Äg. a. b. R., grundat 1899.

Robertson [rå'bbetsön]. 1. William R., f. 1721, d. 1793, skotsk historiker, rektor vid universitetet i Edinburgh 1762, rikshistoriograf 1763, bekant genom sina arbeten *History of Scotland* (2 bd, 1759) och *History of Charles the fifth* (3 bd, 1769; sv. övers. 1800—04). R., som starkt influerats av Voltaire, var en av upplysningstidens främsta historiker. — 2. Frederick William R.,

Maximilien Robespierre. Kopparstick av B. Gautier.

f. 1816, d. 1853, engelsk präst och ryktbar predikant, från 1847 verksam i Brighton. På sv. finnes *Predikningar* (4 dlr, 1896—1904). — 3. William Robert, baron R., f. 1859, brittisk fältmarskalk. R., som började sin militära bana som menig, var under världskriget först stabschef hos French och därefter chef för brittiska generalstaben dec. 1915—febr. 1918. Han avgick på grund av meningsskiljaktighet med regeringen betr. krigets ledning. R. blev därefter högste befälhavare över trupperna i Storbritannien och kommenderade de brittiska trupperna vid Rhen april 1919—mars 1920.

Robesonkanalen [rå'öbsön-], se *Grönland*.

Robespierre [-pjä'r]. Maximilien, f. 1758, d. 1794, fransk revolutionsman, urspr. advokat. R., som 1789 invaldes i tredje ståndet och anslöt sig till yttersta vänstern, var ärelysten och energisk, en svärmisk men doktrinär förkämpe för Rousseaus samhällsläror. Då han ej vann ge-

Rocaille. Ornamentstick av Franz Xaver Habermann.

hör i nationalförsamlingen, sökte han i de politiska klubbarna ett verksamhetsfält och blev snart jakobinklubbens ledande kraft. R., som understödde girondisterna mot konungadömet men ställde sig avvisande gentemot deras krigspolitik, blev efter konungadömet fall 1792 en av kommunens ledare och invaldes i nationalkonventet, där han anslöt sig till "Berget". Efter konungens avrättning, på vilken R. yrkat, började han en systematisk kamp mot sina medtävlare om makten. Han blev juli 1793 medlem av välfärdsutskottet, där han snart tog ledningen och f. å. nådde sin högsta makt men också mötte sitt fall (se vid. Franska revolutionen s. 552—553).

Robinet [-nä'], Jean Baptiste, f. 1735, d. 1820, fransk filosof, förfäktade en panteistisk världsuppfattning, enl. vilken naturen är ett besjälat väsen, som

utvecklar sig till ständigt högre livsformer.

Robin Hood [rå'bbin hodd], en från engelska 1400- och 1500-talsballader ryktbar "ädel" rövare, som skall ha levat på Rikard Lejonhjärtas tid.

Robi'nia, växtsläkte (fam. *Legumino'sae*). *R. pseud-aca'cia*, från Nord-Amerika, träd med parbladiga blad och vita, väluktande blommor i hängande klasar, odlas i s. Sverige som parkträd under namn av ak a's i a (jfr A e a c i a).

Robins [rå'bbins], Benjamin, f. 1707, d. 1751, engelsk ingenjör och matematiker, uppfann den ballistiska pendeln.

Robinson, se Feilitzen 1.

Robinson [rå'bbinsøn]. 1. John R., f. omkr. 1576, d. 1625, engelsk präst, "kongregationalismens fader", lämnade 1604 sitt ämbete i statskyrkan och blev ledare för en kalvinsk friförsamling, vilken han 1608 följde till Nederländerna, där han sedan var ivrigt verksam för sina trosförvanter, bl. a. även genom talrika skrifter till försvar för independenternas (se d. o.) kyrkoideal. R. ordnade också "pilgrimsfädernas" överfärd till Amerika. — 2. Thomas Romney R., f. 1792, d. 1882, engelsk fysiker och astronom, 1824 direktör för observatoriet i Armagh, konstruerade en anemometer, bestående av ett horisontellt kors, vars fyra armar uppbära var sin halvklottformiga skål. Vinden bringar korset att rotera och driver därigenom ett räkneverk.

Robinsona'der, skildringar av samma slag som Defoes (se d. o.) roman "Robinson Crusoe".

Robinson Crusoe [rå'bbinsøn kro'så], se Defoe.

Robu'st (lat. *robustus*), kraftig, grov.

Robusti [-bo'ssti], Jacopo, se Tintoretto.

Roca [rå'kkø], Cabo da R., se Europa sp. 1270.

Rocaille [-ka'j] (fr., av *roc*, klippa), konstgjord klippformation av sten, murbruk, koraller o. d., använd som dekoration i den italienska barockens trädgårdsarkitektur, fontäner m. m. Rokokon (se d. o.), som erhållit sitt namn av R., upptog formen som en av de viktigaste ingredienserna i sin ornamentik (se d. o. sp. 1420).

Rochambeau [-sjaŋbå'], Donatien, f. 1725, d. 1807, greve, marskalk av Frankrike (1790), deltog i österrikiska tronföljdskriget och Sjuåriga kriget samt var befälhavare över den franska undsättningsarmén i Nordamerikanska frihetskriget.

Rochdale [rå'tjdejl], stad, bildande eget grevskap, i Lancashire, n.v. England. Textil- och maskinindustri. 95,000 inv. — I R. bildades Englands första konsumtionsförening (se Kooperations sp. 1181).

Rochefort, R.-sur-Mer [råsjfå'r syr mär], stad i dep. Charente-Inférieure, v. Frankrike, vid Charente, nära mynningen. En av Frankrikes viktigaste örlogshamnar med stora varv och dockor. Betydande skeppsbyggnadsindustri. 29,000 inv.

de Rochefort [dø råsjfå'r], Henri, f. 1830, d. 1913, markis, fransk publicist. R., som i tidningarna *la Lanterne* och *la Marseillaise* kviekt och hänsynslöst bekämpade andra kejsardömet, inträdde vid dess fall i nationalförsvarsregeringen och anslöt sig till Pariskommunen. Efter deportation och flykt (1873) var han verksam i utlandet och efter 1880 i Paris, där han i sitt organ *l'Intransigeant* riktade våldsamma

angrepp mot opportunisterna kring Gambetta. 1888 slog han plötsligt om till en häftig kampanj för Boulanger. I slutet av 1890-t. förde han en våldsam antisemitisk agitation mot Dreyfus. Senare hörde R. helt till det ultraklerikala och ultranationalistiska lägret.

Rochefoucauld, se de La Rochefoucauld.

Rochester [rå'tjöstø]. 1. Stad i grevsk. Kent, s.ö. England, nära Medways mynning. R. är ett av Englands äldsta biskopssäten. Katedralen uppfördes i normandisk tid men har så när som på västfasaden senare ombyggts. Betydande handel och fiske. 32,000 inv. — 2. Stad i New York, n.ö. För. Stat., vid Erikanalen och Genesee River (nära dess utlopp i Ontario), som i R. bildar stora vattenfall. Universitet. Betydande kvarnindustri och tillverkning av fotografiska artiklar (Eastman Kodak Co.), skodon m. m. 310,000 inv. R. grundades 1812.

Ro'chleder, Friedrich, f. 1819, d. 1874, österrikisk kemist, prof. i Lemberg 1845, i Prag 1848, i Wien 1870, utförde viktiga undersökningar av kaffein, glykosider och garvsyror.

Rock, en i österländsk sagolitteratur förekommande fågel av utomordentlig storlek och styrka.

Rocka'd (jfr *Rockera*), se *Schack*.

Rockall [rå'kkål], isolerad klippa i Atlanten, 400 km. n.v. om Irland. R. har orsakat många skeppsbrott.

Rockefeller [rå'kkøfello]. John Davison, f. 1839, amerikansk miljardör, började som bokhållare, blev redan vid 19 år sin egen. I Cleveland, där han uppnådde en ledande ställning inom den uppblomstrande oljeraffineringsindu-

John Davison Rockefeller senior (t. v.)
och junior.

strin grundade han *Standard Oil Company*. Särskilt genom att tillskanska sig specialrabatter av järnvägarna lyckades han vinna ett täml. oinskränkt monopol på För. Stat:s och därmed för lång tid på hela världens oljemarknad (se vid. Bergolja sp. 1328). R. har donerat över $\frac{1}{2}$ miljard dollars, främst till fyra fonder för forsknings- och välgörande ändamål och till grundandet av University of Chicago. — Sonen John Davison R. junior, f. 1874, är f. n. en av cheferna inom Standard Oil Company.

Rockefeller Foundation [rå'k'kefellə fəundə'sjən], en 1913 genom donation av J. D. Rockefeller d. ä. grundad stiftelse med uppgift att främja mänsklighetens välfärd över hela jorden. För vinnande av detta mål har stiftelsen genom sitt organ, International Health Board, fört en energisk kamp mot vissa svåra folksjukdomar, framför allt mot den i tropikerna utomordentligt utbredda "hookworm"-sjukdomen, orsakad av inälvsmasken *Ancylostoma duodenale*, mot gula fe-

bern, malaria och tuberkulos. Därjämte har å många håll den allmänna hälsovården organiserats genom stiftelsen. Genom bidrag till nybyggnader vid talrika medicinska högskolor och genom ett stort antal (f. n. mer än 800) stipendier åt unga forskare har R. främjat medicinsk undervisning och forskning. Spec. i Kina ha grundats talrika sjukhus och flera moderna medicinska högskolor. R:s utgifter för 1925 voro 9,1 mill. dollars.

Rockefeller Institute for Medical Research [rå'kkəfellə i'nstittjot får me'ddıkl risə'tj], Rockefeller institutet, ett 1901 genom donation av J. D. Rockefeller senior instiftat institut i New York för experimentell medicin. Det omfattar särskilda avdelningar för fysiologi, experimentell kirurgi, bakteriologi och patologi. Därtill är knutet ett sjukhus.

Rockelstad, gods i Helgesta skn, Södermanl. l. Herrgårdbyggnaden från 1600-t. ombyggdes i renässansstil av den nuv. ägaren, Eric v. Rosen, som här hopbragt stora etnografiska samlingar.

Rockentrav, se Arabis.

Rocke'ra (fr. *roquer*, av arab. *rokh*, torn i schack), se Schack.

Rockford [rå'kkfəd], stad i Illinois, mell. För. Stat., n.v. om Chicago. Maskin-, möbel- och ylleindustri. 70,000 inv.

Rockhammar, såg och träsliperi i Sällinge skn, Örebro l. Bruket anlades 1558, järnbruk till 1895. Nuv. äg. R:s bruks a. b., grundat 1917.

Rockhampton [råkhæ'mmton], stad i Queensland, Australien, nära kusten. Centrum för mell. Queenslands handel. 24,000 inv.

Rockingham [rå'kkingəm], Charles Watson Went-

worth, markis av R., f. 1730, d. 1782, engelsk politiker, av whigpartiet. Han var premiärminister 1765—66, då han i opposition mot Georg III gjorde eftergifter åt de amerikanska kolonierna, och ånyo 1782.

Rock Island [råkk a'jlönd], stad i Illinois, För. Stat., vid Mississipi. I R. ligger Augustanasynodens college. 35.000 inv. — R. har uppkallats efter en närbelägen ö i Mississippi, på vilken finnes För. Stat:s största arsenal.

Rockor, en grupp *Hajfiskar* med platt kropp och breda bröstfenor, som bilda en fenkant längs sidorna. Analfena saknas. Ryggfenorna (då dylika finnas) sitta på den smala stjärten. Ögon och spruthål ligga på huvudets översida, mun- och gälöppningarna på undersidan. R. äro bottenfiskar, som leva av fiskar, kräftdjur m. m. Andningsvattnet insuges genom spruthålen, ej genom munöppningen, då denna ligger mot botten (jfr *Fiskar* sp. 44). Flertalet R. äro äggläggande, vissa R. vivipara. — Vid svenska västkusten finnas allmänt bl. a. *knaggrockan*, *Raja clava'ta*, med rätvinklig nos, längd 90—120 cm., *klorockan*, *Raja radia'ta*, med trubbvinklig nos och slätrockan, *Raja ba'tis*, med spetsvinklig nos, längd intill 230 cm. I Skagerak fångas stundom bl. a. *blaggarnsrockan*, *Raja lin'tea*, c:a 120 cm. lång. — Till R. höra bl. a. även darr-, sting- och örnröckor samt sågfisk.

Rocksläktet, *Raja*, se *Roccor*.

Rocky Mountains [råkki ma'ntinš], se *Klippiga bergen*.

Rocky Point [råkki päjnt], amerikansk trådlös telegrafsta-

Rockor. T. v. *Rocka* från undersidan. — T. h. *Klorocka*. Längd intill 60 cm.

tion, öppnad för trafik 1921. Sändarstationen, belägen vid R. å Long Island, c:a 135 km. ö. om New York, skall, fullt utbyggd, bestå av 12 högfrequensmaskiner om vardera 200 kw., i förbindelse med var sin 16-trådiga antenn, uppburen av 6 st. 125 m. höga master med ett inbördes avstånd av 380 m. Antennerna utgå radiellt från stationen. Mottagningsstationen är belägen vid Riverhead, 26 km. v. om sändarstationen. Dessa stationer äro förbundna med den i New York belägna trafikcentralen. R. står i kommersiell förbindelse med europeiska och sydamerikanska stater samt Kina. Den med R. kommunicerande svenska stationen Grimeton är av samma typ och storlek som en av R:s sändarenheter.

Rococo [-kå'], se *Rokoko*.

Rocroi [-kroa'], stad i dep. Ardennes, Frankrike, nära belgiska gränsen. 2.000 inv. — Vid R. besegrade "den store Condé" spanjorerna 1643.

Rod [rådd] (eng., eg. stång), se *Perch*.

Rod [rådd], Édouard, f. 1857, d. 1910, schweizisk författare, huvudsakl. bosatt i Paris, prof. i litteraturhistoria i Genève 1887—92. R:s tidigare romaner ansluta sig till naturalismen, me-

Roddrott. Utriggade åttor efter slutad tävling. (Oxford.)

dan de senare höra till den mot Zola opponerande, från Bourget utgångna psykologiska och moraliserande riktningen.

Rodami'ner, xantenfärgämnen (se Färgämnen sp. 865) med praktfull röd, fluorescerande färgton; användas till färgning (jfr d. o. sp. 858) av bomull och ylle.

Roda'nföreningar, föreningar av typen RCNS, där R ären envärd positiv ion. Alkaliföreningarna bildas, om motsvarande cyanförening upphettas med svavel. De ge med ferrisalter en vackert röd färg och användas därför som reagens på ferri-ion. Den fria syran, rodanvätesyra, HCNS, är en vätska, som lätt sönderdelas. I rodan, (CNS)₂, framställd 1918 av E. G. Söderbäck, bildar färglösa kristaller, som smälta vid — 3°.

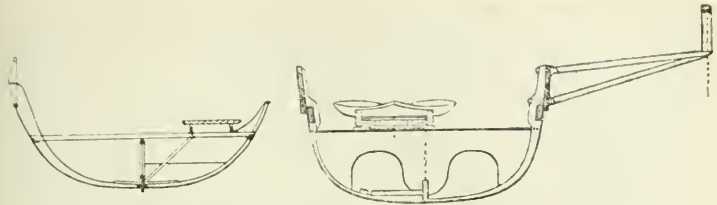
Roda Roda [rå'-], eg. Rosenfeld, Alexander, f. 1872, österrikisk författare, urspr. militär. R. har utgivit talrika samlingar anekdoter och humoresker med militärmotiv, av vilka flera översatts till svenska.

Rodbertus [-tos], Karl, f. 1805, d. 1875, tysk socialpolitiker, led. av preussiska lantdagen från 1849. Mest bekant för sitt förslag att ersätta metalliska pengar med

arbets(löne)sedlar på grundval av arbetet som allmän värdemätare, en konsekvens av hans åsikt, att kroppsarbetet var enda källan till värdet och arbetsfri inkomst en "utsugning", möjlig genom privatäganderätten. R. skrev bl. a. *Soziale Briefe an v. Kirchmann* (3 bd, 1850—51, bd 2—3 under titeln *Zur Beleuchtung der sozialen Frage*, 1875).

Rodd, framdrivning av båtar med hjälp av åror. Vid R. skola endast en del av årbladen doppas ned i vattnet, och under återgångsslaget får åran ej lyftas högre, än att den blir horisontell. Vid giggerodd vilas på årorna några sekunder i det läge, de intaga, då de efter årtaget släppt vattnet; återgångsslaget sker snabbt, likaså årtaget. Ro baklänges benämnes stryka l. hanna, vila på årorna ligga.

Roddrott i form av tävlingar har sedan början av 1700-t. övats i England. 1829 ägde för första gången rum de sedermera sedan 1839 årligen återkommande tävlingarna mellan Oxfords och Cambridges univ. Under 1800-t. spriddes R. från England till flertalet civiliserade länder. Den första svenska roddklubben bil-

Roddidrott. Tvärsnitt av inriggad (t. v.) och utriggad kapproddbåt.

dades i Uppsala 1878. Världens förnämsta roddtävling är den sedan 1839 årliga s. k. Henleyregattan i England. — Kapproddbåtar äro antingen inriggade, vilkas bredd medger årtullens placering på relingen, l. utriggade, där årtullen på grund av båtens ringa bredd anbragts i en särskild ställning utanför relingen för vinnande av tillräcklig hävstång för åran. Den inriggade båten är kortare och sjödugligare än den utriggade, vars fribord och displacement i förhållande till båtens längd i möjligaste mån nedbragts för minskande av vatten- och luftmotstånd. Utriggade båtar byggas mycket långa och spetsiga och så lätta, som med hänsyn till belastningens vikt och nödig hållfasthet är möjligt. Roddaren sitter å ett glidsäte (eng. *slide*), vilket medger benens medverkan till ökande av årtagets längd och kraft. Båtarna äro konstruerade för antingen enmansrodd (eng. *single scull*) (dock endast utriggade båtar) l. rodd med flera åror (2, 4 l. 8, någon gång 6). Kapprodd med mer än 4 åror sker alltid med styrman, med 2 l. 4 åror vare sig med l. utan sådan, enmansrodd alltid utan. — Den roddare, som vid rodd med flera åror sitter längst akter ut, benämnes "takt" (eng. *stroke*), främsta åran benämnes "plik" (eng. *bow*).

Rode [rå'-], Her mann, tysk målare och bildhuggare, verksam under 1400-t:s senare hälft i Lübeck. Bland de verk, som tillskrivas R., äro målningarna å de nu i Stat. hist. mus. befintliga altarskäpen från Salems och Österåkers kyrkor. De utmärka sig för smulna färger och ett om samtida nederländska konstnärer erinrande vekt uttryck.

Ro'de. l. O ve R., f. 1867, dansk politiker, har gjort sig bemärkt som radikal tidningsman främst i Politiken och är sedan 1909 folketingsman. 1913—20 inrikesminister i regeringen Zahle, uppar han under världskriget dennas näringspolitik med ransonering och statsingripanden. R. har även fram-

Den heliga Birgitta. Detalj av målning å altarskåpet från Salems kyrka. Av Hermann Rode. (Stat. hist. mus.)

trätt som skönlitterär författare. — 2. Helge R., f. 1870, den föreg:s broder, dansk författare. R., som från början anslöt till 1890-t:s symbolistiska och mystiska strömningar, har främst framträtt som lyriker (bl. a. *Ariel*, 1914, och *Den stille Have*, 1922). Han har även skrivit en rad skådespel, av vilka flera behandla aktuella ämnen.

Roden (fsv. *Ropin* av *roper*, rodd), fordom benämning på de kusttrakter i Svealand, där ledning (se d. o.) utgjordes. R. styrdes under äldre medeltiden vanl. av jarlen (se d. o.), ledningens befälhavare.

Rodenbach [-ba'kk], Georges, f. 1855, d. 1898, belgisk författare. R. skrev romaner av en vekt lyrisk prägel, i vilka han ofta tolkade gamla städers melankoliska charm (*Bruges la morte*, 1892; *Det döda Brügge*, 1904; *Le carillonneur*, 1897; *Klockspe-laren* 1918).

Roder. *Skeppsb.* Platta av trä l. järn för styrning av fartyg. R. består av roderblad och hjärtstock. Vid den senare är fästad rorpinne (på småbåtar kallad rorkult), rorskädda l. kvadrant, varmed R. manövreras. R. upphänges medelst fingerlingar i maljor i akter- l. rorstäven (jfr Akter) och stöder med hälltappen mot ett utsprång å kölen. Rörelsen i sidled begränsas av stoppklackar. Från roderbladet utgå åt sidorna korta järnarmar, från vilka nöttaljeskänklingarna leda till fartygssidorna. I den händelse fartygets styrinrättning skulle bli obrukbar, luggas nöttaljor i skänklingarna, så att fartyget därigenom kan styras. — Järn-roder kunna antingen vara helt av stålgiutgods l. ock bestå av en

smidd ram, på vilken plåtar äro nitade. — *Bala'n's roder* ha en del (högst $\frac{1}{4}$) av roderytan placerad för om hjärtstocken, varigenom R. blir mera lättrorligt och kräver mindre kraft för manövreringen. — *Förroder*, placerade under kölen förut och vanl. upphissbara i brunnar, öka fartygets manöverförmåga, spec. vid backning, och användas därför bl. a. på färjor. — Från rorskäddan l. kvadranten går rorledning-en (av järnstänger, kätting l. wire) till styrinrättningen (se d. o.). — *Rorvinkel*, den vinkel R. gör med långskeppslinjen. Största roderverkan erhålles vid en vinkel av ca 35°. — Jfr *Flygplan* sp. 199 f. och *Reversing rudder*.

Rodhe. 1. Bengt Karl R., f. 1834, d. 1897, skolman, grundare av en skola i Göteborg, utgav bl. a. en mycket använd läsebok för småskolan. — 2. Eva R., f. 1836, d. 1919, skolföreståndarinna, grundade 1881 "Eva Rodhes praktiska arbetsskola" i Göteborg. — 3. Edvard Herman R., f. 1845, kusin till R. 2, kyrkoherde i Karlshamn 1879, i Norrköping 1884, biskop i Göteborg 1888. R:s kyrkliga ståndpunkt har präglats såväl av den gamla lundensiska högkyrkligheten som av den schartauanska riktningen. — 4. Emil R., f. 1863, brorson till R. 2, skolman, lektor i Göteborg 1901, har gjort stora insatser för undervisningen i främmande levande språk och på detta område utövat en omfattande författarverksamhet. — 5. Edvard Magnus R., f. 1878, son till R. 3, prof. i praktisk teologi i Uppsala 1912, i Lund 1919, domprost i Lund 1923, biskop där 1925. Bland hans arbeten märkas *Studier i den svenska reforma-*

T. v. Borgarna i Calais. — T. h. Kopparåldern. Skulpturer av Auguste Rodin.

tionstidens liturgiska tradition (1917) och *Svenskt gudstjänstliv* (1923).

Rodin [-dä'ŋ], Auguste, f. 1840, d. 1917, fransk bildhuggare. R. är ett av den moderna skulpturens största namn. I hans produktion, som omfattar de mest olikartade verk, mötas intryck från den franska 1800-talsskulpturen (genom Barye och Carrier-Belleuse, som voro hans första lärare), från antiken, gotiken, Donatello, Michelangelo, Bernini och Clodion. Det centrala för honom är alltid figurernas i gruppernas rörelse, och i den samlar han med våldsamt intensitet verkets uttryck. Hans stil är i regel mera målerisk än plastisk, och särskilt i sin uppluckrade ytbehandling visar han beröringspunkter med impressionisterna. Hans första stora arbete var den av Donatello påverkade bronsstatyn *Kopparåldern* (1875—77; ett exemplar i Nat. mus.). 1880 grep han sig an med den gigantiska *Helvetesporten* (Musée des Arts décoratifs, Louvre), till vilken

motivet hämtats från Dante och i vars myller av figurer han sökte ett samlat uttryck för sin fulltoniga livskänsla; urspr. avsedd att ingå däri var även den senare fullbordade bronsstatyn *Tänkaren* (uppställd 1904 framför Panthéon i Paris; ett ex. på Valdemarsudde, Sthlm). *Kyssten* (1886—89.

Jules Dalou. Bronsbyst av Auguste Rodin.

Luxembourgsmuseet; se ill. till *Fransk konst* sp. 584) inledde en rad verk, de flesta i marmor, ägnade den nakna kvinnokroppen. Med monumentet *Borgarna i Calais* (1891—96, Calais; ett exemplar framför Glyptoteket, Köpenhamn) skapade R. ett av sina starkaste arbeten, i sitt mäktiga och slutna patos täml. ensamstående i hans mestadels sensuellt betonade produktion. R. utförde även en mångfald porträttskulpturer, såväl intima byster som storformade monument, bl. a. över Ilugo och Balzac (1898; skiss till huvudet se ill. till *Bildhuggar-konst* sp. 1541). Berömda äro även hans teckningar, starkt summariska rörelsestudier, ofta ifyllda med akvarell. — Hans verk finnas i gipsavgjutningar och delvis i original samlade i *Musée Rodin*, inrymt i Hôtel Biron, Paris, som av R. 1916 överlämnades till staten.

Rodinal', se *Frankallning*.

Ro'dium, rhodium, platinametall, upptäckt 1803 av Wollaston. R. är olösligt i alla syror, löses däremot av smältande kaliumbisulfat under bildning av ett dubbelsulfat. Om natriumklorid och klorgas vid högre temperatur få inverka på R., bildas det rosa-färgade dubbelsaltet natriumrodiumklorid, $\text{Na}_3(\text{RhCl}_4)$, vilket är lösligt i vatten. Atomtecken *Rh*, atomvikt 102,9, smältpunkt omkr. 2.000°, spec. v. 12,6. R. är i sina föreningar trevärt. R. användes i Le Chateliers pyrometer.

Rodnad, ökning av hudens röda färgton genom ökad blodtillströmning till följd av vidgning av hudkärlen. R. är bl. a. ett symptom vid inflammation (se d. o.) och en del nervösa rubbningar samt upp-

träder ofta momentant i ansiktets hud vid sinnesrörelser.

Rodomonta'd (efter *Rodomonte*, en skrävflare i Ariostos "Orlando furioso"), skryt, skrävel.

Ro'dopemassivet, se *Balkanhalvön* sp. 1024.

Ro'dos, Rhodos. 1. Ö bland s. Sporaderna, belägen vid Mindre Asiens s.v. kust. R. är bergigt (högsta punkt 1,240 m.) men har bördiga kustslätter. Vin- och olivodling. 1,460 kvkm. C:a 40.000 inv. (mest greker). — R. utgjorde under forntiden ett mestadels självständigt stadsförbund, som gemensamt grundlade R. 2. 1310 blev ön säte för Johannitorden, som 1522 efter ett halvt års belägring fördrevs därifrån av turkarna. R. tillhör Italien sedan 1912 (formellt sedan 1923). R. var under hellenistisk tid säte för en betydande bildhuggarskola (se *Bildhuggarkonst* sp. 1518). — 2. Huvudstad på R. 1 och Tolvöarna, belägen på R. 1. Ortodox metropolit. 16.000 inv.

Rodrigues [råodri'ges], *Rodriguez*, ö bland Maskarenerna, Indiska oceanen. Av vulkaniskt ursprung. 110 kvkm. 7.000 inv. — R. blev engelsk besittning 1814 och lyder under Mauritius.

Rodri'gues [-geth], *Simon*, portugis, en av Loyolas ursprungliga medhjälpare, från 1540 verksam i Portugal, från 1546 ss. provinsial. R. utgav 1577 en skildring av jesuitordens uppkomst och utveckling.

Rodsja'nko, *Mikhail Vladimirovitj*, f. 1859, d. 1924, rysk politiker, medlem av 3:e och 4:e riksdumorna (talman i den 4:e). R. stod i spetsen för provisoriska dumakommittén, som under marsrevolutionens första dagar representerade regeringen.

Roebing [rö'p-], *John Au-*

gustus, f. 1806, d. 1869, tysk ingenjör, överflyttade till För. Stat., där han anlade en fabrik för järntrådslinor, spec. avsedda för hängbroar. R. utförde flera hängbroar samt projekterade den första hängbron över East River mellan New York och Brooklyn. Efter R:s död fullföljdes arbetet (1876) av hans son **W a s h i n g t o n A u g u s t u s R.**, f. 1837, som likaledes nedlagt ett betydelsefullt arbete inom brobyggnadskonsten.

Roechling-Rodenhausers ugn [rö'ßling rå'denhau'sers], se **K j e l l i n**.

Roed [rod], **J ö r g e n**, f. 1808, d. 1888, dansk målare, prof. vid konstakademien i Köpenhamn 1862—87. R. var lärjunge till C. W. Eckersberg och stod med sitt fina, klara och besjälade måleri mästarrens konst mycket nära. Han målade arkitekturmotiv och landskap (*Fra Collins Have*, Nat. mus.) men nådde kanske högst i sina intima skildringar av idylliskt danskt familjeliv och sina fina barnporträtt.

de las Roélas l. **Ruelas**, **J u a n**, f. 1559 (?), d. 1625, spansk målare. R. vistades några år i Venedig, och hans konst röjer inflytande bl. a. från Tintoretto och Caravaggio. Han verkade huvudsakl. i Sevilla och utförde här religiösa kompositioner, utmärkta av innerlig och patetisk uppfattning och strålände kolorit. Från hans skola utgingo bl. a. Velasquez, Murillo och Zurbaran.

van Roemerswale [fann ro'-], se **van Reymerwale**.

Ro'galand, fylke i s.v. Norge, före 1919 kallat Stavanger amt. R. består av ett fjällområde, var till sluta sig Jæderen i s. och Ryfylke i n. Huvudnäringar jordbruk, boskapsskötsel, fiske, industri. Städer Stavanger och

Flicka med fruktkorg. Målning av Jørgen Roed. (Köpenhamn.)

Haugesund, 9,135 kvkm. 170,000 inv.

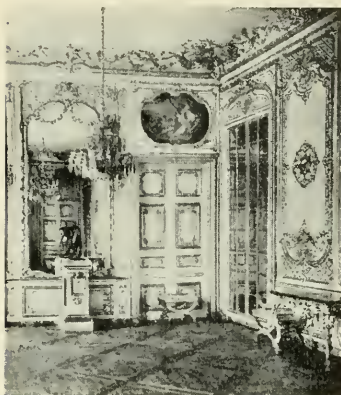
Rogberga, socken i Jönköp. l., jämte Öggestorp pastorat i Växjö stift. 1,765 inv.

Rogen, insjö i s.v. Häradalen, på gränsen till Norge. R. genomflytes av Klarälven.

Roger [-jê'], två normandiska härskare. Se **N o r m a n d e r**.

Roge'rus v. He'lmershausen [-hao'sen], tysk konstnär och konstskriftställare, verksam omkr. 1100, munk i benediktinklostret Helmershausen. Han utförde flera guldsmedsarbeten, tillhörande den romanska stilens främsta alster på detta område. Under namnet **Theo'philus** författade han en vägledning i målning, glas-målning och metallkonst.

Rogge, **K o n r a d** (**K o r t**), d. 1501, prelat, studerade i Italien, där han influerades av renässanskulturen, för vilken han är en av de första svenska representanterna. 1479 biskop i Strängnäs, byggde han där ett ståtligt residens (nuv. läroverket). R. stödde

Fransk rokoko. Salon de la pendule, Versailles.

Jakob Ulvsson i oppositionen mot Sten Sture d. ä.

Roggered, Roggered, se Råggård.

Rogivande medel, narkotica (se Narkos) samt febermedel.

Rogslösa, socken i Östergötl. l., jämte Väversunda (och framdeles Herrestad och Källstad) pastorat i Linköpings stift. 1,290 inv. — Romansk kyrka med en märklig järnbeslagen dörr från 1100-t. (se ill. till Dörr).

Rogsta, socken i Gävleb. l., pastorat i Uppsala stift. 2,190 inv.

Rogstad, Anna, f. 1854, norsk lärarinna, livligt verksam i Norges pedagogiska liv, den första kvinnliga led. av stortinget.

Rohan [rå'ŋ], ur gammal fransk ätt. 1. Henri de R., f. 1579, d. 1638, hertig, krigare. R. blev efter Henrik IV:s död hugenotternas ledare och grep flera rättigheter. — 2. Charles de R., se Soubise. — 3. Édouard de R., f. 1734, d. 1803, prins, kardinal 1778, biskop i Strassburg 1779, en av huvudpersonerna i halsbandsprocessen (se d. o.).

Ro'hde, Johan, f. 1856, dansk konstnär, har gjort sin förnämsta insats som målare, företrädesvis med stämningsmättade och av fin kultur burna utsikter från danska småstäder.

Rohde [rå'-], Erwin, f. 1845, d. 1898, tysk klassisk filolog, prof. i Kiel 1872, i Heidelberg, 1886. Genom sitt verk *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* (1890—94; 8:e uppl. 1921) banade R. väg för en ny och fördjupad uppfattning av grekernas livsåskådning. I *Der griechische Roman und seine Vorläufer* (1876) framställde han en viktig teori för romanens (se d. o.) uppkomst.

v. Rohr [rår], Moritz, f. 1868, tysk fysiker, prof. i medicinsk optik i Jena 1913, har ss. medarbetare hos Zeiss utfört undersökningar inom teorin för optiska instrument.

Rois fainéants [roa' fänea'ŋ] (fr., lättjefulla kungar), se Merovingerna sp. 1523.

Roi soleil [roa' sälä'j], fr., se Ludvig sp. 793.

Rojali'sm (fr. *royalisme*, av *roi*, konung), tillgivenhet för konungadömet. — **Rojali'st**, anhängare l. försvarare av konungadömet. — Adj.: rojali'stisk.

de Rojas [rå'chas], Fernando, f. omkr. 1475, d. efter 1537, spansk dramatiker, alkald. R. betraktas ss. författare till dramat *Celestina* (se d. o.).

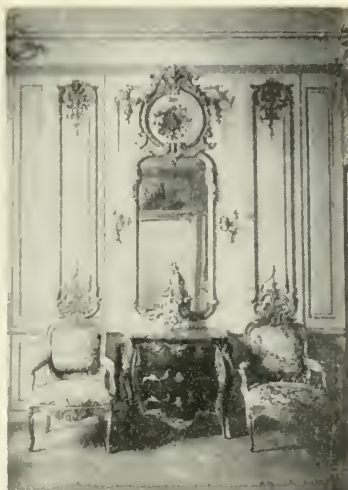
Rokoko [-kå'] (fr. *rococo*, av *rocaille*, se d. o.), den stil, som under 1700-t:s förra hälft med utgångspunkt från Frankrike behärskar konstutövningen i Europa (i England dock endast delvis). Stilen kommer renast till uttryck inom innerarkitekturen och konsthantverket. — Under en

övergångsperiod, *régence* (se d. o.), utvecklar sig R. i Frankrike ur Bérains stil framför allt genom tillskyndan av Oppenort och J. A. Meissonier, vilka bygga på element från italiensk barock, och är omkr. 1725 färdig, såväl vad beträffar de dekorativa principerna som ornamentiken (se d. o.). R. är allenarådande i Frankrike till omkr. 1755. Bland stilens franska ornamentskonstnärer märkas, utom de ovannämnda, Watteau, Boucher och Jean Pillement (f. 1727, d. 1808), av vilka den sistnämnde framför allt förmedlade bekantskapen med den exotiska, spec. kinesiska, formvärld, från vilken stilen mottog starka intryck. — R. är en utpräglad dekorativ stil och saknar sinne för det konstruktiva. Rum och föremål behärskas av mjukt böljande l. spiralvridna linjer, och alla konturer äro avrundade. Väggarna orneras vanl. med rikt snidade pannåer, omväxlande med av lätta stoffer i rosa, blekblått, havsgrönt etc. klädda fält. — I Tyskland går R. gärna till överdrifter. Den svenska R. står helt under franskt inflytande. Från början knuten vid Stockholms slotts byggnad och med dess franskt skolade arkitekter (Hårleman, Röhn) och dess franska konsthantverkare som stilbildare, får R. här en förnäm grace, som även gör sig gällande i enklare former och material.

Roland, se Rolandssången.

Roland de la Platière [-la'ŋ dola'plat-jär], Jean Marie, f. 1734, d. 1793, fransk politiker. R. anslöt sig under revolutionen till girondisterna och var 1792—93 inrikesminister. Hans maka, den begåvade Jeanne Marie R., f. 1754, d. 1793, gjorde deras hem till samlings-

Svensk rokoko. Rumsinredning från Stockholmshus av Karl Fredrik Adelcrantz. (Nord. mus.)

plats för girondisterna. Vid dessas fall undkom R., men hans maka avrättades. R. tog då själv sitt liv.

Rolandsbräschen, sp. *Brecha de Rolando*, fr. *Brèche de Roland*, se Pyrenéerna sp. 731.

Rolandsstod, kolossalstaty, framställande en riddare i full rustning med draget, upprätt hållet svärd. R. från medeltiden äro särskilt vanliga å nordtyska stadstorg och symbolisera stadens självstyrelse. Om namnets ursprung finnas många hypoteser.

Rolandssången, fornfranskt epos, i sin nuv. form trol. från 1100-t. R. är den franska medeltidsdiktningens viktigaste minnesmärke och den mest betydande av chansons de geste. Hjälten i R. är Roland (lat. *Hruotla'ndus*, ital. *Orlando*), en historisk gestalt, vilken dock i sagan spelar en långt viktigare roll än i verkligheten. Han framställes som Karl den stores dotterson och en av Frank-

Romain Rolland.

rikes största hjältar. R. skildrar, hur Roland under ett Karl den stores härnadståg till Spanien utsattes för förräderi från sin styvfader Ganelons sida och, sedan Karl med huvudhären redan nått in i Frankrike, med sin eftertrupp överfalles och nedgöres vid Roncesvalles i Pyrenéerna av saracenerna under konung Marsilje. Genom att blåsa i sitt olifanthorn tillkallar Roland slutligen Karl, vilken finner honom döende, hämnas och fördriver samt nedgör saracenerna. Jfr *Chanson de geste* och *Basker*.

Rolf Krake, dansk konung, trol. från 500-t., hjälten i en omfattande sagokrets, där han framträder som en mäktig härkonung, vilken slutligen svekfullt dräpes av en anförvant. Jfr *Bjarke* m a l.

Ro'lfson, *Nordahl*, f. 1848, norsk skolman och författare, har utgivit en mycket använd läsebok för den norska folkskolan samt läroböcker i världshistoria.

Rolfstorp, socken i Hall. l., jämte Grimeton pastorat i Göteborgs stift. 1,145 inv.

Roll, *Alfred*, f. 1846, d. 1919,

fransk målare, skildrade bl. a. samtidshistoriska, mytologiska och allegoriska motiv i monumentala kompositioner och eleganta salongstavor, som med sin sobra teknik och blonda, läckra kolorit utövat inflytande på 1880-t:s Parissvenskar.

Roll (fr. *rôle*, urspr. rulle), de repliker, som en skådespelare har att framsäga, l. den person, han har att framställa; i överförd bet.: antaget sätt, låtsad karaktär; uppgift, ställning. — Spela (stor, liten) R., ha (stor, liten) betydelse.

Rolland [-la'ŋ], *Romain*, f. 1866, fransk författare. R., som 1895—1912 var verksam ss. lärare i konst- och musikhistoria i Paris, har utgivit flera entusiastiskt hållna biografier, bl. a. över Beethoven och Michelangelo. Sina idéer om en folklig teater har han sökt tillämpa i en rad dramer, bl. a. *Théâtre de la révolution* (1898—1902, inneslutande *Les loups*, Vargarna, 1917, *Danton*, sv. övers. s. å., uppf. i Sthlm 1920, *Le quatorze juillet*, Den fjortonde juli, 1917). Sin främsta berömmelse har dock R. vunnit med romanen *Jean-Christophe* (10 bd, 1904—12; sv. övers. 1913—18), en "bildningsroman", som i sin skildring (delvis i anslutning till Beethovens levnadsöden) av en musikers liv på samma gång ger en storslagen skildring av en konstnärs utveckling och kamp och utgör en lidelsefull uppgörelse med samtiden. Den idealitet och de strävanden att finna föreningspunkter mellan tysk och fransk anda, som framträda i detta arbete, präglade även R:s hållning under världskriget (*Audessus de la mêlée*, 1915; *Ovan stridsvimlet*, 1916). Bland R:s senare arbeten märkas romanen

Colas Breugnon (1919; sv. övers. s. å.) och dramat *Le jeu de l'amour et de la mort* (1925; Spellet om kärleken och döden, 1926). R. erhöll 1916 Nobelpriset för 1915.

Rollo, Normandies (se d. o.) förste hertig, i nordiska sagor benämnd *Gånge-Rolf*.

Rom [råmm], ägg av fisk och vissa andra vattendjur.

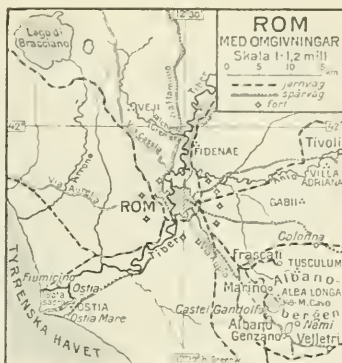
Rom [råmm] (eng. *rum*, urspr. ett västindiskt ord), se *Brännvin*.

Rom. 1. Benämning efter staden R. på Romerska riket (se d. o.), stundom även på romersk-katolska kyrkan l. påvestolen. — 2. (Lat. och ital. *Roma*), huvudstad i Italien och en provins med samma namn (motsvarande landskapet Latium), på 41° 54' n. br. och 12° 30' ö. l. R. är beläget på Campagna di Roma 27 km. från Tyrrenska havet i en rikt kuiperad terräng. Staden genomskäres av Tibern, som här har en bredd av c:a 100 m. och kröker i tre vida bukter. Den är Italiens till storleken tredje stad. Som in-

Roms folkmängd.

Ar	1,000-t. inv.	Ar	1,000-t. inv.
Omrk. 100		1870	220
e. Kr. ... c:a 1,000		1901	460
1500-t:s		1921	690
början ... c:a 55		1925	770

dustri- och handelsstad står den tillbaka för flera andra italienska städer. Industrin utvecklas dock raskt; den omfattar främst tillverkning av lyxartiklar (guldsmets- och terrakottavaror m. m.). Handeln är väsentligen begränsad till import för konsumtion, och uthamnarna Civitavecchia och Fiumicino anlöpas endast av mindre fartyg; vid Ostia (se d. o.) äro dock nya hamnanläggningar under utförande. R. är en central knutpunkt för de järnvägslinjer,

som förena n. och s. Italien. Betr. undervisningsanstalter, vetenskapliga och kulturella institutioner se Italien sp. 1586 ff. (ang. Svenska arkeologiska institutet i R. se d. o.). — R., redan under antiken kallad "den eviga staden", är rikare på historiska och religiösa minnen än någon annan stad i världen. Som det romerska världsväldets huvudstad och kristendomens centrum har staden erhållit sin yttre prägel; de stora förändringar, den som konungariket Italiens snabbt framåtgående huvudstad undergått, ha ej avsevärt förmått inverka på totalintrycket. Genom sina antika och nyare byggnader och sina outtömliga konstskatter utgör R. för arkeologin och konsthistorien ett utomordentligt rikt studiefält. — *Huvuddelar*. R. består av två delar, den egentliga, äldsta staden på vänstra Tiberstranden samt Borgo (Vatikanområdet) och stadsdelen Trastevere på högra stranden. Över Tibern föra 13 broar, av vilka Ponte Fabricio är från antiken, Ponte Sisto från 1400-t., de övriga från nyare tid. Staden omges av murar. Utanför dessa ligga snabbt tillväxande förstäder. — Den

Till kartan sp. 1247—1248.

1. S. Maria del Popolo, 2. Villa Borghese, 3. Vatikanen.
4. Peterskyrkan, 5. Castello S. Angelo, 6. Justitiepalatset.
7. Augustus' mausoleum, 8. Palatso Borghese, 9. Villa Medici, 10. Spanska trappan, 11. SS. Trinità del Monti, 12. Huvudpostkontoret, 13. S. Maria della Pace, 14. Deputeradekammaren, 15. Palatso Chigi, 16. Fontana Trevi, 17. Palatso Barberini, 18. Krigsministeriet, 19. S. Susanna, 20. S. Maria della Vittoria, 21. Finansministeriet, 22. S. Maria degli Angeli, 23. Terminsetet, 24. Palatso della Cancelleria, 25. S. Agnese, 26. Palatso Massimi alle Colonne, 27. Universitetet, 28. Senaten, 29. Pantcon, 30. S. Maria sopra Minerva, 31. S. Ignazio, 32. Palatso Sclaria-Colonna, 33. Quirinalen, 34. S. Carlo alle Quattro Fontane, 35. Huvudbangården, 36. Palatso Corsini, 37. Villa Farnesina, 38. Palatso Farnese, 39. S. Andrea della Valle, 40. Il Gesù, 41. Palatso Doria, 42. Palatso Odescalchi, 43. SS. Apostoli, 44. Palatso Colonna, 45. Palatso Venezia, 46. Palatso Respighiosi, 47. S. Pudenziana, 48. S. Maria Maggiore, 49. S. Frassode, 50. S. Pietro in Montorio, 51. S. Maria in Trastevere, 52. Marcellus' teater (Palatso Orsini), 53. S. Maria in Campitelli, 54. Viktor Emanuel-monumentet, 55. S. Maria in Aracoeli, 56. Kapitölska museet, 57. Konservatorspalatset, 58. Senatorspalatset, 59. S. Adriano, 60. S. Maria Antiqua, 61. SS. Cosma e Damiano, 62. Konstantinsbasilikan, 63. S. Francesca Romana, 64. Titushögen, 65. Konstantinshögen, 66. Colosseum, 67. S. Pietro in Vincoli, 68. Trajanns' termer, 69. S. Maria Egiziae, 70. Rundtempel, 71. S. Maria in Cosmedin, 72. Rulner av kejsarpalatset, 73. Circus Maximus, 74. S. Clemente,

Till vidskående karta.

1. Villa Madama, 2. S. Costanza, 3. S. Agnese fuori le mura,
4. Villa di Papa Giulio, 5. Villa Albani, 6. S. Lorenzo fuori le mura, 7. Villa Doria-Pamphili, 8. S. Sabina, 9. S. Stefano Rotondo, 10. Lateranen, 11. S. Croce in Gerusalemme, 12. Caracallas termer, 13. Cestuspyramiden, 14. S. Paolo fuori le mura, 15. Callistuskatakomben, 16. Lathergravnarna, 17.

Circus Maxentii, 18. Caecilia Metellas grav.

Rom. Tibern med San Angelobron och Castello San Angelo.

största delen av staden ligger på *vänstra stranden* och är byggd dels på ett slättområde närmast Tibern, motsvarande det forna Marsfältet, dels på de omgivande kullarna. Den moderna staden utbreder sig huvudsakl. på låglandet, under det lämningarna av antikens R. återfinnas på och närmast omkring kullarna. Då man alltsedan renässanspåvarnas tid strävat att nivellera stadsterängen, framträda kullarna ej längre lika markant som fordom men förläna dock, krönta av dominerande byggnader, alljämt stadsbilden dess säregna skönhet. Dessa kullar äro på vänstra stranden Aventinus (nu Monte Aventino), Palatinus l. Palatium (M. Palatino), Caelius (M. Celio), Esquilinus (M. Esquilino), Viminalis (M. Viminale), Quirinalis (M. Quirinale) och Capitolium (M. Capitolino), motsvarande det antika R:s berömda "sju kullar", samt längst i n. Pincius (M. Pincio). Urspr. voro kullarna ännu flera, ty Esquilinus, Aventinus, Capitolium och Palatinus hade i själva verket flera toppar med mellanliggande dalar. Sålunda

bestod Esquilinus av Cispius och Oppius. — Vänstra strandens och R:s huvudgata är Corso Umberto I, "Corson", som, utgående från den i n. belägna Piazza del Popolo, skär Piazza Colonna med Marcus Aureliuskolonnen och utmynnar i R:s trafikcentrum, Piazza Venezia med det väldiga Viktor Emanuelmonumentet vid Capitolium som fond. Från Piazza Venezia utgå åt v. Via del Plebiscito, fortsatt av Corso Vittorio Emanuele, åt ö. Via 4 Novembre, fortsatt av Via Nazionale, som slutar i Piazza delle Terme (Piazza dell'Esedra) framför Diocletianus' termer och huvudbangården. Parallellt härmed löpa Via del Quirinale och Via Venti Settembre mellan Porta Pia och Piazza del Quirinale samt Via Cavour mellan huvudbangården och Forum Romanum. Från Piazza del Popolo utgå i lika vinklar mot Corson Via di Ripetta och Via del Babuino, som slutar i Piazza di Spagna och vars fortsättning genom en stor tunnel når fram till Via Nazionale. Denna skäres även av den från Monte Pincio utgående Via Sistinas fortsättning, som under olika namn

för förbi Santa Maria Maggiore — varifrån Via Merulana leder till Lateranen — och vidare över den stora Piazza Vittorio Emanuele rakt i s.ö. till Santa Croce in Gerusalemme. — I Tibern ligger den lilla *Tiberön* med pittoresk, huvudsakl. medeltida bebyggelse. — På *högra stranden* höjer sig i n. på Monte Vaticano stadsdelen Borgo, dominerad av Peterskyrkans och Vatikanens väldiga byggnadsmassor. Nedanför vid Tibern reser sig Castello San Angelo. I s. ligger på och vid foten av det mäktigt stigande Janiculum (Monte Gianicolo) stadsdelen Trastevere med till stor del arb tarbefolkning. — R:s enda park innanför murarna är Pincio, som med sin vida utsikt och sina vackra planteringar är en av de mest besökta promenadplatserna; utanför murarna vidtager den vidsträckt Villa Umberto I. — De nyaste kvarteren utanför stadsmuren ligga på vänstra stranden utanför Porta del Popolo, Porta Pia, Porta San Giovanni m. fl., på högra stranden n. om Castello San Angelo (Prati di Castello). Några av de äldsta kyrkorna ligga även utanför murarna ("fuori le mura"), likaså ett flertal antika gravar, ss. Caecilia Metellas grav (se d. o.) och de s. k. Latinergravarna, samt katakomberna (se d. o.). På kampagnans kullar ligga talrika villor från renässansen och barocken. Till R:s omgivning i vidsträcktare mening kunna även räknas Frascati, Tusculum och Albano i Albanobergen, Tivoli, Veii, Caere och Ostia (se dessa ord). — *Historia och byggnader. I. Antiken.* Det äldsta R. Enl. sagan grundades R. 21 april 753 f. Kr. av de från Alba Longa stammande brö-

derna Romulus och Remus, men i verkligheten har R. aldrig "grundats" utan småningom utvecklats. Från den äldsta latinska befolkningen, som hade sitt hem i de sabinska, albanska och volskiska bergen, flyttade kolonier redan tidigt med sin boskap ned till den gräsrika kampagnan, där flera samhällen uppstodo. Av dessa hade de, som lågo på kullarna närmast Tiberns mynning, fördelen att genom befästningar kunna behärska floden, som då var Latiums främsta handelsväg. På tre av kullarna, Palatinus, Quirinalis och Oppius, uppstodo, trol. på 1400-t. f. Kr., primitiva, av varandra oberoende städer, omgärdade av jordvallar. Sannolikt kuvades dessa städer av etruskerna men frigjorde sig omkr. 500 f. Kr., då de sammanslöto sig till en enda stad, Rom (möjl. = flodstaden i staden vid Rumon, Tiberns äldsta namn). Den nya staden fick en större areal än sina föregångare och indelades i fyra regioner: 1) Palatinus, 2) Quirinalis och Viminalis, 3) Oppius och Cispius, 4) Caelius. Staden utvidgades ytterligare genom den första gemensamma förvarsmuren, den delvis bevarade s. k. Serviska muren, som tillkom vid 300-t:s mitt och omfattade även Aventinus och den bakom Cispius och Oppius liggande marken på Esquilinus. Den nya stadens centrum blev den vattensjuka dalgången mellan kullarna. Och där anlades nedanför Capitolium dess torg, det senare Forum Romanum. Bäckarna kanaliserades, men först omkr. 200 f. Kr. överbyggdes de, varigenom Cloaca Maxima uppstod. På den ena av Capitoliums toppar reste sig borgen (arx), på den andra uppfördes ett gemensamt Jupiterempel av tuff med terrakottabeklädnad,

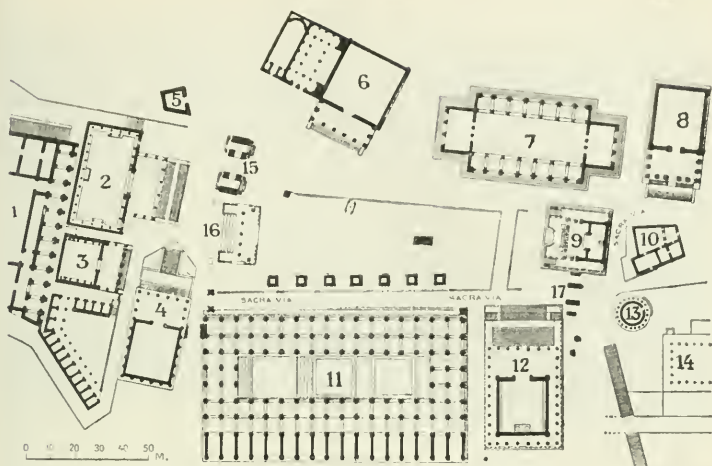

Rom. Rundtempel på Piazza Bocca della Verità.

av vars cellamur nyligen rester anträffats. — *Republikens* R. var en illa byggd stad. Gatorna voro trånga gränder, som klättrade uppför de branta höjderna, husen voro av lufttorkat tegel, och först mot republikens slut började skönhetsens och hygienens krav beaktas. Den första stora vattenledningen, Aqua Appia, som hade en längd av 66 km. och dagligen tillförde R. 115,000 km. vatten, byggdes visserl. redan 312 f. Kr., och före kejsartiden tillkommo tre andra akvedukter (se d. o.). Förutom vattenledningarna, ett par senare till kyrkor förvandlade tempel, det lilla rundtemplet på Piazza Bocca della Verità och den närbelägna Santa Maria Egiziaca, samt några byggnadsrester på Forum (se nedan) återstår av offentliga byggnader från republiken endast det omkr. 70 f. Kr. på Capitolium, i sänkan mellan bergen och Jupitertemplet, uppförda Tabulariet (arkivet), ingående i nuv. Senatorspalatsets undervåning mot Forum, samt det nedan-

för liggande fängelset, som förvandlats till kyrkan San Pietro in Carcere och som troligen urspr. varit en förhistorisk kupolgrav. Av privathus återstår blott det s. k. Livias hus på Palatinen, som beboddes av Tiberius' föräldrar och som i några rum har ytterst märkliga väggmålningar (se ill. till *M å l a r k o n s t* sp. 459 f.). — Under *kejsartiden* förvandlades R. till en praktstad och utvidgades starkt. En ny mur, i stort sett motsvarande den nuv. på vänstra stranden, uppfördes på 270-t. e. Kr. av kejsar Aurelianus med tanke på det hotande barbaranfallet. Genom denna införlivades Janiculum, Pincius och hela Marsfältet med stadsområdet. Gatorna i denna kejsarstad, som på 100-t. e. Kr. torde räknat omkr. 1 mill. inv., voro fortfarande trånga, bostäderna fula hyreskaserner, i vilka romaren endast tillbragte natten, under det att han under dagen vistades i offentliga byggnader. Dessa voro av olika slag: basilikor, cirkus, teatrar, amfiteatrar, portiker m. m. — Stadens arkitektoniska centrum var Forum Romanum, till vilket ledde flera gator, främst Saera Via (den heliga gatan). Forums förvandling till ett praktorg och det politiska livets medelpunkt hade inletts redan av Caesar. Urspr. bestod det av två delar, det egentliga Forum, som var ett oregelbundet marknadstorg med två saluhallar av trä, Tabernae veteres och novae, under republikens senare tid ersatta av fyra stenbasilikor, samt den politiska samlingsplatsen, Comitium, med senatens äldsta ämbetslokal, Curia Hostilia. Dessa platser förenades av Caesar, och under kejsartiden utvecklades härav ett rektangu-

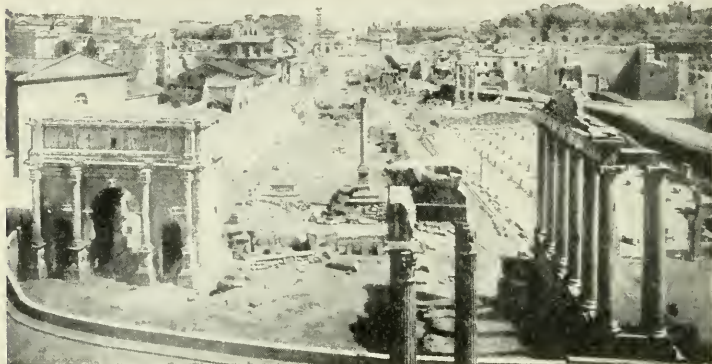

Rom. Plan av Forum Romanum under kejsartiden. 1. Tabulariet. — 2. Concordias tempel. — 3. Vespasianus' tempel. — 4. Saturnus' tempel. — 5. Fängelset. — 6. Curia Julia. — 7. Basilica Aemilia. — 8. Antoninus' och Faustinas tempel. — 9. Caesars tempel. — 10. Regia. — 11. Basilica Julia. — 12. Castor- och Polluxtempel. — 13. Vestatempel. — 14. Vestalpalatset. — 15. Septimius Severus' triumfbåge. — 16. Rostra. — 17. Augustus' triumfbåge.

lärt torgrum med Capitolium som fond, i mitten prytt av talarstolar (rostra), triumfbågar och andra monument och på alla sidor omgivet av strålande marmorbyggnader, delvis ersättande enklare byggnader från republikens tid. Nedanför Tabulariet reste sig tre tempel, Concordias, Vespasianus' och Saturnus', nedanför dessa utmed ena sidan den av Caesar uppförda väldiga Basilica Julia, Castor- och Polluxtempel, Vestatempel och vestalpalatset, utmed den andra det av Caesar uppförda nya senatshuset, Curia Julia, senare omdanad till kyrkan San Adriano, den urspr. från republiken härrörande Basilica Aemilia, Antoninus' och Faustinas tempel och Konstantinsbasilikan (se ill. till Basilika), mitt emot Tabulariet låg Caesars tempel och den av pontifex maximus disponerade Regia samt längre bort Ve-

nus och Romas tempel, delvis ingående i kyrkan Santa Francesca Romana. Av dessa byggnader, med undantag för Septimius Severus' och Titus' triumfbågar, den senare med reliefer, skildrande kejsarens triumftåg efter segern över judarna, samt den 608 resta Fokaskolonnen, återstå endast ruiner, enstaka kolonner och grundmurar. Forum Romanums utgrävning påbörjades 1803 av Carlo Fea. Dessa arbeten upptogs på mera vetenskaplig bas av Pietro Rosa (1871—75) och R. Lanciani (1882—84) och ha 1898—1925 fullföljts av Giacomo Boni. — Vid sidan av Forum Romanum anlades nu även en rad kejsarfora, vilka enl. de nyligen påbörjade utgrävningarna synas ha varit än praktfullare än Forum Romanum: Forum Trajani med den nu förstörda Basilica Ulpia och den bevarade Trajanuskolonnen, som

Rom. Forum Romanum, sett från n. Fr. v.: Septimius Severus' triumfbåge, Fokaskolonnen, kolonner från Vespasianus' tempel, fundamenten till Basilica Julia, kolonner från Saturnus' tempel.

smyckas av ett 200 m. långt, i spiral löpande reliefband med skildringar av dakiska kriget (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1520), Forum Julium, anlagt av Caesar, Forum Augusti med rester av Mars Ultors tempel m. fl. Dessa kejsarfora fortsatte även på Marsfältet, som nu bebyggdes med tempel, av vilka Panteon (se d. o.) är det bäst bevarade, och öppna portiker, ss. Porticus Octaviae, som under medeltiden var R:s fiskhall och varav betydande rester kvarstå. Nära Tibern uppförde Augustus ett altare åt freden, Ara pacis, varav märkliga reliefer bevarats, samt ett enormt mausoleum, i vilket även de närmast följande kejsarna gravsattes, nu konsertsalong (under restaurering), och på motsatta stranden reste Hadrianus ett annat mausoleum, nuv. Castello San Angelo. — På Palatinen, vars utgrävning letts av Pietro Rosa, påbörjade Augustus uppförandet av ett väldigt kejsarpalats, som utvidgades av Tiberius och Caligula (substruktionen be-

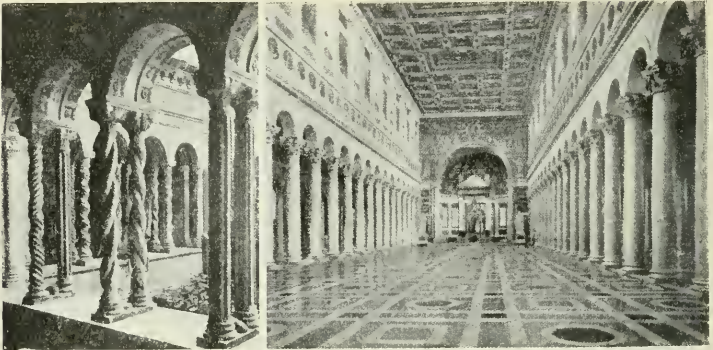
varad) samt än mer av de flaviska kejsarna (undervåningen väl bevarad). Av Hadrianus tillfogades bl. a. den väldiga s. k. hippodromen och av Septimius Severus en svindlande hög flygel åt s. — Av de jättestora badhusen, termerna (se d. o.), finnas väldiga ruiner av Agrippas, Caracallas, Trajanus' och Diocletianus', de sistnämnda senare omdanade till kyrkan Santa Maria degli Angeli och ett kloster, nu museum. Mest njöt romaren dock av cirkusspelet (se Cirkus). Bäst bevarad är Circus Maxentii utmed Via Appia; av Circus Maximus nedanför Palatinen äro blott obetydliga rester bevarade. Ytterst populära voro ock gladiatorsspelen i den väldiga flaviska amfiteatern, Colosseum (se d. o.), belägen mellan Forum Romanum och Palatinen. Dessutom funnos fem "naumachier" (för sjöstrider) och tre stora teatrar, av vilka Marcellus' (se d. o.), mitt emot Tiberön, är bäst bevarad. — Byggnader och fora voro fyllda av huvudsakl. från Grekland rövade konstverk; av

bevarade romerska monument märkes, utom de redan nämnda, Marcus Aureliuskolonnen, som i liknande reliefer som Trajanuskolonnens skildrar striderna mot germanerna (se ill. till Kläddräkt sp. 927). — *II. Fornkristen tid.* Med Konstantin tillkom en ny grupp byggnader: de fornkristna basilikorna. De äldsta av dessa äro San Giovanni in Laterano (se Lateranen), San Pietro in Vaticano l. den gamla Peterskyrkan (se d. o.), den på 300- och 400-t. uppförda, starkt förändrade Santa Maria Maggiore och San Paolo fuori le mura, påbörjad 386, nyuppförd efter en brand 1823, med en berömd korsgång från 1200-t., rikt smyckad med mosaiker i cosmatteknik. Av de övriga fornkristna basilikorna märkas Santa Pudenziana och Santi Cosma e Damiano, med märkliga mosaiker, från resp. 300- och 500-t., den väl bevarade Santa Sabina, uppförd på 400-t. på grunden till ett Junotempel, San Pietro in Vincoli, berömd genom Michelangelos där uppställda Moses, San Lorenzo fuori le mura (se ill. till Byggnadskonst sp. 838 och Italiensk konst sp. 1617 f.) från 400-t:s slut, Sant' Agnese fuori le mura, huvudsakl. från 600-t., Santa Maria in Cosmedin från 500- och 700-t., Santa Maria Antiqua vid Forum Romanum från 500-t., smyckad med märkliga fresker från 600- och 700-t., Santa Prassede från 800-t., San Clemente, bestående av en undre kyrka från 300-t., varöver på 1100-t. en ny basilika uppfördes, märklig genom sin fullständigt bevarade koranläggning (se ill. till Predikstol), samt Santa Maria in Trastevere, ombyggd och smyckad med mosaiker på 1100-t. Centralkyrkor äro

Rom. Forum Trajani.

Santa Costanza, urspr. ett monument över Konstantins dotter Konstantia, med mosaiker (se ill. till d. o. sp. 265) från 300-t. och San Stefano Rotondo, en väldig cirkelrund anläggning från 400-t., som trol. uppstått ur en antik torghall. Andra byggnader från denna epok äro katakomberna (se d. o.) på kampagnan och Konstantins triumfbåge (se ill. till Byggnadskonst sp. 835). — *III. Medeltiden.* R. upphörde redan på 400-t. att vara politiskt centrum och styrdes därefter huvudsakl. av sin biskop, som sedan ss. påve blev dess erkände suverän och gjorde det till centrum i Kyrkostaten. 410 erövrades R. för första gången av barbarerna, 455 och 472 ånyo. Men den stora vändpunkten i R:s historia var det gotisk-grekiska kriget vid 500-t:s mitt, ty genom detta blev R. nästan folktomt och byggnaderna, framför allt de hedniska templen, föllo i ruiner. Några räddades genom att förvandlas till kristna

Rom. San Paolo fuori le mura. T. v. Parti av korsgången. — T. h. Interiör.

kyrkor, främst Panteon. Då vattenledningarna under det gotiska kriget avskurits, drog befolkningen ned till Marsfältet vid Tibern, varför medeltidens R. fick ett annat läge än antikens. 1084 stormades R. av normanderna och uppgick till stor del i lågor. Gruset av de störtade byggnaderna fyllde gator och torg, och därefter har det antika R. till stor del vilat under jorden. I de här och var uppstickande väldiga ruinmassorna inkvarterade sig den fåtaliga befolkningen, som hela medeltiden igenom utförde ett intensivt förstörelsearbete: bronsstatyerna nedsmältes med undantag för Marcus Aurelius' (se ill. till Bildhuggerkonst sp. 1520), som troddes föreställa Konstantin den store, och marmorstatyerna brändes till kalk, så att vid renässansens början endast ett tiotal funnos ovan jord. Under alla årh. rasade förbittrade partistrider mellan de olika adelsfamiljerna, först Pierleoni och Frangipane, sedan Colonna och Orsini. De antika ruinerna förvandlades av dem till fästningar, och nya torn byggdes, av vilka flera kvarstå (Torre delle Milizie.

Tor dei Conti m. fl.). Bland de få kyrkor, som uppfördes, märkes Santa Maria sopra Minerva från 1200-t:s slut, R:s enda gotiska kyrkobyggnad. — *IV. Renässansen.* R:s pånyttfödelse började med påven Martin V:s intåg i ruinstaden 1420 (efter påveschismens biläggande), och av 1400-t:s påvar vinlade sig särskilt Nikolaus V och Sixtus IV om stadens försköning. Vid 1500-t:s början fortsattes deras arbete av Julius II, Leo X och Paul III. För att förvandla denna oordnade massa av ruiner till en ny praktstad utfördes omfattande och planmässiga befästnings-, gatureglerings- och byggnadsarbeten. — Försvarsverken iständsattes redan av Nikolaus V, som bl. a. återuppförde stadsportarna, och, varnad av R:s skövling 1527 ("sacco di Roma"), förstärkte man den aurelianska muren liksom den, som på 800-t. uppförts kring San Pietro in Vaticano av Leo IV. Men först på 1600-t. tillkom genom Urban VIII en ny befästningsmur på högra stranden, som omslöt hela den vatikanska stadsdelen och Trastevere. — Ännu viktigare voro de föränd-

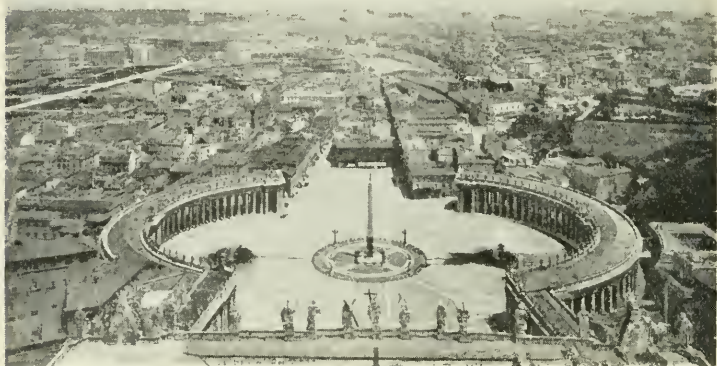
Rom. T. v. Capitulumplatsen. — T. h. Spanska trappan.

ringar, stadsplanen genomgick i syfte att skapa en mot det nya renässansidealet svarande enhetlig och monumental stadsbild. Raka, breda huvudgator anlades, ss. Corson och Via Giulia, stundom utstrålade från en punkt, ss. de från Piazza del Popolo, då stadens huvudentré, utgående gatorna. I inriktade mot ett stort arkitekturverk som fond. I samband därmed skapades även stora, skulpturprydda, enhetligt arkitektoniskt utformade monumentalplatser, ofta med utnyttjande av ett höjdläge, främst Capitulumplatsen. — Capitulum var vid renässansens början snarast en ruinhög. Jupitertemplet var helt förstört, på den motsatta toppen, borgens, reste sig den fornkristna kyrkan Santa Maria in Araeoli och i den mellantilliggande sänkan Senatorspalatset, det forna Tabulariet, som under medeltiden blev republikens R:s regeringsbyggnad och alltjämt är säte för stadsförvaltningen. Kullens nydaning inleddes av Nicolaus V, som nedanför Jupitertempels ruiner lät uppföra Konservatorspalatset. Capitulumsgeniale nyskapare var emellertid

(från 1536) Michelangelo, som gav kullen en ny orientering genom att förlägga uppgången ej från Forum Romanum utan till motsatta sidan. Efter hans ritningar anlades den ståtliga trappan la Cordonata, som leder upp till Piazza del Campidoglio, dit han lät flytta Marcus Aurelius' ryttarstaty, urspr. uppställd vid Lateranen. Senators- och Konservatorspalatset erhöles under 1500-t:s senare hälft nya fasader, och utmed torgets n. sida uppfördes på 1600-t. efter Michelangelos planer en tredje byggnad, det nuv. Kapitolska museet, vars ovärderliga antiksamlingar grundades av Clemens XII. Redan tidigare, 1471, hade Sixtus IV genom att

Rom. Palazzo Venezia.

Rom. Utsikt från Peterskyrkans kupol med Piazza di San Pietro i förgrunden.

till staden skänka de bronsstatyer, som funnos i Lateranen (bl. a. den berömda kapitolinska varginman), i Konservatorspalatset grundat världens äldsta museum, och numera utgör hela byggnaden och sedan 1925 även det i det angränsande Palazzo Caffarelli (före världskriget tyska legationen) upprättade Nuovo Museo I. Museo Benito Mussolini ett antikmuseum, i huvudsak innehållande nyare fynd från R. Samtliga Kapitolinska museerna tillhöra staden R. — Av renässansens byggnadsverksamhet i övrigt återstår främst en rad paläts. I st. f. det medeltida, senare av en barockanläggning ersatta påvepalatset Lateranen (se d. o.) blev nu Vatikanen (se d. o.), världens väldigaste paläts, påvens bostad. Ett annat påvepaläts skapades i Castello San Angelo (så kallat efter den krönande änglafiguren), urspr. Hadrianus' mausoleum, under medeltiden och renässansen R:s fästning och sedan slutet av 1300-t. i påvarnas besittning. På den massiva rund-

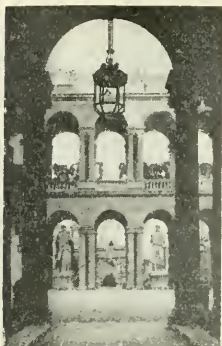
byggnaden, som urspr. vilade på en vid de yttre fästningsverkens anläggning förstörd kvadratisk underbyggnad, uppfördes av Nikolaus V och Paul III ett praktfullt inrett paläts i två våningar. — Äldst av R:s övriga renässanspaläts är det fästningslika Palazzo Venezia, uppfört vid 1400-t:s mitt av okänd arkitekt för sedermera påven Paul II, 1564 av Pius IV skänkt till Venedig, sedan 1797 österrikisk och sedan 1916 italiensk statsegendom, nu inrymmande bl. a. museum för konsthantverk från medeltiden och renässansen. I fulländad ungrenässansstil uppfördes 1486—95 det påven tillhöriga Palazzo della Cancelleria. tidigare tillskrivet Bramante. Senare tillkommo bl. a. det berömda Palazzo Farnese (se Farnese och ill. till Byggnadskonst sp. 852) med dess av Michelangelo monumentalt utformade förplats, Palazzo del Quirinale, nu kungl. slottet (se Quirinalen), Palazzo Massimo alle Colonne av Peruzzi, samt en mängd ståtliga villor, som tidi-

gast förlades inom staden, ss. Villa Farnesina (se Farnesina) på högra Tiberstranden och Villa Medici (növ. Franska akademien) med sin praktfulla trädgård på Monte Pincio, sedan längre bort, ss. Villa Madama, uppförd av Giulio Romano efter Rafaels planer (från 1515), och Villa di Papa Giulio med sin halvrunda gårdsfasad, uppförd 1550—55 av Vignola (se ill. till d. o.) för påven Julius III, nu museum för förromerska fynd från prov. R. — Renässansen utförde även ett omfattande kyrkobyggnadsarbete i R. Den centrala uppgiften, i vars tjänst tidens största konstnärer stodo, var uppförandet av den nya Peterskyrkan (se d. o.). Bland de tidigare renässanskyrkorna är den 1472—77 helt ombyggda Santa Maria del Popolo den förnämsta, märklig även på grund av sin av Bernini skapade interiör, det av Rafael uppförda Capella Chigi och Andrea Sansovinos kardinalgravar. I ren högrenässansstil uppfördes den lilla rundbyggnaden Tempietto av Bramante (se ill. till d. o.) invid kyrkan San Pietro in Montorio. — Renässansen tillförde R. många skönhetsvärden, och det var nu åter världens främsta kulturcentrum och utvecklades kraftigt. Å andra sidan förstördes hänsynslöst antika och forn-kristna byggnader. Men omkr. 1500 vaknade intresset för antika skulpturer, och nu uppstodo de första samlingarna, den största i Vatikanen (se d. o.). — *V. Barocken*. Barockens stadsbyggnadskonst i R. fullföljde i än monumentalare former renässansens uppslag. Långa, obrutna gator drogos i rät nivå som förbindelseleder mellan stora centrala byggnadsverk och platser, så t. ex. Via

Rom. Piazza del Popolo.

Venti Settembre — Via del Quirinale mellan Porta Pia och Piazza del Quirinale samt de gator, som förbinda Santa Maria Maggiore med Lateranen, Piazza Venezia och Santissima Trinità de' Monti. Som gatufonder uppställdes antika obelisker och skulpturverk ss. de bägge kolossala dioskurgrupperna på Piazza del Quirinale (növ. uppställning med obelisk och fontän från 1787), och nva monumentalplatser anlades. Tidens store konstnär var Bernini, som i Piazza di San Pietro framför Peterskyrkan (se d. o.) skapade R:s och en av världens främsta monumentalplatser. Han anlade även den långsträckt, fontänprydda Piazza Navona, urspr. ett antikt stadion, samt deltog i utformningen av den ovala, obeliskprydda Piazza del Popolo, som av Rainaldi försågs med två likformiga kupolkvkror som gatudelare mot s. men först i början av 1800-t. slutgiltigt utformades i samband med parkanläggningen på Monte Pineio. Bernini gjorde även utkastet till den mot kyrkan Santissima Trinità de' Monti stigande Spanska trappan, R:s märkligaste uppfartsanläggning, och den vackraste av R:s otaliga fontäner, Fontana

Rom. T. v. Palazzo Borghese. Gården. — T. h. Palazzo Barberini.

Frevi (se ill. till Barock), bägge fullbordade först på 1700-t. av resp. Fr. de Sanctis och Nicc. Salvi. — Även byggnadsverksamheten nådde sin kulmen under 1600-t., och de flesta palatsen i R. stamma från barocken. Främst märkas Palazzo Borghese (se Borghese) med sina sköna gårdsarkader, Palazzo Barberini, påbörjat av Maderna, fullbordat av Bernini och Borromini, med fresker av Pietro da Cortona och tavelsamling (se Barberini), Palazzo Odescalchi av Bernini, tillbyggt på 1800-t., Palazzo Chigi (nuv. utrikesministeriet), påbörjat av Giacomo della Porta, fullbordat av Maderna, Palazzo Colonna, urspr. från 1400-t., med tavelsamling, Palazzo Sciarra-Colonna, Palazzo Doria med berömd tavelsamling (bl. a. Velasquez' porträtt av påven Innocentius X), Palazzo Rospigliosi med Guido Renis berömda plafond Aurora, Palazzo Corsini, 1668—89 bebott av drottning Kristina, ombyggt på 1700-t., nu inrymmande en staten tillhörig tavelsamling. De förnämsta villaanläggningarna äro Villa Borghese med vidsträckt park, sedan 1902 offentlig under

namn av Villa Umberto I, och stora konstsamlingar, nu tillhöriga staden R. (se Borghese), samt Villa Doria-Pamphilj och Villa Albani, uppförd omkr. 1760, med berömda antiksamlingar. — Sina mest betydande verk skapade barocken inom kyrkoarkitekturen. I spetsen står jesuiternas huvudkyrka, Il Gesù (se ill. till Byggnadskonst sp. 855), uppförd 1568—75 av Vignola och Giacomo della Porta och med praktfullt huvudaltare av Andrea dal Pozzo. Andra kyrkor, som nyuppfördes l. ombyggdes, äro Santa Susanna av Maderna, San Carlo alle Quattro Fontane och universitetskyrkan Sant' Ivo alla Sapienza av Borromini, Santa Maria in Campitelli av Rainaldi, Sant' Andrea della Valle av Maderna och Rainaldi, Sant' Agnese av Rainaldi och Borromini (se ill. till d. o.), Santi Apostoli av Carlo Fontana, Santa Maria della Vittoria med Berninis berömda skulpturgrupp Den heliga Teresas hänryckning (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1535), Sant' Ignazio med skenperspektivisk plafond av Andrea dal Pozzo, Santa Maria della Pace,

uppförd på 1400-t., med korsgång av Bramante och förhall av Pietro da Cortona (se ill. till Italiensk konst sp. 1639), samt de på 1700-t. väsentligen ombyggda forukristna Santa Croce in Gerusalemme och Santa Maria Maggiore. — VI. *Det moderna R.* På grund av påvarnas hårda reaktionära regim under första hälften av 1800-t. blev R. icke centrum för de italienska enhetssträvandena, och först ett decennium efter rikets bildande blev R. (1870) dess huvudstad. Påvens suveränitet inskränktes till Vatikanen, Lateranen och Palazzo della Cancelleria. I följd av den snabbt växande befolknings-siffran har staden starkt utvidgats. Kullarna, som tidigare till stor del upptagits av adelsfamiljernas av parker omgivna villor, uppdelades i tomter, och här liksom utanför murarna ha uppväxt nya stadsdelar. En omfattande stadsplanereglering (*piano regolatore*) har företagits. Nya breda gator ha dragits fram genom de äldre stadsdelarna, hela kvarter, ss. ghettot, beläget på högra stranden mitt emot Tiberön, ha av hygieniska och praktiska hänsyn rivits, varjämte Tibern försetts med nya broar och kajer. Piazza delle Terme, som efter järnvägens införande blivit R:s huvudentré, har på grundvalarna av Dioeletianus' termer anlagts i anslutning till barockens rundplatser. Bland större nybyggnader märkas de arkitektoniskt föga framstående Justitiepalatset och Krigsministeriet samt det av italienarna själva högt skattade enorma nationalmonumentet över Viktor Emanuel II av Gius. Sacconi. Vid dessa arbeten på R:s modernisering ha flera historiska och estetiska värden gått till spillo men

Rom. Parkparti från Villa Umberto I (f. d. Villa Borghese).

i gengäld en mängd antika konstverk återfunnits, för vilka museer upprättats i Dioeletianus' termer. Termmuseet (se *Termer*), och Konservatorspalatset. Nya projekt för stadsplanens omdaning äro under utarbetande.

Roma [rå'-], lat. och ital. namnet på Rom; under forntiden även en kvinnlig personifikation därav. Som gudinna dyrkades R. spec. i provinserna men fick under Hadrianus även ett med Venus gemensamt tempel i Rom.

Roma. 1. Socken i Gotl. l. jämte Björke, Follingbo och Akeback pastorat i Visby stift. 760 inv. — Kyrkan är en mäktig treskeppig anläggning, sannol. från 1250—70-t. — 2. Kloster i R. 1, urspr. Sancta Maria de Gutnalia (namnet av Gutnaltinget; se Gotland sp. 1402), anlagt 1164 som Sveriges fjärde munkkloster av cisterciensorden och dotterkloster till Nydala. R:s abboter voro betydande män, och klostret förvärvade stora besittningar ej blott på Gotland och öland utan även i Estland. De est-

Roma klosterkyrka.

ländska godsens måste 1519 avträddas till Kristian II. Klostret indrogs senast 1531. Ståtliga ruiner finnas kvar av klosterkyrkan, en av välluggen kalksten uppförd treskeppig anläggning, tillhörande samma av franska förebilder beroende typ som Nydala och Alvastra klosterkyrkor. Av de övriga klosterbyggnaderna återstå blott obetydliga rester. — 3. Station i R. 1 vid Gotlands, Klintehamn—R. och Slite—R. järnvägar. Råsockerfabrik (äg. Svenska Sockerfabriks a. b.).

Ro'ma aete'rna, lat., "det eviga Rom", citat från Tibullus.

Romagna [-mä'nja], gammalt namn på trakten kring Ravenna i övre Italien (Emilien). R. tillhörde till 1860 Kyrkostaten och utgjorde huvuddelen av Exarkatet.

Romains [-mä'j], Jules, f. 1885, fransk författare. R. har utgivit skådespel (*Knock*, 1923; uppf. i Sthlm 1924; *Le dictateur*, 1926), diktsamlingar (bl. a. *La vie unanime*, 1908) och romaner (bl. a. *Mort de quelqu'un*, 1911; *Någon är död*, 1925; *Les copains*, 1913; *De sju stallbröderna*, 1919). I dessa arbeten, som samtidigt utmärkas av en frisk och fantasifull skildringskonst och ett filosofiskt-sociologiskt idéinnehåll, framträder han som den

främste representanten för den mot individualismen opponerande "unanimismen", en riktning, som gör gällande, att den enskilde främst har betydelse ss. en del av massan.

Roma'n (fr. *roman*), hos de romanska folken under medeltiden benämning på varje berättelse av världsligt innehåll, som var skriven på romanskt språk (därav namnet) och icke på latin. I modernt språkbruk betecknar R. en längre berättelse på prosa. — Tidiga exempel på R. finnas hos åtskilliga utomeuropeiska folk, hos japanerna från slutet av 1000-t., hos kineserna från 1200-t. etc. Om uppkomsten av den europeiska R., vilken framträder redan under hellenistisk tid, ha långvariga diskussioner förts; enl. E. Rohde har den uppstått genom en förenig av den erotiska lokalsägenen och skepparsagan samt utvecklets under påverkan av kejsartidens retorik. De äldsta R. från senare tid äro de från 1100- och 1200-t. härrörande franska riddarromanerna. På 1500- och 1600-t. blomstrade herderomanen (se Herdedikt sp. 670) och den pikareska romanen (se d. o.), medan under 1700-t. R. får ett av sina främsta uttryck i den engelska familje- och sederomanen. Under 1800-t. blir R. en av de mest populära litterära konstformerna och när framför allt med realismen och naturalismen (jfr d. o. sp. 657) en storartad blomstring samt ger uttryck åt det moderna samhällslivet i dess skilda former, samtidigt som den får en allt starkare psykologisk prägel.

Roman, Johan Helmiel, f. 1694, d. 1758, tonsättare, kallad "svenska musikens fader", an-

ställd 1711 i hovkapellet, där han 1729 blev kapellmästare. R. studerade i England 1714—20 och blev efter hemkomsten den erkänt fränste ledaren av Sthlms konsertliv, tonsatte i en stil, som påverkats av Händel, bl. a. en större svit för orkester, *Drottningsholmsmusik* (delvis ånyo uppförd 1921), 13 symfonier, kammarmusik samt ett större antal vokalverk (kantater, den svenska mässan, Davids psalmer m. m.).

Roman de la rose [-ma'ŋ də la råš], Romanen om rosen, se *Fransk litteratur* sp. 592.

Roma'ner, detsamma som rätromaner (se d. o.), ofta även liktydigt med romanska folk.

Romanes [râome'jniš], George John, f. 1848, d. 1894, engelsk naturforskare och filosof, framstående representant för den jämförande psykologin på utvecklingslärans grundval. Som filosof hyllade R. en panteistisk utvecklingsmetafysik men anslöt sig under sina sista år till teismens ståndpunkt, som han förut ägnat en kritisk granskning.

Romane'sk (fr. *romanesque*), romanliknande; med karaktär av förytligad, förgrovad romantik.

Ro'mani, r o' m m a n i (av *rom*, se *Zigenare*), zigenarspråket, till ursprunget ett nyindiskt, med sanskrit besläktat språk, delat i en mängd munarter, av vilka var och en tagit starka intryck av språket i de länder, vilka zigenarna slagit sig ned i l. genomvandrat. — Det idiom, de svenska tattarna (se d. o.) använda, är ett slags försvenskat R. Jfr *Monsing*.

România, se *Rumänien*.

Roma'nia, en 1872 av G. Paris och P. Meyer grundad tidskrift, ägnad studiet av romanska språk och romansk litteratur.

Romanise'ra, göra romansk.

Romani'sm, romansk språk-egendomlighet (i icke-romanska språk). — **R o m a n i' s t**, person, som studerar romanska språk l. romansk kultur; anhängare av en historisk forskarriktning under förra hälften av 1800-t., som betonade det romerska inflytandets övervägande betydelse för Europas historiska utveckling.

Romani'ster, en skola inom det flamländska måleriet under 1500-t.:s senare hälft, bestående av i Italien, företrädesvis Rom, utbildade konstnärer, vilka 1572 sammanslöto sig till "det romanistiska brödraskapet". Se vid. *Flamländsk konst* sp. 116.

Roma'no, Giulio, f. 1492, d. 1546, italiensk målare och arkitekt. R. var en av Rafaels främsta lärjungar och medhjälpare men samtidigt en konstnär av självständig hållning. Utom oljemålningar utförde han flera freskoserier. Märkligast äro hans om barocken varslande målningar i det av R. byggda Palazzo del Te i Mantua (se ill. till d. o.). Han byggde även hertigluga palatset där och fullbordade efter Rafaels planer Villa Madama i Rom.

Romanones [-nâ'nes], Álvaro de Figueroa y Torres, greve de R., f. 1864, spansk liberal politiker. Efter att ha beklätt flera ministerposter blev R. 1910 deputeradekammarens talman och var 1912 chef för en liberal ministär. Av hänsyn till folkopinionen förde R. ss. konseljpresident 1915—17 trots sina ententesympatier neutralitetspolitik. Han var dec. 1918—april 1919 ånyo konseljpresident och tillhörde ss. justitieminister den ministär, som 1923 störtades av Primo de Riveras (se d. o.) militärdirektorium. Starkt oppositionell mot detta, har R. verkat

för den konstitutionella regimen återställande.

Roma'nos, östromersk hymndiktare, levde i Konstantinopel antagl. omkr. 500. R., vilken betecknats ss. en av alla tiders främsta kyrkliga skalder, skrev över tusen rytmiska hymner.

Roma'nov, gammal rysk ätt, känd sedan 1300-t:s mitt. Enl. en falsk tradition skall dess stamfader Koby'la ha invandrat från Preussen. Genom giftermål kom R. i förbindelse med rurikska ätten, och efter dess utslocknande 1598 deltog bl. a. även Filaret R., f. omkr. 1560, d. 1633, patriark 1610, i tronstriderna. 1613 valdes hans son Mikael R. till tsar, och Filaret blev i realiteten dennes medregent. R:s manliga gren utslocknade 1730 med Peter II.

Roma'novsk, se M u r m a n s k.

Romano'vskij, rysk furstlig ätt, som härstammar från släkten Leuchtenberg (se d. o.).

Roma'ns (sp. *romance*, eg. dikt på romanskt språk; jfr Roman), urspr. spansk beteckning för folkvisa, sedan i allm. en lyriskt episk dikt av romantisk karaktär. Från balladen skiljer sig R. ofta genom sin lyriska grundstämning, under det hos den förra den dramatiska handlingen är mera dominerande (gränsen är dock svävande). — R. är även benämning på en episk-lyrisk dikt, tonsatt för sång, samt från slutet av 1700-t. på ett vanl. kortare stycke för soloinstrument med l. utan ackompanjemang.

Romans bretons [-ma'ŋ brø-tå'ŋ], se B r e t o n s k a r o m a n e r n a.

Romanshorn [rä'mannshörn], stad i kantonen Thurgau, Schweiz, vid Bodensjön. Livlig turisttrafik och handel (ångfärja till Friedrichshafen; knut- och ändpunkt på flera järnvägar). 6.000 inv.

Roma'nsk, beteckning dels för vissa språk och folk (se R o m a n s k a s p r å k och R o m a n s k a f o l k), dels för en viss konststil (se R o m a n s k s t i l).

Romanska folk, l a t i ' n s k a f o l k, benämning på de folk, som tala romanska språk.

Romanska språk, gemensam benämning på språken i det forna R o m a ' n i a (de länder, som mottagit styrelseform, kultur och språk från Rom). Här var latinet både administrativt språk och gängse talspråk, och främst ur detta senare, det s. k. vulgärlatinet, ha R. så småningom vuxit fram. Detta latinska talspråk skilde sig under romarrikets sista årh. alltmer från det litterära, det s. k. klassiska latinet. Böjningsändelserna förbleknade l. sammanföll, vilket bl. a. medförde övergivande av nominas kasusböjning, som ersattes med prepositionsförbindelser, reducering av en del tempora och uppkomsten av sammansatta sådana. Om också vulgärlatinet, bortsett från vissa skiftningar i uttalet, länge i stort sett var likartat över hela det romerska väldet, inträdde dock med rikets förfall och ju mer Rom upphörde att på språket utöva sin reglerande påverkan språkliga differentieringar i de olika delarna. Under folkvandringstiden uppblendades språket även med germanska och andra element, varigenom skiljaktigheterna alltmer ökades, och inemot 700-t. kan man tala om särskilda språk. De språk, som tillhöra den romanska språkfamiljen, äro franska, provensalska, portugisiska, spanska, katalanska, sardiska, italienska, räto-romanska, rumäniska. Till sin byggnad visa sig R. som naturliga fortbildning-

ar av latinet. Betr. ordförrådet ha även andra språk bidragit, för franskan och italienskan sarskilt germanska språk, för spanskan och portugisiskan även arabiska, för rumäniskan slaviska språk. Då latinet länge bibehölls ss. det litterära kulturspråket, uppträda de romanska språken först relativt sent som skriftspråk, tidigast franskan och provensalskan, senast rumäniskan. Sardiskan och italienskan stå närmast moderspråket, rumäniskan och franskan ha mest avlägsnat sig därifrån. Hela antalet av dem, som inom och utom Europa tala R., uppgår till mer än 170 mill.

Romansk stil, den konststil, som härskade under den tidigare medeltiden. Namnet uppkom under 1800-t. med hänsyftning på de romanska folken, som dock lika litet äro skapare av R. som germanerna av gotiken, och i modern konsthistorisk terminologi äro såväl r o m a n s k som g o t i s k närmast periodbeteckningar. Den romanska periodens början räknas vanl. från omkr. 1000. Den sammanfaller i n. Europa med kristendomens införande, medan den i s. Europa avlöser den fornkristna konsten. Dess slut sammanfaller med gotikens (se d. o.) inbrott; i Tyskland bildar övergångsstilen (se d. o.) en förmedlare mellan de båda skedena. Liksom gotiken är R. främst utbildad inom den kyrkliga arkitekturen (se Byggnads-k o n s t sp. 841 ff.), men den visar inom såväl denna som bildhuggarkonst, målar-konst och ornamentik (se dessa ord) en mindre enhetlig prägel och starkare nationella och lokala skiftningar än gotiken.

Romanti'k (fr. *romantique*), eg. "förekommande i (riddar)-romaner", urspr. beteckning för medeltidens livs- och konståskåd-

ning, sådan man under nyroman-tikens tid uppfattade denna, och efter vars av svärmisk och över-sinnlig mystik präglade ideal man sökte skapa en ny "roman-tisk" diktning, senare såväl för spec. denna riktning (se N y r o - m a n t i k) och dess yttringar inom litteratur, konst, musik och vetenskap som för varje konst- l. idéströmning, som på liknande sätt främst talar till känslan och fantasin. Som estetisk term innebär R. i överensstämmelse härmed en motsats till såväl den form- och förnuftsdyrkande klassicis-men som den verklighetsälskande realismen (se dessa ord). I sin vidare betydelse av ett allmänt livsideal och en däri uttryckt själsläggning kännetecknas R. främst av sin avvisande hållning till den vardagliga verkligheten och den praktiska nyttan samt sin åtrå efter sällsamma och spännande l. känslofyllda och svärmiska upplevelser. I samband därmed brukas R. även om före-teelser i livet och naturen, som framkalla intryck av sådan art. — R o m a' n t i k e r, diktare l. konstnär, som tolkar romantikens idéer, person av en drömmande, fantasirik läggning. — R o m a n - t i s e' r a, ge en romantisk l. romanaktig prägel. — Adj.: r o - m a' n t i s k.

Roma'nus Nice'phori, bysan-tinsk lärd, som 1631 trädde i för-bindelse med Gustav II Adolf för att förmå honom till ett ingri-pande till förmån för den grekisk-ortodoxa kyrkan.

Romanvisa, en ur balladen på 1400-t. utvecklad folkvisa, som framför allt utmärkes av sin längd och av ideligen förekomman-de äventyr ss. i en roman.

Romanäs sanatorium, se L u n g s o t s s a n a t o r i e r.

Romarbrevet, ett av Paulus' brev i N. T., skrivet till församlingen i Rom sannol. vintern 57—58, under Paulus' sista vistelse i Grekland, för att förbereda ett personligt besök av aposteln i Rom, vilket enl. hans beräkning skall äga rum i samband med en resa till Spanien (Rom. 15:23 f.). Då Paulus icke känner församlingen och trol. befarrar misstolkningar av sitt evangelium, framlägger han detta i stor utförlighet; därav R:s starkt läromässiga karaktär. För Luther fick R. en särskild betydelse genom sitt hävdande av rättfärdiggörelsen genom tron. — Kap. 16 är måhända urspr. riktat till en annan församling (Efesos?).

Romare, fem. *romarina*, inv. i Rom. R. avsåg i forntiden även medborgarna i Romerska riket (se d. o.) l. åtminstone de element, huvudsakl. inom rikets västliga hälft, vilka voro delaktiga av den romerska kulturen med latin som kulturspråk.

Romaunsch, se *Rätoromaniska*.

Romb (grek. *rombos*, av *rombein*, vrida), liksidig, ej rätvinklig parallelogram.

Rombdodekaeder, se *Kristall* sp. 1340.

Römberg [-bär̄], *Moritz*, f. 1795, d. 1873, prof. i speciell patologi och terapi i Berlin 1845, räknas som en av grundarna till den moderna neurologin.

Rombiska systemet, se *Kristall* sp. 1338.

Romböeder (av *romb* och grek. *hedra*, yta), grundformen i det trigonala systemet (se *Kristall* sp. 1338).

Romböid (av *romb* och grek. *eidōs*, form), parallelogram, som varken är rätvinklig l. liksidig.

Rombporfyr, syenitisk porfyr,

vars strökorn utgöras av kalifältspat med rombiskt tvärsnitt. Förekommer i s. Norge.

Romdahl, *Axel*, f. 1880, konsthistoriker, museiman, 1920 prof. vid Göteborgs högskola, sedan 1906 intendent för Göteborgs konstmuseum, som han nyordnat. Han har särskilt visat öppen blick för den moderna konsten och verkat för konstens popularisering. Hans vetenskapliga forskningar röra bl. a. Linköpings domkyrka. Tills. med *J. Roosval* utgav han 1913 *Svensk konsthistoria*.

Romé de l'Isle [-me' də lil], *Jean Baptiste Louis*, f. 1736, d. 1790, fransk mineralog, en av grundläggarna av den moderna kristallografin (se d. o.).

Romelanda, socken i Göteb. l., jämte Käreby pastorat i Göteborgs stift. 1,760 inv.

Romeleåsen, höjdsträckning i s.v. Skåne, s.ö. om Lund. Högsta punkt *Romeleklint* (175 m.). R., som är en urbergshorst, har övervägande branta sluttningar och är skogbeklädd l. odlad.

Römerike, se *Akershus l.*

Romerska kampagnan, se *Campagna l.*

Romerska kyrkan, detsamma som romersk-katolska kyrkan.

Romerska republiken. 1. Benämning på Romerska riket ss. republik (509—31 f. Kr.). — 2. Kyrkostaten under en genom franskt inflytande tillkommen revolutionsregim 1798—1801.

Romerska riket, den forntida stat, som utvecklades ur stadsstaten Rom och småningom utsträckte sitt välde över hela Medelhavsvärlden samt Väst- och Mellan-Europa. Genom sin långa tillvaro och sitt högt utvecklade statsliv är R. det kanske mest imponerande av alla historiens världsvälde. — *Ursprung*

och äldsta öden (753—509 f. Kr.). R:s äldsta historia är endast känd genom sagner av ringa historiskt värde, om de också ofta innehålla en karna av sanning. Enl. traditionen grundlades Rom av Romulus 753, från vilket år den romerska tidräkningen utgick. Romulus blev dess förste konung. Hans efterträdare, Numa Pompilius, skall ha ordnat R:s religiösa institutioner. Konungarna Tuillus Hostilius, Ancus Marcius och Tarquinius Priscus utvidgade enl. sagan R:s område genom erövringar. Den sistnämnde är den förste i raden av tre etruskiska konungar, de s. k. *tarquinierna*. Av dem tillskrives Servius Tuilius såväl en författning som Roms stadsmur, vilka båda emellertid härstamma från långt senare tid. Tarquinius Superbus gav genom sitt tyranni slutligen — enl. traditionen 509 f. Kr. — anledning till monarkins fall och införandet av republikanska styrelseformer. I det ursprungliga romerska samhället dommerade den latinska stammen, och latinet blev Roms och det uppväxande världsrikets språk. Stadens för handeln gynnsamma läge nära Tiberns mynning samt påverkan från den högre etruskiska kulturen — manifesterad i språkligt inflytande — gävo åt Rom övertaget över de närmaste grannarna i Latium. Särskilt områdena ned till havet samt till Albanobergen i ö. blevo Rom underdåniga. — *Erövringen av mellersta Italien* (509—omkr. 350). Efter konungadömet fall utbröto nya strider med etruskerna, varvid konung Porsenna som tarquinernas bundsförvant skall ha erövat Rom. Såväl dessa som ovannäm-

da sagner om tarquinierna åter spegla det etruskiska herravälde, varunder Rom en tid under 500-t. kom. Romarna lyckades smaningom utvidga och befästa sin makt över staderna i Latium och trädde i spetsen för deras förbund. Med Vejus erövring 590 f. Kr. kom s. Etrurien under Roms välde. Ehuru de norrifran antågande gallerna 386 f. Kr. förstörde Rom, kunde dess välde snart ytterligare utvidgas genom underkuvandet av latimarnas grannar i s. och ö., aequer och volsker. Romerska kolonier upprättades på strategiskt viktiga punkter i de erövrade statsstaterna, som f. ö. inträdde i det latinska förbundet och blevo krigstjänstskyldiga åt R. men fingo behålla lokal självstyrelse. — Vid konungadömet fall hade två ämbetsmän, senare kallade *konsuler* (se d. o.), gemensamt övertagit konungens funktioner utom de sakrala, som gavs åt *Rex sacrorum* (se Rex). Konsulerna bitraddes av *quaestorerna* (se d. o.). Den högsta politiska ledningen kom att tillhöra *senaten*, som bestod av de främsta bland *patriecierna*, en aristokratisk storgodsägarklass, medan *plebejerna* nästan fullständigt saknade politiska rättigheter. Genom strejk — utvandringen till "Heliga berget" trol. 454 — tilltvungade de sig rätt att som sina representanter utse två (senare 10) *folktribuner* (se Tribuner), vilka fingo betydande privilegier, bl. a. vetorätt mot övriga ämbetsmän och senaten. Tribunerna skulle biträdas av två *cediler*. Tack vare upptecknandet av rättsreglerna i *De tolv tavlornas lagar* genom "decemvirerna" (451) fingo plebejerna skydd mot de patriciska ämbetsmännens godtyckliga rättskipning. Sina politiska rät-

tigheter utövade folket i folkförsamlingen, under konungatiden *comitia curiata*, vilken emellertid senare trädde i skuggan för *comitia centuriata*. Enl. *centuriarförfattningen* indelades folket efter förmögenhet i fem klasser med olika rösträtt och krigstjänstskyldighet och klasserna i centurier (tills. 193). I folkförsamlingen hade även plebejer rösträtt men patricierna likväl det avgörande inflytandet. Efter hand uppkom nr plebejernas särskilda församlingar, *concilia plebis*, en annan församling, *comitia tributa*, där röstningen ägde rum i kretsar, *tribus*, och utan avseende på census. Från 471 hade denna folkförsamling rätt att utse folktribuner och folkaediler. Dess beslut, *plebiscita*, blevo först genom en lag 286 obetingat gällande. Från konsulernas maktområde avskildes efter hand vissa befogenheter, vilka tilldelades särskilda ämbetsmän, *censo'rerna* (443), *preto'rerna* (366) och (s. å.) även de *kun'liga adilerna*, vilka senare särskilt hade till uppgift att organisera de romerska festspelen (se *L u d i*). Dessa nya ämbeten voro först förbehållna patricierna, men efter hand fingo även plebejerna rätt till dem. Från 445 fingo de även ingå äktenskapsförbindelser med patricierna. Ståndsstridernas slut betecknas av de "lieinska lagarna" 367, enl. vilka den ene konsul alltid skulle vara plebej. Efter ståndsstridernas biläggande uppstod en ny ämbetsadel, *nobilitas*, bestående av de främsta släkterna av båda stånden. — *Italiens erövring* (350—272 f. Kr.). Efter ståndsstridernas biläggande var Rom Italiens mest betydande maktfaktor, och många samhällen stälde sig frivilligt under dess skydd. Dit

hörde städerna i Kampanien, vilkas införlivande emellertid invecklade Rom i de långa och blodiga "samnitkrigen" 328—292 f. Kr. Sedan samniterna besegrats, utströckte Rom sitt herravälde till s. Italien. Av de grekiska städerna där sökte Tarent skydd mot Rom hos konung Pyrrhos av Epirus. Genom Roms slutliga seger över denne 275 f. Kr. samlades hela Italiens fastland — utom den av galler bebodda Poslätten — under dess välde. De underlydande städerna blevo småningom likställda med latinska förbundets medlemmar. — *Världsväldets upprättande* (272—133 f. Kr.). Genom Italiens underkuvande hade R. blivit en stormakt, jämbördig med dåtidens främsta stater. Dess intressekrets vidgades nu till områden utanför Italiens fastland, närmast till Sicilien. Där sammanstötte emellertid dess expansion med kartagernas, och som Rom i deras stigande makt såg en fara för sin egen säkerhet, kom det till en väldig krigisk kraftmätning med kartagerna, de tre s. k. Puniska krigen (se d. o.), i vilka Kartago i grund tillintetgjordes och Rom förvärvade Sicilien, Sardinien, Korsika, nuv. Tunis samt stora delar av Spanien. Dessa områden organiserades som provinser under ståthållare (*prokonserter* och *propreto'rer*). Sedan R. blivit dominerande Medelhavsmakt gick dess politik ut på att krossa de stora militärmonarkierna. Av dessa drabbades först Makedonien (197), vars makt inskränktes till själva stamlandet. Efter ett nytt krig 172—168 delades det i smärre stater. Även mot Seleukidiska riket vände sig romarna; den erövringslystne konung Antiokos III besegrades

av Scipio Africanus d. ä. 190. Romarna gynnade i stället de medelstora staterna, som Pergamon och Rodos, och undveko direkta annexioner i Orienten. De grekiska småstaterna förklarades fria. Först efter kriget mot akaiska förbundet och Korints förstöring 146 (se Grekland sp. 1538 f.) övergingo romarna även här till direkt erövring och gjorde Makedonien till provins. När den siste konungen av Pergamon 133 testamenterade sitt land till Rom, blev det provins med namnet Asia. — Perioden 200—133 var senatsaristokratins mest lysande tid. Dess ledande personligheter voro de för grekisk kultur varmt intresserade Scipio'erna, d. ä. och d. y. En nationellt romersk reaktionär riktning företrädde av Cato d. ä. Rikedomar strömmade in till Rom, som nu blev en medelpunkt för världshandeln. Samtidigt utvecklades dock Roms sociala förhållanden i en olycklig riktning. Genom krigen utarmades bondeståndet; den genom erövringarna ökade slavimporten och importen av billig afrikansk spannmål verkade ruinerande på småbrukarklassen, som i s. Italien måste vika för stordriften (se Latifundium). Ett talrikt proletariat utan fasta förvärvskällor uppkom i Rom. — *De inre stridernas tid* (133—31). Ett storartat försök att lösa den sociala frågan gjordes av bröderna Gracchus (se d. o.). T. Gracchus genomdrev 133 lagar om latifundiernas minskning samt utdelning av jordlotter till fattiga medborgare. Sedan han bragts om livet, avstannade det påbörjade reformarbetet, men brodern C. Gracchus utvidgade 123 programmet i politiskt revolutionär riktning, i

det han sökte bryta den konservativa senatens makt genom att privilegiera riddarståndet (se Equites). Även C. Gracchus föll i den politiska kampen, men det kring honom bildade folkpartiet, *popula'erna*, fortsatte oppositionen mot nobilitetsadeln, *optimat'erna*, vars anseende alltmer sjönk genom korrupktion och vanstyrelse, i synnerhet under kriget mot Numidiens konung Jugurtha 111—105. Därvid hade den riddarståndet tillhörande Ma'rius visat så stora fältherreegenskaper, att han erhöll konsulatet och överbefälet i kriget mot cimbrerna och teutonerna, som 113—101 hotade R. Marius ombildade den urspr. på värnplikt grundade armén till en legohär, och denna blev sedan en maktfaktor, som hänsynslöst utnyttjades i politiken av ärelystna fältherrar. — Det sedan lång tid bland R:s italiska undersåtar och bundsförvanter rådande missnöjet hade fått näring genom C. Gracchus' reformplaner. Reformvännen Marcus Livius Drusus d. y. sökte tillmötesgå bundsförvanternas krav på att erhålla romersk medborgarrätt men mördades av senatspartiets anhängare. Detta blev signalen till bundsförvantskriget l. marsiska kriget (91—88), som slutade med att de av bundsförvanterna, som nedlade vapnen, erhöillo full likställighet med romarna. Vid krigets slut utbröt öppen fejd mellan folkpartiet under Marius och senatens anhängare, optimaterna, under den skicklige fältherran Sulla. Marius måste gå i landsflykt men återvände, när Sulla med sin här gått över till Grekland för kriget mot Mitrادات, och han upprättade nu ett formligt skräckvälde. — Ståthållarnas

och publikanernas utpressningar hade gjort romarväldet bittert hatat i provinserna. När därför konung Mitradataes av Pontos fördrivit de fåtaliga romerska trupperna ur Asien (89), mottogs han som en befriare där och i Grekland. Efter att genom ett segerrikt fälttåg i Grekland ha tvingat Mitradataes att återlämna sina erövringar (83), återvände Sulla till Italien och besegrade Marius' parti, som grymt straffades genom proskriptioner (se d. o.). Ss. diktator (se d. o.) ombildade Sulla 82—79 R:s författning i aristokratisk riktning, varvid ridarnas och folktribunernas privilegier inskränktes. Försöket att av senaten skapa en stark regeringsmyndighet misslyckades dock. Under partistriderna efter Sullas död framträdde Cn. Pompejus som R:s dugligaste fältherre. Som ledare för storfinansen nådde Cra'ssus stort inflytande. Den förre undertryckte de av popularpartiet vållade oroligheterna i Spanien (72), den senare kuvade ett av Spartacus lett slavuppror, som 73—71 rasade i Italien. År 70 genomdrev Pompejus den gracchiska författningens återinförande. I Orienten hade Mitradataes tills. med Tigranes av Armenien åter börjat krig. Medelhavet gjordes osäkert av allt talrikare sjörövare. Pompejus, vilken 67 fick i uppdrag att avvärja dessa faror, återställde snabbt säkerheten till sjöss, erövrade därefter från Mitradataes Pontos, Bitynien, Kilikien samt Syrien med Judéen och blev härigenom den styrande i Orienten. Senaten, som tack vare konsuln Ciceros ingripande 63 avvärit en av Catilina förberedd statskupp, missunnade emellertid Pompejus hans stora makt, och vid dennes hemkomst godkändes

ej hans anordningar i Orienten. Pompejus fick då stöd av folkpartiets ledare, Cae'sar, samt av Crassus och ingick med dem det s. k. första triumviratet (60). Senatens makt bröts, och triumvirerna, av vilka Pompejus åtnjöt största anseendet, voro R:s herrar. Caesar erövrade Gallien, som blev en av R:s värdefullaste provinser och ett kraftigt bålverk mot germanerna, vilka under de följande årh. mottogo starka kulturella inflytelser från det romaniserade Gallien. Triumviratet förnyades efter någon tid men upplöstes genom Crassus' död efter ett nederlag mot parterna (53). Några år senare uppstodo tvister mellan Pompejus och Caesar, och inbördeskrig utbröt. Senatens flertal slöt sig till Pompejus men underkastade sig Caesar efter dennes seger. Caesars därefter följande enväldsregim med monarkisk karaktär blev av epokgörande betydelse för R:s utveckling. Genom hans storartade reformarbete förbereddes det romerska väldets ombildning till ett enhetligt rike med undanröjande av den gamla, av senatsaristokratin segt försvarade stadstatsförfattningen. Efter Caesars mord (44) sökte senaten förgäves återtaga ledningen. Avgörandet låg hos soldaterna, som dels anslöto sig till Caesars förtrogne M. Antoni'us, dels till hans adoptivson och arvinge Octavi'us. Jämte Lepid'us avslöto dessa 43 f. Kr. andra triumviratet och uppdelade makten sig emellan. Caesars främsta bannmän, Cassius och Brutus, som i Orienten samlat stora härrar, blevo besegrade vid Filippi (42). Orienten tillföll nu Antoni'us, som förmålde sig med egyptiska drottningen Kleopatra, Octavianus fick Italien med R:s

v. delar. I strider mot Marcus Antonius' broder Lucius (Perusiska kriget) samt mot S. Pompejus befäste Octavianus sin makt med hjälp av sin utmärkte fältherre Agrippa. Antonius å andra sidan misslyckades i sitt försök att hämnas Crassus' nederlag och erövra Partien. Till slut kom det till öppen strid mellan triumvirerna. Antonius och Kleopatra besegrades i sjöslaget vid Aktion 31 f. Kr. och togo f. å. sina liv. Octavianus stod nu som segrare och företog en genomgripande omorganisering av R., härvid fullföljande Pompejus' och Caesars centraliseringssträvanden. — *Principaltets tid* (31 f. Kr.—192 e. Kr.). Monarkin hade vuxit fram i följd av nödvändigheten att giva R. en fastare styrelse än den republikanska. Octavianus sökte i mölligaste mån anknyta sin styrelse till de republikanska formerna. Han lät tilldela sig de främsta republikanska ämbetena och regerade ss. *princeps* (se d. o.) med hedersnamnet Augustus (se d. o.). Därjämte bar han liksom sina efterföljare namnet Caesar (därav titeln kejsare, se d. o.). Senaten bibehölls som en högsta dömande och förvaltande myndighet vid kejsarens sida. Augustus behöll ss. *imperator* (se d. o.) ledningen av krigsmakten och tillsatte själv ståt-hällarna i de provinser, till vilka trupperna voro koncentrerade. De förnämsta ämbetsmännen inom provinsförvaltningen voro *prokonsulerna* och därefter *propraetorerna* och *prokuratorerna*. Monarkins samband med de demokratiska strömningarna fick sitt uttryck i att kejsaren övertog folktribunernas alla befogenheter. Finansförvaltningen delades mellan princeps och senaten,

så att den förre fick de förnämsta statsinkomsterna på sin lott för att med dem sörja för rikets försvar och lugn utåt och inåt. Ehuru senaten aldrig i strid mot princeps lyckades hävda sin ställning, respekterades den dock, utom av särskilt despotiska kejsare. På sådana är emellertid R:s kejsarhistoria rik, liksom på märkliga gestalter över huvud (se vid. art. under de olika kejsarnamnen). Under de båda första kejsarna av den *ju'lick-clay'diska dynastin* (31 f. Kr.—68 e. Kr.), Augustus (d. 14 e. Kr.) och Tiberius (d. 37), stabiliserades statsskicket, så att det utan svårare skakningar upprätthölls även av deras mer l. mindre odugliga efterträdare. Caligula (37—41), Claudius (41—54) och Nero (54—68). Under striderna efter Neros fall hade R. tre kejsare under ett år, Galba, Otho och Vitellius. Den *flaviska dynastins* förste härskare, Vespasianus (69—79), återställde ordningen och lugnet i riket samt upprättade finanserna. Under hans söner, Titus (79—81) och Domitianus (81—96), fortsatte rikets blomstring. Under ett årh. följde nu regenter (t. o. m. Marcus Aurelius), vilka i hög grad förverkligade principatets idé om en riksvårdande styrelse i samverkan med senaten ("den lyckligaste perioden av kejsartiden"). Efter Nervus (96—98) följde Trajanus (98—117), som gav R. dess största yttre omfång och i det inre förde ett starkt och landsfaderligt regemente. Hadrianus (117—138) utrymde en stor del av företrädarens erövringar, bl. a. Mesopotamien, och sökte skydda R:s gränser genom vidsträckta befästningssystem (se Limes). Under ständiga resor

sörjde han för provinsernas bästa. Av den *antoni'nska dynastins* regenter, *Antoninus Pi'us* (138—161), *Marcus Aurelius* (161—180), hans samregerent *Lucius Verus* (161—169) och *Commodus* (180—192) har den andre förvärvat tillnamnet "filosofen på tronen" för sin av höga sedliga ideal präglade styrelse. — Utåt blev kejsardömets första uppgift att konsolidera R. och uppnå sådana gränser, som lätt kunde försvaras. Mot Germanien gjordes i huvudsak Rhen och Donau till gränser. Försöket att skjuta fram gränsen till Elbe omintetgjordes genom ståthållaren *Varus'* nederlag i *Teutoburgskogen* 9 f. Kr. I Orienten tvungos parterna att respektera Eufrat som gräns. Förbindelserna mellan R:s delar förbättrades genom anläggning av vägar. I den ö. riksdelen förblev grekiskan härskande kulturspråk; i Västern åter inleddes en systematisk romanisering, varigenom de olika folkspråken undanträngdes av latinet. Jämsides därmed utbredde sig en högre kultur. I provinserna byggdes talrika städer efter romersk förebild med termer, teatrar och akvedukter. Handel och samfärdsel blomstrade, och de vitt förgrenade ekonomiska intressena utgjorde ett starkt sammanhållande band för R:s av många skilda nationaliteter brokigt sammansatta befolkning. Den kanske starkaste föreningslänken var hären, genom vilken kulturelement spriddes från en provins till en annan. Särskilt i Italien var folkblandningen stark, framför allt sedan det blivit vanligt att frige slavarna, vilka till stor del voro orientaler. I kejsarkulten (se d. o.) förenades alla

R:s olika folk — och främst soldaterna — i ett slags religiös gemenskap. Riksgränserna utvidgades under första årh. genom *Brittanniens* erövring samt genom anläggandet av en stor limes från Rhen till Donau. *Trajanus* intog Dacien (nuv. Rumänien), som romaniserades genom inkallandet av romerska kolonister. — Tronföljden var ej fast, utan kejsaren utpekade genom adoption sin efterträdare. Medan de främst mot förvaltningsuppgifterna orienterade kejsarna fr. o. m. *flavierna* t. o. m. *antoninerna* betecknats som "de borgerliga kejsarna", så räknar man från *Commodus'* död 192 på grund av pretoriangardets allt större inflytande på tronföljden den s. k. *Militärmonarkins tid* (193—284). Soldaterna till- och avsatte efter behag kejsare, som ofta utsågos bland obildade män av barbarisk härkomst. Den grekisk-romerska civilisationen trängdes tillbaka av provinsernas folkliga kulturelement, bland vilka de orientalska övervägde, särskilt i religiöst avseende. Italien förlorade sin ställning som privilegierad riksdal, då provinsernas alla fria invånare erhöles romersk medborgarrätt under *Caracalla* (211—217). R. måste under 200-t. föra ständiga krig mot germanerna i n. och perserna i ö. Goterna hade slagit sig ned vid Svarta havets n. kuster och utsträckt sina plundringståg till Grekland och Mindre Asien. De romerska fältherrarnas rivalitet om kejsartronen ledde till förödande inbördeskrig. De olika riksdalarna gjorde sig oberoende av varandra, och R:s fullständiga upplösning syntes vara fullbordad, då med *Diocletianus* (285—305) en ny epok började. —

Den absoluta monarkins tid (284—395). Diocletianus införde djupgående förändringar i R:s styrelse. Kejsaren blev nu enväldig i orientalisk anda. Hans person betraktades som gudomlig, och vid hovet iaktogs ett invecklat hoveceremoniel. För att kunna möta de krav, som de ständigt mer omfattande styrelseuppgifterna ställde på härskaren, tog Diocletianus en medregent, Maximianus, vilken liksom han själv förde titeln "augustus". De båda augusterna utsågo var sin "caesar" som medhjälpare i styrelsen och som presumtiv tronarvinge. I sinom tid skulle augusterna samtidigt avgå och lämna plats för caesarerna och dessa för nya caesarer, vilket emellertid endast av de båda första augusterna regelmässigt tillämpades. Försöket att skapa en fast, från dynastiska strider skyddad tronföljd förfelades sålunda. Riksförvaltningen nyorganiserades från grunden. På grund av städernas ekonomiska förfall hade den forna municipala självstyrelsen alltmera inskränkts. Riksregeringen gjorde städernas valda styresmän ansvariga för skatteuppbörden till staten, och dessa förtroendemän blevo sålunda ett led i den kejsarliga byråkratin. Men dessa poster förlorade därmed all lockelse, så att det blev nödvändigt att tvångsvis göra dem ärftliga för att få dem tillsatta. R. indelades i 4 *prefekturer* under var sin prefekt, prefekturerna åter i *diocesser*, var och en styrd av en *vica'rius* och omfattande flera provinser. Den civila förvaltningen skildes helt och hållet från den militära. Den väldiga byråkratin, den praktfulla hovhållningen och krigsföretagen slukade oerhörda summor. För att hindra skatte-

flykt gjordes stånden ärftliga: en son måste fortsätta sin faders yrke och betala sin skatt i samma klass som han. På landsbygden överläts på storgodsägarna att indriva skatterna av sina underhävande och av de mindre bemedlade, och därmed följde ökade befogenheter. De små arrendatorerna, *colo'ni*, blevo livegna under storgodsen. En ekonomisk utarmning hade sedan 200-t. gjort sig alltmer märkbar; den fria samfärdseln och kapitalhushållningen, som utgjort ett band mellan rikets delar, ersattes av regional begränsning och naturhushållning. Genom styrelsereformerna återställdes dock ordningen inom R. och åstadkoms för en tid ett effektivt skydd av gränserna mot germanernas och persernas anfall. Efter Diocletianus' och Maximianus' abdikation 305 utbröto tronstrider, ur vilka slutligen Konstantin den store (323—337) framgick som segrare. Han bragte den avgörande vändningen i R:s förhållande till de kristna. Diocletianus hade upptagit striden mot dem på grund av deras vägran att deltaga i kejsarkulten. Denna förföljelse, som särskilt rasade i R:s ö. delar, var den svåraste, som kristendomen haft att genomgå. Konstantin åter gynnade kristendomen och vann därmed åt R. stödet av en livskraftig andlig rörelse med högt utvecklad organisation. Men statsmakten belastades också med de problem, som de många lärostriderna och sektbildningarna medförde, vartill kom rivaliteten mellan de förnämsta biskoparna (de i Rom, Konstantinopel, Antiokia och Alexandria), vilket allt verkade sönderande mellan R:s västra och östra delar. Konstantin fullbordade Diocletia-

nus' förvaltningsreformer. Rikshuvudstaden förlades från Rom till Konstantinopel. Efter Konstantins död färgades alla inre konflikter av motsättningarna mellan de ortodoxa och sektaristerna, särskilt arianerna. Hedendomens triumf under Julia'nus "avfällingen" (361—363) blev av övergående natur. Samme kejsare hade förut ss. gallisk caesar räddat Rhengränsen mot germanernas anfall. *Valentinianus I* (364—375) i Västern och hans broder *Valens* (364—378) inleda den valentinianska dynastin. Genom hunnernas anfall 375 kommo germanstammarna, främst goterna, i rörelse (se vid. *Folkvandring* sp. 303 ff.). Västgoterna slog sig ned inom rikets gränser, och Valens stupade i striden mot dem. *Teodosius den store* (379—395) lyckades dock upprätthålla R:s makt. Han förbjöd den hedniska kulten och stängde templet. — *Det delade rikets tid* (395—476). Efter Teodosius' död delade hans söner *Arca'dius* och *Honorius* R. i en östlig och en västlig del med Adriatiska havet och Stora Syrten som gräns. Medan den rikare och större östra delen (se vid. *Östromerska riket*) någorlunda kunde värja sig mot barbarernas anfall, blev den västromerske kejsaren en lekboll i dessas händer, och provinserna gingo förlorade. Hövdingarna för de germanska legotrupperna till- och avsatte efter behag kejsarna, som residerade i det starkt befästa Ravenna. Den siste västromerske kejsaren, *Romulus Augustus*, avsattes 476 av Odovakar. Inom R:s ram hade den kristna kyrkan utbildat sin organisation och blev i R:s v. de-

lar under ledning av biskopen i Rom en moralisk och politisk faktor av största betydelse. Kyrkan upptog R:s arv och fortplantade i kristnad form dess idéer om kulturvärldens yttre och inre enhet samt om kejsarmaktens helgd till eftervärlden. Se vid. *Italien* sp. 1589 ff.

Romerska skolan, benämning på ett antal italienska tonsättare verksamma i anslutning till Palestina (jfr Italiensk musik).

Romersk-katolska kyrkan, det största av de kristna samfundet, är den under påven i Rom ss. högste ledare samlade delen av kristenheten. R:s egna medlemmar kalla den ofta blott "den katolska" (den allmänneliga), en beteckning, som den övertagit från den gamla kyrkan och för egen del fortsatt att hävda såväl mot den grekisk-ortodoxa kristenheten som mot de genom reformationen uppkomna samfundet. För utomstående häfta vid ordet "katolsk" i främsta rummet de egenheter av olika slag, som skilja denna kyrka från alla andra. Ss. dess mest framträdande drag torde man kunna beteckna den enhetliga, på en gång starka och smidiga organisationen, som utvecklades efter förebild av administrationen inom Romerska riket, vars universalitetskrav R. även upptog. R. är i vida mindre grad än de andra en lärokyrka, och den strävar främst att hävda sin obetingade auktoritet gentemot individen. Organisationen uppbäres av den noggrant ordnade och väl disciplinerade hierarkin, med påven ss. högste styresman. Till enhetligheten bidrar den i grundläggande avseenden gemensamma lagstiftningen samt det för alla länder gemensamma kyrkospråket, latinet. R. är också

besjälad av ett utomordentligt maktmedvetande: den räknar sig ej blott som "den allmänneliga" utan rent av som en gudomlig institution, som ei kan fela, en åskådning, som till sist funnit sitt uttryck i ofelbarhetsdogmen (jfr *Ex cathedra*). Dessa anspråk ha fört till ett strängt avvisande av varje opposition inom R., och krav på tros- och samvetsfrihet anses ss. tecken på förkastlig uppstudsighet. Därför kräver också kyrkan att ensam få handha bibelutläggningen och att få kontrollera Bibelns och andra skrifter spridning (jfr *Index librorum prohibitorum*). Till R:s Herravälde över sina medlemmar bidrar icke minst botsakramentet med den lagstadgade bikten samt tillhörande skärselds- och avlatsföreställningar. Till de lydiga förmedlar kyrkan emellertid också den gudomliga nåden genom raden av sakrament (se d. o.), som onsluta människans liv från vaggan till graven (jfr *Nådemedel*). Den dominerande platsen intas av mässan med det stora förvandlingsundret och det av prästen framburna mässoffret för levande och döda (jfr *Nattvarden* sp. 652 f.). Synnerligen framträdande element i R:s byggnad äro vid. helgon- och Mariadyrkan med dess arv från hendedomen (se *Helgon*; jfr *Reliker*), förtjänsttanken (jfr *Opera* sp. 1324) samt åskådningen om munklivet ss. det eg. heliga. Den individuella fromheten rör sig på mycket olika plan, från en blid och förändligad mystik till den krasaste folkliga övertro och vidskepelse, vilken R. i allm. ingalunda motarbetar. I samband med motreformationen fixerades även R:s lära i bekännelseartade skrif-

ter: *Professio fidei Tridentinae* (Bekännelse av den tridentinska tron), 1564, samt *Catechismus Romanus*, 1566. — *Historia*. Redan före det klara utbildandet av den för Västern, till skillnad från den grekiska världen, karaktäristiska uppfattningen och organisationen av kyrkan urskiljer man ett skede av begynnande katolicism, den s. k. gammalkatolska tiden, från omkr. 140 e. Kr., vilken kännetecknas av en bl. a. genom kampen mot gnosticism och manichäism framkallad skarp fixering av kyrkans författning (jfr *Biskop* sp. 1583), kanon och trosbekännelse. Dessa "katolska" ansatser utarbetades därefter särskilt i Västern, ej minst hos Tertullianus och Cyprianus, hos den sistnämnde bl. a. under motsättning till novatianerna. Ett avgörande inflytande på utformandet av Västerlandets katolska kyrkobergrepp utövades av Augustinus. Om skilsmässan från Grekisk-ortodoxa kyrkan se d. o. sp. 1513 f. Medeltidens högskede (1000—1200-t.) är R:s första glansperiod, medan medeltidens slut betecknar förfall och reformationen en oerhörd åderlätning. I motreformationen, med tiden ledd av jesuiterna, satte sig R. till motvärn. Upplysningen medförde ånyo ett ansenligt försvagande men restaurationen (från 1814) ny kraftutveckling under ultramontanismens banér. Dess idéer ha sedan dess alltmer satt sin prägel på R. Ett insegl därpå utgjorde Vatikan-konciliet 1869—70. På senare tid har R:s ledning hänsynslöst gått till strids mot modernismen (se d. o.). Samtidigt därmed har man i det inre alltmer uppmuntrat en sentimental mystik och yttringar av folklig religiositet. Världskriget synes i åtskilliga katolska län-

der ha medfört en ny våg av hängivenhet för R. Om påvemaktens utveckling se P å v e.

Romersk kejsare, kejsare i Romerska riket och Tysk-romerska riket.

Romersk konst, se Byggna d s k o n s t sp. 832—836, Bildhuggarkonst sp. 1519—1522 och M å l a r k o n s t sp. 462—463.

Romersk konung, se Tysk-romerska riket.

Romersk kål, se B e t a.

Romersk litteratur. R. är i förhållande till den grekiska jämförelsevis sen och i det hela starkt beroende av denna. — *Den första perioden* (240—88 f. Kr.). Frånsett nu förlorade folkdikter (fescennier, saturae och atellaner) fingo romarna en egentlig litteratur, först sedan de kommit i beröring med grekerna i Syd-Italien. R:s förste författare, L i' v i u s A n d r o n i' c u s, var av grekisk börd. Hans närmaste efterföljare, N a e' v i u s, var den förste romare, som försökte sig ss. författare, men som de mest betydande av dessa första författare ansågos dock E' n n i u s och L u c i' l i u s, skaparen av den nationellt romerska satiren. De enda, vilkas arbeten bevarats, äro de båda komediförfattarna P l a u' t u s och T e r e' n t i u s, vilka båda haft ett oerhört inflytande på eftervärlden. Huvudsakl. äro deras arbeten översättningar från nyattiska komedier, av Menandros m. fl., oftast dock ej från en enda grekisk, utan från flera, och i denna "kontamination" ligger deras förnämsta självständighet. Dramat blev dock aldrig rotfast i Rom, där det blott var ett folknöje, ej som i Grekland en del av den religiösa kulten. Väl byggdes tre teatrar i

Rom (av Pompejus 55 f. Kr., av Balbus och Marcellus 13 f. Kr.), men under kejsartiden hade man knappt något spelat drama, och den grekiska tragedin blev aldrig populär i Rom. De bevarade komedierna äro blott s. k. fabulae palliatae (se F a b u l a); visserl. skrevos och fabulae togatae, men dessa synas ha varit jämförelsevis få, och ingen är bevarad. Ss. den mest betydande prosaförfattaren räknades C a' t o. — *Den andra perioden* (88—30 f. Kr.). Vid det sista förkristna årh:s början var den romerska överklassen redan fullkomligt helleniserad, och Rom fick nu en verkligt betydande litteratur. Inom dikten möta vi två stora skaldar, L u e r e' t t i u s och C a t u' l l i u s. Ehuru påverkade av grekerna äro bada framför allt nationellt romerska och ge uttryck åt den blodiga, upplösande revolutionstid, de timorae. Men denna tid var framför allt den klassiska prosans, och med C i' c e r o nådde denna den högsta fulländningen. Ss. filosof fick denne, främst genom sin förmåga att popularisera, ett betydande inflytande på sin samtids åskådningssätt, och genom sina tal skapade han en i viss mån ny litteraturart. Romerska talare funnos visserl. förut, men det var särskilt genom Cicero, som retoriken kom på modet, och det är denna retorik, som behärskar den följande tiden. Hans store samtida C a e' s a r var också en utmärkt talare, och han var därejämte en betydande historiker. En historisk stilist av rang var även S a l l u' s t i u s. Andra författare under denna tid voro den lärde polyhistorn T e r e' n t i u s V a' r r o, mimförfattarna L a b e' r i u s och S y' r u s, tragediförfattarna P o m p o' n i u s (omkr. 88) och

No'vius (omkr. 88) m. fl. — *Den tredje perioden* (30 f. Kr.—14 e. Kr.), den augustiska tiden, är R:s "guldålder". Den föregående perioden hade varit en "terrorns" tid, då hela samhällsordningen hade varit i fara att upplösas. Med Augustus kom reaktionen mot denna, en ordningens och världsfredens tid, och litteraturen formade sig nu till ett uttryck för dess nya idéer och till en hyllning åt kejsaren. Li'vius' romarhistoria, *Ab urbe condita*, är fylld av en stolt känsla för Roms världsherradöme, ett antikvariskt svärmeri för forntiden samt en tydlig ovilja mot revolutionstidens fritänkeri. Vergi'lius gav i dikt uttryck åt samma idéer. Hans *Ge'orgica* blev ett inlägg för en av Augustus' älsklings tankar, det gamla, sunda latinska lantbrukets regeneration, och hans *Aene'is* är fylld av den augustiska tidens starka känsla för romarnas världshistoriska uppgift att utbreda fred och civilisation bland folken. Aeneis blev därför romarnas nationalepos. Större skald var nog hans vän Ho'ra'tius, bekant för sina satirer och epistlar men mest prisad för sina oden, av vilka de flesta blott äro översättningar i bearbetningar av grekiska original (Alkaios, Sapfo). Med dem gav han dock R. en betydande lyrisk diktning, och ehuru han till sin natur var en bekymmerslös njutningsmänniska, kunde han ej undgå att påverkas av tidsströmningen, och hans sista dikter äro allvarligare, mera moraliska, fyllda av en trevande religiös känsla. Han och Vergilius hade tillhört Maecenas' litterära umgängeskrets, och mot slutet infördes i denna även Pro-

pe'rtius, en på samma gång lidelsefull och pretiös elegiker, vilken även han slutade ss. en halvt patriotisk skald. Till ett annat litterärt kotteri, Messa'llas krets, hörde den tredje av Roms stora elegiker, Tibu'llus, en fin, både moralisk och religiös, natur men utan Propertius' lidelsefulla kraft. Den siste av den augustiska tidens författare var Ovi'dius, en överlägsen formtalang men utan känsla för tidens högre idéer, i stället modepoeten för det unga, lättsinniga Rom, som opponerade mot Augustus' moraliska reformprogram. — *Den fjärde perioden* (14—117 e. Kr.), R:s "silverålder", behärskas företrädesvis av retoriken men har flera betydande författare, särskilt inom prosan. Den främste är Ta'citus, Roms störste historieskriivare. Mindre betydande äro periodens andra historiker, Velle'jus Pa'te'reulus (omkr. 30), Sueto'nnius, Vale'rius Ma'ximus (omkr. 30) och Cu'rtius Ru'fus; de båda senare voro dock under medeltiden och renässansen mycket lästa författare. Ett då också flitigt studerat arbete var den äldre Pli'nius' *Natura'lis histo'ria*. Den mest omhuldade litteraturen under denna tid var retoriken, och Qu'nti'lia'nus' lärobok häri, *Institu'tio orato'ria*, studerades flitigt. Lika så var man fortfarande intresserad för filosofin, särskilt för den stoiska, men denna filosofi får alltmera, särskilt hos Se'neca, en religiös färgton, som röjer en viss likhet med kristendomen. En nyhet var prosaromanen, som med Pe'tro'nius gav en ypperlig realistisk tidsskildring. Estetiskt mindre betydande är versdiktningen, ehuru den odlades

ganska flitigt. Särskilt skrevos en mängd episka dikter, ss. Luca'nus' *Pharsalia*, Vale'rius Fla'ceus' (d. omkr. 90) *Argonautica*, Sta'tius' (d. omkr. 96) *Theba'is* och *Achille'is* och Si'lilius Ita'licus' (d. 101) *Pu'nica*. Även satiren odlades men utan Horatius' godmodiga humor. Pe'r'sius Fla'ceus (d. 62) är en täml. dramatisk deklamator av den stoiska skolan. Juvena'lis, en vida större poetisk begåvning, uttrycker främst den litterära bohémens galla och hat mot dem, som lyckats armbåga sig fram, och i samma stil, fast mindre fräna, äro Ma'rtia'lis' epigram. Särskilt hos Juvenalis märker man retorn, men denna retorik framträder ännu starkare i de enda romerska tragedier, vi äga, de flesta antagl. skrivna av filosofen Seneca. De fingo stor betydelse för renässansdramat, som tog vida starkare intryck av Senecas blodiga tragedier än av deras mera måttfulla grekiska förebilder. — *Den femte perioden* (117—568) betecknar R:s upplösning. Den siste verkliga poeten var Juvenalis, och de författare, som uppträda under denna tid, Auso'nius (300-t.), Cla'udia'nus (omkr. 400) m. fl., sakna både idéer och poetisk kraft. Ej heller prosan står högt. De mest betydande prosaförfattarna voro väl de framstående romerska juristerna Ga'jus, Papinia'nus (d. 212) och Ulpia'nus (d. 228), vilkas insats fullbordades genom det stora, under Justinianus avslutade lagverket *Co'rp'us ju'ris*. Andra arbeten, ss. Dona'tus' och Priscia'nus' grammatikor samt Cape'llas lärobok i de sju fria konsterna, förtjäna uppmärksamhet endast ur den synpunkten, att de fingo

stor betydelse för medeltiden. Inom den skönlitterära prosan är det endast ett arbete, som förtjänar att nämnas, näml. Apule'jus' *Metamorpho'scon Libri XI*, en fantastisk pikaresk roman, som har ett ganska stort kulturhistoriskt intresse, icke minst genom den inblick den ger i tidens religiösa rörelser. Över huvud var denna tids romerska litteratur mera på grekiska än på latin, och att latinet över huvud bibehöll sig ss. litteraturspråk, berodde till en stor del därpå, att det upptogs av de kristna författare, som vände sig till det lägre, blott latinkunniga romerska folket. De mest betydande författarna under denna tid äro också kristna, Tertullia'nus, Lacta'ntius, Hila'rius (av Poitiers) och Augusti'nus. Augustinus var R:s siste store prosaist. Men även de enda skalderna voro kristna. Juve'neus (omkr. 330), Ambro'sius och Prude'ntius. Ss. de sista romerska författarna plägar man räkna Boë'thius och Vena'ntius Fortuna'tus. Den förre var under medeltiden en av de mest lästa författarna. Den senare, som vistades vid det frankiska hovet, för vilket han skrev åtskilliga smickerdikter, antages vara den siste författare, för vilken latinet ännu var modersmålet. Vid denna tid övergår R. nästan omärkligt i den medeltidslatinska (se *Medeltidslatinsk litteratur*).

Romersk mytologi. Den romerska mytologin utgör dels en direkt överflyttning av motsvarande delar av den grekiska, dels är den en bearbetning av nationella motiv efter grekisk förebild. Till de senare höra sagorna om Aeneas (se d. o.) och Roms

grundläggning (se Romulus). Se vid. Romersk religion.

Romersk religion. Den äkta romerska religionen karaktäriseras av förekomsten av ett mycket stort antal gudomligheter, var och en med sina spec. uppgifter. De uppfattades på primitivt sätt som makter, *numina*, snarare än som personliga väsen. Så hade t. ex. åkerbrukets olika faser sina särskilda gudomar, för olika slags plöjning t. ex. icke mindre än tre. *La'rerna* och *pena'terna* vårdade luset, och varje man hade en skyddsande, en *ge'nius*, vars motsvarighet hos kvinnan kallades *ju'no*. Över den stora mängden av *numina* höjde sig några gudar till större allmängiltighet. Himlaguden *Ju'piter* blev statslivets särskilde beskyddare. Efter etruskisk förebild förenades han med *Ju'n o*, moderskapets beskyddarinna och med åkerbruksgudinnan *Mine'rva* till en triad, som efter sitt tempel i Rom kallades "den kapitolinska". Andra gudar av allmän betydelse voro krigsgudarna *Mars* och *Quiri'nus*, härdens beskyddarinna *Vesta* samt *Ja'nus* (se resp. ord). — Det religiösa livets funktioner kännetecknades av formalism. Böneformulärens upprepning efter bokstaven ansågs innebära ett slags avtal med guden, varigenom denne förpliktades att uppfylla bönerna. Vid offren ansågs allt bero på ritualens noggranna iakttagande, och man underordnade sig samsvetsgrant de genom olika slag av teckentydning (jfr *Augur* och *HaruspeX*) utrönta gudomliga buden. Den gamla religiösa poesin, bekant genom *arva'lernas* och *sa'liernas* sånger, utgöres av enformiga böneformulär med talrika upprepningar. De offentliga kulterna stodo under uppsikt av

po'ntifex ma'ximus. Konungarnas rent sakrala funktioner vårdades under republiken av en *rex sacro'rum*. Stor betydelse för R:s utveckling hade de sibyllinska böckerna (se *Sibylla*). — Småningom upptogo romarna nya kulter från underkuvade folk, vilkas gudar t. o. m. "inbjödes att flytta över till Rom". Från grekerna övertogos ett stort antal gudar, som antingen identifierades med redan befintliga romerska (t. ex. Zeus = *Jupiter*, Hera = *Juno*, Atena = *Minnerva*) l. fingo behålla sina namn, ibland med små förändringar (*Apollo*, *Hercules*, *Aesculapius*). Den grekiska mytologins och kulturens inflytande blev så starkt, att de romerska gudaföreställningarna i stor utsträckning helleniserades. Endast kultens rituella formler stodo kvar som obegripliga vittnesbörd om äldre uppfattningar. Genom den allt livligare beröringen med Orienten trängde österus mysteriereligioner in bland romarna: *Kybeles*, *Isis'* och *Mithras'* (se dessa ord). Den romerska statsmakten reagerade upprepade gånger däremot. *Augustus* verkade för en allmän gammalromersk renässans på det religiösa som på det moraliska området. Men utvecklingen lät sig icke hejdas. Tron på de många makternas ingripande hade smulats sönder av den grekiska filosofin. Endast tron på genierna fick större betydelse genom kejsarkulten (se d. o.). De österländska mysterierna med deras ofta sensuellt präglade ritual fingo större utbredning än vare sig de äkta romerska l. de grekiska gudarnas dyrkan. Den religiösa helleniseringen efterträddes av orientaliseringen. Orientalisk var också den av det Romerska

rikets religioner, som visade sig vara den mest livskraftiga — kristendomen.

Romersk rätt, urspr. beteckning på det rättssystem, som utbildades i Rom under kejsartiden, företrädesvis under de första årh. e. Kr. (*den klassiska R.*). Detta rättssystem tillkom till stor del genom offentliggjorda uttalanden, s. k. *respo'nsa*, av praktiserande jurister i dem underställda rätts-tvister. De mest berömda bland dessa voro Pomponius, Mucius Scaevola (se d. o. 2), Papinianus, Paulus och Ulpianus. Den där-näst viktigaste rättskällan voro de s. k. *preto'riskä edik'ten*, allmänna rättsregler, som domarna i kraft av pretorns imperium ålades att tillämpa. Domarna voro i regel icke rättsbildade, och deras dö-mande verksamhet var därför in-skränkt till en undersökning av de faktiska förhållandena i varje särskilt fall. Pretorns befallning, ediktet, innebar, att om de fak-tiska förhållandena befunnos vara av viss beskaffenhet, svaranden skulle förpliktas till viss betal-ning, men i motsatt fall befrias från kärandens anspråk. — I förra hälften av 500-t. e. Kr. kodi-fierades rättssystemet under kejsar Justinianus' tid i Konstanti-nopel, och de romerska juristernas uttalanden, av vilka denna kodi-fikation väsentligen består, fingo då karaktär av lag. Denna kodi-fikation kallas *Co'rpus ju'ris* (se *Co'rpus*). Med dätidens ringa sinne för bevarandet av den ur-sprungliga formen var det vanligt att införa väsentliga ändringar i moderniserande syfte utan att strängt skilja mellan vad som vore att tillskriva de gamla juris-terna och vad icke. Den moderna forskningen i R. söker därför att genom filologisk och rättshisto-

risk metod få fram de ursprung-liga texterna. — Det var i denna form, kallad *pande'kträtten* efter de i *Corpus juris* ingående s. k. pandekterna, som R. först blev känd i nyare tid och utövade ett väsentligt inflytande på den moderna rättsutvecklingen. Ännu så sent som 1900 var *Corpus juris* exempelvis gällande som lag i Tyskland i alla sådana fall, där den inhemska tyska rät-ten icke innehöll något särskilt stadgande. Även i Sverige har R. utövat ett stort både direkt och indirekt inflytande, dels genom den kontinentala rättens allmänna inverkan på den svenska rättsut-vecklingen, dels genom det infly-tande, som den utländska, länge i stort sett av R. beroende juri-diska litteraturen, utövat i Sve-rige. Även om R. aldrig varit formellt gällande i Sverige, ut-gör den dock en grundval för det svenska såväl som för snart sagt alla andra moderna rätts-system. Den skärpa, med vilken de romerska juristerna förstodo att ur mångfalden av skiftande mänskliga levnadsförhållanden ut-vinna det från rättslig synpunkt väsentliga och gemensamma och att därav skapa vissa fasta reg-ler, har varit av grundläggand-betydelse för juridikens utveck-ling över huvud taget.

Romersk-tyska riket, se Tysk-romerska riket.

Romessens [rå'mmäsa'ngs], se Ananasolja.

Romfartuna, socken i Väst-manl. l., pastorat i Västerås stift. 1,515 inv. — Kyrkan, en av Väst-manlands ståtligaste landskyrkor, uppfördes omkr. 1300. Stommen av det ursprungliga trätunnvalvet återstår ovan tegelvalven, som inslogos på 1400-t., då kyrkan gjordes treskeppig.

Mrs Green. Målning av George Romney.
(Leueningrad.)

Ro'mmani, se **R o m a n i**.

Romme hed, se **S t o r a T u n a**.

Rommele, socken i Älvsb. l., jämte Fors, Upphärad och Åsbräcka pastorat i Göteborgs stift. 525 inv.

Romney [rø'mmni], **G e o r g e**, f. 1734, d. 1802, engelsk målare. R. stod som porträttmålare mycket högt i ropet hos Londonaristokratin vid 1700-t:s slut. I sina måleriskt eleganta och lätt idealiserande porträtt (se även ill. till **B u r k e** och **M a c p h e r s o n**) är han den typiske modemålaren. Hans många bilder av den av honom högt beundrade lady Hamilton (se ill. till d. o.) fastslogo romantikens skönhetsstyp.

Rompriset (fr. *Grand-prix de Rome*), av Académie des beaux-arts, Paris, årligen utdelade pris, innebärande en längre studievistelse vid **F r a n s k a a k a d e m i n** i Rom (*Académie de France à Rome*), en underavdelning till Académie des beaux-arts (se **I n s t i t u t d e F r a n c e**), sedan 1803 inrymd i Villa Medici. Denna 1666 av Colbert inrättade

akademi har spelat en stor roll för uppehållandet av den klassiska traditionen i fransk konst.

Ro'msdalen, dalgång i Möre fylke, Norge, kring Rauma. En av Norges mest besökta turistvägar.

Ro'msdals amt, se **M ö r e 3**.

Ro'msdalsbanan, **R a u m a b a n a n**, norsk statsbana (114 km.) mellan Dombaas på Dovrebanan och Aandsnes vid Romsdalsfjorden. R., som fullbordades 1924, har flera tunnlar och viadukter. Vaeker turistled.

Ro'msdalsfjorden, s.ö. fortsättning av Moldefjorden i Möre fylke, Norge. R. sträcker sig till Raumas mynning och Romsdalen.

Ro'msdalshorn, spetsigt, tvärbarrant fjäll med två toppar, vid Romsdalens n.ö. sida, Möre fylke, Norge. 1,555 m.

Romsten, detsamma som oolit.

Ro'muald, se **C a m a l d u l e n s o r d e n**.

Ro'mulus, enl. den romerska sagan — som till vissa delar kan föras tillbaka till grekiska l. etruskiska förebilder — staden Roms grundläggare och förste konung. Enl. sagan var R. son av vestalen Rhea Silvia (l. Iliä) och krigsguden Mars och dotter-son till Numitor, vilken av sin broder Amulius blivit berövad sin tron i Alba Longa. R. och hans tvillingbror **R e' m u s** blevo som nyfödda av Amulius utlagda

Varginnan med Romulus och Remus.
Antik brousskulptur.

i ett tråg, vilket utsattes på Tibern. Tråget stötte på grund i de sumptrakter, där Rom sedan grundades. En varginna gav här barnen di. (Med denna episod förknippades redan tidigt den berömda, nu i Konservatorpalatset förvarade s. k. Kapitolska varginnan, en sannolikt mycket tidig antik bronsskulptur, som på 1500-t. kompletterades med figurer av de båda barnen och som uppfattats ss. ett värdecken för staden Rom.) De omhändertogos sedan av en herde Faustus och hans hustru Larentina (vilka symbolisera gudaparet Faust och Fauna l. Larentia). Som vuxna dödade de Amulius och återuppsatte morfadern på tronen. Sedermera grundade de Rom, vars förste konung R. blev, sedan han vid en träta dräpt sin broder. R. blev slutligen levande upptagen till gudarna (jfr *Quirinus*).

Ro'mulus Augu'stus (med spennamnet *Augustulus*), se *Romerska riket* sp. 1301.

Roncaglia [-ka'llja], by i v. Emilien, n. Italien. Å "roncaliska fälten" utanför R. höllo de tyskromerska kejsarna under medeltiden härmönstringar och riksför-samlingar.

Roncegno [-tjä'nnjä], brunnort med järnsulfat- och arsenikhaltiga källor i Trentino, n.ö. Italien. 535 m. ö. h.

Roncesvalles [-thesva'lljes], fr. *Roncevaux*, pass i Pyrenéerna (se d. o.) på spanska sidan. Till R. förlägges i Rolandssången (se d. o.) en drabbning mellan Karl den stores här och saracenerna (ang. den historiska bakgrunden se *Basker*).

Roncevaux [rånsvå'], se *Roncevalles*.

Rond (fr. *ronde*), rundvandring; omgång. Jfr *Boxning*.

Ro'nda, stad i prov. Málaga, s. Spanien, på en klippa i Granadas högland. R., som är en av Spaniens äldsta städer, har många minnesmärken från den moriska tiden. Livlig handel. 30,000 inv.

Ro'ndane, se *Dovrefjäll*.

Ronde'll (ty. *Rondell*, av fr. *rond*, rund), runt, befäst torn.

Ro'ndo [ital. utt. rändä'], ital., se *Ronda*.

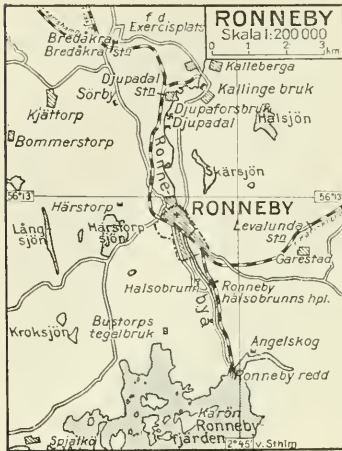
Rondå' (fr. *rondcau*, av *rond*, rund), ett i äldre fransk lyrik förekommande versmått om tre strofer, där begynnelseorden upprepas som omkväde inuti och i slutet av stroforna. — R:s form-princip överförd till instrumentalmusiken (*r o' n d o*) betecknar ett stycke med ett, av fria mellansatser avbrutet, städse återvändande tema. R. användes ofta som slutsats i solokonsert, sonater m. m. men förekommer även som självständig tonsättning.

Rone, socken i Gotl. l., jämte Eke (framdeles även Alva och Hemse) pastorat i Visby stift. 940 inv. — Kyrkan är en enhetlig anläggning från slutet av 1200-t. med långhusvalven uppburna av en mittkolonn, vilken liksom portalerna smyckas av skulptur i ren, unggotisk stil; medeltida glasmålningar.

Ronehamn, hamn i Rone skn. på Gotlands s.ö. kust. Stor redd; tull- och lotsstation.

Rongali't, formaldehydsulfoxalat, $\text{CH}_2\text{O}\cdot\text{SO}_2\text{HNa} + 2\text{H}_2\text{O}$, erhålles av formaldehyd och natriumbisulfit och användes som kypmedel vid färgning.

Ronneby, stad i Blek. l., vid nedersta fallet i Ronnebyån, 4 km. från mynningen. 3,500 inv. — Staden har idyllisk småstadskarakter. Den märkligaste byggnaden är kyrkan, uppförd trol. på 1100-t. Mot medeltidens slut uppfördes de

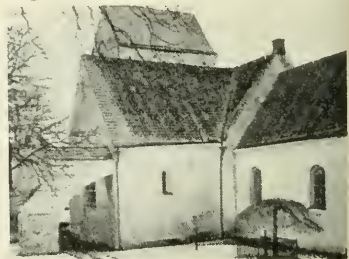
rikt utbildade strävpelarna, som förläna kyrkan dess pittoreska utseende. I det inre kalkmålningar från 1400-t. — Kommunal mellanskola. Industrin sysselsatte 1924 vid 12 arbetsställen 702 arbetare, därav 615 vid Kockums järnverks a. b:s emaljeringsverk. Livlig sjöfart vid den vid Ronnebyåns mynning belägna uthamnen Ronneby redd. Nära R. ligger Ronneby brunn (se d. o.). Staden är station vid Blekinge kustbanor. Den bildar jämte R. landskommun (10,100 inv.) församling och pastorat i Lunds stift. — R. omtalas som stad redan på 1230-t. Då det under 1500- och 1600-t. gick starkt tillbaka, bl. a. på grund av svenskarnas plundring 1564, degraderades det till köping 1654. 1879 förklarades R. åter för stad.

Ronneby brunn, brunns- och badort (jfr d. o. sp. 659) i Ronneby landskommun, Blek. l., 1 km. s. om Ronneby, med starkt järnsulfathaltiga källor (en del bl. a. även med alun- och natriumsalter) och genom avsiktlig tillblandning

arsenikhaltigt järnvatten. Specialitet: dietisk behandling, behandling av anemier, njursjukdomar, ämnesomsättnings- samt mag- och tarmsjukdomar m. m.

Ronnebyån, vattendrag i Kronob. och Blek. l. Upprinner på småländska höglandet, genomflyter sjön Rottnen, bildar vattenfallet Djupafors (se d. o.) och mynnar i östersjön 4 km. s. om Ronneby. 110 km.

de Ronsard [dø rånsa'r], Pierre, f. 1524, d. 1585, fransk skald, urspr. hovman, en av stiftarna av Plejaden (se d. o.), som vars främste diktare han räknas. R. sökte framför allt realisera senrenässansens idéer om en diktning på modersmålet efter antikt mönster. Hans tidigare dikter äro i huvudsak skrivna i sträng anslutning till antika förebilder; de utgöras av pindariska oden, hymner och sonetter i Petrarcas stil (*Amours de Casandre*, 1552). Hans senare diktning, bl. a. *Amours de Marie* (1556), *Sonnets pour Hélène* (1578) och talrika landskapsdikter av en elegisk karaktär, präglas av naturlig friskhet och äkta lyrisk känsla. Hans aldrig fullbordade epos i Vergilius' stil *La Franciade* (1572) är som helhet misslyckat. Av samtiden var R. högt skattad.

Ronneby kyrka. Exteriör från s.ö.

Rood [rod], engelskt och amerikanskt ytmått = $\frac{1}{4}$ acre.

v. Roon [rån], Albrecht, f. 1803, d. 1879, greve, preussisk militär, krigsminister 1859—73 och tillika sjöminister 1861—71, generalfältmarskalk 1873. R. utarbetade ett förslag till den preussiska arméns omorganisation, vilket han genomdrev i lantdagen och senare med ypperligt resultat utförde. Härigenom bidrog R. till den tyska arméns framgångar i Kriget 1866 och Fransk-tyska kriget 1870—71, under vilka R. hörde till de ledande inom tyska högkvarteret.

Roos [ros]. 1. Wilhelm R., f. 1824, d. 1895, ämbetsman, generalpostdirektör 1867—89. R., grundaren av Sveriges moderna postväsen (se d. o. sp. 515 f.), genomförde en rad reformer inom postverket, vilket under hans ledning nådde en hastig utveckling. Led. av F. K. 1874—89. — 2. Mathilda R., f. 1852, d. 1908, författarinna, utgav noveller med motiv från vardagslivet; hennes senare författarskap (bl. a. *De osynliga vägarna*, 1903. och *Hvit ljung*, 1907) är starkt kristligt betonat. — 3. Anna R., f. 1855, den föreg:s

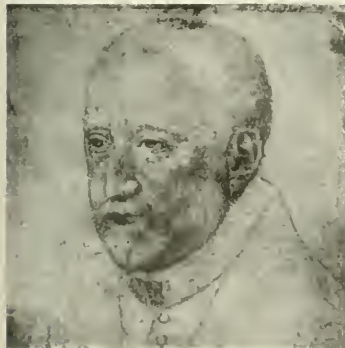

Albrecht v. Roon.

syster, ungdoms- och missionsledare, sekr. i Fredrika Bremerförbundet 1887—92, ordf. i Sveriges K. F. U. K. 1892—1915, i Stockholms centralförening sedan 1892, ordf. i Sv. Mongolmissionen sedan 1913. — 4. Gustaf R., f. 1859, son till R. 1, ämbetsman, liberal led. av A. K. 1903—08, konsultativt statsråd i Lindmans ministär 1906—09, 1912 landshövding i Gotl. l. — 5. Anna Maria R., f. 1862, den föreg:s syster, författarinna, har framför allt vunnit uppskattning för sina sagor och berättelser för barn. Hon har även skrivit religiösa arbeten av teosofisk prägel.

Roos [rås], Magnus Friedrich, f. 1727, d. 1803, tysk luthersk präst i Württemberg. lärjunge till Bengel, förf. av flera även till svenska översatta uppbyggelseskrifter.

Roos af Hjelmsäter [ros]. 1. Karl Gustav R., f. 1655, d. 1722, krigare, frih. 1705, generalmajor 1706, deltog som regementschef i Karl XII:s polska fälttåg och förde i slaget vid Poltava en infanterikolonn men tillfångatogs av ryssarna. — 2. Axel Erik R., f. 1684, d. 1765, den föreg:s

Pierre de Ronsard.

Theodore Roosevelt.

son, frilh., livdrabant, en av de ryktbaraste karolinerna, gav vid kalabaliken i Bender prov på lysande tapperhet. R. blev 1725 generalmajor och var 1740—49 landshövding i Älvsb. l.

Roosendaal [rå'sendal], stad i prov. Nord-Brabant, Nederländerna, 8 km. från belgiska gränsen. Viktig järnvägsknut. 20,000 inv.

Rooses [rå'ses], Max, f. 1839, d. 1914, belgisk konsthistoriker, utgav, även på flamländska, arbeten om nederländsk konst, bl. a. *L'œuvre de Rubens* (5 dlr, 1886—92).

Roosevelt [ro'svelt], Theodore, f. 1858, d. 1919, nordamerikansk politiker av holländsk börd. R. väckte uppmärksamhet för en häftig kampanj mot korruptionen i förvaltningen inom hans hemstat, New York. Under kriget mot Spanien 1898 uppsatte han ett regemente av frivilliga kavallerister, vanl. kallade *rough riders*, "vilda ryttare", med vilka han tappert kämpade på Kuba. S. å. utsågs han till New Yorks guvernör. Vicepresident 1900, blev han

vid mordet på presidenten McKinley f. å. För. Stat:s president. Han fullföljde nu sin kamp mot korruptionen, inskred mot övergrepp från trusternas sida och förde en starkt personlig och demagogisk politik. Med stor fördomsfrihet sökte han utjämna motsättningen mellan vita och negrer och stödde de senares bildningssträvan. Utrikespolitiskt blev han banbrytande för en nordamerikansk imperialism, som tog sig uttryck i stark marinpolitisk aktivitet och förskaffade För. Stat. koloniala intressen. 1905 förmedlade han fred mellan Ryssland och Japan, för vilket värv han 1906 erhöll Nobels fredspris. R., som omvalts till president 1904, företog efter sin avgång 1909 en resa till Afrika och Europa. 1910 ingrep han ånyo i politiken, predikade en "ny nationalism", byggd på radikala ekonomiska och socialreformatoriska idéer, och skildes så småningom från det officiella republikanska partiet. Vid presidentvalet 1912 blev denna schism definitiv, och R. uppställde sig ss. "progressistisk" kandidat. Följden av republikanernas splittring blev seger för demokraternas kandidat Wilson. Under världskriget anslöt sig R. till ententepropagandan, ivrade för För. Stat:s inträde i världskriget och motarbetade Wilsons trevande politik. Han försonade sig snart med republikanerna. — R. åtnjöt stor popularitet. Hänsynslös i de politiska striderna, bedömde han med realistisk skärpa de utrikespolitiska frågorna, särskilt de europeiska. Med sin livaktighet, sin måttlösa patriotism och sin friska optimism var han en intressant representant för sin nation.

Roosval [ro'svall], Johnny, f. 1879, konsthistoriker, docent i

Uppsala 1905, vid Stockholms högskola 1914, prof. därstädes 1920. R. har med tillämpande av moderna konsthistoriska metoder förnyat studiet av den svenska medeltidskonsten, för vars uppskattande han även verkat genom utställningar av kyrklig konst. Hans forskningar beröra främst den gotländska medeltidskonsten (*Die Kirchen Gotlands*, 1911; *Die Steinmeister Gotlands*, 1918), men därjämte har han bl. a. ägnat ingående undersökningar åt S:t Göransgruppen i Stockholms Storkyrka (se Georg. den helige). Sedan 1912 utger han jämte S. Curman det stort anlagda konsthistoriska inventariet *Sveriges kyrkor*. Tills. med A. Romdahl utgav han 1913 *Svensk konsthistoria*. Även som lärare har han övat stort inflytande. — R:s hustru, Ellen R., f. v. Hallwyl, f. 1867, har gjort sig känd som skulptris, hans syster Gerda Roosval-Kallstenius, f. 1864, gift med prof. G. Kallstenius, som målarinna.

Root [rot], Elihu, f. 1845, nordamerikansk politiker och advokat. Politiskt slöt han sig till den reformvänliga flygeln av republikanska partiet. Ss. krigsminister i McKinleys och Roosevelts kabinet 1899—1904 reorganiserade han hären, skapade en generalstab och handhade med stor duglighet svåra uppgifter i samband med militära aktioner på olika håll. 1905—09 utrikesminister, arbetade R. på att avlägsna de sydamerikanska staternas misstro mot För. Stat. Livligt intresserad av skiljedoms-tanken, avslöt R. skiljedomsfördrag med många länder, bl. a. Sverige. Efter sin avgång var R. senator 1909—15. Sedan 1910 är

Den hängde. Etsning av Félicien Rops.

R. medlem av den permanenta skiljedomsstolen i Haag. 1913 erhöi han Nobels fredspris för 1912. Under och efter världskriget har R. tagits i anspråk för viktiga utrikespolitiska förhandlingar.

Roozeboom [rå'sebâm]. Hendrik Willem, f. 1854, d. 1907, holländsk fysikalisk kemist, prof. vid univ. i Amsterdam 1896, bidrog verksamt till utforskandet av den kemiska jämviktsläran.

Ropare, se Megafon.

Roparerörelsen, en med hopparerörelsen och predikosjukan (se dessa ord) besläktad extatisk rörelse, som på 1840-t. framträdde i mell. Småland och därifrån på några år spridde sig ända till Närke och Värmland.

Rops [råpps]. Félicien, f. 1845, d. 1898, belgisk etsare och målare, från 1875 verksam i Paris, där han hämtade sin inspiration i det dekadenta storstadslivet och i

Rosa. T. v. *Rosa multiflora*. — T. h. Kapucinros.

en virtuos teknik skapade sina bittert satiriska fantasier över erotiska och makabra motiv.

Roquefort [råkfå'r], by i dep. Aveyron, s. Frankrike. Centrum för tillverknigen av Roquefortost (se Ost sp. 1461). 1,400 inv.

Ror, i sms. detsamma som roder.

Roraima [-ra'jma], se Guyana.

Rorschach [rå'r-], hamnstad och kurort i kantonen S:t Gallen, Schweiz, vid Bodensjön. Ångfärja till Bregenz och Friedrichshafen; järnvägsknut. 11,000 inv.

Ros. 1. Se Rosa. — 2. Se Roseber.

Rosa, rosor, växtsläkte (fam. *Rosaceae*) med över 100 arter på n. halvklotet, vanl. taggiga buskar l. småträäd, en del klättrande (klätterosor). De ha parbladiga blad och stora, vanl. röda ("rosenröda"), ofta välluktande blommor med många ståndare samt flaskformig blombotten; denna växer vid mognaden ut till en köttig skenfrukt (nypon), som innehåller håriga nötter. Nypon äro ätliga och begagnas i hus-hållen (t. ex. till soppa). Av vilda svenska "törnrosor" märkas *R. canina* m. fl. arter, nyponbuskar, med långsträckta l. klotrunda nypon, *R. rubiginosa*,

lukttörne, luktnypon, med glandelhåriga, doftande blad, *R. cinnamo'mea*, kanelros, med under gräblåa blad och något gredelina blommor, *R. pimpinellifolia*, pimpinellros, med många, rundade småblad och små, bleka blommor, m. fl. Vanliga nyponbuskar förekomma upp till mell. Norrland, kanelrosen är allmänast i n., lukttörne och pimpinellros förekomma blott i s., den sistnämnda sällsynt. *R. canina* m. fl. omfatta otaliga småformer med begränsad utbredning. — Rosor höra till de äldsta och förnämsta prydnadsväxterna. Av odlade sorter finnas flera tusen, vilka härstamma från minst ett dussin vilda arter. De ha vanl. fyllda blommor. *R. multiflora*, från Öst-Asien, och hybrider med denna art äro vanl. klätterosor (ss. den mörkröda "Crimson rambler"), härdiga och remonterande. *R. moschata*, myskros, från Himalaya, sedan gammalt odlad i Orienten, har vita, starkt doftande blommor. Hybrider mellan denna art och terosor m. fl. äro noisettersorna, till vilka flera bekanta, blekblommiga klätterosor höra. *R. chinensis*, från Kina, har som ung röda l. rödbruna skott och yviga, luftigt för-enade kronblad; hithörande for-

Rosa. T. v. Teros (Gloire de Dijon). — T. h. Remontant (Général Jacqueminot).

mer delas i två grupper, månadsrosor och terosor. Månadsrosor äro lågväxta med ensamma, röda l. (vanl.) skära blommor. De odlas i Sverige i kruka inomhus och kunna erhållas blommande nästan hela året ("alla månader") men voro allmännare förr än nu. Terosorna äro grövre och högre; några äro klättrande. Blommorna äro vanl. skära l. gula och ha fin "tedoft". De odlas i Sverige i boningsrum och trädgårdar men kunna vanl. ej övervintra utomhus. Hybrider (vanl. vinterhärdiga) mellan *R. chinensis* och andra arter, tehybrider, höra till de allmännast odlade rosorna; mest bekant torde vara "La France". Andra dylika hybrider kallas remontanter, emedan de remontera (jfr d. o.). *R. gallica*, provinsros, vild i Orienten, s. och mell. Europa, med livligt röda blommor, är en gammal trädgårdsros, härdig upp till Norrbotten. *R. centifolia*, från Orienten, sedan forntiden en av de förnämsta prydnadsrosorna, har skära blommor med stark vällukt. Varieteter av denna art med mosslik beklädnad av körtelhår på blomskaft, fruktämne och foderblad äro de gammaldags, vinterhärdiga mossrosorna. Om *R. damasce'na*, damaske'neros, se Rosenolja. Av övriga märkas vitros (*R. alba*), maj-, bukett- l. pingstros (odlad form av kanelros), en allmän häckväxt, gul ros (*R. eglan-te'ria* l. *lu'tca*), med enkla, gula blommor (en sort med rödgula blommor kallas kapuce'iros), japansk vresros (*R. rugo'sa*), pimpinellros m. fl. — Rosor böra helst odlas i en blandning av grästorv- och lövjord med gödselmylla, grov sand, kalk och lätt lera. De fordra omsorgsfull be-

Rövare. Målning av Salvator Rosa.

skärning, många täckning om vintern. Ett mindre antal, mest gamla sorter uppdragas som "rotäkta" genom avläggning l. rotskott, ss. gul ros, pimpinell-, bukett-, damaskener-, provinsros, *R. centifolia*, *R. alba* m. fl. Förädlade sorter förökas genom okulering l. ympning på grundstammar av *R. canina* och *R. rugosa*, ss. te-, månads-, noisetterosor, tehybrider etc. Dessa erhållas lågstammiga l. som stamrosor. Rosor uppdragas och förädlas i stor skala i Sverige, men en betydande import äger också rum.

Rosa [rå'-] (av lat. *ro'sa*, ros), namn på flera blekröda färgnyanser.

Rosa [rå'-]. I. Salvator R., f. 1615, d. 1673, italiensk målare. R. var en obändig äventyrare, som förde ett irrande liv och försökte sig inom alla konstens genrer. I sitt måleri utgick han från neapolitanerna och utförde bilder, som i fråga om brutal naturalism icke stå Riberas efter. Högst nådde han emellertid i de verk, där hans

romantiska läggning kom till uttryck. Vissa av hans smärre figurkompositioner ha ett fantastiskt drag, som närmar dem till Rembrandt, och i sina landskap för han in en ljusbehandling, som förebådar rokokon. Han var även en framstående etsare. — 2. Pietro R., f. 1815, d. 1891, italiensk arkolog, ledde 1861—74 utgrävningar på Palatinen och Forum i Rom.

Rosa'ceae, växtfamilj (ordn. *Rosa'les*), med ca 2,000 arter, mest i tempererade trakter. De ha vanl. regelbundna, 5-taliga blommor med talrika ståndare och ofta apokarpt gynoeceum. Frukten är en nöt, kapsel, stenfrukt l. ofta en köttig skenfrukt, ss. "äpplefrukt" hos äpple, päron, rönn, oxel, hagtorn, mispel, kvitten m. fl., nypon hos *Ro'sa*, smultron hos *Fraga'ria*. I övrigt höra hit bl. a. *Alche'mi'lla*, *Amela'nchier*, *Potenti'lla*, *Pru'nus*, *Ru'bus* och *Spirae'a*. Många äro ekonomiskt viktiga.

Rosa'les, växtordning, tillhörande *Dicotyledo'neae*. Hit höra bl. a. fam. *Crassula'ceae*, *Hama'melida'ceae* (se *Stora'x*), *Legu'mino'sae*, *Platana'ceae* (se *Pla'ta'n*), *Rosa'ceae*, *Saxifraga'ceae*.

Rosal'i'n, se *Citrus* sp. 1295.

Rosami'ner, blåa trifenylnmetanfärgämnen med gul fluorescens.

Rosanili'n, detsamma som fuksin. Se *Färgämnen* sp. 865.

Rosa'rio, Argentinas näst största stad, belägen i prov. Santa Fe, vid Paraná (se d. o. 1), 345 km. från Buenos Aires. Kvarn- och sockerindustri. Stor export av spannmål, socker, ull, hudar, quebracho m. m. Goda järnvägsförbindelser med bl. a. norra Argentina, vars främsta exporthamn R. är. 265,000 inv. — R. grundades omkr. 1725.

Ro'sa ro'rans bonita'tem, lat., "ros, som dryper godhetens dagg", hymn av Nicolaus Hermanni (se d. o.). Jfr *Norman* 2.

Rosberg, Johan Evert, f. 1864, finländsk geograf, prof. i Helsingfors. R. har bl. a. utgivit arbeten i fysisk geografi och en stor jordbeskrivning, *Land och folk* (2 dlr, 2:a uppl., 1925—26).

Roscelli'nus av Compiègne, f. omkr. 1050, dödsår okänt, fransk teolog och filosof. Se *Medeltidsfilosofi* sp. 1423.

Ro'scher. 1. Wilhelm R., f. 1817, d. 1894, tysk nationalekonom, prof. i Leipzig 1848. R. räknas som grundaren av den historiska skolan inom den tyska nationalekonomin. — 2. Wilhelm R., f. 1845, d. 1923, den föreg:s son, tysk klassisk filolog och mytolog, utgav *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (5 dlr, från 1884).

Roscoe [rå'sskåŋ], sir Henry Enfield, f. 1833, d. 1915, engelsk kemist, prof. i Manchester 1857—87, huvudsakl. verksam inom oorganiska och fysikaliska kemien (jfr *Fotokemi*).

Roscommon [råskå'mmøn]. 1. Grevskap i prov. Connaught, Irlandska fristaten. Huvudnäring boskapsskötsel. 95,000 inv. — 2. Huvudstad i R. 1. 2,000 inv.

Rose [råŋš]. 1. Se *Strathnairn*. — 2. John Holland R., f. 1855, engelsk historiker, prof. i Cambridge 1919. R., som först gjorde sig bekant ss. Napoleonsforskare, framför allt med *The Life of Napoleon I* (2 bd, 1902; Napoleon, 2 bd, 1907), har på senare år utgivit flera värdefulla arbeten om den moderna tidens och världskrigets historia.

Rose [rå'se], framstående tysk kemistsläkt. 1. Valentin R.

d. ä., f. 1736, d. 1771, apotekare, medicinalassessor i Berlin, uppfinnare av Roses metall (se *Legering* sp. 358). — 2. *Valentin R. d. y.*, f. 1762, d. 1807, den föreg:s son, apotekare, medicinalassessor i Berlin, upptäckte inulin (se d. o.) och natriumbikarbonat samt utförde ett flertal betydelsefulla analytiska arbeten. — 3. *Heinrich R.*, f. 1795, d. 1864, den föreg:s son, tysk kemist, prof. vid universitetet i Berlin 1823, framstående forskare inom analytiska och oorganiska kemin.

Rose bengal [rås bänga'll] (fr., bengaliskt rött), se *Färgämnen* sp. 865.

Rosebery [råg'sbøri], *Archibald Philip Primrose*, earl of R., f. 1847, engelsk liberal politiker. R. tog sitt säte i överhuset 1871 och var 1881—83 medlem av Gladstones andra ministär. 1886 och 1892—94 var han Gladstones utrikesminister, hävdade imperialistiska åsikter och motarbetade Frankrikes expansionssträvanden. 1894—95 var han premiärminister. Hans imperialism väckte misstro hos de radikala elementen i det liberala partiet, vars ledning han därför lämnade 1896. Fastän på senare tid ställd utanför partierna har R. vid flera tillfällen stött olika regeringar i utrikespolitiken. R. har utgivit historiska och politiska skrifter.

Rose-croix [rås kroa'], en av Péladan (se d. o.) 1892 stiftad orden, med starkt inslag av mysticism, uppkallad efter de tyska rosenkruzarna (se d. o.). R. anordnade utställningar i Paris 1892—97, i vilka flera av tidens bemärkta konstnärer deltog.

Rosegger [rå's-]. *Peter*, f. 1843, d. 1918, österrikisk författare. R., vilken var bondson från

Steiermark, skrev med motiv därifrån ett stort antal fängslade romaner och noveller, präglade av varmhjärtad humor.

Rose'lla, se *Papegojor*.

Rosella'n, *rosi't*, rosenrött lerjordssilikat; omvandlingsprodukt av anortit. Förekommer i kalksten.

v. Rosen, svenska adliga ätter.
1. *Gustav Fredrik v. R.*, f. 1688, d. 1769, greve 1751, militär. R. blev generaladjutant hos Karl XII 1714 och åtföljde konungen på ritten från Turkiet till Stralsund. Han anslöt sig under frihetstiden till hattpartiet, var 1739—65 riksråd, 1747—52 generalguvernör i Finland och 1757—58 överbefälhavare i Pommerska kriget. — 2. *Adolf Eugène v. R.*, f. 1797, d. 1886, greve, överste vid flottans mekaniska kår 1855, "de svenska järnvägarnas fader". Under en långvarig utlandsvistelse studerade R. järnvägsbyggnadsteknik, särskilt i England, och framlade 1845 ett förslag till ett svenskt järnvägsystem. Han erhöll även tillstånd att anlägga järnvägar, men brist på kapital lade hinder i vägen, och endast en mindre bana blev byggd. Efter en energisk kampanj på ridarhuset förmådde emellertid R. regeringen att taga saken om hand och genomdrev på 1853—54 års riksdag beslutet om stambanornas anläggande (se *Järnväg* sp. 344). — 3. *Georg v. R.*, f. 1843, d. 1923, den föreg:s son, greve, målare, prof. vid Konstakademien 1880—1908, dess direktör 1880—87 och 1893—99. R. började sin utbildning i Konstakademien, men den egentliga konstnärliga väckelsen fick han, då han på världsutställningen i London 1862 gjorde bekantskap

Självporträtt. Målning av Georg von Rosen. (Florens.)

med Hendrik Leys' arkaiserande historiemålningar. I nära anslutning till dennes färgglödande och lineära stil utförde han *Sten Stures intåg i Stockholm* (1864, Nat. mus.), som följdes av en rad arbeten med motiv från 1500-t:s Sverige (*Erik XIV, Karin Månsdotter och Göran Persson*, 1871, *Den förlorade sonens återkomst*, 1885, båda i Nat. mus.). Från samma miljö hämtade han motiven till ett stort antal teckningar, akvareller, etsningar och glastraderingar. Bland R:s övriga större kompositioner märkes *Sfinæen* (1887—1907, Nat. mus.). I monumentala och karaktärsfulla bilder porträtterade han en rad samtida, ss. fadern (1868, Nat. mus.), Karl XV (se ill. till d. o.; 1873, Frijsenborg, Danmark), Oskar II (1875, Stockholms slott), Jean Bolinder (1883), A. E. Nordenskiöld (1886, Nat. mus.), G. V. Palm (1890),

Pontus Wikner (1895, Göteborgs nation, Uppsala), C. G. Malmström (1905). R. var ss. personlighet en utpräglad aristokratisk och konservativ natur. — 4. Reinhold v. R., f. 1865, den föreg:s kusinson, greve, militär, överste och chef för Smålands husarregemente 1913—15, sekundchef för Livgardet till häst 1915—22, generalmajor och inspektör för kavalleriet 1922. R. har varit ivrigt verksam för kavalleriets och ridsportens utveckling. — 5. Clarence v. R., f. 1867, den föreg:s broder, greve, hovstallmästare, har mycket verkat för hästsportens utveckling. — 6. Eric v. R., f. 1879, den föreg:s broder, greve, forskningsresande, etnograf, deltog i E. Nordenskiölds expedition till Syd-Amerika 1901—02 samt företog 1911—12 jämte R. Fries en resa genom Afrika från Kap till Alexandria, varvid R. bl. a. ägnade sig åt etnografiska studier av Bangweolos träskinvånare och närbo-

Göran Persson betraktar Nils Stures skymfliga intåg i Stockholm. Glasradering av Georg von Rosen.

ende bantustammar. R. har bl. a. skrivit *Träskfolket* (1916) och *En förgången värld* (1919).

v. Rosén, Erik Gabriel, f. 1775, d. 1866, frih., ämbetsman och musiker, blev 1825 justitieråd och var 1836—45 president i Svea hovrätt. Utmärkt kännare av orgelns byggnad, ansågs R. som sin tids skickligaste svenska organist. Han verkade som organist från 1797 i Klara och 1800—25 i Storkyrkans förs. i Sthlm.

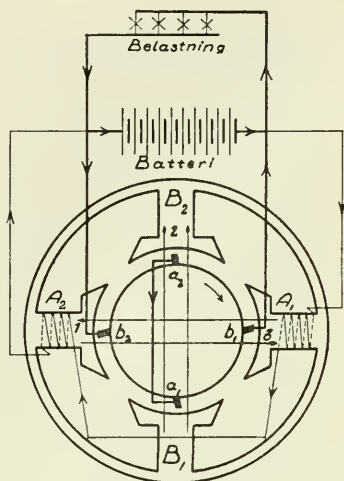
Rosén. 1. Sven R., f. 1708, d. 1750, pietist, kyrkoherdeson från Västergötland, på 1730-t. en av den radikala pietismens ledare, 1741 landsförvist, övergick 1743 till brödräfsamlingen, i vars tjänst han från 1746 verkade i Nord-Amerika. R. var en mäktig religiös personlighet och den förste, som i Sverige principiellt hävdade religionsfrihet. — 2. Johan Magnus R., f. 1806, d. 1885, författare, journalist och musiker, utgav 1832—33 Nordmannaharpan samt med E. Drake Tidning för teater och musik (1835—36). — 3. Karl R., f. 1874, geodet, prof. vid generalstabens 1905. Ss. föreståndare för generalstabens geodetiska avdelning leder R. Sveriges triangelmätning. Han har nedlagt stora förtjänster för att i samarbete med övriga östersjöstater ernå ett möjligast noggrant triangelnät över Östersjön. R. är en av initiativtagarna till och redaktörerna för Nordisk Världsatlas. — 4. Gustav R., f. 1876, publicist, politiker. Tidigare bl. a. underbefäl vid artilleriet och järnvägsarbetare, blev R. 1902 redaktör för Västerbottenskuriren i Umeå och har där bedrivit livlig polemisk journalistik och förbudspropaganda. Led. av stadsfullmäktige i Umeå och av

Västerbottens läns landsting (i båda korporationerna på senare år ordf.), är R. sedan 1911 led. av F. K. och har väckt uppmärksamhet för sitt energiska arbete inom statsrevisionen, vars ordf. han blev 1922. Från liberala samlingspartiet övergick R. till frisinnade folkpartiet och ingick 1926 ss. försvarsminister i C. G. Ekmans ministär. — Se även Rosén v. Rosenstein.

Rosenaprikos, se Prunus.

Rosenberg. 1. Johan Olof R., f. 1840, d. 1926, kemist, prof. vid Tekniska högskolan 1877—1906, gjorde värdefulla undersökningar inom oorganiska kemin, särskilt rör. nitrosvaveljärnföreningar, vilkas konstitution han fastställt. — 2. Otto R., f. 1872, den föreg:s son, botanist, 1911 prof. vid Stockholms högskola, har utfört banbrytande cytologiska ärftlighetsundersökningar. Bl. a. har R. undersökt reduktionsdelningen hos hybrider (spec. mellan arter med olika kromosomantal) samt möjligheten för uppkomst genom korsning av former med fördubblat kromosomantal, upptäckt apospori hos högre växter (*Hicra'cium*) m. m. Han har utövat stort inflytande som lärare. — 3. Hilding R., f. 1892, pianist och tonsättare, har delvis med anslutning till modernistiska riktningar bl. a. tonsatt stycken för orkester (en symfoni, fantasistycken m. m.), kammarmusik och sånger.

Rosenbergmaskin, en likströmgenerator, som trots starkt växlande varvantal l. belastning alltid avger samma strömstyrka. Vid konstant belastning är även spänningen konstant. Maskinen, som uppfanns av den österrikiske ingenjören Emanuel Rosenberg, f. 1872, arbetar med tre skilda magnetfält.

Rosenbergmaskin.

Primärfältet (1) alstras av en yttre konstant strömkälla i polerna A_1 och A_2 . Den genom detta fält erhållna strömmen uttas i borstarna a_1 och a_2 , vilka kortslutas. Härigenom uppstår ett sekundärt magnetfält (2), riktat vinkelrätt mot primärfältet och gående genom de olindade polerna B_1 och B_2 . Dessa poler äro dock ej nödvändiga, emedan fältet likväl uppstår. Då ankaret roterar i detta fält, vilket är att betrakta som huvudfältet, induceras en ny ström, som utgör huvudströmmen och som uttas i borstarna b_1 och b_2 . Vid dennas gång genom ankaret bildas ett tertiärt magnetfält (3), parallellt med primärfältet men motsatt riktat och således motarbetande detta. Ökas varvantalet l. minskas yttre motståndet, skulle till sist även tertiärfältet ökas, om icke detta, därigenom att ökningen försvagar primärfältet och därmed sekundärfältet, även samtidigt försva-

gade sig självt. Vid minskat varvantal l. ökat yttre motstånd inträffar ett motsatt förhållande, och vid stillastående tas förbrukningsströmmen helt från batteriet. Då vid ändring av rotationsriktningen även sekundärfältets riktning omkastas, kommer huvudströmmen att framgå i samma riktning som förut. R. ägnar sig vid växlande varvantal till tågbelysning och vid konstant varvantal till laddning av ackumulatörer, matning av bågglampor samt elektrisk svetsning. I senare fallet är den utbildad som seriegenerator utan främmande strömkälla. Jfr Motmagnetisering.

Rosenblad. 1. Mattias R., f. 1758, d. 1847, greve, ämbetsman, statssekreterare 1792. R., som var en skicklig ämbetsman men osjälvtändig gentemot de maktägande, gjorde betydande insatser i reformarbetet under Gustav IV Adolfs regering. Efter statskuppens genomförande 1809 ingick han i det nya statsrådet och blev 1829 justitiestatsminister. Utpräglat konservativ, blev R. föremål för oppositionens särskilda ovilja och förmäddes vid riksdagens häftiga anlopp mot regeringen 1840 att avgå. — 2. Carl R., f. 1854, d. 1926, militär, överste och sekundchef för Livregementets dragoner 1904—15, kommandant för Stockholms garnison 1915—26, generalmajor 1926. R. var känd för sitt aktiva intresse för huvudstadens kulturella och estetiska liv samt för sina inlägg i dagspolitiska och militära frågor.

Rosenborg, slott i nuv. Kongens Have, Köpenhamn, uppfört av Kristian IV 1608—17. R., som är ett typiskt exempel på den efter dess byggherre uppkallade nordisk-nederländska renässans-

stilen, användes av konungahuset som tillfällig bostad fram till 1800-t. Numera inhyser R. De danske Kongers kronologiske Samling, innehållande porträtt, dräkter, vapen, möbler och pretiosa, som tillhört konungafamiljen, ordnad såvitt möjligt i stilhistoriska interiörer.

Rosenbusch [rå'senbosj], Harry, f. 1836, d. 1914, tysk mineralog och petrograf, prof. i Strassburg 1873, i Heidelberg 1878. R., som anses som petrografins nydanare, utövade en enastående lärarverksamhet och har största förtjänsten av utarbetandet av de mikroskopiska undersökningsmetoderna inom petrografen.

Rosenböna, se *Phaseolus*.

Rosenda'l. I. Kungligt lustslott å Djurgården, Sthlm, uppfört för Karl XIV Johan av Fr. Blom 1823—26. Det lilla slottet, till vilket sluter sig en mindre, något tidigare uppförd trävilla, är såväl till exteriör som inredningar (se ill. till *Empire*) ett konsekvent, fullständigt bevarat uttryck för Karl Johanstidens smak; 1913 öppnat som museum. — 2.

Rosenborgs slott. Sydfasaden.

Rosendals slott. Södra fasaden.

Gods i Kropps skn, Malmöh. I. Slottet, uppfört 1615 av riksrådet Anders Bille, är en trelängad anläggning i Kristian IV:s stil. Tillhör sedan 1755 ätten Bennet.

Rosenfink, *Carpodacus erythrinus*, en art Finkfåglar. Hanen är ovan brun, under vit, på huvudet, framhalsen och bröstet karminröd, honan ovan gråbrun, under vitaktig, brunfläckig. Längd 13—14 em. Ö. Europa; sällsynt i Sverige.

Rosengeranium, se *Pelargonium*.

Rosengång, "fälltäckväv", "tjockväv", ett i svensk hemslöjd mycket allmänt vävslag med på olika orter mycket varierande utseende. Väves på 3 l. 4 skaft. Inslaget är i olika färger, vilka bilda ett randigt mönster, samt täcker helt varpen.

Rosenhane. I. Sehering R., f. 1609, d. 1663, frih. 1652, ämbetsman och diplomat, landshövding i östergötl. l. 1637. R. var svenskt sändebud på fredskonferensen i Münster 1643—47. Riksråd 1650, användes han av Karl X Gustav i maktpåliggande diplomatiska värv. Han hade väsentlig andel i utarbetandet av 1660 års additament och spelade under Karl XI:s förmyndarregering en betydande roll. — 2. Gustav R., f. 1619, d. 1684, den föreg:s broder, frih.

1654, ämbetsman, president i Dorpats hovrätt 1661—64. — Jfr *S k o g e k ä r B ä r g b o*.

Rosenholm, gods i Danmark, n. om Aarhus, sedan 1500-t. i ätten Rosenkrantz' ägo. Slottet, uppfört av tegel 1559—67, är en ståtlig, fyrårigad renässansanläggning och inrymmer en betydande porträttsamling.

Rosenius. 1. *Karl Olof R.*, f. 1816, d. 1868, lekmannapredikant, verksam i Sthlm från 1840, först ss. medhjälpare åt metodistpredikanten G. Scott, från 1842 på egen hand. Utgången från de norrländska läsarnas krets, blev R. en centralgestalt i de stora religiösa väckelserna vid 1800-t:s mitt. Utom ss. predikant i Sthlm (Betlehemskyrkan) och på resor i landet verkade R. ss. författare och skald, bl. a. i den av honom från 1842 utgivna tidskriften *Pietisten*. 1856 deltog han i bildandet av Ev. Fosterlandsstiftelsen och var en av dess ledande män. — 2. *Paul R.*, f. 1865, den föreg:s brorson, författare, läkare, har utgivit en romantiserad skildring av studentlivet i 1880-t:s Lund (*De unge gubbarne*, 1909) samt natur- och fågelskildringar (*Min jakt med kamera*, 2 dlr, 1912—24; *Vandringar och färder*, 1919).

Rosenkammaren, fordom en pinokällare i Sthlm, vid nuv. Wallingatan. Tertyren bestod i att offret bands i hängande ställning vid en i R. befintlig naturlig, iskall springkälla. Den avskaffades efter revolutionen 1772.

Rosenkrans. 1. Se *R a d b a n d*. — 2. Med inåtriktade taggar försedd halsband, använt vid dressyr av fågelhundar. — 3. Den ringformiga ansvällningen på nedre partiet av hjortdjurens horn.

Ros'enskrezuzare [-kröjtsare], urspr. en föregiven hemlig orden

i Tyskland vid början av 1600-t., omtalad i två anonyma skrifter, sannolikt författade av en präst, J. V. Andreae. I dessa skildras en "rosenkorsets orden", stiftad omkr. 1400 av en tysk munk, *Fra'ter ro'seae cruceis*, vilken på pilgrimsfärd tillägnat sig arabernas hemliga visdom. Denna orden var tydligen blott en mystifikation men togs flerstädes på allvar och återupplivades på 1700-t. i samband med mysticismens uppsving.

Rosenkål, se *Brassica*.

Rosenlager, *olea'nder*, *Nerium Olca'nder* (fam. *Apocynaceae*), träd från Medelhavsländerna, allmänt odlat för sina stora, röda blommor (i Sverige som krukväxt). Giftig.

Rosenolja, ur kronbladen av *Rosa*-arter, huvudsakl. *Rosa damasce'na* (jfr *Rosa*), oftast genom destillation med vatten men även genom extraktion vunnen, flyktig olja. Till stor del består R. av alifatiska, högmolekylära, omättade alkoholer samt även okända luktämnen. *Rosenvat-*ten är en jämte R. vid destillation erhållen, med R. mättad vattenlösning. R. och rosenvatten framställas spec. i Bulgarien, vid. i Tyskland, Frankrike, Spanien, s. Persien etc. De användas i parfymindustrin och inom farmakologin. Enl. Sv. farm. beredes rosenvatten genom tillsättning av vatten till en spritlösning av R.

Rosenqvist, *Gustaf*, f. 1855, finländsk teolog, prof. i Helsingfors 1894—1916, har bl. a. utgivit ett flertal filosofiska och etiska avhandlingar samt grundat "Teologisk tidskrift" (1896).

Rosenribs, se *Ribes*.

Roséns bröstdroppar, *Vinum glycyrrhi'zae opia'tum*, 2 %-ig lösning av opium i marsalavin (l. bil-

ligare som tinktur i spritlösning) med tillsats av saffran, lakrits och socker. Verkan se *Opium*. Dosen är för vuxna ca 40 droppar till en tesked (till natten), för barn 5—20 droppar, alltefter åldern. — *Bröstdroppar*, *li'quor pectoralis*, innehålla lakrits, fänkål, ammoniak, anis och sprit men ej opium.

Rosenskottstekel, se *Bladsteklar*.

v. Rosenstein, se *Rosén v. Rosenstein*.

Rosensten, *rose'tt*, slipform för ädelstenar, vanl. diamanter, består av en enkel pyramid med vanl. två rader fasetter. Underytan är plan.

Rosenstock, se *Hjortdjur*.

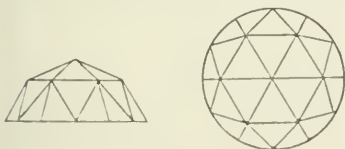
Rosenthal [rå'sental], stor porslinsfabrik, grundad 1897, i staden Selb, n.ö. Bayern.

Rosentry, se *Lonicera*.

Rosenträ, namn på många olika träslag av rödaktig färg, de flesta från tropikerna.

Rosenvatten, se *Rosenolja*.

Rosén v. Rosenstein. 1. Nils R. d. ä., f. 1706, d. 1773, läkare, prof. i botanik 1740 och i medicin 1742 i Uppsala, livmedikus, adlad 1762. Genom omfattande populärmedicinskt författarskap och införande i Sverige av den dåtida läkekonstens nyaste landvinningar (bl. a. kinabark och vaccination mot kopper) höjde R. läkekonsten i Sverige och kan räknas som en av densamma mest betydande utövare. — 2. Nils R. d. y. (skrev sig endast v. Rosenstein).

Rosensten.

Nils v. Rosenstein d. y. Medaljong av J. T. Sergel.

f. 1752, d. 1824, den föreg:s son, ämbetsman, författare. R., som stod Gustav III nära, blev 1784 kronprinsens lärare och senare medlem av Rikets ärenders allmänna beredning samt 1809 statssekreterare för ekklesiastika ärenden. R., som var en ivrig talesman för upplysningens idéer, skrev bl. a. en avhandling *Om upplysningen* (1793) och var Sv. akad:s ständige sekr. från dess stiftande 1786. — 3. Karl R. f. 1766, d. 1836, den föreg:s systerson. ärkebiskop 1819, led. av Sv. akad. s. å. Politiskt anslöt han sig 1809 till Adlersparres krets och deltog s. å. i författningsarbetet som led. av konstitutionsutskottet. Starkt påverkad av upplysningskulturen, hyste R. vidsträckt praktiska intressen och gjorde bl. a. som led. av en 1825 tillsatt undervisningskommitté betydande insatser.

Rose'ola (av lat. *ro'seus*, rosenröd, skär), små, ej upphöjda, röda l. blekröda fläckar i huden, beroende på utvidgning av de ytligare hudkärlen och därför försvinnande vid tryck. R. är ett symptom vid många infektionssjukdomar (ss. tyfus och syfilis).

Rosersberg, kungsgård i Norr-

Rosersberg. Interiör.

sunda skn, Sthlms l. Den tillhörde under 1500-t. och 1600-t. släkten Oxenstierna, förvärvades av kronan 1757 och tilldelades 1762 hertig Karl (sedermåra Karl XIII). Slottet uppfördes under 1600-t:s senare hälft men omdanades helt såväl till det yttre som det inre av Karl XIII under ledning av G. af Sillén, varigenom R. blivit en av de mest typiska representanterna för empireus slottsinnredningskonst. Numera är infanteriskjutskolan förlagd till R.

Roses metall [rå'ses], se *Le-gering* sp. 358.

Rose'tt (fr. *rosette*, eg. liten ros), bandknut i form av en ros; rosformig prydnad. Jfr *Rosensten*. — *Bot.* R., *bladrosett*, samling av spiralställda, tätt sammanträngda blad, åtskilda av mycket korta stamled (t. ex. hos gullviva).

Rosette [-šä'tt], arab. *Rasjid*, stad i Egypten, vid Nilens v. mynningsarm. Järnväg till Alexan-

dria. C:a 20,000 inv. Vid R. fann man Rosettestenen (se d. o.).

Rosettestenen [-šä'tt-], en vid Rosette 1799 under Napoleon Bonapartes expedition till Egypten funnen sten, vilken på grund av att den upptog samma text i hieroglyfisk, demotisk och grekisk avfattning, gav en utgångspunkt för dechiffreringen av hieroglyfskriften. Texten innehåller ett av Egyptens präster fattat beslut till konung Ptolemaios V Epifanes' ära.

Rosfeber, ros (grek. *erysi'pelas*), inflammation med rodnad, svullnad och stark ömhet i hudens (stundom slemhinnores) ytligare lager, orsakas av flera olika streptokocker (sällan av stafylokocker). R. är ej epidemisk, föga smittsam, recidiverar mycket ofta, orsakar hög feber och påverkar starkt allmäntillståndet. Vanligaste platsen för R. är ansiktet, spec. kring näsa och mun (a n s i k t s r o s). Stundom inträda lokala l. allmänna komplikationer, ss. varbildning, meningit, pneumoni och empyem m. m. Vid akut förlopp och vid komplikationer hög dödlighet. *Behandling*: antiseptica på huden (ss. jodspirit, ielthyolsalva), värmebehandling, framkallande av venös blodstockning genom lämpligt tryckförband, serumbehandling, kvicksilverlampan. Vid hotande brand l. varbildning incision. Symtomatisk behandling: tempererade bad och digitalis. — *Veter.* Även hos husdjur förekommer en som ros betecknad, mest av streptokocker orsakad ludsjukdom. Den är en rent lokal process.

Rosi't, se *Rosellan*.

Rosjde'stvenskij, *Sinovij Petrovitj*, f. 1848, d. 1908, rysk amiral, överbefälhavare över den eskader, som 1904 sändes från

östersjön till Stilla havet (se R y s k - j a p a n s k a k r i g e t) och på vägen besköt en trålarflottilj vid Doggerbank (se d. o.).

Roskarl, se **Strandskatfågla r**.

Ro'skilde [-kille]. 1. Gamle R. Amt, amt i Danmark till 1808, då det införlivades med Köpenhamns amt. R. utgör dock ännu förvaltningsområde med eget amtråd. — 2. Stift i Danmark, omfattar R. 1 samt Holbæk, Sorö och Præstø amt. Det indelas i 12 prostier. — 3. Stad i Köpenhamns amt, Danmark, på Själland, vid Roskildefjords innersta del. Säte för biskopen i R. 2. 13,000 inv. — R. har bibehållit föga av sin medeltida bebyggelse. Främst märkes den av tegel uppförda domkyrkan, som helt dominerar staden. Den grundlades omkr. 1200 och är uppförd i övergångsstil med rikt utbildat korparti (se ill. till **Dansk konst** sp. 83) efter franska förebilder. Som de danska konungarnas gravkyrka rymmer den en mängd intressanta gravmonument, främst drottning Margaretas (se ill. till d. o.) från 1425 och omges av gravkapell. Medeltida rådhus. — R. är knutpunkt för Själlands järnvägar och har livlig industri (spritförädlings-, maskin- och garveriindustri) och handel. — R. var redan vid vikingatidens slut en betydande handelsplats och blev då biskopssäte. Dess biskop var en av de mäktigaste i landet och innehade bl. a. Köpenhamn ss. län. Staden var en av Danmarks största, till dess den under senare medeltiden och början av nya tiden drabbades av skilda olyckor, bl. a. eldsvådor, som ödelade ett flertal av R:s många kyrkor. — I R. slöt Karl X Gustav (se **Karl** sp. 574) fred med Danmark 1658.

Parti av Roskilde med domkyrkan.

Ro'skildefjord [-killefjor], smal vik i n. Själland, Danmark. R. som är en förgrening av Isefjord, når i s. till staden Roskilde.

Roslagen, Upplands kust och den del av Sthlms l., som ligger inom Uppland. — Namnet R. betyder roddarlagen och var urspr. namn på hela Roden (se **Le d i n g**).

Roslags-Bro, socken i Sthlms l., pastorat i Uppsala stift. 1,980 inv. — I kyrkan, som härrör från äldre medeltid och har väl bevarade kalkmålningar, daterade 1471, finnes en märklig polykromerad trästaty av Erik den helige, tillskriven Étienne de Bonneuil (se ill. till d. o. och **Erik** sp. 1149).

Roslags-Kulla, socken i Sthlms l., jämte Riala pastorat i Uppsala stift. Inom R. ligger Östanå herrgård. 750 inv. — Kyrkan är en kupoltäckt korskyrka av trä, uppförd 1706.

Roslagsskuta, rospigg, storbåt, ett urspr. av Chapman konstruerat fartyg, använt för trans-

Fröherinnan Neubourg-Cromière. Målning av Alexander Roslin. (Nat. mus.)

porter i Stockholms n. skärgård. Öppen l. halvdäckad, jaktriggad, med oskarvad mast, storsegel och fok; saknar bogspröt.

Roslags västra kontrakt i Uppsala stift omfattar pastoraten Sollentuna och Ed; Vallentuna; Sundbyberg; Spånga och Järfälla; Fresta och Hammarby; Össeby-Garn, Vada och Angarn.

Roslags östra kontrakt i Uppsala stift omfattar pastoraten Täby; Danderyd; Lidingö; Ö. Ryd; Österåker; Vaxholm; Solna; Värmdö, Djurö och Möja; Gustavsberg och Ingarö; Bo.

Rosli'n, Alexander, f. 1718, d. 1793, målare. R. började sina studier i Schröders ateljé, vistades i början av 1740-t. i Skåne, då han sannol. målade porträttet av Holberg (se ill. till d. o.), och reste 1745 utrikes. 1752 ankom han till Paris, där han snart slog igenom och vann stort rykte som porträttör. Här vistades han till sin död, fränsett åren 1774—76,

då han företog en resa till Sverige, där han målade paradporträttet av Gustav III (Grips-holm) och en rad porträtt av kungliga (bl. a. Hedvig Elisabet Charlotta, se ill. till d. o., Drottningholm) och enskilda personer, därifrån till Petersburg, där han bl. a. målade Katarina II (se ill. till d. o.), och Wien. Hans utveckling som målare går från en av Schröder påverkad kantig barock, över en yppigt blommande rokoko och fram till en kylig och formsträng Louis seize. Alltid en briljant stoffmålare, kan han stundom nå högt även som psykolog. Till hans mest bekanta verk höra utom de nämnda porträtten av K. F. Adelcrantz (se ill. till d. o.; 1754, Konstakademin), av fröherinnan Neubourg-Cromière (1756), hertig de Praslin (1762) och Joseph Vernet (1767) samt gruppbilden av familjen Jennings (1769), samtliga i Nat. mus.

Rosling, se *Andromeda*.

Rosmari'n, *Rosmari'nus officinalis* (fam. *Labiatae*), buske från Medelhavsländerna, med blåa blommor. Gammal krukväxt, ur vars nästan barrlika, oljehaltiga blad och unga grenar framställes den starkt doftande, eteriska *rosmarinolja*n. Denna var förr känd i form av parfymen "ungerskt vatten" och användes i medicinen mest utvärtes som lindrigt retande och antiseptiskt medel i liniment och salvor.

Rosolsyra, trifenylmetanför- ening, som bl. a. kan erhållas ur rosanilin. Löses i vatten med orangegul, i alkalier med karmosinröd färg.

Rosornas krig, se *England* sp. 1070.

Rospigg (fsv. *rosbygge*), invånare i Roslagen; roslagsskuta (se d. o.).

Ross. 1. Sir John R., f. 1777, d. 1856, engelsk polarfarare, amiral, ledde tre arktiska expeditioner och upptäckte under en av dem (1829—33) Boothia Felix. — 2. Sir James Clark R., f. 1800, d. 1862, brorson till R. 1, engelsk polarfarare, deltog i flera arktiska expeditioner (se Boothia Felix) och ledde en antarktisk expedition 1839—42, varvid han nådde $78^{\circ} 10'$ s. br. (jfr Antarktisp. 485). — 3. Ludwig R., f. 1806, d. 1859, tysk klassisk arkeolog, organiserade fornvården i Grekland 1833—43. R:s berättelser om sina resor i Grekland höra till arkeologins klassiska skrifter. — 4. Hans R., f. 1833, d. 1914, norsk dialektforskare. R:s *Norsk ordbog* (1890—95, suppl. 1902—12) och *Norske bygdemaal* (1905—09) ha haft stor betydelse för norsk dialektforskning. — 5. Sir Ronald R., f. 1857, engelsk läkare, först i Indien, sedan 1902 prof. i tropisk sanitetsvetenskap i Liverpool, upptäckaren av malarians spridning genom *Anopheles*-myggan (jfr Culicidae). R. lyckades organisera ett metodiskt utrotningskrig mot dessa myggor och har därigenom i avsevärd grad minskat malarians härjningar i tropikerna. För sin fruktbringande upptäckt erhöll R. 1902 års Nobelpris i fysiologi och medicin.

Ross and Cromarty [öndkrämmat], grevskap i n. Skottland. Fåravel och fiske. 65,000 inv. Huvudstad Dingwall.

Rossander, Carl, f. 1875, ingenjör, en av grundarna av ingenjörsfirman "Elektriska prövningsanstalten, Holmgren & Rossander", 1924 prof. i elektrisk anläggningsteknik vid Tekn. högskolan. R. har utgivit en betydande mängd fackliga avhandlingar.

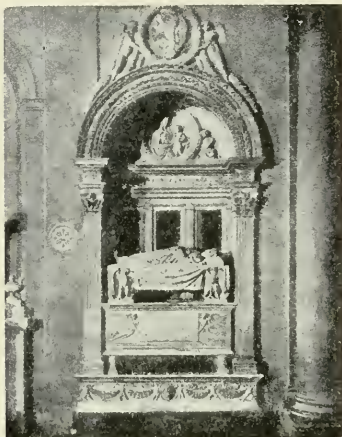
Sir Ronald Ross.

Ro'ssbach, by i prov. Sachsen, Preussen, nära Halle. Vid R. besegrade preussarna 1757 under Sjuåriga kriget fransmännen.

Ross Dependency [dipe'ndönsi] omfattar Rosshavets kuster och närbelägna öar i Antarktis s. om 60° s. br. och mellan 160° ö. l. och 150° v. l. Förklarades 1923 som engelsk besittning under Nya Zeeland.

Rosse'lli, Cosimo, f. 1439, d. 1507, italiensk målare. R. var en rätt medelmåttig men av sin tid högt ansedd konstnär, som bl. a. utförde tre av väggmålningarna i Sixtinska kapellet.

Rossellino, italienska konstnärer. 1. **Bernardo R.**, f. 1409, d. 1464, bildhuggare och arkitekt. R. var en utomordentlig marmorbildhuggare, som i Lionardo Brunis gravvård i Santa Croce, Florens, skapade ett av ungrenässansens huvudverk. Han var även betydande som arkitekt och uppförde bl. a. Palazzo Rucellai, Florens, efter planer av Alberti (se ill. till d. o.), och en rad praktbyggnader i Pienza (se d. o.) samt påbörjade Peterskyrkans

Gravvård över Lionardo Bruni i Santa Croce, Florens. Av Bernardo Rossellino.

(se d. o.) ombyggnad. — 2. Antonio R., f. 1427, d. 1478, den föreg:s broder, var liksom denne en av den florentinska ungrenäsansens främsta bildhuggare. Till hans huvudverk höra ett gravkappell i San Miniato, Florens, för kardinal Jakob av Portugal (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1531), predikstolsreliefer i domen i Prato samt en rad porträttbyster.

Rossetti [råse'tti], Dante Gabriel, f. 1828, d. 1882, engelsk skald och målare, son till den italienske skalden och Dantekommentatorn Gabriele R., f. 1783, d. 1854, från 1824 bosatt i London. R. var en av stiftarna av det preraphaelitiska broderskapet (se Preraphaeliter), vars program han dock snart frångick. En överkänslig natur, skapade han sin egen fantasifyllda skönhetsvärld av element hämtade från 1400-t:s Italien. Hans målningar, vilka ofta behandla Dantemotiv och vilkas trånsjuka kvinno-

typ inspirerats av hans modell, senare hustru, Elisabeth Siddal, utmärkas av en lineär formgivning samt en djupt glödande kolorit (*Beata Beatrix*, se ill. till Engelsk konst sp. 1038; *Dantes dröm*). Samma drag av eteriskt svärmeri och arkaiserande form gå igen i hans dikter (*Poems*, 1870; *Ballads and Sonnets*, 1881).

Rosshavet, se Antarktis sp. 482 och kartan.

de Ro'ssi. 1. Pellegrino de R., f. 1787, d. 1848, greve, italiensk politiker, Pius IX:s ledande minister vid krisen efter februarirevolutionen 1848. Den reformvänlige R. ivrade för Italiens enande under påvens ledning men fann ej anslutning vare sig från radikalt l. konservativt håll. Han mördades av en radikal fanatiker. — 2. Giovanni Battista de R., f. 1822, d. 1894, italiensk arkeolog, prof. i Rom, utforskade det fornkristna Rom, spec. katakomberna, varöver hans *Roma sotterranea cristiana* (3 dlr, 1864—77) är huvudarbetet. — 3. Ernesto R., f. 1829, d. 1896, italiensk skådespelare, verksam huvudsakl. på gästspelsresor, utförde med genia-

Giovanni da San Miniato. Marmorbyst av Antonio Rossellino.

litet och kraft en mängd stora tragiska roller, förnämligast i Shaksperes dramer. Han uppträdde i Sthlm 1885 och 1886.

Rossini, Gioacchino, f. 1792, d. 1868, italiensk tonsättare, en av Italiens största operakompositörer under 1800-t. Av hans talrika verk märkas främst *Barberaren i Sevilla* (1816; Sthlm 1825), en genial skapelse inom operabuffans genre, samt *Wilhelm Tell* (1829; Sthlm 1856), ett av förstlingsverken inom den franska stora operan (se Opera sp. 1329). Berömmelse hos samtiden vann även spec. *Sta'bat Ma'ter*, som dock saknar kyrklig prägel.

Rossläder (av ty. *Ross*, häst), skyltläder, framställes av hästhudens ländpartier och användes till ovanläder.

Rossområdet, försv. av Ross Dependency.

Rossö, sågverk i Ytterlänns skn, Västernorr. l. Äg. Rossö sågverks a. b., grundat 1903, vars aktiemajoritet innehas av Kungsgården-Mariebergs a. b. (se d. o.).

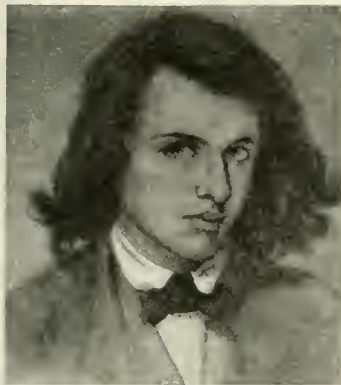
Rost (etym. besläktat med *röd*), som uppkommer på järnföremål i vatten och fuktig luft,

Gioacchino Rossini. Litografi av H. Garnier.

består huvudsakl. av järnoxidhydrat. R. är porös och har benägenhet att allt djupare angripa järnet (gravrost). Rostningens förlopp förklaras så, att järnet utsänder ioner, som genom hydrolys och i närvaro av syre överförs till järnoxidhydrat. Denna process underlättas genom uppkomsten av lokalströmmar (se d. o.). Härigenom förklaras, att järn rostar hastigare i beröring med en metall, t. ex. koppar l. nickel, som har lägre lösningstryck än järnet, och likaledes, att gjutjärn i beröring med smidesjärn lättare angripes. Svavel bidrar till att nedsätta järnets motståndskraft mot R. Härdat stål är mindre utsatt för R. än ohärdat (jfr Rostbeständig stål). — Som rostskydd för järnföremål användes bstrykning med mönja, grafit, nitrocellulosa i eter, lackering, förtenning, förnickling, galvanisering samt anlöpning l. etsning med salpetersyra (brunerings).

Rost (mlty. *rôste*), i eldstäder det galler, på vilket brännmaterialet placeras. Se Eldnings-

Självporträtt. Målning av Dante Gabriel Rossetti.

Edmond Rostand.

anordningar. Jfr Gasgenerator sp. 1082.

Rost, se Rostsvampar.

Rostand, *Casa'rea casarea*, en art Gåsfågla r. Fjäderdräkten är huvudsakl. rödbrun. Hanen har en svart ring nedtill runt halsen. Längd 55—61 cm. S. och s.ö. Europa, Asien; tillfälligtvis i Sverige.

Rostand [-ta'ŋ], Edmond, f. 1868, d. 1918, fransk skald, led. av Fr. akad. 1903. R. vann sina första framgångar med det versifierade lustspelet *Les romanesques* (1894; Romantik, uppf. i Sthlm 1895) och dramat *La princesse lointaine* (1895). Mest bekant har han blivit genom den romantiska heroiska komedin *Cyrano de Bergerac* (uppf. 1897; sv. övers. 1900, uppf. i Sthlm 1901), som med sin galiska esprit och sin klingande, ehuru ofta frasrika verskonst blivit ett av den franska teaterns bravurstycken. Senare skrev R. bl. a. *L'aiglon* (1900; Örnungen, uppf. i Göteborg 1917), ett drama om Napoleon I:s son, samt djurkomedin *Chantecler* (1909). — R:s son, Maurice R., har skrivit dikter och skådespel på vers, bl. a. *La gloire* (1921).

Rostbeständigt stål, rost-

fritt stål, legerat stål, som genom lämplig värmebehandling och polering blir mycket beständigt mot rostning, syror och luftoxidation vid hög temperatur. Dessa stål äro kromnickelstål (tyska stål) l. kromstål med låg nickelhalt (engelska stål). Kromhalten är vanl. c:a 13 % och nickelhalten 0,5 — 7 %, medan kolhalten är 0,1 — 1 %. Även finnes ett rostbeständigt stål med 25 % nickel. Ett villkor för rostbeständigheten är en blankpolerad yta, samt att alla kristallfogar bortskaffats genom härdning (från 800°—900°). R. användes exempelvis för turbinskovlar, axlar, ventiler, gevärspipor, kirurgiska instrument, automobildelar etc.

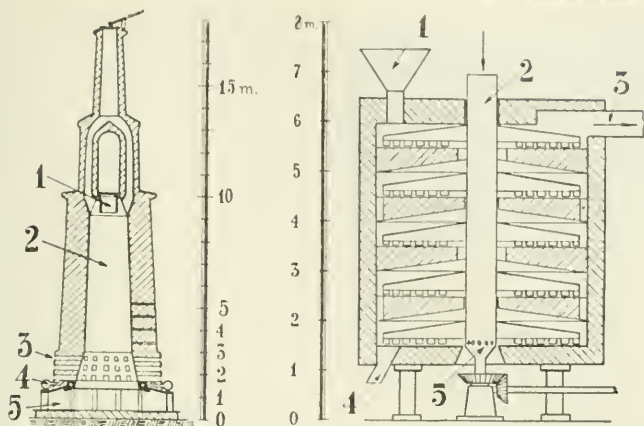
Rostbiff (eng. *roastbeef*), på engelskt sätt (halv)stekt ländstycke av ox (jfr Slakt).

Rostgummi, konstgummi, bränd stärkelse, detsamma som dextrin (jfr d. o.); framställes numera vanl. med hjälp av syror, en snabbare metod, som ger bättre produkt och utbyte.

Rostjord, se Alv.

Rostning av malmer innebär deras upphettning under rikligt lufttillträde utan smältning. Därvid sker dels oxidation av en del av de ingående ämnena, dels utdrivning av vatten, kolsyra, svaveldioxid etc., som finnas i malmen l. bildas vid oxidationen. R. kan avse att göra malmen lättare l. mera lättreducerad, avlägsna skadliga ämnen l. också tjäna andra syften, som stå i samband med den följande behandlingen, ss. att fullständigt (dödrostning) l. delvis överföra sulfider till oxider (jfr Koppar). R. företas i primitivaste fall i högar, där malm och ved äro lagda varvtals. Rostbåsa äro högar, på tre sidor om-

T. v. Westmans rostugn. 1 Uppsättningsmål, 2 schakt, 3 spettgluggar, 4 ringtrumma, 5 uttagsgluggar. — T. h. Herreshofs rostugn (för pulverformigt gods). 1 Inmatning av rostgods, 2 roterande ihålig axel med frammakningsarmar, 3 utlopp för rostgaser, 4 uttag av rostat gods, 5 luftintag.

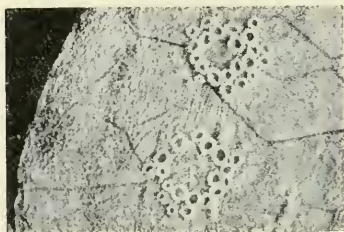
givna av murar. En utveckling av rostbåsen äro stadelugnar. Bättre kan rostningen regleras i schakt- och flamugnar, varvid även rostgaserna, om de hålla en tillräcklig halt av svaveldioxid, kunna tillvaratagas för svavelsyreframställning. För pulverformiga malmer (slig) äro flamugnarna lämpliga och utföras ofta som frammakningsugnar i flera étager. — Av särskild betydelse för vårt land är Westmans rostugn för järnmalm (se fig.). Den är en c:a 10 m. hög schaktugn, försedd med skorsten och eldad med masugns gas, som insläppes nedtill genom gasgluggar från en ringtrumma, vilken går runtomkring ugnen. Malmen påfylls upptill från en malnvagn (s. k. "hund"), och dess passage genom ugnen underlättas därigenom, att schaktet vidgar sig nedåt och är försett med spettgluggar. Den färdigrostade malmen utrakas

("drages") nedtill genom 6 å 8 uttagsgluggar. Produktionsförmågan är c:a 4 ton per glugg och dag.

Rostock [rå'sjtåck]. största staden i Mecklenburg-Schwerin, vid Warnow, 13 km. s. om uthamnen Warnemünde. 80,000 inv. — Bland R:s talrika medeltidslämningar märkas Mariakyrkan från 1200-t:s slut och rådhuset, en

Rostock. Nya torget och Mariakyrkan.

Rostsvampar. Skålröst på blad av svalört.

gotisk byggnad med tillsatser i barockstil. God hamn. Skeppsbyggnads- och annan industri. Universitet, grundat 1419 (på 1500-t. livligt besökt av svenska studenter). — Urspr. vendisk handelsplats, ödelades R. av Valdemar den store 1161 men återuppbyggdes, samtidigt som en tysk handelsplats anlades. Efter en tids danskt välde kom R. under Mecklenburg. Det var den näst Lübeck främsta vendiska hansestaden och drev en betydande nordisk handel.

Rosto'v. 1. R. vid Don, huvudstad i Norra Kaukasus och kretsen Don. 22 km. från Asovska sjön. Universitet. Betydande industri (bl. a. kaviarberedning); god hamn med stor spannmåls- och fiskexport. 180,000 inv. — 2. R., förr R. vel'ikij (Stora R.), stad i guv. Jaroslavl, mell. Ryssland. Trädgårdsodling; marknader. 17,000 inv. — R. uppväxte på 800-t. och var under medeltiden en av mell. Rysslands främsta städer.

Ro'stra (lat., snablar), förstävar å antikens krigsfartyg. Då sådana tagits som byte av romaren Duilius (se Puniska kriget sp. 711) 260 f. Kr., uppsattes de vid talarstolen på Forum Romanum, vilken därav erhöll namnet R.

Roströr, konkretion (se d. o.)

av järnoxidhydrat kring växtrötter i sand och lera.

Rostsvampar, *Uredineae*, avdelning av *Basidiomycetes*, kännetecknad av tvärdelade basidier, promyce'1, vilka alstras vid groningen av ett slags sporer, teleuto'osporer. Alla R. äro utpräglade parasiter på andra växter. Hos de mångformigaste R. utvecklas (utom ett slags bildningar av omstridd natur, pyknid'ier l. spermogonier) följande sporslag i nedannämnda ordning: aeci'dier (sing. aeci'dium) l. skålröst (1), uredosporer l. sommarosporer (sommarröst) (2) och teleuto'osporer l. vintersporer (höstrost) (3). Andra R. utbilda endast 1 och 3 l. endast 2 och 3, många endast 3. En del R., vilkas uredosporer l. mycelier kunna övervintra, utbilda uteslutande l. huvudsakl. uredosporer. Vissa R. ha alla sporslag på samma värdväxt l. på flera nära besläktade, andra ha aecidier på en värdväxt, uredo- och teleutoformerna på andra, oftast tillhörande en helt annan växtfamilj. De förra kallas auto'e'ciska, de senare heteroe'ciska (värdväxlande). — Många R. förorsaka ekonomiskt betydande sjukdomar hos kulturväxter. Våra sädesslag angripas t. ex. av svartrost (*Puccinia gra'minis*), som har aecidier på berberis samt uredo- och teleuto'osporer på gräs. Liksom många andra R. består den av flera morfologiskt lika, men för olika gräsarter, t. o. m. sorter av samma sädesslag, specialiserade former. Den kan i vårt klimat icke fortleva utan berberis, varför den kan effektivt bekämpas genom utrotande av denna buske, vilket praktiskt visats i Danmark, där utrot-

ningen eul. lag genomförs. Även i Sverige finnes en lag (av 1918) om utrotning av berberis på viss mark. Icke värdväxlande är gulrosten (*Puccinia glumarum*), som framför allt angriper vete och i Norrland korn; den fortlever år från år i urediformen och bekämpas genom odling av motståndskraftiga sorter. Andra vanliga sädesrostartar äro brunrost hos råg (*Puccinia dispersa*) och vete (*Puccinia triticea*) samt dvärgrost (*Puccinia simplex*) hos korn, alla tre värdväxlande men med mer l. mindre sällsynt skälrost; de fortleva oberoende av denna i urediformen. **Kronrost** (*Puccinia Lolii*) värdväxlar mellan vägtorn och havre m. fl. gräs. Vinbär m. fl. *Ribes*-arter angripas av filtrost (*Cronartium ribicola*), som har acidier på stamdelar av Weymouth- och cembratall. "Törskatte" på vanlig tall orsakas av ett annat acidium (kallat *Peridermium Pini*); denna svamp kan vara värdväxlande [*Cronartium* (se vid. d. o.) *asclepiadeum*] l. också leva utan sommar- och vintersporer. **Barrfällning** hos gran framkallas av acidiestadiet av **skvattramrosten** (*Chrysomyxa Ledii*) och av den med endast teleutosporer utrustade **granrosten** (*Chrysomyxa Abietis*). Den mellan tall och asp värdväxlande *Mcclampsora pinitorqua*, **vidrost**, orsakar den för ungtallar mycket skadliga "knäckesjukan" (angripna årsskott höjas l. knäckas). — I vissa kaffeodlande länder uppträder *Hemileia vastatrix* förhärjande (se **Kaffe** sp. 390).

Rostyta, se **Eldningsanordningar** sp. 832.

Rosvita, se **Hrotsvita**.

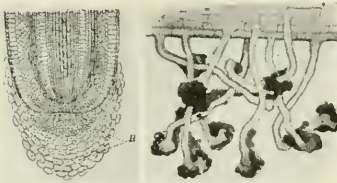
Rosyth [rä'ssajth], engelsk ör-

Rostsvampar. Fr. v. Vassblad med höstrost. — Grupp av sommarsporer (encelliga) jämte en vinterspor (tvåcellig). — Groende sommarspor. — Groende vinterspor med promycel.

logshamn i Firth of Forth, 5 km. v. om Forthbron. Fyra stora dockor, en undervattensbåthamn.

Rot. Bot. En av högre växters huvuddelar (jfr **Blad**, **Stam** och **Hår**). R. skiljer sig från en **stam bl.** a. därigenom, att den icke bär blad l. blommor, att nya R. l. rotgrenar anläggas endogent, samt genom sin byggnad. R. förekomma blott hos ormbunksväxter och fanerogamer (ersättas hos övriga av rhizoider). Ur fröets rotanlag, lillroten, växer plantans huvudrot fram, vilkens förgreningur kallas **sidorötter**. Detta primära rotsystem avslutar hos många växter, spec. monokotyledoner, tidigt sin tillväxt. Det fortlever dock och kan stundom vara av stor betydelse även för dessa växter, hos vilka emellertid talrika nya R., **birötter**, utvecklas från stammens nedre del. De senare komma därvid vanl. att spela huvudrollen. Spec. på äldre stamdelar anlagda **birötter** kallas **adventivrotter** (t. ex. på rotsläende utlöpare). — R. bära i spetsen vanl. en rot-

Rot. T. v. Längdsnitt genom rotspets av majs. H rotmössa. — T. h. Rothår av trädgårdskrasse med jordpartiklar.

mössa som skydd vid framträngandet genom jorden. Bakom denna följer vanl. en zon med ett tätt ludd av encelliga rothår (jfr Hår), vilka häfta vid jordpartiklarna och uppsuga vatten och näringsämnen ur markvätskan. På äldre rottdelar avstötes överhuden och rothåren, och korkvävnad utbildas i stället (jfr Kork). I R. skiljes den yttre barken från centraleylindern genom en tunn vävnad, *endodermis*. I centraleylindern ligga radiala kärsträngar (jfr Ledning svävnad). R. utvecklas vanl. under jorden och fasthålla växten i denna samt tjäna vatten- och näringsupptagandet. — Pålrot är en tappformig huvudrot, som ofta är förtjockad och då innehåller upplagsnäring (en sådan R. kallas ammrot, t. ex. morot). Dylika knölrötter (böra ej förväxlas med knölstammar, jfr d. o.) kunna även vara birötter, ss. hos *Oorchis*-arter. Luftrötter utsändas från ovanjordiska delar, t. ex. hos många tropiska orkidéer m. fl. De innehålla vanl. klorofyll. Grova luftrötter tjänstgöra ofta som stödjel. styltrötter (ss. hos mangroveträd; se ill. till d. o.). Om häftrötter se Klätterväxter. Parasiter suga näring med sugl. snylttrötter (t. ex. *Cuscuta*; se ill. till d. o.). Om andningsröt-

ter se d. o. — R. kunna ofta, spec. om de såras, frambringa knoppar, som växa ut till nya skott och stammar (rotskott). Övergången mellan rot och stam kallas rothals. — *Matem.* 1. Se *Ekvation*. — 2. *n*-te R. till ett tal *a* är ett tal *b*, så beskaffat, att dess *n*-te dignitet (se *Potens*) är lika med *a*. Detta skrives

$$b = \sqrt[n]{a}. n \text{ kallas rot-i'ndex l. -exponent, tecknet } \sqrt{\text{rotmärke l. -tecken, beräkningen av en R. rotutdragning. Rotmärke utan rotindex betecknar kvadratrot (jfr d. o. och Kubikrot). — Varje tal har } n \text{ stycken } n\text{-te rötter, av vilka högst två äro reella (för reellt positivt } a \text{ och jämnt } n\text{). Dessa ha då samma numeriska värde men motsatt tecken. För reellt negativt } a \text{ och jämnt } n \text{ saknas reella R., för reellt } a \text{ och udda } n \text{ finnes en reell R. med samma}$$

tecken som *a*. Tecknet $\sqrt[n]{a}$ betecknar alla *n*-te R. till *a* sammanfattade. — *Språkv.* Benämning på den för en grupp av besläktade ord gemensamma, utvidgade stammen (se d. o.) utan varje slags affix. Särskilt nyttjas termen om en stam, som anges i det ljudskicket den antas ha haft i det för besläktade språk (konstruerade) gemensamma urspråket. I någon utsträckning kan nog ett språks ord sägas utgöras av R., vadan dessa icke blott behöva anses som abstraktioner. — En enkel R. kan utvidgas genom s. k. rot-determinativ, ofta bestående av en konsonant.

Rotary club [rå'g'təri kløbb] (eng., roterande klubb), namn på urspr. i Amerika och England, sedan även annorstädes förekommande klubbar med syfte att sam-

manföra representanter för olika yrken till sällskaplig samvaro och diskussion (med religion och politik uteslutna).

Rotatio'n (av lat. *rotatio*, kretslopp). *Lantbr.* Se **V ä x t f ö l j d**. — *Mek.* En stel kropps vridning omkring en fast linje, rotationsaxeln. Rotationshastigheten anges i antalet varv (n), kroppen vridit sig på tidsenheten, l. ock anges den 2π gånger större vinkelhastigheten ω , den vinkel, mätt i radianer, den vridit sig på tidsenheten. En liten del av kroppen med massan m och avståndet r från axeln har den mot axeln riktade accelerationen $\omega^2 r$ (centripetalaccelerationen) och påverkas alltså med centripetalkraften $m\omega^2 r$.

Rotationsdispersion, skillnaden i ett ämnes förmåga att vrida polarisationsplanet för ljus av olika våglängd.

Rotationsdjuptyck (Merrens-, intaglio- l. Rembrandttryck), ett djuptycksförfarande (se Reproduktionsmetoder och Fotogravyr), varvid jämte den bild, som skall etsas, ett fint korsraster (se Raster) inkopieras. Etsningen uppdelar därför bilden i ett stort antal olika djupa "färgkoppar", skilda åt av väggar, vilkas överkanter ha samma nivå. Då klichén infärgats, kan överflödigt färg därför avstrykas på mekanisk väg (med rakel e. d.).

Rotationsfotografi, kilometertryck, en form av masskopiering, spec. använd vid vykortstillverkning, vid vilken ett l. flera negativ kopieras ett stort antal gånger. Kopieringspapperet användes i form av rulle, som matas fram, belyses och automatiskt föres vidare i framkallning etc.

Rotationspress, se **Tryckpress**.

Rotationsyta, rotationskropp, yta, resp. kropp, som kan tänkas uppkomma genom en plan kurvas rotation kring en axel i dess eget plan. Kurvan kallas generatri's l. meridia'n-kurva. Jfr Guldins teorem.

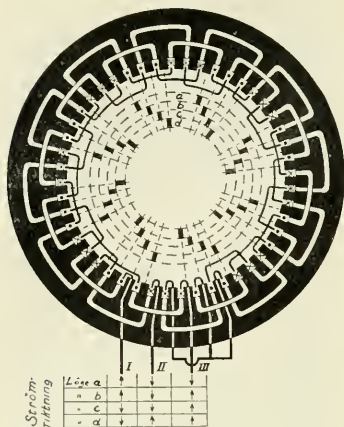
Rotato'ria l. rotato'rier, se **Hjuldjur**.

Roteskärning, av träd, användes vid fruktträdsodling för att minska tillväxten av stam och bladverk och framkalla rikare blomning och fruktbildning. I trädskoleskötseln begagnas R. vid omplantering för att åstadkomma samlad rotmassa, varigenom träden lida mindre vid flyttning.

Rotbrand, groddbrand, av parasitsvampar, *Phoma betae* (*Mycosphaera tabifica*, grupp *Pyrenomyces*), *Pythium de Baryanum* (tillhör *Phycomyces*) m. fl., framkallad röta å rot-halsen av groddplantor av betor (jfr **Betbrand**), gurka (se d. o.) m. fl. Synes befordras av sur reaktion i jorden samt bristfällig avdikning och genomluftning.

Rotdödare, två parasitsvampar, *Ophiobolus graminis* och *Ophiobolus herpotrichus* (tillhöra *Pyrenomyces*), vilka genomväxa stråbasen och rötterna av vete-, råg- och kornplantor, som därav hämmas i utveckling och kärnbildning.

Rote (av mlty. *rote*, skara). 1. Se **Indelningssystemet**. — 2. Namn på olika territoriella underavdelningar, särskilt inom städer. Roteindelningen har särskilt i Sthlm varit av betydelse ss. administrativ indelning (jfr **Mantalskriivning**). — 3. Beteckning på en man i främre ledet och den bakom honom i bakre ledet stående i en uppställd trupp l.

Roterande fält. Fig. 1. Stator till en 16-poleg trefasmotor.

avdelning. R. indelas vanl. i udda och jämna. Roteapar är en jämn och en udda R. bredvid varandra. — 4. Underavdelning inom gymnastiktrupp.

Rotebro, station och villasamhälle vid Norra stambanan, 19 km. från Sthlm, Sollentuna skn, Sthlms l. Mek. verkstad (äg. a. b. Alfr. Wesströms verktygsfabrik, grundat 1898). — Vid R. besegrade danskarna 1497 en här av dalkarlar (se H a n s s sp. 441).

Rote Fa'hne [rå'-] (ty., röda fanan), kommunistisk tidning i Berlin, grundad 1918 av K. Liebknecht och Rosa Luxemburg.

Rotehållare, ägare av roteringskyldig jord. Se Indelingsverket.

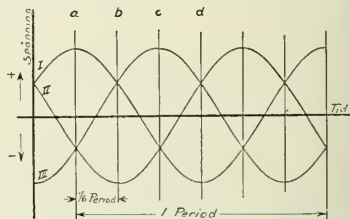
Ro'tel (av mlat. *ro'tulus*, litet hjul, rulle), under viss ämbetsmans l. ledamots handhavande ställd underavdelning av ämbetsverk l. domstol, där vanl. en enhetlig grupp ärenden handlägges.

Roteman, före 1926 kommunal tjänsteman i Sthlm, som för varje röte ombesörjde bokföringen av

befolkningen, handhade mantalskrivningen (se d. o.) m. m.

Rote'ra (lat. *rota're*, av *ro'ta*, hjul), svänga runt kring sin axel; indela i rotar (se Rote).

Roterande fält, vridfält, magnetfält, vars riktning ändrar sig med konstant l. pulserande hastighet men vars styrka kan vara konstant (jfr Växelfält). Uppkomsten av R. utgör den grundläggande arbetsprincipen för alla växelströmsmotorer med undantag av kommutatormotorer (se E l e k t r i s k a maskiner sp. 879). — Den breda, svarta ringen (fig. 1) föreställer statorblecken i en trefas växelströmsmaskin. Tecknen (X) och (·) markera de i spåren mellan statortändarna liggande ledarna jämte strömriktningarna i dessa (in-, resp. utgående) i det ögonblick, som kurvan (fig. 2) visar vid läget *a*. De grova, vita förbindelserna mellan dessa ledare tänkas ligga på framsidan, de inre, svarta, på baksidan. Uttagen I, II och III förbindas med var sin fas av en trefasström. De svarta rektanglarna i ring *a* (fig. 1) visa nordpolernas lägen i det godtyckligt valda utgångsögonblicket. En sjättedels period senare (läge *b* å kurvan) har en av fasströmmarna ändrat riktning, så att varje tecken för dessa kan tänkas flyttas ett spår åt h. Nordpolernas lägen ha alltså även

Roterande fält. Fig. 2. Spänningskurva.

förflyttats en statortand åt h. (ring *b*, fig. 1). Lägena *c* och *d* och motsvarande rektanglar visa strömriktningarna och pollägena för ytterligare två sjättedelsperioder. Som synes av fig. 1 ändras magnetfältets riktning kontinuerligt medsols, och vid ökat periodtal l. minskat spärtal ökas alltså fältets rotationshastighet.

Roterande spegel användes för observation av hastigt förlöpande fenomen, direkt l. med registrering. Jfr Registreringsapparater.

Rote'ring, se Indelningsverket.

Roter Turm [rå'ter to'rm], pass i Transsylvanska Alperna, s. om Hermannstadt. Genomflutet av Aluta. 360 m. ö. h.

Rotexponent, se Rot. Matem.

Rotfiltsjuka, se Rhizoc-tonia.

Rotfjärilar, *Hepiolimo'rpha*, en grupp Fjå'rlar med elliptiska, kort fransade vingar, korta antenner och förkrympta mundelar. Larverna leva på växtrötter. Skymningsfjärilar.

Rotfrukt, till föda l. foder odlad växt med uppsvälld, saftig rot; stundom räknas hit även arter med underjordiska stamknölar (potatis, jordärtskocka). R. ha stor betydelse som saftigt, vitaminrikt kreatursfoder och därigenom, att de ge mycket stor skörd samt fordra omsorgsfull bearbetning av jorden, riklig gödsling och ogräsfrihet, vilket gör dem till utmärkta "förfrukter" för andra grödor. De viktigaste R. äro rova, kålrot, socker- och foderbeta samt morot. I trädgårdar odlas jämte kålrot och morot även rödbeta, palsternacka, sockerrot, svartrot m. fl. — R. äro vanl. tvååriga, d. v. s. sätta frö först andra året. Vid

fröodling upptas R. vanl. på hösten, övervintras samt utsätts åter på våren, l. det till fröplantor avsedda fröet sås först på högl. eftersommaren, och plantorna lämnas ogallrade, varpå de små rötterna, s. k. stieklingar, på hösten upptas för att utplanteras på våren l. lämnas kvar i jorden att utväxa följande år. — R:s fodervärde (se vid. d. o. sp. 226) beror på deras halt av torrämne, vilket är nästan fullständigt smältbart. R:s dietiska värde beror till stor del på hög halt av C-vitaminer, hos morötter även av A-vitaminer.

Rotfruktsröta, se Rotröta.

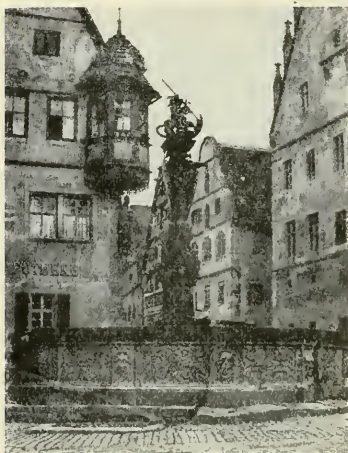
Rot'gel, se Röd hake.

Roth, Magnus, f. 1828, d. 1895, skolman, adjunkt vid Nya elementarskolan i Sthlm 1869, utgivare av bl. a. ännu (i omarbetade upplagor) använda väggkartor och kartböcker.

v. Roth [rå't], Rudolf, f. 1821, d. 1895, tysk indolog, prof. i sanskrit och jämförande språkforskning i Tübingen 1848. R. gjorde banbrytande undersökningar inom vedaforskningen. bl. a. genom sin bearbetning av det vediska språkmaterialet i *Sanskrit-Wörterbuch* (utg. av R. och Böhtlingk, 7 bd, 1853—75).

Rothals, se Rot sp. 1368.

Rothenburg [rå'tenbor'ç], stad i Bayern. R. är vackert beläget 425 m. ö. h. på en platå, som brant stupar mot Mains vänsterbiflod Tauber, och är en av Tysklands älderdomligaste och mest måleriska städer. Den omges av en fullständigt bevarad, rikt tornprydd stadsmur. Bland byggnaderna, av vilka de flesta återgå till medeltiden l. renässansen, märkas den gotiska S:t Jakobskirehe och rådhuset med vacker renässansfasad. Livlig turisttra-

Rothenburg. S:t Georgsbrunnen.

fik. 9,000 inv. — R. var 1172—1802 fri riksstad.

Rotherham [rå'dhørem], stad, bildande eget grevskap, i Yorkshire, England, n.ö. om Sheffield. Metallindustri. 70,000 inv.

Rothermere [rå'dhømie], Harold Sidney Harmsworth, f. 1868, viscount, engelsk tidningsmagnat, broder till viscount Northcliffe (se d. o.). R., som tidigt kom in i broderns företag, har så småningom övertagit flera av dennes tidningar, främst Daily Mail (1922). R. var 1917—18 luftförsvarsminister.

Rothinna, se Tänder. — Rothinneinflammation, se Tändernas sjukdomar.

Rothovius, Isak, f. 1572, d. 1652, kyrkoherde i Nyköping 1604, biskop i Åbo 1627. R., som i teologin företrädde en strängt ortodox ståndpunkt, utförde i sitt stift en utomordentlig religiös och folkuppfostrande gärning. På hans initiativ grundades 1630 gymnasiet i Åbo och förvandlades detta 1640 till uni-

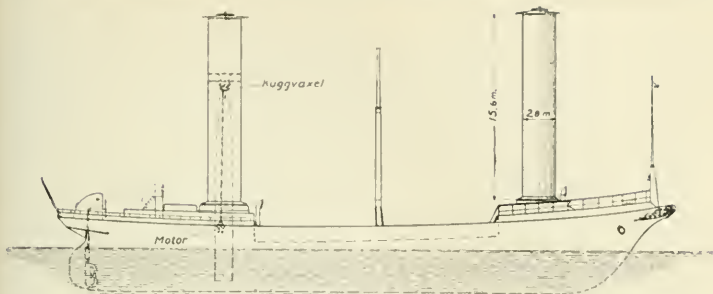
versitet, vars prokansler R. blev. 1638 utverkade han tillsättandet av en kommission för fullbordande av finska bibelöversättningen, vilken utkom 1642. I sina strävanden hade R. stöd av Per Brahe d. y. samt av Axel Oxenstierna.

Rothschild, Rothschild [ty., rå'tsjilt, eng. rå'thtjajld, fr. råtsji'll], judisk, urspr. tysk bankirsläkt. Förmögenheten grundades av Maier Amschel R., f. 1743, d. 1812, en växlare i Frankfurt am Main, vilken särskilt tack vare sina förbindelser med den rike kurfurst Vilhelm I av Hessen-Kassel lyckades komma in på statslåne- och emissionsmarknaden, som sedan blev familjen R:s huvudsakliga verksamhetsfält. Av Maier Amschels fem söner grundade Nathan R., f. 1777, d. 1836, ett bankhus i London (omkr. 1806), gjorde sig här bl. a. bemärkt genom sitt finansiella understöd åt Wellingtons spanska fälttåg och vann snart en ledande ställning. En av honom i samband med Waterlooslaget igångsatt börskuyp inbragte en oerhörd vinst. James R., f. 1792, d. 1868, startade 1817 en liknande firma i Paris, emitterade ett flertal stora franska statslån och ägnade sig bl. a. även åt järnvägsbygge (Nordbanan). Salomon

Maier Amschel (t. v.) och Nathan Rothschild.

Rotorfartyget Buckau.

R., f. 1774, d. 1826, slog sig ned i Wien och Anselm Maier R., f. 1773, d. 1855, stannade i Frankfurt. 1822 upphöjdes bröderna i österrikiskt friherrligt stånd. Tack vare utmärkt samarbete var deras finansiella makt i Europa betydande. Även deras efterträdare ha arbetat med framgång, samtidigt som de ägnat sig åt kultur- och societetsintressen. Några ha gjort sig kända som konstsamlare i stort. Särskilt livskraftig är Londonfirman, vilken bl. a. uppträtt som stor oljeintressent och starkt understött Brasiliens finansiella och ekonomiska utveckling. Nathan R., f. 1840, d. 1915 (sonen till sin ovan nämnde namne), erhöll 1885 engelsk baronvärdighet. I övriga länder ha R:s firmor i allm. undvikit starkare expansion. Frankfurt-huset utdog 1904.

Rothår, se Hår och Rot. Bot.

Rotindex, se Rot. Matem.

Rotkanal, se Tänder.

Rotligendes [rå'tligen-] (ty.. rött liggande; jfr Hängande). se Permprioden.

Rotlösa lager, se Överskjutningar.

Rotmask, se Knäppare.

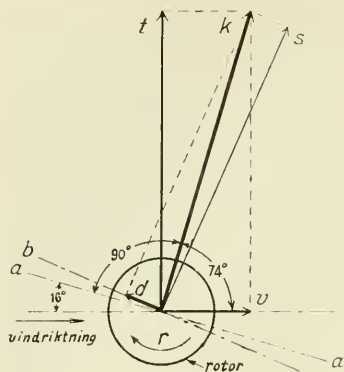
Rotmärke, se Rot. Matem.

Rotmössa, se Rot. Bot.

Rotogravy'r, detsamma som rotationsdjuntryck.

Ro'tor (av lat. *rota're*, rulla), se Elektriska maskiner sp. 872 och 877 och Rotorfartyg.

Rotorfartyg, en av tyske ingenjören Anton Flettner 1923 upfunnen segelfartygstyp, som framdrives genom vindens tryck mot en l. flera vertikala, roterande cylindrar (roto'rer). — På en stillastående cylinder, utsatt för en vind vinkelrätt mot axeln, verkar ett vindtryck i vindens riktning. Roterar cylindern, uppkommer därjämte en kraft, tvärkraften l. Magnuseffekten (se Magnus, G.), vinkelrätt mot vinden och riktad åt den sida, där cylinderytan och vinden röra sig åt samma håll. Tvärkraften ökas vid en given vindstyrka, om cylinderns periferihastighet ökas, och när ett maximum, när förhållandet mellan periferi- och vindhastigheten är $e:a$ 4:1. För ett konstant värde på detta förhållande är tvärkraften proportionell mot vindhastighetens kvadrat. För en cylinder, vars längd är 5 ggr diametern och vars ändar äro täckta med utom omkretsen utskjutande skivor, är det maximala värdet på tvärkraften (i kg. per kvm.) $e:a$

Rotorfartyg. v vindtryck, t tvärkraft, k resultant, r rotationsriktning, d är den framåt drivande kraften och s onyttig sidokraft, om fartygets längskeppslinje har läget $b-b$. I läget $a-a$ är d noll.

0,6 ggr vindhastighetens kvadrat (i m./sek.) l. $c:a$ 10 ggr större än maximitrycket å ett vanligt segel. Utan skivorna blir tvärkraften väsentligt mindre; den är vidare något större vid smäckrare och något mindre vid grövre cylindrar. — Då förhållandet mellan cylinderytans och vindens hastighet ökas, växer vindtrycket till en början långsammare, sedan hastigare än tvärkraften. Den av vindtryck och tvärkraft sammansatta kraftresultanten vrider sig alltså vid ökning av varvantalet till en början från vindriktningen för att sedan återgå. Maximiavvikningen från vindriktningen inträffar, då cylinderns periferihastighet är 2 ggr större än vindhastigheten och utgör (för en cylinder av ovan nämnda form) $c:a$ 74°. När periferihastigheten ökats till fyra ggr vindhastigheten, avviker resultanten endast $c:a$ 60° men har i stället nått maximum i styrka. Enär den framdrivande kraften är noll (se fig.), då resultanten är riktad tvärskepps, kan ett R. med

rotorer av ovan nämnda form (även om man från ser vindtrycket mot skrovet) ej gå högre upp i vinden, än att densamma kommer in 74° för om tvärs (se Segling). Ju smäckrare rotorn är, desto högre kan R. gå upp i vinden. Rotationsriktningen omkastas, allteftersom vinden kommer in från styrbord l. babord; vid akterlig vind hålles rotorn stilla. — Magnuseffekten förklaras på följande sätt. På den sida, där ytan rör sig med vinden, är vindhastigheten större än på motsatta sidan. Denna ökning av vindhastigheten på ena sidan av cylindern och minskning på den andra är liktydig med minskning, resp. ökning av trycket, varav tryckminskningen (sugverkan) är den betydelsefullare. Över cylinderns ändrar strömmar luft från tryck- till sugsidan, så att tryckskillnaden och därmed tvärkraften minskas. Denna utjämningsström över ändarna hindras delvis av de ovan nämnda ändskivorna (samt däckets å R.). — För att hålla rotorn i gång kräves en särskild motor. Den för rotationen erforderliga motoreffekten ökas med varvantalet. Vid gynnsam vindriktning (vinden något akter om tvärs) blir den tillgodogjorda vindeffekten flera ggr större än den erforderliga motoreffekten. Vid ogynnsam vind (i närheten av rak med- l. motvind) kan det bli fördelaktigare att låta motorn verka direkt på en propeller. I detta förhållande ligger en allvarlig begränsning för R:s praktiska användbarhet. Fördelen hos R. skulle främst bestå däri, att det kräver mindre besättning än ett vanligt segelfartyg. De driftsekonomska resultaten vid hittills utförda prov med R. ha ej varit gynnsamma men torde dock ännu icke få anses utslagsgivande.

Rotrou [-ro']. Jean, f. 1609, d. 1650, fransk dramatiker, en av sin tids främste, skrev talrika skådespel, huvudsakl. med från spansk och italienskt drama hämtade motiv.

Rotröta kan under växttiden göra stor skada på rotfrukter. Hjärtrotta å betor orsakas av *Phoma betae* (jfr Rotbrand), rötfläcksjuka å rovor av *Phoma napobra'ssicae* och å morötter av *Phoma Rostru'pii* (tillhöra *Fu'ngi imperfe'eti*), rotfruktsröta hos flertalet rotfrukter av *Sclerotinia libertiana* (tillhör *Discomycetes*). Bakterieröta fortsätter ofta den förstörelse, som dessa svampar börjat. Jfr Klumprotsjuka och Bakterios.

Rots [råts] (ty. *Rotz*, eg. näs-slem), snip. kronisk, smittsam djursjukdom, spec. hos hästdjur. R. yttrar sig i flytning vanl. blott från ena näsborren av ett i början gråaktigt slem, senare blandat med grönaktigt, klibbigt var; hampröstora knölar på nässkiljeväggen jämte oregelbundna rötsår samt stjärnformiga ärr efter dylika; ansvallning av lymfkörtlar i strupgången; hosta, i senare stadier besvärad andning samt stark avmagring. Vid hudrots (springorm) bildas slingrande, strängformiga ansvallningar i och under huden med bölder, som öppna sig och bilda rötsår. R. varar från några mån. till över ett år; utgången är alltid dödlig. Orsaken är en bacill, påvisad 1882 av F. Löffler. Smittan överföres vanl. genom foder och vatten, grimor, seldon, ryktborstar etc. Bacillen håller sig utom djurkroppen vid liv vanl. blott 1—2 veckor, som intorkad stundom ända till 3 mån.; av vanliga desinfektionsmedel förstöres den i regel lätt.

Enl. gällande författningar skall av R. angripen häst nedslaktas. För diagnos användes s. k. malleinprov, insprutning av mallein, de i rotsbacillkulturer bildade toxinerna. Därvid framkallas hos rotssjuka hästar en under flera timmar varande temperaturstegring. Hästar, som importeras, skola i karantänsanstalt underkastas malleinprov. Jfr Desinfektion. — *Människan* kan smittas av R. hos djur. Utgången är dödlig i alla från början häftigt förlöpande fall och i mera kroniska dödlig i 50 %. Behandling operativ.

Rotskott, se Rot.

Rotstock, rhizo'm, mer l. mindre längsträckt jordstam (jfr d. o.). R. är ofta krypande och bidrar då till växtens spridning (ss. hos vitsippa). R. bär vanl. fjällika blad l. ärr efter dylika samt knoppar och rötter.

Ro'tta (eng. *rotta*), medeltida stränginstrument, på vilket ljudet frambringades genom knäppningar.

Rottecken, se Rot, Matem.

Ro'tterdam, Nederländernas näst största stad, belägen i prov. Syd-Holland vid och på en ö i Lek (Nieuwe Maas), 25 km. från Nordsjön, 550,000 inv. — Staden, som genomskäres av en mängd kanaler, har övertvägande modern prägel. Bland dess kulturella institutioner märkas handelsbögskola, sjöfartsmuseum och Museum-Boijmans, som omfattar en betydande samling holländsk konst; svenska kyrkans mission har sjömanskyrka i R. — R., som genom sitt ypperliga läge blivit stapelplats för Rhen-Maasområdets och de holländska koloniernas produkter, är Nederländernas och en av världens främsta sjöfartsstäder med storartad handel

Rotterdam. Parti av hamnen.

(spec. transitohandel), omfattande bl. a. industrivaror, spannmål, trä- och kolonialvaror, järnmalm, stenkol och bergolja. Det har väldiga hamnanläggningar (kajlängd e:a 40 km.). Dess handelsflotta utgjordes 1923 av 381 fartyg om sammanlagt 0,7 mill. register-ton, och antalet ankomna och avgångna fartyg var 1924 15,390 om sammanlagt 23,3 mill. registerton. Industrin är av ungt datum och omfattar bl. a. skeppsvarv, margarin-, likör- och textilfabriker. — R., som är känt sedan 1200-t., blev betydande efter Antwerpens tillbakagång på 1600-t. och än mer efter Rhentullarnas upphävande under Napoleonstiden. Dess moderna storstadsutveckling sammanhänger bl. a. med anläggningen av Nieuwe Waterweg.

Ro'tterdamsche Lloyd [lâjd], se Rederibolag sp. S95.

Rotterda'mus, ERASMUS R., se ERASMUS.

Rotting, se Rottingpalmer.

Rottingpalmer, palmer av släktet *Calamus* (fam. *Palmae*), de flesta i indomalajiska övärlden. De ha smal, mycket lång stam,

som klättrar med hullingar på bladens skaft och deras i spetsen förlängda medelnerv. Stammen av *Calamus Ro'tang* o. a. arter lämnar rotting och spanskt rör, som användes till flätverk i möbler o. d., promenadkäppar m. m. Se Drakblodsträd.

Rottnaälven i Värml. l., uppriener i Norge, flyter genom sjön Rotten till Mellan-Fryken.

Rottnen. 1. Insjö i Kronob. l., s.ö. om Växjö. Genomflytes av Ronnebyån. 34 kvkm. — 2. Se Rottnaälven.

Rottneros, egendom i Sunne skn, Värml. l., med sågverk, träsliperi, mek. verkstad m. m. Vid R. anlades järnverk i början av 1690-t. Nuv. äg. a. b. Rottneros bruk, grundat 1916. — Jfr Lagerlöf 3.

Rottryck, se Savstigning.

Rottryffel, *Scleroderma vulgare*, äpplestor buksvamp (se ill. till d. o.), vilken före mognaden är invändigt kompakt och marmorerad i svart och vitt samt omsluten av ett läderartat, gult—brunt hölje. Mogen är R. fylld med mörkt sporpulver. Rätt allmän på skogsmark. Förväxlas stundom

med tryffel (jfr d. o.). R. uppges kunna användas som krydda men är något giftig och vid förtäring i större mängd farlig.

Ro'ttweiler [-vajler], se Hund sp. 1001.

Rotuma [råto'ma], en av Fijiöarna (se d. o. sp. 1525). 36 kvkm. 2,000 inv. (kristnade polynesier).

Rotu'nda (av lat. *rotu'ndus*, rund), rundbyggnad, rund sal.

Rotutdragning, se Rot. Matem.

Rot'välska (ty. *Rotwelsch*, av tjuvspråkets *rot*, tiggare, och ty. *welsch*, eg. romansk, "välsk"; utländsk), urspr. hemligt tjuvspråk; obegripligt språk.

Roty [-ti'], O s e a r, f. 1846, d. 1911, fransk skulptör, medaljgravör och konsthantverkare. R. började som figur- och reliefskulptör men övergick sedan nästan helt till medaljgravuren. Hans medaljer och plaketter med figurer i landskap äro detaljrika verklig-hetsstudier, vilkas oftast måleriska uppfattning och ideella stämning undertrycka materialets och formatets krav på annan komposition och stil än stafflitavlan. Mest känd av R:s plaketter är kanske den över Sadi Carnot (1898). Märkliga äro också en plaket med hustruns porträtt (1880).

Rottneros herrgård. "KavaljersflygeIn."

Michel Eugène Chevreul. Medalj av Oscar Roty.

en medalj med porträtt av M. E. Chevreul (1886) och plaketten *À ses amis* (se ill. till Medaljer sp. 1403) samt den för francmyntet modellerade *La Semeuse*.

Rotzinkerz [rå'tsinkärts], se Z i n k m a l m e r.

Roubaix [robä'], stad i dep. Nord, n.ö. Frankrike, 10 km. n.ö. om Lille. Konstindustrihögskola med bibliotek och museer. Med grannstaden Tourecoing bildar R. ett av Frankrikes förnämsta textilindustricentra. 115,000 inv.

Roué [roe'] (fr., av *rouer*, rådbråka, av *rouc*, stegel och hjul), rué, urspr. öknamn på deltagarna i hertig Filips av Orléans, "Regentens", utsävningar; vällusting.

Rouen [roa'n], huvudstad i dep. Seine-Inférieure, Frankrike, på Seines h. strand, 130 km. från mynningen. Ärkebiskopssäte. 125,000 inv. — Ehuru R. som snabbt uppblomstrande handels- och industristad i nyare tid undergått stora förändringar, tillhör det alltjämt Frankrikes i fråga om medeltidsarkitektur intressantaste städer. Katedralen, påbörjad omkr. 1200 och fullbordad först på 1500-t., är en föga enhetlig byggnad men ger särskilt i västfasa-

Rouen. Saint-Ouen.

den prov på rikaste gotisk arkitektur och portalskulptur. Bland dess talrika gravmonument märkas kardinalernas av Amboise (1518—25), den franska renässansens huvudverk på detta område, och det över Louis de Brézé, utfört 1536—44 av Goujon. I storlek och stilrenhet överträffas katedralen av den på 1300-t. uppförda kyrkan Saint-Ouen, den franska sengotikens klassiska verk. Kyrkan Saint-Maclou, uppförd på 1400-t., är ett lika fulländat exempel på flamboyantstilen. Justitiepalatset, påbörjat 1499, är en av Frankrikes praktfullaste senmedeltida profanbyggnader. — R. har bl. a. stort bibliotek och konstmuseum. Det är en av Frankrikes förnämsta industri-, handels- och hamnstäder. Dess bomullsindustri är landets största. Hamnen är ypperlig; som uthamn till Paris har R. dock överflyglats av Le Havre. Knutpunkt på Västbananätet. — R. fanns redan under forntiden och kallades av romarna *Roto'magus*. Det blev huvudstad i det 911 av Rollo grundlagda her-

tigdömet Normandie och var ofta omstritt vid de fransk-engelska krigen under senare medeltiden, då bl. a. Jeanne d'Arcs öde beseglades där.

de Rougé [də roʒe'], Emanuel, f. 1811, d. 1872, fransk egyptolog. R. blev 1849 konservator vid Louvres egyptiska avdelning, över vars samlingar han utgav en mönstergill katalog, samt 1860 prof. Hans skarpsinniga språkliga undersökningar förde den unga egyptologiska vetenskapen ausenligt framåt. Efter R:s död utgavos genom hans sons försorg de omfattande textsamlingar, han sammanbragt.

Rouge et noir [roʒ e noa'r] (fr., rött och svart), ett slags kortspel (hasardspel). R. har sitt namn av att spelbordet är delat i två fält, ett rött och ett svart, på vilka insatserna läggas.

Rouget de Lisle [roʒä' də lil], Claude Joseph, f. 1760, d. 1836, fransk skald, officer, författare och kompositör till *Marseljäsen* (se d. o.).

Rouher [roä'r], Eugène, f.

Rouen. Saint-Maclou.

1814, d. 1884, fransk politiker, led. av nationalförsamlingen 1848, justitieminister 1849—51. R. understödde statskuppen 1851, blev 1855 handels- och jordbruksminister och genomförde en rad reformer, bl. a. övergången till frihandlssystemet. 1863—69 ministerpresident. Under tredje republikens första tid var R. en av bonapartisternas ledare.

Roulade [rola'dd], se R u l a d.

Roulette [rolä'tt] (fr., eg. litet hjul), r u l e' t t. 1. Hasardspel med en kula, som sättes i rörelse på en vridbar skiva och slutligen faller ned i ett av denas fack, vars färg (rött l. svart) avgör vinst l. förlust. — 2. Ett vid olika grafiska metoder använt verktyg, bestående av en med fina taggar försedd trissa, som åstadkommer punktartade fördjupningar i grunden l. plåten.

Roumanille [romani'j]. Joseph, f. 1818, d. 1891, provensalsk författare, skollärare, senare bokhandlare i Avignon. R., som skrev dikter och berättelser med provensalska motiv, var en av stiftarna av Feliberförbundet (jfr P r o v e n s a l s k a s p r ä k e t och l i t t e r a t u r e n).

Rousseau [roså']. 1. Jean Baptiste R., f. 1670, d. 1741, fransk lyriker, skrev formellt förträffliga högstämda oden och frivola smådikter. — 2. Jean-Jacques R., f. 1712, d. 1778, fransk författare och filosof. R. var son till en urmakare i Genève, och i hans schweiziska börd har man sökt en förklaring till hans subjektivitet och starka medborgarkänsla. Hans ungdom var i hög grad orolig och oregelbunden; från 1728 "beskyddades" han tidvis av en madame de Warens, vars älskare han blev. Under hennes inflytande övergick R. till katolicis-

Jean-Jacques Rousseau. Kopparstiek av A. de Saint-Aubin.

men, och på hennes lantgods, les Charmettes, i närheten av Chambéry, tillbragte han åren 1732—39. 1741 begav han sig till Paris, där han knöt förbindelser med åtskilliga av tidens ledande litterära personligheter. 1745 trädde han i förhållande till Thérèse Le Vasseur, en kvinna av folket, med vilken han levde samman hela sitt liv. — Redan tidigt hade R. uppträtt ss. författare, men först 1749 börjar hans egentliga litterära period. D. å. besvarade han i *Discours sur les sciences et les arts* (tr. 1750; sv. övers. 1807) en av akademien i Dijon uppställd prisfråga om kulturens inflytande på sederna och 1753 i *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* (tr. 1755) en av samma akademi uppställd prisfråga om ursprunget till olikheten mellan människorna. I dessa skrifter, genom vilka R. vann en storartad berömmelse, uttalar han sin grundtanke, att människan, av naturen god, blivit fördärvad av kulturen, i första hand samhällsinstitutionerna, och

att hon därför bör återvända till "naturen", d. v. s. till ett primitivt tillstånd av oskuld och enkelhet. Själv drog sig R. 1756 tillbaka från Parislivet till det s. k. Eremitaget i Montmorency, som ställts till hans förfogande av madame d'Épinay. Under den sexåriga vistelsen i Montmorency (från Eremitaget flyttade han efter en brytning med sin beskyddarinna redan efter två år) författade R. dels smärre skrifter (bl. a. *Lettre à d'Alembert sur les spectacles*, 1758), dels större arbeten, i vilka han vidare utvecklade sina idéer. 1761 utgav han *Julie ou La nouvelle Héloïse* (4 dlr; Den sista Eloisa, sv. övers. i utdrag 1800), en av Richardson påverkad roman i brevform, i vilken R. förhållig kärleken ss. naturmakt. Arbetet åtnjöt av samtiden en utomordentlig popularitet och har övat ett djupgående inflytande på senare litteratur. 1762 följde den statsteoretiska avhandlingen *Le contrat social ou principes du droit publique* (Om samhällsfördraget, 1919; jfr Samhällsfördrag), en av alla tiders viktigaste politiska skrifter, som med sitt hävdande av att den verkliga suveränen bör vara hela folket, den allmänna meningen ("la volonté générale"), blivit grundläggande för de moderna demokratiska idéerna; framför allt inspirerades franska revolutionen av detta arbetes idéer. S. å. utgav R. även sin *Émile ou de l'éducation* (Emil eller Om uppfostran, 1912), på en gång en roman och en pedagogik, i vilken han framställer krav på natur och frihet i uppfostran. I ett parti av arbetet, Savoyardprästens trosbekännelse, framlägger R. sin religiösa uppfattning, en rationalistisk-teistisk tro på Gud och odödlighet, i vilken

känslan utgör det centrala. Boken brändes offentligt, och häktningsorder utfärdades mot R., vilken flydde, först till Schweiz, senare till England. 1766 återvände han till Frankrike, 1770 till Paris, där han arbetade på sin självbiografi, *Confessions* (1782—88; Bekännelser, 1912—22), i vilken han ger en enastående öppenhjärtig skildring av sitt liv, på samma gång som arbetet bär prägeln av hans starkt hypokondriska natur. — R. är en av centralfigurerna i 1700-t:s andliga liv och har spelat en banbrytande roll för all senare kultur genom sitt hävdande, i en kritisk, analytisk och rationalistisk tid, av känslans och naturens rätt. På nästan varje punkt träder han i opposition mot upplysnings-tidens uppfattning (och blir härigenom den viktigaste föregångaren till romantiken), i en förkonstlad epok väcker han till liv känslan för naturen, gentemot tidens tro på förnuftets makt hävdar han en religion, som i främsta rummet är en hjärtats och känslans sak, och i opposition mot samtidens åskådning skapar han radikala stats- och uppfostringsläror. Som författare förfaller R. ofta till deklamation och saknar klarhet i tankegången. Hans skrifter vimla av motsägelser men präglas i allm. av en glänsande stil och en glödande entusiasm. — 3. Th é o d o r e R., f. 1812, d. 1867, fransk målare, den egentlige grundaren av Barbizonskolan (se d. o.). Mer än någon annan inom kretsen bidrog han till landskapsmåleriets frigörelse från akademisk slentrian, härvid utgående från Constable och Bonington. Han var en lidelsefull naturdyrkare, som studerade landskapet i olika belysningar och under olika

T. v. I utkanten av skogen. Målning av Théodore Rousseau. (Louvre.) — T. h. Guillaume Apollinaire och hans musa. Målning av Henri Rousseau.

årstider. Helst uppsökte han den ödsliga naturen i Fontainebleauskogens utkanter, som han skildrade i mäktiga stämningbilder. Längre utstängd från Salongen, nådde han först sent erkännande för sin nu som klassisk ansedd landskapskonst. — 4. Henri R., f. 1844, d. 1910. fransk målare, efter sitt borgerliga yrke kallad R. le Douanier (tullnären). Helt autodidakt, utvecklade R. på egen hand en personlig stil, som i en naiv form ger starkt uttryck för ett innerligt känsloliv. Hans produktion omfattar huvudsakl. landskap, oftast av halvt exotisk karaktär. Han har spelat en stor roll som läromästare för naivismen (se d. o.).

Rousselot [roslä'], Pierre, f. 1846, d. 1924, fransk språkforskare, föreståndare för det fonetiska laboratoriet vid Collège de France 1897, prof. i fonetik där 1920, en av grundläggarna av den moderna experimentella fonetiken.

Roussillon [rosijå'ŋ], en av Frankrikes forna provinser, begränsat av Languedoc, Medelhavet och Pyrenéerna (motsvarande nuv. dep. Pyrénées-Orientales). Från 1100-t. förenat med Aragonien

och sedan med Spanien, avträdde det genom Pyreneiska freden 1659 till Frankrike.

Roussins salter [rosä'ys], invecklat sammansatta organiska föreningar, först framställda av franske kemisten Zacharie Roussin, f. 1817, d. 1894, genom inverkan av alkalisulfhydrat och -nitrit på järnvitriol. Deras konstitution fastställdes sedermera av J. O. Rosenberg.

Route [rott] (fr., av lat. *ru'mpere*, bryta, näml. väg), (res)väg.

Rouvier [rovje'], Maurice, f. 1842, d. 1911, fransk politiker och advokat. R. tillhörde den radikala vänstern och blev led. av nationalförsamlingen 1871, deputerad 1876, senator 1903. Framstående finansiell kapacitet, var han handels- och kolonialminister i Gambettas "stora ministär" 1881—82 och i Ferrys 1884—85. Han bildade 1887 sin första ministär och förde en framgångsrik kamp mot boulangismen. Han var 1889—92 finansminister i olika ministärer. R. anklagades 1892 för delaktighet i Panamaaffären (se d. o.) men frikändes. Ånyo finansminister 1902—05, var R. en av bärarna av Combes' anti-

Emile Roux. Målning av Albert Edelfelt.

klerikala regim. Ss. konseljpresident 1905—06 avstyrde R. Delcassés äventyrliga Marockopolitik (jfr Marocko sp. 1271).

Roux [ro]. 1. Wilhelm R., f. 1850, d. 1924, tysk anatom, prof. i Innsbruck 1889 och Halle 1895. R. grundlade genom sina experimentella undersökningar av djurens embryonalutveckling den vetenskapsgren, som av honom benämndes utvecklingsmekanik. — 2. Émile R., f. 1853, fransk bakteriolog, chef för Pasteurinstitutet 1904, har bl. a. utfört grundläggande försök över bildningen av differitoxin och dess antitoxin.

Rova, se Brassica sp. 513.

Rovdjur, *Carnivora*, en ordn. vanl. köttätande, stundom allätande Däggdjur. Moderkakan är gördelformig. Landrovdjuret, *Fissipedia*, ha fria, 4—5-tåiga, klobeväpnade fötter. Framtänderna äro små, hörntänderna långa, böjda, kindtänderna mer l. mindre skarpspetsade. Den bakersta premolaren i överkäken och främsta molaren i un-

derkäken äro särskilt stora och kallas rovtänder. Jfr Tänder. Hit höra björnar, halvbjörnar, hunddjur, hyenor, katt- och mårddjur samt *Viverridae*. — Om vattenrovdjuret, *Pinnipedia*, se Säldjur. — R. uppträdde i slutet av eocen och härstamma från vissa utdöda urrovdjur. *Creodontia*. De äldsta creodontierna, som uppträdde i Europa och Nordamerika under tidigaste eocen, överensstämde i flera avscenden med de primitiva insektätarna. Andra visa likheter med hovdjurens (se d. o.) stamformer.

Rovflugor, *Asilidae*, en fam. Tvåvingar med hårig kropp, utstående ögon och näbblika munder. R. leva av andra insekter, som de fånga under flykten. Larverna anträffas under bark, i stubbar, jord l. sand, där de leva av insektlarver. — Getinglika R., *Asilus erabroniformis*, har rostbrun, strimmig mellankropp och framtill svart, baktill gul bak-kropp. Längd c:a 28 mm. Påstås suga blod av husdjur och människor. — Vanliga blinningen, *Dysmachus forcipula*, är gråsvart, 11—16 mm. lång. Allmän i hela Sverige.

Rovflyn, *Calyptomyia*, ett släkte Natflyn, vars larver leva mellan sammanspunna blad. Allmänast är fruktträdsflyet, *Calyptomyia trapezina*. Framvingarna äro grågula, bredden mellan vingspetsarna 27—32 mm. Larverna äro gröna med ljusa längslinjer; de uppträda stundom som skadedjur på fruktträd.

Rovfåglar, fåglar, som huvudsakl. leva av rov, se Dagrovfåglar och Ugglor.

Rovfötter, se Fåglar sp. 821.

Rowland [rø'lønd], Henry Augustus, f. 1848, d. 1901, nordamerikansk fysiker, prof. i

Baltimore 1876, utförde mycket noggranna konkavgitter och med hjälp därav viktiga spektralundersökningar, spec. av solspektret.

Rowlandson [rå'lönsön], Thomas, f. 1756. d. 1827, engelsk tecknare. Efterföljare till Hogarth och sin samtids främste engelske karikatyrtecknare, har han i sina teckningar satiriskt skildrat de olika samhällsklassernas liv i England omkr. 1800.

Równe, stad i dep. Wołyń. ö. Polen. Livlig industri och handel. Järnvägsknut. 31,000 inv.

Rovolja, rapso'lja, feta, icke torkande oljor, som genom extraktion l. pressning utvinns ur rovraps- och rapsfrö (se Brassica sp. 513).

Rovpungdjur, *Dasyuridae*, en fam. Pungdjur, som likna rovdjur. De äro i regel nattdjur och livnära sig av smärre däggdjur, fåglar, insekter m. m. — Pungvargen, *Thylacinus cynoccephalus*, är gråbrun med mörka tvärstrimmor på

Rovpungdjur. Pungvarg. Totallängd c:a 1,5 m.

ryggen. Tasmanien. — Pungmården, *Dasyurus viverrinus*, är smärt, ovan ljusbrun, vitfläckig, under vit. Kroppslängd c:a 40 cm. S. Australien. Tasmanien. i skogstrakter. — Djävulsbjörnen, *Sarcophilus sataenicus*, är klumpigt byggd, svart med vitt band på halsens undersida. Totallängd c:a 1 m. — Pungnäbbmusen, *Phascogale penicillata*, är ovan grå, under vitaktig. Längd c:a 45 cm., varav svansen 22 cm. Australien. Skicklig trädklättrare. — Pungmyrsloken, *Myrmecobius fasciatus*, saknar pung. Ryggen är framtill gul, baktill svart med ljusa tvärband, buken gulvit. Längd c:a 43 cm., varav svansen 18 cm. S. och v. Australien, i skogsmarker. Lever huvudsakl. av myror, som den fångar med sin långa tunga.

Rovraps, se Brassica.

Rovriddare, se Riddarväsen.

Rovsteklar, *Sphéridae*, en fam. solitärt levande Gaddsteklar, som livnära sig själva av blomsafer men mata sina larver med andra insekter och spindlar, som förlamats genom ett styng av gadden. Äggen läggas i rörformiga bon, som utgrävas i jorden l. murken ved. — Bivargen, *Philaethus triangulum*, är svart med gula teckningar. Längd 12—16 mm. Larvernas föda utgöres av tambin. Sällsynt i Sverige. —

Konsthandlare lurar en engelsk lord. Karikatyr av Thomas Rowlandson.

Rovsteklar. *Ammophila sabulosa*.

Ammo'phila sabulo'sa har långskaftad, röd, i spetsen mörkblå bakkropp. Längd 12—23 mm. Insamlar nattflylarver.

Rovtand, se **Rovdjur**.

Rowu'ma, gränsflod mellan Tanganyikaterritoriet och Pört. Öst-Afrika. C:a 800 km.

Roxa'ne, d. 311 f. Kr., Alexander den stores gemål, dotter av en persisk satrap.

Roxburgh [rå'kksbrø], grevskap i s.ö. Skottland, på gränsen mot England. Jordbruk, boskapskötsel, ylleindustri. 42,000 inv. Huvudstad Jedburgh.

Roxen, 96 kvkm. stor insjö i Östergötland, genomfluten av Motala ström. R., som är en förkastningssjö med n. stranden brant, ligger 33 m. ö. h. och är grund men av betydelse som trafikled; genomlöpes av Göta kanal. I R. utfalla bl. a. Svartån och Stångån.

de Roy [råj], **Arent**, nederländsk arkitekt, verksam i Sverige under 1500-t:s senare hälft. R. ledde bl. a. uppförandet av Vadstena slott.

Royal [eng. utt. rå'jøl, fr. roaja'll], kunglig. — *Tcxtil*. En genom försättning av s. k. tvärrips konstruerad bindning, som ger varan ett småkornigt utseende;

kombineras ofta med andra bindningar till större ytmönster.

Royal Dutch-Shell [rå'jøl døttj sjell], se **Bergolja** sp. 1330.

Royal Exchange [rå'jøl iks-tje'jndj] (eng., kungliga börsen), se **London** sp. 724 och 739.

Royal Geographical Society [rå'jøl djiägræ'ffikl sōsa'jiti] (eng., kungliga geografiska sällskapet) i London, världens främsta geografiska sällskap, stiftat 1830, har genom publikationer och understöd verksamt bidragit till geografins utveckling.

Royal Institution [rå'jøl institjo'sjon] (eng., kungliga stiftelsen), London, sällskap för naturvetenskaplig forskning, grundat 1799. R. har ett laboratorium, vid vilket bl. a. Davy och Faraday arbetade.

Royal Mail Steam Packet Co. [rå'jøl mejl stim pæ'kkit kōmm-pōni], se **Rederibolag** sp. 897.

Royal Meteorological Society [rå'jøl mitiørälä'ddjikøl sōsa'jiti] (eng., kungliga meteorologiska sällskapet), Englands främsta meteorologiska sällskap med säte i London, stiftat 1850.

Royal Society [rå'jøl sōsa'jiti] (eng., kungliga sällskap), London, Englands äldsta vetenskapliga sällskap, grundat 1660, stadfäst 1662. R. utger bl. a. tidskrifterna *Philosophical Transactions* och *Proceedings of the Royal Society*, vardera i två serier, för matematik och fysik samt för biologiska vetenskaper.

Royal Suédois [roaja'll sve-doa'], fr., "kungliga svenska" (regementet), dels ett svenskt regemente i fransk tjänst från 1690 till på 1790-t., dels ett franskt regemente i svensk tjänst 1813—14.

Royalty [rå'jölti], eng., kunglighet, kungligt prerogativ; i England m. fl. länder (dock sällan i

Sverige) beteckning för avgift för bearbetning av gruva (beräkning till visst belopp per ton av malm- l. kolbrytningen); avgift till patentinnehavare för rätten att begagna patentet (visst belopp för enhet av tillverkningen).

van Roymerswale [fann rå'j-], se *van Reymerswale*.

Rp, förk. (på telegram) för fr. *réponse payée*, svar betalt.

R. R. (förstärkt R. R. R.), beteckning för mycket sällsynt. Jfr *R a r*.

R-salt, ett naftolderivat, som med diazoföreningar (se d. o.) ger intensivt färgade azofärgämnen (se *F ä r g ä m n e n* sp. S65).

RSFSR, se *Ryssland* sp. 1534.

Ru, kemiskt tecken för en atom rutenium.

Ruanda, landskap i Belgiska Kongo, beläget ö. om Kiwusjön (jfr *K o n g o* 2 sp. 1086).

Ruba al-Chali, *Dehna*, stor sandöken i s.ö. delen av Arabien mellan Persiska viken och Indiska oceanen. C:a 130,000 kvkm.

Ru'bank (ty. *Rauhbank*), se *F o g b a n k*.

Ru'bo [ro-], *Tempo R.* (ital., eg. bortsnappat tempo), fri tempobehandling, omväxlande ökat och minskat tempo.

Ru'bel (ry. *rubl*), ryskt mynt, innehållande 100 kopek. R. var ett silvermynt till 1899, då Rysslands myntenhet blev 1 guldrubel = 1,92 kr. Efter att under världskriget ha nedsjunkit till en deprecierad pappersvaluta återupprättades 1922 R. ss. guldmünt med överenheten *tjerv'o'net's* (= 10 R.).

Ru'ben, israelitisk stam, enl. 4 Mos. 32 m. fl. jämte Gad bosatt i s. delen av Öst-Jordanlandet. R., som i patriarkhistorien härledes från Jakobs förstfödde son med

Självporträtt. Teckning av Rubens.

detta namn. försvagades redan tidigt, trol. genom strider med moabiterna.

Ru'bens, Peter Paul, f. 1577, d. 1640, flamländsk målare, huvudsakl. verksam i Antwerpen. R. är barockens frodigaste och rikaste målarbegåvning. Han var därjämte en lysande kavaljer och hovgunstling, som anförtroddes diplomatiska uppdrag av vikt. — Av sina äldsta lärare Adam van Noort och Otto van Veen lärde han huvudsakl. en viss teknisk färdighet. 1600—08 vistades han i Italien, bl. a. som hovmålare hos Vincenzo Gonzaga i Mantua. Bekantskapen med antiken och det venetianska måleriet bragte hans anlag till mognad, och redan under dessa år framträder i hans figurskildring det kraftsvällande och muskulösa, simligt sunda och yppiga formideal, som förblir kännetecknande för R:s konst. — Efter hemkomsten till Antwerpen ingick han 1609 äktenskap med Isabella Brant, som han ofta målat, bl. a. i det bekanta självporträttet med henne i München (1609—10), utnämndes till hovmålare och slog

Maria de' Medicis landstigning. Målning av Rubens. (Louvre.)

helt igenom med sina altartavlor i katedralen i Antwerpen, *Korsresningen* (1610—11) och *Korsnedtagningen* (1611—14), som inledde en utomordentligt fruktbar period. Omgiven av en stab lärjungar, främst van Dyck, vilka arbetade efter hans skisser och under hans ledning, löste R. de mest olikartade uppgifter, porträtt, antika och religiösa kompositioner, landskap och figurstycken. Till de mest bekanta verken från denna period (omkr. 1615—20) höra *Yttersta domen*, *Leukippus' döttrars bortrövande*, *Lejonjakten* och *Amassonslaget* (se ill. till *Flamländsk konst* sp. 119—120), samtliga i München, *Korsfästelsen* (vanl. kallad *Le coup de lance*, *Lansstöten*; Antwerpen), *Biskop Ambrosius* och *kejsar Teodosius* (se ill. till *Ambrosius*; Wien); han utförde även kartonger till vävda tapeter (*Decius Mus' historia*, Palais Liech-

tenstein, Wien). Främst framträder han i dessa verk, delvis under inflytande från Michelangelo, som en de stora rörelsekompositionernas mästare, älskande att sanla en våldsamt sammanslingrad figurmassa i en enhetlig, kraftmättad rörelselinje. — På 1620-t. upptogs R. av flera stora utländska beställningar och diplomatiska uppdrag. 1621 kallades han till Paris, där han för Maria de' Medicis räkning dekorerade Luxembourgpalatset med scener ur drottningens historia (1621—25, nu i Louvre), ett strålande verk, som fick en utomordentlig betydelse för barockens allegoriserande monumentalmåleri. I Madrid förnyade han bekantskapen med Tizians måleri, varav inflytande spåras bl. a. i den stora madonnabilden i Augustinkyrkan i Antwerpen (se ill. till *Målarkonst* sp. 472). — 1630 ingick R. nytt äktenskap med den unga Héléne Fourment, och kärleken till henne satte sin prägel på hans

Héléne Fourment och hennes barn. Målning av Rubens. (Louvre.)

Landskap med slottet Steen. Målning av Rubens. (London.)

produktion under de sista tio åren av hans liv. Hans form blir alltmera målerisk, och de våldsamma rörelsekompositionerna vika för lugnare bilder av en sensuell yppighet och prakt. Han målar nu med improvisatorisk bredd i en betagande blond färgskala huvudsakl. porträtt och mytologiska l. bibliska motiv av erotisk karaktär, i vilka hans lustrus yppiga gestalt oupphörligt återkommer. t. ex. *Hélène Fourment i pils* (Wien), *Batscha* (se ill. till d. o.; Dresden), *Andromeda* (se ill. till d. o.; Berlin), *Kärlekens lustgård* (Madrid). Främst av hans stora religiösa kompositioner från denna tid står *Ildefonsoaltaret* i Wien. Sina renaste uttryck erhöill hans måleriska ingivelse måhända i en rad landskap, vilka i motsats till hans tidigare mytologiskt heroiska skildra hemtraktens natur, ofta med rikt figurstaffage, som i Kermess- och bonddansbilderna i Louvre och Madrid. — Genom sin stora lärjungeskara kom R. att prägla den flamländska konsten ett helt sekel, och genom skickliga gravörer spred han sina komposi-

tioner över hela Europa (se Rubensstickarna). — I Nat. mus. företrädes R. bl. a. av två fria kopior efter Tizian, *Offer till Venus* och *Backanal*, belysande för hans sätt att uppfatta de gamla mästare, som påverkade honom.

Rubens [ro'-], Heinrich, f. 1865, d. 1922, tysk fysiker, prof. vid tekniska högskolan i Berlin 1900, vid univ. i Berlin 1906, utförde många viktiga undersökningar av värmestrålning och metallers reflexionsförmåga i ultrarött, upptäckte reststrålarna och konstruerade bl. a. ett känsligt termoelement.

Rubenson. 1. Albert R., f. 1826, d. 1901, musiker och tonsättare, från 1872 inspektör resp. direktör för Mus. akad:s konservatorium, tonsatte stycken för orkester och skilda instrument samt vokalverk. — 2. Robert R., f. 1829, d. 1902, den föreg:s kusin, meteorolog, 1873—1902 föreståndare (sedan 1876 med professors titel) för Statens Meteorologiska Centralanstalt, 1878—87 var R. lärare i fysik vid Stockholms Hög-

skola. R. utgav ett mycket stort antal vetenskapliga arbeten. främst om ljusets polarisation samt om norrskenen. Först med R. fick meteorologin en plats bland de självständiga vetenskaperna i Sverige samt ett eget organ genom den av honom organiserade Statens Meteorologiska Centralanstalt. — 3. S e m m y R., f. 1839, d. 1922, den föreg:s broder, ämbetsman, 1885—99 polismästare i Sthlm, var 1898—1913 verkst. dir. för a. b. Göteborgssystemet i Sthlm, för vilket han var en kraftig förkämpe.

Rubensstickarna, de i Rubens' (se d. o.) ateljé utbildade och under inflytande av hans stilideal stående kopparstickare och träsnidare, som fingo reproducera mästarens tavlor (jfr **K o p p a r s t i c k**). Bland dem märkas Cornelius Galle, Peter Soutman, Lucas Vorsterman, Paul Pontius, bröderna Boëtius och Schelte Bolswert och Christoffel Jegher.

Rube'ola (av lat. *ru'beus*, röd), se **R ö d a h u n d**.

Rubia'ceae, växtfamilj (ordn. *Rubia'les*), med c:a 4,500 arter, träd, buskar l. örter med motsatta blad och stipler samt vanl. regelbundna blommor. Hit höra bl. a. *Asp'rula*, *Ga'lium*, *ipecaeanha*, krapprot, kaffebuskar, kinaträd.

Rubia'les, växtordning (tillhör *Symp'e'talae*). Hithörande ha översittande hylle. Omfattar fam. *Caprifolia'ceae*, *Dipsaca'ceae*, *Rubia'ceae* och *Valeriana'ceae*.

Ru'bicon l. *Ru'bico*, under antiken namn på en s. om Ravenna i Adriatiska havet utmynnande flod, trol. den nuv. *Pisa'te'llo*. Jfr *Alea jacta est*.

Rubi'dium, alkalimetall, i sina egenskaper analog med kalium, upptäcktes 1861 av Bunsen och Kirchhoff vid spektralanalytisk

undersökning av mineralvatten. Har två karaktäristiska spektrallinjer i rött. R. förekommer i silikaten lepidolit och leucit samt tillsammans med kalium i vissa saltavlagringar. Atomtecken *Rb*, atomvikt 85,45, smältpunkt 38°, 5, kokpunkt 696°, spec. v. 1,532. R. är i sina föreningar envärt.

Rubi'n (av lat. *ru'beus*, röd), se **K o r u n d**.

Rubinglas, ett rött glas, redan känt under romartiden, framställt genom tillsats av guld i glasmasan. R. framställes även genom tillsats av huvudsakl. kopparoxid jämte något reduktionsmedel, vanl. tennoxidul. Färgningen blir så mörk, att man oftast av R. framställer överfångsglas. Den första smältan förblir färglös, och först vid upprepad uppvärmning under vissa förhållanden framträder färgen. Utom som konstglas har R. stor betydelse inom den fotografiska tekniken.

Rubinstein [ro'binsjtaju], **Anton Grigorjevitj**, f. 1829, d. 1894, rysk pianist och tonsättare av judisk börd. R. väckte redan som barn uppseende genom sitt spel och blev senare näst Liszt samtidens mest firade pianist. Av hans talrika tonsättningar märkas operor, oratoriet *Christus*, orkesterverk, kammar- och pianomusik. — R:s broder **Nikolaj Grigorjevitj R.**, f. 1835, d. 1881, verkade som dirigent och chef för konservatoriet i Moskva samt gjorde sig därjämte gällande som pianist.

Rubner [ro'p-], **Max**, f. 1854, tysk fysiolog, prof. i hygien i Marburg 1887 och i Berlin 1891 samt i fysiologi i Berlin 1909, har visat, att äggvita, fett och kolhydrat kunna ersätta varandra vid energiomsättningen proportionellt mot de energimängder de ge vid för-

bränning utaför kroppen (isodynami), samt har även i övrigt gjort värdefulla rön ang. ämnesomsättningen (jfr d. o.).

Rubricera, förse med rubrik (se d. o.), beteckna.

Rubrik (av lat. *rubrica*, eg. rödkrita, av *ruber*, röd; benämning på de rödfärgade överskrifterna i de senromerska lagarna). överskrift, angivande innehållet i en skrift l. avdelning därav; i ämbets- l. domstolspråk benämning på referatet av ett till prövning föreliggande ärende l. tvisteföremål, till skillnad från själva beslutet l. utslaget. — **Rubrikstil**, tungt, omständligt skrivsätt (jfr **Kanslistil**): stilsort, som användes till rubriker.

Rubus, växtsläkte (fam. *Rosaceae*), omfattande örter l. buskar. Från de senares jordstammar uppskjuta stamskott, vilka blomma först andra året och därefter dö. Bladen äro vanl. 3—5-fingrade l. parbladiga. Frukterna äro stenfrukter, sammansatta av talrika små delfrukter. Av örter märkas: *R. saxatilis*, jungfrubär l. stenhallon, med långa, bla-

Rubus. Hjortron (l. v.) och åkerbär, båda med en mogen frukt nedtill.

diga utlöpare, vita blommor och röda, syltiga frukter; *R. aetivus*, åkerbär, med röda blommor och brunröda, mycket aromatiska frukter; samt *R. chamaemorus*, hjortron, med enkla, flikiga, njurlika blad, stora, vita blommor och stora, först röda, slutligen gula frukter. Jungfrubär äro allmänna i stenbackar över hela Sverige; åkerbär växa på fuktig gräsmark, sällsynta i Svealand, allmänna i Norrland; hjortron äro allmänna i myrar över hela landet, spec. i n. Björnhallon l. björnbär äro buskar med fasta, taggiga, ofta nedliggande stamskott, vita l. rödlätta blommor och svarta frukter. De talrika, närbesläktade svenska arterna, förr sammanfattade under namnet *R. fruticosus*, växa i stenrösen o. d. i Göta- och Svealand, särskilt efter kusterna. *R. caesius*, blåhallon, skild från föreg. genom svaga, blådaggiga stamskott, borstlika taggar och blådaggiga frukter, är rätt allmän på åkerrenar o. d. upp till s. Norrland. *R. idaeus*, hallon, med upprätta, svaga stamskott, borstlika taggar, små, vita blommor och röda, stundom gula frukter, är allmän på moränmark o. d.

Rubus. Björnbär.

Olof Rudbeck d. ä. Målning av Martin van Meytens d. ii. (Uppsala univ.)

över hela Sverige. Jungfrubär och blåhallon äro av ringa värde, de övriga förtäras allmänt och begagnas till sylt m. m., hallon även i medicinen (hallonsirap). Hallon odlas allmänt (mest i häckar inom trästöd, på djup, väl gödslad jord), björnbär, spec. amerikanska sorter, på sina håll. Av parasiter på hallon märkas hallonänger (hallonmask).

Ruda, se **K a r p a r**.

Ruda, järnvägsstation i Högsby skn, Kalmar l., vid Kalmar—Berga, R.—Oskarshamns och R.—Älghults järnvägar.

Ruda—Oskarshamns järnväg (R. O. J.), en 32,6 km. lång järnväg från Ruda till Oskarshamn. Spårvidd 0,891 m. Öppnad för trafik 1907. Äg. Ruda—Finsjö—Oskarshamns järnvägs a. b. Trafikerar tillsammans med Ruda—Älghults järnväg.

Ruda—Älghults järnväg (R. Ä. J.), en 47,5 km. lång järnväg från Ruda till Älghultsby. Spårvidd 0,891 m. I sin helhet öpp-

nad för trafik 1923. Äg. R:s a. b. Trafikerar tillsammans med Ruda—Oskarshamns järnväg.

Rudbeck. 1. Olof R. d. ä., f. 1630, d. 1702, son till Johannes Rudbeckius (se d. o.), vetenskapsman, prof. i medicin i Uppsala 1660 samt under flera år univ:s rektor. Som student ägnade han sig först åt anatomin och upptäckte leverns lymfkärl samt dess förbindelse med bröstgången (1651). På bekostnad bl. a. av drottning Kristina studerade han i Holland 1653—54, där hans håg väcktes för botaniken. Som botanist gjorde han sig senare känd bl. a. genom ett storartat, tillsammans med sonen (se R. 2) utarbetat plancheverk, *Ca'mpi Ely'sii* (1701—02), varav likväl blott 2 dlr utkommo, medan över 6,200 för verket avsedda växtplanscher finnas bevarade. Han anlade även Uppsala univ:s första botaniska trädgård (jfr Botanisk trädgård). I Uppsala inrättade han vid. en anatomisk lärosal, ridhus, akademiskt musikkapell m. m. samt undervisade i vitt skilda ämnen. R., som även hade stora mekaniska anlag, lät vid kvarnfallet i Uppsala uppföra ett "manufakturhus", där ett vattenhjul drev 20 olika maskiner och där han lämnade undervisning åt ingenjörer, bergsmän, lantmätare m. fl. R:s arbeten gynnades av universitetskanslern M. G. De la Gardie men de ansträngde universitetets ekonomi, och detta jämte R:s självrådighet bragte honom i skarp konflikt med hans kolleger (från 1670). Sedan han 1691 överlämnat professuren åt sin son (se R. 2), ägnade han sig huvudsakl. åt arbetet med Campi Elysi samt sitt andra huvudverk *Atlant eller Manheim* ("Atlantican", 1679—1702). Detta senare var ett

väldigt fornhistoriskt verk i 4 dlr, vilket anslöt sig till den sedan Johannes Magnus (se d. o.) gängse uppfattningen om det svenska folkets och språkets uråldrighet. R. sökte visa, att sägnerna om Atlantis (se d. o.) fullständigt passade in på Sverige. Härifrån hade alla "Jafets avkomlingar" utvandrat. R:s bevisning var i hög grad okritisk och fantastisk — särskilt kända äro hans språkliga härledning (t. ex. Herkules = Ilär-Kalle, barbarer = Borebarnen). Ehuru entusiastiskt mottagna av samtiden, vederlades hans teorier fullständigt av 1700-t:s mer kritiska historieskrivare. spec. Dalin (jfr Rudbeckianism). I Atlantica visar dock R. skarp iakttagelseförmåga, spec. för naturföreteelser. realistisk skildringskonst och glödande fosterlandskärlek. — Vid den stora branden i Uppsala 1702 förlorade R. bl. a. värdefulla samlingar. Han utarbetade sedan en plan till stadens återuppbyggande, men hans kraft var då bruten. — 2. Olof R. d. y., f. 1660, d. 1740, adlad 1719, den föreg:s son, botanist och språkforskare, 1691 faderns efterträdare som prof. R.. som hopbragte stora naturvetenskapliga samlingar, ägnade sig på äldre dagar åt fornkunskap och språkforskning i anslutning till faderns fantastiska idéer. R. var en av de första, som understödde Linné under dennes tidigaste Uppsalaår (efter honom uppkallade Linné växtsläktet *Rudbeckia*). — 3. Olof R. den yngste, f. 1750, d. 1777, den föreg:s son. skald, kanslist i Rikskarkivet, bekant för sitt vid 17 års ålder författade komiska epos *Boråsiaden* (tr. 1776).

Rudbeckia (jfr Rudbeck 2), nordamerikanskt växtsläkte

Johannes Rudbeckius. Samtida målning. (Uppsala univ.)

(fam. *Compositae*), varav flera arter, särskilt den mångåriga *R. laciniata*, för sina lysande gula l. röda blomkorgar odlas som prydnadsväxter (*guldbollar*).

Rudbeckiani'sm, en riktning inom svensk fornforskning, vilken i anslutning till O. Rudbeck d. ä:s *Atlantica* utmynnade i storvulna fantastier till fosterlandets upphöjelse. Bland bekanta rudbeckiana'ner må nämnas Heysig och Lundius. På 1700-t. började R. energiskt kritiseras, främst av Dalin, och vid seklets mitt var den övervunnen.

Rudbeckius, Johannes, f. 1581, d. 1646, universitets- och kyrkoman, prof. i matematik i Uppsala 1604, i hebreiska 1609, i teologi 1611—13. fältpredikant hos Gustav Adolf 1614—15, led. av bibelkommissionen 1615—18, biskop i Västerås 1618. R. är den tidigaste stormaktstidens väl märkligaste gestalt på kyrkans och bildningens område. En vittspännande begåvning, fosterlandsälskande, självständig och dädlysten, tog han redan i Uppsala be-

Marseljäsen. Marmorrelief å triumfbågen på Place de l'Étoile i Paris. Av François Rude.

tydande initiativ (bl. a. inrättade och skötte han ett kollegium med grundläggande undervisning i alla de filosofiska ämnena). Emellertid invecklades han i en lidelsefull strid med Messenius, vilken slutade med bådas förflyttning från akademien. Ss. fältpräst utövade R. ett betydande inflytande på den unge konungen. Sin förnämsta insats gjorde R. dock ss. biskop i Västerås stift, där han utförde en kyrklig och folkuppfostrande gärning av utomordentliga mått. Församlingar delades, prästernas antal ökades och årliga synoder prövade deras förkovran i kunskaper. Genom täta visitationer övervakades tillståndet i församlingarna. Folkets kristendomskunskap främjades på allt sätt. Epokgörande för den högre undervisningen blev R:s organisation av Sveriges första protestantiska gymnasium (1623 i Västerås) och dess första flikskola. Även för yrkesundervisning, fattig- och sjukvård in-

tresserade han sig. Gentemot staten förfäktade R. energiskt kyrkans rätt till självstyrelse och reste ett kraftigt motstånd mot planerna på ett "consistorium ecclesiasticum generale" (se d. o.), vilket inbragte honom Axel Oxenstiernas bekanta betyg, att han hade "en stor släng av S:t Peders kjortel", och medförde, att man 1637 förbigick honom vid ärkebiskopsutnämningen. 1923 restes utanför domkyrkan i Västerås R:s av Milles modellerade staty.

Rudbeckiusstiftelsen, en 1923 grundad stiftelse med uppgift att stödja den vetenskapliga teologin oeh bidra till en god prästbildning. Som närmaste syfte tänkte sig stiftarna en personlig professur i nytestamentlig exegetik i Uppsala. Om detta icke skulle kunna förverkligas, vilket ännu icke skett, skola stiftelsens medel användas ss. understöd åt teologiska vetenskapsmän l. studerande, teologiskt författarskap etc.

Rudberg, Gunnar, f. 1880, klassisk filolog, prof. i Oslo 1919. R:s arbeten behandla spec. grekisk filosofisk litteratur (bl. a. *Forsuchungen zu Poseidonios*, 1918).

Rude [rydd]. François, f. 1784, d. 1855, fransk bildhuggare. Jämte David d'Angers är R. den ledande skulptören i Frankrike under 1800-t:s förra hälft. Hans konst, som utgick från klassicismen, betecknar ett romantiskt genombrott, samtidigt som den uppbäres av en stark realistisk strävan. Patetisk uppfattning och genialisk naturobservation utmärka hans verk, av vilka det förnämsta är reliefen *Marseljäsen* å Triumfbågen på Place de l'Étoile i Paris (1835—36). Berömt är även det nära Dijon resta bronsmonumen-

tet *Napolcon vaknande till odödligheten* (1847; se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1542).

Rudenschöld. 1. Magdalena R., f. 1766, d. 1823, hovfröken hos prinsessan Sofia Albertina. R., som var en av de högst uppburna damerna vid Gustav III:s hov, stod i kärleksförhållande till G. M. Armfelt och inblandades i dennes planerade sammansvärjning mot Reuterholm. Sedan R:s komprometterande korrespondens med Armfelt framdragits, häktades hon 1793 och dömdes f. ä. till döden. Hertig Karl, som en gång förgäves eftersträvat R:s gunst, genomdrev, att hon även fick schavottera, men hon befriades från dödsstraff, sattes på spinnhus och frigavs 1798. — 2. Torsten R., f. 1798, d. 1859, den föreg:s brorson, greve, lantbrukare, filantrop, urspr. militär. R. förfäktade i *Tankar om ståndscirkulationen* (1845) och *Tankar om ståndscirkulationens verkställighet* (1846) begåvningens rätt gentemot ståndsboundheten samt krävde förbättrad folkundervisning. Han grundade själv en privat folkskola vid Läckö och företog med statsunderstöd resor i olika delar av landet för att organisera folkskoleväsendet.

Ru'dera, lat., ruiner, spillror.

Rudera'tväxter, *rudera'lväxter* (av *rudera*, se d. o.). växter, som förekomma på avskräddeshögar, skräpiga odlingar o. d. De äro ofta nitrofila växter (jfr d. o.). Mällor, trampgräs, gräbo, brännässla m. fl. äro vanliga R.

Rudime'nt (av lat. *rudime'ntum*, begynnelse), första början till något, ansats; utvecklat, förkrympt organ (se Rudimentära organ). — Rudimentä'r, förkrympt, utvecklad.

Rudimentära organ, för-

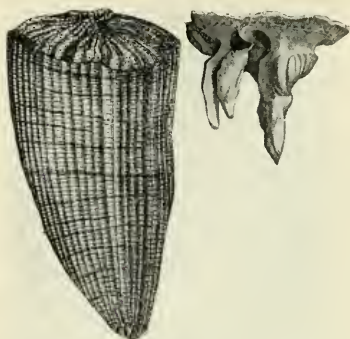
Magdalena Rudenschöld. Samtida kopparstick.

krympta organ, organ, som under den fylogenetiska utvecklingen förlorat sin fysiologiska betydelse inom organismen och därför tillbakabildats. Ex. på R. äro maskformiga bihanget hos människan, lättklövarna hos klövdjur, rudimenten av bakre extremiteter hos boaormar och valar, ögonen hos olva o. s. v. Se även Utvecklingslära.

Rudin, Waldemar, f. 1833, d. 1921, teolog, föreståndare för Ev. Fosterlandsstiftelsens missionsinstitut 1862—69, prof. i exegetik i Uppsala 1877—1900. I teologiskt hänseende påverkad av Kierkegaard och J. T. Beck, utövade R. särskilt ss. predikant och själasörjare ett betydande inflytande. Särdeles stor spridning fick hans predikosamling *Evighetsvinlar* (1872—75; nya serier 1895—99). R. var sedan 1884 led. av bibelkommissionen och från 1896 medlem av Sv. akad.

Ru'dis (lat., rå), fullständigt okunnig.

Rudi'ster (*Rudi'stae. Hippuridae*), en fam. Musselsor, som

Rudister. T. v. En art Hippurites. — T. h. Överskalet av en annan Hippuritesart.

levde under kritperioden och uppträdde massvis i bl. a. Medelhavsområdet. Mest kända slakten äro *Radiolites* och *Hippurites*, det förra även representerat i Sverige. R:s underskal var fastvuxet vid botten och kunde nå ansevärd storlek; överskalet bar grova läständer och kunde höjas och sänkas som ett lock.

Ru'dköbing, R u d k j ö b i n g [-köbing], stad i Svendborg amt, Danmark, på Langelands v. kust. Utgångspunkt för öns järnvägar. 4,000 inv. R. är känt sedan 1200-t.

Rudolf I av H a b s b u r g, f. 1218, d. 1291, tysk konung 1273. R. utvidgade redan som landsfurste sina besittningar och var, då han valdes till konung, en av Syd-Tysklands mäktigaste furstar. Genom erövringar från Ottonkar av Böhmen, som vägrat erkänna honom, lade R. grunden till de österrikiska arvländerna (se H a b s b u r g). Genom landsfrender sökte han göra slut på de inre fejderna och stävja laglösheten.

Rudolf II, f. 1552, d. 1612. tysk-romersk kejsare 1576, son till Maximilian II. R. lät förnå sig till stränga åtgärder mot prote-

stanterna men föranleddes genom därav framkallade oroligheter i Böhmen (se d. o. sp. 922) att 1609 utfärda majestätsbrevet. R., som med tiden blev sinnessvag, berövades småningom regeringsmakten i sina länder, varav de flesta tillföll brodern Mattias. Livligt intresserad för astronomi och alkemi, kallade han Kepler och Tyge Brahe till Prag. Han hopbragte även en enastående konstsamling, av vilken delar under Trettioåriga kriget hamnade i Sverige.

Rudolf, f. 1858, d. 1889, ärkehertig av Österrrike, ende son till kejsar Frans Josef. R., som var tronföljare, är bekant huvudsakl. för sitt tragiska öde, i det en kärleksförbindelse med baronessan Maria Vetsera ledde till hans aldrig fullt upklarade död på jaktlottet Mayerling utanför Wien ("Mayerlingdramat").

Rudolfsjön, B a s s o - n a r o k, långsmal insjö i Britt. Öst-Afrika, näende in i Abessinien. Grund och avloppslös; låg salthalt. C:a 9,000 kvkm.

Rudolstadt [ro'dålsjtatt], stad i Thüringen, vid Saale, s. om Weimar. R. var 1599—1920 huvudstad i Schwarzburg-Rudolstadt. 16,000 inv.

Ru'dra, fornindisk dödsgud av skräckinjagande karaktär, sedermera allmännare känd under namnet Sjiva (se d. o.).

Rudskoga, socken i Värml. l., jämte Nysund pastorat i Karlstads stift. 1,370 inv.

Rue [ry], fr., gata.

Rué, se R o u é.

de Rueda [ro'e'dha], L ö p e, f. omkr. 1500, d. omkr 1560, spansk dramatiker, ledare av ett resande teatersällskap, den förste spanske förf., som skrev och uppförde skådespel för en folklig publik.

Rue'llia, se *Acanthaceae*.

Ru'else (besläktat med *ty. reuen*, ängra), djup änger.

Ruff (holl. *roef*, eg. tak), mindre överbyggnad å däck; kajuta på segelbåtar.

Rufi'ji, flod i Tanganyikaterri- toriet, Britt. Öst-Afrika, upp- rinner n.ö. om Nyasa och mynnar med stort delta i Indiska oceanen. C:a 1,300 km., därav 270 segel- bara. 300,000 kvkm:s flodområde.

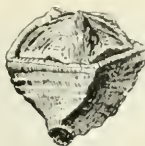
Rufi'nus, f. omkr. 345, d. 410, fornkyrklig skriftställare, bördig från Italien, levde från omkr. 380 ss. eremit på Oljeberget. Hemkom- men (397) ägnade han sig åt ut- bredandet av Origenes' tankar ge- nom översättningar av dennes ar- beten. Även andra grekiska förfat- tare tolkades av honom till latin.

Rugby [rə'ggbɪ], stad i War- wickshire, mell. England, vid Avon. Säte för Rugby school (se d. o.). Viktig järnvägsknut. 22,000 inv. 6 km. s. om R. radiostation med rörsändare upp till 1,000 kw. effekt och 250 m. höga master. Räckvidd runt jorden.

Rugby school [rə'ggbɪ skoll], internatskola i Rugby, grundad 1567. R. har alltsedan Arnolds (se d. o. 1) rektorat ansetts som en av Englands främsta skolor. I R. utbildades spelet Rugby (se *Boll- spel* sp. 242).

Ruge [ro'-], *Arnold*, f. 1802, d. 1880, tysk skriftställare. R. deltog som unghегelian i 1840- t:s litterära och politiska oppo- sition mot preussisk reaktion och censur och tog livlig del i 1848— 49 års revolutionsrörelser, var- efter han gick i landsflykt till England. Han är bekant ss. utg. av *Halle'sche* (sedan *Deutsche*) *Jahrbücher für Kunst und Wis- senschaft* (1837—43).

Ruggning. *Textil*. Appreturar- bete, som företas med klädesarta-

Rugosa. En art *Goniophyllum*. T. v. sedd från sidan, t. h. uppifrån.

de vävnader, filtar, ylle- och bom- ullsflanell m. fl. R. avser att riva upp fibrerna från vävnadens yta, så att denna får ett hårigt täcke (flor), l. att reda ut och parallell- sera ytfibrerna på den genom valk- och tvättprocesserna förut filtade yllevaran. Yllevävnader ruggas alltid i fuktigt tillstånd med naturkardor, s. k. kardborrar från kardtisteln, l. metallkardor. Kardorna rotera hastigt och be- arbeta det väl utspända tyget. Vid de moderna universalrugg- maskinerna (se ill. till *Appre- tering* sp. 553) sitta 24—36 så- dana kardvalsar lagrade kring periferin på en större, roterande trumma. Bomullsvaror ruggas uteslutande på sådana maskiner och alltid torra. — *Zool*. Se *Fjä- der* sp. 85.

Ru'gier, ett forntida german- folk, som först omtalas i nuv. Pommern. Därifrån vandrade de med goterna mot sydväst för att efter 500-t. försvinna ur historien. Som samma folk anses den forn- norska stammen ry'gir l. holm- rygir, vilkas namn kvarlever i namnet Rogaland.

Ru'gman, *Jón*, f. 1636, d. 1679, isländsk filolog. Anställd i svensk tjänst, sändes R. 1660 till Island och 1665 till Köpenhamn för att samla isländska handskrif- ter, vilka sedan överlämnades till Antikvitetskollegium.

Rugo'sa l. *Tetracora'llia*, en ordn. *Koralldjur* (jfr d. o.).

som levde under paleozoiska eran. Septa anordnade i fyra system med bilateral l. radiär symmetri. På utsidan finnas i regel längs-åsar l. rotliknande utskott. Många arter kolonibildande, andra enkla, t. ex. *Calce'ola* (i den devoniska calceolaskiffen; v. Tyskland, Belgien, England) och *Goniophy'llum*, hos vilka polypen var täckt av ett förkalkat lock. Vanliga i Gotlands och Skånes silurlager. Se ill. sp. 1422.

Ruhe, A l g o t, f. 1867, författare. R. har i romaner och noveller främst behandlat erotiska motiv (bl. a. *Svaga herrar*, 1902; *Den tredje Adam*, 1903). Han har varit verksam för att genom översättningar och artiklar göra Bergsons arbeten kända i Sverige.

Ruhmkorffs rulle, äldre namn på induktorium, efter uppfinnaren, den tyske, i Paris verksamme mekanikern Heinrich Daniel Rühmkorff (fr. Ruhmkorff), f. 1803, d. 1877.

Ruhnken [ro'n-], D a v i d, f. 1723, d. 1798, tyskfödd holländsk klassisk filolog, prof. i Leiden 1761, en av 1700-t:s mest framstående humanister, har haft stor betydelse för Platonforskningen.

Ruhr [ror]. 1. Högerbiflod till Rhen, i Westfalen och Rhenprovinen, Preussen. 235 km. — 2. Förk. av Ruhrområdet.

Ruhrockupationen [ro'r-] kallas den av franska och belgiska trupper verkställda besättningen av Ruhrområdet (se d. o.), vilken varade från jan. 1923 till mitten av juli 1925. Tysklands underlåtenhet att i deras helhet uppfylla de allierades på Versaillesfreden grundade skadeståndsanspråk och resultatlösheten av de konferenser, som de allierade regeringarna 1920—22 samman kallade för att finna en lösning

på problemet, föranledde Poincaré, som i motsats till de engelska politikerna redan tidigare yrkat på användande av våld för att förvärva ”produktiva panter”, att 11 jan. 1923 låta ockupera Ruhrområdet. Från tyskt håll restes en enhällig opposition mot ingreppet på tyskt territorium. Ämbetsmän och arbetare vägrade lyda ockupationsmyndigheternas befallningar. Det passiva motståndet försvårade väsentligt fransmäns planer att ekonomiskt exploatera det ockuperade området. Motståndskraften mattades emellertid, bl. a. på grund av svårigheten att finna medel till Ruhrbefolkningens underhåll, partisplittring började göra sig gällande, och en ministär Stresemann fann sig i slutet av sept. nödsakad att uppge motståndet. Fransmännen sökte nu genom fördrag med industrierna skaffa sig de ekonomiska fördelar de kunde, men de fortsatta förhandlingarna utmynnade efter Poincarés fall maj 1924 i antagandet av Dawesplanen för skadeståndsbetalningarna, i samband varmed en successiv utrymning av Ruhrområdet verkställdes.

Ruhrområdet [ror-], ty. *das Ruhrgebiet*, omfattar ett område i Westfalen och Rhenprovinen, Preussen, beläget ö. om Rhen kring Ruhrs nedre lopp med floden Lippe som ungefärlig nordgräns. R. har väldiga stenkolsfyndigheter (produktion 1921 90,1 mill. ton; förnämsta utskeppningshamn Ruhrt). Främst dessa ha orsakat R:s utveckling till ett av världens förnämsta industridistrikt, omfattande ett flertal storstäder, framför allt med storartad järnindustri.

Ruhrort [ro'rärt]. förr stad i Rhenprovinen, Preussen, vid

Ruhrs inflöde i Rhen, 1905 inkorporerad med Duisburg. Ruhr-områdetets främsta kolexporthamn.

van Ruijsdael l. **Ruysdael**, **Ruisdael** [fann rö'jsdal], holländska målare. 1. **Salomon van Ruijsdael** l. **Ruysdael**, f. 1600, d. 1670. R. var hela sitt liv bosatt i Haarlem, vars omgivningar han skildrade i fint nyanserade och luftiga bilder. Liksom van Goyen, som han i sin konst stundom står mycket nära, är han en utpräglad tonmålare. —

2. **Jacob van Ruisdael**, f. 1628 (l. 1629), d. 1682, brorson till föreg., verksam i Haarlem och, från 1657, i Amsterdam. Vid sidan av Rembrandt är R. den holländska konstens mest betydande landskapsmålare. Grundvalen i hans måleri är ett ytterligt energiskt studium av terräng, vegetation och atmosfär. Hans bilder ha dock i regel icke lokalkaraktär utan äro komponerade landskap, och under de sista åren av sitt liv hämtade han t. o. m. motiven från andras bilder, t. ex. van Everdingens nordiska utsikter. I sina senare landskap ger han fritt utlopp åt den romantiska läggning, som tidigare tagit sig mera förtäckta uttryck. Staffagefigurerna i hans tavlor äro utförda av andra mästare (A. van Ostade, Wouwermans, A. van de Velde m. fl.). Se även ill. till **Holländsk konst** sp. 875 f.

Rui'n (lat. *ru'ina*, av *ru'ere*, sönderfalla), förfall, ödeläggelse, undergång; lämningar efter ödelagd l. förfallen byggnad l. stad. — **Ruine'ra**, ödelägga; utarma, göra utfattig.

Ruin, **Valdemar**, f. 1857, finländsk universitetsman, prof. i pedagogik vid Helsingfors univ. 1888—1926, dess rektor 1915—20. R. har författat talrika tid-

Vattenfallet. Målning av Jacob van Ruisdael.

skriftuppsatser i pedagogiska och andra ämnen.

Ruiz de Alarcón [roi'th de alarkå'n], se de **Alarcón y Mendoza**.

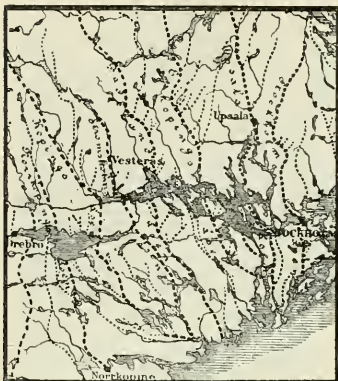
Rula'd (fr. *roulade*), skivor av kött l. fisk, belagda med späck. persiljesmör e. d., som stekas hårt ihoprullade.

Rule Britannia [rol britæ'n-niø], *Rule, Britannia, rule the waves! Britons never will be slaves* (Styr, Britannia, över hav! Aldrig skall en britt bli slav), den engelska folksången, komponerad av Arne till text av Thomson och Mallet (1740).

Rule'tt, försv. form för roulette.

Rulla (urspr. av mlat. *ro'tulus*, pappersrulle, förteckning), förteckning å militär personal l. armén tillhöriga hästar. I Sverige utkommer årligen *Svenska arméns R.* och *Svenska marinens R.*, innehållande förteckning å arméns och marinens officerskårer och civilmilitära personal. — Se även **Märkrulla** och **Priekrulla**.

Rullager, se **Kullager**.

Rullstensåsar i Mälardalen.

Rulldamm, se *Valsdamm* och *Damm*.

Rullföringsområde, område för värnpliktigs inskrivning (se d. o.) och redovisning. Rullföring, inkallelse till tjänstgöring m. m. ombesörjes av en rullföringsbefälhavare med en rullföringsexpedition till förfogande.

Rullmårdar, *Paradoxurus*, ett släkte rovdjur av fam. *Viverridae*. R. likna katter, ha indragbara klor och rätt lång svans. S. Asien och närliggande öar. Nattdjur, som klättra i träd och leva av smärre däggdjur, fåglar, frukter m. m. *Palmariden*, *Paradoxurus hermaphroditus*, när en totallängd av ca 80 cm. S. Asien, Sumatra, Java. Förtär gärna kaffefrukter.

Rullmått, se *Måttverktyg* sp. 497.

Rullning. *Sjöv.* Ett fartygs långsamma svängning kring en långskeppsaxel. Korta, utan avbrott pågående rörelser benämnas *slingring*. — *Rullningsgyroskop*, gyroskop (se d. o.), som motarbetar rullning. — *Rullningsperiod*, den tid. un-

der vilken ett fartyg, som befinner sig i lugnt vatten utan inverkan av särskilda motstånd utför en enkel svängning tvärskepps. — *Textil.* Arbete för att överföra garnet från cops (se *Spinning*) i härvor till lämplig form för varpningen genom att linda upp det på rullar. Inom industrin sker R. antingen på cylindriska, med flansar försedda bobiner, och trådvarven läggas tätt intill varandra, parallellt med flansarna, l. ock vecklas garnet på cylindriska l. koniska hylsor utan flansar, och tråden föres hastigt fram och tillbaka, så att de särskilda trådlagren komma att skarpt korsa varandra. Dessa s. k. korsrullar äro mycket ändamålsenliga, särskilt för garn, avsett till försäljning. De kunna även blekas och i vissa fall färgas, förutsatt att hylsan är perforerad.

Rullschakt, se *Gruvbrytning* sp. 33.

Rullskift, se *Mur* sp. 358.

Rullsten, mer l. mindre klotrunda stenar, 0,2—2,0 dm. i diameter. R. ha erhållit sin form genom rullning och nötning i vatten. Vanliga i isälvsavlagringar.

Rullstensgrus, *glacifluvia*lt grus, isälvsgrus, en av de grövre sorteringsprodukterna efter landisens smältvatten (jfr *Glaciär* sp. 1283). Ingår som huvudbeståndsdel i de glaciala randbildningarna (se d. o.).

Rullstensåsar, långa ryggar av sand, grus och rullsten; uppträda i fordor nedisade områden, t. ex. i Mälardalens skapen, där de kunna följäs hundratals km. Uppsalaåsen är ända till 140 m. hög, varav dock 100 m. döljas av leravlagringar. R. bildades vid isranden i isälvarna, som framrunno i tunnlar under istäcket vid inlandsisens avsmältning. Morän-

materialet utspolades, rensköljdes från finare beståndsdelar och rullades samt avsattes vid iskanalens mynning, som vid isens avsmältning flyttades bakåt, varigenom de avsatta grusmassorna fingo form av åsar. R. äro stundom pärlbandslika, beroende på en av årstidsväxlingar framkallad periodicitet i avsmältningen. De bäst utpräglade åsryggarna äro bildade under havsytan. När isälvarna mynnade på land, spredos sandmassorna mera, och åsarna blevo lägre och oregelbundnare. R. ha av gammalt lämnat förstklassigt väggrus; i många fall löpa landsvägarna på åskrönen. Alltid vattenförande, ge de upphov till rikliga källor och äro värdefulla vattenreservoarer. Åtskilliga svenska städer få hela sin vattenförsörjning från någon R.

Rullsvansapor, *Cebus*, ett släkte *Plattnäsoor* med smärt kropp, naket, ofta rynkigt ansikte och lång, även i spetsen härbe- klädd gripsvans. N. och mell. Syd- Amerika, flockvis i träd. Leva av småfåglar, insekter, växtdelar m. m. *Kapucinäpan*, *Cebus capucinus*, har ljusst köttfärgat ansikte och brun päls. Kroppens längd c:a 45 cm., svansens c:a 35

Rullsvansapor.

Rumex acetosella (t. v.) och *patientia*. cm. Guyana, Brasilien till Paraguay. Hålles ofta i fångenskap.

Rumboland (av *rum*, rymlig, öppen), äldre uppsvenskt namn för slättbygd, användes spec. om huvudbygderna av Tiundaland.

Rumelien, *Rumeliën*, turk. *Rum-ili*, "romarnas land", gammal turkisk benämning på mell. delen av Balkanhalvön, förr en turkisk provins. Jfr *Öst-Rumelien*.

Rumex, växtsläkte (fam. *Polygonaceae*), med täta, klaselika samlingar av sexbladiga, grönaktiga blommor, samt trekantiga nötter. Flera arter, bl. a. *R. acetosella*, berg-, back- l. rödsyra, som är allmän på mager, kalkfattig jord, och *R. crispus*, krus- l. rödsyra, skräppa, äro besvärliga ogräs i gräsmark. *R. acetosa*, ängssyra, är en mer oskyldig inblandning i ängar och har även. liksom *R. patientia*, *patientia* l. engelsk spenat, odlats i trädgårdar som sallats- och spenatväxt. Berg- och ängssyra ha utåt-, resp. bakåtriktade basflikar på bladen. Alla arterna ha sur smak på grund av halt av surt kaliumoxalat.

v. Rumford [rø'mmfød]. Ben-

jamin Thompson, f. 1753, d. 1814, greve, nordamerikansk fysiker och politiker. R. trädde 1784 i bayersk statstjänst och genomförde där stora socialpolitiska reformer. R., som inom fysiken särskilt ägnade sig åt värmeläran, drog av värmeutvecklingen vid friktion den slutsatsen, att arbete omvandlades till värme. Om R:s fotometer se **Fotometri** sp. 428.

Rumilien, se **Rumelien**.

Rumja'ntsev. 1. **Pjotr Aleksandrovitj R.**, f. 1725, d. 1796, greve, rysk fältmarskalk, besegrade turkarna 1770 och ledde fredsunderhandlingarna i Kutjuk-Kainardji 1774. — 2. **Nikolaj Petrovitj R.**, f. 1754, d. 1826, den föreg:s son, greve, diplomat. Ss. utrikesminister och rikskansler 1807—12 medverkade han till krigspolitiken mot Sverige 1808 och till 1812 års svenskryska samförståndspolitik.

Rumlaborg, ett på 1360-t. byggt fäste, varav blott obetydliga rester återstå, på en höjd nära Huskvarnaåns utlopp i Vättern. Det var ännu på 1500-t. säte för R:s län l. fogderi.

Rumladdning, i rummet kontinuerligt fördelad elektrisk laddning, spec. elektronerna i mellanrummet mellan elektroderna i vacuumrör.

Rummet, jämte tiden den allmänna formen för vår åskådning av den materiella världen. Den matematiska vetenskapen om R. är geometrin. Vid beskrivning av fysiska processer i R. användes (utom i relativitetsteorin, se d. o.) den euklidiska geometrin. — **Rumsproblemet** tillhör den teoretiska filosofins grundfrågor. Psykologin söker framför allt klargöra rumsuppfattningens ursprung (se **Rum så skåd-**

ning). Kunskapsteorin däremot söker bestämma rumsbegreppets innebörd. I den äldre filosofin tänktes rummet i allm. som en objektiv realitet (så under antiken och medeltiden samt hos förkantska filosofer, ss. Cartesius, och naturforskare, ss. Newton). Tendenser i motsatt riktning framträda hos Hobbes, enl. vilken rummet som sådant är en fiktion (*phanta'sma*) och hos Berkeley, som utvecklar en subjektiv rums-teori. Kant löser problemet så, att han fattar rummet och tiden icke som bestämningar hos tingen i sig utan som former för vår åskådning. Han bestämmer rummet som "sinnlighetens subjektiva betingelse, den enda, under vilken yttre åskådning är möjlig för oss".

Rumo'r (av lat. *ru'mor*), buller, larm, støj. — **Rumormästatare**. 1. På 1600-t. innehavare av militär värdighet. R. ålåg att ordna marscherande truppers förläggning samt att beivra och bestraffa soldaternas förseelser utanför lägret. — 2. Äldre titel för tjänsteman för ordningens upprätthållande bland gästerna vid svenska brunnsorter; ännu stundom använd i bet. brunns-vaktmästare. — 3. Numera vanl. upptågsmakare, lustigkurre.

Rum'pning, **Landrensning**, efter den årliga flottningen företagen rensning av flottleden från ilandflutet timmer.

Rumpparlamentet (eng. *The Rump parliament*, av *rump*, svans, bildlikt "sista återstod"), se **Långa parlamentet**.

Rum sjö (av *rum*, rymlig). Ett fartyg säges befinna sig i R., om det är så långt från land, att vindl. kursförändring ej kan bringa det i fara för land l. grund.

Rumskulla, socken i Kalmar l.,

jämte Hässleby pastorat i Linköpings stift. 1,410 inv.

Rumsåskådning. Hos äldre psykologer betraktades R. i regel som en avbildning av det objektiva rummet. I modern psykologi ha två motsatta teorier uppställts, den empiristiska, som härleder R. ur erfarenheten (J. S. Mill, Ziehen) och den nativistiska, enl. vilken R. är ursprungligt given i medvetandet (Külpe). Förmedlande teorier ha uppställts bl. a. av Lotze och Wundt. Lotze antar, att varje sinnesretning framkallar en särskild biförnimmelse, "lokaltecken", som medföljer huvudförnimmelsen och föranleder medvetandet till dess rumssättande verksamhet. Wundt härleder R. ur en "sammansmältning" av 1) förnimmelser, som bero av den yttre retningens beskaffenhet, 2) lokaltecken, 3) spänningsförnimmelser, som bero av den retade punktens förhållande till näthinans centrum.

Rum vind (av *rum*, rymlig), för segling gymnsau vind; vind akterligare än tvärs. Ett fartyg, som har R., säges segla rums k o t s.

Rumäner (av lat. *roma'nus*, romare), benämning på det folkslag, som har Rumäniska språket (se d. o.) till sitt modersmål. Jfr R u m ä n i e n sp. 1441.

Rumänien, R o m ä n i a, konungarrike i Europa. 294,244 kvkm. 17,5 mill. inv. (59 per kvkm.). — *Läge och gränser.* *Huvuddelar.* R. ligger mellan 48° 43' och 43° 20' n. br. samt 20° 22' och 30° 30' ö. l. och gränsar i n. till Tjecko-Slovakiet, Polen och Ryssland, i ö. till Ryssland och Svarta havet, i s. till Bulgarien, i v. till Jugoslavien och Ungern. Förutom Gamla R. (Stora och Lilla Valakiet, Moldau och Do-

brodja) omfattar R. områden, som före världskriget tillhörde Ryssland (Bessarabien) och österrike-Ungern (Bukovina samt Transsylvanien med Maramures, Crisiana och Banatet). — *Naturförhållanden.* Genom Karpaternas ö. och s.ö. del. Siebenbürgens berg, delas R. i två huvuddelar. Den i ö. och s. belägna delen utgöres övervägande av lågland, som i n.ö. (Bessarabien och Moldau) bildar fortsättning av sydryska stäppen och liksom denna täckes av bördig lössjord, i s. (Valakiska slätten) består av flodavlagringar och i ö. avslutas av ett lågt, delvis lagunartat kustland. Detta innesluter Donaus mynningar och delta och begränsas i s.ö. av Dobrodjas högplatå. Den v. huvuddelen sänker sig från Siebenbürgens berg mot Transsylvanien, som är starkt kuperat och i v. begränsas av Biharbergen. V. därom fram till gränsen av Ungern omfattar R. en del av pusztan. — R. genomflytes av Donau, som delvis bildar gräns mot Jugoslavien och Bulgarien, dess vänsterbifloder Jiu, Aluta, Arges, Ialomita, Sereth och Pruth samt Theiss' biflod Maros. Dnjestr bildar gränsen mot Ryssland. R. saknar betydande sjöar. — *Klimatet* är utpräglat kontinentalt samt i förhållande till bredden strängt, särskilt i bergstrakterna. Nederbörden uppgår till 500—600 mm. — *Växtvärld.* Utanför stäppområdena (se ovan) finnas skogar med åtskilliga östeuropeiska, delvis endemiska träd, ss. lindar, ekar, barrträd. I Karpaterna växa gran, ädelgran, bok m. m. Skogsgränsen ligger här vid c:a 1,700 m. — *Djurr världen* överensstämmer nära med s. Rysslands. Här må nämnas gems och murmeldjur i Karpaterna. — *Av befolkningen* voro

över Svarta havet till Medelhavet. — *Mynt* är leu (plur. lei) (urspr. = 1 franc) om 100 bani. — För *mått och vikt* gäller metersystemet. — *Författning*. R. är en konstitutionell monarki med nu gällande författning av 1923. Folkrepresentationen utgöres av senat och deputeradekammare. De valda senatorerna, som måste vara över 40 år, äro 170. Dessutom äro vissa f. d. minister-

Jordens beskaffenhet.

Odlad mark	41,5 %
Ängsmark	14,6 %
Skogsmark	24,6 %
Improduktiv mark och vatten ..	19,3 %

Jordbrukets avkastning. (1,000-tal ton.)

	1914	1925
Vete	1,260	2,851
Råg	50	203
Korn	537	1,019
Havre	367	740
Majs	2,783	4,457
Potatis	102	1,669 ²
Soakerbetor	225	1,177

Kreatursstock. (1,000 st.)

	1911	1925
Hästar	825	1,875
Nötkreatur	2,667	5,050
Får	5,269	12,950
Getter	187	494
Svin	1,021	3,088
Bufflar	—	170

Bergsbrukets avkastning.

Bergolja (1,000-t. ton) ...	1,848 ¹	2,331 ²
Koksalt (1,000-t. ton) ...	335 ¹	303 ²
Brunkol (1,000-t. ton) ...	230 ¹	2,615 ²
Guld (kg.)	—	1,311 ²

Handelsomsättning. (Mill. lei.)

Ar	1913	1921	1922	1923	1924
Import	590	12,145	12,325	19,516	26,192
Export	671	8,185	14,039	24,594	27,824

Viktigaste importvaror 1924. (Mill. lei.)

Textila råämnen och fabrikat ...	12,391
Metaller, metallvaror	5,206
Maskiner, fordon, instrument ...	2,499
Kolonialvaror	1,237

Viktigaste exportvaror 1924. (Mill. lei.)

Spannmål m. m.	12,214
Trä, trävaror	5,359
Bergolja, asfalt	3,375
Levande djur	2,836

¹ 1913. ² 1924. ³ 1925.

Viktigaste import- och exportländer. (Import och export i mill. lei.)

	1922	
	Imp.	Exp.
Belgien	138	1,442
Frankrike	728	1,355
Italien	728	1,127
Polen	1,518	454
Storbritannien	1,096	332
Tjecko-Slovakiet	1,156	1,123
Tyskland	2,422	822
Ungern	829	2,400
Österrike	1,968	995

Rumäniens handel med Sverige 1924. (1,000-tal kr.)

	Exp.	Imp.
Majs	1,006	—
Kll	117	—
Skodon	—	75
Kautsjukarbeten	—	138
Metallarbeten	—	78
Maskiner etc.	—	240
Övriga artiklar	1	51
Exp., resp. imp. totala värde	1,124	582

presidenter och högsta armébefälhavare m. fl. höga funktionärer självskrivna senatorer. Deputeradekammaren (387 led.) väljes för 4 år medelst proportionella val, varvid det största partiet tilldelas över hälften av platserna. Rösträtten till båda kamrarna är allmän, manlig, lika och obligatorisk. Regeringen består av ministerpresident, 12 fackministrar och 2 statssekreterare. — För *lokalförvaltningen* är R. indelat i 76 s. k. *județe*, styrda av prefekter och valda landsting. De indelas i arrondissement och kommuner (129 stads- och 5,735 landskommuner). — De *politiska partierna* äro föga stabila. Äldst är det liberala, de båda Bratianus parti, som verkat för R:s enande och sedan i allm. fört en nationell politik. Det nybildade "konservativa folkpartiet" är f. n. regeringsparti. "Nationella transsylvanska partiet" innesluter förutom sitt lokala element även Iorgas och Ionesens partigrupper. Vid. märkas "bondepartiet" och "kristliga ligan" (antisemitisk).

Rumänien. Landskapsbild från Dobrođa.

Partiställning i deputeradekammaren
efter valen maj 1926.

Folkpartiet	292
Oppositionella blocket	69
Liberala partiet	16
Kristliga ligan	10

— R:s *rättsväsen* har även sin förebild i det franska. Förutom fredsdomare finnas två instanser samt kassationsdomstol i Bukarest. Vid brottmål användes jury. — *Försvareväsen*. Värnplikstiden varar från 21:a t. o. m. 50:e året, med aktiv tjänst i 2 år. Fredsarmén räknar 8 armékårer om sammanlagt 23 infanteridivisioner, 2 kavalleridivisioner m. m. Omkr. 100,000 värnpliktiga äro ständigt hemförlovade, varför arméns fredsstyrka blott räknar omkr. 150,000 man. Flottan är obetydlig. — *Religion*. Fullständig religionsfrihet råder. Till den ortodoxa kyrkan, vars prästerskap helt avlönas av staten och vars högsta myndighet är heliga synoden, höra (1922) 11,6 mill. med 1 patriark, 4 ärkebiskopar och 10 biskopar, till den grekisk-katolska med 1 ärkebiskop och 3 biskopar 1,4 mill., till den romersk-katolska med 1 ärkebiskop och 7 biskopar 1,2 mill., till protestanterna (1 luthersk och 1 reformert biskop) 1,3 mill.; vidare

finnas 810,000 judar och 44,000 muhammedaner. — *Undervisning*. Folkundervisningen är fri och obligatorisk, men skolväsendet är ännu otillräckligt och läs- och skrivfärdigheten föga allmän. Ett flertal högre läroverk, seminarier och yrkesskolor sörja för den högre skolundervisningen. Universitetet äro 4: i Bukarest (1864), Jassy (1860), Klausenburg (1919) och Czernowitz (1920). Dessutom finnas flera fackhögskolor och lärda samfund, bl. a. Academia Romana (grundad 1867), med stort bibliotek. Betydande museer finnas, de flesta i Bukarest. — R:s förnämsta *tidningar* äro Adeverul (sanningen), demokratisk, samt Viitorul (framtiden) och L'Indépendance Roumaine, liberala partiorgan. — *Historia*. *Donaufurstendömenas uppkomst* (till omkr. 1500). R:s äldre historia fördelas på de bägge Donaufurstendömenas, Moldau och Valakiet. Dessa ha emellertid i mycket gemensamma öden och ett gemensamt ursprung, i det bådas områden tidigast framträda i historien som delar av den romerska prov. Dacien (se d. o.), befolkad av daker, skyter och geter. Efter Daciens upplösning genomströvades

Rumänien. Klostret Hurezi.

området av en mängd barbarfolk, bl. a. goter, hunner, gepider, avarer, bulgarer, magyarer och tatarer. Härunder uppstod genom folkblandning det rumäniska folket, vars kärna utgöres av ättlingar till romartidens "dako-romanska" folk. En del därav, *valakerna*, som under tidigare medeltiden levat undangömda i bergstrakterna, förenade sig omkr. 1272 under en furste, som länge erkände Ungerns överhöghet. Detta välde, *Valakiet*, organiserades av vojvoden Mircea (1386—1418), tillhörande den omkr. 1300—1658 härskande dynastin Basarab. Mircea erövrade bl. a. stora delar av Siebenbürgen. 1396 blev han emellertid slagen av turkarna, som sedan upprepade gånger tågade genom Valakiet mot Ungern. 1460 blev Valakiet tributskyldig turkisk lydstat med en viss autonomi. — Grundläggningen av Moldau som stat skedde omkr. 1360, då Bogdan upphöjde sig till självständig härskare. 1513 blev även Moldau tributskyldigt till turkiske sultanen men med bibehållen autonomi. — *Donaufurstendömena under turkiskt välde* (omkr. 1500—1856). Furstendömena fingo behålla sin kristna

religion, den grekisk-ortodoxa, okränk och styrdes i början av inhemska ståthållare, *hospodarer*, till vilka poster senare utnämndes även fanarioter (se d. o.), i Moldau särskilt f. d. "stordragomaner" av vissa ätter. En ståthållare i Valakiet, den firade nationalhjälten Mihail den tappre (1593—1601), lyckades förena bägge furstendömena som oavhängiga under sin spira — men blott för en tid. Under de rysk-turkiska krigen från 1768 voro furstendömena upprepade gånger ockuperade av ryssarna, och i freden i Kutjuk-Kainardji 1774 förvärvade Ryssland rätt att göra föreställningar rör. respekterandet av furstendömenas privilegier. Därmed inleddes i denna riksdel den ryska skyddspolitik mot Turkiets kristna lydfolk. En stark rivalitet uppstod därvid mellan Österrike och Ryssland; det förra förvärvade Bukovina 1775 och det senare Bessarabien 1812. Sedan en fanariotisk hospodar av Valakiet, A. Ypsilanti, 1821 sökt resa rumänerna i samband med det grekiska upproret, utsågs för framtiden hospodarerna endast inom den inhemska rumäniska härskar-klassen, bojarerna. Det ryska in-

Rumänien. Ialomitas dal i Transsylvanska Alpena.

flytandet tilltog sedermera och ställde sig ofta i vägen för reformer. Emellertid fostrades särskilt genom nyupprättade rumäniska skolor en kulturell och politisk nationalism i opposition mot de grekiserade och russificerade bojarerna. Våren 1848 utbröt under påverkan av den franska februarirevolutionen i bägge furstendömena en revolutionär rörelse, som kuvades med turkisk och rysk vapenmakt. Därmed berövade sig ryssarna varje sken av "beskyddare", och då ryska trupper i början av Krimkriget höllo furstendömena besatta, betraktades de som erövrare. Genom Parisfreden 1856 ställdes furstendömena under stormakternas gemensamma garanti, och Rysslands protektion upphörde. Turkiet behöll överhögheten men förband sig att respektera den inre självstyrelsen. Deputerade från furstendömena, samlade i Bukarest och Jassy, valde, trots stormaktsdiplomaternas motstånd, enhälligt Alexander Kusa (Alecsandru Cuza) till gemen-

sam furste 1859. — *Det enade Rumänien* (1856—1918). I början administrerades Moldau och Valakiet vart för sig, till dess med Turkiets medgivande gemensamma ministerier och gemensam folkrepresentation inrättades (1861—62), varvid Bukarest blev rikets huvudstad. Från denna tid användes också namnet R. 1863 beslöts indragning av alla klostergoods (ung. $\frac{1}{5}$ av landets hela jord), ett hårt slag för dessas grekiska innehavare. En statskupp 1864, varigenom furstens makt vidgades, inledde en reformperiod, karaktäriserad bl. a. av böndernas frigörelse och kyrkans lösgörande från den grekiske patriarken. Sedan Kusa 1866 tvungits att abdikera, valdes prins Karl av Hohenzollern-Sigmaringen till arvfurste som Karl (Carol) I. En ny konstitution infördes. I Rysk-turkiska kriget 1877—78 (se d. o.) slöt sig R. till Ryssland och förklarade sig oavhängigt (1877). Trots att rumänerna kämpade tappert på den segerande sidan, måste R. vid freden till Ryssland avstå Bessarabien, som Moldau 1856 erhållit, och erhöi i vederlag Dobrodja s. om Donau. Samtliga makter erkände 1880 R:s oberoende, och 1881 proklamerades det ss. *konungariket*. Under den liberala ministären Bratianu d. ä. (1876—88) genomfördes åtskilliga reformer, främst en revision av författningen med utvidgad valrätt (1884). Senare föranledde särskilt statsfinanserna och agrarfrågan ett omfattande nydaningsarbete; bl. a. utstykades stora delar av statsjorden i smärre lotter, vilka utdelades med äganderätt. I det hela företedde den materiella odlingen en kraftig utveckling. I utrikespolitiskt hänseende orienterade

sig R. mot trippelalliansens makter, med vilka det slöt ett flera gånger förnyat förbund 1883. Tidvis framkallade dock magyariseringpolitiken mot de i Siebenbürgen bosatta rumänerna, som sedan 1200-t. invandrat dit, en stark animositet mot Österrike-Ungern. — I andra Balkankriget 1913 fann R. ett tillfälle att hindra Bulgariens starka makt-tillväxt genom att ingripa på Greklands och Serbiens sida. Dess armé trängde motståndslöst långt in i Bulgarien, och freden i Bukarest aug. s. å. gav R. den bulgariska delen av Dobrodja. Vid världskrigets utbrott bestod förbundet med trippelalliansen, men intresset för stamfränderna i det ungerska Siebenbürgen medförde, att folket starkt sympatiserade med ententen. Under Karl I:s livstid skedde ingen förändring. Men under hans efterträdare, brorsonen Ferdinand (1914—), och under ledning av ministerpresidenten J. Bratianu d. y. förklarade R. aug. 1916 Österrike-Ungern krig. Dess trupper besatte Siebenbürgen men kunde ej hålla stånd mot centralblockets arméer. Efter svåra nederlag i Siebenbürgen och Dobrodja samt därefter v. om Bukarest översvämmades R. av fiender (se vid. Världskriget). Hären retirerade till Moldau, och Jassy blev regeringens tillflyktsort. 1917 sökte de ryska bolsjevikerna framkalla revolution i R. Fredsförhandlingar med centralmakterna inleddes 1918 av en regering Averescu och avslutades av den tyskvänlige Marghiloman s. å. Genom freden i Bukarest maj 1918 avstod R. s. Dobrodja till Bulgarien, gränsområden vid Karpaterna åt Ungern samt gav centralmakterna

viktiga ekonomiska rättigheter. — *Stor-Rumänien* (1918—). Nov. 1918 förklarade R. centralmakterna änyo krig, besatte Siebenbürgen och Bukovina och ryckte in i Ungern. Genom freden i Neuilly 1919 återfick R. s. Dobrodja, i Trianon 1920 erhöi det Siebenbürgen och Bukovina. Det ryska Bessarabien slöt sig 1918 till R. Ödeläggelsen under världskriget föranledde en ännu ej fullt återvunnen nedgång i avkastning för såväl jordbruk som industri. Statskassans under ockupationen 1916 företagna deponering i Moskva, där den kvarhållits av bolsjevikregeringen, framkallade oerhörda finansiella svårigheter. Genom en ny författning 1923 genomfördes efter häftiga stridigheter de nyförvärvade riksdelarnas inordnande samt den lika (manliga) rösträtten. Stora bekymmer ha vållats av behandlingen av de avsevärda främmande minoriteterna, främst magyarerna i Siebenbürgen och de tyska åkerbrukskolonierna där och i ö. delen av Banatet. Den bolsjevikiska propagandan i R. och Rysslands vägran att erkänna R:s erövring av Bessarabien ha underhållit en varaktig rysk-rumänisk spänning. Yttre trygghet har R. efter kriget sökt vinna genom inträde i "lilla ententen" (se d. o.) samt medelst vänskapsförbindelser med Polen och Frankrike. Ett starkt inflytande har utövats av den viljestarka drottning Marie, som bl. a. genom dynastiska förbindelser sökt skaffa R. en dominerande ställning bland Balkanstaterna. — Stort uppseende väckte kronprins Carols avsägelse av sin arvsrätt jan. 1926, vilket sattes i samband med hans fronderande politiska förbindelser. Hans återinsättande har

Rumänisk konst. Katedralen i Curtea de Arges.

vid flera tillfällen ifrågasatts, men hittills förgäves. Mars 1926 bildades en regering Averescu med diktatoriska tendenser. Vid nyvalen i maj tillämpades en ny vallag, enl. vilken majoritetspartiet tillerkännes över hälften av mandatet, vilket i förening med de i R. brukliga påtryckningsmetoderna gentemot väljarna gav en stark majoritet åt det förut mycket oansenliga regeringspartiet ("folkpartiet").

Rumäniska språket. R. talas, om man bortser från större l. mindre minoriteter av främmande folk, i hela Rumänien, dessutom i spridda språköar i s. Ryssland, Makedonien, Albanien och n. Grekland — av inalles c:a 12 mill. Språket är av övervägande romansk karaktär men har genom de slaviska folkens framträngande fr. o. m. 500- och 600-t. e. Kr. isolerats från de övriga romanska språken och starkt uppblandats med slaviska element, särskilt i fråga om ordförrådet (inemot $\frac{2}{3}$ av detta är slaviskt), vilket även visar grekiska, turkiska och ungerska inslag. Best. artikeln, *-l*, *-a* (av lat. *ille*, *illa*, han, hon, den), är, ss.

t. ex. i nordiska språk, bulgariska och albanesiska, slutartikel: *lup*, *varg*, *lupul*, *vargen*, *fată*, *flicka*, *fata*, *flickan*; den saknas, i motsats till vad fallet är i andra romanska språk, efter de flesta prepositioner (*Banatul*, *Banatet*, men *in Banat*, i *Banatet*). — Frågan om R:s urhem och äldsta utveckling är ej fullt utredd. Enl. en obevisad teori skulle det först ha utbildats s. om Donau. Häremot talar, att det rumäniska folket ännu i dag bebor området för den romerska provinsen Dacia (se d. o.), som trots sitt ö. läge genom romersk kolonisering fick latinsk kultur. De slående och delvis mycket gamla överensstämmelserna mellan rumäniskan och albanesiskan (t. ex. i behandlingen av det gemensamma latinska ordförrådet), som åberopats ss. stöd för teorin om R:s sydliga ursprung, kunna förklaras på annat sätt.

Rumänisk konst. R. behärskas liksom konsten i det övriga Balkan av bysantinska stilinflytelser, som fortleva långt fram i nyare tid. Den kyrkliga arkitekturen har sin blomstringstid på 1400—1600-t. Den vanligaste kyrkotypen är korskupolkyrkan, som fått sin rikaste och originellaste utbildning i katedralen i Curtea de Arges, Stora Valakiet (1511—20), där kupolerna vila på höga tamburer, erinrande om rysk arkitektur. Fasadornamentiken är ofta mycket rik; ett praktfullt exempel erbjuder De tre hierarkernas kyrka i Jassy (1635). Interiördekorationen utgöres främst av fresker, de mest betydande i klostret i Hurezi (1600-t.), vilka i sin schematiska figurstil direkt fortsätta det bysantinska måleriet. I ikoner och ikonostas samt kyrkliga kultredskap har R.

frambragt alster av hög konstskicklighet. I nyare tid har R. trätt i närmare förbindelse med den västeuropeiska konsten och äger i *Nicolae Grigorescu* (f. 1838, d. 1907) en betydande, av Barbizonskolan påverkad målare. — En särställning intar allmogekonsten, som särskilt på det textila området nått en hög utveckling.

Rumänisk litteratur. Den äldsta R. har utvecklats i den grekisk-bysantinska kulturkretsen och är avfattad på kyrkoslaviskt språk och alfabet; detta senare användes i litteraturen, långt sedan rumäniskan fr. o. m. 1400-t., så småningom höjt sig till rangen av skriftspråk, ända till mitten av 1800-t. Först på 1500- och 1600-t. når den västerländska odlingen långsamt och på olika vägar Donaufurstendömena, tidigast från Italien över den grekiska övärlden, senare, under 1700-t., även från Frankrike genom rumäner av grekisk härkomst l. över Österrike och Wien, dessutom tidigt över Polen och genom den unierade grekisk-katolska kyrkan i Transsylvanien. — Den rumäniska folkpoesin, som upptecknats först i våra dagar, förskriver sig delvis ända från 1400- och 1500-t. Den episka, som besjunger legendariska typer, men framför allt nationella historiska personer, visar nära frändskap med den serbiska folkdikten, som i sin tur synes röja påverkan av den västerländska medeltidslitteraturen; en del av dess ämnen äro gemensamma för alla Balkanfolk. Den lyriska folkdiktningen, "doine", karaktäriseras ss. epiken av få men uttrycksfulla stilmedel, av instinktiv retorik och en nedärvd fond av mnemotekniska vändningar, rim

Rumänisk konst. Fresk i klostret Hurezi, och assonanser och är likaledes knappast av folkligt ursprung. — Den moderna rumäniska skönlitteraturen har först fr. o. m. början l. mitten av förra årh., sedan medvetandet om det rumäniska folkets latinska härkomst väckts till liv, börjat utveckla sig till en verkligt betydande höjd. Den har sina rötter dels i den inhemska folkdiktningen, dels i västerlandets, framför allt Frankrikes, litteratur; föreningen av båda fullbordas genom de stora diktarna *V. Alecsandri* (f. 1821, d. 1890) och *M. Eminescu* (se d. o.), Rumäniens störste skald. Den främste av Eminescus många efterföljare var *A. Vlahuță* (f. 1858, d. 1919), medan *G. Coșbuc* (f. 1866, d. 1918), bondeklassens diktare, och dramatikern och novellisten *I. L. Caragiale* (f. 1853, d. 1912) företrädde en mera realistisk riktning, och politikern och folktalaren *B. Delavrancea* (f. 1858, d. 1918) gick egna vägar inom novel-

len och det historiska dramat. — Under det att R. under 1800-t. i det hela behärskas av lyrik och romantik, karaktäriseras dess nyaste skede av en förut okänd uppblomstring av prosan och den psykologiska l. realistiska romanen (P. Istrati, f. 1884), som mer och mer uttränger den av författare ss. I. Slavici (f. 1848, d. 1925) o. a. högt utvecklade novellartade genren, vilken dock ännu har en fulländad representant i I. Brătescu-Voinești (f. 1868). Den lyriska traditionen fortsattes av diktare av den yngre generationen, ss. O. Goga (f. 1881) och I. Pillat (f. 1891). Litteraturkritiken, som tidigare haft en förnäm målsman i filosofen T. Maiorescu (se d. o.), har slagit in på nya banor, och litteraturforskningen har nitiskt främjats av bl. a. I. Bianu (f. 1856), G. Bogdan-Duică (f. 1866), O. Densusianu (f. 1873) och den produktive historikern N. Iorga (f. 1871).

Run [rønn] (eng., rusning). 1. Allmän rusning (i kristider) till bank för att lyfta inestående kapital. — 2. I sms., ss. gå för run, betecknar R. fullständigt avsläppande l. losskastande av ett föremål, t. ex. bom l. segel.

Runa, se Runor. — I överförd bet. (döds-, minnesruna) användes R. liktydigt med nekrolog.

Rund, försv. form för rond.

Runda bordet, Riddarna av R., se Taffelrunden.

Runda fönstret, se Hörselorgan sp. 1215.

Rundbrännare, en av Argand konstruerad brännartyp för oljelampor. Jfr Lampa sp. 178.

Rundbäck. 1. Abraham R., f. 1827, d. 1893, skolman, politiker, lektor i matematik i Växjö

1856, folkskolinspektör i Växjö stift 1861—92. Led. av A. K. 1870—87 och av F. K. 1888—90, tillhörde R. centern, var ivrig anhängare av indelningsverket och tog 1883 initiativ till gruppbyggnaden nya centern, som bidrog till det av ministären Posse framlagda försvarsreformförslaget fall. — 2. Jöns R., f. 1830, d. 1895, den föreg:s broder, folkskollärare, politiker, medlem av bondeståndet från 1862 och av A. K. 1867—90. R. samlade kring sig den s. k. rundbäckska gruppen (från 1877), som arbetade för indelningsverkets bevarande och samarbetade med brodern vid fällandet av Posses försvarsproposition 1883. Ss. tullskyddsvän blev han en av nya lantmannapartiets första stödjeplatser.

Rundgattad (jfr Gatt), se Akter.

Rundgren. 1. Clas Herman R., f. 1819, d. 1906, biskop i Karlstad 1871; riksdagsman i prästeståndet 1856—66, i A. K. 1870—72 och 1876—82; led. av Sv. akad. 1887. R. var en skarpt skuren personlighet av utpräglat konservativ läggning. — 2. Viktor R., f. 1869, biskop i Visby 1920. R. har utgivit ett flertal predikosamlingar samt en rad andra arbeten, bl. a. *Den religiösa människans*, 1907, och antologin *Från fädernas tid*, 1917.

Rundhorisont, en i halvcirkel anordnad, vitfärgad bakgrund å en teater scen, antingen fast inmurad och upptill övergående i en halvkupol l. av fritt nedhängande väv, som vid användning upprullas framför fondväggen. Genom belysning med olikfärgat ljus och projektion av skioptikonbilder på R. framkallas ett mera illusoriskt intryck av fri rymd och atmosfäriska fenomen än som med

tidigare använda målade fonddekorationer varit möjligt.

Rundhult, se **Hult**.

Rundhuvudena (eng. *the roundheads*), under inbördeskriget i England (se d. o. sp. 1076) på 1640-t. benämning på parlamentets anhängare, emedan de ivrigaste av dessa, puritanerna, i motsats till konungens anhängare, kavaljererna, buro kortklippt hår.

Rundhyvel, trähyvel för hyvling av runda ytor. — **Rundhyvelmaskin**, stavfräsmaskin, maskin för framställning av runda snickeridetaler.

Rundhällar, klippor, vilkas övre yta rundslipats av glaciärer l. inlandsis. R. äro bäst utbildade i områden med kristallinisk berggrund (t. ex. urberget). Jfr **Läsida**.

Rundkyrka, en i Norden under tidig medeltid förekommande typ av befästa kyrkor med runt, tornliknande mittparti och vanl. halvrunt kor. Ovanför gudstjänstrummet lågo skyttegångar, ofta i två våningar, med skottgluggar. En huvudhård för R. var Bornholm (se d. o.). I Sverige finnas R. bl. a. i Hagby, Vårdsbergs, Munsö, Solna (se ill. till dessa ord) och Bromma socknar.

Rundet [rö'ndlit], engelsk volymsenhet = 18 gallons.

Rundmaskar, namn på en grupp maskar, numera uppdelad i *Acanthocephali* och trådmaskar.

Rundmunnar, *Cyclostomata*, en klass Ryggradsdjur med ållik, naken kropp, sugmun utan käkar, oparigt luktorgan och broskartat skelett med kvarstående ryggsträng. Pariga fenor saknas. R. leva i havet l. i floder och livnära sig av levande l. döda fiskar, maskar m. m. Skildkönade; äggläggande. Till R. höra nejonögon och pirålar (se dessa ord).

Rundhäll. T. v. stötsidan.

Rundradio (eng. *broadcasting*, jfr d. o.), utsändning medelst radiotelefoni från centralt belägna sändarstationer till ett godtyckligt antal mottagningsstationer. — Sändningen omfattar tidsignaler, väderleksrapporter, dagsnyheter, föredrag, uppläsningar, sång och instrumentalmusik; t. o. m. hela operor och dramatiska föreställningar samt gudstjänster utsändas. — Upptagningen av programmen sker i stor utsträckning på en i samband med sändarstationen inrättad **studion** men kan ske från vilken plats som helst (kyrkor, konsertlokaler, teatrar m. m.) med hjälp av för ändamålet lämpade rundradiomikrofoner, placerade på lämpligt sätt inom resp. lokaler. Mikrofonerna förenas medelst telefonledningar med sändarstationen, där mikrofonströmmen efter förstärkning modulerar de av sändaren alstrade elektromagnetiska vågorna (se vid. **Telefoni**). Rundradiostationernas våglängder och antenneffekter äro i allm. lägre än de kommersiella radiostationernas. För att såvitt möjligt borteliminera de atmosfäriska störningarna ha i allm. våglängder om 200—600 m. valts, och antenneffekten uppgår i regel till ett par kw. De

minsta stationerna, relästationerna, ha ingen egen studio utan erhålla programmen per tråd från större stationer; antenneffekten uppgår till 100 à 200 watt. På grund av det stora och alltjämt växande antalet medelstora stationer ha störningar på grund av interferens uppstått mellan stationer med närliggande våglängder, och man har därför sökt erhålla en internationell reglering av våglängderna. Man övergår vid alltmer till byggande av storstationer (den svenska i Motala, färdig 1927, är med 30 kw:s antenneffekt den största i Europa) med långa våglängder, varigenom dels interferensstörningarna minskas, dels mottagning med enkla och billiga apparater möjliggöres inom stora områden (Motalastationens sändningar beräknas kunna mottagas med kristallapparater inom ett område med 300 km:s radie). — Rundradiorörelsens finansiering kan ske medelst avgifter för reklamverksamhet genom R. (så bl. a. i För. Stat.), vanl. dock genom avgifter, som erläggas av innehavare av mottagningsapparater. Sändarstationerna byggas och skötas i allm. av staten l. av statskontrollerade privatföretag (så bl. a. i Storbritannien, av *British Broadcasting company*, bildat av ett antal ledande radiofirmor). I Sverige ha de största sändarstationerna byggts av Telegrafverket (de flesta relästationer ha upprättats av privata sammanslutningar), som svarar för den tekniska skötseln, medan rörelsen i övrigt handhaves av a. b. *Radiotjänst*, grundat 1924, vars huvudintressent är Tidningarnas telegrambyrå. Programmens sammansättning handhaves av ett programråd, som består av 5 ledamöter,

av vilka en utses av K. M:t, en av Telegrafstyrelsen, en av Mus. akad., en av stadskollegiet i Sthlm och en av Folkbildningsförbundet och Arbetarnas bildningsförbund gemensamt. Innehavare av mottagningsapparat är skyldig att erlägga en licensavgift (f. n. 10 kr. per år), varav hälften tillfaller statsverket. Antalet licensinnehavare utgjorde l dec. 1926 238,000 st. — R., som har vacuumröret (se d. o.) att taeka för sin uppkomst, uppstod i För. Stat. i slutet av 1920 och infördes i Frankrike 1921, i England 1922, i Tyskland först i slutet av 1923. I Sverige, där försökssändningar pågått sedan slutet av 1922, blev rörelsen definitivt ordnad nyåret 1925.

Rundsax, se *Bleckslageri*.

Rundskrift, se *Skrift*.

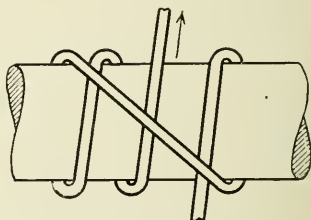
Rundskrivelse, detsamma som cirkulär (se *Cirkulation*).

Rundstav, en i arkitektur och konstslöjd använd list med halv-cirkel- l. segmentformig genomskärning.

Rundstycke, se *Rundstycke*.

Rundtörn å en sladd uppstår, då sladden böjes i helt slutna cirkel utan att korsa sig själv. R. användes bl. a. till förstärkning av dubbelt halvslag å grövre trossar. Denna knop benämnes *drejrepstek* (två halvslag med R.). Jfr *Knopar*.

Rundvik, ångsäg i Nordmalings

Rundtörn. Drejrepstek.

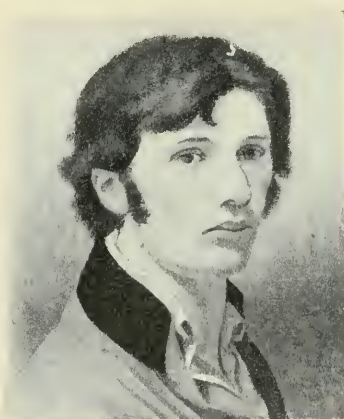
skn, Västerb. l. Äg. Nordmalings ängsågs a. b., grundat 1861.

Runeberg. I. J o h a n L u d - v i g R. f. 1804, d. 1877, finländsk skald. R. växte upp i Österbotten, blev 1822 student i Åbo och 1827 filosofie magister. Under studie-åren vistades han även på Saarijärvis landsbygd och blev djupt förtrogen med dess folkliv och natur. 1830 blev R. docent i "vältalighet" i Helsingfors, där han 1832—37 utgav Helsingfors Morgonblad. 1837—57 var han lektor i Borgå, 1844 erhöll han prof:s titel. Från 1863 var han bunden vid sjukrummet. — R:s ungdomspoesi står ännu i beroende av svenska gustavianska och romantiska diktare. Hans första mera personligt präglade dikter, ehuru delvis tillkomna under inflytande av serbiska folksånger, äro de klassiskt enkla *Idyll och epigram* (i en saml. *Dikter*, 1830; ytterligare 2 saml. utkommo 1833 och 1843). I den i Helsingfors Morgonblad 1832 offentliggjorda *En blick på Sveriges nu gällande poetiska litteratur* nagelför R. med överdriven skärpa den svenska romantiska diktningen och gjorde sig till förespråkare för en mer saklig och retorisk lyrik samt en rent verklighetsskildrande epik. R:s egen diktning får också så småningom en alltmer utpräglat episk läggning, bl. a. i dikterna *Elgskytarne* (1832) med motiv från den finska allmogens liv, den älskvärda prästgårdsidyllen *Hanna* (1836) och *Julqvällen* (1841), samtliga med sin hexameterform visande hän på antika och antikiserande tyska förebilder. Mera litterärt romantisk är dikten *Nadeschda* (1841), medan R. i den tragiskt storslagna *Kung Fjalar* (1844) nådde sin höjd-

Johan Ludvig Runeberg. Målning av Albert Edelfelt.

punkt som episk diktare. Främst bland R:s dramatiska arbeten står den efter mönster av grekiska tragedier skrivna *Kungarne på Salamis* (1863). Sin främsta berömmelse har R. dock nått genom *Färvik Ståls sägner* (2 dlr, 1848—60), där han i en rad smärre dikter tecknar scener och typer från 1808—09 års finska krig och framför allt lyckats skapa ett galleri av levande gestalter, sådana som Sven Dufva, Lotta Svärd, Döbeln vid Jutas etc. För finländsk nationalkänsla och för känslan av samhörighet mellan svenskt och finskt ha dessa sånger haft enastående betydelse och blivit lika folkkära i Sverige som i Finland. Även personligen åtnjöt R. under de senare decennierna av sitt liv en utomordentlig popularitet. — Väl icke som intellektuell begåvning men som skapande skald står R. i betydelse vid sidan av Tegnér, och bakom hans diktning förnimmer man en fast och storslagen personlighet, som

Självporträtt. Målning av Philipp Otto Runge. (Kunsthalle, Hamburg.)

ger uttryck åt en livsuppfattning av religiöst förtröstansfull, optimistisk karaktär. I hans diktning framträder en stark, manligt behärskad känsla i en enkel form, och hans gärning ligger främst i hans klassiskt enkla och åskådliga dikter, anslutande till Finlands natur och historia. — 2. Walter R., f. 1838, d. 1920, den föreg: s son, finländsk bildhuggare, studerade bl. a. i Köpenhamn för Bissen och Marstrand och vistades 1862—76 huvudsakl. i Rom. I hans konst förmäles en traditionell klassicism med moderna realistiska drag. Hans populäraste verk äro statyn över fadern (1885, Esplanaden, Helsingfors) och monumentet över Alexander II (1894, Senatstorget, Helsingfors) med fyra grupper å piedestalen, bl. a. *Lagen* samt *Vetenskapen och konsten* (se ill. till Finländsk konst sp. 4). Han utförde även en rad pregnant porträttbyster (bl. a. Anders Fryxell, se ill. till d. o., 1879, Ateneum, Helsingfors; ett

exemplar i Nat. mus., ett annat i Humlegården, Sthlm).

Rung, Otto, f. 1874, dansk författare, protokollssekreterare i Højesteret 1919. R. har skrivit skådespel (bl. a. *Fanevagt*, 1918; uppf. i Sthlm 1919), romaner (bl. a. *Skyggernes Tog*, 1909; *Paradisfuglen*, 1919) och noveller, i vilka han fantasifullt behandlar huvudsakl. kriminella motiv.

Runga, Rungbalk, se Vagn.

Runge [ro'nge]. 1. Philipp Otto R., f. 1777. d. 1810, tysk målare. R. studerade bl. a. i Köpenhamn, var 1801—04 bosatt i Dresden, sedan i Hamburg. R. var helt genomträngd av den tyska romantikens anda. I sina konsteoretiska skrifter är han oftast dunkel, som målare däremot klar, en klassiker med en strängt saklig och naivt frisk form. Hans produktion omfattar dels allegoriska kompositioner (*Morgonen*, 1808, Kunsthalle, Hamburg), dels porträtt. — 2. Friedlieb Ferdinand R., f. 1795, d. 1867, tysk kemist, prof. i Breslau 1825, utförde betydelsefulla undersökningar av träkols tjära, vari han upptäckte anilin, fenol och pyrrol. Undersökte även alkaloider, ss. kaffein, atropin m. fl., och utgav ett större arbete i färgkemi. — 3. Carl R., f. 1856, tysk matematiker, 1886 prof. vid tekniska högskolan i Hannover, 1904 vid univ. i Göttingen, har framför allt utgivit arbeten om numeriska metoder.

Ru'ngner, i fnord. myt. en jätte, som i tvekamp dödades av Tor.

Runhällen, järnvägsstation i Enåkers skn, Västmanl. l., vid Sala—Gysinge—Gävle och Stockholm — Västerås — Bergslagens järnvägar.

Run'nius, Johan, f. 1679, d.

Ʒ fehu	ⱦ hagals	† tiws	Ʒ fe	iss
Λ urus	† nauþs	β berkna	∩ urr	† ar
þ þ-?	is	∩ i-	þ þurs	↳ sol
ƒ ansus	↳ jer	ⱦ manna	ƒ åss	† tir
R raida	† p-?	† lagus	R reip	β biarkan
(kusma	↳ e-?	□ ingws	Ʒ kaun	Υ maþr
X giba	Υ ilhs	× oþal	* hagall	† lågr
p winja	{ sugil	× dags	† nauþr	↳ yr

Gotiskt runalfabet. (Rekonstruerat.)

Danska runraden (vikingatiden).

1713, skald. R., som från 1708 var handsekreterare och informator hos greve Nils Stromberg, var en av sin tids mest populära svenska tillfällighetsdiktare, flitigt anlitad framför allt som bröllops- och begravningsskald. Hans till formen ofta virtuosa och fyndiga dikter (samlade i *Dudaim*, 1—2, 1714—15, 3, 1733), präglade av förnöjsamhet och ett glatt skämtlynne, ge en åskådlig inblick i det karolinska tidevarvets borgerliga liv.

Runkelstein [ro'ngkelsjtajn], borg på en brant klippa n.ö. om Bozen, Tyrolen. R., en av de ståtligaste bevarade medeltida riddarborgarna, har i det inre freskoserier från 1300-t., skildringar av samtida riddarliv av stort kulturhistoriskt värde.

Runmarö, ö i Stockholms skärgård, ö. om Värmdö, Djurö skn, Sthlms l.

Runn, insjö i Kopparb. l., s.ö. om Falun. Mottar tillflöde från många sjöar i ö. Dalarna. Avflyter genom Lillälven till Dalälven.

Ru'nnare (eng. *runner*, eg. löpare), person, som genom bedrägliga medel värvar sjömän till fartyg, kunder för vårdshus etc.

Runn of Cutch [rønn åv köttj], se *Cutch*.

Runologi' (av grek. *logos*, lära), runlära. — **Runolo'g**, runforskare.

Ru'nometer (av grek. *me'tron*, mått), det versmått, på vilket de finska runorna äro avfattade. R. utgjordes av ostrofiska, allittererade verser med 4 trokéer i var versrad.

Runor (urnord. *runoz*, fisl. *runnar*), germanernas skrivtecken. R. uppträda först på föremål, som ha tillhört den gotiska Svartahavskulturen på 100- och 200-t. e. Kr. och ha utvecklat sig ur både det grekiska och det latinska alfabetet. De ha sammanställts till ett 24-typigt alfabet, den äldre, s. k. samgermanska runraden, även kallad äldre futarken efter de sex första bokstäverna däri. För R:s tillblivelse har även mithrakulten (se Mithra) spelat en viktig roll. Med denna följde näml. allehanda mystik, framför allt trolldom med bokstäver och tal. Antagl. ha goterna främst fäst sig vid detta bruk av bokstäverna och så givit de mystiska tecknen namnet *runos* ("mysterier"). — Från goterna utbredde sig kunskapen om R. till inbyggarna på Fyn och i Sönderjylland på 200-t., Själland och Norge på 300-t., det övriga Norden först på 400-t., efter hand även till friser, angelsaksare, burgunder och tyskar. Sverige äger ett 20-tal runinskrifter, skrivna med dessa äldre R. på urnordiska (se *Nordiska språk* sp. 969). Ett exempel är en guldrakteat (se *Brakteat*)

Fr. v. Runsten med äldre runraden (Möjebro, Uppland). — Runsten vid Jarlabankes bro (Uppland). — Runsten i Vårfrukyrka skn (Uppland).

från Vadstena (från 400-t.), som runt kanten bär runraden jämte två ord. När med tiden runalfabetet miste en del tecken, blev det nödvändigt att reformera det. Antagl. på 700-t. inskränktes antalet R. från 24 till 16. Härigenom uppkom den 16-typiga s. k. yngre futarken med varianterna den svensk-norska runraden (använd t. ex. på Rökstenen) samt den danska, som på 1000-t. blev förhärskande i Norden. Inskrifter, skrivna med dessa s. k. yngre R., träffas så långt som vikingarna nådde, från s. Ryssland och Peiraiens till London, ön Man och Grönland. Möjligtvis efter angelsachsisk förebild infördes på 900-t. i Danmark tecken för *y* och en del andra ljud, som förut saknade beteckning; härigenom tillkommo de s. k. stungna runorna, som utbreddes sig över hela Norden på 1000-t. Ännu på 1300-t. läste allmogen runskrift men ej latinsk skrift. Jfr Runsten.

Runor (av fi. *runo*, sång; urspr. samma ord som sv. *runor*, se ovan), finska folkdikter, avfattade på runometer (se d. o.). R. utgjordes av historiska och religiösa ballader, episka hjältedikter, lyriska sånger m. m.; en del

R. ligga till grund för Kalevala (se d. o.).

Runsoro [ronså'rao], Runwenzori, fjällgrupp i ö. Afrika, mellan Albert Edward- och Albertsjöarna på gränsen mellan Belgiska Kongo och Uganda. R. är uppbyggt av gnejs med ytlager av hornbländeskiffer. Stora glaciärer. Högsta topp 5,120 m. ö. h.

Runstav, primstav, ett slags kalendarium, ristat delvis med runor på en käpp l. stav. R. torde ha förekommit från 1100-t. till på 1700-t. Till skillnad från almanackan hänför sig en R. ej till ett visst år, utan man måste vid användningen taga hänsyn till veekodagarnas årliga förskjutning i förhållande till data.

Runsten. 1. Socken i Kalmar l. (Öland), jämte Långlöt pastorat i Växjö stift. 855 inv. — 2. Härad i Ölands domsaga, Kalmar l., omfattar socknarna Löt, Ekby, Bredsätra, Gärdslösa, Långlöt och R. 1.

Runsten, sten med runinskrift. Seden att resa R. över döda förekommer redan under folkvandrings-tiden. — De flesta runinskrifter med den yngre futarken tillhöra i Danmark 900—1000-t., i Sverige 1000-t. och i Norge 1100—1300-t. Antalet R. är i Dan-

Runö. Typisk bondgård.

mark c:a 200, i Norge c:a 500. De svenska R., som äro koncentrerade till mell. Sverige, särskilt Uppland och Södermanland, uppgå till över 2,000. De flesta utgöra minnesskrifter över döda, ofta med angivande av släktskapsförhållanden. Ibland prisas den döde för någon av honom utförd berömlig gärning, ofta vid historiskt bekanta tillfällen, varigenom inskriften kan dateras. Stundom talas om färder i öster- l. västerled, i vilka den döde deltagit. Runinskrifterna äro därför en viktig källa till vikingatidens historia. Flera av runinskrifterna äro på vers, vanl. på fornyrdslag. På 800- och 900-t. äro de linjer, som infatta runorna, raka (t. ex. Rökstenen), under 1000-t. och senare följa linjerna ofta stenens kanter och bilda konstfullt sammanflätade orm- l. drakslingor. I fråga om runornamentiken kunna olika stilriktningar urskiljas, ofta i anslutning till vissa å R. angivna runristare, ss. Asmund Karesson (se d. o.), Balle och Öper. Kors å R. ange, att värden upprättats över en man, som antagit kristendomen, men även hedniska symboler, t. ex. Torshammaren, förekomma. Ibland användas lönnrunor. Flera inskrifter med dylika äro

ännu olösta. R:s avbildning och tolkning påbörjades i Sverige av Burens (se d. o.). Särskilt efter Antikvitetskollegiets inrättande undersöktes och avbildades R. flitigt av Hadorph, Peringskiöld m. fl. Under titeln *Sveriges runinskrifter* (1900—) utges f. n. ett beskrivande monumentalverk över den svenska runlitteraturen. Bland senare tidens främsta runforskare märkas dansken S. Wimmer, normännen S. Bugge och M. Olsen samt svenskarna Erik Brate och O. v. Friesen.

Runestycke, eg. rundstycke, kopparmynt = $\frac{1}{12}$ skilling.

Runtuna, socken i Södermanl., pastorat i Strängnäs stift. Skall framdeles förenas med Ripsa och Lid. 1,185 inv.

Runö, estn. *Ruhno*, ö i Rigabukten, tillhörande Estland. C:a 15 kvkm. 275 inv. Ön är i ö. skogbevuxen, i v. till stor del uppodlad. Den har bevisligen sedan medeltiden, trol. även tidigare, utgjort det sydöstligaste rent svenska bosättningsområdet. Befolkningen visar i rashänseende en blandat nordisk-östbaltisk typ. Den ytterst ålderdomliga kulturen har såväl i materiellt som sociologiskt avseende övervägande svensk prägel. Dialekten är rent

Runö. Gamla kyrkan.

svensk, närmast släkt med de övriga estlandssvenska målen. På R. idkas primitivt jordbruk och boskapsskötsel samt fiske och säljakt. R. har svensk präst, som också sköter skolundervisningen på svenska. Dess gamla kultur är sedan några år stadd i snabb utveckling mot modernare levnads- och arbetsformer.

Ruotsi [ro'ät-], finska namnet på Sverige.

Ruotevare [ro'ao-], järnmalmsfält i Kvikkjokkfjällen, Norrb. l. Malmen (area c:a 300,000 kvm.) är omgiven av en starkt metamorfoserad labradorit (ruoutevari't), består av svartmalm med hög titanhalt (50 % järn, 13 % titansyra), vilken i förening med det ogynnsamma läget gör malmen värdelös.

Ruovesi [ro'ä-], insjö i Finland (se Näsijärvi).

Rupee [ropi'], se *Rupie*.

Rupert [ro'-], den helige R., d. omkr. 715, "Bayerns apostel", biskop i Worms, kallades på 690-t. av hertig Theodor II till Bayern för att ordna dess kyrkoväsen. R. grundade bl. a. det se-

nare Salzburgs första kyrka och kloster.

Rupert Knecht (ty. *Knecht Ruprecht*), figur i nordtysk folkföreställning. R., som ledsagar utdelaren av julgåvorna (vanl. S:t Nikolaus), är ful, med svärtat ansikte, halmbälte, lösskägg, luden päls och ris; hans uppgift är att skrämma barnen. I svensk folksed motsvaras han av julbocken.

Ru'pie (eng. *rupce*), indisk myntenhet, även använd i Britt. Öst-Afrika, på Seychellerna och Mauritius. 1 R. (= 16 eng. *pence*) = 16 *annas* = 64 *piccs* = 192 *pies*. R. av annat värde förekomma i vissa indiska stater. R. var till 1899 silvermynt.

Rupprecht, *R u p r e c h t* [ro'prä'žt], *tyska* furstar. 1. R., kurfurste av *Pfalz*, f. 1352, d. 1410, tysk konung efter Wenzels avsättning 1400. R. låg i ständiga strider med territorialfurstarna, och hans försök att genom landsfrender skapa lugn i riket misslyckades. — 2. R. (eng. *Rupert*), prins av *Pfalz*, f. 1619, d. 1682, systerson till Karl II av England, i vars här han förde befälet över rytteriet under inbördeskriget. Bekant som skicklig amatör inom mezzotintkonsten. — 3. R., kronprins av *Bayern*, f. 1869, son till Ludvig III, generalfältmarskalk. R. fick vid världskrigets utbrott befälet över 6:e armén på västfronten och blev 1916 armégruppchef. Han förde överbefälet i slaget i Lothringen 1914, under senare skedet av Sommeslaget 1916 och i Flandern 1917 samt deltog i tyska offensiven mot Amiens och i Lysområdet 1918. Vid faderns död 1921 hävdade R. sin rätt till tronen, men han har ej aktivt verkat för monarkisk restauration.

Ruptu'r (fr. *rupture*, av lat.

ru'ptus, brusten), lokal bristning av kroppens mjukdelar.

Rura'l (lat. *rura'lis*, av *rus*. landsbygd), lantlig; hörande till landet l. lantbruket.

Ru'rik (sv. Rörrik), d. 882, rysk furste, "det ryska rikets grundläggare"; se vid. *Ryssland* sp. 1562.

Rus, se *Ryssland* sp. 1562.

Rusa. *Tekn.* En motor säges rusa, då den med abnormt hög hastighet får rotera utan belastning. Rusningen är för de flesta maskiner ytterst skadlig, då den i hög grad sliter maskindelarna. — *Jakt.* Hos fågelhunden stundom förekommande fel att förfölja vilbrådet vid uppslaget.

Ru'scus, se *Stieckmyrten*.

Rusdrycker. I stort sett kan man anse, att naturfolkens första R. uppkommit i samband med folkens övergång till jordbruk. Upptäckten, att människans saliv gör säd och rotfrukter jäsbara (omvandling av stärkelse i socker genom ptyalin; jfr *Matsmältning* sp. 1349 f. och *Jäsning* sp. 36 f.), så att öl kan beredas av dem, kan ej hänföras till något visst utbredningscentrum utan måste anses vara universell. Naturfolken använda dylikt, vanl. mycket alkoholsvagt öl i avsevärda kvantiteter vid sina stora fester, då grannbyarnas män inbjudas och allmän berusning äger rum. Destillation av den jästa vätskan, okänd bland naturfolken, uppfanns dels i Gallien, där romarna först lärde känna den, dels i Kina. — Jfr *Brännvin*, *Likör*, *Punsch*, *Vin* och *Öl*. — *Fysiol.* R:s verkan beror huvudsakl. på etylalkohol men kan någon gång väsentligt förändras genom förekomsten även av andra ämnen (t. ex. i absint). Alkohol tränger

med stor lätthet in i olika levande celler. Den uppsuges därför fullständigt i matsmältningskanalen. Alkoholerna kan också inkomma i organismen t. ex. genom inandning. Den kvarstannar dock ej helt i blodet utan fördelar sig hastigt och täml. likformigt i hela kroppen. Den alkoholkoncentration, som härigenom ernås i de olika vävnaderna, är av stor vikt för alkoholverkan, men även den individuella känsligheten spelar in. Höjes alkoholhalten i vävnaderna långsamt, fås något svagare verkan än vid snabb höjning. Vid ymnigt förtärande kunna även drycker med ett par procent alkoholt halt verka otvetydigt berusande. Samtidigt intagande av föda gör alkoholens uppsugning långsammare och försvagar verkan av en viss mängd alkohol. Efter en enstaka alkoholdosis nås det högsta alkoholvärdet i blodet inom de närmaste tim., varefter halten långsamt sjunker. Alkoholerna försvinner ur blodet främst genom förbränning; en ringa del utsöndras osönderdelad. Viktigast är alkoholens verkan på nervsystemet, på vars högre delar den medför den välbekanta effekten på stämningsläget och på förmågan av psykiskt arbete, medan verkan på dess lägre delar framför allt visar sig i nedsatt precision vid rörelser. Påverkan på andning, blodomlopp och matsmältning är dels indirekt, beroende på ändring av de nervösa impulserna, dels direkt, genom alkoholens inträngande i resp. organ. Genom det vid förbränningen alstrade värmet får alkohol ett visst näringsvärde, ehuru den i detta avseende icke är jämställd med våra vanliga födoämnen. Jfr *Alkoholism*.

Rusdryckslagstiftning, avseende att reglera, inskränka l. för-

bjuda tillverkning och försäljning av alkoholhaltiga drycker, förekommer sedan lång tid tillbaka i flertalet civiliserade stater. Därvid tillämpas en mångfald olika system: koncessionssystem, monopolssystem, den kommunala bestämmanderättens system och statsförbudet. — I Sverige fanns redan under medeltiden stadgauden om rätt till försäljning av vin, öl och mjöd. 1572 blev gästgivar- och krögarhanteringen i hela riket föremål för särskild beskattning. Omkr. sekelskiftet 1600 blevo bryggeri- och krögarnäringarna skrämmässigt och detaljerat reglerade. Genom 1638 års allmänna accisförordning genomfördes beskattning och kontroll över brännvinstillverkningen med olika tillverkningsavgift för husbehovs- och salubräkning. Under Karl XII:s regering vidtogos olika åtgärder, än med förbud mot brännvinsbränning av säd, än försök till reglering av försäljningen. Frihetstiden experimenterade också med en mängd olikartade åtgärder, ss. brännningens inskränkande till en viss del av året, höjd beskattning och totalförbud, vilket två gånger beslöts; sista gången, 1756, för en tid av fyra år. Gustav III införde 1772 förbud, som gällde till 1775, då kronobrännierier (se d. o.) infördes. Husbehovsbränningen frigavs åter 1787. Det oerhörda alkoholmissbruket under 1800-talets första hälft förde fram till en reaktion (se Nykterhetsrörelsen), som vid 1853 — 54 års riksdag ledde till antagandet av de 1855 utfärdade tillverknings- och försäljningsförordningarna. Genom denna lagstiftning förbjöds husbehovsbränningen, varemot en beskattad och kontrollerad salubräkning tilläts. Försäljningsförordningen införde

för första gången den restriktiva principen, skillnad gjordes på parti- och detaljhandel samt på utskänkning och utminuteri. Myndigheterna erhöles ökat inflytande vid inrättande av nya l. bibehållande av gamla försäljningsställen. — Brännvinstillverkningen har reglerats på den 1855 lagda grunden, men nya förordningar ha ändrat skattesatserna, förbättrat kontrollen och inskränkt hanterings omfattning. 1907 års brännvinstillverkningsförordning har efterträts av Kungl. förordn. 11 juni 1926 ang. tillverkning och beskattning av brännvin. K. M:s tillstånd fordras för tillverkning i bränneri, som nyanlagts l. återupptagits efter 1 juli 1917. Tillverknings skatten utgår med 65 öre för liter av 50 procents alkoholhalt. Noggrann kontroll över tillverkningen och beskattningen utövas av Kontrollstyrelsen samt därunder lydande kontrollörer l. tillsyningsmän. Olaga tillverkning, lönnbränning, är belagd med straff, högst 1 års straffarbete, särskild tillverknings skatt och redskapens förverkande. — Brännvinsförsäljningen har efter 1855 reglerats genom ett flertal nya förordningar, vid sidan av vilka åtgöranden, som icke direkt föreskrivas i lagen, tillgripits. t. ex. *Göteborgssystemet* (se d. o.) och den individuella kontrollen genom motböcker (*Brattsystemet*). Båda dessa system ha framkommit och tillämpats, innan de påjudits i lagstiftningen. — Gällande lagstiftning är Kungl. förordn. 14 juni 1917 ang. försäljning av rusdrycker, vilken trädde i kraft 1 jan. 1919. Genom denna lag har det individuella restriktionssystemet lagfäst, sedan detsamma genom Ivan

Bratt (se d. o.) redan 1914 införts i Sthlm (Stockholms-systemet) och därefter upptagits över hela landet. Syftet med denna lagstiftning anger lagen själv vara att ordna rusdrycksförsäljningen så, att minsta möjliga skada åstadkommes. Detta skulle ske genom att så fullständigt som möjligt avskilja det privatekonomiska intresset från rusdryckshandeln och genom att från rätt till spritinköp avstänga missbrukare och för övriga reglera inköpsrätten efter socialt betingade grunder med månatlig maximikvantitet. Ett fullständigt s. k. *kommunalt veto* genomfördes också, vilket innebär, att de kommunala myndigheterna kunna helt förbjuda l. bestämma inskränkningar för rusdrycksförsäljningen inom sitt område. Däremot avslogos förslag om införande av s. k. *lokalt veto*, d. v. s. folkomröstningar inom kommunerna. Genom Kontrollstyrelsens föreskrifter har lagstiftningen utbyggt och gjorts mera effektiv. Sålunda får t. ex. utskänkning av spritdrycker äga rum endast i samband med måltid ("mattvång"). — Öl och vin ansågos vid mitten av 1800-t. som lämpliga medel i kampen mot brännvinet. Genom 1846 och 1864 års näringsfrihetsförordningar blevo till följd härav tillverkning och försäljning av dessa drycker fria med undantag blott för utskänkning å källare e. d. För utskänkning av öl fordrades enl. 1866 års förordning anmälan hos kommunal myndighet och för utskänkning av vin tillstånd av länsstyrelse. Redan 1874 underkastades emellertid även ölutskänkning koncessionsplikt. Först 1903 blev tillverkningen av öl beskattad, varvid skatten

lades å det använda maltet. Svagdricka förblev skattefritt. Ang. gällande lagstiftning om maltdrycker se *Maltdrycksbeskattning*. För anläggande av nytt bryggeri med tillverkning av andra maltdrycker än svagdricka fordras efter 1 juli 1917 K. M:ts tillstånd. Handeln med pilsnerdricka, klass II, regleras genom Kungl. förordn. 11 juli 1919. För rätt till försäljning erfordras i regel tillstånd av länsstyrelsen. — Till R. må även hänföras de av statens stegrade skattebehov föranledda, vid 1920 års riksdag införda omsättnings- och utskänkningsskatterna (se dessa ord). Följdförfattningar till rusdrycksförsäljningsförordningen äro förordningarna 1 juli 1918 ang. handel med skattefri sprit, ang. vissa alkoholhaltiga preparat och ang. handel med alkoholhaltiga apoteksvaror m. m. — De senaste årens olaga sprithantering har förorsakat en särskild lagstiftning, vars viktigaste bestämmelser ingå i lagen 8 juni 1923 om straff för olovlig varuinförsel (smuggling) och lagen 20 juni 1924 med särskilda bestämmelser ang. olovlig befattning med spritdrycker och vin.

Rusjtsju'k, bulg. *Russe*, stad i n. Bulgarien, vid Donau, mitt emot rumäniska staden Giurgiu. Stor spannmålsutförsel. Bulgariens närmsta Donauhamn. 42,000 inv. — R. var förr en stark fästning.

Ruskin [rø'sskin], John, f. 1819, d. 1900, engelsk kritiker och författare, prof. i konsthistoria i Oxford 1869. Efter en resa till Italien och sedan han stiftat bekantskap med Turner, utgav R. 1843 första delen av *Modern painters* (5 bd, 1843—60), där han liksom i senare arbeten framläg-

John Ruskin.

ger sin på etiska värden grundade konstuppfattning och uppställer det konstprogram, som sedan blev preraphaeliternas (se d. o.). Under påverkan främst av Stuart Mill och Carlyle kommo emellertid R:s intressen att alltmer inriktas på ekonomiska och sociala spörsmål, och från 1860-t:s början framträder han i sina talrika populära, stilistiskt ofta paradoxala skrifter (bl. a. *Unto this last*, 1860; *Sesame and lilies*, 1865; sv. övers. 1900) i första hand som social reformator. På en gång ivrig arbetarvän och skarp kritiker av demokratins svagheter, angrep R. industriella och sociala missförhållanden och vände sig särskilt mot tidens liberala nationalekonomiska läror. Han hävdade människans höga bestämelse och gjorde gällande, att konsten har en viktig uppgift att fylla vid människans etiska fosteran. Genom dessa strävanden kom R. att spela en viktig roll för konstens popularisering, liksom han även drev en ivrig propaganda för konsthantverkets främjande.

Ruskprick, se Utprickning.

Russ (besläktat med ty. *Ross*, häst), skogsruss, se Pony.

Ru'sse, se Rusjtsjuk.

Russell [rössl]. 1. John R., se Bedford. — 2. John R., f. 1792, d. 1878, earl R., engelsk statsman. Led. av underhuset 1813, tillhörde han whigpartiet, verkade för upphävandet av testakten och genomdrivandet av den katolska emancipationsakten 1829 samt för en parlamentsreform. R. tillhörde 1830—34 Greys ministär och ss. inrikesminister Melbournes 1835—41. Efter Peels avgång var R. 1846—52 premiärminister samt tillhörde därpå till 1855 koalitionsregeringen Aberdeen. Längre en motståndare till Palmerston, försonades R. 1859 med denne, blev f. å. hans utrikesminister och efterträdde honom 1865 som premiärminister. Han avgick f. å., då hans förslag till en parlamentsreform avlogs. — 3. Bertrand R., f. 1872, engelsk filosof. R. har ägnat sitt vetenskapliga huvudintresse åt matematikens logiska principer, som han behandlat i djupgående och skarpsinniga undersökningar. I sin produktion efter världskriget har han vänt sig till de aktuella socialpolitiska problemen och sökt utveckla en samhällsfilosofisk åskådning, påverkad av moderna idériktningar ss. syndikalism och gillesocialism. — 4. Henry Norris R., f. 1877, nordamerikansk astronom, 1911 prof. i Princeton, New Jersey, har bl. a. studerat ioniseringen i solens atmosfär samt lämnat viktiga bidrag till läran om stjärnornas utveckling.

Russellianer, efter stiftaren, en amerikansk affärsman C. T. Russell (f. 1852, d. 1916), bildat namn på de s. k. millenniums-adventisterna. Se Adventister.

Russificera, *russificera* (av lat. *Ru'ssia*, Ryssland, och *fa-cere*, göra), göra ryskt, förryska.

Russin, se *Vinranka*.

Ru'sskij, Nikolaj Vladimirovitj, f. 1854, d. 1919, rysk general, var under Rysk-japanska kriget stabchef vid andra armén, förde under världskriget 1914—15 överbefälet på ryska nordvästfronten och 1915—17 tidvis på ryska nordfronten. R. skall mars 1917 ha förmått tsaren att abdikera. Han mördades av bolsjevikerna trol. i början av 1919.

Russofil (av lat. *Ru'ssia*, Ryssland, och grek. *filos*, vän), ryssvän.

Rusthake, se *Rustning*.

Rusthåll, se *Indelningsverket*.

Rustici [rosti'tji], Francesco, f. 1474, d. 1554, italiensk bildhuggare, lärjunge till Verrocchio och Lionardo. Hans luvudverk är den monumentala och realistiska gruppen *Johannes döparen predikar* över n. porten till baptisteriet i Florens.

Rusti'k (av lat. *rusticus*, lantlig), lantlig, bondsk. — R., *rustika*, kallas ett murverk, där stenarnas framsida vanl. lämnas ohuggen, oftast med undantag för ett slåthugget parti (slag) närmast fogen. R., som begagnades redan av etrusker och romare, utbildades framför allt av den florentinska ungrenässansen (se ill. till *Byggnadskonst* sp. S49). R. imiteras stundom i puts. *putsrustika*. — *Rustice'ra*, utföra ett murverk i rustik.

Rustkammare, det rum i ett slott, där egendomsägaren förvarade sina vapen. Även arméns och regementenas vapenförråd gå ofta under detta namn. På Stockholms slott funnos under 1500-

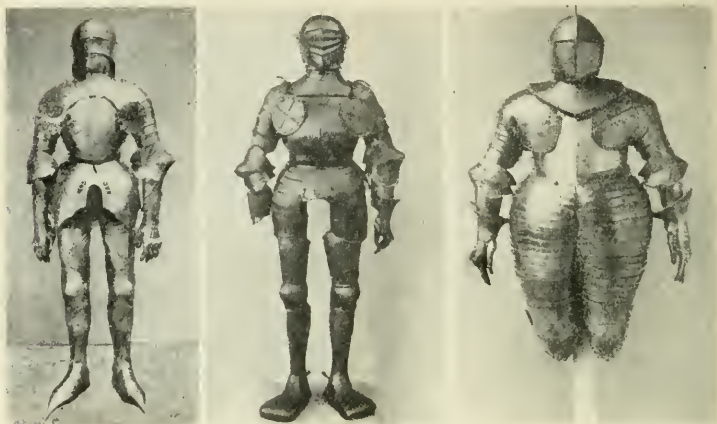

Johannes döparen predikar. Bronsgrupp på baptisteriet i Florens. Av Francesco Rustici.

och 1600-t. stora och lilla R. Båda utgjorde tillsammans Livrustkammaren (se d. o.). Bland enskilda R. i Sverige äro de ännu bevarade på Skokloster och Bergshammar de förnämsta.

Rustmästare, den person, som innehar värden och tillsynen av en rustkammare.

Rustning. 1. Samnanfattande benämning på den dräkt, en krigare fordom anlade till skydd mot fiendens vapen. I Sverige användes i äldre tider även benämningen *kyritz* (jfr *Kyrass*). — När tidigast sådan skyddsdräkt använts, är svårt att säga, och utvecklingen har ej överallt följt samma linje. Redan 2000 f. Kr. voro emellertid assyriska krigare iförda R. av läder och metall, och omkr. 800 f. Kr. buro grekerna hjälm, rygg- och bröstharnek samt benskydd av brons. Etrusker och romare buro även liknande R. Även i yttersta östern är R. urgammal. — De västeuropeiska krigarna buro redan på 500-t. R. av ringpansar, *brynja*

Fr. v. Gotisk rustning (1400-t:s slut). — Maximiliansk rustning (1500-t:s början. Livrustkammaren.) — Rustning från 1600-t:s förra hälft. (Livrustkammaren.)

(jfr Pansarskjorta) samt hövdingar även hjälm och sköld (se dessa ord). R. av pansar, som i början bestod av på läder fastsydda ringar l. stålfjäll (hanubert), senare av stålringar, täckte på 1100- och 1200-t. hela krigarens kropp förutom ansiktet. Över denna R. bars ofta en s. k. vapenskjorta av tyg, prydd med heraldiska figurer. Omkr. 1300 började man förstärka denna dräkt genom små plattor av läder l. järn på de mest utsatta delarna av kroppen, ss. skuldror, armbågar och knän. (Hästen skyddades även av en R., vars konstruktion följer samma utveckling. Hästhuvudets pansarbeklädnad kallas häststjärna.) På 1380-t. uppstod bröst- och ryggharnesket av stål, i början delat på mitten, och lansstödet, den s. k. rusthaken, tillkom. Stålbeklädnaden i form av ledade stålplattor utökades, så att på 1400-t. hela krigarens kropp var innesluten i stålrustningen. Till denna s. k. gotiska R. bars oftast sala-

den (se Hjälmsp. 792), under det att halsen täcktes av ringkragen och armbålorerna av små runda, sköldformiga plåtstycken. Bröstskyddet var ännu delat i två l. flera stycken. Omkr. 1500 uppkom den efter Maximilian I uppkallade maximilianska R., som oftast hade helt bröst, kannelerade ståldelar och breda, tvärt avskurna stålskor. Under 1500-t. varierade R. mycket i form och utstyrelse, följande klädedräktens moder, och en synnerligen högt driven konstskicklighet gjorde sig härvid gällande. De nu nämnda 1400- och 1500-talsrustningarna kallas till skillnad från de följande helrustning. R. hade nu nått höjdpunkten av sin utveckling; fram mot 1600-t. är den redan på avveckling. Bröststycket blev klumpigare och tjockare för att motstå de kraftigare eldvapnen, lärstyckena breda och stora för att omsluta de vid denna tid brukliga vida byxorna. Benskydden ersattes med läderstövlar, och 1600-t:s s. k. halv- l. knä-

rustning uppstod. — Fotfolket hade i allm. på 1500- och 1600-t. enklare R. utan fullständiga arm- och beskydd. Särskilt bör nämnas den maximilianska landsknechtsrustningen (jfr Landsknekt) med sina vid ringkragen fästade skulderstycken, spangere eller, samt korta larskydd. Vid mitten av 1600-t. avlades R. delvis; blott bröst- och ryggharnesk användes på kyllerrocken (jfr Kyller och Kyra s s) och till sist endast ringkragen, som vackert graverad l. målåd var den sista återstoden av R. och fortlever i nutidens dagbricka vid svenska regementen. — För tornering (se d. o.) användes särskilda R. — 2. Verksamhet med syfte att utveckla ett lands krigsväsen. Jfr Rustningsbegränsning. — 3. Se Indelningsverket sp. 1288.

Rustningsbegränsning. I början ingick i den moderna freds rörelsens program genomförandet av en allmän avrustning. För freds rörelsens mera praktiskt inriktade anhängare trädde emellertid i förgrunden tanken på en internationell reglering för en likformig minskning av rustningarna. I sin inbjudan till makterna till första fredskongressen 1899 (se Haagkonferenser) angav sålunda tsar Nikolaus II. att konferensens syfte vore främjande förutom av den mellanfolkliga freden även av rustningsbördornas lättande. Vid konferensen ägnades emellertid ringa intresse åt denna senare fråga. Planen på R. vann visserl. stark anslutning vid den interparlamentariska konferensen i London 1906, men varken där l. vid andra Haagkonferensen (1907) uppnåddes något positivt resultat. Då de engelska och tyska flott rustningarna syntas bli alltför

betungande, ägde 1912 i Berlin överläggningar rum om möjligheten att få en överenskommelse till stånd för nedbringande av de bägge ländernas kapprustningar betr. resp. flottor, men de blevo resultatlösa. Efter världskriget har frågan om R. blivit en av N. F:s huvuduppgifter (se Nationernas Förbund sp. 640 f.). För att underlätta förverkligandet av denna uppgift ha förbundets medlemmar förbundit sig att lämna varandra alla upplysningar rör. omfattningen av sina rustningar. En konferens för uppgörande av en allmän plan till R. har länge förberetts genom ett omfattande utredningsarbete, igångsatt 1926 av N. F:s råd. Våren 1926 upptogo vissa medlemmar av N. F:s råd till behandling frågan om lämpliga åtgärder för att undvika skadliga verkningar av enskildas tillverkning av krigsmateriel och ammunition. 1925 utarbetades en konvention ang. allmän kontroll över vapen och ammunition betr. de länder, där kontroll över handeln med dylika artiklar för det gemensamma intresset är oundviklig. På inbjudan av presidenten Harding avhölls i Washington nov. 1921—febr. 1922 en s. k. avrustningskonferens, varunder man uppnådde ett positivt resultat rör. R. till sjöss (se Washingtonkonferensen).

Rusttjänst (ä. nsv. *rosstienst*, av ty. *Rossdienst*, tjänst till häst, av *Ross*, häst), fordom vapentjänst till häst mot åtnjutande av skattefrihet (frälse) l. ss. del av vederlaget för en förlänning (tjänstelän, se Län sp. 959). R. infördes i Sverige genom Alsnö stadga 1279 (se Alsnö och Frälse) och avsåg att vid behov ställa ett manstarkt ryt-

teri till konungens förfogande. 1330 bestämdes, att vapensyn årligen skulle hållas med frälset. Det var en frälsemans plikt att hörsamma konungens kallelse till R., men han var ej skyldig att följa honom utom rikets gränser. R. utkrävdes i regel i proportion till de olika frälsegodsens och förlänningarnas storlek, men då intet var stadgat därom, förekommo under tider av svag regeringsmakt försummelser i stor utsträckning. Först under Vasatiden reglerades R. noggrant genom en rad rusttjänstordningar. Från 1500-t. kallades det genom R. bildade rytteriet *adelsfanan* (se d. o.). Enl. rusttjänstordningarna 1686 och 1687 skulle R. presteras i förhållande till jordens ränta l. värde, beräknad i vissa "rusttjänstbara" persedlar efter s. k. "rusttjänstmarker"; i de f. d. danska och norska provinserna tunnor "hardt korn". Med frälsejord likställdes härvidlag skattefrälseränta. Det ypperliga frälset var fritt från R. R. förlorade småningom sin betydelse och ersattes på 1700-t. av en rusttjänstbevilning, som numera är avskaffad.

Rut, en moabitisk kvinna under domartiden, om vilken berättas i R:s bok i G. T. Enl. denna följde R., efter sin svärfaders och sin mans död, sin israelitiska svärmöder Noomi till Israel, blev där omgift med en frände till sin man, vid namn Boas, och genom honom stammöder bl. a. till David. Språket och platsen i den hebreiska kanon (se Bibel sp. 1432) m. m. visa, att R:s bok måste ha tillkommit täml. sent, trol. på 400-t. f. Kr., och då väl, liksom Jona, ss. en protest mot den trångbröstad nationella riktningen.

Ruta, se *Vinruta*.

Ruta, gammalt mått för åt-

skilliga betingsarbeten vid jordbruket, vanl. 10 famnar i kvadrat.

Ruta'ceae, växtfamilj (ordn. *Gerania'les*), vanl. träd l. buskar med oljekörtlar (eterisk olja) i bark och blad (de senare därav genomskinligt punkterade). Hit höra bl. a. diptam, vinruta, *Cuspa'ria* (se *Angostura bitter*), *Fero'nia* (se *Gummi*), *Piloca'rpus* (se *Pilokarpin*) samt *Citrus*.

Rute, socken i Gotl. l., jämte Fleringe och Bunge pastorat i Visby stift. 995 inv. — Kyrkan uppfördes under 1200-t:s senare hälft.

Rute [ro'-], äldre preussisk längdenhet = 12 fot = 3,766 m.

Rutebeuf [rytbö'ff], d. omkr. 1290, fransk skald. R., som var en sorglös vagabond, skrev lyriska dikter och fabliauer samt dramat *Le miracle de Théophile*.

Rute'ner, namn på ukrainare (lillryssar) i s.ö. Polen, u. Rumänien och ö. Tjecko-Slovakiet.

Rute'nium, platinametall, upptäckt 1845. Atomtecken *Ru*, atomvikt 101,7, smältpunkt omkr. 1,900°, spec. v. 12,26. R. löses i kungsvatten till *ruteniumklorid* och bildar vid smältning med kali *kaliurutenat*, $K_2RuO_4 + H_2O$, som bildar gröna kristaller. Vid upphettning av R. i syrgasström bildas den indigoblå *ruteniumdioxid*, RuO_2 . En *ruteniumtetroxid*, RuO_4 , är även känd.

Ru'ter (av mlt. *rūte*, ruta, fyrrörning), se *Kortspel* sp. 1246. — Möjligen ingår samma ord i uttrycket *h a R. i sig*, vara "rivande" duktig.

Rutherford [rø'dhøfød], Ernest, f. 1871. engelsk fysiker. 1898 prof. i Montreal, 1907 i Manchester, 1919 i Cambridge,

har utfört epokgörande undersökningar om radioaktivitet. R. har uppställt desintegrationsteorin (se *R a d i u m* sp. 806), visat att α -strålarna bestå av heliumatomer med två positiva enhetsladdningar, och till stor del utrett sammanhanget inom de radioaktiva serierna. Vidare har han uppställt kärnhypotesen för atomernas byggnad (se *A t o m* sp. 830). Genom beskjutning med α -strålar har han lyckats spränga sönder flera grundämnens atomer. R. erhöLL 1908 års Nobelpris i kemi.

Ruths, Johannes, f. 1879, doktor-ingenjör, uppfinnare, sedan 1916 direktör i a. b. Vaporackumulator, som exploaterar en del av R:s uppfinningar. Jfr *A n g ä k u m u l a t o r*.

Ruthström, Julius, f. 1877, violinist, sedan 1911 lärare vid Mus. akad:s konservatorium. R. har uppträtt både som solist och som förste violinist i en av honom stiftad stråkkvartett.

Ruthven [røthvøn l. rivvn], *Patrick R.*, earl of *Forth* och *Brentford*, d. 1651, engelsk krigare i svensk tjänst, deltog med utmärkelse i såväl *Karl IX:s* som *Gustav II Adolfs* polska krig och i Trettioåriga kriget, under vilket han avancerade till generallöjtnant. Han återvände 1636 till England, där han 1642—44 förde överbefälet över den kungl. armén under inbördeskriget.

Ruti'l, tetragonalt mineral, bestående av titansyra, TiO_2 .

Ruti'n (fr. *routine*, eg. kunskap om vägen, av *route*, väg), genom övning l. vana uppnådd färdighet. — *Sjöv.* Ordningföreskrifter för den dagliga tjänsten ombord å fartyg (hamn- och sjörutin). — *Rutine'rad*, övad, skicklig.

Rutlandshire [rø'ttløndsjo], grevskap i mell. England. Vete-

Ernest Rutherford.

odling, mejerihantering. 18,000 inv. Huvudstad *Oakham*.

Rutmark, med jordflytning besläktat fenomen, varvid marken uppdelas i polygoner genom ett nätförmigt spricksystem l. genom hopskjutna block- och stenvallar.

Rutschbana, ränn- l. rörformig transportanordning utan särskild mekanisk drivkraft. R. användas vid lastning av massgods i järnvägsagnar och fartyg samt ss. nöjesmedel.

Rutström, Anders Karl, f. 1721, d. 1772, präst, var en ivrig och extrem anhängare av herrnhutismen. Av konsistorium två ggr suspenderad från sin tjänst för sitt lärosätt, blev han likväl ss. belöning för en uppmärksam kungafientlig predikan genom hattarnas protektion kyrkoherde i *Ladugårdslands förs.* i *Sthlm* (1757). Här bekämpades han kraftigt av sin komminister, *P. Murbeck*, invecklades i fortsatta renlärlighetsprocesser och blev efter hattarnas fall avsatt och landsförvisad (1765). Efter partivälrvningen 1769 fick R. återvända men erhöLL ingen

Rya från Offerdals skn, Jämtland.

prästtjänst. R:s känslamma, stundom osmakliga religiösa sånger (*Zions nya sånger*, 1778) fingo sedermera stor spridning.

Rutsöm, även kallad vingåkerssöm, sys med enkla stygn efter tygets trådar, så att ett rutmönster bildas, lika på båda sidor. Förekommer särskilt på vingåkersdräktens s. k. bokakläden.

Rutt, försv. form för route.

Rutu'ler, forntida folkstam i Latium (jfr *Aeneas*).

Ruuth [rut], Erik, f. 1746, d. 1820, greve 1792, ämbetsman, 1786 statssekreterare för handels- och finansexpeditionen. Hans främsta åtgärder voro inrättandet av ett "generaldiskontkontor" 1787 och kronobränneriernas avveckling. R. utnämndes 1790 till president i Kammarkollegium, vid riksdagen 1792 till lantmarskalk och s. å. till generalguvernör över Pommern. På grund av några dunkla penningtransaktioner från 1790 — trol. i samband med hans

försök att finansiera Gustav III:s hemliga politiska utgifter — berövades han sin guvernörspost och dömdes att ge ersättning till kronan. På 1809 års riksdag var R. en av gustavianernas ledare.

Ruwenzori [rooənšå'ri], se **Runsoro**.

Ruvning, se **Fågglar** sp. 824.

van Ruysbroek [fann rö'jsbrok], Jan, f. 1294 i Ruysbroek (invid Bryssel), d. 1381, kanoniserad 1908, nederländsk mystiker, präst i Bryssel (Sainte Gudule), från 1354 prior i det nygrundade augustinklostret Groenendaal (i närheten av Bryssel). I sina på modersmålet skrivna mystiska traktater framstår R. ss. en själsfrände till Eckehart. Han erhöll ärenamnet *doctor costaticus*. En lärjunge till honom var Gerard Groote (se **Bröder**).

van Ruysdael, se **van Ruijsdael**.

Ruys de Beerenbroeck [röjs de be'renbrokk], Charles Joseph, f. 1873, jonkheer, nederländsk advokat och politiker, led. av andra kammaren 1905—18 samt från 1925. R., som tillhör romersk-katolska statspartiet, var 1918—25 ss. stats- och inrikesminister ledare för konservativa koalitionsministärer.

van Ruyter [fann rö'j-], de Ruijter, Michiel Adriaanszoon, f. 1607, d. 1676, nederländsk amiral, utmärkte sig under sjökrigen mot England 1652—54 och 1664—67, under det senare ss. överbefälhavare. R. anförde expeditionen till Danmarks hjälp mot Sverige 1659. Han sårades dödligt under en expedition i Medelhavet mot engelska och franska flottorna.

Rya (besläktat med ty. *rau*h, sträv, skrovlig), vävnad i knuten flössa (se d. o.), använd som säng-

täcke, i allm. med avpassat, rikt mönster. Kvaliteten är här betydligt grövre än i orientaliska mattor (se d. o.). Mera sällan förekomma "dubbelnockade" R., d. v. s. R. med lugg ("nock") på båda sidor. — R. omtalas första gången i Norden i Vadstena klosterregler 1451—52, men det fornsvenska *ry* tyder på betydligt högre ålder. Vävnadsarten har alltsedan dess fortlevt hos allmogen i Skandinavien och Finland och utvecklats till en rik folkkonst med utpräglad ortskaraktär. I vår tid har R. fått användning ss. golvmattor.

Rya, socken i Kristianst. l., jämte Örkelljunga pastorat i Lunds stift. 1,210 inv.

Rü'hezahl [-tsal] (ty., rovsvans), i äldre tysk folktro en på Riesengebirge uppträdande bergande, vilken beskrivs ss. hjälpsam mot de fattiga men en fiende till rövare och onda människor.

Ry'binsk. 1. Stad i guv. Jaroslavl, mell. Ryssland, vid Volga. En av Rysslands viktigaste flodhamnar, betydelsefull för transporten till Östersjön och Vita havet av Nedre Volgaområdets produkter. 49,000 inv. — 2. 1921—23 guvernem. i mell. Ryssland. Skall enl. ny uppdelning utgöra en krets (18,000 kvkm. 600,000 inv.) i Centrala Industriområdet.

Rybs, detsamma som rovrapts.

Ryckverk, se Vävn i g.

Ryd. 1. Socken i Skarab. l., jämte Skövde, öm, Hagelberg, N. Kyrketorp och Våmb pastorat i Skara stift. 210 inv. — 2. Municipalsamhälle i Almundsryds skn. Kronob. l. Station på Karlshamn—Vislanda—Bolmens järnväg. Sveriges äldsta kneippkuranstalt (1895) med radioaktivt, järnhaltigt källvatten. 610 inv. — 3. S. Västra Ryd och Östra Ryd.

Rydaholms kyrka.

Ryda, socken i Skarab. l., jämte Naum och S. Kedum pastorat i Skara stift. 1,255 inv.

Ryдахolm, socken i Jönköp. l., jämte Gällaryd, som framdeles skall avskiljas till eget pastorat, pastorat i Växjö stift. 3,425 inv. — Av den på 1100-t. anlagda kyrkan kvarstå de efter mönster av Lunds domkyrka uppförda tvillingtornen med samtida skulpturer; resten ombyggdes 1793.

Rydbeck. 1. Otto R., f. 1872, arkeolog och konsthistoriker, prof. i förhistorisk och medeltidsarkeologi i Lund 1920, sedan 1904 förest. för Lunds univ:s historiska museum. R. har främst ägnat sig åt utforskandet av Skanes medeltida konst, spec. Lunds domkyrka. — 2. Osear R., f. 1878, bankman, verkst. dir. i Skandinaviska kredit a. b. i Sthlm 1917. R. har bl. a. varit finansiell delegerad vid fredskonferensen i Paris 1919 och led. av tull- och traktatkommittén.

Rydberg. 1. Abraham R., f. 1780, d. 1845, grosshandlare i Sthlm, grundade Abraham Rydbergs stiftelse (se d. o.). — 2. Olof Simon

Viktor Rydberg. Målning av Albert Edelfelt.

R., f. 1822, d. 1899, historiker, arkivarie, kansliråd. R. tog initiativet till den stora urkundspublikationen *Sverges traktater med främmande magter*, varav han själv 1877—98 mönstergillt utgav del. 1—5:1 (tiden fram till 1632) och 10—11 (tiden 1815—67). — 3. Viktor R., f. 1828, d. 1895, skald, religionsfilosof. Efter en av sorgliga upplevelser fylld barndom hade R. en orolig ungdom som journalist i den radikala pressen åren kring februarirevolutionen. 1855 blev han anställd i den av S. A. Hedlund redigerade Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning; Hedlund tog också personligen hand om R. Dennes första självständiga författarskap är tillkommet i nära anslutning till hans dagliga publicistiska gärning. De båda urspr. som följetonger i *Handelstidningen* tryckta romanerna *Fribytaren på Östersjön* (1857) och *Den siste athenaren* (1859) voro inlägg i aktuella frågor, särskilt i striden mot statskyrklig intolerans, ehuru dagsproblemen omplanterats i historisk miljö. Den senare romanen, som förhärsligar grekisk humanitet på den kyrkliga kris-

tendomens bekostnad, är den nyantika strömningens främsta verk i svensk diktning. Ovilja mot livsfientlig religiositet uppbär även medeltidsnovellen *Singoalla* (1857), som annars i sin stämningens rikedom och sitt sysslande med det undermedvetna själslivet är ett utpräglat romantiskt konstverk. Direkt framkallad av R:s publicistik i teologiska frågor är hans skrift *Bibels lära om Kristus* (1862). Den betecknar den moderna, på textkritik och religionshistorisk metodik grundade kristendomsuppfattningens genombrott i bildad svensk opinion. Efter ett decennium av nedsatt litterär produktivitet utvecklade R. från mitten av 1870-t. en mångsidig verksamhet, som snabbt ställde honom i centrum av svenskt kulturliv. Han tog bl. a. till orda i språkliga frågor, där han hävdade en långt gående nordisk purism, publicerade en rad essayer över antika konstverk, som fångat hans intresse under en italiensk resa 1874 (*Romerska kejsare i marmor*, ingår i *Romerska dagar*, 1877). höll populärvetenskapliga föreläsningar i filosofi och kulturhistoria samt verkställde en utmärkt översättning av 1:a delen av Goethes *Faust* (1876). — Men hans främsta insats är hans lyriska diktning (*Dikter*, 1882), i vilken, i en sällsynt fast och klar språkform, alla hans intressen samlas. I ämnesvalet märkes förtrogenheten med antiken samt med kristna och fornordiska myter och sagor (*Dezippos, Prometheus och Ahasverus, Snöfrid*). Dikternas centrala innehåll är tankar över religiösa, filosofiska och även samhällseliga problem. Som reflexionsdiktare fullföljer R. den svenska romantikens traditioner. Hans

grundsyn är idealistisk, men den rör sig på tvivlets gräns, är aldrig dogmatisk förkunnelse, icke ens i hans vid jubelfesten i Uppsala domkyrka 1877 utförda *Kantat*, utan dikterna tolka en bävande kamp mellan frågor, svar och nya frågor. Hans idealism är mer moralisk än teoretisk, och däri har man utan tvivel att söka den rydbergiska lyrikens livskraft ända in i våra dagar. — I den hetsiga strid, som med 1880-t. började mellan tidens naturalism och den traditionsbundna idealismen höll sig R. i stort sett neutral. Mycket synes det därvid även ha betytt, att han — efter att redan på 1870-t. ha lämnat Hedlunds redaktion — 1884 flyttade till Stockholm som professor vid Stockholms Högskola i kultur- (senare konst-)historia. Från denna tid framträdde i hans personlighet starkast dragen av forskare, grubblare och drömmare. Under 1880-t. fördjupade han sig i de nordiska myternas värld, ett vetenskapligt ofruktbart (*Undersökningar i germanisk mytologi*, 2 dlr, 1886—89) men poetiskt givande företag (*Fädernas gudasaga*, 1887). — R. hälsade 90-t:s nya romantik med glädje och inspirerades själv till verk i dess anda. I en ny lyrisk alstring (*Dikter* II, 1891, samt postuma) äro särskilt anmärkningsvärda flera dikter, som ge uttryck åt en i formen nästan medeltida mystisk men till innehållet modernt dogmfri religiositet (*Grubblaren*, *Till Österland*, *Längtan*). Mitt bland dessa stämningstycken kom ett inlägg i dagens sociala diskussion, det kraftigaste, som R. och väl någonsin en svensk diktare gjort, *Den nya Grottesången*, ett hetsigt angrepp på modern kapitalism och industria-

Bondgård invid en damm. Målning av Gustaf Rydberg.

lism. *Vapensmeden*, *hägringar från reformationstiden* (1891) är väl som roman underlägsen R:s äldre, men den lever på sin äldla stil och sin milda levnadsvisdom, lika fjärran från auktoritetsdyrkan som från bildstormarnit, en humanists testamente. — R. blev 1877 led. av Sv. akad. — 4. Gustaf R., f. 1835, målare. R. studerade i Köpenhamn, vid Konstakademien i Sthlm samt i Düsseldorf, där han 1859—64 handledes av Gude. Omkr. 1870 fann han sin egen stil i ett friskt och intimt fri-luftsmåleri och har sedan skildrat sin hembygd Skåne, som vars konstnärlige upptäckare han kan anses, i en rik produktion av lyriskt uppfattade och måleriskt levande landskapsbilder. R:s konst. som förblivit oberörd av såväl 1880-t:s franskinfluerade impressionism som av 1890-t:s stämningmåleri, har under de senaste åren nätt en ny uppskattning. — 5. Johannes R., f. 1854, d. 1919, matematiker och fysiker, 1901 prof. i fysik i Lund, utförde epokgörande undersökningar över spektralserier och uppställde en

Rydboholms slott. T. h. Vasatornet.

formel, innehållande en universell konstant, senare kallad Rydbergs konstant. Se *Spektrum*.

Rydboholm. I. Gods i Ö. Ryds skn, Sthlms l. Slottet består av tre 1500-talslängor kring en rektangulär gård och en fristående tornbyggnad från medeltiden, det s. k. Vasatornet. Slottets yttre förändrades efter en eldsvåda på 1700-t., under det inredningarna bibehållits. Det historiska intresset knyter sig främst till Vasatornets s. k. Vasarum, ett väl bevarat 1500-talsrum, som säges ha bebotts av Gustav Vasa, vilkens fader ägde R. Sedan 1523 har R. tillhört ätten Brahe. — 2. Färgeri, blekeri, appreturverk m. m. i Kinnarumma skn. Älvsb. l., anlagt av Sven Erikson 1834, urspr. som väveri. Äg. Rydboholms a. b., grundat 1885, som även äger spinneri och väveri i Viskafors.

Rydellius, Andreas, f. 1671, d. 1738, filosof och skriftställare, prof. i Lund 1710, universitetets rektor 1714, biskop där 1734. R. spelade en banbrytande roll genom sitt användande av svenska språket i föreläsningar och vetenskapliga arbeten (bl. a. *Nödiga förnuftsöfningar*, 5 dlr, 1718—21). Han gjorde sig till talesman för

en cartesianskt färgad filosofi. Bl. a. utövade R. inflytande på Dalin och Lagerbring.

Rydén, Värner, f. 1878, skolman, politiker. Folkskollärare i Malmö 1901—25, tog R. tidigt livlig del i den socialdemokratiska rörelsen i Skåne. Led. av A. K. 1907—lagtima riksdagen 1919, av F. K. urtima riksdagen 1919—febr. 1920, vann han inom kort stort inflytande, främst som medlem av statsutskottet, och blev med åren en av sitt partis främsta och mest aktiva politiker. Särskilt kom han att framträda som skolpolitiker, varvid han blev den främste målsmannen för strävandena för det svenska skolväsendets omorganisation i enhetsskolans tecken. Som ecklesiastikminister 1917—19 i ministären Edén genomförde han l. planlade flera betydande reformer på skolväsendets område. På grund av den starka kritik, för vilken han, även från sitt eget parti, utsattes för sitt deltagande ss. aktieägare i ett spekulationsföretag under rådande kristid, nödgades han emellertid lämna sitt ämbete och sina offentliga uppdrag. Sedan 1921 tillhör R. ånyo A. K. och var 1925—26 generalkrigskommissarie. R. har bl. a. utgivit *Medborgarkunskap för fortsättnings- och andra ungdomsskolor* (1923).

Rü'desheim [-hajm], stad i Rheingau (se d. o.). 4.000 inv.

Rydfors, Aron, f. 1860, skolman, historiker, lektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm i Sthlm 1901—26. R. har förutom ett flertal läroböcker skrivit *Sveriges historia 1859—1900* (i samlingsverket "Sveriges historia", 2:a uppl.) samt utgivit en övers. av de svenska rimkrönikorna (1926).

Rydin. 1. **Herman R.**, f. 1822, d. 1904, statsvetenskapsman, prof. i statsrätt i Uppsala 1855—90, led. av F. K. 1867—75, av A. K. 1876—78 och 1882—90 konservativ och protektionist). R. utövade en vidsträckt och betydande författarverksamhet i såväl statsrättsliga som politiska frågor. Hans mest kända arbete är *Svenska riksdagen* (2 bd, 1873, 1878—79). — 2. **Herman R.**, f. 1861, den föreg:s son, ämbetsman, byråchef i Telegrafstyrelsen 1900, expeditionschef i civildepartementet 1902, generaldirektör och chef för Telegrafstyrelsen 1907.

Ryding, **Knut Axel**, f. 1831, d. 1897, generalstabschef 1882, krigsminister 1882—87, generallöjtnant 1892, led. av F. K. 1883—87 och av A. K. 1891—92. R., som var en av de ledande krafterna i 1880 års lantförsvarkommitté, framlade på 1883 års riksdag det av kommittén utarbetade men av riksdagen förkastade härordningsförslaget, enl. vilket armén skulle grundas på stam och under 90 dagar övad beväring.

Rü'dorff, **Friedrich**, f. 1832, d. 1902, tysk kemist, prof. vid tekniska högskolan i Charlottenburg, utförde viktiga undersökningar över saltlösningars fryspunkt.

Rydqvist, **Johan Erik**, f. 1800, d. 1877, språkforskare, kritiker, bibliotekarie vid Kungl. Bibl. i Sthlm 1858, led. av Sv. akad. 1849. R. framträdde först som skald, kritiker och översättare samt redigerade 1828—32 tidskriften *Heimdall* (se d. o.). Från 1840 ägnade sig R. helt åt språkforskningen och skapade, så gott som utan inhemska föregångare men under inflytande av J. Grimm, Bopp och Bask, det grundläggande arbetet i svensk

Johan Erik Rydqvist. Samtida litografi.

språkhistoria. *Svenska språkets lagar* (5 dlr, 1850—74; 6:e delen utg. genom K. F. Söderwall 1883).

Rydsgård, järnvägsstation i Örsjö skn, Malmöh. l. vid Trälleborg—Rydsgårds och Malmö—Ystads järnvägar.

Rydö, egendom med sulfäfabrik, såg och mek. verkstad i Torups skn, Jönköp. l. Äg. Rydö bruks & fabriks a. b., grundat 1897, som äges av Hylte bruks a. b. (se *Hylte*).

Ryfors, **Ryfors bruk**, gods med huvudgård i Nykyrka skn, Skarab. l. De båda huvudbyggnaderna, av vilka den äldre delvis är från 1600-t., omges av en stor, utomordentligt vacker engelsk park.

Ry'fylke, naturskönt, höglänt fjordlandskap i Rogaland fylke, s. Norge, kring Buknfjord.

Ry'ge, **Johan Christian**, f. 1780, d. 1842, dansk skådespelare, debiterade på Det kongelige Teater 1813 som Palmatoke i Oehlenschlägers tragedi och uppehöll sedan de stora tragiska hjälterollerna. Ovanligt mångsidig, uppträdde han även i komiska karaktärsroller, bl. a. i Holbergs komedier.

Rügen, Tysklands största ö. R., som hör till prov. Pommern. Preussen, är beläget i Östersjön och skiljes från Vor-Pommerns kust genom det smala Strelasundet. Kusten är starkt sönderskuren. Ön är ett bördigt och kuiperat land, som når högst i n.ö., där den med en hög kritkust stupar brant i havet (kritklinten Stubbenkammer med Königsstuhl, 133 m. ö. h., på halvön Jasmund). Huvudnäring jordbruk. Flera mycket besökta badorter (Binz, Göhren m. fl.). Ångfärjeförbindelse med Sverige (Sassnitz—Trälleborg) och med fastlandet. Huvudort Bergen. 968 kvkm. 50,000 inv. — R. styrdes under tidig medeltid av självständiga vendiska furstar. Det erövrades 1168 av Valdemar I av Danmark och förblev danskt, tills det 1325 införlivades med Pommern (se vid. d. o.).

Ryggmärg, se Nervsystem sp. 749 f.

Ryggmärgssjukdomar. Symtomen vid R. hänföra sig till bortfall av funktionen hos neuroner l. retning av dessa och utgöras i förra fallet av förlamning (skada på motoriska neuroner) l. rubbningar i sensibiliteten (skada på sensibla neuroner), i senare fallet resp. krampräckningar, varvid vanl. endast delar av musklerna rycka (fibrillära muskelryckningar), och smärtor l. parestesier. Vid skada på de långa ryggmärgsbanorna komma av de kroppsdelar, som innerveras av dessa banor, alla nedanför skadan beläggna att visa förändringar. Vid sådan skada i ryggmärgens gråa substans, som ej berör ledningsbanorna, uppstå förändringar endast hos kroppsdelar, som ligga i höjd med ryggmärgsskadan (nivåförlamning). Då de motoriska banorna ligga ganska tätt

hopbuntade, ge skador i dessa ofta utbredda förlamningar, varemot de sensibla, som ligga mera spridda, vid R. ofta ge endast partiella bortfallssymtom. Förlamningarna (jfr d. o.) vid R. visa muskelstyvhet (spastisk förlamning), när de bero på skada på ledningsbanorna, men slappa muskler (slapp förlamning) vid förstöring av motoriska celler i ryggmärgens främre horn. R. benämnas systematiska, när de hänföra sig till bestämda ledningsbanor, diffusa, när de ej visa bestämd förkärlek för någon viss del av ryggmärgen. De flesta systematiska R. äro långsamt fortskridande. Av *systematiska R.* kunna följande nämnas. *Friedrichs ataxi'*, ärftlig utvecklingshämmning, ger symtom redan i barndomen med ataxi i nedre extremiteterna, nystagmus, sluddrigt tal m. m. — *Spastisk spinalparaly's*, ärftlig utvecklingsrubbing av motoriska banor, visar sig i 20—30-årsåldern genom spastisk pares, börjande i nedre extremiteterna, varigenom gången försvåras (stela ben och sträckta fötter). — *Amyotrofisk lateralskleros*, ej ärftlig, uppträder i 20—40-årsåldern med muskelatrofi i händerna, spastiska pareser och bulbärparalys (se d. o.) och är genom denna, i motsats till de föregående, direkt dödande. — *Progressiva muskelatrofier* (muskelförtvining) av olika typer, ofta ärftliga, ge fortskridande atrofi av muskulaturen och därav följande inskränkning i rörelseförmågan. *Behandling* av nu nämnda R. är symptomatisk. Bättring står ej att få. — *Ta'bes dorsalis*, se Syfilis. — *Diffusa R.* I anslutning till infektionssjukdomar kan en in-

flammation i ryggmärgen (akut myelit) intrada med spastiska l. slappa förlamningar. Spec. farlig är myeliten, när den sitter så högt upp, att den ger bulbärparalys. Vanl. sträcker den sig genom hela ryggmärgens tvärsnitt. Hel l. delvis bättring är möjlig. *Behandling*: i det akuta stadiet vila, sedan bad, elektricitet, massage och rörelseövningar. — Hjärnhinneinflammation, såväl epidemisk som varig (se Hjärn sjukdomar sp. S20), sprides i regel även till ryggmärgens mjuka hinnor och kallas då cerebrosпинаlemeningit. — S. k. kompressio'nsmyelit uppkommer genom tryck på ryggmärgen av tumörer, exsudat m. m. l. genom deformationer av ryggraden (ss. vid tuberkulös spondylit l. yttre våld); symtomen (ofta starka smärtor) bero på platsen för trycket. *Behandlingen* rättar sig efter grundlidandet. Kärltilltäppningar (embolier l. tromber) ge sönderfall (*myomalaci'*) och liknande symtom som myelit, likaså blödningar. — *Syringomyeli'*, trol. på abnormiteter i ryggmärgsanlaget beroende, fläckvis proliferation och sönderfall av glian och nervelement, varigenom hålrum uppkomma i ryggmärgen. Ledningsbanorna degenerera dock vanl. ej. Symtomen äro fortskridande muskelatrofi med fibrillära ryckningar och spastiska pareser. brännande smärtor jämte bortfall i stor utsträckning av smärt- och temperatursinnen, fulslag och flegmoner, ledförändringar, kyfos och skolios. *Behandling* palliativ. — *Skleros* (*sclerose en plaques*), fläckvis i både ryggmärg och hjärna uppträdande proliferation av glian och degeneration av nervelement, ger varierande symtom, vilka i den

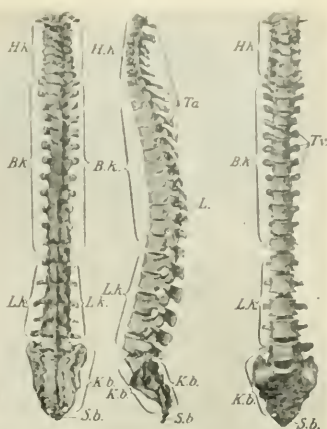
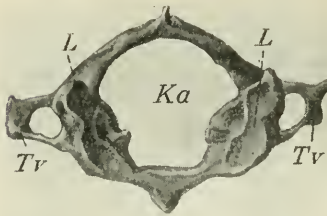

Fig. 1. Ryggrad hos människa, sedd bakifrån, från sidan och framifrån. B.k. bröstkotter, H.k. halskotter, K.b. korsben, L. ledetskott, L.k. ländkott, S.b. svansben, T.a. taggkott, T.v. tvärrkott.

mest typiska kombinationen äro: darrningar vid avsiktliga rörelser, nystagnus, monotont skanderande tal, spastiska pareser. Denna rätt vanliga R. uppträder mest i yngre år, fortskrider stötvis och orsakas av en spirochaet. *Behandling* täml. utsiktslös (vila, bad, massage, jodkalium, arsenik, röntgenbestrålning). — Svulster utgå vanl. från ryggmärgens hinnor och äro oftast godartade men ge genom rumsinskränkning lätt kompressionsmyelit. Svulsterna i själva ryggmärgen äro vanl. gliom (se Svulst).

Ryggning, se Ridning.

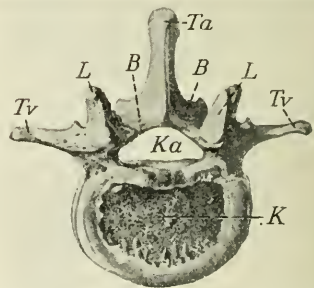
Ryggrad, av likartade skelettdelar, kottor, sammansatt skelettpelare, som uppbär kraniet och stödjer halsen, bälen och svansen hos flertalet ryggradsdjur. De flesta landdjur ha skilda hals-, bröst-, länd-, kors- och svanskottor. En fullt utbildad kotta består av kottkropp, övre

Ryggrad. Fig. 2. Översta halskotan (atlas) hos människa, sedd ovanifrån. Ka ryggmäragskanal, L ledutskott, Tv tvärrutskott.

(stundom även undre) kotbåge och utskott: tagg-, tvär- och ledutskott m. fl. De övre bågarerna bilda den ryggmäragskanalen. — *Jämförande anat.* Kotorna bildas i kordans (se Ryggsträng) skelettgena skida. Hos rundmunnar finnes ett första anlag till kotbågar i form av små broskstavar; ryggsträngen kvarstår dock i sin fulla utveckling. Hos hajfiskar utbildas jämte bågar även kotkroppar av förkalkat brosk. Högre ryggradsdjur ha förbenad R. Benfiskar m. fl. ha i bägge ändarna koniskt urholkade, bikonkava lamficioella kotor, i vilka hålrummen äro fyllda av kordavävnad. Hos stjärtgroddjur m. fl. äro kotorna opisthocoeila, d. v. s. kotkropparna ha ett främre ledhuvud och en bakre ledpanna, som ledar mot närmast bakre kotas ledhuvud o. s. v. Ledyornas läge hos grodornas och flertalet kräldjurs procoeila kotor är motsatt det hos de opisthocoeila kotorna. Hos fåglar äro halskotorna försedda med sadelledder. Hos däggdjur äro kotorna förenade genom elastiska skivor av trådbrosk, som innehålla en sista rest av ryggsträngen. Antalet kotor växlar mellan 9 (hos grodor) och 400 (hos ormar).

Jfr Skelett. — Hos människan utgöres R. av 33 å 34 med varandra förbundna kotor. De 9 å 10 nedersta kotorna (5 korskotor och 4 å 5 svanskotor) äro sammanväxta till resp. korsbenet, ett trekantigt, skyffelformigt ben, och svansbenet (jfr Bäckén). De övriga kotorna (7 hals-, 12 bröst- och 5 ländkotor) kallas fria kotor. Vid bröstkotorna fästa sig de tolv revbensparen. De fria kotorna äro inbördes förenade med 3—6 mm. tjocka, i mitten mjuka och svällande broskskivor, vilka möjliggöra R:s rörlighet och mildra stötar, samt med ledgångar, ligament och muskler. De två övre halskotorna ha avvikande form och äro avpassade spec. för vridrörelse (kring R:s längdaxel). Den översta (*atlas*), som uppbär huvudet, har formen av en ring, den andra (*epistrophicus*) har ett rakt uppåtstigande, tandformat utskott, som ledar mot atlas. R. tilltar i mäktighet nedåt och når sin starkaste utveckling i korsbenets övre del, varifrån den hastigt avsmalnar. R. bildar en dubbelt S-formig pelare, utgörande c:a $\frac{2}{5}$ av hela kroppslängden. Sedd framifrån är den konvex i halsdelen, konkav i bröstdelen.

Ryggrad. Fig. 3. Tredje ländkotan hos människa. B kotbåge, K kotkropp, Ka ryggmäragskanal, L ledutskott, Ta tagg-utskott, Tv tvärrutskott.

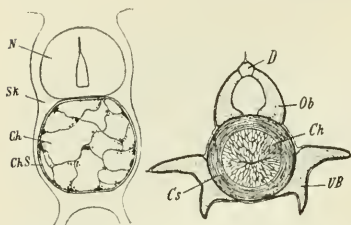
konvex i länddelen och övergår med en skarp böjning i korsbenet, som bildar en nedåt—framåt riktad konkavitet. I bröstdelen är R. dessutom svagt krökt åt högra sidan. Dessa böjningar stå i samband med den upprätta kroppsställningen och ha stor betydelse därigenom, att de (i likhet med broskskivorna mellan kotorna) möjliggöra fjädring. Vid långvarig upprätt ställning sjunker R. ihop; den förlänges åter vid lig-gande ställning. Människan är därför något längre om morgonen än om kvällen. De rörelser, som kunna utföras i R., äro böjning framåt, bakåt och åt sidorna, vridning kring bälens längdaxel och rullning, varvid bälén beskriver en kägelformig bana.

Ryggradsdjur, *vertebra'ter*, *vertebrata* l. *Craniö'ta*, en djurgrupp (av *Chordo'nia*), omfattande alla djur med ryggrad. Det centrala nervsystemet har ett dorsalt, de vegetativa organen ett ventralt läge. Kroppen är segmenterad och delad i huvud-, bäl- och svansregion. Hos de på land levande R. kan bälén indelas i hals-, bröst-, länd- och korsregion. Flertalet R. äro skildkönade, vissa hermafroditer. — De första R. (fiskar) uppträdde trol. vid silurperiodens slut. — Till R. höra rundmunnar, fiskar, groddjur, kräldjur, fåglar, däggdjur. Lantsettfisken bör även räknas till R.

Ryggradskrökning, ökning av ryggradens normala krökningar med därav följande förändringar. Orsaken till R. är för stor belastning i förhållande till styrkan hos ryggraden och dess muskulatur. Detta inträffar vid rachitis samt benuppmjukning o. a. degenerativa l. kroniskt inflammatoriska bensjukdomar, vid spondylit (se d. o.), ryggmärgssjukdomar och

ojämn belastning, vilken senare förstärker verkan av nämnda sjukdomar men ock ensam kan ge R. Ex. härpå är R. genom för mycket stillasittande i olämplig ställning (vanligt i skolaldern), ohärlängd av nedre extremiteterna, smärtor (ss. ischias, koxit, ryggskott m. m.), som föranleda överflyttande av kroppens tyngdpunkt åt ena sidan, förlamningar (spec. barnförlamning). — Vanligast är *s n e d r y g g l. s k o l i o' s*, en R. i sidled, ofta S-formig. Kotkropparna bli härvid smalare mot krökningens konkava sida, och samtidigt vridas de under och ovanför krökningen, varigenom revbenen komma att stå ut mer på skoliosens konvexa sida och ev. ryggraden buktas så mycket bakåt, att den bildar puckel. — *K u t r y g g l. k y f o' s* är en ökning av den normala krökningen bakåt av ryggradens bröstdel, varvid ryggen står ut i en jämn båge, huvudet är framåtlutat, skuldrorna sänkta och bröstkorgen verkar tillplattad framtill och utvidgad bakåt, medan bäckenet är framskjutet. — *S v a n k r y g g l. l o r d o' s*, en förstärkning av ländryggradens normala krökning framåt, är vanl. en följd av förändringar i bäckenet (koxit, ischias m. m.). — *Behandling* av R. bör företas så tidigt som möjligt, enär de, lämnade åt sig själva, vanl. förvärras. Främst inriktas den på att undanröja orsaken, där detta är möjligt (ss. rachitis, en del inflammationer, olämplig sysselsättning m. m.). Utbildade R. kunna påverkas genom lämplig mekanisk behandling (gipsbädd, gymnastik, kórsetter m. m.). Att märka är, att en i barnåldern uppkommen skolios ofta växer bort efter puberteten.

Ryggradslösa djur, se *Djur*.

Ryggsträng. T. v. N ryggmärg, Sk skelettogen skida, Ch ryggsträng, ChS kordaskida. — T. h. Rygggrad hos en stör. D taggutskott, Ob övre kotbåge, Cs kordaskida, Ch ryggsträng, UB undre kotbåge.

Ryggradsskador, se Ryggmärgssjukdomar.

Ryggsimmare, se Vattenskinnsbaggar.

Ryggsnitt l. lumba'go, vanl. hastigt påkommande, ofta intensiva smärtor i lumbaltrakten (muskler o. a. mjukdelar), stundom omöjliggörande varje rörelse av bålen. R. hör till muskelreumatismens grupp (se Muskel-sjukdomar).

Ryggsträng, ko'rda, cho'rda dorsa'llis, det första anlaget till ryggrad hos ryggradsdjur, bildas från urtarmen ss. en solid cellsträng under ryggmärgsröret (jfr ill. 4 och 5 till Fosterntveckling samt text). I R:s inre bli cellerna stora, blåslika och fyllas med en geléartad substans. I periferin avsåndra de en strukturlös membran, den primära kordaskidan. Under denna bildas en trådig, sekundär kordaskida. En yttre skelettogen bindvävsskida omsluter ryggmärgen och sammanhänger med muskelsegmentens skuljeväggar. I sistnämnda skida uppstå anlagen till kotor hos högre djur. En väl utvecklade och som skelettstav fungerande R. finnes hos *Copela'ta* och öv-

riga manteldjurs larver (i svansregionen), hos lansettfischen, rundmunnar, havsmus-, lung- och storfiskar. Hos övriga ryggradsdjur förtränges R. mer l. mindre fullständigt av kotkroppar (se Rygg-rad).

Ryggåsstuga, högstuga, även kroppåsstuga (Dalarna) och bålastuga (Halland), benämningar på en äldre hustyp, där ett särskilt innertak saknas. Rummet är sålunda öppet ända upp till takåsen, kroppåsen l. ryggåsen, som ligger synlig (därav namnet). I takkonstruktionen ingår förutom ryggåsen i regel sparrar (sparrstuga), som parvis löpa från åsen till vardera långväggens översta stock, väggbandet; på sparrarna ligger ett lager bräder, som uppbär den yttre taktäckningen. Urspr. ägde R. ett enda fönster, vindöga, beläget i ena, vanl. s. takfallet. De uppsvenska fäbodvallarnas eldhus (se ill. till Bostad sp. 384) kunna räknas som R., och i s. delarna av landet förekommer typen ännu rätt talrikt i torp och andra smålänheter. R. är dock i utdöende. Som ett typologiskt mellanled mellan ryggåstaket och det plana innertaket kan man betrakta det s. k. tre-

Ryggåsstuga. Interiör av Morastugua på Skansen.

dingstaket, som har ett vågrätt mittplan och två sluttande sidoplan.

Rygh. 1. Oluf R., f. 1833, d. 1899, norsk arkeolog och språkforskare. R. blev 1862 föreståndare för fornsakssamlingen i Kristiania, 1866 prof. i historia och 1875 i nordisk arkeologi. Ss. arkeolog och museiman utförde R. ett banbrytande arbete. Bland hans arkeologiska verk märkes det stora planschverket *Norske oldsager* (2 dlr, 1880—85). R. företog även betydande utgrävningar, bl. a. av ett vikingaskepp från Tune (1867). Sin kanske märkligaste insats har han gjort ss. ortnamnsforskare genom monumentalverket *Norske gaardnavne* (18 bd, 1898—1924), som blivit en förebild för liknande undersökningar i andra länder (jfr Namn sp. 590). — 2. Karl Ditlev R., f. 1839, d. 1915, den föreg:s broder, arkeolog och politiker, var från 1870 föreståndare för fornsakssamlingen i Trondhjem, som han kraftigt utvecklade. Han utgav bl. a. *Trøndelagen i forhistorisk tid* (1897) och ledde efter brodern Olufs död utgivandet av *Norske gaardnavne*. 1886—94 konservativ stortingsman.

Ryholm, gods i Beatebergs, Ekeskogs och Bällefors socknar. Skarab. l. Huvudbyggnaden, i Beatebergs skn, vid Göta kanal, omges av stora park- och trädgårdsanläggningar.

Rykatje'v, Mihail, f. 1841, d. 1919, rysk meteorolog och hydrograf, sedan 1896 föreståndare för Fysikaliska centralobservatoriet i Petersburg. R. utgav arbeten, behandlande bl. a. cyklon- och lufttrycksförhållanden, jordmagnetism, sammanhanget mellan vattenstånd och nederbörd samt

isförhållandena i Rysslands vattendrag. 1899 redigerade han den till Centralobservatoriets femtioårsjubileum utgivna *Atlas climatologique de l'empire de Russie*.

Ry'kov, Aleksej Ivanovitj, f. 1881, rysk kommunist. R., som 1905 insattes i den ryska socialdemokratiska partiledningen, undergick under tsarregimen flera fängelse- och deportations- och förvisningsstraff. Efter marsrevolutionen 1917 verksam inom bolsjevikiska organisationer, utnämndes R. efter novemberrevolutionen till folkkommissarie för inrikes ärenden. 1921 blev han Lenins ställföreträdare och 1924 hans efterträdare ss. folkkommisariernas rads ordf.

Rykt, ryk t n i n g, av husdjur, som ej fritt röra sig ute, utföres för att borttaga gödsel och hudavskindringar, som hindra utdunstningen. Föroreningarna avlägsnas genom tvättning och R., vilken utföres med en hård ryk t b o r s t e. Denna rengöres med en skrapa, som ofta även brukas för avlägsnande av grövre föroreningar.

Rylander & Rudolfs fabriks a. b., se Henriksdal.

Ryllshyttan, se Garpenberg.

Rymden, term, som i matematik och fysik ofta användes i st. f. rummet (se d. o.).

Rymdgitter, ett i rymden befintligt, i tre olika riktningar periodiskt punktsystem, spec. atomernas lägen i kristaller (se d. o. sp. 1343 f.).

Rymdmått, volymenheter, se d. o. och Kubikmått.

Rymdvinkel, solid vinkel, den del av rymden, som ligger inom en konisk yta (se Kon) av godtycklig form. R. mätes genom den yta, konen utskär av en sfär

med radien 1 och vars medelpunkt är R:s spets.

Rymma säges vinden göra, då den drar sig akterligare. Motsats: skralna.

Ryning, gammal svensk ätt, utdöd 1654. 1. Axel R., f. 1552, d. 1620, riksråd och riksamiral 1602, riksmarsk 1611, en av Karl IX:s mest betrodda män. — 2. Erik R., f. 1592, d. 1654, den föreg:s brorson, frih. 1651, amiral, riksråd 1633. R. gjorde betydande insatser i krigföringen till sjöss under Trettioåriga kriget och danska kriget 1643—45.

Ryoli't, liparit, vars grundmassa har felsitisk struktur (se Felsit). Förekommer vid sjön Mien i Småland.

Ryr, se Lane-Ryr, Sundals-Ryr, Valbo-Ryr och Väne-Ryr.

Rysch (fr. *ruche*, eg. bikupa), rynkad tyg- l. spetsremsa till garnityr på damkläder, krås.

Ryska baletten, benämning på ett ryskt balettsällskap, som sedan 1909 gästspelat i Europa och Amerika och utövat ett stort inflytande på modern dans- och scenkonst. Se Balett sp. 1017.

Ryska gummifabriks a. b., Malmö, tillverkar galoscher, gummiskodon o. d. Bolaget grundat 1906. Arbetarantal 600.

Ryska smällare, små papperscylindrar, innehållande något sand och knallsilver, som exploderar vid stöt mot ett hårt föremål.

Ryska snuvan, förr i Sverige använt namn på influensa.

Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken, se Rysland sp. 1534.

Ryska språket, se Slaviska språk.

Rysk häst. I Ryssland uppfödas hästar av en mångfald raser, ss. kirgisiska, donska, ukrainska,

tjerkessiska m. fl., mestadels av i huvudsak bibehållen, primitiv typ. Av förädlade R. märkas spec. o'rlöva re. Dessa leda sitt ursprung från det av A. Orlov Tjesjenskij (jfr Orlov) 1778 anlagda stuteriet Chrenovoj i guv. Voronesj och äro resultatet av korsningar mellan arabiska, danska, holländska och engelska hästar. Ss. travare äro de överlägsna alla andra europeiska raser.

Rysk-japanska kriget, 1904—05, blev en följd av Japans anfall 6 febr. 1904 på den ryska fästningen Port Arthur i Manchuriet. Ang. orsakerna se Japan sp. 75. Efter att ha tillfogat ryska flottan kännbara förluster landsatte japanerna på Korea och Liao-tunghalvön tre armékårer under generalerna Kuroki, Oku (se dessa) och Nodzu, slogo ryssarna vid Yalufloden och Wafangu samt avspärrade Port Arthur från landsidan. Därefter företogs under överbefäl av marskalk Oyama en allmän framrykning mot Liao-yang, där ryssarna under befäl av general Kuropatkin hade sin förnämsta stödjepunkt. Sedan Kuroki i aug. lyckats kringgå ryssarnas v. flygel, drogo sig ryssarna 4 sept. tillbaka till Mukden, varefter de i okt. gingo till motoffensiv vid Shahofloden utan att lyckas genombryta japanernas ställningar. En särskild japansk belägringsarmé under general Nogi intog efter långa och svåra strider Port Arthur 2 jan. 1905. Nogis trupper sändes därefter till n. fronten, där Kuropatkin i slutet av jan. så när hade vunnit en framgång vid Sandepu (jfr Gripenberg 2). Oyama öppnade 1 mars en offensiv mot Mukden och tvang Kuropatkin efter 10 dagars häftiga strider att reti-

T. v. Sofiakatedralen i Kiev. — T. h. Pokrovkyrkan vid Vladimir.

rera. Ehuru Kuropatkin ersattes med general Lenevitj och ryska armén genom förstärkningar bragtes upp till 600,000 man (gentemot nära 400,000 japaner), avmattades kriget till lands. Sedan amiral Rosjdestvenskij i maj kommit fram till östasiatiska farvatten med en i okt. utsänd östersjöeskader, blev han fullständigt slagen av amiral Togo vid Tsushima 27 maj. Omedelbart därefter erbjöd För. Stat:s president Roosevelt de stridande sin medling, och 5 sept. avslöts i Portsmouth, New Hampshire, fred. Om villkoren se *J a p a n* sp. 75. R., som för Japan betydde förvärvet av stormaktsställning, försvagade för flera år framåt Rysslands utrikespolitiska prestige och aktivitet och bidrog till framkallandet av svåra inre oroligheter (se *R y s s l a n d* sp. 1574 f.).

Rysk konst. *Medeltiden.* R. utgår från den bysantinska konsten men nådde tidigt fram till nationell egenart. Redan på 1000-t. uppstod en kyrkoarkitektur, som i former och planbildning alltmera frigjorde sig från de bysantinska förebilderna, vilka

ännu starkt prägla de äldsta kyrkorna, ss. Sofiakatedralerna i Kiev (1020—37, senare tillbyggd och särskilt i det yttre starkt förändrad) och Novgorod (1041—57). Särskilt den sistnämnda staden och Pskov framträdde tidigt som arkitektoniska huvudorter, senare även Vladimir, i vars närhet ligger den lilla, väl bevarade Pokrovkyrkan (uppförd 1165), ett av den ryska arkitekturens äldste verk. Denna äldre arkitektur kännetecknas av monumentalitet, klarhet och enkelhet. Samma drag framtråda i det gammalryska måleriet. I mosaiker, fresker och ikoner blommar här under århundraden ett tekniskt mästertligt måleri, som i en utsökt linjeskön form uttrycker ett starkt själsligt innehåll. Mästaren bland dessa arkaiserande stilkonstnärer var Andrej Rubljo v (f. omkr. 1370, d. omkr. 1430), vilken blivit kallad "Rysslands Fra Angelico". — *1500—1600-t.* Medan måleriet under dessa sekler går tillbaka, klämbundet av den ortodoxa kyrkans dogmer, utbildas byggnadskonsten till mångsidighet och

Den heliga treenigheten. Målning av Andrej Rubljov.

rikedom. Moskva är nu kyrkoarkitekturens huvudort. I l. invid denna stad byggdes en rad kyrkor (Himmelfärdskyrkan i Kolomenskoje, 1532; Vasilij Blasjennykatedralen, 1555—57, se ill. till Moskva sp. 279), i vilka den traditionella enkelheten övergivits för en stundom överdekorerad, fantasirik stil, i vilken den för R. utmärkande lökkupolen kommer till riklig användning; den medeltida Uspenskijkatedralen, tsarernas kroningskyrka (se ill. till Byggnadskonst sp. S40), återuppfördes dock i nära anslutning till äldre förebilder. Det bl. a. av inkallade italienska arkitekter (Aristotele Fioravanti, Antonio Novim. fl.) förmedlade västerländska inflytandet tillväxer under 1600-t. Utvecklingen går mot en alltmera sammansatt och praktfull arkitektur, vilken kulminerar i Moskva-barocken (Pokrovkyrkan i Fili, 1693).—1700-t. Peter den stores

med våldsamt genomförda reformer gävo dödsstöten åt den nationella ryska konsten och utrotade helt den kyrkliga arkitekturen och måleriet. De gamla kulturorterna berövades sina utvecklingsmöjligheter genom anläggandet av Petersburg, den enda stad, där byggnader av sten fingos uppföras. Kejsarens vittomfattande byggnadsföretag leddes helt av inkallade konstnärer, främst italienare, t. ex. Domenico Trezzini (f. 1670, d. 1734), som bl. a. byggde Peter-Paulsfästningen. Efter kejsarens död fortlevde den av honom introducerade italienska barocken bl. a. i Bartolomeo Rastrellis (f. 1700, d. 1771) verk, t. ex. Vinterpalatset (1731—64), Smolnyklostret och Tsarskoje-Selo (båda omkr. 1750), samt i ryssen Vasilij Basjenovs (f. 1737, d. 1799) praktbyggnader. Närmare ryskt väsen än barocken låg emellertid klassicismen. I Petersburg och Moskva uppfördes under 1700-t:s slut och 1800-t:s

Pokrovkyrkan i Fili vid Moskva.

T. v. Två huvuden. Målning av Aleksandr Ivanov. — T. h. Kvinnohuvud. Skulptur av Mihail Vruble.

början väldiga palats och kyrkor i en ren, sträng och odekorerad stil av arkitekter som Ivan Starov (f. 1743, d. 1808), Matvej Kasakov (f. 1773, d. 1812) och Andrej Voronihin (f. 1760, d. 1814), skaparen av Kasanska katedralen (se ill. till Leningrad sp. 403 f.). Inom måleriet och skulpturen gjordes de förnämsta insatserna av inhemska porträttmålare som Levitskij (se d. o.) I. av för kortare tid inkallade konstnärer som Roslin (se d. o.) och Falconet (se d. o.), mästaren till Peter den stores mäktiga ryttarstod (se ill. till Leningrad sp. 399). — 1800-t. Medan arkitekturen i det stora hela fortsatte den klassicistiska linjen, sökte sig måleriet tidigt in på nya, nationella vägar. Aleksej Venetsianov (f. 1779, d. 1847) framträdde som en fin och intim skildrare av ryskt lantliv, medan Aleksandr Ivanov (f. 1806, d. 1858), en romantiker med glödande fantasi, kämpade med jättelika religiösa uppgifter, som slutligen

blevo honom övermäktiga. Hans stora målning *Jesu ankomst*, på vilken han arbetade i årtionden i Rom, där han stod under inflytande av de tyska nasarenerna, är som helhet misslyckad, men i de hundratals skisser, han utförde för detta arbete, är han en konstnär långt före sin tid. Mindre originell var den av samtiden högt skattade historiemålaren Brjullov (se d. o.). Under inflytande av kritikern Pisarev och i viss mån av Tolstoj uppstod

Golitsynsjukhuset i Moskva. Av Matvej Kasakov.

Fru Alkimova. Målning av Valentin Serov.

under 1800-t:s senare hälft en riktning (peredvisjniki), som ställde måleriet helt och hållet i tendensens tjänst. Till denna grupp hörde bl. a. Rjepin (se d. o.), som dock även intresserade sig för måleriska problem. Vasilij Perov (f. 1833, d. 1882), känd för sitt porträtt av Dostojevskij (se ill. till d. o.), samt den pacifistiske bataljmålaren Veresjtsjagin (se d. o.), medan Vasilij Surikov (f. 1848, d. 1916) i första hand är en överlägsen kolorist. I direkt opposition mot den skönhetsfientliga riktningen uppträdde Serov (se d. o.), vilkens psykologiska och impressionistiska porträttkonst i viss mån fann en fortsättning hos den mera på dekorativa värden inriktade Golovin (se d. o.). Präglade av sekelslutets romantiska och exklusiva stämningsliv äro bl. a. den fine landskapsmålaren Levitan (se d. o.), den av rokokons anda uppfyllda Konstantin Somov (f. 1869) och

den som målare och bokkonstnär verksamme Alexandre Benois (f. 1870), vilken även kom att få en stor betydelse för teatermåleriet, härvidlag en föregångare till Bakst (se d. o., d. 1924). De senaste konstnärsgenerationerna med Kandinsky (se d. o.) i spetsen ha icke lämnat några av modernismens arter oprövade. — Inom den ryska 1800-talsskulpturen framträda den europeiskt ryktbare Antokolskij (se d. o.) och den elegante, helt förfranskade furst Trubetskij (se d. o.) samt den huvudsakl. som målare verksamme Mihail Vrubel (se d. o.), som i sina skulpturverk föregriper expressionismen. Den kubistiska skulpturen fick en uppmärksamman representant i Archipenko (se d. o. och ill. till Kubism).

Rysk litteratur. Forntid och medeltid. Sedan Ryssland omkr. 1000 mottagit kristendomen från Bysans, började så småningom växa fram en R., som dock länge blott var en efterbildning av den bysantinska; literärt språk var därvid "kyrkoslaviska", det sydslaviska (fornbulgariska) språk, varpå kristendomen predikats av sydslaviska missionärer. Vid sidan av religiös litteratur (äldst är *Ostromir-evangeliet* från mitten av 1000-t.) märkes en primitiv historieskrivning, de s. k. krönikorna; äldst och viktigast är *Nestorskrönikan*, en med orätt munken Nestor (se d. o.) tillskriven viktig compilation av äldre källor. En särställning intar den från bysantiskt inflytande fria, omkr. 1200 författade, först 1795 funna, präktiga hjältedikten *Igorskvädet*. — 1500- och 1600-t. Den endast föga avancerade litterära utvecklingen avbröts full-

ständigt av tatarinvasionen; under tatartiden existerade endast en sparsam klosterlitteratur. Med den låga kulturnivå, som även efter tatarväldets fall länge bestod i landet (Rysslands första tryckeri förstördes 1563 av folkmassorna i Moskva), kunde 1500- och 1600-t. i litterärt avseende icke bli mycket givande; bland dokument, förtjänta omnämmande, äro ett par, som ge fullkomligt skrämmande inblickar i dåtida moskovitiskt liv, så från 1500-t. *Domostroj* (Hushållslära), ett slags vishets- och moralkodex, l. från 1600-t. den till Sverige flyktade och där 1667 avrättade G. K o t o s j i h i n s sedeskildringar från tsar Aleksejs tid. — 1700-t. Peter den stores mångsidiga reformarbete medförde också ett kulturellt uppvaknande, som gav fart åt en litterär alstring, vilken visserl. ännu under hans regering flödade svagt men som sedan energiskt inriktade sig på de mest skilda uppgifter. Med Boileau som förebild skrev K a n t e m i r (se d. o.), "R:s fader", en del visserl. klumpiga satirer, V. K. T r e d j a k o v s k i j (f. 1703, d. 1769) experimenterade med rysk metrik, den mångsidige L o m o n o s o v (se d. o.) kompilerade en rysk "retorik", och A. P. S u m a r o k o v (f. 1718, d. 1777) försåg den 1756 upprättade teatern i S:t Petersburg med otympliga men efter regelrätt fransk-klassisk smak hopsnickrade dramer med motiv ur den ryska fornhistorien. — Detta litterära experimentalstadium efterföljdes under Katarina II av en rikare uppblomstring, varvid dock den franska parnassen med dess regler, stilar och motivval slaviskt imiterades. Själv gisslade Kata-

rina i en rad komedier tidens lyten och sina fiender (bl. a. Gustav III); D. I. v. V i s i n (f. 1744, d. 1792) skapade genom ett par karaktärskomedier det nationella lustspelet, D e r s j a v i n (se d. o.) firade med granna oden varje händelse under kejsarinnans regering. — 1800-t. En skönlitteratur, som var något för mer än dylik efterlärnning av främmande förebilder, fick Ryssland först med 1800-t:s ingång. Banbrytaren var K a r a m s i n (se d. o.), skapare av ett ryskt litteraturspråk och förmedlare av nya, västerländska litteraturströmningar, bl. a. som författare av ett par grätmilda romaner i den svärmiskt sentimentala genren. På gammal fransk-klassisk grund stodo visserl. ännu två var på sitt sätt betydande förf., fabeldiktaren K r y l o v (se d. o.), och komediförfattaren G r i b o j e d o v (se d. o.). Men eljest började franskt-tyskt inflytande dominera; spec. introducerades romantiken, åtminstone dess yttre former, av V. A. S j u k o v s k i j (f. 1783, d. 1852). Ur romantikens skola utgick också P u s j k i n (se d. o.), vars konst dock snart fick en självständig prägel; romantiker i fråga om sin emancipation från de traditionella smakreglerna, sitt hävdande av fantasins rätt och smaken för exotiska motiv, blev han på samma gång tack vare den trogna avspeglung, han i sina skildringar gav av det ryska folkets liv och karaktär, den ryska realismens grundläggare. Fullblodsromantiker var däremot L e r m o n t o v (se d. o.), näst Pusjkin Rysslands störste skald, under det att realismen slog fullt igenom hos G o g o l (se d. o.) i hans geniala sedemålningar från

Nikolaus I:s ryska sambälle. Samtidigt med att dessa tre lade den egentliga grundvalen till den moderna R., grundlades den litterära kritiken av Bjälinskij (se d. o.), som hävdade, att litteraturen först och främst hade till uppgift att främja upplysning, framsteg och humanitet, och därmed bidrog att ge R. dess alltsedan dess så markerade politiska och sociala inriktning. En realism, som satte som sin uppgift att teckna det samtida ryska livet — en roman, som behandlade dagens motiv och kom med inlägg i aktuella politiska och sociala spörsmål, ett drama, som huvudsakl. var sedekomedi, en lyrik, som inspirerats av dagens strider — kännetecknar också R. krig 1800-t:s mitt. Turgenjev (se d. o.) tecknade i en serie romaner det ryska sambällets utvecklingshistoria från 1830- till 1860-t., Gontjarov (se d. o.) skildrade den ryska kulturmänniskans hjälplösa oförmåga vid kontakten med de dåtida samhällsförhållandena. M. J. Saltjkov (f. 1826, d. 1889, pseud. Sjtjedrin), en satiriker i stor stil, målade med skoningslösa färger de mörka sidorna i brytningstidens Ryssland, spec. ämbetsmannaklassens asiatiska brutalitet. En rad författare skildrade med alltmer stigande realism bondelivet. Ostrovskij (se d. o.), det ryska dramats egentlige grundläggare, gav en växlande bild av ryskt liv i dess mest skilda faser, främst av den ryska köpmannaklassen, lyrikern Nekrasov (se d. o. 1) återgav än med satir, än med melankoli den ödsliga ryska verkligheten. Något vid sidan av dessa och många andra författare, som känsligt reagerade för

verkligheten omkring sig, stodo de s. k. ”rena konstens skalder”, främst bland dem den för sina historiska dramer berömda A. K. Tolstoj (se d. o.), lyrikerna A. N. Majkov (f. 1821, d. 1897) och F. I. Tiutjev (f. 1803, d. 1873) m. fl. I en klass för sig, högt höjande sig över sin tid och dess förhållanden, tillhörande icke blott den ryska utan världslitteraturen, stodo slutligen de stora antipoderna L. Tolstoj (se d. o.) och F. Dostojevskij (se d. o.). — Den stora ryska litterära konst, som på 1860- och 1870-t. kulminerade med dessa båda, råkade på 1880-t. åter på retur; under Alexander III:s regim inträdde en tid av relativ andlig ofruktbarhet och orörlighet. Medan nu den politiska despotismen kulminerade, präglades litteraturen av en trött, ve-modig, nästan neurastenisk pessimism, åt vilken den veke V. M. Garsjin (f. 1855, d. 1888) och den en tid avgudade, nu glömde S. J. Nadson (f. 1862, d. 1887) gävo typiska uttryck. Endast den ädelt humane Korolenko (se d. o.) höll modet uppe och höjde sin röst till protester mot förtrycket. Större litterär livaktighet inträdde först med det under 1890-t. påbörjade politiska och sociala uppvaknandet. Fortfarande dominerade pessimismen, men intensivare känd och fulltonigare uttryckt. Tjehov (se d. o.) gav i sina noveller och dramer en visserl. till en början med humoristiskt öga sedd men sedan alltmera gripande bild av sekelslutets Ryssland, Veresajev (f. 1866) tecknade i några romaner den om sin väg ovissa, rotlösa intelligensens andliga historia kring sekelslutet, Andrejev (se d. o.)

skrek ut sin klagan över livets ohygglighet och människornas hjälplöshet. Vid sidan av dessa och andra pessimister stodo emellertid också en del författare, vilka i samband med den revolutionära kamplust, som spec. marxismens införande i Ryssland väckt, gävo uttryck åt optimism, livstro och livsglädje, så först och främst Gorkij (se d. o.), vars skildringar verkade som en glad fanfar mitt under tidens pessimism och därför också tilldrogo sig en uppmärksamhet, som deras litterära värde på intet sätt kan motivera. — 1900-t. Å andra sidan började alltifrån sekelskiftet uppträda en ny skola, som, protesterande mot litteraturens kretsande kring dagens politiska och sociala problem, proklamerade en av dagen och mängden oberoende "ren" konst, vilken skulle söka sin inspirationskälla i skaldens eget jag. De mest bekanta bland dessa "dekadenter" äro skalderna Balmont (se d. o.) och Brjusov (se d. o.), vilka, i sin självförgudande jag-lyrik visserl. till en början tangerande pekoralismen, åt den ryska versen gävo ett hittills okänt väljud; riktningen kulminerade i den täml. dunkla symbolism, som odlades av Blok (se d. o.), mest känd för sin under första bolsjeviktiden författade egendomliga men effektfulla dikt *De tolv*. Till dekadenterna hörde också urspr. Meresjkovskij (se d. o.), som i sitt senare författarskap, framför allt i sina med lärt gods överlastade historiska romaner, eg. endast har sitt hat mot materialismen gemensamt med dekadenterna. — Efter den första ryska revolutionen 1905—06, då intresset för politiska och sociala frågor en tid fullkom-

ligt dog bort, tog den individualistiska strömningen ett uttryck i propagerandet av en krass njutningsmoral. Riktningens mest bekanta alster är Artsybasjevs (se d. o.) beryktade roman *Sanin*, följd av pornografiska alster i massa. Den rena naturalism, som karaktäriserar denna riktning, avlöstes emellertid snart av en måttfull realism, som fram mot tiden för världskrigets början hade en rad framstående representanter, bl. a. A. N. Tolstoj (se d. o.), en dräplig skildrare av sent ryskt godsherreliv, och Bunin (se d. o.), också han tecknare, fastän i mörkare färger, av godsherrelivets sista dagar och samtidigt av den ryska bondeklassens liv före revolutionen. — Efter bolsjevikrevolutionen framträdde representanter för en del hypermodernerna riktningar, futurister o. a., av vilka den talangfullaste var Majakovskij (se d. o.), som med sina krigsförklaringar mot all tidigare litteratur och konst gjorde anspråk på att få vara det nya Rysslands officiellt erkända hus- och livskald. De mötte dock icke den rätta förståelsen på ledande håll. Bolsjevikerna söka i stället målmedvetet få fram en proletärlitteratur, användbar i propagandatjänst. Bland hithörande alster ha "proletärskalden" D. Bjednysjs versifierade kommentarer till dagshändelserna och "bondeskalderna" Kljujev och Jesenins dikter åtminstone ett visst kuriositetsintresse. Avoga ställa sig bolsjevikerna gentemot de författare, som de kalla "medlöpare", vilka, visserl. med viss sympati för bolsjevikerna men utan att helt ställa sig i deras tjänst, skildra Ryssland under senare år, så t. ex. Pilnjak (se

d. o.), som i sina något kaotiska arbeten, främst *Det nakna året* ger verkningsfulla impressionistiska bilder från revolutionen, och Vsevolod Ivanov, för fattare till en rad starka skildringar av striderna i Sibirien. En del av de vid revolutionsutbrottet verksamma författarna leva i emigration, där deras talang tyckes ha förtvinat. Ett undantag utgör den nyss nämnde A. N. Tolstoj (vilken också slutligen återvänt till Ryssland), vars *Vägen genom skärselden* utgör åtminstone en ansats till ett verkligt betydelsefullt revolutionsepos. Kosackgeneralen Krasnovs (se d. o.) antibolsjevikiska skriftställarskap är däremot litterärt betydelselöst. — Vid sidan av konstillitteraturen har Ryssland i alla tider ägt en utomordentligt rik folklitteratur, som delvis har mycket gamla anor. Bland dess alster — rituella sånger, dans-, bröllops- och begravningsvisor, ordspråk etc. — intages det främsta runnet av de s. k. *bylinorna*, episka hjältesagor, som delvis bevara traditioner och ingredienser från den förhistoriska och normandiska tiden, och som gått i arv från generation till generation tills de först under de sista årtiondena upptecknats sådana de då levde i isolerade avkrokar av landet. Den yngsta arten av rysk folkpoesi utgöra de s. k. *tjastusjki*, fyraradiga rimmade verser, som föredragas av arbetaren över maskinen, bonden vid plogen etc., visstumpar än av lyrisk art, än hänförande sig till dagens händelser, ofta lustiga l. obscena, i det hela representerande en fruktansvärd urartning från den gamla estetiskt värdefulla folkpoesin.

Rysk musik. Vid sidan av en tidigt framträdande primitiv musikkultur, som efterlämnat spår i den nutida ryska folkmusiken, uppkom efter Rysslands övergång till kristendomen en kyrklig tonkonst. Denna, som urspr. förenade element ur den bulgarisk-serbiska och bysantinska kyrkomusiken, erhöll under den följande tiden en helt självständig prägel, framträdande såväl i den liturgiska texten som melodibildningen. För den musikaliska uppteckningen användes en egenartad notskrift (krjuki) utan linjesystem, vilken även sedan bruket av koralnoter (se *Notskrift* sp. 1091) på 1600-t. införts, in i senare tid bibehållits av de "gammaltroende" (raskolniki). Den liturgiska sången, som utföres utan ackompanjering av orgel, ombildades från mitten av 1600-t. från en till flerstämmig sats. Försök under 1700-t. att ansluta den ryska kyrkosången till samtida italiensk musik efterföljdes vid mitten av 1800-t. av en nationellt reaktionär riktning, som resulterade i en av G. Lomakin verkställd fyrstämmig sättning av kyrkosångerna med hänsyn tagen till den äldre ryska kyrkomusikens harmoniska egenart. — För den profana musiken, som, bekämpad av kyrkan, i äldre tid föga gjort sig gällande, inträdde med Peter den stores regering en uppblomstring. Men det rika musikliv, som under 1700-t. utvecklades, särskilt vid kejsarinnorna Annas, Elisabets och Katarina II:s hov, ägde ingen nationell syftning, utan stod helt i beroende av italiensk tonkonst. företrädd av de i Ryssland verksamma tonsättarna Galuppi, Traëtta, Paësiello, Sarti m. fl. Först i början av 1800-t. uppstod med Glinka en natio-

nell väckelse, som närmast efterföljd av Dargomysjskij blev den egentlige skaparen av en nationell rysk musikstil. Denna stil utbildades från 1860-t. i främsta rummet av Balakirev, Musorgskij, Cui, Rimskij-Korsakov och Borodin. I motsats till dessa nationella strömningar framträdde med Serov vid mitten av 1800-t. en modifierad internationell riktning, till vars anhängare kunna hänföras A. Rubinstein och Tjajkovskij. Bärare av den nationella riktningens traditioner voro av en senare generation bl. a. Glasunov och Ljapunov; efterföljare till Tjajkovskij voro åter Tanejev, Rachmaninov m. fl. Till det moderna Rysslands mera bemärkta tonsättare höra vidare Skrjabin, Stravinskij och Prokofiev. — För musiklivets höjande verkade från början av 1800-t. ett i Petersburg grundat musiksällskap, som senare ombildat (kejsrerliga musiksällskapet) i de större städerna bidragit till orkestermusikens utbredning. Konservatorier för den högre musikundervisningen grundades 1862 i Petersburg och 1866 i Moskva. Från 1921 finnes i Moskva ett statsinstitut för musikkforskning, som har till uppgift att främja studierna av musikens etnografi, historia, teori och filosofi. Till institutet äro anslutna två laboratorier för akustiska och fysiologiska undersökningar. Jfr Opera sp. 1331.

Rysk teater. R. kan anses grundad först 1672, då en tysk präst, Johann Gottfried Gregori samlade en teatertrupp, som uppträdde inför tsar Aleksej Mihailovitj och ägde bestånd till dennes död 1676. 1702

grundade Peter I i Moskva en offentlig teater i förening med en teaterskola, och här spelades pjäser, översatta från franska, tyska o. s. v., samt historiska tragedier. Dessutom hade Peters syster Natalja i byn Preobrasjenskoje vid Moskva en privatteater. Efter hovets förflyttning till Petersburg uppstod därstädes 1756 tack vare den förste ryske dramatikern Sumarokov och skådespelaren Volkov en teater, urspr. hovteater, som småningom blev offentlig. — Till början av 1800-t., stod R. under inflytande av den fransk-klassiska repertoaren, men med v. Visin och Gribojedov framträdde en originell rysk dramatik, och efter Pusjkins Boris Godunov var teatern fullt rysk. Bland framstående skådespelare från denna period märkas Sjtjepkin, Saldovskij m. fl. Ostrovskijs borgerliga dramatik inledde en ny riktning, som fick sin främste skådespelare i Motjalov. Vid denna tid funnos två kejsrerliga teatrar i Moskva, Stora teatern (opera och balett) och Lilla l. Dramatiska teatern, även kallad Sjtjepkins hus, och två i Petersburg, en opera, senare kallad Mariinskij Teatr (Mariateatern), och en dramatisk teater, Aleksandrinskij Teatr (Alexandersteatern). — Den moderna ryska teaterkonsten, som i flera avseenden intagit en föregångsställning inom europeisk teater, är främst knuten till teaterledaren Stanislavskijs (se d. o.) namn. Den av honom och författaren Nemirovitj-Dantjenko 1898 grundade Konstnärliga teatern i Moskva har genom sin realistiska iscensättning, sin intimt psykologiska människotolkning, sitt fulländade samspel och

sitt hängivna uppgående i arbetet skapat en skådespelarkonst, som mötts med beundran även i det övriga Europa vid truppens gästspel (i Sthlm 1922). I repertoaren har Ibsen varit rikt representerad, men framför allt har teatern uppfört Tjehovs dramer, varför den även kallas Tjehovs hus. Efter revolutionen har teatern utvidgats med tre filialer (studios), som i spel och iscensättning representera modernare, expressionistiska principer (gästspel av tredje studion i Sthlm 1923). Även andra konstnärliga experimentteatrar uppstodo redan före revolutionen, ss. skådespelerskan *Komissarsjevskaja*s teater i Petersburg, ledd av Meierhold (se d. o.) och den av *Tairov* (se d. o.) grundade, ännu bestående *Kamernyj Teatr* i Moskva. — Efter revolutionen ha dessa teaterexperiment fortsatt i ännu radikalare riktning med utnyttjande av de moderna konstriktningarna, främst kubismen, för scenbildens uppbyggnad och en dittills okänd stilisering även i spelsättet. De främsta representanterna för denna utveckling äro de förut nämnda *Tairov* och *Meierhold*. Efter revolutionen övergingo alla teatrar till kommissariatet för upplysningen under *Lunatjarskij*s ledning. Många nya teatrar grundades även, i Moskva bl. a. Det komiska dramats ateljé, Den revolutionära satirens teater, och Första *RSFSR*:s teater. I *Lenin*grad spela utom de f. d. kejsersliga *Mariinskij* och *Aleksandrinskij*, nu kallade akademiska teatrar, Lilla operan (f. d. franska *Mihailovskij*teatern), Stora dramatiska teatern (f. d. *Suvorinsteatern*), Arbetarungdomens teater, De unga åskådarnas teater m. fl. Å

dessa teatrar ha utom äldre dramer, delvis med omarbetad text, uppförts den nya kommunistiska dramatiken.

Rysk-turkiska kriget 1877—78. Missnöjet med det turkiska vanstyret ledde 1875 till en omfattande resning bland Turkiets kristna undersåtar, särskilt i Bulgarien och Bosnien-Hercegovina. Sydslaverna fingo understöd av Serbien och Montenegro, som förklarade Turkiet krig. Stormakterna, utom England, intervenerade till de upproriskas förmån men utan resultat. De irreguljära turkiska truppernas fasansfulla grymheter i Bulgarien uppväckte krigsstämning i Ryssland, och de panslavistiska kretsarna drevo här *Alexander II* till att ingripa till tros- och rasfrändernas hjälp (april 1877). Till bundsförvant fick det Rumänien, som nu förklarade sig fullt oberoende, varemot Serbien drog sig ur kriget. Ryska härar inträngde såväl i Armenien som i Bulgarien och vunno i början stora framgångar. Snart lyckades turkarna driva fienden tillbaka mot det viktiga *Sjïpkapas*set, och vid det starkt befästade *Plevna* uthärdade den tappre *Osman pasja* upprepade stormningar. *Plevnas* fall (dec. 1877) avgjorde kriget, den turkiska hären besegrades, och även *Grekland* slöt sig till angriparna. Då fienden även hotade *Konstantinopel*, nödgades turkarna ingå stillestånd. — I en preliminärfred i *San Stefano* mars 1878 gjorde Turkiet oerhörda eftergifter. Dess suveränitet över Rumänien, Serbien och Montenegro avskaffades, de senare staterna fingo utvidgade gränser och *Bosnien-Hercegovina* fick autonom förvaltning. Bulgarien blev ett autonomt lydfurstendöme med gränser från *Donau* i n. till

Egeiska havet i s. Kreta. Epirus och Tessalien fingo löfte om autonomi, och till Ryssland avstods en del av Armenien. San Stefanofreden, som nästan förintade Turkiets välde på Balkanhalvön och gjorde denna till en rysk intressesfär, reviderades av de europeiska stormakterna på Berlinkongressen (se d. o.).

Ryss (av *ryssja*), fordon med hög flätkorg för forsling av träkol.

Ryssby (av *ryd*, eg. röjning), 1. Socken i Kalmar l., pastorat i Växjö stift. 2,630 inv. — 2. Socken i Kronob. l., jämte Tutaryd pastorat i Växjö stift. 2,560 inv.

Ryssel, se Lille.

van Rysselberghe [fann räjselbärke], Theo, f. 1862, flamländsk målare. R. anslöt sig omkr. 1886 till neoimpressionisterna. Bland hans verk märkes gruppbylden *Verhaeren läser för sina vänner* (se ill. till Belgien sp. 1247—48).

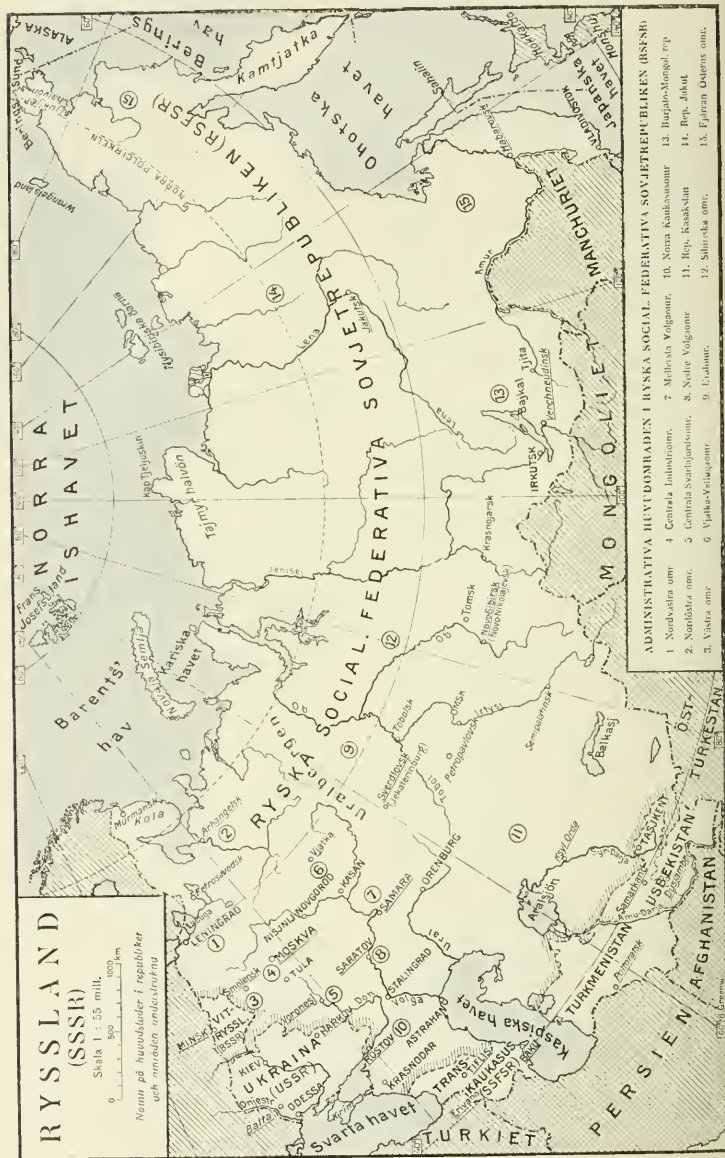
Ryssgubbe, se Rysskål.

Ryssja, se Fiskredskap.

Rysskål, ryssgubbe, ryssl. långrova, *Bu'nias orientalis* (fam. *Cruciferae*), högväxt, mångårig ört med gula blommor och nöthiknande skidor, anses ha införts med råg från Ryssland (därav namnet) och utgör i ö. Svealand ett ogräs, som till följd av den djupa rotens starka skottalstringsförmåga är mycket svårt att utrota.

Ryssland, ry. *Rossi'ja*, förbundsrepublik i Öst-Europa, Nord-Asien, v. Central-Asien samt Främre Asien. 21.2 mill. kvkm. 140 mill. inv. (6.6 per kvkm.). Förutom översiktskarta sp. 1535—36 se kartor till Europa och Asien. — *Läge och gränser*. R., som har sin största längdutsträckning i v.—ö. riktning, ligger mellan 35° och 78°

n. br. samt 26° ö. l. och 169° v. l. Det gränsar i n. till N. Ishavet, i ö. till Berings sund och Stilla havet (Berings hav, Ohotska havet och Japanska havet), i s. till Japan (s. Sahalin och Korea), Kina (Manchuriet, Mongoliet och Öst-Turkestan), Afghanistan, Kaspiska havet och Persien, Svarta havet och Turkiet, i v. till Rumänien, Polen, Lettland, Estland, Finska viken och Finland. — *Huvuddelar*. Socialistiska sovjetrepublikernas förbund (ry. *Soju's sorje'tskich sotsialisti'tjeskich respu'blik*, förk. SSSR) omfattar hela det forna ryska väldet utom de områden vid västgränsen, vilka dels frigjort sig som suveräna stater (Finland och "randstaterna"), dels införlivats med Polen och Rumänien, varjämte smärre gränsförskjutningar ägt rum i Asiatiska R. Förbundet utgöres av 6 socialistiska sovjetrepubliker (förk. SSR), varav 2 äro federativa (förk. SFSR): 1) Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken (ry. *Ru'sskaja sotsialisti'tjeskaja federativ'naja sorje'tskaja respu'blika*, förk. RSFSR), som omfattar större delen av såväl Europeiska som Asiatiska R.; 2) Ukrainska republiken (ry. förk. USSR), omfattande s.v. delen av Europeiska R. (se därom även Ukraina); 3) Vitryska republiken (ry. förk. BSSR: B = *Bj'loru'ssija*, Vit-Ryssland), omfattande mell. delen av v. Europeiska R.; 4) Transkaukasiska republiken (ry. förk. SSFSR; S = *Sakar-ka'sskaja*, transkaukasisk), omfattande s. delen av Kaukasus (se även d. o. 2); 5) Usbekiska republiken, om-

Från Volgas övre lopp. Kloster vid staden Staritsa, n.v. om Moskva.

fattande Usbekistan i Central-Asien; 6) Turkmeniska republiken, omfattande Turkmenistan i Central-Asien. — Ur geografisk synpunkt indelas i allm. R. i Europeiska R. med

Yta och folkmängd.

	1,000-t.	Mill.	Inv. per kvkm.	Inv. per kvkm.
RSFSR	19,700	96,0	4,0	
BSSR	110	4,2	38,2	
USSR	430	27,9	64,9	
SSFSR	195	5,4	27,7	
Turkmenistan	475	0,9	1,0	
Usbekistan	320	4,8	15,0	
SSSR	21,230	139,8	6,0	

Kaukasus (se d. o.), Ryska Central-Asien, vilket omfattar området s.v. om Väst-Sibirien mellan Uralfloden, Kaspiska havet, Irans högland, Tien-shan och den höga bergrygg, som förbinder Altai med Uralbergen, samt Sibirien, omfattande området mellan Uralbergen, N. Ishavet, Stilla havet och de centralasiatiska bergen. — *Naturbeskaffenhet.* Det inre av Europeiska R. utgöres av en ofantlig lågslätt, mestadels under 200 m. ö. h., Slaviska slätten, som i n.v. och n. sträcker sig till Ladoga, Onega och N. Ishavet med Vita havet, i ö. delvis avgränsas från Sibi-riens lågland av Uralbergen, i s. når Kaukasus och Tauriska bergen på Krim, i s.v. utbreder sig ned mot Karpaterna och s. om

Östersjön direkt fortsättes av nordtyska låglandet. Det är ett taffelland, uppbyggt huvudsakl. av nästan horisontellt liggande, orubbade paleozoisk-mesozoiska sediment; endast i s. avbrytas dessa av en bred, föga framträdande granitrygg och den denude-rade bålen av ett veeckberg. Berg- grunden, som endast på vissa ställen går i dagen, täckes i n.v. av mäktiga glacialavlagringar. Dessa äro i n. överlagrade av sediment ur N. Ishavet, som mot slutet av istiden sträckte sig in över detta område och stod i för- bindelse med Östersjön; s. härom bestå de lösa jordlagren däremot av mäktiga lössbildningar. I löss- områdets n. del, Centrala Svarta- jordsområdet, har ytlagret genom stäppvegetationen blivit starkt humushaltigt och bildar den ge- nom sin bördighet berömda svarta jorden (*tjernose'm*). I s. blir svartjorden ljusare och mindre humushaltig. Vid Svarta havet förhärskar föga produktiva stäp- per och n. om Kaspiska havet, på den botten, varöver detta fordom utbredde sig, ökenartade saltstäp- per, då markens salthalt på grund av den mycket ringa nederbörden ej kan urlakas. — Låga landryg- gar bilda vattendelare mellan Sla- viska slättens olika flodsystem. Ung. mitt på slätten märkes den

Landskapsbild från Ukraina. I bakgrunden Poltava.

låga men mycket breda ryska Centralplatån (medelhöjd 250 m.), som från det som hydrografiskt centrum viktiga Valdai sträcker sig åt s.ö. mot Donets. Från Centralplatåns n. del utgår åt s.v., fortsatt av Baltiska lanthöjden, den s. k. Västryska lanthöjden, vattendelare mellan floderna till östersjön och Svarta havet. Från Ural går åt v. den Nordryska lanthöjden (Uvaljhöjden), skiljande Volgas tillflöden från floderna till Vita havet. Längs h. Volgastranden (se *V o l g a*), från Nisjnij-Novgorod och Kasan till Stalingrad, gå Volgahöjderna parallellt med Centralplatån; från nedre Don mot v. (Karpaterna) sträcker sig sydryska ryggen (dess östligaste del utgör R:s förnämsta stenkolsområde). Längst i s.v. sänker sig mot Svarta havet den tertiära podoliska platån. Högre berg finnas endast vid slättlandets utkanter. I n.—s. riktning, på gränsen mot Asien gå Uralbergen, Europas längsta berg (högsta toppen Töll-pos-is 1,688 m.). Från n. Uralbergen utgå Timanbergen (intill 310 m. höga), som i v. begränsa Petjorabäcken och sluta i Kap Kanin på Kaninhalvön, samt Paj Hojbergen, som uppbygga Vajgatj och Novaja Semlja. Utanför Timankusten märkes Kolgujev. Mellan Kaspiska och Svarta haven utbreder

sig Kaukasus, dess fortsättning i v. är Tauriska bergen (Jailabergen) på Krim. Halvön Kola hör geologiskt till Skandinavien (Fennoskandia). I n.v., inom glacialavlagringarnas område, finnas talrika sjöar. I sänkan mellan Finska viken och Vita havet ligga Europas båda största insjöar Ladoga och Onega, s. därom märkas Petpus, som delvis hör till Estland, Ilmen och Bjälo-osero. I ö. och s. saknas så gott som alldeles sjöar förutom i den kaspiska depressionen, som är rik på saltsjöar (se *E l t o n s j ö n*). R. har många väldiga floder, bland vilka flera höra till Europas största. Till N. Ishavet och Vita havet flyta Petjora från Uralbergen, Mesen, Dvina samt Onega; till östersjön rinna Neva från Ladoga, som upptager Svir och Volhov, samt Düna, som i nedre delen av sitt lopp tillhör Lettland. De ryska Svarta havsfloderna äro Dnjestr, som är gränslod mot Rumänien, Bug, Dnjepr med högerbifloderna Pripet och Beresina samt Don med Donets. Volga, Europas största flod, uppriinner på Valdai, mottar en mängd bifloder och utfaller i Kaspiska havet. Till Kaspiska havet rinner även Ural från s.ö. sidan av Uralbergen. — Ryska Central-Asien är i n. ett lågt, av enstaka höjdstråk genom-

draget, stäppartat platåland, Kirgisstäppen, i s. ett stort, ökenartat lågland, Turan, över vilket fordom utbredde sig det Aralokaspiska innanhavet, av vilket Kaspiska havet, Aralsjön och Balkasj äro återstoder. I s. på gränsen till Kashmir märkes Pamir (se d. o.). Genom Turan flyta till Aralsjön Amu-Darja och Syr-Darja, till Balkasj Ili; flertalet övriga floder sina i sanden. — Sibirien är i v. (ung. till Jenisej) övervägande ett stort lågland, till sin natur liknande Slaviska slätten men ansluter sig i s. till Altais bergland. I ö. är Sibirien jämte Nysibiriska öarna och Wrangels land huvudsakl. ett taffel- och bergland, som så småningom stiger och övergår i de s. och ö. högländerna. Av huvudfloderna avflyta Ob, Jenisej, Lena, Indigirka och Kolyma till Polarbassängen, Amur till Ohotska havet. Bland sjöarna märkes Bajkal vid övergången till de s. högländerna. — *Klimatet* företer i Europeiska R. stora olikheter, men skarpa övergångar saknas på grund av den jämna ytbildningen. Karakteristiskt är det kontinentala klimatet, mest utpräglat öster ut (de årliga temperaturväxlingarna i v. 20° , i s.ö. 35°). N. Ishavets kusttrakter ha rent arktiskt klimat (med 8—9 mån. långa vintrar), de n. och mell. delarna strängt tempererat klimat (Leningrad jan. -9° , juli $+17^{\circ},7$). I s. äro somrarna varmare men vintrarna fortfarande ganska kalla (Odessa jan. -4° , juli $+23^{\circ}$). På s. Krim är klimatet subtropiskt. Nederbörden, i v. omkr. 500 mm. pr år, avtager mot n.ö. och s.ö. (Astrahan 120 mm.). Huvudsakl. sommarregn. — Ryska Central-Asien

Kustparti från Krim.

har ett utpräglat fastlandsklimat (Tasjkents medeltemperatur för jan. $-1^{\circ},1$, för juli $+27^{\circ},1$). Nederbörden är obetydlig (100—300 mm.). — Sibirien har i n. arktiskt klimat (medeltemperatur för juli e:a $+5^{\circ}$) och i de övriga delarna ett typiskt fastlandsklimat (medeltemperaturen är i s. -15° till -25° för jan. och för juli $+20^{\circ}$ till $+25^{\circ}$); årsmedeltemperaturen för nästan hela området utom i s.v. ligger under -2° , varför marken också på ringa djup under ytan är ständigt frusen; ö. om Lena ha antecknats lägsta hittills kända vintertemperatur på jorden (-70° ; januaritemperatur -51°). Nederbörden är i v. 300—500 mm. och faller mest under sommaren; i ö. är den mindre men dock tillräcklig för växtligheten. — *Växtvärld*. Europeiska R. Ishavskusten utmärkes av den trädlösa, arktiska tundran, med mossor och lavar, örter och ris. S. därom utbreder sig i n. och ö. R. ett barrskogsområde med sibirisk ädelgran (*Abies sibirica*), sibiriskt lärkträd (*Larix sibirica*), cembratall, vanlig tall och gran

Pass i Kaukasus.

m. fl. Här förekomma även torvmossar. Urals högre delar ha högfjällsvegetation. Längre åt s. och s.v. förekomma skogar av tall, ek, lind m. fl. träd. Viktiga träd äro vid. över hela skogsområdet asp, björk och rönn. I s. R. äro stäpper förhärskande, vilkas nordgräns gå från c:a 50° n. br. i s.v. R. till c:a 56° vid Volga för att sedan närmare Ural åter falla till c:a 52°. Stäpperna ha rik gräsväxt (*Stipa*-arter m. m.) jämte örter, ss. lökväxter (på våren) samt arter av *Cruciferae*, *Labiatae*, *Leguminosae*, *Umbelliferae*, *Compositae* m. fl. Stäppen gulnar och förtorkar frampå sommaren. Vid Kaspiska havet förekomma saltstäpper med sparsam vegetation. S. Krim har en växtvärld, påminnande om Medelhavsländernas. — *Asiatiska R.* uppvisar i huvudsak samma växtgeografiska zoner som europeiska R. Stäppområdets nordgräns löper från c:a 52° n. br. vid europeiska gränsen till sydslutningen av Altai och når längre öster ut i allm. ej n. om c:a 50° n. br. Saltstäpper och öknar förekomma spec. i s.v. I Amurlandet växa sommargröna lövträd lika dem i n. och mell. Ja-

pan och Manchuriet. Om Kamtjatka se d. o. Se vid. *Asien* sp. 736 f. — *Djurvärld. Europeiska R.* Ishavskustens fauna överensstämmer med n. Asiens (se d. o. sp. 736). I skogstrakterna finnas bl. a. flygande ekorre (i n. R.), jordekorre (i n. och ö. R.), björn, järv, iller, mård, i bergstrakterna lodjur, i stäppområdena hamster, bobak, desmannäbbmus, blindrätta (i v. och s.ö. R.), springrätta (i s.ö. R.), samt i s. R. sisel, sjusovare, sjakal, stäppräv. Bäver lever ännu på några få ställen i R. Av fåglar må nämnas trapp. — *Asiatiska R:s djurvärld* tillhör Asiens palearktiska region. Se *Asien* sp. 736. — *Befolkning.* Majoriteten av *Europeiska R:s* befolkning utgöres av ryssarna. Dessa bilda inom den slaviska folkstammen den s. k. östslaviska grenen; de delas i *storryssar* och *ukrainare* (under tsarismen officiellt kallade lillryssar); som en tredje grupp kan uppföras *vitryssar*, vilka dock stå storryssarna nära. Storryssarna utgöra den största gruppen (64 mill.) och bebo centrala, n. och ö. R. (österut starkt blandade med finska, turkiska och mongo-

liska element). Vitryssarna bo i de västliga delar av R., som nu sammanförts till republiken Vit-Ryssland. Ukrainarna (c:a 23 mill.) bebo s. R., nuv. Ukrainska rep. (vissa trakter även utanför R.; se *Rutener*). Storryssar och ukrainare skilja sig från varandra såväl etnografiskt som språkligt. Ukrainarna äro i genomsnitt mera storväxta än storryssarna (storryssarna något under, ukrainarna något över 165 cm., som är ryska genomsnittslängden); ukrainarna äro ofta mörklagda till skillnad från de merendels blonda och rödlätta storryssarna; ukrainarna ha ett lättare gemyt och rörligare intellekt än storryssarna. Om språkliga skiljaktigheter se *Slaviska språk*. — Av övriga folk i Europeiska R. märkas tyskar, som bo i talrika kolonier omkring Saratov, i s.v. R. och på Krim, rumäner och greker i s.v., armenier, polacker o. a. Judarna äro talrikast i Vit-Ryssland och v. Ukraina. Finska folk bo spridda huvudsakl. i n. och n.ö. R., karelerna ö. om Finland och i trakten av Valdai, syrjänerna vid mell. Petjora, Volga- l. östfinnarna (tjeremisser, votjaker, permier, mordviner o. a.) kring mell. Volga och Kama (jfr *Människoraser* sp. 522 och *Finsk-ugriska språk*). Turkiska folk som tjuvasjer, basjkirer och kasanska tatarer bo omkring Bjälaja och mell. Volga samt Nogai-tatarer på Krim. På stäppen v. om nedersta Volga bo mongoliska kalmucker, längst i n.v. lappar, längst i n.ö. samojeder. I Kaukasien bo en mängd skilda folk (jfr *Kaukasiska språk*). Befolkningstätheten är mycket växlande, störst i Centrala Svartajordsområdet (50—100 inv. per kvkm.), minst

Floden Slety i Akmolinsk.

längst i n. och s.ö. C:a 85 % av befolkningen bo på landsbygden. — I Sibirien är den ryska befolkningen huvudsakl. storrysk. Som *sibiria'ker* betecknas avkomlingar av till Sibirien tidigare utvandrade storryssar, vilkas språk ej avsevärt skiljer sig från de europeiska storryssarnas. — I Ryska Central-Asien bo i n. nomadiserande kirgiser, i v. och s. turkmener, numera mestadels bofasta i oaserna, i mell. delen av området de åkerbruksidkande turkiska usbekerna, före ryssarnas invandring det härskande folket, samt tadsjik, en persisk befolkning, som livnär sig av handel och hantverk. Av blandad härstamning äro sarterna, som bilda en viktig del av städernas befolkning. — Millionstäder äro Moskva och Leniugrad; över 300,000 inv. ha Kiev, Odessa och Harkov, ytterligare 17 städer ha över 100,000 inv. — *Näringar*. Revolutionen 1917 medförde betydande förändringar i R:s näringsliv. De viktigaste av dessa berörde jordbruket och industrin. Genom expropriationen av storgodsen ha böndernas

Sibiriskt slättlandskap med tjuktjerhyddor.

innehav av produktiv jord väsentligen ökats. Upplösningen av mirsystemet, som påbörjats av Stolypin men avbröts under kriget, har först på sistone återupptagits. Industrin kan efter sina administrationsformer delas i

statsindustri (1,342,716 arbetare), privat industri (med l. utan statsbidrag; 220,811 arbetare) och kooperativ industri (55,826 arbetare). Statsindustrin är organiserad i trustar, över vilka stå syndikat. Huvudstyrelsen tillhör

Den odlade jordens fördelning på viktigaste kulturväxter och skörd 1925.¹

	Areal (kvkm.)	Skörd (1,000-t.) ton.
Vete	210,750	17,993
Råg	270,250	20,830
Korn	59,880	5,981
Havre	126,680	10,186
Majs	31,460	4,482
Potatis	45,310	44,281
Sockerbetor	4,830	6,911
Tobak (1924)	—	77
Linför	—	617
Bomull	—	185 ²

Kreatursstock (tusen st.).

	Euro- peiska R.	Asia- tiska R. (1924)
Hästar	18,228 (1925)	6,761
Nötkreatur	39,669 (1925)	13,704
Får	54,676 (1924)	22,657
Getter	1,515 (1924)	
Svin	14,203 (1925)	2,547

Bergsbrukets avkastning.
(1,000-tal ton.)

	1923	1924	1925
Bergolja	5,336	6,155	7,494
Sten- och brunkol	11,735	16,199	17,604
Järnmalm	412	931	2,050
Tackjärn	300	654	1,297
Götmalm	590	993	1,865
Manganmalm	241	500	540
Koksalt	939	1,014	—
Guld (kg.)	7,797	17,850	—
Platina (kg.)	986	1,244	—

Rysslands handel med Sverige 1924.³
(1,000-tal kr.)

	Exp.	Imp.
Smör, kaviar o. d.	129	—
Fisk	—	112
Spannmål	3,129	—
Hampa m. m.	43	—
Garn, tråd o. replageri- arbeten m. m.	—	27
Yllemattor m. m.	34	—
Maskinfilt av ylle m. m.	—	296
Remmar, snören o. slangar m. m.	—	59
Talg, oljor, tjära, gummi m. m.	60	14
Virke, oarbetat	259	—
Solrosfrökakor	1,263	—
Pappersmassa av trä, pap- per	—	2,421
Garvämnesextrakter	—	90
Mineral, råämnen o. ofor- made fabrikat (konstgöd- sel, karbid m. m.)	15	304
Järn o. stål, oarbetat l. till en del arbetat	—	301
Metaller, arbeten därav	2	1,121
Maskiner o. apparater m. m. elektriska	—	823
lokomotiv, ej elektr., 168 st.	—	28,190
mjölkskummingsmaskiner m. m.	—	4,139
vattenturbiner, turbin- regulatorer m. m.	—	3,664
skörde- o. slättermaski- ner	—	491
övrige	—	1,701
övrige varor	16	50
Exp., resp. imp. totala värde	4,950	43,893

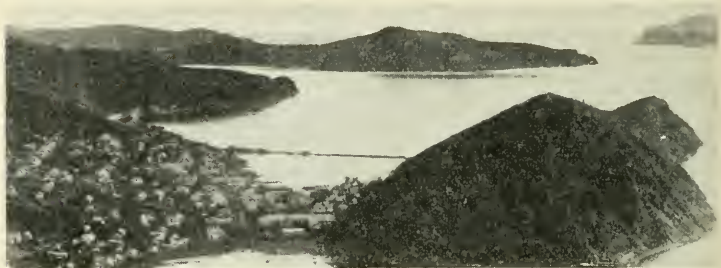
¹ Europeiska och Asiatiska Ryssland. ² Asiatiska Ryssland. ³ Europeiska Ryssland.

Högsta rådet för folkhushållningen (ry. förk. VSNII). — Europeiska R., som framför allt är ett jordbruksland, var före världskriget världens främsta veteexportör. På grund av klimat och brukningssätt är dock avkastningen per ytenhet blott omkr. $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ så stor som i Sverige. Det viktigaste jordbruksområdet är det Centrala Svartajordsområdet (producerar c:a $\frac{2}{3}$ av R:s spannmål). Odlingen av spannmål dominerar; huvudsädesslag är råg (nära $\frac{1}{2}$ av världsskörden), som mestadels odlas i mell. delarna och till största delen förbrukas inom landet. Viktigast för exporten är vete, som är förhärskande s. om linjen Kiev—Harkov—Samara. Havre odlas inom Nevas flodområde och inom ett smalt men sammanhängande bälte åt ö., korn, som produceras mer än i något annat land, dels längst i n.ö. (jämte hö) vid sädesodlingens n. gräns, dels i s. Vidare odlas majs, hirs och bovete, sockerbeter (särskilt s.v. om Kiev), potatis, hampa, lin (som spånadsväxt inom moränområdet, som oljeväxt i s.ö.), solrosor, raps och tobak. På Krims s. kust och i Kaukasien odlas vin och frukt. Betydande boskapsskötsel, som dock gått mycket tillbaka under världskriget och revolutionen. Nöt kreatursstocken är liten; mejerihantering i större omfattning finnes i v. Mycket stort antal hästar, särskilt i stäppbygden; betydande fåravel i svartajords- och stäppområdena. Svinavel. Längst i s.ö. förekomma som husdjur även kamel, i n. renen. Betydande fjäderfäavel, mest i mell. delarna; biskötsel. Fisket lämnar god avkastning men fyller ej det inhemska behovet. Fångst av torsk vid

Bondstuga i centrum av Europeiska Ryssland.

Murmankusten, av säl i N. Ishavet, störfiske av stor omfattning framför allt i Volgas mynningsområde (export av kaviar). Jakt på pälsbärande djur. Skogsbruket är av synnerlig vikt i n. men drives föga rationellt och försvåras genom det stora avståndet till havet och de mindre lämpliga flottlederna. Trä utgör en av de förnämsta exportvarorna. Viktiga tillgångar av högprocentig järnmalm, stenkol, koppar, platina, ädel- och halvädelstenar i Ural; järnmalms- och stenkolsfyndigheter s. och s.ö. om Moskva. I Donetsbäckenet mycket rika stenkolslager (vilka före kriget lämnade c:a $\frac{9}{10}$ av R:s stenkolsproduktion). v. om Jekaterinoslav. vid Krivoj Rog, högprocentig järnmalm. I Kaukasien petroleum (se Bergolja), mangan- och kopparmalmer. Salt ur stäppsjöarna i kaspiska depressionen (främst Baskuntsjak s. om Eltonsjön) och från saliner vid Svarta havet; stensaltlager i Ural. Industrin, som länge stod på hant-

Från Rysslands Stilla havskust. Avatjaviken med Petropavlovsk vid Kamtjatkas s.ö. kust.

verkets ståndpunkt, utvecklades under tiden närmast före världskriget raskt till modern storindustri, framför allt koncentrerad kring storstäderna. Den framställer i regel endast massprodukter för den inhemska förbrukningen och den asiatiska marknaden. Textil- (övervägande bomulls-)industrin är viktigast och har sina huvudområden mellan Volga och Oka samt kring Leningrad. Metallindustri i Nisjnij-Novgorod, Rjasan och Tula (smyckar, silverarbeten). Tillverkning av läder- och gummivaror framför allt i Leningrad och Moskva. Kvarnindustri i hamnstäderna i s., sockerindustri framför allt i Kiev, tobaksindustri. Sågverk kring Arhangelsk och Leningrad. Hantverk och hemslöjd äro av betydelse. Inrikes handeln är under normala förhållanden mycket livlig (huvudorter Moskva, Kiev och Harkov). Den är ännu flerstädes koncentrerad vid stora årsmarknader (Nisjnij-Novgorodmässan). Landet är i hög grad självförsörjande, utrikeshandeln relativt obetydlig. Förmästa importhamn är Leningrad, viktigaste exporthamnar för trävaror Leningrad (förr även export av spannmål och kreatursalster) och Arhangelsk (även

import av fisk), för spannmål Odessa, Herson, Nikolajev, Taganrog, Rostov och Donområdets uthamn Novorossijsk. — Ryska Central-Asien är till större delen stäpp l. öken men på bergssluttningarna, där nederbörden är rikligare, och utmed floderna, där konstgjord bevattning är möjlig, finnas dock fruktbara oaser, där spannmål (hirs och korn), meloner, vin, opium och framför allt bomull odlas. Särskilt berömt för sin fruktbarhet är det med lössjord betäckta Ferghanabäckenet. Betydande silkesmaskavel. Boskapskötsel på stäpperna (fettsvans o. a. får, hästar, kameler). Utförsel av bomull och ull. — Sibirien företer i sina v. delar ett näringsliv, som liknar det Europeiska R:s, ehuru jordbruket (framför allt veteodling på svartjorden) är i än högre grad modernisering. Mejerihantering. Bergsbruket ger guld (på Urals ö. sida, vid övre Lena och i Altai), silver, koppar och grafit (i Sajanska bergen). På n. sidan av Altai ännu föga bearbetade stenkols- och järnmalm-lager. Skogsbruket är av mindre betydelse på grund av de stora avstånden till avsättningsorter. Jakten på pälsbärande djur, ss. sobel, hermelin, mård och ekorre, är av vikt, likaså fisket i de stora

floderna och på ö. kusten. Obedydlig industri. Invandringen till Sibirien är efter revolutionen mycket stor, och omfattande planer välvas på intensiv exploatering av dess naturliga tillgångar. Utförseln, som framför allt går till l. över det Europeiska R., utgöres av spannmål, smör, fläsk (åt ö. gå virke och fisk), införseln omfattar industrialster, socker och te. För samfärdseln äro floderna, framför allt Ob, ytterst viktiga, ehuru de i allm. äro isbelagda mer än halva året. — *Kommunikationer.* Europeiska R. har i de många segelbara floderna kommunikationsmedel av stor betydelse. Deras värde förringas dock av den långa vintern (isbeläggning i n. intill $\frac{1}{2}$ år) och av att de till stor del utmynna i det svårtillgängliga Ishavet (Volga i en insjö). Vattentillgången är dessutom mycket växlande. Viktigast för sjöfarten äro Volga med bifloder, Dnjepr, Neva och Dvina. Floderna äro i stor utsträckning förbundna med varandra genom kanaler, viktigast är Mariakanalsystemet (se d. o.). Järnvägsnätet (längd 1924 56,000 km.; spårvidd 1,524 m.) är ganska gles och berör endast med enstaka linjer ofantliga områden i n. och ö. Medelpunkt är Moskva, varifrån linjer utgå bl. a. till Leningrad, Arhangelsk, Vjatka—Jekaterinburg (—Sibirien, Transsibiriska järnvägen), Samara—Orenburg (—Tasjkent), Rostov (—Baku), Sevastopol, Minsk (—Warszawa) och Riga. Från Leningrad gå, utom till Moskva, viktiga linjer till Murmansk, Kiev och Pskov (—Warszawa). — *Ryska Central-Asien* står i förbindelse med Europa genom två banor. Transkaspiska banan från Krasnovodsk

vid Kaspiska havet till Merv, Samarkand och Tasjkent samt Transaralbanan från Moskva över Orenburg till Tasjkent. — *Sibirien* har flera ångbåtlinjer utmed floderna, vilka, då de om vintern äro tillfrusna, befaras med slädar. Av mycket stor betydelse för Sibiens utveckling har varit den Transsibiriska banan (färdig 1900), som från Moskva går över Omsk, Irkutsk och Tjita till Vladivostok. Järnvägarnas längd i Asiatiska R. var 1923 17,600 km.; spårvidd 1,524 m. — *Myntenhet* är rubel (se d. o.) = $\frac{1}{10}$ *tjervonets* = 100 *kopek*. — *Mått och vikt.* Metersystemet är infört, men folket använder ännu, särskilt på landet, det gamla måttsystemet. Dettas viktigaste längdenheter äro *versta'* (verst) = 500 *sasjen* = 1,067 km.; 1 *sasjen* = 3 *arsjin* = 7 *fut* (fot) = 2.13 m.; 1 *arsjin* = 16 *versjo'k* = 28 *dujm* (tum) = 0,7112 m. Ytmått äro *kvadratversta* = 1,138 kvkm. och *desiat'ina* (desjatin) = 1,092 har. Rymdmått äro *tjet'vert* = 8 *tjet'ver'ik* = 2,09 hl., för våta varor *bo'tjka* = 40 *vedro'*; 1 *vedro* = 10 *sjtof* = 0,122 hl. Viktsenheter äro *pud* = 40 *funt* (pund) = 16,38 kg.; 1 *funt* = 96 *solotni'k* = 409,51 gram. — *Förvaltning.* Enl. en rayoneringsplan av 1925, indelas R:s 6 republiker på följande sätt (enl. *SSSR:s rayonerings*, under red. av K. D. Egorov, Moskva 1926):

- 1) **RSFSR. Centrum: Moskva.** 1) Nordvästra omr. Centrum: Leningrad. (Guv. Leningrad, Pskov, Novgorod, Tjerepovets samt autonoma rep. Karelen.) — 2) Nordöstra omr. Centrum: Arhangelsk. (Guv. Arhangelsk, Vologda, Severo-Dvinsk samt autonoma omr. Komi.) — 3) Västra omr. Centrum: Smolensk. (Guv. Smolensk, Gomel, Brjansk.) — 4) Centrala Industriomr. Centrum: Moskva.

(Guv. Moskva, Tver, Jaroslavl, Kostroma, Ivanovo-Vosnesensk, Nisjnij-Novgorod, Vladimir, Rjasan, Tula, Kaluga.) — 5) Centrala Svartajordsomr. Centrum: Voronesj. (Guv. Voronesj, Orel, Tambov, Kursk.) — 6) Vjatka-Vetlugaomr. Centrum: Vjatka. (Guv. Vjatka samt autonoma omr. Mari och Votjak.) — 7) Mellersta Volgaomr. Centrum: Samara. (Guv. Samara, Uljanovsk, Pensa samt autonoma rep. Tjuvasj och autonoma Tatariska rep.) — 8) Nedre Volgaomr. Centrum: Saratov. (Guv. Saratov, Stalingrad, Astrahan, autonoma omr. Kalmjk samt Volgatyskarnas autonoma rep.) — 9) Uralomr. Centrum: Sverdlovsk (Jekaterinburg). (16 kretsar, 207 rayoner.) — 10) Norra Kaukasusomr. Centrum: Rostov. (14 kretsar, 163 rayoner samt autonoma omr. Adygej-Tjerkess, Ingusjetien, Kabardino-Balkar, Karatjajevo-Tjerkess, Norra Osetien, Tjetjen och rep. Dagestan.) — 11) Kasakstan. Centrum: Ksyl-Orda. (Guv. Adajev, Akmolinsk, Aktjibinsk, Kustanaj, Semipalatinsk, Ural, omr. Syr-Darja, Dsjetyusj samt autonoma omr. Kara-Kalpak.) — 12) Sibiriska omr. Centrum: Novo-Sibirsk (Novo-Nikolajevsk). (16 kretsar, 231 rayoner samt autonoma omr. Ojrat.) — 13) Burjato-Mongoliska autonoma rep. Centrum: Verchneudinsk. (9 ajmak, 61 hosjun.) — 14) Autonoma rep. Jakut. Centrum: Jakutsk. (6 kretsar, 2 rayoner, 29 volost.) — 15) Fjärran Österns omr. Centrum: Habarovsk. (Guv. Amur, Sabajkal, Kamtjatka, Primorsk.)

II. USSR. Centrum: Harkov. (41 kretsar, 659 rayoner samt autonoma rep. Moldavien.)

III. BSSR. Centrum: Minsk. (10 kretsar, 100 rayoner.)

IV. SSFSR. Centrum: Tiflis. 1) Autonoma omr. Nagornyj Karabach. Centrum: Stepanakert. — 2) Autonoma omr. Syd-Osetien. Centrum: Tshinvali. — 3) Rep. Aserbeidjan. Centrum: Baku (15 uesd, 63 volost samt autonoma omr. Karabach och autonoma rep. Nahitjevan). — 4) Rep. Armenien. Centrum: Erivan. — 5) Rep. Georgien. Centrum: Tiflis. (26 uesd, 153 volost samt rep. Abhasien och autonoma rep. Adsjarien.)

V. Usbekistan. Centrum: Samarkand. (7 områden och autonoma rep. Tadsjik.)

VI. Turkmenistan. Centrum: Poltotsk.

Dessutom ingår i RSFSR autonoma området Krim

— Denna indelning skall enl. den ovannämnda rayoneringsplanen göras enhetlig, i det hela SSSR delas i områden, dessa i kretsar

och dessa i rayoner. Vid denna indelning söker man taga hänsyn till etnografiska och ekonomiska gränser, och guvernement och andra äldre indelningar skola därvid bortfalla. Systemet är redan delvis genomfört. — R:s nuv. *författning* utformades — sedan omedelbart efter bolsjevikrevolutionen dess allmänna principer fastslagits — först i den juli 1918 antagna författningen för den storryska republiken med tillhörande "autonoma" områden, RSFSR (jfr Bolsjevism sp. 257 f.), sedan — efter det att unionen mellan denna republik och de andra småningom tillkomna sovjetrepublikerna ordnats — i den 1923 antagna författningen för SSSR. Vid sidan av denna senare förbunds författning är betr. RSFSR:s separata angelägenheter den förra författningen alltjämt i kraft, och de andra i förbundet ingående republikerna ha antagit på den kopierade författningar. Förbundet har mycket vidsträckta rättigheter gentemot de enskilda republikerna; i dess händer ligger utrikespolitiken, utrikeshandeln, militärväsendet, kommunikationerna etc., de allmänna principerna i finans- och handelssystem, i rätts- och skolväsen o. s. v. Förbundet kan upphäva varje av en enskild republik företagen åtgärd; republikerna äro dock stater med självständig statsmakt och ha t. o. m. på papperet rätt att utträda ur förbundet. SSSR:s högsta myndighet är sovjetkongressen, vald av stads-sovjeterna och de olika områdenas sovjetkongresser, av vilka de förra sända en representant på 25.000 väljare, de senare en på 125.000 invånare, en stark disproportion till bondeklassens nackdel.

Kongressens huvudsakliga upp-
gift — utom att i debatter och re-
solutioner markera folkopinio-
nens uppslutning kring bolsjevik-
politiken — är att välja det organ,
som fungerar mellan dess korta
årliga sammanträden, förbundets
centrala exekutivkom-
mitté (delad i förbundsrådet
och nationalrådet); denna över-
låter emellertid i sin tur (själv
inkallas den 3 ggr om året)
sin makt på sitt av 27 medlem-
mar bestående presidium, som är
den verkliga maktutövaren och
äger på en gång lagstiftande, ut-
övande, kontrollerande och dö-
mande makt; vid dess sida och
under dess kontroll står ett också
av exekutivkommittén valt, av
10 folkkommisseries (plus chefen
för den politiska polisen) bestå-
ende folkkommisseries
nas råd. Inom de enskilda repu-
blikerna äro förhållandena ordna-
de efter förbundets mönster: en
sovjetkongress väljer en exekutiv-
kommitté, som i sin tur utser
dels ett permanent fungerande
presidium, dels ett råd av folk-
kommisseries. Den lokala styrel-
sen inom de förbundna republi-
kerna utövas av *sovjetter*, råd,
upbyggda i ett stort system,
de ena på de andra, och av deras
kongresser; dessa kongresser
välja sina exekutivkommittéer,
och då dessa äro samlade endast
korta tider, utövas deras makt av
deras presidier. Valrätt (till
största delen indirekt) och val-
barhet till sovjeterna tillkommer
endast de icke besittande arbetan-
de klasserna; inom dessa spelas
huvudrollen av det kommuni-
stiska partiet. R:s enda
legalt tolererade parti, som tack
vare sträng gallring omfattar
blott en ringa del av befolkning-
en; de partilösa äro, som det he-

ter, satta under dess "ledning".
Vidsträckt medborgerliga rättig-
heter, ss. tryck-, förenings- och
församlingsfrihet, äro tillförsäk-
rade de arbetande klasserna. De
medborgerliga plikterna tillkom-
ma däremot alla medborgare. —
Rättsväsen. Rättinstanserna äro
i RSFSR "folkdomare", "folk-
domstolar" (folkdomaren med 2
assessorer), "områdes"-domstolar
samt högsta domstol, alla under
folkkommissariatet för rättsvä-
sendet kontroll. Politiska förbry-
telser sortera under chefen för
den politiska polisen (GPU). Öv-
riga republiker följa mönster
från RSFSR. — *Försvarsväsen.*
SSSR:s försvarskrafter bilda "ar-
betarnas och böndernas röda ar-
mé". Allmän värnplikt gäller för
män från 19 till 40 år samt i
krigstid även för kvinnor. Värn-
pliktens fullgörande med vapen
tillkommer endast de befolknings-
kategorier, som enl. författning-
en benämnas "arbetare". "Icke
arbetare" användas i krig i olika
uppgifter bakom fronten. Ar-
mén består dels av reguljära
trupper om 29 infanteri- och 12
kavalleridivisioner samt 6 kaval-
leribrigader, dels av territorial-
trupper om 34 infanteridivisioner.
Vid de förra är utbildningen två-
årig, vid de senare är den beräk-
nad till 8—11 mån. Härtill kom-
mer viss allmän militär förut-
bildning. Fredsarmén beräknas
till omkr. 425.000 man reguljära
trupper och 350.000 man till ter-
ritorialtrupperna under vissa må-
nader av året inkallade värnplik-
tiga, vartill komma omkr. 90.000
man, som stå till förfogande för
politiska ändamål. — *Flotta.*
Av den forna ryska östersjöflottan
beräknas 2 slagskepp, 1 pansar-
kryssare m. m. vara användbara.
Den gamla Svarta havsflottan

har gått förlorad, men en mindre flotta har nybyggt. I Kas-piska havet och i Fjärran östern hållas mindre flottiljer. — Luftstridskrafterna beräknas förfoga över omkr. 1,200 flygplan. — *Kyrkliga förhållanden.* Huvudmassan av befolkningen är grekisk-ortodox, men därjämte finnas omkr. 10 % muhammedaner (huvudsakl. i ryska Central-Asien) samt åtskilliga % judar, romerska katoliker och protes-tanter (de senare slagen huvud-sakl. i gränstrakterna och i främ-lingskolonierna). — R:s accepte-rande av den grekisk-ortodoxa kyrkan under Vladimir (se sp. 1563) blev av djupgående infly-tande för dess utveckling: dels höll denna kyrka, samtidigt som den under århundraden isolerade det "heliga" R. från det kät-teriska Västerlandet och dess kul-tur, de ryska massorna kvarhål-las i okultur och förvildning, dels bidrogo de kyrkliga bysantinska traditionerna i hög grad till ut-formningen av den ryska själv-härskarmakten. Beroendet av ekumeniska patriarken i Kon-stantinopel upphörde 1585, då ett ryskt patriarkat upprättades i Moskva. För att fastare inordna kyrkan i statssystemet ersatte Peter den store 1700 detta med "den heliga synoden", som blev ett pålitligt verktyg för absolu-tismen. Trots vissa tidigare an-satser började först under årtion-det före världskriget en upplyst reformrörelse mot den förstenade kyrkopolitiska ortodoxin. Efter marsrevolutionen 1917 hölls ett allmänt ryskt kyrkomöte för att besluta reformer; patriarkatet återupprättades, och till patriark valdes i nov. den frisinnade, västerländskt bildade Tichon. Då vid samma tid bolsjevikerna

togo makten, skilde de kyrkan från staten; kyrkans egendom förklarades nationaliserad, de teologiska läroanstalterna stäng-des och religionsundervisningen borttogs ur skolorna. Snart bör-jade också en terroristisk förföl-jelse mot prästerskapet och — i samband med hungersnöden 1921 — beslagläggande av kyrkornas dyrbarheter. Tichon själv fängs-lades (taek vare bl. a. utländska kyrkors intervention blev han dock frigiven, juni 1923), en rad åtgärder vidtogos för förhindran-de av "religiösa fördomars" in-plantande hos ungdomen och en vidsträckt antireligiös propaganda startades. Dessa åtgärder — lik-som också försöken att spränga kyrkan genom ett visst stöd åt den nybildade kommunistiskt orienterade s. k. "levande kyr-kan" under biskop Antonin — ha i det hela endast lett till mas-sornas ökade uppslutning kring den ortodoxa tron (i någon mån har den ökade religiösa livaktig-heten också lett till en viss mot-taglighet för romersk-katolsk och protestantisk förkunnelse). — *Undervisningsväsen, vetenskap-liga och kulturella institutioner.* Uppfostringsväsendet stod under tsarismens tid ytterst lågt. Folk-bildningen försumrades av myn-digheterna, delvis fullt avsiktligt, och de folkbildningssträvanden, som utgingo från samhället självt, motarbetades. Även den högre skol- och universitetsut-bildningen led svårt under den stränga politiska kontrollen. Bol-sjevikerna togo med mycken energi upp folkupplysningsverk-samheten såväl inom som utom skolan men hittills med rätt obe-tydliga resultat. Skolväsendet har man sökt reformera genom infö-rande av enhetlig skola av 2 gra-

der, en bottenskola, "skola av 1:a graden" för 8—12-åringar, en mellanskola, "skola av 2:a graden", för 13—17-åringar; skolan kallas "arbetsskola" och är uppbyggd efter de av den västerländska pedagogiken lanserade moderna "arbetsskole"-principerna; vad som i övrigt karaktäriserar den, är den energiska kommunistiska uppfostran, som hela skolarbetet är avsett att bibringa (i samklang därmed står, att skolan först och främst är reserverad åt de "arbetande elementens" barn och att andra i stor utsträckning äro uteslutna). Även vid universitet och högskolor, från vilka alla ur kommunistisk synpunkt skadliga l. värdelösa vetenskaper uteslutits, utgör den kommunistiska utdanningen en huvudsak; för att tillföra dessa läroanstalter "socialt godartade" element ha till dem knutits s. k. "arbetarfakulteter" (ry. förk. *rabfak*), där arbetare och bönder få några års nödortfoga förberedelser för universitetsstudier. — De främsta biblioteken äro Leninsbiblioteket (förr Rumjantsevbiblioteket) i Moskva och Offentliga biblioteket (Rossiskaja publičnaja biblioteka; över 4 mill. bd) i Leningrad. Berömt är observatoriet i Pulkova. Bland konstmuseerna i Leningrad (se d. o.) märkas Eremitaget, R:s och ett av världens främsta, Ryska museet och flera f. d. privata gallerier. I Moskva har det forna universitetsmuseet efter revolutionen gjorts till ett självständigt statligt konstmuseum, i vars stora samlingar ingå målningar från det forna Rumjantsevmuseet och de forna kejsrliga slotten. Tretiakovskajagalleriet i Moskva omfattar främst rysk konst. — Den politiska *pressen* är helt den

härskande regimens språkrör. De främsta tidningarna äro i Moskva *Isvestija*, organ för förbundets centrala exekutivkommitté, och *Pravda*, kommunistiska partiets huvudorgan, samt *Ekonomičeskaja Sjisn*, organ för Högsta rådet för folkhushållningen, i Leningrad sovjetorganet *Krasnaja Gaseta* och *Leningradskaja Pravda*, en avläggare av partiorganet *Pravda* i Moskva. — *Historia. De medeltida furstendömena* (—1480). De östslaviska stammar, som voro ryssarnas förfäder — poljaner, drevljaner, vjatitjer o. a. — bodde vid tiden närmast före ryska rikets grundläggande i västligaste delen av nuv. R., från Ladoga till stäppområdet, skilda från Östersjön av västslaver, litauer och finnar, från Svarta havet av turkiska stammar. Det var ett lågt stående folk, idkande primitivt jordbruk och levande i byalag med gemensamhetsbesittning av jorden. Från 800-t. kom den stora handelsvägen från Skandinavien och Grekland att gå genom deras land, varigenom de bragtes i beröring med båda. Om ryska rikets grundläggning berättar *Nestorskrönikan* (se *N e s t o r*), att slaviska stammar, trötta på sina inbördesstrider, inkallat hjälpare från "andra sidan havet"; riktigt torde också vara att bland de i anarki levande slaverna skandinaviska, spec. svenska vikingar, grundat en del riken, av vilka det viktigaste var det som grundades omkr. 862 av *Rurik* och hans bröder i *Novgorod*. *Rurik* betecknas som en hövding över "Rus" (namnet genom finsk bemedling av sv. termen *Roden*; se d. o.); från att först ha brukats om de inflyttade skandinaverna kom rus sedan att bli nam-

net på det folk, varöver de härskade (därav sedan *ru'sskij*, rysk). Ruriks släkting och efterföljare, Oleg (Helge), erövrade det nordmannarike, vilket andra vikingar upprättat i Kiev, som sedan blev det nya ryska rikets huvudstad; de följande furstarna befäste med hjälp av nyinkallade "varjager", "våringar" (se d. o.) sin makt över de små slaviska stammarna och gjorde stundom framstötningar mot Konstantinopel. Vladimir den helige (960—1015) gjorde den grekisk-ortodoxa kristendomen, predikad i R. på sydslaviskt språk, till statsreligion. Hans son Jaroslav, Olof Skötkonungs måg, undanträngde med svensk och norsk hjälp sina bröder, med vilka han enl. nordisk sed haft att dela riket; ss. storfurste i Kiev 1034—54 samlade han R:s första, av nordiska sedvänjor starkt påverkade rättskodex, *Ru'sskaja Pravda*. Efter hans död sprängdes riket, uppdelat först mellan hans fem söner och sedan mellan deras avkomlingar. Ingen av dessa Ruriksättlingar, "rurikovitji", var stark nog att tillkämpa sig den samlade makten, helst som nya varjager ej längre kunde tillkallas som förstärkning, sedan förbindelsen mellan Skandinavien och "Gårdarrike" efter de grekiska och romerska kyrkornas skilsmässa nästan fullständigt avbrutits. Den överledning, som storfursten i Kiev utövade, var rent nominell. Det främsta av delfurstendömena blev storfurstendömet Vladimir, som raskt utvidgade sina gränser öster ut och i betydelse överflyglade Kiev; bland de övriga märkes det i mitten av 1100-t. först omtalade Moskva; dessutom uppstodo en del stads-

republiker, främst Novgorod (se d. o.) och Smolensk. Splittringen omöjliggjorde effektivt motstånd mot de vid 1200-t:s början från Asien framträngande mongolerna l. tatarerna, vilka efter att först ha erövrat s. R. 1237—40 underlade sig det centrala R.; även Novgorod blev senare tributpliktigt. R. blev så en del av khanatet Kiptjak, vars khan hade sitt fältläger, Gyllene Horden (se d. o.), i Saraj vid nedre Volga; landet var fortfarande uppdelat i olika ofta sinsemellan stridande furstendömen, vilkas av khanerna till- och avsatta ryska furstar fingo behålla sin makt över sina riken mot att de fungerade som mellanhänder vid den finansiella utpressning, som främst gjorde tartarväldet tryckande. I början av 1300-t. erhöll fursten i Moskva Ivan den bland furstarna ivrigt åtrådade storfurstevärdigheten och därmed uppdraget att insamla skatten från R:s övriga furstendömen (därav tillnamnet *Kalita'* — "penningpungen"). Detta tatariska förtroendeuppdrag lade första grunden till Moskvas maktställning. Ivans sonson Dimitrij (se denne) gjorde ett försök att frigöra sig från det tatariska väldet och vann 1320 en seger vid Snäppfältet vid Don (därav hans tillnamn *Donsko'j*) men måste, sedan tatarerna stormat Moskva, åter underkasta sig dem. Först omkr. 1470 kunde Ivan III Vasilevitji förbund med den från Gyllene Horden avfallne khanen i Krim neka Horden lydnad och trotsa dess angrepp. Samtidigt underlade sig Ivan Novgorod och en rad delfurstendömen samt en del av Litauen erövrade ryska områden. — *Det ena de Ryss-*

lands utveckling på nationell grund (1480—1689). Så uppkom ett verkligt moskovitiskt rike, vars furste snart kallade sig "storfurste och självhärskare över hela R.". Ivans efterträdare, Vasilij IV (1505—33) och Ivan IV den förskräcklige (1533—80), fullföljde det nya riksbygget. Under den förre erövrades fristaten Pskov och de sista självständiga furstendömena; den senare, som 1547 lät kröna sig till *tsar*, förde en lyckosam utrikespolitik (se Ivan), gjorde slut på stormännens, bojarernas, makt, och förde sedan med den ortodoxa kyrkans hjälp ett järnhårt regemente, som till sist övergick till rent skräckvälde. Militärväsendet omorganiserades, bl. a. genom skapande av till städerna förlagda kårer av väpnade bösskyttar (*streltser*). Bondebefolkningens ställning försämrades alltmer. Ivans son, den svage Fjodor, inrättade 1585 ett särskilt patriarkat för R. med säte i Moskva. Med hans död 1598 utslocknade Rurikätten, och en tid av våldsam anarki inträdde. Olika tronpretendenter, däribland de s. k. falska Dimitrijerna, konkurrerade om makten, och R:s granar deltog i intrigerna; polackerna intogo Moskva, och bojarrådet valde till *tsar* polske tronföljaren Vladislav, svenskarna intogo Novgorod, som förmäddes att utbedja sig svenske prinsen Karl Filip till *tsar*. Till slut gjorde en nationell, urspr. från Nisjuj Novgorod utgången och av slaktaren Minin och furst Posjarskij ledd folkrörelse slut på "oredans tid", och ombud från olika klasser och landsdelar valde 1613 den 16-årige, med den utdöda ruriska ätten besläktade Mikael Romanov till

tsar. Mikael, romanovska ättens stamfader, skaffade Ryssland yttre fred, dock med landavträdelser såväl till Sverige (Ingermanland och Kexholms län) som Polen, och återställde den inre ordningen. Tillsammans med sin till patriark utnämnde fader, Filaret, förde han sedan ett av militärvälde, skrivardöme och religiös ofördragsamhet karaktäriserat regemente. Böndernas livegenskap skärptes. Samtidigt ivrade han för Rysslands materiella förkovran och inkallade västerlänningar till hjälp. Under hans son Aleksej (1645—76) trädde 1654 de sydryska kosackerna, som dittills lytt under Polen, i ett slags personalunion med tsaren, varigenom Ukraina (se d. o.) införlivades med Ryssland. Aleksej utgav en av en nationalförsamling i Moskva bekräftad lagbok och en ny till större överensstämmelse med den grekiska kyrkan reformerad kyrkoritual, tillkommen på initiativ av patriarken Nikon. Denna senare åtgärd förde till en schism inom kyrkan med följelser mot sekteristerna (*rasko'lniker*). En oeffterrättlig förvaltning, partisk rättskipning, betungande krig och dyrtid framkallade dessutom missnöje och oordningar, och 1667—71 rasade i hela s.ö. R. ett av atamanen Stenka Rasin lett bonde- och kosackuppror, som endast med möda kvävdes. Aleksej angrep Polen och indrogs därigenom även i krig mot Karl X Gustav av Sverige, vilket slöts genom freden i Kardis 1661. Efter den svage Fjodor III (1676—82) kom Peter den store (1689—1725) på tronen, till en början med sin sinnessvage halvbroder Ivan som samregent; till 1689 låg regeringsmakten hos hans äldre halvsysster

Sofia. — *Ryssland som stormakt med västerländsk orientering* (1689—1917). Föga framgångsrik i sina försök att öppna R. väg till Svarta havet — det 1696 från turkarna tagna Asov måste 1711 återlämnas —, gjorde Peter genom Stora nordiska kriget (se d. o.) R. till dominerande makt i Nord-Europa i st. f. Sverige. Den förflyttning av rikets tyngdpunkt norrut, som följde därav, markerades av att det till Nevamynningarnas skydd anlagda Petersburg nu blev huvudstad. Samtidigt förskaffade Peter genom krig mot Persien R. vidsträckta områden vid Kaspiska havet och gjorde det ryska inflytandet gällande i det europeiska maktspelet, varvid han bl. a. genom inblandning i polska angelägenheter inledde den av hans efterträdare konsekvent fullföljda politik, som ledde till Polens delningar. Hans inrikespolitik åsyftade att europeisera det halvasiatiska riket genom ett våldsamt nedbrytande av gamla traditioner och former och genom ett rastlöst, delvis med utländsk hjälp bedrivet arbete för landets materiella och kulturella förkovran men ledde också till ett slutgiltigt utformande av den oinskränkta självhärskarmakten. Bojarrådet i Moskva ersattes med en senat efter svenska riksrådets förebild, en absolutistisk förvaltning med regeringskollegier upprättades, även den kopierad på svenska enväldstidens institutioner, och patriarken ersattes med Heliga synoden efter tyskt-lutherskt mönster. Oppositionen mot Peters genomgripande men ofta planlösa reformer tog sig gång på gång öppet uttryck alltifrån streltsernas uppror 1698 med åtföljande blodbad och streltserkå-

rens upphävande till kosackernas stora uppror under Mazepa, efter vars underkuvande Peter snart indrog den kosackiska självstyrelsen. Peters efterträdare var hans änka *Katarina I* (1725—27). Under hans omyndige sonson *Peter II* (1727—30) tenderade utvecklingen till ett reaktionärt stormannavälde, men drottning *Anna*, som rådet mot en av henne avgiven handfästning gjorde till kejsarinna (1730—40), frigjorde sig genom en statskupp från stormännen och regerade sedan med sin gunstling *Biron* och andra duktiga utlänningar av Peters skola; Peters polska politik fullföljde hon i Polska tronföljdskriget (se d. o.). Efter ett år av diverse maktintriger, under vilket den tvååriga *Ivan*, Annas systerdotterson, var tsar, uppsatte några sammansvurna Peter den stores dotter *Elisabet* (1741—62) på tronen. Under det av henne med kraft fullföljda kriget med Sverige 1741—43 erövrades hela Finland, men Elisabet lät nöja sig med en ringa landvinst mot att Sverige ordnade sin tronföljdsfråga efter hennes anvisning. För att motarbeta Preussens stigande makt deltog hon i Sjuåriga kriget. Efterträdaren, holsteinaren *Peter III*, vars preussiska sympatier väckte missnöje särskilt inom armén, blev genom en sammansvärjning avsatt och mördad, och kronan övergick till hans gemål, *Katarina II* (1762—96). Genom en lysande utrikespolitik gjorde denna stora landvinningar och stärkte R:s ställning. Framgångsrikt fullföljde hon den ryska interventionspolitiken mot Polen och spelade den ledande rollen vid dess tre delningar, varvid också lejonparten av bytet tillföll R. (se *P o -*

len sp. 394 f.). Tvenne segerrika krig mot Turkiet förskaffade R. stora områden vid Svarta havet och fri skeppsfart genom Bosporen samt lade grunden till R:s protektorat över de kristna folken under turkiskt välde. Hennes planer att låta Sverige dela Polens öde omfattgjordes dock genom Gustav III:s revolution. Svensk-ryska kriget 1788—90 avslöts utan landvinning för någondera parten. I sin inre styrelse koketterade hon till en början med sina sympatier för upplysningstidens modifilosofi och sina stora reformplaner, bl. a. avseende livegenskapens upphävande, men blev spec. efter franska revolutionens utbrott alltmer reaktionär. Vid ordnandet av förvaltningen, främjandet av R:s materiella förkovran, bl. a. genom Syd-Rysslands uppodling, och befordrandet av vetenskap, konst och folkupplysning gjorde hon dock betydelsefulla insatser. Flera gånger hade Katarina att bekämpa utbrott av socialt missnöje, först och främst den av Pugatjov ledda bonderesningen 1773—74. Efter ett kort skräckvälde under Katarinas son Paul I, vilken deltog i koalitionen mot Frankrike, varvid Suvorov vann glänsande segrar i Italien, bestogs tronen av hans son, Alexander I (1801—25). Genom en skieklig konjunkturpolitik under Napoleonskrigen (han deltog 1805—07 i tredje och fjärde koalitionskrigen mot Napoleon I men slöt 1807 förbund med denne i Tilsit) förvärvade Alexander Finland från Sverige (se *Finska kriget 1808—09*) och områdena n. om Pruth från Turkiet (freden i Bukarest 1812). 1812 bröt han emellertid åter med Napoleon. Då denne s. å. ryckte över gränsen, måste de underlägsna ryssarna

vika, och efter det ryska nederlaget vid Borodino inryckte Napoleon i Moskva. Då staden härjades av eld, nödgades han emellertid anträda återtåget, under vilket större delen av hans armé dukade under för köld och ryska angrepp. R:s seger gjorde Alexander till den självskrivne ledaren av koalitionen mot Napoleon, och 1814 ryckte han i spetsen för de allierades trupper in i Paris. Även på Wienkongressen spelade Alexander en ledande roll. Han utmärkte sig länge för täml. liberala tänkesätt, men under inflytande av de mystisk-reaktionära tidsströmningarna drog han småningom åt tyglarna i sitt eget land och blev en av grundarna av Heliga alliansen. Alexander efterträddes vid sin plötsliga död av sin broder Nikolaus I (1825—55), då en annan, Konstantin, av sagt sig sina anspråk. Då utbröt dec. 1825 en av franska frihetsidéer påverkad militärrevolt till förmån för "Konstantin och konstitutionen". Upproret kvävdes efter en kort gatustrid, och "decembermännen" (dekabristerna) straffades hårt. Nikolaus hävdade sedan under hela sin regering självhärskardömets principer till det yttersta. Varje tal om reformer var honom en styggelse (redan i början av sin regering förklarade han sin avsikt att bevara livegenskapen), och varje uppstudsighet nedslags obarmhärtigt, först och främst det polska upproret 1830—31, som kostade Polen dess relativa självständighet och efterföljdes av intensivt förryskningsarbete. Till en del baserade sig denna reaktionära politik på samtida ryska stämningar, vilka fingo ett språkrör i den s. k. *slavofila rörelsen*, vilken i opposition mot *sa'padni-*

kerka ("västerlänningarna"), predikade R:s plikt att obesmittat av det ruttna Västerlandet vårda sin nationella egenart med självhärskardöme, ortodoxi etc. Den ryska självgodheten styrktes av att R. nu uppnådde kulmen av sin europeiska prestige: dess krig mot Persien 1826—28 och ingripande i den grekiska frihetskampen mot Turkiet 1827—29 fördes med lysande framgång och förskaffade R. å ena sidan Armenien, å andra sidan herraväldet över Donaunymningarna (freden i Adrianopel 1829). Samtidigt stod R. för hela Europa som väktaren av legitimitet och bestående ordning. Då Krimkriget (se d. o.) 1855 utbröt, blev emellertid den ryska regimens brister uppenbara, och dess övermakt i Europa led en svår knäck. Efter freden i Paris 1856 slog också Nikolaus son Alexander II (1855—81) in på ett av en kraftig opinion påfordrat inre reformarbete. Först proklamerade han 1861 livegenskapens upphävande: 22 mill. bönder frigåvos och fingo vissa lotter av den jorden brukat. Bondeemancipationen, ehuru betydelsefull, var i många avseenden en halvmesyra; dels var den åt bönderna upplåttna jorden otillräcklig, varigenom bondeklassens kroniska onda, jordbristen, grundlades, dels gavs jorden åt bönderna endast mot en dryg lösensumma, som under ett halvt sekel framåt tungt visade på dem, dels frigåvos bönderna ej från det band, som kedjade dem vid varandra, i det att den under gods-herretiden uppkomna bykommunismen (se B o n d e sp. 285) bibehölls och jorden alltså kom att ägas av byalaget (*miren*) — en gemensamhetsbesittning, som snart visade sig medföra de ödes-

digraste följder. Även andra reformer genomfördes samtidigt: i och med inrättandet av *se'mstvor-na* (landstingen) i många guvernement skapades en blygsam lokal självstyrelse; likaså infördes en ny domstolsorganisation och lika rättskipning för alla klasser. Den s. k. liberala perioden i Alexanders regering blev dock kort: spec. efter det polska upproret 1863—64, vars uppblående tillskrevs Alexanders försonlighetspolitik, fick hans regemente en alltmer reaktionär prägel, med administrativt förtryck, polisgodtycke, censurtvång och förrykningssträvanden mot icke-ryska folk, utom i Finland (se d. o. sp. 1590). Missnöjet växte därmed i styrka; den hårdhet, varmed det undertrycktes, bragte oppositionen till alltmer desperata åtgärder; spec. den av västerländsk radikalism påverkade ungdomen övergick till att proklamera krig mot hela det bestående samhället med attentat och våldsgärningar som stridsmetoder ("nihilismen"). Utåt återupptog R. sin aggressiva politik, speciellt öster ut: Kaukasien erövring fullbordades, stora delar av Central-Asien, Amurlandet och ön Sahalin införlivades med R. I den europeiska politiken intog Alexander en försiktigt avvaktande hållning. Till Tyskland stod han i förtroligt förhållande, och genom "trekejsarförbundet" 1872 ävägabragtes även ett närmande till Österrike. De delvis i anslutning till de slavofila idéerna småningom framvuxna panslavistiska stämningar, vilka sedan 1800-t:s mitt lett till förstärkt kontakt med de "slaviska bröderna" på Balkan, tvungo 1877 den halvt motvillige tsaren till krig (se R y s k - t u r k i s k a k r i g e t

1877—78). Detta kostade oerhörda offer, och den triumf för R:s Balkanpolitik, som freden i San Stefano innebar, omintetgjordes, då stormakterna på Berlinkongressen (se d. o.) reviderade freden på ett sätt, som R. kände som en nationell förödmjukelse. Av det allmänna missnöjet begagnade sig den nihilistiska terrorismen, en rad attentat igångsattes, och mars 1881 mördades tsaren, just som han, skrämnd av terrorns tillväxt, stod i begrepp att på Loris-Melikovs initiativ införa ett slags skenkonstitution. Hans efterträdare, Alexander III (1881—94), utövade med Pobjedonostsev som rådgivare ett järnhårt reaktionärt despotregemente med förstärkt polisuppsikt, represalier och förvisningar till Sibirien, jedeförföljelser och russificeringsåtgärder. Missnöjet, ökat av ekonomiska kriser och svara missväxter, blev alltmer kompakt men kunde ännu hindras att taga sig allmänt uttryck. I Asien ökades R:s inflytande samtidigt som det försvagades på Balkanhalvön. 1881 ingicks ett nytt förbund med Tyskland och Österrike, och efter dess utgång 1887 avslöts med Tyskland det s. k. återförsäkringsfördraget (se d. o.). Den spirande misstron mot Tyskland och England medförde emellertid ett närmande till Frankrike (se d. o. sp. 525 och Entente). Alexanders son Nikolaus II (1894—1917) fortsatte de despotiska traditionerna. Snabbare än förr tillväxte nu den oppositionella rörelsen, som samtidigt trots alla hinder började att fastare organiseras. Den borgerliga oppositionen, som drömde om R:s omdaning efter västerländska, parlamentariska mönster, fick alltmer sitt centrum i semstvorna, vilka nu

oförskräckt började spela en politisk roll — från de i själva verket ytterst moderata "semstvoliberalerna", till största delen godsägare, separerade så småningom en huvudsakl. ur den s. k. intelligensen rekryterad radikal flygel, ur vilken sedan framgick det "konstitutionellt-demokratiska" partiet (kadettpartiet, se d. o.). Av resterna av de äldre hemliga revolutionära organisationerna bildades 1900 det "socialrevolutionära" partiet, vilket i likhet med sina föregångare i bondemasorna sag den ryska frigörelserörelsens rätta bärare. 1898 bildades det på arbetarproletariatet baserade socialdemokratiska partiet, inom kort splittrat i "majoritetsmän" (bolsjeviker) och "minoritetsmän" (mensjeviker; se d. o. och Bolsjevism). Socialdemokraterna ökades hastigt i den mån som stadsproletariatet växte till följd dels av R:s snabbt fortskridande industrialisering, dels av det rådande finansiella systemet, som lade an på forcerad sädesexport och icke skydde att utarna bönderna och därigenom massvis driva dem till industrin. Till ett verkligt utbrott kom oron först då R:s katastrofala motgångar till lands och sjöss i Rysk-japanska kriget (se d. o.) obarmhärtigt avslöjade de maktägandes inkompetens. Kriget väckte mot dem en indignation och ett förakt, vilket jämte det allmänna missnöjet över de tunga krigsbördorna underlättade den revolutionära propagandan. Ett typiskt exempel på förvirringen är det först 1908 avslöjade dubbelspel, som länge bedrevs av provokatören Aseff, på en gäng tjänsteman i ohranan (se d. o.) och upphovsman till en serie revolutionära våldsdåd. Den moderata

oppositionen formulerade på möten och kongresser öppet sina krav, strejker och gatuoroligheter avlöste varandra i städerna, på landsbygden brände bönderna herrgårdarna och togo för sig av herrarnas jord, i olika gränstrakter, bl. a. Polen, utbröt öppet uppror, attentaten följde på varandra (Plehves mord 1904, storfurst Sergejs mord febr. 1905). Den rådlösa tsarismen tillgrep än meningslösa våldsakter, ss. den "blodiga söndagens" (se d. o.) massmord, än halva eftergifter, som icke tillfredsställde någon, ss. det aug. 1905 givna löftet om inkallande av en folkrepresentation, "riksduma", med fullständigt illusorisk makt. Okt. 1905 utbröt "den första ryska revolutionen" i och med en generalstrejk, inför vilken tsarismen stod maktlös. Strejkledningen i Petersburg, ett av delegerade från olika fabriker och verkstäder sammansatt råd (ry. *sovjet*, se *Arbetarråd*), fungerade rentav några dagar som ett slags revolutionsregering — den första upprinnelsen till den senare sovjetinstitutionen. Tsaren tvangs då av sin omgivning, framför allt av Witte, att underteckna det s. k. oktobermanifestet (30 okt. 1905), varigenom den utlovade dumans rättigheter betydligt ökades, och yttrandefrihet, församlingsfrihet etc. proklamerades. Den borgerliga oppositionen, tillfredsställd med de utlovade reformerna och förskräckt över de radikala politiska och sociala krav, proletarietet nu framförde, nedlade därefter striden. Då arbetarna på egen hand fortsatte den, kvävdes aktionen med våld: Petersburgs sovjet häktades, ett stort väpnat arbetaruppror i Moskva dec. 1905 undertrycktes. De perspektiv till fred-

lig konstitutionell utveckling, oktobermanifestet tycktes öppna visade sig snart vara föga värda. Redan innan duman hann sammanträda, kringkars dess makt genom en rad ukaser; bl. a. tillskapades ett överhus av det till hälften tsarutnämnda riksrådet. Den maj 1906 samlade duman öppnade under kadettpartiets (se d. o.) ledning kraftig opposition mot regeringen men upplöstes snart; majoritetens försök att fortsätta striden med utomparlamentariska medel — en från Viborg utsänd vädjan till folket om skatte- och rekrytvägran — misslyckades, då massornas motståndskraft redan knäckts. Segern över oppositionen fullföljdes av ministerpresidenten Stolypin med hjälp av tsarismens hela arsenal av tvångsmedel. Sedan även den andra, 1907 sammanträdande riksduman trots hänsynslös valpåtryckning befunnits oppositionell och därför också hastigt hemsänts, gjorde Stolypin om vallagen på ett sätt, som groteskt favoriserade R:s konservativaste klasser, spec. godsägarklassen, och uppnådde därmed, att den i nov. 1907 sammanträdande duman, dominerad av de formellt på oktobermanifestets plattform stående men i själva verket ganska reaktionära oktobristerna, fogligt gick hans ärenden och beskedligt tolererade hans övergrepp. 1910 genomförde Stolypin en omfattande agrarreform, som gav bönderna möjlighet att frigöra sig från byalagets, *mirens*, band; avsikten var att därigenom av deras dugligaste element skapa en burgen, samhällsbevarande och pålitlig hemmansägarkl ss — en politisk kalkyl, som icke förminskar den betydelse, reformen ägde för jordbrukets upphjälpande. 1911 mör-

dades Stolypin. Hans efterträdare, Kokovtsov, sedan Goremykin, fortsatte den reaktionära kursen med än större oersonlighet men betydligt mindre kapacitet. Strejkrörelser och oroligheter uppbyggade åter, och oppositionella stämningar spredos långt in i det moderata lägret, bl. a. i den fjärde duman. — Världskrigets (se d. o.) ryska bakgrund var ett under årtal försiggånget upplivande av panslavistiska stämningar, vilka särskilt eggats av de motgångar R. rönt i sin efter bakslaget i fjärran östern nystartade, bl. a. av Isvolskij ledda Balkanpolitik. Motsättningen mot österrike-Ungern och Tyskland resulterade i ett forcerat rustningsarbete, som underlättades av rikliga franska statslån. Krigets utbrott medförde en borgfred, mot vilken eg. endast de fåtaliga bolsjevikerna fronderade. Då de katastrofala nederlagen börjat och i samband därmed folkopinionen uppretats genom separatfredsrykten och avslöjanden om ammunitionsbrist och korruption, sökte de maktgärande ett ögonblick försoning med oppositionen, särskilt inom duman, där den representerades av ett s. k. progressivt block. Snart började emellertid åter de reaktionära övergreppen. Från regeringen avlägsnades successivt alla moderata krafter, bl. a. utrikesministern Sasonov, och allt tydligare framträdde, hurusom tsaren och hans i politiska ting allt aktivare gemål leddes av de suspekta hovkretsar, som funnit sin medelpunkt i den egendomliga bondefiguren Rasputin (se d. o.). Missnöjet spred sig lavinartat. Inom borgerliga kretsar, spec. inom duman, framväxte oppositionen icke minst ur övertygelsen, att den usla regimen för-

hindrade utvecklingen av R:s krigiska slagkraft; bland massorna stegrades revolutionsstämningen av tilltagande krigströtthet och oförmåga att bära krigstidens lidanden, vilka lidanden genom vaustyret blevo onödigt tunga. Den efter mordet på Rasputin tongivande oduglige inrikesministern Protopopov gav slutligen genom sin inkompetens i den självpåtagna uppgiften att organisera Petersburgs livsmedelstillförsel närmaste anledningen till "den stora revolutionens" utbrott 1917. — *Revolutionen* började 8 mars 1917 med hungerdemonstrationer i Petrograds förstäder. Oroligheterna spred sig till stadens centrum, och trupperna började övergå på folkets sida; sedan de upproriska 12 mars intagit Peter Paulsfästningen, fängslades regeringen. Det övriga R. anslöt sig genast till revolutionen. Snart bildades två olika makteentra, dels en av riksduman bildad exekutivkommitté, dels en efter mönster av 1905 organiserad arbetar- och soldatsovjjet — liknande råd tillkommo sedan runtom i R. Genom den socialrevolutionäre dumamannen Kerenskij's förmedling träffades en uppgörelse mellan de båda makteentra, och 15 mars bildades ur dumakretsar en interimsregering under furst Lvovs presidium, i vilken Kerenskij ingick ss. justitieminister och sovjets kontrollerande representant. Samma dag avsade sig tsaren kronan till förmån för sin broder Mihail. Sedan den första revolutionära hänförelsen lagt sig, uppstodo snart slitningar mellan de olika revolutionselementen. Regeringen pressades allt längre mot vänster av Petersburgssovjeten, som också laborerade på egen

hand — så skyndade den att genom sin beryktade "order n:r 1" avskaffa disciplinen i armén. Tanken på monarkins bevarande uppgavs, storfurst Mihail måste avsäga sig kronan, och frågan om styrelseformen hänsköts till en blivande konstituerande församling; de moderata ministrarna, bl. a. utrikesministern Miljukov, ersattes av radikala. Regeringen dominerades av Kerenskij, först som krigsminister, sedan som ministerpresident. Denne, vars politik saknade såväl fasthet som kompetens, kunde ej heller tillfredsställa de krav, som framställdes bland massorna och i råden och för vilka särskilt de allt från sommaren 1917 energiskt agiterande bolsjevikerna gjorde sig till målsmän. Då Kerenskij avvisade kraven på en separatfred och igångsatte en förlustbringande offensiv sommaren 1917, vann Lenin med sitt krav på en omedelbar fred massornas öra; samtidigt fingo bolsjevikerna, som proklamerade massornas rätt att genast få jorden, för en tid böndernas sympatier; snart vann Lenin allmänt gehör för sin lättfattliga lösen: all makt åt sovjeterna. Ett första försök av bolsjevikerna att taga makten misslyckades (juli 1917), men sedan på höstsidan ett försök av general Kornilov att upprätta diktaturen gått om intet, lyckades de i nov. 1917 göra sig till Petersburgs och snart därefter R:s herrar. — *Ryssland som sovjetrepublik (1917—)*. Den bolsjevikiska statskuppen genomfördes samtidigt med att en tidigare utlyst kongress med representanter för hela R:s sovjeters sammanträde i Petrograd. Kongressen, där bolsjeviker och vänstra flygeln av socialrevolutionärerna

ägde majoriteten, tillsatte genast ett folkkommissariernas råd med Lenin i spetsen ss. verkställande regeringsorgan och proklamerade dels att all makt tillhörde arbetar- och soldatråden, dels att R. var villigt till omedelbara fredsförhandlingar. De senare ledde snart till den oerhört dyrköpta freden i Brest Litowsk (se d. o.), som bolsjevikerna själva endast genom Lenins maktspråk kunde förmås att gå med på — i detta sammanhang bröto socialrevolutionärerna med bolsjevikerna. Dekret utfärdades om jordens utdelning till dem, som med egna händer brukade den, om arbetarkontroll inom industrin, om bankernas nationalisering, om arbetsplikt etc.; de bolsjevikiska programpunkterna (se *B o l s j e v i s m*) samlades sedan i ett regeringsprogram, som förelades den konstituerande församling, som länge beramats och i början av 1918 sammanträdde. Då "konstituanten", där majoriteten utgjordes av socialrevolutionärer, vägrade att antaga detta program, skingrades den, varefter den nya författningen i samlat skick antogs av den femte allryska rådskongressen 10 juli 1918. Till förste ordf. i den allryska centrala exekutivkommittén l. m. a. o. till rysk president utsågs J. Sverdlov (efter sin död 1919 efterträdd av M. Kalinin). — Så småningom stabiliserades sedan bolsjevikernas makt. Motståndarna föllo offer dels för trakasserier och utsvältning, dels för massornas instinktiva hat- och hämndkänslor mot "bursjujerna", av vilka hela klasser (godsägare, officerare etc.) nästan utrotades, dels för en fruktansvärd polisterror, utövad av den beryktade tje-kan (senare efterträdd av "poli-

tiska polisen". Efter åtskillig möda lyckades man också med tillhjälp av den nyorganiserade röda armén få bukt med de olika väpnade interventioner, som understödda av ententemakterna från olika håll sattes i gång (se Kornilov, Krasnov, Koltjak, Denikin, Judenitj, Wrangel. Till dessa kontrarevolutionära krafter slöto sig också de frikårer, som bildades av tjeckoslovakiska krigsfångar från Sibirien; deras framryckning mot Ryssland gav anledning till att tsaren och hans familj mördades av bolsjevikerna (juli 1918). Sedan interventionsförsöken efter 1920 voro över, ordnades det nya statsskicket (se ovan sp. 1556). — Stabiliseringen av bolsjevikernas makt har icke varit liktydig med de bolsjevikiska idéernas seger. Endast en del av de bolsjevikiska programpunkterna ha genomförts (se Bolsjevism), så upprättandet av "proletariatets diktatur", vilken i realiteten visat sig vara en diktatur, utövad av det järnhårt disciplinerade bolsjevikiska partiets centralledning. Andra programpunkter ha däremot på grund av sovjetstatens konstanta ekonomiska svårigheter endast i ringa utsträckning kunnat realiseras, åter andra ha måst modifieras l. utmönstras. Spec. i sin ekonomiska politik ha bolsjevikerna nödgats gå från kapitulation till kapitulation. Under de första åren, "krigskommunismens" år, sökte man ännu få till stånd en något så när programenlig kommunistisk hushållning, även om Lenin aldrig vågade ens försöka förmå bönderna acceptera de kommunistiska agraridéerna. Systemet, som gick ut på ett utan pengar av staten förmedlat varubyte

mellan städernas industrier och jordbrukets produkter, föll samman, i det staten visade sig inkompetent att sköta förmedlingen och statsindustrin snart icke längre hade några produkter att lämna bönderna, vilka då också vägrade att avstå sin säd; den odlingsstrejck, de därvid etablerade, vållade i förening med ogynnsam väderlek den förfärande hungersnöd, som kulminerade 1921. Den nya ekonomiska politik ("nep"), vars antagande Lenin s. å. tvang igenom trots förtvivlat partinotstånd, återgav bönderna rätten att sälja sin säd; en konsekvens därav blev den tidigare strängt förbjudna handels frigivning, varvid det förut stoppade privata initiativet och kapitalet åter släpptes fram. Striden om huru långt denna reträtt skall drivas har sedan dess oavbrutet pågått inom partiet, särskilt sedan Lenin jan. 1924 dött och som ordf. i folkkommisariernas råd efterträts av Rykov. 1925 nödgades man för att få fart i jordbruket införa den s. k. "landsbygdens nep", äsyftande att i utsträckt grad gynna enskild företagsamhet och kapitalbildning i byarna; partiets bondepolitik blev sedan under 1926 en av de främsta stridsfrågorna under de konflikter mellan de olika parti-fraktionerna, som sedan de länge varit latent då började utspelas för öppen ridå; den radikalare falangen (Trotskij, Kamenev, Sinovjev), som är emot hänsynstagande till den med kapitalistiska instinkter hopplöst impregnerade bondeklassen och som, praktiskt taget, i den ser endast en koloni, som kommuniststaten i sina intressen bör ekonomiskt exploatera, blev därvid slagen till marken, varefter — speciellt på

partiets femtonde kongress nov. 1926 — en skenbar samling kom till stånd kring partiets officiella, av Stalin, Rykov och Buharin ledda, såväl i förhållande till bönderna som andra frågor moderatare politik. — Även i utrikespolitiskt avseende har bolsjevismen mött stora besvikelser. Sedan förhoppningarna, att bolsjevikrevolutionen spontant skulle sprida sig till andra länder, visat sig förhastade, startade man en mångsidig bolsjevikisk agitation på olika håll i världen. Men försöken att i Finland (se d. o. sp. 1594) skapa en bolsjevikrepublik misslyckades; den bolsjevikrörelse, som R. sökte organisera i de i Brest-Litowskfreden avträdda landsdelarna (Estland, Lettland, Litauen, Polen), blev snart undertryckt; endast i Ukraina, som i mars 1918 avskilts från R., lyckades man återställa bolsjevikstyret. Fred slöts sedan med Finland och Estland i Dorpat 1920, med Lettland i Riga s. å., med Litauen i Moskva 1922; likaså slöts i Riga 1921 fred med Polen, med vilket land man åren 1920—21 fört ett krig med högst växlande krigslycka (en polsk offensiv med erövring av Kiev åtföljdes av rysk offensiv ända fram till Warszawa, avslutad av en brådstörtad och förlustbringande rysk reträtt); endast med Rumänien, som 1918 bemäktigade sig Bessarabien, har ingen fred ingåtts. I det övriga Europa medförde den bolsjevikiska agitationen jämte bl. a. R:s vägran att betala den föregående regimens statsskulder, att de flesta stater vägrade att träda i diplomatisk förbindelse med sovjetregeringen och att R. en tid blev blockerat i ekonomiskt avseende. Visserl. började denna blockad efter 1920 att hävas och handels-

avtal med flera stater upprättas, och visserl. hade den sedan 1918 av Tjitjerin (se d. o.) ledda ryska utrikespolitiken den framgången, att de flesta europeiska stater 1924 erkände den nya ryska regimen de jure (enda större makt, som avvisat ryska förbindelser, är För. Stat.), men det ekonomiska samförstånd med den övriga världen, som R. alltmer känner sig behöva, har icke kunnat etableras. Försöken att på Genuakonferensen (se d. o.) ordna R:s ekonomiska mellanhavanden med de västeuropeiska staterna strändade fullständigt; med Tyskland avslöt dock R. i Rapallo ett fördrag, som ersatte den upphävda Brest Litowskfreden och skapade ett neutralitetsfördrag med detta land. Spec. har spänningen med England varit stark och skärpts genom R:s Orientpolitik. I främre Orienten störtade R. redan 1920 republikerna Armenien och Aserbeidjan och f. å. även Georgien och understödde därpå kraftigt det av Angoraregeringen igångsatta befrielsekriget i Turkiet. I bortre Orienten har R. igångsatt en kraftig engelskfientlig propaganda. Särskilt ha självständighetsrörelserna i Indien understötts, och i Kina har R. förvärvat talrika anhängare och underblåst den främlingsfientliga rörelsen. Framgångarna i Asien ha alltmer dragit bolsjevikernas intresse dit och minskat deras iver för den täml. otacksamma agitationen i Västerlandet; för att möjliggöra det ekonomiska närmandet till Europa har den officiella bolsjevikiska politiken — även här mot den radikalare flygelns opposition — tills vidare börjat inskränka på försöken att genom agitationsarbete i Västerlandet framkalla världarevolutionen.

Ryssläder, juftläder (ry. *juftj*), logarvat mjukt ovanläder av ox- l. kalvhudar, som prepareras med tran och björkolja (ryssolja), vilken gör R. vattentätt och motståndskraftigt mot inverkan av insekter samt orsakar dess karaktäristiska lukt. R. framställdes urspr. endast i Ryssland, varifrån fabrikationen spritts bl. a. även till Sverige under 1600-t:s senare hälft.

Ryssolja, se Björk.

Rystad, socken i östergötl. l. pastorat i Linköpings stift. Skall framdeles förenas med Ö. Harg. 1.240 inv. Sedan 1889 ingår i R. den forna socknen Näsby.

Rütli, Grü'tli, äng i kantonen Uri, Schweiz, nära Vierwaldstättersjön. På R. hölls enl. traditionen ett för schweiziska enhetsrörelsen grundläggande möte (1307) mellan frihetsmän från Schwyz, Uri och Unterwalden.

Rytm (grek. *rytmo's*, mått) betecknar en regelbunden växling, som åstadkommits genom till sin längd bestämda men i annat hänseende varierande tidsavsnitt. — Inom konsten talar man i överförd mening om R., varvid man åsyftar den konstnärligt harmoniska omväxlingen över huvud. I egentligare mening användes termen om de arter av konst, vilkas verkkningsmedel tillhöra tiden, sålunda poesin och musiken. Den poetiska rytmiken, språkrytmen, som behandlas i metriken (se d. o.), och den musikaliska bygga på samma principer, näml. dels kvantitet (tidslängd), dels intensitet (tonstyrka, betoning); den musikaliska är emellertid mycket rikare utvecklad. — De tidsmått, som genom att vara till sin längd lika, bilda R:s grundstomme, kallas takt-delar och takter (se Takt).

Den enklaste formen av rytmisk växling är den mellan en starkare och en svagare accentuerad ton. — Rytmska förhållanden ligga också till grund för dansen (se d. o.). — Den forskning, som sysslat med utvecklingen av R., har, särskilt förr, velat se ett ursprungligt samband mellan musik, poesi och dans, liksom man lagt vikt vid att rytmisk växling erbjuder sig som ett underlättande, ekonomiserande medel vid allt slags arbete. — Rytmi'k, läran om rytmen; rytmbehandling. — Rytmsk, som innebär l. är grundat på rytm, taktmässigt.

Rytmsk gymnastik, en av schweizaren E. Jaques-Daleroze (se d. o.) skapad uppfostringsmetod, huvudsakl. utarbetad för barn. Den är avsedd att utgöra ett allmänt hjälpmedel för uppfostran, dels genom att systematiskt öva rytmisinet samt känslan för tids- och rumsbestämningar och dels genom att åstadkomma en starkare samverkan mellan kropp och psyke. Till ledning i detta studium har Daleroze valt musiken, vilken av läraren fritt improviseras till övningarna. — R:s övningar kunna uppdelas i tvenne huvudgrupper, fysiska och psykiska, vilka dock alltid äro byggda på rytm, d. v. s. indelning och betoning av tiden. Daleroze har tagit den vanliga marsehen som utgångspunkt och betecknar ett gångsteg med en fjärdedelsnot. Härifrån har han skapat ett rörelseschema, vilket helt kan återgivas av notskriften. Alla i musiken förekommande begrepp, ss. pauser, synkoper m. m. återges i rörelser. Till de psykiska övningarna kunna räknas stärkandet av minnet och iakttagelseförmågan, via hörsel- och synintryck, samt fysisk och psykisk

koncentration. En stor roll spela också de s. k. inhibitions- l. spontanitetsövningarna, vilka bibringinga nerv- och muskelsystemen större förmåga att reagera på ett snabbt och precist sätt. För elevens eget initiativ beredes stor plats, varigenom uppfinningsförmåga och fantasi utvecklas. — I anslutning till de rytmiska övningarna har Daleroze även utarbetat ett system för gehörsutbildning, vilket jämte hans improvisationslära bildat en betydande insats på musikundervisningens område.

Rytteri' (urspr. av mlat. *ru-tarius*, krigare, landsvägsrövare, av lat. *rupta*, väg), se **Kaval-leri**.

Rytterne, socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 1,445 inv. Se **Nationalpark**.

Ryttmästare, officer vid kavaleriet, motsvarande kapten (se d. o.) vid övriga truppslag.

Ryukyuöarna, **Riukiu-öarna**, oriktig form **Liukiuöarna**, Japan tillhörig rad av öar mellan Formosa och Linschotenöarna, begränsar östkin-siska sjön mot Stilla havet. Inom R., som bildats genom veckning, urskiljes en v. vulkanisk och en ö. av paleozoiska och tertiära sediment uppbyggd zon. Subtropiskt klimat. Jordbruket är huvudnäring. C:a 2,400 kvkm. 0,6 mill. inv. (blandning av malajer, kineser och japaner).

Rå, i svensk folktro en hel klass av övernaturliga väsen av rätt skiftande art, såväl rena naturväsen (skogsrå, sjörå) som till människans miljö hörande (kyrk-rå, kvarnrå). I vissa dialekter heter R. "råd", "rådande", "rån-da" o. d., former som säkerligen stå i samband med fisl. *ráð* (besläktat med *råda* = härska), vil-

ket synes ha betecknat en obe-stämd, övernaturlig "makt".

Rå (urspr. stång). 1. Rundhult, som uppbär räsegel, ligger horisontalt tvärs fartyget och är fäst på mitten vid masten l. stängen. — 2. Se **Rågång**.

Rå, se **Rådju**r.

Råbelöv, gods i Fjälkestads skn, Kristianst. l., fideikommiss inom släkten Kennedy. Slottet, uppfört i Kristian IV:s stil 1637, tillbyggdes på 1800-t.

Råbock, se **Rådju**r.

Råborg l. **borgstropp**, kätting, varmed en rå fasthålles. R. upphänges i den kätting, **kättingborgen**, som är lagd kring masttoppen.

Råbrev, se **Rågång**.

Råby, se **Stora Råby**.

Råbylund, se **Dövstum-undervisning** sp. 654.

Råby-Rekarne, socken i Södermanl. l. jämte Tumbo pastorat i Strängnäs stift. 325 inv.

Råby-Rönö, socken i Södermanl. l. jämte Bärbo pastorat i Strängnäs stift. 995 inv.

Råbäck, gods på Kinnekulle, i Medelplana skn, Skarab. l. Slottet går tillbaka till 1600-t. men har flera gånger ombyggt. senast 1918 av I. G. Clason. I närheten betydande kalkstensbrott.

Råd. 1. Se **Riksråd**. — 2. Kollektiv benämning på rådmännen i en stad, särskilt använd i uttrycket "borgmästare och råd". Se **Borgmästare**, **Rådman**, **Magistrat** och **Stads- väsen**. — 3. R. (ry. *sovjet*), rådsrepublik, råds-system m. fl. sms. se **Bolsjevism** sp. 253 ff. och **Ryss-land** sp. 1557 och 1575.

Råda. 1. Socken i Göteb. l., jämte Mölndal och Källered pastorat i Göteborgs stift. 1,570 inv. — 2. Socken i Skarab. l., jämte Kål-

Rådjursspår. a gång, b trav, c flyktsprång. (Djuret förflyttar sig åt h.)

lands-Åsaka och Mellby pastorat i Skara stift. 860 inv. — 3. Se *Norra Råda* och *Södra Råda*.

Rådan, se *Almska stiftelsen*.

Rådbråkning (av mlt. *rade-braken*, av *rat*, hjul, och *braken*, bryta), dödsstraff, bestående däri, att brottslingens lemmar krossades med ett hjul. I 1734 års lag stadgades R. ss. straff för den, som våldfört och dödat en skeppsbruten. Det avskaffades 1835.

Rådene, socken i Skarab. l., jämte Sjögerstad och Häggum pastorat i Skara stift, 230 inv.

Rådet till skydd för Stockholms skönhet, vanl. förk. *Skönhetsrådet*, en sedan 1918 existerande, av Stockholms stadsfullmäktige tillsatt institution med 7 led. och 2 suppleanter, med uppgift att utreda och avge förslag i frågor rör. Sthlms natur, utsmekning med konstverk o. d.

Rådhus (ty. *Rathaus*) är, liksom fr. *Hôtel de Ville*, eng. *Town Hall* och ital. *Palazzo Pubblico* l. *Palazzo Municipale*, av gammalt benämning på den byggnad, som inrymmer lokaler för en stads myndigheter och för dess representation. Allt sedan medeltiden har R. uppfattats som en för staden representativ byggnad och i regel erhållit en förnämligare plats, oftast vid (huvud)torget, och utformning än övriga profanbyggnader. I senare tid har ofta den dömande myndigheten in-

rymts i en särskild byggnad (i franskspråkiga länder vanl. kallad *Palais de justice*, justitiepalats). Så är numera även fallet i Sthlm, där för denna byggnad förbehållits namnet R., medan för representations- och förvaltningsbyggnaden upptagits benämningen *stads hus*, tidigare använd om byggnader med borgerskapets festlokaler, ofta förenade med hotell- och restaurangrörelse.

Rådhusrätt, *råd st u v n r rätt*, allmän underdomstol i stad med egen jurisdiktion. R. består av borgmästare och rådmän. I större städer är R. delad på flera avdelningar. R. sammanträder första helgfria dag i veckan och dessemellan, så ofta det erfordras. — Om särskild sammansättning av vissa R. vid behandling av handelsmål se d. o. *Jfr Magistrat*.

Rådjur, *Capreolus capreolus*. en art små Hjorddjur med

Rådjur. Råbock. Kroppslängd ca 1,2 m.

Rågax. (Svalövs stjärnråg.)

naken mule och i regel blott hos hauen förekommande, vanl. högst trespetsiga, uppåtriktade horn. Svansen är ej synlig utanför fäl- len. Hanen kallas råböck, den unga honan, som ej fortplantat sig, s m a l d j u r, den äldre honan rå l. råget, ungen lamm l. killing. R. är sommartid rödbrunt, vintertid brun- l. gulgrått. Omkring analöppningen finnes en stor, vit fläck ("spegel"). Lammen äro vitfläckiga. Europa och Asien; i n. Sverige sparsamt, söderut talrikare, i skogs- och buskmark. Parningstiden är juli—aug. Honan föder vanl. 2 lamm i maj—juni. Fridlyst. R. skjutes i s. Sverige vanl. vid klappjakt, i mell. Sverige för stövare.

Rådman, led. av rådhusrätt l. magistrat. Man skiljer understundom mellan justitierådman (led. enbart av rådhusrätten) och politierådman (led. endast i magistraten). I mindre städer kunna vid sidan av de lagfarna, *litterata R.*, l. ock enbart finnas s. k. *illitterata R.*, d. v. s. sådana, som icke ha juridisk utbildning. I städer med stadssty-

relse (se d. o.) kallas R. kom- mun a' l r å d m a n. I Sthlm ut- nämns R. av K. M:t, sedan genom allmänna val ett förslag med tre personer upprättats, i övriga städer väljas de av stadsfullmäktige l. allmän rådstuga.

Rådmansö, socken i Sthlms l., pastorat i Uppsala stift. R. omfattar jämte flera öar halvön R å d m a n s ö mellan Norrtäljeviken och Furusundsleden. 1,765 inv. — Inom R. ligger det Ridderstadska fideikommisset Riddersholm och R. kungsgård, vilken på 1500-t. tillhörde Gunilla Bielke.

Rådspensionär, se Neder- länderna sp. 706.

Rådstuga, r å d s t u v a, rådstu, rådhus, lokal, där rådhusrätt sammanträder. — Om allmän rådstuga se Kom- mun sp. 1051.

Rådstuvurätt, se Rådhus- rätt.

Råfett kallas vid foderanalys de i eter lösliga ämnena (fett, barts, vax m. m.).

Råfosfat, se Gödselmedel.

Råg, *Secale cereale* (fam. Grami'neae), sädeslag med brunaktig bladslida och medsols vridna blad på brodden, i regel tvåblom- miga småax i tvåsidigt ax (ett småax vid varje axled), syllika skärmfjäll, långa borst och "skal- lösa" korn (utan fastsittande ag- nar). Korspollination sker med vindens hjälp: "rågen ryker" (på för- och högsommaren). Blom- morna äro vanl. nästan själv- sterila; därför kunna olika sorter blott med svårighet bibehållas oblandade. Tidigare har man hu- vudsakl. urskilt höst-, mid- sommar- och vårråg, av vilka de båda förra utbilda ax året efter sadden, den sistnämnda sam- ma år, samt därjämte olika lands- sorter. Numera ha förädlade sor-

ter framställt. — R. anses härstamma från Svartahavsländerna och har odlats i Europa sedan bronsåldern. Den odlas numera mest i Ryssland och länderna kring Östersjön samt går i n. till 69°,5 n. br. I Sverige utgör rågarealen omkr. 370,000 har (varav värråg omkr. 20,000) samt skörden i medeltal omkr. 590,000 ton kärna (15 dt. per har) och ung. dubbla mängden halm. Kärnskornden motsvarar ej fullt förbrukningen inom landet (imp. 1923 e:a 78,000 ton spannmål). — Værråg odlas företrädesvis på mager och sank jord, där höstråg är mindre säker. Midsommarråg odlas numera föga. Säden av höstråg sker i mell. Sverige i senare delen av augusti, i s. något senare, av midsommarråg i juli och av værråg i vanlig vårsäningstid. Ut-sädesmängden växlar allt efter sorten mellan 100 och 200 kg. per har. Höstrågens plats i växtföljden är närmast efter gödslat träde. — R. angripes av rotmask, rågbroddfluga och *Fusarium* (alla dessa på brodden), av svartrost, som dock till följd av sädens tidiga mognad vanl. gör blott mindre skada, samt i regniga år även mycket av mjöldryga. — R. odlas huvudsakl. till brödsäd. Kliet användes till foder.

Rågata, se R å g å n g.

Rågblomma, se D r a b a.

Rågbroddfluga, *Hylemyia coarctata*, en om vanlig husfluga erinrande art Tvåvingar (fam. *Musci'dae*) med ljusa ben, rödbruna ögon och gul vingrot. Lägger på eftersommaren i lös jord ägg, som kläckas följande vår. Larverna angripa höstsädesbrodd och göra ofta stor skada.

Råggård, R o g g e r e d, socken i Älvsb. l., jämte Högsäter, Järbo,

Rännelanda och Lerdal pastorat i Karlstads stift. 655 inv.

Råglas, oslipade, gjutna glasplattor. R. med ingjuten metallduk begagnas bl. a. till lanterner o. d., tjocka råglasplattor till trottoarbeläggning, som täckmaterial i ljusgårdar m. m.

Råglösta, se B r o m u s.

Rågång, den gränslinje, som omsluter ett skifteslag och som sålunda skiljer jordegendomar, tillhörande olika skifteslag, från varandra. R. skall utläggas medelst gränsmärken (se d. o.). Ännu enl. 1734 års lag skulle häradshövding med nämndemän utsätta rå och rör l., om R. skulle utmärkas i skogsmark, upphugga s. k. r å g a t a med viss stadgad bredd, samt meddela bevis därom i form av antingen dom l. s. k. rå brev, vilket senare var ett protokoll, innehållande beskrivning över R:s sträckning m. m. Denna uppgift åligger numera lantmätarna, som efter avslutad förrättning utfärda rå-gångs- och rösebeskrivning samt karta.

Rågö, Stora och Lilla R., se E s t s v e n s k a r.

Råhud, halvberedd hud, ofta av svin, använd bl. a. till kuggdrev, bestående av råhudslameller, sammanhållna med pinnbultar.

Råhult, ett fartygs plankgång mittför övre däckets vaterbord.

Råhumus, humusbildning i "sjuk" skogsmark, uppstår i kallt och fuktigt klimat och består av ett sammanhängande torvtäcke av obetydligt förmultnade växtdelar. Övergår nedåt i mera förmultnad lumusjord.

Råhus, se R a u s.

Råka, se K r å k s l ü k t e t.

Rålamb, svensk ätt, känd sedan 1400-t. Dess mest bekante medlem är K l a s R., f. 1622, d. 1698,

Rånäs. T. v. Mörby slottsruin. — T. h. Rånäs. Gårdsfasaden.

frih. 1674. R. var 1657—58 sändebud i Konstantinopel och utgav 1679 en reseskildring därifrån. På riksdagarna i Göteborg och Stockholm 1660 underkastade R. Karl X Gustavs testamente en skarp kritik, vilket bidrog till dess ogillande. Han var 1664—82 riksråd, anslöt sig till oppositionen mot M. G. De la Gardie och verkade på 1675 års riksdag för förmyndarräfst. 1673 överståthållare i Sthlm. 1678 president i Göta hovrätt. Hans söner Åke R., f. 1651, d. 1718, frih., officer, och Gustav R., f. 1675, d. 1750, frih., landshövding i Skarab. l. 1723, president i Kammarrevisionen 1727 och i Bergskollegium 1736, äro kända, den förre som utgivare av *Adelig öfning* (se Encyklopedi i sp. 1005), den senare som grundare av den Rålambska handskriftssamlingen (nu i Kungl. Bibl.) samt som förf. av *Stockholms stads beskrivning* (varav en del, behandlande Stockholms gamla slott, utgavs 1913).

Råmaterial, se Råvara.

Råmjölk, se Mjölk sp. 135.

Rån, gorån (av *god råd*; eg. välståndskaka), bakverk av vetemjöl, tjock grädde, smör och soc-

ker, ibland även ägg. Gräddas på fasonerade järn, "ränjärn".

Rån, det i Strafflagen kap. 21 straffbelagda brott, som består däri, att någon med våld l. hot, som innebär trängande fara, "av annan tager gods l. penningar". R. hade urspr. en vidare innebörd och betecknade i landskapslagarna öppet våldsamt bemäktigande av annans egendom, i motsats till tjuvnad, som var en i hemlighet företagen sådan gärning. Straffet för R. är i allm. 2—8 års straffarbete men kan i vissa fall uppgå till straffarbete på livstid. Även försök till R. är straffbart.

Råneå. 1. Socken i Norrb. l., pastorat i Luleå stift. 8,845 inv. — 2. Tingslag i Kalix domsaga, omfattar R. l.

Råne älv, vattendrag i Norrb. l., upprinner i närheten av Gällivare, flyter åt s.ö., bildar i nedre loppet sjöliknande utvidgningar ("sel") och mynnar i Rånefjärden av Bottniska viken. 160 km. 4,200 kvkm:s flodområde.

Rångedala, socken i Älvsb. l., jämte Toarp, Äspered, Tärby och Varnum pastorat i Skara stift. 855 inv.

Rånäs, gods i Fasterna skn, Sthlms l., bildat genom samman-

slagning av R. och Mörby. Det senare var urspr. huvudgården i ett godskomplex, som 1476 kom i släkten Oxenstiernas ägo och med vilket bl. a. R. 1559 genom köp förenades. På Mörby uppfördes på 1500-t. ett slott, trol. det största uppsvenska herresätet från denna tid, vilket nu endast kvarstår som ruin. Den nuv. huvudbyggnaden å R. uppfördes 1844 av A. Nyström. R. med Mörby äges nu av Gimo—Österby bruks a. b.

Rånö, se *Mysingsfjärden*.

Rå och rör, se *Rågång*. — *Rå- och rörshemman*, se *Frälse* sp. 741.

Råolja, icke raffinerade oljor, vanl. benämning å råpetroleum.

Råprotein, vid fodermedelsanalys beteckning för kvävehaltiga ämnen (jfr *Fodervärd*).

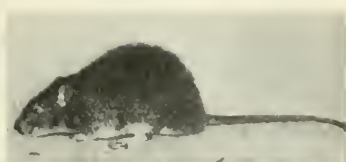
Råsegel, fyrkantiga segel, som benämnas efter de rår, på vilka de föras, t. ex. storsegel på stor-rån, kryssöverbramssegel på övre bramrån å kryssmasten o. s. v. Råseglen på underrårna benämnas i allm. undersegel, på märsrårna märsegel o. s. v.

Råseglare, råtaeklat fartyg, fartyg med rår på någon mast.

Råshult, komministerboställe i Stenbrohults skn, Kronob. l., Karl v. Limmés födelseort.

Råskenor, välljárn, som utvalsets direkt efter järnets framställning utan någon ny uppvärmning. Ytan är därför flagig och ojäm. Det användes uteslutande som råmaterial vid degelstältillverkningen. Skillnaden mellan R. och råstänger är, att de förra äro platta med standarddimensionen 3 tum $\times$ $\frac{3}{4}$ tum, medan de senare ha kvadratisk sektion.

Råstuga, den byggnad kring masugnens nedre del, i vilken tack-

Brun ratta. Kroppens längd 21—26 cm., svansens 18—21 cm.

järnet gjutes. Namnet härrör trol. från att delägarna i hyttan här brukade samlas till rådslag.

Råstänger, se *Råskenor*.

Råsunda, municipalsamhälle (sedan 1911) och förstad till Sthlm i Solna skn, Sthlms l. Kommunal mellanskola. Spårväg till Sthlm. 4,525 inv.

Råttdjur, *Muridae*, en fam. små Gnagare med trind, vanl. lång, fjällig l. glest hårig svans. Kosmopoliter. Till R. höra bl. a. blindråtta, hamster, lämmel, rått- och rödsorksläktet, sibetråtta, vatten- och åkersork.

Råttsläktet, *Mus*, ett artrikt släkte *Råttdjur*. Öronen äro nästan nakna, svansen lång, gleshårig och fjällig. Allätare. R. indelas i flera undersläkten, omfattande råttor, möss och skogsmöss. — **Svarta råttan**, *Mus rattus*, den enda råtta, som för ca 200 år sedan fanns i Europa, är ovan gråsvart l. rent svart, under ljusare askgrå. Öronen äro relativt stora, svansen lång. Kroppens längd 17—21 cm., svansens 20—23 cm. Denna råtta är numera i Sverige (och inom stora områden annorstädes) trol. helt undanträngd av den vanliga, större, bruna råttan, *Mus norvegicus*, som i regel är ovan gråbrun, under gravit. Honan föder 5—10 (l. flera) ungar intill tre gånger årligen. Ungarna äro köns mogna efter 3—4 mån. Bruna råttan härstammar från Asien, inkom till Europa på 1700-t. (l.

tidigare) och är nu utbredd över alla världsdelar som snyltgäst i människoboningar, magasin m. m. Den är även skadlig som spridare av parasiter (t. ex. trikiner) och pestbaciller. De senare överförs med loppor, som stundom även angripa människor. Till bruna rättans många "naturliga" fiender, ss. flera rovdjur och rovfåglar, sluter sig även människan, som med gift, fällor, bakterier (jfr *Ratin*) m. m. söker bekämpa henne. — *Husmusen*, *Mus musculus*, är ovan mörkt gråbrun, under smutsgrå. Kroppens längd 8—8,9 cm., svansens 7—9,2 cm. Har från Asien spritt sig till alla världsdelar, där den, åtminstone i städerna, lever blott i människoboningar. Närbesläktad är den östasiatiska s. k. japanska *dansmusen*, som fått sitt namn på grund av sin vana att med stor hastighet snurra runt l. springa omkring på ett och samma ställe. — *Vita möss* l. råttor (albinos) samt svart- och vitfläckiga bastarder hållas ofta tama. — *Lilla skogsmusen*, *Mus sylvaticus*, är ovan gulaktigt brun, under gråvit, ofta med en gulbrun fläck på bröstet. Kroppens längd 9,3—10,8 cm., svansens 8,9—10,8 cm. S. och mell. Sverige; vanl. i närheten av l. i skogar, stundom inomhus. Klättrar i träd.

Rättsvans, smal rundfil.

Råvacka, jordartad l. porös dolomit.

Råvara, råmaterial, en ur naturen utvunnen produkt i obearbetad tillstånd; även bearbetad produkt, som utgör materialet för tillverkningen av en annan.

Råå [rå], före 1918 municipalsamhälle i Raus skn, Malmöh. l., nu ingående i Hälsingborg.

Räcka (ty. *recken*), smida ut ett ämne, så att det sträcket och växer på längden. Efter uträckningen vidtar den slutliga formgivningen.

Räckgymnastik, gymnastiska övningar på räcka, vanl. en i båda ändar understödd, höj- och sänkbar men ej vridbar, rund stålstång. R. utövas genom intagande av olika ställningar på räcka samt utförande av rörelser med kroppen uppuren av händerna, knäveckan, armveckan o. s. v. R. förekommer som en viktig del i tysk gymnastik ("Turuen"). I den lingska gymnastiken har R. ej upptagits, emedan den kan framkalla hållningsfel, ej lämpar sig för samtidig utbildning av de olika individerna inom en större gymnastikavdelning samt anses kunna framkalla direkt skadliga verkningar på hjärta och lungor.

Räckhärd (jfr *Räcka*), se *Vallonsmide*.

Räd, försv. form för raid.

Rädda barnen, se *Föreningen Rädda barnen* och *Internationella unionen Hjälpa till barnen*.

Räddningsboj, livboj. — *Räddningsbåt*, livbåt. — *Räddningsstol*, se *Livräddningsstationer*. — *Räddningsväsen*, se *Brandväsen* och *Livräddningsstationer*.

Ræ'der, Anton Henrik, f. 1855, norsk skolman och historiker, rektor vid Oslo katedralskola, ordf. i en sedan 1922 arbetande stor norsk skolkommision. R. har skrivit uppskattade arbeten i klassisk historia samt läroböcker.

Rädisa, se *Raphanus*.

Räffla, se *Reffla*.

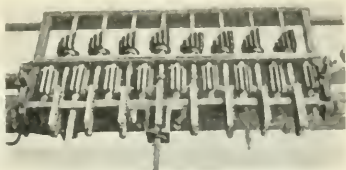
Räfsa, redskap för sammanräfsning av hö och säd. Utom handräfsor begagnas häst-

räfsor av 2 slag: släp räfsor, bestående av en med 2 skaklar förspänd, på marken släpande, 3—4 m. lång räfskam med 0,6 m. långa, stela järnpinnar, samt hjulräfsor, som vila på höga hjul och ha båg böjda, fjädrande "klor" av järn, vilka vanl. genom en med körkarlens fot skött spärr kunna upplyftas för R:s tönning (självavläggande R.).

Räfst, straff; sträng undersökning.

Räfsteting, rättarting, konungsräfst, fordom ting, där konungen utövade den honom redan under äldre medeltid tillkommande domsrätten. Konungens rätt kunde då även skipas på ordinarie ting, men snart blevo särskilda R. vanliga, vilka efter hand fingo karaktär av en appellationsinstans i förhållande till de folkliga tingen, över vilka konungen således fick en högsta domsrätt. I Götaland höllos R. äldst vart tredje år och inneburo en snabbare rättegångsordning än de vanliga tingen. Under folkungatiden kommo edsöresmål att hänvisas till R., vilka fingo karaktär av urtima ting, där konungen l. vanl. hans ombud presiderade över en nämnd. Under unionstiden, då R. tidvis även tjänstgjorde ss. reduktionsdomstol, gjordes flera

Räkneverk i Leibniz' multiplikationsmaskin. Obs. trappvalsarna överst.

försök att göra dem till lagtima ting för varje landskap. Emellertid råkade institutionen snart i förfall, och i stället kom rådet att utöva konungens domsrätt. Efter införandet av en hovrätt (se d. o.) 1614 upplävsdes R. genom utfärdandet av en "rättegångsprocess" f. ä.

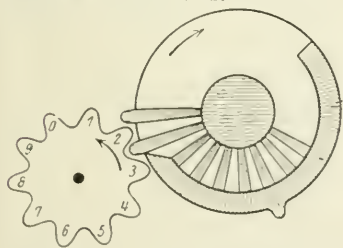
Räjo'ng, försv. form för rayon.

Räk, se *Budde*.

Räknebräde, räkneram, räkneställ, namn på abacus.

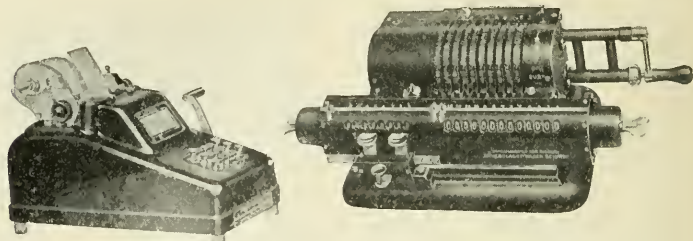
Räknekammaren, se *Kammarkollegium* sp. 479.

Räknemaskin, aritmometer, i allm. apparat för utförande av numeriska räkningar. De flesta egentliga R. l. *multiplikationsmaskiner* bestå av en fast del, varå inställningsorgan och drivvev (resp. elektrisk motor) äro anbragta, och en rörlig, vagnen l. släden, med i regel två register av sifferhjul för resultatens avläsande. Inställningsorganen bestå av i springor förskjutbara knappar l. av tangenter. På vissa maskiner finnes dessutom inställningsregister (kontrollverk) för kontroll av inställningen. Från inställningsorganen påverkas inställningskroppen, efter vars beskaffenhet maskinerna indelas. På kugghjulsmaskiner, ss. *Original-Odhner*, *Brunsviga*, *Facit* m. fl., består inställningskroppen av ett antal kugg-

Sifferhjul Inställningskropp

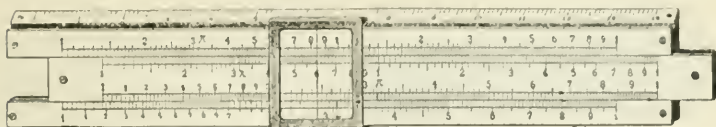
Räknemaskin. Detalj av kugghjulsmaskin.

Additionsmaskin med litet tangentbord (t. v.) och multiplikationsmaskin.

hjul med rörliga kuggar, som i nollläget äro indragna, men vid räkning kunna till antal, motsvarande den inställda siffran, skjutas ut, så att de vid vevens kringvridande ingripa i de kuggghjul, som äro förbundna med registrens sifferhjul, och vrida dessa i ena l. andra riktningen, beroende på om det inställda talet skall adderas l. subtraheras. Multiplikation och division ske genom upprepad addition, resp. subtraktion; siffrornas förskjutning ss. vid multiplikation med tiotal, hundratal o. s. v. åstadkommes genom vagnens förflyttning. För tiotalsövertörföringen finnes å varje drivhjul en särskild kugg, som, då närmast föregående sifferhjul övergår från 9 till 0 l. omvänt, av en arm bringas i verksamt läge, så att motsvarande sifferhjul vrides en kugg längre än det annars skulle ha gjort. — På trappvalsmaskiner, ss. *Thomas* m. fl., utgöres inställningskroppen av ett antal valsar med i axelns riktning olika långa kuggar; på registerhjulets axel kan ett kuggghjul förskjutas, så att vid valsens kringvridning fler l. färre av dess kuggar ingripa i det andra kuggghjulets. — *Mercedes-Euklid*, som är utrustad med anordningar för helt automatisk multiplikation och division, har till inställningskropp en s. k. proportionalstång;

denna maskin subtraherar genom addition (subtraktion av 326 = addition av 999 . . . 999 674). — I *Millionär* finnes inbyggd en s. k. multiplikationskropp, som möjliggör multiplikation medelst blott ett vevslag för varje siffra i multiplikatorn. — En annan kategori av R. utgöres av de s. k. *additionsmaskinerna*, som i regel även äro skrivande (till skillnad från de flesta multiplikationsmaskiner). De kunna ock förses med anordning för subtraktion, och, ehuru detta är mera omständligt, användas för multiplikation och division. Som inställningsorgan tjänar alltid ett *tange'ntbord*, som kan vara "stort", d. v. s. med 9 tangenter (1—9) för varje sifferkolumn, l. "litet" med blott 10 tangenter (0—9) inalles. Bland maskiner med stort tangentbord märkas *Burroughs*, *Wales* m. fl. Litet tangentbord ha *Sundstrand*, *Dalton* m. fl. — Utom nu nämnda egentliga R. finnas mekaniska hjälpmedel av andra slag, främst räknestickan (se d. o.), samt särskilda apparater för åtskilliga specialändamål. — *Historik*. Den första R., en enkel additionsmaskin, uppfanns av Blaise Pascal 1652. Den första trappvalsmaskinen byggdes omkr. 1675 av Leibniz men kom ej till praktisk användning. De första brukbara

Räknesticka. Med den å fig. angivna ställningen av slid och löpare avläses t. ex. $1.19 \times 6 = 7.14$; $2.92 = 8.41$.

maskinerna tillverkades först ett årh. senare av en schwabisk präst, Ph. M. Hahn. Ch. X. Thomas i Paris upptog omkr. 1820 tillverkning av R. i större skala. Den första R. av kuggghjulstyp uppfanns av venetianaren Poleni (omkr. 1709); den kom dock ej till praktiskt bruk; det första patentet uttogs 1878 av svensken W. T. Odhner. Bland uppfinnare av skrivande additionsmaskiner må nämnas Burroughs (1882).

Räkneord, *numeralia*, kallas de ord, som ange fixt tal l. antal. Till sin form och grammatiska funktion äro de dels substantiv, dels adjektiv men förete ofta formella egenheter. R. indelas i flera grupper, varav de viktigaste äro: *kardinal-* l. *grundtal* (t. ex. *två*, *tre*), *ordningstal* (*första*, *tredje*), *multiplikativa* (*tvåfaldig*, *dubbel*). Några betydelsemodifikationer uttryckas genom särskilda bildningar: *bägge* l. *båda*, *tolft*, *tjog*, *tionde* (prästernas), *fjärding* (fjärdedel) o. s. v. Vissa tal uttryckas i alla språk genom sammanställning av flera: *tjugutvå*, *trettio* o. s. v. Särskilda ord för höga tal förekomma i olika utsträckning i olika språk: grekerna hade *my'rioi* för 10,000, indierna *laksja* för 100,000, ända upp till *nikharva* för 10^{21} ; de europeiska kulturspråken ha t. ex. *million* och *milliard*. — Förr voro alla grundtalen 1—4 böjligen i indo-europeiska språk (rester därav i svenskan äro *tu*, *tre*gg-).

Grundtalet *en*, *ett* har även blivit artikel, ordningstalet *annau* (förr = *andre*) pronomen. Som pronomen räknas *alla*, *många*, *några* m. fl., av somliga kallade obestämda R. Jfr *Talsystem* och *Siffra*.

Räknesticka, anordning för approximativt utförande av sifferräkningar, består av en celluloidklädd linjal med en urtagning, i vilken en mindre linjal, *sliden*, löper. Över linjalens och slidens översida glider en aluminiumram, *löparen*, som bär en glasskiva med ett l. flera streck, vinkelräta mot linjalens längdriktning. Slidens ena kant och linjalens däremot liggande äro försedda med kongruenta logaritmiska skalor; ställes ena ändan av slidskalan mot det streck på linjalskalan, som svarar mot talet *a*, så kommer det streck på slidskalan, som motsvarar talet *b*, på ett mot $\log a + \log b$ proportionellt avstånd från linjalskalans början och alltså mitt för det streck, som svarar mot talet $a \cdot b$. På motsvarande sätt utföras divisioner. Slidens andra kant och motsvarande i linjalen bära logaritmiska skalor i hälften så stor skala som de förstnämnda; inställes därför löparens streck mot talet *a* på en av dessa, avläses på motsvarande av de andra talet a^2 . På detta sätt utföres kvadrering och kvadratrotutdragning. R. förses vanl. med skalor för beräkning av logaritmer och trigonometriska funktioner, ofta

En art räkor, rätt allmän bl. a. vid Sveriges s. och s.v. kust.

även för mera speciella beräkningar.

Räknesätt, se *Quattuor species*.

Räkning kallas i detaljhandeln förteckning över levererade varor, utfört arbete l. annan prestation, jämte uppgift å det belopp, som därför skall betalas. R. motsvaras i partihandeln av *faktu'ra*.

Räkningekammaren, se *Kammarkollegium* sp. 479.

Räkor, *Car'ididae*, en fam. Tiofotingar med från sidorna vaul. något hoptryckt kropp och relativt tunt skal. Endast första benparet bär saxklor. Den i handeln vanligaste R. är *ishavs- l. nordhavsräkan*, *Pandalus borealis*, som lever på djupt vatten och är ljusröd till färgen. Längd intill c:a 10 cm. Allmän vid Sveriges västkust. Fiskas med trål. Även den genomskinliga, efter kokning röda *strandräkan*, *Palae'mon squilla*, vanlig vid stränderna bl. a. vid svenska västkusten, är ätlig. Fiskas med häv.

Räl, plur. räls l. räler (av eng. *rail*, plur. *rails*), skena (se *Järnväg* och *Spårväg*).

Rämen, *Räm*men, *Räm*n, *Näs*räm, socken i Värml. l., pastorat i Karlstads stift. Inom R. ligger Rämmens bruk, tidigare järnbruk, numera sågverk och träsliperier (Oforsen och Liljendal), tillhörigt Billeruds a. b. Manbyggnaden rymmer rika minnen från Tegnér's vistelse där. 3,275 inv.

Rämshyttan, järnvägsstation vid Bergslagernas järnvägar i Stora Tuna skn, Kopparb. l. Gruvor och anrikningsverk, tillhöriga Gruv a. b. Dalarna (se d. o.).

Rämshyttan — Idkerbergets järnväg, en 10 km. lång, normal-spårig järnvägslinje från Rämshyttan till Idkerbergets gruvfält. Äg. Bergslagernas järnvägs a. b. Öppnad för godstrafik 1912.

Räng, *Reng*, socken i Malmöh. l., jämte Stora Hammar pastorat i Lunds stift. 795 inv.

Rännarbana, se *Cirkus* och *Tornering*.

Rändörj, se *Fiskredskap* sp. 67.

Rännelanda, socken i Älvsb. l., jämte Högsäter, Järbo, Lerdal och Råggård pastorat i Karlstads stift. 815 inv.

Ränneslätt, inom Eksjö stadsområde, Jönköp. l., övningsfält för Kalmar regemente och Smålands husarregemente.

Ränneslöv, socken i Hall. l., jämte Ysby pastorat i Göteborgs stift. 2,405 inv.

Ränning, se *Varp*.

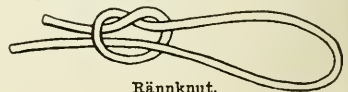
Rännknut, överhandsknop med ögla.

Rännlist, se *Kolonordning*.

Rännverksmide, gemensam benämning å äldre metoder för framställning av smidbart järn direkt ur malmen.

Ränta (möjl. av dial. *rant*, trasa), se *Slakt*.

Ränta (mlat. *re'nta*, besläktat med lat. *re'ddere*, återgiva, betala), i allm. avkastning av förmögenhet, vanligast i betydelse

Rännknut.

sen inkomst av utlånat penningkapital. Nationalekonomiskt skiljer man mellan 1) jordränta (eng. *rent*), den del av avkastningen av jordbruksjord, tomtjord, gruvor o. s. v., som överskjuter kapital- och arbetskostnaderna (till samma kategori höra monopolränta, ersättning för medförd skicklighet o. s. v.), samt 2) kapitalränta (eng. *interest*), avkastningen av producerade produktionsmedel (se *Kapital*). Böhm v. Bawerk (se d. o.) fattar kapitalräntan som ett agio vid byte av nutidsnyttigheter mot framtidsnyttigheter. Från en annan synpunkt är kapitalräntan priset på sparande. — *Ränta'bel*, räntebärande, vinstgivande.

Räntefot, en räntas storlek i förhållande till kapitalet, vanl. räknad i procent per år. I samma bet. användes vanl. ränta.

Ränteförenkling, de åtgärder för ästadkommande av ett lämpligare sätt att utgöra grundskatten *ränta*, vilka på 1850-t. vidtogos och vilka bestodo däri, att vissa huvudräntepersedlar bestämdes samt övriga räntepersedlar förvandlades till någon av dessa.

Räntekammaren, se *Kammarkollegium* sp. 479 och *Statsskontoret*.

Räntelån, statslån, rörande vilket staten (låntagaren), i motsats till vad förhållandet är vid amorteringslån, icke åtagit sig någon förpliktelse i fråga om återbetalningen av kapitalet. R. kunna antingen lyda å visst belopp, å vilket ränta är utfäst, l. allenast innebära ränteutfästelse. I förra fallet kan återbetalning äga rum efter uppsägning från statens sida, i senare fallet blott genom återköp.

Ränte- och kapitalförsäk-

ningsanstalten, se *Livränteanstalter*.

Räntepersedlar, de olika slags varor, dagsverken m. m., i vilka grundskatten *ränta* utgjordes. Se *Grundskatt*.

Ränteräkning, *intresseräkning*, beräkning av räntan å ett visst kapital under en viss tid. Vid enkel R. sättes räntan proportionell mot kapitalet k och tiden t (i år), och lika med $\frac{k \cdot p \cdot t}{100}$, där

p är räntefoten i procent l. räntan på 100 kr. under 1 år. För uträkningen användas ofta *räntel. intressetabeller*, som upptaga räntan för olika tider, summor och räntesatser. Vid *sammansatt R.* ("ränta på ränta") lägges räntan vid varje års slut till kapitalet och förräntas själv; på en tid av t år (t helt tal) växer kapitalet från

k till $k \left(1 + \frac{p}{100}\right)^t$. För överskjutande bråkdelar av år tillämpas enkel R. Vid *kontinuerlig R.* tänker man sig räntan i varje ögonblick lagd till kapitalet; på t år växer då kapitalet k till $k \cdot e^{\frac{p \cdot t}{100}}$ (se *Potens*).

Räntespannmål, den del av grundräntan, som utgick i form av spannmål.

Räntmästare, se *Statsskontoret*. *Universitet* och *Lautränteri*.

Räpplinge, socken i Kalmar l. (Öland), jämte Högsrum pastorat i Växjö stift. 790 inv.

Rät (efter *Rätiska Alperna*), yngsta delen av triassystemet; räknas stundom till jurasystemet.

Rätan, socken i Jämtl. l. jämte Klövsjö pastorat i Härnösands stift. 1.825 inv.

Rät'tien, *Retien* (lat. *Rac'*

tia), fordom romersk provins, omfattade nuv. Tyrolen och s. Tyskland mellan Donau och Inn. R. erövrades av romarna 16—15 f. Kr. Från omkr. 400 gjorde sig germanerna till R:s herrar. — Om R:s invånare, rätterna, se Rättoromanska.

Rätiska Alpena, Öst-Alpernas västligaste del. R., vilka äro belägna till större delen i Schweiz (Graubünden) mellan Splügen i v. samt Addas och Etschs dalar i ö., delas av övre Inndalen i en n.v. och en s.ö. del. Den förra omfattar Albula-Alperna m. fl. grupper och sammanhängar i n.v. med Rätikon, en gränskam mellan Schweiz och Österrike; den senare innesluter R:s högsta parti, Bernina (se d. o.).

Rät köl, se Slagsida.

Rät-lias [la'jös], "Skånes stenkolsförande formation", till rät (se d. o.) och lias (se Jnraperioden) hörande sandstenar, leror och skifferleror samt i underordnad mängd stenkol och kolskiffer. R. förekommer huvudsakl. i Malmöh. l. och har en areal av c:a 800 kvkm., varav 700 kvkm. inom Höganäs-Billesholmsområdet, 30 kvkm. inom Stabbarpsfältet och återstoden inom det smala Kurremöllastråket mellan Vombsjön och Sandhammaren. Stenkol och eldfast lera (rät) brytes eg. endast inom det förstnämnda området. Stenkolsproduktionen har de sista åren varit c:a 400,000 ton årligen.

Rätoroma'ner, roma'ner, ett litet folk, som talar rätoromanska (se d. o.).

Rätoromanska, gemensamt namn på de romanska munarterna i s.ö. Schweiz (Graubünden) och gränstrakterna mellan Italien och Österrike. Saknande politisk enhet och gemensamt

skriftspråk, ha invånarna på detta område, rättoromana, ej något gemensamt namn på de landsmål, där talas. Benämningen R. har språket fått efter de gamla rätterna (lat. *rae'ti*), ett folk av okänd, icke-indoeuropeisk härstamning, vilket urspr. bebodde ung. detta område (jfr Rätien). Tidigare benämningar ha varit *romanssch* (av lat. *romanicus*, romansk), *churwälska* (= språket i trakten av staden Chur, Graubünden), *ladinska* (*ladin* = latin). Man urskiljer numera tre större dialektgrupper: 1) den v. i Graubünden, omkr. floderna Rhens och Inns källtrakter (40,000 pers.); 2) Tyrol-dialekten (11,000); 3) Friulidialekten omkr. floden Tagliamento till Adriatiska havet (400,000). Endast i Graubünden har något verkligt skriftspråk uppstått. Ordförrådet är till 75 à 80 % av latinskt ursprung, resten tyska och italienska låneord; uttalet är i det närmaste det norditalienska. Den äldsta litteraturen är av religiöst innehåll och daterar sig från 1500-t. Först på 1800-t. framträder någon i egentlig mening profan litteratur.

Rätskiva, rak linjal, med vilken uppritsning sker l. med vilken kontrolleras, att bearbetade ytor äro plana, t. ex. vid cementgjutning av golv o. d.

Rätt. 1. Filosofiskt och juridiskt begrepp av följande innehåll: a) *Subjektiv rätt*, befogenhet att utföra l. underlåta vissa handlingar, rättighet. b) *Objektiv rätt*, inbegreppet av de regler, som bestämma statsorganens handlingar, rättsordningen. Denna plägar indelas i *offentlig rätt* och *privaträtt*. Den förra omfattar *statsrätt* (*statsförfattningsrätt*), *förvaltningsrätt* (*statsförvaltnings-*

rätt), finansrätt, straffrätt och processrätt. Den senare indelas i *allmän privaträtt*, vanl. kallad *civilrätt*, och *speciell privaträtt* (se dessa ord). De naturrättsliga teorierna (se *Naturrätt*) hävda tillvaron av en subjektiv rätt, oberoende av rättsordningen ("mänskliga rättigheter"). Där emot göra moderna rättsfilosofer i allm. gällande, att den subjektiva rätten blott existerar i bet. av förmåner för de enskilda, givna genom den objektiva rätten. — 2. Laga domstol.

Rättare, se *Jordbruksbefäl* och *Gästgiveri*.

Rätterskola, se *Lantbruksundervisning* sp. 230.

Rättarting, se *Räfsteting*.

Rätteckning, se *Ortoskopi*.

Rättegång, det rättsligt reglerade förfarande vid en domstol, varigenom denna behandlar och meddelar utslag i ett tvistemål l. brottmål, som dragits under dess prövning (jfr *Process*). Liktydigt begagnas ofta ordet *mål*. Det anspråk, som den ena parten, *käranden*, i R. framställer mot andra parten, *svaranden* (se *Part*), kallas *käromål*; käranden säges *kära*, svaranden *svara*. Med avseende på anordningen av R. skiljer man i juridisk terminologi mellan *förhandlingsmetoden*, enl. vilken utredningen i målet tillkommer parterna själva, vilka förhandla inför domaren, som på grundval därav dömer, och *undersökningsmetoden*, då domaren själv handhar utredningen. Den förra metoden tillämpas i svensk rätt i civilprocessen, varvid domaren emellertid utövar en s. k. *processledande verksamhet*, den senare i brottmålsprocessen. Man skiljer även mellan *dispositio'nsprincipen* och *officia'l-*

principen. Enl. den förra, som mest kommer till uttryck i civilprocessen, tillerkännes parterna förfoganderätt över R. Det ankommer på dem att inleda och fullfölja densamma. Enl. den senare, som givetvis blir härskande på brottmålsprocessens område, är detta en offentlig angelägenhet. — **Rättegångsbalken**, se *Processlagstiftning*. — **Rättegångsbiträde**, person, som i R. uppträder *jämte* en part för att biträda denne. Envar äger anlita sådant biträde. I vissa fall har staten skyldighet att tillhandahålla rättegångsbiträde. Rätt att erhålla biträde tillkommer sålunda svarande i vissa brottmål, part, som beviljats fri rättegång, där dylikt biträde finnes erforderligt för behörigt anhängiggörande l. utförande av partens talan, samt slutligen i mål ang. myndighets- l. omyndighetsförklaring. — **Rättegångsfel**, se *Domvilla*. — **Rättegångsfriad**, se *Tingsfriad*. — **Rättegångsfullmakt**, se **Rättegångsfullmäktig**.

Rättegångsfullmäktig, *rättegångsombud*, *laga ombudsman* kallas den person, som på grund av fullmakt företräder part i en rättegång. För R. gälla vissa allmänna behörighetsvillkor, ss. att vara "oberyktad, ärlig och förständig" samt myndig. Med hänsyn till viss domstol l. visst mål gälla särskilda behörighetsvillkor: sålunda får t. ex. den, som i ett mål varit fullmäktig för ena parten, ej uppträda ss. ombud för motparten i samma mål, vidare får fullmäktig ej uppträda vid domstol, där vissa hans närmare släktingar sitta ss. domare. — För att en person skall vara befogad att företräda

annan inför rätta, måste han äga huvudmannens uttryckliga be- myndigande l. s. k. rättegångsfullmakt. Denna kan ha formen av en muntlig förklaring av vederbörande part inför rätten men är vanl. skriftlig.

Rättegångsförseelse, förseelse mot rättegångsordningen, ss. missfirmande av motpart inför rätta, vanvördnad mot domaren i tal l. skrift m. m.

Rättegångskostnad, den kostnad, som part får vidkännas för utförande av sin talan i rättegång. Den vinnande parten får sina rättegångskostnader ersatta av motparten. I vissa fall skola kostnaderna kvittas mellan parterna.

Rättegångsmissbruk föreligger, om någon mot klara skäl och bättre vett av arghet drar någon inför rätta l. fullföljer talan till högre rätt.

Rättegångsombud, se Rättegångsfullmäktig.

Rätten till arbete, ett vid februarirevolutionen (jfr d. o. sp. 1457 f.) i Frankrike 1848 präglad uttryck, som ur vissa allmänna föreställningar om samhällets *skyldighet* att skapa arbetstillfällen till de egendoms- och arbetslösa medborgarnas livsuppehälle sökte det principiella stödet för det då framförda kravet på åtgärder från statens sida för arbetsbristens avhjälpande (jfr *Blanc*). Uppfattningen om en dylik skyldighet från statsmakternas sida är numera ganska utbredd och har haft betydelse för flera länders arbetslöshetspolitik i vår tid, bl. a. för de i Sverige anordnade nödhjälpsarbetena.

Rättfärdiggörelse genom (på grund av) tro är ett av Paulus mot bakgrunden av judendomens juridiskt orienterade

religiösa språkbruk bildat paradoxalt uttryck. "Rättfärdiggöra" är detsamma som "förklara l. döma rättfärdig". Enl. judisk, spec. fariseisk åskådning äro gärningarna (d. v. s. laguppfyllelsen) det utslagsgivande vid Guds prövning av människan. Paulus avvisar allt åberopande av gärningar: den enda vägen till frälsning är tron, d. v. s. förtröstan på Guds oförskyllda nåd. I gamla kyrkan förlorade man ganska snart förståelsen för Paulus' lära, och R. kom då åter att vila på gärningar. Först Luther förstod ånyo Paulus' mening. Om R. i senare protestantisk dogmatik se *Nådens ordning*.

Rättighetsförklaring, fordom bruklig benämning på ett offentligt hävdande av vissa s. k. allmänt mänskliga l. politiska rättigheter hos ett folk (jfr *Mänskliga rättigheter*). De ryktbaraste äro *Declaration of Rights* (se d. o.), de nordamerikanska koloniernas R., som inledde oavhängighetsförklaringen 1776, och *Déclaration des droits de l'homme* (se *Franska revolutionen* sp. 546).

Rättika, se *Raphanus*.

Rättimmer, plana timmer, som förekomma i en träfartygskonstruktion.

Rättsdogmatik, se *Rättsvetenskap*.

Rättsfall, en av domstol avdömd rättsvist. Jfr *Prejudikat*.

Rättsfilosofi, den filosofiska disciplin, som har till uppgift att undersöka den positiva rättens grundläggande principer, ge rättsvetenskapen en kunskapsteoretisk grundval och pröva möjligheten av en allmängiltig måttstock för värderingen av den historiskt givna

rättsordningen. — Rättsfilosofiska undersökningar framträdde i den grekiska filosofin med sofisternas lära om naturens lag och dess motsatsförhållande till de i staten gällande lagarna. I polemik mot sofistiken utvecklade Platon i "Staten" en idealistisk rättslära, och Aristoteles sökte grunda den statliga rättsordningen på människans ursprungliga sociala natur. I den senare antika filosofin behandlades rättsfilosofiska problem framför allt av stoikerna, vilka företrädde en naturrättslig ståndpunkt, som fick bestämmande inflytande på den följande utvecklingen. Inom den medeltida filosofin förenades naturrätten med teologiska tankar. Hugo Grotius emanciperade R. från beroendet av teologin. Hobbes och Locke härledde rättsordningen ur ett antaget fördrag mellan individerna i "naturtillståndet", varigenom de avstodo från sin ursprungliga obegränsade frihet för att vinna rättssäkerhet. Rousseau ombildade fördragsteorin till ett försvar för folksuveränitetens princip. Kant och Fichte företrädde samma tänkesätt men betonade med större eftertryck än föregångarna, att fördraget borde uppfattas som en juridisk fiktion, ej som ett historiskt faktum. Med den historiska skolan (se Savigny) och Hegel trängdes de naturrättsliga teorierna tillbaka för en historiskt orienterad R. Inom den moderna forskningen har man framför allt inriktat sig på en analys av de rättsliga fundamentalbegreppen enl. den kritiska filosofins allmänna metod.

Rättshistoria, se Rättsvetenskap.

Rätts hjälpsanstalter, offentliga anstalter med uppgift att

kostnadsfritt i rättsliga angelägenheter tillhandagå mindre bemedlade. R. kunna erhålla statsunderstöd och skola stå under ledning av en styrelse, utsedd delvis av länsstyrelse, delvis av landsting l. kommunal myndighet. Verksamheten skall bedrivas enl. av K. M:t utfärdad reglemente. Vid R. skall finnas föreståndare, som avlagt de för utövande av domarämbete föreskrivna kunnskapsprov. F. n. (1926) finnas R. i Sthlm, Göteborg, Malmö, Helsingborg, Norrköping och Örebro.

Rättskapacitet, r ä t t s f ö r m å g a, förmågan att ha rättigheter och vara underkastad skyldigheter. Varje levande människa äger R., har juridiskt möjlighet att vara berättigad och förpliktad under hela livstiden. Även sammanslutningar av människor kunna i viss ordning erhålla R., bli juridiska personer (se d. o.).

Rättskemi, kriminalkemi, tillämpning av huvudsakl. kemiska undersökningsmetoder för påvisande av giftiga ämnen hos lik i fall, där misstanke om ej naturlig död föreligger, och även i övrigt för undersökning av föremål, då en sådan förmodas kunna ge upplysning, där fråga om brott föreligger. I Sverige utföras alla rättskemiska undersökningar av rättskemisten, som har professors titel och står under Medicinalstyrelsens överinsende.

Rättskipning, lagskipning, verksamheten för upprätthållande av rättsordningen, särskilt statens verksamhet genom domstolarna i rättegång.

Rättskraft, detsamma som laga kraft.

Rättslära, vetenskapen om rätten i juridisk mening. Den omfattar

tar rättsfilosofi och rättsvetenskap (se dessa ord).

Rättsmedel, medel att komma till sin rätt; de lagliga medel, genom vilka domstols beslut kan dragas under prövning av högre instans. Man skiljer i sistnämnda avseende mellan *ordinära* R. l. sådana, som i vanliga fall få användas, samt *extraordinära* R., vilka endast undantagsvis få användas. Enligt svensk rätt höra till det förstnämnda slaget *återvinning*, *vad*, *revisio'nsansökning* och *besvär*, till det sistnämnda *nullitet'sbesvär*, *resning*, *ansökning om återbrytande av dom l. utslag* samt *nådcansökan*. R. indelas ur en annan synpunkt i *devolutiva* och *icke-devolutiva* R. De förra göra målet anhängigt vid annan högre domstol än den, som förut dömt. De senare medföra målets återupptagande vid samma domstol, som redan haft befattning med målet.

Rättsmedicin (rätts- och statsmedicin), den medicinska vetenskapsens tillämpning för lagskipningsändamål, ss. likbesiktning och -öppning vid misstanke om ej naturlig död, utlåtande över personers sinnesbeskaffenhet, omtydighetsförklaring, faderskapsmål m. m. Undersökning i sådant syfte kallas *rättsmedicinsk l. mediko-legal undersökning*. (Jfr *Obduktion*).

Rättsområde, det område, där en och samma rättsordning gäller. En självständig stat bildar vanl. ett R.

Rättsordning, sammanfattningen av de för ett visst rättsområde, t. ex. en stat, gällande rättsliga reglerna av olika slag.

Rättspraxis, den praxis, som de rättskipande myndigheterna, på grund av all lagstiftnings

större l. mindre ofullständighet, vid sina avgöranden tillämpa. Därvid återopas grunderna för ett visst lagrum l. vad som i det föreliggande fallet måste anses vara riktigt och överensstämmande med rättsuppfattningen. Då hos myndigheterna en viss uppfattning gjort sig gällande vid avgörande av ett rättsfall, pläga även andra liknande fall bli avgjorda på enahanda sätt, varigenom så småningom en lagen kompletterande rättskälla uppstår. Stor vikt tillmättes givetvis den R., som iakttages i Högsta domstolen, Regeringsrätten och av K. M:t i statsrådet. Jfr *Prejudikat*.

Rättsspråk, *lagspråk*, den språkstil, som förekommer i lagtexter. R. har vanl. en ålderdomlig prägel, åsyftande, utom att åt lagen förläna en högtidlig, vördnadsbjudande form, att genom användandet av till sin rättsliga betydelse noggrant fixerade ord och uttryck undvika otydlighet och tvetydighet. Berömt är det kärnfulla, korthuggna R. i de svenska medeltidslagarna och i 1734 års lag.

Rättsstatistik, statistik, som har till föremål rättstillämpningen genom domstolar, exekutiva myndigheter och fängvårdsanstalter. Inom rättsstatistiken plägar man skilja mellan *rättegångs-* och *utsökningsstatistiken*, som behandlar vid domstolar och exekutiva myndigheter anhängiggjorda mål och ärenden, deras art och antal, tid och sätt för deras handläggning m. m., *brottmålsstatistiken* (kriminalstatistik), som redogör för olika brott, deras arter, frekvens, de brottsligas ålder, kön, tidigare undergångna bestraffningar m. m., samt fängvårds-

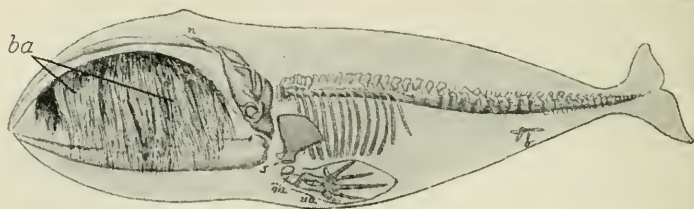
statistiken, som avser fängelseförvaltningens och därunder lydande anstalters verksamhet. — R. började föras i Sverige redan 1830 och offentliggjordes t. o. m. 1912 av justitiedepartementet. Numera handhar Statistiska centralbyrån denna uppgift.

Rättssubjekt, den som äger l. kan äga rättigheter, har rättskapacitet (se d. o.).

Rättssäkerhet, det förhållandet, att tillståndet inom ett samhälle i olika hänseenden regleras av en rättsordning, vars upprätthållande och respekterande övervakas av samhällets organ.

Rättstavning, rättskrivning, ortografi, kallas det sätt att stava språkets ord, som överensstämmer med fastställd praxis. Om principerna för R. ha strider stått i nästan alla språk med litterär tradition. Då ett språk först framträder i bokstavsskrift, läggas själva ljuden till grund för stavningen (den fonetiska principen); men då alla literaturspråk ha färre bokstäver än ljud, måste redan från början samma tecken nyttjas för skilda, ofta mycket olika ljud (jfr t. ex. *u* i *suga* och i *sugga*). Denna brist på samstämmighet mellan ljud och tecken ökas därigenom att språkljuden förskjuta sig utan att stavningen kan ändras i motsvarande takt. Så ha i svenskan *k* och *g* blivit "lena" (*tje*-ljud, resp. *j*) före len vokal, *sk*, *skj*, *sj* och *stj* ha blivit *sje*-ljud (se Svenska språket), men skriften återger alltjämt det gamla uttalet. Reformvännernas strävan går överallt ut på att närma skriften till levande uttal ("nystavning"). Häremot åberopas dels den etymologiska stavningsprincipen,

dels den i praktiken därmed ofta samgående samhörighetsprincipen. Enl. den förra yrkas, att släktskap i härledning ej får undanskymmas (genom att t. ex. skriva *jakt* — *jaga*), enl. den senare skall stavningen sammanknyta ord, vilka kännas ss. samhöriga därför att de uttrycka likartade begrepp med likartade ljud (*slätter*, fastän man skriver *skott*, emedan det alltjämt associeras med *slå*; *gladt* av *glad*, *högt* av *hög*). Ordskillnad sprincipen motsätter sig upphävandet av hävdvunna olikheter (t. ex. mellan *hvar* och *var*). Slutligen frukta de konservativa att genom alltför genomgripande l. brådstörtade förändringar bryta sammanhanget med den äldre litteraturen. — I svenskan liksom i andra språk har man först sent nått enhet i stavningen. Under yngre fornsvensk och äldre nysvensk tid blev klyftan mellan tal och stavning allt större. bl. a. därigenom att det blev en vana att överlasta skriften med stumma tecken (*footfolckett. ahncombsth*); kulmen nåddes vid slutet av 1500- och början av 1600-t. Redan på 1600-t. sökte man emellertid reglera och för enkla stavningen, och vid mitten av 1700-t. var man kommen rätt långt därmed. Sedermera ingrep Sv. akad. normerande. Då nystavningen (spec. i fråga om *r*-ljudet och *dt*) efter mycken diskussion segrat genom Fridtjuv Bergs (se d. o.) "ukas" av 1906, genomfördes den även av Sv. akad. i ordförteckningen 1916 och i den nu för undervisningen normgivande S:e upplagan av dess ordlista (1923), dock med vissa modifikation, ss. det alternativa bibehållandet av *dt* vid stam, som slutar på *d* (*rödt*, *vändt*).

Rätvalar. Skelett av grönlandsval. b rest av bäckenben, ba barder, n näsöppningar, s skulderblad, ua underarm, öa överarm.

Rättsvetenskap l. juridik, med en äldre benämning *juris-prude'ns*, vetenskapen om rätten i betydelsen positiv rätt, rättsordning. Den brukar indelas i *rättshistoria*, som har till föremål uppkomsten och utvecklingen av rättsordningen, och *rättsdogmatik*, undersökningen och framställandet av gällande rätt.

Rättvik. 1. Soeken i Kopparb. l., jämte Bingsjö-Dådrans kapellförs. pastorat i Västerås stift. 9,110 inv., därav 785 i Bingsjö-Dådrans kapellförs. — I R. ligger vid Siljans ö. strand samt Gävle —Dala och Södra Dalarnas järnväg R:s municipalsamhälle (695 inv.). — R. är spec. vintertid en besökt turistort och har flera hotell. Kyrkan uppfördes omkr. 1300 men är väsentligt utvidgad i nyare tid. De gamla kyrkstallarna ha enastående väl bevarats (se ill. till Dalarna sp. 1565—66). — 2. Tingslag i Nedansiljans domsaga, Kopparb. l., omfattande socknarna R. l, Boda och Ore. — 3. Kontrakt i Västerås stift, omfattande pastoraten R. l och Bingsjö-Dådran; Boda; Orsa och Skattunges; Ore.

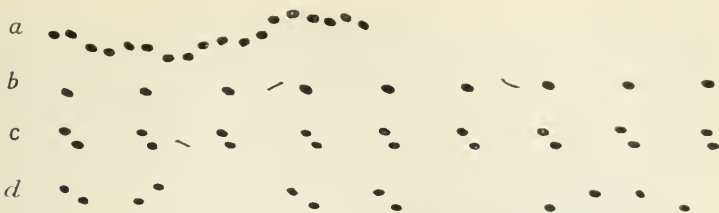
Rätvalar, *Balaenidae*, en fam. Bardvalar utan ryggfena och hudveck på kroppens undersida samt med långa, vid basen smala barder. Grönlands- l. nord-

valen, *Balaena mysticetus*, är ovan vanl. svart, under vit och har på vardera sidan av gommen 300—400 nedhängande barder, liksom hos följande art svarta. Huvudet utgör minst $\frac{1}{2}$ av den 18—20 m. långa (stundom ännu längre) kroppens volym. Grönlandsvalen är i avseende å vikt (intill 100 ton) jordens största djur. Födan utgöres av små snäck- och kräftdjur. Föremål för fångst (jfr Valdjur) sedan århundraden tillbaka, är den numera sällsynt. Den lever i Norra Ishavet på ömse sidor om Grönland och har påträffats fossil i Sverige. — Nordkaparen, *Balaena glacialis*, är vanl. helt svart. Huvudet är ca $\frac{1}{4}$ av kroppen. Sällsynt i n. Atlanten.

Rätvingar, *Orthoptera*, en ordn. Insekter med trådlika antenner, bitande mundelar, långa ben och vanl. två par vingar, de främre läderartade. Metamorfofen är ofullständig. Till R. höra bl. a. gräshoppor, *Ma'nidae*, *Phasma'tidae*, syrsor, värtbitare.

Räv. *Vulpes vulpes*, en art Hunddjur (jfr Rävsläk-tet). Vanliga R. är rödaktigt gulbrun med vitaktig buk och vit svanspets. Utom albinos finnas bl. a. följande färgvarieteter. *Mörkare former*: svartmaga R. med sotsvart buk,

Rävspår. a gång, b-c trav (den vid nattliga strövtåg vanligaste gångarten), d flyktsprång (flyktgalopp). Djuret förflyttar sig åt h.

brandräv med mörk undersida och svansspets, korsräv med svart buk, mörkt, korsformigt band över rygg och bogar samt med gula kroppssidor och hals, svart- l. silverräv, svart med vita hårspetsar; *ljusare former*: viträvar med mer l. mindre röd-gul-vit päls. — Europa, Asien, n. Afrika, Nord-Amerika. R. är huvudsakl. skymnings- l. nattdjur, som vanl. tillbringar dagen i sin lya. Lever av fåglar, harar, råttor, sorkar m. m.; äter även bär. Parningstid är jan.—mars. Honan föder 5—9 ungar i april—maj. — Skinningen av R. användes till pälsverk (se d. o.). R. jagas bl. a. med drivande hund (se Jakt sp. 29 och 30) och fångas med sax.

Rävhaj, *Alopias vulpes*, se **Håbrandshaj**.

Rävinge, Revinge, socken i Hall. l., jämte Getinge pastorat i Göteborgs stift. 595 inv.

Rävkaka, se **Strychnos**.

Rävkusu, *Trichosurus vulpecula*, en art **Pungdjur** med undertill i spetsen naken gripsvans. Ryggen är rödbrun, buken gulaktig. Kroppens längd c:a 45 cm., svansens c:a 27 cm. R. är ett av Australiens allmännaste pungdjur. Nattdjur, som klättrar i träd och lever av växtdelar, småfåglar m. m. Skinningen användes ss. s. k. australisk opossum till pälsverk.

Räv mjölkstörel, se **Euphorbiaceae**.

Rävrumpa, se **Fräkenväxter**.

Rävsläktet, *Vulpes*, ett släkte **Hunddjur** med spetsig nos, stora, spetsiga öron och lång, yvig svans. Till R. höra vanlig rävmjölkstörrel med sina färgvarieteter: brandräv, korsräv, silverräv m. fl. (se Räv) och ökenräv (se d. o.). Fjällräv (se d. o.) hänföres även ofta till R.

Rävsnäs, kungsgård i Tore-sunds skn, Södermanl. l. med huvudbyggnad av trä från 1738. R. tillhörde urspr. Sturarna och kom i början av 1500-t. i Vasaättens ägo. Gustav Vasa höll sig 1520 en tid dold på R. före sin flykt till Dalarna. R. indrogs av Karl XI till kronan och har sedan dess varit kungsgård.

Räsvansapor, *Pithecia*, ett

Räv. Kroppens längd 75 cm., svansens längd (utom håren i spetsen) c:a 42 cm.

släkte *Plattnäsor* med långhårig päls, skäggigt ansikte och lång, yvig svans. N. Syd-Amerika, i skogar. Leva av frukter m. m.

Rävåla, se *Saxberget*.

Räaf [räv] i (a f) *Småland*, *Leonhard Fredrik*, f. 1786, d. 1872, kulturhistoriker. R., som tillhörde Götiska förbundet, var bosatt i Ydre härad, där han med stort nit samlade och upptecknade folkloristiskt material (på de av R. upptecknade folkvisorna bygger i huvudsak *Arwidssons Svenska fornsånger*). R. utgav det ss. källskrift viktiga etnografiska arbetet *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad* (5 dlr, 1856—75). Ss. adelsman deltog R. i åtskilliga ståndsriksdagar och gjorde sig bemärkt för sin hårdnackade konservatism.

Rö, socken i Sthlms l., jämte Rimbo pastorat i Uppsala stift. 780 inv.

Röcklin, se *Kyrkoskrud* sp. 17.

Röd ss. färgsymbol för vänster-radikalism härrör från den röda fana, som Parisarbetarna 1793 under franska revolutionen använde.

Röda boken kallades, efter bandets färg, *Johan III:s* nya mässordning. Se *Johan* sp. 143.

Röda garden, av revolutionära proletärskaror rekryterade regementen. Benämningen uppkom i Finland 1905 och användes sedermera om bolsjevikiska styrkor under inbördeskrigen i Ryssland 1917—18 samt i Finland m. fl. länder 1918 och senare. — **Röd-gard** i's t, medlem av rött garde.

Röda havet, arab. *Bahr al-Hidjaz*, innanhav mellan Afrika och Arabien, genom *Bab al-Mandab* förenat med Indiska oceanen. 438.000 kvkm. R. är en gravsänka av långsmal form. Längd

2,240 km., största bredd 360 km. och djup 2,369 m. I n. omsluter R. genom Suez- och Akabavikarna Sinaihalvön. Många småöar och korallrev. Salthalten 3,8—4,0 %. Sedan Suezkanalen öppnats för trafik, har R. utomordentlig betydelse som förbindelseled mellan Europa och Asien, framför allt mellan England och Främre Indien.

Röda hund, lat. *rube'ola*, ytterst smittsam infektionssjukdom, vanligast i åldern 2—10 år, yttrar sig i lätta katarrala symtom från luftvägarna, svullnad av mandlar och lymfkörtlar på halsen med härefter följande utslag, vanl. bestående av knappnålshuvudstora, ljusst rosa-färgade, något upphöjda fläckar. R. kan ofta likna mässling l. scharlakansfeber. Utslaget försvinner vanl. efter 3—4 dygn utan fjällning. Feber kan finnas men är i så fall vanl. låg. Inkubationstiden är 14—20 dagar, och smittan kan överföras av friska personer. R. efterlämnar oftast livslång immunitet. *Behandling*: sängläge och lätt kost.

Röda korset (fr. *La Croix Rouge*), internationell sammanlutning för frivillig sjukvård i krig utan hänsyn till nationalitet, senare även med sjukvård i fredstid och folkhygien på sitt program. Dess emblem är ett rött kors på vit botten. R. grundar sig på Genèvekonventionen (se vid. d. o.). De olika nationerna äga fullt självständiga Röda korsföreningar. Internationell hjälpverksamhet har i stor utsträckning bedrivits särskilt av de skandinaviska föreningarna. R:s högsta styrelser äro 1) Internationella Röda kors-kommittén i Genève (1863) för frågor rörande krigssjukvården och dess förbere-

Röda korsets ödemarksambulans.

dande i fred samt 2) Röda korsföreningarnas förbund i Paris (1919) för arbetet för folkhygien och socialhygienisk verksamhet. F. n. (1926) pågå förhandlingar ang. dessas sammanslagning. — Svenska Rödakorset (1864) har undergått en storartad utveckling, som föranlett flera omorganisationer, bl. a. genom Drottning Sophias Förenings uppgående i R. (1915). 1925 fastställde K. M:t grundstadgar för Svenska R. Nu ledes det av överstyrelsen i Sthlm, 3 direktioner samt distriktsstyrelser för de 23 distrikten (vilka ung. motsvara länen), indelade i kretsar (f. n. över 500). *Dirktion I* omländer har särskilt ledningen av kvinnornas arbete för tillgodoseende av R:s förråd av sjukvårdsmateriel. *Dirktion II* leder "Ungdomens Röda kors", som har till uppgift att väcka ungdomens intresse för R:s arbete, särskilt med sjuk- och konvalescentvård, barnhem o. d. *Dirktion III* handlar angelägenheter för de frivilliga sjukvårdstrupperna och sjuktransportväsendet. Direkt under överstyrelsen står Stiftelsen Röda kors hemmet för ärenden rör. R:s sjukskö-

terskeväsende. Dess under 3-årig kurs utbildade sjuksköterskor fylla i stor utsträckning Sveriges behov av kvalificerad sjukvårdspersonal under fred och äro därjämte i krig tjänstgöringsskyldiga vid krigssjukvården. — R. strävar numera att vid sidan av krigssjukvården planera och genomföra ett socialhygieniskt och humanitärt *fredsprogram*. Genom R:s försorg utbildas sjuksköterskor samt uppföras sjukhärbärgen och utbildas "ödemarkssamariter" för den krävande verksamheten inom Sveriges ödebygder. Sjuktransporter-

Från Röda korsets invalidtransporter.

ter per flygplan ha anordnats i de nordligaste delarna av Norrland och olika sjuktransportmedel utexperimenterats. Genom upplysningskurser i hemvård och hälsovård, genom flygskrifter, genom inrättande av förlossningshem, folkbad, tandklinik och även på annat sätt verkar R. för ökad folkhälsa och allmän hygien. — I krig verkar R. främst genom utsända ambulanser. Svenska R. har varit verksamt i flera stora krig fr. o. m. det fransktyska 1870—71. Under och efter världskriget verkade det genom ambulanser och hjälpexpeditioner till Finland, Ryssland och Polen, utväxling av krigsinvalider (se Invalidtransporter), utsändande av *Liebesgaben* (kärleksgåvor), inspektion av fånglägren, beredande av vistelse och vård i svenska hem för barn (se Krigsbarn) från av kriget hemsökta länder, organiserande av folkök och livsmedelsutdelning i Tyskland, Österrike och Ryssland, etc. — 1921—23 arbetade en av svenska R. utsänd hjälpexpedition under ledning av E. E. Ekstrand i ryska gub. Samara för att där bekämpa hungersnöd och sjukdomar bland befolkningen, i synnerhet barnen. Under dess ledning ställdes ett flertal expeditioner från andra länder. Sedan 1909 utges tidskriften *Svenska Röda Korset*.

Rödälger, se *Rhodophyceae*.

Röda rasen, se *Människoraser* sp. 523.

Rödärv, se *Anagallis*.

Röda skenet, ett under några år på 1880-t. uppträdande praktfullt skymningsfenomen, yttrande sig dels som en förlängning av skymningsstunden, dels som en kraftig förstärkning av purpur-

färgen hos morgon- och aftonrodnaden. R. har satts i samband med det våldsamma vulkanutbrott, som den 26—27 aug. 1883 förstörde ön Krakatao, varvid oerhörda stoftmassor i ytterst finfördelat tillstånd slungades upp till atmosfärens högre delar (de nådde aug. 1883 32 km:s höjd). R. uppträdde omedelbart efter utbrottet i närliggande trakter, under de följande månaderna över hela jorden för att så småningom försvinna. En samtidigt uppträdande rödaktig ring kring solen, "Bishops ring", trol. ett av stoftet förorsakat halofenomen, höll sig kvar ända till sommaren 1886. Även de förändrade skymningsfärgerna kunna trol. förklaras ss. brytningsfenomen. Jfr *Vita nätter* och *Nattmoln*.

Röda stjärnan (fr. *L'Étoile Rouge*), internationell allians av föreningar till bistånd åt djur i krig, stiftad 1914—15 i Genève och med säte därstädes. Emblem: röd femuddig stjärna med inskrift: *Inter arma misericordia* (Barmhärtighet under striden). Till R. hörande föreningar utövade under världskriget en betydelsefull hjälpverksamhet genom tillhandahållande av personal, materiel och penningar för veterinärvården samt särskilt i England genom övertagande av den försummade djurvården i hemorten. Svenska *Röda stjärnan*, stiftad 1917, har en organisation, liknande Svenska Röda korsets. Dess arbetskraft — huvudsakl. kvinnlig — utbildas vid Veterinärhögskolan, arméns beridna truppförband och större lantgårdar. Till frihetskriget i Finland utsände den 1918 en veterinärambulans, och kontingenter ur dess *beredskaps-*

kår deltaga ärligen i arméns fält-tjänstövningar.

Röda tråden, euhetsdrag, genomgående tankegång, tendens o. d. Uttrycket härleder sig av bruket i England att märka marinen tillhörigt tågvirke med en inslagen röd tråd.

Rödbena, se *S n ä p p o r*.

Rödbeta, se *B e t a*.

Rödblind, se *F ä r g s i n n e*.

Rödblara, se *L y c h n i s*.

Rödbo, socken i Göteb. l., jämte Kungälv och Ytterby pastorat i Göteborgs stift. 525 inv.

Rödbrokig boskap, från 1890-t. utbildad svensk nötkreatursras. Utgångsmaterialet var s. k. herrgårdsras, bildad genom korsning av inhemska boskap med holländsk, korthorns- och Ayrshireboskap; den har sedan förädlats genom urval och med användning av Ayrshiretjurar. Från sistnämnda ras skiljer R. sig huvudsakl. genom något större kroppsstorlek och köttighet. För avelns ledning verkar sedan 1891 Avelsföreningen för rödbrokig svensk boskap (R. S. B.).

Rödbräcka, egenskap hos vissa järn- och stålsorter att vid bearbetning mellan c:a 900°—750° visa kantsprickor, medan de över och under detta område låta bearbeta sig utan att spricka. R. orsakas av för mycket svavel (mera sällan arsenik, koppar och tenn) i järnet. *R ö d s k ö r h e t* är samma företeelse, orsakad av syre, som inkommit i järnet vid färskningen. Rödbräckt l. rödskört material är lätt att bearbeta kallt med skärverktyg, varför det ofta framställes med avsikt.

Rödby, stad i Maribo amt, Danmark, på s. Lolland, 5 km. från kusten. 3,300 inv.

Rödninge, socken i Malmöh. l.

jämte Ransåsa pastorat i Lunds stift, 555 inv.

Röd djuphavslera, avlagring, som till 90 % består av oorganiskt material och har större utbredning än någon annan djuphavslera (jfr *H a v*). Den täcker c:a 130 mill. kvkm., huvudsakl. på 4,000—7,000 m. djup.

Rödeby, socken i Blek. l., pastorat i Lunds stift. 3,825 inv.

Rödene, *R ö d i n g e*, församling, bildande jämte Alingsås landsförsamling socken i Älvsb. l. (3,410 inv.) och jämte Alingsås stads- och landsförsamlingar, Bältinge, Ödenäs och Hemsjö pastorat i Skara stift. 265 inv.

Rödesund, se *B o t t e n s j ö n*.

Rödtyr, bränd alunskiffer, massavfall vid kalkbränning i Västergötland, Närke och Östergötland. Användes som väggrus och till tillverkning av cement och vissa porösa, lätta tegelsorter.

Rödfärg, mineralfärgämne, framställt genom glödning av basiskt järnsulfat; består av järnoxid.

Rödguld, guldets legeringar med koppar.

Rödhajar, *Scylliorhī'nidae*, en fam. *H a j f i s k a r*. Ryggfenstagar saknas. R. äro äggläggande. *S m å f l ä c k i g a R.*, *Scylliorhī'nus* (l. *Scyllium*) *cani'cula*, har gråbrun l. rödgrå, svartprickig rygg och vitaktig buk; längd 70—105 cm. *H ä g ä l e n*, *Pristiurus mela'stomus*, har mörka, vitkantade fläckar på ryggen och svart munhåla; längd 60—90 cm. Båda förekomma i Medelhavet och Atlanten; sparsamt vid Sveriges västkust.

Rödhake, *r ö d h a k e s ä n g a r e* l. *r ö t g e l*, *Da'ndalus rub'cula*, en art *T r a s t f ä g l a r*. Rygg olivbrun, buk gråvit, bröst, strupe och ett band över näbb-

Rödhake. Längd 15 cm.

roten gulröda. Skogsfågel, som träffas anda upp till s. Lappland; häckar vanl. på marken. Agg 5—8, gulvita, mörkfälekiga. Flyttfågel. Fridlyst.

Röding, se *Laxsläktet*.

Rouge, se *Rödene*.

Röd järnsten, se *Järnmalm*er.

Rödclint, se *Centaurea*.

Röd kopparmalm, se *Cuprit*.

Röd kopparnickel, se *Nickelmalm*er.

Rödskrita, järnhaltig bolus.

Rödkullig boskap, hornlös, rödbrun notkreatursras, som funnits i Sverige, liksom i Finland, Norge och England, sedan gammalt men har alltmer undanträngts. Lämningarna av rasen upptogs i början av 1900-t. till förädling genom renavel; för dennas ledning bildades 1912 Avelsföreningen för rödkullig svensk lantras. Rasen är (rätt fåtaligt) företrädd i Bohuslän, Dalsland och Dalarna.

Rödkål, se *Brassica* sp. 511.

Rödlakan l. *röllakan* (fsv. *rögtakan*, *rygtakan*, eg. väggbonad, som man har bakom ryggen), ett huvudsakl. i den sydsvenska allmogekonsten hemmahörande vävslag. R., en av våra allra praktfullaste konstvävnader, är tekniskt nära besläktad med kelim och gobeläng (se dessa ord),

d. v. s. inslaget, ylle i olika färger, plockas in och täcker helt varpen. Väves i vävstol med liggande varp, har jämnt sammanhängande yta (jfr *Kelim*) samt avig- och rätsida till skillnad från den norska motsvarigheten, "ruteväv", vilken ofta är lika på båda sidor. Mönstret är antingen strängt geometriskt l. består det av regelbundna snedlinjer, s. k. "vigg"-l. "blix"-mönster. R. förekommer rikast i Skåne i form av täcken, bänkalängder, åkdynor etc. och användes ofta tillsammans med andra vävslag, ss. dukagång, krabbasnår.

Rödlera, detsamma som röd djuphavslera.

Röd mangankisel, detsamma som rhodonit.

Rödmetall, rödgods, rödfärgade legeringar med hög kopparhalt. Till R. räknas vissa mäsingsorter (se *Mäsing*) och bronser med tillsats av zink. Även gjutkoppar benämnes stundom R. Användes mest som gjutmetall.

Rödolja. l. Blandning av anilin med orto- och paratoluidin. Genom oxidation av R. bildas briljantfuksin, vars upptäckt medförde den plannässiga framställningen

Rödlakan. Kudde med blixtbård. (Oxie härad, Skåne.)

av tjärfärgämnen. — 2. Turkisk R., betningsvatska (se Färgning sp. 509), framställd ur alizarin l. genom sulfurering av ricinolja. — 3. Se Hartsolja.

Rödplister, se Lamiium.

Roupons, se Andromeda.

Röd-Ryssland, fordom namn på en del av s.o. Polen, kring Lemberg (Lwów) och Halicz. R., som betoikas av rutener och urspr. uppkallades efter tjervernernas stam, har fått sitt nuv. namn genom en folketytologisk förvanskning av ry. *Tjervonnyj* till po. *czernony*, röd.

Rödsjuka, smittsam sjukdom hos svin, uppträder oftast under den varmare årstiden. R. förekommer som akut R., nässelfeber och kronisk R. Akut R. yttrar sig i hog feber (41° — 42°), kräkningar, förstoppning och senare diarré samt röda—rödblåa fläckar å huden, spec. på buken och extremiteternas insida. Döden inträffar vanl. på 2:a—3:e dagen, stundom inom 24 tim.; dödligheten uppgår till 50—85 %. Nässelfeber (jfr d. o.), eg. endast en hudsjukdom, visar sig i platta, vanl. fyrkantiga, röda—blåvioletta—bruna upphöjningar å huden på ryggen, kroppens sidor och benens utsida. Hälsa inträder vanl. inom 2—6 dagar. Kronisk R. uppträder endast hos djur, som genomgått akut R., och består i svulstbildningar å hjärtklaffarna. Symtom: mattighet, hosta, besvärad andning och stark avmagring; utgången är alltid dödlig. R. orsakas av en bacill, upptäckt av F. Löffler 1885; den upptas med foder och dryck. *Behandling*: vid akut R. kräkmedel och tarmdesinfekterande medel (ss. kalomel), isolering och desinfektion (jfr d. o.). Bästa medlet är serumbe-

handling, numera använd både för att förebygga och bota sjukdomen.

Rödskinn (eng. *redskins*), oegentlig benämning på Amerikas indianer (jfr Manniskorsers sp. 514 och 523).

Rödskörhet, se Rödbräcka.

Roussiag, se Sala silvergruva.

Röd snö, snö, som färgats röd av vissa, massvis utvecklade, rödfärgade, encelliga alger, förekommer stundom sommartid i högfjäll och arktiska trakter.

Rödsorksläktet, *Evotomys*, ett släkte Rattdjur. Rödsorken, *Evotomys rutilus*, har 3 cm. lång, tätt hårklädd svans, rödbrun rygg, gulvit buk. Totallängd ca 13 cm. N. Lappland. Allätare, stundom skadedjur. — Ängssorken l. Långsvansade skogssorken, *Evotomys glareotus*, har 4,5—6 cm. lång svans, rödbrun rygg, rödaktigt grågula kroppssidor. Totallängd 13,5—17,5 cm. Flerstädes i Sverige. Gräver gångar i jorden, klättrar i träd och lever huvudsakl. av växtämnen. Periodvis skadedjur.

Rödsot l. dysenteri'. *Med.* Infektionssjukdom i tarmen, orsakad av *Bacillus dysenteriae* (bacillär R.) l., i tropiska länder, av amebor (*Amoeba histolytica* och *Amoeba tetragena*). 1) Bacillär R. är epidemisk och smittar vanl. från person till person genom förorening med de sjukas tarmutömnningar. Inkubationstiden är 2—8 dagar. Symtomen bestå i häftiga koliksmärtor och talrika, blodiga, slemmiga tarmutömnningar. Allmäntillståndet lider allvarligt och prognosen är ogynnsam, spec. enär även i lättare fall recidiv ofta inträffa. *Behandling*: diet, kalomel, emetin (jfr Ipeacuanha),

Rödstart. Hane. Längd ca 15 cm.

opium. Även serum, framställt genom immunisering av hästar med *Bacillus dysenteriae*, har försökts. — 2) R., orsakad av amöbor, är endemisk i tropikerna och ger liknande symtom som den föreg. men har större benägenhet att bli kronisk och ger ofta abscessbildning i levern, varvid prognosen är mycket dålig. *Behandling* som den föreg. — *Veter.* Hos husdjuren betecknas ofta som R. sjukdomar, vilka åtföljas av häftig, blodblandad diarré, vanl. sammanhängande med inflammation i tarmslemhinnan och därvid uppkommande blödningar. Orsakerna kunna vara flera. Hos nötkreatur orsakas R. stundom av protozoer, *eoccidier*, som medfölja träcken (smittsam form av R.).

Rödspotta, rödspätta, se *Flundror* sp. 172.

Rödsten, detsamma som ortsten.

Rödstart, vanlig R., *Phoenicurus phoenicurus*, en art *Trastfåglar*. Hos hanen är pannan vit, strupen, huvudets sidor och ett band över näbbroten svarta, ryggen askgrå, bröstet och delvis stjärten roströda, buken vitaktig. Honan är ovan gråbrun, under ljus gulgrå. Rätt vanlig över hela Sverige. Häckar i trädhåll. Ägg 6—9, blågröna. Flyttfågel. Fridlyst.

Rödtinga, se *Bergskädda* och *Flundror* sp. 172.

Rödved, av börjande röta orsakad, mörkfärgad ved hos lövträd.

Rödön, socken i Jämtl. l., jämte Näskott, Aspås och Ås pastorat i Härnösands stift. 3,165 kv.

Röfors, järnbruk med masugn och lancashiresmedja i Ramundeboda skn, Örebro l. Äg. Laxåbruks a. b.

Rögdälven, *Rögdensjöarna*, se *Röjdälven*.

Rögle, gods i Vålinge skn, Malmöh. l., med huvudbyggnad från 1700-t:s mitt; tegelbruk.

Röhl, *Maria*, f. 1801, d. 1875, tecknarinna, lärjunge till kopparstickaren Forssell. Hon har efterlämnat otaliga porträtt, någon gång fint karaktäriserande men oftast rätt banala i sin temperamentslösa skicklighet.

Röhss. 1. Vilhelm R., f. 1834, d. 1900, bankdirektör. Enl. hans sista vilja stiftades av hans arvingar den till 1½ mill. kr. uppgående *Röhss' donationfond*. En del av medlen användes bl. a. till grundandet av Röhsska konstslöjdmuseet (se d. o.). Återstoden av fonden, 1 mill. kr., skall främst användas till befrämjande av Göteborgs handel, industri och kommunikationer. Räntemedlen utdelas, så snart de uppgå till 500,000 kr. — 2. August R., f. 1836, d. 1904, den föreg:s broder, affärs- och kommunalman i Göteborg, känd som frikostig mecenat och donator till vetenskapliga och konstnärliga institutioner.

Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg, Sveriges hittills enda självständiga konstindustrimuseum, grundat av Göteborgs stad med hjälp av donationer främst av bröderna V. och A. Röhss samt Hjalmar Wijk och inrymt i en av Carl Westman (se ill. till d. o.

och *Museum*) uppförd byggnad, som öppnades 1915. Samlingarna anskaffades till stor del och ordnades av R:s förste intendent, Axel Nilsson. Särskilt äger R. förnämliga samlingar av svenska textilier, bokband samt östasiatisk konst. Med R. är förenat ett konstindustriellt bibliotek. För sina syften verkar museet även genom tillfälliga utställningar, föreläsningar och kurser samt genom utgivande av publikationer.

Röing, Erik, f. 1866, grosshandlare, liberal politiker, led. av A. K. sedan 1905. R., som drev en energisk propaganda för Liberala samlingspartiet och var led. av dess förtroenderåd 1912—23, har efter detta partis upplösning tillhört Sveriges liberala parti. Verksam särskilt på det finansiella och ekonomiska området ss. led. av ett flertal kommittéer, har R. framträtt ss. en ivrig frihandlare.

Röjdälven, R ö g d ä l v e n. vattendrag i n.v. Värmland, bildar avlopp för de tre R ö g d e n s sjöarna i Hedmark fylke, Norge. Utfaller i övre Fryken.

Rök. 1. Vanl. benämning på de vid förbränning uppstående, med finfördelade fasta l. flytande ämnen (sot, aska, vattendroppar) bemängda gaserna; i vidsträckt bemärkelse alla gaser, som genom inmängda andra ämnen blivit synliga för ögat. Innehåller R. frätande gaser, ss. klor l. svavelstyrighet, skadas träd och buskar i omgivningarna. — 2. Sädeskyl (i Småland) l. liten sädesstack (i Västergötland).

Rök, socken i Östergötl. l., jämte Heda och V. Tollstad pastorat i Linköpings stift. 895 inv. — Jfr R ö k s t e n e n.

Rökälstrande ämnen användas för att dölja trupprörelser l. fartygsmanövrer för fienden, för att

möjliggöra överraskande företag och för att minska fiendtlig eldverkan. För militärt bruk mest lämpliga R. äro t. ex. fosfor (röd och gul), svaveltrioxid, rykande svavelsyra, klor-sulfonsyra och en del klorider. Jfr *Gaskrig* och *Konstgjord dimma*. Rökbeläggning åstadkommes medelst bildande av rökslöjor genom rökutblåsning m. m. från fartyg, flygplan, stridsvagnar, rökbeskjutning med artilleripjäser l. granatkastare, l. genom rökbombardering från flygplan m. m.

Röke, socken i Kristianst. l., jämte Torup pastorat i Lunds stift. 1.625 inv.

Rökelse, till förbränning använda, väluktande hartser och balsamer, huvudsakl. av arter av *Boswellia* (jfr d. o.), vilka spec. i antiken voro mycket eftersökta. R. brukas av ålder i ett flertal religioner i samband med gudstjänstceremonierna, även ss. självständigt offer. Också i den kristna kyrkans kult infördes R. (från 400-t.; i Västern först från 600-t.). Reformationskyrkorna ha i allm. avskaffat detta bruk.

Rökelsealtaret, ett sannolikt först efter fångenskapen i Jerusalems tempel inrättat särskilt altare för rökoffer, d. v. s. förbrännande av rökelse (2 Mos. 30: Luk. I m. fl.). R. hade sin plats i främre tempelrummet.

Rökelsekar, kärl för förbränning av rökelse vid gudstjänst l. kyrkliga processioner, oftast av brons och konstnärligt utformade. R. äro upphängda i kedjor och svängas fram och åter för att luftdraget skall förstärkas. Se ill. sp. 1643.

Rökgasanalys, se *Gasanalys*.

Rökgasförvärmare, oegentlig

Rökelsekar. (Stat. hist. mus.)

benämning på de apparater, medelst vilka i ångpannetekniken rökgasvärmnet utnyttjas till föruppvärmning av matarvatten l. förbränningsluft. Se Förvärmare och Luftförvärmare.

Rökglas, inom pyrometri, fotometri m. m. använt glas, som absorberar ljuset jämnt över hela spektrum. R. synes alltså i tunna skikt rent grått, i tjockare än e:a 5 mm. svart. Färgen åstadkoms i äldre glas av blandningar av koppar- och järnoxid samt mangansuperoxid, i nyare glas, vilkas färg ej är så rent grå, av nickel- och koboltoxid.

Rökkvarts, detsamma som röktopas.

Rökmask, detsamma som gasmask.

Rökning, konserveringsmetod för kött, fläsk och fisk. Rök av ek- och bokved samt enris anses ge den bästa smaken. Röken verkar konserverande genom sin halt av fenoler.

Rökpipa. Bruket av R. är känt över hela världen och sedan

mycket avlägsen tid. Hos vissa folk, ss. de nordamerikanska indianerna, har det spelat en stor roll i de religiösa och sociala sedvänjorna (se *Fredspipa*), hos andra i medicinen, men vanl. har det tjänat njutnings- l. berusningssyften. Som berusningsmedel ha framför allt opium och hasjij (se dessa ord) använts. R:s utbredning sammanhänger emellertid främst med spridningen av tobaken (se d. o.). — I Europa ha R., trol. för rökning av hampa o. d., anträffats ända från förhistorisk tid. I romerska gravfynd ingå ofta R. av bränd lera l. metall och i stort sett av samma form som de senare brukade. Sedan tobaken på 1500-t. införts från Amerika, spreds bruket av R. hastigt. Den vanligaste formen var urspr. kritpipan med långt smalt skaft. Från 1600-t:s slut förekomma R. med huvud, skaft och munstycke förfärdigade i skilda delar. Materialet i huvu-

Rökpipa. 1. Kinesisk pipa. 2. Hottentottpipa av lera. 3. Indiansk tomahawk-pipa. 4. Nargileh. 5. Skulpterad pipa. (Central-Afrika.) 6. Tysk porslinspipa. 7. Modern bruyërepipa. (Fabrikat Dunhill.)

det, tidigare ofta konstnärligt utformat, är vaul. trä, porslin l. sjöskum, på senare tid framför allt s. k. brnyëreträ (eng. *briar*; se *Erica*). Skaftets form och längd varierar från de ända till golvet räckande, på 1800-t. populära "långpiporna" till det moderna korta skaftet med ebonitmunstycke. — Bland utomeuropeiska folk ha uppstått oräkneliga särarter av R. I Orienten användas med förkärlek vattenpipor, vaul. kallade *nargileh* (se d. o.). De nordamerikanska indianerna förfärdigade sina R. av en mjuk, röd stenart (catlinit). På andra håll ha som piphuvuden apterats bambucylindrar (Nya Guinea), majskolvar, antilophorn m. m.

Rökskyddsapparater,^{se}
Brandväsen sp. 492 och
Gaskrig sp. 1087 f.

Röskåp, se Lokomotiv.

Rökstenen, runsten vid Röks kyrka i Östergötland, med den längsta kända runinskriften (jfr Runor). Vissa runföljder bestå av lönnrunor, vilkas rätta utläsning, fränst genom O. v. Friesens tolkningar, numera torde kunna betraktas som slutgiltig. Inskriften kan dateras till 800- l. 900-t. (möjligen 700-t.). Dess början uppger, att stenen är en minnesvård över Vämod, son till Varin (antagl. R:s ristare). Innebördens av det övriga är omstridd. Ett stycke är versifierat och har därför kunnat tydas med relativ säkerhet; avfattad på fornyrdslag (se d. o.), synes strofen handla om den gotiske konungen Teoderik.

Röksvampar, ett slags buk-svampar, vilka som unga äro vita inuti men senare fyllas av mörkt sporpulver. Detta sprides som en rök (kärin grök), om svampen hopklämmas. Allmänna på skogs-

Rökstenen.

mark äro de vita, grå- l. brunaktiga, päronformiga *Lycoperdon gemmatum*, med talrika trubbiga taggar l. vårtor på ytan, och *Lycoperdon pyriforme*, som är slät och växer i täta gytringar, helst på stubbar. Den klotrunda jättteröksvampen, *Globaria bovista* (*Bovista gigantea*), förekommer rätt sällsynt på gräsmark; exemplar med över ½ m. diameter äro funna. Alla R. äro ätliga, innan deras innehåll börjat gulna. Utvecklade stinksvampar (jfr d. o.) förväxlas stundom med unga R. Se ill. sp. 1647. Jfr Rottryffel.

Röktopas, se Bergkristall.

Rökvacka, porös dolomit.

Rölönda, socken i Älvsb. l., jämte Gesäter pastorat i Karlstads stift. 1,245 inv.

Rölleka, se Achillea.

Römer, Ole, f. 1644, d. 1710. dansk astronom, kallades från studier i Frankrike till prof. i matematik vid Köpenhamns universitet 1676 men hemkom först

Röksvampar. *Lycoperdon gemmatum*.

1681. R. bestämde 1673 ljusets hastighet (beräkningarna ha dock sedermera visats vara ej fullt korrekta) och uppfann meridiancirkeln.

Rönn, se *Sorbus*.

Rönnbärsmal, *Argyre'sthia conjug'ella*, en liten, vitgul, spräcklig art Malffjärilar. som vanl. lägger ägg på rönnbär men vissa år, då sådana förekomma sparsamt, på äpplen. Larverna äta gångar in i fruktköttet och kunna göra stor skada på (tunnskaliga) äpplen.

Rönne, stad i Bornholms amt, Danmark, på v. kusten av Bornholm. Säte för amtman. Maskin-, stenhuggeri-, fajans- och terrakottaindustri. God hamn; ångbåtsförbindelser med Köpenhamn och Ystad. 10,000 inv. — R. var redan under medeltiden ett betydande handelsecentrum.

Rönnebergs härad i Rönnebergs, Onsjö och Harjagers domsaga, Malmöh. l., omfattar socknarna Kvistofta (del av), Glumslöv, S:t Ibb, Härslöv, Säby, Vadensjö, Örja, Tofta, Asmundtorp, Sireköpinge, Billeberga, Tirup, Svalöv och Felestad.

Rönnebergs kontrakt i Lunds stift omfattar pastoraten Landskrona; Asmundtorp och Tofta; Vadensjö och Örja; Härslöv och Säby; Billeberga och Tirup; Svalöv; Källs-Nöbbelöv och Felestad; Kvistofta; Glumslöv; S:t Ibb.

Rönnebergs, Onsjö och Harjagers domsaga, Malmöh. l., utgöres av ett tingslag, omfattande Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härad. 42,435 inv.

Rönneshytta, järnbruk med lancashiresmedja samt sågverk i Lerbäcks skn, Örebro l., tillhörigt Skyllbergs Bruks a. b.

Rönneån, vattendrag i Malmöh. och Kristianst. l. Upprinner på Linderödsåsen, utgör avlopp för Ringsjön och utmynnar i Skälderviken. 112 km.

Rönninge, municipalsamhälle (sedan 1915) i Salems skn. Sthlms l., med station vid Västra stambanan. 1,065 inv.

Rönnäng, socken i Göteb. l., jämte Klädesholmen pastorat i Göteborgs stift. Inom R. ligga municipalsamhällena Stora Dyrön, Tjörnekalv och Åstol samt en del av Bleket. 1,530 inv.

Röntgen, Wilhelm, f. 1845, d. 1923, tysk fysiker, 1876 prof. i Strassburg, 1879 i Giessen, 1888 i Würzburg, 1899 i München. R. upptäckte 1895 de efter honom uppkallade strålarna och fick 1901 års Nobelpris i fysik.

Röntgenanalys, dels undersökning av ett ämnes kristallstruktur med röntgenstrålar (se Kristall sp. 1343 ff.), dels undersökning av vilka grundämnen. som ingå i ett preparat. genom bestämning av dettas röntgenspektrum (se Röntgenstrålar).

Röntgenbehandling, -bild, -diagnostik, se Röntgenologi.

Röntgenfotografi innebär fasthållandet på fotografisk väg av den centralperspektiviska bild. som medelst från antikatoden utgående röntgenstrålar projiceras i ett visst plan. Härvid går varje stråle rakt fram, men dess inten-

sitet ändras dels med avståndet från utgångspunkten, dels genom den absorption, som den på vägen undergår. Ju tyngre grundämnen l. ju längre skikt, desto större absorption. Kontrasten i bilden beror dock ej blott härav utan dels även på strålarnas hårdhet, efter vilken de i olika grad absorberas såväl i föremålet som i det ljuskänsliga skiktet, dels även på detta senares beskaffenhet och den behandling, det undergår. Man använder såväl glasplåtar som film och papper, i regel med bromsilveremulsion. Strålarna påverka häri både brom och silver och synas från dem utdriva elektroner, varigenom en latent bild uppkommer. Denna framkallas sedan efter vanliga metoder. I ett bromsilverskikt av vanlig tjocklek absorberas dock blott en mycket ringa del av strålningen. Försök att öka absorptionen och därmed känsligheten genom tjockare gjutna skikt misslyckades. I stället göt man å film emulsion å båda sidor, varigenom samma absorption erhålles, men framkallningen lättare intränger. Å andra sidan lade man i kontakt med bromsilvret ett skikt, vilket kraftigt absorberade röntgenstrålningen och återutsände dess energi i form av ljus. Så göra de vid genomlysning använda fluorescensskärmarna, men deras gulgröna ljus, för vilket ögat är synnerligen känsligt, inverkar blott föga å bromsilver. Man använder därför t. ex. kalciumwolframmat, vars blåvioletta fluorescens har en mycket kraftig fotografisk effekt, samt söker fördela absorptionen å två skärmar och således "förstärka" båda sidorna på dubbelgjuten film. Röntgenpapperet, som ännu blott

Wilhelm Röntgen.

föga är i bruk, har fördelen av mindre eldfarlighet och lägre pris; vid. verkar redan en ringa svärtning där kraftigt. Det visar dock en mera begränsad tonskala än de i genomsikt betraktade plåtarna och filmerna. Röntgenstrålar ge vid sin absorption upphov till en spridd strålning av i huvudsak lika art, vilken som en slöja lagrar sig över den egentliga bilden och i svårare fall kan nästan helt utplåna dennas detaljer. Häremot skyddar man sig med bländaranordningar, anbragta så, att dels blott den del bestrålas, som skall avbildas, dels även ströstrålningen i möjligaste mån avhållles från plåten. R. har en synnerligen stor teoretisk och praktisk betydelse. Utom dess medicinska tillämpningar (se Röntgenologi) har den stor användning för analys av rörelser samt för inre undersökning av allt, som ej kan l. får öppnas. Så har man undersökt bomullsbalar på smuggelgoods, gjutgoods på dess sprickfrihet, träkonstruktioner

Röntgenologi. Radlogram av normala lungor och hjärta hos människa, sedda framifrån. Den vertikala skuggan i mitten är av hjärtat, den kupolformade av mellangärdet och de ljusare partierna av lungorna med bandformade skuggor av revbenen.

på korrekt utförande. — Vill man ha ett riktigt intryck av en R., måste den betraktas från ett avstånd lika med det från antikatoden till plåten vid tagningen. För att kunna bestämma djuplägen tar man ofta bilder i varandra korsande riktningar l., än bättre, stereoskopiska bilder, där antingen föremålet l. röntgenröret förskjutes och två bilder tagas, vilka sedan binokulärt sammansmältas till en (se vid. Stereoskopi och Stereofotogrammetri). I denna rymdbild kunna sedan direkta mätningar företagas, varigenom den kvalitativa undersökningen göres kvantitativ. Detta var under kriget av stor vikt för bestämmande av projektiler m. m. i kroppen samt för ledning vid operationer.

Röntgenologi' (av grek. *lógos*, lära), läran om röntgenstrålarnas användning i medi-

cin; den delas i 2 huvudgrupper, röntgendiagnostik och röntgenbehandling l. terapi'. Röntgendiagnostiken grundar sig på kännedom om den normala röntgenbildens utseende samt avvikelser från denna, framkallade av vissa sjukdomar. Röntgenbilden (radiogrammet) är en centralprojektion, direkt observerad å fluorescensskärm (genomlysning) l. fotograferad (se Röntgenfotografi). Kroppsdelarnas olika absorption gör, att de ge olika mörka skuggor; benvävnaden är den tätaste delen av kroppen och framträder därför bäst å röntgenbilden. Sjukliga förändringar inom lungor och lungsäckar, hjärtats form, storlek och rörelser ge karakteristiska radiogram. Skall matsmältningsskanalen röntgenundersökas, får patienten omedelbart före undersökningen förtära en gröt, innehållande bariumsulfat ("kontrastmältid"), som är "ogenomskinligt" för röntgenljuset. Därefter följes grötens förlopp genom matstrupen, magsäcken och tarmarna. Rörelserna och formen av dessa organ iakttas med genomlysning. Njurar och vissa former av njursten, blåssten samt njurbäcken och urinledare, de senare efter utfyllning med t. ex. iodliumlösning, framträda tydligt å radiogrammen. Främmande kroppars läge i kroppen kan med lätthet bestämmas med röntgenstrålar, vilket gör att denna undersökning särskilt i krigstider i vissa fall är oumbärlig (jfr Röntgenfotografi sp. 1651). Röntgenbehandling började bedrivas ung. samtidigt med röntgendiagnostiken. Röntgenstrålningens biologiska verkan överensstämmer i princip med

radiumstrålningens (jfr Radiumbehandling). Röntgenstrålar användas vid behandling av svulster, av vissa hudsjukdomar, tuberkulos i lymfkörtlar, leder och ben, blodsjukdomar, vissa rubbningar i inresekretoriska körtlar. Röntgenbehandlingen ges i doser, som mätas såväl fysikaliskt som biologiskt. Dessa mätningar måste vara synnerligen noggranna; röntgenbrännskador kunna lätt inträffa på grund av för kraftig behandling. — Röntgenolog, vetenskapsman, som sysslar med röntgenologi.

Röntgenrör, se Röntgenstrålar sp. 1657 f.

Röntgenstrålar, en av W. Röntgen 1895 upptäckt strålning, som utgår från av katodstrålar träffade kroppar, vanl. en mitt emot katoden placerad metallplatta, antikatoden. Om röntgenrörens konstruktion se nedan. R. kallades av Röntgen X-strålar, ett ännu stundom använt namn. R. äro ej direkt synliga för ögat men kunna påvisas genom sin förmåga att påverka en fotografisk plåt, framkalla fluorescens hos lämpliga ämnen (spec. bariumplatinacyanur; se även Röntgenfotografi), framkalla elektronstrålar och ionisera gaser. Den första metoden är den mest använda; den sista användes vanl., då man önskar noggrann intensitetsmätning. Är strålningen stark, kan man i detta fall även med termoelement mäta uppvärmningen av en bestrålad kropp. R:s mest påfallande egenskap är att genomtränga även för vanligt ljus ogenomskinliga ämnen ss. svart papper, trä, aluminium m. m., som bestå av atomer med låg atomvikt. Ju högre spänningen mellan

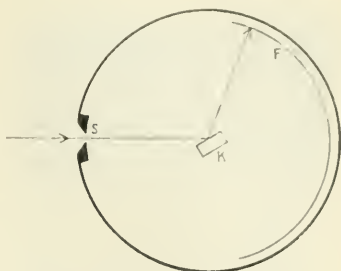

Fig. 1. Röntgenspektrograf.

katod och antikatod är, desto större blir R:s hårdhet l. genomträngningsförmåga. Med spänningar om ett par hundratusen volt fås R., som kunna genomtränga rätt tjocka skikt även av de tyngsta metaller. — R:s natur var länge gåtfull, tills v. Laue 1913 visade, att man genom att låta en R. gå genom en kristall och träffa en bakom denna placerad fotografisk plåt fick symmetriska, genom interferens uppkomna fläckar. Härigenom bevisades, att R. bestå av en vågrörelse; Barklas upptäckt av polarisation hos R. visade, att vågrörelsen är transversell. För mätning av R:s våglängd användes vanl. Braggmetoden. Se Kristall sp. 1343 ff. Den använda kristallens gitterkonstant beräknas ur dess spec. v., dess struktur och Avogadro tal (se Molekyl sp. 167). — Fig. 1 visar en röntgenspektrografs huvuddelar. R. infaller genom den fina springan S, reflekteras mot den långsamt roterande kristallen K och träffar den i cirkelform böjda filmen F. R. av höga våglängder absorberas redan av luft så starkt, att apparaten måste sammanbyggas med röntgenröret och liksom detta evakueras. Så snart kristallen befinner sig i sådant läge, att strå-

Fig. 2. T. v. nollinjen (utan avböjande kristall).

len träffar den under glansvinkeln för en i strålen ingående våglängd, reflekteras denna, och man får en linje på filmen. Finnas alla våglängder mellan vissa gränser representerade, får man hela motsvarande område av filmen mer l. mindre svärtat, kontinuerligt spektrum, i motsatt fall enstaka linjer, linjespektrum. Denna metod har utom av W. H. och W. L. Bragg utvecklats bl. a. av Moseley och Siegbahn. Man finner nu vid uppdelning av en R. ett kontinuerligt spektrum, vars intensitet är noll för våglängder under ett visst värde, sedan hastigt stiger till ett maximum och åter minskar med växande våglängd. Gränsvåglängdens värde för en given spänning bestämmes av att strålningens kvanta (se Kvantteori) av lägre våglängd på grund av sitt större energiinnehåll fordra stöt av snabbare elektroner än de förhandenvarande för att kunna utsändas. Gränsvåglängden är omvänt proportionell mot spänningen: för 10.000 volt är den lika med $1.25 \text{ \AA} = 1.25 \cdot 10^{-8} \text{ cm}$. Det kontinuerliga spektret (broms- l. impulsstrålningen) härrör av elektronernas bromsning vid stöten mot antikaten. Över detta lagras vanl. ett linjespektrum, den karaktäristiska strålningen. Våglängden för dess linjer beror endast på anti-

katodens material. Linjerna äro samlade i grupper, serier, av vilka den kortvågigaste är *K*-serien, varefter följa *L*-, *M*- och *N*-serierna. Så fort de mot antikaten infallande elektronerna ha tillräcklig hastighet för att utslunga en elektron ur någon av baugrupperna (se Kvantteori sp. 1528), framträder hela den motsvarande serien på en gång. Då *K*-serien är den kortvågigaste, behöver den den högsta spänningen för att framträda. Motsvarande serie hos olika grundämnen är av i det närmaste samma typ, varför man ej blott kan tala om motsvarande serier utan t. o. m. motsvarande linjer i olika ämnens röntgenspektra. Kvadratroten ur svängningstalet för motsvarande linjer är en lineär funktion av ämnens atomnummer. Ju högre det senare är, desto högre är svängningstalet, d. v. s. desto kortare våglängden. Denna av Moseley framställda lag gör det möjligt att genom interpolation beräkna våglängden för ett ämnes spektrallinjer ur närliggande ämnens röntgenspektra och omvänt ur ett ämnes röntgenspektrum dess atomnummer. Fig. 2 visar *L*-serien för några element. — Inga serier äro kända genom hela raden grundämnen. Alltför långa vågor (över c:a 21 ÅE) fordra högre gitterkonstant än de kristaller, som finnas tillgängliga.

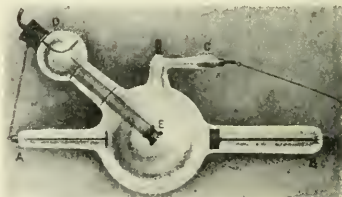

Fig. 3. Ion-rör. A anod, B katod, C genereringsanordning, D antikatomkylning, E antikatom.

N-serien är känd endast för ett par av de tyngsta elementen. Långa vågor kunna dock indirekt undersökas genom mätning av hastigheten hos de elektronstrålar de uppväcka. — R. absorberas mer l. mindre av alla ämnen. Den skenbara absorptionen består till en del av diffusion, spridning åt alla håll. Härvid ökas våglängden något hos en del av strålningen (C'o m p t o n e f f e k t e n, efter upptäckaren, amerikanen A. H. Compton, f. 1892). Delvis äger dock verklig absorption rum. varvid strålens energi närmast övergår till de elektroner den utslungar ur atomerna. Från de atomer, som förlorat någon av de inre elektronerna, utsändas sekundära R. Absorptionen stiger med växande atomnummer och i allm. med växande våglängd. Om våglängden växer över den, vid vilken ett strålningskvantums energi just är tillräcklig att utslunga en elektron ur någon av bangrupperna, avtar dock absorptionen diskontinuerligt, emedan elektroner av denna grupp ej längre bidraga till absorptionen. — R. äro av största betydelse för kännedomen om atomernas och kristallernas byggnad. De ha även stor praktisk betydelse inom medicin (se Röntgenologi) och teknik. För R:s åstadkommande användas speciella urladdningsrör, röntgenrör, vilka antingen innehålla gas av ett visst, lågt tryck (i o' n r ö r) l. vilka evakueras så långt, att de kvarblivande gasresterna äro utan betydelse för elektricitetsledningen (e l e k t r o' n r ö r). Denna förmedlas då av de elektroner, som utgå från katoden, en wolframtråd, som upphettas till vitglödning på elektrisk väg. I ionrör insättes vanl. i ett sidorör en

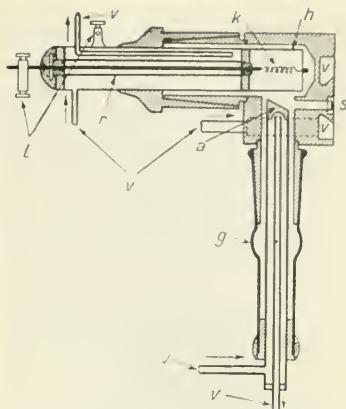
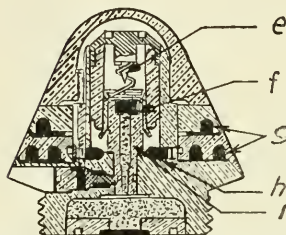
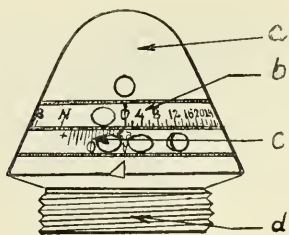

Fig. 4. Röntgenrör för spektroskopi (Siegbahns modell). a antikatod, g glasisolator, h nedtill uppskuren mäsingshylsa, k glödkatod, l tilliedningar för glödkatodens värmeström, r skyddsrör, s reglerbar spält för röntgenstrålarnas utträde till spektrografen, v vattenkyllning. Streckade ytor markera metall, prickade isolation och tätning.

anod, som elektriskt förbindes med antikatoden. Då gastrycket och därmed spänningen på röret samt strålarnas hårdhet varierar under driften, bör någon regenereringsanordning finnas, vilken möjliggör till. l. bortförandet av små gasmängder. I elektronrör tjänstgör antikatoden som anod. Rör för spektroskopiska ändamål ha antikatoden uttagbar, så att den kan beläggas med det ämne, vars spektrum skall upptas. De måste under driften vara anslutna till en luftpump. Vid rör för stora effekter utvecklas en betydande värmemängd vid antikatoden, varför denna måste förses med goda kylanordningar. Som strömkälla kan en induktionsapparat användas, varvid dock den åt fel håll riktade spänningsstöten vid primärströmmens slutande ofta är störande. Man använder även växelström, som upp-

Dubbelrör, a toppmutter, b fast sats-skiva, c temperingsstreck, d rörkropp, e tändspets, f tändhatt, g satsringar, h tändhylsa, i hammare.

transformeras och likriktas med roterande likriktare l. vacuumrör.

Röntgenterapi, se Röntgenologi.

Rönö. 1. Socken i Östergöt. l., jämte Ö. Ny pastorat i Linköpings stift. 650 inv. — Inom R. ligger R. kungsgård, som länge tillhörde biskopsstolen i Linköping. — 2. Härad i Nyköpings domsaga. Södermanl. l., omfattar socknarna Svärta, Helgona, Råby-Rönö, Runtuna, Lid, Ripsa, Ludgo, Spelvik, Bogsta, Sätersta, Tystberga, Bälinge, Lästringe och Torsåker.

Rör, stenhög, stenkummel (spec. ss. rämärke). Se Rågång.

Rör. Bot. Om bambu- och sockerrör se dessa ord, om blomster-rör se Canna, om spanskt rör se Rottingpalmer. Se även Calamagrostis, Phalaris, Vass. — Mil. R. l. brandrör, appa-

rater, avsedda att bringa en projektil till krevad (se d. o.) i avsett ögonblick. Vid nedslagsrör bygger konstruktionen på den stöt, som inträder vid projektilens anslag, vid tidrör på den tid, som skall förflyta mellan skottlossningen och krevaden. Tid-rör konstrueras dock vanl. tillsammans med en nedslagsinrättning ss. dubbelrör. Samtliga rör infogas i projektilens spets, såvida icke denna måste vara konstruerad för genomträngning av hårt material ss. t. ex. pansar, då röret är konstruerat ss. botten nedslagsrör. Nedslagsrören äro konstruerade för ögonblicklig verkan (ögonblicksrör) l. för verkan en kortare l. längre tid efter anslaget (jfr Nedslagseld). R. är i senare fallet kombinerat med fördröjare, en krutsats, som skall förbrinna, innan projektilens sprängladdning antändes. Den vanliga tidrörskonstruktionen är grundad på att förbränningen av en krutsatskanal kan avskärmas efter för varje fall önskad bränntid, varefter projektilen bringas till krevad. Mekanska tidrör, i regel s. k. urverksrör ha på grund av sin invecklade konstruktion och därav följande besvärliga tillverkning föga kommit till användning. Jfr Granat, Granatkartesch, Luftkrevadeld. — Tekn. l. Ihåligt maskinelement för transport av vätskor l. gaser. R. tillverkas av aluminium, bly, brons, järn, stål, koppar, mässing, lera, cement l. betong. Vanligast äro järnrör. Smidesjärnrör användas för transport av gas, vatten och ånga, äro gängade med s. k. gas- l. rörgängor och förenas med muffar och rörmuttrar. Koppar- och stål-

rör förenas medelst på rören fastlödda l. fastsvetsade flänsar, mellan vilka packning anbringas, varefter flänsarna hopdragas med skruv och mutter. Putror, t. ex. stuprännor, falsas ihop. Gjutjärnsrör användas till avloppsledningar o. d. och skarvas medelst flänsar l. muffar, vilka i bada fallen äro gjutna i ett med R. Tätning sker med gummi, bly o. d. Lerrör och cementrör användas till avlopps- och dräneringsledningar. R:s dimensioner anges i längd och inre diameter. Se vid. Rörtillverkning. — Rördelar, detaljer, som erfordras för hopsättning av rörledning, ss. muttar, muttrar, T-, Y- och + - stycken, vinklar, knän, förminskningar och proppar. — 2. Vanlig benämning på vacuumrör (se d. o.) för radioapparater.

Röra, socken i Göteb. l., jämte Tegneby och Stala pastorat i Göteborgs stift. 1,620 inv.

Roravskärare, verktyg för kapning av rör; består av en till tre skarpslipade trissor, som pressas mot röret och vridas runt det samma.

Rörbagg, *Dona'cia*, ett släkte vanl. metallglänsande, blomlockslika *Bladbagg*ar. Larverna utvecklas i vatten. De sitta fasthakade på vattenväxter och erhålla luft från växternas luftförande hålrum.

Rörborr, verktyg för hålslagning i tegelmurar o. d.; består av ett stålrör, tandat i ena ändan.

Rörbrottventil, ä rörledning förekommande avstängningsventil, som antingen automatiskt slår igen, när ett rör har sprungit, l. också manövreras från en plats på avstånd.

Rörbrunn, *borrbrunn*, se *Brunn* sp. 651.

Rördam. l. *Holger Fred*e-

Rördrom. Halsens längd 74—80 cm., honans 66—68 cm.

rik R., f. 1830, d. 1913, dansk präst och historiker, författade en mängd värdefulla arbeten till Danmarks äldre historia (bl. a. *Kjöbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen*, 1859—63; *Kjöbenhavns Universitets Historie 1537—1621*, 4 bd, 1868—77) samt utgav ett flertal historiska urkundsamlingar m. m. — 2. *Thomas Skat* R., f. 1832, d. 1909, dansk kyrkoman, bror till R. 1, biskop i Köpenhamn 1895, framstående predikant och stiftschef. Under R:s biskopstid invigdes i Köpenhamn 25 nya kyrkor. — 3. *Valdemar* R., f. 1872, dansk författare. R. har framför allt vunnit framgång med sina virtuosa lyriskiska dikter (bl. a. *Dansk Tunge*, 1901; *Luft og Land*, 1910), i vilka han i en ordrik och musikalisk vers främst förhållar dansk natur. R. har även författat skådespel och romaner samt berättande dikter av idyllisk karaktär (*Köbstad-Idyller*, 1918).

Rördragning, se Rörtillverkning.

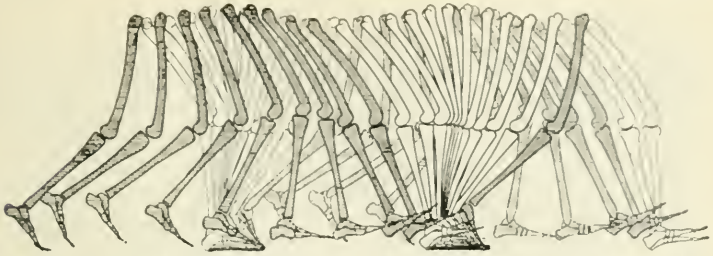
Rördrom, *Botaurus stellaris*, en art *Ilagra*r. Halsen är relativt kort. Prydnadsfjädrar saknas.

Huvudet är ovan svart, ryggen brunspräcklig, undersidan ljust rostgul, brunfläckig. Europa, Asien, n. Afrika; mycket sällsynt i s. Sverige, vid vassrika vattendrag. Om dagen står R. vanl. orörlig med uppåtriktad näbb och liknar då en spetsig påle. Nattetid fångar den fiskar, grodor, insekter m. m. och låter då ibland höra sitt vrålande läte. Boet bygges i vassar. Ägg 3—5, olivgråa l. grågula.

Rörelse. *Mek.* En kropps lägeförändring. Den följd av lägen, en av kroppens punkter intar, kallas punktens *b a n a*. Om rörelse-hastighet se *H a s t i g h e t*, om hastighetens förändring se *A c c e l e r a t i o n* och *K r a f t*, om sammansättning av R. se *V e k t o r*. R. kan antingen vara *a b s o l u t*, då man känner kroppens lägeförändring i ett absolut rum, *r e l a t i v*, då man känner dess lägeförändring i förhållande till andra kroppar. Enl. relativitetsteorin (se d. o.) kan endast relativ, ej absolut R. påvisas. En stel kropps R. kan alltid sammansättas av en rotation kring momentanaxeln och en translation parallellt därmed. Se även *S v ä n g n i n g s r ö r e l s e*. — *Rörelselagar*, se *N e w t o n* sp. 782. — *Bot.* Se *V ä x t e r n a s r ö r e l s e r*. — *Fysiol.* R. av 3 slag förekomma: protoplasmarörelser, vilka iaktas som strömningar av halvflytande massa, flimmerrörelser, bestående i snabba och kraftiga slag med cellutskott, vanl. hår l. borst, samt muskelrörelser, där särskilda organ, musklerna, utföra kontraktioner. I vissa fall bestå de partier, som påverkas av musklerna, enbart av mjukdelar (ss. snabeln, resp. tungan hos högre djur, ävensom ihåliga organ); i regel erhålles dock nödig

stadga genom yttre l. inre skelett. Vid R. förskjutas då skelettdelarna mot varandra, medan systemets gemensamma tyngdpunkt bibehåller sitt läge. För en till det yttre enkel R. fordras ofta samverkan av flera muskler. — Männskans gång är ett exempel på en serie R. Medan vid springandet tidsmoment inträffa, då båda benen äro upplyfta från marken, är vid gången ständigt åtminstone den ena foten i beröring med marken. Utgår man från det ögonblick, då kroppstyngden uppbäres av ena benet (stödjeben), medan det andra (hängben) i böjställning kommer bakom kroppstyngdpunkten, är förloppet av steget följande: Fotsulan å stödjebenet, som först i sin helhet vilar mot underlaget, lyftes alltmer med början vid hälen, tills blott stortån berör underlaget. Härunder böjes benet i knäleden och sträcket i höftleden. Genom avvecklingen skjutes kroppstyngden något framåt. Samtidigt härmed svänger hängbenet — under aktiv medverkan från åtskilliga muskler — framåt, hälen stödes mot marken något framför den andra foten, varpå sträckningen sker i knä- och höftled, så att detta ben övergår till stödjeben (se fig.). Vid steget förskjutes alltså kroppstyngden från ena sidan till den andra. På grund av stödjebenets böjning förflyttas den ock i vertikal led. — Om rörelseorgan, ss. pseudopodier, flimmerhår (och gissel), foten (hos blötdjur), ambulakralfötter, parapodier och extremiteter, se resp. *R h i z o p o d a*, *F l i m m e r h å r*, *B l ö t d j u r*, *T a g g h u d i n g a r*, *P o l y c h a e t a* och *E x t r e m i t e t e r*. Jfr *F l y g f ö r m å g a* och *G å n g a r t e r*.

Schematisk framställning av människans gång, sedd från h. Stödbenen vitt, hängen streckat.

Rörelsecentra, motoriska centra, se *Hjärna* sp. 809.

Rörelsemängd, se *Impuls*.

Rörflen, se *Phalaris*.

Rörflöjt, se *Orgel*.

Rörhöna, se *Sumphöns*.

Röring, se *Ankare*. *Sjöv.*

Rörkvarn, se *Krossmaskiner* sp. 1416.

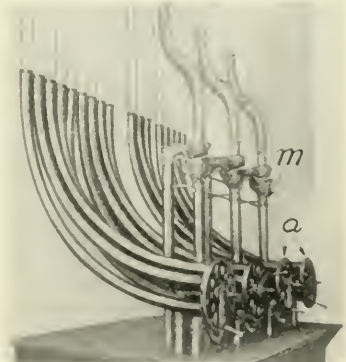
Rörkylare, apparat för kondensering av ångor. Dessa inledas i en övre kammare, passera en mångfald parallellt anordnade, vertikala rör till en underliggande kammare, varifrån condensatet avledes. Kamrarna jämte rören äro omgivna av en mantel, inom vilken kylvattnet får cirkulera.

Rörning, se *Puts*.

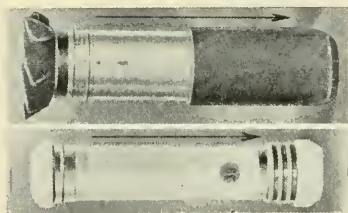
Röros, samhälle (no. "bjergstad") i Sör-Trøndelag fylke, Norge, vid en biflod till Glommen. 5,200 inv. — R. har för sin tillkomst att tacka Röros kopparverk, grundat 1644, som beräknas inalles ha producerat c:a 90,000 ton koppar. De förnämsta gruvorna, alla upptagna under 1700-t., äro Storvarts, Kongens och Christianus Sextus' grube samt Mugbrugen. Malmen innehåller koppar-, svavel- och magnetkis. Kopparmalmen (c:a 4 1/4 % koppar) smältes vid hytta i R. Under senare år ha stora mängder svavelkis brutits, huvudsakl. för export.

Rörpneumatik, se *Orgel*.

Rörpost, anordning för befordran av brev, dokument, paket m. m. Transportföremålen inläggas i tuber, vilka på pneumatisk väg pressas l. sugas fram i rörledning. Ett kombinerat system med omväxlande tryckluft och vacuum användes även. Anläggningarna utföras så gott som alltid med en central, över vilken samtliga försändelser passera och i vilken drivmaskineriet är uppställt. Detta består i större anläggningar av kompressor och luftpump, vilka icke verka direkt i rörledningarna utan över utjämnande behållare. I mindre anläggningar användas även fläktar. Vid långa sträckor förekomma mel-

Rörpost, a avsändarrör, m mottagningsrör.

Rörpost. Patroner för långdistansanläggningar (överst) och lokala anläggningar. Pilarna ange rörelseriktningen.

lanliggande maskinstationer, l. också ledes tryckluft och vacuum till vissa mellanstationer genom särskilda ledningar från närmaste maskinstation. Övertrycket varierar från 30 gr. till c:a 1 kg. per kvem., och vid vacuumbefordran kan undertrycket uppgå till c:a $\frac{3}{4}$ kg/kvem. Rörledningarna, inomhus av mäsing, utomhus av smidesjärn l. stål, äro vanl. runda, med en diameter upp till något över 200 mm., men även platta ledningar byggas. Trafiken är alltid enkelriktad; för försändelser till centralen ha samtliga stationer å samma linje gemensamt rör, medan skilda rör förmedla trafiken från centralen till varje station. Tuberna l. patronerna göras av järn- l. aluminiumbleck, celluloid, fiber c. d. och förses med tätningar av läder l. filt. Medelst omställbara sifferingar anges numret å destinationstationen. R:s fördelar äro tids- och personalbesparing samt större säkerhet och diskretion än vid befordran med bud. Nackdel äro de relativt höga anläggningskostnaderna. R. användes i stor utsträckning inom större affärs- och banklokaler m. m. samt för allmänt bruk i ett flertal storstäder.

Rörsoppar, arter av släktet *Boletus*, porsvampar med spor-

piporna sinsemellan sammanvuxna men lätt löstagbara från hatten. Många äro goda matsvampar; dessa ha gula, bruna l. grönaktiga porer, medan R. med röda l. gulröda porer äro giftiga. Värdefullast är *Boletus edulis*, stensopp, Karl Johanssvamp, *pic de bouf* (fr.), med 10—20 cm. vid, tjock, brun hatt, äggrund l. klubblik, nätådrig fot och vit- l. grönbruna porer. Allmän på skogsmark. Utmärkta äro även *Boletus luteus*, smörsopp, med mörkbrun, i väta starkt klibbig hatt och ljusgula porer, samt *Boletus elegans*, lärksopp, lik föreg. men med gul hatt, bägge dessa med ring på foten. Den förra växer i barrskog, den senare kring lärkträd. Mindre värdefulla äro *Boletus bovinus*, örsopp, kossvamp, med brungul hatt och porer sammansatta (d. v. s. genom lägre väggar uppdelade i flera), *Boletus scaber*, strävsopp, med gråbrun l. brunröd hatt och vit fot med svarta fjälltofsar, m. fl. Jfr Mykorrhiza.

Rörstrand, fajaus- och porslinsfabrik i Sthlm, grundad 1729 på initiativ av den från Köpenhamn inkomne tyske porslinsmakaren Johann Wolff vid det av Märten Rosenstierna på 1630-t.

Rörsoppar. Karl Johanssvamp.

Rörstrand. Blådekorerad fajansbügare (1729). — Blådekorerat fajansfat med det s. k. rehnska mönstret (1761). — Smörask och fat av fajans, dekorerade i färger (1759).

uppförda slottet R. Tillverkningen leddes de första åren av Wolff, vilken efterträddes av de likaledes tyska mästarna Anders Nicolaus Ferdinand och Christoffer Conrad Hunger. I början av 1740-t. kom den konstnärliga ledningen i svenska händer, och fabriken gick en rask utveckling till mötes under Anders Fahlströms ledarskap. 1753 ombildades det ursprungliga bolaget, varvid som direktör inträdde E. M. Ingman (Nordenstolpe). 1782 inköptes konkurrentföretaget Marieberg (se d. o.), vilket dock nedlades redan 1788. 1867 övertogs R. av ett a. b., som utvecklade driften till storindustri. 1914 inköptes av det då nybildade a. b. Rörstrands porslinsfabriker porslinsfabriken i Göteborg, dit driften helt överflyttades, då R. 1926 nedlades. — R. har gjort en utomordentlig insats i den svenska konstslöjdens historia. Under de tyska och de äldre svenska mästararnas tid tillverkades så gott som uteslutande föremål med blå dekorerings; förebilderna togs under denna period från Holland (Delft), från Frankrike (Rouen, Nevers etc.) samt från Kina. De originellaste insat-

serna gjorde R. vid denna tid med en del av J. E. Rehn tecknade serviser i rik rokokostil. Slutet av 1750-t. betecknar ett starkt konstnärligt uppsving, som konkurrensen med Marieberg ytterligare befördrar. Efter mönster från franska fabriker (särskilt Strassburg och Marseille) utformas och dekorerats ett stort antal olikartade pjäser, oftast strålände i rika muffelfärger. Uppfinningsförmågan och dekoreringslusten slappades genom införandet av den av A. Stenman 1766 uppfunna metoden att trycka mönstren, och då R. under 1780-t. så gott som helt övergick till tillverkning av flintporslin efter engelsk förebild, kom dess produktion att lida av torrhet och stelhet. — R:s fajanser signerades under 1740—50-t. vanl. "Stockholm" med årtal och datum; 1761—73 användes signaturerna "Rörstrand", "Rörst." l. "R".

Rörsångare, se **K ä r r s å n g a r e s l ä k t e t**.

Rörtillverkning. *Gjutna rör.* Gjutna täckjärnsrör för vattenledningar tillverkades redan på 1500-t. Gjutningen skedde förr i liggande fornar efter trämodell men sker numera i höga cylind-

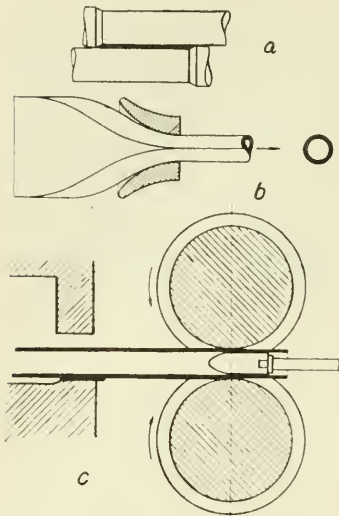

Fig. 1. Tillverkning av lappvällt rör.

riska flaskor, och formningen sker med maskin efter järnmodell. Enär formen är förstörd efter gjutningen, har man börjat använda slunggjutningsmetoden, vid vilken tackjärnet ingjutes i en liggande, hastigt roterande, vattenkyld järnform. Ingjutningen sker med en ränna, som rör sig efter formens längdaxel, varvid järnstrålen avvecklar sig spiralformigt på formens vägg, där järnet på grund av centrifugalkraften jämnt fördelas. Rörret får ett mycket jämnt och starkt gods. — *Vällda rör* framställas genom hopböjning av band av välljärn l. mjukt götjärn, vilkas kanter vällas ihop. På stumvällda rör (diameter $\frac{1}{8}$ " à 2") gå kanterna stumt ihop, på lappvällda (diameter $1\frac{1}{2}$ " à 16") ligga de något om lott. Rör med större diameter än 16" bockas av plåt och svetsas. *Spiralsvetsade rör* (diameter upp till 24")

ha spiralformigt löpande fog. Lappvällda rör framställas i följande tempon (fig. 1): Bandet utvalsas så, att kanterna bli snett fasade (a). Efter värmning dras bandet genom en trattliknande dragring (b). Det erhållna röret med öppen fog uppvärms (liggande i slagg, som renar fogen från glödspån) till vällvärme i en glödningsugn, inskjutes därefter i ett intill ugnen stående, med runda spår försett dnovalsverk (c) och valsas över en i spåret placerad, projektliknande dorn av hårt stål, fastsatt på en dornstång. Härvid välls fogen ihop. — *Helvalsade rör* ha ingen fog och äro därför tillförlitligare än vällda. De framställas av ihåliga ämnen, som valsas över dorn. Ämnet kan hålas vid gjutningen (föräldrad metod), genom inpressning av en dorn (för hårdare kol- och specialstål), genom borrar (t. ex. av ämnen för ihåligt bergborrstål) l. i valsverk (det vanligaste sättet), varvid det massiva, glödande ämnet införes mellan snett ställda valsar (se *Mannesmannrör*) l. skivor (*Stiefels metod*, se fig. 2). Ämnets vidare bearbetning sker genom valsning över dorn i vanligt valsverk l. i pilgrimsstegvalsverk. Vid valsning i vanligt valsverk låter man ämnet successivt passera flera, allt klenare spår; i varje spår finnes

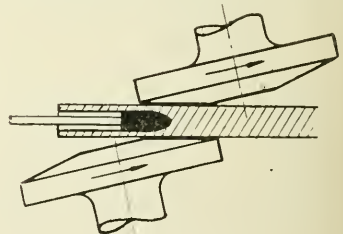

Fig. 2. Stiefelvalsverk.

en dorn på en dornstång, över vilket röret uppträdes. I pilgrimsstegvalsverket (fig. 3) utvalsas det över en dornstång uppträdda rörämnet mellan valsar, vilkas spår äro försedda med excentriska urtagningar. Ämnet inskjutes mellan valsarna, när urtagningarna äro vända mot varandra, gripes vid valsarnas rotation, hoptryckes och föres ett litet stycke tillbaka för att återframskjutas, då urtagningarna komma mittför varandra (pilgrimssteg). Röret passerar valsarna mot deras rotationsriktning. Efter valsningen varmdrages

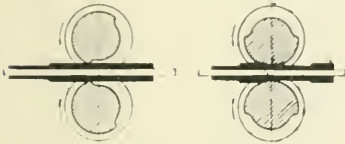

Fig. 3. Pilgrimsvalsning.

röret för att få jämn godstjoeklek. — *Rördragning*. För att ytterligare minska godstjoekleken och ge rören exakta dimensioner kalldragas de i dragbänk (fig. 4), i vilken en dragskiva av härdad stål med koniskt hål är fästad. Röret spetsas i ena ändan, uppträdes på en dorn med dornstång och instickes i dragskivan. Dragningen kan ske med hjälp av en tång, som krokas fast i en sakt framglidande Galls kätting, l. ock med hydraulisk press. Vid varje dragning smörjes röret, och efter ett visst antal dragningar utglödgas det. Klenare rör dragas över lös dorn (utan stång), de allra klenaste utan dorn. — *Pressade rör* (av bly, aluminium, zink, mäsning) tillverkas i hydraulisk press (fig. 5), varvid den värmda metallen (den behöver ej vara smält) av kolven utpressas genom ett

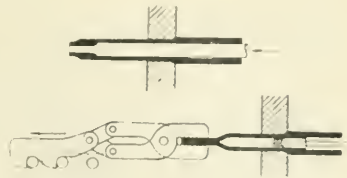

Fig. 4. Rördragning i hydraulisk press (överst), och med Galls kätting och tång (nederst).

ringformigt hål, bildat av munstycksringen och en rörformig dorn. — *Elektrolytiska metoder* ha även kommit till användning (se Elmorerör).

Rörum. 1. Socken i Kristianst. l., jämte Ö. Vemmerlöv pastorat i Lunds stift. 760 inv. — 2. Se *Norra Rörum* och *Södra Rörum*.

Rörås, *Röraas* [-ås]. felaktiga former för Röros.

Rös, *röse*, stenhög, stenkummel (spec. ss. råmärke). Jfr *Rör*.

Rösiö, *Per Jönson-R.* f. 1861, lantbrukslärare och -författare, föreståndare för en av honom inrättad lantbruksskola, från 1898 förlagd till Hagaberg (jfr *Lantbruksundervisning*). R. har utövat en omfattande och väckande verksamhet som föreläsare och författare (*Revolt*, 1904—06. m. fl.), särskilt betr. det mindre jordbruket.

Rösjöholm, gods i Tosjö skn, Kristianst. l. Den vackert belägna huvudbyggnaden uppfördes på 1730-t.

Rössvandet, se *Rössvand*.

Röst l. *stämma*, det ljud som vid människans tal och säng alstras genom att stämbanden sättas i vibration av från

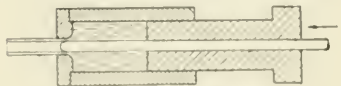

Fig. 5. Rörpressning.

lungorna utpressad luft och som därefter artikuleras genom muskler i svalg, gom, tunga, läppar m. m. Bestämmande för R:s tonstyrka är luftvolymen, för tonhöjden stämbandens längd och spänning samt för tonklangens resonansen. Vid sång skiljer man efter tonhöjden på kvinno- och gossröster, sopran och alt, samt mansröster, tenor, baryton och bas (se dessa ord). Avståndet mellan resp. sopran och tenor samt alt och bas är ungefär en oktav, sammanlagda tonomfånget från djupaste bas- till högsta soprantonen är omkr. 4 oktaver (i undantagsfall över 5 oktaver). Efter klangens plågar R. indelas i register (se d. o.) med antingen 1) bröströst, 2) mellanregistret l. slutet bröströst (efter M. García även benämmt falsett), 3) huvudröst l. falsett eller endast i bröströst och huvudröst. Om de fysiologiska förutsättningarna för en dylik registerindelning råda dock skiftande meningar. Stämbildningen har bl. a. till föremål dels att utjämna klangskillnaden (egalisera) mellan registren, dels att tillvarata deras speciella egenart.

Röst (holl. *rust*, eg. viloställe), av plankor hopfogad utbyggnad från relingen å segelfartyg. R. placeras vid masterna och tjäna till att sprida vanten.

Röst, röste, takresning.

Röstlängd, urkund, vilken innehåller en förteckning över samtliga röstberättigade inom en beslutande församling, en väljarkår l. krets av sådan och däri anteckningar göras betr. den enskildes rösträtt. Särskilt användes benämningen om den för politisk och kommunal rösträtt i två exemplar upprättade R., som avser val av riksdagsmän till A. K.,

kommunal-, municipal- och stadsfullmäktige, landstingsmän och elektoror för val till F. K. ävensom rösträtt vid kommunalstämma, municipalstämma, allmän rådstuga och kyrkostämma. Jfr R i k s d a g s m a n n a v a l.

Rösträtt, rätten att muntligen, skriftligen l. på annat föreskrivet sätt medverka vid beslut inom den kollektivenhet (förening, samhälle o. s. v.), varav man är medlem. Avser beslutet blott val av en l. flera personer för visst uppdrag, betecknas R. som *valrätt* (aktiv: rätt att välja, passiv: rätt att väljas, valbarhet), avser det avgörande av en sakfråga, är R. *voteringsrätt*. R. i stat och kommun, den politiska och kommunala R., kan vara av båda slag. Den politiska R. är i regel valrätt och avser då framför allt val till folkrepresentationen (den parlamentariska valrätten) men i vissa länder tillika val av president l. andra ämbetsmän; som voteringsrätt förekommer den vid referendum samt i småstater utan representation, ss. i vissa delstater (kantoner) i Schweiz. Den kommunala R. är ofta voteringsrätt, näml. överallt, där fullmäktiginstitutionen saknas, l. både valrätt och voteringsrätt, ss. där fullmäktige blott äga inskränkt beslutanderätt. — I äldre tider betraktades R. i stat och kommun närmast som en privat rättighet, betingad av tillhörighet till stånd l. korporation l. av egendomsinnehav med ty ätföljande skattskyldighet. I samband med franska revolutionen kom teorin om R., särskilt den politiska, ss. en naturlig allmänmänsklig rättighet. I verkligheten har dock en motsatt princip blivit rådande, som utgår från statsintressets krav och betraktar R. ss. ett av staten förlänat upp-

drag åt därtill kompetenta medborgare, vadan R. anpassats efter i olika länder till olika tider rådande förhållanden. Villkoren för R. (rösträttsstrecken) ha därför varit mångahanda och växlande; av mera allmänna må nämnas: medborgarskap (nationalitetsstreck), manligt kön (könsstreck), viss ålder, växlande mellan 20 och 30 år (åldersstreck), god frejd (vanfrejdsstreck), frånvaro av omyndighet, konkurstillstånd, fattigunderstöd (förmynnerskaps-, konkurs- och fattigvårdsstreck), bostad under viss tid inom landet l. valkretsen (bostadsband, -streck; om sådant för valbarhet se Riksdag sp. 1147); vid flyttning från en valkrets till en annan kan R. förloras för viss tid (flyttningssstreck); stundom kräves fullgjord värnplikt (värnpliktsstreck), ofta uteslutes militär i aktiv tjänst från R.; i äldre tid var besittning av bostad i egen fastighet ett vanligt villkor för R. (bofasthetsband, -streck). Den verkligt betydelsefulla inskränkningen i R. utgöres av kravet på viss beskattningsbar förmögenhet l. inkomst (census, skattestreck) i förening med fordran på fullgjord skatteplikt (utskyldsstreck); i vissa länder är även uteslutandet av analfabeter (bildningsstreck) av stor betydelse. R. kan utövas klassvis (klassval) l. av valdistriktets alla röstägare tillsammans (samfällida val). R. är direkt, när de röstägande själva välja sina representanter, indirekt, när de rösta på särskilda valmän (elektorer), som därefter utse representanterna. R. är lika, när varje valman blott har en röst (motsatsen är pluralsystem l. graderad skala med tilläggsröster för äldre, gifta, högre inkomster o. s. v.). — De senaste

hundra årens författningsstrider i Europa ha i hög grad varit strider om rösträttsutvidgning med den allmänna (censusfria), lika och direkta R. som det radikala slutmalet. Redan 1848 infördes allmän manlig R. i Frankrike, ett och annat land följde efter under 1800-t., ännu fler i 1900-t:s början; efter 1920 råder åtminstone formellt, allmän manlig R. i alla civiliserade stater utom Ryssland och Japan. Från 1890-t. har även kvinnorösträtten vunnit insteg, efter världskriget i ett flertal, särskilt germanska länder (se Kvinnorörelsen). I Sverige framträdde kravet på en ändring i rösträttsvillkoren redan strax efter representationsreformen 1866. På det kommunala området krävdes en begränsning av röstskalan: i städerna röstades efter bevillningskrona (en röst för varje kronas bevillning till staten, dock högst $\frac{1}{20}$ av stadens hela röstmassa), på landet efter fyrktal (en fyrk för 10 öres bevillning utan röstmaximum). 1869 infördes i städerna ett relativt maximum på $\frac{1}{50}$ av hela röstmassan och ett absolut på 100 röster, 1900 begränsades röstetalet i lantkommunerna till resp. $\frac{1}{30}$ och 5.000 röster. På det politiska området gingo strävandena närmast ut på en nedsättning av census, så att politisk och kommunal R. skulle sammanfalla (kommunalstrecket), men vidgades mot sekelslutet till kravet på allmän R. Uppkomsten av en allt talrikare industriarbetarklass, som till största delen var rösträttslös, gav allt större eftertryck åt detta krav. Rösträttsföreningar bildades landet runt; på 1890-t. höllos ett par s. k. folkriksdagar (se d. o.); 1902 ägde för rösträttsfrågans skull väldiga arbe-

tardemonstrationer rum, kulminerande i en tre dagars storstrejk. Regeringen framlade partiella reformförslag 1896 och 1902; de närmast följande förslagen, av 1904, 1905 och 1906, avsågo en lösning på den allmänna R:s grund, med l. utan proportionella val till andra kammaren (enkelproportionalism); samtliga avslogos i riksdagen. Först genom författningsrevisionen 1909 infördes den allmänna R. för män vid val till A. K.; varjämte (bl. a. reformer) den kommunala röstskalan reducerades till en 40-gradig sådan, lika för land och stad. Genom författningsrevisionen 1918—21 slutligen gjordes den politiska R. allmän även för kvinnor, utskyldsstrecket bortföll (1922 även värnpliktsstrecket) och fattigvårdsstrecket mildrades; samtidigt infördes allmän och lika R. för män och kvinnor vid kommunala val, och det kommunala utskyldsstrecket nedsattes till ett minimum. Den politiska valmanskåren, som 1866 var c:a 200,000 (5 % av befolkningen) och 1908 $\frac{1}{2}$ mill., steg 1909 till en mill. och 1921 till $3\frac{1}{4}$ mill. (55 %), därav betydligt mer än hälften kvinnor. — Om våra nu gällande rösträttsbestämmelser i stat och kommun se Riksdag, Riksdagsmannaval, Kommun, Landsting.

Röstånga, socken i Malmöh. l., jämte Billinge pastorat i Lunds stift. 1,150 inv.

Rö'svand [-vann], Rössvandet, Norges näst Mjösen och Fämun största insjö, belägen 374 m. ö. h. i Nordland fylke. 191 kvkm.

Röta. 1. Beteckning för förstöring av växt- och djurdelar genom inverkan av mikroorganismer (av tickor m. fl. svampar orsakad R. i trä, rotträ hos rotfrukter, benröta m. m.). — 2. I Norrland beteckning för myrjord.

Rötfläcksjuka, se Rotröta.

Rötmånaden, i Sverige benämning på tiden 23 juli—23 augusti. Jfr Hunddagarna.

Rötning, se Lin.

Rött regn, se Blodregn.

Rövarkräfta, se Eremitkräftor.

Rövarsynoden, en av påven Leo I präglad beteckning för en synod i Efesos 449, vid vilken Alexandrias monofysitiskt sinnade biskop hade triumferat.

v. Röök [rök], Lars Jakob, f. 1778, d. 1867, hovman, tecknare, förestod med titeln kamrerare Kongl. Museum 1830—50, hovintendent 1839. Ett stort original, väckte han samtidens åtlöje, men hans talrika arkitekturskisser och utsikter från Italien och Spanien vittna om talang.

S.

S, s. 1. Den nittonde bokstaven i svenska och de flesta andra europeiska alfabet. S betecknar i allm. en tonlös, i många språk också en tonande, dental frikativa, i förbindelserna *sch, sh, sj, sk, skj, stj* etc. ofta också ett sje-ljud av växlande valör. I svenskan ersätter vanl. ett supradentalt *s* tungspets-*r* + *s*, i många sv. dialekter kakuminalt *s* förbindelsen "tjoekt" *l* + *s*. — *S*-ljudet tecknas också *c, ç, ps, sc, t, x* etc. — 2. Romerskt siffertecken = 70, $\bar{S}$ = 70,000. — 3. Förk. för lat. Sextus. — 4. Förk. för Sankt (a), Saint (e), San(ta), São; förk. för söder; på receipt förk. för lat. *si'gna*, på-teckna. — 5. Kemiskt tecken för en atom svavel. — 6. *s.*, förk. för sida och för eng. *slower*, långsammare (i fickur).

s. a., förk. för sine anno.

s:a, förk. för summa.

Sa, kemiskt tecken för en atom samarium.

Saalburg [ša'lborʒ], romerskt gränskastell (se *Limes*) nära Homburg, prov. Hessen-Nassau, Preussen. S., som är fullständigt utgrävt och rekonstruerat, ger en god föreställning om ett romerskt ständläger.

Saale [ša'le]. 1. Vänsterbiflod till Elbe. Upprinner i Bayern på Fichtelgebirge samt genomflyter Thüringen och preussiska prov. Sachsen. Mottager bl. a. från v. Unstrut och Bode samt från h. Elster. 442 km. — 2. Högerbiflod till Main, genomflyter Unter-Franken i n.v. Bayern. 111 km.

Saalfeld [ša'lfält], stad i Thüringen, vid Saale. 18.000 inv. —

R. har uppvuxit kring ett 1075 grundat benediktinkloster.

Saanenget [ša'nen-], se *Get-släktet*.

Saar [šar], fr. *la Sarre*. 1. Högerbiflod till Mosel i ö. Frankrike, Saarområdet och Rhenprovinsen, Preussen. 246 km. — 2. Förk. av Saarområdet.

Saarbrücken [ša'r-], fr. *Sarrebruck*. huvudstad i Saarområdet, vid Saar. Betydande metallindustri och stenkolshandel. Järnvägsknut. 125,000 inv. — **S.** blev stad 1321 och har varit huvudstad i ett grevskap **S.** Vid **S.** stod 2 aug. 1870 första drabbningen under Fransk-tyska kriget, varvid det besattes av fransmännen.

Saardam [sa'r-], se *Zaandam*.

Saarijärvi stråt [sa'ri-], vattendrag, som bildar avlopp till Päijänne för sjöar i Vasa l., Finland.

Saarinen [sa'ri-], Eliel, f. 1873, finländsk arkitekt, titulärprof. 1919. **S.** bildade med H. Gesellius och A. Lindgren en arkitektfirma, vars byggnader, bl. a. Finska paviljongen på världsutställningen i Paris 1900 och Nationalmuseum i Helsingfors (1906—10), beteckna ett modernt, nationellt betonat genombrott i finländsk arkitektur. Efter firmans upplösning 1907 har **S.** främst inriktat sig på skapandet av en modern nyttoarkitektur, t. ex. i järnvägsstationen i Helsingfors (1907—14; se ill. till *Finländsk konst* sp. 9—10), och storstilade stadsplaneprojekt. Han har deltagit i en

mängd internationella tävlingar och är sedan 1923 verksam i Amerika.

Saarområdet [šar-]. ty. *das Saargebiet*, område i s.v. Tyskland, v. om Rhen på gränsen mot Frankrike (Lothringen). 1,910 kvkm. S., som genomflytes av Saar, omfattar delar av Rhenprovinsen, Preussen (1,486 kvkm.), och Rhen-Pfalz, Bayern (424 kvkm.). Stora stenkols- och järnmalmfyndigheter. Huvudstad Saarbrücken. 780.000 inv. — Frankrike, som 1793—1815 innehaft S., gjorde vid underhandlingarna efter världskriget anspråk därpå, främst emedan dess kolgruvor hade stor betydelse för den franska järnindustrin. P. grund av motstånd från För. Stat. och England ingicks en kompromiss, i det att Versaillesfreden stadgade, att Frankrike ss. ersättning för förstörda kolgruvor och i avräkning på krigsskadeståndet skulle erhålla S:s kolgruvor samt att S:s styrelse skulle överlåtas åt N. F., varvid Tysklands suveränitet däröver skulle bibehållas. 1935 skall S:s befolkning — till allra största delen tyskar — genom folkomröstning avgöra, om S. alltjämt skall stå under N. F:s förvaltning, införlivas med Frankrike l. återförenas med Tyskland. I sistnämnda fall skall Tyskland återlösa kolgruvorna av Frankrike. Efter en övergångsperiod under fransk militärförvaltning tillsattes 1920 av N. F. en regeringskommission, som består av på fem år utsedda medlemmar: en fransman, en icke fransk medlem från S. och tre, tillhörande andra stater än Frankrike och Tyskland. Invånarna i S. äro under den nuv. regimen tyska medborgare. Tysk lag och tyskt rättsväsen upprätthållas alltjämt (regeringskommissionen har

dock befogenhet att härutinnan vidtaga förändringar och har upprättat en ny internationellt sammansatt domstol). Garantier ha givits befolkningen rör. språk. skolväsen och religionsfrihet. Regeringskommissionen är ansvarig för sin förvaltning endast inför N. F. Den skall i skatte- och lagstiftningsfrågor rådföra sig med av befolkningen valda representanter. Regeringskommissionen var emellertid länge ett redskap för en av franska regeringen inspirerad godtycklig politik med särskilt syfte att förfranska S. På grund av protester vid N. F. mildrades regimen efter hand, och befolkningen har beretts en viss delaktighet i styrelsen. Sedan Locarnokonferensen 1925 berett vägen för fransk-tysk samförståndspolitik, ha underhandlingar förts om att S. utan folkomröstning skulle återförenas med Tyskland mot vissa tyska komensationer till Frankrike.

S. A. B., se Bibliotek, sp. 1468.

Sa'ba, rike i s. Arabien (se d. o. sp. 56).

Sa'ba, eremit. Se Mar Saba.

Sabade'll, stad i Katalonien, n.ö. Spanien, nära Barcelona. Textilindustri. 38.000 inv.

Sabadi'lla, *sabadilla* frö. *lusfrö*. frö av *Sabadi'lla officinalis* (fam. *Lilia'ceae*), ört från Mexiko, Central- och n. Syd-Amerika. Fröna äro glänsande brunsvarta, 9×2 mm., och användas till beredning av den giftiga *sabadilla*-l. *lusättikan* (ättiksurtspritextrakt; användning se *Löss*) och till framställning av veratrin (se d. o.), vilket är en blandning av de verksamma beståndsdelarna i S.

Sabatier [-je']. 1. *Auguste S.*, f, 1839, d, 1901, fransk pro-

testantisk teolog, prof. i Strassburg 1868—71, i Paris 1877. I sin teologi anknöt S. närmast till Schleiermacher och Kant. Bland hans arbeten märkes *Esquisse d'une philosophie de la religion* etc. (1897; sv. övers. 1898).

— 2. Paul S., f. 1854, fransk kemist och fysiker, prof. i kemi i Toulouse 1881. Hans främsta arbeten behandla hydrering, d. v. s. införande av väte i organiska föreningar med hjälp av finfördelade metaller, särskilt nickel, som katalysatorer. Denna metod har fått stor betydelse, då man med hjälp av densamma kan överföra mindervärdiga oljesyror till värdefullare. S. erhöll för dessa arbeten Nobelpriset i kemi 1912.

— 3. Paul S., f. 1858, fransk protestantisk teolog, nedlade 1893 av hälsoskäl sitt prästämbete för att ägna sig åt historiska studier. numera prof. i kyrkohistoria i Strassburg. S. har särskilt ägnat sig åt Franciscusforskningen och bl. a. utgivit en glänsande biografi över Franciscus (1893, nu i 47:e uppl.; sv. övers. 1895).

Saba'zios, en sannol. frygisk gudomlighet, nära besläktad med den trakisk-grekiske Dionysos och med ormen till attribut. S:s dyrkan, vilken liksom Attis' var av orgiastisk och mystisk natur, kom i slutet av 400-t. f. Kr. till Grekland och senare till Västerlandet.

Sa'bbat, i Israel och judendomen beteckning för veckans 7:e dag, lördagen, vilken av ålder firats ss. helgdag. Namnet (av omtvistad härledning) och institutionen torde härröra från Babylonien och genom kananeisk förmedling ha kommit till Israel. S. synes urspr. ha sammanhängt med månens faser och firats på bestämda månadsdagar men förlorade vid veckans införande

Paul Sabatier (S. 2).

(ovisst när) denna prägel. Redan i det gamla Israel skulle arbetet på denna dag vila. Tillika frambyros offer o. s. v. I den profetiskt påverkade lagstiftningen motiveras vilan från humanitär synpunkt (2 Mos. 23: 12 m. fl.). I judendomen (se d. o. sp. 228) fick S. en allt strängare lagisk prägel; bland mängden av bestämmelser märkes förbudet att på S. färdas längre vägsträcka än 1 km. (en "sabbatsresa"; jfr Apg. 1: 12). Mot det orimliga utformandet av sabbatsbudet reagerade Jesus på det skarpaste. De judekristna torde dock allmänt ha iakttagit S. I de hednakristna församlingarna började man däremot tidigt (redan under 1:a årh.) att i st. f. S. högtidlighålla veckans första dag, söndagen, vilken sedermera stundom även benämnts S.

Sabbata'rier, medlemmar av kristna sekter, som på grund av den mosaiska lagens föreskrift fira lördagen (sabbaten) i st. f. söndagen ss. helgdag. S. uppträdde flerstädes under reformationstiden. I nyare tid märkas spec. sjundedagsadventisterna (se Adventister).

Sabbatsbergs sjukhus, se Sjukvård.

Sabbatsbergs ålderdomshem, se Gustav Vasa sp. 155.

Sabbatsbrott, det religionsbrott (se d. o.), som innebär kränkning av sabbatens (vildagens) helgd. Enl. strafflagens 7 kap. 3 § straffas den, som å sönl. högtidsdag mellan kl. 6 om morgonen och 9 om aftonen idkar hantverk l. annat arbete, som kan få uppskov, såvitt det icke sker till egen l. annans nödtorft. I strafflagens 7 kap. 4 § stadgas, att brott, som begås å sabbatstid, skall anses vara begånget under försvårande omständigheter. Den bestämmelse tillämpas numera ytterst sällan.

Sabbatsår, ett först i Prästkodex (3 Mos. 25) uppträdande namn för den redan tidigare (2 Mos. 23) i israelitisk lag påbjudna seden, att jorden vart 7:e år skulle vila. Årets avkastning skulle enl. den äldre lagen tillfalla de fattiga, enl. den yngre delas av alla. Enl. 5 Mos. 15:1 ff. skulle under S. (här kallat "friår") också alla skulder efterskänkas. Med S. sammanhör icke seden att frige israelitiska slavar efter 6 års tjänst (2 Mos. 21:1 ff. m. fl.), då ju detta i resp. fall inträffade på olika tider. Jfr Jubelår l.

Sabéer, sydarabiskt folk, som efter minéerna (se d. o.) härskade i det av dessa grundade riket (jfr Arabien sp. 562). Liksom minéerna samlade även S. stora rikedomar på transithandeln mellan Indien och Medelhavsländerna. Sedan ptolemaierna i Egypten organiserat konkurrens sjövägen, gick riket tillbaka. S. störtades på 200-t. e. Kr. av himjarerna (se d. o.). Rör. S:s

språk och skrift se Semitiska språk.

Sabel (po. *szabla*), se Svärd.

Sabelbent, se Knä sp. 973.

Sabelfäktning, se Fäktkonst.

Sabeller, en fornitalisk folkgrupp, omfattande främst sabiner, aequer, marser och volsker. Jfr Italiska språk sp. 1662.

Sabellianer, anhängare av Sabellius. Se Monarkianer.

Sa'bier (av aram. *saba'*, dop). "döpare", i arabiska källor beteckning för vissa judiska sekter av gnostisk läggning, spec. mandéerna (se d. o.).

Sabi'na, se Vilhelm av Sabinia.

Sabine [sabi'n], flod i s. För. Stat., bildar delvis gräns mellan Texas och Louisiana. Utmynnar i Mexikanska bukten. 800 km.

Sabi'ner, forntida italisk folkstam, bosatt i bergstrakterna i ö. Latium, mell. Italien (Sabi'nunum). S. synas ha ingått som ett element i det äldsta romerska samhället, vilket fått uttryck i sägnen om "sabinskornas bortrövande". Som kvinnor saknades i det av Romulus grundade samhället, inbjöd denne S. att med sina familjer besöka en fest i Rom, varvid romarna rövade sabinskorna. Då S. på grund härav bekrigade romarna, medlade sabinskorna fred.

Sabi'nerbergen, ital. *Monti Sabini*, naturskönt parti av Apenninerna i mell. Italien, beläget huvudsakl. i s. Umbrien. Högsta punkt Monte Viglio, 2,156 m.

Sabi'nius, Masurius S., 100-t. e. Kr., romersk rättslärd, författade civilrättsliga arbeten av stor betydelse för romerska rättens utveckling.

Sable Island [se'jbl a'jlönd], ö i Atlanten, c:a 150 km. s. ö. om

Nova Scotia, Kanada. Bekant genom de talrika skeppsbrotten vid S:s sandbankar.

Sabon [-bå'n], se **Stil**.

Sabotage [-ta'sj] (av fr. *saboter*, arbeta trögt, av *sabot*, träsko, hämsko), en arbetarnas kampmetod vid arbetskonflikter, bestående i skadegörelse å maskiner l. andra produktionsmedel l. å arbetsprodukterna. I olikhet mot "luddit riots" (se d. o.) riktar sig S. ej emot industrialismen. — S. användes stundom även om passivt motstånd i arbetet. Jfr **Obstruktion**. — Verb: *sabote'ra*.

S. A. C., se **Fackföreningar** sp. 1355.

Sacharomyce'tes, se **Jästsvampar**.

Sa'ccharum (lat. *sa'ccharon*), socker. Jfr **Sockerrör**.

Sachini [saki'-], Antonio, f. 1734, d. 1786, italiensk operakompositör, skrev talrika operor, bl. a. den i Glucks anda tonsatta *Oedipe i Athen* (1786; Sthlm 1800).

Sa'cco, se **Garigliano**.

Sa'cco di Roma [rå'-] (ital., Roms plundring), benämning på Roms stormning 1527 av Karls av Bourbon spanska och tyska trupper (se **Italien** sp. 1598).

Sa'cer, lat., helig, vigd åt en övernaturlig makt; förbannad.

Sacerdota'l (av lat. *sacc'rdos*, präst), prästerlig. — **Sacerdotium**, prästämbete.

Sachali'n, se **Sahalin**.

Sa'chau [ša'chao], **Karl Eduard**, f. 1845, tysk orientalist, prof. i Wien 1869, i Berlin 1876. S. har utövat ett betydande inflytande ss. universitetslärare. Hans vetenskapliga verk äro huvudsakl. ägnade åt arabisk och arameisk filologi.

v. **Sa'cher-Ma'soch**, **Leopold**,

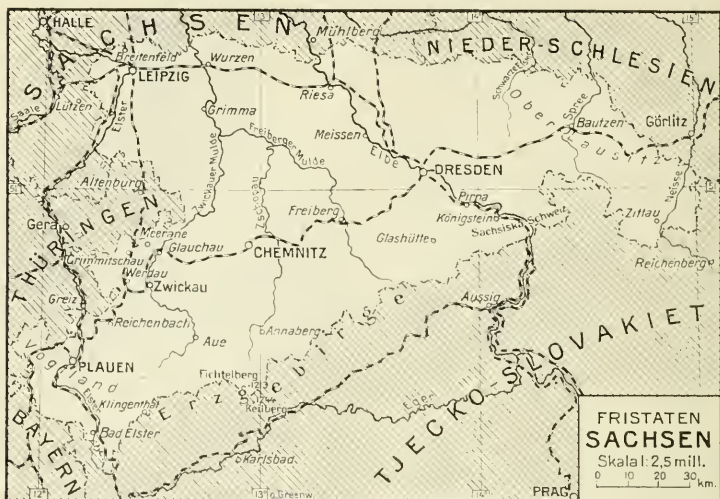

Hans Sachs. Träsnitt av Hans Brosamer.

f. 1835, d. 1895, österrikisk författare, behandlade i några av sina talrika romaner och noveller patologiska erotiska motiv (jfr **Masochism**).

Sachs [sakks]. 1. **Simon S.**, f. 1839, d. 1907, affärsman, innehavare av firman Josef Leja, grundare av Barnsjukhuset Simon och Matilda Sachs' Minne i Sthlm. — 2. **Josef S.**, f. 1872, den föreg:s son, affärsman, verkst. dir. i Nordiska kompaniet 1902, generalkonsul för Norge 1916—24.

Sachs [šakks]. 1. **Hans S.**, f. 1494, d. 1576, tysk skald, till yrket skomakare, den mest bekante av de s. k. mästersångarna (jfr d. o.) i Nürnberg. Han skrev inemot 7,000 dikter, bl. a. poetiska berättelser och fastlagsspel. — 2. **Julius S.**, f. 1832, d. 1897, tysk botanist, prof., från 1868 i Würzburg, den experimentella växtfysiologins nydanare. S. utredde bl. a. klorofyllkornens fysiologiska roll och stärkelsebildningens beroende av solljuset vid kolsyreassimilationen, undersökte betingelserna för blombildning, till-

växtens mekanik och dess beroende av tyngdkraften, grundlade studiet av tropismerna m. m. Framstående läroboksförfattare.

Sachsare, germansk folkstam, tidigast bofast i nuv. Holstein. Under upptagande l. besegrande av andra stammar (chauker, cherusker m. fl.) utbreddes sig S. på 300-t. åt s. och behärskade, sedan thüringarna 531 besegrats, landet mellan Eider i n., Ruhr i s.v. och Saale i s.ö. Fyra grupper kunna urskiljas bland S.: i v. västfaler, i ö. östfaler, mellan dem engler (angrivarer) samt n. om Elbe nordalbinger. — Karl den store lyckades besegra S. och kristna dem (772—804). Under strider med slaverna ö. om Elbe spridde sig S. under följande årh. till nuv. Mecklenburg, Brandenburg och Sachsen. Från S. härstammar en stor del av n. Tysklands nuv. befolkning, ofta med språklig och rasbiologisk särprägel. Jfr Angelsachsar och Sachsen.

Sachsen [ša'kk-]. 1. Ett av de gamla tyska stamhertigdömena, omfattande det av sachsare (se d. o.) på 900—1200-t. bebodda området. Omkr. 850 var greve Ludolf sachsarnas ledare; hans son Otto utnämndes till hertig och efterträddes 912 av sonen Henrik, som 919 tillika blev tysk kung (se Sachsiska ätten). Omkr. 960 kom S. till ätten Billung, varefter från S. utvecklades en stark erövrings- och kolonisationsverksamhet mot ö. och n.ö. genom upprättandet av markgrevskap. Efter ättens utdöende innehades S. successivt av Lothar av Supplinburg (se denne), dennes mäg Henrik den stolte (se Henrik sp. 648), Albrekt I Björnen, vilken inom S. grundlade Brandenburg (se d. o. sp. 475), och Henrik Lejonet (se d. o.). Vid dennes fall 1180 upplöstes S. i ett stort antal territorier, av vilka ett vid nedre och mell. Elbe jämte titeln hertig av S. tillföll en gren

av släkten Askanien. De askaniska besittningarna delades 1260 i *Sachsen-Lauenburg* (se *Lauenburg*) och *Sachsen-Wittenberg*, vilket senare 1356 blev kurfurstendöme ("Kursachsen", se nedan S. 2). S. bildade sedermera jämte de från S. koloniserade delarna av Nord-Tyskland kretsarna Över- och Neder-Sachsen (se dessa ord). — 2. Fristat i Tyskland. S. gränssar till Tjecko-Slovakiet i s.ö., Bayern, Thüringen och S. 3 i v., S. 3 och Nieder-Schlesien (Preussen) i n. och ö. 14,993 kvkm. 5 mill. inv. (333 per kvkm.). — S., som genomflytes av bl. a. Elbe och Mulde, tillhör i n. nordtyska låglandet och i s. mellantyska högländet (bl. a. Erzgebirge, Saehsiska Schweiz). Det är ett av Tysklands och hela världens förnämsta industriområden; nästan alla grenar äro representerade, främst metall- och textil-, vid, porslins- och glasindustri. Stor vikt ha även jordbruk, boskapsskötsel och bergsbruk (kol). Befolkningen, som huvudsakl. utgöres av protestanter, bor till 76 % i städerna. Av dessa ha Leipzig, Dresden (huvudstad), Chemnitz och Plauen över 100,000 inv. — S., som blev republik 1918, har enl. författning av 1920 en lantdag på 96 led., valda proportionellt på 4 år, och styres av en regering, som består av den av lantdagen valde ministerpresidenten och av honom utsedda ministrar. — *Historia*. Under folkvandringstiden vistades i landet kring mell. Elbe germanska stammar (hermundurer och semnoner); senare inträngde vendiska, med tjeckerna besläktade folkstammar (sorber). På 900-t. skedde en från hertigdömet S. (se ovan S. 1) utgående germansk erövring var-

efter bl. a. markgrevskapen Ostmark och Meissen upprättades. Efter stamhertigdömet S:s upplösning förvärvade Meissens härskarätt Wettin (se d. o.) stora områden, till vilka från 1247 lades Thüringen. Under upprepade dynastiska arvskdelningar och återföreningar lyckades wettinarna hävda sig ss. Nord-Tysklands främsta territorialmakt, särskilt sedan Fredrik den stridbare 1423 hade förlänats med *kurfurstendömet S.* Namnet S. fästes härefter vid samtliga wettinska besittningar. De samregerande bröderna Ernst och Albrekt (Albert) vidtogo 1485 en ny landsdelning, varvid Ernst erhöi Kur-Sachsen, Altenburg, landet kring staden Plauen ("Vogtland") m. m. samt s. delen av Thüringen, Albrekt åter Meissen, Leipzig med område samt n. Thüringen. — Det s. k. *ernestinska S.* erhöi genom Fredrik den vises (1486—1525) partitagande för Luther och reformationen en förgrundsställning bland de protestantiska ständerna under deras strid mot kejsar Karl V. Brodern Johan den trofaste (f. 1468, d. 1532) nedslög bondeupproret i Thüringen 1525 och trädde vid riksdagen i Augsburg 1530 i spetsen för protestanterna. Hans son Johan Fredrik (f. 1503, d. 1554) förlorade emellertid 1547 i slaget vid Mühlberg frihet, kurfurstevärdighet och en stor del av sina besittningar. — I de s. k. *albertinska* länderna hade reformationen vunnit insteg. Deras hertig, Moritz (se denne), vann genom sitt ingripande i Schmalkaldiska kriget (se Reformationen sp. 916) Kur-Sachsen. Nu följde en tid av ekonomisk och kulturell blomstring i S., starkt kontrasterande mot den

allmänna tillbakagången i Tyskland. Den extremt ortodoxa lutheranismen, vilken fick sitt uttryck i konkordieformeln (se d. o.), vann insteg. I motsättning till de av kalvinismen påverkade furstarna i Pfalz, Hessen och Brandenburg fortsatte S. anslutningen till den katolska kejsarmakten. **Johann Georg I** (f. 1585, d. 1656), kurfurste 1611, anslöt sig i Trettioåriga kriget (se d. o.) motvilligt till Sverige men övergick 1635 till kejsaren mot erhållande av Lausitz. I Westfaliska freden 1648 måste S. till Brandenburg avstå den 1635 förvärvade arvsrätten till Magdeburg, varmed planerna på S:s vidare utveckling i mell. Tyskland för alltid stäcktes. Splittningen i talrika feodala småområden försvårade införandet av modern förvaltning och stärkte särskilt ständeradelns inflytande. Efter kriget invandrade 150,000 protestantiska flyktingar från Böhmen och österrike samt hugenotter från Frankrike, och nya industrier (linne- och sidenväveri samt 1709 porslinstillverkningen i Meissen) uppkommo. — **Fredrik August I** ("August den starke", f. 1670, d. 1733), blev kurfurste 1694 och 1697 även konung av Polen (se d. o. sp. 393). Denna personalunion indrog S. i Stora nordiska kriget (se d. o.), som av August fördes huvudsakl. med S:s medel och som 1706—07 medförde en betungande svensk ockupation. Kriget jämte kurfurstens glänsande hovliv och dyrbara byggnadsföretag bragte statsfinanserna i oordning. Sociala välfärdsåtgärder i den upplysta despotismens anda vidtogos under denne och följande härskare. — **Fredrik August II** (f. 1696, d. 1763) överlämnade snart den politiska makten åt sin minister Brühl (se

d. o.). S. deltog i österrikiska tronföljdskriget (se d. o.) 1740—42 på Preussens, sedan på Österrikes sida, samt i Sjuåriga kriget (se d. o.), som till stor del utkämpades i S. Genom krigen blev S. definitivt trängt i bakgrunden av österrike och den nya stormakten Preussen. Den polska unionen upphörde med **Fredrik August II:s** död. Sonsonen **Fredrik August III** (f. 1750, d. 1827) ställde S:s ekonomi på fötter genom sparsamhet och omorganisation av statsfinanserna. S. anslöt sig i fjärde koalitionskriget mot Napoleon I till Preussen och delade dess nederlag vid Jena 1806. Kurfursten övergick då till Napoleon och upphöjdes av denne till konung (som sådan August I) samt erhöll i Tilsitfreden 1807 landförvärv på Preussens bekostnad. Konung August utnämndes dessutom till hertig av Warszawa. Efter att ss. Frankrikes bundsförvant ha delat Napoleons segrar och nederlag måste S. vid Wienkongressen 1815 till Preussen avstå mer än hälften av sitt område (Kur-Sachsen, n. Thüringen och nästan hela Lausitz). — Den allmänna europeiska reaktionen fick starkt fäste i S. men möttes av 1830 års revolutionsrörelse, som 1831 föranledde promulgation av en författning. 1833 anslöt sig S. till Tyska tullföreningen. Februarierevolutionen 1848 föranledde en kortvarig nationalliberal regim, som dock följdes av ny reaktion. Under **Johann I** (f. 1801, d. 1873, konung 1854) leddes S:s utrikespolitik av v. Beust (se d. o.), som sökte skapa ett mellantyskt förbund till stöd mot både österrike och Preussen (triasidén, se d. o.). I Kriget 1866 (se d. o.) ställde sig S. på österrikes sida men undslapp i Pragfreden utan landav-

trädelser, ingick 1867 i Nordtyska förbundet och 1871 i Tyska riket. — Under Albert I (1873—1902) vann det i S. starkt framträngande socialdemokratiska partiet på 1890-t. insteg i andra kammaren tack vare en liberal vallag av 1867. Denna ändrades 1896 i reaktionär riktning, men 1909 infördes allmän rösträtt, churun modifierad genom tilläggsröster. — Albert efterträddes av sin broder Georg (f. 1832, d. 1914) och denne av sonen Fredrik August III (f. 1865), vilken vid den allmänna tyska revolutionen abdikerade 13 nov. 1918. — S. proklamerades nu ss. en *republikansk fristat* och fick efter allvarliga oroligheter i febr. 1919 en provisorisk författning. 1923 uppstodo i S. svårartade kommunistoroligheter, som efter bildandet av ett "rött garde" ledde till konflikt med riksregeringen, regeringsskifte och gardets upplösning. — 3. Provins i Preussen, belägen kring Elbe och Saale n. om S. 2 och Thüringen. Omfattar även enklaver i Thüringen. 25,274 kv. km. 3,27 mill. inv. S. tillhör till största delen nordtyska lågländet, som här i allm. är fruktbart, och omfattar i v. delar av Harz och Thüringska berglandet. Huvudnäringar äro jordbruk (särskilt råg och vitbetor), trädgårdsodling, boskapsskötsel, bergsbruk (koksalt, kalialter, brunkol, malmer), industri (särskilt socker- raffinaderier i Magdeburg). Huvudstad Magdeburg. — S. innefattar bl. a. det forna Kur-Sachsen (se ovan sp. 1696).

Sachsen-Altenburg [-borʃ], före 1918 hertigdöme inom Tyska riket, omfattande tvenne skilda områden i ö. delen av nuv. Thüringen (se vid. d. o.).

Sachsen-Hildburghausen

[hi'lltborʃshagöſen], se Thüringen. *Historia*.

Sachsen-Koburg och Gotha, ty. *S. und Gotha* l. *S.-Gotha* [kä'borʃ (ont) gä'ta], fordom tyskt hertigdöme i Thüringen, bildades 1826 genom förening av Sachsen-Gotha, vars furstelinje utslodnade, med Sachsen-Koburg under Ernst I (f. 1784, d. 1844, hertig 1806). S. blev republik 1918 och upphörde 1920, då Koburg uppgick i Bayern (se d. o. sp. 1181) och Gotha i Thüringen (se d. o.).

Sachsen-Lauenburg, se Lauenburg sp. 299.

Sachsen-Meiningen [ma'j-], före 1918 hertigdöme inom Tyska riket, omfattande de s. och s.v. delarna av nuv. Thüringen (se vid. d. o.).

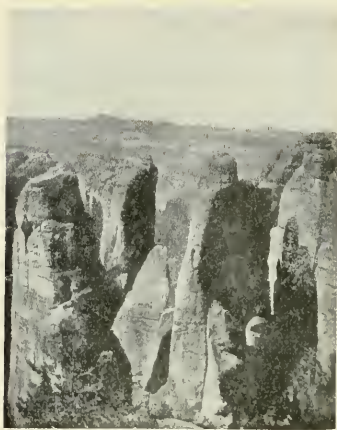
Sachsenspiegel [ša'kksens-ſpi'gel] (eg. *Spiegel der Sachsen*, sachsarnas spegel). en i början av 1200-t. av riddaren och domaren Eike von Repgow författad systematisk framställning (på lågtyska) av gällande rätt i däv. Sachsen (se d. o. 1), vilket arbete blev normgivande för nordtysk rätt. S. är ett även språkvetenskapligt och kulturhistoriskt synnerligen värdefullt verk.

Sachsen - Weimar - Eisenach [va'jmar a'jše-], före 1918 storfurstigdöme inom Tyska riket, bestående av trenne från varandra skilda huvuddelar, resp. i n.v., n. och ö. delarna av nuv. Thüringen (se vid. d. o.).

Sachsiska hertigdömena, se Thüringen.

Sachsiska Schweiz, bergstrakt i fristaten Sachsen, jämte Böhmska Schweiz bildande *Sachsisk-Böhmisk Schweiz* (se d. o.).

Sachsiska ätten, tysk fursteätt, som 919—1024 innehade den

Från Sachsisk-Böhmiska Schweiz.

tyska konungavärdigheten och från 962 även den romerska kejsarvärdigheten. Efter stamfadern, den sachsiske greven **L u d o l f** (d. 866), kallas S:s medlemmar även **l u d o l f i n g e r n a**. S. uppsteg på tronen med **H e n r i k I** "fågelfångaren", d. 936, som valdes efter **Konrad I** 919. Han erkändes dock först småningom av stambertigarna och måste göra stora medgivanden åt dem. **Henrik** omdanade härväsendet och anlade en rad gränsfästen, återförenade Lothringen med riket och påbörjade slavernas underkuvande. Hans son **O t t o I** **d e n s t o r e**, f. 912, d. 973, är den förste store härskargestalten i Tysklands historia. Han stärkte konungadömet genom att bryta stambertigarnas makt och stödja sig på hierarkin. Hans främste medhjälpare var brodern, ärkebiskop **B r u n o** (se d. o.). **O t t o** fortsatte underkuvandet av slaverna i n. Tyskland samt gjorde genom sin seger över magyarerna på Lechfältet 955 definitivt slut på deras invasioner. I Italien ku-

vade han langobarderna och blev 962 kejsarkrönt i Rom, varigenom Tysk-romerska riket (se d. o.) och därmed de tyska konungarnas herravälde över Italien grundades. **O t t o** främjade även nitiskt den andliga odlingen. Hans son **O t t o II**, f. 955, d. 983, kröntes till konung och kejsare redan under faderns livstid. Han sökte utsträcka sitt välde även över s. Italien men blev 982 i grundslagen av saracenerna. **O t t o II**:s son och efterträdare **O t t o III**, f. 980, d. 1002, tillträdde regeringen 994 och blev kejsare 996. Han var en romantisk ung drömmare, som ville återupprätta det romerska världsväldet med Rom, som var hans residens, ss. huvudstad. Han efterträddes av sin frände **H e n r i k II**, f. 973, d. 1024, kejsare 1014. Denne var en kraftfull och duglig regent, som förefog flera framgångsrika fälttåg till Italien och mot Polen, där han erkändes ss. länsherre. Starkt kyrkligt intresserad och vän av den cluniansiska reformrörelsen, kanoniserades **Henrik** 1146. Med honom utdog kejsarätten.

Sachsisk-Böhmiska Schweiz, **E l b e s a n d s t e n s b e r g e n**, naturskön bergstrakt i fristaten Sachsen och Tjecko-Slovakiet, n.ö. om Erzgebirge kring Elbe. Högsta punkt är Schneeberg, 721 m. ö. h. S., som består av sandsten från kritperioden, har varit en sammanhängande plåtå, som raserats av Elbe och dess bifloder och delats i plåtåstumpar, som flerstädes förenas av naturbroar (Prebischor, Kuhstall) och över vilka höja sig isolerade taffelberg (Bastei, Königstein).

Sachsiskt blått, eg. ett blått mineralfärgämne (kobolt- l. kopparförening), numera även beteckning på indigodisulfonsyran

natriumsalt, vilket, churu icke fullt äkta, användes till textilfärgning. *S.* benämnes även pariserrblätt, mineralblätt o. s. v., ofta felaktigt.

Sachsiskt porslin, annan benämning på Meissenporslin (se *Meissen*).

Sackara's, detsamma som invertas. Se *Enzym* sp. 1106.

Sackara't, förening mellan socker och metalloxid, som i allm. är olöslig och därför kan användas för att utfälla socker ur lösningar.

Sackarifikatio'n (av grek. *sa'kkaron*, socker, och lat. *fa'cere*, göra), försockring, överförande av stärkelse o. a. kolhydrat till sockerarter genom inverkan av syror l. enzymer.

Sackarime'ter (av grek. *sa'kkaron*, socker, och *metri'ci'n*, mäta), se *Polarisation* sp. 365. Jfr *Sackarometer*.

Sackari'n, bensoesyresulfimid, $C_6H_4 \left\langle \begin{array}{l} CO \\ SO_2 \end{array} \right\rangle NH$, på kemisk väg framställd förening, använd som sötningsmedel av ekonomiska l. medicinska skäl. Sötning med *S.* av födoämnen är numera i vissa hänseenden föremål för lagstiftning. *S.* är fullständigt ogiftigt, c:a 500 ggr sötare än vanligt socker, täml. svårslösligt i vatten, har sur reaktion och ger ett lättlösligt salt med alkali (*kristallo's*). — Liknande användning har *dulci'n* l. *sukro'l*, parafenetolkarbamid, $NH_2-CO-NHC_6H_4 \cdot OC_2H_5$, som framställes genom upphettning av urinämne med parafenetidin. Är 200 ggr sötare än vanligt socker.

Sackarome'ter (jfr *Sackarimeter*), areometer, avsedd för mätning av sockerhalten i lösningar.

Sackaro's, se *Kolhydrat* och *Socker*.

Sackville [sæ'kkvil], Thomas, baron Buckhurst, earl of Dorset, f. 1536, d. 1608, engelsk statsman och skald. *S.*, som stod drottning Elisabet nära, skrev bl. a. de två sista akterna av tragedin *Gorboduc* (jfr *Norton* och *Engelsk litteratur* sp. 1043).

Sacramenta'rium (av lat. *sacramentum*, helig handling) kallades under den tidigare medeltiden de böcker, som innehöll prästens böner vid mässan (och andra kyrkliga handlingar). Tre *S.* äro bevarade: 1) *S. Leonia'num*, uppkallat efter påven Leo I men härrörande sannol. från mitten av 500-t.; en synnerligen oordnad samling, av tydligt romerskt ursprung. 2) *S. Gelasia'num*, uppkallat efter påven Gelasius I men samlat tidigast på 600-t.; till sin grundstomme romerskt men på flera punkter bearbetat efter gallisk tradition. 3) *S. Gregoria'num*, uppkallat efter påven Gregorius I men sammanställt först på 700-t.; innehåller utom *ordinarium* missae blott de i Rom brukade bönerna på vissa högtidsdagar. Samtliga *S.* bevara dock även material av högre ålder.

Sacramento [sækræ'mentåo]. 1. Flod i v. För. Stat., genomflyter n. delen av Kaliforniadalen och utmynnar i förening med den från s. kommande San Joaquin i San Franciscobukten. Segelbar från *S.* 2 för större fartyg. 650 km. 150,000 kvkm:s flodområde. — 2. Huvudstad i Kalifornien, v. För. Stat., vid *S.* 1. c:a 100 km. från dess mynning. *S.* ligger inom ett rikt jordbruks- och bergsbruksdistrikt, har järnvägsverkstäder och livlig handel med

Bladsadel (överst t. v.), engelsk sadel (överst t. h.) och damsadel. Den breda, nedåtriktade delen kallas kåpa, på bladsadeln framtill med knäputa (stöd för knät). Bladsadeln med s. k. sadelblad under sitsen.

spannmål, frukt, malm m. m. 100,000 inv.

Sacra Via, Via Sacra (lat., den heliga vägen), se Rom sp. 1256.

Sac're rappresentazioni [-tatsiã'ni], ital. "heliga skådespel", ett slags liturgiska skådespel uppförda av lekmannabrödrskap vid kyrkofester omkr. 1450—1550.

Sacrificium, lat., offer. — S. intelle'tus, lat., "offrande av förståndet", ett av lydnad för en yttre auktoritet framkallad underkastelse under en åskådning, som är oantaglig för förståndet.

Sacrilegium, lat., förbrytelse mot det heliga, helgerån.

Sacro egoismo, ital., "helig egoism", slagord, hämtat ur ett av italienske konseljpresidenten Salandra 1914 hållet tal, i vilket han ss. S. betecknade regeringens beslut att med hänsyn till Italiens nationella intressen ej ge de med Italien förbundna centralmakterna sitt stöd i världskriget.

Sacrum, lat., korsbenet.

Sacrum ministerium, lat., se Ministerium.

Sadducéer, i N. T., hos Josephus och i Misjna omtalat motparti till fariséerna. Namnet hän-

syftar trol. på den jerusalemiske prästen Sadok (se d. o.) på Salomos tid och kännetecknar S. ss. ett framför allt av vissa förnäma prästsläkter i Jerusalem uppbyggt parti. I motsats till fariséerna förkastade S. de äldstes stadgar och avvisade de nyare trosartiklarna om uppståndelsen o. d., vilka de behandlade i gäckande ton, möjligen under påverkan av grekisk filosofi. S., som ej voro synnerligen talrika, nämnas av Josephus, liksom fariséerna, första gången på Johannes Hyrkanos' tid och försvinna efter den judiska statens undergång.

Sade [sadd], Donatien, f. 1740, d. 1814, greve, fransk författare, kallad markis de S., skildrade i talrika spirituella romaner den perversitet, som efter honom kallats *sadism* (se d. o.).

Sadel. 1. Till ridbruk användes numera nästan uteslutande *engelsk S.* med stomme av trä och stål, sits och kåpor (de senare med l. utan knäputor) av svin-skinn samt stoppning av tagel, fodrad med skinn l. ylletyg. För militärt bruk användes dock fortfarande *bladsadel*, vars konstruktion åstadkommer fördelning av ryttarens och packningens vikt över större yta. En för promenad- och jaktridning avsedd, medelstor *engelsk S.* väger omkr. 5 kg. Alltför små och lätta *S.* skada ofta hästens rygg; vid kapplöpning användas dock ofta *S.* om $\frac{1}{2}$ à $1\frac{1}{2}$ kg. vikt. Ehuru damer numera oftast rida i herrsadel, förekomma dock fortfarande *damsadlar*, avsedda för sidsits. De äro i regel på vänstra sidan försedda med två horn till stöd för benen. Klövsa-del begagnas vid klövjning (jfr d. o.). *S.* är försedd med krampor

för stigläder och stroppar för *sadelgjordar*, de sistnämnda (vanl. två för var S.) av läder, väv l. snören. — *Sadelbom*, invändig stomme till S. — *Sadelknapp*, främre, övre delen av en S. — *Sadelläge*, *sadelstad*, del av hästens rygg, där S. placeras. För ett gott sadelläge erfordras smal, hög manke. — 2. Se *Slakt*. — 3. Upphöjningen nedanför snäcken på stråkinstrumentens greppbräde. — 4. Se *Veckningar*.

Sadelbom, se *Sadel*.

Sadelbrott, sår (brytsår), uppkomna genom tryck l. skavning av en sadel (l. sele: *sel-, lokbrott*). De mera ytliga S. behandlas bäst med torkande pulver (lika delar stärkelse och zinkoxid) l. salvor (blytannatsalva), de mera djupgående, ansvallda och ömmande med is l. Burows lösning. Om huden blivit brandig, bör det brandiga stycket avlägsnas och S. behandlas som vanligt öppet sår.

Sadelgjord, *Sadelknapp*, se *Sadel*.

Sadelled, se *Led*.

Sadelläge, se *Sadel*.

Sadelmussla, se *Kammusslor*.

Sadelplats, område å kapploppningsbana, där hästarna sadlas före tävling.

Sadelrör, se *Handeldvapen* sp. 392.

Sadelstad, se *Sadel*.

Sadeltak, se *Tak*.

Sa'dhu (sansk., "ren"), indisk beteckning för en helig man l. asket. S:s igenkänningstecken är den saffransgula manteln.

Sa'di, *Sjaich Muslihad-Din*, persisk skald, f. sannolikt 1193. d. 1291 l. 1292. Hans främsta verk äro *Bustan*, uteslutande på vers, samt *Gulistan*, på

omväxlande prosa och vers. Båda ha didaktisk karaktär (jfr *Persisk litteratur* sp. 158).

Sadi'sm (jfr *Sade*), sexuell abnormitet. S. yttrar sig i begär att misshandla föremålet för den sexuella driften och leder stundom till lustmord.

Sadko', en rysk mytologisk sagofigur. S. var en fattig harpspelare, som en gång med sitt spel tjusade sjökonungen och av honom fick stora rikedomar samt sedan blev köpman i Novgorod.

Sa'dok, präst i Jerusalem på Davids och Salomos tid (2 Sam. 15 ff.). Vid tronstriderna efter Davids död understödde S. Salomo och blev till lön härför högste präst i Jerusalem (jfr *Eliderna*) samt stamfader för den följande tidens präster (jfr *Saduceer*).

Sa'dowa, tjeck. *Sadová*, by i Böhmen, Tjecko-Slovakiet, n.v. om Königgrätz. Se *Kriget* 1866 sp. 1313.

Sae'culum, lat., århundrade.

Sæ-, se *Sä-*.

Safe for democracy [sejfé fär dimå'kræsi], citat ur den nordamerikanske presidenten Wilsons tal i kongressen vid föresläendet av krigsförklaringen mot Tyskland april 1917 ("*The world must be made safe for democracy*", världen måste tryggas åt demokratin).

Saffia'n (efter exportorten, staden Saffi i Marocko), se *Marokäng*.

Safflortisteln, *Ca'rthamus tinctorius* (fam. *Compositae*), tistellik ört från s. och v. Asien. odlad spec. därstädes. De torkade, gulröda blommorna, *safflor*, innehålla ett rött färgämne, *kartami'n*, vilket användes i målarfärger, smink, konditorivaror m. m.

Saffran, de torkade, mörkt brunröda, aromatiskt luktande märkena av *Crocus sativus* l. *autumnalis* (jfr *Crocus*), ört med knölstam och violetta blommor, odlad flerstädes (spec. i Spanien). S. var högt skattad redan bland Orientens äldsta kulturfolk och sedan hos greker och romare som färgämne, parfym, krydda och läkemedel. S. innehåller två glykosider samt eterisk olja, socker och fett. Den är mycket ofta förfalskad: extraherad och färgad med anilinfärg, blandad med färgade l. naturliga växtbeståndsdelar (ss. gula blomblad, t. ex. av ringblommor) m. m. Användes i medicinen mest utvärtes som fördelande medel, i övrigt som krydda, i bakverk och konditorivaror m. m.

Safi'r, se **Korund**. — **Safir** kvarts, kvarts med inneslutningar av fina trådar av ett slags asbest. Blåfärgad.

Safranier, röda l. violetta färgämnen, vilka på grund av ringa ljusåktighet numera föga användas. Ang. framställning m. m. se **Fenazin**, **Färgämnen** sp. 865, **Indaminer**. **Fenosafra**nin användes som desensibilisator (jfr **Pinakryptol**). i

Safro'l, en fenol, som förekommer färdigbildad i kamferolja och en del andra oljor.

Saftfärg, vattenlösliga färgämnen av olika slag, använda till akvarellmålning.

Saftgrönt, se **Rhamnus**.

Saftkanaler l. **luckor**, mikroskopiska, springformiga hålrum i vävnader, spec. bindväv. S. äro fyllda med vävnadssaft, som utgör källflödet för lymfan (se d. o.).

Saftspänning, **turgor**, **turgescens**, i botaniken använd

benämning på en av protoplasman orsakad spänning hos levande växtceller och vävnader. S. är av betydelse endast i de fall, då cellerna ha tunna, tänjbara väggar (tjockväggiga celler, t. ex. i vedvävnad, bibehålla form och elasticitet utan S.). I celler med högt osmotiskt tryck (jfr **Osmos**) strävar protoplasman jämte cellsaften att uppta vatten utifrån och utvidga sig. Därvid utspännas cellväggarna. Om en växtvävnad lägges i en vattenlösning av t. ex. rörsocker l. salpeter, vilken har högre osmotiskt tryck än cellsaften, så kommer denna i stället att avge vatten till den omgivande lösningen. Därvid drar sig plasman tillbaka från cellväggen (**plasmoly**'s), och S. minskar l. upphör. I naturen inträffar något liknande, när växter vissna på grund av för stark avdunstning. Plasmolytiska försök kunna begagnas för mätning av växtvävnaders osmotiska tryck. — S. ger mjuka växtdelar, t. ex. blad, deras elasticitet, reglerar klyvöppningarnas rörelser m. m.

Saftstation, se **Sockertillverkning**.

Saftstigning, se **Savstigning**.

Saga (isl. *saga*, eg. det som säges, tal, berättelse). 1. I isländsk litteratur (se d. o. sp. 1542) urspr. beteckning för en historisk berättelse, vanl. en släktsaga, senare för prosaberättelse av vilket slag som helst. I norskt och danskt språkbruk fortfarande endast i denna bet. — 2. I svenskan användes S. därjämte framför allt om uppdiktade och osannolika berättelser (motsvarande ty. *Märchen* och da. och no. *Eventyr*). Den tidigast förekommande formen av S. är **folksaga** (se d. o.), till

vilken även hör djursagan (se d. o.). Från dessa skiljer sig hjältesagan främst därigenom, att den vanl. bygger på en historisk grundval. S:s uppkomst är ännu icke med visshet utredd. Studiet av S. grundades av J. Grimm, som påpekade, att många S. äro gemensamma för skilda folk, vilket han ansåg bero därpå, att S. vore rester av de indoeuropeiska folkens urspr. gemensamma myter. På 1850-t. framlade Benfey en teori om den europeiska S:s härstamning från indiska sago- och fabelsamlingar, en uppfattning, på vilken den senare forskningen i hög grad byggt, ehuru uppfattningen av S. ss. enbart "vandringssagor" mött opposition.

Saga (isl. *Sága*), en i eddadikten Grimnismål samt hos Snorre omtalad gudinna, vilkens namn trol. betyder "den seende" (jfr *sågo*) men sedan genom missförstånd kombinerats med "saga" (sågen) och uppfattats ss. åsyftande historiens gudinna.

Sa'gan, stad i prov. Niederschlesien, Preussen. Textilindustri. 18,000 inv. — S. var huvudstad i det forna lilla hertigdömet S.

Saga'r, eng. *Saugor*. 1. Ö i Britt. Indien, vid Hooghli's mynning. S. har ofta hemsökts av svåra översvämningar (1864 omkommo 4,100 av öns 5,600 inv.) men skyddas nu av dammar. Mycket besökt pilgrimsort. 590 kvkm. — 2. Stad i Centralprovincerna och Berar, Britt. Indien. C:a 40,000 inv.

Saga'sta, Praxedes Mateo, f. 1827, d. 1903, spansk politiker, urspr. ingenjör, var som led. av cortes från 1854 en av ledarna för den progressistiska oppositionen mot drottning Isabella,

Fosterbröderna. Målning av Olof Sager-Nelson. (Nat. Mus.)

understörde Prim vid upproret 1868 och var konseljpresident febr.—maj 1872 under konung Amadeus och aug.—dec. 1874. Ånyo regeringschef 1881—83, 1885—90, 1892—95, 1897—99 och 1901—02 genomförde S. en rad liberala reformer, bl. a. införande av allmän rösträtt. Förlusten av Kuba och Filippinerna till För. Stat. 1898 förmådde han ej hindra.

Sager-Nelson, Olof, f. 1868, d. 1896, målare. S. var några år lärjunge av Carl Larsson, kom 1893 till Paris och dog i Biskra. Hans egentliga produktion, som omfattar landskap, porträtt och figurkompositioner, härrör från hans tre sista år. I en intensiv, starkt koncentrerad form, som lånat drag bl. a. från Gauguin, har han givit gripande uttryck åt

sin av sjukdom bestämda melan-
koli och världsfrånvända ensam-
hetskänsla. Hans konst, som har
beröringspunkter med den sam-
tida litterära symbolismen, före-
bådar samtidigt genom sin form
expressionismen.

Sa'ggat, *S a' g g a t j a u r e*
[-jaore], långsträckt insjö i Lule
lappmark, Norrb. l., s. om Kvikk-
jokkfjällen. 36 kvkm.; största
djup 83 m. Avflyter genom Lilla
Lule älv. Jfr *Delta*.

Saginaw [sæ'ggina], stad i
Michigan, n.ö. För. Stat., vid
S a g i n a w R i v e r [ri'vva], c:a
25 km. från dess utflöde i
Huron. Medelpunkt för handeln
inom ett stort jordbruksdistrikt.
Sågverk. Järnvägsknut. 70,000
inv.

Sagitta'l (av lat. *sagi'tta*, pil),
se *S y m m e t r i*.

Sagitta'ria, växtsläkte (fam.
Alisma'caae). *S. sagittifo'lia*, pil-
blad, är en vattenväxt med vanl.
pillika blad och vita kronblad med
röd bas. Rätt allmän i sötvatten.

Sagitta'rius (lat., bågskytt, av
sagi'tta, pil), se *D j u r k r e t -*
s e n.

Sa'go (av malaj. *sagu*, palm-
märg), stärkelse, vanl. i form av
gryn (*s a g o g r y n*), vilken bere-
des ur stammens märg av vissa
tropiska träd, främst palmer:
s a g o p a l m e r, *Metro'xylon*
Ru'mphii o. a. arter, huvud-
sakl. i indo-malajiska övärlden,
där de även odlas. *Metroxylon-*

arterna blomma blott en gång i
sitt liv; stammarna fällas och
märgen uttas kort före blomning-
en. De förökas med underjordis-
ka utlöpare. S. erhålles även
av kottepalmer (se *Cycada-*
ceae). Handelns sagogryn äro
ofta gjorda av potatistärkelse.

Sagogryn, *S a g o p a l m*, se
S a g o.

Sagra'dabark, *S a g r a d a -*
extrakt, se *R h a m n u s*.

Sa'grosbergen, se *Z a g r o s -*
bergen.

Saguenay [sæ'gine'j], vänster-
biflod till S:t Lawrencefloden i
prov. Quebec, Kanada. Segelbar
för de största fartyg. I nedre lop-
pet så bred och djup (intill 240
m.), att den liknar en fjord. 200
km.

Sagunto [-go'nntå], stad i
prov. Valencia, ö. Spanien, n. om
staden Valencia, nära kusten. Ro-
merska ruiner, bl. a. av en tea-
ter. 7,000 inv. — S. (lat. *Sagu'n-*
tum) var i forntiden en grekisk-
iberisk stad, bekant genom Han-
nibals angrepp på S., vilket gav
anledning till andra puniska
kriget.

Sagån, vattendrag, uppkommer
ur småsjöar i n. Västmanland,
genomflyter Sala och rinner åt
s.ö., bildande gräns mellan Upp-
land och Västmanland. S. mot-
tager från h. Tortunaån (Till-
bergaån) och mynnar i Oxfjär-
den av Mälaren. 59 km.

